

મ. ગ. શાસ્ત્રી સ્મારકમાલા, અન્યાંક ૭

શ્રીમદ્વલ્લભાચાર્યવિરચિત

તામસફલપ્રકરણસુખોધિની

સંશોધક અને અનુવાદક

ગોવિન્દલાલ હરગોવિન્દ ભટ્ટ, એમ. એ.,

સંસ્કૃતના પ્રાધ્યાપક, વડોદરા કૉલેજ.

દ્રવ્યની સહાય કરનાર

પૂનાના ગોલોકવાસી શેઠ હકમચંદ ઈશ્વરદાસની પેઢીના

સંચાલકો

રાવબહાદૂર શેઠ લલ્લુભાઈ દામોદરદાસ,

શેઠ રામદાસ નથુભાઈ,

શેઠ ચીમનલાલ હરગોવિન્દદાસ.

પ્રકાશક

વાડીલાલ નગીનદાસ શાહ, બી. એ. એલ. એલ. બી., એડવોકેટ,

૬૮, ત્રીજો લોધવાડો, ભૂલેશ્વર, મુંબઈ ૨.

ઉપોદ્ધાત

શુદ્ધિદૈવ વેદાન્તમાં ચાર પ્રસ્થાનનો સ્વીકાર કરવામાં આવેલો છે: વેદ, ગીતા, બ્રહ્મસૂત્ર અને શ્રીમદ્ભાગવત.

તેમાં પહેલા પ્રસ્થાનમાં બે સંદેહ ઉત્પન્ન થાય તેનો નિરાસ ખીલ પ્રસ્થાન વડે કરવાનો છે. આ પ્રમાણે શ્રીમદ્ભાગવત ત્રણ પ્રસ્થાનોના સંદેહનું નિરાકરણ કરે છે અને તેથી તેનું ગૌરવ વધે છે એ વાત સ્પષ્ટ છે. ગાયત્રી વેદમાતા છે અને ત્રણેય વેદના અર્થનું પ્રતિપાદન કરે છે. શ્રીમદ્ભાગવત પણ વેદતુલ્ય જ છે તે દર્શાવવાને માટે પહેલા સ્લોકમાં જ વેદમાતા ગાયત્રીનો અર્થ બીજરૂપે આપવામાં આવેલો છે. એટલું જ નહિ પણ વસ્તુતઃ ગાયત્રી બીજ છે, વેદ વૃક્ષ છે અને શ્રીમદ્ભાગવત ફલ છે, અને આ ફલનું વર્ણન આરબના ત્રીલ સ્લોકમાં જ કરવામાં આવેલું છે. આ પ્રકારે ભગવાન વેદવ્યાસની સમાધિલાયા-શ્રીમદ્ભાગવત-દર્શનસાહિત્યમાં મહત્વનું સ્થાન ભોગવે છે.

શ્રીમદ્ભાગવતના બાર સ્કન્ધો છે અને ત્રણ પ્રક્ષિપ્ત અધ્યાયો યાદ કરીએ તો એકંદરે ત્રણસો બત્રીસ અધ્યાયો છે. આ બાર સ્કન્ધોમાં ભગવાનનાં બાર ક્રીષ્ણોનું નિરૂપણ કરવામાં આવેલું છે, અને તેથી શ્રીમદ્ભાગવત સાક્ષાત્ ભગવાનનું જ સ્વરૂપ છે એમ સ્પષ્ટ જણાય છે. આ કારણથી જ શ્રીમદ્ભાગવત ભાગવતાર્થ પ્રકરણમાં આજ્ઞા કરે છે કે 'इतीदं द्वादशस्कन्धं पुराणं हरिरेव सः'. આનંદરૂપ ભગવાનની આનંદરૂપ લીલા દર્શ પ્રકારની છે અને તેનું વર્ણન શ્રીમદ્ભાગવતના ત્રીલ સ્કન્ધથી આરંભી સુધીમાં કરવામાં આવેલું છે. પ્રથમ સ્કન્ધમાં અધિકારવર્ણન છે અને દ્વિતીય સ્કન્ધમાં સાધનવર્ણન છે. આ રીતે શ્રીમદ્ભાગવતનો અર્થ ભગવાન છે. આ જ કારણથી શ્રીમદ્ભાગવત ભાગવતાર્થ પ્રકરણમાં આજ્ઞા કરે છે કે 'शास्त्रे स्कन्धे प्रकरणेऽध्याये वाक्ये न देऽक्षरे । एकार्थं सतथा ज्ञानत्रिविदोषेन मुच्यते ॥' શાસ્ત્ર, સ્કન્ધ, પ્રકરણ, અધ્યાય, વાક્ય, પદ અને અક્ષર એ સાત અર્થોને લક્ષીને બે સમન્વય કરે તે સંસારમાંથી મુક્ત થાય છે. આ સાત અર્થોમાંના પહેલા ચાર અર્થ ભાગવતાર્થ પ્રકરણમાં આપવામાં આવેલા છે, અને બાકીના ત્રણ શ્રીમુખોધિનીલમાં આપેલાં છે. આ પ્રકારે શ્રીમદ્ભાગવતનો અર્થ સમજવા માટે શ્રીમદ્ભાગવત એ રચેલા બે ગ્રન્થો-ભાગવતાર્થપ્રકરણ અને શ્રીમુખોધિનીલ-વજ્રા ઉપયોગી છે અને તેથી બેટલા પ્રમાણમાં આ બે ગ્રન્થોનું અધ્યયન કરવામાં આવશે તેટલા પ્રમાણમાં શ્રીમદ્ભાગવતનો અર્થ સમજશે.

પ્રથમ સ્કન્ધ એ ભગવાનનું દક્ષિણ ચરણારવિન્દ છે અને તેમાં અધિકારનું વર્ણન છે. દ્વિતીય સ્કન્ધ એ ભગવાનનું વામ ચરણારવિન્દ છે અને તેમાં જ્ઞાનનું-સાધનનું-વર્ણન છે. તૃતીય સ્કન્ધ એ ભગવાનનો દક્ષિણ બાહુ છે અને તેમાં સર્ગલીલાનું વર્ણન છે. ચતુર્થ સ્કન્ધ એ ભગવાનનો વામબાહુ છે અને તેમાં વિસર્ગલીલાનું વર્ણન છે. પંચમ સ્કન્ધ એ ભગવાનનો દક્ષિણ સાથળ છે અને તેમાં સ્થાનલીલાનું વર્ણન છે. છઠ્ઠો સ્કન્ધ એ ભગવાનનો વામ સાથળ છે અને તેમાં પ્રોષણલીલાનું વર્ણન છે. સપ્તમ સ્કન્ધ ભગવાનનો દક્ષિણ હસ્ત છે અને તેમાં ઊત્તરીલીલાનું વર્ણન કરવામાં આવેલું છે. અષ્ટમ સ્કન્ધ એ ભગવાનનો દક્ષિણ સ્તન છે અને તેમાં મન્વન્તર લીલાનું વર્ણન કરવામાં આવેલું છે. નવમો સ્કન્ધ ભગવાનનો વામ સ્તન છે અને તેમાં ઇશાનુકથા લીલાનું વર્ણન કરવામાં આવેલું છે. દશમ સ્કન્ધ ભગવાનનું હૃદય છે અને તેમાં નિરોધલીલાનું વર્ણન કરવામાં આવેલું છે. કેટલાક વિચારકો દશમ સ્કન્ધને ભગવાનનું મુખ માને છે. અગિયારમો સ્કન્ધ એ ભગવાનનું શ્રીમસ્તક છે અને તેમાં મુક્તિલીલાનું વર્ણન કરવામાં આવેલું છે. બારમો સ્કન્ધ એ ભગવાનનો વામ હસ્તક છે અને તેમાં આશ્રયલીલાનું વર્ણન કરવામાં આવેલું છે.

દશમ સ્કન્ધમાં એકંદરે ૮૭ અધ્યાયો છે, કારણ કે શ્રીવલ્લભાચાર્યેણ ૧૨-૧૪ એ ત્રણ અધ્યાયોને પ્રક્ષિપ્ત માને છે. આ બધા અધ્યાયોને બે વિભાગમાં વહેંચી નાખવામાં આવ્યા છે: (૧) પૂર્વાર્ધ અને (૨) ઉત્તરાર્ધ. પૂર્વાર્ધમાં ૧-૪૬ અધ્યાયો છે, બ્યારે ઉત્તરાર્ધમાં ૪૭-૮૭ એમ ૪૧ અધ્યાયો છે. શ્રીમદ્ભાગવતે અધ્યાયોનાં પણ, વિષયને અનુસરીને, પ્રકરણ પાડ્યાં છે. તે નીચે પ્રમાણે છે:—

પ્રકરણની સંખ્યા	અધ્યાય	પ્રકરણનું નામ	અધ્યાયની સંખ્યા
(૧)	૧-૪	જન્મ	૪
(૨)	૫-૧૧ ૧૨-૧૮ ૧૯-૨૫ ૨૬-૩૨	તામસ પ્રમાણ પ્રમેય સાધન ફલ	૨૮
(૩)	૩૩-૩૯ ૪૦-૪૬ ૪૭-૫૩ ૫૪-૬૦	રાજસ પ્રમાણ પ્રમેય સાધન ફલ	૨૮
(૪)	૬૧-૬૭ ૬૮-૭૪ ૭૫-૮૧	સાત્ત્વિક પ્રમેય સાધન ફલ	૨૧
(૫)	૮૨-૮૭	ધર્મ	૬
			૮૭

આ પ્રમાણે દશમસ્કન્ધમાં પાંચ પ્રકરણો છે અને શ્રીમહાપ્રભુજી દશમસ્કન્ધની સુષોધિનીના આરંભમાં જ આ પાંચ પ્રકરણમાં વર્ણવેલા ભગવાનને નમસ્કાર કરે છે, અને વચ્ચા દ્વયે મમ એ પ્રમાણે 'હૃદય' પદનો પ્રયોગ કરીને દશમસ્કન્ધ ભગવાનનું હૃદય જ છે એમ સૂચવતા હોય એવું જણાય છે.

પહેલા—જન્મ—પ્રકરણમાં ચતુર્મૂર્તિ ભગવાનનું વર્ણન હોવાથી ચાર અધ્યાયો છે. તામસ અને રાજસ એ બન્ને પ્રકરણોમાં પ્રમાણ, પ્રમેય, સાધન અને ફલ એમ વિભાગ છે; અને તે દરેક વિભાગમાં સામાન્ય રીતે ઐશ્વર્ય, વીર્ય, યશ, શ્રી, જ્ઞાન અને વૈરાગ્ય એ ભગવાનના છ ધર્મોનું અને ધર્મી ભગવાનનું વર્ણન હોવાથી સાત અધ્યાયો છે. સાત્ત્વિક લોકોને પ્રમાણની અપેક્ષા હોતી નથી તેથી સાત્ત્વિક પ્રકરણમાં માત્ર પ્રમેય, સાધન અને ફલ એમ ત્રણ જ વિભાગ છે; અને તે દરેક વિભાગમાં પહેલાંની માફક સાત અધ્યાયો છે. પાંચમા—અને છેલા—ધર્મ અથવા શુભ પ્રકરણમાં ભગવાનના છ શુભોનું પ્રતિપાદન કરેલું હોવાથી ૭ અધ્યાય છે.

દશમ સ્કન્ધમાં ભગવાનની લીલાનું વર્ણન કરવામાં આવેલું છે. આ અધી લીલાના પરિણામે ભક્તોને અપેક્ષની વિસ્મૃતિ થઈ ભગવાનમાં આસક્તિ થાય છે, એટલે આખા દશમસ્કન્ધનો અર્થ નિરોધ છે. શ્રીધરના અભિપ્રાયે આ સ્કન્ધનો અર્થ આશ્રય છે, જ્યારે ઓપદેવના અભિપ્રાયે આ સ્કન્ધનું તાત્પર્ય દુષ્ટ રાજાઓનો નાશ છે. આચાર્યચરણ આ બંને અભિપ્રાયોનું દશમસ્કન્ધની સુષોધિનીની કારિકાઓમાં અને ભાગવતાર્થનિબંધમાં સુંદર અર્થન કરે છે, અને આખા દશમસ્કન્ધનું તાત્પર્ય નિરોધમાં જ છે એમ સિદ્ધ કરે છે.

જગતની અંદર સાત્ત્વિક, રાજસ અને તામસ એ ત્રણ પ્રકારના મનુષ્યો હોય છે. આ ત્રણ પ્રકારના ભક્તોનાં સ્વભાવમાં ઘણો ભેદ હોય છે, અને ભગવાન પોતે ઘણા દયાળુ અને અકિલકર્મ હોવાથી આ ત્રણ પ્રકારના જીવોના સ્વભાવમાં ફેરફાર કર્યા વિના જ તેમના સ્વભાવને અનુકૂલ જ કાર્ય—લીલા—પોતે કરે છે, અને તેથી ભગવાનની પાલુ ત્રણ પ્રકારની લીલા સંભવી શકે છે. મનુષ્યનો સ્વભાવ ફેરવવો એ શક્ય નથી, એટલે સ્થિતસ્ય ગતિચ્ચિન્તનીયા એ ન્યાયે ભગવાન ભક્તના સ્વભાવને જ અનુકૂલ થઈ જાય છે. ચિત્તાશાસ્ત્રની દૃષ્ટિથી ભગવાનનો આ લીલા પ્રકાર વર્તમાન યુગમાં પણ આદર પામે એવો છે એમ કહેવામાં જરા પણ અતિશયોક્તિ નથી.

જન્મપ્રકરણ પછી તરત જ સાત્ત્વિક અને રાજસપ્રકરણ ન આવતાં તામસપ્રકરણ આવે છે તેથી કોઈને જરા આશ્ચર્ય થાય; પણ તેમાં એક ગૂઢ રહસ્ય રહેલું છે. પુરુષોત્તમનું સ્વરૂપ જ ફલ છે, ખીનું નહિ, એ ભક્તિ-માર્ગનો મુખ્ય સિદ્ધાન્ત છે, અને જીવ પદાર્થોને જે ફલ કહેવામાં આવે છે તે તો પુરુષોત્તમસ્વરૂપના સમ્બન્ધને લીધે જ કહેવામાં આવે છે. સાત્ત્વિક લોકોને જ્ઞાનમાર્ગ વગેરે વિહિતમાર્ગોમાં રચિ હોય છે. રાજસ લોકોનું ચિત્ત હ્રમ્ભેશાં વિક્ષિપ્ત હોય છે અને તેથી લૌકિક અને અલૌકિક કર્મના વ્યાસંગથી સ્વરૂપની વિસ્મૃતિ થવાનો સંભવ હોય છે, એટલે તેમનો સારી રીતે નિરોધ થઈ શકતો નથી. તામસ લોકો મુગ્ધ હોય છે અને તેથી દુઠ અગ્રહી હોય છે, અને તેને પરિણામે તે લોકો જે પદાર્થનો આશ્રહ કરે છે તેને છોડતા નથી. આ ત્રણ પ્રકારના સ્વભાવમાં ભગવાનને કોઈ પણ પ્રકારનો ફેરફાર કરવો નથી. હવે ત્રણમાં રહેનારા ભક્તોનો ભગવાનના સ્વરૂપ વિષે એવા પ્રકારનો ભેદ થઈ ગયો

હતો કે ભગવાનના સ્વરૂપથી અન્ય પદાર્થનો—ભગવાને જ ઉપદેશેલા ધર્મનો પણ—તેમણે સ્વીકાર કર્યો નહિ, એટલું જ નહિ પણ આગળ જ્ઞાનનો પણ તેમણે અંગીકાર કર્યો નહિ. આ પ્રમાણે તામસ ભક્તોમાં જ સર્વ રીતે નિરોધ સિદ્ધ થાય છે. આ કારણથી મજબૂતોને અને આ પ્રકરણને તામસ કહેવામાં આવ્યું છે. વળી, પુષ્ટિમાર્ગ મર્યાદામાર્ગથી વિપરીત છે એ જણાવવાને માટે પણ આ પ્રકરણને તામસ કહેવામાં આવ્યું છે: વાસ્તવિક રીતે તો આ મજબૂતો નિર્ગુણ જ છે. ભગવાન પોતે જ શ્રીમદ્ભગવતમાં આજ્ઞા કરે છે કે જ્ઞાન અને વૈરાગ્ય મારા ભક્તોનું કલ્યાણ કરી શકતાં નથી, અને મારા ભક્તોની દૃષ્ટિએ સ્વર્ગ અને નરક એ બંને સરખાં છે. આ પ્રમાણે જ્ઞાન અને વૈરાગ્યથી સિદ્ધ થતો મોક્ષ પણ ભક્તોની દૃષ્ટિએ નરકના જેવો છે, અને તેથી જ્ઞાનમાર્ગ ભક્તિમાર્ગ કરતાં ઉતરતો છે એ વાત સ્પષ્ટ થાય છે. મજબૂતોનો એકલા ભગવાનમાં જ વિશ્વરૂપ ભાવ હતો, એટલે તેઓ સર્વના કરતાં અધિક છે એ શાસ્ત્રસિદ્ધ બાબત છે. મજબૂતો બધાં છે કે ભગવાન વ્યાપક છે, આત્મા છે, અને તેથી પોતાના હૃદયમાં રહેલા જ છે, છતાં પણ ભગવાનનું બહાર પ્રકટ થતું સ્વરૂપ જ તેમની દૃષ્ટિએ સુખ્ય છે, અતરાત્માદિ સ્વરૂપ નહિ. આ પ્રમાણે મજબૂતોની કર્મ, જ્ઞાન, વિહિતભક્તિ વગેરેમાં આસક્તિ નથી, પણ તેમનો આગ્રહ ફક્ત ભગવાનના બહાર પ્રકટ થએલા સ્વરૂપમાં જ છે, અને તેમનો આગ્રહ, જગતના તામસ લોકોનાં માફક, ઘણો દુઠ છે, તેથી જ તેમને તામસ કહેવામાં આવેલા છે. વળી, મર્યાદામાર્ગથી ભક્તિમાર્ગ વિલક્ષણ છે અને તેથી ભક્તિમાર્ગમાં સ્ત્રીઓ સુખ્ય છે, અને મર્યાદામાર્ગમાં સુક્રિનો પ્રતિબંધ કરનાર જે કામ છે તે જ કામ આ ભક્તિમાર્ગમાં ભગવત્પ્રાપ્તિ કરાવે છે એ જણાવવાને માટે જેનું ફલ (અલૌકિક) કામ જ છે એવી ભગવાનની લીલા આ તામસપ્રકરણમાં વર્ણવવામાં આવેલી છે. વળી, મર્યાદામાર્ગમાં પિહિત ભક્તિથી ભગવાનનો અવિર્ભાવ થાય છે, જ્યારે આ ભક્તિમાર્ગમાં (ભગવત્) કામને વશ થવાથી જ દીનતા આવતાં પ્રભુ પ્રકટ થાય છે અને આ પ્રકટ થએલા પ્રભુમાં કામશાસ્ત્રને અનુસરતો—વિધિને અનુસરતો નહિ—સેહ થાય છે. અર્થાત્ શ્રદ્ધા વગેરે દેવો પણ સાધનોદ્વારા જે ભગવાનના પ્રાપ્ત કરી શકતા નથી તે ભગવાનના ભગવાન નિસ્સાધન મજબૂતોને અધીન થઈને આપે છે, અને તેથી આ નિસ્સાધન તામસભક્તો સર્વથી શ્રેષ્ઠ છે એમ નિસ્સંદેહ સિદ્ધ થાય છે. બીજી દૃષ્ટિએ વિચાર કરીએ તો જણાય છે કે હાથીનું દૃષ્ટાન્ત આપવામાં આવેલું હોવાથી ભગવાન પોતે જ કામને વશ થઈને ભક્તોની સમીપ આવે છે, અને પહેલાં જણાવ્યું તે પ્રમાણે કામથી પ્રકટ થએલા પ્રભુમાં ભક્તોનો સેહ થાય છે. આ પ્રમાણે મર્યાદામાર્ગ વગેરે અન્ય આર્ગોમાં સંભવતું નથી. આ બધાં કારણોથી તામસપ્રકરણ સૌથી પહેલું આપવામાં આવ્યું છે.

તામસ પ્રકરણના ચોથા અવાન્તર પ્રકરણને ફલપ્રકરણ કહેવામાં આવે છે. તામસ પ્રકરણના ત્રીજા અવાન્તર—સાધન—પ્રકરણમાં પાંચ પ્રકારની વિદ્યાનું—સાધનોનું—વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. (૧) મનુષ્યનાં દેહ, ઇન્દ્રિય વગેરે જે પદાર્થો છે તે બધાંનો વિનિયોગ ભગવાનમાં જ કરવાનો છે, પોતાને માટે નહિ, એ નિર્ણય પ્રથમ પ્રકારની વિદ્યા છે. (૨) દેહનો નિર્વાહ કરવાને માટે અને પ્રાણુ વગેરેના ધર્મો સિદ્ધ કરવાને માટે પણ મનુષ્ય પોતે સમર્થ હોય તો પણ તે પ્રયોજીને માટે પ્રભુની જ પ્રાર્થના કરવી બેધએ, બીજા કોઈની નહિ. પ્રભુ લોકમાં અલૌકિક કરતા નથી, ભગવાનના અનુગ્રહથી જ ભગવદ્ભાવ થાય છે, શાસ્ત્રમાં જણાવેલાં સાધનો કરવાથી નહિ, આ નિર્ણય બીજા પ્રકારની વિદ્યા છે. (૩) ભગવાનથી અન્ય કોઈનું ભજન કરવું નહિ; બીજાનું ભજન કરવાનો ધર્મ પરંપરાથી ચાલુ આવેલો હોય છતાં પણ ભગવાનની ઇચ્છા થતાં તે પ્રમાણે ન કરવું. આ નિર્ણય ત્રીજા પ્રકારની વિદ્યા છે. (૪) બધી અવસ્થામાં ભગવાનની જ સેવા કરવી; ભગવાન અહિલષ્ટકર્મ છે અને તે પોતાના ભક્તોનું રક્ષણ કરે છે જ. આ નિર્ણય ચોથા પ્રકારની વિદ્યા છે. (૫) ભગવાનનું માહાત્મ્ય જાણીને તેમનામાં પરમ સેહ રાખવો અને ભક્તો સર્વથી અધિક છે. આ નિર્ણય પાંચમા પ્રકારની વિદ્યા છે. સાધનમાર્ગમાં જે પ્રમાણે વૈરાગ્ય, સાંખ્ય, યોગ, તપ, અને ભક્તિ એ પાંચ પ્રકારની વિદ્યા છે તે પ્રમાણે લીલાસ્થ ભક્તોમાં પણ છે એમ સિદ્ધ થાય છે. જેનું પાંચ પ્રકારનું જ્ઞાન છે તેનું પાંચ પ્રકારનું કર્મ પણ છે. (૧) ગોપીજનોએ જે કાલાયની વ્રત, પૂજન વગેરે કર્યું તે ભગવત્કામને લીધે પરંપરાથી ભગવાનની સેવારૂપ જ કર્યું; આ પ્રથમ પ્રકારનું કર્મ છે. (૨) ગોપલોકી જ્યારે ક્ષુધાથી પીડિત થયા ત્યારે ક્ષુધાની શાન્તિને માટે તેમણે ભગવાનની જ પ્રાર્થના કરી; એટલે આ પ્રાર્થનારૂપી કર્મ દ્વિતીય પ્રકારનું કર્મ છે. (૩) નન્દરાયણ વગેરેએ પરંપરાથી પ્રાપ્ત થએલા ઇન્દ્રયાગનો લાગ કર્યો અને ગોવર્ધનયાગ કર્યો; આ ત્રીજા પ્રકારનું કર્મ છે. (૪) ઇન્દ્રની વૃષ્ટિથી મજબૂતો જ્યારે બહુ જ આકુલ વ્યાકુલ થઈ ગયા ત્યારે તેમણે ભગવાનનું જ શરણું શોધ્યું; આ પ્રમાણે શરણું લેવા રૂપી કર્મ ચતુર્થ પ્રકારનું કર્મ છે. (૫) નન્દરાયણનાં વાક્યોથી ગોપોનો સંદેહ દૂર થયો અને તેમણે માહાત્મ્યજ્ઞાનપૂર્વક સેહયુક્ત કર્મ કર્યું; આ કર્મ પાંચમા પ્રકારનું છે.

આ બધાં સાધનો કર્યા પછી ભક્તિનો ઉદ્દેશ થાય છે અને ત્યાર પછી ઐશ્વર્ય વગેરે છ ગુણવાળા શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનૃપી બે ફલ છે તે મળે છે. આ પૂર્ણ ભગવાન ફલ છે. અને તેનું વર્ણન ચતુર્થ પ્રકરણમાં કરવામાં આવેલું હોવાથી આ પ્રકરણને ફલ પ્રકરણ કહેવામાં આવે છે.

ફલ પ્રકરણમાં એકંદરે સાત અધ્યાયો છે. અહીં ઐશ્વર્ય વગેરે ગુણોનો ક્રમ નથી, કારણ કે આ પ્રકરણમાં પુષ્ટિ ફલનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે, અને તેથી ક્રમનો ભંગ હોવડપ નથી, પરંતુ વચમાં જ ભોગમાં વિશિષ્ટ પ્રકારનું સુખ પણ થાય છે. આ પ્રકરણમાં રમણૃપી ફલનું દાન કરવાનું છે. રમણ બે પ્રકારનું હોય છે; એક ૩૫થી અને બીજું નામથી. ભગવાને ૩૫થી બે રમણ કૃત્યું તેનું વર્ણન પાંચ અધ્યાયમાં છે, કારણ કે ૩૫નાં પાંચ અંગો છે; (૧) આત્મા, (૨) મન, (૩) ધન્દ્રિય, (૪) પ્રાણ અને (૫) શરીર. ભગવાને નામથી બે રમણ કૃત્યું તેનું વર્ણન બે અધ્યાયમાં છે, કારણ કે નામના—શબ્દના—બે ભેદ છે: પ્રવૃત્તિ અને નિવૃત્તિ. આ પ્રમાણે એકંદરે ફલપ્રકરણના સાત અધ્યાયો થાય છે.

તેમાં પહેલા અધ્યાયમાં ભગવાનના ઐશ્વર્ય નામના ગુણનું વર્ણન છે. ઐશ્વર્ય એટલે સ્વતંત્રતા. કરવાનું, ન કરવાનું અને અન્યથા કરવાનું બે સામર્થ્ય તેનું નામ ઐશ્વર્ય. વેણના નાદદ્વારા જોલાવીને વાક્યોથી ઘેર જવાની પ્રેરણા કરવાનું ભગવાનનું બે સામર્થ્ય તે ઐશ્વર્ય છે; ભગવાનના વાક્યથી ગોપીજનો ઘેર ન ગયાં તે ભગવાનનું 'ન કરવાનું' સામર્થ્ય છે, અને ગોપીજનોને ગર્વ થતાં ભગવાન બે તિરોહિત થઈ ગયા તે 'અન્યથા કરવાનું' ભગવાનનું સામર્થ્ય છે. આ પ્રમાણે ત્રણ પ્રકારના સામર્થ્યૃપી ઐશ્વર્યનું વર્ણન પહેલા અધ્યાયમાં કરવામાં આવ્યું છે. બીજા કેટલાક વિચારકો અહીં રીતે ભગવાનનું ઐશ્વર્ય સમજાવે છે. ભગવાને નાદ કરીને ગોપીજનોને બે જોલાંઆં તે 'કરવાનું' સામર્થ્ય; ઘેર જાવ એ પ્રકારે ઉપદેશ આપનારાં વાક્યો વડે ગોપીજનો ઘેર ન ગયાં તે 'ન કરવાનું' સામર્થ્ય; ભગવાનની આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન કરવાૃપી બે હોય તેને ગુણ જનાવવાથી તેમાં ભગવાનનું 'કરવાનું' સામર્થ્ય રહેલું છે; અને ગોપીજનોને ગર્વ થતાં ભગવાન અતિહિત થઈને પણ અન્યથા કરવાને સમર્થ છે, એટલે તેમાં 'અન્યથા કરવાનું' સામર્થ્ય રહેલું છે.

બીજા અધ્યાયમાં ભગવાનના વીર્ય નામના ગુણનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. ભગવાનની સાથે સંબંધમાં આવેલા ભક્તોમાં હોય હોવા છતાં પણ ભગવાને તેમનો લ્યાગ કર્યો નહિ. આ સર્વોત્કૃષ્ટ ભક્તિમાર્ગનો ઉપદેશ કરવાને માટે શરીરથી રમણ ન થતાં મનથી અથવા વાણીથી ભગવાન ભક્તોને રમણ કરાવે છે એ જણાવવાને માટે ભગવાને પરીક્ષામાં પણ રમણ કૃત્યું; અને તે રીતે પોતાનો ધર્મ પ્રકટ કર્યો.

ત્રીજા અધ્યાયમાં રમણનું જ્ઞાન કરાવનારાં ગોપીજનોનાં વચનો ભગવાનના યશનું વર્ણન કરે છે, તેથી આ અધ્યાયમાં ભગવાનના યશ નામના ધર્મનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે.

ચતુર્થ અધ્યાયમાં ભગવાનના શ્રી નામના ધર્મનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. એક જ વાર ભોગ ન થાય એટલા માટે ભગવાન પોતે પ્રકટ થયા અને ભક્તોના અન્તઃકરણના સંતોષને માટે જોલા; અને તે રીતે ભક્તોની મરણૃપી આપત્તિનું તેમણે નિવારણ કૃત્યું અને તે પ્રકારે પોતાનો શ્રી નામનો ગુણ પ્રકટ કર્યો.

પાંચમા અધ્યાયમાં છ ગુણૃપી સ્વામિનીઓ સાથે ભગવાને પોતાના રસાત્મક સ્વરૂપ વડે રમણ કૃત્યું અને તેથી ધર્મનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. ચતુર્થ અધ્યાયમાં ભગવાનના પ્રાદુર્ભાવૃપી 'શ્રી' ધર્મનું વર્ણન કર્યા પછી રમણની આવશ્યકતા હોય છે; અને વૈરાગ્ય અને જ્ઞાન એ બે રમણમાં પ્રતિબંધ કરનારાં છે એટલે પાંચમા અધ્યાયમાં ક્રમપ્રાપ્ત વૈરાગ્યનું નિરૂપણ ન કરતાં ભગવાનના રમણનું જ વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. ભગવાન વિના બીજા અધ્યાય પદાર્થોનો લ્યાગ કરવો એનું નામ પુષ્ટિમાર્ગીય વૈરાગ્ય. ભગવત્સ્વરૂપૃપી ફલ પ્રાપ્ત થયા પછી જ ભગવાન જ ઉપાસ છે એવું જ્ઞાન થવાથી ભગવાનથી અન્ય પદાર્થોનો લ્યાગ સંભવી શકે છે; પુષ્ટિમાર્ગીય જ્ઞાન એટલે ભગવાનના ગુણોનું જ્ઞાન કરવું તે. આ પણ ભગવાનની પ્રાદુર્ભાવદશામાં સંભવતું મથી, ફક્ત વિરહદશામાં જ સંભવે છે; એટલે જ્ઞાનનું પણ નિરૂપણ પહેલાં થઈ શકે એમ નથી.

છઠ્ઠા અધ્યાયમાં ભગવાનના વૈરાગ્ય નામના ધર્મનું વર્ણન કરવામાં આવેલું છે. કૃત્કલતાથી પણ બે અવૈષ્ણવ કર્મ કરવામાં આવે તો પરિણામે દુઃખ આવે છે; તેમાં ભગવાન ઉદાસીન રહે છે; તેમાં પણ ભક્તવત્સલ ભગવાન જ તે બધાને દુઃખમાંથી મુક્ત કરે છે અને તે રીતે ભક્તો અન્યાશ્રયૃપી કર્મનો લ્યાગ કરે છે. મર્યાદા—રમણમાં પણ શંખચૂડનો સંબંધ કહેલો હોવાથી ભગવાન ઉદાસીન છે એમ જણાવવામાં આવ્યું છે. તેથી આ અધ્યાયમાં વૈરાગ્યનું જ નિરૂપણ છે.

સાતમા અધ્યાયમાં ભગવાનના જ્ઞાન ધર્મનું વર્ણન છે. વિરહાવસ્થામાં ગોપીજનો ભગવાનના ગુણોનું ગાન કરે છે અને ગુણગાન એ જ્ઞાનરૂપ છે. તેથી આ અધ્યાયમાં જ્ઞાનનું નિરૂપણ છે એમ સ્પષ્ટ થાય છે.

આ પ્રમાણે કૃષ્ણપ્રકરણમાં ભગવાને તામસ ભક્તોને સ્વરૂપાનન્દનું દાન કરીને તેમનો સમ્પૂર્ણ નિરોધ સિદ્ધ કર્યો છે. ભગવાન પોતે રસસ્વરૂપ છે એમ ઉપનિષદોમાં કહેવામાં આવેલું છે. ભગવાન આનન્દમય છે અને ખીલ-ઓને આનન્દ આપે છે. જે જીવના ઉપર ભગવાન કૃપા કરે છે તેને પોતે ભગવાનન્દનું—સ્વરૂપાનન્દનું—દાન કરે છે. ભગવાનન્દ એ વિષયાનન્દ અને બ્રહ્માનન્દથી ભિન્ન છે અને શ્રેષ્ઠ છે, અને તેથી પુષ્ટિમાર્ગમાં તેને જ પરમ કૃષ્ણ-તરીકે સ્વીકારવામાં આવ્યું છે. આ પરમકૃષ્ણ ભગવાનના અનુગ્રહ વિના મળી શકતું નથી.

“ભગવાન્-સ્વાત્મેકે છે, એમ બધોરસાંમાં શુભીર-ત્રણ રસ છે; એટલે ભગવાન શુભારરસાત્મેક છે અર્થાત્ સ્વપદ છે. નાટ્યશાસ્ત્રમાં પણ શુભારરસનો દેવતા વિષ્ણુ છે એ હકીકત પણ ભગવાન કૃષ્ણના રસાત્મક સ્વરૂપને સમર્થન આપે છે. કૃષ્ણનો યૌગિક અર્થ પણ સદાનન્દ થાય છે. આ રસાત્મક પ્રભુની બધી લીલા રસમય હોય એ સ્વાભાવિક છે; અને તેમાં રાસલીલા તો વિશેષ રસસ્વરૂપ હોય એ સમજી શકાય એવી બાબત છે.

ભગવાને ગોપીજનોની સાથે જે રમણ કર્યું તેને આપણે સામાન્ય રીતે રાસલીલા કહીએ છીએ. રાસલીલાનું વર્ણન એકલા શ્રીમદ્ભાગવતમાં જ છે એમ નહિ, પણ હરિવંશ, બ્રહ્મવૈવર્તપુરાણ, બ્રહ્મપુરાણ, વિષ્ણુપુરાણ, ભવિષ્યોત્તરપુરાણ, ગર્ગસંહિતા, ભાસ્કરચિત્ર પાલચરિત નાટક વગેરે સાહિત્યમાં પણ મળી આવે છે. અલબત્ત, આ બધાં વર્ણનો એક જ પ્રકારનાં નથી; તેમાં ક્રમિક વિકાસ થયો છે એમ સ્પષ્ટ જણાય છે.

કાવ્યશાસ્ત્ર અને નાટ્યશાસ્ત્રના ગ્રન્થોમાં રાસક, નાટ્યરાસક અને હલીસક એ ત્રણનાં ભિન્ન ભિન્ન લક્ષણો આપવામાં આવેલાં છે. ભોજ અને શારદાતનય એ કાવ્યશાસ્ત્રના લેખકોના અભિપ્રાયે રાસક અને નાટ્યરાસક એ તુલના બે ભિન્ન પ્રકાર છે. રાસકનું લક્ષણ આખાં તેઓ કહે છે કે ષોડશ દ્વાદશાદૌ વા યસ્મિન્નૃત્યન્તિ નાવિકાઃ । અર્થાત્ જેમાં ૧૬, ૧૨ અથવા ૮ નાવિકાઓ પિપ્પટી, શુંખલા, ભેઠક અને લતા એ ચાર પ્રકારે તુલ્ય કરે છે તેને રાસક કહેવામાં આવે છે; જ્યારે નાટ્યરાસકમાં એક પ્રકારનું તુલ્ય હોય છે અને તેમાં સ્ત્રીઓ યૌગ્ય અભિનય અને તુલ્યથી રાજની કૃતિઓનું અનુકરણ કરે છે. શારદાતનયના ભાવપ્રકાશનમાં નાટ્યરાસકના અનેક પ્રકારો આપવામાં આવેલા છે. અભિનવગુપ્ત નાટ્યશાસ્ત્રની ટીકામાં પ્રાચીન લેખકોનો અભિપ્રાય આપે છે. આ અભિપ્રાય પ્રમાણે કૃષ્ણે ગોપીઓની સાથે જે તુલ્ય કર્યું તેના જેવા તુલ્યને રાસ કહેવામાં આવે છે. ભરતાર્યય નાટ્યશાસ્ત્રના ચતુર્થ અધ્યાયમાં તુત્તનું મહત્વ દર્શાવીને લાસ્ય અને તાણ્ડલ એ બે પ્રકારનું વર્ણન કરે છે. આ જ સ્થળે અભિનવગુપ્ત પોતાની ટીકામાં રાસક, હલીસક વગેરેનો નિર્દેશ કરે છે અને તદુક્ત ચિરન્તનૈઃ એ પ્રમાણે કહીને પ્રાચીન લેખકોનો અભિપ્રાય આ ક્ષેત્રમાં આપે છે, તેમાંના બે ક્ષેત્રો નીચે પ્રમાણે છે:—

મળ્ડલેન તુ યજ્ઞત્તં હલીસકમિતિ સ્મૃતમ્ ।
 एकस्तत्र तु नेता स्याद्रोपस्त्रीणां यथा हरिः ॥
 અનેકનર્તકીયોજ્યં ચિત્રતાલલયાન્વિતમ્ ।
 આચતુષ્પદિયુગલાદ્રાસકં મસ્ત્ત્વોદ્ધતમ્ ॥

પછીથી અભિનવગુપ્ત કહે છે કે एते प्रवन्धा नृत्तात्मका न नाट्यात्मकनाटकादिविलक्षणाः । અર્થાત્ મણ્ડલાકારે જે નૃત્ત થાય અને કૃષ્ણ અને ગોપીઓની માફક જેમાં એક નેતા હોય તે હલીસક કહેવાય છે; અને જેમાં અનેક—યૌસક યુગલ સુધી—નર્તકીઓ અનેક પ્રકારના તાલ અને લય સાથે તુલ્ય કરે છે તે રાસક કહેવાય છે અને તે મસ્તુલ અને ઉદ્ધત એ બે પ્રકારનું છે. આ નૃત્તાત્મક પ્રવન્ધો નાટ્યાત્મક નાટકોથી ભિન્ન નથી. ભોજ પણ પોતાના શુભારપ્રકાશ નામના ગ્રન્થમાં અભિનવગુપ્તે આપેલા હલીસકના લક્ષણ જેવું જ લક્ષણ આપે છે. (यन्मण्डलेन नृत्तं स्त्रीणां हलीसकं तु तत्प्राहुः । तत्रैको नेता स्याद्रोपस्त्रीणामिव मुरारिः ॥) સાહિત્યદર્પણકાર વિશ્વનાથ કહે છે કે રાસક અને નાટ્યરાસક એ બે નાનાં નાટકો છે અને તેમાં અંકો, સંધિઓ, નંદો, રસ, વૃત્તિઓ, નાયક અને નાયિકાઓ હોય છે; તેમાં તુલ્યનું સ્થાન બહુ ગૌણ હોય છે; જ્યારે હલીસકમાં એક અંક, સાતથી-દસ સુધી નાયિકાઓ, કેશિકીવૃત્તિ, બે સંધિઓ અને કેલિરૈવત જેવું સંગીત હોય છે. શારદાતનય પણ આવી જ અભિપ્રાય દર્શાવે છે. નાટ્યદર્પણમાં પ્રથમ ખાર રૂપકોનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે, અને પછીથી ખીલ તેર રૂપકોનાં નામો આપવામાં આવેલાં છે, અને આ યાદીમાં હલીસક, રાસક અને નાટ્યરાસક છે. હેમચન્દ્ર કાવ્યાનુશાસનમાં કાવ્યની સર્વાંકરતાં પ્રેક્ષ્ય અને શ્રવ્ય એ બે કાવ્યનાં સાગ આપે છે. પ્રેક્ષ્યના પણ પાછા પ્રાક્ષ્ય અને ત્રેય એમ બે

વિકાસ છે, અને જેયમાં ઘણા પ્રકાર જણાવવામાં આવેલા છે. તેમાં હહીસક અને રાસકની જણના કરવામાં આવી છે. તેનાં લક્ષણો આપવાને માટે અક્ષિનવગુણે જે શ્લોકોનાં અવતરણો આપ્યાં છે તે જ શ્લોકોનાં અવતરણો આપતાં હેમચન્દ્ર કહે છે કે...ચિરન્તનૈશ્વકાનિ ।

આ પ્રમાણે રાસ અને હહીસક એ બે પ્રકારનાં નૃત્યો છે, અને કાલક્રમે તે નામનાં બે પ્રકારનાં નાટકો પણ અસ્તિત્વમાં આવ્યાં છે. કૃષ્ણની ક્રીડા પ્રાચીન કાળમાં હહીસક તરીકે ઓળખાવવામાં આવતી હતી, જ્યારે રાસકનું લક્ષણ અતિ સાધારણ આપવામાં આવેલું છે. સમય જતાં કેટલાંક પુરાણોમાં આ બંનેનો ભેદ બૃહી જવામાં આવ્યો છે. હહીસક અને રાસ એ બંનેમાં રસ પ્રધાન હોય છે જ, રાસગોષ્ઠી પણ ખરી, તેથી સ્વાભાવિક રીતે આ ભેદ બૃહાઈ ગયો હશે. આજે આપણા સામાન્ય વ્યવહારમાં આપણે હહીસક અને રાસનો ભેદ ધ્યાનમાં રાખતા નથી; અને કૃષ્ણની લીલાને રાસલીલા તરીકે જ ઓળખીએ છીએ. ભરતાચાર્ય નાટ્યશાસ્ત્રમાં હહીસક કે રાસનો નામનો નિર્દેશ પણ કરતા નથી; તેથી અક્ષિનવગુણને પ્રાચીન લેખકોના શ્લોકોનું અવતરણ આપીને તે ન્યૂનતા દૂર કરવી પડે છે. ઈ. સ. પૂર્વે ચોથા શતકમાં થઈ ગયેલા ભાસ કવિના 'બાલચરિત' નામના નાટકમાં હહીસકનો સ્પષ્ટ નિર્દેશ છે. ત્યાર પછી હરિવંશમાં પણ કૃષ્ણની ક્રીડાનું વર્ણન બેવામાં આવે છે, અને ત્યાર પછીના સાહિત્યમાં તો પહેલાં જણાવ્યું તે પ્રમાણે રાસક્રીડાનું વર્ણન સ્થળે સ્થળે બેવામાં આવે છે. આજળ જતાં રાસના બે પ્રકાર—તાલારાસ અને લકુટા-રાસ અથવા દાંડિયારાસ—અસ્તિત્વમાં આવ્યા છે, અને તેનો નિર્દેશ પ્રાકૃતસાહિત્યમાં કરવામાં આવ્યો છે.

હવે તત્ત્વજ્ઞાનના ઇતિહાસમાં રાસની શાવના કેવી રીતે આવી તે વિચારીએ. તૈત્તિરીય ઉપનિષદની અક્ષાનન્દ-વહીમાં પરમાત્માનું સુંદર વર્ણન કરવામાં આવેલું છે, અને વેદાન્તદર્શનના ઇતિહાસમાં આપણને જણાય છે કે શ્રીવલ્લાભચાર્યે આ વર્ણનનું ભેટલું મહત્ત્વ દર્શાવ્યું છે તેટલું બીજા કોઈ આચાર્યે દર્શાવ્યું નથી. તેને પરિણામે પર-અક્ષાના રસાત્મક સ્વરૂપનો સિદ્ધાન્ત શુદ્ધદૈતવેદાન્તમાં જ બેવામાં આવે છે, અને તે પ્રકારે તત્ત્વજ્ઞાનના ઇતિહાસમાં શ્રીવલ્લાભચાર્યનું સ્થાન અનુપમ છે. અક્ષાનન્દવહીમાં પ્રથમ પ્રતિજ્ઞા કરવામાં આવે છે કે અક્ષાનિત્ પરને પ્રાપ્ત કરે છે. પરપ્રાપ્તિનું લક્ષણ આપતાં તે ઉપનિષદ કહે છે કે સત્યં જ્ઞાનમનન્તં બ્રહ્મ યો વેદ નિહિતં ગુહ્યાયાં પરમે વ્યોમન્ સ્વોડ્મુતે સર્વાન્ કામાન્ સહ બ્રહ્મણા વિપશ્ચિત્તા ।—પરમ આકાશમાં રહેલા સત્ય, જ્ઞાન અને અનન્ત અક્ષને જે બલ છે તે વિપશ્ચિત્ અક્ષની સાથે સર્વ કામોનો ભોગ કરે છે. પછી અન્નમય, પ્રાણમય, મનોમય, વિજ્ઞાનમય અને આનન્દમયનું વર્ણન આપ્યા પછી ઉપનિષદ કહે છે કે રસો વૈ સઃ । રસં હોવાયં લઙ્ઘ્વાનન્દી ભવતિ । કો હોષાન્પ્યાત્ કઃ પ્રાન્પ્યાત્ યદેષ આકાશ આનન્દો ન સ્યાત્ । एष હોવાનન્દ્યતિ । અર્થાત્ પરમાત્મા રસસ્વરૂપ છે, અને આ રસાત્મક અક્ષને પ્રાપ્ત કરીને આ જીવ આનન્દ ભોગવે છે : જે હૃદયાકાશમાં રસરૂપ આનન્દ ન હોય તો કયો જીવ પોતાનો પ્રાણ ધારણ કરી શકે ? ખરેખર, આ રસરૂપ ભગવાન જ જીવોને આનન્દ આપે છે. આ પ્રમાણે રસાત્મક પરમાત્મા આનન્દસ્વરૂપ છે, જીવનો પ્રાણ ધારણ કરે છે, હૃદયાકાશમાં સ્થિતિ કરે છે અને જીવોને આનન્દ આપે છે. આથી સ્પષ્ટ થાય છે કે હૃદયમાં રહેલો અને જીવોને આનન્દ આપનારો જે આનન્દ તે જ રસ છે. આ પ્રસંગે સ્વાભાવિક રીતે ઉપનિષદમાં આનન્દની ગણના કરવામાં આવી છે, અને આ ગણના તત્ત્વજ્ઞાનની દૃષ્ટિએ અતિ મહત્ત્વની છે. ઉપનિષદમાં મનુષ્યના આનન્દથી અપેક્ષ કરવામાં આવ્યો છે, અને ત્યાર પછી મનુષ્ય-ગન્ધર્વો, દેવગન્ધર્વો, પિતૃઓ, દેવો, ઇન્દ્ર; બૃહસ્પતિ અને પ્રભાપતિના આનન્દની ગણના કરવામાં આવી છે; અને છેવટે અક્ષના આનન્દનો નિર્દેશ છે. આ પ્રમાણે અક્ષનો આનન્દ બધા પ્રકારના આનન્દમાં શ્રેષ્ઠ છે એમ સિદ્ધ થાય છે; અને અક્ષાનિત્ આ રસસ્વરૂપ આનન્દમય અક્ષને પ્રાપ્ત કરે છે અને તેમની સાથે અનેક પ્રકારના ભોગ ભોગવે છે. કઠ (૧. ૨. ૨૨) અને મુષ્કઠક (૩. ૨. ૩) ઉપનિષદમાં સ્પષ્ટ કહેવામાં આવેલું છે કે—

માયમાત્મા પ્રવચ્ચનેન લભ્યો ન મેઘયા ન વહુના શ્રુતેન ।

યમેવૈષ વૃણુતે તેન લભ્યસ્તસ્યૈવ આત્મા વિવૃણુતે તનૂં સ્વામ્ ॥

(આ પરમાત્મા પ્રવચ્ચન, મેઘા અને બહુ વિદ્યાથી પ્રાપ્ત કરી શકાતા નથી; પણ તે જેનું વરણ કરે છે—અર્થાત્ જેના ઉપર તે કૃપા કરે છે—તે જ જીવ તેમને પ્રાપ્ત કરી શકે છે; અને પરમાત્મા તે જ જીવ આજળ પોતાનું સ્વરૂપ—રસાત્મક આનન્દમય સ્વરૂપ—પ્રકટ કરી દે છે.) જ્ઞાન્દોગ્ય ઉપનિષદમાં આવેલી શાણ્ડિલ્યવિદ્યામાં પરમાત્માનું વર્ણન આપવામાં આવેલું છે. શાણ્ડિલ્ય મહર્ષિ સર્વે સ્વચિદં બ્રહ્મ તક્ષ્ણલાનિતિ શાન્ત ઉપાસીત ઇ. ઉ. ૩. ૧૪. ૧. (ખરેખર ! આ સર્વે બ્રહ્મ છે, તેમાંથી જગતની ઉત્પત્તિ થઈ છે, તેમાં જગતનો લય થાય છે અને તેમાં વડે જગતનું અસ્તિત્વ છે. આ પ્રમાણે શાન્ત પુરુષે અક્ષની ઉપાસના કરવી) એ પ્રમાણે પ્રતિજ્ઞા કરીને અક્ષનું વર્ણન આપતાં કહે છે કે સર્વેકર્મા સર્વેકાંમઃ સર્વેગન્ધઃ સર્વેરસઃ સર્વેમિદમભ્યાત્તોડ્વાક્યનાદ્દર एष म आत्मानन्तर्हृदयं ष्टતद्ब्रह्मतस्मितः प्रेष्याभिसंभवितास्मीति । ઇ. ઉ. ૩. ૧૪. ૪ (સર્વે કર્મવાળા, સર્વે કામ-

વાળો, સર્વ ગન્ધવાળો, સર્વ રસવાળો, આ સર્વ જગતને વ્યાપી રહેનારો, ન ખોલનારો, અસંગ—આ મારા હૃદયમાં રહેલા આત્મા છે, આ બ્રહ્મ છે. મરણ પછી હું તેમાં પ્રવેશ કરીશ.) આગળ જતાં પણ છાન્દોગ્ય ઉપનિષદમાં કહેવામાં આવ્યું છે કે તદ્વૈક્ષત વહુ સ્વાં પ્રજાયેય છા. ઉ. ૬. ૨. ૩ (સત્ પદાર્થો—પરમાત્માએ—નિચાર્યું કે હું બહુ યાજી અને સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન કરું.) વળી, બૃહદારણ્યક ઉપનિષદના પ્રથમ અધ્યાયના અતુર્થ બ્રાહ્મણમાં પુરુષવિધ પરમાત્માનું વર્ણન છે. તેમાં સૃષ્ટિ કેવી રીતે થઈ તે વર્ણવવામાં આવ્યું છે. ત્યાં શ્રુતિ કહે છે કે સ વૈ નૈવ રેમે, તસ્માદેકાકી ન રમતે, સ દ્વિતીયમૈચ્છત્. બૃ. ઉ. ૧. ૪. ૩ (તે પુરુષવિધ પરમાત્માને ખરેખર ગમ્યું નહિ, તેથી એકલા પુરુષને ગમતું નથી. તે પરમાત્માએ બીજાની ઇચ્છા કરી.) પરમતત્ત્વને માટે બ્રહ્મ, પરમાત્મા, ભગવાન્ ઇત્યાદિ શબ્દો જુદે જુદે સ્થળે જુદી જુદી દૃષ્ટિએ વાપરવામાં આવેલા છે, પણ તે બધાંય નામોની માછળ એક જ ભાવના રહેલી છે. પરબ્રહ્મને માટે ભ્યારે કૃષ્ણ શબ્દ યોજવામાં આવ્યો ત્યારે કૃષ્ણ શબ્દનું સ્પષ્ટીકરણ પણ પરમતત્ત્વની મૂળ ભાવનાને અનુસરીને જ કરવામાં આવ્યું. કૃષ્ણ શબ્દનું વ્યાખ્યાન કરતાં મહાભારત કહે છે કે—

કૃપિર્મૂવાચકઃ શબ્દો ગણ્ઞ નિર્વૃત્તિવાચકઃ ।

વિષ્ણુસ્તદ્ભાવયોગાન્ઞ કૃષ્ણો ભવતિ શાશ્વતઃ ॥ (V. L. સાત્તતઃ)

(ઉલોગપર્વ, ૬૮. ૫. ભાષ્યારકર ઇન્દ્રિટ્યુટ આવૃત્તિ.)

અર્થાત્ કૃપનો અર્થ સત્તા છે અને જનો અર્થ મુખ અથવા આનન્દ છે. એટલે કૃષ્ણ+ગ=કૃષ્ણનો અર્થ સદાનન્દ થાય છે. ગોપાલ પૂર્વે તાપનીય ઉપનિષદના આરંભમાં આ શ્લોક બ્રહ્મ સ્વરૂપમાં જોવામાં આવે છે. તે આ પ્રમાણે છે :

કૃપિર્મૂવાચકઃ પ્રોક્તો ગણ્ઞ નિર્વૃત્તિવાચકઃ ।

તયોરૈક્યં પરં બ્રહ્મ કૃષ્ણ ઇત્યભિધીયતે ॥

પણ બન્ને શ્લોકોનું તાત્પર્ય એક જ છે. નારાયણ, વાસુદેવ વગેરે શબ્દોનું નિર્વચન પણ મૂળ ભાવનાને અનુસરીને જ કરવામાં આવેલું છે. તૈત્તિરીય, ઠઠ, મુણ્ડક, છાન્દોગ્ય, બૃહદારણ્યક વગેરે ઉપનિષદોમાં આવેલાં બ્રહ્મવિષયક વર્ણનોનો શ્રીવલ્લભાચાર્યે સમન્વય કર્યો છે અને તેમાંથી જ રસાત્મક આનન્દમય બ્રહ્મની રાસની ભાવના ઉદ્ભવી છે. રાસમાં રસ મુખ્ય છે, અને બ્રહ્મનું સ્વરૂપ જ રસાત્મક છે, એટલે ‘રાસ’ શબ્દ ઉપનિષદમાં વાપરવામાં આવ્યો નથી છતાં પણ તેની ભાવના જોવામાં આવે છે. અર્થાત્ જે જીવના ઉપર પરમાત્મા અનુગ્રહ કરે છે તે જીવ પરમાત્માના સ્વરૂપનો સાક્ષાત્કાર કરી તેમની સાથે વિવિધ કામ ભોગવે છે—આ ભાવના ઉપનિષદમાં સ્પષ્ટ છે; અને આ જ ભાવના ઉપર શ્રીવલ્લભાચાર્યનાં પુષ્ટિમાર્ગનો મુખ્ય સિદ્ધાન્ત રહેલો છે. બીજા આચાર્યોએ આ પ્રકારનો સમન્વય કર્યો નથી અને તેથી ઉપનિષદમાં રહેલા પુષ્ટિમાર્ગના સિદ્ધાન્તને તેઓ ન્યાય આપી શક્યા નથી.

ઉપનિષદમાંથી ઉદ્ભવેલી રાસભાવનાનો પ્રવાહ પછીના સાહિત્યમાં સ્પષ્ટસ્પષ્ટ રૂપમાં ચાલુ રહ્યો છે, પણ સાળવતના દશમસ્કન્ધમાં તેનું વિકસિત સ્વરૂપ સ્પષ્ટ રીતે જોવામાં આવે છે, અને અહીં તેનો વિચાર કરવો પ્રાપ્ત થાય છે.

ભગવાનના વેણુનાદનું શ્રવણ થતાં કેટલાંક ગોપીજનો મુગ્ધ થયાં અને પોતપોતાનું કામ મૂકી દઈને ભગવાનની પાસે આવ્યાં. બીજાં કેટલાંક ગોપીજનોની એવી ભાવના હતી કે ભગવાન્ જર છે અને અમે અભિસારિકાઓ છીએ. આ જરભાવનાને લીધે તેમના હૃદયમ્બીજનોએ ભગવાનની પાસે જતાં તેમને અટકાવ્યાં; એટલે આ ગોપીઓએ ઘરમાં રહીને જ અશુભો મીચીને કૃષ્ણનું ધ્યાન કરતાં કરતાં પોતાના ગુણમય દેહનો ત્યાગ કરીને મુક્તિ મેળવી. ભગવાને પોતાની પાસે આવેલાં ગોપીજનોને ઘેર જવાનો ઉપદેશ—મર્થાદાગાર્ગનો ઉપદેશ—દસ શ્લોકમાં આપ્યો; પણ તે ઉપદેશ ગોપીજનોને ગળે ઉતર્યો નહિ. ગોપીજનોએ ભગવાનને અગીઆર શ્લોકોમાં સુંદર ઉત્તર આપ્યો અને તેમાં આત્મધર્મનું—પુષ્ટિમાર્ગનું—સ્વરૂપ સમભવ્યું. ગોપીજનોના આ ઉત્તરને પુષ્ટિમાર્ગની ભૂમિકા તરીકે ગણવામાં આવે છે, અને તેથી શ્રીમહાપ્રભુજી તેને અંગે કહે છે કે તાસાં વાચો જયન્તિ હિ—ગોપીજનોનાં વચનોનો ખરેખર નિજ્ય છે. આ ઉત્તરમાં ગોપીજનોના સર્વાત્મકાવનું નિરુપણ કરવામાં આવ્યું છે, અને તેથી ગોપીજનોની શ્રેષ્ઠતા સિદ્ધ થાય છે. ગોપીજનોના ઉત્તરથી ભગવાન્ અતિ પ્રસન્ન થાય છે અને પોતે આત્મારામ હોવા છતાં પણ કૃપા કરીને તે ગોપીજનોને રમણ કરાવે છે. આ રમણમાં અનેક પ્રકાર હતા. ભગવાને અનુગ્રહ કરીને ગોપીજનોને રમણ કરાવ્યું, તેથી ગોપીજનોને મદ થયો, અને તેના પરિણામે ભગવાન્ ત્યાં જ અન્તર્હિત થઈ ગયા. ભગવાનના તિરોધાનથી ગોપીજનો ભગવાનની લીલામાં તત્પર થયાં અને તેમની શોધખોળ કરવા લાગ્યાં. આ પ્રમાણે કરવાથી ગોપીજનોએ રસનો અનુભવ અંદર કર્યો, અર્થાત્ તેમણે આન્તરલીલા કરી. આમાં રસસંપ્તિ, ભગવાનની ક્રિયા, ગર્વનો અભાવ અને ભગવાનના ગુણોનું ગાન—આ આર વસ્તુઓ જોવામાં આવે છે. ગોપીજનો અન્યપૂર્વા—શ્રુતિરૂપા—નિર્ગુણ અને સાર્વિક વગેરે ભેદથી દસ પ્રકારનાં છે; અને અનન્યપૂર્વા—કુમારિકા—ગોપીજનો નિર્ગુણ

અને સારિવકાદિ લેદથી નવ પ્રકારનાં છે. (અનન્યપૂર્વા ગોપીજનોમાં તામસતામસી યુથ નથી એટલે તેમાં દસ પ્રકારને બદલે નવ પ્રકાર છે.) આ ઓગણીસ પ્રકારનાં ગોપીજનો ભગવાનને પ્રિય થાય એવી રીતે ઓગણીસ પ્રકારે ઓગણીસ સ્લોકમાં સ્તુતિ કરે છે. આ સ્તુતિને ગોપીગીત કહેવામાં આવે છે, અને તે તત્ત્વજ્ઞાન અને કાવ્યશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ ઉત્તમ છે એમ કહેવામાં જરા પણ અતિશયોક્તિ નથી. ગોપીજનોની નિસ્સાધનતા અને દીનતા બેઈને ભગવાન ફરીથી પ્રકટ થયા. આથી સિદ્ધ થયું કે ભક્તોની દીનતા એ એક જ વસ્તુ ભગવાનને પ્રસન્ન કરવાનું સાધન છે. ભગવાનના પ્રાકટ્યથી ગોપીજનોને ઘણો આનન્દ થયો અને તેઓ વિવિધ ચેષ્ટાઓ કરવા લાગ્યાં. ભગવાન તેમને લઈને યમુનાના તીરે પધાર્યાં. ગોપીજનોએ ભગવાનને માટે પોતાનાં વસ્ત્રોનું આસન બનાવ્યું, અને ભગવાન તે આસન ઉપર બિરાજ્યા. ગોપીજનોએ તેમને ભજનના ત્રણ પ્રકારો વિષે પ્રશ્ન કર્યો અને ભગવાને તેનો ઉત્તર પણ આપ્યો અને કહ્યું કે હું પોતે તો આ ત્રણ પ્રકારના ભજનથી અતીત છું, તમે મારે માટે જ લોક, વેદ અને હૃદયનો લાભ કરેલો છે, અને તમારું ચિત્ર મારામાં રહે એટલા માટે હું પરોક્ષ તમારું ભજન કરતાં તિરોહિત થયો હતો; તમે મારી સાથે નિર્દોષ ભજનથી જોડાએલાં છે, તમારા ઉપકારનો બદલો બ્રહ્માના આયુષ્યથી પણ હું વાળી શકું એમ નથી. આ પ્રમાણે ભગવાનનાં વચન અવલું કરવાથી ગોપીજનોનો તાંપ દૂર થયો, અને ભગવાને પ્રસન્ન થઈને રાસક્રીડાનો આરંભ કર્યો. ભગવાન અને ગોપીજનો નૃત્ય કરવા લાગ્યાં. સોળ ગોપીઓ અને આઠ કૃષ્ણ એ પ્રમાણે રાસમાં નૃત્યનો આરંભ થયો, તે સમયે દુનૃદ્ધિઓનો નાદ થયો, પુષ્પવૃદ્ધિ થઈ, ગન્ધર્વોએ ભગવાનના નિર્મલ યશનું ગાન કર્યું. રાસમણ્ડલમાં નૃત્યથી કંકણો, નૃપુર વગેરે અલંકારોનો ધ્વનિ પણ થવા લાગ્યો. નૃત્યના અનેક પ્રકારો થયા. ભગવાન કૃષ્ણની ક્રીડાનાં દર્શન કરીને અપ્સરાઓ અને અન્દ્ર મુગ્ધ થઈ ગયાં. ભગવાને ગોપીજનોના જેટલાં જ પોતાનાં સ્વરૂપ પ્રકટ કરીને, આત્મારામ હોવા છતાં પણ, લીલાથી તેમની સાથે રમણ કર્યું. પછી ભગવાને ગોપીજનોની સાથે જળમાં પ્રવેશ કર્યો અને ગજેન્દ્રલીલાનો સ્વીકાર કરીને રમણ કર્યું. આ પ્રમાણે ભગવાને શરદ્ ક્રતુની રાત્રીઓનું સેવન કર્યું, અને પોતાનામાં જ વીર્યનું સ્થાપન કર્યું. અરુણોદય થતાં ભગવાને ગોપીજનોને ઘેર જવાની પ્રેરણા કરી; તેથી હરિપ્રિયા ગોપીજનો પોતાની ઇચ્છા વિરુદ્ધ પણ પોતપોતાને ઘેર ગયાં.

આ પ્રમાણે શ્રીમદ્ભાગવતમાં ભગવાનની રાસલીલાનું વર્ણન કરવામાં આવેલું છે. ભગવાને પ્રસન્ન થઈને ઇન્દ્ર વગેરે દેવતાઓને પણ દુર્લભ, વારતાવિક રીતે તો બ્રહ્મા વગેરેને પણ દુર્લભ, એવી લીલા પોતાના આનન્દને માટે લોકમાં પ્રકટ કરી છે અને આ લીલા સર્વ પ્રકારના લોકોને ઉપકાર કરનારી છે.

જે પ્રમાણે ભગવાન નિલય છે તે પ્રમાણે ભગવાનની લીલા અને તે લીલાના પદાર્થો પણ નિલય છે. શ્રીવિક્રમ નાથજીએ પોતાના વિદ્વન્મણ્ડન નામના ગ્રન્થમાં લીલાનું નિલયત્વ અનેક પ્રમાણે આપીને સિદ્ધ કરેલું છે. તે પ્રમાણે સંક્ષેપમાં નીચે પ્રમાણે છે :—

(૧)

જયતિ જનનિવાસો દેવકીજન્મભાદો
યદુવરપરિષત્ત્વૈર્દોર્ભિરસ્યજ્ઞધર્મમ્ ।
સ્થિરચરવૃજિનમ્નઃ સુસિતશ્રીમુલેન
વ્રજપુરવનિતાનાં વર્ધયન્કામદેવમ્ ॥ (ભાગવત ૧૦. ૮૭. ૪૮)

મનુષ્યોમાં જેમનો નિવાસ છે, દેવકીથી જેમનો જન્મ થયો છે એમ કહેવા પૂરતું છે, સ્થાવર અને જંગમ પ્રાણીઓના પાપનો જે નાશ કરે છે, તે ભગવાન ઉત્તમ યદુઓની સભામાં પોતાના સેવકોરૂપી બાહુદ્વારા અધર્મનો નાશ કરતા, અને સુંદર સ્મિતાવાળા પોતાના શ્રીમુખથી ત્રજ અને નગરની સ્ત્રીઓના કામદેવની વૃદ્ધિ કરતા જય પામે છે. આ સ્લોકમાં જયતિ એ પ્રમાણે વર્તમાન પ્રયોગ કરીને શુકદેવજી અચ્ચન્ અને વર્ધયન્ એ બે વર્તમાન કૃદંતોનો પ્રયોગ કરે છે, અને તે દ્વારા સૂચવે છે કે ભગવાનની બધી લીલાઓ વર્તમાનકાળમાં પણ ચાલુ જ હતી. અને આ વાત લીલાનું નિલયત્વ સ્વીકારવામાં આવે તો જ ઘટી શકે એમ છે, અન્યથા નહિ.

(૨)

बहूनि सन्ति नामानि रूपाणि च सुतस्य ते ।
गुणकर्मानुरूपाणि तान्यहं वेदं नो जनाः ॥

(ભાગવત ૧૦. ૮. ૧૬)

તમારા પુત્રના ગુણ અને કર્મને અનુરૂપ અનેક નામો અને રૂપો છે; તે બધાં હું બાલ્યું છું, માણસો બાલુતા નથી. ભગવાનનું નામ પાડવાને પ્રસંગે ગર્ગ્યાચાર્ય ઉપરનો સ્લોક બોલે છે અને તેમાં સન્તિ પદ વડે ભગવાનનાં અનેક નામો અને રૂપો વર્તમાન કાલમાં પણ છે એમ સૂચન કરે છે. આ ઉપરથી જણાય છે કે ભગવાનનાં નામો પણ નિલય છે.

(૩) તા વાં વાસ્તુન્યુદ્મસિ ગમ્ધ્યૈ યત્ર ગાવો ભૂરિશુક્લા અયાસઃ ।
અત્રાહ તદુરુગાયસ્ય વૃષ્ણઃ પરમં પદમવમાતિ ભૂરિ ॥

(ઋગ્વેદ ૨. ૨. ૨૪)

તમારાં ઘેનાં—શ્રીકૃષ્ણ અને બલભદ્રનાં, અથવા તો શ્રીકૃષ્ણ અને ગોપીઓનાં—તે પ્રસિદ્ધ ધામો, સ્થાનો, પ્રાપ્ત કરવાની અમે ઇચ્છા રાખીએ છીએ: આ ધામોમાં મોટાં શીંગડાંઓવાળી સારી ગાયો વસે છે, અથવા મોટાં શીંગડાંઓવાળા, વનમાં અને ગામમાં રહેનારા રુરુ વગેરે પશુઓ વસે છે. આ સ્થાનમાં અને ભૂમિ ઉપર ગોપીઓને વિષે કામને વરસાવનાર, અને ઘણી કીર્તિવાળા ભગવાનનું લોક અને વેદમાં પ્રસિદ્ધ એવું પરમપદ શ્રીગોકુલ ઘણું જ પ્રકાશે છે. આ મન્ત્રમાં ભૂરિ પદનો પ્રયોગ છે. તે પરમ પદ—શ્રીગોકુલ—ભૂરિ, ઘણું જ, પ્રકાશે છે. આથી જણાય છે કે અનેક પ્રકારના નિહુંજ, ગુફાઓ, શ્રીયમુનાભુના તટો, શ્રીગોવર્ધનપર્વતનું શિખર વગેરે સ્થળોમાં ભગવાનની નિરંતર સ્થિતિ છે, અને શ્રીગોકૃષ્ણ આવા પ્રકારનું હોવાથી ઘણું જ પ્રકાશે છે. ભૂરિનો અર્થ ‘આપક’ કરવામાં આવે તો મન્ત્રનું તાત્પર્ય એ છે કે શ્રીગોકુલ પરમ હોવાથી, ભગવાનનું સ્થાન હોવાથી અને આપક હોવાથી, નિલ જ છે.

(૪) તે તે ધામાન્યુદ્મસિ ગમ્ધ્યૈ ગાવો યત્ર ભૂરિશુક્લા અયાસઃ ।

અત્રાહ તદુરુગાયસ્ય વિષ્ણોઃ પરમં પદમવમાતિ ભૂરેઃ ॥

(તૈત્તિરીય સંહિતા ૧. ૩. ૬)

આ મન્ત્ર ભગભગ પહેલાંના મન્ત્ર જેવો જ છે. પહેલા મન્ત્રમાં ઋરિ પદ હતું, જ્યારે આ મન્ત્રમાં ઋરેઃ પદ છે, અને તે ભગવાનના વિશેષણ તરીકે વાપરવામાં આવેલું છે. રાસોત્સવમાં ભગવાન ઘણાં રૂપોથી થાય છે. આવા બહુરૂપવાળા (ભૂરેઃ) ભગવાનનું પરમ પદ શ્રીગોકુલ પ્રકાશે છે એમ તાત્પર્ય છે. વેદ નિલ છે આ નિલ વેદ યોતે જ અવમાતિ, પ્રકાશે છે, એમ વર્તમાનકાળનો પ્રયોગ શ્રીગોકુલ વિષે કરે છે. તેથી સ્પષ્ટ થાય છે કે શ્રીગોકુલ નિલ છે. પછીથી નીચેના બે મન્ત્રો આવે છે.

વિષ્ણોઃ કર્માણિ પદ્યત યતો વ્રતાનિ વસ્પશે ।

ઇન્દ્રસ્ય યુજ્યઃ સલા ॥ (તૈ. સં. ૧. ૩. ૬)

તદ્વિષ્ણોઃ પરમં પદં સદા પદ્યન્તિ સૂરયઃ ।

દિવીચ ચક્ષુરાતતમ્ ॥ (તૈ. સં. ૧. ૩. ૬)

ભગવાને શ્રીગોકુલમાં કરેલાં કર્મો—દા. ત. યશોદાનું સ્તનપાન, પૂતનાના અસુરૂપી પયનું પાન વગેરે—જેને—જે કર્મોને—લીધે કાલાયતનીઅર્ચન વગેરે વ્રતોનો ભગવાને સ્પર્શ કર્યો (વસ્પશે), અર્થાત્ તે વ્રતોના તરીકે પ્રકટ થઈ વ્રત કરનારીઓ સાથે સર્વ લીલા કરી. અથવા તો વસ્પશે એટલે બાધ કર્યો; અને આ સ્વીકારતાં મન્ત્રનો ધીજ્ઞે અર્થ એવો થાય કે જે કર્મોને લીધે લોકમર્થદા, પાતિત્રલ્ય વગેરે વ્રતોનો ભગવાને કર્યો. ભગવાન ઇન્દ્રના યોગ્ય અથવા અનુકૂલ મિત્ર છે. જેમ સ્વર્ગમાં ચારે તરફ આપી રહેલા સુખકારક પદ દર્શન સ્વર્ગમાં રહેનારાઓના જ ચક્ષુને થાય છે તેમ વિષ્ણુના તે પરમ પદનું—શ્રીગોકુલનું—દર્શન ભક્તો હમ્ કર્યા કરે છે. આ બે મન્ત્રોમાં ભગવાનનાં કર્મોનો નિર્દેશ કરીને ભગવાનનું પરમ પદ, શ્રીગોકુલ, નિલ છે એમ દર્શન સદા પદ્યન્તિ સૂરયઃ—ભક્તો તેનાં—શ્રીગોકુલનાં—નિલ દર્શન કરે છે, એ પ્રમાણે કહેવામાં આવ્યું છે. ઉપરથી જણાય છે કે શ્રીગોકુલ નિલ જ છે અને તેથી જ ભક્તો તેનાં નિલ દર્શન કરી શકે છે.

(૫) તદ્વિગ્રાસો વિપન્યવો જાગૃવાંસઃ સમિન્ધતે ।

વિષ્ણોર્યેત્પરમં પદમ્ ॥ (ઋગ્વેદ ૧. ૨૨. ૨૧)

આ મન્ત્ર એમ કહે છે કે ભુદ્ધિવાળા, સારી રીતે ભગવાનની સેવા કરનારા અને શબ્દ અને અર્થમાં પ્રમાદ વિના ભગવાન રહેનારા ભગવાનના પરમ પદને સારી રીતે દીપાવે છે અથવા પ્રકાશે છે. તેથી જ શ્રીમદ્ભાગવત કહેવામાં આવ્યું છે કે—

શૂવન્તિ ગાયન્તિ શૃણન્ત્યમીક્ષ્ણશઃ સ્મરન્તિ નન્દન્તિ તવેહિતં જનાઃ ।

ત ઇવ પદ્યન્તિચ્ચિરેણ તાવકં ભવપ્રવાહોપરમં પદામ્બુજમ્ ॥ (૧. ૮. ૩૬)

જે માણસો આપના ચરિત્રનું વારંવાર શ્રવણ કરે છે, ગાન કરે છે, ઉપદેશ કરે છે, સ્મરણ કરે છે અંતરમાં આનન્દ પામે છે તે જ પુરુષો સંસારના પ્રવાહને શાન્ત કરનારા આપના ચરણચરિત્રનાં યોગ જ સમ દર્શન કરે છે. અર્થાત્ ભગવાનનું જે પરમ પદ છે તેને જ ભક્તો સ્તોત્ર વગેરેથી પ્રકાશે છે. આ ઉપરથી જણાય છે કે વન, પશુ, પક્ષી, ગોપો વગેરેવાળું ભગવાનનું પરમ પદ તથા તેગના સંબંધવાળી ભગવાનની લીલા નિલ જ છે.

(૬) છાન્દોગ્ય ઉપનિષદમાં કહેવામાં આવ્યું છે કે અથ યદિદમસિન્ન વ્રહ્મપુરે વહરં પુષ્કરીકં વેદમ— આ બ્રહ્મપુરમાં જે આ દહર પુંડરીક વેશ્મ છે—ઇલાદિ (છાન્દોગ્ય ઉપનિષદ ૮. ૧. ૧). આ શ્રુતિમાં 'બ્રહ્મપુર' શબ્દ છે અને તેનો અર્થ ભગવાનનું શ્રીગોકુલ વગેરે લીલાસ્થાન એ પ્રમાણે છે. આગળ જતાં તે જ ઉપનિષદમાં કહેવામાં આવેલું છે કે નાસ્ય જરયૈત્સ્ત્રીયૈને ન વધેનાસ્ય હન્યતે । પત-ત્સલ્યં વ્રહ્મપુરમસિન્ન કામાઃ સમાહિતાઃ—તે વૃદ્ધાવસ્થાથી છૂટું થતું નથી તેમ જ વધથી તેનો નાશ થતો નથી. આ બ્રહ્મપુર સલ્ય છે અને તેમાં જ ભક્તોના બધા કામો સારી રીતે રહેલા છે. અહીં બ્રહ્મપુરને, લીલાસ્થાનને, સલ્ય કહેવામાં આવેલું છે, એટલે તે નિલ્ય છે એમ સિદ્ધ થાય છે.

આ પ્રમાણે અનેક શ્રુતિઓ લીલાનું નિલ્યત્વ સિદ્ધ કરે છે. હવે શ્રુતિઓને ટેકો આપનારાં પુરાણનાં વાક્યોનું પ્રમાણ આપવામાં આવે છે.

(૭) બૃહદ્વામનપુરાણમાં બ્રહ્મા, ભૃગુ વગેરેને નીચે પ્રમાણે કહે છે.

ગોપોની સ્ત્રીઓના ચરણની રેણુ પ્રાપ્ત કરવા મેં ૬૦૦૦૦ વર્ષ તપ કર્યું, છતાં પણ તે મને મળી નથી. પછી ભૃગુનો પ્રશ્ન થતાં બ્રહ્મા તેમને શ્રુતિઓની કથા કહે છે. બ્રહ્મા કહે છે કે ઋગ્સુંદરીઓ સ્ત્રીઓ નથી પણ તે ખરેખર શ્રુતિઓ છે. તેમણે ભગવાનની સ્તુતિ કરી અને ભગવાને પ્રસન્ન થઈને તેમને વર માગવાનું કહ્યું. શ્રુતિઓએ વર માગ્યું કે હે ભગવાન! આપના નિર્ગુણ આનન્દમય સ્વરૂપનાં અમને દર્શન કરાવો. શ્રુતિઓની આ પ્રાર્થનાથી ભગવાને તેમને પ્રકૃતિથી પર એવા પોતાના લોકનું દર્શન કરાવ્યું. આ લોકમાં વૃન્દાવન, ઓવર્ધન, શ્રીયમુનાઇ, શ્રીગોપીજનોનું વૃથ અને તેમની વયમાં રહેલા કિશોર આકૃતિવાળા ભગવાનનું તે શ્રુતિઓને દર્શન થયું.

આ કથામાં શ્રુતિઓએ ભગવાનના નિર્ગુણ સ્વરૂપના દર્શનની જ પ્રાર્થના કરી, અને ભગવાને પોતાની લીલાનાં દર્શન કરાવ્યાં. આ ઉપરથી જણાય છે કે ભગવાનના સ્વરૂપની માફક ભગવાનની લીલા પણ નિલ્ય છે. ભગવાનનું સ્વરૂપ વૃન્દાવન વગેરે સામગ્રીવાળું જ છે એમ સ્વીકારવું જ પડે છે.

(૮) ભગવદ્લીલા નિલ્ય છે તેથી જ ઋગ્વેદમાં આ લીલાનું વર્ણન કરવામાં આવેલું છે.

જહ્વાન एव वयबाधत स्पृघः प्रापश्यद्भीरो अभिपौंस्यं रणम् ।

अवृश्चदद्भिर्मव सः स्वदसृजदस्तन्नाच्चाकं स्वपस्यया पृथुम् ॥

(ઋગ્વેદ ૧૦. ૧૧૩. ૪)

શ્રીગોકુલમાં પ્રકટ થતાં જ પૂતના, તૃણાવર્ત વગેરે શસ્ત્રોને ભગવાને વિવિધ પ્રકારે હણ્યા. પછી પરાક્રમી ભગવાને મથુરા, દ્વારકા વગેરેમાં પોતાના પુરુષાતનને અનુરૂપ દૈત્યો સાથેના યુદ્ધનો અનુભવ કર્યો. આ પ્રમાણે પૃથ્વી ઉપરના દૈત્યોને ભગવાને હણ્યા એમ કહીને હવે દેવેન્દ્રના મદનો નાશ કર્યો. એમ કહેવામાં આવે છે. ભગવાને ગોવર્ધન પર્વતને ઉપાડ્યો, તેમણે ઇન્દ્રે વરસાવેલા જળનું નિવારણ કર્યું. ગોકુલમાં સ્થિતિ કરવાના કર્મની ઇચ્છાથી તેમણે વિસ્તારવાળા સ્વર્ગનો પ્રતિબંધ કર્યો, અર્થાત્ ઇન્દ્ર વગેરે સ્વર્ગના દેવોનો મદ ઉઠાવ્યો. (આ મન્ત્રમાં પાઠભેદો છે.)

(૯) દશમસ્કન્ધમાં હુમારિકાઓએ કાલાયનનું મત કર્યા પછી ભગવાન વરદાન માટે પધારે છે અને મયેમા રંસ્યથ સ્વપાઃ (ભાગવત ૧૦. ૧૯. ૨૭)—મારી સાથે આ રાત્રીઓમાં રમણ કરશો—એ પ્રમાણે ભગવાન તેમને વરદાન આપે છે. અહીં દુમાઃ સ્વપાઃ—આ રાત્રીઓ—એ પ્રમાણે કહેલું હોવાથી એમ જણાય છે કે રમણની રાત્રીઓ પાસે રાખીને ભગવાને હુમારિકાઓને તે દર્શાવી. આથી સ્પષ્ટ સિદ્ધ થાય છે કે લીલાની રાત્રીઓ પણ નિલ્ય છે.

આ પ્રમાણે શબ્દપ્રમાણથી શ્રીવિઠ્ઠલાનાથજી ભગવાનની લીલાનું નિલ્યત્વ સિદ્ધ કરે છે. યુક્તિથી પણ લીલાનું નિલ્યત્વ સિદ્ધ કરવામાં આવે છે. તે યુક્તિ આ પ્રમાણે છે. જેનો નાશ થવાનો હોય તે અનિલ્ય કહેવાય છે. લીલાનો નાશ થતો નથી, તેથી તે નિલ્ય છે. ભગવાનની લીલા ઉત્પન્ન થતી નથી, પરંતુ તે નિલ્ય છે અને તેનો ક્રમે ક્રમે આનિર્ભાવ થાય છે. શબ્દપ્રમાણથી પણ લીલા નિલ્ય છે એમ સિદ્ધ થાય છે. જે પ્રમાણે લૌકિક જ્ઞાનથી ભગવાનનું જ્ઞાન જુદા પ્રકારનું હોવાથી નિલ્ય છે, તે પ્રમાણે જ લૌકિક ક્રિયાથી ભગવાનની ક્રિયા—લીલા—જુદા પ્રકારની હોવાથી નિલ્ય જ છે.

ભગવાન રસસ્વરૂપ છે એમ આપણે ઉપર બોધું. આ રસની અભિવ્યક્તિ—પ્રાકટ્ય—નૃત્ય દ્વારા જ થઈ શકે છે, અને તેથી રસાત્મક પ્રભુ રાસલીલામાં નૃત્ય કરે છે. રસની નિષ્પત્તિ કેવી રીતે થાય છે તે પણ વિચારવા જેવું છે. સંગીતરત્નાકર નામના ગ્રન્થમાં નાટ્ય શબ્દનો અર્થ સમભવતાં ગ્રન્થકાર કહે છે કે નાટ્યશબ્દો રસે મુખ્યો રસા-મિવ્યક્તિકારણમ્ । ચતુર્ધામિનયોપેતં લક્ષણાવૃત્તિતો બુધેઃ ॥ નર્તનં નાટ્યમિત્યુક્તમ્... (૭. ૧૭-૧૮) અર્થાત્ નાટ્ય શબ્દનો મુખ્ય અર્થ રસ થાય છે, અને ગૌણ અર્થ નર્તન થાય છે, કારણ કે ચાર પ્રકારના અભિનયવાળું નર્તન રસને પ્રકટ કરનારું છે. નાટ્ય શબ્દનો યૌગિક અર્થ પણ રસ થાય છે, કારણ કે નાટ્ય શબ્દની વ્યુત્પત્તિ નટિતુમમિનેતું યોગ્યમ્—જેનો અભિનય કરવા યોગ્ય છે તે નાટ્ય—અર્થાત્ રસ—એ પ્રમાણે કરવામાં આવે છે. તેથી નાટ્ય શબ્દ રસના અર્થમાં યોગ્યરૂઠ છે. આથી સ્પષ્ટ જણાય છે કે નર્તનથી પ્રકટ થતો અને બેઈ શકાતો રસ એ જ નાટ્ય શબ્દનો મુખ્ય અર્થ છે. નાટ્ય શબ્દને નટસ્ય ભાવઃ અથવા નટસ્ય કર્મ એ પ્રમાણે સમજવામાં આવે ત્યારે તેનો અર્થ નર્તન થાય છે. આ રીતે નાટ્ય શબ્દનો બીજો યૌગિક અર્થ નર્તન થાય છે. નટનો ભાવ અને નટનું કર્મ એ બન્નેમાં યૌગિકતા સરળી છે છતાં પણ ભાવ વિના નર્તનનું કાર્ય યોગ્ય નથી એટલે નર્તનનો પ્રયોજક ભાવ જ મુખ્ય છે, અને નર્તવ્ય અર્થમાં નાટ્યશબ્દ લક્ષણગર્ભ છે. અભિનયના ચાર પ્રકાર છેઃ આક્રિક, વાચિક, આહાર્ય અને સારિત્વક. આઠો વડે બે અભિનય થાય તે આક્રિક; વાણીમાં રચાએલાં કાવ્યનાટક વગેરે વાચિક; હાર, કેયૂર, કંઠક વગેરે આશ્રુપલ્લો આહાર્ય; અને સારિત્વક ભાવોથી થતું અભિનય તે સારિત્વક. આ જ કારણથી રસેશ પ્રભુ પોતાના રસસ્વરૂપને પ્રકટ કરવાને માટે નૃતાદિ કરે છે, અને પોતાનો સ્વરૂપાત્મક રસ અભિનય વગેરેથી જ્યાં સ્થાપે છે ત્યાંથી તે રસ કદાપિ જતો રહેતો નથી, પણ બીજરૂપ હોવાથી ફલ આપે છે. પરશ્વજ્ઞ જ રસશાસ્ત્રની રીતે હૃદયમાં જ્યારે પ્રકટ થાય છે ત્યારે તે રસ કહેવાય છે. તેમાં ચિદંશ ગૌણ હોય છે, અને તેથી જ હૃદયિર્મુ-વાચકઃ ધૃત્યાદિ શ્રુતિમાં, સચિચદાનન્દનું વર્ણન ન કરતાં, સદાનન્દનું જ વર્ણન કરવામાં આવેલું છે. તે પ્રમાણે ભગવાન જ્યારે બહાર પ્રકટ થાય છે ત્યારે પણ તે પોતે રસાત્મક જ હોય છે.

ભગવાનની રાસલીલા વિષે પ્રાચીન કાળથી અનેક પ્રકારની શંકાઓ કરવામાં આવી છે. શ્રીમદ્ભગવતમાં પરીક્ષિતને પણ શંકા થાય છે કે ધર્મનું સ્થાપન કરનાર અને તેનો ઉપદેશ અને રક્ષણ કરનાર ભગવાન કૃષ્ણ બીજા-ઓની સ્ત્રીઓ સાથે પ્રમાગમ કરે તે વાળું અયોગ્ય છે. ભગવાને જે રાસલીલા કરી તે અવતારવિરુદ્ધ, લોકવેદવિરુદ્ધ અને સ્વરૂપવિરુદ્ધ છે. ભગવાનના અવતારનું કાર્ય ધર્મનું સ્થાપન અને અધર્મનો નાશ કરવાનું છે; શ્રીકૃષ્ણ ભગવાને તો અવતાર લઈને રાસલીલા દ્વારા ધર્મનો નાશ કર્યો અને અધર્મની પ્રવૃત્તિ કરી. આ કારણથી રાસલીલા અવતાર-વિરુદ્ધ છે. વળી, લોક અને વેદમાં પરજીગમન નિષિદ્ધ છે, નિન્દિત છે; શ્રીકૃષ્ણ ભગવાને તો રાસલીલામાં પરજી-ગમન કર્યું એટલે રાસલીલા લોકવેદવિરુદ્ધ પણ છે. એટલું જ નહિ, પણ રાસલીલા ભગવાનના સ્વરૂપથી પણ વિરુદ્ધ છે. સર્વ શાસ્ત્રમાં પ્રતિપાદ્ય વિષય તરીકે ભગવાનનું જ વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. અર્થાત્ સર્વ શાસ્ત્રનું પ્રમેય પરશ્વજ્ઞ—ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ—છે. પરશ્વજ્ઞનું વર્ણન કરતાં શાસ્ત્ર કહે છે કે તે (=પરશ્વજ્ઞ) લૌકિકકામરહિત, પૂર્ણકામ, આમકામ અને નિર્દોષ છે. આમ હોવા છતાં પણ શ્રીકૃષ્ણની રાસલીલામાં કામલીલા જોવામાં આવે છે, એટલે રાસલીલા ભગવાનના સ્વરૂપથી પણ વિરુદ્ધ છે. પરીક્ષિતની માફક બીજાઓને પણ વર્તમાનકાળમાં આવી જ શંકાઓ થાય છે અને 'રાસલીલા' શબ્દથી ગભરાઈ જાય છે.

પરીક્ષિતની શંકાનું નિવારણ શુકદેવજીએ નવ સ્લોકોમાં સુંદર રીતે કર્યું છે. પહેલા છ સ્લોકોમાં (૧૦. ૩૦. ૩૦-૩૫) લોકની રીતને અનુસરીને શુકદેવજી સમાધાન કરે છે અને પછીના ત્રણ સ્લોકોમાં (૧૦. ૩૦. ૩૬-૩૮) વસ્તુસ્થિતિને અનુસરીને સમાધાન કરે છે. શુકદેવજી પ્રથમ કહે છે કે ધર્મનું ઉલ્લંઘન અને સાહસ એ ઐશ્વર્ય-વાળાઓમાં જોવામાં આવે છે; સર્વનું ભક્ષણ કરતાં છતાં પણ જેમ અગ્નિમાં અધર્મ ઉત્પન્ન થતો નથી તેમ અતિ તેજસ્વી વ્યક્તિઓમાં ધર્મોલ્લંઘન અને સાહસ અધર્મ ઉત્પન્ન કરતાં નથી. જે ઈશ્વર નથી તેણે મનથી પણ ઈશ્વરના કર્મનું અનુકરણ કરવું નહિ. જે મૂર્ખતાથી ઈશ્વરના જેવું આચરણ દોષ કરે તો તેનો વિનાશ જ થાય છે. મહાદેવના જેવું પરાક્રમ જેની પાસે ન હોય એવો પુરુષ સમુદ્રના વિષનું ભક્ષણ કરતાં જેમ નાશ પામે છે તેમ ઈશ્વરનું અનુ-કરણ કરનાર નાશ પામે છે. ઐશ્વર્યધર્મવાળા પુરુષોનું વચન હર્ષમેશાં સલ્લ હોય છે, તેમ જ કવચિત્ આચરણ પણ હોય છે. માટે તેમના વચન—ઉપદેશ—પ્રમાણે શુદ્ધિમાન પુરુષે આચરવું. ઐશ્વર્યવાળા પુરુષોને કર્તાપણું અભિમાન નહિ હોવાથી કુશલ આચરણ કરવામાં કાંઈ આ લોકમાં સ્વાર્થ હોતો નથી, તેમ જ અકુશલ—નિષિદ્ધ—કર્મ કરવાથી તેમને અનર્થ થતો નથી. આ પ્રમાણે જ્યારે જ્ઞાનથી કરેલું કર્મ અનિષ્ટજનક થતું નથી, તો પછી સર્વે જીવો, પશુપક્ષી, મનુષ્ય અને દેવતાઓના ઈશ્વર કૃષ્ણના પોતાના સેવકો સાથે પોતે ઐશ્વર્યથી કરેલાં કર્મોથી કુશલ અને અકુશલનો સંબંધ કેવી રીતે થઈ શકે ? જે ભગવાનના ચરણકમલના પરાગભૂત સેવકોની સેવાથી તૃપ્ત થયા છે, યોગના પ્રકાવરૂપ વિભૂતિઓથી જેમનાં કર્મનાં ધંધન તુટી ગયાં છે, જેઓ મુનિઓ છે, તે સર્વે—શાંતિમાર્ગીઓ

અને કર્મમાર્ગીઓ—બંધન નહિ પામતાં બ્યારે પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે આચરણ કરે છે, તો પછી સ્વેચ્છથી ભોગને માટે શરીર ધારણ કરનાર ભગવાનને બંધ ક્યાંથી થાય? સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિએ જો વિચાર કરવામાં આવે તો આપણને જણાય છે કે ગોપીઓ, તેમના પતિઓ, તથા સર્વ દેહીઓના જે અન્તર્વામી છે તે જ ભગવાન ક્રીડા કરવાને માટે પુરુષદેહ ધારણ કરે છે. વાસ્તવિક રીતે તો ભગવાન પુરુષ નથી, સ્ત્રી નથી, તેમ અન્ય પણ નથી. ભક્તોના ઉપર અનુગ્રહ કરવાને ભગવાન જેમ ભક્તસમાન માનુષદેહ ધારણ કરે છે, તેમ ગોપિકાઓ ઉપર અનુગ્રહ કરવાને તેવી ક્રીડાઓ કરે છે. આ લીલાઓનું જે શ્રવણ કરશે તે ભગવત્પર થશે. આ હેતુથી ભગવાને આ પ્રમાણે કર્યું. વળી, ભગવાનની માયાથી મોહિત થએલા વ્રજવાસીઓએ પોતપોતાની સ્ત્રીઓ પોતાની પાસે જ છે એમ માનીને કૃષ્ણના ઉપર ઈર્ષ્યા ન કરી. સંક્ષેપમાં એટલું જ કહેવાનું કે ભગવાનની આ રાસલીલા મોક્ષ આપનારી છે; તેથી શુકદેવણ છેલા સ્લોકમાં (૧૦. ૩૦. ૪૦) કહે છે કે રસાત્મક પુરુષોત્તમની ગોપીજનો સાથેની લીલા જે કોઈ શ્રદ્ધા રાખીને સાંભળશે અને પછી વર્ણન કરશે, તે ધીર પુરુષ ભગવાનમાં યોડા જ સમયમાં પરા ભક્તિ પ્રાપ્ત કરીને કામરૂપ હૃદયના રોગથી મુક્ત થશે.

આ પ્રમાણે શુકદેવણએ પરિક્ષિતની શંકાનું નિવારણ કરીને સિદ્ધ કર્યું કે ભગવાનની રાસલીલામાં કોઈ પણ પ્રકારનો દોષ નથી, એટલું જ નહિ પણ તે વક્તાના અને શ્રોતાના હૃદયમાં રહેલા કામને દૂર કરીને પરમ ભક્તિ આપે છે. આ વિચારસરણીને અનુસરીને જ શ્રીમહાપ્રભુણ પણ રાસલીલા ઉપર સારો પ્રકારા નાખે છે. ભગવાનની જે રાસલીલાનું વર્ણન શ્રીમદ્ભગવતમાં કરવામાં આવેલું છે તે સારસ્વતકલ્પની રાસલીલા છે એમ શ્રીમહાપ્રભુણ માને છે. આ રાસલીલા એ એક ઐતિહાસિક બનાવ છે અને ભગવાનની દરેક લીલાનું કાંઈકાંઈ પ્રયોજન હોય છે તેથી રાસલીલાનું પણ પ્રયોજન છે જ. પ્રયોજનની દૃષ્ટિએ બ્યારે આપણે વિચાર કરીએ છીએ ત્યારે જણાય છે કે ભગવાનની બધી લીલાઓ ઐતિહાસિક હોવા ઉપરાંત રૂપક તરીકે પણ ઘટાવી શકાય છે. ઉદાહરણ તરીકે ભગવાન બ્યારે પૂતનાનો વધ કરે છે ત્યારે પૂતનાને અવિદ્યા માનવામાં આવે છે અને પૂતનારૂપી અવિદ્યાનો નાશ કરવાથી ગોકુલમાં ભક્તોનો નિરોધ સહેલાઈથી થઈ શકે છે. આ પ્રમાણે ભગવાનની બધી લીલાઓમાં રૂપકની ભાવના સારી રીતે સંભવી શકે છે, અને તેથી જ તે બધી લીલાઓ ભક્તોનું હિત કરનારી છે. ભગવાનની સર્વ લીલા નિષ્કામ છે, અને તેથી રાસલીલા પણ નિષ્કામ છે. ભગવાનનું પ્રાકટ્ય સર્વના ઉદ્ધાર માટે છે, અને તેમાં પણ ખાસ કરીને નિસ્સાધન જીવોના ઉદ્ધાર માટે છે. ભગવાન નિસ્સાધન જનોનો ઉદ્ધાર કેવી રીતે કરે છે તે દર્શાવવા ગોપીજનોનો પ્રસંગ અતિ મહત્વનો છે. નિસ્સાધન જનોનો ઉદ્ધાર કરીને ભગવાન પુષ્ટિમાર્ગ—અનુગ્રહમાર્ગ—નો ઉપદેશ કરે છે, અને આ અનુગ્રહમાર્ગ પ્રવર્તાવવાનું માન શ્રીગોપીજનોને ઘટે છે. આ જ દૃષ્ટિથી શ્રીગોપીજનોને પુષ્ટિમાર્ગના ગુરુ તરીકે સ્વીકારવામાં આવે છે.

શ્રીગોપીજન પુરુષ નથી પણ સ્ત્રી છે; તેમાં પણ પ્રાણજ્ઞ, ક્ષત્રિય અને વૈશ્ય એ ત્રણ વર્ણમાંનાં નહિ પણ આશ્વીર ભક્તિનાં છે. આ રીતે તેઓ શાસ્ત્રવિહિત કર્મ, જ્ઞાન અને ભક્તિનાં અધિકારી થઈ શકતાં નથી અને તેથી તેઓની પાસે ભગવાનને પ્રાપ્ત કરવાનું એક પણ સાધન નથી, અને તે જ કારણથી તેઓને નિસ્સાધન કહેવામાં આવે છે. તેમની દિનચર્યા પણ એવા પ્રકારની છે કે ભગવાનનું નામસ્મરણ કરવા બેટલો વખત પણ તેમને મળી શકતો નથી. આવા નિસ્સાધન ગોપીઓ ઉપર ભગવાન કૃપાં કરે છે અને વેણુનાદ કરીને કૃપાપાત્ર જીવોને પોતાની પાસે આકર્ષે છે. ગોપીજનો સંસારના સર્વ પદાર્થોનો ત્યાગ કરીને સર્વાત્મભાવથી ભગવાનને શરણે ભય છે અને ભગવાનની રાસલીલાનો દિવ્ય આનન્દ અનુભવે છે. ગોપીજનો જેવાં નિસ્સાધન પ્રાણીઓ ઉપર અનુગ્રહ કરી ભગવાન તેમનો ઉદ્ધાર કરે છે અને પોતાના દિવ્ય અલૌકિક સ્વરૂપાનન્દનું—ભગવાનન્દનું—દાન જે કરે છે તેમાં જ ભગવાનનું ભગવત્ત્વ રહેલું છે. આ અસાધારણ કાર્ય ભગવાન વિના ણીએ કોઈ પદાર્થ કરી શકે એમ નથી, એટલે ભગવાનની વિશિષ્ટતા સ્વાભાવિક રીતે સિદ્ધ થાય છે.

શ્રીમદ્ભગવતમાં આવેલા રાસલીલાના વર્ણનમાં લૌકિક કામના જેવું વર્ણન આવતું હોવાથી પરિક્ષિતને પણ શંકા થયેલી. શ્રીમહાપ્રભુણ આ વિષયમાં મહુ જ સાવધાનતાથી આગ્રહપૂર્વક ચેતવણી આપે છે. તેઓ કહે છે કે (ભાગ. ૧૦. ૨૬. ૪૨ ની સુશંભિની) રાસલીલામાં રસશાસ્ત્રમાં દર્શાવેલી બધી ક્રિયાઓ છે; દા. ત. બાહુઓને લંબાવવા, ભેટવું, હાથ વગેરે અંગોનો સ્પર્શ, હાસ્ય વગેરે રમણમાં ઉપયોગી ક્રિયાઓ; પણ તેમાં લૌકિક કામ નથી. અર્થાત્ રાસલીલામાં લૌકિક ક્રિયાના જેવી ક્રિયા છે પણ તેમાં લૌકિક કામ નથી. ગોપીજનોનો કામ ભગવાનના અલૌકિક કામથી પૂર્ણ થાય છે, એટલે ગોપીજનો ભગવાનના જેવાં નિષ્કામ—લૌકિકકામરહિત—જ છે. જો ગોપીજનોનો કામ લૌકિક હોત તો ભગવાનના અલૌકિક કામથી તે પૂર્ણ થાત નહિ, પણ ગોપીજનોનો કામ પૂર્ણ થયો છે એટલે સ્પષ્ટ જણાય છે કે ભગવાનના કામની માફક ગોપીજનોનો કામ પણ અલૌકિક હતો અને ગોપીજનો પોતે

લૌકિક કામ વિનાનાં હતાં. વળી, જે ગોપીજનોનો કામ પ્રાકૃત, લૌકિક, હોત અને તે ભગવાનના લૌકિક કામથી પૂર્ણ થયો હોત તો તેના પરિણામરૂપે પુત્ર વગેરે ઉત્પન્ન થાત. પરંતુ રાસલીલામાં આવા પ્રકારનો સંસાર ઉત્પન્ન થયો નથી. ભગવાનના સ્વરૂપમાં કામ હોતો નથી, અને ભગવાનના આવા નિષ્કામ સ્વરૂપથી નિષ્કામ અભિલાષા, અલૌકિક કામ, લૌકિકકામરહિત ધૃષ્ટા, જ પૂર્ણ થાય છે. આ પ્રમાણે રાસલીલામાં અલૌકિક જ ભાવ હોવાથી મર્યાદામાર્ગ અને ભક્તિમાર્ગની કોઈ પણ મર્યાદાનો ભંગ થતો નથી, અને મોક્ષરૂપી ફલ પ્રાપ્ત થાય છે. તેથી સાધારણ માણસ પણ ભગવાનની આ અલૌકિક નિષ્કામ લીલાનું શ્રવણ કરીને સર્વ પ્રકારે નિષ્કામ થઈ જાય છે. તેથી શુકદેવજી પોતે (ભાગવત ૧૦. ૩૦. ૪૦) સ્પષ્ટ શબ્દોમાં કહે છે કે જે કોઈ ભગવાનની રાસલીલાનું શ્રવણ અને કથન કરે છે તેના કામરૂપી હૃદયના રોગનો સત્વર નાશ પામે છે. અર્થાત્ શુકદેવજીએ ‘હૃદયના રોગો દૂર થાય છે’ એમ સામાન્ય રીતે ન કહેતાં ‘કામરૂપી હૃદયનો રોગ દૂર થાય છે’ એમ કામના નાશનું સ્પષ્ટ વિધાન કર્યું છે. ભગવાન નિષ્કામ છે, અને દરેક વસ્તુનો સ્વભાવ એવો હોય છે કે તે પોતાનામાં રહેલી ખીલ વસ્તુને પોતાના જેવી જ બનાવી દે છે. જ્યારે ભગવાન લૌકિકકામરહિત છે અને અલૌકિક કામવાળા છે ત્યારે ભગવાનની આ પ્રકારની લીલાનું શ્રવણ કરનાર પણ ભગવત્લીલામાં તલીન થઈ જવાથી ભગવાનની માફક લૌકિકકામરહિત અને અલૌકિક કામવાળો થઈ જાય છે. શુકદેવજી સ્પષ્ટ કહે છે (ભાગ. ૧૦. ૨૬. ૧૩-૧૬) કે શિશુપાલ ભગવાન ઉપર દ્રેષ કરતો હતો છતાં પણ તે ભગવત્સાચુબ્ય પ્રાપ્ત કરી શક્યો, તો પછી આ ભગવાનનાં પ્રિયજનો—ગોપીજનો—સિદ્ધિ પામે તેમાં શું આશ્ચર્ય? જેમાં વિકાર થતો નથી, જેનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી શકાય એમ નથી, જે નિર્ગુણ છે અને સર્વ ગુણોના આત્મરૂપ છે એવા ભગવાનનું પ્રાકટ્ય મનુષ્યોના કલ્યાણને માટે જ છે. જે ભગવાન ઉપર હૃમ્મેશાં કામ, ક્રોધ, ભય, ક્ષેપ, એકતા અથવા ભક્તિ રાખે છે તે ભગવદ્રૂપ થઈ જાય છે. નારદજી પણ કહે છે (ભાગ. ૭. ૧. ૨૮-૩૧) કે ઘણા લોકો ભગવાન ઉપર વેર રાખી પાપમુક્ત થઈને અનુચિન્તનથી ભગવાનને પ્રાપ્ત કરી શક્યા છે. ઘણા લોકો કામ, દ્રેષ, ભય અને ક્ષેપ દ્વારા ભગવાનમાં મન પરોવીને પોતાના મનની મલિનતા દૂર કરીને ભક્તોની માફક ભગવાનને મેળવી શક્યા છે. દા. ત. ગોપીજનોએ કામદ્વારા ભગવાનને મેળવ્યા, કંસે ભયદ્વારા મેળવ્યા, શિશુપાલ વગેરે રાજાઓએ દ્રેષદ્વારા, વૃષ્ણલોકોએ સમ્મન્ધદ્વારા, પાણ્ડવોએ ક્ષેપદ્વારા અને નારદજી વગેરેએ ભક્તિદ્વારા ભગવાનને મેળવ્યા છે. તાત્પર્ય એ કે કોઈ પણ ઉપાયથી કૃષ્ણમાં મન પરોવવું અને તેમ કરવાથી અવશ્ય ભગવત્પ્રાપ્તિ થાય છે. ભગવાન પણ કહે છે (ભાગ. ૧૦. ૧૮. ૨૬) કે જે: કુંજેલી અને ખાણ્ડેલી જવની ધાણી ફરીથી ખીજને ઉત્પન્ન કરી શકતી નથી તેમ મારામાં જેમની છુદ્ધિ આપિષ્ટ થવાં લી છે તેમનો કામ ખીલ કામને ઉત્પન્ન કરી શકતો નથી. વેદસ્તુતિમાં (ભાગ. ૧૦. ૮૪. ૨૩) અને તે ઉપરની યુગોત્તિનીમાં પણ સ્પષ્ટ કહેવામાં આવ્યું છે કે ભગવાનનું ભજન જ જીવોનું આવશ્યક કર્તવ્ય છે, અને તેથી કોઈ પણ પ્રકારે જીવે ભગવાનનું ભજન કરવું જોઈએ. યોગથી હૃમ્મેશાં ભગવાનનું ચિન્તન કરનારા મુનિઓ જે ભગવત્સ્વરૂપને પ્રાપ્ત કરે છે તે જ સ્વરૂપને ભગવાનના શત્રુઓ પણ શત્રુભાવે પ્રાપ્ત કરે છે. ભગવાનના શેષનાગના શરીર જેવા વિશાળ બાહુઓમાં આસક્ત થએલી અતિબહિર્મુખ ગોપીઓ અને અન્તર્મુખ અને સર્વનો આદર પામવા યોગ્ય શ્રુતિઓ પણ ભગવાનને પ્રાપ્ત કરે છે. આ પ્રમાણે સ્ત્રીઓ અને પુરુષો—બધાય—ભગવાનની દૃષ્ટિએ સરખા છે; અને ભગવાન સર્વને જ સરખી રીતે પોતાના માને છે. આનું કારણ એ કે આ બધાય મનુષ્યો ભગવાનના ચરણકમલનું સારી રીતે ધ્યાન ધરી રહ્યા છે. મુનિઓ તો ભગવાનના ચરણનું ધ્યાન ધરે છે એ વાત તો સ્પષ્ટ છે. ભગવાનના શત્રુઓ પણ ‘ભગવાન અમને મારવાને આવે છે’ એ ભાવનાથી ભગવાનના ચરણનું ધ્યાન જ કરે છે. ભગવાનને સંકેદસ્થાનમાં મળવા જવાની ધૃષ્ટા રાખનારી ગોપીઓ પણ ભગવાનના ચરણકમલનું ધ્યાન ધરે છે; અને શ્રુતિઓ પણ ફક્ત ભગવાનના પદનું જ ધ્યાન ધરી રહી છે, કારણ કે શ્રુતિ પોતે જ કહે છે કે સર્વે વેદા યત્પદમામનન્તિ, બધા વેદો ભગવાનના પદનું જ વર્ણન કરે છે. અર્થાત્ શ્રુતિગીતાના આ શ્લોક ઉપરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે ભગવાનમાં કોઈ પણ ઉપાયથી મન પરોવવું. મુખ્ય ધ્યેય ભગવાનના ચરણકમલનું ધ્યાન જ છે. કયા ઉપાયે તે ધ્યાન કરવામાં આવે છે એ વાત મહત્વની નથી. મર્યાદામાર્ગથી ભગવાનના ચરણકમલનું ધ્યાન કરો, કે નિષિદ્ધમાર્ગથી કરો, કે પુષ્ટિમાર્ગથી કરો, કે પ્રવર્તકમાર્ગથી કરો. ફલિતાર્થ એ છે કે બધાય ભગવાનના ઉપાસકો ભગવાનની દૃષ્ટિએ સરખા જ છે, કારણ કે બધાય ઉપાસકોમાં ભગવત્ચરણપરતાનો સાધારણ ધર્મ રહેલો છે. આ હેતુથી જ શ્રીમહા:સુભ શ્રુતિગીતાના આ શ્લોક ઉપર વિચાર કરતાં આજ્ઞા કરે છે કે—

સર્વે एव हरेर्भक्तास्तुह्या चान् अन्यत्ते हरिः ।

अतः कृष्णो यथात्मीयान् मन्यते भजनं तथा ॥

જેમને હરિ માને તે સર્વ જ હરિના ભક્ત તુલ્ય છે; તેથી જે પ્રકારે કૃષ્ણ આત્મીય માને તે પ્રકારે ભજન આવશ્યક છે.

આ બધાં પ્રમાણોનો વિચાર કરતાં આપણને જણાય છે કે ભગવાનની સાથે કોઈ પણ પ્રકારે સંબંધ બાંધવામાં આવે તો પણ અંતમાં ભગવતપ્રાપ્તિ થાય છે; અને શ્રીગોપીજનોની માફક કોઈ ભગવતકૃપાના બળે સંસારનો ત્યાગ કરીને સર્વાત્મભાવથી ભગવાનને શરૂએ આવે તો તે દિવ્ય, અલૌકિક, અજ્ઞાનનંદનો—સ્વરૂપાનંદનો—અનુભવ કરવા લાગ્યાશી બને છે. જે ગોપીજનોએ ભગવાનમાં ભરણુદ્ધિ રાખી હતી તે ભગવાનમાં સાધુબંધ પામ્યાં, પણ તેમને સર્વાત્મભાવવાળાં ગોપીજનોની માફક રાસલીલાનો આનંદ મળી શક્યો નહિ. જેમ મલિન પદાર્થનો સંબંધ અગ્નિ સાથે થતાં મલિન પદાર્થ અગ્નિસ્વરૂપ થઈ જાય છે તેમ ગમે તે પ્રકારે ભગવાનની સાથે સંબંધ બાંધવાથી સંબંધ બાંધનાર ભગવનમય થઈ જાય છે; અને તેમાં પણ સર્વાત્મભાવથી ભગવાનની સાથે સંબંધ બાંધવામાં આવ્યો હોય તો ભગવાન તે જીવ ઉપર કૃપા કરીને તેને રાસલીલાના અલૌકિક આનંદનો અધિકારી બનાવે છે. આ જ દૃષ્ટિથી સર્વાત્મભાવવાળાં શ્રીગોપીજનોની શ્રેષ્ઠતા સિદ્ધ થાય છે અને તેઓ પુષ્ટિમાર્ગના પ્રવર્તક બની પુષ્ટિમાર્ગના ગુરુનું પદ ભોગવી રહ્યાં છે. અર્થાત્ ભગવાનની કૃપાથી જ જેમનામાં સર્વાત્મભાવ પ્રકટ થયેલો છે તેમનો જ રાસલીલામાં અધિકાર છે, અને તેથી રાસલીલા સર્વથા દોષરહિત છે એમ સ્પષ્ટ જણાય છે.

શ્રીમહાપ્રભુજી આજ્ઞા કરે છે કે ભગવાન રસાત્મક છે, અને બધા રસોનો અનંતભાવ શૂદ્ધારમાં થતો હોવાથી ભગવાન શૂદ્ધારસ્વરૂપ છે. જે રસાત્મક કામ છે તે અત્યંત ગૂઢ છે, અને તેથી કામશાસ્ત્ર અને નાટ્યશાસ્ત્ર પ્રવૃત્ત થયાં છે. શ્રીમહાપ્રભુજીના અભિપ્રાયે કામશાસ્ત્ર અને નાટ્યશાસ્ત્ર કૃત્ત ભગવાનને માટે જ છે. બીજાઓને માટે નથી. ભગવાનનો રસાત્મક કામ ત્રણેય લોકમાં ગુપ્ત છે. દેવો વચેરે પણ કામથી રસને ઉત્પન્ન કરીને તેનો અનુભવ કરે છે ખરા, પરંતુ તેમનો કામ રસાત્મક નથી. તેમાં પણ તેઓ રસના થોડા જ ભાગનો અનુભવ કરે છે, સમ્પૂર્ણ રસનો અનુભવ કરી શકતા નથી. રસ એટલે આનંદ. ભગવાન આનંદમય છે, રસમય છે, અને તેમના આનંદની અલ્પ માત્રા ઉપર જ આ બધાં પ્રાણીઓ જીવે છે એમ ઉપનિષદ્ કહે છે. ભગવાન જે રસનો અનુભવ કરે છે તે રસ ત્રણેય લોકમાં ન હોવાથી તેનું વર્ણન થઈ શકે એમ નથી, એટલે તે રસ ગુપ્ત કહેવાય છે. ભગવાન રસ છે એમ શ્રુતિ કહે છે; અર્થાત્ ભગવાન જે રસનો અનુભવ કરે છે તે પોતાના સ્વરૂપથી ભિન્ન નહિ એવો આનંદ જ છે. આ ગૂઢ રસાત્મક કામનું જ્ઞાન આપવાને માટે વાત્સ્યાયન મુનિએ કામશાસ્ત્ર રચ્યું અને ભરતમુનિએ નાટ્યશાસ્ત્ર રચ્યું. ભગવાને પોતાના ગૂઢ અલૌકિક રસાત્મક કામને પ્રકટ કરવાને માટે નૃત્ય કર્યું અને ગોપીજનો પાસે નૃત્ય કરાવ્યું. બધાં બંધોમાં ગુપ્ત રહેલો આ અલૌકિક રસાત્મક કામ પ્રકટ થાય તેટલા માટે કામશાસ્ત્રમાં વર્ણવેલા બધા બંધોનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે. કામ નામનું ઉત્તમ અને ઉત્કૃષ્ટ સુખ ભગવાન કૃષ્ણ જ ભોગવે છે, બીજા કોઈ નહિ, અને તેથી આ લોકમાં જ જીવોનું આધિદેવિક રૂપ પ્રકટ થાય છે. જીવોનું જે આધિદેવિક રૂપ પ્રકટ થાય છે તે કામરહિત હોય છે, લૌકિક વાસનાત્મક લિંગ વિનાનું હોય છે. કામસુખ ઉત્તમ છે, કારણ કે તે ક્ષર અને અક્ષર એ બેથી ઉત્તમ છે, અર્થાત્ પુરુષોત્તમનું સ્વરૂપ જ છે. વળી, કામસુખ ઉત્કૃષ્ટ છે, કારણ કે તે મોક્ષસુખથી પણ ઉત્તમ છે. કામસુખ ભગવાનનું સ્વરૂપ જ હોવાથી ભગવત્સ્વરૂપ વિના બીજા કોઈથી તેનો ભોગ થઈ શકે એમ નથી. ભગવાને આ ભૂમિ ઉપર રાસલીલા કરી એટલે જીવોનું આધિદેવિક રૂપ પ્રકટ થયું. જીવનું આધિદેવિક રૂપ પ્રકટ થાય તો જ તે ભગવાનનું સાક્ષાત્ ભજન કરી શકે. સામાન્ય રીતે ભગવાનનું સાક્ષાત્ ભજન વ્યાપિવૈશુક્યમાં સંભવે છે, પરંતુ ભગવાને કૃપા કરીને આ લોકમાં જ જીવો આધિદેવિક રૂપ પ્રાપ્ત કરીને ભગવાનનું સાક્ષાત્ ભજન કરી શકે તેટલા માટે જ આ લીલા કરી છે. એટલું જ નહિ પણ ગમે તે માણસ ભગવાનની આ લીલાનું શ્રવણ કરે તો તે પણ આધિદેવિક રૂપ પ્રાપ્ત કરીને ભગવાનનું સાક્ષાત્ ભજન કરી શકે છે.

સામાન્ય રીતે એવું માનવામાં આવે છે કે ભરતમુનિનું નાટ્યશાસ્ત્ર અને વાત્સ્યાયનમુનિનું કામશાસ્ત્ર જીવોને માટે છે, કારણ કે તે બંને ય શાસ્ત્રોમાં કહેવામાં આવ્યું છે કે લોકચાત્રાને માટે તે શાસ્ત્રો રચવામાં આવ્યાં છે. પુષ્ટિ-માર્ગનું દૃષ્ટિબિન્દુ આ વિષયમાં તદ્દન જુદું જ છે અને તે ધ્યાનમાં રાખવા જેવું છે. શ્રીમહાપ્રભુજી કહે છે કે નાટ્ય-શાસ્ત્ર અને કામશાસ્ત્રમાં ભગવાનના રસાત્મક સ્વરૂપનું જ વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. આ રસાત્મક સ્વરૂપ તેને પ્રકટ કરનારી સામગ્રી સાથે જ પ્રકટ થાય છે, કેવલ સ્વરૂપ પ્રકટ થતું નથી. ભગવાનના આ રસાત્મક સ્વરૂપનું વિશેષ ભાન આપણને અજ્ઞાનને લીધે થઈ શકતું નથી. તેથી તેનું જ્ઞાન આપવાને માટે ભરતમુનિએ અને વાત્સ્યાયન મુનિએ નાટ્યશાસ્ત્રમાં અને કામશાસ્ત્રમાં ભગવાનનાં રસાત્મક સ્વરૂપનું વર્ણન કરેલું છે. તે શાસ્ત્રો કહે છે કે ભગવાને આ પ્રમાણે નૃત્ય કર્યું, આ પ્રમાણે રમણ કર્યું વચેરે. જગતના જીવો તો જેમ બ્રહ્માનું વર્ણન કરનારી શ્રુતિને જીવ વિષે ઘટાવે છે તેમ ભગવાનના આ નૃત્ય અને રમણ એ બંને પણ જીવ વિષે ઘટાવે છે, અને તેથી ઘણા દુઃખી થાય છે. શ્રુતિ કહે છે (તેતિરીય ઉપનિષદ્ ૨. ૭) કે 'આ પહેલાં અસત્ હતું, તેમાંથી સત્ ઉત્પન્ન થયું; બ્રહ્મે પોતે પોતાની બાતને જગદ્ગ્રહે કરી, તેથી તે સુકૃત કહેવાય છે; જે છે તે ખરેખર સુકૃત છે, ખરખર ખરેખર રસ છે'

જીવ આ રમ પ્રાપ્ત કરીને આનન્દ પામે છે.' આ પ્રમાણે શ્રુતિમાં પૂર્વ સૃષ્ટિને અસત્, ખરાબ, કહેવામાં આવ્યું છે, પછીથી બીજી સૃષ્ટિને સત્, સારી, કહેવામાં આવ્યું છે. બીજી સૃષ્ટિને સારી કહેવાનું કારણ એ કે તે સૃષ્ટિ બ્રહ્મનું સ્વરૂપ છે. તે બ્રહ્મ સુકૃત છે, સુકૃત રસ છે, અને રસ આનન્દરૂપ છે. આ બીજી સૃષ્ટિમાં રસને પ્રકટ કરનારી સામગ્રી અને પદ્ધતિની જરૂર ન હોત તો ભગવાને પોતાના આત્માને જ પોતે સૃષ્ટિરૂપે પ્રકટ કર્યો છે એમ શ્રુતિ કહેત નહિ. બે આ બીજી સૃષ્ટિ અન્ય સર્વ સૃષ્ટિઓના જેવી જ હોત તો પ્રથમની સૃષ્ટિને અસાધુ, ખરાબ, કહેત નહિ, અને આ બીજી સૃષ્ટિને સાધુ, સારી, કહેત નહિ. બે શ્રુતિમાં કહેલો રસ મનોવિકાર અથવા લૌકિક રસ હોત તો ભગવાને પોતાના આત્માને જ સૃષ્ટિરૂપે પ્રકટ કર્યો અને રસ આનન્દરૂપ છે એમ શ્રુતિ કહેત નહિ. તેથી ભગવાનનું જે રસસ્વરૂપ છે તે રસને પ્રકટ કરનારી સામગ્રીવાળું છે એમ શ્રુતિને આધારે સિદ્ધ થાય છે. વળી, બ્રહ્મ-સૂત્રના અનુકૃત્યધિકરણમાં (બ્રહ્મસૂત્ર ૧. ૩. ૨૨-૨૩) સર્વ પદાર્થો ભગવાનનું અનુકરણ કરે છે એમ સિદ્ધ કરવામાં આવ્યું છે. તેથી કામશાસ્ત્ર અને નાટ્યશાસ્ત્રમાં પણ બે લૌકિક રસનું પ્રતિપાદન કરવામાં આવે તો પણ તે લૌકિક રસનું સ્વરૂપ મૂળ ભગવદસને અનુસરીને જ સિદ્ધ થાય છે, એટલે લૌકિક રસના દૃષ્ટાન્તથી ભગવદસનું પણ અનુમાન થઈ જાય. લૌકિક રસ પરિમિત છે, કારણ કે જ્યો ભગવાનના આનન્દની એક માત્રા ઉપર જ જીવે છે. ભગવદસ અપરિમિત છે, કારણ કે તે પુષ્કળ અને લાપક છે. લોકમાં પણ ભગવદસના અનુકરણ તરીકે જ ભગવદસનો આધાર જ પ્રકટ થાય છે, ભગવદસ પ્રકટ થતો નથી; તેથી જીવના લૌકિક રસને અવકાશ જ નથી. બે લૌકિક રસનો અનુભવ કરવામાં આવે તો પણ તેમાં ભગવદસનો જરા પણ સંગ્રંથ હોઈ શકતો નથી. ભરત-મુનિએ અને વાત્સ્યાયન મુનિએ અનુક્રમે નાટ્યશાસ્ત્ર અને કામશાસ્ત્ર બે રચ્યું છે તે તો પરોક્ષ રીતે ભગવદસનું જ્ઞાન આપવાને માટે જ છે. વાસ્તવિક રીતે તો પદ્મપુરાણના પાતાલખણ્ડમાં રામાશ્વમેધ પ્રસંગે શેષ અને વાત્સ્યાયનનો જે સંવાદ થયેલો છે તે ઉપરથી જણાય છે કે વાત્સ્યાયન મુનિ વૈષ્ણવ છે. તે જ પ્રમાણે ભરતમુનિ પણ વૈષ્ણવ છે. વળી, હનુમાને પણ નાટ્યશાસ્ત્ર રચેલું છે, અને હનુમાન પોતે રામચન્દ્રજીનો પરમભક્ત છે. તેથી આવા મહાપુરુષોએ આ બધા ગ્રન્થો રચવામાં જે આટલો બધો પ્રયાસ કરેલો છે તે ધર્મ, અર્થ અને કામ એ જીવના ત્રણ પુરુષાર્થો માટે નથી, પણ મોક્ષ મેળવવાના સાધનો દર્શાવવાને માટે છે. વળી, વાત્સ્યાયન મુનિ કહે છે (કામશાસ્ત્ર ૨. ૨. ૩) કે 'દશ મંડલવાળા ઋગ્વેદને ચતુઃષ્ટિ કહેવામાં આવે છે; આ કામશાસ્ત્રમાં પણ ઋગ્વેદના અર્થનો સંગ્રંથ હોવાથી, અને પંચાલ, બાહ્યવ વગેરે મહર્ષિઓએ કામશાસ્ત્રની ચર્ચા કરેલી હોવાથી ઋગ્વેદીઓએ ચતુઃષ્ટિ નામની સંજ્ઞા આદર દર્શાવવાને માટે કામશાસ્ત્રને આપેલી છે એમ કેટલાક કહે છે.' આ પ્રમાણે સૂત્ર રચીને વાત્સ્યાયન મુનિ એમ કહેવા માગે છે કે આલિંગન, ચુંબન વગેરે દસ બાબતો ઋગ્વેદને આધારે જ સિદ્ધ કરવામાં આવેલી છે. વેદ ભગવાનનું વર્ણન કરે છે એમ શ્રુતિ અનેકવાર પ્રતિપાદન કરે છે. કામશાસ્ત્રમાં વેદનો જ અર્થ છે અને વેદમાં ભગવાનનું વર્ણન છે. એટલે કામશાસ્ત્ર વેદની માફક લીલાસહિત ભગવાનનું પરોક્ષ રીતે પ્રતિપાદન કરે છે એમ સ્પષ્ટ જણાય છે. નાટ્યશાસ્ત્રમાં નૃત્ય અને સંગીતનો ઉપયોગ થાય છે; સંગીત વગેરે ગાન્ધર્વવિદ્યા સામવેદનો ઉપવેદ ગણાય છે; આ કારણથી નાટ્યશાસ્ત્ર પણ લીલાસહિત ભગવાનનું જ વર્ણન કરે છે એમ સિદ્ધ થાય છે.

સ્થૂલ દૃષ્ટિએ પણ જ્યારે આપણે રાસલીલાનો વિચાર કરીએ છીએ ત્યારે પણ આપણને જણાય છે કે રાસલીલાના સમયે ભગવાન કૃષ્ણની લગભગ અગીઆર વર્ષ સુધીની ઉમ્મર હતી; અર્થાત તે સમયે તેમની બાલ્યાવસ્થા હતી. આ અવસ્થામાં ગોપીઓ સાથે ભગવાન કામક્રીડા કરે એ સર્વથા અસંભવિત જ છે. ઉલટું આમાંથી તો એમ સિદ્ધ થાય છે કે ગોપીઓનો અલૌકિક બાલક કૃષ્ણ ઉપર ઘણો જ પ્રેમ હતો અને તે પ્રેમને વશ થઈને તે બાલક ભગવાન સાથે ગેલ કરીને આનન્દ પ્રાપ્ત કરતાં હતાં. આ જ બાલ્યાવસ્થામાં ભગવાને પુષ્ટિનાં-અનુચ્છદનાં-અનેક કાર્યો કરી નિસ્સાધન જીવોનો ઉદ્ધાર કરેલો છે, અને તેથી પુષ્ટિમાર્ગમાં અગીઆર વર્ષ અને બાલન દિવસની ઉમ્મર સુધીના કૃષ્ણની જ સેવા કરવામાં આવે છે.

આ પ્રમાણે શબ્દપ્રમાણ અને યુક્તિથી શ્રીમહાપ્રભુજી ભગવાનના સ્વરૂપનો વિચાર કરીને સિદ્ધ કરે છે કે રાસલીલામાં કોઈ પણ પ્રકારનો લૌકિક કામ નથી જ, અને ભગવાનનું ચરિત્ર સર્વથા નિકામ છે અને તેનું શ્રવણ અને કીર્તન પ્રાણીઓમાં બધા દોષો દૂર કરીને પરમ પુરુષાર્થ સાધનારૂં છે. હવે આપણે ગોપીઓનો સ્વરૂપનો વિચાર કરીને રાસલીલાનો વિચાર કરીએ. શ્રીમદ્ભગવતમાં બે ગોપીઓનું વર્ણન આવે છે તેમનાં વચન અને ક્રિયા ઉપરથી શ્રીમહાપ્રભુજીએ તેમના ચાર વિભાગ પાડેલા છે: (૧) સારિવક, (૨) રાજસ, (૩) તામસ; અને (૪) નિર્ગુણ અને તેમાં બે સગુણ ગોપીઓ છે તેમના પાછા પેટાવિભાગ પણ પાડવામાં આવેલા છે, અને એ પ્રમાણે ગોપીઓનાં અનેક યુગો થાય છે. બીજી દૃષ્ટિએ વિચાર કરીને પણ શ્રીમહાપ્રભુજીએ ગોપીઓના બે વિભાગ પાડેલા છે: (૧) અન્યપૂર્વા અથવા શ્રુતિરૂપા અને (૨) અનન્યપૂર્વા અથવા કુમારિકા અથવા ઋષિરૂપા; અને આ

બન્ને પ્રકારના વિભાગોની દૃષ્ટિથી જ્યારે રાસલીલાનો પિયાર કરવામાં આવે છે ત્યારે આપણને રાસલીલાનું સુંદર રહસ્ય સારી રીતે સમભય છે. ગોપીજનોનો સગળ નિર્મળ વિભાગ અર્પણ છે, જ્યારે શ્રુતિરૂપા અને ઋષિરૂપાનો વિભાગ જ્ઞાતન્યસમ્પ્રદાયમાં અને કૃષ્ણોપનિષદ, સામરહસ્યોપનિષદ વગેરે વૈષ્ણવ ઉપનિષદોમાં પણ બેવામાં આવે છે. સામરહસ્ય ઉપનિષદમાં ગોપીજનોના ત્રણ પ્રકાર આપવામાં આવેલા છે; (૧) વેદઋચાઓ, (૨) અગ્નિકુમારો, અને (૩) સંસિદ્ધ, જે શ્રીરાધિકાળની સાથે પ્રકટ થાય છે. શ્રીમહાપ્રભુજી રાસલીલાને સારસ્વતકલ્પમાં થએલી ઐતિહાસિક ધનાવ માને છે. ભગવાન જ્યારે લીલા કરે છે ત્યારે સાથે સાથે શાશ્વતો અર્થ પણ દર્શાવતા ભય છે, અને તેથી પુષ્ટિમાર્ગમાં ભગવાનની લીલામાં ઐતિહાસિક તત્ત્વ ઉપરાંત રૂપકતત્ત્વ પણ બેવામાં આવે છે. ઋજમાં જે ગોપીજનો પરલેલાં હતાં તેમને અન્યપૂર્વા અથવા શ્રુતિરૂપા કહેવામાં આવે છે, અને જે પરલેલાં ન હતાં તેમને અનન્યપૂર્વા અથવા ઋષિરૂપા અથવા અગ્નિકુમારો અથવા કુમારિકાઓ કહેવામાં આવે છે. આ બધાં ગોપીજનોમંથી જે ગોપીજનોને ભગવાનમાં કામને લીધે ભરલાવના હતા તે ગોપીજનોએ પોતાના ઘરમાં જ પોતાનો દેહ છોડી દીધો છે અને તેમને ભગવાનની રાસલીલાનો અધિકાર મળ્યો નથી, કારણ કે રાસલીલાનો અધિકાર સર્વાત્માવાવાળા લોકોને જ મળી શકે છે, ખીલને નહિ. રાસલીલાનો દિવ્ય આનન્દ જે ગોપીજનોએ લોગ્યો છે તે ગોપીજનોમાં સર્વાત્માવાવ બહુ જ સ્પષ્ટ રીતે બેવામાં આવે છે. તેમનામાં કામ-ભાવના જરા પણ નથી, અને તેથી જ ભગવાન પ્રસન્ન થઈને તેમને ભગવાનનન્દનું દાન કરે છે. અનન્યપૂર્વા ગોપીજનોનો જૂતકાલનો ઇતિહાસ પુરાણોમાં આપવામાં આવેલો છે. પદ્મપુરાણ કહે છે કે દણ્ડકરણ્યમાં વાસ કરનારા સોળ હબ્દર ઋષિઓએ કામદેવના કરતાં પણ અધિક સુંદર એવા ભગવાન શ્રીરામચન્દ્રજીનાં દર્શન કર્યો અને તેમના અલૌકિક સૌન્દર્યના દર્શનથી તેમની સાથે રમણ કરવાની ઇચ્છાથી 'સ્ત્રી તરીકે અમારો આપ સ્વીકાર કરો' એ પ્રમાણે પ્રાર્થના કરી. શ્રીરામચન્દ્રજીએ જવાબ આપ્યો કે આ અવતારમાં હું એકપત્નીવત પાળું છું, તેથી તમારો સ્વીકાર હું કરી શકું એમ નથી, પણ ઋજમાં હું જ્યારે કૃષ્ણ તરીકે પ્રકટ થઈશ ત્યારે તમારો મનોરથ સિદ્ધ કરીશ. આ જ દણ્ડકરણ્યવાસી ઋષિઓ તે કૃષ્ણાવતારનાં કુમારિકા-ગોપીજનો, અને ચિરહરણુલીલા અને રાસલીલામાં તેમનું વર્ણન કરવામાં આવે છે. ભગવાને આ કુમારિકા-અનન્યપૂર્વા-ઋષિરૂપા-ગોપીજનોને પોતાના સ્વરૂપાનન્દનું દાન કરવાનું જે વરદાન આપ્યું હતું તે જ વરદાનને લીધે ભગવાન કૃષ્ણ તેમને રાસલીલાનો આનન્દ આપ્યો છે. આદિવારહપુરાણમાં પણ કહેવામાં આવ્યું છે કે કૃષ્ણસ્ય રમણાર્થે હિ સહસ્રાણિ ચ પોઙ્ગશ્ચ । મોખ્યો રૂપાણિ ચક્રુઃશ્ચ તન્નાક્રીડન્ત કૈશવમ્ ॥ અર્થાત્ કૃષ્ણની સાથે રમણ કરવાને માટે ગોપીઓએ સોળ હબ્દર ૩૫ કર્યો અને કૃષ્ણની સાથે રમણ કર્યું. મહકૌર્મપુરાણમાં પણ કહેવામાં આવ્યું છે કે અગ્નિપુત્રા મહાત્માનસ્તપસા સ્ત્રીત્વમાપિરે । મર્તારં ચ જગ્દ્યોનિં વાસુદેવમ્જં ત્રિભુમ્ ॥ અર્થાત્ મહાત્મા અગ્નિપુત્રોએ તપશ્ચર્યા કરીને સ્ત્રીત્વ પ્રાપ્ત કર્યું અને જગતને ઉત્પલ કરનાર, જન્મવગરના અને ત્યાગક એવા વાસુદેવ ભગવાનને ભાર્તા તરીકે પ્રાપ્ત કર્યાં. આ ઉપરથી જણાય છે કે સોળ હબ્દર ઋષિઓ એક જાતિના હતા.

આ ઋષિઓની કથાના સંબંધમાં એક વાત નિચારવા બેવી છે. ઋષિઓ પોતે પુરુષો હતા અને પુરુષના શરીરમાં સ્ત્રીભાવની ઉત્પત્તિ સંભવતી નથી, કારણ કે પુરુષદેહ અને સ્ત્રીભાવ એ એક ખીલથી વિરુદ્ધ છે. જ્યારે ભગવાન શ્રીરામચન્દ્રજીએ બેયું કે આ બધા ઋષિઓ અતિશુદ્ધ અને પુણ્યશાળી છે ત્યારે તે પોતે એટલા બધા પ્રસન્ન થઈ ગયા કે કોઈ પણ ઠિવસ ન આપી શકાય એવા પોતાના સાક્ષાત્ સ્વરૂપાનન્દનું દાન કરવાની તેમને ઇચ્છા થઈ. આ સ્વરૂપાનન્દનો અનુભવ પુરુષરૂપમાં અથવા કેવળ સ્ત્રીરૂપમાં સંભવતો નથી, કારણ કે આપણને તે પ્રમાણે પ્રમાણ મળતું નથી. ભાગવતમાં વર્ણવ્યા પ્રમાણે જે ઋષિપત્નીઓ સ્ત્રીરૂપે ભગવાનને શરણ ગઈ હતી, તેમને પણ ભગવાને સ્વરૂપાનન્દનું દાન કર્યું ન હતું, જ્યારે શુદ્ધ એવી શ્રીલક્ષ્મીઓને તેમણે સ્વરૂપાનન્દનું દાન કર્યું હતું. ભગવાનની શક્તિઓ અચિન્ત્ય અને અનન્ત છે. તેમની પ્રસાદરૂપ શક્તિઓ પણ બહુ છે. તે પ્રસાદરૂપ શક્તિઓમાં પણ એક અચિન્ત્ય અંતરંગ શક્તિ છે, અને આ શક્તિની સાથે જે જીવાત્માનો સંબંધ થયો હોય તે જીવાત્મા ભગવાનના સ્વરૂપાનન્દનો અનુભવ અવશ્ય કરે છે જ. આ શક્તિ સ્ત્રીત્વધર્મેવાળી હોય છે. ભગવાને આ ઋષિઓમાં આ શક્તિનું સ્થાપન કર્યું અને તેથી જ તેમને ભગવાનના સ્વરૂપાનન્દનો અનુભવ થયો. ઋષિઓને સ્વરૂપાનન્દનો અનુભવ કરવાને માટે યોગ્ય દેહ કૃષ્ણાવતારમાં જ પ્રાપ્ત થયો, કારણ કે ભગવાન શ્રીરામચન્દ્રજીની ઇચ્છા જ તેવી હતી. ભાગવતના દશમસ્કન્ધના ઝોગણીસમા અધ્યાયમાં ગોપીજનોને જે કાલાચનીની સેવા કરે છે તે જ કાલાચની સ્ત્રીરૂપ છે, તેમાં જ સ્ત્રીત્વરૂપી ગુણો છે અને તે જ ભગવાનની પ્રસાદરૂપ શક્તિ છે; અને ભગવાનના સ્વરૂપાનન્દનો અનુભવ કરવાને માટે ભગવાનની આ પ્રસાદરૂપ શક્તિનું-કાલાચનીનું-સેવન કરવામાં આવે છે. જેમ દિવ્યદૃષ્ટિથી જ બધા દિવ્ય યદાર્યાં બોઈ શકાય છે, જેમ ભગવદીય ચક્ષુથી જ ભગવાનનાં દર્શન થાય છે, તેમ ભગવદીય સ્ત્રીત્વથી જ ભગવાન સૌમ્ય અને છે એમ ક્ષિત થાય છે.

વ્રજમાં જે પરણેલાં—અન્યપૂર્વા—ગોપીજનો વસતાં હતાં તેમાંથી કેટલાંક ગોપીજનો ઉપર ભગવાનનો સંપૂર્ણ અનુચલ થયો હતો અને તેથી જ તે ગોપીજનોને ભગવાનમાં ભરણુદ્ધિ ન થતાં સર્વાત્મલાવ થયો, અને તેને જ પરિણામે તે ગોપીજનો વેણુનાદનું શ્રવણુ થતાં જ ભગવાનને શરણુે જઈ રાસલીલામાં ભજનનાનન્દનો અલૌકિક આનન્દ ભોગવી શક્યાં. પણ જે ગોપીજનો ભગવાનનો સમ્પૂર્ણ અનુચલ પ્રાપ્ત કરવા લાગ્યશાળી ન હતાં, અને તેથી જેમને ભગવાનમાં ભરણુદ્ધિ ઉત્પન્ન થઈ હતી તે ગોપીજનોએ પોતાના ઘરમાં જ રહીને ભગવાનનું મંગલ ધ્યાન કરતાં કરતાં પોતાનો દેહ છોડી દીધો અને ભગવાનની સાથે સાયુજ્ય પ્રાપ્ત કર્યું, પરંતુ તેમને સર્વોત્કૃષ્ટ રાસલીલાનો અધિકાર મળી શક્યો નહિ. સર્વાત્મલાવવાળાં અન્યપૂર્વા ગોપીજનોને રાસલીલાનો જે અધિકાર મળ્યો તેમાં રસશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ પણ એક રહસ્ય રહેલું જણાય છે. ભગવાન રસમય છે, રસરૂપ છે એમ શ્રુતિ અનેકવાર પ્રતિપાદન કરે છે. રસનો પૂર્ણ આલિષ્કાર પરક્રીય પદાર્થમાં થાય છે એમ રસશાસ્ત્રની મર્યાદા છે, અને જ્યારે રસશાસ્ત્ર ફક્ત ભગવાનને માટે જ છે ત્યારે રસેશ ભગવાન પોતે પણ તે શાસ્ત્રની મર્યાદાનું પાલન કરવા તૈયાર થાય તો તેમાં કોઈ પણ ભતની અસ્વાભાવિકતા જણાતી નથી. આ હેતુથી ભગવાને પોતે કેટલાક જીવોને વ્રજમાં ગોપીઓ તરીકે પ્રકટ કર્યાં અને તેમને લૌકિક પુરુષો સાથે પરણાવીને તેમનું પરક્રીયત્વ સિદ્ધ કર્યું; અને આજ પરક્રીય, અન્યપૂર્વા, ગોપીજનોના ઉપર કૃપા કરીને, તેમને સર્વાત્મલાવનું દાન કરીને રાસલીલાનાં અધિકારી બનાવ્યાં અને તે પ્રકારે ભગવાને રસશાસ્ત્રની મર્યાદા પણ પાળી.

આ પ્રમાણે ગોપીજનોના બીજી દૃષ્ટિએ ત્રણ વિભાગ પાડી શકાય છે: (૧) કુમારિકાઓ, (૨) સર્વાત્મલાવવાળાં અન્યપૂર્વા ગોપીજનો, અને (૩) અન્તર્ગૃહગતા, અર્થાત્ પોતાના ઘરમાં જ રહીને જેમણે ભગવત્સાયુજ્ય પ્રાપ્ત કર્યું તે. આ ગોપીજનોની નિષ્કામતા અને ઉત્તમતાનો આપણે એક દૃષ્ટિએ વિચાર કર્યો. બીજી દૃષ્ટિએ આપણે જ્યારે વિચાર કરીએ છીએ ત્યારે પણ આ જ વાત સિદ્ધ થાય છે. ભાગવતમાં ગોપીજનોનો નિર્દેશ અનેક સ્થળે કરવામાં આવેલો છે; અને આ બધાં ય સ્થળોએ, વક્ત્રાઓ લુદા લુદા હોવા છતાં પણ, રાસલીલા અને ગોપીજનોની ભક્તો તરીકેની શ્રેષ્ઠતાનાં મુક્તકણ્ડે વખાણુ કરવામાં આવ્યાં છે, અને તેને અનુસરીને જ શ્રીમહાપ્રભુજી પોતે પોતાના સંન્યાસનિર્ણય ગ્રન્થમાં પણ ગોપિકાઓને ગુરુ તરીકે ઓળખાવે છે (ગોપિકા ગુરુવઃ પ્રોક્તાઃ, સાધનં ચ તત્, ભાવો ભાવનયા સિદ્ધઃ સાધનં નામ્યદિવ્યતે). ભગવાન ગોપીજનોની સ્તુતિ કરતાં કહે છે (ભાગ. ૧૦. ૨૬. ૨૧-૨૨) કે 'હે અખલાઓ! આ પ્રમાણે મારે માટે જ લોક, વેદ અને સગાં વહાલાંઓનો તમે ત્યાગ કર્યો છે, અને તમે મારામાં ચિત્તવૃત્તિ રાખો તેટલા માટે તમારૂં પરોક્ષ ભજન કરતાં હું તિરોહિત થઈ ગયો. તમે માંડે નિર્દોષ ભજન કરનારાં છો. તમારા ઉપકારનો ખલ્લો બ્રહ્માના આયુષ્યથી પણ હું વાળી શકું એમ નથી. ઘરની શુંખલાઓ તોડવી ખડુ કઠિન છે, છતાં પણ તમે તે તોડીને માંડે ભજન કર્યું છે. તમારા આ સત્કાર્યનો ખલ્લો તમારા સંતોષથી જ યાવ' બીજે સ્થળે પણ ભગવાન કહે છે (ભાગ. ૧૧. ૧૨. ૭-૧૫) કે 'આ બધા લોકો વેદો ભણ્યા ન હતા અને તે માટે તેઓએ મહાપુરુષોની સેવાઓ પણ કરી ન હતી, પ્રતો કર્યાં ન હતાં, તેમ તપશ્ચર્યાં પણ કરી ન હતી, છતાં કેવલ સત્સંગથી મને પામ્યાં છે. સાંખ્ય, યોગ, દાન, વ્રત, તપ, યજ્ઞ, વ્યાખ્યાન, સ્વાધ્યાય અને સંન્યાસથી પણ મનુષ્ય યજ્ઞ કરતો હોવા છતાં પણ મને મેળવી શકતો નથી, પણ કેવલ ભાવવડે ગોપીઓ, ગાયો, વૃક્ષો, મૃગો, નાગો, સિદ્ધો અને બીજા મન્દણુદ્ધિવાળાઓ મને અનાયાસે પામી ગયા છે. જે સમયે અકૂર ખલરામની સાથે મને મથુરા લઈ ગયા તે સમયે મારામાં અતિદૃઢ પ્રેમને લીધે અનુરાગી મનવાળી ગોપીઓ મારા વિના બીજી કોઈ પણ વસ્તુને સુખ માટે ભોઈ શકતી ન હતી, કારણ કે તેમને મારા વિયોગથી તીવ્ર મનોવ્યથા થતી હતી. વૃન્દાવનમાં ફરતા અને અલ્પન્ત પ્રિય જોવા મારી સાથે તે ગોપીઓએ વાણુથી ન વર્ણુવી શકાય એવી જે રાત્રીઓ અર્ધાં ક્ષણની પેઠે ગાળી હતી તે જ રાત્રીઓ મારા વિના તેમને કદપ જેવી થઈ પડી હતી. જેમ મુનિઓ સમાધિ અવસ્થામાં નામ તથા રૂપને ભણુી શકતા નથી તેમ મારામાં આસક્તિને લીધે ખંધાએડી ખુદ્ધિવાળી ગોપીઓ પોતાના દેહને, સમીપ રહેલા પદાર્થને કે દૂર રહેલા પદાર્થને ભણુી શકતી ન હતી; પણ નદીઓ જેમ સમુદ્રમાં મળી જાય છે તેમ મારામાં એકરૂપ થઈ ગઈ હતી. માંડે વાસ્તવિક સ્વરૂપ ન ભણુનારી અને રમણુ અને ભરણુદ્ધિથી મારી કામના કરવાવાળી સેકડી અને હલ્લરો સ્ત્રીઓ નિરંતર મારો સંગ રહેવાથી પરબ્રહ્મરૂપી મને પ્રાપ્ત કરી ગઈ છે. માટે હે ઉદ્ભવ, તું શ્રુતિ, સ્મૃતિ, પ્રવૃત્તિ, નિવૃત્તિ, શ્રોતવ્ય અને શ્રુત એ સર્વનો પરિત્યાગ કરીને અનન્યભાવથી સમસ્ત દેહધારીઓના એક આત્મસ્વરૂપ મને જ શરણુે આવ, અને તેમ કરવાથી તું નિર્લય થઈ ભ.'

ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ જ્યારે ઝળમાંથી મથુરાં જાય છે ત્યારે નન્દ, યશોદા અને ગોપીઓને ઘણો શોક થાય છે. આ શોક દૂર કરવાને શ્રીકૃષ્ણ ઉદ્ધવને ઝળમાં મોકલે છે. તે પ્રસંગે ગોપીઓને ઉદ્દેશીને ભગવાન કહે છે કે 'હે ઉદ્ધવ મારો સંદેશ લઈ જઈને ગોપીઓનું મારા વિરહથી થએલું દુઃખ દૂર કરો; ગોપીઓનું મન મારામાં છે, તેમનો પ્રાણ મારામાં છે, તેમણે મારે માટે દૈહિક ધર્મોનો ત્યાગ કર્યો છે, તેમણે લોકના ધર્મો પણ છોડ્યા છે: આવા ભક્તોને હું મારા હૃદયથી ધારણ કરું છું. તેમને હું અલભ્ય પ્રિય છું. હું તેમનાથી દૂર થયો એટલે તેઓ માંડું સ્મરણ કરતાં મૂર્છિત થઈ જાય છે; વિરહને લીધે ઉત્કણ્ઠા વધતાં તેઓ દીન બની જાય છે. કેટલીક ગોપીઓ મહા કષ્ટથી પ્રાણને જેમ તેમ ધારણ કરી રહી છે. તે ગોપીઓ મારી છે, મદૂપ છે, હું ફરીથી આવીશ એ આશાથી તેઓ જીવે છે.' (ભાગ. ૧૦. ૪૩. ૩-૬) આ પ્રમાણે ભગવાને પોતે જ ગોપીઓનોના સ્વરૂપનો સારો ખ્યાલ આપણને આપેલો છે.

ભગવાનની આરાને અનુસરીને ઉદ્ધવ ઝળમાં ગોપીઓનો પાસે જાય છે અને ભગવાનનો સંદેશ આપીને તેમને શાન્ત પાડે છે. ઉદ્ધવ ગોપીઓનો જ્યારે જીવે છે ત્યારે તેમને માલમ પડે છે કે ગોપીઓને ભગવાન કૃષ્ણનાં દર્શન કરવાને માટે આતિ ઉત્સુક છે, ભ્રમરગીતમાં આ ઉત્સુકતા સ્પષ્ટ તરી આવે છે. આ પ્રસંગે ઉદ્ધવ ગોપીઓનો ઉદ્દેશીને કહે છે કે 'હે ગોપીઓ! તમે લોકમાં પૂલએલાં છો અને પૂલે અર્થવાળાં છો; કારણ કે તમારું મન વાસુદેવ ભગવાનમાં અર્પિત થઈ ગયેલું છે. દાન, વ્રત, તપ, હોમ, જપ, વેદાધ્યયન અને મનના નિગ્રહ વગેરે બીજા કલ્યાણકારક ઉપાયો વડે શ્રીકૃષ્ણમાં શ્રેષ્ઠ કરવો જેમ શાસ્ત્ર કહે છે. ઉત્તમશ્રીકે ભગવાનમાં તમે ઉત્તમોત્તમ ભક્તિ પ્રવર્તાવી એ બહુ સારું કર્યું. આ ભક્તિ સાધારણ લોકમાં હોતી નથી એટલું જ નહિ પણ મુનિઓને પણ હુલ્લભ છે. પુત્ર, પતિ, દેહ, સ્વજન, ઘર વગેરેનો ત્યાગ કરીને તમે પરપુરુષ કૃષ્ણને વધી એ મોટા ભાગ્યની વાત છે. ઇન્દ્રિયોની વિષય ન બને એવા ભગવાનમાં તમે સર્વાત્મભાવ કર્યો છે. ભગવાનના સમાગમમાં તો આ સર્વાત્મભાવ સંભવી શકે, પણ તમે તો સર્વાત્મભાવ વિરહમાં કર્યો છે, તેથી તમારું ભાગ્ય મોટું છે. આવો ઉત્તમ ભાવ બતાવીને તમે મારા ઉપર મોટો અનુગ્રહ કર્યો છે.' (ભાગ. ૧૦. ૪૪. ૨૩-૨૭) આ પ્રમાણે ગોપીઓની સ્તુતિ કરીને ઉદ્ધવ ભગવાનનો સંદેશ નીચે પ્રમાણે કહે છે:—

'હું (ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ) સર્વનો આત્મા છું, ભક્તને વશ છું, સત્ય જોલનાર છું, અને સ્ત્રીભક્તિ ઉપર કૃપા કરવાનો મારો સ્વભાવ છે; તેથી તમારો (ગોપીઓનો) વિચોલ સર્વ રીતે કોઈ પણ દિવસ મને થતો નથી. જેમ ભૌતિક શરીરમાં આકાશ, વાયુ, અગ્નિ, જલ અને પૃથ્વી રહે છે તેમ હું મન, પ્રાણ, શુદ્ધિ, ઇન્દ્રિયો અને ગુણોનો આશ્રય છું. હું મારા આત્મામાં આત્મરૂપસાધનવડે આત્માને ઉત્પન્ન કરું છું, માંડું છું અને પાલન કરું છું. ભૂત, ઇન્દ્રિયો અને ગુણોવડે મારી માયાને નિમિત્ત કરી હું જ સૃષ્ટિ વગેરે કરું છું. આત્મા જ્ઞાનમય છે, શુદ્ધ છે, દેહાદિથી ભિન્ન છે, ગુણોથી પર છે; સુષુપ્તિ, સ્વપ્ન અને જાગૃત્ત્ય એ ત્રણ માયાની વૃત્તિથી ભિન્ન છે છતાં તેમાં અન્વિત જીવ-જ્યૈતનથી તે દેખાય છે. સ્વપ્નની પેઠે ખોટી રીતે ઉભા થએલા મિથ્યા પદાર્થોનું જેનાથી ધ્યાન થાય છે તે મનને રોકવું. તેનાં કારણરૂપે ઇન્દ્રિયોનો પણ નિરોધ કરવો, એટલે નિદ્રારહિત થઈને મનુષ્ય મને પ્રાપ્ત કરે છે. સમુદ્ર સુધી જેમ નદીઓ ચાલે છે તેમ વેદ, યોગ, સાંખ્ય, સંન્યાસ, તપ, ઇન્દ્રિયનિગ્રહ અને સત્ય એ બધાં વિવેકીઓને માટે મનના નિરોધનાં સાધનો છે. તમારાં નેત્રો પ્રિય એવો હું તમારાથી દૂર રહું છું તે તમારા મનને મારી પાસે લાવવા માટે, અને તમે માંડું ધ્યાન કરો તેટલા માટે. પ્રિયતમ પદાર્થ જ્યારે દૂર હોય છે ત્યારે તેમાં સ્ત્રીઓનું જે પ્રકારે મન રહે છે તે પ્રકારે જ્યારે તે પ્રિયતમ પદાર્થ પાસે હોય છે ત્યારે રહેતું નથી. મનની વૃત્તિઓ સહિત સમગ્ર મન મારામાં રાખી માંડું અનુસ્મરણ કરતાં થોડા જ સમયમાં તમે મને પ્રાપ્ત કરશો. આ વનમાં રાત્રીના સમયે મેં જ્યારે રાસક્રીડા કરી ત્યારે અન્તર્ગૃહજતા ગોપીઓ ઝળમાં રહી, તેથી તેમને રાસનું સુખ ન મળ્યું, પણ તેઓ કલ્યાણી હોવાથી મારા પરાક્રમના ચિન્તનથી મને પ્રાપ્ત થઈ.' (ભાગ. ૧૦. ૪૪. ૨૬-૩૮)

ગોપીજનોએ જ્યારે ઉપર પ્રમાણે ભગવાનનો સંદેશો સાંભળ્યો ત્યારે તેઓ અતિપ્રસન્ન થયાં અને ઉદ્ધવની સાથે નીચે પ્રમાણે વાતો કરવા લાગ્યાં.

‘ભગવાન્ પોતાના આસજનો સાથે કુશળ છે એ વાત તમે બહુ સારી કરી. અમે તેમની સ્નેહ, લગ્ન, હાસ અને ઉદાર દૃષ્ટિથી પૂલ કરેલી છે. ભગવાન્ રતિના ભેદને બાલુનાર છે; ઉત્તમ સ્ત્રીઓની પ્રીતિના તે પાત્ર છે. સ્ત્રીઓનાં વાક્યો, વિલાસો અને મનોરંજનનો અનુભવ કર્યા પછી ભગવાન્ અધિક પ્રીતિથી કેમ ન બંધાય? હે ઉદ્ધવજી! ગોવિન્દ ભગવાન્ નગરમાં રહીને અમને સંભારે છે? કમલ, પુષ્પ અને ચન્દ્રથી શોભતા વૃન્દાવનમાં ભગવાન્ અમારી સાથે રાસ રમ્યા અને અમે તેમની કથાનાં વખાણુ કર્યાં, તે રાત્રીઓને ભગવાન્ યાદ કરે છે? ભગવાને અમને શોકમાં નાખ્યાં છે, તો તે અહીં પધારી શ્રીઅંગવડે જીવાડશે? હવે તો તેમને મથુરામાં રાજ્ય મળ્યું છે, એટલે અહીં ગોકુલમાં તે શા માટે આવે? ભગવાન્ તો મહાત્મા છે અને અમે તો વનમાં રહેનારાં છીએ. અમારાથી કે બીજાથી એમને શું પ્રયોજન હોય કે તે અહીં આવે? તે તો લક્ષ્મીના પતિ છે, આસકામ છે. એવા કૃતાર્થ પુરુષનું અમે શું કરી શકીએ? પિંગલા નામની વેશ્યાએ પણ કહ્યું છે કે આશા ન રાખવી એ પરમ સુખ છે. અમે તે વાત બાણીએ છીએ છતાં પણ કૃષ્ણમાં અમારી આશા અનન્ત છે. ભગવાનના સ્મરણરૂપ જ્ઞાનનો લ્લાગ કરવાને કોણ સમર્થ છે? ભગવાન્ પોતે ઇચ્છા કરતા નથી છતાં પણ લક્ષ્મીજી ભગવાનના વક્ષઃસ્થળમાંથી ઘડીલર દૂર થતાં નથી. યમુના વચેરે નદીઓ, ગોવર્ધન પર્વત, વનપ્રદેશો, ગાયો અને વેણુનો નાદ એ બધાં કૃષ્ણનું સ્મરણુ કરાવનારાં છે. લક્ષ્મીના સ્થાનરૂપ ભગવાનનાં પગલાં તેમનું વારંવાર સ્મરણુ કરાવે છે, તેથી તેમને અમો કોઈ રીતે ભૂલી શકતાં નથી. ચાલવાની સુંદર રીતથી, ઉદાર હાસથી અને લીલાપૂર્વક બેવાથી, મધુર વાણીથી ભગવાને અમારી યુદ્ધિને હરી લીધી છે. તેમને અમે કેવી રીતે ભૂલી શકીએ? હે રમાનાથ! દુઃખના સસુદમાં ડુબેલા ગોકુલનો ઉદ્ધાર કરો.’ (ભાગ. ૧૦. ૪૭. ૪૦-૫૩).

ભગવાન્ કૃષ્ણનો સંદેશો સાંભળીને ગોપીજનો વિરહભરથી મુક્ત થયાં અને ભગવાનને આત્મા માની તેમણે ઉદ્ધવની પૂલ કરી. ઉદ્ધવ કેટલાક માસ સુધી ગોકુલમાં રહ્યા અને ભગવાનની લીલા અને કથા સંભળાવીને ગોકુલને આનન્દ આપ્યો. ભગવાનની વાતો સાંભળવાથી મજવાસીઓને તે બધા દિવસો એક ક્ષણ જેવા લાગ્યા. ભગવાન્ કૃષ્ણનાં આવેશથી ગોપીજનોની વિહ્વલતા બેધિને ઉદ્ધવ અતિ પ્રસન્ન થયા; તેમને ગોપીજનોની ઉત્તમતાનો ખ્યાલ આવ્યો; પોતાના જ્ઞાનનો મદ દૂર થઈ ગયો અને ગોપીજનોને નમન કરીને તેમણે નીચે પ્રમાણે મુક્તકણ્ઠે રતુતિ કરી.

‘સર્વના આત્મા એવા ગોવિન્દમાં દૃઢ ભાવવાળાં ગોપસ્ત્રીઓ પૃથ્વીમાં શરીરને ધારણુ કરનારાં છે. સંસારથી ભય પામતા મુનિઓ અને અમો પણ આ ગોપીજનોના ભાવની ઇચ્છા કરીએ છીએ. અનન્ત ભગવાનની કથામાં જેને રસ નથી એવા શ્રદ્ધાજન્મથી શું ફલ છે? વનમાં ફરનારી, વ્યભિચાર દોષવાળી સ્ત્રીઓ આં અને પરમાત્મા શ્રીકૃષ્ણમાં તેમનો આ ભાવ ક્યાં? જેમ અમૃતનો ઉપયોગ અબાલુતાં કર્યો હોય તો પણ તે મનુષ્યને અમર કરે છે તેમ ઇશ્વર પોતાનું ભજન કરનાર અબાલુ હોય છતાં પણ તેનું સાક્ષાત્ કલ્યાણુ કરે છે. રાસોત્સવમાં ભગવાનના આહુઓથી જેના કંઠ વીંટાએલા છે એવાં ગોપીજનોએ જે સુખ મેળવ્યું તે સુખ લક્ષ્મીજીને પણ નથી મળ્યું, કમળની સુગંધયુક્ત દેહવાળી સ્વર્ગની અપ્સરાઓને પણ નથી મળ્યું, તો પછી બીજાઓને તો ક્યાંથી જ મળે? વૃન્દાવનમાં વૃક્ષો, લતાઓ, ઓષધિઓ અને ગુચ્છો—એ બધાં આ ગોપીજનોના ચરણુની રૂજ ઉડીને પોતાના ઉપર પડે એ ઇચ્છાથી તેમની સેવા કરી રહ્યાં છે. હું પણ તે ઓષધિઓમાંથી એકરૂપે થાઉં. આ ગોપસ્ત્રીઓ કોઈ પણ પ્રકારે ન છોડી શકાય એવા પોતાના દેહ, પતિ, પુત્ર, મર્યાદામાર્ગ વગેરેને છોડીને શ્રુતિઓ પણ જેની શોધ કરે છે એવા મુકુન્દ ભગવાનની પદવીને પામ્યાં છે. શ્રીકૃષ્ણભગવાનનું જે ચરણુરવિન્દ લક્ષ્મીજીએ પૂજ્યું છે, શ્રદ્ધાદિએ પૂજ્યું છે, આસકામ સનકાદિ યોગેશ્વરોએ જેનું હૃદયમાં ચિન્તન કર્યું છે તે ચરણુરવિન્દ લીલામાં ભગવાને આ ગોપીજનોના સ્તન ઉપર ધર્યું, અને તેના આલિંગનથી ગોપીજનોએ પોતાના હૃદયના તાપને શાન્ત કર્યો. નન્દમજની આ સ્ત્રીઓએ હરિકથાનું ઉચ્ચ સ્વરે જે ગાન કર્યું તે ત્રણ લોકને પવિત્ર કરનારું છે અને હું તેમના ચરણુની રજને નમન કરું છું.’ (ભાગ. ૧૦. ૪૪. ૫૮-૬૩)

આ પ્રમાણે શ્રીમદ્ભગવતમાં જ ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ અને ઉદ્ધવજીએ ગોપીજનોની શ્રેષ્ઠતા મુક્તાકલ્પે સ્વીકારી છે. રાસલીલાની ઉત્તમતા અને ભગવાનની અલિપ્તતા વિષે પણ શ્રીમદ્ભગવતમાં અનેક સ્થળે ઉલ્લેખો જોવામાં આવે છે. દા. ત. એકાદશસ્કન્ધમાં ઉદ્ધવજી રાસલીલાને ઉદ્દેશીને કહે છે કે ‘હે કૃષ્ણ ! મનુષ્યોને પરમ મંગલવૃષ્ટ અને કર્ણને અમૃતતુલ્ય લાગતું આપનું ક્રીડાચરિત્ર સાંભળીને મનુષ્ય અન્ય વિષયોની સ્મૃત્તિ લાલ્સ દે છે. (ભાગ. ૧૧. ૬. ૪૪). દેવો જ્યારે એકાદશસ્કન્ધમાં ભગવાનની સ્તુતિ કરે છે ત્યારે કહે છે કે ‘સોળ હબ્દર સ્ત્રીઓ પણ આપને (= ભગવાનને) ચલિત કરવાને સમર્થ નથી.’ (ભાગ. ૧૧. ૬. ૧૮)

અહીં આપણે એકલા ભાગવતની દૃષ્ટિએ જ વિચાર કર્યો છે. ભાગવત સિવાયના ધીબ્ધ ગ્રંથોમાં દા. ત. હરિવંશ, વિષ્ણુપુરાણ વગેરેમાં પણ રાસલીલા, ગોપીજન અને ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણની પવિત્રતા વિષે અનેક વાક્યો જોવામાં આવે છે, પણ તે અધાનો ઉલ્લેખ કરવાની અહીં જરૂર નથી. જેમ કોઈ મહાકવિના નાટકમાં એક જ પાત્ર વિષે લિલ્લ લિલ્લ પાત્રો જુદે જુદે સમયે પોતાના અભિપ્રાયો દર્શાવે છે અને આ અભિપ્રાયો ઉપરથી અને તે મૂળ પાત્રનાં વચનો અને ક્રિયા ઉપરથી નિદ્ધાન્ વિવેચક તે પાત્રને માટે અમુક પ્રકારનો નિર્ણય કરી શકે છે તેમ ગોપીજનો વગેરેને માટે ભાગવતમાં જુદે જુદે સ્થળે દર્શાવેલા અભિપ્રાય ઉપરથી, ગોપીજનોનાં વચનો અને ક્રિયા ઉપરથી અને તેમને અંતે જે કૃપા મળ્યું તે ઉપરથી તટસ્થ નિદ્ધાન્ કહી શકશે કે ગોપીજનો અતિ પવિત્ર છે; આદર્શભક્ત છે, અને ભગવાનની રાસલીલાનું શ્રવણ પણ મોક્ષદાયક છે. જે તત્ત્વચિન્તકોએ રાસલીલાને એક વાસ્તવિક હકીકત માની છે તેમણે ઉપર જણાવ્યું તે પ્રમાણે ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણની, ગોપીજનોની અને રાસલીલાની શ્રેષ્ઠતા અને પવિત્રતા સ્વીકારેલી છે અને પોતાના ગ્રંથોમાં અનેક હેતુઓ આપીને તર્કથી પણ સિદ્ધ કરાવી છે. શ્રીમદ્ભગવતના અનેક ટીકાકારો થઈ ગયેલા છે, અને કેટલાક ટીકાકારો ભાગવતના અમુક અધ્યાયોને ક્ષેપક માને છે છતાં પણ રાસલીલાના પ્રકરણને ક્ષેપક માનતા નથી અને તેમણે તે અધ્યાયો ઉપર ટીકા લખેલી છે. આ ટીકાઓમાં તેઓ સ્પષ્ટ રીતે કહે છે કે ભગવાનની આ રાસલીલા નિષ્કામ છે, ગોપીજનો ઉત્તમ ભક્ત છે અને રાસલીલાના કથન અને શ્રવણથી અનેક મનુષ્યો પરમપદને પ્રાપ્ત થઈ ગયાં છે.

જોપદેવે ભાગવતનો સૂક્ષ્મદૃષ્ટિથી અભ્યાસ કરીને ભાગવતના શ્લોકોને જ વિષયવાર ગોઠવીને મુક્તાકલ્પ નામનો ગ્રંથ રચ્યો છે અને તેના ઉપર દેવગિરિના યદુવંશના રામરાજના મંત્રી હેમાદ્રિએ કેવલ્યદીપિકા નામની ટીકા લખી છે. તે ઉપરાંત જોપદેવે હરિલીલા નામના ગ્રંથમાં ભાગવતનો સ્કન્ધ, પ્રકરણ અને અધ્યાય પ્રમાણે સારું આપ્યો છે અને અદ્વૈતસિદ્ધિકાર મધુસૂદન સરસ્વતીએ તેના ઉપર ટીકા લખી છે. આ બન્ને ગ્રંથોમાં જોપદેવે ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ, ગોપીજન અને રાસલીલા એ વિષયોની સંક્ષેપમાં ચર્ચા કરેલી છે. મુક્તાકલ્પમાં ભાગવતના શ્લોકો આપીને જ જોપદેવે ભગવાનના સ્વરૂપને સારી રીતે સમજાવ્યું છે. ભક્તિના વિહિતા અને અવિહિતા એ એ પ્રકારે દર્શાવીને જોપદેવે તેના અવાન્તર પ્રકારો પણ દર્શાવ્યા છે. તદનુસાર અવિહિતા ભક્તિના ચાર પ્રકારો છે: (૧) કામભ, (૨) દ્વેષભ, (૩) ભયભ, અને (૪) સ્નેહભ. મુક્તાકલ્પના અગીઆરમા અધ્યાયમાં જોપદેવ વિષ્ણુભક્તનાં લક્ષણ વગેરે આપે છે અને તેને અંગે તે કહે છે કે હાસ્ય, શૃંગાર, કરુણ, રૌદ્ર, ભયાનક, ધીલ્સ, શાન્ત, અહ્મત અને વીર એ નવ રસ દ્વારા ભક્તિરસનો જ નવ પ્રકારે અનુભવ થાય છે. આગળ ચાલતાં જોપદેવ શૃંગાર રસના એ પ્રકારો આપે છે:—સંભોગ અને વિપ્રલંભ; અને તેના ઉદાહરણ તરીકે ભાગવતના જ શ્લોકો આપવામાં આવ્યા છે. વેણુગીત, ગોપીગીત, યુગલગીત અને શ્રમરગીતના શ્લોકો આપીને જોપદેવ ગોપીજનોનું શુદ્ધ સ્વરૂપ સમજાવે છે અને ભક્તિરસનો અનુભવ કેરો થઈ શકે છે એ સ્પષ્ટ રીતે દર્શાવે છે. અર્થાત્ ભાગવતમાં જે શૃંગાર રસ જોવામાં આવે છે તેનું તાત્પર્ય ભક્તિમાં છે એમ જોપદેવનો અભિપ્રાય છે.

ભાગવતના પ્રાચીન ટીકાકાર શ્રીધરસ્વામી રાસચંદ્રાધ્યાયીની ટીકાના આરંભમાં મંગલશ્લોકમાં કહે છે કે પ્રહાદિજયસંસ્કૃદવર્ષકન્દર્પદર્પહા । જયતિ શ્રીપતિર્ગોપીરાસમખ્ડલમખ્ડનઃ ॥ અર્થાત્ લક્ષ્મીના પતિ, ગોપીજનોના રાસમંડલના ભૂષણવૃષ્ટ અને શ્રદ્ધા વગેરેનો જન્મ કરીને મત્ત થએલા કામદેવના મદનો નાશ કરનાર ભગવાન્ કૃષ્ણ જન્મ પામે છે. કામદેવે શ્રદ્ધા વગેરેનો પણ ષરાજ્ય કર્યો છે એ વાત મુરારોમ્ પ્રસિદ્ધ છે, અને તેનો ઉલ્લેખ નીચેના શ્લોકમાં પણ કરવામાં આવેલો છે:—

અહલ્યાયૈ જારઃ સુરપતિરભૂદાત્મતનયાં પ્રજાનાથોડયાસીદમજત ગુરોરિન્દુરવલ્લામ્ ।
 इति प्रायः को वा न पदमपथेऽकार्यत मया ध्रमो मद्भाणानां क इह भुवनोन्माथविधिषु ॥

શ્રીધરસ્વામી કહે છે કે ભગવાન કૃષ્ણ કામદેવને વશ ન થતાં તેનો પરબળ્ય કરી તેના મદનો પણ નાશ કરનાર છે; ભગવાનની રાસક્રીડા કામદેવના ઉપર ભગવાનનો વિભ્ય દર્શાવનારી છે; હીલામાં આવતી શૃંગાર રસની કથાનું તાત્પર્ય વિશેષે કરીને નિવૃત્તિમાં જ છે; કામવિભ્યરૂપ રાસક્રીડાના શ્રવણનું ફલ પણ કામવિભ્ય છે; શૃંગારરસમાં આસક્ત થએલા અતિ બહિર્મુખ મનુષ્યોને પણ ભગવન્મય બનાવવાને માટે ભગવાને શૃંગારરસવાળી હીલા કરી છે. ખીબા કેટલાક ટીકાકારો શ્રીધરસ્વામીનો અભિપ્રાય સ્વીકારે છે. સનાતન ગોસ્વામીનો અભિપ્રાય એવો છે કે ભગવાનના અવતારનું મુખ્ય પ્રયોજન ઋજુહંદરીઓનો મનોરથ પરિપૂર્ણ કરીને પ્રેમરસનો વિસ્તાર કરવાનો છે. શ્રીવલ્લભાચાર્યના દૃષ્ટિબિન્દુનો વિચાર પહેલાં કરવામાં આવેલો જ છે. વિભ્યધ્વજ કહે છે કે નિર્દોષભક્તિથી ઉત્પન્ન થતું બ્રહ્મજ્ઞાન જ મુક્તિનું સાધન છે એવો શાસ્ત્રનો સિદ્ધાન્ત છે, અને આ જ સિદ્ધાન્તનું સમર્થન કરવાને માટે રાસકથાધ્યાયીની કથા છે. વિશ્વનાથ ચક્રવર્તી કહે છે કે ભગવાને શાક્રમે વર્ષે રાસક્રીડા કરી અને આ રાસથી ગોપીબળનો એટલું બહુ સૌભાગ્ય મળ્યું કે તેઓ સર્વેશિરોમણિ લક્ષ્મીલના કરતાં પણ ચઢી ગયાં. ધનપતિસૂરિ કહે છે કે ભગવાને નવમે વર્ષે રાસલીલા કરી અને અસંખ્ય ગોપીબળોરૂપી સેનાવાળા કામદેવની સાથેના યુદ્ધમાં વિજય મેળવ્યો; આ રાસવર્ણન સર્વે ભાગવતનો સાર છે અને પરમહંસશિરોમણિ શુકદેવલએ રાસનું પરમ પ્રેમથી વર્ણન કરેલું છે એટલે પરમહંસોએ પણ તેનું આદરથી શ્રવણ કરવું બોધ્યું; શ્રીમદ્ભાગવત ભક્તિરસપ્રધાન અને શાન્તિરસપ્રધાન છે, અને તેમાં પ્રસંગે શૃંગારરસનો અનુવાદ કરીને શુકદેવલએ નિવૃત્તિમાર્ગનો પોતાનો સિદ્ધાન્ત ગૂઢ રીતે દર્શાવ્યો છે.

આ પ્રમાણે ભાગવતના લુદા લુદા ટીકાકારો રાસલીલાને અતિપવિત્ર અને મનુષ્યોને પાવન કરનારી માને છે. રાસલીલા વિષે પરીક્ષિતને જે શંકા થઈ હતી તેનું સમાધાન શુકદેવલ પોતે જ ભાગવતમાં બે દૃષ્ટિથી કરે છે : એક તો વાસ્તવિક હકીકત સ્વીકારીને લોકદૃષ્ટિથી, અને બીજું તત્ત્વજ્ઞાનની દૃષ્ટિથી. મૂળ ભાગવતમાં જ આપેલી આ બે દૃષ્ટિઓને લીધે રાસલીલા વિષે બે અભિપ્રાયો સ્વાભાવિક રીતે બેવામાં આવે છે. ભાગવતના લગભગ બધા ટીકાકારો માને છે તે પ્રમાણે વાસ્તવિક હકીકત સ્વીકારીને રાસલીલાની પવિત્રતા દર્શાવવામાં આવે છે, અને કોઈ કોઈ ટીકાકાર અને અર્વાચીન તત્ત્વચિન્તકો માને છે તે પ્રમાણે રાસલીલાને રૂપક તરીકે સ્વીકારીને તેનું રહસ્ય સમજાવવામાં આવે છે. દા. ત. ગોપી એ પ્રકૃતિ છે, અતઃકરણની વૃત્તિ છે ઇલાદિ.

અસંહાર સુધી રાસલીલાને વાસ્તવિક બનાવ માનીને આપણે વિચાર કર્યો. પણ રૂપકની દૃષ્ટિએ બ્યારે આપણે વિચાર કરીએ છીએ—અને શ્રીમદ્ભાગવત રૂપકની કલ્પના પણ પોતાના અન્ધોમાં સ્પષ્ટ રીતે સ્વીકારે છે—ત્યારે આપણને જણાય છે કે શ્રુતિ અને સ્મૃતિ એ બન્ને શબ્દપ્રમાણના અંગો ભગવાનનું જ પ્રતિપાદન, એક પ્રકારે કે બીજે પ્રકારે, કરે છે. શ્રુતિરૂપા અને ઋષિરૂપા ગોપીબળો ભગવાનની કૃપાથી બ્યારે ભજનાનન્દનો અનુભવ કરે છે ત્યારે રૂપકદૃષ્ટિએ આપણને સ્પષ્ટ સમભ્ય છે કે શ્રુતિઓ અને તેને અનુસરનારી સ્મૃતિઓ પણ ભગવાનનું જ વર્ણન કરીને કૃતાર્થ થાય છે. શ્રુતિ પોતે પણ કહે છે કે સર્વે વેદા યત્પદમામ્નન્તિ, અને ગીતા પણ કહે છે કે વેદૈશ્ચ સર્વે-રહમેવ વેદઃ. આવાં અનેક વાક્યો આપણને શ્રુતિ અને સ્મૃતિસાહિત્યમાંથી મળી આવે છે, અને તે ઉપરથી સ્પષ્ટ પ્રતીત થાય છે કે શ્રુતિ અને સ્મૃતિનો પ્રતિપાદ વિષય ભગવાન છે. બ્રહ્મસૂત્રકાર પણ આ જ પ્રકારે બધી શ્રુતિઓ અને સ્મૃતિઓનો સમન્વય કરે છે; અને બ્રહ્મસૂત્ર ઉપર ભાષ્ય રચનારા આચાર્યો પણ આ જ વાતનું સમર્થન કરે છે. શ્રુતિઓને બ્યારે અન્યપૂર્વા અને અનન્યપૂર્વા તરીકે વર્ણવવામાં આવે છે ત્યારે તેનો ભાવ પણ આ દૃષ્ટિએ વિચારવા બેવો છે. જે શ્રુતિઓ સાક્ષાત્ પરબ્રહ્મનું વર્ણન કરે છે તે અનન્યપૂર્વા કહેવાય છે અને જે આપાતતઃ અન્ય દેવોનું અથવા સાધનોનું વર્ણન કરીને અંતમાં પૂર્ણબ્રહ્મનું નિરૂપણ કરે છે તે અન્યપૂર્વા કહેવાય છે. પત્તજ્ઞવિ
 "મહીન મેધાગસૂત્રમાં કેલે છે કે તસ્ય વાચકઃ પ્રણવઃ, એન સમસ્ત ધાર્મ્યેવ પ્રણવંતુ બ" ઝંવોજાપીધાર્ષી-પાટલ-
 પ્રમાણુ પરબ્રહ્મનું જ પ્રતિપાદન કરે છે એવો સિદ્ધાન્ત ફલિત થાય છે. આ જ દૃષ્ટિએ શ્રીમદ્ભાગવત આસા કરે છે કે સર્વે શબ્દોનો મુખ્ય અર્થ ભગવાન છે. તેથી બધી શ્રુતિઓ અને સ્મૃતિઓ હમ્મેશાં ભગવાનનું વર્ણન કર્યાં કરે છે

અને ભગવાન અને શ્રુતિસ્મૃતિ એ બે વચ્ચે નિત્ય વાચ્યવાચક સંબંધ બેવામાં આવે છે. ભગવાનની રાસલીલાનું આ જ તાત્પર્ય છે. ગોપીજનો એ શ્રુતિ અને સ્મૃતિ છે અને તે સર્વદા ભગવાનનો ષોધ કરતી હોવાથી રાસલીલા નિત્ય બને છે. કૃષ્ણોપનિષદ, સામરહસ્ત્યોપનિષદ વગેરે ઉપનિષદોમાં ગોપીઓને ઋચ્યાઓ તરીકે જ ઓળખાવવામાં આવી છે.

બીજા કેટલાક ચિંતકો કહે છે કે જીવાત્મા અને પરમાત્માનો સંબંધ દર્શાવવાને માટે ભાગવતમાં રાસલીલાનું વર્ણન છે. જીવ પરમાત્માને કેવી રીતે, કયા ભાવથી પ્રાપ્ત કરી શકે છે અને મોક્ષસુખ કેવી રીતે ભોગવી શકે છે એ જણાવવાને માટે ભગવાન, ગોપીજન અને રાસલીલાની કલ્પના કરવામાં આવેલી છે. રાસલીલા એ શ્રદ્ધાનુભવનું રહસ્ય સમજાવે છે. ગોપીઓ અન્તઃકરણની વૃત્તિઓ છે, ગોપો તે વૃત્તિઓનાં અભિમાની જીવો છે; અન્તઃકરણની વૃત્તિઓ અસંખ્ય હોવાથી ગોપીઓની સોળ હજાર બેટલી મોટી સંખ્યા આપવામાં આવેલી છે. અન્તઃકરણની વૃત્તિઓ બહિર્મુખ ન થતાં અન્તર્મુખ, ભગવન્મુખ, થતાં જીવ નિત્ય મોક્ષસુખ ભોગવી શકે છે. આ પ્રમાણે રાસલીલાનું તાત્પર્ય અધ્યાત્મપ્રક્રિયામાં છે. કેટલાક ગોપીઓને પ્રાણની શક્તિઓ માને છે અને જેમ શક્તિઓ શક્તિમાન પદાર્થની સાથે નિત્ય બેડાએલી હોય છે તેમ ગોપીરૂપી ભગવાનની શક્તિઓ ભગવાનની સાથે હૃદયેશાં બેડાએલી જ રહે છે અને આ જ અનુભવનું સમર્થન રાસલીલામાં કરવામાં આવેલું છે. બીજા કેટલાક વિચારકો કહે છે કે જીવાત્મા પરમાત્માનો અનુભવ અનેક પ્રકારે કરી શકે છે. રાસલીલા એમ દર્શાવે છે કે જીવાત્મા પરમાત્માને વિષે અતિગાઢ પ્રેમ રાખીને તેનો આનન્દ મેળવે છે. જેમ મુશ્કેલી ધર્મમાં જીવ પોતાની ભતને આશક માને છે અને પરમેશ્વરને માથક માને છે અને તે પ્રકારે પરમાત્માનો દિવ્ય આનન્દ ભોગવે છે તેમ રાસલીલાના પ્રકરણમાં પણ જીવ પોતાની ભતને સ્ત્રી માને છે અને ભગવાનને પતિ માને છે અને તે રીતે ભગવાનનો અલૌકિક આનન્દ ભોગવે છે. પરમાત્માને મેળવવાના વશુ અગમ્ય માર્ગો છે અને તેમાંનો એક માર્ગ રાસલીલાએ દર્શાવ્યો છે. પરમાત્માને માટે જે નિઃસીમ પ્રેમ હોય છે તેને રાધા તરીકે સ્વીકારવામાં આવી છે.

કેટલાક અર્વાચીન વિચારકો કહે છે કે શ્રીમદ્ભાગવતના કૃષ્ણ એ વૈદિક વિષ્ણુદેવતાનું વિકસિત સ્વરૂપ છે. ઋગ્વેદમાં વિષ્ણુ દેવતાનું બે વર્ણન છે તે બધું વર્ણન કૃષ્ણના વિષે પણ બેવામાં આવે છે; એટલે સ્વરૂપ અને ભાવનાની દૃષ્ટિએ સ્વયં જાણ્ય છે કે વૈદિક વિષ્ણુ એ કૃષ્ણની મૂલ પીઠિકા છે. કૃષ્ણ એ વિષ્ણુનો-સૂર્યનો-પૂર્ણાવતાર ગણાય છે. તે નીલવપુ છે કારણ કે નીલ આકાશ એ સૂર્યનું શરીર છે. તે ચતુર્મુજ છે, કમરણ કે ચાર દિશાઓ એ સૂર્યના ચાર બાહુઓ છે. તે પૌતાંવર છે, કારણ કે સૂર્યનાં સુવર્ણના બેવાં કિરણો વસ્ત્રની ગરજ સારે છે. ઋગ્વેદમાં વિષ્ણુ અને ઇન્દ્ર એ બે મિત્રો છે (હિન્દ્રસ્ય યુજ્યઃ સત્વા ઋગ્વેદ ૧. ૨૨. ૧૯) અને તે બન્ને કાળક્રમે કૃષ્ણ અને અર્જુન રૂપે પ્રકટ થાય છે. મહાભારત પ્રમાણે અર્જુન ઇન્દ્રનો જ પુત્ર છે એ વાત આ મન્તવ્યને સમર્થન આપે છે. ઉપનિષદોમાં વિષ્ણુ અને ઇન્દ્ર પરમાત્મા અને જીવાત્મા તરીકે બેવામાં આવે છે (સુષુક ૩. ૧. ૧; ચેતાશ્વતર ૪. ૬; ઋગ્વેદ ૧. ૧૬૪. ૨૦). આગળ ચાલતાં વિષ્ણુ અને ઇન્દ્ર નારાયણ અને નર તરીકે દેખા દે છે. નર એ જીવાત્મા છે અને નારાયણ એ જીવાત્માનું અંતિમ સ્થાન છે. ભારતવર્ષના કલ્યાણને માટે નર અને નારાયણ એ બન્ને હિમાલય ઉપર તપશ્ચર્યા કરે છે. મહાભારતમાં કૃષ્ણ અને અર્જુન એ બન્ને મિત્રો છે. મહાભારત યુદ્ધમાં કૃષ્ણ અર્જુનના સારથિ છે. કૃષ્ણ યુદ્ધમાં ભાગ લેતા નથી અને તે રીતે પોતાનો પરમાત્મા તરીકેનો અસંગ સ્વભાવ દર્શાવે છે. કલોપનિષદ (૩. ૩. ૪) આત્માને રથમાં બેસનાર તરીકે ઓળખાવે છે. અર્થાત્ અર્જુન એ જીવાત્મા છે અને કૃષ્ણ એ પરમાત્મા તરીકે જીવાત્માને દોરનાર છે. આગળ ચાલતાં કૃષ્ણ ગોપાલકૃષ્ણ તરીકે બેવામાં આવે છે. ગોપાલકૃષ્ણની ભાવના પણ ઋગ્વેદમાંથી જ આવેલી છે. વિષ્ણુને ઉદેશીને ઋગ્વેદ કહે છે કે

ત્રીણિ પદા વિચક્રમે વિષ્ણુર્ગોપા અદામ્યઃ ।

અતો ધર્માણિ ધારયન્ ॥ ૧.૨૨.૧૮

વિષ્ણોઃ કર્માણિ પદ્યત યતો વ્રતાનિ પસ્પશો ।

હિન્દ્રસ્ય યુજ્યઃ સત્વા ॥ ૧.૨૨.૧૯.

વળી સૂર્યના ખીબા સ્વરૂપ આદિત્યને પણ કેટલેક સ્થળે **ગોપા:** કહેવામાં આવ્યું છે. વેદમાં સૂર્યનું એક ખીબું સ્વરૂપ પૂષન છે અને તે ખોવાઈ ગએલાં પશુઓને શોધી કાઢે છે અને આ રીતે ગોપાલનું કાર્ય કરે છે. **યજ્ઞ ભૂરિઙ્ગા અવાસ:** (ઋગ્વેદ ૧.૧૫૪.૬) જેવા મંત્રો ગોકુલની ભાવનાનું સમર્થન કરે છે. સૂર્ય અખિલ ચરાચર વિશ્વનો આત્મા છે. (સૂર્ય આત્મા જગતસ્તસ્થુષ્ઠ્ઠ ઋગ્વેદ ૧.૧૧૫.૧) અને તેથી તે વિશ્વનું મધ્ય બિન્દુ બને છે અને વિશ્વ તેની આલુખાબુ કરે છે. આ ભાવનાને શ્રીકૃષ્ણની રાસલીલાનું સ્વરૂપ આપવામાં આવેલું છે. રાસલીલા મનુષ્યનો અને વિશ્વનો પરમાત્માની સાથેનો સંબંધ દર્શાવે છે, અને આ સંબંધ દર્શાવવાને માટે રાસલીલા કરતાં ખીબા ઉત્તમ પ્રકાર સંભવિત નથી. આ પ્રકારે રાસલીલાની ભાવના લલ્ય અને સુંદર છે. ખીલ દૃષ્ટિએ પણ કહી શકાય કે વૈદિક વિષ્ણુ એ સૂર્ય છે, તેથી કૃષ્ણ પણ સૂર્ય છે અને ગોપીઓ એ સૂર્યનાં કિરણો છે. સૂર્યનાં કિરણો સૂર્યમાં રહેલાં છે, સૂર્યમાંથી બહાર નીકળે છે અને પછીથી સૂર્યમાં પ્રવેશ કરે છે; સૂર્ય ગોળ છે અને નિલ્ય ક્યાર્યાં કરે છે. આ જ સાદી વાત રાસલીલામાં કહેવામાં આવેલી છે.

તત્ત્વચિન્તકો અનેક દૃષ્ટિએ રાસલીલાનો વિચાર કરી શકે છે; અને ઉપર દર્શાવેલા અભિપ્રાયો ઉપરાંત ખીબા અભિપ્રાયો આપી શકાય એમ છે. રાસલીલાને વાસ્તવિક બનાવ માનો કે રૂપક માનો; જે માનવું હોય તે માનો; પણ એટલી વાત તો સાચી કે તેમાં કોઈ બલતનો દોષ રહેલો નથી, તે અતિ પવિત્ર છે, જગતને પાવન કરી મોક્ષ આપનારી છે. તે અતિ ઉચ્ચ છે, તે એટલે સુધી કે તેનું રહસ્ય સમજવાને માટે આપણે પણ ઉચ્ચ ભૂમિકાએ જવાની જરૂર છે. રાસલીલા વિષે વિવેકાનન્દને પણ શંકા થયેલી, અને સ્વામી રામકૃષ્ણ પરમહંસે તેનું સંતોષકારક સમાધાન આપતાં જણાવેલું કે રાસલીલા એટલી બધી દિવ્ય છે કે તે યથાર્થ રીતે સમજવાને માટે દિવ્યદૃષ્ટિની આવશ્યકતા છે. ભારતવર્ષના ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાનના ઇતિહાસમાં આપણે બેઈ એ છીએ કે અનેક સ્ત્રી પુરુષો ભગવાનની રાસલીલાના કથન અને શ્રવણથી મુક્ત થઈ ગયાં છે. આ વાત સત્ય છે, કલ્પિત નથી. જેનું ફલ જ પરમ પદની પ્રાપ્તિ છે તેમાં દોષ શી રીતે સંભવે? વર્તમાન યુગમાં પણ કેટલીક વ્યક્તિઓ રાસલીલાનું અહર્નિશ ચિન્તન કરીને દિવ્ય આનન્દ ભોગવે છે. ભવિષ્યમાં પણ તે જ પ્રકારે દિવ્ય આનન્દ ભોગવનારો વર્ગ હશે; અને આ પ્રમાણે રાસલીલા સર્વદા જગતનો ઉદ્ધાર કરનારી બની રહેશે.

ગોવિન્દલાલ હરગોવિન્દ ભટ્ટ

શ્રીકૃષ્ણાય નમઃ ।
શ્રીગોપીજનવલ્લભાય નમઃ ।
શ્રીમદાચાર્યચરણકમલેભ્યો નમઃ ।

શ્રીસુવોધિની ।

દશમતામસફલપ્રકરણમ્ ।

શ્રીમદ્વલ્લભાચાર્યપ્રકટિતા ।

ગુર્જરાનુવાદસમેતા ।

અધ્યાયઃ ૨૬

બ્રહ્માનન્દાત્ સમુદ્વૃત્ય ભજનાનન્દયોજને । લીલા વા ગુચ્યતે સમ્યક્ સા તુર્યે વિનિરૂપ્યતે ॥ ૧ ॥
લૌકિકસ્ત્રીપુ સંસિદ્ધસ્તદ્વારા પુરુષે ભવેત્ । સ્વાનન્દાનુભવાર્થં હિ યોગ્યતાપિ નિરૂપિતા ॥ ૨ ॥
તતો હિ ભજનાનન્દઃ સ્ત્રીપુ સમ્યગ્ વિધાર્યતે । તદ્વારા પુરુષાણાં ચ ભવિષ્યતિ ન ચાન્યથા ॥ ૩ ॥
સ્ત્રિય एव हि तं पातुं शक्तास्तासु ततः पुमान् । अतो हि भगवान् कृष्णः स्त्रीपु रेमे ह्यहर्निशम् ॥ ४ ॥

પચ્ચીસમા અધ્યાયમાં ભગવાને સર્વ ગોકુલના જીવોને બ્રહ્માનન્દનો અનુભવ કરાવ્યો અને તેમાંથી તે સર્વનો ઉદ્ધાર કરીને શ્રીગોપીજનોને ભજનાનન્દનું દાન કરવાને માટે તેમણે જે લીલા કરી તેનું યથાર્થ નિરૂપણ ફલપ્રકરણ નામના આ ત્રીથા પ્રકરણમાં કરવામાં આવે છે. ૧.

આ ભજનાનન્દ લોકના સંબંધવાળી-ભગવાનથી અન્ય લોકમાં વિવાહ સંબંધવાળી-સ્ત્રીઓમાં, શ્રીગોપીજનમાં, સારી રીતે સિદ્ધ થાય છે; અને આ કથાના શ્રવણથી શ્રીગોપીજનના જેવો ભાવ ઉત્પન્ન થતાં પુરુષમાં પણ આ ભજનાનન્દનો રસ સિદ્ધ થઈ શકે છે. ભગવાનનો આનન્દ શ્રીગોપીજન અનુભવી શકે તેટલા માટે ભગવાને તેમને બ્રહ્માનન્દનું દાન કરીને લક્ષ્મીજીની તુલ્ય બનાવ્યાં અને તે પ્રકારે ભગવાનની સાથે રમણ કરવાની તેમની યોગ્યતાનું પણ વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. લક્ષ્મીજીને પણ જે રસ દુર્લભ છે તે રસ શ્રીગોપીજન અનુભવે છે એટલે તેમની રમણને માટે યોગ્યતા સ્પષ્ટ છે. વળી ભગવાનની પ્રસાદ-અનુગ્રહ-રૂપી શક્તિએ શ્રીગોપીજનમાં પ્રવેશ કરેલો છે એટલે પ્રભુની સાથે સંબંધ ધાંધવામાં તેમની યોગ્યતા રહેલી છે. ગોપોમાં આ પ્રકારની યોગ્યતા ન હોવાથી ભગવાનની સાથે રમણ કરવાનો તેમને અધિકાર નથી. ૨.

તેથી ભજનાનન્દ સ્ત્રીઓમાં સારી રીતે સ્થાપન કરવામાં આવે છે, અને તેમની કૃપાથી અથવા તો ભગવાનની પ્રસાદરૂપી શક્તિના પ્રવેશથી પુરુષો પણ આ ભજનાનન્દનું પાન કરી શકે છે; યીજે કોઈ પણ પ્રકારે પુરુષો ભજનાનન્દનો અનુભવ કરી શકતા નથી. ૩.

બધાં ભગવાનની પ્રસાદરૂપી શક્તિનો પ્રવેશ હોય અથવા તો શ્રીગોપીજન જેવા ભક્તોનો અનુગ્રહ હોય ત્યાં પણ સ્ત્રીત્વ વિના ભજનાનન્દના રસનો અનુભવ થઈ શકતો નથી; એટલે ભગવાનમાં રહેલા આનન્દનું પાન કેવળ સ્ત્રીઓ જ કરી શકે છે, અને સ્ત્રીઓ આ આનન્દનું પાન કરી લે ત્યાર પછી પુરુષરૂપ ભગવાન તે સ્ત્રીઓમાં તે જ આનન્દ-રસનું પાન કરી શકે છે. તેથી ભગવાન કૃષ્ણ શત્રિ અને દિવસ સ્ત્રીઓની સાથે રમણ કર્યા કરે છે. ૪.

બાહ્યાભ્યન્તરભેદેન આન્તરં તુ પરં ફલમ્ । તતઃ શબ્દાત્મિકા લીલા નિર્દુષ્ટા સા નિરૂપ્યતે ॥ ૫ ॥
 તતો રૂપપ્રપન્નસ્ય પન્નધ્યા રમણં મતમ્ । આત્મના પ્રથમા લીલા મૈનસા તુ તતઃ પરા ॥ ૬ ॥
 વાકપ્રાણૈસ્તુ વૃત્તિયા સ્વાદિન્દ્રિયૈસ્તુ તતઃ પરા । શારીરી પન્નમ્ની વાચ્યા તતો રૂપં પ્રતિષ્ઠિતમ્ ॥ ૭ ॥
 વર્દિંશે તુ હરિઃ પૂર્વં જીવાનાનન્દયત્ સ્વયમ્ । તે ચેત્ સમર્પિતાત્માનસ્ત્રોપાયશ્ચ રૂપ્યતે ॥ ૮ ॥
 આત્મા યાવત્ પ્રપન્નોભૂત્ તાવદ્ વૈ રમતે હરિઃ । સોન્તઃકરણસમ્બન્ધી તિરોધત્તે હરિશ્ચ સઃ ॥ ૯ ॥

પ્રથમં મજનાનન્દં નિરૂપયિતું સ્ત્રીષુ સ્વાનન્દઃ સ્થાપનીય ઇતિ તાસુ રત્યર્થમિચ્છાં કૃતવાનિલાહ
 ભગવાનપીતિ ।

શ્રીગુક ઉવાચ—ભગવાનપિ તા રાત્રીઃ શરદોત્ફુલ્લમલ્લિકાઃ ।

વીક્ષ્ય રન્તું મનશ્ચક્રે યોગમાયાસુપાશ્રિતઃ ॥ ૧ ॥

રમણ એ પ્રકારનું છે—બાહ્ય અને આન્તર. તેમાં આન્તર રમણ બાહ્ય રમણ કરતાં શ્રેષ્ઠ છે અને તેથી તે કૃપા રૂપ છે. જેમ જગતમાં નામ અને રૂપ એ બે વિભાગ છે તેમ લીલામાં પણ નામ અને રૂપ એ બે વિભાગ છે; અને તેમાંની ભગવાનના ગુણગાન રૂપી જે દોષરહિત નામલીલા છે તે આ કૃપાપ્રકરણના સાતમા અધ્યાયમાં નિરૂપણ કરવામાં આવી છે, અને પ્રવૃત્તિરૂપ જે સદોષ શુદ્ધાત્મિકા લીલા છે તેનું વર્ણન આ પ્રકરણના છઠ્ઠા અધ્યાયમાં કરવામાં આવેલું છે અને અહીં શંખચૂડના વધનું વર્ણન કરવાથી લીલા નિર્દુષ્ટ થાય છે. આ પ્રમાણે પ્રવૃત્તિરૂપ અને નિવૃત્તિરૂપ નામલીલાનું વર્ણન આ પ્રકરણના છેલ્લા બે અધ્યાયોમાં કરેલું છે. ૫.

ભગવાનનું રૂપ પાંચ પ્રકારનું છે અને તેથી પંચાત્મક રૂપનું દાન પાંચ પ્રકારે સંભવે છે, એટલે આ રમણ પાંચ પ્રકારનું માનવામાં આવેલું છે. છન્વીસમા અધ્યાયમાં આત્મા વડે પ્રથમ લીલા કરવામાં આવી છે અને સત્તાવીસમા અધ્યાયમાં બીજી લીલા મન વડે કરવામાં આવી છે. ૬.

અઠ્ઠાવીસમા અધ્યાયમાં વાણી અને પ્રાણ વડે ત્રીજી લીલા, અને ઓગણત્રીસમા અધ્યાયમાં ઇન્દ્રિયો વડે ચોથી લીલા કરવામાં આવી છે. ત્રીસમા અધ્યાયમાં પાંચમી લીલા શરીરની છે. આ પ્રમાણે પાંચ પ્રકારની રૂપલીલાનું પાંચ અધ્યાયોમાં વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે; અથવા તો છન્વીસથી તે ત્રીસ સુધીના દરેક અધ્યાયમાં પાંચ પ્રકારની રૂપલીલાનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે એમ પણ માની શકાય. આ પ્રમાણે ભગવાનને પ્રિય એવાં શ્રીગોપીજનમાં ભગવાનનું પંચાત્મક સ્વરૂપ સ્થિર થયું, અર્થાત્ ભગવાને પોતાના પૂર્ણ સ્વરૂપના આનન્દનું દાન શ્રીગોપીજનને કર્યું. ૭.

છન્વીસમા અધ્યાયમાં ભગવાને પોતેજ પહેલાં જીવોને આનન્દ આપ્યો. જે ભક્તો સર્વાત્મભાવવાળા હોય તો જ તે સ્વરૂપાનન્દના રસનું પાન કરી શકે છે, અન્યથા નહિ. આ સર્વાત્મભાવનું દાન પણ ભગવાન પોતે જ કરે છે, અને તે દર્શાવવાને માટે રમણ કરવાની ઇચ્છા, અન્દ્રનો ઉદય, જાન અને નિષેધવચનોનું નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે. ૮.

જ્યાં સુધી આત્મા ભગવાનને શરણે રહે છે ત્યાં સુધી ભગવાન તેની સાથે રમણ કરે છે. ભગવાન અન્તઃકરણના સંબંધી છે. ભગવાનને મેળવવાનો એક જ ઉપાય છે અને તે તેમનું સર્વભાવપૂર્વક શરણ. આ સર્વભાવશરણ અન્તઃકરણનો ધર્મ છે. અને જ્યાં સુધી અન્તઃકરણમાં સર્વભાવપ્રપત્તિ આવી ન હોય ત્યાં સુધી ભગવાન મળતા નથી. તે તો તિરોહિત થઈ જાય છે. ૯.

ભજનાનન્દનું નિરૂપણ કરવાને માટે સ્ત્રીઓમાં પોતાનો આનન્દ સ્થાપવો જોઈએ; એટલે રમણને માટે ભગવાને ઇચ્છા કરી એમ શુકદેવજી પહેલાં કહે છે:—

શુકદેવજી કહે છે:—શરદ્ ઋતુમાં નિકાસ પામેલાં મલ્લિકાના

પુષ્પોવાળી તે રાત્રિઓને જોઈને ભગવાને પણ યોગમાયાનો આશ્રય

કરીને રમવાનું મન કર્યું. ૧.

‘મયેમા રંસ્યથ ક્ષપા’ ઇતિ યા રાત્રયો વરત્વેન દત્તાઃ, સ્ત્રીણાં રમણાર્થાઃ, તા રાત્રીર્ભગવાન્ પરિગૃહ્ય, સર્વાસ્થેવ રાત્રિષુ તા આધિદૈવિકીરારોપ્ય, પૂર્ણત્વાત્ તાસાં પૂર્ણિમારૂપાઃ કૃત્વા, ઋતુમપિ શરદમેવ કૃત્વા, તસ્યાપિ કાર્યં પુષ્પાણ્યેવ કૃત્વા, રસોદીપકત્વેન સર્વાં સામઘ્રીં વિધાય, પશ્ચાદ્ રમણાર્થં સ્વાનન્દપ્રકાશકં કામપિતામહં મન ઉત્પાદિતવાન્ । તત્ર સર્વાંસુ સદ્કલ્પઃ સ્વસ્મિન્નપિ વોધનીયઃ । તત્ર વેણુરપિ સહાયતાં પ્રાપ્સ્યતિ । તતઃ કામવર્ણનમ્ । અતઃ પ્રથમં તાદૃશં મનઃ કૃતવાન્ । યદપિ ઇતત્પ્રણાલિકાવ્યતિરેકેનાપિ સ્વાનન્દં તત્ર સ્થાપયિતું શક્તઃ, તથાપિ મર્યાદા તિષ્ઠત્વિતિ ભગવાનપિ મનશ્ચક્રે । નન્વેવં સતિ સ્વાનન્દઃ સ્થાનત્યાગાત્ અન્યથા ભવેત્, તતઃ સ્વરૂપાદપિ પ્રચ્યુતઃ સ્વાદિત્યાશંકયાહ યોગમાયામુપાશ્રિત ઇતિ । યોગમાયા હિ યથાસ્થિતમેવાન્યત્ર સ્થાપયતિ, યથા સદ્કર્ષણમ્ । લીલાર્થં સાપિ પૂર્વં પરિગૃહીતેતિ નાપૂર્વં કિંચ્ચિત્ । યથા પ્રમાણે રક્ષાર્થાં ચ બલભદ્રોપયોગઃ, એવં કાર્યં યોગમાયાયાઃ । તત્રાપ્યન્તરહ્ના

“તમે આ રાત્રીઓમાં મારી સાથે રમણુ કરો” (ભાગ. ૧૦. ૧૯. ૨૭) એ પ્રમાણે કુમારિકાઓને રમણુ કરવાને માટે ભગવાને જે રાત્રિઓનું વરદાન આપેલું હતું તે રાત્રીઓનું ભગવાને ગ્રહણ કર્યું અને બધી ય લૌકિક રાત્રિઓમાં તે આધિદૈવિક રાત્રિઓનો આરોપ કર્યો. તે રાત્રિઓ પૂર્ણ હોવાથી તેમને પૂર્ણિમાની રાત્રિઓ બનાવી. ભગવાને ઋતુ પણ શરદ્ જ બનાવી અને તે ઋતુના કાર્યરૂપે મહિષાસુરનાં પુષ્પો પણ બનાવ્યાં. આ પ્રમાણે રસને ઉદ્દીપન કરે એવી બધી સામઘ્રી ભગવાને ઉત્પન્ન કરી અને પછીથી રમણુ કરવાને માટે પોતાનામાં રહેલા આનન્દને પ્રકટ કરનાર અને કામના પિતામહ મનને ઉત્પન્ન કર્યું. (મનને કામનો પિતામહ કહેવામાં આવે છે, કારણ કે કામને ઉત્પન્ન કરનાર સંકલ્પ અને સંકલ્પને ઉત્પન્ન કરનાર મન છે.) ભગવાનમાં મજ્જાઓની સાથે રમણુ કરવાનો જે સંકલ્પ રહેલો છે તે તેમણે બધી ય મજ્જાઓને ગાનદારા જણાવવો જોઈએ. મજ્જાઓને આ સંકલ્પ જણાવવાનાં કાર્યમાં ગાન સાધન છે અને વેણુ સહાયભૂત છે. પછીથી આ ગાનમાં કામનું વર્ણન કરવામાં આવે છે. તેથી પહેલાં ભગવાને રમણુ કરવાનું મન કર્યું-ઇચ્છા કરી. જો કે આ પ્રકારથી બીજે પ્રકારે પણ ભગવાન્ પોતાનામાં રહેલો આનન્દ મજ્જાઓમાં સ્થાપી શકે એમ છે, છતાં પણ રસશાસ્ત્રની મર્યાદાનું ગાલન થાય એ હેતુથી ભગવાને પણ મન કર્યું.

શંકાઃ—ઉપર કહ્યું તે પ્રમાણે ભગવાનમાં રહેલો આનન્દ રમણુદ્વારા ભગવાનમાંથી મજ્જાઓમાં બંધ તો પોતાના મૂળ સ્થાનનો ત્યાગ થાય અને તેથી તે આનન્દ વિકૃત થઈ બંધ; અને પછીથી તે સ્વરૂપમાંથી પણ મ્યુત—બ્રહ્—યઈ બંધ એને તેથી તે પૂર્ણ પુરુષોત્તમનો આનન્દ કહેવાય નહિ. (અને તેમ થાય તો પછી એવા વિકૃત અને સ્વરૂપમ્યુત આનન્દનું મજ્જાઓમાં સ્થાપન કરવામાં કોઈ જાતનું પ્રયોજન રહ્યું નહિ.)

સમાધાનઃ—આ પ્રમાણે શંકા થાય તો શુકદેવજી પોતે કહે છે કે યોગમાયામુપાશ્રિતઃ—ભગવાને યોગમાયાનો આશ્રય લીધો છે. યોગમાયા એક સ્થળે જે સ્થિતિમાં પદાર્થ હોય છે તે જ સ્થિતિમાં તે પદાર્થને બીજે સ્થળે લઈ બંધ છે. જેમ બલદેવજીના જન્મપ્રસંગે ભગવાનની આજ્ઞાથી યોગમાયા દેવકીજીના ગર્ભને તેજ સ્થિતિમાં લઈ જઈ રોહિણીજીમાં સ્થાપન કરે છે, જેમ મથુરામાં રહેલા આનન્દરૂપ પ્રભુને પોતે પ્રકટ થઈ ગોકુલમાં સ્થાપે છે, તેમ પહેલાં ગોપીના ઘરમાં રહેલી શ્રુતિરૂપા ગોપીઓને હવે ભગવાનમાં સ્થાપે છે અને ભગવાનમાં રહેલા આનન્દને શ્રુતિરૂપામાં સ્થાપે છે. યોગમાયાનો આશ્રય લેવો એ કાંઈ અપૂર્વ વાત નથી; કારણકે પહેલાં પણ (દશમસ્કન્ધના બીજા અધ્યાયમાં) ભગવાને લીલાને માટે યોગમાયાનો આશ્રય લીધો છે અને તે દ્વારા બલદેવજીનો ગર્ભ રોહિણીજીમાં સ્થાપ્યો છે. જેમ વેદરૂપી પ્રમાણની બાળતમાં અને રક્ષણુ કરવાના કાર્યમાં ભગવાન્ બલભદ્રનો ઉપયોગ કરે છે તેમ ભજ્જાઓમાં દાન કરવાના કાર્યમાં તે યોગમાયાનો ઉપયોગ કરે છે. (દશમ સ્કન્ધના અગ્નીઆરઃ.. અધ્યાયમાં વત્સાસુરનો પ્રસંગ આવે છે, અને ત્યાં વત્સનો વધ કરવો

યોગમાયા, અન્યત્ર સ્થિતં પ્રસાનમન્યત્રાપિ યોજયતિ, અન્યત્ર સ્થિતં ચાનન્દમન્યત્ર । અતઃ પ્રમાણાતિરિક્તમાર્ગો ભક્તિમાર્ગશ્ચાગ્રે વિતતૌ ભવિષ્યતઃ । યાશ્ચ રાત્રયો રમણાર્થમેવ નિર્મિતાઃ, તા એવ પરિગૃહીતાઃ, અન્યથા સાધારણીપરિગ્રહે સર્વત્રૈવાનન્દઃ સ્યાત્ । શ્વરદિ ક્ષતાવુત્ફુલ્લા મલ્લિકા યાસુ । તા દદ્ધા રમણાર્થ મનઃ કૃતવાન્ । યોગમાયાં ચ સમીપ એવાશ્રિત્ય સ્થિતઃ ॥ ૧ ॥

નૂતને તસ્મિન્ મનસિ દેવતા નાસ્તીતિ, અનધિષ્ટિતં ચ કાર્યં ન સાધયિષ્યતીતિ તદધિષ્ઠાવદેવં ચન્દ્રં ચ સસૃજ ઇત્યાહ તદોદુરાજ ઇતિ ।

તદોદુરાજઃ કક્કુભઃ કરૈર્મુલ્લં પ્રાચ્યા વિલિમ્પન્નરુપેન શન્તમૈઃ ।

સ ચર્ષણીનામુદગાત્ શુચો હરન્ પ્રિયઃ પ્રિયાયા ઇવ દીર્ઘદર્શનઃ ॥ ૨ ॥

યદૈવ મનઃ કૃતવાન્, તદૈવ તસ્યાધિદૈવતમુદુરાજ ઉદગાત્, ઉદિતો જાતઃ । યદ્યપ્યેકદઃ રાત્રયો દૃષ્ટાઃ, તથાપિ ક્રમેણૈવ તાસાં સ્થિતિઃ । મગવન્મનશ્ચન્દ્રસ્યાધિદૈવિક્તવાત્ પૂર્ણ એવ સઃ, નિષ્કલઙ્કશ્ચ । મનસ્યેવાવિર્ભૂતે તસ્યાવિર્ભાવઃ, ક્રીડાયામુપરતાયામુપરતિઃ, મધ્યાકાશપર્યન્તમેવ ગમનમ્, નાસ્તમયઃ કદાચિદપિ । સોપિ ચન્દ્રઃ, સ્ત્રીણાં મનાંસિ હૃદ્યસ્થાનાનીતિ તેષામપિ રક્ષકઃ । ઇદં પ્રથમતયા જાત ઇતિ પૂર્વસ્યામેવ દિશિ તસ્યોદય ઉચ્યતે । ‘સા વિગ્દેવાના’મિતિ । તસ્યા દિશ્ચ ઇન્દ્રો

એ અનુચિત છે એમ શંકા થતાં વેદરૂપ બલદેવશુની સમ્મતિને માટે તે તરફ બલદેવશુનું ધ્યાન ખેંચવામાં આવે છે.) તેમાં પણ જે અંતરંગ યોગમાયા છે તે એક સ્થળે રહેલા પ્રમાણને ખીબ્લ સ્થળે યોગ્ય રીતે ઘટાવે છે, અને એક સ્થળે રહેલા આનન્દને ખીબ્લે સ્થળે ખરોખર સ્થાપે છે; તેથી ભવિષ્ય કાળમાં જગતમાં જે માર્ગોનો પ્રચાર થશે:—એક પ્રમાણાતિરિક્ત માર્ગનો અને ખીબ્લે ભક્તિમાર્ગનો.

ભગવાને જે રાત્રિઓ રમણને માટે જ બનાવી હતી તે જ રાત્રિઓનું તેમણે આ પ્રસંગે શ્રદ્ધા કર્યું. જે આ પ્રમાણે ન કર્યું હોત અને સાધારણ રાત્રિઓનો સ્વીકાર કર્યો હોત તો આખા જગતમાં અર્ધે ય આનન્દ પ્રકટ થઈ બળ.

શરદ્ ક્ષતુમાં ઉત્કૃષ્ટ—વિકસિત—થએલાં છે મલ્લિકા પુષ્પો જેમાં એવી રાત્રિઓને ભગવાને ખરોખર ભેદ અને રમણને માટે મન કર્યું, અને યોગમાયાનો સમીપમાં જ આશ્રય લીધો. ૧

ભગવાને જે નવું મન ઉત્પન્ન કર્યું તેમાં તેનો અધિષ્ઠાતા દેવ ન હતો, અને જે વસ્તુમાં અધિષ્ઠાતા દેવ ન હોય તે વસ્તુ પોતાનું કાર્ય કરી શકતી નથી, તેથી ભગવાને મનના અધિષ્ઠાતા દેવ ચન્દ્રને ઉત્પન્ન કર્યો એમ નીચેના પ્રલોકમાં શુકદેવશુ કહે છે:—

જમ લાંબે કાળે મળેલો પતિ પોતાની પ્રિયાનો શોક દૂર કરે છે

તેમ શાન્ત કિરણોની રતાશથી પૂર્વ દિશાના મુખને લેપન કરતો ચન્દ્રમા

ઉદય પામ્યો અને લોકોના તાપને દૂર કરવા લાગ્યો. ૨.

ભગવાને જે સમયે મન કર્યું તે જ સમયે મનનો અધિષ્ઠાતા દેવ, નક્ષત્રોનો રાજા, ચન્દ્ર, ઉદય પામ્યો. જે કે અર્ધી રાત્રિઓનું દર્શન એક જ સમયે થએલું છે, છતાં પણ તે અર્ધી રાત્રિઓ એક પછી એક એમ ક્રમ પ્રમાણે આવે છે; એટલે બહુ રાત્રિઓમાં એક જ ચન્દ્રથી નિર્વાહ થાય છે અને ભગવાન પણ આગળ ઉપર “આ રાત્રિ” એ પ્રમાણે કહે છે. ભગવાનના મનનો અધિષ્ઠાતા દેવ ચન્દ્ર આધિદૈવિક છે એટલે તે પૂર્ણ અને કલંકરહિત છે. મનનો આવિર્ભાવ થાય કે તરત જ ચન્દ્રનો આવિર્ભાવ થાય છે, ક્રીડા અંધ થાય કે તરત જ ચન્દ્ર પણ સ્થિર થાય છે અને આકાશના મધ્ય ભાગ સુધી જ બળ્ય છે, પણ કોઈ દિવસ ચન્દ્રનો અસ્ત થતો નથી. વળી જેનો ઉદય થયો છે તે ચન્દ્ર છે, અને મજાસીઓનાં મન નક્ષત્ર જેવાં છે, એટલે ચન્દ્ર સ્ત્રીઓનાં મનરૂપી નક્ષત્રોનો પણ રાજા બની તેમનું રક્ષણ કરે છે. આ લીલાને માટે જ ચન્દ્રનો પ્રથમ ઉદય થયો છે એટલે પૂર્વ દિશામાં જ ચન્દ્ર ઉદય પામ્યો છે

દેવતા અધિપતિશ્ચ । इदानीं भगवानेवेन्द्र इति तस्य रेतोरूपः तस्यामुद्रतः । अतः प्राच्याः ककुभः
 मुखं मध्यभागं स्वकरैः स्वकिरणैः विलिम्पन् उदगात् । तस्या मुखे न रागः स्थितः, प्रतिस्पर्धिभ्यां
 सूर्यसम्बन्धेन रागसम्भवात्, अतः अस्या अपि मुखं कुक्कुमसदृशैः करैरारक्तं क्रियते । यदि चन्द्रः
 स्वदिशो मुखं न रञ्जयेत्, तदा भगवन्मनोपि स्त्रीणां हृदयं न रञ्जयेत् । कराः शन्तमाः शीतलत्वान्
 तापहारकाः । किञ्च, अरुणेन गुणेन कृत्वा अत्यन्तं कल्याणरूपाः । अरुणो हि रागप्रधानः । पुरुषोपि
 यद्यनुरागेण स्पृशति तदा मुखं भवति । नतु अस्य चन्द्रस्य यदि वा अधिष्ठात्वमात्रं तदा मनस्येव
 उदयो भवेत्, यद्यन्धकारनिवृत्तिः प्रयोजनं तदा भगवतैव अन्धकारो निवर्तते, यदि वा उद्दीपकत्वं
 तदापि भगवतैव तत्संभवः, अतोऽस्यासाधारणं कार्यं वक्तव्यमिति चेत्, अत आह स चर्षणीनां
 शुचो ह्यरञ्जिति । चर्षण्यः सर्वत्र परिभ्रमणशक्त्यः । ताः सर्वत्र परिभ्रान्ता अपि न कापि परमानन्द-
सम्बन्धिभ्यो जाताः । यदि वा कश्चिन् मुच्येत, तथापि ता न प्रवेगं लभन्ते । ततः पूर्वमेव ता
निवृत्ता भवन्ति । अतस्त्वासां शोक्तिस्तद्वत्त्वेव । चर्षणीसहितानां जीवानां वा । तासां शोकः इदानीमेव
निवृत्तः । शक्तिसहितानामेव परमानन्दानुभवस्य वक्तव्यत्वात् । प्रायेण तदानीन्तना जीवाः

એમ કહેવામાં આવ્યું છે. અને શ્રુતિ પણ કહે છે કે “તે—પૂર્વ દિશા—દેવોની દિશા છે.” પૂર્વ દિશાનો
 દેવ અને અધિપતિ ઇન્દ્ર છે. હુમણાં તો ભગવાન જ ઇન્દ્ર છે એટલે ભગવાનના રેતસ્—વીર્ય—રૂપ
 ચન્દ્રનો પૂર્વ દિશામાં ઉદય થયો. તેથી પૂર્વ દિશાના સુખને—મધ્યભાગને—પોતાનાં ઢિરણો વડે
 રંગીને ચન્દ્ર ઉદય પામ્યો. રાત્રિના સમયે પૂર્વ દિશાના મધ્યભાગમાં રતાશ ન હતી, બ્યારે પૂર્વ દિશાની
 સ્પર્શ કરનારી પશ્ચિમ દિશામાં સૂર્યના સંબંધથી રતાશનો સંલવ હતો, તેથી આ પૂર્વ દિશાના મધ્ય-
 ભાગને પણ કુંકુમના જેવાં ઢિરણોથી રાતો બનાવવામાં આવ્યો છે. જે ચન્દ્ર પોતાની દિશાના—પૂર્વ
 દિશાના—સુખને રાતું ન બનાવે તો ભગવાનનું મન પણ સ્ત્રીઓનાં હૃદયને રંજિત કરી શકે નહિ.
 ઢિરણો શંતમ છે—શીતળતાને લીધે તાપનું હરણુ કરનારાં છે. વળી ચરુણુ—રાતા—શુણુને લીધે તે
 ઢિરણો અત્યંત કલ્યાણુરૂપ છે. ચરુણુ રાગપ્રધાન છે. પુરુષ પણ જે અનુરાગ—સ્નેહ—થી સ્પર્શ કરે
 તો સુખ થાય છે.

શંકા:—જે આ ચન્દ્ર માત્ર મનના અધિષ્ઠાતા દેવ તરીકે જ હોય તો પછી તેનો ઉદય મનમાં જ
 થવો જોઈએ. જે અન્ધકાર દૂર કરવાના પ્રયોજન માટે ચન્દ્રનો ઉદય થયો હોય તો ભગવાન પોતે જ
 અન્ધકારને દૂર કરી શકે એમ છે. જે રાના ઉદ્દીપનને માટે ચન્દ્રનો ઉદય છે તો ભગવાન પોતે જ
 રસનું ઉદ્દીપન કરી શકે એમ છે. તો પછી આ ચન્દ્રના ઉદયનું શું પ્રયોજન—અસાધારણુ કાર્ય—છે
 તે કહેવાની જરૂર છે.

સમાધાન:—ઉપરની શંકાનું સમાધાન કરતાં શુકદેવજી કહે છે કે ચન્દ્ર ઉદય પામીને લોકોનો
 શોક દૂર કરે છે. ચર્ષણીઓ સર્વત્ર પરિભ્રમણુ કરનારી શક્તિઓ છે. તેઓ બધે ય સ્થળે ક્યાં પણ કોઈ
 પણ ઠેકાણે તેમને પરમાનન્દનો સંબંધ થયો નહિ. જે કોઈ સંસારમાંથી મુક્ત થાય અને મોક્ષ મેળવે તો
 પણ આ ચર્ષણી શક્તિઓનો તે મોક્ષમાં પણ પ્રવેશ થતો નથી, કારણુ કે મોક્ષ પહેલાં જ તેઓ ત્યાંથી
 પાછાં ફરે છે. મોક્ષાવસ્થામાં મુક્ત આત્માને પરિભ્રમણુ હોતું નથી એટલે ચર્ષણીરૂપી પરિભ્રમણુશક્તિઓનો
 તે અવસ્થામાં ઉપયોગ રહેતો નથી. તેથી આ શક્તિઓનો શોક હણુ સુધી વિદ્યમાન છે જ,
 ગયો નથી. અથવા તો મૂળ પ્રલોકમાં સ્વર્ષણીનામ્ એ પ્રમાણે અન્વય કરવો. આ પ્રમાણે અન્વય
 કરવાથી સ્વર્ષણીનામ્ એ પદનો અર્થ ‘ચર્ષણીસહિત જીવો’ થશે. ચર્ષણીશક્તિઓનો શોક હુમણાં જ,
 ચન્દ્રનો ઉદય થયો ત્યારે જ, જતો રહ્યો. પરિભ્રમણુ કરાવનારી ચર્ષણીશક્તિઓનો રાસક્રીડામાં નૃત્યાદિ
 જામણમાં ઉપયોગ હોવાથી તે શક્તિઓ જતી રહેતી નથી, પણ પરિભ્રમણુશક્તિવાળી પ્રજાઓને

તાદશશક્તિયુક્તાઃ તસ્મિન્નુદિતે પરમાનન્દાનુભવોવશ્યંભાવીતિ । તથા સતિ પ્રયોજનત્રયં દિગ્દેવતાયા મુલ્કસમ્માર્જનં, ચર્વણીનાં શોકદૂરીકરણં, અન્ધકારનિવૃત્ત્યાદિશ્ચ । કળ્પોક્તં દ્વયમપિ તદેકસાધ્યમિતિ વક્તું દૃષ્ટાન્તમાહ પ્રિયઃ પ્રિયાયા ઇતિ । દીર્ઘકાલે દર્શનં યસ્ય । મહતા કાલેનાગતો ભર્તા પ્રિયઃ પ્રિયાયાઃ પતિત્રતાયાઃ શોકં દૂરીકૃત્ય મુલ્કસમ્માર્જનં ચ કરોતિ । ન ચૈતત્ કાર્યમન્યથા સિધ્યતિ ॥ ૨ ॥

एवं मनस उत्पत्तिमुत्त्वा तदेवतायाश्च ततः सङ्कल्पोत्पत्त्यर्थं तस्य शब्दयोनित्वं निरूपयन् तदर्शनेन वेणुनाद उत्पन्न इत्याह दृष्टेति ।

દૃષ્ટ્વા કુમુદ્વન્તમલ્ખણ્ડમખ્ડલં રમાનનામં નવકુક્કુમારુણમ્ ।

વનં ચ તત્કોમલગોભિરક્ષિતં જગૌ કલં વામહશાં મનોહરમ્ ॥ ૩ ॥

કુમુદ્વાંશ્ચન્દ્રઃ, પૃથિવ્યાં સર્વેત્રેવ મુદં કૃતવાનિતિ । તથાકરણે સામર્થ્યમલ્ખણ્ડમખ્ડલમિતિ । ન લ્ખણ્ડં મખ્ડલં યસ્ય । एतस्य रसोत्पादने विभावत्वमप्यस्तीति ज्ञापयितुं रमाननाभमित्युक्तम् । लक्ष्म्या अयं भ्राता भवतीति, रमाया आननवत् आभा यस्य तथोक्तः । किञ्च, नवकुङ्कुमवदरुणवर्णमपि ।

રાસમાં પરમાનન્દનો અનુભવ થવાનો છે એવું બાણવાથી ચર્ષણીઓનો શોક દૂર થાય છે. જે શક્તિસહિત છુલો છે તેમને જ પરમ આનન્દનો અનુભવ થવાનો છે. સાધારણ રીતે તે સમયના રાસલીલામાં અંગીકાર કરવામાં આવેલા છુલો પરિભ્રમણશક્તિવાળા હતા. જ્યારે ચન્દ્રનો ઉદય થયો ત્યારે તે છુલોને પરમાનન્દનો અનુભવ અવશ્ય થવાનો જ. આ પ્રમાણે ચન્દ્રના ઉદયનાં ત્રણ પ્રયોજનો છે:—

- (૧) પૂર્વ દિશાના મુખનું સંભાળન કરવું,
- (૨) ચર્ષણીશક્તિઓનો શોક દૂર કરવો, અને
- (૩) અન્ધકારને દૂર કરવો વગેરે કાર્ય.

પહેલાં જે પ્રયોજનો મૂળ પ્રલોકમાં સ્પષ્ટ શબ્દોમાં જણાવેલાં છે, છતાં પણ આ બંને ય પ્રયોજનો એક જ વસ્તુ—ચન્દ્રનો ઉદય—સિદ્ધ કરે છે એ દર્શાવવાને માટે શુક્રદેવજી પતિ અને પ્રિયાનું ઉદાહરણ આપે છે. લાંબે કાળે દર્શન થયું છે જેનું એવો પ્રિય—પતિ—દીર્ઘદર્શન કહેવાય છે. લાંબે કાળે આવેલો પ્રિય ભર્તા પોતાની પ્રિય અને પતિત્રતા સ્ત્રીનો શોક દૂર કરે છે અને તેના મુખનું ધરોધર માર્જન કરે છે. પૂર્વ દિશાના મુખનું માર્જન અને ચર્ષણીશક્તિઓના શોકની નિવૃત્તિ ચન્દ્રના ઉદય વિના સંભવી શકતાં નથી. ૨.

આ પ્રમાણે શુક્રદેવજીએ મન અને તેનાં અધિષ્ઠાતા દેવ ચન્દ્રની ઉત્પત્તિનું વર્ણન કર્યું. હવે સ્વામિનીજીઓમાં સંકલ્પ ઉત્પન્ન થાય એટલા માટે મન (અને તેનો અધિષ્ઠાતા ચન્દ્ર) વેણુનાદના શબ્દનું કારણ છે એમ શુક્રદેવજી નિરૂપણ કરે છે અને કહે છે કે ચન્દ્રના દર્શનથી વેણુનાદ ઉત્પન્ન થયો:—

પૃથ્વીમાં સર્વત્ર આનન્દ ઉત્પન્ન કરનાર, અખંડિતમંડળવાળા,

લક્ષ્મીજીના મુખના જેવી શોભાવાળા તથા નવા કુંકુમ જેવા રાતા ચન્દ્રને,

અને તેના કોમળ ફિરણોથી રંગાએલા વનને દેખીને, મુદર દૃષ્ટિવાળી

સ્ત્રીઓનાં મનને હરણ કરે એવું અવ્યક્ત અને મધુર ગાન ભગવાને કર્યું. ૩

કુમુદાન એટલે ચન્દ્ર. ચન્દ્ર પૃથ્વીમાં ધણેય ઠેકાણે આનન્દ ઉત્પન્ન કરે છે એટલે તેને કુમુદાન કહેવામાં આવે છે. ચન્દ્ર આખા ય વિશ્વમાં આનન્દ ઉત્પન્ન કરી શકે છે તેનું કારણ કે તે ‘અખણ્ડમખ્ડલ’ છે એમ શુક્રદેવજી કહે છે. અખણ્ડમખ્ડલ એટલે જેનું મંડળ ખંડિત નથી તે. રસ ઉત્પન્ન કરવામાં આ ચન્દ્ર આલમ્બનવિભાવરૂપ પણ છે એમ દર્શાવવાને શુક્રદેવજી ચન્દ્રનું ‘રમાનનાભ’ એ પ્રમાણે વર્ણન કરે છે. ભગવાનને જ્યારે રમણ કરવાની ઇચ્છા થઈ ત્યારે રસની પૂર્તિને માટે તેમણે લક્ષ્મીજીરૂપ નાથિકાને—પ્રહ્લાનન્દને—ઉત્પન્ન કર્યો. ચન્દ્ર આ પ્રહ્લાનન્દનું રમણ કરવાનું સ્થાન છે એટલે રસને પૂર્ણ કરવાને માટે તેનો—ચન્દ્રનો—પણ ઉદય થયો. આ પ્રમાણે ચન્દ્ર લક્ષ્મીજીનો ભાઈ થાય છે એટલે ચન્દ્રની શોભા લક્ષ્મીજીના મુખની શોભા જેવી છે. તેથી ચન્દ્રને ‘રમાનનાભ’ કહેવામાં આવેલો છે. વળી નવા

તેન વિવાહસમયે યથા લક્ષ્મીમુખં તથાયં વર્તતે । અતો નૂતનકામજનકઃ । કિચ્ચ, વનમપિ રસપોષકમ્ । તસ્ય કોમલગોભિરલ્પકિરણૈઃ અભિતો રહ્નિતમારક્તયુક્તમ્ । (કિરણાનાં રસદોઘૃત્વં વન એવ પાલ્યમાનત્વં ચ જ્ઞાપયિતું ગોપદમ્ । રમાનનામત્વેન પૂર્વં નિરૂપણાદયથા તન્નૂતનકટાક્ષા ભાવોદયહેતવઃ, તથૈતેપીતિ જ્ઞાપનાય ચ । ગોપદમિન્દ્રિયસ્યાપિ વાચકમિતિ તથા । અધુના ભાવોત્પત્તિરેવ । તત્પોષત્તુ સ્વામિન્યાગમનાદિનાગ્રે ભાવીતિ જ્ઞાપયિતું કોમલપદમ્ । યત્ર તેન વનમપિ રચ્યતે તત્ર યદર્થમાગતઃ તદ્રાગં કથં ન કુર્યાત્ ।) તતઃ સદ્ગુણદ્વારા કામજનને સર્વં કાર્યં મવિષ્યતીતિ કલં યથા ભવતિ તથા જગૌ ગાનં કૃતવાન્ । તત્ત્વ ગાનં વામદૃશાં સુન્દરદૃષ્ટીનાં સ્ત્રીણાં મનોહરમિતિ । 'તસ્માદ્ ગાયન્તં સ્ત્રિયઃ કામયન્ત' ઇતિ શ્રુતેઃ । અર્થાદ્ ગીતેન સર્વાઃ સમાહૃતા ઇતિ । યદિ વ્યક્તમધુરં ગીતં કુર્યાત્, તદા ગીતમેવ શૃણ્વન્ત્યઃ તત્રૈવ સ્થિતા ભવેયુઃ । યાસાં પુનર્દૃષ્ટિર્નોત્તમા, તાસ્તુ નાકારિતા એવ ॥ ૩ ॥

તતઃ સર્વાઃ સ્ત્રિયઃ સમાગતા ઇત્યાહ નિશ્ચયેતિ ।

નિશ્ચમ્ય ગીતં તદનન્નવર્ધનં વ્રજસ્ત્રિયઃ કૃષ્ણગૃહીતમાનસાઃ ।

આજગમુરન્યોન્યમલક્ષિતોદ્યમાઃ સ યત્ર કાન્તો જવલોલકુળહલાઃ ॥ ૪ ॥

કુંકુમની માફક આ ચન્દ્રનો રંગ રાતો છે એટલે આ કારણથી પણ તે ચન્દ્ર રસને પ્રકટ કરવામાં ઉદીપનવિભાવરૂપ થાય છે. આ ઉપરથી એટલું સમજાય છે કે વિવાહ વખતે જેવું લક્ષ્મીજીનું સુખ હતું તેવો જ આ વખતે ચન્દ્ર છે. તેથી આ ચન્દ્ર નવા કામને ઉત્પન્ન કરે છે. વળી વન પણ રસનું પોષણ કરનાર છે. ચન્દ્રનાં કોમલ કિરણોથી-અલ્પ કિરણોથી-આ વન ચારે ય બાબુ રંગાએલું છે. કિરણો રસ ઉત્પન્ન કરનારાં છે અને તેમનું વનમાં જ પાલન કરવા યોગ્ય છે એ બે ભાવ દર્શાવવાને માટે મૂળ પ્રલોકમાં કિરણોને માટે ગો પદ મૂકવામાં આવ્યું છે. પહેલાં ચન્દ્રને 'રમાનનાભ' તરીકે વર્ણવવામાં આવ્યો છે, એટલે જેમ લક્ષ્મીજીનાં નવાં નવાં કટાક્ષો ભાવને ઉત્પન્ન કરે છે તેમ આ ચન્દ્રનાં કિરણો પણ ભાવ ઉત્પન્ન કરે છે એમ દર્શાવવાને માટે પણ મૂળમાં ગો પદ મૂકવામાં આવ્યું છે. ગો પદનો અર્થ ઇન્દ્રિય પણ થાય છે એટલે તેથી ભાવ ઉત્પન્ન થાય છે. હમણાં ભગવાને શ્રીગોપીજનોમાં ક્ષેત્ર ભાવ જ ઉત્પન્ન કર્યો છે, અને આ ભાવનું પોષણ આગળ ઉપર જ્યારે સ્વામિનીજીઓ આવશે અને બીજી ક્રિયાઓ કરશે ત્યારે થશે એ અર્થ દર્શાવવાને માટે મૂળ પ્રલોકમાં કોમલ એ પદ મૂકવામાં આવ્યું છે. જ્યારે ચન્દ્ર વનને પણ રાતું બનાવે છે ત્યારે જે શ્રીગોપીજનોને માટે આ ચન્દ્રનો ઉદય થયો છે તે ચન્દ્ર તેમનામાં રાગ-ભેદ-કેમ ઉત્પન્ન ન કરે? ચન્દ્ર અને વનને જોડને ભગવાને સંકલ્પથી કામ ઉત્પન્ન થતાં બધું કાર્ય થશે એમ વિચારી અવ્યક્ત અને મધુર ગાન કર્યું. ગાન વામદેક્-સુંદર દિગ્દિગ્ગાની-સ્ત્રીઓનાં મનને હરણ કરનારું હતું. શ્રુતિ પણ કહે છે કે "સ્ત્રીઓ ગાન કરનાર માણસને ચાહે છે." આ બધાનો અર્થ એટલો જ કે ગીત વડે ભગવાને બધાં શ્રીગોપીજનોને ઓલાવ્યાં. જે ભગવાને વ્યક્ત-સ્પષ્ટ-અને મધુર ગાન કર્યું હોત તો શ્રીગોપીજનો તે ગાનનું જ શ્રવણ કરતાં કરતાં ગોકુળમાં જ રહ્યાં હોત અને ભગવાનની પાસે ન આવ્યાં હોત. જે ભક્ત પુષ્ટિમાર્ગને અનુસરીને ભગવાનનું ભજન કરે છે તે ભક્તની દિષ્ટિ ઉત્તમ કહેવાય છે. જે ગોપીજનોની દિષ્ટિ ઉત્તમ ન હતી તેમને તો ભગવાને ઓલાવ્યાં જ નહિ. આ ભાવ સ્પષ્ટ કરવાને માટે મૂળ પ્રલોકમાં વામ પદ મૂકવામાં આવેલું છે. ૩

વેણુનાદ થયા પછી બધાં શ્રીગોપીજન આવ્યાં એમ શુકદેવજી નીચેના પ્રલોકમાં કહે છે:—

કામને વધારનાર તે ગીતનું શ્રવણ કરીને, કૃષ્ણમાં જ જેમનું મન ગએલું છે, જેમણે એક બીજાના ઉદ્ધમો બહુયા નથી, અને વેગને લીધે જેમનાં કુંડલો હાલે છે એવાં વ્રજસ્ત્રીઓ જ્યાં કાન્ત-ભગવાન-હતા સ્ત્રી આવ્યાં. ૪

યદ્યપિ ભગવતા કુમારિકાં એવાહતાઃ, તથાપિ આહ્વાનં સદૃશમિતિ, નિરોધોપિ કર્તવ્યમિતિ સર્વા એવ સમાગતાઃ । કિંચ્ચ, યદ્ ભગવતા ગીતં તદનન્નમેવ વર્ધયતિ, અન્નં તુ નાશયત્યેવ । અતો નૂતન ઉત્પન્નઃ કામઃ તા આનીતવાન્ । કિંચ્ચ, વ્રજસ્ય સ્ત્રિયઃ પૂર્વમપિ ભગવદીયાઃ, અતઃ કુષ્ણેનૈવ ગૃહીતં મનો યાસામ્ । અતઃ શીખ્રમેવ યત્ર કાન્તસ્ત્રાગતાઃ । અનેન આકારિતા એવ પ્રથમમાગતા इत्यુક્તમ્ । તાસાં મુખ્યઃ કાન્ત इति । અત એવાન્યોન્યમલક્ષિત ઉદ્યમો યાસામ્ । તા હિ પ્રલોકમેવ ભગવન્તં પતિત્વેન સ્વીકૃતવલ્યઃ । સ પૂર્વસુપાત્તો યઃ કાન્તઃ । તાસાં શરીરવિચારેપિ દર્ષિર્ન જાતેતિ વક્તુ જ્વેન લોલે કુણ્ડલે યાસામિતિ કર્ણપીઢાનનુસન્ધાનં પ્રદર્શિતમ્ । તાઃ સ્ત્રિયો ગૌડદેશસ્થાઃ । તત એવ કુમારિકાઃ સમાગતા इति । પૂર્વ મથુરાદેશસ્થિતાનામપિ અનાગરીણાં કુણ્ડલે એવ । તાટકુયોરેવ વા કુણ્ડલત્વમ્ ॥ ૪ ॥

પ્રસન્નાદન્યાસામપ્યાગમનમાહ દુહન્ત્ય इति ।

દુહન્ત્યોભિયયુઃ કાશ્ચિત્ દોહં હિત્વા સમુત્સુકાઃ ।

પયોધિશ્ચિત્ય સંવાવમનુદ્વાસ્યાપરા યયુઃ ॥ ૫ ॥

પહેલાં ભગવાને કુમારિકાઓને જ અલૌકિક રાત્રિઓમાં રમણ કરવાનું વરદાન આપેલું હતું. તેને અનુસરીને જો કે ભગવાને એકલાં કુમારિકાઓને જ ઓલાવ્યાં હતાં છતાં પણ અર્ધાંય શ્રીગોપીજન ત્યાં આવ્યાં, કારણ કે કુમારિકાઓએ અને ખીલાં ગોપીજનોએ જ ગાન સાંભળ્યું તે સરખું જ હતું, કારણ કે તે અર્ધાંનો નિરોધ કરવાનો હતો. વળી ભગવાને જે ગાન કર્યું તે અનંગને-કામને-જ વધારે છે, પણ અંગનો-દેહાદિનો-તો નાશ જ કરે છે. આ પ્રમાણે વેણુનાદ લક્ષ્મીના ગૂના દેહનો લય કરી નવો અલૌકિક દેહ અને પ્રપંચ ઉત્પન્ન કરે છે. ગાન શ્રવણ કર્યા પછી નવો જ-પહેલા કરતાં વધારે ઉત્કટ જ-કામ ઉત્પન્ન થયો અને તે કામે ગોપીજનોને ભગવાનની પાસે આણ્યાં. વળી મળની સ્ત્રીઓ તો પહેલેથી જ ભગવદીય હતી; તેથી તેમનું મન કૃષ્ણ જ ખેંચી લીધું હતું. તેથી જ્યાં કૃષ્ણ ભગવાનરૂપી કાન્ત હતા ત્યાં તરત જ તે ગોપીજનો આવ્યાં. આ રીતે જેમને ઓલાવવામાં આવ્યાં હતાં તે કુમારિકાઓ જ પ્રથમ આવ્યાં એમ સિદ્ધ થાય છે, કારણ કે કુમારિકાઓને પ્રભુ મુખ્ય કાન્ત હતા.

આ કારણથી એક ખીલાનો ઉદ્યમ તે કુમારિકાઓ બાણી શક્યાં નહિ. દરેક કુમારિકાએ ભગવાનનો પતિ તરીકે સ્વીકાર કર્યો હતો. મૂળમાં જે સઃ પદ છે તે પહેલાં જે કાન્તનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે તેને ઉદ્દેશીને કહેવામાં આવ્યું છે. કુમારિકાઓ ઉતાવળથી આવતી હતી એટલે તેમનાં કુંડળ હાલતાં હતાં એમ કહી શુકદેવેલ એમ દર્શાવવા માગે છે કે કુંડળો હાલવાથી કાનને જે દુઃખ થતું હતું તેનું અનુસંધાન મજ્જાઓને ન હતું અને તેથી તેમને પોતાના શરીરનો વિચાર પણ થયો નથી. આ સ્ત્રીઓ ગૌડદેશની હતી. કુમારિકાઓ ગૌડ દેશમાંથી જ આવી હતી. પહેલાં મથુરા દેશમાં રહેનારી અનાગરી-નગરમાં ન રહેનારી, ગામડામાં રહેનારી અર્થાત્ મજ્જામાં રહેનારી-સ્ત્રીઓ પણ કુંડળો જ ધારણ કરતી હતી. અથવા તો કુંડળનો અર્થ ‘કર્ણનું ભૂષણ’ જ એ પ્રમાણે કરવો. ૪

અહીં બે પ્રકારના પક્ષ સંભવે છે. એક પક્ષ તો એ કે ભગવાને એકલાં કુમારિકાઓને જ મુખ્યત્વે ઓલાવ્યાં; અને ખીલાં પક્ષ એ કે ભગવાને કોઈ પણ પ્રકારના ભેદ વિના અર્ધાંય શ્રીગોપીજનોને ઓલાવ્યાં. જો પહેલો પક્ષ સ્વીકારવામાં આવે તો પ્રસંગવશાત્ ખીલાં પણ ગોપીજનો ભગવાનની પાસે આવ્યાં એમ નીચેના પ્રલોકનો અર્થ થાય; અને જો ખીલાં પક્ષ સ્વીકારવામાં આવે તો અનેક બાતની ક્રિયા કરતાં ગોપીજનો આવ્યાં એમ પ્રલોકનો અર્થ થાય. શુકદેવેલ કહે છે કે:—

ઠેટલાંક ગોપીજનો જે ગાયને દોહતાં હતાં તે ખડુ ઉત્સુક થઈને દોહવાનું કામ પડતું મૂકીને ભગવાનની પાસે આવ્યાં; ઠેટલાંક ચૂલા ઉપર દૂધ ઉકળતું રહેવા દઈને આવ્યાં, અને ઠેટલાંક ઘઉંની ખીર ચૂલા ઉપરથી ઉતાર્યાં વિના આવ્યાં. ૫.

તાસાં વા ક્રિયાપરાણામ્ । તત્ર ક્ષાત્ર્વન ષોઢશ્નસહસ્રવ્યતિરિક્તાઃ નવવિધાઃ સમાગતાઃ, દશવિધા વા । ગુણાનાં ત્રૈવિધ્યાત્ નવવિધત્વમ્ । નિર્ગુણાશ્ચૈકવિધાઃ । જાતિકુલલોકધર્મપરાઃ તિસ્તસ્તિસ્ત ડરીરિતાઃ । તત્ર ગોપજાતીયાઃ દુઘપરાઃ । તત્ર દુઘસ્થોત્પત્તિસ્થિતિપ્રલયાન્ કુર્વન્તિ તાસ્તિસ્તઃ પ્રથમમુદીરિતાઃ । એવંવિધા અપિ ગણશ ઇતિ વક્તું સર્વત્ર બહુવચનમ્ । કાશ્ચિદ્ દુહન્ત્ય એવ ડોહં ડોહનલક્ષણં કર્મ મધ્યે ત્યક્ત્વા ભગવદાભિમુલ્યેન યયુઃ । ગૌર્વત્સશ્ચ ત્રઢ્ઢૌ ડોહનપાત્રં ચ અર્ધદુઘં યઃ સમયઃ સર્વથા ત્યક્ત્વશક્ત્યઃ, તસ્મિન્ સમયે સમાગતાઃ । તથા સમાગમને હેતુઃ સમુત્સુકા ઇતિ । સમ્યગુત્સુકાઃ, કો વેદ ક્ષણાન્તરે ભગવાન્ ક ગમિષ્યતીતિ । અન્યાઃ પુનઃ પયઃ અધિશ્રિત્ય તથૈવ યયુઃ । ભોજનાર્થં પયસિ પચ્યમાનાઃ ગોધૂમકણાઃ સંયાવશ્વદ્દેનોચ્યન્તે । તેષાં ડાહે સર્વનાશ ઇતિ । પક્વદશૈવ સંયાવશ્વદ્દેનોચ્યતે । અતસ્તદપ્યનુદ્વાસ્ય કાશ્વન અભિવયુઃ । અપરા ઇતિ સર્વત્ર ગુણૈર્મિત્રસ્વભાવત્વમ્ । એવં તિસ્તો રાજસ્યઃ ॥ ૫ ॥

તેમાં નિર્જુષુ સોળ હબર કુમારિકાઓથી બૂદાં અને નવ પ્રકારનાં કેટલાંક ગોપીજનો આવ્યાં. અથવા તો દસ પ્રકારનાં ગોપીજનો ભગવાનની પાસે આવ્યાં. સત્વ, રજ્સુ અને તમસ્ એ ત્રણ ગુણો છે. ગુણનો અર્થ આ બધા પ્રકરણમાં 'લાવ' કરવાનો છે. આ ત્રણ ગુણોમાંના દરેક ગુણમાં પાછા સત્વ, રજ્સુ અને તમસ્ એ પ્રમાણે ત્રણ ગુણો રહેલા છે; આ પ્રમાણે બધા મળીને ગોપીજનોના નવ પ્રકાર થાય છે. દશમો પ્રકાર નિર્જુષુ ગોપીજનોનો છે. બલધર્મ, કુલધર્મ અને લોકધર્મ-એ પ્રમાણે ત્રણ ધર્મોવાળાં ત્રણ ત્રણ ગોપીજનોનું આ સ્થળે વર્ણન કરવામાં આવેલું છે. આ રીતે પણ ગોપીજનોના નવ પ્રકાર સિદ્ધ થાય છે. તેમાં ગોપબલિના ધર્મવાળાં જે ગોપીજનો છે તે દૂધની સાથે સંબંધ ધરાવનારાં છે. ગોપબલિના ધર્મવાળાં ત્રણ પ્રકારનાં ગોપીજનો દૂધની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને નાશ કરે છે અને પ્રથમ તેમનું વર્ણન આ પાંચમા પ્રલોકમાં કરવામાં આવેલું છે. આ ત્રણ પ્રકારનાં ગોપીજનોનું યૂથ રાજસી છે. તેમાં જે ગોપીજનો દૂધ દૂડે છે અને તે રીતે દૂધની ઉત્પત્તિ કરે છે તે રાજસરાજસી છે; જે ગોપીજનો દૂધને ચૂલા ઉપર મૂકે છે અને તે રીતે દૂધની સ્થિતિ સિદ્ધ કરે છે તે સાત્ત્વિકરાજસી છે; અને જે ગોપીજનો ઘઉંની ખીરને ચૂલા ઉપરથી ઉતાર્યા વિના ચાલ્યાં ગયાં છે અને તે રીતે જેમણે દૂધનો નાશ કર્યો છે તે તામસરાજસી છે. આ દરેક પ્રકારનાં ગોપીજનોનાં પણ યૂથ છે એમ જણાવવાને શુકદેવજીએ મૂળ પ્રલોકમાં હુદ્હત્યઃ વગેરેમાં બહુવચનનો પ્રયોગ કરેલો છે. કેટલાંક રાજસરાજસી ગોપીજનો દૂધ દહોતાં દહોતાં જ દોહવાનું કામ વચમાં જ મૂકી દઈને ભગવાનની પાસે ચાલ્યાં ગયાં. ગાય અને વાછરડાને બાંધવામાં આવેલાં છે, દોહવાના પાત્રમાં અડધું દૂધ દહોવાયલું છે. આ સમયે દહોવાનું કાર્ય કોઈ પણ રીતે છોડી શકાય એમ નથી. આવા ધારીક સમયે પણ આ રાજસરાજસી ગોપીજનો ભગવાનની સમીપ ચાલ્યાં ગયાં. આ પ્રમાણે તે ગોપીજનો ભગવાનની પાસે ચાલ્યાં ગયાં તેનું કારણ એ કે તે ઘણાં ઉત્સુક થઈ ગયાં હતાં. સમુત્સુક એટલે બહુ જ ઉત્સુક; અર્થાત્ ગોપીજનો એમ માનવા લાગ્યાં કે કોણ બાલે એક ફણુ પછી ભગવાન્ કયાં જતા રહેશે; આ કારણથી તે ઘણાં ઉત્સુક બની ગયાં હતાં. બીજાં કેટલાંક સાત્ત્વિકરાજસી ગોપીજનો દૂધને ચૂલા ઉપર મૂકીને જ ભગવાનની પાસે ચાલી ગયાં. ભોજનને માટે દૂધની અંદર ઉકાળેલા ઘઉંને 'સંયાવ' કહેવામાં આવે છે. અર્થાત્ 'સંયાવ' એટલે ઘઉંની ખીર. જ્યારે આ ખીર બળી બય ત્યારે તો બધાંનો નાશ જ થઈ બય. 'સંયાવ' શબ્દ મૂળ પ્રલોકમાં વાપરવામાં આવેલો છે તેનો અર્થ અરોધર ઉકળેલી અને ચઢી ગએલી ઘઉંની ખીર એ પ્રમાણે જ કરવાનો છે. એટલે કે આવી ઉકળી ગએલી અને યકવ બનેલી ઘઉંની ખીરને ચૂલા ઉપરથી નીચે ઉતાર્યા વિના જ બીજાં કેટલાંક તામસરાજસી ગોપીજનો ભગવાન્ પાસે ચાલ્યાં ગયાં. મૂળ પ્રલોકમાં અપરાઃ એ શબ્દ છે તેનો લાવ એવો છે કે બધે ય શ્રીગોપીજનો સત્વ, રજ્સુ અને તમસ્ એ ત્રણ ગુણોને લીધે બુદા બુદા સ્વભાવનાં છે. આ પ્રમાણે આ પ્રલોકમાં ગોપબલિના ધર્મવાળાં સાત્ત્વિક, રાજસ અને તામસ એમ ત્રણ પ્રકારનાં રાજસી ગોપીજનોનું વર્ણન કરવામાં આવેલું છે. ૫.

સાત્ત્વિકીરાહ પરિવેષયન્ત્ય ઇતિ ।

પરિવેષયન્ત્યસ્તદ્ હિત્વા પાયયન્ત્યઃ શિશૂનથ ।

શુશ્રૂષન્ત્યઃ પતીન્ કાશ્ચિદશ્નન્ત્યોપાસ્ય ભોજનમ્ ॥ ૬ ॥

મર્તુરપલ્યાપિ સેવા સ્ત્રીધર્મઃ । તત્ર મર્તુર્મૌજને શયને ચ સેવા સ્વધર્મઃ । અતિબાલકાનાં પુત્રાણાં સ્તનદાનં ચ । પરિવેષણં ચ સૃષ્ટિરેવ, રેતસ ઉત્પાદકત્વાત્ । સ્તનદાનં પાલનમ્ । શિષ્ટમન્યત્ । સર્વત્ર તત્ તદ્ હિત્વેતિ જ્ઞેયમ્ । અન્યા इत्यपि । તામસીરાહ અશ્નન્ત્યોપાસ્ય ભોજનમિત્યાદિ ॥ ૬ ॥

લિમ્પન્ત્યઃ પ્રમૃજન્ત્યોઽન્યા અહ્નન્ત્યઃ કાશ્ચ લોચને ।

વ્યલ્યસ્તવસ્ત્રાભરણાઃ કાશ્ચિત્કૃષ્ણાન્તિકં યયુઃ ॥ ૭ ॥

લિમ્પન્ત્યઃ શરીરાતુલેપનં કુર્વન્ત્યઃ, પ્રમૃજન્ત્ય ઉદ્વર્તનાદિકં કુર્વન્ત્યઃ, ગૃહં વા લિમ્પન્ત્યઃ,

નીચેના પ્રલોકમાં શુકદેવજી કુલધર્મવાળાં સાત્ત્વિક ગોપીજનોનાં ત્રણ યુથનું વર્ણન કરે છે:—

કેટલાંક ગોપીજનો પીરસતાં હતાં તે પીરસવાનું કામ છોડી દઇને ભગવાનની પાસે ચાલ્યાં ગયાં; બીજાં કેટલાંક ગોપીજનો બાળકોને ધવડાવતાં હતાં તે ધવડાવવાનું કામ છોડી દઇને ભગવાનની પાસે ચાલ્યાં ગયાં; કેટલાંક ગોપીજનો પતિની સેવા કરતાં હતાં તે પતિની સેવા છોડી દઇને ચાલ્યાં ગયાં; અને બીજાં કેટલાંક ગોપીજનો ભોજન કરતાં હતાં તે ભોજનનો લાગ કરીને ચાલ્યાં ગયાં. ૬

→ પતિ અને બાળકોની સેવા કરવી એ સ્ત્રીઓનો ધર્મ છે. તેમાં ભોજન સમયે અને શયન સમયે પતિની જે સેવા કરવામાં આવે છે તે સ્ત્રીઓનો સ્વધર્મ છે. વળી તદ્દન ન્હાનાં બાળકોને સ્તનપાન કરાવવું તે પણ સ્ત્રીઓનો સ્વધર્મ છે. પીરસવાની ક્રિયા એ સૃષ્ટિ જ છે, કારણ કે ભોજન દ્વારા રેતસ-વીર્ય-ઉત્પન્ન થાય છે. આ રીતે પીરસનારાં ગોપીજનો રાજસસાત્ત્વિક છે. બાળકોને સ્તનપાન કરાવવાની ક્રિયા એ તેમનું રક્ષણ કરવા બરોબર છે, એટલે સ્તનપાન કરાવનારાં ગોપીજનો સાત્ત્વિકસાત્ત્વિક છે. બાકી રહેલી પતિની સેવા તામસ છે, કારણ કે પતિસેવામાં ભોગ મુખ્ય હોય છે એટલે પારમાર્થિક પુદ્ધિનો નાશ થાય છે, અને નાશ કરવું એ તમોશુષ્ણું કાર્ય છે. આ પ્રમાણે પતિની સેવા કરનારાં ગોપીજનો તામસસાત્ત્વિક છે. આ બધાં ય ગોપીજનોની બાબતમાં એક વાત લક્ષમાં રાખવાની કે તે બધાં જે જે કાર્યો કરતાં હતાં તે તે કાર્યોનો લાગ કરીને ભગવાનની પાસે ગયાં. અને તે તે કાર્યો લાગ કરનારાં ગોપીજનો ભિન્ન ભિન્ન છે એમ સમજવાનું છે. હવે લોકધર્મવાળાં તામસી ગોપીજનોનું શુકદેવજી અશ્નન્ત્યોપાસ્ય ભોજનમ્ વગેરે શબ્દોમાં નિરૂપણ કરે છે. અર્થાત્ કેટલાંક ગોપીજનો ભોજન કરતાં હતાં તે ભોજનનો લાગ કરીને ભગવાનની પાસે ચાલી ગયાં. ભોજનનો લાગ કરીને ચાલી ગએલાં ગોપીજનો રાજસતામસ છે. ૬

કેટલાંક ગોપીજનો શરીરનું અનુલેપન કરતાં કરતાં, અથવા તો જમીન લિપતાં લિપતાં, કેટલાંક સ્નાન કરતાં કરતાં, કેટલાક આંખ્યો આંજતાં આંજતાં, અને કેટલાંક જમનાં વસ્રો તથા આશરણ ઉલટ સુલટ થઈ ગયાં છે તેવાં ગોપીજનો કૃષ્ણની પાસે ચાલ્યાં. ૭

કેટલાંક ગોપીજનો લિપન કરતાં હતાં, એટલે પોતાના શરીરનું અનુલેપન કરતાં હતાં. આ ગોપીજનો સાત્ત્વિકતામસ છે. બીજાં ગોપીજનો પ્રમાર્જન કરતાં હતાં, એટલે કે ઉદ્વર્તન-શરીરને લેપન-કરતાં હતાં. આ ગોપીજનો તામસતામસ છે. અથવા તો લિમ્પન્ત્યઃ અને પ્રમૃજન્ત્યઃ નો બીજો

પ્રમૃજન્ત્યઃ આમરણાનિ, માળ્હાનિ વા પ્રમૃજન્ત્યઃ । અત્રાપિ પૂર્વવદેવ ક્રમઃ । શરીરસેવાતઃ ગોસેવા મુલ્યા, તતઃ પતિસેવેતિ । ‘અહ્નન્ત્યઃ કાશ્ચ લોચને’ ઇતિ ગુણાતીતાઃ । અતઃ ‘કાશ્ચ લોચને’ ઇતિ દુર્લભાધિકારઃ સૂચિતઃ । જ્ઞાનમાર્ગશોધિકા ઇતિ નિર્ગુણત્વમ્ । તાસામાગમને દૈહિકવિચારોઽપિ ન જાતઃ કિમ્પુનસ્તદ્ધર્માણામિતિ વક્તું વક્ષામરણયોર્વ્યાસમાહ વ્યત્યસ્તેતિ । વ્યત્યસ્તાનિ વિપરી- તાનિ વક્ષાણ્યામરણાનિ ચ યાસામ્ । એવમુદ્યમઃ સર્વાસામેવ સાધારણો નિરૂપિતઃ । ‘વ્યત્યાસો માર્ગગત’વિતિ કેચિન્ । તન્મષ્ટેઽપિ કાશ્ચિત્કૃષ્ણાન્તિકં યયુઃ કાશ્ચિન્ । યાઃ પુનઃ શબ્દપરા જાતાસ્તા

અર્થે પણ સંભવી શકે છેઃ અને તે એ કે ક્લિમ્પન્ત્યઃ એટલે ઘર લિપતાં લિપતાં અને પ્રમૃજન્ત્યઃ એટલે આભરણો અથવા વાસણોને સાફ કરતાં કરતાં. આ ગોપીજનોની બાબતમાં પણ પહેલાંની માફક રાજસ, સાત્વિક અને તામસ એ પ્રકારે ક્રમ રહેલો છે.

આ પ્રમાણે અત્યાર સુધીમાં રાજસ, સાત્વિક અને તામસનાં મુખ્ય યુથનું, અને તે દરેક યુથમાં પાછા રાજસ, સાત્વિક અને તામસ એ પ્રકારના ત્રણ વિભાગોનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું. શ્રીગોપી- જનોનાં રાજસ, સાત્વિક અને તામસ એ પ્રકારનાં ત્રણ યુથો થવાનું કારણ એ છે કે કેટલાંક ગોપીજનો શરીરની સેવા કરે છે, કેટલાંક ગોસેવા કરે છે અને કેટલાંક પતિસેવા કરે છે. તેમાં શરીરસેવા કરનારાં ગોપીજનો તામસ છે, ગાયની સેવા કરનારાં ગોપીજનો રાજસ છે અને પતિની સેવા કરનારાં ગોપીજનો સાત્વિક છે. શરીરસેવા કરતાં ગોસેવા મુખ્ય છે અને ગોસેવા કરતાં પતિસેવા મુખ્ય છે. ભોજન, લેપન અને પ્રમાજન કરનારાં ગોપીજનો શરીરસેવા કરે છે; ગાયને દોહનારાં, દૂધને ચૂલા ઉપર મૂકનારાં અને ઘઉંની ખીરને ચૂલા ઉપર ઉકળતી રાખનારાં ગોપીજનો ગોસેવા કરનારાં છે; અને પતિને પીરસનારાં, બાળકોને સ્તનપાન કરાવનારાં અને પતિની સેવા કરનારાં ગોપીજનો પતિસેવા કરનારાં છે, અને તેથી આ બધાં ગોપીજનો અનુક્રમે તામસ, રાજસ અને સાત્વિક છે.

‘કેટલાંક ગોપીજનો આંખો આંજતાં આંજતાં ચાલ્યાં ગયાં’ આ પ્રકારે ગુણાતીત-નિર્ણય- ગોપીજનોનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. તેથી મૂળ શ્લોકમાં ‘કાશ્ચ લોચને’—કેટલાંક આંખો આંજતાં—એમ કહીને શુકદેવજી સૂચન કરે છે કે આવા પ્રકારના ગુણાતીત ભક્ત થવાનો અધિકાર દુર્લભ છે. દોહન વગેરે ક્રિયાઓ કરતાં આંખમાં અંજન કરવાની ક્રિયા અંતરંગ છે, અને શરીરને ખીલ આબૂષ-ણોથી શોભાયમાન કર્યું હોય છતાં પણ જો અંજન ન હોય તો શરીરની શોભા પૂર્ણ થતી નથી, તેથી અંજન ખીલ બધી ક્રિયાઓ કરતાં મુખ્ય છે; અને આ મુખ્ય ક્રિયાનો ત્યાગ કરવો અશક્ય છે; છતાં પણ આ ગોપીજનોએ આવી મુખ્ય અને આવશ્યક અંજનરૂપી ક્રિયાનો ત્યાગ કર્યો તે જ ભતાવી આપે છે કે આ અધિકાર દુર્લભ છે. આ ગોપીજનો જ્ઞાનમાર્ગનું શોધન કરનારાં છે એટલે તેમને નિર્ણય કહેવામાં આવે છે.

આ ગોપીજનો ભગવાનની પાસે આવ્યાં તે વખતે તેમને પોતાના દેહનો પણ વિચાર આવ્યો ન હતો; અને જ્યારે દેહનો વિચાર ન હતો તો પછી તેમને લગ્ન વગેરે દેહના ધર્મોનો તો વિચાર ક્યાંથી જ આવી શકે?—આ બધો ભાવ દર્શાવવાને માટે શુકદેવજી કહે છે કે ગોપીજનોનાં વસ્ત્રો અને આભરણો ઉલટાં સુલટાં થઈ ગયાં હતાં. વ્યત્યસ્ત-ઉલટાં સુલટાં-થઈ ગયાં છે. વસ્ત્રો અને આભરણો જેમનાં એવાં ગોપીજનો વ્યત્યસ્તવક્ષામરણાઃ કહેવાય છે. બધાં ય ગોપીજનોનો આ પ્રકારનો ઉદ્યોગ સરખો જ હતો. કેટલાક ટીકાકારો એમ કહે છે કે વ્યત્યાસ એટલે રસ્તામાં ચાલવું તે—અર્થાત્ રસ્તે ચાલતાં વસ્ત્ર અને આભરણ ઉલટાં સુલટાં થઈ ગયાં. જેમનાં વસ્ત્રો અને આભરણો ઉલટાં સુલટાં થઈ ગયાં છે એવાં ગોપીજનોમાંથી પણ કેટલાંક ગોપીજનો કૃષ્ણ ભગવાનની પાસે ગયાં અને કેટલાંક ન ગયાં.

જે ગોપીજનો ભગવાનની પાસે આવવાને માટે તૈયાર થયાં હતાં છતાં પણ પોતાના પતિઓએ ધરની બહાર જવાનું ના કહેવાથી પતિની આ આજ્ઞાનો જ વિચાર કરવા લાગ્યાં તે ગોપીજનો ભગવાનની પાસે આવી શક્યાં નહિ, પણ જે ગોપીજનોએ પતિની આજ્ઞાનો વિચાર કર્યો નથી, જેમણે કોઈ

વચુક્તા અપિ નાંગતાઃ, યાઃ પુનઃ શબ્દાપેક્ષાં લક્ષ્યલક્ષ્ણાઃ સર્વતો નિરપેક્ષાઃ વિપરીતાવચ્યકદેહધર્માઃ
મંગલવદન્તિકમાગતાઃ ॥ ૭ ॥

સર્વાસામનાગમને હેતુમાહ તા વાર્યમાણા इति ।

તા વાર્યમાણાઃ પતિભિઃ પિતૃભિઃ પુત્રવન્ધુભિઃ ।

ગોવિન્દાપહૃતાત્માનો ન ન્યવર્તન્ત મોહિતાઃ ॥ ૮ ॥

‘રક્ષેત્કન્યાં પિતા વિનાં પતિઃ પુત્રસ્તુ વાર્ધકે । અભાવે જ્ઞાતયક્ષેપાં ન સ્વાતક્યં ક્વચિત્સિવા’
इति चत्वारो रक्षकाः । अतो यथायथं पतिनिर्वार्यमाणा जाताः, काश्चन पितृभिः, तथैव पुत्रैर्वन्धु-
भिश्च । ते हि निरुद्धा अपि फलरसानभिज्ञाः साधनप्रवणाः । स्वद्वारैव स्त्रीणां भजनं भजनं मन्यन्ते
न तु स्वातन्त्र्येण । तथापि गोविन्देनापहृतः आत्मा अन्तःकरणं यासाम् । निवारणं हि श्रौत्रम् ।
प्रवर्तकश्च भगवान् । अन्तःकरणाखंडाश्च पुरुषाः । न हि नौका प्रवाहवेगाद्गच्छन्ती तिष्ठ तिष्ठेत्युक्ता

પણ પદાર્થની અપેક્ષા રાખી નથી અને જેમનાં વસ્ત્ર અને આભરણરૂપી દેહના આવશ્યક ધર્મે
વિપરીત-ઉલટા સુલટા-થઈ ગયેલા છે એવાં ગોપીજનો કૃષ્ણ ભગવાનની પાસે આવ્યાં. ૭

અર્થાં ગોપીજનો ભગવાનની પાસે ન ગયાં તેનું કારણ શુકદેવેજી નીચેના પ્રલોકમાં આપે છે:—

તે ગોપીજનોને તેમના પતિઓએ, માખાપોએ, પુત્રોએ અને સંબં-
ધીઓએ રોક્યાં છતાં પણ તેમનું—ગોપીજનોનું—અંતઃકરણ ગોવિન્દ ભગ-
વાને ખેંચી લીધેલું હોવાથી અને તેઓ—ગોપીજનો—મોહિત થયેલાં હોવાથી
માઠાં કર્યાં જ નહિ. ૮

“પિતા કુમારિકાનું રક્ષણ કરે છે; પરણેલી સ્ત્રીનું રક્ષણ પતિ કરે છે; વૃદ્ધાવસ્થામાં પુત્ર રક્ષણ
કરે છે; અને આ ત્રણેય ન હોય તો જ્ઞાતિજનો-સંબંધીઓ-સ્ત્રીઓનું રક્ષણ કરે છે. આ પ્રમાણે
સ્ત્રીઓને કોઈ પણ વખતે સ્વતંત્રતા મળતી નથી.” આ રીતે ચાર જણ સ્ત્રીઓનું રક્ષણ કરનારા છે.
તેથી જે ગોપીજનો પરણેલાં હતાં તેમને તેમના પતિઓએ અટકાવ્યાં; જે કુંવારાં હતાં તેમને તેમનાં
માખાપોએ અટકાવ્યાં; જે વૃદ્ધ હતાં તેમને તેમના પુત્રોએ અટકાવ્યાં, અને જેમને પાસેનું કોઈ સગું
ન હતું તેમને તેમના સંબંધીઓએ અટકાવ્યાં. ગોપીજનોના પતિઓ, માખાપો, પુત્રો અને સંબંધીઓનો
જે કે નિરોધદીલામાં અંગીકાર કરવામાં આવેલો હતો છતાં પણ તેમણે ફેલરસ બાણ્યો ન હતો,
કારણ કે તે બધા સાધનોમાં આસક્ત હતા. તેઓ એમ માનતા હતા કે જે સ્ત્રીઓ પોતાના પતિની
દ્વારા જ ભગવાનનું ભજન કરે તો જ તે ખરેખરું ભજન કહી શકાય, પણ જે પતિથી સ્વતંત્ર બનીને
સ્ત્રીઓ ભગવાનનું ભજન કરે તો તે ખરેખરું—શાસ્ત્રીય—ભજન કહી શકાય નહિ. પતિ, માખાપ, પુત્ર
અને સંબંધીઓએ ગોપીજનોને અટકાવ્યાં છતાં પણ ગોપીજનોનો આત્મા-અંતઃકરણ-ગોવિન્દ ભગવાને
ખેંચી લીધો હતો. ગોપીજનોને ભગવાનની પાસે જતાં તેમના પતિ વગેરેએ શબ્દ દ્વારા અટકાવ્યાં
હતાં અને શબ્દની અસર કહ્યું ઉપર થાય છે અને કહ્યું એ બાહ્ય ઇન્દ્રિય છે; ન્યારે અન્તઃકરણ
એ આન્તર ઇન્દ્રિય છે અને અન્તઃકરણમાં રહેલા ભગવાન તે અન્તઃકરણના પ્રવર્તક બને છે. પુરુષો-
જીવો-અન્તઃકરણને વશ હોય છે એમ પુરંજનના પ્રસંગમાં સિદ્ધ થયેલું છે. ન્યારે નૌકા પાણીના
પ્રવાહમાં ચાલતી હોય છે ત્યારે તેને “ઉણી રહે, ઉણી રહે” એમ કહેવામાં આવે તો પણ તે ઉણી
રહેતી નથી. તે પ્રમાણે પતિઓ, માખાપો વગેરેએ ગોપીજનોને “ના ભવ, ના ભવ” એ પ્રમાણે કહ્યું
છતાં પણ ભગવાન જેમાં રહેલા છે તેવા અન્તઃકરણને અધીન થઈને ગોપીજનો ભગવાનની પાસે
આવ્યાં ગયાં. આ પ્રમાણે જે ગોપીજનો પોતાના પતિ વગેરેની આજ્ઞાનો વિચાર કરતાં હતાં તેમનું
અન્તઃકરણ ભગવાને પોતાનામાં ન પરોવ્યું. અર્થાત્ અર્થાં ય ગોપીજનોને અટકાવવામાં આવ્યાં હતાં
તેમાંથી જેમનું મન ગોવિન્દ ભગવાનમાં લાગેલું હતું તે જ માઠાં કર્યાં નહિ. વળી જેમ મર્યાદામર્ગમાં

તિષ્ઠતિ । મયં સ્વધર્મોં વા તાસાં નાસ્તીત્યાહ મોહિતા ઇતિ । યદિ તાઃ કૃષ્ણાન્તિકં ન ગચ્છેયુસ્તદા મૂર્ચ્છિતા ઇવ પ્રાણૉસ્ત્યજેયુઃ । (સર્વાત્મભાવજ્ઞાપનાયૈવાધુના વ્રજસ્થાનામેતદાગમનજ્ઞાનં કારિતવાનિતિ જ્ઞેયમ્ । અન્યથાપ્રે 'મન્યમાનાઃ સ્વપાર્શ્વસ્થા'નિતિવાક્યાદથા વનસ્થિત્યજ્ઞાનં સમ્પાદિતવાનેવં પૂર્વમેવાગમનાજ્ઞાનમેવ કથં ન સમ્પાદયેન્ । 'પ્રક્ષાલનાદ્ધિ પદ્મસ્યે'તિ ન્યાયેન ત્વજ્ઞાનં સમ્પાદ્ય તત્સમ્ભાવિત્-વોષાંભાવસમ્પાદનાત્તદસમ્પાદનસ્યૈવ વરીયસ્ત્વાદિતિ) ॥ ૮ ॥

એવં દશવિધાનાં ભગવત્સમીપગતિમુક્ત્વા યાસાં કાલઃ પ્રતિવન્ધકઃ પૂર્વમેવ ભક્તિયુક્તાસ્તા ભજનાનન્દમનનુભૂયૈવ પ્રતિવદ્ધા એવ ભગવત્સાયુજ્યં પ્રાપ્તવત્સ ઇત્યાહ અન્તર્ગૃહતા ઇતિ ત્રિભિઃ ।

અન્તર્ગૃહગતાઃ કાશ્ચિદ્ ગોપ્યોઽલબ્ધવિનિર્ગમાઃ ।

કૃષ્ણં તન્જ્ઞાવનાયુક્તા ધધ્યુર્મીલિતલોચનાઃ ॥ ૯ ॥

શ્રીઓને પોતાના પતિ, માખાપ વગેરેનો ભય રહે છે તેમ આ ગોપીજનોને કોઈ પણ પ્રકારનો ભય હતો નહિ, કારણ કે તે મોહિત થએલાં હતાં એમ શુકદેવેણ કહે છે. જો આ ગોપીજનો કૃષ્ણ ભગવાનની પાસે ન ભય તો મૂર્છા પામેલા માણસની માફક પોતાના પ્રાણનો ભાગ કરે; અને પ્રાણ ભાગ કરવાની પરિસ્થિતિ ઉભી થાય ત્યારે તો ભય વગેરે સ્વધર્મનો વિચાર કરવો પ્રાપ્ત થતો નથી એમ શાસ્ત્ર પોતે જ કહે છે.

(જે ગોપીજનો પતિ વગેરેની આસા માન્યા વિના ભગવાનની પાસે ગયાં તેમનામાં સર્વાત્મભાવ હતો એ દર્શાવવાને માટે જ ભગવાને હમણાં મળમાં રહેનારા ગોપોને 'આ ગોપીજનો ભગવાન પાસે ભય છે' એ પ્રમાણે જ્ઞાન કરાવ્યું એમ સમજવું. જો આ પ્રમાણે આપણે ન સમજીએ તો પછી આગળ ઉપર "પોતાની પાસે જ પોતાની શ્રીઓ સૂઈ રહી છે એમ ગોપો માનવા કામ્યા" એ શુકદેવેણના વચન ઉપરથી સ્પષ્ટ જણાય છે કે ગોપીજનો વનમાં છે એનું અજ્ઞાન ભગવાને ગોપોને કર્યું તે પ્રમાણે પહેલાં પણ ભગવાને ગોપીજનોના જવાની બાબતનું અજ્ઞાન ગોપોને કેમ ન કર્યું? "ચોખ્ખા પગને કાદવમાં નાખીને પછીથી પગનો કાદવ ધોવો" એ ન્યાય પ્રમાણે ગોપીજનોના જવાની બાબતનું જ્ઞાન ભગવાને પહેલાં ગોપોને કર્યું અને પાછું એ જવાની બાબતના જ્ઞાનથી જે દોષો સંભવે છે તેને દૂર કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો. ભગવાનની આવી પ્રવૃત્તિ નકારાત્મક છે. તેના કરતાં તો ભગવાને પહેલેથી જ ગોપીઓના જવાની બાબતનું જ્ઞાન ગોપોને ન કર્યું હોત તે જ વધારે સારું હતું. પણ ભગવાને ગોપીઓના આગમનનું જ્ઞાન ગોપોને પહેલાં કર્યું છે. તેથી આપણે માનવું જ પડે છે કે ગોપીજનોમાં ભગવાનને વિષે સર્વાત્મભાવ હતો તે બતાવવાને માટે જ ભગવાને ગોપીઓના આગમનનું જ્ઞાન ગોપોને કર્યું છે.) ૮

આ પ્રમાણે નવ પ્રકારનાં સગુણ ગોપીજનો અને દસમાં ગુણાતીત ગોપીજનો-એ રીતે દસ પ્રકારનાં ગોપીજનો ભગવાનની પાસે ગયાં એમ શુકદેવેણએ કહ્યું. હવે જે ગોપીજનોને ભગવાનમાં બરબુદ્ધિ હતી તેમનો કાળે પ્રતિબંધ કર્યો-ગોપીઓના પતિ વગેરેએ ગોપીઓના ભજનમાં પ્રતિબંધ કર્યો એટલે તે બધા કાળનો અંશ ગણાય છે; પહેલાં સાધનાવસ્થામાં આ ગોપીઓમાં ભક્તિ હતી પણ ફળદશામાં બરબુદ્ધિ હોવાથી ભજનનાન્દનો તેમણે અનુભવ કર્યો જ નહિ અને બરબુદ્ધિથી તેમનો પ્રતિબંધ જ થયો અને ભગવાનનું સાયુજ્ય તેમણે પ્રાપ્ત કર્યું એમ શુકદેવેણ નીચેના ત્રણ શ્લોકોમાં કહે છે:—

કેટલીક ગોપીઓ ધરની અંદર હતી; અને તેમને જ્યારે બહાર આવવાનો ભાગ ન મળ્યો ત્યારે તેમણે આંખો મીચી દઈને કૃષ્ણ ભગવાનમાં બરબુદ્ધિ હોવાના રાખીને તેમનું-કૃષ્ણ ભગવાનનું-ધ્યાન ધર્યું. ૯

દુઃસહપ્રેષ્ટવિરહતીવ્રતાપધુતાશુભાઃ ।

ધ્યાનપ્રાપ્તાચ્યુતાશ્લેષનિર્વૃત્ત્યા ક્ષીણમદ્ગ્લાઃ ॥ ૧૦ ॥

તમેવ પરમાત્માનં જારબુદ્ધ્યાપિ સદ્ગતાઃ ।

જહુર્ગુણમયં દેહં સચઃ પ્રક્ષીણવન્ધનાઃ ॥ ૧૧ ॥

દૈવગલા કાશ્ચિદ્ગ્રહમધ્યે સ્થિતા ગોપભાર્યાઞ્ચાતુર્યાનભિદ્ધા અપ્રૌઢાઃ પતિસહિતાઃ પતિભિરેવ સંરક્ષિતા અલબ્ધવિનિર્ગમા જાતાઃ । તતઃ પ્રતિવન્ધનિવૃત્ત્યર્થં કૃષ્ણમેવ ધ્યાતવલ્યઃ, પરં તદ્ભાવના-યુક્તા ભગવાન્ જારઃ સ્વયમભિસારિકા इति । અન્યથા પ્રતિવન્ધો ન સ્યાત્ । તાદૃશ્યોઽપિ મીલિત-લોચનાઃ સત્ત્વો ભગવન્તં દધ્યુઃ ધ્યાતવલ્યઃ, તતો મુક્ત જાતાઃ ॥ ૧૦ ॥ નતુ તત્ જ્ઞાનાંભાવાત્ વિહિત-મત્ત્યભાવાત્ ભગવતોઽપિ સાન્નિધ્યાભાવાત્ કથં મુક્ત ઇત્યાશંક્ય કર્મક્ષયાત્ મુક્ત ઇતિ વક્તું કર્મક્ષય-પ્રકારમાહ દુઃસહેતિ । દુઃસહો યઃ પ્રેષ્ટવિરહઃ સ એવ મહાનગ્નિઃ, તસ્ય યસ્તીવ્રસ્તાપઃ, તેન ધુતાનિ નિર્ધૂતાનિ જ્વાલિતાનિ મસ્મસાત્કૃતાનિ અશુભાનિ યાસામ્ । ફલભોગે કર્મ ક્ષીયત ઇત્યવિવાદમ્ ।

કૃષ્ણ ભગવાનરૂપી પોતાના પ્રિયતમના દુઃસહ વિરહથી ગોપીઓને તીવ્ર તાપ થયો અને તેથી તેમનાં બધાં પાપો બળી ગયાં. ગોપીઓ ભગવાનનું ધ્યાન કરતી હતી, એટલે તે ધ્યાનમાં તેમને અચ્યુતનો—કૃષ્ણ ભગવાનનો—સમાગમ થયો અને તેથી તેમને એટલો બધો આનન્દ થયો કે તેમનાં બધાં પુણ્યકર્મો પણ ક્ષીણ થઈ ગયાં. ૧૦

આ પ્રકારનાં ગોપીઓએ ભગવાનમાં જો કે બર બુદ્ધિ રાખી હતી છતાં પણ તે જ પરમાત્માનો તેમને સમાગમ થયો, અને તેથી તેમનાં બધાં કર્મનાં બંધનો નાશ પામ્યાં અને તેમણે તરત જ ગુણમય દેહનો ભાગ કર્યો. ૧૧

દૈવગતિએ કેટલાંક ગોપીઓને ધરની અંદર હતાં. આ સ્ત્રીઓ ગોપીઓ હતી એટલે તેમનામાં ચાતુર્ય ન હતું, વળી તેમની ઉમ્મર મોટી ન હતી એટલી તેમની પાસે તેમના પતિઓ હતા અને આ પતિઓ જ તેમનું રક્ષણ કરતા હતા એટલે ગોપીઓનો બહાર નીકળવાનો ભાગ મળ્યો નહિ. પછીથી આ પ્રતિબન્ધ દૂર કરવાને તે ગોપીઓએ કૃષ્ણ ભગવાનનું જ ધ્યાન ધર્યું, પણ આ ધ્યાનમાં તેમણે એવી ભાવના રાખી કે ભગવાન બર છે અને અમે પોતે અભિસારિકાઓ છીએ. જો આ પ્રમાણે ભગવાનમાં બરબુદ્ધિ ગોપીઓએ રાખી ન હોત તો ભગવાનની પાસે જવામાં કોઈ પણ જીવ પ્રતિબન્ધ કરી શકત નહિ. ગોપીઓએ ભગવાનમાં બરબુદ્ધિ રાખીને પણ પોતાની આંખો મીંચી દીધી અને ભગવાન કૃષ્ણનું ધ્યાન ધર્યું, અને પછીથી તેઓ મુક્ત થઈ ગયાં. ૯

શંકાઃ—ગોપીઓમાં જ્ઞાન ન હતું, વિહિત-શાસ્ત્રીય-મર્યાદાં લક્ષિત પણ ન હતી, અને ભગવાન પણ પાસે ન હતા; તો પછી તે કેવી રીતે મુક્ત થયાં ?

સમાધાનઃ—શુકદેવજી ઉપરની શંકાનું સમાધાન કરે છે કે ગોપીઓનાં બધાં સારાં અને ખરાબ કર્મો—પુણ્ય અને પાપ કર્મો—નાશ પામ્યાં અને તેથી તેમને મુક્ત મળી. આ બધાં પાપ અને પુણ્ય કર્મોનો ક્ષય કેવી રીતે થયો તે શુકદેવજી દુઃસહ ઇલાદિ દસમા શ્લોકમાં બતાવે છે. ગોપીઓના પ્રિયતમ કૃષ્ણ ભગવાન; તેમનો વિરહ સહન ન થઈ શકે એવો. આ દુઃસહ વિરહ જ મોટો અગ્નિ છે, અને આ અગ્નિનો તાપ ઘણો સખત છે; એટલે તે સખત તાપથી ગોપીઓનાં બધાં અશુભ-પાપ-કર્મો બળી ગયાં છે. કર્મનાં ક્ષણનો ભોગ કર્યા પછી કર્મનો નાશ થાય છે એ વાત નિર્વિવાદ

કોટિવ્રહ્મકલ્પેષુ કુમ્ભીપાકાદિતરકેષુ યાવત્ દુઃખં ભવેત્ તાવત્ દુઃખં ભગવદ્વિરહે ક્ષણમાત્રેણ જાતમ્ । તતઃ સર્વપાપફલભોગઃ સમાપ્તઃ । પુણ્યક્ષયપ્રકારમાહ ધ્યાનપ્રાપ્તેતિ । સર્વપાપક્ષયે ભગવાન્ ધ્યાને પ્રાપ્તઃ । અચ્યુતઃ પરમાત્મા । ન તુ સમાગતોઽપિ જારત્વેન, અન્યથા તત્તોઽપિ કર્મશેષઃ સ્યાત્ । તસ્ય યોઽયમાશ્લેષઃ, તેન યા નિર્વૃત્તિઃ, તયા ક્ષીપં મદ્ગ્ગલં પુણ્યં વાસામ્ । કોટિવ્રહ્મકલ્પેષુ સ્વર્ગદિ-લોકેષુ યાવત્સુખમનુભૂયતે તાવત્ ભગવદાશ્લેષે ક્ષણમાત્રેઐવાનુભૂતમ્ । અતઃ પુણ્યક્ષયોઽપિ જાતઃ ॥૧૦॥ તત્તો મુક્ત્તા જાતા ઇત્યાહ તમેવ પરમાત્માનમિતિ । સુખભોગાર્થમેવ ભગવાન્ પૂર્વમાશ્રિષ્ટઃ, ભોગે જાતેઽપિ વિયોજકપાપાભાવાત્ ન વિચ્યુક્તઃ, અતઃ સંગતા એવ સ્થિતાઃ । શરીરં તુ પ્રારબ્ધકર્મનિર્વાણ-મપતત્ । યદ્યાશ્રિષ્ટો ભગવાન્ ન ભવેત્ તદા તત્ર પ્રવિષ્ટાઃ તદ્ગતં ધર્માધર્મફલં વુમુજુઃ, ભગવતિ પ્રવિ-ષ્ટવાન્ મુક્ત્તા એવ જાતાઃ । તદાહ તમેવ પરમાત્માનમિતિ । પૂર્વં સમ્બન્ધસમયે યદ્યપિ જારવુદ્ધ્યાપિ સંગતા એવ, તતઃ કર્મબન્ધસ્ય પ્રક્ષીણત્વાત્ ગુણમયં દેહં જહુઃ । તદા અજ્ઞાનમન્યથાજ્ઞાનં વા ત્રિક્ષણા-

છે. બ્રહ્માના કરોડો કલ્પોની અંદર કુમ્ભીપાક જેવાં નરકોમાં જે દુઃખનો અનુભવ થાય છે તે બધા દુઃખનો અનુભવ ભગવાનથી વિરહ થતાં ગોપીજનોને એક ક્ષણમાં જ થયો. એટલે ગોપીજનોએ પોતાનાં બધાં પાપોનું ક્ષણ ભોગવી દીધું અને તેથી તેમનાં બધાં પાપકર્મો નાશ પામ્યાં.

ગોપીજનોનાં પુણ્ય કર્મોનો નાશ કેવી રીતે થયો તે શુકદેવેનું ધ્યાનપ્રાપ્ત ઇત્યાદિ શબ્દોમાં સમગ્રાવે છે. ગોપીજનોનાં બધાં પાપ નાશ પામ્યાં એટલે તેમણે ધ્યાનમાં ભગવાનનાં દર્શન કર્યાં. ગોપીજનોને ધ્યાનમાં જેમનાં દર્શન થયાં તે અચ્યુત-પરમાત્મા-હતા. ગોપીજનોએ ભગવાનમાં નર-ચુદ્ધિ રાખીને તેમનું ધ્યાન ધર્યું હતું છતાં પણ ભગવાને ન્યારે ગોપીજનોને ધ્યાનમાં દર્શન આપ્યું ત્યારે તેમણે ગોપીજનોના નર તરીકે દર્શન આપ્યું ન હતું. જે ભગવાન્ નર તરીકે ગોપીજનોને ધ્યાનમાં મળ્યા હોત તો પછી કર્મનો કેટલોક ભાગ બાકી રહેત અને તેથી બધાં કર્મોનો નાશ થાત નહિ. ગોપીજનોને ધ્યાનમાં જે સમાગમ થયો તેથી તેમને ઘણું સુખ થયું, અને તેને પરિણામે તેમનાં બધાં મંગલ-પુણ્ય-કર્મો નાશ પામ્યાં. બ્રહ્માના કોટિ કલ્પોની અંદર સ્વર્ગદિ લોકોમાં જેટલા સુખનો અનુભવ થાય છે તેટલા સુખનો અનુભવ ભગવાનના સમાગમથી ગોપીજનોને એક ક્ષણમાં જ થઈ ગયો. આ રીતે બધાં પુણ્ય કર્મોનું ક્ષણ ભોગવી લેવાથી તેમનાં બધાં પુણ્ય કર્મો નાશ પામ્યાં. ૧૦

આ પ્રમાણે ન્યારે ગોપીજનોનાં પાપ અને પુણ્ય કર્મો નાશ પામ્યાં ત્યારે તેમને મુક્તિ મળી એમ શુકદેવેનું તમેવ પરમાત્માનમ્ ઇત્યાદિ અગીઆરમા શ્લોકમાં કહે છે. સુખ ભોગવાને માટે જ ગોપીજનોએ પહેલાં ભગવાનની સાથે સમાગમ કર્યો; અને ગોપીજનોને સંયોગ રસનો અનુભવ થયો, છતાં પણ તે રસમાં વિદ્વ નાખી ગોપીજનોનો ભગવાનથી વિયોગ કરે એવું ગોપીજનો પાસે પાપ ન હતું એટલે તેમનો ભગવાનથી વિયોગ થયો નહિ. તેથી તેમણે ભગવાનના સમાગમનું સુખ અનુભવ્યા જ કર્યું. ગોપીજનોનાં પ્રારબ્ધ કર્મો નાશ પામ્યાં હતાં એટલે તેમના શરીરનો તો નાશ થયો. જેમની સાથે ગોપીજનોનો સમાગમ થયો હતો તે જે ભગવાન્ ન હોત તો ગોપીજનોનો પ્રવેશ બીજા શરી-રમાં થાત અને તેથી શરીરની સાથે સંબંધ ધરાવતા ધર્મ અને અધર્મનું ક્ષણ તેમને ભોગવવું પડત. પણ તેમનો પ્રવેશ ભગવાનમાં થયો હતો એટલે જ તે બધાં ગોપીજનો મુક્ત જ થઈ ગયાં. આ જ વાત શુકદેવેનું તમેવ પરમાત્માનમ્ ઇત્યાદિ શ્લોકમાં કહે છે. પહેલાં ન્યારે ગોપીજનોનો ભગવાનની સાથે સંબંધ થયો ત્યારે ગોપીજનોએ જે કે નરચુદ્ધિથી જ ભગવાનનો સમાગમ કર્યો છતાં પણ અચ્યુત ભગવાન્ કૃષ્ણના સમાગમથી જ તેમનાં બધાં કર્મોનાં બંધનો નાશ પામ્યાં અને તેથી તેમણે શુભમય-પ્રાકૃત-દેહનો ત્યાગ કર્યો. તે વખતે ગોપીજનોના પ્રાકૃત દેહો અમંગલ ન ગણાય તેટલા સારુ ભગવાને વ્યવહારને માટે તેમાં બીજાં જીવ મૂકી આપ્યો. ન્યારે ગોપીજનોનો ભગવાનની સાથે સમા-ગમ થયો ત્યારે ગોપીજનોને ભગવાનના સ્વરૂપનું જ્ઞાન ન હતું અને તેમને ભગવાનમાં નરચુદ્ધિ

વસ્થાવીતિ ન તયોઃ પ્રતિવન્ધકત્વં વિયોજકાભાવાત્ શરીરાન્તરોત્પાદકાભાવાચ । અવિદ્યા પરં તિષ્ઠતિ, સા ભગવચ્છક્તિઃ, ભગવત્સંગતં ન વ્યામોહયતીતિ સાપિ નિવૃત્તા । તતો મુક્તા જાતા इत्यर्थः ॥ ૧૧ ॥

अत्र राजा श्रुतिविरोधमाशङ्कते कृष्णमिति ।

राजोवाच—कृष्णं विदुः परं कान्तं न तु ब्रह्मतया मुने ।

गुणप्रवाहोपरमस्तासां गुणाधियां कथम् ॥ १२ ॥

‘તમેવ વિદિત્વાતિમૃત્યુમેતિ નાન્યઃ પન્થા વિદ્યતેડ્યનાયે’તિશ્રુતૌ જ્ઞાનમેવ સાધનત્વેનોક્તમ્ । તત્રૈવ પુનઃ ‘મત્તચૈવ તુષ્ટિમભ્યેતિ વિષ્ણુનાન્યેન કેનચિત્ । સ એવ મુક્તિદાતા ચ મક્તિસ્તત્રૈવ કારણમ્ ॥’ ઉપયોગ્ય નિર્ણયઃ, ‘જ્ઞાનયોગશ્ચ મન્નિષ્ઠો નૈર્ગુણ્યો મક્તિલક્ષણઃ । દ્વયોરપ્યેક એવાર્થો ભગવચ્છબ્દ-લક્ષણ’ इति । ‘મત્તચ્યા મામભિજાનાતી’ત્યપિ ભગવતોક્તમ્ । તતો મર્યાદાયાં જ્ઞાનેનૈવ મુક્તિઃ,

હતી. આ પ્રમાણે ગોપીજનોમાં અનુક્રમે અજ્ઞાન અને અન્યથાજ્ઞાન-વિપરીત જ્ઞાન-હતાં. લગવાનની સાથે ગોપીજનોનો સમાગમ થયો ત્યારે ગોપીજનોનાં અજ્ઞાન અને અન્યથાજ્ઞાન ત્રણ જ ક્ષણ રહ્યાં હતાં એટલે તે બે-અજ્ઞાન અને અન્યથાજ્ઞાન-ગોપીજનોને મુક્તિ મેળવવામાં પ્રતિબંધ કરી શક્યાં નહિ. બે લગવાનથી ગોપીજનોનો વિયોગ થાય તો જ ગોપીજનોનું ભગવત્સ્વરૂપ વિષેનું અજ્ઞાન સ્થિર રહે અને નાશ ન પામે; તે જ પ્રમાણે બે લગવાનથી ભિન્ન કોઈ બીજા શરીરમાં તેમનો પ્રવેશ થયો હોત તો જ ગોપીજનોનું ભરત્યુદ્ધિરૂપી અન્યથાજ્ઞાન પણ સ્થિર રહેત. પણ લગવાનથી ગોપીજનોનો વિયોગ કરી શકે એવું એક પણ તત્ત્વ અસ્તિત્વમાં ન હતું, તેમજ અન્ય શરીર ઉત્પન્ન કરી શકે એવું પણ તત્ત્વ ન હતું. આ પરિસ્થિતિમાં ગોપીજનોને મુક્તિ મળવામાં કોઈ પણ પ્રતિબંધ ન થયો. બે કે લગવાનની સાથે જ્યારે ગોપીજનોનો સમાગમ થયો ત્યારે અવિદ્યા હતી, પણ તે અવિદ્યા લગવાનની શક્તિ છે, એટલે લગવાનની સાથે જેનો સમાગમ થયો છે તેને તે કોઈ રીતે વ્યામોહ ઉત્પન્ન કરી શકતી નથી. એટલે અવિદ્યા પણ ગોપીજનોને મુક્તિ મેળવવામાં પ્રતિબંધ કર્યા વિના જ જતી રહી. આ પ્રમાણે ગોપીજનોનાં બધાં શુદ્ધ અશુદ્ધ કર્મોનો નાશ થયો એટલે તેમને મુક્તિ મળી એ આ શ્લોકનો ભાવર્થ છે. ૧૧

અંતર્ગૃહગતા ગોપીજનોને લગવાનમાં ભરત્યુદ્ધિ હતી તો પણ તેમને મુક્તિ મળી એમ સાંભળીને પરીક્ષિત રાજાને શ્રુતિનો વિરોધ જણાયો અને તેથી તેમણે નીચેના શ્લોકમાં શંકા ઉઠાવી:—

परीक्षित राज कहे छे के:—हे मुनि, आ अन्तर्गृहगता गोपी-

जनोअे कृष्ण लगवानने पोताना श्रेष्ठ कान्त तरीके मान्या हता, प्रह्न तरीके नहि. तो पछी गुण्युद्धिवाणां आ गोपीजनोने गुणुप्रवाहरूप आ संसारनो नाश केम थयो ? १२

“તે પરમાત્માનું જ્ઞાન મેળવીને જ માણસ મૃત્યુની પેલે પાર જાય છે; મોક્ષ મેળવવાને માટે પરમાત્માના જ્ઞાન વિના બીજાં એક પણ માર્ગ નથી.”—આ શ્રુતિમાં મોક્ષ મેળવવાનું સાધન ક્રૂત જ્ઞાન છે એમ કહેવામાં આવ્યું છે. વળી જ્યારે મોક્ષનું સાધનોનો વિચાર કરીએ છીએ ત્યારે લક્ષિતને પણ મોક્ષના સાધન તરીકે વર્ણવવામાં આવી છે એમ જણાય છે, અને તે વાત નીચેના શ્લોકમાં જ આપેલી છે:—“વિષ્ણુ લગવાન કેવળ લક્ષિતથી પ્રસન્ન થાય છે, બીજા કોઈ સાધનથી નહિ. તે જ વિષ્ણુ લગવાન મુક્તિ આપનારા છે, અને મુક્તિ મેળવવામાં લક્ષિત જ સાધનભૂત છે.” આ પ્રમાણે જ્ઞાન અને લક્ષિત મોક્ષ મેળવવાનાં સાધનો છે. તે બે વિષેનો નિર્ણય આ પ્રમાણે છે. “જ્ઞાનમાર્ગ અને લક્ષિતમાર્ગ મારામાં રહેલા છે અને તેથી તે નિર્દુષ્ટ છે. જ્ઞાન અને લક્ષિત એ બન્ને ય માર્ગનું દ્વય એક જ છે અને તે લગવાન.” વળી ગીતાઈમાં પણ લગવાન કહે છે કે. “લક્ષિતવડે જ મને મનુષ્ય ધરોગર ભણે છે.” આ ઉપરથી એટલું સ્પષ્ટ જણાય છે કે મર્યાદામાર્ગમાં જ્ઞાનવડે જ મુક્તિ મળે છે; જ્યારે

પુષ્ટી ભક્ત્યા જ્ઞાનેન વા । યતાસાં તુ ન દ્વયમ્ । ભક્તિરપિ સગુણા, જ્ઞાનમપિ સગુણમ્, ઉભયં ચ તામ-
સમ્ । અતઃ કથં મુક્તિરિતિ । તદાહ તાઃ કૃષ્ણં કાન્તં પરં વિદુઃ । કાન્તઃ પતિર્જારો વા, ન તુ
બ્રહ્મતયા વિદુઃ । મુને ઇતિસન્વોધનમત્ર નિર્ણયપરિજ્ઞાનાર્થમ્ । વિરોધસ્તુ સ્પષ્ટઃ । તાસાં ભગવતિ
સ્વસ્મિન્ન ગુણવુદ્ધિરેવ । ગુણવુદ્ધિન્ન ગુણપ્રવાહસ્ય મૂલમ્, અન્યથા ગુણવુદ્ધિનિવારકાણિ સર્વાણ્યેવ
જ્ઞાસ્ત્રાણિ વ્યર્થાનિ ભવેયુઃ । વૈદિકપક્ષસ્ત્વસંભાવિત એવ । અતો ગુણધિયાં ગુણવુદ્ધિયુક્તાનાં
ગુણપ્રવાહોપરમઃ કથમ્ ॥ ૧૨ ॥

તત્રોત્તરમાહ ઉક્તમિતિચતુર્ભિઃ ।

શ્રીયુક્ત ઉવાચ—ઉક્તં પુરસ્તાદેતત્તે ચૈવઃ સિદ્ધિં યથા ગતઃ ।

દ્વિષન્નપિ હૃષીકેશં કિમુતાધોક્ષજપ્રિયાઃ ॥ ૧૩ ॥

નૃપાં નિઃશ્રેયસાર્થાય વ્યક્તિર્ભગવતો નૃપ ।

અવ્યયસ્યાપ્રમેયસ્ય નિર્ગુણસ્ય ગુણાત્મનઃ ॥ ૧૪ ॥

કામં ત્રોધં મયં સ્નેહમૈક્યં સૌહૃદમેવ વા ।

નિત્યં હરૌ વિદધતો યાન્તિ તન્મયતાં હિ તે ॥ ૧૫ ॥

પુષ્ટિમાર્ગમાં ભક્તિવડે અથવા જ્ઞાનવડે મુક્તિ મળે છે. આ અંતર્ગૃહગતા ગોપીજનોમાં એક પણ
સાધન ન હતું. તેમની ભક્તિ પણ ભગવાનમાં ભરખુદ્ધિ હોવાને લીધે સશુભ હતી, અને તેમનું જ્ઞાન
પણ મોહને લીધે સશુભ હતું. આ પ્રમાણે આ ગોપીજનોનાં ભક્તિ અને જ્ઞાન તામસ હતાં. આવી
સ્થિતિમાં તે ગોપીજનોને મુક્તિ કેમ મળી એમ પરીક્ષિત રાજાને આ શ્લોકમાં શંકા થાય છે.
કાન્ત એટલે પતિ અથવા ભર. ગોપીજનોએ કૃષ્ણ ભગવાનને પોતાના પતિ અથવા ભર તરીકે
માન્યા હતા, પ્રહ્લ તરીકે માન્યા ન હતા. પરીક્ષિત રાજા શુકદેવજીને ‘મુનિ’ કહીને સંબોધે છે. તેનો
ભાવ એ છે કે શુકદેવજી મુનિ હોવાથી આ વાતનો નિર્ણય બહુતા હશે અને તેથી પરીક્ષિતની શંકાનું
સમાધાન થઈ શકશે. અંતર્ગૃહગતા ગોપીજનોને મુક્તિ મળી એ વાતનો શ્રુતિ સાથે જે વિરોધ થાય છે
તે સ્પષ્ટ છે. ભગવાનમાં અને પોતાનામાં ગોપીજનોને શુભખુદ્ધિ જ હતી, અને શુભખુદ્ધિ એ
શુભપ્રવાહરૂપી સંસારનું મૂળ છે. શુભખુદ્ધિને શુભપ્રવાહનું કારણ બને ન માનીએ તો પછી શુભ-
ખુદ્ધિનો નાશ કરનારાં બધાં ય શાસ્ત્રો વ્યર્થ થઈ જાય. “પ્રહ્લને જે બાણે છે તે પ્રહ્લ જ થાય છે” એમ
ઉપનિષદમાં જે પ્રહ્લભાવ દર્શાવવામાં આવ્યો છે તે વૈદિક પક્ષ તો આ ગોપીજનોમાં અસંભવિત જ છે,
કારણ કે ગોપીજનોએ ઉપનિષદનું શ્રવણ મનન વગેરે કરેલું જ નથી, કેમકે તેમને તે કરવાનો અધિકાર
ન હતો. આ પ્રમાણે જ્યારે ગોપીજનો શુભખુદ્ધિવાળાં હતાં તો પછી તેમનો શુભપ્રવાહ-સંસાર-કેમ
નાશ પામ્યો એમ પરીક્ષિત શુકદેવજીને પ્રશ્ન પૂછે છે. ૧૨.

શુકદેવજી પરીક્ષિતના પ્રશ્નનો ઉત્તર નીચેના ચાર શ્લોકોમાં આપે છે:—

શુકદેવજી કહે છે કે:—પહેલાં સત્તમ રૂંધની અંદર મેં તમને કહ્યું

હતું કે શિશુપાલ ભગવાન કૃષ્ણ ઉપર દ્વેષ કરતો હતો છતાં પણ તે ભગવ-
ત્સામુજ્ય પ્રાપ્ત કરી શક્યો, તો પછી આ ભગવાનનાં પ્રિયજનો-ગોપી-
જનો-સિદ્ધિ, મુક્તિ, પામે તેમાં શું આશ્ચર્ય? ૧૩

હે રાજા! અવ્યય, અપ્રમેય, નિર્ગુણ અને સર્વ ગુણોના આત્મારૂપ
ભગવાનનું પ્રાકટ્ય મનુષ્યોના કલ્યાણને માટે જ છે. ૧૪

જે કૃષ્ણ ભગવાન ઉપર હર્ષમેશાં કામ, ક્રોધ, ભય, સ્નેહ, એકતા
અથવા ભક્તિ રાખે છે તે ભગવદ્દૂપ થઈ જાય છે. ૧૫

ન ચૈવં વિસ્મયઃ કાર્યો ભવતા ભગવત્વજે ।
યોગેશ્વરેશ્વરે કૃષ્ણે યત્ એતદ્વિમુચ્યતે ॥ ૧૬ ॥

એતત્સમસ્કન્ધ એવોક્તં શિશુપાલમુક્તૌ । યથા શાંઠં મક્તિજ્ઞાનપ્રતિપાદકં સાધનમ્, તથા ભગવત્સ્વરૂપમપિ । ભગવાન્ હિ મુક્તિદાનાર્થમેવાવતીર્ણઃ સચ્ચિદાનન્દરૂપેણ પ્રકટઃ । અતો યઃ કચ્ચન યેન કેનાપ્યુપાયેન ભગવતિ સમ્બન્ધં પ્રાપ્નોતિ સ એવ મુચ્યતે । જ્ઞાનમત્તયોસ્તુ આવિર્ભાવાર્થમુપયોગઃ । આવિર્ભાવશ્ચેદન્યથા સિદ્ધસ્તદા ન જ્ઞાનમત્તયોરુપયોગઃ । અત્ર તુ ભગવાન્ સ્વતઃ એવાવિર્ભૂતો મુક્તિદાનાર્થં સર્વસાધારણ્યેન, ઈશ્વરેચ્છાયા અનિયમ્યત્વાત્ । અતઃ આવિર્ભાવઃ સ્વેચ્છયા, મત્તયા જ્ઞાનેન વા । ભગવદવતારાતિરિક્તકાલે દ્વયમેવ હેતુઃ । અવતારદશાયાં તુ ન તયોઃ પ્રયોજકત્વમ્ । વર્ષાકાલે જલં સર્વત્ર મુલમ્ભમિતિ ન કૂપનદીનામ્તુપયોગઃ શઙ્કનીયઃ । તદાહ પુરસ્તાત્ સત્તમસ્કન્ધે । યથા ચૈદ્યઃ શિશુપાલઃ સિદ્ધિં ભગવત્સાયુજ્યં ગતઃ । દ્વિપન્નપિ દ્વેષં કુર્વન્નપિ । યદપિ દ્વેષકૃતો દોષઃ પ્રતિવન્ધકો ભવતિ તથાપિ સ્મરણેન તદવં હૃત્વા તત્ર સાયુજ્યં પ્રાપ્તઃ । કિન્ન્ર, નાપિ તસ્ય દોષોઽસ્તિ કચ્ચન । દ્વેષાદયોઽપિ ભગવતૈવોત્પાદિતાસ્તદાહ હૃષીકેશમિતિ । ઇન્દ્રિયપ્રેરકોઽયં યથામુઠ્ઠં ભાવાનુત્પાદયતિ ।

જેનાથી આ મુક્ત થાય છે એવા અજ, યોગેશ્વરના ઈશ્વર, કૃષ્ણ

ભગવાન્ વિષે તમારે આ પ્રમાણે વિરમય કરવો જોઈએ નહિ. ૧૬

સમ્પન્ન સ્કન્ધમાં જ શિશુપાલની મુક્તિના પ્રસંગે આ વાત મેં તમને કહી છે. જેમ ભક્તિ અને જ્ઞાનનું પ્રતિપાદન કરનારૂં શાસ્ત્ર-ઉપાસનાકાણ્ડ અને જ્ઞાનકાણ્ડ-મોક્ષનું સાધન છે તેમ ભગવાનનું સ્વરૂપ પણ મોક્ષનું સાધન છે. ભગવાન્ મોક્ષ આપવાને માટે જ અવતાર લે છે અને સચ્ચિદાનન્દરૂપે પ્રકટ થાય છે. માટે ગમે તે મનુષ્ય કોઈ પણ ઉપાયથી ભગવાનની સાથે સંબંધ પ્રાપ્ત કરે તો તેને મોક્ષ મળે છે જ. જ્ઞાન અને ભક્તિનો ઉપયોગ ભગવાનનું પ્રાકટ્ય સિદ્ધ કરવામાં થાય છે. પણ જો ભગવાનનું પ્રાકટ્ય ખીલ કોઈ પ્રકારે સિદ્ધ થાય તો પછી જ્ઞાન અને ભક્તિનો ઉપયોગ રહેતો નથી. અહીં જજામાં તો ભગવાન્ પોતે જ પોતાની ઇચ્છાથી જ પ્રકટ થયા છે અને સર્વને મુક્તિનું દાન કરવાના છે, કારણ કે ઇશ્વરની ઇચ્છાનું નિયમન થઈ શકતું નથી. ઇશ્વર જે ઇચ્છા કરે છે તેમાં કોઈ બાધ કરી શકતું નથી. તેથી ભગવાનનો આવિર્ભાવ કાં તો પોતાની ઇચ્છાથી થાય, કાં તો ભક્તિથી થાય અથવા તો જ્ઞાનથી થાય. ભગવદિચ્છાથી ભગવત્પ્રાકટ્ય પુષ્ટિમાર્ગમાં થાય છે, જ્યારે જ્ઞાન અથવા ભક્તિથી ભગવત્પ્રાકટ્ય મર્યાદામાર્ગમાં થાય છે. જે સમયે ભગવાનનું પ્રાકટ્ય ન થયું હોય તે સમયે માત્ર જ્ઞાન અને ભક્તિ એ બે જ સાધનો ભગવાનનું પ્રાકટ્ય સિદ્ધ કરવામાં ઉપયોગમાં આવે છે. પણ જ્યારે ભગવાને અવતાર લીધો હોય ત્યારે તો જ્ઞાન અને ભક્તિનો ઉપયોગ રહેતો નથી. આ ઉપરથી એમ ન માનવું કે જ્ઞાન અને ભક્તિ નકામાં છે. જેમ યોગાસામાં અથે ય સ્થળે પાણી સ્હેલાઈથી મળે છે છતાં પણ કૃપા અને નદીઓ નકામાં નથી મનાતાં, તેમ ભગવાન્ જ્યારે સ્વેચ્છાથી અવતારદશામાં પ્રકટ થાય છે છતાં પણ જ્ઞાન અને ભક્તિને નિરુપયોગી માનવાં નહિ. આ જ વાત શુકદેવજી પુરસ્તાત્ વગેરે શબ્દોમાં કહે છે. પુરસ્તાત્ એટલે પહેલાં-ભાગવતના સાતમા સ્કન્ધમાં. ઉદાહરણ તરીકે ચૈદ્ય-શિશુપાલ-ભગવાનનો દ્વેષ કરતાં કરતાં પણ સિદ્ધિ-ભગવત્સાયુજ્ય-માર્યો. જો કે ભગવાન્ ઉપર દ્વેષ રાખવાથી દોષ ઉત્પન્ન થાય છે અને આ દોષ મુક્તિ મેળવવામાં પ્રતિબંધ કરે છે, છતાં પણ દ્વેષ દ્વારા ભગવાનનું સ્મરણ કરવાથી દ્વેષથી ઉત્પન્ન થતું પાપ નાશ પામે છે અને અંતે તે માણસ ભગવાનમાં સાયુજ્ય પ્રાપ્ત કરે છે. વળી, શિશુપાલ ભગવાન્ ઉપર દ્વેષ કરતો હતો તેમાં તેનો કોઈ બાતનો દોષ નથી, કારણ કે ભગવાને જ તે દ્વેષ વગેરે ભાવનાઓને ઉત્પન્ન કરેલી છે. આ વાત શુકદેવજી હૃષીકેશમ્ એ શબ્દો દ્વારા કહે છે. ભગવાન્ હૃષીકેશ છે, ઇન્દ્રિયોના પ્રેરક છે, અને તેથી પોતાને જે પ્રકારે સુખ થાય

યત્ર દ્વેષસ્યાપિ મોક્ષસાધકત્વં તત્ર અધોક્ષજપ્રિયાઃ કિમુ વક્તવ્યા મુક્તિં ગચ્છન્તીતિ ॥ ૧૩ ॥
 અત્ર મુખ્યામુપપત્તિમાહ નૃણાં નિઃશ્રેયસાર્થાયેતિ । પ્રાણિમાત્રસ્ય મોક્ષદાનાર્થમેવ ભગવાન્
 અભિવ્યક્તઃ, અતઃ ક્વચિદભિવ્યક્તિઃ નિઃશ્રેયસાર્થૈવ । અન્યથા ન ભવેત્ । અસાધારણપ્રયોજનાભાવાત્ ।
 મૂંભારહરણાવિકં ચ અન્યથાપિ ભવતિ । અતો નિઃશ્રેયસાર્થમેવ ભગવતોઽભિવ્યક્તિઃ પ્રાકટ્યમ્ ।
 નૃપેતિસમ્બોધનં કર્દાચિદ્રાજા કથચ્છિદ્રચ્છતિ તદ્વદિતિ જ્ઞાપયિતુમ્ । પ્રકારાન્તરેણ તાદૃશસ્ય નાભિ-
 વ્યક્તિઃ સમ્ભવતીતિ વક્તું ભગવન્તં વિશિનષ્ટિ । આદૌ ભગવાન્ સર્વૈશ્વર્યસમ્પન્નઃ અપરાધીનઃ કાલ-
 કર્મસંભાવાનાં નિયામકઃ સર્વનિરપેક્ષઃ કિમર્થમાગચ્છેત્ । કિન્ન, સ્વાર્થં ગમનાભાવેઽપિ પારર્થં વા
 સ્યાત્, તદપિ નાસ્તીત્યાહ અવ્યયત્યેલાદિચતુર્ભિઃ પદૈઃ । અન્વેષાં કૃતિસાધ્યં જ્ઞાનસાધ્યં વા યદ્ભવતિ
 તદુપયુજ્યતે । મગર્વાંસ્તુ અવ્યયત્વાત્ અવિકૃતત્વાત્ ન કૃતિસાધ્યઃ । અપ્રમેયત્વાત્ જ્ઞાનસાધ્યોઽપિ
 ન । દેહાદિભજનદ્વારા ભજનીયો ભવિષ્યતીત્યપિ ન, યતો નિર્ગુણઃ, નિર્ગતા ગુણા યસ્માત્ । ગુણેષુ
 વિદ્યમાનેષ્વેવાન્યસ્ય પ્રતિપત્તિસ્તત્ર ભવતિ, યથા ક્ષુધિ સ્તલામન્નદાનમ્, કામે સતિ રુચુપયોગઃ, ઇન્દ્રિયેષુ

તે પ્રકારે ભુદા ભુદા ભાવો ઉત્પન્ન કરે છે. બ્યારે શિશુપાલના દ્વેષાન્તમાં દ્વેષ પણ મોક્ષનું સાધન બને છે,
 તો પછી કૃષ્ણ ભગવાનને પ્રિય એવાં ગોપીબાનોને બરબુદ્ધિથી પણ સુક્ષિત મળે તેમાં શું જ કહેવું? ૧૩

આ પ્રમાણે ભગવાનનું સ્વરૂપ પણ સુક્ષિત આપે છે એ જાત સિદ્ધ થઈ. આ સિદ્ધાન્તના અનુમોદનમાં
 શુકદેવેજી નૃણાં નિઃશ્રેયસાર્થાય એ સ્લોકમાં મુખ્ય સુક્ષિત આપે છે. અર્થમાં પ્રાણીઓને, નિઃસાધન પ્રાણી-
 ઓને પણ, મોક્ષ આપવાને માટે જ ભગવાન્ પોતે પ્રકટ થયા છે. તેથી ભગવાનનું જે આ પ્રાકટ્ય છે તે
 લોકોના કલ્યાણને માટે જ છે. બે એમ ન માનીએ તો ભગવાન્ પોતે પ્રકટ જ ન થાત, કારણ કે પછી
 ભગવત્પ્રાકટ્યનું ખીજું કોઈ અસાધારણ પ્રયોજન રહેતું નથી. પૃથ્વીનો ભાર દૂર કરવો, ધર્મની રક્ષા
 કરવી, સૃષ્ટિ કરવી વગેરે કાર્યો વ્યૂહ દ્વારા પણ થઈ શકે છે. માટે ભગવાનની અભિવ્યક્તિ, પ્રાકટ્ય,
 પ્રાણીઓના કલ્યાણને, ઉદ્ધારને, માટે જ છે. શુકદેવેજી પરીક્ષિતને ‘હિ નૃપ’ એ પ્રમાણે જે સંબોધે છે
 તેમાં નીચે જણાવેલું પ્રયોજન રહેલું છે. જેમ રાજા સાધારણ રીતે ખીજા માણસો દ્વારા જ અર્થ કામ
 કરાવે છે, અને પોતે કોઈક ઠિવસ જ ફીડાને માટે બહુદ ભય છે, તેમ ભગવાન્ પણ પૃથ્વીનો ભાર
 દૂર કરવો, ધર્મનું રક્ષણ કરવું વગેરે કાર્યો પોતાના વ્યૂહદ્વારા કરાવે છે, અને સર્વ પ્રાણીઓનો ઉદ્ધાર
 કરવાનું કાર્ય પોતે જ કરે છે. આ અર્થો ભાવ ‘હિ નૃપ’ એ સંબોધનમાં રહેલો છે. ખીજે કોઈ પ્રકારે
 ભગવાનનું સ્વતંત્ર પ્રાકટ્ય સંભવી શકતું નથી એમ જણાવવાને માટે શુકદેવેજી ભગવાનનાં અવ્યય
 વગેરે વિશેષણો આપે છે. પ્રથમ તો કૃષ્ણ ભગવાન્ છે એટલે તેમનામાં અર્થ પ્રકારનાં ઐશ્વર્ય રહેલાં
 છે. તેથી તે કોઈને અર્ધીન નથી, અને કાલ, કર્મ અને સ્વભાવ એ ત્રણના નિયામક બને છે. આ પ્રમાણે
 જેમને કોઈની અપેક્ષા નથી એવા કૃષ્ણ ભગવાન્ શા માટે વ્યાપિવૈકુણ્ઠમાંથી આવીને ભૂતળ ઉપર
 પ્રકટ થાય? વળી, ભગવાન્ પોતાના કાર્ય માટે વ્યાપિવૈકુણ્ઠમાંથી ભૂતળ ઉપર ન આવે, તો પણ ખીજાઓના
 સાધન સિદ્ધ કરવાને માટે કદાચિત્ ભૂતળ ઉપર ભગવાન્ પ્રકટ થાય. આ પણ સંભવતું નથી એમ
 અવ્યયસ્ય વગેરે ચાર શબ્દોમાં શુકદેવેજી કહે છે. જે પદાર્થ ક્રિયાનો વિષય બને છે, અથવા તો જ્ઞાનનો
 વિષય બને છે તે પદાર્થ ખીજાઓના ઉપયોગમાં આવે છે. ભગવાન્ તો ‘અવ્યય’ છે, અવિકારી છે, તેથી
 તે ક્રિયાનો વિષય બની શકશે નહિ, ક્રિયાથી સિદ્ધ થઈ શકશે નહિ. ભગવાન્ ‘અપ્રમેય’, જેમનું જ્ઞાન
 થઈ શકે નહિ એવા, છે, તેથી તે જ્ઞાનનો વિષય પણ નહિ બને. દેહ વગેરેની ભક્તિ, સેવા, દ્વારા ભગ-
 વાનની ભક્તિ, સેવા, થઈ શકશે એમ પણ નથી, કારણ કે ભગવાન્ ‘નિર્ગુણ’ છે. નિર્ગુણ એટલે જેમ-
 નામાંથી ગુણો જતા રહ્યા છે તે. બે એક પદાર્થમાં ગુણો હોય તો જ તે પદાર્થને ખીજા પદાર્થો ઉપયોગમાં
 આવી શકે. દાખલા તરીકે, ભૂખ લાગે ત્યારે જ અન્ન આપી શકાય, કામ હોય ત્યારે જ સ્ત્રીનો

સત્ત્વ તદ્વિષયાણામ્ । અતો મગવતઃ સેવકપૂરણીયાંશઃ કોઽપિ નાસ્તીતિ મજનીયોઽપિ ન ભવતિ ।
કિન્ન્ર લીલાર્થં યદ્યપેક્ષેતાપિ, તથાપિ સર્વં તસ્યૈવ, યતઃ સર્વગુણાર્તાં સ ઇવાત્મા । અતઃ સાધન-
પ્રકારેણ નાન્યસ્યાપ્યુપયોગઃ । અતઃ સ્વપરપ્રયોજનાભાવાત્ યદિ સાધનનિરપેક્ષાં મુક્તિં ન પ્રયચ્છેત્,
તદ્ વ્યક્તિઃ પ્રયોજનરહિતૈવ સ્યાત્ ॥ ૧૪ ॥

એવં સતિ યેન કેનાપ્યુપાયેન ય ઇવ સમ્બન્ધ્યતે તસ્યૈવ મુક્તિર્ભવતીત્યાહ કામમિતિ । કામા-
દયઃ ષટ્ સાધનાનિ મગવત્સમ્બન્ધે । તત્ર કામઃ સ્ત્રીણામેવ, ક્રોધઃ શત્રૂણામેવ, મયં વધ્યાનામેવ,
સ્નેહઃ સમ્બન્ધિનામેવ, ઇર્ષ્યાં જ્ઞાનિનામેવ, સૌહૃદં મકાનામેવ । સહ્યં તેષ્વેવ સિધ્યતીતિ । પૂર્વ-
સિદ્ધજ્ઞાનમત્તયોર્નાત્રોપયોગઃ । તેષાં મર્યાદયા સ્વતન્ત્રાવિર્ભાવસ્ય નિયતત્વાત્ । ઇકસ્ય તૂમયત્વે સંયોગ-
પૃથક્ત્વન્યાયેન નિર્ણયઃ । વેલ્લનાદરે । અન્યો વા કશ્ચનોપાયો ભવેત્, પરં સર્વદા કર્તવ્યઃ, અન્યથા

ઉપયોગ થઈ શકે, ઇન્દ્રિયો હોય તો જ તે ઇન્દ્રિયોના વિષયોનો ઉપયોગ થઈ શકે. પણ ભગવાનમાં
ગુણો નથી, એટલે ભગવાનમાં એવો એક પણ અંશ નથી કે જે ભક્ત પૂરો પાડી શકે. આ પ્રમાણે
ભગવાનનું ભજન પણ થઈ શકે એમ નથી. વળી લીલાને માટે જે ભગવાનને કોઈની અપેક્ષા રહે તો
પણ બધું ભગવાનનું જ છે, કારણ કે ભગવાન જ સર્વ ગુણોના આત્મા છે. માટે સાધન તરીકે કોઈ પણ
અન્ય પદાર્થનો ઉપયોગ થઈ શકે એમ નથી. આ રીતે ન્યારે ભગવાનને પોતાનું પ્રયોજન નથી,
તેમ જ ખીબઓનું પણ પ્રયોજન નથી, અને તે છતાં પણ સાધનની અપેક્ષા રાખ્યા વિના જ જે તે
મુક્તિ ન આપે, તો ભગવાનનું પ્રાકટ્ય પ્રયોજન વગરનું જ થઈ જાય. માટે ભગવાનનું પ્રાકટ્ય નિઃસાધન
પ્રાણીઓના ઉદ્ધારને માટે જ છે એમ સિદ્ધ થાય છે. ૧૪

આ પ્રમાણે ન્યારે ભગવાનનું પ્રાકટ્ય સર્વ પ્રાણીઓના—નિસ્સાધન જનોનાં પણ—ઉદ્ધારને માટે
થયું છે ત્યારે તો જે માણસનો કોઈપણ ઉપાયથી ભગવાનની સાથે સંબંધ થાય તેની મુક્તિ જ થાય છે
એમ શુકદેવજી કામમ્ ઇત્યાદિ પંદરમા પ્રલોકમાં કહે છે. કામ, ક્રોધ, ભય, સ્નેહ, ઐક્ય અને સૌહૃદ એ
છ ભગવાનની સાથે સંબંધ ગાંધવામાં સાધનભૂત છે. આ છ સાધનોમાં કામ સ્ત્રીઓમાં જ હોય છે, ક્રોધ
શત્રુઓમાં જ હોય છે, ભય વધ્ય—જેનો વધ કરવા યોગ્ય છે તે—મનુષ્યોમાં જ હોય છે, સ્નેહ
સંબંધીઓમાં જ હોય છે, ઐક્ય જ્ઞાનીઓમાં જ હોય છે, અને સૌહૃદ—અવિહિત ભક્તિ—ભક્તોમાં જ
હોય છે, કારણ કે સખ્ય ભક્તોમાં જ સિદ્ધ થાય છે. તેથી પહેલાં સિદ્ધ થએલાં જ્ઞાન અને ભક્તિનો
અહીં ઉપયોગ નથી, કારણ કે તે બધા શાસ્ત્રોક્ત ધર્મોનો મર્યાદા માર્ગની રીતે ભગવાનનો સ્વતંત્ર
આવિર્ભાવ કરાવવામાં ઉપયોગ થાય છે. ભગવાન ન્યારે અવતાર ધારણ કરે છે તે સમયે મર્યાદામાર્ગીય
ભક્તોને માટે તેમને પાછો ખીંજે જ અવતાર લેવો પડે છે કે તેના તે જ અવતારથી જ મર્યાદામાર્ગીય
ભક્તોને ફળ આપે છે—આ પ્રમાણે જે શંકા થાય તો પૂર્વમીમાંસાના ન્યાય પ્રમાણે નિર્ણય કરવો.
(આ ન્યાયનું સ્વરૂપ ઇકસ્ય તૂમયત્વે સંયોગપૃથક્ત્વમ્ એ પ્રમાણે છે; અને તેનો અર્થ એ કે કોઈ
પણ દ્રવ્યનો જે ભુદા ભુદા પદાર્થોની સાથે ન્યારે સંબંધ હોય ત્યારે તે જ દ્રવ્ય એક જ સમયે તે બન્ને
પદાર્થોના ઉપયોગમાં આવી શકે છે. ઉદાહરણ તરીકે:—હોમમાં જ વપરાતી ભુદૂ ન્યારે પર્ણની
બનેલી હોય છે ત્યારે તે ભુદૂ એક જ વખતે બે કાર્ય સાધે છે: એક હોમ અને ખીલું અક્રીતિનો—
નિન્દાનો—નાશ. અર્થાત્ હોમ સિદ્ધ કરવાને માટે એક ભુદૂ અને અક્રીતિ દૂર કરવાને માટે ખીલ
ભુદૂની જરૂર પડે છે એમ નથી. આ પ્રમાણે ભગવાનનો એક જ અવતાર એક જ સમયે પુષ્ટિભક્તોનું
કાર્ય અને મર્યાદાભક્તોનું કાર્ય સિદ્ધ કરી શકે છે.) (શ્રીવિક્ર્લનાયજી આ વિષયમાં લખે છે કે ન્યારે
કેવળ મર્યાદામાર્ગનું સ્થાપન કરવાને માટે પ્રભુનું પ્રાકટ્ય થયું હોય ત્યારે પુષ્ટિમાર્ગીય ભક્તોને તે અવતારમાં
ભગવાન ફળ આપી શકતા નથી: ન્યારે કેવળ પુષ્ટિમાર્ગને માટે જ ભગવાનનું પ્રાકટ્ય હોય ત્યારે

‘અન્તે યા મતિઃ સા ગતિ’રિતિ અન્યશેષતામાપચેત । કર્મવશાચ્ચ નાન્તે ભગવતઃ સ્મરણમન્યસ્યેવ પ્રપન્નવિરોધિત્વાદ્ભગવતઃ । અતો નિત્યં યે વિદધતે, તે તન્મયતામેવ પ્રાપ્નુવન્તિ । નતુ કામાદિષુ ક્રિયમાણેષુ દુઃસ્વાન્તરાભિભવે કથં નિત્યં કરણં સમ્ભવતિ, તત્રાહ હરાવિતિ । સ હિ સર્વદુઃસ્વહર્તા, નિત્યં તદ્ભાવનાયાં જગદેવ તદાત્મકં સ્ફુરતિ । દષ્ટિઃ કામેનાનુરક્તેતિ કિમ્પુનઃ સ્વાત્મા । અતસ્તદાત્મકા એવ ભવન્તિ સર્વત્ર ભગવદાવેશાન્ત ।

જીવેઽન્તઃકરણે ચૈવ પ્રાણેષ્વિન્દ્રિયદેહ્યોઃ । વિષયેષુ ગૃહેઽર્થે ચ પુત્રાદિષુ હરિચિંતઃ ॥ ૧ ॥

તાદૃશીં ભાવનાં કુર્યાત્ કામક્રોધાદિભિર્વિયા । પૂર્વપ્રપન્નચ્ચલિલયો યથા જ્ઞાને તથા યતઃ ॥૨॥ ॥૧૫॥

લગવાન્ મર્યાદામાર્ગના લક્ષ્યોને ક્ષણ આપતા નથી. શ્રીપુરુષોત્તમજી પશુ શ્રીવિઠ્ઠલનાથજીના આશયને અનુસરીને લાખે છે કે મૂળ શ્રીસુખોધિનીજીમાં આચાર્યશ્રીએ જે પૂર્વમીમાંસાનો ન્યાય આપ્યો છે અને તે પ્રમાણે નિર્ણય કરવાની આજ્ઞા કરી છે તે વાસ્તવિક રીતે આચાર્યશ્રીનો અભિપ્રાય નથી. પૂર્વમીમાંસાનો ન્યાય આપીને આચાર્યશ્રીને એટલું જ કહેવું છે કે લગવાનની ઇચ્છા સ્વતંત્ર છે એટલે કોઈક વખત એક જ અવતાર દ્વારા પુષ્ટિમાર્ગીય લક્ષ્યો અને મર્યાદામાર્ગીય લક્ષ્યો—એ બંને ય પ્રકારના લક્ષ્યોને લગવાન્ ક્ષણ આપી શકે છે.)

મૂળ શ્લોકમાં શુકદેવજીએ જે ‘વા’ પદ મૂકેલું છે તેનો અર્થ એ કે શ્લોકમાં જણાવેલાં છ સાધનો જ ખરાં છે, તેમાં જ શુકદેવજીનો આદર છે, તેનો જ તેમને આગ્રહ છે, અને ખીલ્લં સાધનો નકામાં છે એમ ન-માનવું. શ્લોકમાં જણાવેલાં છ સાધનો વિના ખીલ્લું પણ કોઈ સાધન હોય. પરંતુ તેમાં એક જ વાત ધ્યાનમાં રાખવાની કે કામ, ક્રોધ વગેરે જે સાધનો જણાવ્યાં છે, અને ખીલ્લં જે કાંઈ સંભવિત સાધનો હોય, તે બધામાંથી જે એક લાવ સ્વીકારવામાં આવ્યો હોય તે લાવ લગવાનમાં હુમ્મેશાં જ—અવિચ્છિન્ન—રાખવો. જો આ પ્રમાણે મનુષ્ય પોતાનો લાભ લગવાનમાં અવિચ્છિન્ન—નિરંતર—ન રાખે તો પછી ‘અંતે જે મતિ તે ગતિ’ એ ન્યાય પ્રમાણે તેને પોતાના લાભનું ક્ષણ લગવાન્ વિના ખીલ્લું જ મળે. મનુષ્યના અન્ત સમયે કર્મને લીધે જેમ પુત્ર વગેરે પદાર્થોનું સ્મરણ થાય છે તેમ લગવાનનું સ્મરણ થતું નથી, કારણ કે લગવાન્ અને જગત્ એ બે વચ્ચે વિરોધ છે. તેથી જે લોકો લગવાનમાં હુમ્મેશાં જ એક કે બીજો લાભ રાખે છે તે લગવનમય થઈ જ નાચ છે.

શંકાઃ—જો મનુષ્ય લગવાનમાં કામ ક્રોધ વગેરે કરે તો તેને ખીલ્લં દુઃખો સહન કરવાં પડે છે; તો પછી કામ, ક્રોધ વગેરે લાભ લગવાનમાં નિત્ય રીતે રાખી શકાય ?

સમાધાનઃ—ઉપરની શંકાનું નિરાકરણ કરવાને માટે શુકદેવજી મૂળ શ્લોકમાં હરૌ એ પ્રમાણે કહે છે લગવાન્ તો હુરિ છે, સર્વ દુઃખના હુરનાર છે. જ્યારે મનુષ્ય કોઈ પણ લાભ લગવાનમાં નિત્ય રાખે છે ત્યારે તેને આયું જગત્ જ લગવનમય જણાય છે. જ્યારે શ્રીગોપીજનોએ લગવાનમાં કામચુદ્ધિ નિત્ય રાખી અને તે લાવનાદ્વારા જ્યારે તેમને આયું જગત્ જ લગવનમય જણાયું, ત્યારે તો તેમનો પોતાનો આત્મા લગવનમય જણાય તેમાં શું આશ્ચર્ય ? આ ઉપરથી એટલું સિદ્ધ થાય છે કે જે લોકો લગવાનમાં કોઈ પણ લાભ હુમ્મેશાં જ રાખે છે તેમને, બધે ય લગવાનનો આવેશ થવાથી, આયું જગત્ જ લગવનમય જણાય છે; અને તે પોતે લગવનમય જ થાય છે.

મનુષ્યની લગવદ્લાવના જ્યારે અતિ તીવ્ર થાય છે ત્યારે તેના પોતાના જીવ, અન્તઃકરણ, પ્રાણ, ઇન્દ્રિય, દેહ, વિષય, ઘર, અર્થ અને પુત્રાદિકમાં લગવાનનો આવેશ થાય છે; માટે તેણે કામ ક્રોધ વગેરે ઉપાયોથી એવી લગવદ્લાવના કરવી કે, જે પ્રમાણે જ્ઞાન પ્રાપ્ત થતાં જ્ઞાનીને જગતનો લય થાય છે તે પ્રમાણે, તેને—લક્ષ્યને—જગતનો નાશ થાય. ૧૫

કિંચ, આદાવેવ ગોપ્યો મુક્તાઃ, કિમાશ્ચર્યમ્, બહવ એવાપ્રે મુક્તા ભવિષ્યન્તીતિ । તદાહં ન ચૈવમિતિ । એવમસંભાવનારૂપો વિસ્મયો ન કાર્યઃ, અસંભાવિતવુદ્ધીનામન્યથા સ્ફુરણનિયમાત્ । યતો ભગવાન્ । યત્કિંચિન્મોક્ષે જ્ઞાનાદિકમુપયુજ્યત એતત્સર્વં ભગવત્કેવાસ્તિ । યદિ જ્ઞાનવ્યતિરેકેણ મોક્ષો ન ભવેદિતિ જ્ઞાસ્યતિ, તદા સિદ્ધત્વાત્ જ્ઞાનસ્ય, તદપિ દાસ્યતિ । કિંચ, અન્યઃ સન્દેહં કુર્યાદપિ ભગવતો માહાત્મ્યં ન દષ્ટમિતિ, ભવતા તુ ન કાર્યઃ, ગર્ભ એવ માહાત્મ્યદર્શનાત્ । કિંચ, નિર્દુષ્ટે સર્વં સંભવતિ । તત્ર દોષાણાં મૂલં જન્મ, તદભાવે દોષાભાવ ઇતિ । તેન અજ્ઞત્વાત્ નિર્દુષ્ટઃ । અન્યે સર્વે હિ જાયન્તે, ન તૈસ્થેષાં મુક્તિઃ સમ્ભવતિ તુલ્યત્વાત્ । કિંચ, યો હિ સાધનપરઃ સ મુચ્યતે । તત્ર સાધનં મનઃ સર્વતો નિવૃત્તમ્; તથા યોગેન ભવતિ, તસ્ય યોગસ્ય ચ નિયામકો ભગવાનેવ । યદ્યન્વસ્વાપિ મોક્ષો ભવેત્, ભગવદિચ્છયૈવ ભવેત્ । યોગાદિસાધનાનાં તન્નિયમ્યત્વાત્ । કિંચ, સદાનન્દો ભગવાન્ ફલાત્મા । યઃ કચિન્મુચ્યતે સ એતમેવ પ્રાપ્સ્યતિ । અતઃ સાધનૈરપ્યયમેવ પ્રાપ્યઃ । સોઽત્ર સ્વયમેવ સમ્બધ્યત ઇતિ ન કિંચિદનુપપન્નમ્ । કિંચ, એતત્પરિદેશ્યમાનં સર્વમેવ જગત્ યતો વિમુક્તિં યાસ્યતિ । ભાવનયા ગોકુલે સ્થિત આહ, જ્ઞાનદષ્ટ્યા વા । સાક્ષાત્પરમ્પરયા વા સર્વાનેવ મોચયિષ્યતીતિ । તદગ્રે વક્સ્યતિ 'સ્વમૂર્તે'તિ શ્લોકદ્વયેન ॥ ૧૬ ॥

વળી પહેલાં—સારસ્વત કલ્પમાં—જ ગોપીજનો મુક્તા થઈ ગયાં. તેમાં શું આશ્ચર્ય ? કારણ કે આગળ ઉપર ઘણા ય માણસો મુક્ત થશે. આ વાત શુકદેવે જ ન જ્ઞેવમ્ એ સોળમા પ્રલોકમાં કહે છે. હે રાજન્, આ પ્રમાણે તમારે ભગવાનમાં અસંભાવનારૂપ—ભગવાનમાં આતું સંભવી શકે નહિ એવો—વિરમ્ય કરવો જોઈએ નહિ; કારણ કે ભગવાનમાં આવી અસંભાવનાની ખુદ્ધિ રાખવાથી ખીજું જ સ્કુરે એવો નિયમ છે. તમારે પ્રભુની ખાખતમાં જરા પણ આશ્ચર્ય પામવું નહિ, કારણ કે તે તો ભગવાન છે. મોક્ષ મેળવવાને માટે જ્ઞાન વગેરે જે સાધનની જરૂર હોય છે તે સર્વ ભગવાનમાં જ છે. જે તમે એમ માનશો કે જ્ઞાન વિના મોક્ષ નહિ મળે, તો જ્ઞાન ભગવાનમાં પહેલેથી સિદ્ધ છે, એટલે ભગવાન તે જ જ્ઞાન પોતાના ભક્તોને આપશે. વળી ખીજે માણસ તો કદાચ સંદેહ કરે પણ ખરો, કારણ કે તેણે ભગવાનના માહાત્મ્યનો અનુભવ કર્યો નથી; પરંતુ તમારે તો આવો સંદેહ ભગવાનને વિષે કરવો જોઈએ નહિ, કારણ કે તમે ગર્ભાવસ્થામાં જ ભગવાનના માહાત્મ્યનો અનુભવ કર્યો છે. વળી જે પદાર્થ દોષરહિત છે તેમાં ગર્હ સંભવી શકે છે. દોષોનું મૂળ કારણ જન્મ છે, અને જ્યાં જન્મ ન હોય ત્યાં દોષ પણ હોતો નથી. માટે ભગવાન પોતે અજન્મ—જન્મરહિત—છે, એટલે તે નિર્દુષ્ટ—દોષરહિત—છે. ભગવાન વિના ખીજા અધા ય પદાર્થો જન્મ પામે છે, તેથી તેમના દ્વારા દોષવાળા મનુષ્યોને મુક્તિ મળતી નથી, કારણ કે ભગવાન વિનાના અન્ય પદાર્થો અને મનુષ્યો એ ગન્ને ય દોષવાળા હોવાથી સરખા છે. વળી જે સાધન કરે છે તે મુક્ત થાય છે. જે મન અધેથી નિવૃત્ત થએલું છે તે મુક્તિ મેળવવાને માટે સાધન બને છે. યોગ કરવાથી મન અધેથી નિવૃત્ત થાય છે, અને આ યોગના નિયામક—ધર્મ—ભગવાન જ છે. જે ખીજા કોઈ માણસને પણ મોક્ષ મળે તો તે ભગવદિચ્છાથી જ થાય છે, કારણ કે યોગ વગેરે મુક્તિ મેળવવાનાં સાધનોનું નિયમન ભગવાન જ કરે છે. વળી સદાનન્દ કૃષ્ણ ભગવાન કૃષ્ણરૂપ છે. જે કોઈ માણસ મુક્ત થશે તે આ ભગવાન કૃષ્ણને જ પ્રાપ્ત કરશે. તેથી સાધનો વડે પણ આ કૃષ્ણ ભગવાનની જ પ્રાપ્તિ થવાની છે. આ જ કૃષ્ણરૂપ કૃષ્ણ પરમાત્મા ધ્રુવમાં પોતાની મેળે જ પ્રકટ થયા છે અને તેમની સાથે જ ગોપીજનોનો સંબંધ થયો છે એટલે એમાં કોઈ પણ અયોગ્ય નથી. વળી કૃષ્ણ ભગવાનને લીધે જ આ દેખાતું અર્ધુ ય જગત્ મુક્તિ મેળવશે. આ પ્રમાણે શુકદેવે ભાવનાવડે ગોકુળમાં જઈને કહે છે અથવા તો જ્ઞાનદષ્ટિથી કહે છે. ભગવાન સાક્ષાત્ અથવા પરંપરાથી સર્વને જ મુક્ત કરશે એમ આગળ ઉપર અગીઆરમા સ્કન્ધના પહેલા અધ્યાયમાં સ્વમૂર્ત્યા ઇત્યાદિ બે પ્રલોકમાં શુકદેવે કહેશે. ૧૬

(યદ્વા, અત્ર રાજાનુપપાત્તિં શક્યતે કૃષ્ણમિતિ । एताः कृष्णां ज्ञानं परं विदुः, न तु ब्रह्म-
 તયા, અતો ગુણપ્રવાહોપરમઃ કથં સંગચ્છત્ इति । अत्रायं भावः । ब्रह्मत्वेन विज्ञानं हि शास्त्री-
 यम्, तच्च सात्त्विकं भवितुमर्हति । 'सत्त्वात्सञ्जायते ज्ञान'मितिवाक्यात् । एतास्तु गुणातीतस्यानन्द-
 માત્રકરપાદમુલ્લોચરાદેઃ પ્રકટસ્થાનન્તગુણપૂર્ણસ્ય સૌન્દર્યાદિગુણેષુ પરિનિષ્ઠિતધિયઃ અતો નિર્ગુણત્વા-
 દ્વુગપ્રવાહોપરમઃ કથં સંગચ્છતે ? । उपरमस्याभावरूपत्वेन प्रतियोगिसापेक्षत्वाद् अत्र च प्रतियोगिन
 एवाभावादिति । मुने इतिसम्बोधनं शुद्धसत्त्वाविर्भावे ज्ञानोदयस्यानुभवसिद्धत्वेन संवादायम् ।
 અત્રોચ્ચરમાહ ઉક્તમિતિ । पुरस्तात्सप्तमस्कन्धे 'गोप्यः कामा'दित्यादिना । अत्रायमर्थः । यथा
 ભગવતિ ગુણાતીત એવ પરિનિષ્ઠિતવુદ્ધિત્વેડપિ દ્વેષસ્ય તત્ર પ્રયોજકત્વાત્ ચૈદ્યાદીનાં તામસત્ત્વં તથૈ-
 તાસામપિ નિર્ગુણ એવ પરિનિષ્ઠિતવુદ્ધિત્વેપિ જઃરત્ત્વવુદ્ધેસત્ર પ્રયોજકત્વાત્ સગુણત્વમેવેતિ લક્ષ્યતે ।
 અયં ચ રસઃ સર્વેભાવપ્રપત્ત્યેકલઘ્યઃ । न हि जारत्वबुद्धौ सर्वभावप्रपत्तिः । कामपूरकत्वेनैव तत्सं-
 મવનિયમાન્ । अत्र च सगुणत्वस्य प्रतिबन्धकत्वाद्यथा चैद्यादीनां स्वाधिकारानुसारेण तादृशशरीर-

(અથવા તો ૧૨ થી ૧૬ શ્લોક સુધીનો અર્થ આ પ્રમાણે પણ આપી શકાય એમ શ્રીવિકુલનાથજી
 કહે છે). (ગોપીજનોએ પોતાના ગુણમય દેહનો ત્યાગ કર્યો તે સંબંધમાં પરીક્ષિત્ રાજા કૃષ્ણમ્ ઇત્યાદિ
 ખારમા શ્લોકમાં શંકા ઉઠાવે છે કે આ ગોપીજનો કૃષ્ણ ભગવાનને પોતાના શ્રેષ્ઠ જ્ઞાન તરીકે ઓળખે
 છે, નહિ કે બ્રહ્મ તરીકે, તો પછી તેમનો ગુણપ્રવાહ—સંસાર—કેમ નાશ પામ્યો ? પરીક્ષિત્ જે શંકા
 કરે છે તેનો ખરેખરો ભાવ આ પ્રમાણે છે. ભગવાનનું બ્રહ્મ તરીકે જ્ઞાન મેળવવું તે શાસ્ત્રીય છે, અને તે
 સાત્ત્વિક હોવું જોઈએ, કારણ કે “સત્ત્વમાંથી જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે” એમ ભગવાને ગીતાજીમાં આજ્ઞા
 કરી છે. આ ગોપીજનો તો ગુણાતીત, આનન્દમાત્રકરપાદમુખોદશદિ, પ્રકટ અને અનન્તગુણપૂર્ણ
 ભગવાનના સૌન્દર્યાદિ ગુણોમાં આસક્ત થએલાં છે. એટલે વાસ્તવિક રીતે તે નિર્ગુણ છે. અને જ્યારે
 ગોપીજનો નિર્ગુણ જ છે તો પછી એમનો ગુણપ્રવાહ—સંસાર—નાશ કેવી રીતે પામે ? કારણ કે નાશ
 એ અભાવરૂપ છે, અને અભાવને પોતાના પ્રતિયોગીની અપેક્ષા રહે છે, અને ગોપીજનોમાં આ પ્રતિયોગીનો
 જ અભાવ છે. તાત્પર્ય એ કે જ્યારે ગોપીજનો નિર્ગુણ જ છે અને તેથી તેમનામાં ગુણપ્રવાહ હોવાનો
 સંભવ જ નથી, તો પછી તેમનો ગુણપ્રવાહ નાશ પામ્યો એમ શી રીતે કહી શકાય ? જે વસ્તુ હોય
 તેનો જ નાશ થાય; ગોપીજનો નિર્ગુણ છે એટલે તેમનામાં ગુણપ્રવાહ જ નથી, તો પછી તેના નાશની
 વાત જ કેવી ? પરીક્ષિત્ શુકદેવજીને ‘હે મુને’ એ પ્રમાણે જે સંબોધે છે તેનો ભાવ એવો છે કે શુદ્ધ
 સત્ત્વ જ્યારે પ્રકટ થાય છે ત્યારે જ્ઞાનનો ઉદય થાય છે એવો અનુભવ શુકદેવજીએ પોતે જ મુનિ હોવાથી
 કરેલો છે એટલે સત્ત્વમાંથી જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે એ સિદ્ધાન્તને તેમનો પોતાનો જ ટેકો મળે છે.

શુકદેવજી પરીક્ષિતના પ્રશ્નનો ઉત્તર ઉક્તમ્ ઇત્યાદિ તેરમા શ્લોકમાં આપે છે. પહેલાં સાતમા
 સ્કન્ધના પહેલા અધ્યાયમાં “ગોપીઓ કામથી” ઇત્યાદિ શબ્દોમાં આ પ્રશ્નનું નિરાકરણ કરવામાં આવ્યું
 છે. આ વિષયમાં આ પ્રમાણે અર્થ છે. જેમ શિશુપાલ વગેરેની યુદ્ધિ ગુણાતીત ભગવાનમાં જ રહેલી
 હતી છતાં પણ તેમાં દ્વેષ વગેરે કારણ હોવાથી તેઓ તામસ ગણાય છે, તેમ આ અન્તર્ગૃહગતા
 ગોપીજનોની યુદ્ધિ નિર્ગુણ ભગવાનમાં જ રહેલી છે છતાં પણ તેમાં જ્ઞાનયુદ્ધિ કારણ હોવાથી તેઓ
 સગુણ જ છે એમ જણાય છે. ભગવાનમાં રહેલા આ અલૌકિક રસની પ્રાપ્તિ કેવલ સર્વભાવપૂર્વક પ્રપત્તિ
 કરવાથી થાય છે. જ્યારે ગોપીજનોની ભગવાનમાં જ્ઞાનયુદ્ધિ હોય ત્યારે તો તેમનામાં સર્વભાવપ્રપત્તિ
 હોઈ શકે નહિ, કારણ કે ભગવાન કામ પૂર્ણ કરે છે એમ ધારવાથી જ જ્ઞાનયુદ્ધિ ઉત્પન્ન થાય છે એ
 નિયમ છે. ભગવાનમાં દ્વેષ, જ્ઞાનયુદ્ધિ વગેરે રાખવાથી ભક્ત સગુણ અને છે. અને આ સગુણત્વ
 સર્વભાવથી ભગવાનને શરણે જવામાં પ્રતિબંધ કરે છે. તેથી જેમ શિશુપાલ વગેરેએ પોતાના અધિકાર

સ્વયમેવ નાન્યં इत्यपि ज्ञापयितुं तत्रिवृत्तिं विधाय, अग्रे भाविस्वविरहजदुःखस्वसङ्गमजसुखयोः कर्माजन्यत्वमपि ज्ञापयितुं कर्मक्षयप्रकारेण स्वप्राप्तिं विधाय, मत्स्वाम्येव सर्वमिदं कृतवानिति निगर्वः । पुष्टिमार्गाङ्गीकारान्मर्यादामार्गीयानुपपत्तयोऽनवसरपराहता इति सर्वमनवद्यम् । अत एव श्रीशुकोऽपि 'जहुर्गुणमयं देह'मिति सगुणदेहत्यागमेवोक्तवान्, अग्रे गुणातीततत्प्राप्यभिप्रायेण, गोप्यत्वात्स्पष्टं नोक्तवान् । अन्यथा गुणमयपदवैयर्थ्यं स्यात् ॥ १३ ॥

નતુ પૂર્વોક્તજ્ઞાપનાયૈવેદં કૃતવાનિતિ કથં જ્ઞેયમુપપત્ત્યભાવાદિત્યાશંક્યોપપત્તિમાહ નૃણામિતિ । અયમાશયઃ । લીલાયાં તત્સ્થિતમક્તેપુ ચ મુતરાં રાસસ્વાસુ યા સાધારણત્વબુદ્ધિઃ સા સદોપત્વા-રોપાપરપર્યાયા । તાસામગુણત્વાત્તસ્ય દોષરૂપત્વાદ્ભગવત્સ્વરૂપે લીલાયાં ચ સગુણત્વપ્રસન્નકત્વાચ । एवं सत्येतद्લીलाया मुक्तिप्रतिबन्धकत्वमेव स्यात्, न तु तद्वैतत्वं । तथा सत्यवतारप्रयोजनं विरुध्येते-

(૩) અન્તર્ગુહગતા ગોપીજનોના આ સગુણ ભાવનો નાશ કરનાર પણ ભગવાન પોતે જ છે, બીજા કોઈ જીવ અથવા બ્રહ્માદિ દેવ નથી એ જણાવવાને માટે ભગવાને પોતે જ એ સગુણ ભાવનો નાશ કર્યો:

(૪) ભગવાનથી થએલા વિરહને લીધે ગોપીજનોને થતું દુઃખ, ભગવાનની સાથે સમાગમ થવાથી ગોપીજનોને થતું સુખ—આ બન્ને ય દુઃખ અને સુખ કર્મથી ઉત્પન્ન થયું નથી તે જણાવવાને માટે ગોપીજનોનાં બધાં શુભ અને અશુભ કર્મોનો નાશ કરીને ભગવાને તેમને પોતાની પ્રાપ્તિ કરાવી.

આ પ્રમાણે આ બધું મારા સ્વામીએ—પ્રભુએ—જ કર્યું છે એમ તાત્પર્ય છે. અહીં પુષ્ટિમાર્ગને અનુસરીને જે સમાધાન આપવામાં આવેલું છે તેમાં મર્યાદામાર્ગને અનુસરીને કાઢવામાં આવતા દોષોને અવકાશ નથી એટલે એ બધા દોષો દૂર થઈ જ ગયા છે એટલે આ બધો પ્રસંગ નિર્દોષ અને શુદ્ધ છે. તેથી શુકદેવજીએ પણ 'જહુર્ગુણમયં દેહમ્'—ગુણમય દેહનો તેમણે ત્યાગ કર્યો—એ પ્રમાણે સગુણ દેહના ત્યાગની જ વાત કહી. અને તે રીતે તેમણે પોતાનો અભિપ્રાય દર્શાવ્યો કે આગળ ઉપર આ ગોપીજનોને ગુણાતીત દેહની પ્રાપ્તિ થવાની છે. ગુણાતીત દેહની પ્રાપ્તિ કરીને ગોપીજનોએ ભગવાનની સાથે રમણુ કર્યું તે વાત ચુપ રાખવા જેવી હોવાથી શુકદેવજીએ તે સ્પષ્ટ કહી નથી. આ પ્રમાણે જે માનવામાં ન આવે તો પછી ગુણમય પદ અર્થ થઈ જાય. ૧૩

શંકાઃ—ઉપર જણાવેલાં ચાર પ્રયોજનોને માટે ભગવાને આ પ્રમાણે કર્યું એમ શી રીતે જાણવું ? કારણ કે એમાં કોઈ પણ બાતની યુક્તિ નથી.

સમાધાનઃ—ઉપરની શંકાનું નિરાકરણ કરવાને માટે શુકદેવજી નૃણામ્ ઇત્યાદિ ચૌદમા પ્રલોકમાં યુક્તિ આપે છે. અહીં આ આશય છે. લીલા અને તેનું પાન કરનારા ભક્તો વિષે, અને તેમાં પણ ખાસ કરીને રાસનો આનન્દ લેનારાં શ્રીગોપીજનો વિષે, જે સાધારણ બુદ્ધિ—આ તો સાધારણ માણસો છે, સગુણ ભક્તો છે એ પ્રકારની બુદ્ધિ—રાખવામાં આવે છે તે તો તેમના ઉપર દોષ મૂકવા જેવું છે; કારણ કે રાસમાં ભાગ લેનારાં શ્રીગોપીજનો ગુણાતીત છે, અને જે ભક્ત સગુણ હોય છે તે દોષવાળો ગણાય છે, અને લીલા અને તેમાં ભાગ લેનારા ભક્તોને માટે સાધારણ બુદ્ધિ રાખવાથી ભગવાનનું સ્વરૂપ અને લીલા એ બન્ને ય સગુણ થઈ જાય છે. અને આ પ્રમાણે જે ભગવાનનું સ્વરૂપ અને લીલા એ બે સગુણ થાય તો પછી તે મુક્તિનો પ્રતિબંધ જ કરે છે; અર્થાત્ તે મુક્તિ આપી શકશે નહિ. અને જે ભગવાનનું સ્વરૂપ અને લીલા મોક્ષ ન આપી શકે તો પછી ભગવાનના અવતારનું જે પ્રયોજન છે તેની સાથે વિરોધ આવે છે. માટે અન્યથાનુપપત્તિથી જ—ભગવાનના અવતારનું પ્રયોજન બીજા કોઈ પણ પ્રકારે ધરોધર સમભવી શકાતું નથી એ કારણથી જ—એમ માનવું પડે છે કે ઉપર જણાવેલાં ચાર પ્રયોજનોને માટે જ ભગવાને તે પ્રમાણે કર્યું છે. ભગવાનની લીલા મોક્ષ આપનારી છે. જેમ ભગવદ્લીલા અને તેના ભક્તોને સગુણ માનવાથી મોક્ષ મળતો નથી તેમ તેમને નિર્ગુણ માનવાથી મોક્ષ મળે છે એ સુવો ૪

સન્યધાનુપપત્ત્યૈવ તથોચ્યત इति । જ્ઞાપનપ્રયોજનમપીદમેવેતિ જ્ઞેયમ્ । વ્યાખ્યાનં પૂર્વવત્ ॥ ૧૪ ॥

નન્વિયદવધિ સગુણાસ્વેતાસુ કૃતાયા લીલાયાઃ પૂર્વોક્તદોષપ્રસજ્જક્ત્વં દુર્વારમિત્યાશંક્ય પૂર્વલીલા-
કૃતિતાલ્પર્યમાહ કામમિતિ । इदं हि साधारण्येनोच्यते य एवं नित्यं विदधते ते तन्मयतां
યાન્તીતિ, નત્વેતદ્દોષભાર્યાવિષયકમેવ । अत एव क्रोधाद्युक्तिरपि । अन्यथाऽप्रस्तावेनात्र तन्निरूपण-
મયુક્તં સ્યાત્ । तथा च सगुणेनापि भावेन भजते भगवान् स्वानुरूपमेव फलं ददातीति ज्ञापनाय पूर्व-
લીલેત્યર્થઃ । अन्यथा मुख्याधिकारिणामेव भगवत्प्राप्तिरिति ज्ञानेऽन्येषामप्रवृत्त्या मुक्त्युच्छेदः स्यात् ।
एवं शास्त्रमप्रयोजनकं च स्यात् । मुख्याधिकारिणां स्वत एव प्रवृत्तेः । स्वरूपलीलयोस्तु न कदाचित्स-
गुणत्वं लीलाविषयाणां सगुणानामपि निर्गुणत्वापादकत्वात् । न हि दोषनिवर्तकमौषधं रोगिसम्बद्धं
सत् तद्द्रव्यवति । तथा सति तदनिवर्तकत्वापत्तेः । लीलाया विषयसाजात्यनियमे सगुणनिर्गुणभक्तयोरै-
क्या वेणुवादनदिलीलया निरोधो नोपपद्येत । क्रोधादिवत्कामोपाधिकभावस्यापि जघन्यत्वज्ञापनायापि
क्रोधादिनिरूपणं ज्ञेयम् । तन्मयतां निर्गुणतामित्यर्थः ॥ १५ ॥

સિદ્ધાન્ત સમન્તવવાને માટે ઉપર જણાવેલાં ચાર પ્રયોજનો આપવામાં આવેલાં છે. આ ચૌદમા પ્રલોકનો
અર્થ પહેલાંની માફક જ કરવાનો છે. ૧૪

શંકા:—અત્યાર સુધી સગુણ લક્ષ્ણોની સાથે જે લીલા લગવાને કરી તે લીલા સગુણ છે અને
તેથી તેમાં દોષ આવતાં તે લીલા મુક્તિનો પ્રતિબંધ અવશ્ય કરશે જ.

સમાધાન:—ઉપરની શંકા દૂર કરવાને માટે શુકદેવજી કામમ્ ઇત્યાદિ પંદરમા પ્રલોકમાં
લગવાને પહેલાં જે લીલા કરી તેનું તાત્પર્ય સમજાવે છે. જે કોઈ લગવાનમાં કામ, ક્રોધ, ભય, શ્લેષ,
ઐક્ય અને સૌહૃદ હુમ્મેશાં જ કર્યા કરે છે તે તન્મય-લગવન્મય, નિર્ગુણ-થાય છે એ વાત તો સાધારણ
નિયમ તરીકે કહેવામાં આવે છે, નહિ કે એકલાં શ્રીગોપીજનોને માટે જ આ વાત કહેવામાં આવી છે.
તેથી આ પ્રલોકમાં ક્રોધ, ભય વગેરેનું પણ કથન છે. આ પ્રલોકમાં જણાવેલો સિદ્ધાન્ત સર્વસાધારણ
છે એમ જો આપણે ન માનીએ તો અહીં શ્રીગોપીજનોના પ્રસંગમાં ક્રોધ વગેરે ભાવોને અવકાશ
મળતો નથી એટલે તે બધા ભાવોનું આ પ્રલોકમાં કરેલું વર્ણન નકામું થઈ જશે. અર્થાત્ જે કોઈ સગુણ
ભાવથી પણ લગવાનનું સજ્જન કરે છે તેને લગવાન પોતાને શીલે એવું જ મુક્તિરૂપ ફળ આપે છે એ
દર્શાવવાને માટે લગવાને પહેલાંની લીલા કરેલી છે. આ પ્રમાણે જો આપણે ના માનીએ તો પછી
એકલાં મુખ્ય અધિકારીઓને જ લગવાનની પ્રાપ્તિ થાય, અને જો આ વાત ખીજા લોકો જાણે તો પછી
લગવાનની પ્રાપ્તિ કરવાને માટે તે લોકો કોઈ પણ બંધનો પ્રયત્ન કરશે નહિ, અને જો તે પ્રમાણે થયું તો
પછી મુક્તિનો નાશ જ થઈ જશે. અને જ્યારે મુક્તિનો નાશ થયો ત્યારે તો શાસ્ત્રનું પ્રયોજન પણ
રહેશે નહિ, કારણ કે જે મુખ્ય અધિકારીઓ છે તે તો શાસ્ત્રની અપેક્ષા રાખ્યા વિના જ પોતાની મેળે
જ લગવત્પ્રાપ્તિને માટે પ્રવૃત્તિ કરશે જ. અર્થાત્ શાસ્ત્ર સામાન્ય માણસોને માટે છે, મુખ્ય અધિકારી-
ઓને માટે નથી; અને જો સામાન્ય માણસોને મોક્ષ મળવાનો જ ન હોય તો શાસ્ત્ર વ્યર્થ થઈ જાય છે.

લગવાનનું સ્વરૂપ અને લીલા એ બન્ને કોઈ દિવસ સગુણ હોતાં જ નથી, કારણ કે જ્યારે સગુણ
લક્ષ્ણો પણ લીલામાં પ્રવેશ કરે છે ત્યારે તેઓ પણ નિર્ગુણ થઈ જાય છે. દોષ દૂર કરનારું ઔષધ જ્યારે
રોગી માણસને આપવામાં આવે છે ત્યારે તે રોગી માણસના સંબંધથી તે ઔષધ રોગ-દોષ-વાળું થતું
નથી જ; અને જો તે ઔષધ રોગીના સંબંધથી દોષવાળું થાય તો પછી તે ઔષધ દોષ દૂર કરી શકે
નહિ. લગવાનની લીલા જો વિષયના જેવી જ હોય તો લગવાનની એક જ વેણુનાદલીલાથી સગુણ
અને નિર્ગુણ એ બન્ને ય પ્રકારના લક્ષ્ણોનો નિરોધ થઈ શકે નહિ. જેમ ક્રોધભાવથી લગવાનનું કરેલું
સજ્જન હલકા કોટિનું છે તેમ કામભાવથી લગવાનનું કરેલું સજ્જન પણ હલકા પ્રકારનું છે એ દર્શાવવાને
માટે પણ શુકદેવજીએ આ પ્રલોકમાં ક્રોધ, ભય વગેરે ભાવોનું નિરૂપણ કરેલું છે એમ જાણવું. મૂળ
પ્રલોકમાં આવેલા તન્મયતા શબ્દનો અર્થ નિર્ગુણતા છે. ૧૫

નતુ સાક્ષાદન્નસન્નિત્વેપિ સગુણત્વસ્થિતિં વસ્તુશક્તિઃ કથં સહતે વહ્નિસમ્બન્ધ ઇવ તૂલસ્થિતિમિ-
લ્યેકો વિસ્મયઃ । લૌકિકરીત્યા કામભાવવતીધ્વલૌકિકસ્વ રમણં દ્વિતીયઃ । ક્રોધાદિભાવવતાં તત્ફલમ-
નનુભૂયૈવ ભગવત્પ્રાપ્તિશ્રાવણઃ । સ્નેહવત્સમાનફલત્વં ચ । યશોદાનન્દને હિ તા ભાવવતઃ, તસ્ય ચ
વનસ્થિતસ્યૈતદ્દ્વાનપ્રાપ્તિશ્રાવણ્યઃ । ઇતાસાં તદૈવ નિર્ગુણદેહપ્રાપ્તિર્વિનૈવ તત્સાધનમિતિ ચેતરઃ । સર્વાત્મભાવ-
વત્સ્વેવ કરિષ્યમાણલીલાયા અનુભવઃ, અન્યસ્યાસ્તુ તદ્રહિતાનામપીત્યનેકવિસ્મયાવિષ્ટં રાજાનં જ્ઞાત્વા
તન્નિવારકં ક્રમેણ વદન્ પૂર્વશ્લોકોક્તભાવવતાં ભગવત્પ્રાપ્તૌ હેતૂનપ્યાહ ન ચૈવમિતિ । આદ્યવિસ્મયાભાવા-
ર્થમાહ ભવતેતિ । અત્રાર્યં ભાવઃ । પૂર્વમનિવર્ત્યબ્રહ્માક્ષતોઽપિ ગર્ભેઽપિ રક્ષિતવાન ભવન્તમ્, પ્રયો-
જનમસ્તીતિ । અધુના તુ તદભાવદ્વાલવાત્ક્યાદપિ ન રક્ષતીતિ ભવતૈવાનુભૂયતે । ન હિ ઇતાવતા વસ્તુ-
શક્તૌ કાચિન્ન્યૂનતા । ઇચ્છાશક્ત્યધીનત્વાત્સર્વાસાં શક્તીનામ્ । તસ્યાઃ સર્વતોઽધિકત્વાત્ । ન હિ મન્ન-
પ્રતિવન્ધદશાયામપ્રેરદાહકત્વમિતિ તચ્છક્ત્યપગમ એવેતિ વક્તું વુક્તમ્ । પ્રકૃતેઽપિ ‘યાસાં સાક્ષાદિ’ત્યાદિ-
નોક્તપ્રયોજનાર્થં ભગવતા તથા કૃતમિતિ જ્ઞાત્વા ભવતા તુ વિસ્મયો ન કાર્યઃ । અનુભાવાનનુભવેનાન્યઃ

ભગવાનની લીલા વિષે પરીક્ષિત્ રાબને નીચે જણાવેલી અનેક શંકાઓ થાય છે. (૧) જેમ અગ્નિનો સંબંધ સ્કુંડ અસ્તિત્વ સહન કરતો નથી અને તેને ખાળી જ નાખે છે તેમ જ્યારે ભક્તોનો ભગવાનના શ્રીઅંગ સાથે સાક્ષાત્ સંબંધ થયો ત્યારે ભગવાનનું સ્વરૂપ ભક્તોની સગુણ અવસ્થા સહન નહિ કરે અને તેનો નાશ કરશે. પણ અહીં તો ભગવાનની સાથે સગુણ ભક્તોનો સંબંધ થએલો હોવા છતાં પણ ભક્તોની સગુણ અવસ્થા રહેલી છે એ આશ્ચર્યની એક વાત. (૨) અલૌકિક ભગવાને લૌકિક રીતે ભગવાનમાં કામબુદ્ધિ રાખનારાં શ્રીગોપીજનોની સાથે જે રમણ કર્યું એ આશ્ચર્યની બીજી વાત. (૩) શિશુપાલ વગેરેએ ભગવાનમાં ક્રોધાદિ ભાવ રાખ્યો હતો, છતાં પણ તેમને ક્રોધાદિભાવનું ક્ષણ ભોગવ્યા વિના જ ભગવત્પ્રાપ્તિ થઈ એ આશ્ચર્યની ત્રીજી વાત. (૪) ભગવાનમાં સ્નેહ રાખનારા વૃષ્ણિકુળના માણસોને જે ક્ષણ મળ્યું તેણું જ ક્ષણ ક્રોધાદિભાવ રાખનારા શિશુપાલ વગેરે મનુષ્યોને પણ મળ્યું એ આશ્ચર્યની ચોથી વાત. (૫) શ્રીગોપીજનોનો ભાવ યશોદાજીના પુત્રમાં જ હતો. યશોદાજીના પુત્ર વનમાં રહેતા હતા, છતાં પણ તે શ્રીગોપીજનોના ધ્યાનમાં પ્રાપ્ત થયા એ આશ્ચર્યની પાંચમી વાત. (૬) આ શ્રીગોપીજનોને કોઈ પણ પ્રકારનું સાધન કર્યા વિના જ તે જ સમયે—ધ્યાનમાં ભગવત્પ્રાપ્તિ થઈ તે જ સમયે—નિર્જુણ દેહની પ્રાપ્તિ થઈ એ આશ્ચર્યની છઠ્ઠી વાત. (૭) ભગવાન આગળ ઉપર જે રાસલીલા કરવાના છે તેનો અનુભવ ક્ષત્ સર્વાત્મભાવવાળાં શ્રીગોપીજનોને જ થાય છે, જ્યારે બીજી લીલાનો અનુભવ સર્વાત્મભાવ વિનાનાં ગોપીજનોને પણ થાય છે એ આશ્ચર્યની સાતમી વાત.

આ પ્રમાણે પરીક્ષિત્ રાબને અનેક વિરમયોથી ચક્રિત થએલા જોઈને શુકદેવજી તે બધી શંકાઓનું અનુક્રમે સમાધાન કરે છે અને સાથે સાથે અગીઆરમા પ્રલોકમાં જે બારબુદ્ધિવાળાં શ્રીગોપીજનોનું વર્ણન કરવામાં આવેલું છે તેમને ભગવત્પ્રાપ્તિ શા કારણથી થઈ તે પણ જ ચૈવમ્ ઇત્યાદિ પ્રલોકમાં સમજાવે છે. પરીક્ષિતનું પહેલું આશ્ચર્ય દૂર કરવાને માટે શુકદેવજી આ પ્રલોકમાં ભવતા પદ મૂકે છે. અહીં આ ભાવ છે. હે રાબન્! પહેલાં જ્યારે તું તારી માતા ઉત્તરાના ઉદરમાં હતો ત્યારે અશ્વત્થામાએ તારા ઉપર પ્રહાર કર્યું, આ પ્રહારને કોઈ પણ પાણું વાળી શકે એવું ન હતું. તે સમયે ભગવાને જોયું કે પાણીની વંશવૃદ્ધિને માટે પરીક્ષિતની જરૂર છે અને આ પરીક્ષિત તો પ્રહારથી મરણો; એટલે તરત જ ભગવાને પોતે જ તારું ગર્ભાવસ્થામાં રક્ષણ કર્યું. પણ હવે હે રાબન્! ભગવાનને તારું પ્રયોજન નથી એટલે એક મુનિકુમારના શાપમાંથી પણ તે અત્યારે તારું રક્ષણ કરતા નથી તે તું પોતે જ અનુભવી રહ્યો છું. આ પ્રમાણે કરવાથી કોઈ ભગવદ્રૂપ પદાર્થની શક્તિમાં કોઈ ભક્તની ન્યૂનતા થતી નથી, કારણ કે ભગવાનની બધી શક્તિઓ તેમની ઇચ્છાશક્તિને અધીન છે, અને ભગવાનની ઇચ્છાશક્તિ બીજી બધી શક્તિઓ કરતાં અધિક છે. જ્યારે અગ્નિની દાહકશક્તિ મંત્રબળ વડે અટકાવવામાં આવે ત્યારે આપણે એમ ન કહી શકીએ કે અગ્નિની દાહકશક્તિનો નાશ જ થઈ ગયો. પ્રકૃત વિષયમાં પણ “યાસાં સાક્ષાદ્” ઇત્યાદિ પંક્તિઓમાં

કુર્યાદપીતિ । દ્વિતીયવૃત્તીયાદિકં પરિહરતિ ભગવતીતિ । તત્રેશ્વરો હિ સર્વરસમોક્ત્તા ભવતિ । ‘સર્વરસ’-
 इतिश्रुतेः । कामरसो हि तादृशभाववतीषु विशिष्टोऽनुभूतो भवति । कामशास्त्रे तथैव निरूपणात् । तथा
 चैश्वर्यवलयं विस्मयो न कार्यः । तथा भगदद्वीर्यस्त्रेतरसाधनासाध्यसाधकत्वेनात्युत्प्रवत्वात् क्रोधादिदोष-
 मन्यानिवर्त्यमपि स्ववीर्येण हरिर्निवारयितुं समर्थ इति तादृशे स विस्मयो न कार्यः । यशो ह्यसाधा-
 रणमसाधारणे कर्मणि सति भवति । यदि स्नेहवत्त्वेव मुक्तिं दद्यात्, न द्विदु, तदान्यसाधारण्येना-
 साधारणं यशो न स्यात् । भयद्वेषादिमत्स्वपि स्नेहादिमत्समानफळदाने ह्यसाधारणत्वेनासाधारणं यशः
 स्यात् । तथा च तादृशयशसः सहजत्वेन तद्ज्ञापकधर्मो अपि हरौ सहजा ष्वेति नायं विस्मयः
 कार्यः । श्रीलक्ष्मीः । सा चैतादृशस्नेहवती यद्वक्षसि स्थितिं प्राप्यापि चरणरजः कामयते प्रत्यवतारं
 चावतरति । सदा तद्वत्त्वेन हरिः स्नेहरसामिन्न इति तद्वत्सु स्वरूपदानं युक्तम् । ऐक्यं हि ज्ञानमार्गं ।
 हरेश्च ज्ञानवत्त्वेन तेषु तथा युक्तम् । सौहार्दं हि सख्ये सति भवति । तच्च समानशीलव्यसनेष्वेव ।
 ‘नाहमात्मानमाशासे मद्भक्तैः साधुभिर्विना । श्रियं चात्यन्तिकीं ब्रह्मन् येषां गतिरहं परा ॥ साधवो
 हृदयं मह्यं साधूनां हृदयं त्वहम् । मदन्यत्ते न जानन्ति नाहं तेभ्यो मनागपि’ ॥ इत्यादिवाक्यैर्यथा

જે પ્રયોજન દર્શાવવામાં આવ્યાં છે તે જ પ્રયોજનો માટે લગવાને કેટલાંક ગોપીજનોને મગુણ બનાવ્યાં
 છે એમ સમજીને તમારે વિરમય કરવો જોઈએ નહિ. લગવાનના સામર્થ્યનો અનુભવ ન હોવાથી ખીજને
 માણસ કદાચ શંકા કરે પણ ખરો, (પરંતુ તમે લગવાનના માહુરમ્યનો અનુભવ કરેલો છે એટલે તમને
 આ વિષયમાં આશ્ચર્ય થવું જોઈએ નહિ.) શુકદેવજી ભગવતિ એ પદ વડે ખીજ અને ત્રીજા વિરમયનો
 પરિહાર કરે છે. ખરેખર! ઇશ્વર સર્વ રસના ભોક્તા છે, કારણ કે શ્રુતિ કહે છે કે લગવાન સર્વરસ છે;
 કામરસનો વિશિષ્ટ અનુભવ કામભાવવાળી સ્ત્રીઓમાં થાય છે, કારણ કે કામશાસ્ત્રમાં તે પ્રમાણે જ વર્ણન
 કરવામાં આવ્યું છે. માટે ઐશ્વર્યવાળા લગવાનને વિષે તમારે આવો વિરમય કરવો નહિ. (ત્રીજા વિરમયનો
 પરિહાર કરતાં શુકદેવજી કહે છે કે) લગવાનમાં જે વીર્ય ગુણ રહેલો છે તે ખીજ સાધનોથી સિદ્ધ ન
 થઈ શકે એવા પદાર્થોને સિદ્ધ કરી શકે છે અને તેથી તે ધણું ઉચ્ચ છે, અને તેથી જ ખીજ સાધનોથી
 નાશ ન પામે એવા કોષાદિ દોષોનો પણ લગવાન પોતાના વીર્ય વડે નાશ કરવાને સમર્થ છે; એટલે
 એવા વીર્યવાળા લગવાનને વિષે તમારે વિરમય કરવો જોઈએ નહિ. (ઓથો વિરમય દૂર કરતાં શુકદેવજી
 કહે છે કે) યશ ખરેખર અસાધારણ છે અને અસાધારણ કર્મ કરવાથી તે પ્રાપ્ત થાય છે. જે લગવાન
 એકલા સ્નેહવાળા ભક્તોને જ મુક્તિ આપે અને દ્રેષ કરનારાઓને ન આપે તો તે ખીજ સાધારણ
 માણસોની માફક જ વર્તે છે અને તેથી લગવાનને અસાધારણ યશ મળે નહિ. સ્નેહ વગેરે ધર્મોવાળા
 મનુષ્યોને લગવાન જે ફલ આપે છે તે જ ફલ જે લગવાન લય, દ્રેષ વગેરે ધર્મોવાળા મનુષ્યોને આપે
 તો તે ખરેખર અસાધારણ કહેવાય, અને તેથી તેમને અસાધારણ યશ મળે. આ પ્રમાણે લગવાનનો
 અસાધારણ યશ સહજ છે, અને તેથી તે યશ દર્શાવનારા ધર્મો પણ લગવાનમાં સહજ જ છે; માટે
 તમારે આ વિરમય કરવો જોઈએ નહિ, શ્રી એટલે લક્ષ્મીજી. લગવાનમાં તેમનો સ્નેહ એવા પ્રકારનો છે
 કે લગવાનના વક્ષાન્ત્યજ ઉપર સ્થાન મેળવીને પણ લક્ષ્મીજી તેમના ચરણરજની ઇષ્ટા કરે છે અને
 હરેક અવતારમાં લગવાનની સાથે તે પોતે અવતરે છે. આ પ્રમાણે લગવાન હૃમ્મૈશાં શ્રીવાળા છે એટલે
 તે સ્નેહરસને પૂરેપૂરી રીતે બાણુનાશ છે, અને તેથી જ સ્નેહવાળા મનુષ્યોને તે સ્વરૂપદાન કરે છે એ
 ખરોખર છે. (લગવાનની સાથેજ) ઐક્ય જ્ઞાનમાર્ગમાં હોય છે. લગવાન જ્ઞાનવાળા છે એટલે જ્ઞાની માણસો
 લગવાનની સાથે ઐક્ય પ્રાપ્ત કરે તે યોગ્ય છે. સૌહાર્દ, સખ્ય હોય તો, સંભવે છે. આ મિત્રતા સરખા
 આધાર વિચારવાળા માણસોમાં જ હોય છે. “હે બ્રહ્મન, જેમની પરા ગતિ હું હું એવા મારા સાધુ ભક્તો
 વિના હું મારા આત્માની તથા નિલ્ય શ્રીની આશા રાખતો નથી. સાધુઓ માફ હૃદય છે અને સાધુઓનું
 હૃદય હું છું. તેઓ મારા વિના ખીજું કંઈ પણ બાણુતા નથી, અને હું પણ તેઓના વિના જશ પણ ખીજું

ભગવતો મક્ષાતિરિક્તે રાગાભાવો મક્ષેષ્વેવ ચ રાગ इति वैराग्यवच्चं तथा भक्तानामपि भगवतीति सौहार्दयोगेषु सौहार्दं ददातीति पूर्वोक्तवैराग्यवच्चात् तेषु तथा करणं युक्तमितिभावः । ‘यशोदानन्दन’ इत्यादिनोक्तविस्मयाभावार्थमाह अज इति । यदि भगवतो जीववत् कुत्रापि जन्म स्यात् तदान्यत्र बहिः-स्थितोऽत्रान्तर्हृदि कथमागतस्तत्र सन्नेवेतिशङ्का स्यात् । तदभावात् । स्वेच्छया यथा मायाजवनिकां दूरीकृत्य यशोदागृहे प्रकटः, तथा वने, तथैवान्तर्हृद्यपीत्यजे नायं विस्मयः कार्यः । अप्रिमोक्ततदभावा-र्थमाह योगेश्वरेति । योगिनो हि योगबलेन भोगार्थमनेकानि शरीराणि युगपत्क्षणमात्रेण सृजन्ति । तेषां च योग आगन्तुको धर्मः । भगवाँश्च तादृग्धर्मसम्पादकः फलदाता चेति तेषामपीश्वर इति सहजानन्तशक्तिमानिति तास्त्वलौकिकदेहसम्पादनमात्रं न विस्मयहेतुर्भवितुमर्हति । अप्रिमतदभावायाह कृष्ण इति । ‘कृषिर्भूवाचक’इतिवाक्यात् सदानन्दस्वरूपो भगवान्, निर्दोषपूर्णगुण इति यावन् । तेन कृष्णातिरिक्तस्य वस्तुमात्रस्यैव सदोषत्वात्त्रापि स्वार्थ्यहेतुत्वं जानतः सदोषत्वमेवेतिनिश्चयः । इयं च लीला स्वरूपानन्दरूपा तादृश्येवेति सर्वात्मभावरहितेष्वेतदनुभवायोग्यत्वान्नायं विस्मयः कार्य इत्यर्थः । किञ्च, एतासां तु स्नेहः पूर्वोक्तः साधनत्वेनासीत्, गोकुलं ‘त्वह्मवाप्तं निशि ज्ञायान’मिति वाक्यात् सर्व-

બાણુતો નથી” ઇત્યાદિ ભગવાનનાં વાક્યોવડે જેમ ભક્ત વિના ધીબ કોઈ પદાર્થમાં ભગવાનની આસક્તિ હોતી નથી, અને ભક્તોને વિષે જ આસક્તિ હોય છે અને તે રીતે ભગવાનમાં વૈરાગ્ય સિદ્ધ થાય છે તેમ ભક્તોની પણ આસક્તિ ભગવાનમાં જ હોય છે, અને ભગવાન વિના ધીબ કોઈ પદાર્થમાં હોતી નથી, અને તે રીતે ભક્તોમાં વૈરાગ્ય સિદ્ધ થાય છે, એટલે મિત્રતા કરવા યોગ્ય ભક્તોને ભગવાન સૌહાર્દ આપે છે. માટે ભક્તોમાં પહેલાં જણાવેલો વૈરાગ્ય નામનો ધર્મ હોવાથી તેમના પ્રતિ ભગવાન (વૈરાગ્યમૂલક) સૌહાર્દ દર્શાવે એ યોગ્ય છે. ગોપીજનોનો ભાવ યશોદાનન્દનમાં છે ઇત્યાદિ વાક્યોમાં રાજાને જે (પાંચમો) વિરમય થયો હતો તે દૂર કરવાને શુકદેવેજી અજે એ પ્રમાણે કહે છે. જે ભગવાન જીવની માફક કોઈ પણ સ્થળે જન્મ્યા હોત તો એક સ્થળે બહાર પ્રકટ થઈને, ત્યાં ને ત્યાં રહીને જ, અહીં અંતર્ગૃહગતા ગોપીજનોના હૃદયમાં શી રીતે આવ્યા એમ શંકા થાય. પણ ભગવાનને જીવની માફક જન્મ હોતો નથી (એટલે તે શંકાને સ્થાન નથી). જેમ ભગવાન પોતાની ઇચ્છાથી માયાનો પડો દૂર કરીને યશોદાજીના ઘરમાં પ્રકટ થયા, તેમ વનમાં પ્રકટ થયા, તેમ અંતર્ગૃહગતા ગોપીજનોના હૃદયમાં પણ પ્રકટ થયા. તેથી જેમનો જન્મ નથી એવા ભગવાનને વિષે આ વિરમય તમારે કરવો ભેદ એ નહિ. આગળની પંક્તિઓમાં વર્ણવેલા છઠ્ઠા વિરમયને દૂર કરતાં શુકદેવેજી કહે છે કે યોગેશ્વર. યોગી લોકો; ખરેખર, પોતાના યોગબળથી ભોગને માટે અનેક શરીરો ક્ષણમાત્રમાં એક સામટાં ઉત્પન્ન કરે છે. યોગીઓનો આ યોગ આગન્તુક ધર્મ છે, સહજ નહિ. ભગવાન તો આવા પ્રકારના યોગને ઉત્પન્ન કરનાર છે અને તે યોગનું ફળ આપનાર છે, તેથી તે યોગેશ્વરોના પણ ઇશ્વર છે; એટલે ભગવાન સહજ—સ્વાભાવિક—અનન્ત શક્તિવાળા છે. તેથી તેમણે અન્તર્ગૃહગતા ગોપીજનોને અલૌકિક દેહ આપ્યો તેમાં વિરમયનું કારણ હોવું ભેદ એ નહિ. આગળની પંક્તિઓમાં વર્ણવેલો સાતમો વિરમય દૂર કરતાં શુકદેવેજી કહે છે કે કૃષ્ણે. ‘કૃષ્ ધાતુ સત્તાવાચક છે’ એ વાક્યથી જણાય છે કે ભગવાન સદાનન્દસ્વરૂપ છે, અર્થાત્ નિર્દોષ પૂર્ણગુણ છે. તેથી કૃષ્ણ વિના ધીબ બધાય પદાર્થો દોષવાળા છે, અને તે દોષવાળા પદાર્થોમાં પણ પોતાને શાન્તિ મળે છે એમ જે બાણુ છે તે દોષવાળો જ છે એમ નિશ્ચય થાય છે. આ રાસલીલા સ્વરૂપાનન્દરૂપ છે અને તેથી જેમનામાં સર્વાત્મભાવ છે તેમનાથી જ તે અનુભવાય છે; એટલે જેઓ સર્વાત્મભાવરહિત છે તેઓ આ રાસલીલાનો અનુભવ કરવાને માટે અધિકારી નથી. તેથી આ વિરમય તમારે કરવો ભેદ એ નહિ એવો અર્થ છે. વળી તે ગોપીજનોનો સ્નેહ જે પહેલાં વર્ણવવામાં આવ્યો છે તે સાધનરૂપે હતો, પરંતુ “દિવસે કામમાં રોકાયલં અને રાત્રિએ સૂઈ જનારું” એ વાક્ય

સાધનવિમુક્તિ સદપિ પ્રતિક્ષણ સ્વરૂપે લીયતે, અગ્નિમાગ્નિમલીહારસાનુભવાર્થ ભગવાન્ પરં પુનઃ પુનઃ
પૃથક્કૃત્ય તામનુભાવયતીત્યચિન્ત્યાનન્તશક્તિમતિ ન કિચ્ચિદાશ્ચર્યમિત્યાશયેનાહ યત્ એતદિતિ । શુકસ્ત્વ-
ધુના લીહેતરનનુસંધાનાદ્ભાવનયા તત્રૈવ સ્થિત ઇત્યેતદિત્યુક્તવાન્, વર્તમાનપ્રયોગં ચ કૃતવાન્, તામેવ
લીલામનુભવતીતિ સર્વમનવદ્યમ્ ।

નન્વેતદૈપરીત્યમપિ સુવચમ્ । તથાહિ । એતા અપિ પૂર્વોક્તમધ્યપાતિન્ય એવ । અત એવ પૂર્વશ્લોકે
તાસામનિવૃત્તિમુક્ત્વા તાદશી સા લોકેડત્યસમ્ભાવિતેતિ સા કથમુપપદ્યત ઇત્યાશ્ચકાનિરાસાયાહ
અન્તર્ગૃહેત્યાદિ । અત્રાયં ભાવઃ । પૂર્વં હિ વચ્ચનેન નિવર્તનમ્ । તથા સતિ નિવૃત્તિર્હિ વિપરીત-
સ્વક્રિયયા ભવતિ । સા ચાતિદૂરે, યતસ્તસજાતીયાઃ કાચ્ચિદ્ગર્ભાદિકૃતે ક્રિયયા પ્રતિબન્વે તત્પ્રતિબન્ધ્યં
દેહમપિ સ્વક્ત્વા ભગવત્સજ્જતા જાતાઃ । તથા ચૈતાદૃશ્યઃ પૂર્વોક્તાઃ સર્વા ઇતિ યુક્તૈવાનિવૃત્તિઃ ।
કિચ્ચ, 'તદ્ભાવનાયુક્તા' ઇતિપદે તદ્ચ્છબ્દસ્ય પૂર્વપરામર્શિત્વેન પૂર્વં ચ પૂર્વોક્તાનામેવ ભાવસ્યોક્તવાદે-
તદ્ભાવસજાતીયભાવવચ્ચં પૂર્વોક્તાનામપીતિ ગમ્યતે । તેનૈતન્નિશ્ચાશેષધર્મવચ્ચં તત્રાપિ સિધ્યતિ । એતાસાં

એમ બતાવે છે કે ગોકુલ તો સર્વસાધનરહિત હોવા છતાં પણ દરેક ક્ષણે ભગવાનના સ્વરૂપમાં લય
પામે છે, પણ બીજી આગળની લીલાના રસના અનુભવને માટે ભગવાન વારંવાર તેમને પોતાના
સ્વરૂપથી છૂટા પાડીને તે તે લીલાનો અનુભવ કરાવે છે. આ પ્રમાણે અચિન્ત્ય અનન્ત શક્તિવાળા
ભગવાનને વિષે કાંઈ પણ આશ્ચર્ય નથી એમ કહેવાને માટે શુકદેવજી કહે છે કે યતઃ એતદ્, જેનાથી આ
ગોકુલ મુક્ત થાય છે. શુકદેવજીને તો હુમણાં લીલા વિના બીજા પદાર્થનું અનુસંધાન ન હોવાથી તે પોતે
લાવનાવડે ગોકુલમાં લીલામાં જ સ્થિતિ કરી રહ્યા છે એટલે તેમણે એતદ્ એ પ્રમાણે કહ્યું અને મુચ્યતે
એ પ્રમાણે વર્તમાન કાળનો પ્રયોગ કર્યો. આ પ્રમાણે શુકદેવજી રાસલીલાનો અનુભવ કરી રહ્યા છે
એટલે સર્વ વર્ણન યોગ્ય છે.

શંકાઃ—અત્યાર સુધી તમે જે કહ્યું કે રાસમંડલનાં ગોપીજનો નિર્ગુણ છે અને અંતર્ગૃહગતા
ગોપીજનો સગુણ છે તેનાથી વિરુદ્ધ પણ સારી રીતે કહી શકાય એમ છે. જેમકે—આ અન્તર્ગૃહગતા
ગોપીજનો પણ પહેલાં જણાવેલાં ગોપીજનોના જેવાં જ છે. તેથી જ આઠમા પ્રલોકમાં તેઓ ન ગયાં
એમ કહેવામાં આવ્યું. સ્ત્રીઓ આ પ્રકારે પોતાને ઘેર ન બાંધ એ તો લોકમાં બહુ અસંભવિત છે માટે
તે સ્ત્રીઓ ઘેર ન ગયાં તે શી રીતે ઘટી શકે છે એ શંકા દૂર કરવાને માટે શુકદેવજીએ અન્તર્ગૃહ ઇત્યાદિ
ત્રણ પ્રલોકો (નવ, દસ અને અગીઆર) કહ્યા. અહીં આ પ્રમાણે તાત્પર્ય છે. પહેલાં આઠમા પ્રલોકમાં
પતિ વગેરેએ શપ્થો વડે ગોપીજનોને અટકાવવા માંડ્યાં. આ પ્રમાણે થતાં, ગોપીજનોની નિવૃત્તિ
વિપરીત ક્રિયાથી—પાછા ફરવાથી—થાય. પણ તે વિપરીત સ્વક્રિયાની વાત તો ધણી દૂર રહી, કારણ
કે તેમના જેવાં જ બીજાં કેટલાંક અન્તર્ગૃહગતા ગોપીજનોનો બ્યારે તેમના પતિ વગેરેએ ક્રિયા વડે
પ્રતિબંધ કર્યો ત્યારે પતિ વગેરે જેનો પ્રતિબન્ધ કરતા હતા એવા દેહનો પણ તે ગોપીજનોએ ત્યાગ
કર્યો અને પછીથી તે ભગવાનની સાથે સમાગમ પામ્યાં. અર્થાત્ પૂર્વોક્ત સર્વ ગોપીજનો આ પ્રકારનાં—
અંતર્ગૃહગતા ગોપીજનો જેવાં—જ છે તેથી આઠમા પ્રલોકમાં ગોપીજનો ઘેર ન ગયાં એ વાત જે
કહેવામાં આવી છે તે ઘરોઘર છે. વળી નવમા પ્રલોકમાં આવેલા તદ્ભાવનાયુક્તાઃ એ પદમાં તત્ શબ્દ
પહેલાં જણાવેલા પદાર્થનો સંબંધ દર્શાવે છે, અને પહેલાં આઠમા પ્રલોકમાં પૂર્વોક્ત શ્રુતિરૂપા ગોપી-
જનોના ભાવનું જ વર્ણન કરવામાં આવેલું છે; એટલે નવમા, દસમા અને અગીઆરમા પ્રલોકમાં
વર્ણવેલાં અન્તર્ગૃહગતા ગોપીજનોનો ભાવ પહેલાં આઠમા પ્રલોકમાં વર્ણવેલાં ગોપીજનોમાં પણ છે એમ
જણાય છે. તેથી નવ, દસ અને અગીઆર એ ત્રણ પ્રલોકમાં વર્ણવેલાં અંતર્ગૃહગતા ગોપીજનોનાં
બધા ય ધર્મો આઠમા પ્રલોકમાં વર્ણવેલાં ગોપીજનોમાં પણ છે એમ સિદ્ધ થાય છે. અંતર્ગૃહગતા
ગોપીજનોને વિદેહ સુક્તિ આપી એટલે દેહની નિવૃત્તિ વિના સુક્તિ હોતી નથી એ પ્રમાણે શુકદેવજીએ

મુક્તિર્દેવેતિ તન્નિવૃત્તિં વિના ન સેતિ તથોક્તમ્ । ઘાતાં ન તથેતિ ન તથોક્તમિતિ ચેત્, અહો શક્કાઢ્ય-
માનિનો મૌઢ્યદાઢ્યં તવ । યસ્માદાલોચનલોચનરાહિત્યેન વાહિમૌઢ્યાસત્સન્નાઢ્યગિરિગર્તાઘાતપાતવિ-
વશાશયઃ પરોક્તમપિ નાનુસંઘત્સે । તથા હિ । યચ્છદ્ધાનિરાસાયૈતલ્કથાવતારિતા તદ્વાવશ્ચ ત્વયા
વર્ણિતઃ, તત્ર ત્વાં વૃચ્છામસ્તદર્શમિયં કથા કલ્પિતા ઝવ સિદ્ધૈવાનુદિતા । અન્ય એવ સંમતશ્ચેત્, તત્રાપિ
ત્વાં વૃચ્છામઃ, એતાસાં પ્રતિબન્ધે કો હેતુરિતિ । સ્વપ્રિયાસ્વપિ સગુણત્વં ઢ્યાપયિતુમેતાસાં પ્રતિબન્ધો
હરિણૈવ કૃત હિતિ ચેદ્રવીપિ, હન્ત એવંવિચારકસ્ય તવ શતઘા હૃદયં નાસ્ફુટત્ કૃતસત્ત્વ જાનીમઃ ।
ચતો મર્યાદામક્તિમાર્ગાયસેવાવિપયકશ્રદ્ધાયા અપિ નિર્ગુણત્વં તત્ર સાક્ષાદ્ભક્તસન્નિનીપુ સગુણત્વં વ્રવીપિ ।
કિન્ન, 'તા મન્મનસ્કા મત્પ્રાણા મદર્થે ત્લકદૈહિકા' ઇત્યાદિના પ્રમુણૈવ, 'એતાઃ પરં તનુષ્ટત' ઇત્યાદિનો-
દ્ધવેન 'નોદ્ધવોઽણ્વપિ મદ્ચૂન' ઇત્યાદિના ભગવતા સ્તુતેનાપિ ચરણરેણુપ્રાર્થનાપૂર્વકં સ્તુતા ઇતિ ક
તદ્વન્ધશક્કાપિ । નનુ કામોપાધિસ્નેહવચ્ચેન તથોચ્યત ઇતિ ચેત્ । ન । તથાસ્નેહે ભગવતોઽપિ વિષયાન્તર-

અગીઆરમા ર્લોકક્રમાં કહું. આઠમા ર્લોકક્રમાં વર્ણવેલાં ગોપીજનોને દેહનિવૃત્તિપૂર્વક મોક્ષ મળ્યો નથી
એટલે ત્યાં તે પ્રમાણે કહું નથી. આ પ્રમાણે આઠમા ર્લોકક્રમાં જણાવેલાં શ્રુતિરૂપા ગોપીજનો અને
નવ, દસ અને અગીઆર એ ત્રણ ર્લોકક્રમાં જણાવેલાં અંતર્ગૃહગતા ગોપીજનો એક જ પ્રકારનાં છે;
શ્રુતિરૂપા ગોપીજનો ઉચ્ચકોટિનાં અને અંતર્ગૃહગતા ગોપીજનો નીચકોટિનાં એમ નહિ.

સમાધાનઃ—અરે ! તારા જેવા શંકા કરનારની આ મૂર્ખતાની પરાકાષ્ટા । કારણ કે તારી પાસે
વિચારરૂપી ચક્ષુઓ નથી એટલે યદિર્શુખતા અને અસત્સંગરૂપી પર્વતોની ખીણોમાં અકળાઈને પડવાથી
તારું અંતઃકરણ એટલું ઝપું દુષ્ટ થઈ ગયું છે કે શુકદેવજી જેવા મુનિઓ જે કહે છે તેનો પણ તું વિચાર
કરતો નથી. જો ગોપીજનો ઘેર ન ગયાં એ વસ્તુ લોકમાં અસંભવિત છે અને તેથી તે કેમ સંભવે-
આ શંકાને દૂર કરવાને માટે નવ, દસ અને અગીઆર એ ત્રણ ર્લોકક્રમાં જણાવેલી કથાનું તે વર્ણન કર્યું
અને તેનો ભાવ પણ તે વર્ણવ્યો. તો હવે એ કથાનો અર્થ હું તને પૂછું છું:—આ કથા કલ્પિત છે કે
તે સિદ્ધ જ હતી અને તેનો અર્થ કૃત અનુવાદ કરવામાં જ આવ્યો છે ? જો સિદ્ધાનુવાદરૂપી ખીણે
પક્ષ તને સંમત હોય તો પછી એ વિષે હું તને પ્રશ્ન પૂછું છું કે યધાં ગોપીજનોનો પ્રતિબંધ કરવામાં
શો હેતુ છે ?

આઠમા ર્લોકક્રમાં વર્ણવેલાં સ્વપ્રિયા ગોપીજનો પણ સગુણ છે એ દર્શાવવાને માટે આ અન્તર્ગૃહ-
ગતા ગોપીજનોનો પ્રતિબંધ લગવાને પોતે જ પતિ વગેરેની ઢારા કર્યો—એમ જો તું કહેતો હોય તો
ખરેખર ! તે ખેદની વાત છે, અને આ પ્રમાણે વિચાર કરતાં તારા હૃદયના સો કકડા કેમ ન થઈ ગયા
તે હું સમજી શકતો નથી. કારણ કે જ્યાં મર્યાદાલક્ષિતમાર્ગની સેવા વિષેની શ્રદ્ધા પણ નિર્ણય છે ત્યાં
સાક્ષાત્ લગવાનનો સમાગમ કરનારી ગોપીજનો જેમનું આઠમા ર્લોકક્રમાં વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે તે
સગુણ છે એમ તું કહે છે (તેથી મને ઘણો ખેદ થાય છે.) વળી “તે ગોપીજનોનું મન મારામાં છે,
તેમની ધન્દ્રીયો મારામાં છે અને મારે માટે તેમણે દેહની ઉપયોગી વસ્તુઓનો ત્યાગ કર્યો છે” ધલ્યાદિ
શબ્દોમાં લગવાને પોતે જ ગોપીજનોની સ્તુતિ કરી છે; “ઉદ્ધવ મારાથી જરા પણ ન્યૂન નથી” એ
પ્રમાણે લગવાને જેમની સ્તુતિ કરી છે એવા ઉદ્ધવજી પણ “આ ગોપીજનો ઉત્તમ પ્રકારે દેહ
ધારણ કરનારાં છે” ધલ્યાદિ શબ્દોમાં ગોપીજનોના ચરણરજની પ્રાર્થના કરીને તેમની સ્તુતિ કરે છે,
તો પછી એવાં ગોપીજનોમાં સગુણત્વના ગન્ધની શંકા પણ ક્યાંથી હોઈ શકે ?

શંકાઃ—આઠમા ર્લોકક્રમાં જણાવેલાં ગોપીજનોનો લગવાનમાં જે સ્નેહ હતો તે કામની
ઉપાધિવાળો હતો અને તેથી તે ગોપીજનોનો દેહનિવૃત્તિપૂર્વક મોક્ષ ન થયો એર. કહેવામાં આવ્યું છે.

તુલ્યત્વેન 'સંત્યજ્ય સર્વવિષયા'નિતિકથનાતુપપત્તેઃ । વિષયાર્થમેવાગમનાત્ । ન ચ ભગવતો વિષય-
ત્વેऽપિ તદતિરિક્તવિષયાણાં ત્યાગોऽનુદ્યત્ इति वाच्यम् । 'તવ પાદમૂલં પ્રાપ્ત્વ'ઇત્યુક્તિવિરોધાત્ । ન હિ
કામિન્ય એવં વદન્તિ કિન્તુ મક્તા એવ । કિન્ન, અતિતોકે પૂતનાસુપત્તઃપાનાનન્તરં રક્ષાકરણે શ્રીશુકેન
હેતુરુક્ત 'ઇતિપ્રણયવદ્ધામિર્ગોપીમિ'રિતિ । ન હિ તાદૃશ્યે કામોપાધિકઃ સ સંભવતિ । ન વા તાદૃશીના-
મજ્જનાદિત્યાગઃ સંભવતિ, પ્રત્યુત તદાદિ સર્વં પ્રસાધ્યાગમનં કુબ્જાવત્ । તદનન્તરં ચદ્રમણં તત્તુ 'રસો વૈ
સ' ઇતિશ્રુતેઃ સ્વરૂપસ્ય રસાત્મકત્વાદ્રસરીત્યા સ્વરૂપાનન્દનામેવ । 'સાત્ત્વિકં સુખમાત્મોત્થં વિષયોત્થં
તુ રાજસં । તામસં મોહદૈન્યોત્થં નિર્ગુણં મદપાશ્રય'મિતિ ભગવદ્વાક્યાત્ ભગવત્સમ્બન્ધિસુખસ્યાપિ
ગુણાતીતત્વમેવ) ॥ ૧૬ ॥

એવં પ્રાસક્તિકં પરિહૃત્ય પ્રસ્તુતમાહ તા દૃષ્ટેતિ ।

તા દૃષ્ટાન્તિકમાયાતા ભગવાન્ વ્રજયોષિતઃ ।

અવદદ્વદતાં શ્રેષ્ઠો વાચઃપેશૈર્વિમોહયન્ ॥ ૧૭ ॥

સમાધાન:—આ પ્રમાણે શંકા કરવામાં આવે છે તે યોગ્ય નથી. જો ભગવાનમાં ગોપીજનોનો
એક કામમૂલક હોય તો ભગવાન્ પણ જગતના ખીભ બધા પદાર્થોના જેવા યદ્યજ્ય, અને તેથી "બધા
વિષયોનો સંપૂર્ણ ત્યાગ કરીને" એ ગોપીજનોનું વચન ઘટી શકે નહિ, કારણકે (ગોપીજનોનો
ભગવાનમાં કામમૂલક એક હોય તો) તેઓ ભગવદ્રૂપ વિષયને માટે જ આવેલાં હોવાં જોઈએ. ભગવાન્
ગોપીજનોના કામનો વિષય થાય તો પણ ભગવાન્ વિનાના ધીભ બધા વિષયોનો ત્યાગ કરવાની વાત
સંત્યજ્ય સર્વવિષયાન્ એ પ્રલોકમાં કહેવામાં આવેલી છે—એમ કોઈએ શંકા કરવી નહિ; કારણકે
(તેમ શંકા કરવાથી) "તમારા ચરણમાં અમે પ્રાપ્ત થયાં છીએ" એ વચનની સાથે વિરોધ આવે છે.
ભગવાનના ચરણકમલને પ્રાપ્ત થવાની વાત કામિની સ્ત્રીઓ કરતી નથી, પરંતુ ભક્તો જ તે પ્રમાણે કહે
છે. વળી જ્યારે ન્હાના બાળકરૂપે ભગવાને પૂતનાના પ્રાણ અને સ્તનનું પાન કર્યું ત્યારે ગોપીજનોએ તેમનું
રક્ષણ કર્યું હતું. અને પછી શુકદેવજીએ "આ પ્રમાણે ભક્તિજન્ય એક વડે બંધાએલી ગોપીજનોએ
જેમનું રક્ષણ કર્યું એવા ભગવાન્....." ઇત્યાદિ શબ્દોમાં કહ્યું કે ગોપીજનોએ ભગવાનનું જે રક્ષણ
કર્યું તેનું કારણ એ કે તેમનો ભગવાનમાં ભક્તિજન્ય એક હતો. આવા ન્હાના બાળકને વિષે કામોપાધિક
એક ધીલકુલ સંભવતો નથી. વળી કામિની સ્ત્રીઓ અંબન વગેરેનો ત્યાગ કરે તે પણ સંભવતું નથી,
પણ કુબ્જાની માફક અંબન વગેરેથી દેહની શોભા કરીને પોતાના કાન્તની પાસે આવે છે. ગોપીજનો
ભગવાનની પાસે આવ્યાં ત્યાર પછી ભગવાને તેમની સાથે જે રમણ કર્યું તે તો તેમણે ગોપીજનોને
રસશાસ્ત્રની રીતે સ્વરૂપાનન્દનું જ દાન કર્યું છે, કારણકે "ખરેખર પરમાત્મા રસરૂપ છે" એ શ્રુતિને
આધારે ભગવાનનું સ્વરૂપ રસાત્મક છે (અને એ જ રસાત્મક સ્વરૂપનું દાન ભગવાને રમણદ્વારા કર્યું
છે, બ્રહ્મુદ્ધિથી ભગવાને રમણ કર્યું નથી.) "આત્માથી જે સુખ મળે છે તે સાત્ત્વિક છે, વિષયથી જે સુખ
મળે છે તે રાજસ છે, મોહ અને દૈન્યથી જે સુખ મળે છે તે તામસ છે અને મારાથી જે સુખ મળે છે
તે નિર્ગુણ છે." એ પ્રમાણે અગીઆરમા સ્કન્ધમાં ભગવાનની આજ્ઞા છે અને તે ઉપરથી જણાય છે કે
ભગવત્સંબંધી સુખ પણ નિર્ગુણ જ છે.) ૧૬

આ પ્રમાણે પરીક્ષિતની પ્રાસંગિક શંકા દૂર કરીને શુકદેવજી નીચેના તા દૃષ્ટા એ પ્રલોકમાં આલતા
વિષયનું નિરૂપણ કરે છે:—

તે વ્રજસ્ત્રીઓને પોતાની પાસે આવેલાં જોઈને વક્તાઓમાં શ્રેષ્ઠ

એવા ભગવાન્ સુંદર શબ્દવાણાં વાક્યોથી મોહ પમાડતા બોલ્યા. ૧૭

યાસ્તુ સમાહૂતાઃ સમાગતાસ્તા ન નિવાર્યન્તે, યાઃ પુનઃ સંગુણાઃ સમાગતા અન્યસમ્બન્ધિન્યઃ, તાઃ શબ્દશ્રવણાત્ સમાગતા इति શબ્દેન નિવારણીયાઃ । અન્યશેષતયા ભજનમયુક્તમિતિ । કરિષ્યમાણ-લીલા તુ સર્વભાવપ્રપત્તિસાધ્યા, અતો નિવારણાર્થ યત્નમાહ । તા 'દુહન્ત્' इत्याद्याઃ અન્તિકમાયાતા દૃષ્ટા સ્વાર્થમેવાગતા इति નિશ્ચિત્ય ભગવાન્ સર્વજ્ઞઃ સર્વસમર્થોપિ તા અપિ ત્રજયોષિતઃ અપાવૃતાઃ સ્વકીયાશ્ચ । અતઃ સર્વાનુપપત્તિરહિતા અપિ દૃષ્ટા અવદત્ । ધર્મપ્રવોધનાર્થ વક્ષ્યમાણમુક્તવાન્ । નતુ તાઃ પૂર્વ નિવાર્યમાણાઃ સમાગતાઃ કથમેતદ્વાક્યેન નિવૃત્તા ભવિષ્યન્તિ, અતો વ્યર્થો વાક્પ્ર-યાસ इति चेत्, તત્રાહ વદતાં શ્રેષ્ઠ इति । યે કેચિદ્વદન્તિ તેષાં મધ્યે શ્રેષ્ઠઃ । અતો હૃદયગામ્યસ્ય

જે ગોપીજનોને—કુમારિકાઓ અને અન્તર્ગૃહગતા ગોપીજનો (જે ગુણમય દેહનો લ્યાગ કરીને નિર્શુણુ દેહથી ભગવાનની પાસે આવ્યાં હતાં તે)—ભગવાને ઓલાવ્યાં હતાં તે ભગવાનની પાસે આવેલાં છે. તેમને ભગવાન્ પોતાની પાસે આવતાં અટકાવતા નથી. પણ જે દુહન્ત્યઃ ઇત્યાદિ પ્રલોકોમાં જણાવેલાં સગુણુ ગોપીજનો હતાં અને જે વિવાહિત હોવાથી ધીજનો—પોતાના લૌકિક પતિની—સાથે સંબંધવાળાં હતાં તે ભગવાનના વેણુનાદના શપ્દનું શ્રવણુ કરીને ભગવાનની પાસે આવ્યાં હતાં તેથી ભગવાને તે ગોપીજનોનું કેવળ શપ્દથી—હૃદયથી નહિ—નિવારણુ કરવું યોગ્ય છે; કારણુ કે ભક્તિમાર્ગનો સિદ્ધાન્ત એવો છે કે કોઈ પણ ઉપાધિ અથવા પ્રયોજનથી ભગવાનનું ભજન કરવું યોગ્ય નથી. (જે આ ગોપીજનો કેવળ વેણુનાદના શપ્દથી જ પ્રેરાઈને આવ્યાં હશે—અને ભગવાનને માટે જ નહિ આવ્યાં હોય તો—શપ્દથી જ ભગવાન્ તેમનું પોતપોતાને ઘેર જવાનું કહેતાં જ તે ગોપીજનો પોતાને ઘેર આવ્યાં જશે. પણ આગળ ઉપર આપણે જોઈએ છીએ કે ગોપીજનો ભગવાનના શાષ્ટિક નિવારણુથી ઘેર આવ્યાં જતાં નથી. તે ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે આ ગોપીજનોનું આગમન ઉપાધિરહિત હતું.) ભગવાન્ આગળ ઉપર જે રાસલીલા કરવાના છે તે કેવળ સર્વભાવપ્રપત્તિથી સિદ્ધ થાય એમ છે. અર્થાત્ જે સર્વાત્મભાવપૂર્વક ભગવાનને શરણુ નય છે તે જ રાસલીલાનો અધિકારી બને છે તેથી ભગવાને સગુણુ ગોપીજનોને ઘેર પાછા મોકલવા સાટે વાચનિક પ્રયત્ન કર્યો એમ શુકદેવજી આ પ્રલોકમાં કહે છે.

તાઃ—દુહન્ત્યઃ (૧૦-૨૬-૫) દોહતાં ઇત્યાદિ વર્ણુનવાળાં ગોપીજનો. તેમને પોતાની પાસે આવતાં જોઈને ભગવાને જણ્યું કે તે પોતપોતાના સ્વાર્થને માટે જ આવ્યાં છે. ભગવાન્ સર્વજ્ઞ છે અને સર્વસમર્થ પણ છે અને તેથી તેમને ગોપીજનોના પતિ પુત્ર વગેરેનો ભય નથી જ. વળી આ ગોપીજનો મજમાં રહેનારી સ્ત્રીઓ છે એટલે તેમનામાં હૃદયમાં એક ભાવ અને બહારથી ધીજને ભાવ એવું કાપટ્ય નથી, અને મજના સમ્બન્ધને લીધે તેઓ ભગવદીય છે. આ પ્રમાણે ગોપીજનોમાં કોઈ પણ જાતની અયોગ્યતા નથી. એવાં ગોપીજનોને પોતાની પાસે આવતાં જોઈને ભગવાન્ ઓલ્યા. કોઈ પણ જાતની ઉપાધિથી પ્રેરાઈને ભગવાનનું ભજન કરવું અયોગ્ય છે એ ભક્તિમાર્ગનો સિદ્ધાન્ત સમજાવવાને માટે ભગવાને ગોપીજનોને ઘેર જવાનો ઉપદેશ કર્યો.

શંકાઃ—આ ગોપીજનોના પતિઓ, પુત્રો, ગંધુઓ વગેરેએ પહેલાં તેમને ઘરની બહાર જતાં અટકાવવા પ્રયાસ કર્યો હતો, છતાં પણ તે ગોપીજનો ભગવાનની પાસે ચાલી આવ્યાં. તો પછી ભગવાનના ઉપદેશથી આ ગોપીજનો ઘેર પાછાં શી રીતે જવાનાં છે? માટે ગોપીજનોને ઘેર પાછાં મોકલવાનો ભગવાનનો આ શાષ્ટિક પ્રયાસ વ્યર્થ છે.

સમાધાનઃ—આ પ્રમાણે શંકા થાય તો શુકદેવજી કહે છે કે ભગવાન્ વદત શ્રેષ્ઠઃ—વક્તાઓમાં શ્રેષ્ઠ છે. જે કોઈ ઓલનારાઓ આ જગતમાં છે તેમાં ભગવાન્ શ્રેષ્ઠ વક્તા છે. તેથી ભગવાનનાં વચન સાંભળનારના હૃદયમાં પેસી નય છે. તેથી જ્યાં સુધી ગોપીજનો કેવળ ભગવાનના શપ્દથી ઘેર પાછાં આવ્યાં જતાં હોય ત્યાં સુધી ભગવાનને ક્રિયાથી ગોપીજનોને ઘેર પાછાં મોકલવાની જરૂર નથી.

વચનં ભવતિ । અતો યાવદ્વચનેન નિવૃત્તા ભવન્તિ, તાવન્ન કૃતૌ યોજનીયાઃ । કિન્ન, અલૌકિકમપ્યસ્ય નિવર્તને સામર્થ્યમસ્તિ તદાહ વાચઃપેશૌર્વિમોહ્યન્નિતિ । વાચઃપેશાઃ વાક્સૌન્દર્યયુક્તાઃ શબ્દાઃ તૈર્વિશેષેણ મોહ્યન્ । અથ વા । તા દદીકર્તુમેવ સમ્યક્ મોહનાર્થં નિષેધવાક્યાન્યુક્તવાન્, અન્યથા ગચ્છેયુરેવ । અતઃ અર્થતો નિવારયન્ અપિ પર્યવસાનતો ન નિવારયતિ ॥ ૧૭ ॥

મગવદ્વાક્યાન્યાહ સ્વાગતમિત્યાદિદશમિર્દશવિધાનાં નિવારકાણિ ।

શ્રીમગવાનુવાચ—સ્વાગતં વો મહાભાગાઃ પ્રિયં કિં કરવાણિ વઃ ।

બ્રજસ્યાનામયં કચિત્ બ્રૂતાગમનકારણમ્ ॥ ૧૮ ॥

તમોરજઃસત્ત્વભેદાઃ સ્વાન્તપર્યવસાનતઃ । નિરૂપ્યન્તે સ્ત્રિયસ્તાસુ વાક્યાન્યપિ યથાયથમ્ ॥ ૧ ॥

પ્રથમતસ્તામસસારિવચ્ચો નિવાર્યન્તે, તતસ્તામસરાજસ્યઃ, તતસ્તામસતામસ્યઃ, એવમ્પ્રેડપિ વિભાવ્યાઃ । પ્રથમં સમાગતાનાં લૌકિકન્યાયેનાહ સ્વાગતમિતિ । કુશલપ્રમોડયમ્ । વો યુષ્માકમાગમનં સ્વાગતં કિમિતિ । સ્તુતિમાહ મહાભાગા ઇતિ । ભવતીનાં મહદ્ગાયમ્, અતઃ સ્વાગમનમેવ તથાપિ

વળી ભગવાનની પાસે ગોપીજનોને ઘેર પાછાં મોકલવાનું અલૌકિક સામર્થ્ય પણ છે એમ શુકદેવણ વાચઃપેશૌર્વિમોહ્યન્ એ શબ્દોમાં કહે છે. વાચઃ પેશાઃ એટલે સુંદરવાણી વાળા શબ્દો; આવા શબ્દો વડે ભગવાન ગોપીજનોને વધારે મોહ પમાડતા હતા. અથવા તો તે ગોપીજનોને વધારે દેહ પ્રતાવવાને માટે જ અને રસના પોષણને માટે જ સારી રીતે મોહ ઉત્પન્ન કરવા સારુ ભગવાન ‘તમે અહીં ઉભાં ન રહો; પણ ઘેર ચાલ્યાં જાવ’ એ પ્રમાણે નિષેધ કરનારાં વાક્યો બોલ્યા. જે ભગવાન આ પ્રમાણે રસના પોષણને માટે નિષેધ વાક્યો બોલ્યા ન હોય તો તે ગોપીજનો ઘેર પાછાં જ ચાલ્યાં જાય. તેથી ભગવાન પોતાનાં વાક્યોના વાચ્ય અર્થથી—ઉપરથી એકદમ સમજાતા અર્થથી—ગોપીજનોને વનમાં રહેવાની ના પાડે છે છતાં પણ તાત્પર્યથી તેમને ના પાડતા નથી. ૧૭

ગોપીજનો સગુણ નિર્ગુણ ભેદે કરીને દસ પ્રકારનાં છે એટલે તેમનું નિવારણ કરવાને માટે હવે શુકદેવણ સ્વાગતમ્ ઇત્યાદિ દસ શ્લોકમાં ભગવાનનાં વાક્યો કહે છે.

શ્રીભગવાન્ બોલ્યા—

હે મહાભાગ્યશાળીઓ, તમે ભલે પધાર્યાં. હું તમારું શું પ્રિય કરું ?

વ્રજમાં તો કુશળ છે ને ? બોલો, અહીં આવવાનું શું કારણ છે ? ૧૮

તમસ્, રજસ્, અને સત્ત્વ એ ત્રણ ગુણોનું ક્ષણ અનુક્રમે નાશ, ઉત્પત્તિ અને પાલન છે. પ્રભુનો સમાગમ કરવામાં જે પદાર્થ વિલંબ કરાવતો હોય તે પદાર્થનો નાશ કરવાનું કામ તમસ્નું છે, પ્રભુની સાથે સમાગમ થવામાં જે વિલંબ થતો હોય તે સહન ન કરવાને માટે અચુક ભાવ ઉત્પન્ન કરવો એ કામ રજસ્નું છે અને તે ભાવનું પોષણ કરવાનું કામ સત્ત્વગુણનું છે. બધા ગુણોનું તાત્પર્ય આ ત્રણ પ્રકારના ક્ષણમાં છે તેથી ગોપીજનોમાં તમસ્, રજસ્ અને સત્ત્વ એ ત્રણ ગુણોના ભેદો રહેલા છે. અને એવા ભેદવાળી સ્ત્રીઓનું અહીં વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. આ દસ પ્રકારનાં ગોપીજનોની અંદર ભગવાનનાં દસ વાક્યો યથાયોગ્ય ઘટી શકે છે.

ભગવાન પહેલાં તામસસાત્ત્વિક ગોપીજનોનું નિવારણ કરે છે, પછીથી તામસરાજસીઓનું અને સ્વાર પછી તામસતામસીઓનું નિવારણ કરે છે. આગળના શ્લોકોમાં પણ ગોપીજનોનો આ પ્રકારે જ વિશાળ પાડવાનો છે. ભગવાન જે ગોપીજનો પોતાની પાસે આવ્યાં હતાં તેમને પહેલાં લૌકિક ન્યાયે સ્વાગતમ્—ભલે પધાર્યાં—એ પ્રમાણે કુશળ પ્રશ્ન પૂછે છે. તમે બધાં આવ્યાં તે બહુ સારું થયું. કેમ આવ્યાં છો તે પ્રયોજન કહેશો ? મહાભાગાઃ—મહાભાગ્યશાળી—એ પ્રમાણે ભગવાન ગોપીજનોની સ્તુતિ કરે છે. તમારું ભાગ્ય મોટું છે, તેથી તમારું આગમન સારું જ છે; છતાં પણ ગોપીજનોને ભગવાન પૂછે

પૃચ્છ્યત इति लोकोक्तिः । वस्तुतस्तु निष्प्रत्यूहं भगवत्सामीप्यमागता इति । समागतानामुपचारमाह प्रियं किं करवाणि च इति । किञ्चित्कार्ययितुमागता इति लक्ष्यन्ते, तथा सति तद्वक्तव्यम् । अर्थात् एतासां नाहं स्वभावतः प्रियः किन्तु कामतः प्रिय इति ज्ञापितम् । तत्प्रयोजनं त्रिविधं भवति, इष्टरूप-मनिष्टनिवृत्तिरूपं देशकालव्यवहितं कामितं च । तत्रापि त्रैविध्यमस्तीति वाक्यत्रयं वा । यद्भवत्यो धावन्त्यः समागताः, तत्र किं ब्रजे कश्चन उपद्रवो जातः, यद् ज्ञापयितुं तेषां समागमनम्, पूर्वपूर्वा-नङ्गीकारे उत्तरोत्तरवाक्यम् । यदि प्रियमपि न किञ्चित्कर्तव्यम्, ब्रजे च न काप्यनुपपत्तिः, तदा आगमनकारणं ब्रूत ॥ १८ ॥

तत्राप्यनुत्तरे स्वयमेव पक्षान्तरं कल्पयति । यथा भवन्तः समागतास्तथा वयमपीत्याश-ङ्गाह रजनीति ।

रजन्येषा घोररूपा घोरसत्त्वनिषेવિતા ।

પ્રતિયાત વ્રજં નેહ સ્થેયં સ્ત્રીભિઃ સુમધ્યમાઃ ॥ ૧૯ ॥

एषा रजनी न तु दिनम् । दिवस एव हरण्ये कार्यार्थं गम्यते, अयं तु चन्द्रो न तु सूर्य

છે તે લોકોને અનુસરીને. વાસ્તવિક રીતે તો ગોપીજનો કોઈ પણ પ્રકારના પ્રતિબંધ વિના ભગવાનની પાસે આવ્યાં છે. આવેલાં ગોપીજનોનો સંકાર કરતાં ભગવાન કહે છે કે પ્રિયં કિં કરવાણિ વઃ—હું તમારું શું પ્રિય કરું? તમે કાંઈક માગવા આવ્યાં છો એમ જણાય છે. ને એમ હોય તો તમારે જે માગવાનું હોય તે કહી દો. અર્થાત્ હું—ભગવાન—આ ગોપીજનોને સ્વભાવથી જ પ્રિય નથી પણ કોઈ પ્રયોજનને લીધે પ્રિય છું એમ ભગવાને ગોપીજનોનો સંકાર કરતાં જણાવ્યું. આ પ્રયોજન ત્રણ પ્રકારનું હોય છે—ઇષ્ટપ્રાપ્તિ, અનિષ્ટની નિવૃત્તિ, અને દેશ અને કાળથી દૂર એવા પદાર્થની કામના. અથવા તો તેમાં પણ ત્રણ પ્રકારના ભેદો રહેલા છે અને તેથી ત્રણ વાક્યો આ પ્રલોકમાં ત્રણ ચરણોમાં આપવામાં આવ્યાં છે. (આ ગોપીજનો તામસસાત્વિક છે, અને તેના ત્રણ પ્રકારના ભેદો આ પ્રમાણે સંભવિત છે:—(૧) તમસ ઓછું અને સત્ત્વ વધારે, (૨) સત્ત્વ ઓછું અને તમસ વધારે અને (૩) તમસ અને સત્ત્વ એ બંને સરખા પ્રમાણમાં. અર્થાત્ ત્રણ પ્રયોજનોને લીધે અથવા તો ગોપીજનોના આ ત્રણ ભેદોને લીધે આ પ્રલોકના ત્રણ ચરણોમાં ત્રણ વાક્યો આપવામાં આવેલાં છે.) તમે જ્યારે મારી પાસે દોડતાં દોડતાં આવ્યાં છો તો ત્રણમાં કોઈ ઉપદ્રવ થયો છે કે જે કહેવાને માટે તમે અહીં મારી પાસે આવ્યાં છો? પહેલાંના વાક્યમાં જણાવેલો વિકલ્પ ન સ્વીકારવામાં આવે તો પછીના વાક્યમાં જણાવેલો વિકલ્પ સ્વીકારવો એમ ઉત્તરોત્તર વાક્યો આપવામાં આવ્યાં છે. ને મારે તમારું કોઈ પણ જાતનું પ્રિય કરવાનું ન હોય અને ને ત્રણમાં કોઈ પણ જાતનો ઉપદ્રવ ન હોય તો પછી અહીં આવવાનું કારણ શું તે તમે મને કહો. (આ પ્રલોક તામસસાત્વિક ગોપીજનોને ઉદ્દેશીને કહેવામાં આવેલો છે.) ૧૮

આ પ્રમાણે જ્યારે ભગવાને ગોપીજનોને પોતાની પાસે આવવાનું કારણ પૂછ્યું છતાં પણ જ્યારે ગોપીજનોએ ઉત્તર ન આપ્યો ત્યારે ભગવાન પોતે જ ખીજ પક્ષની કલ્પના કરવા લાગ્યા. ગોપીજનો કદાચિત્ ભગવાનને એવો ઉત્તર આપે કે “જેમ આપ વનમાં આવ્યા છો તેમ અમે પણ વનમાં આવ્યાં છીએ.” આવા ઉત્તરની શંકા કરીને ભગવાન રજની ઇલાદિ પ્રલોક બોલે છે:—

હે સુમધ્યમા ગોપીજનો! આ રાત્રી ભયાનક છે અને ધોર પ્રાણીઓ

તેનો આશ્રય કરી રહ્યાં છે. તમે ત્રણમાં પાછાં આપ્યાં જવ. અહીં

સ્ત્રીઓએ રહેવું જોઈએ નહિ. ૧૯

આ રાત્રી છે, નહિ કે દિવસ. દિવસે જ અરણ્યમાં કાર્યને માટે જવાય છે. (તમને તાપ થતો હશે એટલે તમે સૂર્ય માન્યો હશે પણ) આ ચંદ્ર છે, સૂર્ય નહિ, એમ ભાવ છે.

इतिभावः । नन्वस्तु रजनी तथापि प्रकाशस्य विद्यमानत्वात् आगन्तव्यमेवेति चेत्, तत्राह घोररूपेति । प्रकाशयुक्ताप्येषा वस्तुतो घोररूपा भयजनिका । प्रकाशयुक्त्यायामपि रात्रौ गच्छन् पुरुषो बिभेतीति । किञ्च, घोरसत्त्वनिषेविता । घोराप्येव सत्त्वानि रात्रिं निषेवन्ते, न त्वघोराणि । अतो रात्रौ अघोरो निर्गतो घोरैरुपहन्यते । अतः स्वभावधर्मसंसर्गिणां स्वरूपं ज्ञात्वा व्रजं प्रतियात् । नन्वेवं सति तवैव स्थाने स्थास्यामः परिचितो भवानिति चेत्, तत्राह नेह स्थेयं स्त्रीभिरिति । वयं हि पुरुषा रात्रिश्चेयम-
तोऽत्र स्त्रीभिर्न स्यातव्यम् । तथा सत्युभयोरपि विक्रिया स्यात् । किञ्च, भवत्यो यदि वृद्धा बाला वा भवेयुः, तदा स्थीयेतापि । भवत्यस्तु सुमध्यमाः रसात्मिकाः । अतो देहाप्यासे विद्यमाने सर्वथैव गन्तव्यम् । स्थितिपक्षे ननुप्रश्नेषो घोरपदयोर्ज्ञेयः, न प्रतियातेति च ॥ १९ ॥

अथ वयमभिसारिका एव त्वामुद्दिश्य समागताः किमिति प्रेष्यन्त इत्याशङ्क्याह मातर इति ।

मातरः पितरः पुत्रा भ्रातरः पतयश्च वः ।

विचिन्वन्ति ह्यपश्यन्तो मा कृद्धं बन्धुसाध्वसम् ॥ २० ॥

भवतीनां मातरो नियामिकाः, तास्तु नागताः, अतो भवतीनामन्वेषणमपि करिष्यन्ति ।

શંકા:—આ રાત્રી છે રહી, છતાં પણ અત્યારે પ્રકાશ છે એટલે અહીં આવવું જ નોંધ્યે.

સમાધાન:—આ શંકાનું નિવારણ કરતાં ભગવાન કહે છે કે ઘોરરૂપા. આ રાત્રી પ્રકાશવાળી છે છતાં પણ વસ્તુતઃ તે ઘોરરૂપ-ભય ઉત્પન્ન કરનારી-છે. કારણ કે રાત્રીએ અજવાળું હોય છતાં પણ તે સમયે જનારો પુરુષ પહીંચે છે. વળી આ રાત્રીમાં ઘોર સત્ત્વોએ વાસ કરેલો છે. ભયંકર પ્રાણીઓ જ રાત્રીનો આશ્રય કરે છે, નહિ કે સાત્ત્વિક પ્રાણીઓ. માટે રાત્રીએ સાત્ત્વિક મનુષ્ય બહાર આવે તો ઘોર પ્રાણીઓ તેનો નાશ કરે છે. માટે સ્વભાવતઃ આ રાત્રી છે, તે ઘોર છે (આ રાત્રીનો ધર્મ છે), અને ઘોર પ્રાણીઓએ તેનું સેવન કરેલું છે એ ત્રણનું સ્વરૂપ સમજીને તમે મજામાં પાછાં ચાલ્યાં જાવ.

શંકા:—ગોપીજનો કહે છે કે ન્યારે આ રાત્રી છે, તે ભયાનક છે અને તેનો આશ્રય ભયાનક પ્રાણીઓએ કરેલો છે ત્યારે તો આપના જ સ્થાનમાં અમે રહીશું, અને આપ અમારા પરિચિત છે.

સમાધાન:—ભગવાન કહે છે કે નેહ સ્થેયં સ્ત્રીભિઃ—અહીં સ્ત્રીઓએ રહેવું નોંધ્યે નહિ. અમે લોક પુરુષ છીએ અને આ સમય રાત્રીનો છે; તેથી સ્ત્રીઓએ અહીં રહેવું નોંધ્યે નહિ. અને જો તમે અહીં રહેશો તો આપણા ખત્રેય માં વિકાર ઉત્પન્ન થશે. વળી જો તમે વૃદ્ધ અથવા બાલક હોત તો તો તમે અહીં રહી શકત, પરંતુ તમે તો સુમધ્યમા-રસાત્મિકા-છો. માટે ન્યાં સુધી દેહાધ્યાસ છે ત્યાં સુધી તમારે સર્વથા જ મજામાં પાછા જવું નોંધ્યે.

ભગવાન ગોપીજનોને વનમાં જ રહેવાનો ઉપદેશ કરે છે એ પક્ષ સ્વીકારીએ તો ઘોરપદમાં ન નો પ્રવેશ માનવો (અર્થાત્ અઘોરરૂપા અને અઘોરસત્ત્વનિષેવિતા એમ વાંચવું) અને ન પ્રતિયાત-તમે મજામાં પાછાં જશો નહિ-એ પ્રમાણે અનવ્ય કરવો. (આ પ્રલોક તામસરાજસી ગોપીજનોને ઉદ્દેશીને કહેવામાં આવ્યો છે.) ૧૬

અમે તો અભિસારિકાઓ જ છીએ અને તમારે માટે જ અમે અહીં આવેલાં છીએ, માટે અમને મજામાં પાછાં કેમ મોકલો છો ? આ પ્રમાણે ગોપીજનોના ઉત્તરની શંકા કરીને ભગવાન માતરઃ એ પ્રલોકમાં જવાબ આપે છે:—

તમારાં માતાઓ, પિતાઓ, પુત્રો સાધ્યો અને પતિઓ તમને

નહિ દેખે અને તમારી શોધ કરશે; માટે તમે સર્ગાઓને ત્રાસ આપો નહિ. ૨૦

તમારી માતાઓ તમારું નિયમન કરે છે, પરંતુ તેઓ અહીં આવ્યાં નથી. તેથી તેઓ તમારી શોધ પણ કરશે. માટે તમે તેમને ભય-ત્રાસ-આપો નહિ. ગોપીજનો કદાચિત્ એમ કહે કે 'તેઓ (અમારી

अतस्तासां साध्वसं भयं मा कृद्भूम्, मा कुरुत । न च वक्तव्यं ता अपि तथा स्त्रीत्वाद्वा नागमि-
ष्यन्तीति तत्राह पितर इति । तेषां कुले कलङ्कशङ्कया ते समागमिष्यन्त्येव । तर्हि तैः सह गन्तव्यमिति
चेत्, तत्राह विचिन्वन्ति ह्यपश्यन्त इति । गोकुलान्निर्गतानां कृष्णस्थानागमने मध्ये बहवो मार्गाः
स्फुटिताः सन्ति तत्र भगवन्माया तिष्ठति, यथा न कोऽपि भगवत्समीपं गच्छति, अतो मार्गान्तरेणैव
गताः अपश्यन्तः सन्तः विचिन्वन्त्येव । अनेन स्थितौ शङ्काभावोप्युक्तः । वन्धुभ्यः साध्वसमिति
च । तस्मात् सर्वा नागता इति नागन्तव्यम् । कुले च कलङ्को भविष्यतीति च । 'ननु तेऽपि स्त्रीस्व-
भावं जानन्तीति नागमिष्यन्तीति चेद् भगवदर्थं वा समागता इति, तत्राह पुत्रा इति । पुत्राणां
सर्वथा रक्षकत्वं महती लज्जेति तेषु दर्याया भयाभावार्थं गन्तव्यम् । ननु ते वालका इति चेत् तत्राह
भ्रातर इति । ते हि समर्था अन्वेषणे लज्जावन्तश्च, अतो लज्जया अदृष्ट्वा कदाचित् शरीरमपि त्यजेयुः ।
अतो भावस्नेहाद्गन्तव्यम् । ननु ते अपकीर्तिभयान्त्वेषणे न गमिष्यन्ति तरुणास्ते तरुण्यो वयमिति चेत्,
तत्राह वः पतय इति । तेषां भोगापेक्षाप्यस्ति, तेषामेव चायं रसः, अतः परस्वं नान्यस्मै देयम् । भोगस्य
ततोऽपि सिद्धिः । सर्वं एवापश्यन्तः गृहे अदृष्ट्वा अवश्यं विचिन्वन्ति । ततो बहुकालमदृष्ट्वा नाश-

माताओ) अमारी माइक आपनी मुरलीना नादथी मोडित धयेलां छे अने तेथी कदाच अर्द्धी आवशे
तो पखु कोर्ध नतनो ते पाध करशे नही; अथवा तो अमारी गाताओ स्त्रीओ डोवाथी रात्रीये वनमां
आवशे नही, तेथी ते अमने प्रतिबंध करशे नही.' आना उत्तरमां लगवान् कडे छे के पितरः. (तमे
अर्द्धी आव्यां छे तेथी) पोताना कुण उपर क्लंक आवे अे अयथी तमारा पिताओ अर्द्धी (तमारी शोधने
माटे) जइरथी आवशे ज. गोपीजनो कदाचित् अेम कडे के 'त्यारे तो अमे अमारा पिताओनी साथे ज
जधुं'; तो तेना उत्तरमां लगवान् कडे छे के विचिन्वन्ति ह्यपश्यन्तः—तमने देभशे नडि अने तमारी
तेओ शोध करशे. जोकुलथी नीडणीने कृपणु लगवानना स्थानमां—वृ-दावनमां—जतां वयमां अनेक
मागे शोभणा देणाय छे. त्यां लगवाननी योगमाया उषी रडे छे, जेथी कोर्ध गणु लगवाननी पासे नय
नडि. तेथी तमारा पिताओ भीजे ज मागे यदी जशे अने तेथी तमने देभशे नडि अने तमारी शोध
कर्या ज करशे. आ प्रमाणे लगवाने गोपीजनोने कहुं के तमे तमारा पिताओनी राहु जेधने अर्द्धी
रडेवानो जे विचार करो छे ते असंभवित ज छे. वणी तमे धंधुओने अय उत्पन्न करो नडि. तेथी जधां
गोपीजनो अर्द्धी आव्यां नथी माटे तमारे अर्द्धी न आववुं, अने तमारा कुणमां क्लंक आवे तेथी पखु
तमारे अर्द्धी आववुं जेधअे नडि. गोपीजनो कदाच अेम कडे के 'अमारा पिताओ स्त्रीओनो स्वभाव
नखे छे तेथी तेओ अर्द्धी आवशे नडि, अथवा तो अमे जधां लगवानने माटे आव्यां छीये
(अेम धारीने अमारा पिताओ अर्द्धी नडि आवे)', तो तेना उत्तरमां लगवान् कडे छे के पुत्राः पुत्रो
सर्वथा माताओनुं रक्षणु करे छे अने तेमने माताओना निमित्ते घण्णी लाज आवे छे तेथी ते पुत्रोना
उपर दया करीने तेमने अय न थाय अेटला सारु तमे पाछां घेर नव. गोपीजनो कदाच अेम कडे के
'अमारा ते पुत्रो अालक छे', तो तेना उत्तरमां लगवान् कडे छे के भ्रातरः—तमारा लाधओ तमारी
शोध करी शके जेवा छे अने लाजवाणा पखु छे, तेथी ज्यारे तेओ तमने नडि ज्युवे त्यारे लाजथी
कदाच शरीरनो पखु त्याग करे; तेथी लाधओना स्नेहने लीधे (पखु) तमारे घेर पाछां जवुं जेधअे.
कदाच गोपीजनो अेम कडे के 'अमारा लाधओ अपकीर्तिना अयने लीधे अमारी शोध करवा माटे
जहार जशे नडि; वणी तेओ ज्युवान छे, अमे पखु ज्युवान छीअे.' आना उत्तरमां लगवान् कडे छे
के वः पतयः.—तमारा पतिओने तमारी साथे लोग करवानी अपेक्षा पखु डोय छे, आ संयोगरसनो
अधिकार तमारा पतिओनो ज छे, माटे णीजओनुं धन अन्धने आपवुं जेधअे नडि. (अर्थात् तमे
तमारा पतिओनुं धन छे, तेथी ते धन मारा जेवा धतर माणुसने तमारे आपवुं जेधअे नडि.) तमारे

શક્યયા અપહારશક્યયા ચ ભયં પ્રાપ્સ્યન્તિ । ન ચ વક્તવ્યં કિમસ્માકં તૈઃ । તન્નાહ બન્ધુસાધ્વસમિતિ ।
તે હિ વાન્ધવાઃ, તૈઃ સહૈવ સ્થાતવ્યમ્ । અતો વલવદ્વાધકલ્પ વિચિમાનત્વાત્ વ્યાધુઢ્ય ગન્તવ્યમિતિ ॥૨૦॥

एवमुक्ते परितो विलोकयन्तीराह दृष्टं वनमिति ।

દૃષ્ટં વનં કુસુમિતં રાકેશંકરરજ્જિતમ્ ।

यमुनानिललीलैजत्तरूपल्लवमण्डितम् ॥ २१ ॥

एषा हि राजसराजसी, अग्रिमा राजसतामसी । यदि वनदर्शनार्थमागतं तदा दृष्टमेव वनम्,
अतः प्रतियातेति । अर्थात् सर्वदा दृष्टमेवैतद्वनं नात्र भयमिति ज्ञापितम् । गृहे च न गन्तव्यमिति ।
यदि गृहगमनापेक्षा तदैव गन्तव्यमिति वचनात् । तच्च वनं कुसुमितमिति वर्णयति यथा तासाम-
न्यासक्तिर्भवति । इदानीं पुष्पाण्येव जातानि न फलानीति वा । कुसुमिते वने रतिः कर्तव्येतिभावः ।

લોગની અપેક્ષા હુશે તો તમારા પતિઓ દ્વારા પણ તે મળશે. તમારાં માતાઓ, પિતાઓ, પુત્રો વગેરે
બધાં ય સગાંઓ તમને ધરમાં નહિ ભુવે એટલે જરૂર તેઓ તમારી શોધ કરશે. પછી ઘણા સમય સુધી
તમને જ્યારે તેઓ નહિ ભુવે ત્યારે તેઓ એમ ધારશે કે ગોપીઓનો નાશ થયો છે અથવા તો તેમને
ક્રોધ ઉપાડીને લઈ ગયું છે, અને તેને પરિણામે તેઓ લયભીત થશે. ગોપીજનો કદાચ એમ કહે કે
'અમારાં સગાંઓ લયભીત થાય તેમાં અમારે શું?' તો ભગવાન કહે છે કે, તમારે એમ કહેવું થોડ્ય
નથી.' ભગવાન કહે છે કે બન્ધુસાધ્વસમ્. તમારાં માતા પિતા વગેરે તમારાં બાન્ધવો છે, અને તેથી
તમારે તેમની સાથે જ રહેવું જોઈએ. માટે આ પ્રમાણે તમે અહીં રહો તેમાં બળવાન બાધક તત્ત્વો
છે એટલે તમારે પાછાં વળીને ઘેર જવું જોઈએ. (આ શ્લોક તામસતામસી ગોપીજનોને ઉદેશીને
કહેવામાં આવ્યો છે.) ૨૦

આ પ્રમાણે જ્યારે ભગવાને ગોપીજનોને કહ્યું ત્યારે ગોપીજનો વનમાં ચારે બાજુ ભેવા લાગ્યાં.
ભગવાને તેમને કહ્યું કે દૃષ્ટં વનમ્:—

શ્રીયમુનાજના પવનની ધીમી લહેરોથી હાલતાં ઝાડોનાં પાંદડાંથી
શોભતું અને ચન્દ્રના કિરણોથી રંગાયેલું પુષ્પોવાળું આ વન તો
તમે જોયું. ૨૧

(આ શ્લોક જેને ઉદેશીને કહેવામાં આવ્યો છે) તે ગોપીજન રાજસરાજસી છે. અગળનો
શ્લોક જેને ઉદેશીને કહેવામાં આવ્યો છે તે રાજસતામસી છે (અને પછીના શ્લોકમાં રાજસસાત્ત્વિક
ગોપીજનની વાત છે). જે વન ભેવાને માટે તમે અહીં આવ્યાં હો તો તો તમે વન જોઈ નાખ્યું જ છે,
માટે તમે હવે ઘેર પાછાં જવ. અર્થાત્ આ વન સર્વદા દૃષ્ટ જ છે, અહીં લય નથી એમ ભગવાને
ગોપીજનોને જણાવ્યું. તાત્પર્ય કે તમારે ઘેર પાછા જવું નહિ. જે તમારે ઘેર પાછા જવાની અપેક્ષા
હોય તો જ તમારે જવું એમ શાસ્ત્રનું વચન છે. (શાસ્ત્રમાં એમ કહેવામાં આવ્યું છે કે સંસારના બધા
પદાર્થો ત્યાગ કરીને જે કોઈ વનમાં પ્રવેશ કરે અને ફરીથી જે તેને સંસારની અપેક્ષા રહે તો જ તેણે
પ્રાયશ્ચિત્ત કરીને ધરમાં પ્રવેશ કરવો. ગોપીજનોને તો ઘેર જવાની અપેક્ષા જ નથી એટલે તેમને
ઘેર પાછાં જવાનું રહેતું નથી.) આ વન પુષ્પોવાળું છે એમ ભગવાન વનનું વર્ણન કરે છે જેથી તે
ગોપીજનોની ભગવાનમાં આસક્તિ વધે. અથવા ધીજે અર્થ એવો પણ થાય કે હમણાં તો પુષ્પો જ
થયાં છે, ફળ થયાં નથી. (આ ધીજ અર્થ પ્રમાણે ભગવાન એમ કહેવા માગે છે કે હમણાં તો પુષ્પોરૂપી
ઉદીપન સામગ્રી તૈયાર થઈ, મારૂં દર્શન પણ થયું—એ રીતે રમણની પહેલાં જે સામગ્રી જોઈએ તે
સર્વ સિદ્ધ થઈ. ફળ તો રમણ થાય ત્યારે મળશે માટે રમણરૂપી ફળને માટે, હે ગોપીજનો, તમારે
અહીં જ સ્થિતિ કરવી.) પુષ્પવાળા વનમાં રમણ કરવું એવો ભાવ છે. સર્વત્ર મોહ અને પ્રેમણ

સર્વત્ર મોહઃ પ્રેષણં ચાનુસ્યૂતમ્ । કિચ્ચ, રાકેશસ્ય ચન્દ્રમસઃ કરૈઃ રક્ષિતમ્ । હદીપકા એતે । વનં તામસમ્, પુષ્પાણિ રાજસાનિ, ચન્દ્રકિરણાઃ સાર્વિકા इति । અયં રાકેશ इति પૂર્ણચન્દ્રઃ । અતઃ પૂર્ણત્વે સ્થાતવ્યમ્ । પર્વાદિબુદ્ધૌ તુ ગન્તવ્યમિતિ । વાયુમપિ તત્રત્વં વર્ણયતિ યમુનેતિ । યમુનાસમ્બન્ધિનાનિલેન લીલયા યે એજન્તઃ કમ્પમાનાસ્તરુપલ્લવાસ્તૈર્મંગિડતમિતિ । જલસમ્બન્ધાત્ લીલયા ચલનાત્ તરૂણાં સુગન્ધાનાં સમ્બન્ધાત્ ત્રિગુણો વાયુરુક્તો વર્ણનાયાં રસોદ્દોધકે ચોપયુજ્યતે ॥ ૨૧ ॥

એવં વનં વર્ણયિત્વા અન્યાસક્તિમુત્પાદ્ય તતો ગન્તવ્યમિલાહ તદ્યાતેતિ ।

તદ્યાત મા ચિરં ગોષ્ટં શુશ્રૂષધ્વં પતીન્ સતીઃ ।

ઋન્દન્તિ વત્સા વાલાશ્ચ તાન્પાયયત દુહ્યત ॥ ૨૨ ॥

તત્તસાદ્વનં દૃષ્ટમિતિ કાર્યસ્ય સિદ્ધત્વાદ્યાત । એતાદૃશં વનમિતિ મા યાતેત્યપિ ધ્વનિઃ । ચિરં મા વિલમ્બો ન કર્તવ્યઃ, ચિરં મા યાતેતિ ચ । ન હિ કશ્ચિદ્ગવન્તં વિહાય ગોષ્ટં ગચ્છતિ । કિચ્ચ, ગોષ્ટં યાત । તત્ર ગવાં શુશ્રૂષણમપિ ભવતિ । કિચ્ચ, તત્ર ગતાનાં ધર્મઃ સિધ્ધયતીલાહ શુશ્રૂષધ્વમિતિ । પતિસેવા સ્ત્રીણાં ધર્મઃ, તત્રાપિ ભવત્યઃ સતીઃ સત્યઃ । પતિવિશેષણં વા । પૂર્વજન્મનિ તાઃ પતિગ્રાતાઃ

અનુસ્યૂત છે. અર્થાત્ પોતાના અને વનના સૌન્દર્યમાં મોહું કરીને ગોપીજનોને વનમાં સ્થિતિ કરવાનું કહેવું, અને ઉપર ઉપરથી ઘેર પાછા મોકલવાનું કહેવું એવા બન્ને અર્થો નીકળે છે એમ સર્વત્ર સમજવું. વળી રાકેશ એટલે ચન્દ્રમાના કિરણોથી રંજીત—રંગાએવું—તે વન છે. ચન્દ્રનાં આ કિરણો ઉદીપક છે. વન તામસ છે, પુષ્પો રાજસ છે અને ચન્દ્રનાં કિરણો સાત્વિક છે. આ રાકેશ છે એટલે પૂર્ણ ચન્દ્ર છે. માટે આ પ્રકારે સર્વ ભાવ પૂર્ણ હોવાથી તમારે અહીં જ રહેવું; પણ જો તમને એમ લાગતું હોય કે આ પૂર્ણમાનો ચન્દ્ર છે એટલે પર્વનો દિવસ છે અને તેથી રમણુ આજે નિષિદ્ધ છે, તો તો પછી તમારે ઘેર પાછા જ આવ્યા જવું. ભગવાન વનના વાયુનું પણ યમુના ઇલાદિએ વર્ણન કરે છે. યમુનાના સંબંધવાળા પવનથી ધીમે ધીમે હાલતાં જે વૃક્ષનાં પાંદડાં તેનાથી શોભતું વન યમુનાના જળના સંબંધથી, ધીમે ધીમે હાલવાથી અને વૃક્ષોની સુગન્ધના સંબંધથી ત્રણ પ્રકારના—શીત, મન્દ અને સુગંધિ—વાયુનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. વર્ણનમાં અને રસોદ્દોધક ગન્ધને લાવવામાં આ ત્રણ પ્રકારના પવનનો ઉપયોગ થાય છે. તાત્પર્ય એ કે આવો સુંદર વાયુ જેમાં છે તેવું વન તમે જોયું, હવે તમે ઘેર જાવ એ પ્રમાણે વર્ણન કરવામાં પવનનો ઉપયોગ છે. વળી અહીં આવી રસોદ્દોધક સામગ્રી છે તેથી અહીં રહેશો તો રસ મળશે એવો અર્થ દર્શાવવાને માટે પણ પવનનો ઉપયોગ છે. ૨૧

આ પ્રમાણે વનનું વર્ણન કરીને, ભગવાનમાં અધિક આસક્તિ ઉત્પન્ન કરીને ભગવાન તદ્યાત એ શ્લોકમાં શ્રીગોપીજનોને કહે છે કે તમે અહીંથી આવ્યાં જાવઃ—

માટે હવે, હે સતી સ્ત્રીઓ ! તમે વિલાંબ કર્યાં વિના મજામાં પાછાં

આવ્યાં જાવ, અને તમારા પતિઓની સેવા કરો; રુદન કરતાં વાછરડાં અને

ખાલકોને તમે ધવરાવો અને ગાયોને દુહો. ૨૨

તત્—તેથી, વન જોયું એટલે તમારું કાર્ય સિદ્ધ થયું તેથી—તમે, હે ગોપીજનો, પાછાં આવ્યાં જાવ. તત્—આ પ્રકારનું—વન છે એટલે તમે ઘેર પાછાં જશો નહિ એવો પણ ધ્વનિ છે. ચિરં મા—તમારે વિલાંબ કરવો જોઈએ નહિ. ચિરં મા યાત—લાંબા કાળ સુધી તમારે જવું નહિ, અર્થાત્ લાંબા કાળ સુધી તમે અહીં જ રહો—એવો પણ ધ્વનિ છે. ખરેખર, ભગવાનને છોડીને કોઈ મજામાં જવું નથી. વળી, તમે મજામાં જાવ, મજામાં ગાયોની સેવા પણ થાય છે, મજામાં જનારાઓનો ખીંજે ધર્મ પણ સિદ્ધ થાય છે એમ ભગવાન શુશ્રૂષધ્વમ્ એ પદ વડે કહે છે. પતિની સેવા કરવી એ સ્ત્રીઓનો ધર્મ છે. તેમાં પણ તમે ખધાં તો સતી સ્ત્રીઓ છો. અથવા તો સતીઃ એ પદ પતિના વિશેષણ તરીકે લેવું, અર્થાત્ સતીઃ

સ્ત્રિયઃ સ્ત્રિતાઃ, પુરુષભાવનયા પુરુષા જ્ઞાતાઃ, ભવન્તશ્ચ પુરુષાઃ વિપરીતા જ્ઞાતા इति, અગ્રેऽપિ વૈપરીત્યં સવિષ્યતીતિ વિચાર્યં ગન્તવ્યમિતિ ભાવઃ । ધર્મસ્તત્ર, રસસ્ત્વત્રૈવેતિ । પત્નીનિતિબહુવચનાત્ ધર્માભાવશ્ચ । યા ભવતીનાં મધ્યે પતિવ્રતાઃ તા વા ગચ્છન્તિવતિ । સર્વાસામેવાતથાત્વે ન ગન્તવ્યમેવેતિ । ન હિ પતિવ્રતાઃ સમાયાન્તિ લૌકિકધર્મપરાયણાઃ । અતો ભગવદ્વાક્યં રસાલત્વાત્ તદ્ભાવમેવ સૂચયતિ । કિશ્ચ, વરસાસ્તથૈવ બદ્ધાઃ, બાલાશ્ચ છુધિતાઃ, તે ક્રન્દન્તિ । અતસ્તૈષાં રોદનનિવૃત્ત્યર્થં તાન્ પાયયત સ્તનમ્, દુહ્યત ચ ગાઃ । પરાર્થં ચ ભવતીનાં જીવનં ન સ્વાર્થમ્ । અતો દુઃસ્થિતાનાં સ્થાને સુલાકાક્ષિમિર્ન ગન્તવ્યમિતિ ॥ ૨૨ ॥

एवमुक्ते याः स्निग्धदृष्टयो ज्ञाताः, ताः प्रत्याह अथ वेति ।

अथ वा मदभिल्लेहाद्भवत्यो यच्चिताशयाः ।

आगता ह्युपपन्नं तत् प्रीयन्ते मम जन्तवः ॥ २३ ॥

મયા વૃથૈવૈતે પક્ષાઃ કલ્પિતાઃ, વસ્તુતસ્તુ માં દ્રઘમેવાગતાઃ । ક્ષેહાત્ સિદ્ધાન્તોઽયં પૂર્વપક્ષાર્થમનૂચતે । નિરુક્તો ભાવો ગુણાત્મકો દોષાત્મકો વા ન ફલં પ્રયચ્છતિ, લૌકિકો ભવતિ,

પત્નીન્ એ પ્રમાણે અન્ય કરવો. ગોપીજનોના પતિઓ પૂર્વજન્મમાં સતી-પતિવ્રતા-સ્ત્રીઓ હતા, અને પુરુષની ભાવનાને લીધે આ જન્મમાં પુરુષ તરીકે જન્મ્યા છે. હે ગોપીજનો ! તમે પણ પૂર્વજન્મમાં પુરુષો હતા અને આ જન્મમાં તમે સ્ત્રીઓ તરીકે જન્મ્યાં છો; આગળ ઉપર પણ તમે જ્યારે ઘેર પાછાં જશો ત્યારે સ્ત્રીભાવનાને લીધે તે ગોપલોકો પણ સ્ત્રીઓ થઈ જશે અને તે પ્રકારે વિપરીતતા થશે. આ બધાનો વિચાર કરીને તમારે જલું એ પ્રકારનું તાત્પર્ય છે. જન્મમાં જવાથી તમને ધર્મ સિદ્ધ થશે, પરંતુ રસની સિદ્ધિ તો અહીં જ થશે. પત્નીન્ એ પ્રમાણે બહુવચનનો પ્રયોગ કરવામાં આવેલો છે અને તેમાંથી એવો અર્થ નીકળે છે કે વાસ્તવિક રીતે જન્મમાં જઈને પતિઓની સેવા કરવામાં ધર્મ રહેલો નથી. તમારામાં જે પતિવ્રતા-ધર્મશીલ-સ્ત્રીઓ છે તે જ ઘેર પાછાં છે બધ. પણ બંધાંય ગોપીજનો જે તે પ્રકારનાં-ધર્મશીલ-ન હોય તો તેમણે ઘેર પાછાં જવું જ નહિ. લૌકિકધર્મ-પતિસેવા-ની અંદર પરાયણ રહેતી પતિવ્રતા સ્ત્રીઓ પતિનો લ્યાગ કરીને વનમાં આવતી નથી. તેથી ભગવાનનાં આ વાક્યો રસાલ હોવાથી એમ સૂચવે છે કે આ ગોપીજનોની આસક્તિ પોતાના લૌકિક પતિઓમાં નથી. વળી વરસો-વાછરડાં-દહોતી વખતે બાંધેલાં જ છે; બાળકો પણ ભૂખ્યાં છે, તેથી તેઓ રડે છે. માટે તે બધાને રડતાંબંધ કરવાને માટે તેમને સ્તનપાન કરાવો, અને ગાયોને દુહો. તમારું જીવન બીજાઓને માટે છે, પોતાને માટે નથી. તેથી સુખની ઇચ્છા રાખનારાઓએ દુઃખી લોકોના સ્થાનમાં જવું નહિ. (આ પ્રલોક રાજસતામસીને ઉદ્દેશીને કહેવામાં આવેલો છે.) ૨૨

આ પ્રમાણે જ્યારે ભગવાન ઓઢ્યા ત્યારે જે રાજસસાત્વિક ગોપીજનો ક્ષેહાળ દષ્ટિવાળાં થયાં તેમને ઉદ્દેશીને ભગવાન અથ વા ઇત્યાદિ ઓઢ્યાઃ—

अथवा तो मारामां तमारो धणो स्नेह होवाने लीधे तमाइं अन्तः-

करणु मारामां योतेतुं છે, અને તેથી તમે અહીં આવ્યાં છો તે યોગ્ય છે,

કારણુ કે બધાં પ્રાણીઓ મારા ઉપર પ્રેમ રાખે છે. ૨૩

પહેલાંના પ્રલોકોમાં જણાવેલા વિકલ્પો મેં નકામા કહેયા, કારણુ કે વાસ્તવિક રીતે તો તમે ક્ષેહને લીધે મારાં દર્શન કરવાને માટે જ અહીં આવેલાં છો. ક્ષેહને લીધે ભગવાનનાં દર્શન કરવા જવું એ ખરી રીતે તો સિદ્ધાન્ત જ છે, છતાં તેનો પૂર્વપક્ષ કરવાને માટે અહીં અનુવાદ કરવામાં આવ્યો છે. શુભરૂપ અથવા દોષરૂપ ભાવનું વર્ણન કરવામાં આવે તો તેનું રૂપ મળતું નથી, કારણુ કે વર્ણન કરવાથી તે ભાવ લૌકિક થઈ

અતઃ અનૂયતે । મયિ યોડયમમિતઃ સ્નેહઃ સર્વભાવેન તેન કૃત્વા યન્નિતઃ આશયો યાસાં તાદૃશ્યઞ્ચે-
દ્ભવત્ય ઇહાગતાસ્તદુપપન્નમેવ । તર્હિ કો વિલમ્બ્ય ઇતિ ચેત્ તત્રાહ પ્રીયન્તે મમ જન્તવ ઇતિ । મમ
સમ્બન્ધિનઃ સર્વ એવ જન્તવઃ સ્વયમેવ પ્રીતા ભવન્તિ । ન તુ મયા કિન્નિત્કર્તવ્યમ્ । સ્નેહ એવ મયિ
ન તુ કૃતિરિતિ । તતઃ સાધારણમિમમર્થ જ્ઞાત્વા પ્રતિયાત । સ્થિતિપક્ષે તુ સ્પષ્ટ એવાર્થઃ । તદ્દ્યાત મેતિ
ફલિષ્યતિ । ન હિ સ્નેહાદાગતઃ પ્રેર્યમાણોડપિ ગચ્છતિ । યન્નિતો વશીકૃતઃ । અન્તઃકરણે અન્યાધીને
જાતે ન કિન્નિદવશિષ્યતે । નિષ્કપટા ચ પ્રીતિઃ કર્તવ્યેત્યુભયત્ર ભાવઃ ॥ ૨૨ ॥

મર્તુઃ શુશ્રૂષણં સ્ત્રીણાં પરો ધર્મો હ્યમાયયા ।

તદ્વન્ધૂનાં ચ કલ્યાણયઃ પ્રજાનાં ચાનુપોષણમ્ ॥ ૨૪ ॥

એવં રાજસીર્નિરૂપ્ય સાત્ત્વિકીર્નિરૂપયતિ । સત્ત્વયુક્તા નિરૂપ્યન્તે । તતો રજોયુક્તાઃ । સ્ત્રીણાં
મુખ્યો ધર્મઃ મર્તુશુશ્રૂષણમિત્યાહ મર્તુરિતિ । સ્વભાવતો જીવાનાં ભગવાનેવ મર્તા તત્રાપિ સ્ત્રીણાં

બીય છે, માટે તમારા સ્નેહમૂલક આગમનનો પૂર્વપક્ષ કરવાને માટે અનુવાદ કરવામાં આવ્યો છે.
(સ્નેહથી સર્વ પદાર્થનો ત્યાગ કરીને ભગવાનની પાસે આવવાનો ભાવ શુભરૂપ અને દોષરૂપ હોઈ
શકે છેઃ બ્યારે ભગવાન્ ભગવાન્ તરીકે ઇચ્છા પૂર્ણ કરે છે એવો ભક્તનો ભાવ હોય ત્યારે તે ભાવ
શુભરૂપ થાય છે, અને બ્યારે ભગવાન્ બાર તરીકે ઇચ્છા પૂર્ણ કરે છે એવો ભક્તનો ભાવ હોય
ત્યારે તે ભાવ દોષરૂપ થાય છે. આ બન્નેયે ભાવો ભગવદ્ભક્તરૂપ આપતાં નથી. આ બન્નેય
પ્રકારના ભાવો લક્ષમાં રાખીને સ્નેહમૂલક સર્વત્યાગપૂર્વક ભગવાનની પાસેના આગમનનો પૂર્વપક્ષ
કરવાને માટે અનુવાદ કરવામાં આવ્યો છે.)

મારામાં જે આ પૂર્ણ સર્વભાવથી સ્નેહ છે તેથી અન્તઃકરણ બંધાઈ ગયું છે જેમનું, એવાં જે તમે
હો અને અહીં આવ્યાં હો તો તો તે યોગ્ય જ છે.

પછી તમે વિદમ્બ શા માટે કરો છો એમ જે ગોપીજન કહે તો તેના ઉત્તરમાં કહે છે કે પ્રીયન્તે
મમ જન્તવઃ મારા સમ્બન્ધવાળા બધા ય પ્રાણીઓ પોતાની મેળે જ—મારામાં પ્રીતિ રાખવાથી જ—
પ્રસન્ન થાય છે, મારે કાંઈ પણ કરવાનું રહેતું નથી. (હું ભાવસ્વરૂપ છું તેથી) મારામાં સ્નેહ જ હોઈ
શકે—હું સ્નેહવાળા ભક્તો તરફ સ્નેહ જ રાખી શકું—કૃતિ નહિ, (કારણ કે નમન વગેરે ક્રિયા એ
જીવનો ધર્મ છે, ભગવાનનો નહિ). તેથી આ બધા ય ભક્તોના સામાન્ય નિયમને બાજી તમે ઘેર પાછાં
આવ્યાં બવ. તમે અહીં જ રહો એમ અર્થ લઇએ તો પ્રલોકનો અર્થ સ્પષ્ટ જ છે, અને તેથી તેમાં
યાત મા—તમે બવ નહિ—એ પ્રમાણે અન્વય થશે. જે સ્નેહથી આવેલો છે તેને પ્રેરવામાં—કહેવામાં—
આવે તો પણ તે પાછો ઘેર જતો નથી, કારણ કે તે યન્નિત એટલે વશ થયેલો છે. બ્યારે અન્તઃકરણ
ભગવાનને અધીન થઈ બીય છે ત્યારે કાંઈ પણ બાકી રહેતું નથી. નિષ્કપટ પ્રીતિ કરવી એમ બન્નેય
પક્ષમાં—રહેવાના અને ઘેર પાછા જવાના પક્ષમાં—ભાવ છે. (આ પ્રલોકે રાજસસાત્ત્વિકને ઉદેશીને
કહેલો છે.) ૨૩

હે કલ્યાણી સ્ત્રીઓ, નિષ્કપટતાથી પતિની અને તેમના સંબંધીઓની

સેવા કરવી અને પ્રબળ પોષણ કરવું એ સ્ત્રીઓનો મુખ્ય ધર્મ છે. ૨૪

આ પ્રમાણે રાજસી ગોપીજનોને ઉદેશીને ભગવાને કહ્યું; હવે સાત્ત્વિક ગોપીજનોને ઉદેશીને
ભગવાન કહે છે. આ પ્રલોકમાં સત્ત્વશુભાળી સાત્ત્વિક ગોપીજનોને—અર્થાત્ સાત્ત્વિકસાત્ત્વિક
ગોપીજનોને—ઉદેશીને કહેવામાં આવ્યું છે. પછીથી સાત્ત્વિકરાજસને ઉદેશીને (અને ત્યાર પછી
સાત્ત્વિકતામસને ઉદેશીને કહેવામાં આવ્યું છે.) સ્ત્રીઓનો મુખ્ય ધર્મ પતિની સેવા છે એમ ભગવાન
મર્તુઃ ઇત્યાદિ શબ્દોમાં કહે છે. સ્વાભાવિક રીતે બધા ય જીવોનો ભગવાન જ પતિ છે; તેમાં પણ જે

સ્ત્રીશરીરં પ્રાપ્તાનાં વ્યભિચારાભાવાય ભગવાનેવ સેવ્યઃ । લૌકિકે તુ પરિગ્રહાત્ મરુત્વેનામિમતઃ સેવ્યઃ ।
સ એવ પરો ધર્મઃ । તત્રાપ્યમાયયા । કાપટ્યે તુ ન સેવાયાં ફલમ્ । અન્યે સર્વે ધર્મા અવરાઃ ।
તદ્વન્ધૂનાં શ્વશુરાદીનામ્ । કલ્યાણ્ય ઇતિસન્બોધનાત્ ભવતીનાં સર્વેઽપિ સન્તીતિ જ્ઞાપિતમ્ ।
પ્રજાનાં ચ પુત્રાદીનામનુપોષણં અત્રાદિદાનેન સ્નાદિદાનેન ચ । પિત્રાદિભિઃ પોષ્યમાણાનાં સ્વતોઽપિ
પોષણં વા ॥ ૨૪ ॥

તથાપિ સ પતિઃ સમીચીનો ન ભવતીતિ ચેત્ તત્રાહ દુઃશીલ ઇતિ ।

દુઃશીલો દુર્ભગો વૃદ્ધો જડો રોગ્યધનોઽપિ વા ।

પતિઃ સ્ત્રીભિર્ન હાતવ્યો લોકેપ્સુભિરપાતકી ॥ ૨૫ ॥

દુષ્ટ, શીલં યસ્ય । ઘૂતાદિદુર્વ્યસનવાન્ । દુર્ભગો દરિદ્રઃ । વૃદ્ધઃ ઇન્દ્રિયવિકલઃ । જડો
મૂર્ઘઃ । રોગી મહારોગપ્રસ્રઃ । અધનો ઘા । અધનોઽપિ ભાગ્યવાંશ્ચેત્ તદા સંભાવનયા સ્ત્રીભિર્ન
લજ્યતે । एवं षड्दोषयुक्तोऽपि स्त्रीभिरनन्यगतिकाभिः पतिर्न हातव्यः । स्पष्ट एव विरोधः । पञ्चणो
ભગવાન્, षड्दोषः स इति । पातकी तु हातव्य एष । ‘भजेवपतितं पति’मितिवाक्यात् । किञ्च, तत्रापि
લોકેપ્સુભિઃ । યેષામિદ્ લોકે પરલોકે ચ કીર્ત્યાયપેક્ષા તૈર્ન હાતવ્ય એવ, અન્યથા અપકીર્તિર્ભવેત્ ॥ ૨૫ ॥

સ્ત્રીઓ છે—જેમને સ્ત્રી શરીર પ્રાપ્ત થએલું છે—તેમણે તો વ્યભિચાર ન થાય તેટલા સાડે ભગવાનની
જ સેવા કરવી જોઈએ. લોકમાં તો જેની સાથે વિવાહ થયો છે તેની પતિ તરીકે સેવા કરવી જોઈએ.
તે જ સ્ત્રીઓનો મુખ્ય ધર્મ છે. વળી આ પતિસેવા પણ નિષ્કપટતાથી કરવી જોઈએ. કપટ રાખીને
પતિસેવા કરવામાં આવે તો તેનું ફળ મળતું નથી. પતિસેવાથી ખીલ બધા ધર્મો હલકા છે. તદ્વન્ધૂનામ્
એટલે પતિનાં સગાંઓની—સસરા વગેરેની—સેવા કરવી જોઈએ. ‘હે કલ્યાણીઓ’ એ પ્રમાણે
ગોપીજનોને સંબોધન કરવાથી ભગવાને જણાવ્યું કે તમારે બધાં સગાં પણ છે. ‘ન—પુત્ર વગેરેનું—
અનુપોષણ અત્ર વગેરે આપીને અને સ્તનપાન કરાવીને તમારે કરવું જોઈએ. અથવા પિતા વગેરે
જે પ્રબળ પોષણ કરે છે તે પ્રબળ પોષણ માતાઓએ પણ કરવું જોઈએ એમ પણ અર્થ થઈ શકે. ૨૪

પતિસેવા એ સ્ત્રીઓનો શ્રેષ્ઠ ધર્મ છે એમ આપ (=ભગવાન) કહ્યો છે તો પણ અમારો પતિ
સારો નથી એમ જો ગોપીજન કહે તો ભગવાન્ દુઃશીલઃ ઇત્યાદિ શબ્દોમાં ઉત્તર આપે છે—

પતિ દુષ્ટ, ભાગ્યહીન, વૃદ્ધ, જડ, રોગી, નિર્ધન, ગમે તેવો હોય

તોપણ, જે તે પાતકી ન હોય તો, આ લોક અને પરલોકની ઇચ્છા

રાખનારી સ્ત્રીઓએ તેનો ત્યાગ કરવો જોઈએ નહિ. ૨૫

દુઃશીલ એટલે દુષ્ટ છે શીલ જેનું—અર્થાત્ ઘૂત વગેરે દુર્વ્યસનવાળો, દુર્ભગ એટલે દરિદ્ર, વૃદ્ધ
એટલે ઇન્દ્રિયવિકલ, જડ એટલે મૂર્ખ, રોગી એટલે મહારોગવાળો, અથવા અધન એટલે જરીબ. પતિ
ગરીબ હોય તો પણ જે તે ભાગ્યવાળો હોય તો ભવિષ્યમાં તેના તરફની આશા રાખીને સ્ત્રીઓ તેનો ત્યાગ
કરતી નથી. આ પ્રમાણે પોતાનો પતિ છ દોષવાળો હોય તો પણ સ્ત્રીઓએ, ખીલે રસ્તો ન હોવાથી, તેનો
ત્યાગ કરવો જોઈએ નહિ. લૌકિક પતિ અને અલૌકિક પતિ—ભગવાન—વચ્ચે સ્પષ્ટ વિરોધ છે, કારણ કે
ભગવાનમાં એધર્મ, વીર્ય, શ્રી, યશ, જ્ઞાન અને વૈરાગ્ય એ છ ગુણો રહેલા છે, જ્યારે લૌકિક પતિમાં
દુઃશીલ વગેરે છ દોષો રહેલા છે. પણ જે પતિ પાતકી હોય તો સ્ત્રીએ તેનો ત્યાગ કરવો જ જોઈએ,
કારણ કે ‘અપતિત પતિનું સ્ત્રીએ ભજન કરવું’ (ભાગ. ૭-૧૧-૨૮) એ પ્રમાણે વચન છે. વળી તેમાં
પણ લોકની ઇચ્છા રાખનારી સ્ત્રીઓએ તો દોષવાળા પતિનો ત્યાગ કરવો જોઈએ નહિ. જેમને આ
લોકમાં અને પરલોકમાં કીર્તિ વગેરેની ઇચ્છા છે તેમણે તો પતિનો ત્યાગ કરવો જોઈએ નહિ જ, નહિ
તો તેમની અપકીર્તિ થાય. (આ લોક સાત્ત્વિકગુણસને ઉદ્દેશીને કહેવામાં આવ્યો છે.) ૨૫

નતુ કામરસે નિવિદ્યમનસાં ન ધર્મો વાધકઃ પરસ્મિન્નેવ રસોત્પત્તિરિતિ, તત્રાહ અસ્વર્ગ્યમિતિ ।

અસ્વર્ગ્યમયદાસ્યં ચ ફલ્ગુ કૃચ્છ્રં ભયાવહમ્ ।

જુગુપ્સિતં ચ સર્વત્ર હ્યૌપપત્યં કુલચ્છિયઃ ॥ ૨૬ ॥

હે કુલચ્છિયઃ, ઔપપત્યં જારસમ્બન્ધઃ તદ્રસાલમપિ બહુદોષપ્રસૂતમ્ । તત્રત્યાન્ ષડ્ દોષાનાહ । અસ્વર્ગ્યં પરલોકનાશકમ્ । પૂર્વ ધર્મેણ સિદ્ધોઽપિ સ્વર્ગઃ તસ્મિન્ અપગચ્છતિ । કિચ્ચ, ઇહ લોકેઽપિ યશો દૂરીકરોતિ । ચકારાન્ નરકોઽપિ । નાપિ તત્ર રસભોગો મહાનિત્યાહ ફલિન્ભવતિ । અલ્પમેવ તત્સુખં ક્ષણમાત્રસાધ્યં સ્વરૂપતો મહદપિ કાલતઃ પરિચ્છિન્નમપિ । કૃચ્છ્રમિતિ । કષ્ટસાધ્યમ્, નાલ્પેન પ્રયાસેન સિધ્યતિ । અતો વલવદનિટાનુબન્ધિ । કિચ્ચ, અનુભવકાલેઽપિ ન રસમુત્પાદયતિ યતો મય-જનકમ્ । યજ્ઞારવિરોધી મયાનકરસઃ । અત એવ વ્યભિચારજ્ઞવદવાચ્યઃ । મુખ્યતયા મયાનકરસ-મુત્પાદયેત્, વિશેષતઃ પ્રથમતઃ । કિચ્ચ, સર્વત્રૈવ જુગુપ્સિતમ્ । સર્વદેશેષુ સર્વકાલેષુ તત્કૃત્વા યદિ સત્કર્માપિ કુર્યાન્ તત્તોઽપિ જુગુપ્સિતો ભવેત્ । ધર્મવુદ્ધિસ્તત્ર વિચિકિત્સૈવ ભવતિ । અતો વહુદોષ-પ્રસૂતવાન્ ઉત્તમાયા નૈતચુક્મ્ ॥ ૨૬ ॥

કામરસમાં જેમનું મન રહેલું છે તેમને ધર્મ બાધ કરતો નથી, કારણ કે અન્યમાં જ રસની ઉત્પત્તિ થાય છે—આ પ્રમાણે જે ગોપીજન કહે તો ભગવાન અસ્વર્ગ્યમ્ વગેરે શબ્દોમાં ઉત્તર આપે છે:—

કુલીન સ્ત્રીઓને ભરની સેવા સ્વર્ગનો નાશ કરનારી, અપકીર્તિ

આપનારી, તુચ્છ, કષ્ટસાધ્ય, ભય ઉત્પન્ન કરનારી અને સર્વત્ર નિન્દા ૨૬

હે કુલીન સ્ત્રીઓ, ઔપપત્ય એટલે ભરની સાથેનો સંબંધ જે કે રસગય છે છતાં પણ બહુ દોષથી ભરેલો છે. ભર સાથેના સંબંધમાં જે છ દોષ રહેલા છે તે ભગવાન કહે છે. અસ્વર્ગ્ય એટલે પરલોકનો નાશ કરનારો. પહેલાં ધર્મ કરવાથી સિદ્ધ થએલું સ્વર્ગ પણ ભરકર્મ કરવાથી નાશ પામે છે. વળી, આ લોકમાં પણ તે ભરકર્મ યશનો નાશ કરે છે. પ્રલોકમાં જે ચ છે તેનો અર્થ એવો થાય છે કે નરક પણ પ્રાપ્ત થાય છે. ભરકર્મની અંદર મહાન્ રસનો ભોગ છે એમ પણ નથી એમ ભગવાન ફલ્ગુ પદ વડે કહે છે. તે ભરકર્મનું સુખ અલ્પ જ છે, એક ક્ષણ જ ભોગવી શકાય છે. કામરસ સ્વરૂપથી તો ઘણો મોટો છે છતાં પણ કાળથી મર્યાદિત પણ થાય છે. કૃચ્છ્ર એટલે કષ્ટથી સાધ્ય; ભરકર્મ અલ્પ પ્રયાસ વડે સિદ્ધ થતું નથી, એટલે પરિણામે તે ઘણું અનિષ્ટ કરનારું છે. વળી, ભરકર્મનો ન્યારે અનુભવ કરવામાં આવે છે ત્યારે પણ તે કામરસને ઉત્પન્ન કરતું નથી, કારણ કે તે ભય ઉત્પન્ન કરે છે. ભયાનકરસ શૃંગાર-રસનો વિરોધી છે, અને તેથી જ ભરકર્મને વ્યભિચાર કહેવામાં આવે છે. ભરકર્મ મુખ્યત્વે ભયાનક રસ ઉત્પન્ન કરે છે, ખાસ કરીને પહેલેથી જ. વળી, આ ભરકર્મ બધે ય નિન્દા છે. જે કોઈ માણસ ભરકર્મ કરીને સર્વ દેશમાં અને સર્વ કાળમાં સત્કર્મ પણ કરે, તો પણ ખીલ માણસો તેનાથી કંટાળશે અને ધિક્કારશે. (એક બ્રહ્મચારીને કોઈ સતી સ્ત્રીની સાથે કામભોગ કરવાની ઇચ્છા થઈ: તેમાં જે ભોગ કરવામાં તે સતી સ્ત્રીને સુખ થાય તો તેનું પાતિવ્રત્ય નષ્ટ થઈ જાય, અને જે સુખ ન થાય તો તે સ્ત્રીનો પાતિવ્રત્યનો ધર્મ રહે; આ પ્રમાણે) ભરકર્મની અંદર ધર્મ રહે છે એમ કેટલાકનો જે અભિપ્રાય છે તે સંદેહવાળો જ છે. (અર્થાત્ તે અભિપ્રાય ખરો નથી.) માટે ન્યારે ભરકર્મમાં ઘણા દોષો રહેલા છે ત્યારે તો ઉત્તમ સ્ત્રીને માટે તે ભરકર્મ યોગ્ય નથી. (આ પ્રલોક સાત્ત્વિકતામસીને ઉદ્દેશીને કહેવામાં આવ્યો છે.) ૨૬

एवं सगुणाः प्रबोध्य गुणातीताः प्रबोधयति श्रवणादिति ।

श्रवणाद्दर्शनाद्ध्यानान्मयि भावोऽनुकीर्तनात् ।

न तथा सन्निकर्षेण प्रतियात ततो गृहान् ॥ २७ ॥

નતુ લૌકિકદષ્ટાવેતે દોષાઃ ન તુ ભક્તિમાર્ગે, પરમાર્થદષ્ટૌ વા, મર્વાંસ્તુ પુરુષોત્તમ ઇતિ ચેત્ તત્રાહ શ્રવણાદિતિ । ન હિ ભક્તિમાર્ગે સમ્બન્ધ એવ કર્તવ્ય ઇતિશાસ્ત્રમસ્તિ । ભક્તિર્હિ નવવિધા શ્રવ-
ણાદિરૂપા પ્રેમરૂપા ચ । સ્વતત્રપક્ષે તુ સુતરામેવ નાપેક્ષા । જોહસ્તુ ભગવદ્વિષયકઃ અલૌકિકઃ । સ
એવ સર્વાધિકો ભવતિ । લૌકિકસ્તુ કામશેષતાં પ્રાપ્તઃ હીન એવ ભવતિ । તસ્યાલૌકિકસ્ય કારણાનિ
ત્રીણિ । શ્રવણં દર્શનં ધ્યાનમિતિ । આદૌ શ્રવણં ભગવદ્વાચકાનાં પદવાક્યાનાં ભગવતિ શક્તિતા-
ત્પર્યાવધારણમ્ । તથા સતિ વિષયો વ્યાવર્તિતો ભવતિ, અન્યથા અન્યત્રાપિ લેહઃ સ્યાત્ । તદનુ દર્શનં
તદર્થસ્યાનુભવઃ કૃપયા ભગવત્સાક્ષાત્કારો વા ભગવત્કામાર્થઃ નારદાદેરિવ । તતો ધ્યાનં યોગેન ચિન્ત-
નમ્ । એતૈરેવ મયિ ભાવો ભવતિ । સ ચોત્પન્નો ભાવઃ અનુકીર્તનાત્ સ્થિરો ભવતિ । યથાયમુપાયઃ

આ પ્રમાણે નવ પ્રકારનાં સગુણુ ગોપીજનોને ભગવાને ઉપદેશ કર્યો; હવે તે નિર્ગુણુ ગોપીજનોને શ્રવણાત્ ધ્યાન શબ્દો વડે ઉપદેશ કરે છે:—

મારાં શ્રવણુ, દર્શન, ધ્યાન અને કીર્તનથી મારા વિષે જેવો ભાવ ઉત્પન્ન થાય છે તેવો ભાવ મારી પાસે રહેવાથી થતો નથી. તેથી તમે ઘેર પાછાં ચાલ્યાં જાવ. ૨૭

ઉપર જણાવેલાં દોષો લૌકિક દષ્ટિએ કરેલા ભરકમમાં હોઈ શકે, પરંતુ ભક્તિમાર્ગમાં, (અને બધા જીવો પુરુષો છીએ અને) આપ પુરુષોત્તમ છે એ પ્રકારના ભક્તિમાર્ગમાં, અથવા આપારમાર્થિક દષ્ટિમાં તે દોષો સંભવતા નથી—આ પ્રમાણે જો ગોપીજનો શંકા કરે તો તેનું સમાધાન કરતાં ભગવાન કહે છે કે શ્રવણાત્ ભક્તિમાર્ગમાં (ભગવાનની સાથે) સંબંધ જ કરવો જોઈએ એમ શાસ્ત્ર કહેતું નથી. ભક્તિ તો શ્રવણુ, કીર્તન, સ્મરણુ, પાદસેવન, અર્ચન, વન્દન, દાસ્ય, સખ્ય અને આત્મનિવેદન એમ નવપ્રકારની છે, અને દશમી પ્રેમરૂપ છે. સ્વતંત્ર ભક્તિમાર્ગમાં તો સમ્બન્ધની જરા પણ અપેક્ષા નથી (કારણ કે સ્નેહરૂપ ભક્તિ એ જ રૂપ છે.) સ્વતંત્ર ભક્તિમાર્ગમાં તો ભગવાનમાં જ સ્નેહ હોય છે. અને તેથી તે સ્નેહ અલૌકિક છે. આ જ ભગવદ્વિષયક અલૌકિક સ્નેહ સર્વથી અધિક છે; પરંતુ લૌકિક સ્નેહ કામને અધીન થાય છે (અને તેથી તેમાં સંબંધની અપેક્ષા રહે છે) એટલે તે હલકા પ્રકારનો જ સ્નેહ છે. ભગવદ્વિષયક અલૌકિક સ્નેહનાં શ્રવણુ, દર્શન અને ધ્યાન એમ ત્રણુ કારણુ છે. પ્રથમ કારણુ શ્રવણુ છે. શ્રવણુ એટલે ભગવદ્વાચક પદો અને વાક્યોની શક્તિ અને તાત્પર્ય ભગવાનમાં રહેલાં છે એમ નિર્ણય કરવો તે. આ પ્રમાણે બધાં પદો અને વાક્યોનું તાત્પર્ય ભગવાનમાં જ છે એમ જ્યારે નિશ્ચય થાય ત્યારે ઘટપટાદિ સંસારના વિષયો દૂર થઈ જાય; પણ જ્યારે એવો નિશ્ચય ન થયો હોય અને ઘટપટાદિ પદાર્થો નિવૃત્ત ન થયા હોય ત્યારે તો ભગવાનથી અન્ય એવા ઘટપટાદિ પદાર્થોમાં પણ સ્નેહ થાય. ત્યાર પછી ખીલું કારણુ દર્શન. દર્શન એટલે શ્રવણુ કરેલા અર્ચનો અનુભવ અર્થાત્ માનસ પરોક્ષાનુભવ અથવા નિદિધ્યાસન. અથવા તો જેમ ભગવાને કૃપા કરીને નારદજીને પોતાના સ્વરૂપનાં દર્શન કરાવ્યાં અને પોતાના વિષે સ્નેહ ઉત્પન્ન કર્યો તેમ ભગવદ્વિષયક કામ ઉત્પન્ન કરવાને માટે ભગવાન કૃપા કરીને પોતાના સ્વરૂપનો જે સાક્ષાત્કાર કરાવે તે દર્શન કહેવાય છે. ત્યાર પછી ત્રીજું કારણુ ધ્યાન છે. ધ્યાન એટલે યોગ વડે ભગવાનનું ચિન્તન. આ ત્રણુ સાધનો વડે જ ભક્તોનો મારા વિષે ભાવ ઉત્પન્ન થાય છે (નહિ કે મારી સાથેના સંબંધથી). આ પ્રમાણે ઉત્પન્ન થયેલો ભાવ અનુકીર્તનથી સ્થિર થાય છે. ભક્તિમાર્ગના શાસ્ત્રમાં દર્શનનો આ ઉપાય જેમ સારો છે તેમ હૃમ્મેશાં ભગવાનની પાસે.

ર્ષસંકલ્પા इति । तदा परां चिन्तां प्रापुः । कथमस्मद्विचारितं भगवद्वाक्यं चैकमुखं भवतीति । सा चिन्ता त्रैलोक्यं व्याप्य चेदं जन्मजन्मान्तराणि च निर्द्धारमलभमाना दुरत्यया पर्यवसानर-
हिता जाता ॥ २८ ॥

ततः चिन्तया यजातं तदाह कृत्वेति ।

कृत्वा मुखान्यवशुचः श्वसनेन शुष्यद्बिम्बाधराणि चरणेन भुवं लिखन्त्यः ।
असैरुपात्तमपिभिः कुचकुङ्कुमानि तस्थुर्मृजन्त्य उरुदुःखभराः स्म तूष्णीम् ॥ २९ ॥

ચિન્તયા પ્રથમં મૂર્છિતા જાતાઃ । તતઃ મુખાન્યેવ અવાઙ્મુખાનિ કૃત્વા કમપિ સ્વમુખં ન પ્રદર્શયિષ્યામ इति अवाङ्मुखानि कृतवत्यः । अवगताः शुचः याभिस्ताः शोकसम्बन्धिन्यो वा जाताः । शुचः श्वसनेन शोकसम्बन्धिना श्वासवायुना शुष्यन्ति बिम्बवदधराणि येषां तादृशानि कृत्वा, चरणेन च भुवं लिखन्त्यः, तथैवावस्था भवतीति । भूमिविवरमिव प्रार्थयन्त्यः, उपात्तमपिभिः असैः कुचकुङ्कुमानि मृजन्त्यः, तूष्णीं तस्थुः । मुखस्य अवाक्त्वेन भक्तिविरोभावः । श्वसनेन प्राणपीडा, શોકેનાન્તઃકરણસ્ય, વિમ્બાધરશોપેણ કામરસસ્ય, પદા ભૂમિલેસનેન શરીરસ્ય, અસૈરિન્દ્રિયાણાં, કુકુમાભાવેન કાન્તેઃ, દુઃખભરેણ આનન્દસ્ય, તૂષ્ણીં સ્થિત્યા ચૈતન્યસ્ય તિરોભાવો નિરૂપિતઃ । કેવલં સ્થાણુવત્ સ્થિતાઃ ॥ ૨૯ ॥

ખેદ પામવાનું કારણ એ હતું કે તેમના સંકલ્પો ભાગી ગયા. બ્યારે બધા ય સંકલ્પો ભાગી ગયા ત્યારે તેમની ચિન્તાનો પાર રહ્યો નહિ. અમારા મનમાં જે વિચાર છે તે અને લગવાનનાં વાક્યો એ ઘેની એકવાંકયતા—એક જ તાર્પર્ય—કેવી રીતે થાય એની ગોપીજનો ચિન્તા કરવા લાગ્યાં. આ ચિન્તા ત્રણ લોકમાં આ જન્મ અને પીઠ જન્મોમાં વ્યાપી પણ કોઈ જાતનો નિશ્ચય કરી શકી નહિ તેથી તે દુરત્યયા—
અંતરહિત—થઈ. ૨૮

પછી ચિન્તાથી જે બન્યું તેનું કૃત્વા એ શ્લોકમાં શુકદેવજી વર્ણન કરે છે.

શોકસંબંધી શ્વાસવાયુથી બિમ્બ જેવાં લાલ અધર જેમાં સુકાયાં છે એવાં શોકયુક્ત મુખોને ગોપીજનોએ નીચે નમાવ્યાં તેઓ પોતાના ચરણુથી ભૂમિ ખોતરવા લાગ્યાં, અને મેંસવાળાં આંસુઓથી સ્તન ઉપરના કુંકુમનું માર્જન કરતાં, બહુ દુઃખના ભારથી, મૌન ધારણુ કરીને ઉભાં રહ્યાં. ૨૯

ગોપીજનો ચિન્તાથી મૂર્છિત થઈ ગયાં. પછીથી પોતાનાં મુખને નીચે નમાવ્યાં. કોઈને પણ અમે અમારું મુખ બતાવીશું નહિ એમ વિચાર કરીને ગોપીજનોએ નીચાં મુખ કર્યાં. ગોપીજનો જેમણે શોક પ્રાપ્ત કર્યો છે એવાં અથવા તો શોકસમ્બન્ધવાળાં થયાં. શુચ્ચઃ શ્વસનેન—શોકવાળા શ્વાસવાયુથી—સૂકાયાં છે બિમ્બના જેવાં (લાલ) અધરો જેમનાં એવાં મુખો. ગોપીજનો આ પ્રકારનાં મુખો નીચે નમાવીને ચરણુ વડે પૃથ્વીને ખોતરતાં હતાં, કારણુ કે (આ સંયોગોમાં) આ જ પ્રકારની અવસ્થા થાય છે. ગોપીજનો પૃથ્વીમાં બણે માર્ગે આગતાં હોય તેમ ભૂમિને ખોતરવા લાગ્યાં. ગોપીજનો મેશવાળાં અશ્રુઓથી સ્તન ઉપરના કુંકુમનું માર્જન કરતાં શાન્ત ઉભાં રહ્યાં. આપ્રમાણુ નીચા મુખથી ભક્તિનો તિરોભાવ, શ્વાસથી પ્રાણુપીડા, શોકથી અન્તઃકરણુની પીડા, બિમ્બ જેવા લાલ અધર સૂકાઈ જવાથી કામરસનો તિરોભાવ, ચરણુથી ભૂમિને ખોતરવાથી શરીરને પીડા, અશ્રુઓથી ઇન્દ્રિયોને પીડા, કુંકુમના અભાવથી કાન્તિનો—સૌંદર્યનો—તિરોભાવ, દુઃખના ભારથી આનન્દનો તિરોભાવ, અને મૌન ધારણુ કરીને ઉભા રહેવાથી ચૈતન્યનો તિરોભાવ વર્ણવવામાં આવ્યો છે. કેવળ સ્થાણુ—ચાંસલા—ની તાકેકે ગોપીજનો ઉભાં રહ્યાં ૨૯

એવમપિ સ્થિતૌ તૂષ્ણીં સ્થિતં ભગવન્તમાલક્ષ્ય કિચ્છિદ્વિજ્ઞાપયમાસુરિત્યાહ પ્રેષ્ટમિતિ ।

પ્રેષ્ટં પ્રિયેતરમિવ પ્રતિભાષમાણં કૂર્ષ્ણં તદર્થવિનિવર્તિતસર્વકામાઃ ।

નેત્રે વિમૃજ્ય રુદિતોપહતે સ્મ કિચ્છિત્ સંરમ્ભગદ્ગદગિરોઽચ્ચુવતાનુરક્તાઃ ॥ ૩૦ ॥

ભાષણં પૂર્વોક્તમેવ । અથ વા । તસ્યામપ્યવશ્યાયાં 'કિમિતિ રોદનં ક્રિયતે, સ્વસ્થા ભવત, ગૃહે ગચ્છત' इत्येव वदति, परं हसन्मुखः, तदा तासां हृदये वाक्यामृतानि प्रविष्टानि सजातीयानि वाक्यान्युत्पादितवन्ति, तदा भगवदुद्गोषिता एव ताः भगवद्वाक्यानि पूर्वपक्षयितुमारंभिर इत्याह प्रेष्टमिति । प्रेष्ठो भवत्येव । स्वसामग्र्या तथा सम्पादितत्वात्, परं वदत्यन्यथा, तथाप्यप्रियमिव प्रति-भाषमाणमिति नोक्तम् । न हि कदाचिदपि भगवानप्रियवद्भवति, किन्तु प्रियो भवति, इतरोऽपि भवति, सर्वभवनसामर्थ्यात् । इतरत्वे न प्रियत्वं वाध्यते । यथा जगज्जगदतिरिक्तरूपश्च । तदाह प्रिये-तरमिव प्रतिभाषमाणमिति । यः प्रियोऽशक्तं न तिरोधापयति । किन्तु वाक्यं न तेनै रूपेण वदति

પોતે આ પ્રમાણે શાન્ત ઉભાં રહ્યાં તો પણ ભગવાન્ શાન્ત ઉભા રહ્યા એ જોઇને ગોપીજનો ભગવાનની કાંઈકે વિશ્વસિ કરવા લાગ્યાં એમ પ્રેષ્ટમ્ એ શ્લોકમાં શુકદેવજી કહે છે.

શુકદેવજી કહે છે કે:—શ્રીકૃષ્ણ ઉપર સ્નેહ રાખનારાં અને તેમનો સમાગમ કરવાને માટે સર્વ કામનાઓનો ત્યાગ કરનારાં ગોપીજનો રદન કરવાથી સૂણ ગએલી આંખોને લૂછી નાખી પોતાના પ્રિયતમ શ્રીકૃષ્ણ, જે પ્રિયથી અન્ય હોય એમ ખોલતા હતા, તેમના પ્રત્યે ક્રોધથી ગદ્ગદ વાણીથી ખોલવા લાગ્યાં. ૩૦

પહેલાં શ્રીકૃષ્ણ જે વાક્યો ખોલ્યા હતા તેની જ વાત આ શ્લોકમાં છે. અથવા તો આ શ્લોકનો સંબંધ બીજી રીતે પણ સમજાવી શકાય એમ છે. ગોપીજનોની આવી અવસ્થામાં પણ જ્યારે ભગવાને હસતે મુખે કહ્યું કે “તમે શા માટે રડો છો? તમે સ્વસ્થ થાવ અને ઘેર જાવ”, ત્યારે તેમના હૃદયમાં ભગવાનનાં વચનામૃતે પ્રવેશ કર્યો અને પોતાના જેવાં જ બીજાં વાક્યો ઉત્પન્ન કર્યાં. તે વખતે ભગવાનની પ્રેરણાથી જ તે ગોપીજનોએ ભગવાનનાં વાક્યોને પૂર્વપક્ષ તરીકે માનવાનો આરંભ કર્યો એમ પ્રેષ્ટમ્ એ શ્લોકમાં કહેવામાં આવ્યું છે.

ભગવાન્ પ્રિયતમ તો છે જ, કારણ કે શ્રુતિમાં ભગવાનની જે સ્તુતિ કરવામાં આવેલી છે તેમાં ભગવાન્ પ્રિયતમ છે એમ પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું છે. (અથવા તો સ્વસામગ્રી-નરો ચન્દ્ર, નવાં ફૂલ અને ફળ, નહું મન વગેરે સામગ્રી-થી, ભગવાનનું પ્રેષ્ટપણું સંપાદન કરવામાં આવ્યું છે) પરંતુ અત્યારે ભગવાન્ બીજે પ્રકારે—પ્રિયથી અન્ય હોય તેમ—ખોલે છે, છતાં પણ શુકદેવજીએ મૂળ શ્લોકમાં ‘અપ્રિય હોય—પ્રિયવિરુદ્ધ હોય—એ પ્રમાણે ખોલતા શ્રીકૃષ્ણ’ એમ કહ્યું નથી. કોઈ પણ દિવસ ભગવાન્ અપ્રિય જેવા થતા નથી, પરંતુ તે પ્રિય થાય છે, ઈતર—પ્રિયથી અન્ય—પણ થાય છે, કારણ કે તે સર્વભવનસમર્થ છે. પ્રિયથી અન્ય થવામાં પ્રિયત્વનો ધાધ થતો નથી. જેમ ભગવાન્ જગદ્રૂપ થાય છે અને જગત્થી અન્ય પણ થાય છે તેમ ભગવાન્ પ્રિય થાય છે અને પ્રિયથી અન્ય પણ થાય છે. આજ વાત પ્રિયેતરમિવ પ્રતિભાષમાણમ્ એ શબ્દોમાં શુકદેવજી કહે છે. જે પ્રિય ભાગ છે તેનું તિરોધાન ભગવાન્ કરતા નથી, પરંતુ પોતે તે રૂપે—ફલાત્મક ભગવત્સ્વરૂપે—વાક્ય ખોલતા નથી, પરંતુ બીજે રૂપે—અનિરુદ્ધરૂપે—ખોલે છે; ત્યારે જ તેમની સાથે વાદ કરી શકાય. (પ્રિયતમ એવા

વાક્યાનાં વાધવાક્યાનિ તાવન્તિ પ્રાર્થનાધિકા । એકાદ્વિધાસ્તેન તાસાં વાચો જયન્તિ હિ ॥૧॥

ચન્દ્રગવતા પ્રથમમુક્તં 'સ્વાગતં વો મહાભાગા' ઇતિ, ચયપિ ભગવતા વયં સ્તુતાઃ, તથાપિ પ્રેષણામિપ્રાયેણ, ન તુ સ્વસ્મિન્નાગતાં ઇતિ । તથા સતિ નેયં સ્તુતિઃ, કિન્વતિકૂરં વચનમ્, અનિષ્ટપર્ય-
વસાનાત્ । નન્વશક્યે કિં કર્તવ્યમ્, તત્રાહ મૈવં વિભો ઇતિ ।

શ્રીગોપ્ય ડુચુઃ—

મૈવં વિભોર્હતિ ભવાન્ ગદિતું નૃશંસં સંત્યજ્ય સર્વવિષયાંસ્તવ પાદમૂલમ્ ।

પ્રાપ્તા ભજસ્વ દુરવગ્રહ મા લ્યજાસ્માન્ દેવો યથાદિપુરુષો ભજતે સુસુક્ષ્મ ॥૩૧॥

ભવાન્ સર્વમેવ કર્તું સમર્થઃ । સમર્થશ્ચેદન્યથા વદેત્, નૃશંસમેવ ભવતિ, દયાયાં વિદ્યમા-
નાયાં ન વદેદિતિ । યચ્ચ ભગવતોકં 'વ્રજસ્થાનામય'મિતિ, તદસ્માકં નોદેશ્યમ્, યતઃ સર્વવિષયાનેવ
સંત્યજ્ય તવ પાદમૂલં પ્રાપ્તાઃ । અનેન લક્ષ્યાર્થપરિગ્રહઃ અનુચિતઃ, નાપિ જારવેન સમાગતમિતિ
નિરૂપિતમ્ । એકાદ્વેન્દ્રિયાણામપિ વિપયાસ્યક્તાઃ સવાસનાઃ । તત્ર વિનિગમકં તવ પાદમૂલં પ્રાપ્તા
ઇતિ । અન્યથા પાદમૂલપ્રાપ્તિરેવ ન સ્યાત્ । યદુક્તં 'વૃતાગમનકારણ'મિતિ, તત્રાહુઃ ભજસ્વેતિ ।

ભગવાનનાં દસ વાક્યોનું ખંડન કરનારાં ગોપીજનોનાં વાક્યો પણ દસ છે, અને અધિકમાં તેમણે
એકે ક્લોકમાં ભગવાનની પ્રાર્થના કરી છે. આ પ્રમાણે ગોપીજનોનાં અગીઆર વાક્યો છે. (ભગવાન,
સ્નાતમક છે, અને તેથી તેમની સાથેના વાદમાં) આ ગોપીજનોનાં વાક્યોનો ખરેખર જ્ય છે.

પ્રથમ ભગવાને ગોપીજનોને કહ્યું કે 'હે મહાભાગ્યશાળી સ્ત્રીઓ, તમને સ્વાગત હો.' જો કે
આ પ્રમાણે ભગવાને અમારી (=ગોપીજનોની) સ્તુતિ કરી છે, પણ તે અમને ઘેર પાછાં મોકલવાના
અભિપ્રાયથી કરવામાં આવી છે, નહીં કે 'તમે મારી પાસે આવ્યાં' તેથી. આ પ્રમાણે હોવાથી ભગવાનનું
તે વાક્ય અમારી સ્તુતિ કરતું નથી, પરંતુ અતિ કૂર છે, કારણ કે તેનું પરિણામ અનિષ્ટ છે.

ભગવાન કદાચિત્ એમ જવાબ આપે કે જે વાત અશક્ય છે તેમાં શું થઈ શકે ? તો ગોપીજન
ઉત્તર આપે છે કે મૈવં વિભો.

શ્રી ગોપીજન બોલ્યાં—

હે પ્રભુ ! આવાં કૂર વચનો કહેવાનું આપને શોભતું નથી. અમે સર્વ
વિષયોનો સમ્પૂર્ણ લાગ કરીને આપના ચરણના મૂલને—વૃન્દાવનમાં—પ્રાપ્તિ
થયાં છીએ. હે દુરાચહી પ્રભુ ! આપ અમારો લાગ ન કરો, પરંતુ જેમ
આદિ પુરુષ સુસુક્ષ્મ પુરુષોને ભજ છે તેમ આપ અમને ભજો. ૩૧

આપ બધું ય કરવાને સમર્થ છો. કોઈ સમર્થ હોઈને જો અન્યથા બોલે તો તો તે કૂર જ હોવો
જોઈએ, કારણ કે જો દયા હોય તો તે પ્રમાણે તે ન બોલે. ભગવાને જે અમને પૂછ્યું કે "વ્રજમાં તો
બધા કુશળ છે ને ?" તે પ્રશ્નમાં અમને કોઈ ભાતનો રસ નથી—તેમાં અમારું પ્રયોજન નથી. કારણ કે
બધા વિષયોનો જ સમ્પૂર્ણ લાગ કરીને આપના ચરણના મૂલમાં—વૃન્દાવનમાં—અમે આવ્યાં છીએ. આ
વચનોમાં ગોપીજનોએ કહ્યું કે જે પદાર્થનો લાગ કરવામાં આવ્યો છે તેનો સ્વીકાર કરવો અયોગ્ય છે,
અને વળી અમે બર યુદ્ધિથી આપની પાસે આવ્યાં નથી. અગીઆર ઇન્દ્રિયોના વિષયોનો પણ વાસના
સાથે લાગ કરવામાં આવ્યો છે. અમે આપના ચરણના મૂલમાં આવ્યાં છીએ એ જ વાત અમારો સર્વલાગ
દર્શાવી આપે છે. એમ જો ન માનીએ તો અમને આપના ચરણના મૂલની પ્રાપ્તિ જ ન થાય. ભગવાને
ગોપીજનોને જે પૂછ્યું કે "અહીં આવવાનું શું કારણ છે ?" તેના સંબંધમાં ગોપીજનો કહે છે કે
ભજસ્વ—આપ અમારું ભજન—સેવન—કરો. ભગવાન કદાચિત્ એમ કહે કે ભજન વિના ધીજી કરવું
શક્યું ન હોય.

અન્યત્ કર્તવ્યમિતિ ચેત્ તત્રાહુઃ હે દુરવગ્રહેતિ । દુષ્ટોડયમવગ્રહઃ આગ્રહઃ, યદ્ગજનં ન કર્તવ્યમ્, અન્યત્કર્તવ્યમિતિ । યથા જીવાનામ્ । તે હિ સર્વં કર્તું વાચ્છન્તિ જ ભગવદ્ગજનમ્ । યથાયમાગ્રહો જીવાનાં દુષ્ટઃ, તથાત્રાપિ ભવિતુમર્હતિ । 'યે યથા માં પ્રપદ્યન્તે' इति तु नास्ति । यदि तदभिप्रायेणैव तथा, तदा मा त्यजास्मान् । अस्माभिर्न त्यज्यत इति । एतच्च भजनं न विषयवत्, किन्तु प्रकारान्तरेणेति विशेषतो वक्तुमशक्ताः दृष्टान्तेनाहुः देवो यथेति । देवो हि सर्वानेव भजते, अन्यथा शाखं व्यर्थं स्यात् । तत्राप्यादिपुरुषो देवः । पूर्वकाण्डेऽपि भजनं सार्थकम्, सुतरां उत्तरकाण्डे । आदि-पुरुषस्तु सेव्य एव भवति, देवश्च । न हि देवभजनं व्यभिचारजनकं भवति । (न हि) पुरुषान्तर-भजनेऽपि प्रथमभर्ता विवाहितः अभजनीयो भवति । अनङ्गीकारस्तूचितः, न त्वभजनम् । एतेन स यथा स्वातिरिक्तभजनं न सहते, तन्निवृत्तिपूर्वकमेव स्वभजनं संपाद्य स्वयं भजते तथा त्वयापि कार्यम्, अतस्तत्र प्रेषणं तवाप्यनुचितमिति ज्ञाप्यते । किञ्च, यथा मुमुक्षून् भजते भगवान् आत्मीयत्वेन परि-

યોગ્ય છે તો ગોપીજનો કહે છે કે હે દુરવગ્રહ—હે દુરાગ્રહી ! આપે અમારૂં ભજન ન કરવું પણ ખીલું કાંઈ કરવું એ જીવોની માફક આપનો ખોટો અવગ્રહ—આગ્રહ—છે. જીવો બધુંય કરવાની ઇચ્છા રાખે છે, પણ ભગવાનનું ભજન કરવાની ઇચ્છા રાખતા નથી. જેમ જીવોનો આલો આગ્રહ દુષ્ટ છે તેમ આપનો પણ આગ્રહ દુષ્ટ થવાને યોગ્ય છે. ગીતાજીમાં આપે “જે મારૂં જે પ્રકારે ભજન કરશે તેનું હું તે જ પ્રકારે ભજન કરીશ” એ પ્રમાણે જે પ્રતિજ્ઞા કરેલી છે તેનું આપ પાલન કરતા નથી. “જેમ તમે બધાં ગોપીજનો મારી પાસે આવ્યાં છો તેમ મારે પણ તમારી પાસે આવવું જોઈએ” એમ માનીને જે અભારે આપ અમારૂં ભજન ન કરતા હો તો અમારે કહેવાનું એ છે કે આપ અમારો ત્યાગ ન કરો; કારણ કે અમે આપનો ત્યાગ કરતાં નથી. આપ અમારૂં જે ભજન કરશો અને અમે આપનું જે ભજન કરીએ છીએ તે વિષયબુદ્ધિથી ભોગરૂપ નથી પરંતુ સર્વાત્મભાવવાળું છે. આ સર્વાત્મભાવથી કરવામાં આવતા ભજનનું વધારે સ્પષ્ટતાથી ગોપીજનો વર્ણન કરી શકે એમ નથી તેથી તે દૃષ્ટાન્ત આપીને કહે છે કે દેવો યથા, દેવ ખરેખર સર્વનું જ ભજન કરે છે સર્વને કૃણ આપે છે. જે એમ ન માનીએ તો દેવનું ભજન કરવું એમ કહેનારૂં શાસ્ત્ર વ્યર્થ થઈ જાય. (કર્મમાં દેવોને આહુતિ આપવામાં આવે છે અને દેવની દ્વારા જ કૃણ મળે છે.) આ બધા દેવોમાં આદિપુરુષ દેવ—ભગવાન—જ રહેલા છે (એટલે તેમની દ્વારા જ કૃણ મળવું જોઈએ.) પૂર્વકાણ્ડની અંદર પણ કર્મનું કૃણ આપીને ભગવાન જે ભજન કરે છે તે સાર્થક છે (કારણ કે કર્મ કરતી વખતે મનુષ્ય ભગવાનનું પૂજન કરે છે અને ભગવાન તેને કર્મનું કૃણ આપે છે.) ઉત્તરકાણ્ડમાં તો ભગવાન જ્ઞાન અને લક્ષિતનું પણ કૃણ આપે છે એટલે વધારે યોગ્ય છે. આદિપુરુષની તો નિષ્કામ સેવા કરવી જ જોઈએ. વળી તે દેવ છે (સોડશ્રુતે સર્વાન્ કામાન્ એ તૈત્તિરીય શ્રુતિમાં ભગવાન રમણ કરે છે એમ કહેવામાં આવ્યું છે અને તેથી ભગવાન દેવ કહેવાય છે. દેવ શબ્દની અંદર જે ધાતું છે તેનો અર્થ રમણ કરવું એવો થાય છે.) રમણ કરનાર દેવનું—ભગવાનનું—ભજન કરવાથી વ્યભિચાર થતો નથી (કારણ કે ભગવાન જ સર્વના પતિ છે અને તેમનું ભજન કરવામાં વિષયનો સંબંધ હોતો નથી.) ખીજા—લૌકિક—પુરુષનું ભજન કરવામાં આવે તો પણ પ્રથમ પતિ જે ભગવાન, જેમની સાથે જીવોનો સ્વાભાવિક રીતે વિવાહ થએલો છે, તેમનું ભજન ન કરવું જોઈએ એમ નહિ. (અર્થાત્ તેમનું ભજન કરવું જોઈએ.) લૌકિક પતિનો સ્વીકાર કરવામાં નથી આવતો તે બરોબર છે, પરંતુ સર્વના સ્વાભાવિક પતિ જે ભગવાન તેમનું ભજન કરવામાં ન આવે તે યોગ્ય નથી. જેમ પ્રથમ પતિ—વિવાહિત પતિ—પોતાનાથી અન્ય પુરુષનું ભજન સહન કરતો નથી, અને અન્ય પુરુષના ભજનને દૂર કરીને જ પોતાનું—પ્રથમ પતિનું—ભજન કરાવીને પોતે ભજે છે તેમ આપે—ભગવાને—પણ કરવું જોઈએ; તેથી ગોકુલમાં પાછા જવાની જે આજ્ઞા આપ કરો છો તે આપને પણ યોગ્ય નથી એમ સ્વયં આદિપુરુષો દેવઃ એ દૃષ્ટાન્ત ઉપરથી જણાય છે. વળી, ભગવાન સુમુક્ષુ લોકોનું ભજન કરે છે

ગૃહ્ણતિ, આત્મતયા સ્ફુરતિ, સ્વાનન્દં તેભ્યઃ પ્રયચ્છતિ । ‘એષ હોવાનન્દયાતી’તિશ્ચુતેઃ । ‘સ્વાપ્યયસમ્પ-
ચ્યોરન્યતરાપેક્ષમાવિષ્કૃતં હીંતિન્યાયેન ભગવાન્ તદર્થમાત્માનં પ્રકટીકરોતીતિ મુમુક્ષુર્ ભજત इत्यु-
ક્તમ્ । અન્યથા મુમુક્ષવ એવ ભગવન્તં ભજન્તે ન તુ ભગવાન્, અતઃ ફલદ્વારા ભજનમ્ । યથા તેષાં
પુનઃ પૂર્વાવસ્થાં ન સમ્પાદયસિ, સતતં સ્વસ્મિન્નેવ સ્થાપયસિ તથા અસ્મદર્થમાવિર્ભૂયં સ્વાનન્દેન વયં
યોજનીયા इति एतत्कर्तव्यमित्यर्थः । (एतेन प्रार्थनया सकृदङ्गीकृत्य तूष्णींभावपक्षो निरस्तः । अग्रे
गृहगमनाज्ञापनगृहस्थितिस्म्पादनादिकं तु रसपोषायैव न तु गृहार्थमिति ज्ञेयम्) ॥ ૩૧ ॥

यत्पत्यपत्यसुहृदामनुवृत्तिरङ्ग स्त्रीणां स्वधर्म इति धर्मविदा त्वयोक्तम् ।

अस्त्वैवમેतदुपदेशपदे त्वयीशे प्रेष्ठो भवाँस्तनुभृतां किल बन्धुरात्मा ॥ ૩૨ ॥

યદપિ ભગવતોક્તં ‘સ્ત્રીણાં સ્વધર્મપરિત્યાગોઽનુચિત’ इति, અતઃ ‘એષા ઈજની ઘોરરૂપા, જેહ
સ્ત્રીભિઃ સ્થેય’મિતિ । તન્નાપ્યાહુઃ યત્પત્યપત્યેતિ । પતિરપત્યાનિ સુહૃદશ્ચ । એષામનુવૃત્તિઃ સ્ત્રીણાં
સ્વધર્મ’ इति धर्मविदा त्वया उक्तम् । વહિર્મુચ્યા હિ ધર્મશાસ્ત્રજ્ઞાઃ, શારીરમેવ ધર્મ સ્વધર્મમાહુર્ન ત્વાત્મ-
ધર્મ ભગવદ્ધર્મ વા । યતસ્તે અનાત્મવિદઃ । તથા ધર્મવિદૈવ ત્વયા, ન ત્વસ્માન્ વિચાર્ય, આત્માનં વા,

પોતાના માણસ તરીકે સ્વીકારે છે, આત્મા તરીકે તેમના આગળ સ્કુરે છે અને તેમને પોતાનો આનન્દ
આપે છે, કારણ કે શ્રુતિ કહે છે કે “આ જ ખરેખર આનન્દ આપે છે.” “સુધુસિ અને બ્રહ્મસંપત્તિ—
મોક્ષ—એ જે અવસ્થામાંથી કોઈ પણ અવસ્થામાં ભગવાનનું પ્રાકટ્ય થાય છે” એ સૂત્ર પ્રમાણે ભગવાન
મુમુક્ષુ જનો માટે પોતાના સ્વરૂપને પ્રકટ કરે છે તેથી જ ભગવાન્ મુમુક્ષુ જનોને ભજે છે એમ
કહેવામાં આવ્યું છે. આ પ્રમાણે જો ન માનીએ તો ફક્ત મુમુક્ષુ જનો ભગવાનનું ભજન કરે છે, પણ
ભગવાન્ તેમનું ભજન કરતા નથી એમ પ્રાપ્ત થાય. તેથી ભગવાન્ કૃણ આપીને ભજન કરે છે. વળી
ભગવાન્ મુમુક્ષુ જનોને ફરીથી સંસારમાં નાખતા નથી, પણ હૃસ્મેશાં પોતાનામાં જ તેમને સ્થાપે છે.
આ પ્રમાણે જેમ ભગવાન્ મુમુક્ષુ જનો પ્રતિ વર્તે છે તેમ અમારે માટે આપ શુદ્ધ ધર્મસ્વરૂપે પ્રકટ
થઈને આપના સ્વરૂપાનન્દનું દાન કરો અને તે રીતે આપ અમારું ભજન કરો એવું તાત્પર્ય છે. મૂળ
શ્લોકમાં મુમુક્ષુ પદ મૂકવાથી એમ સમજાય છે કે અમારી પ્રાર્થનાથી અમારો એક વાર અંગીકાર કરીને
આપે શાન્ત બેસી રહેવું એ પક્ષનું ખંડન થયું. રાસલીલા પછી ઘેર જવાની કરવામાં આવેલી આજ્ઞા,
ઘરમાં સ્થિતિ કરાવવી ઇત્યાદિ તો વિરહરસના પોષણને માટે જ છે, નહિ કે ઘરમાં સ્થિતિ કરવાને માટે
એમ પણ સમજવું. ૩૧

હે અંગ ! ધર્મને જાણનાર એવા આપે જે કહ્યું કે પતિ, પ્રજા, અને
મિત્રોની સેવા કરવી એ સ્ત્રીઓનો ધર્મ છે, તે સિદ્ધાન્ત ઉપદેશના આશ્રયરૂપ
અને ઈશ્વર એવા આપને વિષે જ હો ! આપ તો ખરેખર દેહધારીઓના
પ્રિયતમ પદાર્થ છો, બંધુ છો, આત્મા છો. ૩૨

ગોપીજનોને ભગવાને જે કહ્યું કે “સ્ત્રીઓએ પોતાના ધર્મનો પરિત્યાગ કરવો ઉચિત નથી,”
અને તેથી “આ ઘોર રાત્રી છે એટલે સ્ત્રીઓએ અહીં રહેવું ન જોઈએ”, તે વિષે પણ ગોપીજનો કહે
છે કે યત્પત્યપત્ય ઇત્યાદિ. પતિ, બાળકો, અને મિત્રો—એમની અનુવૃત્તિ—અનુસરવું—એ સ્ત્રીઓનો
સ્વધર્મ છે એમ ધર્મને જાણનાર એવા આપે કહ્યું. ધર્મશાસ્ત્રનું જ્ઞાન ધરાવનારાઓ ખરેખર બહિર્મુખ છે,
કારણ કે તેઓ શારીર ધર્મને જ સ્વધર્મ કહે છે, અને આત્મધર્મને અથવા ભગવદ્ધર્મને સ્વધર્મ કહેતા
નથી; તેનું કારણ એ કે તેઓ આત્માને જાણતા નથી. અમે સ્વરૂપની સાથે સંબંધ રાખનારાં છીએ,
અને આપ ભજન—સેવા—કરાવવાને માટે પ્રકટ થયા છો. તેથી અમારો અથવા આપના સ્વરૂપનો
વિચાર કર્યા વિના જ આપે ધર્મના જ્ઞાતા તરીકે જ અમને આ પ્રમાણે કહ્યું છે. આપે જે અમને કહ્યું છે

ત્વયોક્તમ્ । તસ્યાપ્યસ્માભિર્વિષયનિર્ધારઃ ક્રિયતે ન તુ દૂષ્યતે । તદાહુઃ અસ્ત્વેવમેતદિતિ । સ્ત્રીભિઃ સ્વધર્મઃ કર્તવ્યમ્ ઇતિ યદુક્તં તદેવમેવાસ્તુ । ન હિ પત્યાદયઃ ધર્મસ્વરૂપં નાપ્યાધારઃ કિન્તુ નિમિત્તમ્ । સ ચ ધર્મઃ અનુષ્ટીયમાનઃ પ્રમીયમાણશ્ચ ભવતિ । અનુષ્ટીયમાને પુત્રાદયો નિમિત્તમ્ । પ્રમીયમાણે ગુરુઃ । અતઃ સા અનુવૃત્તિઃ પ્રથમતો ગુરાવસ્તુ, અન્યથા સ્વધર્મો જ્ઞાતઃ એવ ન સ્યાત્ । ન ચ ભગવદ્વાક્યમનુવાદકમ્ । પૂર્વમસ્માકં ધર્મજ્ઞાનાભાવાત્ । અન્યથા તદેવ ક્રિયેત્ । નાપિ સેવાવ્યતિરેકેણાયં ધર્મઃ સ્ફુરતિ । અન્યથા વચનમાત્રેણૈવ ગતં સ્યાત્ । અત ઉપદિષ્ટસ્ય સિદ્ધ્યર્થં સેવાં કારય । ઉપદેશસ્ય પદમાશ્રયઃ કર્તૈવ ભવતિ । અજ્ઞેતિકોમલસમ્બોધનાત્ નાસ્માભિઃ પ્રતિકૂલતયા નિરૂપ્યતે । કિન્નચ, સ્વધર્મા અનેકવિધાઃ, સ્વાપેક્ષયોત્કૃષ્ટવિષયાઃ, સમાનવિષયાઃ, હીનવિષયાશ્ચ । તત્ર પૂર્વપૂર્વધર્મપ્રાબલ્યમ્ । યથા સ્ત્રીણાં પતિપુત્રાદીનાં સ્વસમાનાનાં સેવા ધર્મઃ । એવં સ્વનિયામકસ્યેન્ધરસ્યાપિ અનુવૃત્તિર્મુખ્યો ધર્મઃ । અન્યથા તત્પ્રેરણાભાવે પતિસેવાદૌ ન પ્રવર્તેત્ । અતઃ પ્રકૃતેઽપિ ભવાનીન્ધરઃ અન્તર્યામી । તાદશોઽપિ

તેના વિષયનો અમે નિર્ણય કરીએ છીએ, નહિ કે તેમાં અમે દોષ કાઢીએ છીએ. તે જ વાત અસ્ત્વેવમેતદ્ એ શબ્દોમાં ગોપીજનો કહે છે. આપે જે કહ્યું કે સ્ત્રીઓએ પોતાનો ધર્મ પાળવો બોધ્યે, તો તેની વ્યવસ્થા આ પ્રમાણે જ થાવ. પતિ, બાળકો વગેરે ધર્મસ્વરૂપ નથી, તેમ તેઓ ધર્મનો આધાર—આશ્રય—પણુ નથી, પરંતુ તેઓ કેવળ નિમિત્ત છે. આ ધર્મ એ પ્રકારનો હોય છે: એક અનુક્રમ કરવા યોગ્ય અને ખીજે બાણુવા યોગ્ય. જે ધર્મ કરવાનો છે તેમાં પુત્ર વગેરે નિમિત્ત હોય છે, પરંતુ જે ધર્મ બાણુવા યોગ્ય છે તેમાં તો શુરુ—આચાર્ય—નિમિત્ત છે. તેથી જે અનુવૃત્તિ—સેવા—કરવાની છે તે પ્રથમ શુરુની થાવ. આ પ્રમાણે જે કરવામાં ન આવે તો પોતાનો ધર્મ કોઈ પણ બાણી શકે જ નહિ. ભગવાનનું જે વાક્ય છે તે અનુવાદ કરનારું—ગૌણુ—નથી, કારણુ કે ભગવાને ધર્મનો ઉપદેશ કર્યો તે પહેલાં અમને—ગોપીજનોને— ધર્મનું જ્ઞાન ન હતું. ગોપીજનો પહેલાં જે પતિ વગેરેની સેવા કરતાં હતાં તે તો ખીજા લોકોને અનુસરીને કરતાં હતાં, કાંઈ શાસ્ત્રને અનુસરીને નહિ, કારણુ કે તેમને તે વિધિનું જ્ઞાન ન હતું. જે ઉપદેશ પહેલાં તેમને તે પ્રમાણે જ્ઞાન હોત તો ભગવાનના વાક્ય પ્રમાણે તેઓ પતિ, બાળક વગેરેની સેવા જ કરત. વળી, શુરુની સેવા વિના શાસ્ત્રમાં જણાવેલો ધર્મ સમજાતો નથી. આ પ્રમાણે જે ન માનીએ તો શુરુની સેવા કર્યા વિના જ ક્રૂર તેમના વચનથી જ અમે બધાં ઘેર ગયાં હોત તેથી આપે જે ઉપદેશ કર્યો છે તે સિદ્ધ કરવાને માટે પહેલાં આપ અમારી પાસે આપની સેવા કરાવો. આપ ઉપદેશનું પદ—આશ્રય—છો, અર્થાત્ આપ ઉપદેશના કરનારા જ છો. મૂળ શ્લોકમાં અહ્મ એ પ્રમાણે ભગવાનને માટે જે કોમલ સંબોધન વાપરવામાં આવ્યું છે તે સૂચવે છે કે અમે—ગોપીજનો— ભગવાનને પ્રતિકૂળ થાય એવું કાંઈ પણ કહીશું નહિ. વળી, સ્વધર્મો પણ અનેક પ્રકારના છે: કેટલાક ધર્મો પોતાનાથી ઉત્તમ પદાર્થો વિષેના હોય છે, કેટલાક પોતાના જેવા જ પદાર્થો વિષેના હોય છે, અને કેટલાક પોતાનાથી હલકા પદાર્થો વિષેના હોય છે. આ ત્રણ પ્રકારના ધર્મોમાં પહેલાંનો ધર્મ પછીના ધર્મ કરતાં ઉત્તમ છે. (અર્થાત્ ત્રીજા પ્રકારના ધર્મ કરતાં ખીજા પ્રકારનો ધર્મ ઉત્તમ, અને ખીજા પ્રકારના ધર્મ કરતાં પહેલા પ્રકારનો ધર્મ ઉત્તમ છે.) દા. ત. પતિ, બાળકો વગેરે પોતાના જેવા જ પદાર્થોની સેવા કરવી એ સ્ત્રીઓનો ધર્મ છે. આ પ્રમાણે પોતાના નિયામક—અન્તર્યામી—ઈશ્વરની પણ સેવા કરવી એ સર્વ પ્રાણીઓનો મુખ્ય ધર્મ છે (કારણુ કે ઈશ્વર આપણા કરતાં ઉત્તમ છે, અને તેથી તેમની સેવા એ સર્વથી શ્રેષ્ઠ ધર્મ ગણાય છે.) પ્રભુની સેવા એ મુખ્ય ધર્મ છે એમ જે આપણે ન માનીએ તો પ્રભુની પ્રેરણા આપણને ન થાય અને તેથી કોઈ પણ જીવ પતિસેવા વગેરેમાં પ્રવૃત્ત થાય. નહિ. તેથી અહીં બહાર પ્રકટ થયા છે તો પણ આપ ઈશ્વર છો, અન્તર્યામી છો (અને તેથી અમને પ્રેરનારા છો.) આપ ઈશ છે છતાં પણ પતિ, પુત્ર વગેરેને માટે આપ અમને પ્રેરતા નથી, પરંતુ આપની સેવાને માટે જ પ્રેરો છો. (અરે આપ પતિ, પુત્ર વગેરેને માટે અમને પ્રેરતા નથી ત્યારે તો એમ જણાય છે કે

મૂત્વા પતિપુત્રાદ્યર્થં ન પ્રવર્તયસે કિન્તુ સ્વસેવાર્થમેવ પ્રેરયસિ, અતો વાક્યોક્તધર્મસિદ્ધ્યર્થમપિ ભવા-
નાદૌ સેવ્યઃ । કિન્ચ, ધર્મો ધર્મિમૂલઃ, તદવિરોધેન કર્તવ્યઃ, ફલાર્થં ચ કર્તવ્યઃ, અન્યથા ચેત્,
અનિષ્ટેઽપિ પુરુષં પ્રવર્તયન્ અનાતઃ સ્યાત્ । અત એવ ધર્મશાસ્ત્રે પ્રિયત્વાત્ શરીરસ્ય તદનુરોધ ઉક્તઃ ।
'દ્રવ્યસંસ્કારવિરોધે દ્રવ્યં વલીય' इतिन्यायाच्च । तत्कस्यचित् प्रियो देहः, कस्यचिदात्मा, कस्यचित्
परमात्मा, कस्यचिन्निर्वाहकः । भवाँस्तु सर्वरूपो भवति, यतः अत्यन्तं प्रेष्टः परप्रेमास्पदमानन्दः ।
बन्धुर्देहनिर्वाहकश्च । किञ्च, न केवलमस्माकं किन्तु तनुभृतां सर्वेषामेव देहधारिणाम् । ('भवाय
नाशाय'त्यत्र त्वया दत्तमेव शरीरं त्वद्विचारितप्रयोजनार्थं जीवो गृहीत्वा तिष्ठतीति निरूपितम् । अतः
स देहः भगवदीयः भगवतैव स्थापितः, तस्मै निवेद्य, तदनुपयोगे जाते, पश्चादन्यस्मै देयः । चेतनो
हि प्रेयः । अतः यावद्भगवदुपयोगं ज्ञास्यति, तावन्नान्यस्मै दास्यति, बोधितोऽपि ।) यतस्तनुभृतां
त्वमेव प्रेष्टः । प्रेषाय च देयं प्रियं वस्तु । अत्रार्थे किलेति प्रसिद्धिरेव प्रमाणम् । किञ्च, न केवलं
देहदाता, किन्तु बन्धुरपि, येन प्रयत्नेन शरीरं विभर्ति स वन्धुः, आत्मा धारकश्च । अतः अन्त-

આપ અમારી સેવાથી પ્રસન્ન થઇને અમને પતિ, પુત્ર વગેરેને માટે પ્રેરણા કરશો.) તેથી આપનાં
વાક્યોમાં જે સ્ત્રીઓના ધર્મનું—પતિ વગેરેની સેવા કરવાનું—વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે તે સિદ્ધ કરવાને
માટે પણ અમારે પ્રથમ આપની જ સેવા કરવી જોઇએ. વળી ધર્મ ધર્મીને—ધર્મકર્તાને—આધાર રહેલો
હોય છે એટલી ધર્મીની—ધર્મકર્તાના સ્વરૂપની—સાથે વિરોધ ન આવે એવી રીતે ધર્મ કરવો જોઇએ,
અને કૃપાને માટે પણ ધર્મ કરવો જોઇએ (અને આ રીતે ધર્મકર્તાએ પોતે કૃપા ભોગવવું જોઇએ.) જે
આ પ્રમાણે ન માનીએ અને ધર્મીની સાથે વિરોધ રાખીને અને કૃપા મેળવ્યા વિના ધર્મ કરવામાં આવે
તો અનિષ્ટ—નિષ્કૃણ ધર્મ—માં પણ ધર્મનો ઓધ કરનાર વેદ પુરુષને પ્રવર્તે અને તેથી તેમાં કોઇને
વિશ્વાસ રહે નહિ. આથી જ ધર્મશાસ્ત્રમાં, શરીર પ્રિય હોવાથી, શરીરને અનુસરવાનું કહેવામાં આવ્યું છે.
વળી, “દ્રવ્ય (=ધર્મી) અને તેનો સંસ્કાર (=ધર્મ) એ જે વચ્ચે જમારે વિરોધ ઉભો થાય ત્યારે દ્રવ્ય
વધારે જળવાનું છે” એ પૂર્વમીમાંસાનો ન્યાય પણ છે. આ પ્રમાણે કોઇને દેહ પ્રિય હોય છે, કોઇને
આત્મા પ્રિય હોય છે, કોઇને પરમાત્મા પ્રિય હોય છે અને કોઇને નિર્વાહ કરનાર પ્રિય હોય છે. આપ તો
સર્વરૂપ છો, કારણ કે અત્યંત પ્રેષ—પ્રિયતમ—છો. આપ પ્રેષ છો એટલે પરમ પ્રેમનું સ્થાન છો,
આનન્દ છો, બન્ધુ છો, અને દેહના નિર્વાહક છો. આ પ્રમાણે પ્રેષ્ટ શબ્દ વડે જળવાનું ધર્મી છે એમ સિદ્ધ
કરવામાં આવ્યું; અને તેથી ગોપીજનોએ તે ધર્મીની સેવા કરવી પ્રાપ્ત થાય છે. ('પરમપ્રેમ' એ શબ્દ
વડે જળવાનું દેહરૂપ સિદ્ધ થાય છે, 'આનન્દ' શબ્દ વડે તેમનું આત્માનું રૂપ સિદ્ધ થાય છે, 'બન્ધુ'
શબ્દ વડે પરમાત્માનું રૂપ સિદ્ધ થાય છે.) વળી એકલા અમને જ આપ આ રૂપે જણાવ છો એમ નહિ
પણ બધા ય દેહ ધારણ કરનારા મનુષ્યોને આપ આવા જણાવ છો. (ભવાય નાશાય એ પ્રલોકમાં એમ
કહેવામાં આવ્યું છે કે આપે વિચાર કરેલા પ્રયોજનને માટે જીવ આપે આપેલું જ શરીર ચઢણ કરે છે.
તેથી આ દેહ જળવદીય છે અને તે જળવાને જ આપેલો છે. તેથી તે દેહનું જળવાનને નિવેદન કરવું, અને
જ્યારે જળવાનને તે દેહનો ઉપયોગ ન હોય ત્યારે પછીથી ખીજને તે દેહ આપવો. જે ચેતન પદાર્થ છે
તેને પ્રેરણા કરી શકાય છે. જેમ પ્રિયવ્રતને રાજ્યાદિ બાબતોમાં પોતાના દેહનો ઉપયોગ કરવાનું જ્ઞાન
ન હતું અને તેથી બ્રહ્માએ તેને તે પ્રમાણે જ્ઞાન આપ્યું, તેમ આપ પણ અમને ખીજઓને દેહ અર્પણ
કરતાં અટકાવીને આપની સેવાને માટે પ્રેરણા કરો. માટે વ્યાં સુધી જળવાનને પોતાના દેહનો ઉપયોગ છે
એમ જીવ જાણશે ત્યાં સુધી તેને કહેવામાં આવશે તો પણ તે ખીજને પોતાનો દેહ નહિ આપે.) આપ
બધા ય દેહધારીઓના દેહ, આત્મા, પરમાત્મા અને દેહનિર્વાહક છો, કારણ કે બધાથના આપ જ પ્રિય-
તમ પદાર્થ છો. અને પ્રિયતમ પદાર્થને પ્રિય વસ્તુ આપવી ઘટે છે. આ બાબત પ્રસિદ્ધ જ છે અને પ્રસિદ્ધિ
જ પ્રમાણ છે એ જણાવવાને માટે મૂળ પ્રલોકમાં કિલ્લ શબ્દ મૂકવામાં આવ્યો છે. વળી આપ, કૃપા દેહ
આપનારા છો એમ નહિ, પરંતુ બન્ધુ પણ છો, કારણ કે જેને માટે જીવ પ્રયત્નથી શરીરનું પોષણ કરે છે

રૂઢવહિરઙ્ગન્યાયેન નિત્યાનિત્યન્યાયેન વા મ(ગ)વત્સેવૈવ મુલ્યા । યદા પુનસ્ત્વદતુપયોગઃ, તત્રાપિ ચેત્તથા પ્રેરણમ્, તદાન્યસ્મૈ દાક્ષામો, નાન્યથેતિ । ધર્મિવિચારો ધર્માદપ્યધિકઃ । એત્ત્વ ત્વદનઙ્ગીકૃત્તં સર્વમેવ વિરુદ્ધં ભવતીતિ પ્રાર્થયેતે અસ્તિવતિ । સર્વરૂપત્વાત્ ત્વમેવ સેવ્ય્મ્ ઇતિ વા । અન્યત્ર એકદા સર્વસેવા પ્રાપ્તા, અંશતો વાધિતા સ્યાત્, વિનિગમનાભાવાદ્ધ । અનેન સ ધર્મોઽપિ ન ભવતિ યઃ કાલાદિના વાધ્યતે, અશક્યશ્ચ ભવતિ । ન હિ પ્રમાણં વિરુદ્ધં વિધત્તે । અતઃ પત્યાદિસેવાવિધાયકં ચ શાસ્ત્રં ત્વત્સેવામેવ વિધત્તે । અતઃ અનુવાદપક્ષે સ્વતન્ત્રવિધાનપક્ષે વા ભવત્સેવૈવોચિતેતિભાવઃ ॥ ૩૨ ॥

एवं राजसीनां निरूप्य सात्त्विकीनां निरूपयति कुर्वन्ति हीति ।

कुर्वन्ति हि त्वयि रतिं कुशलाः स्व आत्मन् नित्यप्रिये पतिसुतादिभिरार्तिदैः किम् । तन्नः प्रसीद वरदेश्वर मा स्म छिन्या आशां धृतां त्वयि चिरादरविन्दनेत्र ॥ ३३ ॥

તે ખરો બન્ધુ છે, અને તે રીતે આપ અમારા બન્ધુ છો. આપ આત્મા—શરીરને ટકાવનાર—પણ છો. તેથી અંતરંગબહિરંગન્યાયથી અથવા તો નિત્યાનિત્યન્યાયથી આપની સેવા જ મુખ્ય છે. (શરીરનું ભરણ કરનાર અને ટકાવનાર ભગવાન અંતરંગ અને નિત્ય છે; જ્યારે શરીરની સાથે સંબંધ રાખનારા પદાર્થો બહિરંગ અને અનિત્ય છે. બહિરંગ કરતાં અંતરંગ ચઢે છે, અને અનિત્ય કરતાં નિત્ય ચઢે છે એ સામાન્ય ન્યાય છે. અને તે ન્યાયથી જ ભગવાનની સેવા મુખ્ય છે.) પરંતુ જ્યારે અમારા દેહનો આપને ઉપયોગ નહિ હોય, અને તે સમયે પણ જો આપની તે પ્રમાણે—તમારો દેહ ખીળને આપો એવી—પ્રેરણા થશે તો જ અમે ખીળાઓને—પતિ વગેરેને—અમારૂં શરીર આપીશું, અન્યથા નહિ. ધર્મી—વસ્તુ—નો વિચાર ધર્મ—વસ્તુના ગુણ—કરતાં અધિક છે. આ બધું ધર્મ વગેરે જો આપ ન સ્વીકારો તો બધું જ વિરુદ્ધ થઈ જાય; માટે આપની અમે અસ્તુ એ શબ્દમાં પ્રાર્થના કરીએ છીએ. અથવા તો આપની સેવા સર્વરૂપ છે—પતિ વગેરે સર્વની સેવા કરીએ તેવી છે—તેથી આપની જ સેવા કરવી જોઈએ. આપના વિના ખીળને વિષે એક જ સમયે બધી સેવા જો પ્રાપ્ત થાય તો કેટલાક અંશમાં તે સેવાનો ઘાઘ થાય. કારણ કે તેમાં કોઈ પણ નિયામક પ્રમાણ—અસુકની સેવા કરવી અને અસુકની નકરવી એનો નિર્ણય કરી શકે એવું પ્રમાણ—નથી. તેથી જોનો કાળ વગેરેથી ઘાઘ થાય છે અને જે અશક્ય છે તે ધર્મ પણ થઈ શકતો નથી. જે પ્રમાણ છે તે વિરુદ્ધ ઘાઘતનું વિધાન કરવું નથી. તેથી પતિ વગેરેની સેવા કરવી એમ વિધાન કરનારૂં શાસ્ત્ર અને ભગવત્સેવા કરવી એમ વિધાન કરનારૂં શાસ્ત્ર પણ આપની સેવાનું જ વિધાન કરે છે. આ પ્રમાણે સર્વ શાસ્ત્ર આપની સેવાનું જ વિધાન કરે છે, અને અન્યની સેવા જે કોઈ પોતાની ઇચ્છાથી કરે છે તેનો અનુવાદ કરે છે. તેથી અનુવાદપક્ષમાં અથવા સ્વતંત્રપક્ષમાં આપની સેવા જ ઉચિત છે એમ તાત્પર્ય છે. (અનુવાદપક્ષ અને સ્વતંત્રપક્ષનું સ્વરૂપ આ પ્રમાણે છે. શાસ્ત્ર ભગવત્સેવા અને પતિ વગેરેની સેવા એમ બન્ને સેવાઓનું વિધાન કરે છે, છતાં પણ પતિ વગેરેની સેવા કેટલાક અંશમાં ઘાઘિત થાય છે, અને તે પોતાની ઇચ્છાથી પ્રાપ્ત થયેલી હોવાથી શાસ્ત્રમાં તેનો અનુવાદ કરવામાં આવ્યો છે. તેથી શાસ્ત્રમાં ભગવત્સેવાનું જ વિધાન કરવામાં આવ્યું છે. આથી ભગવાનની જ સેવા કરવી પ્રાપ્ત થાય છે. પતિ વગેરેની સેવાનો આ અનુવાદપક્ષ થયો, અને આ પક્ષમાં ભગવત્સેવા જ પ્રાપ્ત થઈ. હવે પત્યાદિ સેવાના સ્વતંત્રપક્ષનું સ્વરૂપ આ પ્રમાણે છે. જો એમ માનીએ કે શાસ્ત્રમાં પતિસેવાનું પણ સ્વતંત્ર રીતે વિધાન કરવામાં આવેલું છે, તો તે ધર્મના જ્ઞાન વગેરેને માટે આપની ગુરુ તરીકે સેવા કરવી પ્રાપ્ત થાય છે. આ પ્રમાણે પતિસેવાના સ્વતંત્રવિધાનપક્ષમાં પણ ભગવત્સેવા જ પ્રાપ્ત થાય છે.) ૩૨

આ પ્રમાણે રાજસી ગોપીજનોનાં વાક્યોનું નિરૂપણ કરીને હવે શુકદેવજી સાત્ત્વિક ગોપીજનોનાં વાક્યોનું કુર્વન્તિ હિ એ શ્લોકમાં નિરૂપણ કરે છે.

તેથી કરીને ચતુર પુરુષો હૃદયેશાં પ્રિય અને પોતાના આત્મરૂપ આપને વિષે પ્રીતિ કરે છે. દુઃખ આપનારા પતિ, પુત્ર વગેરેનું તેમને શું

યદ્યપ્યુક્તં 'માતરઃ પિતરઃ' इति, 'मा कृद्धं बन्धुसाध्वस'मिति, तत्किमिदं प्रथमतयास्माभिरेव क्रियते, अहोस्विदन्त्येऽपि कुर्वन्ति । तत्रापि किमधमा मात्राद्यनुवृत्तिं कुर्वन्ति, अहोस्विदुत्तमाः । उत्तमा अपि त्वत्सेवायामशक्त्याः, आहोस्वित् शक्ता इति विचारणीयम् । अस्मिन्नर्थे निर्णायकं महतां चरित्र-माहुः । ये त्वात्मनि कुशलाः आत्महितार्थिनः, न तु देहेन्द्रियाणाम्, ते त्वय्येव रतिं कुर्वन्ति । स्नेहेन हि क्रिया भवति । भगवत्कृतमेव जीवगामि भवतीति तदुपपादितं 'तच्चात्मने प्रतिमुखस्ये'त्यत्र । प्रीत्या च सेवा भवति । यदि पुत्रादिसेवापि धर्मः स्यात्, तदा पुरुषार्थत्वेनात्मपर्यवसायिनी स्यात् । 'कुशला' इत्यनेन तेषां कौशलमेतत्, प्रवृत्त्यपेक्षया निवृत्तिरुत्तमा । इन्द्रियदमनसामध्याभाव एव अन्यगामि कर्तव्यं 'यतो यतो नियतेते'त्यत्र निरूपितम् । निरुद्धानीन्द्रियाण्यात्मगामीनि भवन्ति । तत्रा-

પ્રયોજન છે ? માટે હે વરદાન આપનારાઓના ઈશ્વર, આપ અમારા ઉપર પ્રસન્ન થાવ, અને હે કમળના જેવાં નૈત્રવાળા પ્રસો ! આપને વિષે ધણા સમયથી રાખેલી અમારી આશાને આપ છેલો નહિ. ૩૩

“માતાઓ, પિતાઓ વગેરે તમને શોધશે... માટે બન્ધુઓને તમે ત્રાસ આપો નહિ” એમ આપે જે પહેલાં કહ્યું તે વિષે અમારે નીચે પ્રમાણે પ્રશ્ન કરવો છે:—

(ધરનો ત્યાગ કરીને અમે આપની પાસે આવ્યાં અને તેમ કરવાથી સગાં સંબંધીઓને અમે ત્રાસ આપ્યો છે. આ રીતે ત્રાસ આપવો નહિ એવો નિષેધ છે. તો) આ પ્રમાણે કરનારાં (જગતમાં) પહેલે વહેલાં અમે જ છીએ, કે બીજાઓ પણ આ પ્રમાણે કરે છે? સગાંઓને ત્રાસ ન આપનારાઓમાં પણ શું અધમ કોટિના માણસો માતા વગેરેની સેવા કરે છે કે ઉત્તમ કોટિના માણસો? ઉત્તમ કોટિના માણસો પણ આપની સેવા કરવાને માટે અશક્ત હોવાથી માતા વગેરેની સેવા કરે છે કે આપની સેવા કરવાને સમર્થ હોય છતાં પણ માતા વગેરેની તેઓ (ઉત્તમ મનુષ્યો) સેવા કરે છે? આ બધા પ્રશ્નોનો વિચાર કરવો જોઈએ.

આ વિષયમાં મહાપુરુષોનું ચરિત્ર નિર્ભય કરી શકે એમ છે એમ ગોપીબનો કહે છે. જે લોકો આત્માને વિષે કુશળ હોય છે, જે આત્માનું હિત ઇચ્છનારા છે, પણ દેહ અને ઇન્દ્રિયોનું હિત ઇચ્છનારા નથી તેઓ આપને જ વિષે પ્રીતિ કરે છે. ખરેખર! સ્નેહથી ભગવત્સેવા વગેરે ક્રિયા થાય છે. સમદ્વિરૂપ ભગવાનને વિષે જે કર્મ કરવામાં આવે છે તે જ કર્મ વ્યદ્વિરૂપ જીવને વિષે આવે છે (કારણ કે ભગવાન સર્વના આત્મા છે.) આ જ વાતનું પ્રતિપાદન “એમ મુખની શોભા પ્રતિબિમ્બાની શોભા થાય છે તેમ ભગવાનની જે સેવા કરવામાં આવી હોય તેમાં પોતાની જ સેવા—પૂલ—થાય છે” એ સાતમા સ્કન્ધના નવમા અધ્યાયના અઘીઆરમા શ્લોકમાં કરવામાં આવેલું છે. પ્રેમથી સેવા થાય છે. જે પુત્ર વગેરેની સેવા પણ ધર્મ હોય તો તે સેવા, પુરુષાર્થ હોવાથી, આત્માને વિષે જવી જોઈએ (પરંતુ તે પ્રમાણે થતું નથી એટલે પુત્ર વગેરેની સેવા ધર્મ કહેવાય નહિ.) શ્લોકમાં ‘કુશળ’ એમ જે કહેવામાં આવ્યું છે તેનો ભાવ એવો છે કે (દેહ વગેરેની) સેવા કરતાં (ભગવત્સેવારૂપી) નિવૃત્તિ ઉત્તમ છે એમ માનવામાં અને તે પ્રમાણે આચરવામાં તે મનુષ્યોની કુશળતા રહેલી છે. જ્યારે ઇન્દ્રિયોનું દમન કરવાની શક્તિ ન હોય ત્યારે જ ઇન્દ્રિયોનો પતિ વગેરે અન્ય પદાર્થની સેવા કરવામાં ઉપયોગ કરવો; અને આ પ્રમાણે “મનુષ્ય જ્યાંથી નિવૃત્ત થતો જાય છે ત્યાંથી બંધનોથી મુક્ત થતો જાય છે” એ અઘીઆરમા સ્કન્ધના એકવીસમા અધ્યાયના અઠારમા શ્લોકનું તાત્પર્ય છે. (આ શ્લોકમાં એમ કહેવામાં આવ્યું કે જ્યાંથી મનુષ્ય નિવૃત્ત થાય છે ત્યાંથી બંધનમાંથી મુક્ત થાય છે. આ ઉપરથી એવું સૂચન થાય છે કે નિવૃત્ત થવાની શક્તિ માણસનામાં ન હોય ત્યારે તે પોતાની ઇન્દ્રિયો બીજા કાર્યમાં વાપરે છે.) જ્યારે ઇન્દ્રિયોનો નિરોધ કરવામાં આવે છે ત્યારે તે આત્મા તરફ વળે છે. તેમાં પણ જ્યારે આપને માટે જ તે ઇન્દ્રિયોનો ઉપયોગ કરવામાં આવે ત્યારે જ તે આત્મા તરફ વળે છે. તેથી જે લોકો ક્રૂર ઇન્દ્રિયોનો

વ્યાત્મગામીની તદૈવ ભવન્તિ યદિ ત્વદર્થમુપયુક્તાનિ ભવન્તિ । અતઃ કેવલનિગ્રહકર્ત્રપેક્ષ્યા યે ત્વયિ રતિં કુર્વન્તિ તે કુશલા इति હિશબ્દાર્થઃ । ત્વયીત્યેકવચનેન ચ પૂર્વવદેકત્ર સર્વસંભવો નિરૂપિતઃ । કિઙ્ચ, ભવાન્ સ્વાત્મા સ્વરૂપભૂતઃ, ન ત્વધ્યાસન્યાયેન તથા જાતઃ । કિઙ્ચ, પ્રિયસ્ય હિ સેવા કર્તવ્યા સ ચેત્પ્રિયઃ કાલપરિચ્છેદ્યો ન ભવતિ, સ ભવાનેવ, અન્યથા જારસેવાપિ ધર્મઃ સ્યાત્, જન્મવત્ દિન-સ્યાપિ પરિચ્છેદકત્વાત્ । કિઙ્ચ, પતિસુતાદયઞ્ચ ન ધર્મહેતવો ભવિતુમર્હન્તિ । યત્ આર્તિદાઃ । ન હિ ધર્મનિમિત્તાનિ કદાચિત્ દુઃખદાનિ ભવન્તિ । અન્યથા સંસારો ન સ્યાત્ । અતસૈઃ કિમ્ । તેષાં મયમસ્તુ, અન્યદ્વા, ન તૈઃ કિઙ્ચિત્પ્રયોજનમિત્યર્થઃ । પરમેકમેવ પ્રાર્થનીયં યદભાવે સર્વં શાસ્ત્રં યુક્તિઞ્ચ વ્યર્થાં સ્યાત્ । તવાહુઃ, તત્તસ્માત્ પ્રસીદ, ત્વં પ્રસન્નો ભવ । ત્વદપ્રસાદાદેવ લોકા બ્રાન્તાઃ દુઃખ-હેતુષ્વપિ પ્રવર્તન્તે । નતુ કિં સાધનં પ્રસાદે ભવતીનામિતિ ચેન્ તત્રાહુઃ વરદેશ્વરેતિ । યે હિ વરાન્ પ્રયચ્છન્તિ, તે લોકાનાં ક્લેશં જ્ઞાત્વા યતો દયાલવઃ, અન્યથા તપસિ ક્રિયમાણે વરં ન પ્રયચ્છેયુઃ । તેષામપિ ત્વમીશ્વરોઽતિદયાલુઃ । તદ્વારાપિ સર્વેષાં દુઃખશમનં કરોષિ । અતો વયં ક્ષિપ્તાઃ । કેશ एव

નિગ્રહ જ કરે છે તેમના કરતાં જે લોકો આપનામાં પ્રેમ કરે છે તેઓ કુશળ—ચતુર—છે એમ મૂળ પ્રલોકમાં આવેલા હિ શબ્દનો અર્થ છે. મૂળ પ્રલોકમાં ભગવાનને માટે ત્વયિ—આપનામાં—એ પ્રમાણે જે એક વચનનો પ્રયોગ કરવામાં આવ્યો છે તે એમ દર્શાવે છે કે પહેલાંના પ્રલોકમાં જણાવ્યું તે પ્રમાણે આપના એકલામાં જ અધુ સંભવી શકે છે. (આ પ્રમાણે ઔપાધિક પ્રીતિનો પક્ષ સ્વીકારીને કુશળતાનું નિરૂપણ કર્યું. હવે સિદ્ધાન્તની રીતિએ કુશળતાનું સ્વરૂપ સમજાવવામાં આવે છે.) વળી, આપ અમારા આત્મા—સ્વરૂપભૂત—છો, નહિ કે અધ્યાસથી આપ અમારા આત્મા થયા છો. (હવે શેવ્ય પદાર્થનો વિચાર કરીને કુશળતા સમજાવવામાં આવે છે.) વળી, જે પ્રિય છે તેની સેવા કરવી બેઠાએ. જે આ પ્રિયને કાળની મર્યાદા ન હોય—અર્થાત્ તે અનિત્ય ન હોય—તો જ તે પ્રિયની સેવા કરવી પ્રાપ્ત થાય છે, ખીબની નહિ. આવા કાળથી અતીત પ્રિય આપ જ છો. જે કાળથી મર્યાદિત થએલા પ્રિયની સેવા કરવામાં આવે તો બરની સેવા પણ ધર્મ થાય, કારણ કે જેમ અમારા પતિઓને જન્મની મર્યાદા છે તેમ બરને પણ દિવસની મર્યાદા છે. (અર્થાત્ પતિ અને બર એ બંનેને કાલપરિચ્છિન્ન છે, અને જે કાલપરિચ્છિન્ન પ્રિય પદાર્થની સેવા કરવાની પ્રાપ્ત થાય તો તે પતિસેવાની માફક બરસેવા પણ ધર્મરૂપ ગણાય. પરંતુ તેમ નથી. તેથી સ્પષ્ટ માલમ પડે છે કે કાલપરિચ્છિન્ન પ્રિય પદાર્થની સેવા કરવી નહિ.) વળી, પતિ, પુત્ર વગેરે ધર્મનું કારણ થઈ શકે નહિ, કારણ કે તેઓ દુઃખ આપનારા છે. ખરેખર ! જે ધર્મનાં કારણો છે તે કોઈ પણ દિવસ દુઃખ આપતાં નથી. જે પતિ, પુત્ર વગેરેને ધર્મનાં કારણ તરીકે માનવામાં આવે તો પછી સંસાર જ ન રહે. તેથી તેવા પતિ, પુત્ર વગેરેનું (અમારે) શું પ્રયોજન છે ?

અમારા પતિ, પુત્ર વગેરેને ભલે અમારે લીધે ભય થાય, અથવા ખીબું કાંઈ થાય, પણ અમારે તો ધર્મની સિદ્ધિને માટે તેમનું જરા પણ પ્રયોજન નથી એમ ભાવ છે. અમારે તો એક જ વસ્તુની પ્રાર્થના કરવાની છે. આ વસ્તુ એવી છે કે જે તે ન હોય તો પછી સર્વ શાસ્ત્ર અને તર્ક વ્યર્થ થઈ જાય. ગોપીબનો તે વસ્તુની પ્રાર્થના કરતાં કહે છે કે તેથી આપ પ્રસન્ન થાય. આપની કૃપા વિના જ લોકો બ્રાન્તિમાં પડે છે અને દુઃખ આપનારા વિષયોમાં પણ પ્રવર્તે છે.

કદાચિત્ ભગવાન્ ગોપીબનોને પ્રશ્ન કરે કે “ મહારી કૃપા મેળવવાને માટે તમે શું સાધન કર્યું છે ? ”—તો ગોપીબનો કહે છે કે વરદેશ્વર. જે લોકો વરદાન આપે છે તે મનુષ્યોનું દુઃખ બાણીને વરદાન આપે છે, કારણ કે તે ઘ્યાણ હોય છે. જે વરદાન આપનારાઓ ઘ્યાણ ન હોય તો ખીબ લોકો તપ કરે તો પણ તેઓ વરદાન આપે નહિ. આવા વરદાન આપનારાઓના પણ આપ ધંધર છો; આપ અતિ ઘ્યાણ છો. ખીબ વરદાન આપનારાઓની દ્વારા પણ આપ અધાનાં દુઃખો દૂર કરો છો. આપ વરદેશ્વર છો તેથી અમે આપને કહીએ છીએ કે અમને ઘણો કલેશ થાય છે. જેમ તપશ્ચર્યા ભગવાનની કૃપા

સાધનં તપોવત્ । નિષિદ્ધપ્રકારસ્તુ યદ્યત્ર કશ્ચન ભવિષ્યતિ, સ ન કર્તવ્યઃ । નનુ યથૈતાવન્તં કાલં પતિ-
સેવા કૃતા, એવમેવાગ્રેऽપિ કર્તવ્યા, પ્રાપ્ત્વાત્, ગૌણમપિ કર્મ સમારબ્ધં સમાપયેદિતિ, તસ્માદવિચાર્યેવ
પતિસેવાં કુરુતેતિ ચેત્ તત્રાહુઃ માસ ઇન્દ્યા આશાં ધૃતામિતિ । નાસ્માભિઃ પતિસેવા કૃતા, તદર્થ
વા સ્થિતમ્, ત્વદાશયા સ્થિતમ્, મધ્યે સ્થિતિનિર્વાહાર્થમેવ તદક્ષીકારઃ । ઇદાનીં ચેત્ સમાગતાનામ-
મિલષિતાર્થો ન સિધ્યેત્, તદા આશા મત્રા ભવિષ્યતિ તસ્યાં ગતાયાં પ્રાણા એવ ગમિષ્યન્તીતિ । અત
એવ કેતચિત્ સ્ત્રીહૃદયજ્ઞેન નિરૂપિતમ્ ‘આશાબન્ધો હૃદયં રુણદ્વી’તિ । એતસ્ય મૂલમપિ સ્ત્રીશાસ્ત્રે ભવિષ્યતિ ।
ચિરાત્ ત્વચ્ચેવ ધૃતામ્, તસ્યાં ઇત્રાયામવલ્મ્બનામાવાત્ અધઃ પતિષ્યામ ઇતિ । સ્મેત્યયમર્થઃ
પ્રસિદ્ધઃ । અરવિન્દનેત્રેતિ સમ્બોધનં દૃષ્ટ્વૈવાપ્યાયકત્વં નિરૂપયતિ । (આશાહેતુરપ્યનેનોકઃ, તાપહાર-
કદૃષ્ટ્યા દર્શનાત્ । માવોદ્ગારિણ્યા એવ તથાત્વાત્ । ઇયદવધિ જીવનમપ્યત એવેતિ ભાવઃ ।) ॥ ૩૩ ॥

યદુક્તં ‘વનદર્શનાર્થં કિમાગતા’ ઇતિ, તતશ્ચ વનવર્ણના કૃતા, તત્રાહુઃ ચિત્તં સુલેનેતિ ।

ચિત્તં સુલેન ભવતાપહૃતં ગૃહેપિ યન્નિર્વિશત્યુત કરાવપિ ગૃહ્યકૃત્યે ।

પાદૌ પદં ન ચલતસ્તવ પાદમૂલાચામઃ કથં વ્રજમથો કરવામ કિં વા ॥ ૩૪ ॥

મેળવવાનું સાધન છે તેમ (તાપાત્મક) કલેશ જ લગવત્કૃપા પ્રાપ્ત કરવાનું સાધન છે. વરદાન આપવાની
અંદર જો આપને કોઈ નિષિદ્ધ પ્રકાર જણાતો હોય તો તે આપે કરવાની જરૂર નથી. (તાત્પર્ય એ કે
અમારું દુઃખ દૂર કરવામાં આપને કોઈ નિષિદ્ધ પ્રકાર—ગોપીજનો વિષયલોગને માટે આવ્યાં છે,
સર્વાત્મભાવથી નથી આવ્યાં એવો નિષિદ્ધ પ્રકાર—જણાય તો તે સ્વીકારવાની આપને જરૂર નથી.)

જો લગવાનું એમ કહે કે “જેમ આટલો વખત તમે પતિની સેવા કરી તેમ હવે પછી પણ
પતિસેવા કર્યા કરો, કારણ કે પતિસેવા તમને અત્યાર સુધી પ્રાપ્ત થયેલી છે, અને વળી એવો ન્યાય છે
કે ગૌણકર્મનો આરંભ કરવામાં આવ્યો હોય તો તેને પણ પૂર્ણ જ કરવું; તેથી તમે આ બધી અર્થા કર્યા
બિના જ પતિસેવા કરો”, તો ગોપીજન કહે છે કે મા સ ઇન્દ્યા આશાં ધૃતામ્. અમે પતિસેવા કરી
નથી, તેમ જ પતિને માટે અમે ઘરમાં સ્થિતિ કરી નથી, પરંતુ આપની આશાએ જ અમે રહ્યાં સ્ત્રીએ,
અને વચમાં મર્યાદાને અનુસરવાને માટે જ અમે ગોપીનો સ્વીકાર કર્યો છે. હામણાં ન્યારે અમે આપની
પાસે આવ્યાં છીએ અને જો અમારી આશા પૂર્ણ થાય નહિ તો પછી આશા ભાગી જશે, અને ન્યારે
આશા જતી રહેશે ત્યારે અમારા પ્રાણ પણ (નિરાધાર થઇને) જતા રહેશે. આ કારણથી જ સ્ત્રીઓનાં
હૃદયને જાણનાર કોઈ એક કવિએ—કાલિદાસે—(મેઘદૂતમાં) કહ્યું છે કે “આશારૂપી બન્ધ હૃદયને
ટકાવે છે.” કવિના આ વચનનું મૂળ પણ સ્ત્રીશાસ્ત્રમાં—રસશાસ્ત્રમાં—હશે. ઘણા વખતથી આપનામાં જ
અમે આશા રાખી રહ્યાં છીએ. આ આશા ન્યારે તૂટી જશે ત્યારે આધાર બિના અમે નીચે પડી જઈશું.
મૂળ પ્રલોકમાં સ્વ શબ્દ છે તે દર્શાવે છે કે આ વાત પ્રસિદ્ધ છે. ગોપીજનો લગવાનને અરવિન્દનેત્ર એ
પ્રમાણે જે સંબોધે છે તેનું તાત્પર્ય એ છે કે લગવાન પોતે પોતાની દૃષ્ટિથી જ ભક્તોને શાન્તિ આપે છે.
(અરવિન્દનેત્ર એ સંબોધન અમારી આશાનું કારણ પણ કહે છે, કારણ કે તાપને હરણ કરનારી દૃષ્ટિથી
આપ અમને જાણો છો અને આપની સાવ દર્શાવનારી દૃષ્ટિ જ તાપ હરણ કરે છે. અત્યાર સુધી અમે
જે જીવીએ છીએ તે આ—આપ અરવિન્દનેત્ર છે તે—કારણથી જ. આ પ્રમાણે અરવિન્દનેત્ર સંબોધનનું
તાત્પર્ય છે.) ૩૩

લગવાને ગોપીજનોને કહ્યું કે ‘તમે શું વન જોવા આવ્યાં છો?’ અને પછીથી તેમણે વનનું વર્ણન
પણ કર્યું. આના ઉત્તરમાં ગોપીજનો ચિત્તં સુલેન એ પ્રમાણે કહે છે.

આનન્દ રૂપ આપે જ અમારું ચિત્ત સહેજમાં હરણ કરી લીધું છે

જેથી અમારું ચિત્ત તથા હાથ પણ ધરના કાર્યમાં ભાગતા નથી; અને

સુબો ૮

વનદર્શનેચ્છા તદા ભવતિ, યદા ચિત્તં સ્વસ્મિન્ વિષ્ટેત્ । તત્તુ ત્વયૈવાપહૃતમ્, તત્રાપહારે ન તવ પ્રયાસઃ, તથા સતિ સર્વં નાપહૃતં સ્યાત્, તદાહ સુલ્હેનેતિ । ભવતા વા જ્ઞાનન્દરૂપેણાપહૃતમ્ । ન હિ સાક્ષાત્ પરમાનન્દે સતિ કચ્છિત્ પરમ્પરયા પાક્ષિકં સાધનં ગૃહ્ણાતિ । વનદર્શનં દૂરે, ગૃહેડપિ યચ્ચિત્તં નિર્વિશતિ । અનેન જ્ઞાનશક્ટેરપહાર ઉક્તઃ । નાપિ મન્તવ્યં વનં કિચ્છિત્કાર્યાર્થમાગતા ઇતિ । તદર્થં ક્રિયાશક્ટેરપ્યપહારમાહ ઉત કરાવપીતિ । યૌ ગૃહ્યકૃત્યે નિર્વિશતઃ, દૂરેણાપાક્ષં વનકૃત્યમ્, કામેન વલસ્ય હૃતત્વાત્ । ત્વત્પર્શનેવ કરૌ સજીવૌ ભવતઃ, નો ચેન્મૃતૌ । અતઃ સેવાવિધિરપિ હસ્તા-માવાત્ કુષ્ઠતઃ । ન હિ કરરહિતં કર્મણિ કચ્છિન્નિયુક્તે । કિચ્છ યત્ 'વ્યાપુટ્ય ગન્તવ્યમિ'ત્યમિપ્રાવેણ 'વનદર્શનં જાતમિ'ત્યુક્તં તદપ્યસમ્ભાવિતમ્ । યતોડ્સાકં પાદૌ દ્વાવપિ તવ પાદમૂલાદસ્માત્ સ્થાનાત્ એકમપિ પદં ન ચલતઃ, નાન્યત્ર ગચ્છતઃ । પાદાનાં ગતિયુક્તાનાં મૂલમૂતૌ ત્વત્પાદૌ, તસ્વાપિ ચેન્મૂલં

આપના ચરણના મૂળથી એક ડગલું પણ અમારા પગ ચાલતા નથી; તો પછી અમે ત્રણમાં કેવી રીતે જઈ શકીએ? અને ત્યાં જઈને પણ અમે શું કરીએ? ૩૪

ન્યારે ચિત્ત સ્વસ્થ હોય તો જ વન જોવાની ઇચ્છા થાય. પણ તે ચિત્ત તો આપે જ હરી લીધું. આ ચિત્ત હરણ કરવામાં આપને કોઈ જાતનો પ્રયાસ કરવો પડ્યો નથી. જે અમારું ચિત્ત હરવામાં આપને પ્રયાસ કરવો પડ્યો હોત તો અમારું સર્વ ચિત્ત આપ હરી શક્યા ન હોત. આ બધો ભાવ શુક્રદેવજી સુલ્હેને એ શબ્દ વડે દર્શાવે છે. અથવા તો સુલ્હેને નો સંબંધ ભવતા સાથે લઈને એવો અર્થ કરવો કે આનન્દરૂપ એવા આપે અમારા ચિત્તનું હરણ કર્યું. જ્યાં સાક્ષાત્ પરમાનન્દરૂપ ભગવાન હોય છે ત્યાં કોઈ પણ માણસ પરમ્પરથી પ્રાપ્ત થાય એવું પાક્ષિક સાધન સ્વીકારતો નથી. વનને જોવાની વાત તો દૂર રહી, પરંતુ ઘરમાં પણ અમારું ચિત્ત પરોવાતું નથી. આ પ્રમાણે ગોપીજનોની જ્ઞાનશક્તિનું હરણ કરવામાં આવ્યું છે એમ કહેવામાં આવ્યું.

'અમે—ગોપીજનો—વનમાં કોઈ કામને માટે આવ્યાં છીએ' એમ પણ માનવાની જરૂર નથી. આ દર્શાવવાને માટે ગોપીજનોની ક્રિયાશક્તિનું પણ હરણ કરવામાં આવ્યું છે એમ શુક્રદેવજી ઉત્ત કરાવપિ એ શબ્દોમાં કહે છે. ગોપીજનોના જે હસ્ત ધરના કામમાં લાગતા નથી, તો પછી વનનાં કાર્યની વાત તો દૂર જ રહી, કારણ કે ભગવાન વિષેની અમારી ઇચ્છાએ બળનું—ક્રિયાશક્તિનું—હરણ કરેલું છે. આપના સ્પર્શથી જ અમારા હાથ સજીવ—ચેતનવાળા—થશે; અને જે આપનો સ્પર્શ નહિ થાય તો અમારા હાથ મરી જશે. આપનો સ્પર્શ અમારા હાથને થએલો નથી તેથી અમારા હાથ નિર્જીવ થઈ ગયા છે એટલે પતિ વગેરેની સેવા કરવાની શાસ્ત્રની આજ્ઞા પણ કુંઠિત—ભ્રમ—થઈ જાય છે. ખરેખર, કોઈ પણ માણસ હાથ વગરના માણસને કોઈ પણ કામમાં યોજતો નથી.

વળી "પાછા વળીને તમે બધાં ઘેર જાવ" એ હેતુથી આપે જે કહ્યું કે 'વન જોવાઈ ગયું' તો તેના સંબંધમાં અમારે કહેવાનું કે તે—પાછા વળીને ઘેર જવાનું—પણ અસંભવિત છે; કારણ કે અમારા બંને ય પગ આપના પાદમૂળથી—આ સ્થાનથી—એક પણ ડગલું ચાલતા નથી, બીજે જઈ શકતા નથી. ગતિવાળા પગોનું મૂળ આપનાં ચરણો છે; આ ચરણોના પણ મૂળમાં અમારા પગો ન્યારે આવ્યા છે તો પછી બીજે ઠેકાણે તે શી રીતે જઈ શકે? જે આમ ન માનીએ તો મૂળ સુધી પહોંચેલાં વૃક્ષો પણ ચાલવા માંડે. મૂળ પ્રલોકમાં અસ્માત્ સ્થાનાત્—આ સ્થાનમાંથી—એમ કહેવાને બદલે જે તવ પાદમૂલાત્—આપના ચરણોના મૂળમાંથી—એ પ્રમાણે કહેવામાં આવ્યું છે તે ઉપરથી જણાય છે કે 'આપ જશો તો અમારા—ગોપીજનોના—પગો બધે જઈ શકશે, પરંતુ આપના વિના તે જઈ શકશે નહિ' એ પ્રમાણે ગોપીજનો ભગવાનને કહેવા માગે છે. માટે અમે અહીંથી કેવી રીતે જઈએ? 'ગાડાં વગેરે સાધનોથી તમને ઘેર પાછાં મોકલવામાં આવશે' એમ જે ભગવાન ગોપીજનોને કહે તો તેના

ગતાઃ, તદા કથમન્યત્ર ગચ્છેયુઃ, અન્યથા વૃક્ષાણામપિ ગતિઃ સ્યાન્મૂલં ગતાનામ્ । ‘અસ્માત્ સ્થાના’-વિતિ વક્તવ્યે યત્ ‘ત્વ પાદમૂલા’વિત્યુક્તં તત્ ત્વદ્રમનેન સર્વત્ર ગન્તું શક્યતે ન તુ ત્વદ્વ્યતિરેકેણેતિ જ્ઞાપિતમ્ । અતઃ કથં યામઃ । શકટાદિના પ્રેવળીયા ઇતિ ચેત્, તત્રાહુઃ । અથો અથ તત્ર ગત્વા કિં વા કરવામ । યથા શકટાદિકં ગૃહે યાતનાર્થં સાધનમસ્તિ, ન ચૈવં હસ્તયોઃ કાર્યકરણે કિચ્ચિત્ લોકસિદ્ધમ્ । ન કેવલં ગમનેન પ્રયોજનમ્, કિન્તુ પિત્રાદિસેવાર્થં ગમનમ્, તદભાવાદ્ વ્યર્થમેવ ગમન-મિતિભાવઃ । તદાહુઃ । અથો અથ કિં વા કરવામેતિ । હસ્તનિરપેક્ષા કૃતિઃ મિત્રપ્રક્રમેણ ભગવદ્ભા-વેન ભવતીતિ તથોક્તમ્ । એનેન સ્તનપાનમપ્યશક્યં નિરૂપિતમ્ । આશાઽભાવે સર્વત્રૈવ શોષાત્ ॥ ૩૪ ॥

યદ્ભગવતા શીઘ્રં ગચ્છતેત્યુક્તમ્, તત્રાહુઃ સિચ્ચાહ્નેતિ ।

સિચ્ચાહ્ન નસ્ત્વદધરામૃતપૂરકેણ હાસાવલોકકલગીતજહ્ચ્છયાગ્નિમ્ ।

નો ચેદ્વયં વિરહજાશ્યુપશુક્તદેહા ધ્યાનેન યામ પદયોઃ પદર્વી સલ્લે તે ॥ ૩૫ ॥

વયં શીઘ્રમેવ ગમિષ્વામઃ, યદિ ત્વં પ્રતિબન્ધં ન કરિષ્યસિ । એનેન તૂષ્ણાંભાવેઽપિ મરણમ્, પરાવૃત્તૌ તુ ન કિચ્ચિદ્વક્તવ્યમ્ । હે અહ્ન ! ત્વદધરામૃતપૂરકેણ ત્વદધરામૃતપ્રવાહજલેન નો હ્ચ્છ-યાગ્નિં સિચ્ચ । સ ચાગ્નિઃ ત્વચૈવોત્પાદિત ઇતિ । તત્કારણમાહુઃ હાસાવલોકકલગીતજેતિ । તવ યોઽયં

ઉત્તરમાં ગોપીજનો કહે છે કે અયો. અયો એટલે અથ—પછીથી—ગાડામાં બેસીને ઘેર જઇને અમે શું કરીએ ? જેમ ગાડું વગેરે ઘેર જવાને માટે સાધન છે તેમ હાથને કામ કરવામાં કોઈ પણ બાતનું સાધન લોકમાં બાણીનું નથી. અમારે કેવળ ઘેર જવામાં જ પ્રયોજન નથી, પરંતુ પિતા વગેરે સગાંઓની સેવાને માટે અમારે ઘેર જવાનું છે, પણ અમે પિતા વગેરેની સેવા કરી શકીએ એમ નથી, તેથી અમે ઘેર પાછાં જઇએ તે તદ્દન નકામું જ છે. આ બંધો ભાવ ગોપીજનો અથો કિં વા કરવામ એ શબ્દો દ્વારા જણાવે છે. ભગવદ્દેશને લીધે અહીં બિન્ન પ્રકારે અમે—ગોપીજનો—હસ્ત વિના પણ ક્રિયા કરી શકીશું, પણ ઘેર જઇને અમે હસ્ત વિના કોઈ પણ ક્રિયા કરી શકીશું નહિ; તેથી ગોપીજનોએ અથો કિં વા એ પ્રમાણે કહ્યું.

આ પ્રમાણે બ્યારે ગોપીજનોની ક્રિયાશક્તિ જતી રહી છે ત્યારે તો તેઓ (ઘેર જઇને પણ) બાળકોને સ્તનપાન પણ કરાવી શકશે નહિ. (બાળકો પોતાની મેળે સ્તનપાન કરવા મંડી જશે એમ જો કહેવામાં આવે તો તે પણ શક્ય નથી) કારણ કે ભગવાનને છોડીને ઘેર જવામાં ગોપીજનોની આશા ભાગી જવાથી તેમના આખા શરીરમાં જ શોષ પડશે અને તેથી બાળકોને દૂધ મળી શકશે નહિ. ૩૪

ભગવાને ગોપીજનોને જે કહ્યું કે ‘તમે જલદી પાછાં ઘેર જાવ’ તો તેના ઉત્તરમાં ગોપીજનો સિચ્ચાહ્ન એ પ્રમાણે કહે છે.

હે સખા ! આપના હારણપૂર્વક અવલોકનથી અને અવ્યક્ત મધુર ગીતથી ઉત્પન્ન થયેલા અમારા કામરૂપી અગ્નિનું આપના અધરામૃતના પૂરથી સિંચન કરો. જે આપ આ પ્રમાણે નહિ કરો તો વિરહથી ઉત્પન્ન થયેલા અગ્નિથી અમારો દેહ બળી જશે અને અમે ધ્યાનવડે આપના ચરણની પદવીને પામીશું. ૩૫

ઘેર પાછા જવામાં આપ જો પ્રતિબન્ધ કરશો નહિ તો અમે જલદીથી જ ઘેર જઇશું. આ ઉપરથી એમ સમજાય છે કે જે ભગવાન હમણાં ગોપીજનોને સાક્ષાત્ સુધાનું દાન ન કરે અથવા તો તેમની સાથે ભાષણ પણ ન કરે તો ગોપીજનોનું મરણ થાય, તો પછી ગોપીજનો ઘેર પાછાં જાય તેમાં તો કોઈ કહેવાનું રહેતું જ નથી. હે અંગ ! આપના અધરામૃતના પૂરથી, અધરામૃતના પ્રવાહના જળથી, અમારા કામરૂપી અગ્નિનું સિંચન કરો; કારણ કે આ કામાગ્નિને આપે જ ઉત્પન્ન કર્યો છે. કામાગ્નિને ઉત્પન્ન કરનાર કારણ સમજાવતાં ગોપીજનો હાસાવલોકકલગીતજ એ પ્રમાણે

હાસપૂર્વકઃ અવલોકઃ કલગીતં ચ, તાભ્યાં જાતો યો હૃદ્યઃ કામઃ, સ ઇવાગ્નિઃ । હાસઃ કામ-
જનકઃ, અવલોકઃ સન્ધુક્ષણકર્તા । ગીતં વાયુરિવ, તત્રાપિ કલગીતં સર્વતો વાયુઃ । સોઽપિ જાતો
હૃદયે । હૃદયગામિ ચ ત્વદધરામૃતમેવ । પૂરો હિ વસ્તુ પ્રવાહયતિ, તસ્યાત્ર સિચ્ચનકરણત્વેનોક્ત્યાઽ-
પ્રેરતિમહત્ત્વં ધ્વન્યતે । અતો યુક્તા સિચ્ચનોક્તિઃ । અલૌકિકઞ્ચાગ્નિઃ અલૌકિકેનૈવ શાન્યતિ । કન્દર્પો
હિ મૃતો જ્વલતિ, સ હિ જીવન્ અપ્રયવસ્થાં ત્યજતિ, નાન્યથા, અમૃતેનૈવ ચ જીવતિ, તત્રાપિ ન દેવ-
ભોગ્યેન, અન્યથા તૈરેવ જીવિતઃ સ્યાત્ । સૃષ્ટિકારણત્વાત્ નાસ્ય મોક્ષઃ । અતોઽતિગુપ્તેનૈવાધરામૃતેન
તસ્ય જીવનમ્ । અતઃ સિચ્ચનમેવોક્તમ્ । અન્યથા નિર્વાપણમેવ પ્રાર્થયેયુઃ । કામે જીવતિ જીવિષ્યામઃ,
અન્યથા સ સ્વયં જ્વલન્ અન્યાનપિ જ્વાલવિષ્યતિ । તદાહુઃ નો ચેદિતિ । સિચ્ચનેન યદિ મન્ત્રવાદીવ
ન જીવવિષ્યસિ, તદા વિરહેણ જ્ઞાનિતો યોઽગ્નિઃ, તેનોપમુક્તદેહાઃ ધ્યાનેન તે પદયોઃ પદવીં
યામઃ । સ્વયં સ્વતન્ત્રમાર્ગોઽજ્ઞાનાત્, ત્વં ચ સત્તા યેન માર્ગેણ ગમિષ્યસિ, તેનૈવ વ્યયમપિ યાસ્યામઃ ।
(યથા ત્વમધુનાસ્મભ્યમાર્તિપ્રદઃ, તથા વ્યયમપિ તથામૂતાસ્તુભ્યં પશ્ચાત્તાપાદિહેતવો ભવિષ્યામ ઇતિ
ગૂઢામિસન્ધિઃ 'તે પદયોઃ પદવીં યામે'તિ વક્ત્રીનામિતિ જ્ઞેયમ્ ।) દેહે ગતે ત્વન્તર્યામિણા કચિદ્રન્ત-

કહે છે. આપનું જે આ હૃદયપૂર્વક અવલોકન—કટાક્ષ—અને અવ્યક્ત મધુર ગીત તે જેથી ઉત્પન્ન થયેલો જે હૃદ્ય—હૃદયમાં વસનારો કામ—તે જ અગ્નિ છે. હૃદય કામને ઉત્પન્ન કરનાર છે, અને અવલોકન—કટાક્ષ—કામને કુંકનાર, ઉત્તેજિત કરનાર, છે. ગીત વાયુની માફક કામને વધારનાર છે. તેમાં પણ પાછું કલ—અવ્યક્ત અને મધુર—ગીત. એટલે આ કલગીત ચારે ય બાબુથી આવતા પવન જેવું છે અને તેથી કામને વધારે ફેલાવનાર છે. આ પ્રકારનો અગ્નિ પાછો અમારા—ગોપી-જનોના—હૃદયમાં ઉત્પન્ન થયો છે, અને હૃદયમાં પહોંચી શકે એવું તો આપનું અધરામૃત જ છે, દેવલોગ્ય અમૃત નહિ. પૂર વસ્તુને ખેંચી લાય છે. 'પૂર વડે અમારા અગ્નિનું સિંચન કરો' એમ જ્યારે ગોપીજનો ભગવાનને કહે છે ત્યારે તેમાંથી એવો ધ્વનિ નીકળે છે કે ગોપીજનોનો કામાગ્નિ ઘણો મોટો—તીવ્ર—હોવો જોઈએ. તેથી પૂરવડે સિંચન કરવાની જે વાત કહી છે તે ખરોખર છે. ગોપીજનોનો અલૌકિક કામાગ્નિ ભગવાનના અલૌકિક અધરામૃતના પૂરથી જ શાન્ત થાય. ખરેખર! કામ જ્યારે મરી લાય છે ત્યારે સળગે છે, પણ જ્યારે તે જીવતો હોય છે ત્યારે તે અગ્નિસ્વરૂપનો ત્યાગ કરે છે, અન્યથા નહિ. વળી કામ અમૃતવડે જ જીવે છે; તેમાં પણ દેવલોગ્ય અમૃત વડે નહિ. જે દેવલોગ્ય અમૃતવડે કામ જીવતો હોય તો દેવોએ જ તેને જીવતો રાખ્યો હોય. કામ સૃષ્ટિનું કારણ છે એટલે તેને મોક્ષ હોતો નથી. તેથી અતિ ગુપ્ત અધરામૃતવડે જ કામ જીવી શકે છે. તેથી—કામ જીવી શકે તેટલા માટે—સિંચનની જ વાત કહેવામાં આવી. જે આ પ્રમાણે ન હોય તો ગોપીજનોએ ભગવાનને કામાગ્નિને શાન્ત જ કરવાની પ્રાર્થના કરી હોત. જે કામ જીવશે તો જ અમે—ગોપીજનો—જીવીશું; પણ જે કામ મરી ગયો તો તે પોતે અગ્નિરૂપે સળગીને ધીનચોને—અમને—પણ બાળશે. આ વાત ગોપીજનો જો જેત્ એ શબ્દોમાં કહે છે. જે મંત્રવાદી બદુગરની માફક આપ સિંચન કરીને અમારા કામાગ્નિને નહિ જીવાડો તો પછી વિરહથી ઉત્પન્ન થયેલા અગ્નિથી અમારા દેહો બળી જશે અને ધ્યાનવડે અમે આપના ચરણને માર્ગે જઈશું. અમને પોતાને સ્વતંત્ર માર્ગનું જ્ઞાન નથી એટલે આપ, અમારા સંબા, જે માર્ગે જશો તે જ માર્ગે અમે પણ જઈશું. (શ્રીવિઠ્ઠલનાથજી આ પંક્તિનું રહસ્ય સમજાવતાં કહે છે કે જ્યારે ગોપીજનો ભગવાનને એમ કહે છે કે 'અમે તમારા ચરણને માર્ગે જઈશું' ત્યારે ગોપીજનોના કહેવાનો ગૂઢ ભાવ એવો છે કે 'જેમ આપ—ભગવાન—હમણાં અમને દુઃખ આપો છો તેમ અમે પણ આપને દુઃખ આપીશું અને આપને પશ્ચાત્તાપ કરાવીશું.')

અમારો દેહ જ્યારે નાશ પામશે ત્યારે અન્તર્યામિને ધીજે સ્થળે જવું પડશે. (ન્યાં અન્તર્યા-

વ્યમ્, દેહાન્તરસ્ય તુ નોત્પત્તિઃ, વીજસ્ય દગ્ધત્વાત્ । હરેઞૈવ દગ્ધો ન-કામઃ પ્રરોહતિ, સ વિપરીતો રહો ભવતિ । તત્રાપિ વિશિષ્ટો વિરહઃ એકાન્તામાવરૂપો વા । અનેન ત્વયા સહ એકાન્તામાવે વિરહ-ત્વમ્ । યદાપિ પૂર્વોક્તાગ્નિનૈવ દાહઃ સમ્ભવતિ તથાપિ ભક્ષસાત્કરણે ન તસ્ય સામર્થ્યમ્, યાવન્ સર્વાન્નેષુ સૂક્ષ્માવયવેષ્વપ્યગ્નિઃ પ્રવિરૂપ નોદુદ્ધો ભવતિ । યથા વહ્નિસમ્બન્ધેન શુષ્કં કાષ્ટં જ્વલતિ । તત્ત ઝપાષેરત્યન્તં ગતત્વાત્ તે પદયોર્ગમનમ્ । અતો ગમનં દૂરાપાસ્તમ્, પ્રત્યુત મરણમુપસ્થિતમિતિ શીઘ્રં પ્રતીકારં કુરુ ॥ ૩૫ ॥

મીને જવાનું છે તે જ ભગવાનનો માર્ગ.) વળી અમારે ધીને દેહ ઉત્પન્ન થવાનો નથી, કારણ કે વિરહાગ્નિએ અમારા વાસનાદેહને બાળી નાખ્યો છે. (આ પ્રમાણે અમને ધીને દેહ ઉત્પન્ન થવાનો નથી તેથી આ દેહ નાશ પામશે એટલે અંતર્યામી જે પંખીની માફક ઉડીને આપના ચરણકમળમાં જ આવશે તેની સાથે અમે પણ આપના ચરણકમળમાં આવીશું, કારણ કે અમે અંતર્યામીની છાયા-રૂપ છીએ. તેથી ત્યાં અંતર્યામી જશે ત્યાંજ અમે પણ જઈશું.)

(ભગવાન કદાચિત્ ગોપીજનોને એમ કહે કે 'તમારો દેહ બળી જશે તો પણ તમને પરી-ક્ષિતની માફક ફરીથી જીવતાં કરીશ', તો તેના ઉત્તરમાં ગોપીજનો નીચે પ્રમાણે કહે છે.) હરે—મહાદેવે—પણ જે કામને બાળ્યો છે તે ફરીથી ઉત્પન્ન થતો નથી. (મહાદેવે બાળેલો કામ અગ્નિરૂપે પણ રહે છે, તે ભસ્મીભૂત થતો નથી; અને દેવોના અમૃતથી તે કામ જીવે પણ ખરો.) 'હર' શબ્દમાં જે 'હ' અને 'ર' એ બે અક્ષરો છે તેને ઉલટા કરવામાં આવે તો 'રહ' શબ્દ સિદ્ધ થાય છે. તેમાં પણ વિશિષ્ટ પ્રકારનો 'રહ' તે 'વિરહ' કહેવાય છે. (વિરહાગ્નિથી બળેલો પદાર્થ તો એક જ ક્ષણમાં ભસ્મ થઈ જાય છે, અને તેને ફરીથી જીવવાની આશા પણ હોતી નથી. આ પ્રમાણે કામને બાળનાર જે 'હર' તેના અક્ષરોને ઉલટાવવાથી 'રહ' શબ્દ બને છે અને આ 'રહ'નો ધર્મ 'હર'ના ધર્મ કરતાં વિપરીત જ છે. ગોપીજનોના કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે મહાદેવે બાળી નાખેલો કામ હજી પણ જીવતો નથી, તો પછી 'વિરહ'થી બળેલાં અમે—ગોપીજનો—કેવી રીતે ફરી જીવી શકીશું? 'રહ' શબ્દનો અર્થ 'પ્રભુનું સ્વરૂપ' એ પ્રમાણે કરવો. પ્રભુનું સ્વરૂપ બને જ સમર્થ છે, તેમાં પણ કરોડો કામદેવોના સૌન્દર્યથી અધિક સૌન્દર્ય છે, અને વિભાવ, અનુભાવ વગેરે સામગ્રી છે, એટલે આ બધા ગુણોથી વિશિષ્ટ થએલું પ્રભુનું સ્વરૂપ—'વિરહ'—શું શું ન કરે?)

અથવા તો 'વિરહ' શબ્દનો અર્થ 'એકાન્તનો અભાવ' એ પ્રમાણે કરવો. (રહ=એકાન્ત; વિરહ=એકાન્તનો અભાવ એ પ્રમાણે લોકપ્રસિદ્ધ અર્થ છે.) આ પ્રમાણે આપની સાથે અમને એકાન્ત મળતું નથી એટલે 'વિરહ' છે. (પ્રભુ રસરૂપ છે; શૃંગારરસમાં સંયોગ અને વિપ્રયોગ એ બે ભેદ છે. એટલે પ્રભુનું સ્વરૂપ જ વિરહરૂપ છે એ બરોબર છે.)

મૂળ પ્રલોકના ધીન પાદમાં જણાવેલા કામાગ્નિથી પણ અમારો દેહ બળી જાય એ સંભવિત છે. પણ જેમ અગ્નિના સંબંધથી સૂકું લાકડું બળી જાય છે તેમ તે અગ્નિ અમારા સર્વ અંગોમાંના સૂક્ષ્મ અવયવોમાં પણ પ્રવેશ કરીને પાછો સળગતો નથી એટલે તે અમને ભસ્મીભૂત કરવાને સમર્થ નથી. જેમ સૂકા લાકડામાંથી ભીનાશરૂપી ઉપાધિ તદ્દન જતી રહી છે અને તેથી તે લાકડું સારી રીતે સળગે છે, તેમ ભગવાનના સ્વરૂપથી અન્ય પદાર્થમાં સ્નેહ રાખવા રૂપી ઉપાધિ અમારામાંથી તદ્દન જતી રહી છે તેથી આપના ચરણમાં અમે જરૂરથી આવીશું જ. માટે અમારે ઘેર પાછા જવાની વાત તો દૂર રહી, પરંતુ હમણાં જ વિરહાગ્નિને લીધે અમારું મરણ આવી પહોંચ્યું છે, માટે આ જલદીથી આપના અધરામૃતના પૂરનું સિંચન કરીને ઉપાય કરો. ૩૫

કિંચ, યદપ્યુકં 'અથવા મદમિન્નેહાત્ આગતા' ઇતિ, યદ્સાકં સ્નેહઃ સ્તુતઃ, તત્ર યાથાર્થ્યં શૃણ્વિત્સાહુઃ યર્હીતિ ।

યર્હ્યમ્બુજાક્ષ તવ પાદતલં રમાયા દત્તાક્ષણં ક્વચિદરણ્યજનપ્રિયસ્ય ।

અસ્પ્રાક્ષમ તત્ પ્રશૃતિ નાન્યસમક્ષમઙ્ગઃ સ્યાતું ત્વયાભિરમિતા વત પારયામઃ ॥૩૬॥

હે અમ્બુજાક્ષ, દૃષ્યૈવ તાપનાશક, યર્હિં યસ્મિન્ ક્ષણે તવ પાદતલમસ્પ્રાક્ષમ તત્પ્રશૃતિ નાન્યસમક્ષમઙ્ગઃ સામસ્યેનાપિ સ્યાતું પારયામઃ । સાક્ષાત્ ચરણસ્પર્શો દુર્લભઃ । યત્ર પુનઃ પાદઃ પ્રતિફલિતઃ, તત્પાદતલમુચ્યતે । રમાપિ તેનૈવ જીવતિ । તદુક્તં નાગપત્નીભિઃ 'તવાંધિરે-ગુસ્પર્શાધિકારઃ યદ્વાચ્છયે'તિ । અવસ્તુત્ ફલસ્થાનીયમ્ । રમાયાઃ ક્ષણં સુખં તેનૈવ દત્તમ્, કચિદ્ હૃદયે સમાગતમ્, સુખં તત્રૈવ ભવતીતિ । તત્ર સ્પર્શૈ ઇવાસ્માકં ભૂમિષ્ણસ્ય, ન તુ લક્ષ્મીવત્ હૃદયે તત્તલમાયાતિ । અસ્મામિર્વિચારિતં લક્ષ્મ્યા ચેદેતત્પ્રાપ્તમ્, તપસા ચાચ્છલ્યપરિહારેણ, તદાસ્મામિરપિ ચાચ્છલ્યપરિહારેણ તન્નિષ્ઠતયા સ્યાતવ્યમ્ । કિંચ, અરણ્યજનાઃ પ્રિયાઃ યસ્ય । તેનાપિ સર્વસન્નપરિ-ત્યાગેન સ્યાતવ્યમ્ । સન્નાભાવ એવ ભગવત્તોષહેતુરિતિ । અરણ્યં હિ સાત્ત્વિકં વૈષ્ણવં ચ । (પ્લેતેન

વળી "તમે મારા સ્નેહને લીધે અહીં આવ્યાં છો" એ પ્રમાણે આપે—લગવાને—જે અમારા સ્નેહની સ્તુતિ કરી તેના સંબંધમાં આપ યથાર્થ હુકીકત સાંભળો એમ યર્હિં ઇત્યાદિ શ્લોકમાં ગોપીજનો લગવાનને કહે છે:—

હે કમળનેત્ર પ્રભો ! આપ વનમાં રહેનારા મનુષ્યો ઉપર સ્નેહ રાખો છો; આપના ચરણતલની સેવા લક્ષ્મીજને કોઈક વખત જ મળે છે. એવા પ્રકારના આપના ચરણતલનો અમે ન્યારથી સ્પર્શ કર્યો છે અને આપનાથી અમને આનન્દ મળ્યો છે ત્યારથી અમે ખીજની સમક્ષ ઉભા રહી શકતાં નથી. ૩૬

હે કમળના જેવાં નેત્ર વાળા લગવાન !—લગવાનનાં નેત્રો કમળના જેવાં છે તેથી કેવળ દૃષ્ટિથી જ તે ભક્તોનો તાપ નાશ કરી શકે છે. જે ક્ષણથી અમે તમારા ચરણતલનો સ્પર્શ કર્યો છે તે ક્ષણથી અમે ખીજની સમક્ષ ખરોખર ઉભા રહી શકતાં નથી. લગવાનનાં ચરણનો સાક્ષાત્ સ્પર્શ ઘણો દુર્લભ છે. ન્યાં ચરણની આકૃતિ પડી હોય તેને પાદતલ કહેવામાં આવે છે. લક્ષ્મીજ પણ આ પાદતલ વડે જ જીવે છે, અને "જેની ઇચ્છા રાખીને લક્ષ્મીજ તપસ્વર્થા કરે છે એવો આપના ચરણની રેણુને સ્પર્શ કરવાનો અધિકાર આ કાલીય નાગને મળ્યો..." એ શ્લોકમાં નાગપત્નીઓએ પણ તે જ પ્રમાણે કહ્યું છે. તેથી આપનું ચરણતલ કૃપાપ છે. લગવાનના આ ચરણતલે જ લક્ષ્મીજને ક્ષણ-સુખ—આપ્યું છે. સુખ હૃદયમાં જ મળે છે. તેથી કોઈક વખત હૃદય ઉપર આ ચરણતલ આવે છે. ન્યારે લગવાન ભૂમિ ઉપર ઉભા રહે છે ત્યારે અમને તો કૃપા તેમના ચરણતલનો સ્પર્શ જ મળે છે, પરંતુ જે પ્રમાણે લક્ષ્મીજના હૃદય ઉપર લગવાનનું ચરણતલ આવે છે તે પ્રમાણે આમારા હૃદય ઉપર ચરણતલ આવતું નથી. અમે વિચાર કર્યો કે ન્યારે લક્ષ્મીજએ તપસ્વર્થા કરીને ચંચલતા દૂર કરી અને આ ચરણતલ પ્રાપ્ત કર્યું ત્યારે અમારે પણ (ગોપોને વિષે આસક્તિ રાખવાથી ઉત્પન્ન થતી) ચંચલતા દૂર કરીને લગવાનના ચરણતલમાં નિષ્ઠા રાખીને રહેવું જોઈએ. વળી, અરણ્યમાં રહેનારાં માણસો પ્રિય છે જેમને એવા લગવાન. લગવાનને અરણ્યવાસી માણસો પ્રિય છે તેથી પણ અમારે ખીજ બધા પદાર્થોનો સંગ છોડી દેને લગવાનના પાદતલ આગળ જ રહેવું જોઈએ; કારણ કે ખીજ બધા પદાર્થોમાં આસક્તિ ન રાખવાથી લગવાન પ્રસન્ન થાય છે. અરણ્ય સાત્ત્વિક અને વૈષ્ણવ છે (તેથી લગવાનને અરણ્યવાસી મનુષ્યો પ્રિય છે.) [અથવા તો મૂળ શ્લોકમાં જે અરણ્યજનપદ છે

પુલિન્દીસ્મારણં વા । પાદતલસમ્બન્ધિકુક્કુમસમ્બન્ધેનૈવ તા અપિ પ્રિયા આસન્નિતિ । તેન પાદતલસ્ય ફલપર્યવસાયિત્વં પ્રમુપ્રીતિસાધકત્વં ચ સહજમિતિ વચમપ્યાત્મનિ તથૈવ જાનીમ્ इतिभावः । स्फुटमिदं न वक्तुं शक्यमित्येवमुक्तम् ।) અતઃ ત્વત્પ્રાપ્ત્યર્થં નાન્યસમઘ્નં સ્થાતું શક્કુમઃ । સર્વથા ત્વાં ચો ન પ્રપન્નઃ, શક્ત્યભાવઃ તદ્ધર્મપ્રવેશાત્, ચો હિ ચસ્ય ઘાતકઃ તદ્ભાવાપત્તૌ તસ્યાપ્રે સ્થાતું ન શક્તો ભવતિ યથા વ્યાઘ્રાપ્રે દેહાભિમાતી, તથા ભગવદીયઃ, ભગવદ્વ્યતિરિક્તો હિ તદ્ભાવં નાશાયિષ્યતીતિ । યત્રૈવં સૂક્ષ્મેશ્ચિકા, તત્રાન્યસ્ય સ્થાને ગમનં તસ્ય ચ દેવતાત્વેન ભાવનં દૂરાપાસ્તમ્ । અતઃ પ્રીતિમાત્રસ્તુતિર્યા સા અત્પીયસી । અનન્યભાવા એવ વચં લક્ષ્મીવત્ । કિન્ન, યથા સર્વપરિત્યાગેન લક્ષ્મીઃ ચેત્ ત્વાં શરણં ગતા તવા ત્વયા અભિરમિતા જાતા, તથા વચમપિ જાતાઃ । સર્વદૈવ સ્ત્રપે ત્વત્સમ્બન્ધં પ્રાપ્તુમઃ । અન્યથા જીવનમેવ ન સ્યાત્ । એવં મુક્તપૂર્વાં વચં નાન્યત્ર પ્રેષયિતુમ્ચિતા इति ॥ ૩૬ ॥

નતુ તસ્યા દૈવગત્યા સમ્બન્ધ આસીત્, સ ચ પ્રાથમિકઃ, ભવતીનાં તુ પ્રથમતોડન્યત્રૈવ સમ્બન્ધઃ, અતો વૈષમ્યમિતિ ચેત્, તત્રાહુઃ શ્રીરિતિ ।

તેનાથી પુલિન્દીઓનું સ્મરણ કરાવવામાં આવે છે, કારણ કે ભગવાનના ચરણતલના સંબંધવાળું જે કુકુમ તેના સંબંધથી જ તે પુલિન્દીઓ પણ ભગવાનને પ્રિય થઈ પડ્યાં. તેથી પાદતલ સ્વાભાવિક રીતે પ્રિયત્વરૂપી ક્ષણ આપનારું છે અને પ્રભુની પ્રીતિ સાધનારું છે, એટલે અમે પણ પુલિન્દીઓની માફક અમારા આત્મા વિષે ભગવાનની પ્રિયાનો ભાવ સમજીએ છીએ એમ તાર્પણ્ય છે. અર્થાત્ ભગવાનના ચરણતલનો સ્પર્શ થવાથી અમે અમારી જાતને કૃતાર્થ માનીએ છીએ. આ વાત બહુ સ્પષ્ટ શબ્દોમાં કહી શકાય એવી નથી તેથી પરોક્ષ પ્રકારે અરણ્યજનપ્રિય એ પ્રમાણે કહેવામાં આવ્યું છે.]

અમે પણ વનમાં આવ્યાં છીએ તેથી તમારી પ્રાપ્તિ કરવાને માટે ખીબાની સમક્ષ અમે ઉભાં રહી શકીશું નહિ. જે માણસ આપને સર્વથા શરણે આવ્યો નથી તેની સમક્ષ અમે ઉભાં રહી શકીશું નહિ, કારણકે અમારામાં ભગવદ્ભાવનો પ્રવેશ થયેલો છે. જે એક પદાર્થ ખીબા પદાર્થનો નાશ કરનારો છે તે પદાર્થની આગળ પેલો ખીબો પદાર્થ, તે ભાવની પ્રાપ્તિ થતાં—આત્માને દેહત્વની પ્રાપ્તિ અને ભગવદીયને ભગવત્ત્વની પ્રાપ્તિ થતાં—, ઉભો રહી શકતો નથી; જેમ વાઘના આગળ દેહુભિ-માગી પુરુષ ઉભો રહી શકતો નથી તેમ ભગવાનને શરણે નહિ ગયેલા પુરુષની સમક્ષ ભગવદીય મનુષ્ય ઉભો રહી શકતો નથી, કારણ કે જે ભગવાનથી ભૂદો છે—જે ભગવાનને શરણે ગયેલો નથી—તે ભગવદ્ભાવનો નાશ કરે છે. ભક્તિમાર્ગમાં જ્યાં આ પ્રકારે સૂક્ષ્મ વિચાર કરવામાં આવ્યો છે ત્યાં ખીબાના—ગોપલોકના—સ્થાને જવું અને તેની દેવતા તરીકે ભાવના કરવી એ વાત તો દૂર જ રહે છે. માટે આપે તેવીસમા શ્લોકમાં સ્નેહનિમિત્ત આગમનની જ જે સ્તુતિ કરી છે તે નકામી છે. અમે તો લક્ષ્મીજીની માફક અનન્યભાવવાળાં જ છીએ. વળી, જેમ સર્વ પદાર્થનો ત્યાગ કરીને લક્ષ્મીજી આપને શરણે જ્યારે આવ્યાં છે ત્યારે આપે તેમની સાથે સર્વ પ્રકારે રમણુ કર્યું છે; તેવી જ રીતે અમે પણ બધાંનો ત્યાગ કરેલો છે અને તેથી આપે અમારી સાથે સર્વ પ્રકારે રમણુ કર્યું છે. મૂળ શ્લોકમાં જે ત્વયાભિરમિતા પદ છે તે એમ દર્શાવે છે કે અમને હૃમ્પ્રેશાં જ સ્વપ્રમાં આપનો સંબંધ થાય છે, નહિ તો અમે અલ્યાર સુધી જીવી શક્યાં જ ન હોત. આ પ્રમાણે આપે અમારો પહેલાં ભોગ કરેલો છે માટે હવે અમને ખીબે સ્થળે આપ મોકલો તે યોગ્ય નથી. ૩૬.

લક્ષ્મીજીનો ભગવાનની સાથે દૈવગતિથી સંબંધ થયેલો છે અને તે પહેલી જ વારનો છે, જ્યારે તમારો (= ગોપીજનોનો) સંબંધ પ્રથમ ખીબે જ ઠેકાણે હતો, તેથી લક્ષ્મીજી અને તમારી વચ્ચે સરખાપણું નથી. આ પ્રમાણે જે ભગવાન્ શ્રીગોપીજનોને કહે તો તેનો ઉત્તર ગોપીજનો શ્રીઃ એ પ્રમાણે નીચેના શ્લોકમાં આપે છે:—

શ્રીર્યત્પદામ્બુજરજશ્ચક્રમે તુલસ્યા લઘ્વાપિ વક્ષસિ પદં કિલ મૃત્યુજુષ્ટમ્ ।

યસ્યાઃ સ્વવીક્ષણકૃતેઽન્યસુરપ્રયાસસ્તદ્વ્યયં ચ તવ પાદરજઃ પ્રપન્નાઃ ॥ ૩૭ ॥

લક્ષ્મીરપિ ન દૈવગંત્યા ભવન્તં પ્રાપ્તવતી કિન્તુ ત્વચ્ચરણારવિન્દાર્યં મહત્તપઃ કૃતવતી । સા ન સ્ત્રીત્વેન ત્વદીયા કિન્તુ મક્ત્વેન, અન્યથા વક્ષસિ સ્થલં પ્રાપ્ય સ્વતન્નમ્, તુલસ્યા સહ સાપન્યમપ્યજ્ઞી-કૃત્વ, ચરણરજો ન કામયેત્ । ચરણરજસ્તુલસ્યા ભવતિ । મક્તા હિ મક્તેઃ, તદુપપાદિતં પ્રથમસ્કન્ધે । તસ્ય રજસઃ માહાત્મ્યમાહ મૃત્યુજુષ્ટમિતિ । તદ્રજસૈવ મૃત્યાનાં શરીરોત્પત્તેઃ । કિલેતિ પ્રસિદ્ધિઃ । સર્વં એવ મક્તાઃ ત્વચ્ચરણરજસૈવ સમ્પાદિતવેદેહવન્તઃ । અતસ્તુલસી તત્ર મક્તિરૂપા પ્રતિષ્ઠિતા । તદ્રજઃપ્રાપ્તિર્યેષાં તે ત્વત્સેવકા એવ ભવન્તિ । અતો લક્ષ્મીઃ, અન્તઃકરણે સ્થાનં પ્રાપ્યાપિ, અન્યઃ સ્પૃશ્યતીતિ ચિન્તયા રજશ્ચક્રમે । તસ્મિન્ પ્રાપ્તે તુ ન શઙ્કાપિ । નતુ કિમેતાવદ્વ્યયં લક્ષ્મ્યાઃ, તત્રાહુઃ । યસ્યાઃ સ્વવીક્ષણ-કૃતે અન્યસુરપ્રયાસઃ । અન્યે સર્વં એવ બ્રહ્માદયો દેવાઃ તપઃ કુર્વન્તિ ‘લક્ષ્મીરસ્માન્ પદય’ત્વિતિ । અન્યથા તેષાં કોઽપિ પુરુષાર્થો ન સિધ્યેદિતિ । અતો બહુમિઃ પ્રાર્થ્યમાના મીતા जाता । કશ્ચિદલન્તમપિ

જે લક્ષ્મીજીના પોતાના ઉપર કટાક્ષને માટે ખીજા દેવો પ્રયાસ કરી રહ્યા છે તે લક્ષ્મીજીએ આપના વક્ષઃસ્થલમાં પદ પ્રાપ્ત કરીને પણ જે ભક્તોથી સેવાએલી આપના ચરણકમલના રજની તુલસીની સાથે સ્પૃહા કરી છે, તેમ અમે પણ તે જ ચરણની રજને પ્રાપ્ત થયાં છીએ. ૩૭

લક્ષ્મીજી પણ દૈવગતિથી આપનો સંબંધ મેળવી શક્યાં નથી, પરંતુ આપના ચરણારવિન્દને માટે તેમણે મોટું તપ કરેલું છે. લક્ષ્મીજીએ આપની સાથે સ્ત્રી તરીકે સંબંધ ખાંધો નથી પણ ભક્ત તરીકે. આ પ્રમાણે જો ન માનીએ તો આપના વક્ષઃસ્થલ ઉપર સ્વતંત્ર સ્થાન મેળવ્યા પછી તુલસીની સાથે સપત્નીપણાનો—શોક્યનો—પણ સંબંધ સ્વીકારીને આપના ચરણરજની લક્ષ્મીજી કામના ન કરે. તુલસીનો ભગવાનના ચરણારવિન્દની સાથેનો સંબંધ પ્રસિદ્ધ છે અને તેથી ભગવાનની ચરણરજ તુલસીની પાસે હોવાથી તુલસીની છે એમ સિદ્ધ થાય છે, અને લક્ષ્મીજી ચરણરૂપી ભક્તિનાં ભક્ત છે. આ વાતનું પ્રતિપાદન પ્રથમસ્કંધમાં ઓગણીસમા અધ્યાયના છઠ્ઠા શ્લોકમાં કરવામાં આવેલું છે. (અથવા તો ખીજે પ્રકારે પણ અન્યથ ઈર્ષ શકેઃ—ચરણરજ તુલસીની છે, કારણ કે તે ભક્તિરૂપ ચરણની ભક્ત છે.)

ગોપીજનો ભગવાનના ચરણની રજનું માહાત્મ્ય દર્શાવતાં કહે છે કે મૃત્યુજુષ્ટમ્—સેવકોથી સેવાએલી. કારણ કે ભૂત્યોનું—સેવકોનું—શરીર ભગવાનના ચરણકમલની રજથી જ ઉત્પન્ન થયેલું છે. કિલ એટલે પ્રસિદ્ધિઃ; અર્થાત્ આ વાત પ્રસિદ્ધ છે. બધા ય ભક્તોના દેહ આપના ચરણની રજથી જ ઉત્પન્ન થયેલા છે. તેથી તુલસી આપની ચરણરજમાં ભક્તિરૂપે રહેલી છે. જેમને આપના ચરણની રજ પ્રાપ્ત થયેલી છે તે આપની સેવા જ કરે છે. તેથી લક્ષ્મીજીએ ભગવાનના વક્ષઃસ્થલમાં સ્થાન મેળવ્યું હતું છતાં પણ ‘મને કોઈ અભક્ત સ્પર્શ કરશે’ એ વિચારથી ભગવાનની ચરણરજની કામના કરી. જ્યારે ભગવાનના ચરણની રજ પ્રાપ્ત થાય છે ત્યારે કોઈ અભક્તના સ્પર્શની શંકા પણ હોતી નથી.

લક્ષ્મીજીને વળી આટલો બધો ભય શો એમ જો શંકા કરવામાં આવે તો તેના સમાધાનમાં ગોપીજનો કહે છે કે લક્ષ્મીજી પોતાના ઉપર કટાક્ષ કરે તેટલા સાડ અન્ય દેવો પ્રયાસ કરે છે. ખીજા બધા ય પ્રહ્લાદ દેવો ‘લક્ષ્મીજી અમારા ઉપર નજર નાખે’ એ હેતુથી તપ કરે છે, કારણ કે લક્ષ્મીજીના કટાક્ષ વિના તેમનો કોઈ પણ પુરુષાર્થ સિદ્ધ થતો નથી. ઘણા લોકોએ લક્ષ્મીજીની પ્રાર્થના કરવા માંડી એટલે લક્ષ્મીજીને ખીજાના સ્પર્શની ઝટીક લાગી. લક્ષ્મીજીએ વિચાર્યું કે કોઈ ઘણું જ તપ કરે અને પછીથી તે, કોણુ જાણે, શું કરે. આ વિચારથી તેમને ભય લાગ્યો. પરંતુ ભગવાનની

તપઃ કુર્યાત્, સ, કો વેદ, કિં કુર્યાદિતિ । રજઃકામનાયાં તુ નેયં શઙ્કા । પ્રાતૌ તુ સન્દેહ એવ ન ભવતિ । એવં ચરણરજસઃ પ્રાતૌ અનન્યગામિત્વં નિરૂપ્ય સ્વસ્ય તથાત્વમાહુઃ તદ્વદ્વયં ચેતિ । અસ્માનપિ વહવઃ પ્રાર્થયન્તિ તદ્વયાદેવ પૂર્વં ચરણરજઃ સ્પૃષ્ટમ્, તત્તો દેહોઽપિ તચ્ચરણરજસા સમુદ્ભૂત ઇતિ સર્વથા તવ પાદરજઃપ્રપન્નાઃ । ચ્ચકારાત્ યા અપિ સામ્પ્રતં નાગતાઃ, યા વા મહિષ્યઃ, તા ઇતાદશ-શરીરયુક્તા એવ । અતોઽસ્મદર્થ એવ સમાગતો ભવાન્ । નાત્માનં ગોપય । નાપિ ગુપ્તઃ સ્થાસ્યસિ । તસ્માન્નાપ્રહઃ કર્તવ્ય ઇતિભાવઃ ॥ ૩૭ ॥

એવં સ્વસ્ય ભગવદેકભોગ્યશરીરત્વમુપપાદ્ય પ્રાર્થયન્તિ તન્ન ઇતિ ।

તન્નઃ પ્રસીદ વૃજિનાર્દન તૈંઘ્રિમૂલં પ્રાપ્તા વિસૃજ્ય વસતીસ્ત્વદુપાસનાશાઃ ।

ત્વત્સુન્દરસ્થિતનિરીક્ષણતીવ્રકામતપ્તાત્મનાં પુરુષભૂષણ દેહિ દાસ્યમ્ ॥ ૩૮ ॥

પૂર્વશ્લોકેનૈવ મર્ત્વશુશ્રૂષણવિધિર્નિરાકૃતઃ । તદપરિત્યાગઃ સુતરામેવ તેનૈવ નિરાકૃતો ભવતિ । અનેનાપિ નિરાકરણં પ્રાર્થયન્તિ । ભગવત્કૃપાભાવે તાદરેનેૈવ સમ્બન્ધો ભવેદિતિ, કૃપા હિ સર્વતોઽધિકા, તત્ તસ્માત્કારણાત્ પ્રસીદ પ્રસન્નો ભવ, ત્વવિ પ્રસન્ને સર્વં સેત્સ્યતીતિ । નનુ ભવતીનાં પ્રતિકૂલમદદ્યં

અરણુરજની ઇચ્છા રાખવામાં આવે તો પછી અન્યના સ્પર્શની શંકા રહેતી નથી. વળી જ્યારે અરણુ-રજની પ્રાપ્તિ થાય ત્યારે તો અન્યના સ્પર્શનો સંદેહ પણ સંભવતો નથી. આ પ્રમાણે ભગવાનની અરણુરજ પ્રાપ્ત થતાં લક્ષ્મીજી ખીજાની પાસે જતાં નથી એમ વર્ણન કરીને અમે પોતે પણ તેવાં જ છીએ એમ ગોપીજનો તદ્વદ્વયં એ શબ્દોમાં કહે છે. અમારી (= ગોપીજનોની) પણ ઘણા ગોપલોકો પ્રાર્થના કરે છે—ગોપીજનો શ્રુતિરૂપા છે એમ માનીએ તો તે શ્રુતિરૂપા ગોપીજનો ઉપર જુદા જુદા મંત્રોના અભિમાની દેવો પોતપોતાનું સ્વામિત્વ માને છે—તેમનાં ભયને લીધે જ પહેલાં અમે આપની અરણુરજનો સ્પર્શ કર્યો, તેથી અમારો દેહ પણ આપની અરણુરજમાંથી ઉત્પન્ન થયો એટલે સર્વ રીતે અમે આપના અરણુની રજને પ્રાપ્ત થયાં છીએ. મૂળ શ્લોકમાં જે છે તેનો અર્થ એવો છે કે જે ગોપીજનો હમણાં અહીં આવ્યાં નથી, અને જે મહિષીઓ છે તેમનાં શરીર પણ આવાં—આપની અરણુરજથી ઉત્પન્ન થએલાં—જ છે. તેથી અમારે માટે જ આપ પધાર્યા છો. માટે આપના સ્વરૂપને હવે આપ છુપાવો નહિ, તેમ આપ શુભ પણ રહી શકશો નહિ. તેથી અમને ઘેર જવાનો આશ્રહ કરશો નહિ એવું તાત્પર્ય છે. ૩૭.

આ પ્રમાણે ‘અમારા દેહનો ભોગ એકલા ભગવાન જ કરી શકે એમ છે’ એમ પ્રતિપાદન કરીને શ્રીગોપીજન તન્નઃ એ શ્લોકમાં ભગવાનની પ્રાર્થના કરે છે:—

હે પાપનો નાશ કરનાર પ્રભો ! આપ અમારા ઉપર પ્રસન્ન થાવ.

ગૃહસ્થાશ્રમનો લાગ કરીને આપની સેવા કરવાની આશાથી અમે આપના

અરણુના મૂલને પ્રાપ્ત થયાં છીએ. હે પુરુષોના ભૂષણ ! આપના સુન્દર

મન્દહાસ્યવાળા નેત્રના કટાક્ષથી ઉત્પન્ન થએલા તીવ્ર કામથી અમારાં

અન્તઃકરણ તપી ગયાં છે, માટે આપ અમને દાર્શનું દાન કરો. ૩૮.

પોતાના પતિની સેવા કરવાની વિધિનું ખંડન પૂર્વ શ્લોકમાં જ કરવામાં આવ્યું છે. એ પતિ-ઓનો લાગ ન કરવો એ પક્ષનું સમર્થ ખંડન પણ તે જ શ્લોકમાં કરવામાં આવ્યું છે. આ શ્લોકમાં પણ શ્રીગોપીજન પોતાના પતિનો લાગ ન કરવો એ પક્ષનું ખંડન કરવાની પ્રાર્થના કરે છે. ભગવાનની કૃપા ન હોય તો તેવા લૌકિક પતિની સાથે જ સંગ્રંથ થાય, તેથી ભગવત્કૃપા જ સર્વ પ્રમાણો કરતાં અધિક છે. તત્—ભગવત્કૃપા સર્વથી અધિક છે તેથી—આપ અમારા ઉપર પ્રસન્ન થાવ, કારણ કે આપ પ્રસન્ન થશો તો યદું સિદ્ધ થઈ જશે.

દુઃસ્વપ્રાપકમસ્તિ, અતઃ કથં પ્રસાદ ઇતિ ચેત્, તત્રાહઃ વૃજિનાર્દનેતિ । વૃજિનં દુઃસ્વજનકં પાપમ્ । સ્વભાવત્ એવ સર્વેષાં યેન કેનાપિ સમ્બન્ધેન તદર્દયત્સિ । પ્રસાદે હેતુમાહુઃ તેંદ્રિમૂલં પ્રાપ્તા ઇતિ । યસ્તુ ચરણતલં પ્રાપ્નોતિ ત્ત પ્રસાદમપિ । સ ચ પ્રસાદઃ પશુપુત્રાદિરુપો મા ભવત્વિતિ સ્વાધિકારમન્યેભ્યો વ્યાવર્તયન્તિ વિસૃજ્ય વસતીરિતિ । ગૃહસ્થાશ્રમસ્લકઃ, ન તુ ગૃહમાત્રમિતિ વસતીરિતિવહુવચનમ્ । પરિત્યાગેઽપિ હેતુમાહુઃ ત્વદુપાસનાશા ઇતિ । ત્વત્સેવાં કરિષ્યામ ઇતિ આશામાત્રેણૈવ પૂર્વસિદ્ધં ત્લકમ્ । તત્ર સમાગતાનાં પુનર્ગૃહસમ્બન્ધે કિં વક્તવ્યમિતિ । અતો દેયં પ્રાર્થયન્તિ ત્વત્સુન્દરેતિ । તવ સુન્દરં યત્સ્મિત્તં મોહકમપ્યાનન્દજનકં ત્વત્સમ્બન્ધાત્ પરમાનન્દરૂપં તાદૃશસ્મિતપૂર્વકં યન્નિરીક્ષણં, તેન જાતઃ તીવ્રો યઃ કામઃ, તેન તદ્માન્તઃકરણાનામસ્માકં, પુરુષાણાં ભૂષણરૂપ અનન્તકોટિકન્દર્પલાવણ્યરૂપ સ્વતઃ પુરુષાર્થરૂપમેવ દાસ્યં દેહિ । (અધિકારિભેદેન દાસ્યસ્થાનેકવિધત્વાદેયં રૂપં સ્વતાપોકલા વ્યજ્યતે । ઉક્તતાપવિશિષ્ટાનાં યદેતત્તાપનિવર્તકં તદિતિ । કિન્ચ, પ્રમોરપેક્ષિતવસ્તુસમર્પણે હિ દાસ્યં ભવતિ ન ત્વન્યથા । એવં સતિ યથાસ્માકમુક્તતાપેન પ્રચુરા ત્વદપેક્ષા તથા તવાસ્મદપેક્ષાયાં સ્વયમુચન્યા-

ભગવત્કૃપાને પ્રતિકૂળ થઈ પડે એવું તમારૂં અદૃષ્ટ તમને દુઃખ આપનારૂં છે, તેથી હું તમારા ઉપર કૃપા કેવી રીતે કરી શકું? એમ બે ભગવાન્ ગોપીજનોને કહે તો ગોપીજન ઉત્તર આપતાં કહે છે કે વૃજિનાર્દન—પાપનો નાશ કરનાર. વૃજિન એટલે દુઃખજનક પાપ. આપ સ્વભાવથી જ કોઈ પણ પ્રકારના સંબંધથી—કામાદિભાવના સંબંધથી પણ—સર્વના પાપનો નાશ કરો છો.

ભગવાન્ ગોપીજનો ઉપર કૃપા કરે તેનું કારણ દર્શાવતાં ગોપીજનો કહે છે કે તેઽદ્વિમૂલં પ્રાપ્તાઃ—અમે આપના ચરણના મૂલમાં પ્રાપ્ત થયાં છીએ. જે માણસ ભગવાનના ચરણતલને પ્રાપ્ત કરે છે તે ભગવત્કૃપા પણ પ્રાપ્ત કરે છે. પશુ, પુત્ર વગેરે મેળવવામાં ભગવત્કૃપા અમારે બેઠતી નથી એમ જણાવવાને ગોપીજનો પોતાનો અધિકાર—યોગ્યતા—બીજાઓનાં કરતાં બુદ્ધિ પ્રકારનો છે એમ વિસૃજ્ય વસતીઃ—ગૃહસ્થાશ્રમનો ત્યાગ કરીને—એ શપ્થોગાં કહે છે. અમે ગૃહસ્થાશ્રમનો ત્યાગ કર્યો છે, નહિ કે ક્ષત ઘરનો, એ ભાવ દર્શાવવાને માટે ગોપીજનોએ વસતીઃ એમ બહુવચનનો પ્રયોગ કર્યો છે. ગૃહસ્થાશ્રમનો પરિત્યાગ કરવામાં પણ કારણ જણાવતાં ગોપીજનો કહે છે કે ત્વદુપાસનાશાઃ—આપની સેવા કરવાની આશાવાળાં અમે છીએ. અમે આપની સેવા કરીશું એ આશાથી જ પહેલેથી પ્રાપ્ત થએલા ગૃહ વગેરે પદાર્થોનો અમે ત્યાગ કરેલો છે. તેમાં પણ આપના ચરણકમલના મૂલમાં પ્રાપ્ત થએલાંઓને ફરીથી ઘરનો સમ્બન્ધ કેવી રીતે થઈ શકે? એમાં વળી શું કહેવું? તેથી ગોપીજનો દાન કરવા યોગ્ય કૃપાની ભગવાન્ પાસે પ્રાર્થના કરે છે કે ત્વત્સુન્દર—આપનું સુન્દર. આપનું જે સુન્દર સ્મિત—મોહક છતાં પણ આનન્દજનક—તે આપના સમ્બન્ધથી પરમાનન્દરૂપ છે. આવા પ્રકારના સ્મિતપૂર્વક આપનું જે નિરીક્ષણ—નેત્રકટાક્ષ—તેનાથી ઉત્પન્ન થએલો જે તીવ્ર કામ, તેનાથી તમ થએલું છે અન્તઃકરણ જેમનું એવાં અમે—ગોપીજનો—હે પુરુષોના ભૂષણરૂપ! અન્તકોટિ કામદેવના સૌન્દર્યરૂપ! આપ અમને—ગોપીજનોને—દાસ્યનું—જે બાતે જ પુરુષાર્થરૂપ જ છે તેનું—દાન કરો.

(અધિકારી જનો અનેક પ્રકારના હોવાથી દાસ્ય પણ અનેક પ્રકારનું હોય છે; તેથી ‘અમારાં અન્તઃકરણ કામથી તમ થએલાં છે’ એમ ગોપીજનોના કહેવાથી જે દાસ્યનું દાન કરવાનું છે તે દાસ્ય કેવા પ્રકારનું હોવું બેઠએ તેનું સૂચન કરવામાં આવે છે. અર્થાત્ આપના સુન્દર સ્મિતવાળા કટાક્ષથી ઉત્પન્ન થએલા તીવ્ર કામથી અમારાં શરીર તમ થએલાં છે અને તેથી તે તાપને જે પ્રકારનું દાસ્ય દૂર કરી શકે તે પ્રકારનું દાસ્ય આપ અમને આપો. વળી પ્રભુને જે વસ્તુ બેઠતી હોય તે વસ્તુ સમર્પવાથી દાસ્ય સિદ્ધ થાય છે, બીજે પ્રકારે નહિ. આ ત્રમાણે હોવાથી જેમ ઉપર જણાવેલા તાપને લીધે

સ્મદુપભોગઃ કાર્યં इत्यर्थः पर्यवस्यति । अन्यथा दास्यस्य कृतिसाध्यत्वेन दानोक्तिरनुपपन्ना स्यात् । अत एव तथा सम्बोधनं पुरुषो भूत्वा भूषणरूपेति । तद्वि कण्ठादिषु सर्वेष्वङ्गेषु भवति । त्वमपि तथा भूत्वा दास्यं देहीति वाक्यैकवाक्यतया प्राप्यते । भूषणत्वोक्त्यैव स्वतन्त्रपुरुषार्थताप्युक्ता । मणिसूचितं तद्विभूषणत्वसम्पत्त्यर्थं मध्ये लाक्षावदपि भवति । तेन महानपि तद्धारणार्थं लाक्षामपि धारयति तुच्छामपि, तथा मध्ये कामोपयोग इति न तदुपाधिकृतं दास्यवरणमपि तु तद्विपरीतमिति भावः ।) अतो दास्यार्थिन्य एव वयं न तु विवाहार्थिन्यः । अत उपनयनाद्यपेक्षायि न लोकन्यवहारेण कर्तव्येतिभावः ॥ ३८ ॥

નનુ ભવતીનાં સર્વાસામેવ દાસ્યવરણે કો હેતુઃ સાલોક્યાદેરપિ ફલસ્ઃ વિચમાનત્વાત્, તન્નાહુઃ વીક્ષ્યાલકાવૃત્તમિતિ ।

વીક્ષ્યાલકાવૃત્તમુખં તથ કુण्डलञ्चि गण्डस्थलाधरमुधं हसितावलोकम् ।

दत्ताभयं च भुजदण्डयुगं विलोक्य वक्षः श्रियैकरमणं च भवाम दास्यः ॥૩૯॥

અનેન લોકેસાવાં પતિનં લક્ષ્મ્ય इत्यत्रोत्तरमुक्तम् । लोके हि पुरुषार्थत्रयम् । चतुर्विधो

અમારે આપની જરૂર છે તેમ આપને અમારી જરૂર જણાય તો આપે પોતે જ પ્રયત્ન કરીને અમારો ઉપભોગ કરવો યોગ્ય છે એમ અર્થ નીકળે છે. જો આ પ્રમાણે ન માનીએ તો દાસ્ય જીવની કૃતિથી સિદ્ધ થતાં તેનું દાન આપવાનું જે કથન છે તે અયોગ્ય થઈ જાય. તેથી કરીને પુરુષભૂષણ એ સંબોધનનો અર્થ એ કે પુરુષ થઈને આપ ભૂષણરૂપ જો. ભૂષણ, ખરેખર, કષ્ટ વગેરે અંગોમાં હોય છે. આપ પણ ભૂષણરૂપ થઈને અમને દાસ્યનું દાન કરો એવો અર્થ વાક્યની એકવાક્યતા કરવાથી પ્રાપ્ત થાય છે. ભગવાનને પોતાના અંગે અંગના ભૂષણરૂપ કહેવાથી જ દાસ્ય સ્વતંત્ર પુરૂષાર્થ પણ છે એમ કહેવામાં આવ્યું. મણિથી જડેલી વસ્તુ ભૂષણરૂપ થવાને માટે વચમાં લાખવાળી પણ હોય છે. તેથી મહાન પુરુષ પણ ભૂષણ ધારણ કરવાને માટે લાખ પણ, તુચ્છ છે છતાં પણ, ધારણ કરે છે, તેવી રીતે વચમાં તુચ્છ કામનો પણ ઉપયોગ છે (અર્થાત્ કષ્ટ વગેરે અંગોમાં આપનું ધારણ કરવાને માટે કામનું પણ ધારણ કરીએ છીએ): એટલે અમે આપની પાસે જે દાસ્યનું વરણ કરીએ છીએ તે કામની ઉપાધિવાળું નથી, પરંતુ તેનાથી વિપરીત—નિરુપધિ શુદ્ધ—છે એવું તાત્પર્ય છે.)

તેથી અમે આપના દાસ્યની જ અપેક્ષાવાળાં છીએ, વિવાહની ઇચ્છાવાળાં નથી. તેથી અમને દાસ્યનું દાન કરવામાં લોકના વ્યવહારને અનુસરીને આપે ઉપનયન, સમાવર્તન વગેરે સંસ્કારોની અપેક્ષા પણ કરવા જેવી નથી એમ ભાવ છે. ૩૮.

ભગવાન ગોપીજનોને કહે છે કે ‘તમે બધા ય માફ દાસ્યજ કેમ પસંદ કરો છો? સાલોક્ય સામીપ્ય, સાયુજ્ય વગેરે બીજાં પણ કૃણ મળી શકે છે, તો તેમાંનું ગમે તે એક કૃણ તો પસંદ કરો.’

આનો ઉત્તર ગોપીજનો વીક્ષ્યાલકાવૃત્તમ્ શ્લોકમાં આપે છે:—

કેશની લટકોથી દંકાએલું, ડુંડળોથી શોભતું, જેમાં ગણડસ્થલને વિષે રસ અને અધરમાં સુધા છે, અને હાસ્યસહિત અવલોકનવાળું આપનું જ શ્રીમુખ, અભયનું દાન કરનારા આપના બન્ને જીવદંડ તથા લક્ષ્મીજીને મુખ્ય રમણ કરવા યોગ્ય આપના વક્ષઃસ્થળને જોઈને અમે આપનાં દાસી થયાં છીએ. ૩૯

આ લોકમાં અને પરલોકમાં જેમને કીર્તિ વગેરેની અપેક્ષા છે એવી સ્ત્રીઓએ પોતાના પતિનો ત્યાગ કરવો જોઈએ નહિ એમ ભગવાને પચીસમા શ્લોકમાં જે કહ્યું હતું તેનો ઉત્તર ગોપીજનો

મોક્ષઃ । इन्द्राद्यैर्धर्मभावेन स्वर्गप्राप्तिः । इहलोकै परमा लक्ष्मीः । तदत्र त्रयमपि दास्ये सर्वोत्कृष्ट-
मस्तीति तदुपपादयन्ति । प्रथमं सारूप्यं सालोक्यं सामीप्यं सायुज्यमिति मोक्षभेदाः । ते दास्याप्रे-
अप्रयोजकाः, यतो भुखारविन्ददर्शनेन ते कामा निवर्तन्ते इति भक्तिरूपमुखारविन्दस्य तदपेक्षयो-
त्कृष्टधर्मवत्त्वं निरूप्यते । अलकाः सारूप्यमिव प्राप्ता भ्रमराः । ते बहव एवात्र आवृत्यं मुखं
तिष्ठन्ति । अतः सारूप्यं गतानामपि यदि भक्तिशेषत्वं तदा किं सारूप्येण । किञ्च, मुखं कुण्डलश्चि,
कुण्डलाभ्यां श्रीयस्य, कुण्डलयोर्वा श्रीयस्मात् । सामीप्ये हि नैकत्वं भवति । अत्यन्तसामीप्यं जायमान-
मपि कुण्डलादप्यधिकं न भविष्यति । ते चेत् सांख्ययोगरूपे भगवत्प्रमाणावलम्बिनी भगवदधीनगति-
मती पुनर्भगवन्मुखनिरीक्षके, तदा किं सामीप्येन । किञ्च, गण्डस्थलाधरसुधमिति । गण्डौ स्थलरूपौ
विशालौ । स्थले हि रसः पातुं शक्यत इति । अधरे च सुधा यस्मिन् । गण्डस्थले स्थित्वा अधरसुधा
पातुमत्र शक्येति । सालोक्ये हि आनन्दमात्रमक्षरामृतपातं च । अक्षरापेक्षयापि गण्डस्थले स्थितिः
चुम्बनाद्यर्थमुत्तमा । अधररसञ्च अक्षररसादुत्तम इत्युक्तम् । कुण्डलश्रीयुक्तं गण्डस्थलमित्यस्मिन्

આ શ્લોકમાં આપે છે. લોકમાં ખરેખર ત્રણ પુરુષાર્થો છે: એક તો આર પ્રકારનો મોક્ષ, બીજો ઇન્દ્ર
વગેરેનું ઐશ્વર્ય પ્રાપ્ત કરીને સ્વર્ગમાં રહેવું તે અને ત્રીજો પુરુષાર્થ આ લોકમાં પુષ્કળ લક્ષ્મી. આ
ત્રણ પ્રકારના પુરુષાર્થે ભગવાનનું દાસ્ય સ્વીકારવામાં ઉત્તમમાં ઉત્તમ પ્રકારે મળે છે એ સિદ્ધાન્તનું
પ્રતિપાદન ગોપીજનો આ શ્લોકમાં કરે છે.

પ્રથમ તો સાંપ્રથ્ય, સાલોક્ય, સામીપ્ય અને સાયુજ્ય એ ચાર મોક્ષના ભેદ છે. તે ભગવાનના
દાસ્ય આગળ નકામ છે, કારણ કે ભગવાનના સુખારવિન્દનું દર્શન કરવાથી આ ચાર પ્રકારના
મોક્ષની ઇચ્છાઓ જતી રહે છે. આ પ્રમાણે ભક્તિરૂપ ભગવાનનું સુખારવિન્દ ચતુર્વિધ મોક્ષના કરતાં
ઉત્તમ છે એમ નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું. ભગવાનના જે અલક—કેશની લટકો—છે તે સાંપ્રથ્ય મોક્ષ
બધે પ્રાપ્ત કર્યો હોય એવા ભંમરાઓ છે. આવી ઘણીય કેશની લટકો અહીં સુખ ઉપર વીંટળાઇને
સ્થિતિ કરે છે. (ભમરાઓના જેવી દેખાતી કેશની લટકોથી સાંપ્રથ્ય મુક્તિ જેમણે મેળવી હોય એવા
ભક્તોનું સૂચન થાય છે.) આ પ્રમાણે ન્યારે સાંપ્રથ્ય પ્રાપ્ત કર્યા પછી પણ જે કેશ—ભમરાઓ—
સુખરૂપ ભક્તિનું અંગ અને છે, તો પછી તેવા સાંપ્રથ્યનું શું પ્રયોજન છે? વળી, ભગવાનનું સુખ
કુંડલશ્રી છે: એટલે કે કુંડળોને લીધે શોભા છે જેની એવું સુખ, અથવા તો જેને લીધે કુંડળોની
શોભા છે એવું સુખ. સામીપ્ય નામના મોક્ષમાં ભગવાનની સમીપ સ્થિતિ હોય છે. સામીપ્યમોક્ષમાં
ભગવાનની સમીપ બહુ બહુ જવાય તો પણ કુંડળોના કરતાં વધારે પાસે તો જઈ શકાશે જ નહિ.
ભગવાનનાં બે કુંડળો સાંપ્રથ્ય અને યોગ છે, ભગવાનનાં પ્રમાણરૂપ કર્ણમાંથી લટકેલાં છે (અર્થાત્
ભગવાનના કર્ણ શબ્દરૂપ હોવાથી પ્રમાણ છે. ભગવત્પ્રમાણ જે વેદ છે તેનો વિરોધ ન કરનારાં
સાંપ્રથ્ય અને યોગ શાસ્ત્રો ભગવાનનાં કુંડળ છે), અને તેમની ગતિ ભગવાનને અધીન છે; આમ
હોવા છતાં પણ ન્યારે આ બે કુંડળો ભગવાનના ભક્તિરૂપ સુખને ભેઈ રહ્યાં છે તો પછી એવા
સામીપ્ય મોક્ષનું શું પ્રયોજન છે? વળી ભગવાનનું સુખ ગણ્ડસ્થલાધરસુધમ છે. બે ગણ્ડ—ગાલ—
વિશાળ સ્થળરૂપ છે જેમાં એવું સુખ. ગણ્ડને સ્થળ કહેવામાં આવ્યું છે તેનું કારણ એ કે સ્થળમાં
ઉભા રહીને જ રસનું પાન કરી શકાય છે. વળી અધરમાં—એકમાં—અમૃત છે જેમાં એવા
પ્રકારનું સુખ. આ પ્રમાણે ગણ્ડસ્થલાધરસુધમ નો અર્થ એવો થાય છે કે ગાલ ઉપર ઉભા રહીને
અધરામૃતનું પાન દાસ્યમાં થઈ શકે છે. સાલોક્ય મુક્તિની અંદર સ્થળ અક્ષર બ્રહ્મ છે તેથી તેમાં
ક્રૂટ આનન્દનો અંશ અને અમૃતપાન જ મળે છે, નહિ કે પરમાનન્દ અને અધરસુધાપાન. અક્ષર-
બ્રહ્મની સાથે સરખાવતાં પણ ગણ્ડસ્થલને વિષે ચુમ્બનને માટે સ્થિતિ કરવી તે ઉત્તમ છે. અર્થાત્
ભગવાનના અધરનો રસ અક્ષરબ્રહ્મના રસ કરતાં ઉત્તમ છે એ ગોપીજનોનું કહેવું છે. કુંડળની

પક્ષેઽપિ સામીપ્યાત્ ભક્તૌ શાસ્ત્રીયો રસઃ અધિકો નિરૂપિતઃ પરસ્પરં ત્વદ્ગુણવાદરૂપઃ । અક્ષરાદાધિક્યં તુ અધરરસે સ્પષ્ટમેવ । કિચ્ચ, હસિતાવલોકમિતિ । હસિતપૂર્વકમવલોકો યસ્મિન્ । બ્રહ્માનન્દે પ્રવિષ્ટાનાં ન ભક્તિવિલાસઃ । હાસો હિ સર્વરસોદ્ગોઢરૂપઃ । જ્ઞાનં ચાવિર્ભૂતમ્ । બ્રહ્માનન્દે તુ દ્વયમપ્યવ્યક્તં જલે નિમગ્નસ્ય જલપાનવત્ । અનુભવરસો હિ ભિન્નતયા સ્થિતૌ ભવતિ । અતો ભક્તિરૂપમુલ્લસ્ય દૃષ્ટત્વાત્ વાસ્યમેવ ફલં ન મોક્ષઃ । ભુજદ્ગણ્ડયુગમ્ ચ વિલોક્ય ઇન્દ્રાદિભાવેનાપિ સ્વર્ગો ન પ્રયોજક ઇતિ નિરૂપયન્તિ દત્તાભયમિતિ । સ્વર્ગે ઇન્દ્રઃ પરમકાષ્ઠાં પ્રાપ્તઃ । તેઽપિ દૈત્યેભ્યો નિરન્તરં મીતા ઇન્દ્રાદયઃ । તેષામપ્યભયદાતૃ ભગવતો ભુજદ્ગણ્ડયુગલમ્ । તચ્ચેદત્રૈવાસ્તિ, તત્પરિચય્ય કિમિન્દ્રત્વેન । ચકારાત્ ન કેવલમભયમાત્રં પ્રયચ્છતિ કિન્તુ ક્રિયાશક્ત્યા યજ્ઞાદિના હવિરપિ પ્રયચ્છતિ યથાત્રે ઇન્દ્રઃ સ્વાધિકાર-સમાપ્તૌ મુક્તો ભવતિ । દ્ગણ્ડપદેનાતુલ્લંઘ્યશાસનત્વમુક્તમ્ । ઉભયત્ર ચ દ્ગણ્ડો યુગપદેન નિરૂપિતઃ । તતો હિ સર્વથા દૈત્યનાશો ભવતિ । કિચ્ચ, વક્ષોઽપિ વિલોક્ય । લોકાનાં શ્રિયા રમણં ભવતિ ।

શોભાવાણું ગણ્ડસ્થલ એ પ્રમાણે જે અર્થ કરવામાં આવે તો તેમાં પણ કુણ્ડલ ગણ્ડનાં અંગ બનવાથી સામીપ્યમુક્તિ લક્ષિતનું અંગ બને છે અને તેથી ગણ્ડસ્થલરૂપી લક્ષિતને વિષે પરસ્પર આપનાં શુભુગાન કરવારૂપ શાસ્ત્રીય રસનું અધિક નિરૂપણ થાય છે. અક્ષરબ્રહ્મ કરતાં અધરરસનું આધિક્ય તો સ્પષ્ટ જ છે. વળી ભગવાનનું મુખ હસિતાવલોકમ્ છે. હાસ્યપૂર્વક અવલોક છે જેમાં એવું મુખ. પ્રહ્માનન્દમાં પ્રવેશ પામેલાઓ—સાયુન્યમુક્તિ જેમણે પ્રાપ્ત કરી છે તેવા જીવો—લક્ષિતનો વિલાસ ભોગવી શકતા નથી. હાસ્ય ગરેગર બધા ય રસોને ખીલવનાર છે. અવલોકરૂપી જ્ઞાન પણ પ્રકટ થઈ ગયું છે, જેમ જળમાં રૂબેલો માણસ જળરૂપ થઈ જવાથી જળપાનનો અનુભવ કરી શકતો નથી તેમ પ્રહ્માનન્દમાં પ્રવેશ પામેલા જીવોને આનન્દ અને જ્ઞાન એ બન્ને ય અવ્યક્ત—અનુભવ કરી શકાય નહિ એવાં—હોય છે, કારણકે તેઓ બ્રહ્મરૂપ થઈ જવાથી આનન્દ અને જ્ઞાન આત્મારૂપે જ હોય છે અને તેથી કોઈ પણ ભતનો ભેદ ન રહેવાથી આનન્દ અને જ્ઞાન અવ્યક્ત રહે છે. ગરેગર! અનુભવનો રસ તો ભિન્ન—જુદા—રહેવામાં જ મળી શકે છે. આ પ્રમાણે અમે લક્ષિતરૂપ આપના મુખનું દર્શન કર્યું છે એટલે આપનું દાસ્ય જ કૃણ છે, મોક્ષ નહિ. આપના બન્ને ભુજદ્ગણ્ડોને જોયા પછી ઇન્દ્રાદિ દેવોની સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરીને પણ સ્વર્ગ અમને કોઈ પણ રીતે ઉપયોગી નથી એમ ગોખીજનો દત્તાભયમ્—જેમણે અભયનું દાન કર્યું છે એવા બન્ને ભુજદ્ગણ્ડ એ પદ વડે નિરૂપણ કરે છે. સ્વર્ગની અંદર ઇન્દ્ર મોટામાં મોટું સ્થાન ભોગવે છે. આ ઇન્દ્રાદિ દેવો પણ હરમેશાં દૈત્યોથી ખ્હીતા રહે છે. આવા ઇન્દ્રાદિ દેવોને પણ અભય આપનારા ભગવાનના બન્ને ભુજદ્ગણ્ડો છે. આ જ ભુજદ્ગણ્ડયુગલ જે દાસ્યમાં જ મળતાં હોય તો પછી તે દાસ્યનો ત્યાગ કરીને અમારે ઇન્દ્રપદનું શું પ્રયોજન છે? મૂળ પ્રલોકમાં જે છે તેનો અર્થ એવો છે કે ભગવાન ઇન્દ્રાદિ દેવોને કેવળ અભયનું જ દાન કરે છે એટલું જ નહિ પરંતુ પોતાના હસ્તથી યજ્ઞાદિદ્વારા તેમને હવિનું પણ દાન કરે છે, જેથી આગળ ઉપર પોતાનો અધિકાર પૂરો થતાં ઇન્દ્ર મુક્ત થાય. ભગવાનના ભુજને ‘દ્ગણ્ડ’ કહેવામાં આવ્યા છે તેનો ભાવ એવો છે કે ઇન્દ્રાદિને ભય આપનારા દૈત્યોથી પણ ભગવાનની આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન થઈ શકે એમ નથી, અને તે પ્રકારે ભગવાન ઐહિક અનિષ્ટનો નાશ કરે છે: વળી જે દિવે યજ્ઞ ન કરે તો ભગવાન તેમને શિક્ષા કરે છે જ, તેથી યજ્ઞ કરવાની ભગવાનની આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન કરવામાં આવતું નથી એટલે યજ્ઞના હવિદ્રાશ ભગવાન પારલૌકિક સુખ—મુક્તિ—આપે છે. બન્ને ય—વામ અને દક્ષિણ—ભુજઓના દ્ગણ્ડને યુગ તરીકે વર્ણવવામાં આવ્યો છે. તેથી—ભગવાનની ક્રિયાશક્તિરૂપ વૈદિક ક્રિયાઓ—યજ્ઞો—ના સંબંધવાળા હવિનું ભક્ષણ કરવાથી—દૈત્યોનો સર્વ રીતે નાશ થાય છે. વળી આપની છાતીનાં પણ દર્શન કરીને અમે આપની દાસી થયાં છીએ. લોકો શ્રીને લીધે રમણ કરે છે અર્થાત્ લક્ષ્મી લોકોના રમણનું સાધન છે આ લક્ષ્મી પણ ભગવાનના વક્ષઃસ્થળ ઉપર રમણ કરે છે.

શ્રીરપિ તત્ર રમતે । ચકારાદ્ધર્મસ્યાપિ । અતો દાસ્ય એવ ભવામઃ । (અત્ર વીક્ષણસ્ય દાસીમવન-
હેતુલ્લોકસ્યા યત્રાયં ભાવો નાસ્તિ, તેષાં નૈતદ્વીક્ષણમસ્તિ, વિધિપ્રયુક્ત્વાભાવેન તદ્વિપરીતવિધ્યનજ્ઞીકારઞ્ચ
યુક્ત ઇતિ જ્ઞાપ્યતે । યદપ્યુક્તં ભગવતા 'અસ્વર્ગ્ય'મિત્યાદિ સ્વમજને દોષષ્ટૂં તદપિ ષડ્ભિર્ગુણૈર્નિવારિતમ્ ।
ન હિ પરમપુરુષાર્થસાધકં પાપં ભવતિ । ફલત એવ પાપસ્ય નિન્દ્યમાનત્વાત્) ॥ ૩૧ ॥

નતુ તથાપિ લોકવિદ્વિષ્ટં સ્ત્રીણામભિસરણમ્, અતઃ સન્માર્ગરક્ષણાર્થં પ્રમાણસિદ્ધમપ્યેતન્ન
કર્તવ્યમ્, અતઃ શ્રવણદર્શનાદિકમેવ કર્તવ્યમિતિ ચેત્, તત્રાહુઃ કા સ્ત્રીતિ ।

કા રૂયંગ તે કલપદામૃતવેણુગીતસમ્મોહિતાર્યચરિતાન્ન ચલેત્રિલોક્યામ્ ।

ત્રૈલોક્યસૌભગમિદં ચ નિરીક્ષ્ય રૂપં યદ્દોઢિજદ્રુમમૃગાઃ પુલકાન્યવિબ્રન્ ॥૪૦॥

(તેથી આપના વક્ષઃસ્થળનું દર્શન કરવાથી શ્રી—લક્ષ્મી—ની અમારે અપેક્ષા રહેતી નથી.) મૂળ
શ્લોકમાં 'ચ છે તેનો અર્થ આ પ્રમાણે છે—ધર્મઃ સ્તનઃ ઇત્યાદિ શ્લોકમાં એમ કહેવામાં આવ્યું
છે કે ધર્મ ભગવાનના વક્ષઃસ્થળ ઉપર રહે છે; આ પ્રમાણે લોકની અંદર લક્ષ્મી ભેળવવાના
સાધનરૂપ જે ધર્મ તે ધર્મ પણ બ્યારે ભગવાનના વક્ષઃસ્થળ ઉપર વસે છે ત્યારે તો ભગવાનના
વક્ષઃસ્થળનાં દર્શન કરનારાં અમો ગોપીજનોને તે ધર્મનું શું પ્રયોજન છે ? અર્થાત્ અમે ભગવાનની
દાસીઓ થઈએ તેમાં જ ધર્મનો પણ સમાવેશ થઈ જાય છે. માટે અમે આપની દાસીઓ થયાં
છીએ. (આ શ્લોકમાં એમ કહેવામાં આવ્યું છે કે ભગવાનનાં બૂદાં બૂદાં અંગોનું આ પ્રકારનું
દર્શન કરવાથી આવો દાસ્યભાવ પ્રાપ્ત થયો. અર્થાત્ આવા દાસ્યભાવનું કારણ ભગવાનનાં આ પ્રકારનાં
દર્શન છે. આ ઉપરથી એમ સમજાય છે કે જેમનામાં આવો દાસ્યભાવ નથી તેઓને ભગવાનનાં
અંગોનું આનું દર્શન થતું નથી; આ પ્રમાણે ગોપીજનોએ ભગવાનનાં જે આ પ્રકારનાં—રસાત્મક
સ્વરૂપનાં—દર્શન કર્યાં તે વિધિ—વેદવ્યાજ્ઞા—ને અનુસરીને કરવામાં આવ્યાં નથી, પણ સ્વાભાવિક
પ્રેમને લીધે કરવામાં આવ્યાં છે, એટલે ભગવાનનાં દાસ્યથી વિપરીત—વિરુદ્ધ—એવો ઘેર પાછા
જવાનો જે વિધિ છે તેનો ગોપીજનોએ સ્વીકાર કર્યો નહિ અને તે ખરેખર યોગ્ય છે. વળી,
ભગવાને અસ્વર્ગ્યમ્ ઇત્યાદિ છંદોવીસમા શ્લોકમાં જે કહ્યું કે સ્ત્રીઓ પોતાના પતિનો ત્યાગ કરીને
મારું ભજન કરે તો વ્યભિચાર થાય અને તેમાં છ દોષો રહેલા છે, તો તે છ દોષોનું ગોપીજનો
છ ગુણો વડે નિવારણ કરે છે. મૂળ શ્લોકમાં અલકાવૃત્ત વગેરે વિશેષણો છે અને તેમાં ક્રમ
પ્રમાણે ઐશ્વર્ય, યશ, વૈરાગ્ય, જ્ઞાન, વીર્ય અને શ્રી એ ભગવાનના છ ગુણોનું વર્ણન કરવામાં
આવેલું છે. ભગવાનના દર્શનથી આ છ ગુણો પ્રાપ્ત થાય છે અને તેથી વ્યભિચારમાં ઉત્પન્ન
થતા છ દોષોનું નિવારણ કરવામાં આવે છે. ખરેખર જે મોક્ષ વગેરે પરમપુરુષાર્થ સાધી શકે છે
તે—દાસ્ય—પાપ હોઈ શકે નહિ, કારણ કે કૃપાની જ દૃષ્ટિએ પાપની નિન્દા કરવાનાં આવે છે.
(અર્થાત્ જેના પરિણામમાં દુઃખ આવે છે તે જ પાપ છે, દાસ્ય નહિ.) ૩૬

ભગવાન ગોપીજનોને જે એમ કહે કે 'સ્ત્રીઓ પોતાના ભરણી પાસે જાય તે લોકમાં નિન્દ્ય
ગણાય છે, માટે સન્માર્ગ—મર્યાદામર્ગ—ના રક્ષણને માટે આ દાસ્ય—જે કે ભક્તિમર્ગમાં તે સિદ્ધ છે
છતાં પણ—તમારે કરવા જેવું નથી; માટે તમારે મારું શ્રવણ, દર્શન વગેરે જ કરવું,' તો ગોપીજનો
કા સ્ત્રી ઇત્યાદિ શ્લોકમાં ઉત્તર આપે છે:—

હે અંગ ! આ ત્રણ લોકમાં આપના અન્યક્ત અને મધુર પદોના
અમૃતથી ભરેલા વેણુગીતથી મુગ્ધ થએલી એવી કઈ સ્ત્રી છે કે જે
આર્યચરિતથી ન યજે? આપનું આ ત્રૈલોક્યના સૌભાગ્યરૂપ સ્વરૂપનું
દર્શન કરીને ગાયો વૃષભો વગેરે, પક્ષીઓ, વૃક્ષો અને મૃગો પણ રોમાંચિત
થઈ ગયાં. ૪૦

અર્ચ ધર્મઃ પુરુષાણાં વક્તવ્યઃ, ન તુ સ્ત્રીણામ્, અસંભાવિતત્વાત્ । ન હાસંભાવિતો ધર્મો ભવતિ ।
 એવં ધર્મનાશે ધર્મસ્થાપકં સ્વરૂપમેવ હેતુઃ, અદ્ભુતકર્મત્વાત્ । (વસ્તુતસ્તુ સ્વરૂપસમ્બન્ધિનાં ભક્તાનાં
 ધર્મ સ્વરૂપેણૈવ રક્ષતિ । ત્ચાન્યભાવેભ્યો રક્ષણમેતદ્વાવપોષણં ચ । યે સ્વરૂપધર્મસમ્બન્ધિનસ્તાંસ્તૈરેવેતિ
 ન કિચ્ચિદનુપપન્નમિતિ ભાવઃ । અત એવૈવં સ્વરક્ષણેન સ્વાન્તરક્ત્વજ્ઞાપનાય) અદ્ભેતિસમ્બોધનમ્,
 અપ્રતારણાય ચ । યા સ્ત્રી લોકે સ્ત્રીશબ્દવાચ્યા સા કથમાર્યચરિતાન્ન ચલેત્ । ત્રિલોક્યાં સત્ત્વરજ-
 સ્તમઃકાર્યરૂપાયામ્ । તામસીનાં મૌઢ્યાત્ આર્યચરિતે સ્થિતિ મત્વા તન્નિરાકરણમ્ । રાજસીનાં સ્વભાવ
 એવ । સાત્ત્વિકીનાં સત્ત્વાદ્ધર્મબુદ્ધિમાશંક્ય તન્નિરાકરણમ્ । આર્યમાર્ગપરિભાગે હેતુઃ તે કલપદામૃત-
 વેણુગીતસમ્મોહિતેતિ । સમ્મોહિતા આર્યચરિતાચ્ચલસેવ । સમ્મોહઃ પદ્મપર્વાવિદ્યાસ્વાનીયૈઃ । મગવત્સ-
 મ્બન્ધ્યાત્ અવિદ્યા તુ ન વાધતે, પરમન્ય એવ વાધકાઃ । તેષાં બલં તે ઇતિ, ત્વદીયા ઇતિ । કલાન્ય-

આપ ઉપદેશ કરો છે કે 'તમે ધર્મનાં ઘેર પાછાં જાવ અને ત્યાં રહીને માફ શ્રવણુદિ કરજો,' તો
 તે વિષે ગોપીજનો કહે છે કે આ સન-માર્ગ રક્ષણુરૂપ ધર્મ તો પુરુષોને ઉપદેશ કરવા જોવો છે, નહિ કે
 સ્ત્રીઓને, કારણ કે આ પ્રકારનો ધર્મ સ્ત્રીઓમાં સંભવી જ શકતો નથી. ખરેખર, જે સંભવી શકે નહિ તે
 ધર્મ થઈ શકે નહિ. આ પ્રમાણે આપનું દાસ્ય સ્વીકારવામાં ધર્મનો જે નાશ પ્રાપ્ત થાય છે તેમાં ધર્મનું
 સ્થાપન કરનાર આપનું સ્વરૂપ જ કારણભૂત છે, અર્થાત્ આપનું ધર્મસ્થાપક સ્વરૂપ જ ધર્મનો નાશ
 કરે છે, કારણ કે આપનું સ્વરૂપ અદ્ભુતકર્મ કરનાર છે. (વાસ્તવિક રીતે તો જે લક્ષ્મીનો સંબંધ
 ભગવાનના સ્વરૂપ સાથે થએલો છે તે લક્ષ્મીના ધર્મનું રક્ષણ ભગવાન સ્વરૂપગણથી જ કરે છે.
 અર્થાત્ ભગવાન આવા લક્ષ્મીનો ધર્મ ભાવોમાંથી રક્ષણ કરે છે અને દાસ્યભાવનું પોષણ કરે છે. જે
 લક્ષ્મીનો ભગવાનના સ્વરૂપના ધર્મ સાથે સંબંધ છે તેમનું રક્ષણ ભગવાન સ્વરૂપના ધર્મથી જ કરે
 છે એટલે આમાં કાંઈ પણ અનુચિત નથી એવો ભાવ છે. તેથી જ આ પ્રમાણે ભગવાને
 પોતાનું રક્ષણ કર્યું એટલે પોતે અંતરંગ છે એ જણાવવાને માટે) અહીં એ પ્રમાણે ભગવાનને
 ગોપીજનો સંબોધે છે; અથવા છેતરપંકી ન કરે એટલા માટે ભગવાનને અહીં તરીકે ગોપીજનો
 સંબોધે છે. જગતમાં જે સ્ત્રી શપ્દથી ઓળખાય છે એવી સ્ત્રી આર્યચરિતથી કેમ ચલિત ન થાય ?
 ત્રણ લોકમાં એટલે કે સત્ત્વ, રજસ અને તમસ્ એ ત્રણ ગુણોના કાર્યરૂપ લોકમાં. તામસી સ્ત્રીઓ
 મૂઢતાથી આર્યમાર્ગમાં સ્થિતિ કરે એમ માનવામાં આવે તો તે મન્તવ્યનું નિરાકરણ કરવામાં આવે
 છે; અર્થાત્ તામસી સ્ત્રીઓ પણ આર્યમાર્ગથી ચલિત થાય છે. રાજસી સ્ત્રીઓનો સ્વભાવ જ ચલિત છે
 એટલે રાજસી સ્ત્રીઓ સ્વાભાવિક રીતે જ આર્યમાર્ગથી ચલિત થાય છે. સાત્ત્વિક સ્ત્રીઓમાં સત્ત્વગુણ
 હોવાથી ધર્મબુદ્ધિ હોય છે અને તેથી તે આર્યમાર્ગથી ચલિત થશે નહિ એમ શંકા કરવામાં આવે તો
 તેનું પણ નિરાકરણ કરવામાં આવે છે; અર્થાત્ સાત્ત્વિક સ્ત્રીઓ પણ આર્યમાર્ગમાંથી ચલિત થાય છે.
 આ પ્રકારે તામસી, રાજસી અને સાત્ત્વિક સ્ત્રીઓ આર્યમાર્ગમાંથી ચલિત થાય છે એ દર્શાવવાને માટે
 મૂળ શ્લોકમાં ગોપીજનોએ ત્રિલોકયામ્—ત્રણ લોકમાં—એ શપ્દ વાપર્યો છે.

આ બધી સ્ત્રીઓએ આર્યમાર્ગનો પરિભાગ કર્યો તેનું કારણ એ છે કે કલપદામૃતવેણુગીત-
 સમ્મોહિતા—આપના અચ્ચક્ત મધુર પદોમાં રહેલું અર્ચરૂપ અમૃત અને તે વેણુથી ગવાએલું; આમ
 ગોપીજનો અર્ચરૂપ અમૃત અને વેણુગીતથી ઘણાં મુગ્ધ પામ્યાં હતાં. જે જે સ્ત્રીને ઘણો મોહ થએલો
 હોય છે તે આર્યમાર્ગથી ચલિત થાય છે જ. અવિદ્યાનાં પાંચ પર્વો છે: અન્તઃકરણાધ્યાસ, પ્રાણાધ્યાસ,
 ઇન્દ્રિયાધ્યાસ, દેહાધ્યાસ અને સ્વરૂપવિસ્મરણ. તેથી અવિદ્યા પંચપર્વા કહેવાય છે. સામાન્ય રીતે
 આ પંચપર્વા અવિદ્યાથી મનુષ્યને મોહ થાય છે; પરંતુ ગોપીજનોને જે સંમોહ થયો છે તે પંચપર્વા
 અવિદ્યાની જ્યાંએ આવેલી ખીલ પાંચ વસ્તુઓથી થયો છે. તે પાંચ વસ્તુઓ આ પ્રમાણે છે: ગીત,
 વેણુ, અમૃત, પદ અને કલ. ભગવાનનો સંબંધ હોવાથી અવિદ્યા તો બાધ કરતી નથી, પણ ખીલ
 વસ્તુઓ જ બાધ કરે છે. કલ, પદ વગેરે પાંચ વસ્તુઓમાં બળ—સામર્થ્ય—રહેલું છે તે

વ્યક્તમધુરાણિ યાનિ પદાનિ તત્રાવિર્ભૂતં ચદમૃતં તદેવ વેણુદ્વારા ગીતં તેન સંમોહઃ । ગીતં દેહમોહ-
જનકમ્, 'ગાયન્તં સ્ત્રિયઃ કામયન્ત' ઇતિ । સ્ત્રી તુ દેહ એવ । ઇન્દ્રિયાણાં વ્યામોહકો વેણુઃ,
રસાત્મકત્વાત્ । અમૃતં પ્રાણાનામ્ । પદાન્યન્તઃકરણસ્ય । અવ્યક્તતા આત્મન ઇતિ સમ્યગ્વિમોહિતાઃ ।
આર્યાઃ પ્રમાણબલવિવેકિનઃ । પ્રમાણે હિ ઇન્દ્રમહેન્દ્રયોરપિ ભેદસ્વીકારઃ । પૃથગુપસ્થિતાઃ સર્વ એવ
મિત્રા ઇતિ । અન્યથા ઇન્દ્રયાજિનોઽપે સમ્બત્સરાન્તે પ્રાયશ્ચિત્તશ્રવણં ન સ્યાત્, 'સમ્બત્સરસ્ય પરસ્તા-
દપ્રયે વ્રતપતયે પુરોહાશમષ્ટાકપાલં નિર્વપે'વિતિ । અતો દેહદ્યતિરિક્તઃ સ્વરૂપેણોપસ્થિતોઽપિ પ્રમાણબલે
વિરુદ્ધયતે । વસ્તુવિચારસ્તુ પ્રમેયબલમાશ્રિત્ય, અન્યથા વિધિનિષેધવિધયો વ્યર્થાઃ સ્યુઃ । તદુત્તરત્ર
વક્ષ્યતિ એકાદશે । અતો માર્ગાન્તરવિરોધો માર્ગાન્તરે નોપયુજ્યત ઇતિ મર્યાદામહ્નોઽત્ર ન દૂષણમ્ ।
પતસ્યોત્તરમપ્રે શુક્રશ્ચ વક્ષ્યતિ રાસાનન્તરં 'ધર્મવ્યતિક્રમો દૃષ્ટ' ઇતિ । તસ્માદત્ર ફલસ્ય સિદ્ધત્વાત્
સાધનદૃષ્ટ્યા અપકીર્તિઃ નાસ્મત્પ્રતિબન્ધિકા । કિન્ચ, નં કેવલં નામ્ના મર્યાદામહ્નઃ, કિન્તુ સ્વરૂપેણાપિ,

જણાવવાને માટે તે—આપનાં—એ પ્રમાણે ગોપીજનો કહે છે. કલ, પદ, અમૃત, વેણુ અને ગીત
એ પાંચે ય વસ્તુઓ આપની છે એટલે તેમનામાં બાધ કરવાનું સામર્થ્ય રહેલું છે.

કલ એટલે અવ્યક્ત અને મધુર; એવાં પદો—શબ્દો—: તેમાં પ્રકટ થયેલું જે અમૃત, તે જ
વેણુવડે ગવાયું, અને તેનાથી ગોપીજનોને ઘણો મોહ થયો. ગીત એ દેહને મોહ ઉત્પન્ન કરે છે, કારણ
કે શ્રુતિ કહે છે કે "સ્ત્રીઓ ગાયન કરનારને આલે છે." સ્ત્રી તો દેહ જ છે. ઇન્દ્રિયોને મોહ કરનાર વેણુ
છે, કારણ કે તે રસાત્મક છે. અમૃત પ્રાણને મોહ કરે છે. પદો અન્તઃકરણને મોહ કરે છે, અને
અન્યક્તતા—શબ્દોની અસ્પષ્ટતા—આત્માને મોહ કરે છે. આ પ્રમાણે ગોપીજનોને સંપૂર્ણ મોહ થયો.

આર્યો પ્રમાણબળનો વિવેક કરનારા હોય છે. વાસ્તવિક રીતે ઇન્દ્ર અને મહેન્દ્ર એ એ એક
જ છે, છતાં પણ યાગની અંદર પ્રમાણને અનુસરીને ઇન્દ્ર અને મહેન્દ્રનો પણ ગુણોની ઉપાધિને
લીધે ભેદ સ્વીકારમાં આવે છે, કારણ કે યજ્ઞમાં બૂદા બૂદા આવેલા ધધા ય દેવો ભિન્ન ગણાય છે.
આ પ્રમાણે ન માનીએ તો (એકલા) ઇન્દ્રને ઉદ્દેશીને યાગ કરનાર (અને ઇન્દ્ર અને મહેન્દ્ર એ એને
ઉદ્દેશીને યાગ ન કરનાર) પુરુષને આગળ ઉપર વર્ષ પછી 'વર્ષ પછી અગ્નિ વ્રતપતિ દેવતાને આઠ
કપાલો ઉપર તૈયાર કરેલો પુરોહાશ અર્પણ કરવો' એ પ્રકારનું જે પ્રાયશ્ચિત્ત કહેવામાં આવ્યું છે તે
ન કહેત. તેથી દેહ વિના જે પદાર્થ સ્વરૂપતઃ ઉપસ્થિત થયેલો હોય છતાં પણ તેમાં પ્રમાણબળથી વિરોધ
આવે છે. ઇન્દ્ર અને મહેન્દ્ર સ્વરૂપતઃ એક છે છતાં પણ શાસ્ત્રના પ્રમાણને અનુસરીને એમને બૂદા
ગણવામાં આવે છે: (લગવાનું સર્વનો આત્મા છે અને સર્વરૂપ છે એટલે વાસ્તવિક રીતે લગવાનું જ
પતિ છે. આ પ્રમાણે) વસ્તુનો જે વિચાર કરવામાં આવે છે તે પ્રમેયબળને અનુસરીને કરવામાં
આવે છે. આમ ન માનીએ તો દેહને ઉદ્દેશીને કહેવામાં આવેલાં વિધિ અને નિષેધવચનો વ્યર્થ થઈ
જાય. (વસ્તુનો વિચાર પ્રમેયબળમાં હોય છે, પ્રમાણબળમાં નહિ. જે પ્રમાણબળમાં વસ્તુનો વિચાર
કરવામાં આવે તો દેહધર્મના કરતાં આત્મધર્મો મુખ્ય હોવાથી દેહને ઉદ્દેશીને પ્રવર્તેલાં વિધિ અને
નિષેધ વાક્યો નિર્વર્થક થઈ જાય. પ્રમાણબળનો વિચાર કરનારાઓ વસ્તુનો વિચાર કરતા નથી, તેથી
દેહને જ મુખ્ય ગણે છે, એટલે તેમની દૃષ્ટિએ વિવાહિત પતિનું લગ્ન જ મુખ્ય ગણાય, લગવદ્લગ્ન
નહિ.) વસ્તુનો વિચાર કરી આત્મધર્મોને આગળ કરીને લગવાનું એકાદશ સ્કન્ધના બારમા અધ્યાયમાં
ઉદ્ભવજીને પ્રમેયબળ સમગ્રવશે. માટે પ્રમેય—પુષ્ટિ—માર્ગની અંદર ધીજા—મર્યાદા—માર્ગનો
વિરોધ કામનો નથી, એટલે આ પ્રસંગમાં મર્યાદાનો ભંગ દૂષણ નથી. મર્યાદાભંગનો ઉત્તર આગળ
શુકદેવજી પોતે જ રાસ થઈ ગયા પછી "ધર્મનું ઉલ્લંઘન જોવામાં આવ્યું" ઇત્યાદિ શબ્દોમાં આપશે.
તેથી પ્રમેયમાર્ગમાં જ ફળની સિદ્ધિ હોવાથી સાધન—મર્યાદા—માર્ગની દૃષ્ટિએ અમારી
(=ગોપીજનોની) જે અપકીર્તિ થશે તે અમને પ્રતિબન્ધ કરનાર નથી. વળી, કેવલ શબ્દથી જ
મર્યાદાભંગ છે એમ નહિ, પરંતુ સ્વરૂપતઃ પણ મર્યાદાભંગ છે એમ દર્શાવવાને માટે ગોપીજનો

તદાહુઃ ત્રૈલોક્યસૌભગમિતિ । ત્રૈલોક્યસ્યાપિ સુભગત્વં યસ્માત્ । યથા સૂર્યેણ દિનમ્, ચન્દ્રમસા રાત્રિઃ, તથા ત્રૈલોક્યમેવ ભગવદ્રૂપેણ સુન્દરતાં યાતિ । ઇદમિતિ પ્રત્યક્ષસિદ્ધમ્ । ચક્રારાવનુભાવાંશ્ચ । તત્કૃત્વા એતદ્ દૃષ્ટ્વા કા વા આર્યચરિતાત્ર ચલેત્ । અસ્તિવ્યં પ્રમાણવાર્તા હુર્બલા, પ્રકારાન્તરેણાપિ ચલતિ, ભગવતો રૂપેણ પ્રમેયમર્યાદાવ્યપગચ્છતિ યા કથમપિ નાન્યથા ભવતિ । તદાહ યદ્ગોદ્વિજ-દ્દુમમૃગા ઇતિ । ગાવો હિ પ્રમાણવાર્તાનભિદ્ધાઃ, માતરમપિ ગચ્છન્તિ, દ્વિજાઃ પશ્ચિણઃ સર્વભક્ષાઃ, દ્વુમાઃ સ્વાવરાઃ, કદાચિદપિ બહિઃસન્વેદનરહિતાઃ, નિરિન્દ્રિયા એવેતિ કેચિત્ । મૃગાઃ સર્વતોભયાઃ । તેઽપિ ચેદ્ભગવદ્રૂપેણ ગીતેન વા આફ્રિષ્ટરસાઃ પુલકાનિ ધારયન્તિ રસિકમનુષ્યધર્માનાવિષ્કુર્વન્તિ યે ભગવતા અન્યથૈવ સૃષ્ટાઃ । સ્ત્રિયસ્તુ સ્વભાવતોઽપ્યન્યથાભવન્તીતિ નાશ્ચર્યં કિન્ચિદત્ર ॥ ૪૦ ॥

એવં ભગવદુક્તાનાં વાક્યાનાં નિવારણાર્થં પુષ્ટિસિદ્ધાન્તં નિરૂપ્ય એતદ્ભગવત્કૃપૈકસાધ્યમિતિ ભગવત્કૃપાં પ્રાર્થયન્તિ વ્યક્તમિતિ ।

વ્યક્તં ભવાન્ વ્રજભયાર્તિહરોઽભિજાતો દેવો યથાદિપુરુષઃ સુરલોકગોસા ।

તન્નો નિષેદિ કરપદ્મજમાર્તવન્ધો તપ્તસ્તનેષુ ચ શિરસ્સુ ચ કિઙ્કરીણામ્ ॥ ૪૧ ॥

ત્રૈલોક્યસૌભગમ્ એ પ્રમાણે કહે છે. ત્રણે ય લોકનું સૌભાગ્ય જેના વડે છે તે ત્રૈલોક્યસૌભગમ્. જેમ સૂર્યથી દિવસ સુંદર લાગે છે, જેમ ચન્દ્રથી રાત્રી સુંદર લાગે છે તેમ ત્રણે ય લોક ભગવાનના રૂપથી જ સુંદર લાગે છે. ઇદમ્—આ—એટલે પ્રત્યક્ષસિદ્ધ ભગવાનનું રૂપ. જ નો અર્થ અનુભાવ થાય છે. અનુભાવનું શ્રવણ કરીને, આ રૂપનું દર્શન કરીને કઈ સ્ત્રી આર્યમાર્ગથી ચલિત ન થાય ?

પ્રમાણના ગણની આ પ્રસ્તુત ચર્ચા રહેવા દો, કારણ કે ભગવાનના સ્વરૂપના ધર્મોની સરખામણીમાં તે દુર્બલ છે. ધીમ પ્રકારે પણ મર્યાદા ચલિત થાય છે. જે પ્રમેયમર્યાદા કોઈ પણ પ્રકારે ચલિત થતી નથી તે પણ ભગવાનના સ્વરૂપને લીધે ચાલી જાય છે. આ વાત ગોપીજનો યદ્ગોદ્વિજદ્દુમમૃગાઃ એ શબ્દોમાં કહે છે. મો એટલે વૃષભ. વૃષભોને પ્રમાણવાર્તાનું જ્ઞાન હોતું નથી અને તેથી પોતાની જનની—માતા—સાથે પણ સમાગમ કરે છે. દ્વિજ એટલે પક્ષી. પક્ષીઓ બધી ય વસ્તુઓનું ભક્ષણ કરે છે. દ્વુમ એટલે વૃક્ષ. વૃક્ષો સ્થાવર છે એટલે તેમને કોઈ પણ દિવસ બહારથી લાગણી થતી નથી, કેટલાક ટીકાકારો વૃક્ષોને નિરિન્દ્રિય જ માને છે. મૃગ એટલે હરણુ. હરણુો બધાથી ભય પામે છે. આ બધા પદાર્થો જેમને ભગવાને ધીમ જ કાર્યને માટે ઉત્પન્ન કર્યાં છે તેમણે પણ જ્યારે ભગવાનના રૂપથી અથવા ગીતથી રસમય ધનીને રોમાંચ ધારણ કર્યાં અને રસિક મનુષ્યોના ધર્મો પ્રકટ કર્યાં ત્યારે સ્ત્રીઓ તો સ્વભાવથી જ ચલિત થાય છે એટલે અમે ગોપીજનોએ આપના—ભગવાનના—અનુભાવનું શ્રવણ કરીને અને આપના સ્વરૂપનાં દર્શન કરીને જે આર્ય-માર્ગનો લ્યાગ કર્યો છે તેમાં કાંઈ પણ આશ્ચર્ય નથી. ૪૦

આ પ્રમાણે મર્યાદામાર્ગનો ઉપદેશ કરનારાં ભગવાનનાં વાક્યોનું ખંડન કરવાને માટે શ્રીગોપીજનોએ પુષ્ટિમાર્ગના સિદ્ધાન્તનું દસ શ્લોકોમાં વર્ણન કર્યું, અને આ પુષ્ટિમાર્ગનો સિદ્ધાન્ત કેવળ ભગવત્કૃપાથી જ સિદ્ધ થઈ શકે એવો છે એટલે હવે તેઓ ભગવત્કૃપાની પ્રાર્થના વ્યક્તમ્ એ શ્લોકમાં કરે છે.

જેમ આદિપુરુષ ભગવાન્ દેવલોકનું રક્ષણ કરનારા છે તેમ આપ પ્રજજનોનાં ભય અને દુઃખ દૂર કરવાને માટે પ્રકટ થયા છો, માટે હે દુઃખી જનોના બન્ધો ! આપનું હસ્તકમળ આ આપની દાસીઓના તપે સ્તન ઉપર અને મસ્તક ઉપર ધરો. ૪૧

નાપિ ત્વદુક્તમસ્મદુક્તં વા કિચ્ચિત્સાધકં વાધકં વા તથાપિ સ્વાવતારપ્રયોજનં વિચાર્ય અસ્માસુ કૃપા કર્તવ્યા । તત્પ્રયોજનમાહુઃ । ભવાન્ બ્રજભયાર્તિંહર એવ વ્યક્તમભિજાતઃ । બ્રજસ્ય આર્તિઃ પીઠા મયં ચ ત્વયા દૂરીકર્તવ્યમ્ । અન્યથા સાક્ષાદ્ભગવતોઽવતારે પ્રયોજનં ન પદ્યમામઃ ! ભૂમારહરણં તુ સદ્દર્શનાંશેન । વસુદેવાદિપ્રિયં પ્રયુષ્તેન । ધર્મરક્ષા ત્વનિરુદ્ધેન । યદિ બ્રજભયાર્તિંનિરાકરણં ન ક્રિયેત તદા કિમવતારાન્તરકાર્યં સ્યાત્ । અતો વ્યક્તં ભવાન્ બ્રજભયાર્તિંહરઃ । હૃદાનીં યથાર્તિરસ્માકં તથા ન કદાપિ । અસ્મદપગમે તુ સર્વસ્યાપિ બ્રજસ્ય મહતી આર્તિઃ । અત આર્તિનિવૃત્તિઃ કર્તવ્યા । નનુ મર્યાદયૈવ નિવૃત્તિકરણમુચ્ચિતં ન તુ અમર્યાદયા, તથા સતિ ભવતીનાં કામશાન્તિઃ, જ્ઞાનં વા, ભવત્વિતિ ચેત્, તન્નાહુઃ દેવો યથાદિપુરુષ્ઇતિ । ભગવાન્ બ્રહ્મરૂપઃ સર્વસમઃ, તથાપિ ઇન્દ્રાદિષુ કૃપાં કુર્વન્ વૈસાન્ મારયન્ વિષમતામઙ્ગીકરોતિ । ન તુ દેવેભ્યો જ્ઞાનં પ્રયચ્છતિ । યત્ર સ્વરૂપમેવાન્યથાકરોતિ, તત્ર વાચમન્યથાકરોતીતિ કિં વક્તવ્યમ્ । અતો યથાદિપુરુષોઽપિ દેવો ભૂત્વા સુરલોકગોષ્ઠા જાતઃ, તથા ભવાનપિ ધર્મમર્યાદારક્ષકઃ, અસ્તસ્મન્બન્ધં કરોત્વિતિભાવઃ । તદેવ રસપોષણાર્થં

આપે જે આજ્ઞા કરી તે અથવા તો અમે જે ઉત્તર આપ્યો તે—એ જેમાંથી એક પણ કોઈ રીતે સાધક અથવા બાધક નથી, છતાં પણ આપના આવતારનું પ્રયોજન વિચારીને આપે અમારા ઉપર કૃપા કરવી જોઈએ. કૃપાનું પ્રયોજન દર્શાવતાં ગોપીજન કહે છે કે આપ મજનીં ભય અને દુઃખ હરણ કરવાને માટે જ ભૂતલ ઉપર પ્રકટ થયા છો. મજનીં આર્તિ એટલે પીઠા, અને ભય—આ બંનેનો આપે નાશ કરવો જોઈએ. જે આ પ્રમાણે આપ નહિ કરો તો ભૂતલ ઉપર આપના સાક્ષાત્ આવતારનું ખીલું કોઈ પણ પ્રયોજન અમે જોઈ શકતાં નથી. પૃથ્વીનો ભાર દૂર કરવાનું કાર્ય તો સંકર્ષણ અંશથી થઈ શકે છે, વસુદેવ વગેરેને આનન્દ આપવાનું કાર્ય પ્રદુષ્ણ અંશથી થઈ શકે છે, અને ધર્મનું રક્ષણ કરવાનું કાર્ય અનિરુદ્ધ અંશથી થઈ શકે છે. પછીથી જે આપ મજનીંનાં ભય અને દુઃખ હરણ ન કરો તો આપના—પૂર્ણપુરુષોત્તમના—અવતારનું ખીલું શું કાર્ય હોઈ શકે? માટે આપ મજનીં ભય અને દુઃખ હરણ કરવાને માટે જ પ્રકટ થયા છો એમ નિર્ણય થાય છે.

આ સમયે અમને જેવા પ્રકારનું દુઃખ થાય છે તેવા પ્રકારનું દુઃખ અમને પહેલાં કોઈ પણ દિવસ થએલું ન હતું. આપ આ દુઃખનો નાશ નહિ કરો તો અમારો નાશ થશે અને તેથી આખા ય મજમાં બહુ દુઃખ થશે. માટે આપે અમારી પીઠાનો નાશ કરવો જોઈએ.

ભગવાન્ કદાચિત્ એમ કહે કે—હિ ગોપીજનો ! તમારા દુઃખનું નિવારણ કેવળ મર્યાદામાર્ગની રીતે કરવું યોગ્ય છે, નહિ કે અમર્યાદાથી—મર્યાદામાર્ગથી ખીલે પ્રકારે—; આ પ્રમાણે કરવાથી તમારા કામની શાન્તિ થશે અથવા તો તમને જ્ઞાન પ્રાપ્ત થશે. આના ઉત્તરમાં ગોપીજનો કહે છે કે દેવો યથાદિપુરુષઃ—જેમ આદિપુરુષ દેવ છે. ભગવાન્ પ્રહ્મરૂપ છે, એટલે કે તે સર્વને સરખા ગણે છે (—પ્રહ્મનું લક્ષણ ‘નિર્દાષ અને સમ’ છે—), છતાં પણ ઇન્દ્ર વગેરે દેવોના ઉપર કૃપા કરવાની ઇચ્છાથી દૈત્યોને મારવાને માટે ભગવાન્ વિષમતા (દેવો પ્રિય અને દૈત્યો અપ્રિય એ પ્રકારની વિષમતા—અર્થાત્ દેવો માટેનો પક્ષપાત) સ્વીકારે છે, પરંતુ ભગવાન્ કોઈ દેવોને જ્ઞાન આપતા નથી. ભગવાન્ જ્યારે પોતાના ‘સમ’ સ્વરૂપનો જ ફેરફાર કરી નાખે છે અને તેને ‘વિષમ’ બનાવે છે, ત્યારે તો પોતાની વાણીનો—વેદનો અને વેદે જણાવેલા મર્યાદામાર્ગનો—ફેરફાર કરે તેમાં તો શું જ કહેવું? માટે જેમ આદિપુરુષ ભગવાને પણ ક્રીડાને માટે દેવલોકોનું રક્ષણ કર્યું તેમ આપ પણ ધર્મમર્યાદાનું રક્ષણ કરનારા છો છતાં પણ અમારી સાથે સમ્બન્ધ કરો—આપ ક્રીડાને માટે જ પ્રકટ થયા છો—એ પ્રકારનો ભાવ છે.

વ્યાજેનાહુઃ તન્નો નિષેદ્દીતિ । આદાવસ્પાકં શિરસિ હસ્તં સ્થાપય । યથા અસ્માકમમયં ભવતિ । તતોઽસ્માકં હૃદયતાપનિવૃત્તયથં સ્તનેષુ ચ કરપદ્મજમમૃતસ્રાવિ તાપનાશકં નિષેદ્દિ । અનૌચિતી તુ નાસ્તિ યતો વયં કિઙ્કર્યઃ । પરીક્ષાર્થં વા એતદ્ દ્રષ્ટવ્યમિતિરસોક્તિઃ ॥ ૪૧ ॥

એવં પ્રાર્થનાયાં ભગવાન્ યત્ કૃતવાન્ તદાહ્ ઇતીતિ ।

શ્રીશુક ડવાચ—ઇતિ વિક્લવિતં તાસાં શ્રુત્વા યોગેશ્વરેશ્વરઃ ।

પ્રહસ્ય સદયં ગોપીરાત્મારામોપ્યરીરમત્ ॥ ૪૨ ॥

પદ્મપૈશ્વર્યભાવેન ઘોઢા રેમે હરિઃ સ્ત્રયમ્ । સ્વરૂપેનાપિ, શૃંગારો દ્વિવિધોઽપિ નિરૂપિતઃ ॥ ૧ ॥

સામાન્યરમણં પૂર્વં, વિશેષે મેલનં પુરા । વાઙ્મેન રમણં પદ્માત્, આન્તરં ચ તતઃ પરમ્ ॥ ૨ ॥

તતો નાનાવિલાસેન જાતકેલિવિભેદતઃ । વિપ્રલંભસ્ય સિદ્ધર્થં તાસાં માનમુદીર્યેતે ॥ ૩ ॥

રસનું યોષણુ કરવાને માટે પરીક્ષા રીતે આ જ વાત ગોપીજનો તન્નો નિષેદ્દિ—માટે અમારા ઉપર ધરો—એ શબ્દોમાં કહે છે. પ્રથમ આપ અમારા મસ્તક ઉપર આપનો હસ્ત પધરાવો, જેથી અમે ભયમાંથી મુક્ત થઈએ. પછીથી અમારા હૃદયના તાપને દૂર કરવાને માટે અમૃત જેમાંથી ઝરે છે અને તેથી જે તાપનો નાશ કરનાર છે એવા આપના હસ્તકમળને અમારી છાતી ઉપર પધરાવો.

આમ કરવામાં કોઈ પણ બદતનું ખોટું થતું નથી, કારણ કે અમે તો આપની દાસીઓ છીએ. અથવા તો અમે જે અમારી પરિસ્થિતિ વર્ણવી તે ખરી છે કે ખોટી એમ પરીક્ષા કરવાને માટે આપ અમારાં મસ્તક અને છાતીનો સ્પર્શ કરો એમ શ્રીગોપીજનો રસયોષણને માટે ભગવાનને પ્રાર્થના કરે છે. ૪૧

આ પ્રમાણે ન્યારે ગોપીજનોએ ભગવાનની પ્રાર્થના કરી ત્યારે ભગવાને જે કાર્ય કર્યું તે શુકદેવજી ઇતિ વગેરે શ્લોકોમાં વર્ણન કરે છે—

શુકદેવજી કહે છે કે—

આ પ્રમાણે ગોપીજનોનાં દીન વચનો સાંભળીને યોગેશ્વરોના ઈશ્વર

આત્મારામે પણ હસીને દયા લાવીને ગોપીઓને રમણુ કરાવ્યું. ૪૨

(ભગવાનુ ઐશ્વર્ય, વીર્ય, શ્રી, યશ, જ્ઞાન અને વૈરાગ્ય એ છ ગુણોના સ્વામી છે અને તેથી રમણુમાં ન્યારે ન્યારે જે જે ગુણની જરૂર પડે ત્યારે ત્યારે તે તે ગુણને ભગવાને પ્રકટ કર્યો.) આ પ્રમાણે ભગવાને પોતે છ ગુણોના સ્વામી હોવાથી છ પ્રકારનું રમણુ સંયોગાત્મક શૃંગારરૂપે કર્યું અને સ્વરૂપથી પણ વિપ્રલમ્ભાત્મક શૃંગારરૂપે રમણુ કર્યું. આ રીતે સંયોગ અને વિપ્રલંભ એ બે પ્રકારના શૃંગારનું પણ વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. (સંયોગાત્મક શૃંગારનું વર્ણન ૪૨ થી ૪૭ એ છ શ્લોકોમાં કરવામાં આવ્યું છે, અને ૪૮ મા શ્લોકમાં વિપ્રલમ્ભાત્મક શૃંગારનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે.) ૧.

પ્રથમ ૪૨ મા શ્લોકમાં ભગવાનના સામાન્ય રમણુનું વર્ણન કરેલું છે. વિશેષરમણુ બે પ્રકારનું છે, બાહ્ય અને આન્તર. બાહ્ય રમણુમાં સાક્ષાત્ અંગનો સ્પર્શ નથી હોતો પણ બાહ્ય વિલાસપૂર્વક ગતિ વગેરે હોય છે. આન્તર રમણુમાં સાક્ષાત્ અંગનો સ્પર્શ વગેરે થાય છે. વિશેષરમણુને માટે પહેલાં ૪૩ મા શ્લોકમાં ભગવાનના ગોપીજનોની સાથેના થએલા સંગમનું વર્ણન છે. પછીથી ૪૪ મા શ્લોકમાં ભગવત્સ્વરૂપથી બાહ્ય એવાં ગતિ, કટાક્ષ વગેરેથી ગોપીજનોના કામને ઉત્પન્ન કરીને જે બાહ્ય રમણુ ભગવાને કર્યું તેનું વર્ણન છે. પછીથી ૪૫ મા શ્લોકમાં આન્તર રમણુનું વર્ણન છે. ૨.

પછીથી અબ્જતસ્મરકેલિ (જેમાં કામક્રીડા થઈ નથી) અને બ્જતસ્મરકેલિ (જેમાં કામક્રીડા થઈ છે) એ બે પ્રકારે કરેલા અનેક વિલાસોવાળા રમણુનું વર્ણન અનુક્રમે ૪૫ મા અને ૪૬ મા શ્લોકોમાં કરવામાં આવ્યું છે. પછીથી વિપ્રલમ્ભશૃંગારને સિદ્ધ કરવાને માટે ૪૭ મા શ્લોકમાં ગોપીજનોના માન—અભિમાન—નું વર્ણન છે. ૩.

તિરોભાવસ્તત્ત્રાપિ નાયં લૈકિકકામુકઃ ॥ ૩૩

પ્રથમં તાસાં તાપાપનોદનાર્થં સામાન્યલીલામાહ । इति तासां विक्लुवितं परमवैकल्यभाषितं श्रुत्वा प्रहस्य अरीरमत् । ननु निरिन्द्रियः कथं रेमे, तत्राह, योगेश्वराणामपीश्वर इति । योगादिषु सर्वे पदार्थाः स्फुरन्ति, अणिमादयोऽपि, तथा तदैव स्वरूपमेवेन्द्रियादिभावेन प्रकटीकृतवान् । न तु स्वस्य कामेन । तथा सति बीजनिवृत्तौ कामो निवर्तेत । तासां यथा न कदाचिदपि स भावो गच्छति तदर्थं प्रहस्य प्रकर्षेण हास्यं कृत्वा तासामुद्धरणार्थं न तु भिन्नगणनया मर्यादायां पातयित्वा नाशनार्थ-मिति । तदाह सदयमि । गोपीरेवारमयत्, स्वयं त्वात्माराम एव । तासां रसाधारत्वाय वा सदयम् ।

પછીથી ૪૮ મા પ્રલોકમાં ભગવાનના તિરોભાવનું વર્ણન છે. આ પ્રમાણે ભગવાન જગતમાં જોવામાં આવતા કામી પુરુષ જેવા નથી. (જેમ સ્ત્રીને જોવાથી પ્રાકૃત પુરુષને કામ થાય છે અને તેથી શરીરમાં વિકાર ઉત્પન્ન થાય છે તેમ ભગવાનને ગોપીજનોનાં દર્શનથી જો કામ અને શરીરમાં વિકાર ઉત્પન્ન થાય તો પ્રાકૃત પુરુષની માફક ભગવાનનો વિનાશ પણ થાય. પણ આ પ્રમાણે નથી. પરંતુ “ પરમાત્મા રસરૂપ જ છે ” એ અને એવી ખીલ શ્રુતિઓને આધારે એવું સિદ્ધ થાય છે કે ભગવાનનું સ્વરૂપ જ રસાત્મક છે તેથી રસશાસ્ત્રની અંદર રસના જેટલા ભેદો વર્ણવવામાં આવ્યા છે તે બધાં રૂપો ભગવાનનું સ્વરૂપ જ છે. એટલે પૂર્ણ પુરુષોત્તમનું સ્વરૂપ જ આવા પ્રકારનું છે, તેથી તેમને જગતના કામી પુરુષ જેવા ગણવાના નથી. ભગવાન જેમ દૈત્યોની આગળ વીરરૂપે જ પ્રકટ થાય છે, કારણ કે દૈત્યોનો અધિકાર તેવા પ્રકારનો છે, તેમ ગોપીજનોની આગળ ભગવાન રસાત્મક સ્વરૂપે પ્રકટ થાય છે, કારણ ગોપીજનોનો અધિકાર જ તેવા પ્રકારનો છે.) ૩૩.

ગોપીજનોનો તાપ દૂર કરવાને માટે ભગવાને જે સામાન્ય લીલા કરી તેનું શુકદેવજી પ્રથમ વર્ણન કરે છે. इति—આ પ્રમાણે ગોપીજનોનું વિકલવિત—બહુમાં દીન વચનો—સાંભળીને અને હાસ્ય કરીને ભગવાને રમણુ કર્યું.

શંકા:—ભગવાનને ઇન્દ્રિયો નથી, તો પછી તેમણે કેવી રીતે રમણુ કર્યું ?

સમાધાન:—ઉપરની શંકાનું નિરાકરણ કરતાં શુકદેવજી કહે છે કે ભગવાન પ્રહ્લા વગેરે યોગેશ્વરોના પણ ઇશ્વર છે. યોગ અને જ્ઞાનની અંદર બધા પદાર્થો પોતાની મેજેજ સ્ફુરે છે અને ઇન્દ્રિયો વગર જ જ્ઞાનક્રિયાને ઉપયોગી થાય છે, અભિમા જેવી સિદ્ધિઓ પણ પ્રાપ્ત થાય છે. તેવી જ રીતે તે જ સમયે—રમણુનો આરંભ કરતી વખતે જ—ભગવાને પોતાના સ્વરૂપને જ ઇન્દ્રિય વગેરે રૂપે પ્રકટ કર્યું. અર્થાત્ ભગવાને પોતાના સ્વરૂપ વડે જ બધાં કાર્યો કર્યાં. ભગવાને પોતાના કામને લીધે રમણુ કર્યું નથી. જો ભગવાને પ્રાકૃત મનુષ્યની માફક કામથી પ્રેરાઇને રમણુ કર્યું હોત તો ખીજની નિવૃત્તિ થતાં—વીર્યનું સિંચન થતાં—કામ જ તો રહેત, (પરંતુ ભગવાનનો કામ શાન્ત થતો નથી. એટલે ભગવાને કામથી પ્રેરાઇને આ બધી લીલા કરી નથી એમ સિદ્ધ થાય છે.). ગોપીજનોનો ભગવાનને વિષે જે ભાવ રહેલો છે તે કોઈ પણ દિવસ નાશ ન પામે એટલા માટે ભગવાન ખુબ હસ્યાં. ગોપીજનોનો ઉત્કટ તાપ જોઇને તેમને તે તાપમાંથી મુક્ત કરવાની ભગવાનને દયા આવી અને ભગવાને પોતાના હાસ્ય વડે જ ગોપીજનોનો તાપ દૂર કરી નાખ્યો. જો ભગવાન ગોપીજનોને પોતાનાથી ભુલ્યાં ગણીને મર્યાદામાર્ગમાં સ્વીકારે તો પુષ્ટિમાર્ગનો નાશ થઈ જાય. એટલે ગોપીજનોનો મર્યાદામાર્ગમાં અંગીકાર ન કરતાં દયા લાવીને તેમને તેમના ઉત્કટ તાપમાંથી મુક્ત કરવાને માટે ભગવાને હાસ્ય કર્યું. આ જ વાત શુકદેવજી સદયમ્—દયા લાવીને—એ પદમાં કહે છે. ભગવાને ગોપીજનોને જ રમણુ કશબ્યું; ભગવાન પોતે તો આત્મારામ જ છે; પોતાના સ્વરૂપને વિષે જ રમણુ કરનારા છે. અથવા તો સદયમ્ એ પદનો અર્થ એવો પણ થાય કે ગોપીજનો રસનો આધાર બને તેટલા માટે—ગોપીજનોનો નાથિકાસાવ સિદ્ધ કરવાને માટે—ભગવાને દયા લાવીને રમણુ કર્યું.

ક્રિયા સર્વાપિ સૈવાત્ર પરં કામો ન વિદ્યતે । તાસાં કામસ્ય સમ્પૂર્તિર્નિષ્કામેનેતિ તાસ્થા ॥ ૧ ॥
 કામેન પૂરિતઃ કામઃ સંસારં જનયેત્ સ્ફુટઃ । કામાભાવેન પૂર્ણસ્તુ નિષ્કામઃ સ્વાત્ ન સંશયઃ ॥૨॥
 અતો ન કાપિ મર્યાદા મન્ના મોક્ષફલાપિ ચ । અત એતચ્છુતૌ લોકો નિષ્કામઃ સર્વથા ભવેત્ ॥૩॥
 ભગવચ્ચરિતં સર્વં યતો નિષ્કામમીર્યતે । અતઃ કામસ્ય નોદ્દોષઃ તતઃ શુકવચઃ સ્ફુટમ્ ॥ ૪ ॥
 આત્મારામસ્ય આત્મનૈવ રમણં વ્યાવર્તયિતુમપિશબ્દઃ । અરીરમત્ बहुधा रेमे, उत्तरोत्तरं
 रसाधिक्यं च प्रकटितवान् ॥ ४२ ॥

૪૬ મા પ્રલોકમાં વર્ણન કરેલી બધી ય—બાહુઓને લંબાવવા, ભેટવું, હાથ વગેરે અંગોનો સ્પર્શ, હાસ્ય વગેરે રમણમાં ઉપયોગી—ક્રિયા રસશાસ્ત્રસિદ્ધ જ છે અને તે બધી રાસલીલામાં છે, પરંતુ તેમાં—રાસલીલામાં—લૌકિક કામ નથી. (રાસલીલામાં લૌકિક ક્રિયાના જેવી ક્રિયા છે પણ તેમાં લૌકિક કામ નથી એ તાત્પર્ય છે.) ગોપીજનોનો કામ ભગવાનના અલૌકિક કામથી પૂર્ણ થાય છે એટલે ગોપીજનો ભગવાનના જેવાં નિષ્કામ—લૌકિકકામરહિત—જ છે. (જે આ પ્રમાણે ન માનીએ, અને એમ માનીએ કે ગોપીજનોનો કામ લૌકિક છે તો ભગવાનના અલૌકિક કામથી ગોપીજનોનો લૌકિક કામ પૂર્ણ થાય નહિ; પરંતુ ગોપીજનોનો કામ ભગવાનના અલૌકિક કામથી પૂર્ણ તો થયો જ છે, એટલે એમ સિદ્ધ થાય છે કે ગોપીજનોનો કામ પણ અલૌકિક હતો અને તે પોતે નિષ્કામ—લૌકિકકામરહિત—હતાં.) ૧.

જે ગોપીજનોનો કામ પ્રાકૃત—લૌકિક—હોત અને તે ભગવાનના લૌકિક કામથી પૂર્ણ થયો હોત તો તેના પરિણામરૂપે સંસાર—પુનરુદ્ધિ—સ્પષ્ટ ઉત્પન્ન થાત. (પરંતુ રાસલીલામાં આવા પ્રકારનો સંસાર ઉત્પન્ન થયો નથી. તેથી સિદ્ધ થાય છે કે ભગવાન અને ગોપીજનો લૌકિકકામરહિત છે.) ભગવાનના સ્વરૂપમાં કામનો અભાવ છે: ભગવાનના આવા નિષ્કામ સ્વરૂપથી નિષ્કામ અભિલાષા—અલૌકિક કામ અથવા લૌકિકકામરહિત ઇચ્છા—જ પૂર્ણ થાય છે એમાં જરા પણ સંશય નથી. (તેથી ગોપીજનો નિષ્કામ છે એમ સિદ્ધ થાય છે.) ૨

આ પ્રમાણે રાસલીલામાં અલૌકિક જ ભાવ હોવાથી મર્યાદામાર્ગ અને ભક્તિમાર્ગની કોઈ પણ મર્યાદાનો ભંગ થતો નથી અને મોક્ષરૂપી રૂળ પ્રાપ્ત થાય છે. તેથી સાધારણ માણસ પણ આ અલૌકિક લીલાનું શ્રવણ કરીને સર્વ પ્રકારે નિષ્કામ—લૌકિકકામરહિત—થઈ જાય છે. ૩

(ભગવાનની આ રાસલીલાનું શ્રવણ કરવાથી દરેક જણ નિષ્કામ થાય છે કારણ કે) ભગવાનની બધી ય લીલાઓ નિષ્કામ છે. આ લીલા લૌકિકકામરહિત છે એટલે તેનું શ્રવણ કરવાથી શ્રોતાની અંદર લૌકિક કામ ઉત્પન્ન થતો નથી; અને તેથી (ત્રીસમા અધ્યાયને અંતે આવેલું) શુકદેવજીનું વચન—જે કોઈ ભગવાનની રાસલીલાનું શ્રવણ અને કથન કરે છે તેના કામરૂપી હૃદયના રોગનો સત્વર નાશ થાય છે એ વચન—ઘણું સ્પષ્ટ છે. તાત્પર્ય એ કે શુકદેવજીએ ‘હૃદયના દોષો દૂર થાય છે’ એમ સામાન્ય રીતે ન કહેતાં ‘કામરૂપી હૃદયનો રોગ દૂર થાય છે’ એમ કામના નાશનું સ્પષ્ટ વિધાન કર્યું છે. ભગવાન નિષ્કામ છે, અને દરેક વસ્તુનો સ્વભાવ એવો હોય છે કે તે પોતાનામાં રહેલી ખીલ વસ્તુને પોતાના જેવી જ બનાવી દે છે. આ પ્રમાણે જ્યારે ભગવાન લૌકિકકામરહિત છે અને અલૌકિક કામવાળા છે ત્યારે ભગવાનની આ પ્રકારની લીલાનું શ્રવણ કરનાર પણ ભગવાનીલામાં તક્ષીન થઈ જવાથી ભગવાનની માફક લૌકિકકામરહિત અને અલૌકિક કામવાળો થઈ જાય છે એમ તાત્પર્ય છે.) ૪.

ભગવાન આત્મારામ છે. તેમણે રૂક્ષ આત્મા—સ્વરૂપ—વડે જ રમણ કર્યું નથી પરંતુ મન, વાણી, પ્રાણ, ઇન્દ્રિય અને શરીર વડે પણ રમણ કર્યું છે એમ દર્શાવવાને માટે મૂળ પ્રલોકમાં અપિ શબ્દ મૂકવામાં આવ્યો છે. અરીરમત્ એટલે ભગવાને અનેક પ્રકારે રમણ કર્યું અને ઉત્તરોત્તર અધિક અધિક રસ પ્રકટ કર્યો. ૪૨

एवं सामान्यलीलासुक्त्वा विशेषलीलासाह ताभिरिति त्रिभिः ।

ताभिः समेताभिरुदारचेष्टितः प्रियेक्षणोत्फुल्लमुखीभिरच्युतः ।

उदारहासद्विजकुन्ददीधितिर्व्यरोचतैणाङ्क इवोडुभिर्वृतः ॥ ४३ ॥

अजातस्मरकेलिभिः प्रथमतः ताभिः समेतो जातः मिलितः । पूर्वं भयात् पृथक् स्थिताः । तत उदारारणि चेष्टितानि यस्य । अत्र औदार्यं रसविषयकम् । यथा तासां महानेव रस आविर्भवति तथा कामशास्त्रसिद्धलीलाः सर्वा एव कृतवान् । ततस्ता अन्तःपूर्णरसाः । प्रियस्य भगवत ईक्षणार्थमुत्फुल्लानि मुखानि यासां तादृश्यो जाताः । प्रियेक्षणेन वा सूर्यकिरणैरिव उत्फुल्लानि मुखानि । वस्तुतो लोभस्थितरसायमेव तथाकरणम् । एतावति कृते रसो निवर्तते, तदभावायाह अच्युत इति । तासामपि रससमाप्त्यभावाय उदारैरिति । उदारो यो हासः पूर्णकामप्रदः, कामार्थमेव यो मोहः तेनैव स्नेहः सम्वर्धितः । तदाह । हाससहिता ये द्विजाः त एव कुन्दपुष्पाणि, आर-
कान्यपि हासेन शुभ्राणि, तेषु दीधितिर्यस्य । कुन्दत्वं स्नेहस्यैतन्मात्रपर्यवसानार्थम् । (पूर्वं निरुपधि-

આ પ્રમાણે ભગવાનની સામાન્ય લીલાનું વર્ણન કરીને તામિઃ ઇલાદિ ત્રણ પ્રલોકોમાં ભગવાનની વિશેષ લીલાનું શુકદેવે વર્ણન કરે છે:—

પ્રિયનાં—ભગવાનનાં—દર્શન કરીને પ્રકુલિત થયાં છે સુખ જેમનાં
અને જે ભગવાનની પાસે આવેલાં છે એવાં ગોપીજનોથી વીંટળાયલા,
ઉદાર ચરિત્રવાળા અને જેમના ઉદાર હાસ્યવાળા દાંતરૂપી કુન્દપુષ્પોમાં
શોભા રહેલી છે એવા અચ્યુત ભગવાન નક્ત્રોથી વીંટળાયલા ચન્દ્રની
માફક શોભવા લાગ્યા. ૪૩

હજી સુધી જેમને સ્મરકેલિ—કામક્રીડા—થઈ નથી એવાં ગોપીજનો પ્રથમ તો ભગવાનને મળ્યાં. પહેલાં ગોપીજનો ભયને લીધે ભગવાનથી છૂટાં હુતાં અને હુવે તે ભગવાનની પાસે આવ્યાં. પછીથી ભગવાન ઉદારચેષ્ટિત થયા. ઉદારચેષ્ટિત એટલે ઉદાર છે એટા જેમની એવા. અહીં જે ઉદારતાની વાત કરવામાં આવી છે તે રસ વિષેની છે. જેમ ગોપીજનોનો મહાન જ રસ પ્રકટ થાય તેમ ભગવાને કામશાસ્ત્રમાં દર્શાવેલી બધી ય લીલાઓ કરી. ત્યાર પછી ગોપીજનોની અંદર પૂર્ણ રસ પ્રકટ થયો. પ્રિયનાં—ભગવાનનાં—દર્શન કરવાને માટે ગોપીજનોનાં સુખ વિકસિત થયાં. અથવા તો જેમ સૂર્યના ફિરણોથી સુખ પ્રકુલ થાય છે તે પ્રમાણે પ્રિયનાં દર્શન કરવાથી ગોપીજનોનાં સુખ પ્રકુલ થયાં. વાસ્તવિક રીતે તો ભગવાનના અધરમાં રહેલો રસ લેવાને માટે જ ગોપીજનોએ પોતાનાં સુખ વિકસિત કર્યાં. જ્યારે ગોપીજનો ભગવાનના અધરમાં રહેલો રસ ગ્રહણ કરવા માંડે ત્યારે તો ભગવાનમાં રહેલો રસ જતો રહે—એટલે કે ભગવાનનો પ્રયત્ન શિથિલ થાય અને તેમને ખેદ થાય—એ શંકા દૂર કરવાને માટે શુકદેવે કહે છે કે અચ્યુત:—ભગવાન અચ્યુત છે—જેમાંથી કાંઈ પણ જતું રહેતું નથી એવા ભગવાન છે. ગોપીજનોએ ભગવાનના અધરરસનું ગ્રહણ કરવાને માટે સુખને જે પ્રકુલિત કર્યું તેનું પ્રયોજન એ જ કે તેમને પોતાના હૃદયમાં રહેલા અગ્નિને શાન્ત કરવો હતો, નહિ કે ભગવાનમાં ખેદ હતો તેથી. ગોપીજનો પણ અભતસ્મરકેલિ હોવાથી પ્રૌઢ ન હતાં એટલે તેમનો રસ સમાપ્ત થઈ બચ એ શંકા દૂર કરવાને માટે શુકદેવે ઉદારહાસ એ પ્રમાણે કહે છે. ઉદાર જે હાસ છે; અર્થાત્ હાસ્ય પૂર્ણ કામ આપનારું છે, કામને માટે જ જે હાસ્યરૂપી મોહ છે તેનાથી જ ગોપીજનોનો ભગવાનમાં રહેલો સ્નેહ વધ્યો. (ગોપીજનોનો ભગવાનની સાથે જ્યારે ઘણે નિકટ સંબંધ થાય ત્યારે ભગવાનના સ્વરૂપના ધર્મોનું જ્ઞાન અવશ્ય થાય જ અને તેથી ભગવાનને માટે તેમને માહાત્મ્ય યુદ્ધિ થાય, એટલે ભય ઉત્પન્ન થાય અને તેથી રસનો ભંગ થઈ બચ. આ પ્રમાણે ન થાય

રેવ સ્નેહઃ સ્થિતઃ, ભગવતા પરં રસશાસ્ત્રોક્તરીત્યા સ્વરૂપાનન્દં દાતું તત્સજાતીયઃ કામોપાધિકઃ સ્નેહોઽધુના જનિત ઇતિ જ્ઞાપનાય સ્નેહરૂપરદાનાં દ્વિજપદેન કથનમ્ ।) તથા સતિ ફલભોગાન્ કાન્ત્ય-ભાવમાશંક્ય તત્ર દીધિતિરુક્તા । યયપિ ભગવાન્ તન્નિર્વન્ધેન રેમે જગદ્દોષનિરાકરણાર્થં ચ ન તુ સ્વયમ્, તથાપિ ન પૂર્ણમનોરથ ઇવ કિન્તુ યથા લૌકિકઃ, તદાહ દષ્ટાન્તેન । ણગાઙ્કઃ ઉદ્દુભિઃ નક્ષત્રૈઃ સહ યથા વ્યરોચતેતિ । વન્ધાતિરુક્તાઃ સર્વાં વાહ્યા એવ લીલા ડક્તાઃ ॥ ૪૩ ॥

એષા વિશેષતઃ પ્રથમલીલા વાધકકામનિવારિકા । દ્વિતીયલીલાયા ડદ્ધોધાર્યં પૂર્વસામગ્રીમાહ ડપગીયમાન ઇતિ ।

ઉપગીયમાન ઉદ્ગાયન્ વનિતાશતયૂધપઃ ।

માલાં વિબ્રદ્વૈજપન્તીં વ્યચરન્મળ્ડયન્ વનમ્ ॥ ૪૪ ॥

એટલા માટે ગોપીજનોમાં મોહ ઉત્પન્ન કરવાની જરૂર હતી; તેથી ભગવાને ઉદાર હાર્ય વડે ગોપીજનોમાં મોહ ઉત્પન્ન કરીને તેમનો ભગવાનને માટેનો સ્નેહ વધાર્યો.) આ જ વાત શુકદેવજી હાસદ્વિજ ઇત્યાદિ શબ્દોમાં કહે છે. હાર્યવાળા જે દિને—દાંત—તે જ કુન્દનાં પુષ્પો છે. ભગવાનના દાંત ને કે રાતા છે છતાં પણ હાર્યને લીધે શુભ્ર—ધોળા—જીણાય છે. ભગવાનના આવા પ્રકારના દાંતમાં કાન્તિ—શોભા—રહેલી છે. દાંતને જે કુન્દનાં પુષ્પો તરીકે વર્ણવવામાં આવ્યા છે તેનું પ્રયોજન સ્નેહનું પરિણામ ક્રમ કામમાં જ થાય છે એ બતાવવાનું છે.

(પહેલાં ગોપીજનોનો ભગવાનમાં રહેલો સ્નેહ ક્રોધ પણ પ્રકારની ઉપાધિ વિનાનો હતો; પણ ભગવાનને ગોપીજનોને સ્વરૂપાનન્દનું દાન રસશાસ્ત્રમાં જણાવેલી રીતે આપવું છે એટલે તેમણે રસશાસ્ત્રમાં વર્ણવેલા રસના જેવો જ કામની ઉપાધિવાળો સ્નેહ ઉત્પન્ન કર્યો એ દર્શાવવાને માટે સ્નેહરૂપી દાંતને દ્વિજ કહેવામાં આવ્યા છે.)

દાંતને જ્યારે કુન્દપુષ્પ તરીકે વર્ણવવામાં આવે ત્યારે તો ક્ષણનો ભોગ કર્યા પછી તેમાંની શોભા જતી રહેશે—આ શંકા દૂર કરવાને માટે શુકદેવજીએ કહ્યું કે દાંતરૂપી કુન્દપુષ્પોમાં દીધિતિ—કિરણ, શોભા, કાન્તિ—રહેલી છે. ને કે ભગવાને ગોપીજનોના આશ્રુથી જ અને જગતમાં રહેલા કામ-દોષનો નાશ કરવાને માટે જ રમણ કર્યું, નહિ કે પોતાની ઇચ્છાથી જ, છતાં પણ ભગવાન રમણમાં, યથા મનોરથો પૂર્ણ થઈ ગયા છે એવા પુરુષની માફક, ઉદારીન રહ્યા નથી પણ લૌકિક નાયકની માફક તેમણે રસપૂર્વક રમણ કર્યું. આ બાબત શુકદેવજી ચન્દ્રનો દષ્ટાન્ત આપીને સમગ્રાવે છે. જેવી રીતે એણાકુઃ—ચન્દ્ર—તારાઓની સાથે શોભે છે તેવી રીતે ભગવાન પણ ગોપીજનોની સાથે શોભવા લાગ્યા. (ચન્દ્રમાં કલંક છે એ વાત એણાકુઃ શબ્દથી કહેવામાં આવી છે, અને તેનો ભાવ એવો છે કે જેમ ચન્દ્ર પૂર્ણ હોય છે છતાં પણ અપૂર્ણ થાય છે, અને ક્રીથી પૂર્ણ થાય છે, પણ હુન્મેશાં પૂર્ણ રહેતો નથી તેવી રીતે ભગવાન પૂર્ણ છે છતાં પણ રમણ પ્રસંગે લૌકિક નાયકની માફક વિકારવાળા થાય છે અને ક્રીથી પૂર્ણ થાય છે.)

આ પ્રમાણે આ પ્રલોકમાં બન્ધ વિનાની ખીલખધી બાહ્ય—સ્પર્શદિ—લીલાનું જ વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. આ વિશેષ રમણની પ્રથમ લીલા ગોપીજનોના દેહને બાધક થઈ પડેલા વિરહાગ્નિરૂપ કામનો નાશ કરનારી છે, અર્થાત્ ભગવાનના અધરામૃતથી ગોપીજનોનો હૃદયમાં રહેલો અગ્નિ નાશ પામે છે. ૪૩ વિશેષ લીલાની દ્વિતીય લીલા પ્રકટ કરવાને માટે પહેલાં શુકદેવજી ડપગીયમાનઃ એ પ્રલોકમાં સામગ્રીનું વર્ણન કરે છે:—

અનેક પ્રકારની સ્ત્રીઓનાં અનેક પ્રકારના યૂથોના અધિપતિ, જેમનું ગોપીજનો સમીપમાં ગાન કરે છે, એવા ભગવાન જીવેથી ગાન કરતા, વૈજયન્તી માલા ધારણ કરતા અને વનને શોભાવતા લીલાથી ગતિ કરવા લાગ્યા. ૪૪

તામિરુપગીયમાનઃ નિકટે ગીયમાનઃ સ્વયમપ્યુદ્યાન્ જાતઃ । તતઃ વનિતાશતાનામનેકવિધ-
હીળામનેકવિધાનેવ યૂથાન્ પાતીતી તથા જાતઃ । યાવતીમિર્મિલિતો રસહેતુર્ભવતિ તાવતીનામેકં
યૂથમ્ । એવમનેકરૂપાણિ કૃતાનિ । તેષામત્ર રક્ષણં દૂરાદેવાશ્વાસનેન ચ । તદા ગાયતો ગચ્છતઃ રૂપમાહ
માલામિતિ । વૈજયન્તીં નવરત્નચિતાં સ્વાભાવિકીમૈશ્વર્યપ્રબોધિકાં કીર્તિમયીં માલાં વિશ્વત્, વનમેવ
સર્વં મળ્ડયન્ અલંકુર્વન્ વ્યચરત્ લીલાગતિં કૃતવાન્ । એષા હિ ગતિઃ તાસાં કામોદ્બોધિકા । સ
તાસાં કામપૂરકઃ । એકસ્માત્ વનાત્ વનાન્તરં વા ગત ઇતિ ॥ ૪૪ ॥

એવમુદ્બુદ્ધે કામે તામિઃ સહ બન્ધાદિમિઃ રેમ ઇત્યાહ નદ્યા ઇતિ ।

નદ્યાઃ પુલિનમાવિદ્ય ગોપીમિર્હિમવાલુકમ્ ।

રેમે તત્તરલાનન્દિકુમુદામોદવાયુના ॥ ૪૫ ॥

નદ્યાઃ પુલિનમચ્છં કોમલમાવિદ્ય આ સમન્તાત્ પ્રવિદ્ય, રમણે બન્ધાદિમિરતિકોમલં કૃત્વા,
ગોપીમિરનેકવિધામિઃ રેમે । હિમાઃ શીતલાઃ વાલુકા યત્રેતિ અન્તરૂપ્મા નિવારિતઃ । વહિઃ શૈલ્યં
ચાહ તત્તરલાનન્દીતિ । તસ્યા નદ્યાસ્તરલાસ્તરજ્ઞાઃ તામિઃ કૃત્વા આનન્દયુકં પુલિનમેવ । આનન્દ-
યુકો વાયુર્વા । કુમુદાનાં ચાનન્દયુકસુગન્ધઃ । તસ્યાનન્દજનકત્વેનૈવ માન્દ્યં નિરૂપિતમ્ । શૈલ્યં ચ

તે ગોપીજનો ભગવાનની પાસે રહીને તેમનું ગાન કરતાં હતાં. તે જ સમયે ભગવાન્
પોતે પણ ઊંચેથી ગાન કરવા લાગ્યા. પછીથી અસંખ્ય વનિતાઓના—અનેક પ્રકારની સ્ત્રીઓના—
અનેક પ્રકારના યૂથોનું ભગવાન્ રક્ષણ કરવા લાગ્યા; એટલે ભગવાન્ વનિતાશત્ત્રયુષ થયા. જેટલાં
ગોપીજનોની સાથે મળવાથી રસ પ્રકટ થાય તેટલાં ગોપીજનોનું એક યૂથ થતું. આ પ્રમાણે
અનેક પ્રકારનાં યૂથો કરવામાં આવ્યાં. અહીં આ બધાં ગોપીજનોના યૂથોનું રક્ષણ લલિત ગતિ,
સુંદર વાક્ય, મન્દ સ્મિત, કટાક્ષપ્રદેપ વગેરેથી દૂરથી જ આશ્વાસન આપીને કરવામાં આવ્યું.
તે સમયે ભગવાન્ ગાતા ગાતા જતા હતા. ભગવાનના તે સ્વરૂપનું વર્ણન શુકદેવજી માલામ્
ઇત્યાદિ શપ્દોમાં કરે છે. ભગવાને નવરત્નથી જડેલી, સ્વાભાવિક, શૈશ્યે પ્રકટ કરનારી અને
કીર્તિમયી વૈશ્યન્તી માલા ધારણ કરીને, આખા ય વનને મંડિત—શોભિત—કરીને લીલાથી—પીમે
ધીમે—ગતિ કરી. ભગવાનની આ ગતિ ગોપીજનોના કામને જાગૃત કરનારી છે, કારણ કે ભગવાન્
જ ગોપીજનોના કામને પૂર્ણ કરનાર છે. (આ આખા પ્રકરણમાં સર્વ વસ્તુ રસનું પોષણ કરનારી છે.)
અથવા તો વ્યચરત્ નો અર્થ એમ પણ થાય કે ભગવાન્ એક વનમાંથી બીજા વનમાં ગયા. ૪૪

આ પ્રમાણે બ્યારે ગોપીજનોનો કામ જાગૃત થયો ત્યારે તેમની સાથે ભગવાને રસશાસ્ત્રના બન્ધ
વગેરેથી રમણ કર્યું એમ શુકદેવજી નદ્યાઃ એ પ્રલોકમાં કહે છે:—

શ્રીયમુનાજના શીતળ રેતીવાળા, મોબંઓને લીધે આનન્દવાળા,

અને કુમુદપુષ્પના સુગન્ધિ વાયુવાળા તટ ઉપર પધારીને ભગવાને

ગોપીજનો સાથે રમણ કર્યું. ૪૫

શ્રીયમુનાજના સ્વચ્છ અને કોમળ તટ ઉપર ભગવાને પધારીને—ખરોખર પ્રવેશ કરીને—અને
રમણને માટે રેતીના બન્ધ વગેરેથી તે તટને અતિ કોમળ કરીને અનેક પ્રકારનાં ગોપીજનો સાથે
રમણ કર્યું. હિમ—શીતળ—રેતી જેમાં છે એવા પ્રકારનો તે તટ હતો, અને તેથી તેની અંદર કોઈ પણ
પ્રકારની ઉષ્ણતા ન હતી. બહારથી પણ ઠંડક હતી એમ શુકદેવજી તત્તરલાનન્દિ શપ્દ વડે કહે છે.
તે નદીના—શ્રીયમુનાજના—તરલો, મોબંઓ; તેથી તટ આનન્દવાળો બન્યો હતો. અથવા તો
બ્યારે તત્તરલાનન્દિકુમુદામોદવાયુના એમ એક સમસ્ત પદ લેવામાં આવે ત્યારે તો તત્તરલાનન્દિ
એ વાયુનું વિશેષણ થશે અને તેનો અર્થ એવો થશે કે શ્રીયમુનાજનાં મોબંને લીધે આનન્દવાળો

કુમુદાનાં જલસમ્બન્ધાત્ । તાદશવાયુના સહિતં પુલિનમ્ । મહાબન્ધેષુ વાયોરવ્યપેક્ષાં । एवं सर्वभावेन तासां जातस्मरकेलित्वं सम्पादितम् ॥ ४५ ॥

અતઃ પરં અષ્ટવિધાલિઙ્ગનાદિપૂર્વકં ચેષ્ટિતકામાદિયુક્તં રસવિલાસચરિત્રમાહ બાહુપ્રસારૈતિ ।

बाहुप्रसारपरिरम्भकरालकोरुनीवीस्तनालभननर्मनखाग्रपातैः ।

क्ष्वेल्यावलोकहसितैर्ब्रजसुन्दरीणामुत्तम्भयन् रतिपतिं रमयांचकार ॥ ४६ ॥

દૂરે સ્થિતામવયવં વા સ્પૃહું બાહુપ્રસારણમ્ । તતો વલાદ્પિ પરિરમ્ભઃ । તતઃ કરાલકોરુનીવી-
સ્તનાનામાલભનાનિ । કરાલભનં હસ્તે પ્રહણમ્ । પુરુષાયિતલીલા સમબન્ધો વા । एवं कचोन्नमनार्थ-
मलकानां स्पर्शः । ऊरुरस्पर्शो बाहुबन्धार्थः । नीचीस्पर्शः पुष्टे रसे मोचनार्थः । स्तनयोस्तु रसो-
द्गमनार्थः । एवं पञ्चस्पर्शा विहिताः । नर्म परिहासवचनानि कामस्तम्भनार्थम् । ततो नखाग्रपाताः
નલ્લક્ષતદન્તક્ષતતાડનાદયઃ કામયુદ્ધનિરૂપકાઃ । તત્તત્થાને સ્થિતઃ કામઃ તૈરુદ્ધોધ્યતે, યથા સેનાવધે
રાજા સમાયાતિ । ક્ષ્વેલિઃ ક્ષ્વેલિકા પ્રસ્તોભનાદિઃ, તત્પૂર્વકાન્યેવાવલોકનાનિ હસિતાનિ રસસ્થાપ-

વાયુ. કુમુદોનો—કમળોનો—આનન્દવાળો સુગન્ધ. કમળોને આનન્દ આપવાથી જ વાયુની ગતિ
મન્દ—ધીમી—હતી એમ શુકદેવેણ્યે વર્ણન કર્યું. વળી, વાયુ ઠંડો પણ હોતો કારણ કે કમળોનો
જળની સાથે સંબંધ હોતો. આવા ત્રણ પ્રકારના—શીત, મન્દ અને સુગન્ધિ—વાયુવાળો તટ હોતો.
મહાબન્ધોની અંદર વાયુની પણ જરૂર છે. આ પ્રમાણે ભગવાને ગોપીજનો સાથે અનેક પ્રકારના
બન્ધોવાળું રમણુ કર્યું અને ગોપીજનોને બતસ્મરકેલિ બનાવ્યાં. ૪૫

આના પછી જેમાં આઠ પ્રકારનાં આલિઙ્ગન વગેરે છે, જેની અંદર ચેષ્ટાવાળો કામ વગેરે છે એવા
પ્રકારનું ભગવાનનું રસવિલાસચરિત્ર શુકદેવેણ્યે બાહુપ્રસાર એ શ્લોકમાં વર્ણન કરે છે:—

હાથ લાંબા કરવા; ભેટી પડવું; હાથ, વાળની લટો, બંધ, નીચી
અને રતનનો સ્પર્શ કરવો; પરિહાસ વચનો બોલવાં; નખ અને દાંત વડે
મારવું; પ્રસ્તોભનપૂર્વકં બેવું અને હસવું—આ બધાથી પ્રભની
સ્ત્રીઓના કામને વધારતા એવા ભગવાન ગોપીજનોને રમણુ કરાવવા
લાગ્યા. ૪૬

દૂર ઉભી રહેલી ગોપીને સ્પર્શ કરવાને માટે અથવા તો અવયવનો સ્પર્શ કરવાને માટે ભગવાને
પોતાના હાથ લાંબા કર્યાં. પછીથી ભગવાન (લલ્લા પામેલી) ગોપીને બળાત્કારથી પણ ભેટી પડ્યા.
પછીથી ગોપીના હાથ, કેશની લટો, બંધ, નીચી અને સ્તનોનો ભગવાને સ્પર્શ કર્યો. કરવું આલભન
એટલે ગોપીનો હાથ પકડવો; આ લીલાને પુરુષાયિતલીલા અથવા સમબન્ધ કહેવામાં આવે છે. આ
પ્રમાણે ગોપીના કેશ ઊંચા કરવાને ભગવાને તેની વાળની લટોનો સ્પર્શ કર્યો. બાહુબન્ધને માટે
ભગવાને ગોપીની બંધનો સ્પર્શ કર્યો. રસ જરોબર પુષ્ટ થાય—બન્ધે—એટલે વસ્ત્ર છોડવાને માટે
ભગવાને ગોપીની નીચીનો સ્પર્શ કર્યો. પછી રસને પ્રકટ કરવાને માટે ભગવાને ગોપીના સ્તનોનો
સ્પર્શ કર્યો અને પછી મર્દન કર્યું. આ પ્રમાણે કામશાસ્ત્રમાં પાંચ સ્પર્શોનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે.
નર્મ એટલે કામનું સ્તમ્ભન કરવાને માટે પરિહાસ કરનારાં વચનો. પછીથી નખાગ્રપાત—નખની
અણીઓ મારવી—એટલે કામયુદ્ધનું નિરૂપણ કરનારૂં નખ અને દાંતથી મારવું તે. જેમ સેનાનો
વધ થતાં રાજા પોતે યુદ્ધમાં આગળ આવે છે તેમ નખ અને દાંત વડે મારવાથી શરીરના બૂદા બૂદા
સ્થાનમાં રહેલો કામ પ્રકટ થાય છે. ક્ષ્વેલિ એટલે પ્રસ્તોભનાદિ ક્ષ્વેલિકા—ક્રીડા. ભગવાન ગોપીનું
જે અવલોકન કરતા હતા અને જે હાસ્ય કરતા હતા તે પ્રસ્તોભનવાળું જ હતું. ભગવાનનાં
અવલોકન અને હાસ્ય રસનું સ્થાપન કરનારાં હતાં.

કાનિ । एवं द्वादशविधोऽपि कामः द्वादशान्नेषु स्थितः प्रबुद्धो भवति, तदाह ब्रजसुन्दरीणामुत्तमभय-
न्निति । संयुक्तः कामो रतिपतिः, वियुक्तस्त्वरूपः । एवमाधिदैविकं काममुद्बोधयन् रमयां चकार ।
गोपीनां सुखमेव प्रकटितवान् न तु कामान्तेन विरतिमुत्पादितवान् ॥ ४६ ॥

एवं संयोगशृङ्गारमुपपाद्य विप्रयोगमुपपादयितुं तासां मानमाह एवमिति ।

एवं भगवतः कृष्णाल्लब्धकामा महात्मनः ।

आत्मानं मेनिरे स्त्रीणां मानिन्योभ्यधिकं भुवि ॥ ४७ ॥

पूर्वોક્તપ્રકારેણ ભગવતઃ સર્વરસદાનસમર્થાત્ કૃષ્ણાત્ સદાનન્દાત્ ફલરૂપાત્, લલ્લકામાઃ પ્રાપ્તમનોરથાઃ સત્ત્વઃ આત્માનમેવ પૂર્ણ મેનિરે, ન તુ ભગવન્તં પૂર્ણમ્, તેન વા સ્વપૂર્ણતામ્ । નતુ ભગવાનેવં કથં કૃતવાન્, ન્યૂના યવ કથં ન સંરક્ષિતાઃ, તત્રાહ મહાત્મન ઇતિ । ભગવાન્ મહાત્ને-વાત્મા । ન હાગાથે જલે પ્રવિષ્ટઃ અમત્રો ભવતિ ઘટો વા અપૂર્ણો ભવતિ । કિન્ન, આત્માનં સ્ત્રીણાં મધ્યે અભ્યધિકં મેનિરે, ભુવિ ચાભ્યધિકમ્, ભુવિ સ્ત્રીણાં મધ્યે વા । અત એવ માનિન્યોઽપિ

આ પ્રમાણે ગોપીજનોના શરીરના બાર અંગોમાં રહેલો બાર પ્રકારનો કામ પણ જાગૃત થયો એમ શુકદેવજી બ્રજસુન્દરીણામુત્તમમયન્—બ્રજની સુંદરીઓના કામને વધારતા—એ શબ્દોમાં કહે છે. સંયોગદશામાં જે કામ હોય છે તે રતિપતિ કહેવાય છે, ન્યારે વિરહદશામાં જે કામ હોય છે તે અગ્નિ કહેવાય છે. આ પ્રમાણે ગોપીજનોમાં આધિદૈવિક કામને જાગૃત કરીને ભગવાને તેમને રમણુ કરાવ્યું. મૂળ શ્લોકમાં જે રમયાચ્ચકાર એમ પરસ્પૃષ્ટી પ્રયોગ છે તેનું તાત્પર્ય એ છે કે રમણુનું કૃણ ગોપીજનો ભોગવનારાં છે. ૪૫ માં શ્લોકમાં રમે એમ આત્મનેષ્ટી પ્રયોગ છે અને તેનો ભાવ એ છે કે તે કૃણ ભગવાને ભોગવ્યું છે. ભગવાને ગોપીજનોને કામરૂપ સુખ જ પ્રકટ કરી આપ્યું, નહિ કે તેમણે કામનો નાશ કરીને ગોપીજનોમાં વૈરાગ્યની ભાવના ઉત્પન્ન કરી. (ભગવાને પોતાના ઉદાર હાસને લીધે કાન્તિવાળા કુન્દ પુષ્પ જેવા દાંતોથી ગોપીજનોનો કામ ઉત્પન્ન કર્યો હતો. ગોપીજનોનો આ ઉપાધિભૂત કામ વિકારવાળો હતો છતાં વિકારો પણ ભગવાનનું સ્વરૂપ હોવાથી તે કામ વાસ્તવિક રીતે આધિદૈવિક જ હતો.) ૪૬

આ પ્રમાણે સંયોગ શૃંગારનું ઉપપાદન કરીને વિપ્રયોગ શૃંગારનું ઉપપાદન કરવાને માટે શુકદેવજી ઘવમ્ એ શ્લોકમાં ગોપીજનોના માનનું—અભિમાનનું—વર્ણન કરે છે:—

આ પ્રકારે મહાત્મા ભગવાન્ કૃષ્ણની પાસેથી ગોપીજનોએ

પોતાનો મનોરથ પ્રાપ્ત કર્યો, અને તેથી તેઓને અભિમાન થયું કે પૃથ્વી

ઉપર તથા સ્ત્રીઓમાં અત્રે અધિક—શ્રેષ્ઠ—છીએ. ૪૭.

પહેલાં જણાવેલા પ્રકારે ગોપીજનોએ ભગવાન્ કૃષ્ણની પાસેથી પોતાનો મનોરથ પ્રાપ્ત કર્યો. ભગવાન્ એ સર્વ રસનું દાન આપવાને સમર્થ છે, અને કૃષ્ણ એ સદાનન્દ કૃણરૂપ છે. આ પ્રમાણે પોતાનો મનોરથ પૂર્ણ થતાં ગોપીજનો પોતાની જાતને જ પૂર્ણ માનવા લાગ્યાં, પણ ભગવાન્ પૂર્ણ છે અથવા તો ભગવાનને લીધે જ પોતે પૂર્ણ થયાં છ એમ માનવા લાગ્યાં નહિ.

શંકાઃ—ભગવાને આ પ્રમાણે ગોપીજનોનો મનોરથ પૂર્ણ કરીને તેમને પૂર્ણ કેમ બનાવ્યાં ? ગોપીજનોને ન્યૂન—હલકી કોટિનાં—જ સખીને ભગવાને તેમનું સંરક્ષણ કેમ ન કર્યું ?

સમાધાનઃ—ઉપરની શંકાના સમાધાનમાં શુકદેવજી કહે છે કે મહાત્મનઃ. ભગવાન્ મહાત્મા—મોટા જ આત્મા—છે. અગાધ—ઊંડા—જળની અંદર પ્રવેશ કરેલો માણસ ડુબતો નથી એમ નથી, તેમ ઊંડા જળની અંદર પડેલો ઘડો અપૂર્ણ રહે છે એમ નથી. વળી, ગોપીજનો પોતાની જાતને સ્ત્રીઓમાં તેમજ પૃથ્વીમાં જહ્નુ શ્રેષ્ઠ માનવાં લાગ્યાં. અથવા તો પૃથ્વીમાં સ્ત્રીઓની અંદર પોતાની

જાતાઃ । ન હાસત્સદૃશોઽન્યાઃ સન્તિ । અતોઽસ્માન્ યદિ પ્રાર્થયિષ્યતિ તદ્વા રસં વાસ્યામ્ इति
માનયુક્તા જાતાઃ । ભગવદ્ધર્માસ્તાસુ સમાગતાઃ । તથા સતિ યથા પ્રાર્થનયા પૂર્વં ભગવાન્ વશે જાતઃ,
एवं वयमपि भविष्याम इति । रसार्थमेवैवं भावः न तु दोषरूपः, भगवद्भावात् ॥ ૪૭ ॥

ભગવાંસુ એક્યેનૈવ રસં પ્રયચ્છન્ વદ્ધિસ્તિરોહિતો જાત ઇત્યાહ તાસામિતિ ।

તાસાં તત્સૌભગમદં વીક્ષ્ય માનં ચ કેશવઃ ।

પ્રશમાય પ્રસાદાય તત્રૈવાન્તરધીયત ॥ ૪૮ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे षड्विंशोऽध्यायः ॥ ૨૬ ॥

માનઃ પૂર્ણતા ચ ન દોષાય । સ્ત્રીષુ મૂઠ્ઠૌ ચ યદાધિક્યજ્ઞાનં સ દોષો ભવતિ । તદ્નૂય તત્પરિ-
હારાર્થં તિરોહિત ઇત્યાહ । તાસાં તત્ પ્રસિદ્ધં પૂર્વોક્તં સર્વોત્તમત્વલક્ષણં સૌભાગ્યમદં વીક્ષ્ય તસ્ય

વતને ગોપીજનો બહુ શ્રેષ્ઠ માનવા લાગ્યાં. આથી જ તેમને અભિમાન પણ થયું કે અમારા જેવી જગતમાં બીજી સ્ત્રીઓ નથી. તેથી ગોપીજનોને એવું અભિમાન થયું કે જે ભગવાન અમારી પ્રાર્થના કરશે તો જ અમે તેમને રસનું દાન કરીશું. આ પ્રમાણે માન ઇત્યાદિ જે ભગવાનના ધર્મો છે તે ગોપીજનોમાં આગ્યા. તેથી ગોપીજનો માનવા લાગ્યાં કે જેમ ભગવાન અમારી પ્રાર્થનાથી વશ થયા તેમ અમે પણ ભગવાનની પ્રાર્થનાથી ભગવાનને વશ થઈશું. ગોપીજનોનો આ પ્રકારનો ભાવ કેવળ રસના પોષણને માટે જ છે, દોષરૂપ નથી, કારણ કે તેમનામાં આ ભાવ—અભિમાન—ભગવદ્ભાવથી થયો છે. ૪૭

ભગવાન તો ગોપીજનોની સાથે એક થઈને જ રસનું દાન કરવાના હોવાથી બહારથી તિરોહિત થઈ ગયા એમ શુકદેવજી તાસામ્ એ પ્રલોકમાં કહે છે:—

ગોપીજનોનાં તે સૌભાગ્યમદ અને અભિમાન બેદને, તેનું નિવારણ

કરવાને તથા કૃપાનું દાન કરવાને ભગવાન કેશવ ત્યાં જ અન્તર્ધાન

થઈ ગયા. ૪૮.

ગોપીજનોને પોતાનામાં જે પૂર્ણતા જણાવા લાગી અને તેથી તેમનામાં જે અભિમાન ઉત્પન્ન થયું તે દોષરૂપ નથી; પણ સ્ત્રીઓમાં અને પૃથ્વી ઉપર અમે શ્રેષ્ઠ છીએ એ જે જ્ઞાન ગોપીજનોને થયું તે દોષરૂપ છે. શુકદેવજીએ પ્રલોકમાં તેનો અનુવાદ કર્યો અને તે દોષ દૂર કરવાને માટે ભગવાન તિરોહિત થઈ ગયા એમ વર્ણન કર્યું.

ગોપીજનોના તે—પ્રસિદ્ધ, પહેલાંના પ્રલોકમાં વર્ણવવામાં આવેલા—અમે સર્વથી શ્રેષ્ઠ છીએ એ પ્રકારના સૌભાગ્યમદને ભગવાને જોયો અને તે મદને દૂર કરવાને માટે ભગવાન અન્તર્ધાન થઈ ગયા.

શંકા:—ગોપીજનોએ ભગવાનની સાથે રમણ કૃત્યું તેથી જ તેમને સૌભાગ્યમદ થયો; એટલે ગોપીજનોનો આ મદ પણ ભગવાને જ કરેલો છે. તો પછી પોતે જ ઉત્પન્ન કરેલા મદને લીધે ભગવાન કેમ તિરોહિત થઈ ગયા ?

સમાધાન:—ઉપરની શંકાનું સમાધાન કરતાં શુકદેવજી કહે છે કે ગોપીજનોનું માન બેદને તેમના ઉપર કૃપા કરવાને માટે ભગવાન ત્યાં જ અન્તર્હિત થઈ ગયા. ગોપીજનોને કેવળ મદ થયેલો હતો એટલું જ નહિ પણ તેમને અભિમાન પણ થયું હતું, અને આ અભિમાન રમણમાં પ્રતિબન્ધ કરનાર હોવાથી તેને દૂર કરવાને માટે ભગવાનનું તિરોધાન આવશ્યક હતું. માન એ અન્તર—શરીરની અંદર રહેલો—ધર્મ છે એટલે ભગવાને બહારથી અન્તર્હિત થઈને ગોપીજનોની અંદર પ્રવેશ કર્યો. જે, ખરેખર, અશક્ત છે તે બહારથી દૂર કરવાને માટે યત્ન કરે છે. (અને તેથી જ લૌકિક કામી પુરુષ અશક્ત હોવાથી બહારથી દૂર કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે.) મૂળ પ્રલોકમાં જે ચ છે તેનો અર્થ પૂર્ણતારૂપી સ્વધર્મ—ભગવાનનો ધર્મ—કરવાનો છે. (એટલે કે ગોપીજનોનાં માન

મદસ્ય પ્રજ્ઞામાય અન્તરધીયત । નતુ ભગવદ્રમણેન હિ તાસામેવં ભાવઃ, અતઃ સ્વકૃત એવેતિ કથં
તિરોધાનં કૃતવાનિત્યાશક્ષ્યાહ વીદ્યમાનં ચ પ્રસાદાય તત્રૈવાન્તરધીયતેતિ । માનાપનોદનં
કર્તવ્યમ્ । માનસ્વાન્તરઃ । અશક્તો હિ બહિરપનોદનાર્થં યત્રં કરોતિ । ચકારાત્ સ્વર્મં ચ । અતઃ
પ્રસાદાય, પ્રથમતસ્તાસામ્, પશ્ચાન્ સ્વલ્પ ચ । તત્રૈવ ગોપિકાસુ યૂથમધ્યે વા અન્તર્ધાનં પ્રાપ્તવાન્ ।
નન્વેતત્ દ્વયમપિ ન કર્તવ્યમ્, હપેક્ષિતાઃ કુતો નેતિ-ચેત્, તન્નાહ કૈશવ ઇતિ । યયા રજોગુણં બ્રહ્મણો
નિવાર્ય તસ્મૈ મુક્તિં દત્તવાન્, યથા વા શિવસ્ય તમોગુણં નિવાર્ય, એવમેતાસામપિ મદં માનં ચ નિવાર્ય
મુક્તિં દાતું તથા કૃતવાનિત્યર્થઃ । કાવિકતિરોભાવોઽયમ્, પ્રથમાધિકારિત્વાદ્ગોપીનામ્ ॥ ૪૮ ॥

इति श्रीभागवतसुबोधिन्यां श्रीमल्लक्ष्मणभट्टात्मजश्रीवल्लभदीक्षितविरचितायां
दशमस्कन्धविवरणे षड्विंशोऽध्यायविवरणम् ॥ २६ ॥

અને પૂર્ણતા જોઈને ભગવાન્ તિરોહિત થઈ ગયા.) તેથી પહેલાં ગોપીજનોની અંદર પ્રવેશ કરીને
ભગવાન્ તેમની પ્રાર્થના કરીને તેમને વશ કરશે, અને પછીથી ગોપીજનોની ૨૮ મા અધ્યાયમાં
આવેલી પ્રાર્થનાને લીધે ભગવાન્ પોતે ગોપીજનોને વશ થશે. આ પ્રકારના પ્રસાદનું દાન કરવાને
માટે ભગવાન્ તિરોહિત થઈ ગયા.

તત્રૈવ—ત્યાં જ—ગોપીજનોની અંદર—ગોપીજનોના હૃદયમાં—અથવા તો ગોપીજનોના
યૂથોની વચમાં. મૂળ શ્લોકમાં જે એવ પદ છે તેનો અર્થ એવો છે કે જ્યાં મદ અને અભિમાન નથી
ત્યાં ભગવાને બહાર પશુ સ્થિતિ કરી. (યોજનાકાર લાલૂભટ્ટના અભિપ્રાયે ભગવાનના તિરોધાનમાં
ત્રીજો પશુ પક્ષ છે; અને તે એ કે ભગવાન્ વ્યાપિવેકુષ્ઠમાં ગયા અને લક્ષ્મીજીની સાથે તેટલો
સમય તેમણે રમણુ કર્યું.)

શંકા:—ભગવાને ગોપીજનોના આ મદ અને માનનો પશુ નાશ કરવો જોઈતો ન હતો.
ભગવાને ગોપીજનોની ઉપેક્ષા કેમ ન કરી ?

સમાધાન:—ઉપરની શંકાના સમાધાનમાં શુકદેવજી કહે છે કે ભગવાન્ કૈશવ છે. કૈશવ
શબ્દની વ્યુત્પત્તિ આ પ્રકારે થાય છે:—ક (= પ્રહ્લા) અને કૈશ (= મહાદેવ) તે કૈશ: તેમને જ
(= મોક્ષરૂપી સુખ) જેમની પાસેથી મળે તે કૈશવ. અર્થાત્ ભગવાન્ પ્રહ્લા અને મહાદેવને મોક્ષ
આપે છે. જેમ ભગવાને પ્રહ્લાના રમેણુજીને દૂર કરીને તેમને મોક્ષ આપ્યો, જેમ ભગવાને શિવના
તમોણુજીનો નાશ કરીને તેમને સુક્તિ આપી, તેમ આ ગોપીજનોના પશુ મદ અને માનનો નાશ
કરીને તેમને વિપ્રયોગાનુભવરૂપી સુક્તિ આપવાને માટે ભગવાન્ તિરોહિત થઈ ગયા.

ભગવાનનો આ તિરોલાવ વાચિક અથવા માનસિક ન હતો પણ કાયિક—સ્વરૂપનો—હતો,
કારણ કે ગોપીજનોનો પ્રથમ અધિકાર છે. ગોપીજનો તામસ છે એટલે તેમનો અધિકાર પ્રથમ છે.
તામસ ભક્તો હૃમ્બેશાં ભગવાનના સ્વરૂપમાં જ નિષ્ઠા રાખે છે; એટલે આવા તામસ ભક્તોને
ભગવાનના વાચિક કે માનસિક તિરોધાનથી દુ:ખ થતું નથી અને તેથી વિરહનો અનુભવ થતો નથી,
પરંતુ ભગવાનના સ્વરૂપના તિરોધાનથી તેમને દુ:ખ થાય છે અને વિરહનો અનુભવ પણ મળે છે.
આ રીતે ગોપીજનોને વિરહનો અનુભવ કલાવવાને માટે જ ભગવાન્ સ્વરૂપતા: તિરોહિત થઈ ગયા.
(પ્રકાશકાર શ્રીપુરુષોત્તમજી પ્રથમાધિકાર નો અર્થ ખીજી રીતે સમજાવે છે. પ્રથમ અધિકાર
એટલે સર્વાત્મભાવના આરંભકાળની દશા. ગોપીજનોની દશા સર્વાત્મભાવના આરંભકાળની હતી,
કારણ કે ગોપીજનોને જે આ ભાવ—મદ અને માન—થયો તે સર્વાત્મભાવની આરંભદશામાં જ
સંભવી શકે છે, પૂર્ણ દશામાં નહિ. આ પ્રમાણે ભગવાને બહારથી તિરોહિત થઈને રસાત્મક સ્વરૂપે
ગોપીજનોના હૃદયમાં સ્થિતિ કરી એમ ક્ષિતિ થાય છે.) ૪૮.

અધ્યાય: ૨૭

સ્નાનન્દસ્થાપનાર્થાય લીલા ભગવતા કૃતા । સ બાહ્યો જનિતઃ પુષ્ટો યથાન્તર્નિવિશેત્પુનઃ ॥ ૧ ॥
 તદર્થં ભગવાંસ્તાસુ લીલયા સહિતોઽવિશત્ । ચત્વારોઽન્ન નિરૂપ્યાર્થાઃ રસાસક્તિર્હેરેઃ ક્રિયાઃ ॥ ૨ ॥
 ગર્વાભાવઞ્ચ તન્નાદૌ નિરૂપ્યન્તે ક્રમાત્રયઃ । ઉદ્દેશતો લક્ષણતઃ ફલતઞ્ચ યથાયથમ્ ॥ ૩ ॥
 સપ્તર્વિંશો તિરોધાનાલીલાન્વેષણતત્પરાઃ । રસમન્તર્ગતં ચક્રુર્ગોપિકા ઇતિ રૂપ્યતે ॥ ૪ ॥

(શ્રીમહાપ્રભુજી પ્રથમ પાછલા અધ્યાયનો સાર આપે છે.) ગોપીજનોમાં સ્વરૂપાત્મક આનન્દનું સ્થાપન કરવાને માટે ભગવાને છઠ્ઠીસમા અધ્યાયમાં રમણુ કર્યું. તે આનન્દાત્મક રસ ખહાર પ્રકટ થયો; તે આનન્દ અંદર પુષ્ટ થઈને દેહ, ઇન્દ્રિયો વગેરેમાં ફરીથી પ્રવેશ કરે તેટલા માટે ભગવાને ગોપીજનોમાં લીલાસહિત પ્રવેશ કર્યો. (જગતમાં કામથી ઉત્પન્ન થતો આનન્દ અમુક સમયે જ ઉત્પન્ન થાય છે, અહ્ય સમય જ રહે છે અને પછી નાશ પામે છે, કારણ કે તે વિકૃત છે. પરંતુ ભગવાનની લીલામાં કામલીલાથી જે આનન્દ પ્રકટ થાય છે તે પણ ભગવાનનું સ્વરૂપ જ છે. ભગવાનનું સ્વરૂપ અવિકૃત છે તેથી સ્વરૂપાત્મક આનન્દ પણ અવિકૃત છે. તેથી આ આનન્દ હૃદયમાં જ રહે છે, કોઈ દિવસ નાશ પામતો નથી. સંયોગાવસ્થામાં તે આનન્દ ખહાર પ્રકટ થાય છે, વિરહાવસ્થામાં તે અંદર પ્રકટ થાય છે.) ૧૩

(હવે શ્રીમહાપ્રભુજી આ અધ્યાયનો સાર આપે છે.) આ અધ્યાયમાં, અથવા તો આ વિપ્રયોગાવસ્થામાં, અથવા તો આ આન્તર લીલામાં ચાર વિષયોનું નિરૂપણ કરવાનું છે:—(૧) રસાસક્તિ, (૨) ભગવાનની ક્રિયા, (૩) ગર્વનો અભાવ અને (૪) ભગવાનના ગુણોનું ગાન. તેમાં પ્રથમ રસાસક્તિ, ભગવત્ક્રિયા અને ગર્વનો અભાવ એ ત્રણ વિષયનાં ઉદ્દેશ, લક્ષણ અને ફળ આપીને ક્રમસર વર્ણન કરવામાં આવે છે. (પહેલા ત્રણ શ્લોકોમાં રસાસક્તિ, ભગવત્ક્રિયા અને ગર્વાભાવ એ ત્રણનો ઉદ્દેશ—સંક્ષિપ્ત વર્ણન—છે. આ અધ્યાયમાં ચતુર્થ વિષય—ગુણગાન—નો ઉદ્દેશ છે, પરંતુ તેનાં લક્ષણ અને ફળ આપવામાં આવ્યાં નથી. રસાસક્તિનું લક્ષણ ભગવાનની શોધખોળ કરવી તે છે; ભગવાનની ક્રિયાનું લક્ષણ “કૃણુનું અનુકરણ કરનાર એક ગોપીજને પૂતનાનું અનુકરણ કરનાર અન્ય ગોપીજનનું સ્તનપાન કર્યું” (૧૦-૨૭-૧૫) આ અને આવા ખીજા શ્લોકોમાં આપવામાં આવેલું છે; ગર્વના અભાવનું લક્ષણ “આ સ્ત્રીએ તો, ખરેખર, ભગવાન હરિની આરાધના કરી છે” (૧૦-૨૭-૨૮) ઇત્યાદિ શ્લોકોમાં આપવામાં આવેલું છે, કારણ કે ત્યાં ગોપીજનો પોતાની સપત્નીઓને—શોક્યને—તેમના ભાગ્યને માટે અભિનન્દન આપે છે. ભગવાનની શોધખોળ કરવાનું ફળ તેમનાં ચરણોનું દર્શન છે; ભગવાનની લીલાનો ગોપીજનોમાં જે આવેશ થયો છે તેનું ફળ એ કે ગોપીજનો ભગવાનમાં દોષનો આરોપ કર્યા વિના ભગવાને લક્ષ્મીજી અને અન્ય સ્ત્રી સાથે જે રમણું કરેલું હતું તેનું વર્ણન કરે છે; ગર્વના અભાવનું ફળ એ કે ભગવાન વિના ખીજા ધધા પદાર્થોને ભૂલીને ભગવાનને મેળવવાને માટે જ કરવામાં આવેલી ગોપીજનોનો પ્રયત્ન. ભગવાનના ગુણોના ગાનનું વિશેષ વર્ણન આવતા—અઠ્ઠાવીસમા—અધ્યાયમાં કરવામાં આવશે. ગુણગાનનું સામાન્ય વર્ણન આ અધ્યાયના છેલ્લા શ્લોકમાં કરવામાં આવેલું છે.) ૩

ભગવાન તિરોહિત ધર્મ જવાથી ગોપીજનો ભગવાનની લીલામાં તત્પર થયાં અને તેમની શોધખોળ કરવાને માટે પ્રવૃત્ત થયાં, અને પછીથી તેમણે—ગોપીજનોએ—રસનો અનુભવ અંદર કર્યો એટલે કે તેમણે આન્તર લીલા કરી. આ બાબત સત્તાવીસમા અધ્યાયની અંદર વર્ણન કરવામાં આવે છે. (ભગવાને જે આન્તર લીલા કરી તેનું વર્ણન ગયા અધ્યાયમાં કરવામાં આવ્યું છે; ગોપીજનોએ જે આન્તર લીલા કરી તેનું વર્ણન આ અધ્યાયમાં કરવામાં આવે છે.) ૪

...પૂર્વાધ્યાયાન્તે ભગવતસ્તિરોભાવ ઉક્તઃ, તતઃ તદનન્તરં પ્રથમતઃ તાસાં રસાસક્ષિત્તાનામા-
પાતવતો મહાંસ્લાપો જાત ઇત્યાહ અન્તર્હિતે ભગવતીતિ ।

શ્રીયુક્ત ઉવાચ—અન્તર્હિતે ભગવતિ સહસૈવ વ્રજાઙ્ગનાઃ ।

અતપ્યંસ્તમચ્છાણાઃ કરિણ્ય ઇવ યૂથપમ્ ॥ ૧ ॥

ભગવતિ અન્તઃપ્રવિષ્ટે ષઙ્ગૈશ્ચર્યસહિતે યાવદન્તરનુસંધાનં ન કૃતવલ્યઃ, તાવત્ સહસૈવ અક-
સ્માદતપ્યન્ । અન્તર્વિચારાભાવે હેતુઃ વ્રજાઙ્ગના ઇતિ । તાપે હેતુઃ તમચ્છાણા ઇતિ । તાપઃ
સહજ એવ સ્થિતઃ કામાત્મા તદર્શનસ્પર્શાદિભિઃ શાન્તો ભવતિ । યદા પુનઃ પૂર્વસિદ્ધં બહિર્દર્શનં ન
જાતમ્, તદા તત્તાપ ઉચિત એવ । તાસાં સ્પર્શ એવ મુખ્ય ઇતિ જ્ઞાપયિતું દૃષ્ટાન્તમાહ કરિણ્ય ઇવેતિ ।
યૂથપો મહામત્તગજઃ । ‘રતિં ગજ એવ જાનાતી’તિ વાત્સ્યાયનઃ । ‘રલાં વિમર્દે ગજ’ ઇતિ વિવૃતશ્ચ ।
સન્તિ ચ સિંહાઃ, તથાત્ર કાલઃ । અતઃ કરિણીનાં યૂથપાદર્શને મહાનેવ હ્રેશઃ ॥ ૧ ॥

પાછલા અધ્યાયને અંતે એમ કહેવામાં આવ્યું કે ભગવાન તિરોહિત થઈ ગયા. ભગવાનના
તિરોલાવને લીધે પછીથી ગોપીજનો કે જેમનું ચિત્ત રસમાં આસક્ત થઈ ગયેલું હતું તેમને પ્રથમ
એકદમ ઘણું તાપ થયો એમ શુકદેવેલ અન્તર્હિતે ભગવતિ એ શ્લોકમાં કહે છે:—

શુકદેવેલ કહે છે:—

જેમ હાથણીઓ હાથીને ન ભેતાં તાપ પામે છે તેમ ગોપીજનો

પણ, ભગવાન અન્તર્ધાન થયા કે તરત જ, કલેશ પામવા લાગ્યાં. ૧.

છ શુણો ઉપર એશ્વર્ય ભોગવતા એવા ભગવાને ગોપીજનોના હૃદયમાં પ્રવેશ કર્યો, અને ન્યાં
સુધી ગોપીજનોએ ભગવાનનું પોતાના હૃદયમાં અનુસંધાન ન કર્યું ત્યાં સુધી સહસ્રા જ—એકદમ—
તાપ પામવા લાગ્યાં. ગોપીજનોએ પોતાના હૃદયમાં ભગવાનનો વિચાર એકદમ ન કર્યો તેનું કારણ
શુકદેવેલ વ્રજાઙ્ગનાઃ એ પ્રમાણે આપે છે. (ગોપીજનો મળની સ્ત્રીઓ હતી, અને મળની સ્ત્રીઓને
મન તો ભગવાનનું બહાર પ્રકટ થયેલું સ્વરૂપ જ મુખ્ય હતું એટલે તેમને પોતાના હૃદયમાં વિરાજતા
પ્રભુનો વિચાર એકદમ આવી શકે નહિ.)

ગોપીજનોને તાપ થયો તેનું કારણ તમચ્છાણાઃ—તેમને એટલે ભગવાનને ન ભેતાં.
ગોપીજનોમાં કામરૂપી તાપ સહજ જ સ્થિતિ કરીને રહેલો છે, અને તે ભગવાનનાં દર્શન, સ્પર્શ
પ્રત્યાદિથી શાન્ત થાય છે. પરંતુ પહેલાં ભગવાનનાં જે બહાર દર્શન થતાં હતાં તે ન્યારે ગોપીજનોને
ન થયાં ત્યારે તેમને જે તાપ થાય તે તો યોગ્ય જ છે.

ગોપીજનોને ભગવાનનો સ્પર્શ જ મુખ્ય છે એ દર્શાવવાને માટે શુકદેવેલ કરિણ્ય ઇવ—
હાથણીઓની માફક—એમ હાથણીઓનું દૃષ્ટાન્ત આપે છે. યૂથપ એટલે મોટો મત્ત હાથી. વાત્સ્યાયન
સુનિ કહે છે કે “ રમણુ તો હાથી જ બાણુ છે ”; અને “ રતિમાં વિમર્દમાં હાથી સમર્થ છે ” એ પ્રમાણે
વિવરણુ પણ કરવામાં આવ્યું છે. વનમાં સિંહો ઘણા હોય છે, એટલે ન્યારે હાથણીઓ યૂથપતિ
હાથીને ભેતી નથી ત્યારે તે એકલી પડી જવાથી વનમાં સિંહોથી પહીએ છે. તે જ પ્રમાણે ન્યારે
ગોપીજનો ભગવાનને ભેતાં નથી ત્યારે તેઓ એકલાં પડી જવાથી ભગવાનના અવતારનો સમય સમાપ્ત
થયો છે એ બાણીને ભયભીત બની બાય છે અને કલેશ કરવા મંડી પડે છે. અર્થાત્ સિંહને લીધે જેમ
હાથણીઓ એકલી પડી જવાથી પહીએ છે તેમ ગોપીજનો એકલી પડી જવાથી ભગવાનના અવતારની
સમાપ્તિના કાલથી પહીએ છે. ૧

યદા પુનઃ સ તાપઃ અન્તઃપ્રવેદ્યુમૈચ્છત્, તાવતા ભગવહ્લીલા અન્તઃપ્રવિષ્ટા તાપં દૂરીકૃત્ય સ્વયમેવાવિર્ભૂતેત્યાહ ગત્યેતિ ।

ગત્યાનુરાગસ્મિતવિભ્રમેક્ષિતૈર્મનૌરમાલાપવિહારવિભ્રમૈઃ ।

આક્ષિતચિત્તાઃ પ્રમદા રમાપતેસ્તાસ્તા વિચેષ્ટા જગૃહુસ્તદાત્મિક્તાઃ ॥ ૨ ॥

તા ભગવદીયૈઃ કાયવાલ્પનોમિઃ વશીકૃતાઃ તદ્ભાવમાપન્નાઃ તાસ્તા એવ ભગવચ્ચેષ્ટા જગૃહુઃ । પ્રથમતઃ કાયિકીમાહ । ગત્યા કાયચેષ્ટયા વશીકૃતાઃ । તત્ત્વેન્દ્રિયસહિતમનચ્ચેષ્ટયા વશીકૃતા જાતા ઇત્યાહ અનુરાગેતિ । અનુરાગઃ સ્નેહો માનસઃ, તત્પૂર્વકં સ્મિતમ્, તસ્ય વિલાસઃ સ્વનિષ્ઠતાત્યાજનાર્થઃ । અન્યથૈવં સતિ જ્ઞાનમેવોદયં પ્રાપ્નુયાત્ । અતઃ સ્મિતેન મન્દહાસેન ઈવદ્વિમોહિતાઃ, ન વહિર્ગતાઃ,

અ્યારે ગોપીજનોના તાપે તેમની અંદર પ્રવેશ કરવાની ઇચ્છા કરી એટલામાં તો ભગવહ્લીલા ગોપીજનોની અંદર પ્રવેશ કરીને અને તાપને દૂર કરીને પોતે જાતે જ પ્રકટ થઈ એમ શુકદેવજી ગત્યાનુરાગ ઇત્યાદિ શ્લોકમાં કહે છે.

પ્રભુની કાયિક ગતિ, સ્નેહપૂર્વક રિમત અને વિલાસવાળાં કટાક્ષ, મનોહર આલાપ, અને વિહાર વિલાસ—આ બધાંથી આકર્ષાયું છે ચિત્ત જેમનું એવાં અને જેમની અંદર ભગવાનની સ્ફૂર્તિ થઈ છે એવાં ગોપીજનો સક્ષમીજના પતિની જુદી જુદી ઢીલાનું અનુકરણ કરવા લાગ્યાં. ૨

તે ગોપીજનો ભગવાનના કાયિક, વાચિક અને માનસિક વ્યાપારોથી વશ થઈ ગએલાં હતાં અને તેથી તેઓ ભગવદ્ભાવને પ્રાપ્ત કરીને ભગવાનની જુદી જુદી—કાયિક, વાચિક અને માનસિક—ક્રિયાઓ કરવા લાગ્યાં. પ્રથમ શુકદેવજી ગત્યા એ પદવડે ભગવાનની કાયિક ચેષ્ટાનું નિરૂપણ કરે છે. ભગવાનની ગતિથી—શરીરની ચેષ્ટાથી—ગોપીજનો વશ થઈ ગએલાં હતાં. ત્યાર પછી ભગવાનની ઇન્દ્રિયો અને મનની ક્રિયાથી ગોપીજનો વશ થએલાં હતાં એમ અનુરાગ ઇત્યાદિ શ્લોકોમાં શુકદેવજી કહે છે. અનુરાગ એટલે માનસ સ્નેહ; માનસ સ્નેહવશું રિમત; રિમતનો વિલાસ ભગવાનના ભજનમાં રહેલી નિષ્ઠાનો લ્યાગ કરાવનાર છે. (રિમત એ માયારૂપ છે તેથી તે ભક્તોનો ભગવાનના ભજનમાં જે ભાવ રહેલો હોય છે તેનો લ્યાગ કરાવે છે અને ગોપીજન જેવા ભક્તોને પ્રમદાભાવ ઉત્પન્ન કરાવીને માન વગેરે ભાવ ઉત્પન્ન કરે છે.) જે આ પ્રમાણે ન માનીએ તો રસાનુભવરૂપી જ્ઞાન જ પ્રકટ થાય. (અથવા તો—જે ભગવાન રિમત કર્યા વિના ઇક્ષણ કરે તો ભગવાનનું ઇક્ષણ જ્ઞાનરૂપ હોવાથી ગોપીજનોમાં જ્ઞાન જ ઉત્પન્ન થાય.) તેથી ભગવાનના રિમતથી—મન્દ હાસ્યથી—ગોપીજનો જરાક વિમોહિત થયાં. (પહેલાં—છઠ્ઠીસમા અધ્યાયમાં ૪૩ મા શ્લોકમાં—ભગવાનના ઉદાર હાસ્યની વાત આવી ગઈ છે, તે છતાં અહીં ફરીથી રિમતની વાત કહેવામાં આવી એટલે અહીં રિમતનો અર્થ મન્દ હાસ્ય એ પ્રમાણે કરવો ઘટે છે.) ગોપીજનોને ન હતું કેવળ બહારનું અનુસંધાન, કે ન હતું કેવળ અંદરનું અનુસંધાન; અર્થાત્ ગોપીજનોની કેવળ ભગવદ્દર્શનમાં નિષ્ઠા ન હતી, તેમજ કેવળ ભગવત્સ્વરૂપમાં પણ નિષ્ઠા ન હતી, પરંતુ હૃદયમાં સ્ફુરેલા ભગવાનમાં અને તેમના ધર્મોમાં ગોપીજનોની નિષ્ઠા હતી. (જે ગોપીજનોને કેવળ બહારનું અનુસંધાન થાય તો ભગવાનથી અમારો વિરહ થયો છે એ જ્ઞાનથી તેમને કલેશ જ થાય; જે તેમને અંદરનું અનુસંધાન થાય તો ભગવાને લીલાસહિત અમારા હૃદયમાં પ્રવેશ કર્યો છે એ જ્ઞાનથી તેમને સુખ જ થાય. પરંતુ આ ગોપીજનોને તો ક્ષણે ક્ષણે જુદા જુદા ભાવો થતા હતાઃ બહાર ભગવાનના વિરહથી દુઃખ અને હૃદયમાં ભગવાનના સમાગમથી સુખ એ પ્રમાણે બન્ને ય ભાવો ગોપીજનો અનુભવતાં હતાં. આ ઉપરથી એટલું સિદ્ધ થાય છે કે ગોપીજનોને તદ્દન બહારની સ્ફૂર્તિ હતી એમ પણ નહિ, તેમજ તદ્દન અંદરની સ્ફૂર્તિ હતી એમ પણ નહિ.)

નાન્તાઃસ્થિતાઃ, કિન્તુ ભગવતિ મધ્યે સ્ફુરિતે તદ્વર્મેષુ ચ સમાગતાઃ । અનુરાગસ્મિતેન સહિતો યો વિશ્વમો વિલાસઃ અલસવલિતાદિઃ તત્સહિતાનીક્ષિતાનિ સર્વં એવ કટાક્ષાઃ । વાચિકૈરપિ વિમોહમાહ મનોરમાલાપેતિ । મનો રમયતીતિ, મનસિ રમતે इति વા, મનોરમઃ, યોડયમાલાપઃ, ભગવતો ગુહ્યભાષણાનિ । કેવલવાક્યસ્ય ચિત્તાક્ષેપકત્વં ન ભવિષ્યતીતિ પ્રામાણ્યાવધારણં સ્ત્રીનાં પ્રકારાન્તરેણ ન ભવતીતિ ફલમેવાદૌ નિરૂપિતમ્ । સુખાર્થં હિ ભગવદ્વાક્યાનિ તદાનીમેવ ચ સુખમુત્પાદયન્તિ । તે ચાલાપાઃ કચિદ્વન્ધાદિબોધકા લીલોપયોગિન इत्याહ વિહાર इति । તત્રાપિ વિલાસાઃ અવાન્તર-ભેદાઃ, યથોક્તાનેક પ્રામ્યાદયઃ । તૈઃ પૂર્વકૃતૈઃ તમઃસત્ચરજોરૂપૈઃ ત્રિવિધમપિ ચિત્તમાક્ષિત્રમિતિ આક્ષિત્રચિત્તા જાતાઃ । અતસ્તાપં ન પ્રાપ્તવલ્ય इति ભાવઃ । પ્રમદા इति । (વાહ્યાભ્યન્તરાનનુસન્ધાને દેતુભૂતોત્યુત્કટરસભાવોડ્ર મદપદનોચયતે । તેન પ્રમુલીલાવિષ્કરણં યુક્તમિતિ ભાવઃ । કિન્ચ,) પ્રમદાઃ પ્રકૃષ્ટો મદો વાસાં સ્વભાવત એવ, અન્યથા વાસ્યભાવાત્ર પ્રચ્યુતાઃ સ્યુઃ । તદા કેવલભગવત્ । લીલા સ્વાતુપયોગિની સામ્પ્રતં ચ નાનુભૂતેતિ રમાપતેલ્લક્ષમીપતેઃ, લક્ષ્મ્યા સહ વિલાસરૂપાં ચેષ્ટાં જગુહુઃ । એકસ્યા અપિ બહ્વચ્ચેષ્ટા इति તાસ્તા ઉક્તાઃ । નન્વીશ્વરધર્માવિષ્કરણં દાસીનાં નિષિદ્ધમિતિ

અનુરાગપૂર્વકે જે સ્મિત તે અનુરાગસ્મિત; વિશ્વમ એટલે આગસ નાખીને વળવું વગેરે વિલાસ; અનુરાગસ્મિતવાળો વિશ્વમ; અનુરાગસ્મિતવિશ્વમવાળાં ધક્ષિણે. આ બધાં ય કટાક્ષો છે.

ભગવાને પોતાની વાણીની ક્રિયાથી પણ ગોપીજનોને વિમોહ કર્યો એમ મનોરમાલાપ ઇત્યાદિ શબ્દોમાં શુકદેવલ કહે છે. મનને જે રમાડે અથવા મનની અંદર જે રમે તે મનોરમ કહેવાય; આવો આલાપ—ભગવાનનાં ગુહ્ય ભાષણો. કેવળ વાક્ય ચિત્તને આકર્ષતું નથી એટલે અને ‘તું મારી પ્રાણપ્રિયા હું’ ઇત્યાદિ વાક્યોના પ્રામાણ્યનો નિર્ણય સ્ત્રીઓ આગળ થીજે પ્રકારે થતો નથી એટલે શરૂઆતમાં જ મનોરમ પદવડે ઇળનું નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે. ભગવાનનાં વાક્યો ખરેખર સુખ આપવાને માટે જ છે એટલે તે જ વખતે ભગવાનનાં વાક્યો સુખ આપે છે. ભગવાનના તે આલાપો કોઈક વખત બન્ધ વગેરેનું જ્ઞાન આપનારા હતા અને તેથી લીલામાં ઉપયોગી ઘટ પડે એવા હતા એમ વિહાર એ શબ્દમાં શુકદેવલ કહે છે. તેમાં—વિહારમાં—પણ વિલાસો—ખીબ અવાન્તર ભેદો— છે; જેમ ઉત્તાનક બન્ધમાં શ્રામ્ય વગેરે વિલાસો છે તેમ અહીં વિહારમાં પણ અનેક પ્રકારના વિલાસો હતા. ભગવાનની તામસી, રાજસી અને સાત્ત્વિક એમ ત્રણ પ્રકારની પહેલાં કરેલી ક્રિયાઓથી ગોપીજનોનું ત્રણ પ્રકારનું ચિત્ત પણ આકર્ષાયું એટલે ગોપીજનો આક્ષિત્રચિત્તા થયાં; તેથી તેમને તાપ ન લાગ્યો એમ ભાવ છે.

(ગોપીજનોને બહારનું અને અંદરનું જે અનુસંધાન થતું ન હતું તેનું કારણ તેમનો ઉત્કટ રસભાવ હતો, અને અહીં આ ઉત્કટ રસભાવને મદ કહેવામાં આવ્યો છે. તેથી ગોપીજનો જે પ્રભુની લીલાનું અનુકરણ કરે છે તે યોગ્ય છે એમ ભાવ છે. વળી,) પ્રમદાઃ—જેમને સ્વભાવથી જ ઘણો મદ છે તે સ્ત્રીઓ પ્રમદા કહેવાય છે, નહિ તો ઘસ્યભાવથી તે બ્રહ્મ યાય નહિ. (આ પ્રમાણે ગોપીજનોનું ચિત્ત આકર્ષાયેલું હોવાથી તેઓ પ્રમદા બન્યાં હતાં અને વળી સ્વભાવથી પણ પ્રમદા હતાં.) કેવળ ભગવાનની ગોચારણાદિ લીલા ગોપીજનોને ઉપયોગની ન હતી અને હમણાં તેનો અનુભવ પણ થએલો ન હતો—કરણ કે થોડી જ ક્ષણ પહેલાં ભગવાનની શૃંગારમય લીલાનો જ ગોપીજનોને અનુભવ થએલો હતો—એટલે રમાપતિ—લક્ષ્મીના પતિ—ની લક્ષ્મીની સાથેની જે શૃંગારપ્રધાન વિલાસરૂપ ચેષ્ટાઓ હતી તેનું તેમણે તે સમયે અનુકરણ કર્યું. એક એક ગોપીજનની પણ બહુ ચેષ્ટાઓ હતી એટલે મૂળ સ્વલોકમાં તાસ્તાઃ એ પ્રમાણે ચેષ્ટાઓનું વિશેષણ મૂકવામાં આવ્યું છે. તાસ્તાઃ એટલે અનેક પ્રકારની.

ચેત, તત્રાહ તદાત્મિકા ઇતિ । ભગવાનેવાત્મનિ યાસામ્, તથાત્વેન સ્ફુરિતઃ । અતો ભગવહ્લીલાગ્રહણં તાપનિવારકત્વેનોદેશત ઉક્તમ્ । વિસ્તરમગ્રે વક્ષ્યતિ । ક્રમહેતુત્વં ચ વક્ષ્યામઃ ॥ ૨ ॥

તતો ભગવતઃ સ્વરૂપપરિગ્રહો જાત ઇત્યાહ ગતિસ્મિતેતિ ।

ગતિસ્મિતપ્રેક્ષણભાષણાદિષુ પ્રિયાઃ પ્રિયસ્ય પ્રતિરૂઢમૂર્તયઃ ।

અસાવહં તિવલ્લબલાસ્તદાત્મિકાઃ ન્યવેદિષુઃ કૃષ્ણવિહારવિભ્રમાઃ ॥ ૩ ॥

ધર્મોશ્ચેત્ સ્વસ્મિન્ સમાગતાઃ, તદૈકગ્રોભયધર્મા વિરુદ્ધા ઇતિ ભગવતિ સ્વધર્માનારોપિતવલ્યઃ । કાયવાહ્નનસાં દૃષ્ટેચ્ચ ચત્વારઃ પ્રધાનધર્માઃ । તેષુ સર્વેષ્વેવ પ્રતિરૂઢા મૂર્તિર્યોસામ્ । ભગવદ્દર્મેષુ સ્વમૂર્તિરારોપિતા । અન્વથા અન્યોઽન્યધર્માભિનિવેશાભાવે સમ્યક્ વિલાસો ન સ્યાત્, તદાહ । ગતિઃ કાયિકી, સ્મિતં માનસમ્, પ્રેક્ષણમૈન્દ્રિયકમ્, ભાષણં વાચિકમ્, તદાદયો યાવન્તો વિભ્રમાઃ

શંકાઃ—ગોપીજનો ભગવાનની દાસીઓ હુતી, એટલે તેઓ ઈશ્વરના ધર્મોનું અનુકરણ કરી શકે નહિ.

સમ્બાધાનઃ—ઉપરની શંકાનું સમ્બાધાન કરતાં શુકદેવેણ કહે છે કે તદાત્મિકાઃ ભગવાન્ જ જેમના આત્માને વિષે લીલા કરનાર તરીકે સૂરે છે તે તદાત્મિકાઃ કહેવાય છે. તેથી ભગવહ્લીલાનું અનુકરણ ગોપીજનોના તાપનો નાશ કરનાર છે એમ સંક્ષેપમાં કહેવામાં આવ્યું છે. અહીં ભગવાનની શૃંગારલીલાનું જ અહણ કરવામાં આવ્યું છે. આ લીલાનું સવિસ્તર વર્ણન આગળ ઉપર શુકદેવેણ કરશે, અને અમે પણ તે તે લીલાના ક્રમનો હેતુ કહીશું. ૨

પહેલાં ગોપીજનોએ ભગવાનના ધર્મોનું અહણ કર્યું; અને પછીથી ભગવાનના સ્વરૂપનું અહણ કર્યું એમ શુકદેવેણ ગતિસ્મિત એ શ્લોકમાં કહે છે:—

પ્રિયનાં—ભગવાનનાં—ગતિ, સ્મિત, પ્રેક્ષણ, ભાષણ વગેરેમાં

પોતાના સ્વરૂપનું આરોપણ કરીને, તદાત્મક થએલાં તે અખલા પ્રિયાઓ

કૃષ્ણની ભાક્ષ વિહાર અને વિલાસ કરતાં ‘હું કૃષ્ણ છું’ એમ નિવેદન

કરવા લાગ્યાં. ૩

ન્યારે ભગવાનના ધર્મો ગોપીજનોમાં આવ્યા ત્યારે ગોપીજનોમાં તેમના પોતાના ધર્મો અને ભગવાનના ધર્મો એમ બે વિરુદ્ધ પ્રકારના ધર્મો પ્રાપ્ત થાય. આ વિરોધ દૂર કરવાને માટે ગોપીજનોએ પોતાના ધર્મોનો ભગવાનમાં આરોપ કર્યો. શરીર, વાણી, મન અને દષ્ટિ એ ચારના ચાર મુખ્ય ધર્મો છે. તે બધાય ધર્મોમાં આરોપિત થઈ છે મૂર્તિ જેમની એવાં ગોપીજનોઃ અર્થાત્ ગોપીજનોએ પોતાના સ્વરૂપનો આરોપ ભગવાનના બધા ય ધર્મોમાં કર્યો (અને ભગવાનના સ્વરૂપમાં પોતાના ધર્મોનો આરોપ કર્યો, અને આનું નામ જ ભગવાનના સ્વરૂપનો પરિઅહ.) જે આ પ્રમાણે ન થાય તો એક બીજાના ધર્મોનો અભિનિવેશ થાય નહિ, અને તેથી વિલાસ સારી રીતે થઈ શકે નહિ. આ જ વાત શુકદેવેણ ગતિસ્મિત વગેરે શબ્દોમાં કહે છે. ગતિ એ શરીરની ક્રિયા છે, સ્મિત એ મનની ક્રિયા છે, પ્રેક્ષણ—જેવું—એ ચક્ષુરિન્દ્રિયની ક્રિયા છે, અને ભાષણ—બોલવું—એ વાણીની ક્રિયા છે. આ બધા જેટલા બન્ધ વગેરે વિક્રમો છે તે રતિરૂપ જ છે. પ્રિય—ભગવાન—ના સંબંધવાળા તે બધા ય વિક્રમોમાં ગોપીજનો પોતે પ્રિયારૂપ થઈને—લોગાવરથાને જ પ્રાપ્ત થઈને—વિપરીત થયાં. વાસ્તવાયન મુનિ કહે છે કે “રસ વધે ત્યારે સ્ત્રીઓ પુરૂષ થાય છે.” આથી જ ગોપીજનો પોતે ભગવાનની પ્રિયા થવાને યોગ્ય હતાં છતાં પણ તેમની મૂર્તિ—સ્વરૂપ—પ્રતિરૂઢ થઈ, વિપરીત પ્રકારે આરોપિત થઈ; અર્થાત્ ભગવાનના ધર્મોમાં ન્યારે ગોપીજનોના સ્વરૂપનો આરોપ થયો ત્યારે તેઓ ભગવાનની ભાક્ષ ક્રિયા કરવા લાગ્યાં; તે વખતે તેમને પોતાનું જ્ઞાન ન હતું અને એમ માનતાં હતાં કે અ બધું

બન્ધાદયઃ રતિરૂપા એવ । તેષુ સર્વેષ્વેવ પ્રિયંસ્ય સમ્બન્ધિષુ સ્વયં પ્રિયાઃ ભોગાવસ્થામેવ પ્રાપ્તાઃ વિપરીતા જાતાઃ । ‘રસાધિક્યે સ્ત્રિયઃ પુરુષત્વમાપદ્યન્ત’ इति वात्स्यायनः । અત એવ સ્વયં પ્રિયાયોગ્યાઃ પ્રતિરૂઢા વિપરીતતયા આરૂઢા મૂર્તયઃ સ્વરૂપાણિ યાસામિતિ । તત્ર યાસાં ભગવાનત્પવ્યવહિતઃ પૂર્વમાસીત્, તામિર્ભગવત્પ્રભ્રે કૃતે, અન્તર્હિતાજ્ઞાનાન્ તત્રોત્તરવક્ત્રયો ભવન્તિ । ‘અસૌ કૃષ્ણઃ’ ‘અહં કૃષ્ણ’ इति । અથ વા । યોઽન્વિષ્યતે, સોસાવહમિતિ । અન્યાસાં પ્રતીત્યર્થં નટઃ કપદવેષં કૃત્વાપિ વદતિ ક્રીડાયામ્, તથા ન, કિન્તુ સ્વત એવેત્યાહ અવલા इति । અવલાઃ સ્ત્રિયઃ ભગવદ્રૂપાવિષ્કારે ચ વલરહિતાઃ । સ્પટ્ટવૈલક્ષણ્યં ચ સ્ત્રીપુરુષયોઃ । તથા કથને પ્રતારકલ્પમાલક્યાહ તદાત્મિકા इति । ન કેવલં ધર્મ્યાપત્તિઃ, કિન્તુ તદ્દર્માણામપીત્યાહ । કૃષ્ણવત્ વિહારઃ કાયવાહ્યનોવ્યાપારઃ, વિભ્રમાઃ તત્રત્યા વિલાસાઃ યાસામ્ ॥ ૩ ॥

એવં તાપલીલાભગવતામુદેશતસ્તાસુ સમ્બન્ધસુક્તવા પ્રથમં તાપનિવૃત્ત્યર્થમન્વેષણં કૃતવલ્ય इत्याह । ગુણાનામિવ ત્રયાણામેષામન્યોન્યોપમર્દનેન ભગવદિચ્છયાવિર્ભાવ इति ન પરસ્પરકાર્યપ્રતિ-
બન્ધકતા આપાતતઃ । અતો યદા પ્રપચ્ચસમ્બેદનં તદા પૃષ્ટવલ્ય इत्याह गायन्त्य इति । પ્રથમત્તો મિશ્રભાવાત્ ગાયન્ત્યો જાતાઃ ।

અમારા પ્રિય પ્રભુ જ કરે છે. તેમાં પણ જે ગોપીજનોથી ભગવાન્ પહેલાં થોડે જ અંતરે હતા તે ગોપીજનોએ જ્યારે ભગવાન્ વિષે પ્રશ્ન કર્યો ત્યારે ભગવાન્ તિરોહિત થઈ ગયા છે એ ખાખતનું તેમને જ્ઞાન ન હોવાથી તે ગોપીજનો જ પોતાના પ્રશ્નનો ઉત્તર ‘પેલા કૃષ્ણ’, ‘હું કૃષ્ણ’ એ પ્રમાણે આપવા મંડી પડ્યાં. અથવા તો તે ગોપીજનો કહેવા લાગ્યાં કે જે પ્રભુની શોધ કરવામાં આવે છે તે આ રહ્યા, હું.

ખીજ સ્ત્રીઓને સમજાવવા માટે રમતમાં જેમ નટ ખીજે ખનાવટી વેષ ધારણ કરીને પણ ખોલે છે તેમ આ ગોપીજનો ખોલતાં નથી, પરંતુ પોતે જ સ્વાભાવિક રીતે જ ખોલે છે એમ શુકદેવજી જ્વલ્લાઃ એ પદમાં કહે છે. સ્ત્રીઓ અખલા છે; તેમનામાં ભગવાનના સ્વરૂપને પ્રકટ કરવાને માટે જે ખલ—શક્તિ—ભેદએ તે નથી. સ્ત્રી અને પુરુષ એ બે વસ્ત્રોનો ભેદ તો સ્પષ્ટ જ છે. ‘પેલા કૃષ્ણ’, ‘હું કૃષ્ણ’ એ પ્રમાણે જ્યારે ગોપીજનો કહે ત્યારે તો તે ખીજાં બધાંને છેતરે છે એમ લાગે, તો તેના સમાધાનમાં શુકદેવજી કહે છે કે તદાત્મિકાઃ. અર્થાત્ ગોપીજનો પોતે જ ભગવદ્રૂપ થયાં છે એટલું જ નહિ, પરંતુ તેમના ધર્મો પણ ભગવદ્ધર્મ થયા છે. કૃષ્ણના જેવો વિહાર—શરીર, વાણી અને મનનો વ્યાપાર—: વિભ્રમ એટલે શરીર, વાણી અને મનના વ્યાપારમાં આવેલા અવાન્તર વિલાસ. કૃષ્ણના જેવા વિહાર અને વિભ્રમ છે જે ગોપીજનોનાં તે કૃષ્ણવિહારવિભ્રમાઃ. ૩

આ પ્રમાણે ગોપીજનોને થએલો તાપ, તેમનામાં પ્રવેશ થએલી ભગવાનની લીલા અને ભગવાનના સ્વરૂપનો તેમણે કરેલો પરિગ્રહ—આ ત્રણનું સંશ્લેષમાં વર્ણન કરવાથી ગોપીજનોમાં રસાસક્તિ, ભગવાનની ક્રિયા અને ગર્વનો અભાવ વગેરેનો સંગ્રંધ થયો એમ કહીને, પ્રથમ પોતાનો તાપ દૂર કરવાને માટે ગોપીજનો ભગવાનની શોધ કરવા લાગ્યાં એમ શુકદેવજી આ પ્રલોકમાં કહે છે. સત્વ, રજસ્ અને તમસ્ એ ત્રણ ગુણોની માફક તાપ, લીલા અને ભગવત્સ્વરૂપ એ ત્રણ એક ખીજાને દખાવીને ભગવાનની ઇચ્છાથી પ્રકટ થાય છે એટલે દેખીતી રીતે એક ખીજાના કાર્યમાં કોઈ પણ બાતનો પ્રાતેબન્ધ થતો નથી. તેથી જ્યારે ગોપીજનોને જગતનું ભાન રહેતું ત્યારે તેઓ ભગવાનને વિષે પ્રશ્ન કરવા લાગ્યાં એમ ગાયન્ત્યઃ એ પ્રલોકમાં શુકદેવજી કહે છે. ગોપીજનોને ઘડીકમાં ખહારના જગતનું ભાન રહેતું અને ઘડીકમાં ન રહેતું: એટલે તેમને ક્ષણે ક્ષણે સંગમ અને વિરહનો અનુભવ થતો હતો. આ પ્રમાણે ગોપીજનોમાં મિશ્રભાવ હોવાથી તેઓ ગાવા લાગ્યાં.

ગાયન્ત્ય ઉચ્ચૈરમુમેવ સંહતા વિચિક્વયુરુન્મત્તકવદ્વનાદ્વનમ્ ।
પ્રપ્ચ્છુરાકાશવદન્તરં બહિર્ભૂતેષુ સન્તં પુરુષં વનસ્પતીન્ ॥ ૪ ॥

શબ્દો હિ ધૂમવહ્લોકે વાહ્યાભ્યન્તરયોગતઃ ।

વિરાજતે વિનિર્ગચ્છન્ તારતમ્યં ચ ગચ્છતિ । અતોઽત્ર ધર્મિધર્માણામાધિક્યાજ્ઞાનમુત્તમમ્ ॥ ૧ ॥
યથા ભગવતો ગાનાત્ સ્વયમાગત્ય સંગતાઃ । એવં સ્વયં ભગવત આગત્યર્થં જગુઃ સ્ફુટમ્ ॥ ૨ ॥
કૃત્રિમત્વાતુ ભાવસ્ય મિલિતાશ્ચ સ્વતોઽન્યતઃ । તતો વિશેષવિજ્ઞાનાત્ તિરોભાવોઽસ્ફુરત્ સ્ફુટઃ ॥ ૩ ॥

ગોપીજનો એકઠાં મળીને ઊંચેથી પ્રભુનાં ગીત ગાતાં ગાતાં ગાંડા
માણુસની માફક એક વનમાંથી ખીજ વનમાં પ્રભુને શોધવા લાગ્યાં, અને
આકાશની માફક અંદર અને બહાર સર્વત્ર બધાં પ્રાણીઓમાં રહેલા
પુરુષ વિષે વનસ્પતિઓને ગાંડા માણુસની માફક પૂછવા લાગ્યાં. ૪

જેમ જગતમાં બાહ્ય અગ્નિ લીના લાકડામાં રહેલા અગ્નિના સંગ્રંધથી પોતાની જાતને પ્રકટ કરી શકતો નથી પણ લીનાશને લીધે ધૂમાડો જ ઉત્પન્ન કરે છે, તેમ ગોપીજનોનો વિરહાગ્નિ પણ, ગોપીજનોને જ્યારે જગતનું અનુસંધાન થતાં ભગવાન્ સર્વથા તિરોહિત થઈ ગયા છે એ બુદ્ધિ થાય છે ત્યારે, ધૂમાડાડૂપી ગાનનો શબ્દ જ ઉત્પન્ન કરે છે. ગોપીજનોને ઘડીકમાં બહારનું જ્ઞાન થાય છે, તો ઘડીકમાં અંદરનું જ્ઞાન થાય છે, એટલે ધૂમાડાની માફક જ્યારે શબ્દ બહાર આવે છે ત્યારે તે ઉત્તરોત્તર વિચિત્ર ભાવો ઉત્પન્ન કરે છે અને ગાનનું સ્વરૂપ ધારણ કરે છે. ભગવાન્ (ધર્મી) રસાત્મક છે અને તેમના ભાવો (ધર્મો) પણ રસાત્મક છે એટલે ભગવાન્ અને ભગવદ્ધર્મો જીવ અને જીવધર્મો કરતાં ઉત્તમ છે, અને તેથી ગોપીજનોને જે પેલા કૃષ્ણ, હું કૃષ્ણ એ પ્રકારનું જે જ્ઞાન થાય છે તે જીવને થતા અષંડાદ્વૈતના અનુભવ કરતાં ઉત્તમ છે. (અષંડાદ્વૈતનો અનુભવ કરવો એ જીવનો ધર્મ છે, અને જીવ ચિત્પ્રધાન છે. ગોપીજનોને ભગવાનનું જે જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું છે તે કેવળ ભગવદ્કૃપાથી જ મળી શકે છે, અને ગોપીજનો ભગવાનમાં આસક્ત છે. એટલે ગોપીજનોનું જ્ઞાન સાત્ત્વિક જીવોને થતા અષંડાદ્વૈતના અનુભવ કરતાં ઉત્તમ છે.) ૧.

જેમ ભગવાનના ગાનથી ગોપીજનો પોતે આવીને ભગવાનને મળ્યાં તેમ ગોપીજનોએ પણ, ભગવાન્ પોતે પાસે આવે એટલા માટે ઊંચેથી જ્ઞાન કરવા માંડ્યું. ૨.

ગોપીજનોમાં જે ભગવદ્ભાવ હતો તે વિરહને લીધે થયેલો હોવાથી કૃત્રિમ હતો અને તેથી તે ભાવના તિરોધાનનું તેમને બરોબર સ્ફુરણ થયું; કારણકે એ વિચિત્ર ભાવવાળાં ગોપીજનો એક ખીજને મળ્યાં કે તરત જ પોતાની મેળે અને ખીજની દ્વારા તેમને વિશેષ વિજ્ઞાન થયું, પોતાની સ્થિતિનું ખૂં જ્ઞાન થયું. અને તેથી ભગવાનનો જે તિરોભાવ હતો તે તેમને બરોબર સ્ફૂર્યો.

(આ કારિકાનો ખીજે અર્થ પણ સંભવી શકે છે.) ગોપીજનોને પોતાના પ્રિય પ્રભુનાં દર્શન ન થયાં એટલે ઉત્કટ ભાવને લીધે એકલા પ્રિય પ્રભુની જ સ્ફૂર્તિ થઈ, અને ગોપીજનોને પોતાનામાં ફક્ત પ્રિયની જ સ્ફૂર્તિ થઈ એટલે ગોપીજનોમાં જે ભગવદ્ભાવ હતો તે કૃત્રિમ થયો. ગોપીજનોનું મિલન બે પ્રકારનું હતું, એક સ્વતોમિલન અને બીજું અન્યતઃમિલન. જે ગોપીજનમાં ભગવાનનો ભાવ ઉત્પન્ન થયો છે તે બીજી ગોપીજનને સખી માનીને ભેટવાની અને બીજી એવી ક્રિયા કરે છે. આનું નામ સ્વતોમિલન. જ્યારે ભગવદ્ભાવવાળી ગોપીજન બીજી ગોપીને ભેટે છે ત્યારે બીજી ગોપીજન ભગવદ્ભાવવાળી ગોપીને ભગવાન્ તરીકે માનતી નથી અને ભગવદ્ભાવને પ્રતિકૂળ આચરણ કરે છે, પહેલી ગોપીને ભેટવા દેતી નથી. આમ થવાથી ભગવદ્ભાવવાળી ગોપીને વિશેષ વિજ્ઞાન થાય છે, પોતાની સ્થિતિનું ખૂં જ્ઞાન થાય છે. જ્યારે બીજી ગોપી પહેલી ગોપી જે પોતાને

તદા વિચિક્વયુઃ ક્ષ મગવાનસ્તીત્યન્વેષણં કૃતવલ્યઃ । તત્રાપિ ન સર્વાત્મના તિરોભાવઃ સ્ફુરિત
 ઇતિ અન્વેષણેઽપિ અનિયતવૃત્તયો જાતા ઇત્યાહ ઉન્મત્તકવદિતિ । અજ્ઞાત ઉન્મત્ત ઉન્મત્તકઃ, કુત્સિતો
 વા । સ યથા સ્વપરવિવેકં ન જાનાતિ, વસ્ત્રાદિરહિતશ્ચ ભવતિ । એવમવસ્થાં પ્રાપ્તાઃ । એકસ્માદ્વનાત્
 વનાન્તરં ગતાઃ । કિન્ન, ન કેવલમન્વેષણમાત્રમ્, કિન્તુ ઉન્મત્તકવત્ પૃચ્છન્તિ સ્તેત્યાહ પ્રપ્ચ્છુ-
 રિતિ । શુકો હિ મગવત્સ્વરૂપામિજ્ઞ આનન્દમાત્રકરપાદમુલ્હોદરાદિં કૃષ્ણં સર્વત્રૈવ વિદ્યમાનં પદ્યતિ ।
 યદિ મક્તિસહિતં જ્ઞાનમાવિર્ભવતિ તદા અન્યોઽપિ પદ્યતિ સર્વત્રૈવ તિરોધાનનાશાત્ । તાદૃશમેતાઃ
 પરિચ્છિન્નં મત્વા પૃચ્છન્તીતિ તાસામજ્ઞાનકથનાર્થમાહ આકાશવદન્તરં વહિર્મૂતેષુ સન્તમિતિ ।
 વાહ્યાભ્યન્તરવિવેકહેતુરાકાશ ઇતિ પૂર્વં નિરૂપિતમ્ । તદ્વદેવાયમપિ । અત એવાકાશસ્ય વ્રહ્મલિજ્જત્વમ્ ।
 એતાદૃશં સર્વત્રૈવ વિદ્યમાનમદૃષ્ટ્વા, આત્મનિ વિચારં લ્યક્ત્વા, ચેતનાંશ્ચાપૃષ્ટ્વા, સ્થાવરાન્ પૃચ્છન્તિ વન-
 સ્પતીન્ પ્રપ્ચ્છુરિતિ । તે હિ વૈષ્ણવા ઇતિ । મૂઢા અપિ વૈષ્ણવા એવ હિ વિષ્ણુગતિં જાનન્તિ, ન
 ત્વત્યન્તં નિપુણા અપ્યવૈષ્ણવાઃ ॥ ૪ ॥

તત્રાપિ પ્રથમં વિષ્ણુવ્રહ્મશિવતાં લોકે પ્રાપ્તાઃ અશ્વત્થપ્લક્ષવટાસ્તાન્ પૃચ્છન્તિ દૃષ્ટ ઇતિ ।

લગવાન્ માનતી હતી તેને સખી માગીને મળે ત્યારે અન્યતોમિલન થાય છે. આમાં પણ ખીલ
 ગોપીજન આ ગોપીને લગવાન્ તરીકે માનતી નથી એટલે તે ગોપીને વિશેષ વિજ્ઞાન થાય છે. આ
 પ્રમાણે ગોપીજનને વિશેષ વિજ્ઞાન થવાથી લગવાનના તિરોધાનની સ્પષ્ટ સ્ફૂર્તિ થાય છે.) ૩

તે વખતે ગોપીજનોએ શોધ કરી—લગવાન ક્યાં છે એમ તેમણે શોધ કરવા માંડી. તેમાં પણ
 ગોપીજનોને લગવાનના તિરોધાનની સ્ફૂર્તિ સંપૂર્ણપણે થઈ ન હતી એટલે લગવાનની શોધ કરવામાં
 પણ તેઓ એક જ પ્રકારની વૃત્તિ ધારણ કરી શક્યાં નહિ એમ શુકદેવેલ ઉન્મત્તકવત્ એ પદમાં
 કહે છે. જેનો ઉન્માદ બાણુવામાં નથી આવ્યો તે ઉન્મત્તક કહેવાય છે; અથવા તો જેનો ઉન્માદ
 ખરાબ છે તે ઉન્મત્તક કહેવાય છે. જેમ ઉન્મત્ત માણુસ પોતાનું અને પારકું એમ વિવેક બાણુતો નથી
 અને વસ્ત્ર વગેરે ધારણ કરતો નથી તેમ આ ગોપીજનો પણ વિવેકરહિત થઈ ગયાં અને એક
 વનમાંથી ખીલ વનમાં ગયાં. વળી, ગોપીજનોએ લગવાનની ક્ષુદ્ર શોધ જ કરવા માંડી એમ નહિ,
 પરંતુ ઉન્મત્ત માણુસની માફક પૂછવા લાગ્યાં એમ શુકદેવેલ પ્રપ્ચ્છુઃ એ પદમાં કહે છે. શુકદેવેલ
 લગવાનના સ્વરૂપને ખરોખર બાણુ છે અને જેમના હાથ, પગ, સુખ, પેટ વગેરે આનન્દમય છે એવા
 કૃષ્ણુ લગવાનને અર્ધે ય સ્થિતિ કરતા બુવે છે. જે ભક્તિસહિત જ્ઞાન પ્રકટ થાય ત્યારે તો ખીલ પણ
 બુવે છે, કારણ કે અર્ધે ય લગવાનના તિરોધાનનો નાશ થયો છે. અર્ધે ય સ્થિતિ કરેલા, અર્થાત્ વ્યાપક,
 કૃષ્ણુ લગવાનને આ ગોપીજનોએ મર્યાદિત—અવ્યાપક—માગીને તેમને વિષે પ્રશ્નો પૂછવા લાગ્યાં,
 તેથી તેમનું અજ્ઞાન ખતાવવાને માટે શુકદેવેલ કહે છે કે આકાશવદન્તરં વહિર્મૂતેષુ સન્તમ્—
 આકાશની માફક પ્રાણીઓમાં બહાર અને અંદર રહેલા પુરુષને. આકાશ એ બહાર અને અંદર એ
 જેનો વિવેક કરે છે એમ પહેલાં—તૃતીય સ્કન્ધમાં—કહેવામાં આવ્યું છે. તે જ પ્રમાણે આ કૃષ્ણુ પણ
 બહાર અને અંદર એ જેનો વિવેક કરનાર છે. આ કારણથી જ આકાશને પ્રહ્નનું લિજ્જ કહેવામાં આવ્યું
 છે. આ પ્રકારના અર્ધે ય સ્થિતિ કરનારા કૃષ્ણુ લગવાનને ગોપીજનોએ બેચા નહિ, આત્માને વિષે વિચાર
 કર્યો નહિ, ચેતન પદાર્થોને પૂછ્યું નહિ અને સ્થાવર પદાર્થોને પૂછ્યું એમ શુકદેવેલ વનસ્પતીન્ પ્રપ્ચ્છુઃ
 એ શબ્દોમાં કહે છે. ગોપીજનોએ વનસ્પતિને લગવાનને વિષે પૂછ્યું, કારણ કે વનસ્પતિ એ વૈષ્ણુવ
 છે. ખરેખર, વૈષ્ણુવો જ, મૂર્ખ હોય તો પણ, વિષ્ણુ લગવાનની ગતિ બાણુ છે, પણ જેઓ વૈષ્ણુવ
 નથી તેઓ, ભલે ને તેઓ પોતે ઘણા હોશિયાર હોય તો પણ, વિષ્ણુની ગતિ બાણુતા નથી. ૪

અર્ધાં વનસ્પતિઓને પ્રશ્ન પૂછવાની અંદર પણ પ્રથમ ગોપીજનો પીપળો, પીપર અને વડ, જે
 લોકમાં વિષ્ણુ, પ્રહ્મા અને શિવના સ્વરૂપને પ્રાપ્ત થયાં છે, તેમને દૃષ્ટઃ એ શ્લોકમાં પ્રશ્ન પૂછે છે:—

હટ્ટો વઃ કચ્ચિદશ્વત્થ વૃક્ષ ન્યગ્રોધ નો મનઃ ।

નન્દસૂનુર્ગતો હત્વા પ્રેમહાસાવલોકનૈઃ ॥ ૫ ॥

અશ્વત્થો હિ વૈષ્ણવો વૃક્ષઃ, વિષ્ણુવત્ લોકે સન્માનમર્હતીતિ પ્રાયેણાયં જ્ઞાસ્યતિ, તથાપ્યયં સ્તવ્યઃ સ્વોત્તમભાવનયા ન જ્ઞાસ્યતીતિ તદર્થં હેતુભૂતં નામાહ । અશ્વસ્તિષ્ણવસ્મિન્નિતિ અશ્વત્થઃ । લોકાસ્તવશ્ચે તિષ્ઠન્તિ, અસ્મિંસ્તવશ્ચસ્તિષ્ઠતીતિ । ‘અશ્વો રૂપં કૃત્વા યદશ્વત્યેડતિષ્ઠત્’ इति શ્રુતેઃ । તર્હિ પ્રાજાપત્યોડશ્વત્થ इति તદપેક્ષયા પ્રાજાપત્યો વૃક્ષઃ પ્રઘ્વ્ય इति વૃક્ષં વૃચ્છન્તિ વૃક્ષેતિ । તત્રાપિ તસ્વાજ્ઞાનં નામ્ના વદન્તિ । અયં હિ મનુષ્યાણામજ્ઞઃનાર્થં પાવિત્ર્યક્ષારણાદુત્પન્નઃ અપવિત્રઃ લોકાનામજ્ઞાનહેતુરેવ । અતઃ કથં વક્ષ્યતીતિ । ‘પશુના વૈ દેવાઃ સ્વર્ગં લોકમાયન્, તેડમન્યન્ત મનુષ્યા નોડન્વામવિધ્યન્તીતિ, તસ્ય શિરચ્છિત્ત્વા મેધં પ્રાક્ષારયન્, સ વૃક્ષોડમવ’ इति શ્રુતેઃ । તર્હિ કર્મસમ્બન્ધરહિતઃ વૈષ્ણવ-ધર્મોપદેશ્ટા શિવઃ પ્રઘ્વ્ય इति તદ્વર્પં ન્યગ્રોધં વૃચ્છન્તિ ન્યગ્રોધેતિ । તસ્્યાપિ દૂષણમ્ । નિતરામગ્રા-પ્યધો યસ્યેતિ । અતોડન્તે હીનભાવં ગચ્છતીતિ અગ્રે ગમને હેતુર્મવિધ્યતિ । ઘઃ યુષ્માકં સમ્બન્ધી

હે પીપળા !, હે પીપર !, હે વડ !, તમે તમારા સંબંધીને—કૃષ્ણુ
ભગવાનને—જેયા છે ? કારણકે નંદરાયના પુત્ર પ્રેમપૂર્વક હાસ્ય કરીને
અને દૃષ્ટિ નાખીને અમારું મન ચોરીને લઇ ગયા છે. ૫

પીપળો એ વૈષ્ણવ વૃક્ષ છે—પીપળાનો દેવતા વિષ્ણુ છે—અને તેને લોકમાં વિષ્ણુની માફક
સાડું માન—પૂજા—ઘટે છે, એટલે તે ભગવાન કયાં છે એ ઘણું ખડું બાણુતો હુશેઃ છતાં પણ આ આડ
સ્તબ્ધ છે, પોતાની જાતને ઉત્તમ માને છે, એટલે ભગવાન કયાં છે તે બાણુતો નહિ હોય એમ માનીને
ગોપીજનો તે આડને પોતાને ઉચ્ચતાનું ભાન છે તે સૂચવવા માટે તેનું હેતુભૂત નામ—અશ્વત્થ—
કહે છે. જેમાં અશ્વ સ્થિતિ કરે છે તે અશ્વત્થ કહેવાય છે. લોકો તો અશ્વમાં સ્થિતિ કરે છે, જ્યારે
આમાં—પીપળામાં—તો અશ્વ સ્થિતિ કરે છે, કારણ કે ‘અશ્વ રૂપ ધારણ કરીને અશ્વત્થમાં રહ્યો તેથી
પીપળો અશ્વત્થ કહેવાય છે’ એ પ્રમાણેની શ્રુતિ છે.

તો પછી ‘અશ્વત્થનો દેવતા પ્રભવતિ છે’ એ શ્રુતિને અનુસરીને પીપળાના કરતાં પ્રભવતિ દેવતા
વાળા વૃક્ષને પ્રશ્ન કરવો ઘટે છેઃ આમ વિચાર કરીને ગોપીજનો વૃક્ષ એમ કહીને પ્લક્ષ—પીપર—ને
ભગવાન વિષે પ્રશ્ન પૂછે છે. તેમાં પણ ગોપીજનો પીપર કાંઈ બાણુતો નથી એમ તેના નામનો પ્રયોગ
કરીને કહે છે. મનુષ્યો અજ્ઞાનમાં રહે તેટલા માટે પવિત્રતા દૂર કર્યા પછી આ આડ ઉત્પન્ન થયેલું છે.
અને તેથી તે અપવિત્ર હોઈ લોકોના અજ્ઞાનનું કારણ જ છે; તેથી આ આડ—પીપર—શી રીતે ઉત્તર
આપી શકશે ? પીપર અપવિત્ર અને અજ્ઞાનનું કારણ છે, કારણ કે “પશુ વડે દેવો, ખરેખર, સ્વર્ગમાં
ગયા. તેમણે વિચાર્યું કે ‘મનુષ્યો આપણી યાજ્ઞ આવશે;’ તેમણે તે પશુનું માથું કાપી નાખી લોકોની
ધારા ચલાવી. અઃ લોકો જ પ્લક્ષ વૃક્ષ થયું.” એ પ્રમાણેની શ્રુતિ છે.

તો પછી કર્મ સાથે જેમનો સંબંધ નથી અને જે વૈષ્ણવ ધર્મનો ઉપદેશ કરનાર છે એવા
મહાદેવને પ્રશ્ન કરવો ઘટે છે એમ માનીને મહાદેવરૂપ વડને ન્યગ્રોધ એમ કહીને ગોપીજનો ભગવાન
વિષે પ્રશ્ન પૂછે છે. આ વડના આડમાં પણ દોષ છે. આ આડ ન્યગ્રોધ કહેવાય છે. જેમનો આગળનો
ભાગ બહુ નીચે જાય તે ન્યગ્રોધ કહેવાય છે. તેથી અન્તે આ આડ નીચે જ જાય છે; આથી ભગવાનને
આગળ જવાનું કારણ મળે છે.

વઃ એટલે તમારા સંબંધી—ભગવાન—તમે જેયા ? (આ વૃક્ષોએ ભગવાનને જેયા હોય તો
ભગવાન વૃક્ષોના દર્શનના વિષય બને, અને તે રીતે તેમના સંબંધી ગણી શકાય.) કચ્ચિત્ત્નો અર્થ
અજ્ઞાની સંભવના છે.

भवद्भिः किं दृष्टः । प्रभ्रसम्भावनायां कच्चिदिति । दृष्टोऽस्माभिः पूर्वम्, सर्वदैव वा, ततः किं भवतीनामिति चेत्, नो मनः हृत्वा गत इति । ननु स विष्णुः कथं चौर्यं करिष्यतीति, तत्राहुः नन्दसूनुरिति । नन्दस्य चेत् पुत्रो जातः, तदा तत्कार्यं कर्तव्यम् । ते हि दधिदुग्धादिचौर्यं कुर्वन्ति । अतो मनश्चौर्यमपि नात्यन्तं विरोधि । भर्तृनामाग्रहणं वा । अत एव हरणपर्यन्तं प्रभुपुत्र इति न ज्ञातः । अन्यथा भोगं परित्यज्य कथं गच्छेत् । नन्वन्तःस्थितं मनः कथं गृहीतमित्याशङ्क्य, त्रिविधं मनः त्रिभिरपि धर्मैर्गृहीतवानित्याह प्रेमहासावबलोकनैरिति । प्रेमपूर्वकहास्यसहितान्यबलोकनानि मनोहराणि । तमोरजःसत्त्वभावा उक्ताः । प्रेम्णा अन्तःप्रवेशः, हास्येन ग्रहणम्, अवलोकनेन हरणमिति ॥ ५ ॥

तेषामनुत्तरं मत्वा, एते अमुख्यपला महान्तोऽपि काकसेव्या एवेति, ये महान्तः पुष्पवन्तः सुगन्धाः, तान् पृच्छाम इति कुरबकादीन् पृच्छन्ति कच्चिदिति ।

અમે ભગવાનને પહેલાં જોયા હતા, અથવા તો હૃદયમાં જ તેમનાં દર્શન કરીએ છીએ; પણ તેમાં તમારે—ગોપીજનોને—શું ?—આ પ્રમાણે જો વૃક્ષો ગોપીજનોને કહે તો તેના ઉત્તરમાં ગોપીજનો કહે છે કે નો મનો હૃત્વા ગતઃ, અમારું મન હરણ કરીને તે ભગવાન નાસી ગયા છે.

અરે ! એ તો વિષ્ણુ છે: તે શી રીતે ચોરી કરશે ?—એમ જો પ્રશ્ન કરવામાં આવે તો ગોપીજનો કહે છે કે નન્દસૂનુ, તે નન્દનો પુત્ર છે. જ્યારે ભગવાન નન્દના પુત્ર તરીકે જન્મ્યા છે ત્યારે તો તેણે નન્દનું કાર્ય કરવું જોઈએ. નન્દદિ લોકો તો હર્ષી, દૂધ વગેરેની ચોરી કરે છે. તેથી ભગવાને જે અમારા મનની ચોરી કરી તેમાં ઘડુ વિરોધ નથી. અથવા તો ભગવાન ગોપીજનોના પતિ છે અને પતિનું નામ ન લેવાય એટલા માટે ગોપીજનોએ નન્દસૂનુ:—નન્દના પુત્ર—એ પ્રમાણે કહ્યું. આ કારણથી જ એમ જણાય છે કે ભગવાને ગોપીજનોના મનનું હરણ કર્યું ત્યાં સુધી ગોપીજનોએ ભગવાનને પોતાના શેઠના પુત્ર છે એમ માનેલા, તેમને ચોર તરીકે જાણેલા નહિ; (કારણ કે પોતાના સ્વામીનો પુત્ર ચોરી કરે નહિ એમ તેઓ માનતાં હતાં, પણ અંતે તો ભગવાન ચોર જ નીકળ્યા.) જો આમ ન માનીએ તો—જો ભગવાન ચોર નથી એમ માનીએ તો—ભોગનો લાગ કરીને તે કેમ આવ્યા જાય ? (ચોર હોય તે જ ભોગનો લાગ કરીને આવ્યો જાય; ભગવાન તે પ્રમાણે આવ્યા ગયા છે તો તે ચોર જ છે એમ સિદ્ધ થાય છે.)

અરે ! ગોપીજનોના શરીરની અંદર રહેલા મનનું ભગવાને શી રીતે હરણ કર્યું એમ જો શંકા કરવામાં આવે તો તેના સમાધાનમાં શુકદેવજી પ્રેમહાસાવલોકનૈઃ એ શબ્દોમાં કહે છે કે ભગવાને ત્રણ પ્રકારના મનનું ત્રણેય પ્રકારના ધર્મો વડે હરણ કર્યું. પ્રેમપૂર્વક હાસ્યવાળાં અવલોકનો મનનું હરણ કરનારાં છે. આ પ્રમાણે તમસ, રજસ અને સત્ત્વ એ ત્રણ ભાવોનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું; પ્રેમ એ તમસનો ભાવ છે, હાસ્ય એ રજસનો ભાવ છે અને અવલોકન એ સત્ત્વનો ભાવ છે. (જેનું મન જે પ્રકારનું હોય છે તેનું મન તે પ્રકારે ભગવાન હરણ કરે છે. જો મન તમ:પ્રધાન હોય તો ભગવાન પ્રેમના પ્રાધાન્યથી તે મનનું હરણ કરે છે.) પ્રેમ વડે ભગવાન અંદર પ્રવેશ કરે છે, હાસ્ય વડે મનનું શ્રહણ કરે છે અને અવલોકન વડે હરણ કરે છે. ૫

પીપળો, પીપર અને વડ એ ત્રણ વૃક્ષોએ ઉત્તર ન આપ્યો એમ જ્યારે ગોપીજનોએ માન્યું ત્યારે ગોપીજનોએ વિચાર કર્યો કે આ વૃક્ષોનાં કૃણ મુખ્ય—ઉપયોગી—નથી, અને આ બધાં વૃક્ષો મોટાં છે છતાં પણ તેમનો ઉપયોગ કાગડાઓને જ કરવા યોગ્ય છે; તેથી જે મોટાં વૃક્ષો છે, જેમને યુષ્પ દાવ છે અને જે સારી વાસવાળાં છે એવાં કુરબક વગેરે વૃક્ષોને ભગવાન વિષે આલો આપણે પ્રશ્ન પૂછીએ. આ પ્રમાણે વિચાર કરીને ગોપીજનો કચ્છિત્ત્ એ શ્લોકમાં પ્રશ્ન પૂછે છે:—

કચ્ચિત્ કુરબકાશોકનાગપુત્રાગચમ્પકાઃ ।

રામાનુજો માનિનીનાં ગતો દર્પહરસ્મિતઃ ॥ ૬ ॥

કુરબકાશોકૌ કામોદીપકૌ । એતે કામવાણપુષ્પાઃ । નાગો નાગકેસરઃ, પુત્રાગશ્ચમ્પકશ્ચ અતિસુગન્ધપુષ્પાઃ । તે હિ કામિનં વ્યાવર્તયન્તિ । અતઃ પદ્માખ્યેતે જ્ઞાસ્યન્તીતિ । રામાનુજઃ કચ્ચિન્ન-વદ્ધિદૈટ્ટ ઇતિ વૃચ્છન્તિ । પૂર્વવદેવ પ્રયોજનકથનમ્ । માનિનીનાં દર્પહરં સ્મિતં યસ્ય । વ્યર્થમેવ ગતો ભગવાન્, સ્મિતમાત્રેણેવ દર્પો ગચ્છતિ, કિં ગમનેન । મયં તુ નારસ્યેવ, યતો રામાનુજઃ વલભદ્ર-પ્રાતા, મર્દુનામ ન વ્રાહ્મગિતિ । વયં સર્વા એવ માનિન્યઃ સ્થિતાઃ । અતોડસ્સદર્પદમનાર્થં ગતઃ । પ્રાયેણૈતૈર્ન દૃષ્ટઃ । કુત્સિતરવાત્ કં સુખં યસ્ય । રોદનપ્રિયોડયમ્ । અશોકશ્ચ શોકનાશક એવ, ન તુ કસ્યચિત્ સુખં પ્રયચ્છતિ । નાગોડયં નાપ્રૈવ મયાનકઃ । ગજપદ્મેડપિ પુંસામપિ નાગઃ । ચમ્પકોડપિ પરિણામવિરસઃ । અફલાચ્ચૈતે ॥ ૬ ॥

પૂર્વોક્તાસ્વપુષ્પાઃ, એતે અફલાઃ । ફલપુષ્પાભ્યાં નાનાવિધવિનિયોગસંભવાદજ્ઞાનં મત્વા, તુલસ્યાસ્તદુભયં નાસ્તીતિ ભગવદીયત્વેન પ્રસિદ્ધાં વૃચ્છન્તિ કચ્ચિદિતિ ।

હે કુરબક !, હે અશોક !, હે નાગ !, હે પુત્રાગ !, હે ચંપક !,
સ્મિતમાત્રથી માનિની સ્ત્રીઓના ગર્વ હરનાર બળદેવલ્લના નાનાભાઈને
તમે જતાં જોયા ? ૬

કુરબક અને અશોક એ બે વૃક્ષો કામને વધારનારાં છે. આ કુરબક વગેરે વૃક્ષોનાં પુષ્પો કામદેવનાં બાણ છે. નાગ એટલે નાગકેસર. નાગ, પુત્રાગ અને ચમ્પક એ ત્રણ વૃક્ષોનાં પુષ્પો બહુ સુગંધિ છે. તે કામી પુરુષને ધીબ્ધ કાર્યમાંથી અટકાવે છે. આથી આ પાંચે ય વૃક્ષો ભગવાન કયાં ગયા છે તે બાણતાં હશે. બળદેવલ્લના નાના ભાઈને તમે જોયા છે એમ ગોપીજનો વૃક્ષોને પ્રશ્ન પૂછે છે. પહેલાં જેમ ગોપીજનોએ, ભગવાન પોતાનું મન હરણુ કરીને નાસી ગયા છે તેટલા માટે, વૃક્ષોને ભગવાન વિષે પ્રશ્ન પૂછ્યો, તેમ આ સ્ત્રીક્રમાં પણ તેમણે તે જ કારણથી વૃક્ષોને ભગવાન વિષે પ્રશ્ન પૂછ્યો છે. ભગવાનને દર્પહરસ્મિત કહેવામાં આવ્યા છે; અર્થાત્ જેમનું સ્મિત માનિની સ્ત્રીઓના ગર્વનું હરણુ કરનાર છે એવા ભગવાન. ભગવાન નકામા જ જતા રહ્યા; એમના ક્રુદ્ધ સ્મિતથી જ દર્પ ચાલ્યો જાય છે, તો પછી ભગવાનને નાસી જ્યાની શી જરૂર હતી? ભગવાનને કોઈનો ભય તો છે જ નહિ, કારણ કે તે રામાનુજ—બળદેવલ્લના નાનાભાઈ—છે. પોતાના પતિનું નામ ન લેવાય એટલા માટે ગોપીજનોએ ભગવાનને માટે રામાનુજ એ શબ્દનો પ્રયોગ કર્યો. અમે બધાં ય માનિનીઓ છીએ; તેથી અમારા ગર્વનો નાશ કરવાને માટે ભગવાન જતા રહ્યા. ઘણુંબધું આ વૃક્ષોએ ભગવાનને જતાં જોયા નથી; કારણ કે આ કુરબક (કુ+રવ+ક) ને ખરાબ શબ્દથી ક—સુખ—મળે છે; તેને રહવું ગમે છે. આ અશોક (અ+શોક) શોકનો જ નાશ કરે છે, પણ કોઈને સુખ આપતો નથી. આ નાગ પોતાના નામથી જ ભય ઉત્પન્ન કરે છે. નાગનો અર્થ હાથી કરવામાં આવે તો પણ તે—પુત્રાગ—પુરુષોમાં પણ હાથી છે. અર્થાત્ તે બહુ અભિમાની હોવાથી અમને ઉત્તર નહિ આપે. ચમ્પક પણ પાકે એટલે રસ વગરનો થઈ જાય છે. આ બધાં વૃક્ષોમાં ઉપર જણાવેલા દોષો છે તે ઉપરાંત ધીબ્ધે પણ દોષ છે અને તે એ કે તેમને ક્રુદ્ધ નથી. ૬

પાંચમા સ્ત્રીક્રમાં જણાવેલાં વૃક્ષોને પુષ્પ નથી, અને છઠ્ઠા સ્ત્રીક્રમાં જણાવેલાં વૃક્ષોને ક્રુદ્ધ નથી. પુષ્પો શોભા આપનારાં છે, એટલે જે વૃક્ષોને પુષ્પ નથી તેમનામાં શોભા નથી; અને જે વૃક્ષોને ક્રુદ્ધ નથી તે વૃક્ષોને પૂછવામાં આવતો પ્રશ્ન પણ નિષ્ફળ જાય છે. ક્રુદ્ધ અને પુષ્પ એ બેનો અનેક પ્રકારનો વિનિયોગ સંભવે છે એટલે આ બધાં વૃક્ષો ભગવાન વિષે કાંઈ બાણતાં નથી એમ ગોપીજનોએ માન્યું,

કચ્છિત્તુલસિ કલ્યાણિ ગોવિન્દચરણપ્રિયે ।

સહ ત્વાઽલિકુલૈર્વિભ્રત્ દૃષ્ટસ્તેઽતિપ્રિયોઽચ્યુતઃ ॥ ૭ ॥

તુલસીતિ સમ્બોધનં સહીમિવ મત્વા । સા ચેત્ પૂર્વસમ્બન્ધસ્મરણેન મક્તેવ ભગવન્તં ભજેત્,
તદા રસો ન પુટ્ત્વ ઇતિ તાં ભગવત્પત્નીં મન્યમાના આહુઃ કલ્યાણીતિ । એવમપિ સતિ મક્તિપ્રધાનેત્-
સ્મદાઘપેક્ષયા ડક્ક્ટ્રેત્યાહુઃ ગોવિન્દચરણપ્રિય ઇતિ । કિન્ન્ર, તવ દર્શને ઉપાયોપ્યસ્તિ । ત્વત્સજાતી-
યસ્ય તત્ર વિચમાનત્વાત્ । સજાતીયો હિ સજાતીયં માર્ગસ્થં દૃઢ્વા ગચ્છતિ । તવાહુઃ । અલિકુલૈઃ સહ
ત્વાત્વાં વિભ્રત્ દૃષ્ટ ઇતિ । કિન્ન્ર, તે ભગવાનત્યન્તં પ્રિયઃ, યદ્યનેન માર્ગેન ગતઃ સ્યાત્, અવશ્યં
ત્વયા દૃષ્ટઃ સ્યાદિતિ ॥ ૭ ॥

તત્રાપ્યરુચિં મત્વા, ઇયં સપત્નીવત્ સ્વોત્કર્ષં ક્યાપયન્તી કથમન્યામ્બો વક્ષ્યતીતિ, સાધારણ્યઃ
ક્ષિય એવાસ્માકમુપકારિણ્ય ઇતિ, તાઃ પૃચ્છન્તિ માલતીતિ ।

માલત્યદર્શિં વઃ કચ્છિત્ મલ્લિકે જાતિ યૂથિકે ।

પ્રીતિં વો જનયન્ યાતઃ કરસ્પર્શૈન માધવઃ ॥ ૮ ॥

અને વિચાર કર્યો કે તુલસીનો ક્ષણ અને પુષ્પ એ બંને થ રીતે ઉપયોગ સંભવતો નથી એટલે તે
ભગવદીય તરીકે પ્રસિદ્ધ છે, માટે તેને પ્રશ્ન પૂછવા દો. આ પ્રમાણે વિચાર કરીને ગોપીજનો
તુલસીને કચ્છિત્ એ શ્લોકમાં ભગવાનને વિષે પ્રશ્ન પૂછે છે:—

હે તુલસી ! હે કલ્યાણી ! હે ભગવાનના ચરણ ઉપર પ્રીતિ
રાખનારી ! બ્રમરોની સાથે તને ધારણ કરનારા, અને તને અસંત પ્રિય
એવા અચ્યુતને તેં બેચા છે ? ૭

‘હે તુલસી !’ એ પ્રમાણે ગોપીજનોએ જે સંબોધન કર્યું તે તુલસીને પોતાની સખી માનીને કર્યું
છે. પહેલાંનો સંબંધ—ભગવાનના ચરણારવિન્દની સેવા કરવાનો સંબંધ—સંભારીને જે તુલસી
લક્ષ્મી માફક ભગવાનનું ભજન કરે તો રસ પુટ્ત્વ થાય નહિ; તેટલા માટે તુલસીને ભગવાનની પત્ની
માનીને ગોપીજનો કહે છે કે કલ્યાણિ. આમ હોવા છતાં પણ, તુલસીમાં લક્ષિત પ્રધાન છે તેથી તે
અમારા કરતાં ઉત્તમ છે એમ ગોપીજનો ગોવિન્દચરણપ્રિયે એ શબ્દમાં કહે છે. વળી, તારી પાસે
ભગવાનનું દર્શન કરવાનો ઉપાય પણ છે, કારણ કે તારા જેવી ખીણ વસ્તુ, તુલસી, ત્યાં—
ભગવચ્ચરણમાં—છે. એક પદાર્થ પોતાના જેવા ખીણ પદાર્થને રસ્તામાં ઉભેલો બેઠને ત્યાં જાય છે.
(તું પણ તુલસી છું, અને તારી સખતીય તુલસી ભગવાનના ચરણમાં બેઠને તું ત્યાં જાય અને તને
ભગવાનનાં દર્શન થાય એ સ્વાભાવિક છે.) આ વાત શુકદેવજી અલિકુલૈઃ સહ ત્વા ત્વાં વિભ્રત્ દૃષ્ટઃ—
બ્રમરોની સાથે તને ધારણ કરનારા તે બેચા ?—એ શબ્દોમાં કહે છે. વળી, તને ભગવાન ઘણા પ્રિય છે;
જે ભગવાન આ માર્ગે ગયા હોય તો તેં જરૂરી તેમને, બેચા હોય. ૭

ગોપીજનોએ તુલસીને પ્રશ્ન પૂછ્યો, તે પણ તેમને ગમ્યો નહિ, કારણ કે ‘આ તુલસી પોતાની
શ્રેષ્ઠતા દેખાડે છે એટલે ખીણ સ્ત્રીઓને ભગવાન વિષે તે શી રીતે કહી શકશે’ એમ ગોપીજનોને
વિચાર આવ્યો. તેમણે ફરીથી વિચાર્યું કે સાધારણ સ્ત્રીઓ જ અમારા ઉપર ઉપકાર કરશે. આ પ્રમાણે
વિચાર કરીને ગોપીજનો માલતિ એ શ્લોકમાં તે બધાને પ્રશ્ન પૂછે છે:—

હે માલતી ! હે મલ્લિકા ! હે બધ ! હે બુંધ ! હાથના સ્પર્શથી

તમને પ્રીતિ ઉત્પન્ન કરતા માધવ ગયા તે તને બેચા ? ૮

हे मालति वः युष्माभिः प्रलेकं नानारूपाभिः दृष्टः कञ्चित् । तथैव मल्लिके, हे जाति, हे यूथिके । एताश्चतस्रो लताः अतिसुगन्धपुष्पाः भगवत्प्रियाः । अतः वः युष्माकं करस्पर्शेन प्रीतिं जनयन् पुष्पावचयं कुर्वन् माधवो लक्ष्मीसहितः । लक्ष्म्या सह तिष्ठति, अतस्तस्याः चूडाबन्धनार्थं पुष्पावचय आवश्यक इति ॥ ८ ॥

ननु यद्यप्येताः स्त्रियः, तथाप्यफला इति, अल्पा इति, स्वार्थपरा इति, लक्ष्मीपक्षपालिन्य इति न वदिष्यन्तीति ज्ञात्वा आम्रादीनत्युत्तमान् पृच्छन्ति चूतेति ।

चूतप्रियालपनसाशनकोविदारजम्बवर्कविल्ववकुलाग्नकदम्बनीपाः ।

येऽन्ये परार्थभवका यमुनोपकूलाः शंसन्तु कृष्णपदवीं रहितात्मनां नः ॥९॥

चूतासौ मधुराम्लप्रकृतिकां । कालशिन्नफलौ वा । प्रियालस्तु वीजेप्यधिकरसयुक्तः । पनसो महाफलः । अन्ये चाशनादयो वृक्षाः पुष्फलप्रधानाः । किं बहुना । अन्येऽपि ये मधूकादयः । परार्थमेव जन्म येषां ते परार्थभवकाः । किञ्च, यद्यपि सर्वे एव वृक्षाः परार्थजन्मानः, तत्रापि ये यमुनोपकूलाः यमुनाया उपकूले तपस्विन इव तिष्ठन्ति ते ह्यवश्यं भगवन्तं पश्यन्ति च । अतः

हे मासति ! तमे अधां ये—बूँदा बूँदा इषवाणां दरेडे—लगवानने जेया ? तेऽत्र प्रभाषे हे भद्विका !, हे लक्ष !, हे लुध ! तमे अधां ये लगवानने जेया ? आ आर लताओ णडु सुगन्धि पुष्पोवाणी छे अने लगवानने प्रिय छे. तेथी वः—तमने—माधव—लक्ष्मील संहित लगवान्—हस्तना स्पर्शेथी प्रीति उपपन्न करे छे—तमासां पुष्पो लगवान् पोताना हस्त पती चूटे छे अने ते रीते हस्तस्पर्शेथी तमने आनन्द आपे छे. लगवान् लक्ष्मीलणी साथे स्थिति करे छे, तेथी तेमनो—लक्ष्मीलनो—चोटलो माधवा माटे पुष्पोने चूटवानी जर छेय छे. ८

जे हे आ मासती वगेरे लताओ स्त्रीओ छे, छां पण तेमने इण नथी; ते अल्प छे, स्वार्थपरायण छे, पण छाया, इण वगेरे आपीने लोकोना उपर उपकार करनारी नथी, अने लक्ष्मीलनो व पक्षपात करनारी छे, अर्थात् धनवान् माणुस व आ लताओनो उपयोग करी शके छे; आधी ते आपणुने उत्तर नछि आपे जेस गोपीजनोअे नपयुं. तेथी ते चूत अे प्रलोडभां आत्र वगेरे उत्तम वृक्षोने लगवान् विषे प्रश्न पूछे छेः—

हे आंया !, हे रायण !, हे पनस !, हे आशन !, हे कोविदार !,
हे लंभुडा !, हे आकडा !, हे पीली !, हे णकुल !, हे आंभलांओ !,
हे कदंब !, हे नीप !, तथा पीजना उपर उपकार करवाने माटे उपपन्न
थयेलां अने श्रीयमुनांलना तट उपर आवेलां हे अन्य वृक्षो !, आत्मरहित
अेवां अमने लगवाननो पत्तो देभाडो. ८

चूत अे मीको आंयो छे, अने आत्र अे भाटो आंयो छे; अथवा तो ते अनेने लूँदे लूँदे सभये इण आवे छे. प्रियाल—रायण—तो पीजभां पण अधिक रसवाणी छेय छे. पनसने मोटां इण छेय छे. आशन वगेरे पीजं वृक्षोमां पुष्प अने इण प्रधान छे. वधादे शुं कडेवुं ? पीजं पण मधूक वगेरे वृक्षो छे. पीजने माटे व जेमनो जन्म छे ते परार्थभवक कडेवाय छे. वणी, जे हे अधांय वृक्षो उपकार करवाने माटे उपपन्न थयेलां छे, तेमां य पण जे यमुनोपकूल छे, जे श्रीयमुनांलना तट उपर तपस्वीओनी माइक स्थिति करे छे, ते तो अवश्य व लगवानने जुवे छे अने पीजने ते प्रभाषे ज्ञान आपे छे. तेथी हे वृक्षो ! तमे सदानन्द अेवा लगवाननो पत्तो पतावो, जेथी लगवान् कथे मार्गे गया अे अमे अरोपर न्हाणीअे. अधां वृक्षो गोपीजनोना उपर दया करे तेदला माटे गोपीजनो कडे छे हे

સદાનન્દસ્ય પદવીં શંસન્તુ । યથાસ્મદ્વદયે સમાયાતિ । દયાર્થમાહુઃ રહિતાત્મનામિતિ । કેચિત્
ગૃહરહિતાઃ ધનરહિતાઃ દેહરહિતા વા વયં ત્વાત્મરહિતા એવ । અતઃ સર્વાંપેક્ષયા વયં દીનાઃ । અતઃ
કૃષ્ણપદવીમસ્પદર્થે શંસન્તુ ॥ ૧ ॥

એવમતિવિલાપે દીનતાયામાવિષ્કૃતાયાં ભૂમૌ ભગવચ્ચરણારવિન્દાનિ દૃષ્ટાનિ, તદા ભૂમિં સ્તુવન્તિ
કિં તે કૃતમિતિ ।

કિં તે કૃતં ક્ષિતિ તપો વત કૈશવાંઘ્રિસ્પર્શોત્સવોત્પુલકિતાઙ્ગરુહૈર્વિભાસિ ।
અપ્યંઘ્રિસંભવ ઉરુક્રમવિક્રમાદ્રા આહો વરાહવપુષઃ પરિરમ્ભણેન ॥ ૧૦ ॥

હે ક્ષિતિ તે ત્વયા કિં વા તપઃ કૃતમ્ । અસ્માભિરપિ તપઃ દૃતમેવ પરં નૈવં ફલમનુભૂતમ્ ।
સર્વથા પુણ્યવ્યતિરેકેણ નેષ્ટસિદ્ધિઃ, સુતરાં ભગવદ્દક્ષણા । સ્વસ્ય તદ્ભાવમાશઙ્ગ્ય વ્રતેતિ સ્વેદે । ન
કેચલં તવ પાદસમ્બન્ધમાત્રં કિન્ત્વન્યેઽપિ ભાવા દ્રશ્યન્ત ઇલાહુઃ । કૈશવસ્ય વ્રહ્માદેરપિ મુક્તિદાતુઃ
વ્રહ્મપ્રાર્થિતચરણારવિન્દસ્ય અંઘ્રિસ્પર્શેન ઉત્સવો યસ્યાઃ । સ્વેદો દ્રશ્યત એવ, અન્યથા પદાનિ સ્પૃષ્ટાનિ
ન ભવેયુઃ । અન્યોપ્યુત્સવો દ્રશ્યતે, ઉત્પુલકિતા ચ । સર્વત્ર દૂર્વાઙ્કુરા ઉત્થિતા ઇતિ અઙ્ગરુહૈઃ
રોમાઙ્ગૈઃ કૃત્વા વિશેષેણ ભાસિ । ઉત્પુલકિતાઙ્ગરુહૈર્વા । અંઘ્રિસ્પર્શોત્સવા વિભાસિ । નનુ સર્વત્રૈવ

રહિતાત્મનામ્—અમે આત્મા વિનાનાં છીએ. કેટલાક ધન વગરના હોય છે, કેટલાક ધનવગરના હોય છે,
કેટલાક દેહ વગરના હોય છે; પરંતુ અમે તો આત્મા વગરનાં જ છીએ. તેથી ખીજા બધા કરતાં અમે
વધારે દીન—ગરીબ, દયાને પાત્ર—છીએ. આ કારણથી અમારે માટે હે વૃક્ષો! તમે કૃષ્ણનો પત્તો
ખતાવો. ૯

આ પ્રમાણે જ્યારે ગોપીજનોએ ઘણો વિલાપ કર્યો અને દીનતા પ્રકટ થઈ ત્યારે ભૂમિ ઉપર ભગવાનનાં
ચરણારવિન્દો તેમણે જોયાં. તે સમયે ગોપીજનો કિં તે કૃતમ્ એ પ્રલોકમાં ભૂમિની સ્તુતિ કરે છે:—

હે પૃથ્વી! તેં શું તપ કર્યું છે? તારા રોમે રોમે પુલકિત થવાથી
કૈશવના ચરણના સ્પર્શના ઉત્સવવાળી તું શોભે છે. એ ઉત્સવ શું ચરણ
સ્પર્શથી થયો છે? કે વામનજીએ પૃથ્વી ઉપર ચરણ મૂક્યું તેથી થયો છે?
કે વરાહ પ્રભુના આલિંગનથી થયો છે? ૧૦

હે પૃથ્વી! તેં શું તપ કર્યું છે? અમે પણ તપ કર્યું જ છે, પણ આ પ્રકારના કૃણનો અમને
અનુભવ થયો નથી. પુણ્ય વિના ઇષ્ટસિદ્ધિ કોઈ પણ પ્રકારે થતી નથી, તેમાં ય પણ ખાસ કરીને
ભગવાન વિષે જ્ઞાન આવે એવી ભગવાનની પગલીઓરૂપી ઇષ્ટસિદ્ધિ તો પુણ્ય વિના થતી જ નથી. પોતાની
ઇષ્ટસિદ્ધિ થઈ નથી એમ માનીને ગોપીજનોને વ્રત—અરે—એ પ્રમાણે ખેદ થાય છે. હે પૃથ્વી! તને
કેવળ ભગવાનના ચરણનો સંબંધ થયો છે એટલું જ નહિ પરંતુ ખીજા પણ ભાવો તારામાં ભેવામાં
આવે છે એમ ગોપીજનો કહે છે. કૈશવ એટલે બ્રહ્મા અને મહાદેવને પણ મુક્તિ આપનાર પ્રભુઃ
જેમના ચરણારવિન્દની પ્રાર્થના બ્રહ્મા અને મહાદેવ કરે છે તે કૈશવ. આવા કૈશવના ચરણના સ્પર્શથી
ઉત્સવ—આનન્દ અને પરસેવો—જેમને થયો છે એવી પૃથ્વી. ઉપર પરસેવો દેખાય છે જ, નહિ તો
ભગવાનનાં પગલાં સ્પૃષ્ટ હોઈ શકે નહિ. ખીજા પણ ઉત્સવ—આનન્દ—પૃથ્વીમાં ભેવામાં આવે છે.
પૃથ્વી પુલકિત થઈ છે. બધે ય દૂર્વાના અંકુરો પ્રકટ થયા છે એટલે અંગરુહોથી—રોમાંચોથી—પૃથ્વી
વિશેષ શોભે છે. અથવા તો ખીજા રીતે પણ અન્વય કરી શકાય છે: હે પૃથ્વી!, ઉત્પુલકિત—ઊભા
થએલા—રોમને લીધે ભગવાનના ચરણના સ્પર્શના ઉત્સવવાળી તું શોભે છે.

પુલકો દરયતે યદિ કેશવાંત્રિસ્પર્શેન સ્યાત્ તત્રૈકદેશે સ્યાત્ સ્વેદવદિત્યાશક્લ્ય હેત્વન્તરમુત્પ્રેક્ષન્તે અપ્યં-
ગ્રિસંભવ ઉરુક્રમાદ્વેતિ । અપીતિ સંભાવનાયામ્ । અનેન ચરણસ્પર્શેન પૂર્વસ્થિતચરણસ્પર્શઃ સ્મૃતઃ ।
સ તુ સર્વત્ર ભૂમૌ વ્યાપ્તઃ । અતસ્તેન અંગ્રિણા સંભવો યસ્ય વત્સવસ્ય । ઉરુક્રમઃ ત્રિવિક્રમઃ । તસ્ય
વિક્રમાત્ પદન્યાસાદ્વેતિ તત્રાપ્યનિર્ધારઃ । ન હિ ચરણં સંવન્ધમાત્રેણ સંભોગરહિતેન સાત્ત્વિકભાવરૂપ
વત્સવો રોમાશ્ચો ભવિતુમર્હતિ । તદર્થં પશ્યાન્તરમાશક્લ્યે આહો વરાહવપુષઃ પરિરમ્ભણેનેતિ । અનેન
સ્વસમાનતા ચ વર્ણિતા ॥ ૧૦ ॥

एवं स्थावरान् पृष्ठा जङ्गमान् पृच्छन्ति अपीति ।

अप्येणपह्युपगतः प्रिययेह गात्रैस्तन्यन् दृशां सखि सुनिर्वृतिमच्युतो वः ।

कान्ताङ्गसङ्कुचकुङ्कुमरञ्जितायाः कुन्दस्रजः कुलपतेरिह वाति गन्धः ॥ ११ ॥

हे एणपत्ति कृष्णसारपत्नि, પ્રિયયા કયાચિત્ લક્ષ્યા અન્યયા વા ઉપગતઃ મિલિતઃ સ્ત્રીસહિતઃ,
અનેન માર્ગેણ ગચ્છન્, સ્વગાત્રૈઃ સ્વાવયવૈઃ, ભવતીનાં દૃશાં સુનિર્વૃત્તિં તન્વન્ દટ્ટઃ કચિત્ ।
અનેતૈવ માર્ગેણ ગત ઇતિ ચરણારવિન્દર્શનાન્ નિશ્ચીયતે । યદિ દટ્ટો ભવેત્, તદા અસ્માભિરપિ દ્રઘું
શક્યત ઇતિ । ત્વં ત્વન્યસ્ય પત્ની અસ્માકં ચ સર્સી ભવસિ । અત આહુઃ હે સર્સીતિ । સહિત્વં

અરે, અધે ય પુલક જોવામાં આવે છે, જો કેશવના ચરણના સ્પર્શથી પુલક હોય તો પરશેવાની
માફક એક જ ભાગમાં તે પુલક હોવો જોઈએ એમ શંકા કરીને ગોપીજનો પીઠું કારણ અપ્યઙ્ગિસંભવ
ઉરુક્રમવિક્રમાદ્વા એ શબ્દોમાં કહેવે છે. અપિનો અર્થ સંભાવના છે. પૃથ્વીને ધર્મથી આ ભગવાનના
ચરણના સ્પર્શથી પહેલાંના ચરણસ્પર્શનું સ્પર્શ થાય છે. તે ચરણસ્પર્શ તો ભૂમિ ઉપર અધે વ્યાપેલી
હતો. તેથી તે ચરણથી ઉત્પત્તિ છે એની એવો અંગ્રિસંભવ ઉત્સવ. ઉરુક્રમ એટલે ત્રિવિક્રમ—ત્રણ
પગલાં ભરનાર વામનજી. તેમના વિક્રમથી—પગ મૂકવાથી—આ આનન્દ થયો છે? જા પદનો પ્રયોગ
કરવામાં આવ્યો છે એટલે આ બાબતમાં પણ ગોપીજનોને નિશ્ચય ધર્મ શકતો નથી. ભગવાનના કેવળ
ચરણના સ્પર્શથી જ, સંભોગ કર્યા વિના, પૃથ્વીને સાત્ત્વિકભાવરૂપ ઉત્સવ, રોમાંચ, સંભવી શકતો
નથી. તેથી ગોપીજનો પીઠું કારણ કલ્પીને કહે છે કે આહો વરાહવપુષઃ પરિરમ્ભણેન—અથવા તો
વરાહ અવતાર ધારણ કરનાર પ્રભુના આર્દ્રિગનથી તમને આનન્દ થયો છે?—આમ કહેવાથી પૃથ્વી
ગોપીજનોની સમાન છે એમ વર્ણન કરવામાં આવ્યું. ૧૦

આ પ્રમાણે સ્થાવર પદાર્થોને પ્રશ્ન પૂછીને જંગમ—હાલતા ચાલતા—પદાર્થોને ગોપીજનો અપિ
એ શ્લોકમાં પ્રશ્ન પૂછે છે:—

હે મૃગલી! હે સખી! પ્રિયાની સાથે અહીંથી જતા અને પોતાનાં

અવયવોથી તમારા નેત્રોને આનન્દ આપતા ભગવાનને તમે જોયા છે?

કારણ કે પ્રિયતમાના અંગસંગના સમયે તેના સ્તન ઉપરના કુંકુમથી રંગાયલી

ગોકુલપતિની કુંદપુષ્પની માળાની સુગંધ અહીં આવે છે. ૧૧

હે એણપત્ની—કૃષ્ણસાર નામના હરણની પત્ની—! પ્રિયાની સાથે—કોઈક લક્ષ્મીની સાથે અથવા
તો પીજી કોઈ સ્ત્રી સાથે—આ રસ્તે જતા, અને પોતાના ગાત્રોથી—અવયવોથી—તમારાં નેત્રોને ઘણો
આનન્દ આપતા ભગવાન તમે જોયા છે? ભગવાન આજ માર્ગે ગયા છે એમ એમનાં ચરણારવિન્દના
દર્શનથી નિશ્ચય થાય છે. જો તમે ભગવાનને જોયા હોય તો અમે પણ એમને જોઈ શકીએ. તું તો
પીજની પત્ની છે અને અમારી સખી છે; તેથી ગોપીજનો કહે છે કે હે સહિ. ગોપીજનો મૃગલીને
સખી તરીકે માને છે એનું કારણ એ કે બન્નેને કૃષ્ણ ઉપર પ્રેમ હતો, અને બન્નેને ભય હતા અને

કૃષ્ણાનુરક્ત્યા નેત્રતુલ્યત્વેન મીરુત્વાદિધર્મૈઃ । અન્યથા ભવતીનાં વિકસિતનયનાનિ ન ભવન્તીતિ ।
નનુ કૃતલીલઃ કિમિતિ પ્રાર્થયતે, તત્રાહુઃ અચ્યુત ઇતિ । નનુ કથં જ્ઞાયતે પ્રિયયા ઉપગત ઇતિ, તત્રાહુઃ
કાન્તેતિ । કાન્તાયા અજ્ઞસજ્ઞે યત્કુચયોઃ કુઙ્કુમં તેન રજ્જિતાયાઃ કુન્દમ્બજઃ કુન્દપુષ્પમાલાયાઃ
ગોકુલપતેઃ સમ્બન્ધિન્યા ઇહ ગન્ધો વાતિ । આર્દ્રશ્ચ ગન્ધઃ આર્દ્ર કુઙ્કુમં જ્ઞાપયતિ । સાત્ત્વિકમાવા-
દેવાર્દતા । અતો જ્ઞાયતે પ્રિયયા સજ્ઞત ઇતિ ॥ ૧૧ ॥

एवं हरिणपत्नीं पृष्ठा इयं भर्तृसमीपे वक्तुमशक्तेति पूर्वं भगवत्स्तुतान् वृक्षान् पृच्छन्ति बाहुमिति ।

बाहुं प्रियांस उपधाय गृहीतपद्मो रामानुजस्तुलसिकालिकुलैर्मदान्धैः ।

अन्वीयमान इह वस्तरवः प्रणामं किं वाभिनन्दति चरन् प्रणयावलोकैः ॥१२॥

પ્રિયાયા અંસે બાહુમુપધાય દ્વિતીયેન હસ્તેન ગૃહીતપદ્મઃ રામાનુજો નિર્ભયઃ તુલસિકાયાઃ
સમ્બન્ધિનો યેઽલયઃ તેષાં કુલૈઃ કૃત્વા અન્વીયમાનઃ પશ્ચાદ્ ગમ્યમાનઃ । હે તરવઃ । પૂર્વ ભગવતા
મક્ત્વેન સ્તુતાઃ, અતો ભવદ્ધિઃ કૃતં પ્રણામમિહૈવ કિમભિનન્દતિ, ન વેતિપ્રશ્નઃ । પ્રિયાંસે બાહુ-
મુપધાયેતિ સમતયા ગમનેન લક્ષ્યતે । ઉભયોઃ પદાનાં પક્લ્યાકારેણ ગમનાન્ । કદાચિત્ પદાનાં

ભગવાનનાં ગાત્રોથી નેત્રને આનન્દ થતો હતો એટલે બંનેનાં નેત્રો પણ સરખાં હતાં. બે મૃગલીઓને
ભગવાનનાં દર્શન થયાં ન હોત તો તેમનાં નેત્રો વિકસિત થાત નહિ. (પણ તેમનાં નેત્રો આનન્દથી
વિકાસ પામ્યાં છે, એટલે સ્પષ્ટ સમગ્રાય છે કે તેમણે ભગવાનને જોયા છે.)

ભગવાને તો લીલા કરેલી છે તો પછી તેમની તમે પ્રાર્થના શા માટે કરો છો ?—આ પ્રમાણે બે
ગોપીજનોને કહેવામાં આવે તો તેના ઉત્તરમાં તેઓ કહે છે કે અચ્યુતઃ—ભગવાન્ અચ્યુત છે.
ભગવાન્ પ્રિયાની સાથે ગયા એમ તમે શી રીતે જાણ્યું ?—એમ બે ગોપીજનોને પૂછવામાં આવે તો
તેના ઉત્તરમાં તેઓ કહે છે કે કાન્તા. કાન્તા—પ્રિયતમા—ના અંગના સંગ વખતે સ્તનો ઉપર જે
કુંકુમ હતું તેનાથી રંગાયલી ગોકુલપતિ ભગવાનની કુન્દપુષ્પની માળાની સુગંધ અહીં આવે છે.
ગન્ધમાં ભીનાશ છે એટલે કુંકુમ પણ ભીનું છે એમ જણાય છે. કુંકુમમાં જે આર્દ્રતા—ભીનાશ—છે
તે સાત્ત્વિક ભાવને લીધે જ છે. તેથી જણાય છે કે પ્રિયાની સાથે ભગવાન્ છે. ૧૧

આ પ્રમાણે હરિષ્ણપત્નીને પ્રશ્ન પૂછીને ગોપીજનોએ વિચાર્યું કે આ મૃગલી પોતાના પતિની પાસે
રહીને અમારા પ્રશ્નનો ઉત્તર આપી શકશે નહિ. તેથી પહેલાં—બારમા અધ્યાયમાં—ભગવાને જે
વૃક્ષોની સ્તુતિ કરેલી છે તેમને બાહુમ્ એ શ્લોકમાં ગોપીજનો પ્રશ્ન પૂછે છે:—

હે વૃક્ષો! પ્રિયાના ખભા ઉપર એક હાથ મૂકીને, બીજા હાથમાં
કમળ લઇને જતા, જેમની પાછળ તુલસીના મદાન્ધ ભમરાઓનાં ટોળાં
ભમ્યા કરે છે એવા, બળદેવળના નાના ભાઈ પ્રેમથી તમારા ઉપર દૃષ્ટિ
નાખીને તમારા પ્રણામ સ્વીકારે છે કે ? ૧૨

ભગવાને પ્રિયાના ખભા ઉપર એક હાથ મૂક્યો છે અને બીજા હાથમાં કમળ લીધું છે. ભગવાન્
રામાનુજ—બળદેવળના નાનાભાઈ—છે તેથી તે નિર્ભય છે. તુલસીના સંબંધવાળા જે ભમરાઓ છે
તેમનાં ટોળાં ભગવાનની પાછળ ભમે છે. હે તરુઓ! પહેલાં—દશમસ્કન્ધના બારમા અધ્યાયના
પાંચમા શ્લોકમાં—ભગવાને તમારી ભક્ત તરીકે સ્તુતિ કરેલી છે: તેથી તમે ભગવાનને જે પ્રણામ કર્યાં
તે ભગવાને અહીં જ સ્વીકાર્યાં કે નહિ ?—એમ ગોપીજનો વૃક્ષોને પ્રશ્ન કરે છે. ભગવાન્ અને
સ્વામિનીજી એ બંનેના પગો લીટી આકારે જતા હતા એટલે એક સરખી ગતિએ તેઓ જતા હતા
એમ જણાય છે અને તે ઉપરથી એમ અનુમાન થાય છે કે ભગવાન્ પ્રિયાના ખભા ઉપર એક હાથ
મૂકીને જતા હતા: કોઈક વખત ભગવાનના પગોની સંયજતા જોવામાં આવતી હતી. તે ઉપરથી એમ

चाञ्चल्येन भ्रमरोपरुद्धगत्या तन्निवारणार्थं यत्नो लक्ष्यते । तरवश्च नम्राः, नमस्कारार्थमेव फलोपहारं कृत्वा भूमिसम्बद्धशिरसो जाताः । अतो ज्ञायते प्रणामः कृत इति । अनुत्थानात्संदेहः अभिनन्दति न वेति । अनभिनन्दने हेतुः चरन्निति । यो हि गच्छति स अनवहितोऽपि भवति । ननु निकट एव स गच्छति यद्यभिनन्दनं कृतं स्यात्, तदैव ध्रुयेत्, कथं संदेह इति चेत्, तत्राहुः प्रणयावलोकैरिति । प्रणयपूर्वकमवलोकैः, न तु वाचा । अतो ये निकटस्थास्त एव जानन्ति नान्ये ॥ १२ ॥

ते ज्ञानिनो वृक्षाः स्त्रीभिः सह सम्भाषणं न करिष्यन्तीति तत्पत्र्य एव प्रष्टव्या इत्याहुः पृच्छतेमा लता इति ।

पृच्छतेमा लता बाहूनप्याभ्रिष्टा वनस्पतेः ।

नूनं तत्करजस्पृष्टा विभ्रत्युत्पुलकान्यदो ॥ १३ ॥

वनस्पतेर्बाहुनाभ्रिष्टा अप्येताः पृच्छत । यद्यपि तासामप्यनवसरः, ताश्च पुनर्भर्तृभुजा-
लिकिता अपि भगवत्करजैरेव नखैः स्पृष्टाः सखः उत्पुलकानि विभ्रति । न हि रसान्तराविष्टानां
रसान्तरार्थं स्पृष्टा भवति । अत एव ज्ञायते 'सर्वोपमर्द्धां भगवत्सम्बन्धी रस' इति । एवं सर्वपामेवा-

नष्टाय छे डे लभराओ लगवाननी गतिने रोडता हुता अन्ये तेथी तेभने—लभराओने—दूर करवाने
भाटे लगवान् प्रथम करता हुता. तरुओ नीच्यां हुतां; लगवानने नभरकर करवा भाटे तेभण्डे क्षण
धरापीने लूमि उपर पोतानुं माथुं भूक्षुं हुतुं. आ उपरथी नष्टाय छे डे तरुओओ लगवानने प्रथाम
ध्यां छे. हुण्डु सुधी वृक्षो लिलां धयां नथी—नीच्यां वणी रडेलां छे—तेथी गोपीजनोने संदेहु थाय छे डे
लगवाने तेभना—वृक्षोना—प्रथाम स्वीकार्यां डे नडि. लगवाने वृक्षोना प्रथाम कदाचित् न स्वीकार्या
डोय तो तेनुं करण्डु चरन्—लगवान् जाता हुता—अे छे. ने माण्डस आले छे ते ध्यान वगरनो पण्डु डोय छे.

अरे ! लगवान् तो पासेथी न लय छे; जे तेभण्डे वृक्षोना प्रथाम स्वीकार्यां डोय तो ते न सभये
ते—अभिनन्दन—सांलणवाभां आवे; तो पछी ते विषे संदेहु डेनी रीते थाय छे ?—अेभ जे शंका
करवाभां आवे तो तेना समाधानभां गोपीजनो कडे छे डे प्रणयावलोकैः. लगवाने वृक्षोना प्रथामनो
ने स्वीकार कर्थां हुथे ते प्रेमपूर्वक दृष्टिथी कर्थां हुथे, वाणीथी नडि. भाटे जे लोको वृक्षोनी पासे छे ते न
लगवाने वृक्षोने आपेहुं अभिनन्दन लण्डे छे, भील नडि. १२

आ वृक्षो ज्ञानी छे अेटले स्त्रीओनी साथे ते ओलशे नडि, भाटे तेभनी स्त्रीओने न लगवान्
विषे प्रश्न करवो जेथअे. आ प्रभाण्डे विचार करीने गोपीजनो पृच्छतेमा लताः अे प्रलोकां लताओने
प्रश्न पूछे छेः—

आ लताओ वनस्पतिनां षाहुथी आलिंगायली छे छतां पण्डु तेभने

पूछे. परेपर, लगवानना नभना स्पर्शथी तेभने रोमांथ थाय छे. १३

वनस्पतिना षाहुथी लेटायली छे छतां पण्डु आ लताओने लगवान् विषे प्रश्न पूछे. जे डे आ
लताओने आ सभये अवकाश नथी, तेओ पोताना पति—वनस्पति—ना षाहुथी आलिंगायली छे
छतां पण्डु लगवानना करजेनो—नभोनो—न तेभने स्पर्श थयो छे अेटले तेभने रोमांथ धयां छे.
परेपर, अेक रसभां तहीन धर्ष जनाराओने भील रसने भाटे स्पृष्टा डोती नथी. तेथी न नष्टाय छे
डे लगवत्संघंधी रस भील जधा रसनो नाश करनार छे.

आ प्रभाण्डे न्यारे जधा य पदार्थोअे गोपीजनोने उत्तर न आण्यो त्यारे तेओ भूछित जेवां धर्ष
गथां. अर्ही सुधी गोपीजनोअे लगवान् विषे लुटा लुटा पदार्थोने जे प्रश्नो कर्थां तेनी वात धर्ष. नव
प्रकारनी आ गोपीजानुं नव प्रलोकां (५-१३) वरुण करवाभां आण्युं. एसभी गोपीजन जे लगवाननी

વચને મૂર્છિતા इव जाता इति । एतदन्ता प्रश्नकथा । नवविधा एता गोप्यो निरूपिताः । दशमी तु भगवता नीयते । एवमन्वेषणेन रसस्थैर्य निरूपितम् ॥ १३ ॥

एवं तिरोधानेन जाततापनिवारणार्थं यत्ने निरूपितः । एतदुपमर्दिका भगवल्लीला प्रादुर्भूता । तस्या विलासं वक्तुं पूर्वोपसंहारपूर्वकमुपक्रमते इतीति ।

श्रीशुक उवाच—इत्युन्मत्तवचो गोप्यः कृष्णान्वेषणकातराः ।

लीला भगवतस्तास्ता ह्यनुचक्रुस्तदात्मिकाः ॥ १४ ॥

इतिशब्दः प्रकारवाची । एवंप्रकारेण प्रभायोग्येऽपि प्रश्नकरणादुन्मत्तवाचो गोप्यो जाताः । कृष्णस्यान्वेषणे कातरा अपि, दीना अपि, जाताः । तनुर्वाक् श्रान्ता । मनसि तु त्रयो वर्तन्त इति प्रथमस्यापगमे द्वितीय आविर्भूत इत्याह लीला इति । भगवतस्तास्ताः पूर्वमुक्ताः कृताश्च तदात्मिकाः सत्यः अनुचक्रुः । उन्मत्तवच इति छान्दसो ह्रस्वः । अथ वा । इति पूर्वोक्तमुन्मत्तवचः एतावदिति । ततो गोप्यः कृष्णान्वेषणार्थं कातरा जाता इति । भगवतो लीलाः षड्विधाः स्वाभाविक्यः तासामपि भेदाः तास्ताः । युक्तश्चायमर्थः । भगवति हृदि समाविष्टे लीलामिः सहिते, यदा यदा भगवानवतरति, तदा तदा पूतनासुपयःपानादिकं करोति, तथैव संवत्सरलीलायां पुरुषोत्तमादिषु

પાસે ઉભી છે તેને તો ભગવાન લઈ જાય છે. આ પ્રમાણે ભગવાનની ગોપીજનોએ શોધ કરી એટલે રસની સ્થિરતાનું—રસાસક્તિનું—નિરૂપણ થયું. ૧૩

આ પ્રમાણે ભગવાનના તિરોધાનથી ગોપીજનોને જે તાપ થયો તેના નિવારણને માટે ગોપીજનોએ જે યત્ન કર્યો તેનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું. ગોપીજનોના તાપનો નાશ કરનારી ભગવદ્લીલા પ્રકટ થઈ. આ ભગવદ્લીલાના વિલાસનું વર્ણન કરવાને માટે શુકદેવજી પૂર્વનો ઉપસંહાર કરીને જિત્તે એ પ્રમાણે આરંભ કરે છે:—

શુકદેવજી કહેછે:—આ પ્રકારનાં ઉન્મત્ત વચનો ખોલતાં ગોપીજનો

કૃષ્ણની શોધમાં દીન થઈ ગયાં; અને ભગવદાત્મક થઈ જઈને પહેલાં

વર્ણવેલી ભગવદ્લીલાનું અનુકરણ કરવા લાગ્યાં. ૧૪

इति शब्दो अर्थ प्रकार, रीत, थाय छे. आ प्रमाणे जेभने प्रश्न करवा जेवो नथी जेवा अचेतन पदार्थोने पक्षु गोपीजनोंके प्रश्न कर्यो एटले गोपीजनों उन्मत्तवाणी—उन्मत्त मनुष्यता जेवी वाणी वाणां—थयां. गोपीजनों कृष्णनी शोध करवाभां कातर—दीन—पक्षु थयां; तेभनां शरीर अने वाणी थाकी गयां; तेभना मनभां तो ताप, लीला अने भगवान् जे त्रष्टे य छे; एटले जेभ जवाणा अंध थई जवाथी अग्नि तिरोहित थई जय छे तेभ गोपीजनोंके भगवानने विषे प्रश्नो करीने शोध करवा जे यल कर्यो ते न्यारे अंध थयो त्यारे रसासक्तिनं शरीर अने वाणीभांथी तिरोधान थयुं; तेथी भील पदार्थोने—भगवद्वीलाओ—प्रादुर्भाव थयो जेभ लीला: जे शब्दभां शुकदेवजो कडे छे. गोपीजनोंके भगवदात्मक थईने भगवाननी लुटी लुटी—पहेलां जे वर्णववाभां आवी छे अने भगवाने जे करेली छे ते अंधी—लीलाओनं अनुकरणु कर्युं. उन्मत्तवच: जे पदभां उवाच: ने जहले उवच: थईने जे ह्रस्व स्वर थयो छे ते वैदिक प्रयोग छे.

अथवा તો શ્લોકનો ખીજે પ્રકારે પણ અન્વય થઈ શકે છે. જિત્તે એટલે પહેલાં કહેવામાં આવેલું તે અર્થ અત્યાર સુધીનું ઉન્મત્તવચ:—ઉન્મત્તની વાણી—છે. પછીથી ગોપીજનો કૃષ્ણની શોધ કરવાને માટે કાતર—દીન—થઈ ગયાં. ભગવાનની લીલા સ્વાભાવિક રીતે છ પ્રકારની છે; તેમાં પણ અનેક પ્રકારના ભેદ છે એટલે મૂળ શ્લોકમાં તાસ્તા:—લુટી લુટી લીલાઓ—જે પ્રમાણે કહેવામાં આવ્યું છે. (મૂળ શ્લોકમાં જે હિ પદ છે તેનો ભાવ જોવો છે કે) આ બધો અર્થ યોગ્ય છે. ન્યારે ભગવાન લીલાસહિત હૃદયમાં પ્રવેશ કરે છે, ન્યારે ન્યારે ભગવાન અવતાર લે છે, ત્યારે ત્યારે તે પૂતનાસુપય:

પ્રસિદ્ધિઃ । एतासामपि मनसि आविर्भूतेन कर्तव्यं तत्साक्षात्कर्तुमशक्यमिति भावनयैवाविर्भूत इति अनुकरणमात्रं कृतवलयः ॥ १४ ॥

મત્કયાતિમત્તાસ્તદ્ભાવમીવન્મત્તાસ્તુ રોપતઃ । દ્વેષમાવં સમાશ્રિત્ય ક્રીડન્સ્યો જાતમત્સરાઃ ॥ ૧ ॥

સત્ત્વાદિગુણભાવેન નવલીલાઃ પ્રપેદિરે । અતો ન ન્યૂનભાવોઽત્ર હાવિષ્ટાઃ શકટાદિભિઃ ॥ ૨ ॥

સર્વત્ર હરિવુદ્ધ્યા વા પાદસ્પર્શેષ્ચચા પુનઃ । જલ્લલાદિભાવોઽપિ તત્સમ્બન્ધપ્રસિદ્ધયે ॥ ૩ ॥

પાન વગેરે કરે છે. તે જ પ્રમાણે પુરુષોત્તમ માસ અને બીજા ઉત્સવોમાં વર્ષના ઉત્સવો થાય છે એ વાત પ્રસિદ્ધ છે. આ ગોપીજનોના મનમાં પ્રકટ થઈને ભગવાનને જે કરવાનું છે તેનો સાક્ષાત્કાર કરવો અશકય હોવાથી ભાવનાથી જ ભગવાન પ્રકટ થયા; તેથી ગોપીજનોએ ભગવાનનું અનુકરણ જ કર્યું. ૧૪

(અર્થાં ગોપીજનોનો પોતાના પ્રિય કૃષ્ણમાં સરખો જ રનેહુ હતો છતાં પણ કોઈક વખત કોઈ ગોપીજનને ભગવદ્ભાવ થતો તો કોઈક વખત બીજી ગોપીજનને પૂતનાદિભાવ થતો હતો. શ્રીમહાપ્રભુજી આનું કારણ નીચે પ્રમાણે સમજાવે છે.) જે ગોપીજનોને કેવળ ભગવાનનું જ જ્ઞાન હતું તે અતિમત્ત કહેવાય છે, અને જેમને ભગવાનના ઉપરાંત ભગવાનની સાથે સંબંધમાં આવેલા પદાર્થોનું પણ જ્ઞાન હતું તે ઈષ્ટ-મત્ત—ધોડાં મત્ત—કહેવાય છે. આ પ્રમાણે નાયિકાના ભેદને લીધે ભાવમાં ભેદ આવે છે. એક જ નાયિકામાં પણ ભુદે ભુદે સમયે ભુદે ભુદે ભાવ હોય છે. અર્થાત્ ભગવાન, ભગવદ્લીલા અને અને ભગવત્સંબંધી પદાર્થ—આ ત્રણગાંથી જેને જ્યારે જે સ્વરૂપની સ્મૃતિ થાય છે તે જ્યારે તદાત્મક જ થઈ જાય છે, કારણ કે તેનો ભાવ વિશુદ્ધ છે. જે ગોપીજનો ભક્તિને લીધે અતિમત્ત થયેલાં હતાં તેમને ભગવદ્ભાવ પ્રાપ્ત થયો, અને જે ઈષ્ટ-મત્ત થયેલાં તેમને પૂતનાદિભાવ પ્રાપ્ત થયો અને ક્રોધથી દ્રેષ રાષ્ટ્રીને મત્સરતાથી તે ક્રીડા કરવા લાગ્યાં. સત્ત્વ, રજ્જ્સ અને તમસ્સ એ ત્રણ ગુણોવાળા ભાવને લીધે ગોપીજનોએ નવ લીલા કરી. (૧૫-૨૩ શ્લોકોમાં દરેક શ્લોકમાં ભુદી ભુદી લીલાનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે છતાં પણ તે એક જ પ્રકારની છે એન માનવું.) ૧૩.

(કેટલાંક ગોપીજનોને ભગવાનનું જ્ઞાન ન થતાં પૂતનાદિનું જ્ઞાન થયું, તેમાં ભાવની ન્યૂનતા આવી જાય, અને આ ન્યૂનતાનું સમાધાન કરવાને માટે બીજું કોઈ કારણ આપી શકાય એમ નથી. આથી શ્રીમહાપ્રભુજી નીચે પ્રમાણે બીજા પક્ષ આપે છે.) કેટલાંક ગોપીજનોમાં શકટાદિનો આવેશ થયેલો હોવાથી અર્થાં તુલ્ય કોટિનાં જ છે, એટલે આમાં કોઈ ભતનો ન્યૂનભાવ નથી. અર્થાત્ ભગવદ્ભાવવાળી ગોપીઓ અને પૂતનાદિભાવવાળી ગોપીઓ તુલ્ય જ છે. ભગવાનની લીલા નિશિષ્ટ પ્રકારની છે. તેમાં ભગવાનની કૃતિ અને ભગવાનની સાથે સંબંધમાં આવેલા પદાર્થ એ બંનેનો સમાવેશ થાય છે, આ બેમાંથી એકનો નહિ. તેથી જ્યાં જે અંશ પ્રકટ થયો હોય ત્યાં તે જ અંશ વર્ણવવામાં આવે છે, એટલે આ અર્થાં ભાવોમાં કોઈ પણ સ્થળે કોઈ પણ ભાવની ન્યૂનતા નથી. આ પક્ષ પ્રમાણે જ્યાં એક લીલા પ્રકટ થાય છે ત્યાં બીજી લીલા પ્રકટ થતી નથી એમ સિદ્ધ થાય છે. ૨

(હવે શ્રીમહાપ્રભુજી ત્રીજા પક્ષ દર્શાવતાં આજ્ઞા કરે છે કે ભગવદ્ભાવવાળી ગોપી કરતાં પૂતનાદિભાવવાળી ગોપી ઉત્તમ છે.) ગોપીજનોને ઘણી આર્તિ થયેલી હોવાથી સર્વત્ર જ ભગવદ્ભુદ્ધિ થઈ છે, અને ફરીથી ભગવાનના ચરણના સ્પર્શની ઇચ્છા થવાથી તેમનો ઉલ્લાસ—ખાંણીયો—વગેરે ભાવ પણ ભગવાનના ચરણારવિન્દનો સંબંધ સારી રીતે સિદ્ધ કરે છે. ગોપીજનોનો વિરહભાવ અતિ ઉત્કટ થયો હતો અને તેથી તેઓ અતિ દીનતાથી કોઈ પણ પ્રકારે ભગવાનના ચરણારવિન્દનો અમને સંબંધ થાય એમ ઇચ્છા રાખવા લાગ્યાં; પહેલાં જ્યાં ભગવાનના ચરણનો સંબંધ થયો હતો તે પ્રમાણે તેઓ આચરણ કરવા લાગ્યાં, અને પ્રાર્થના કરવા લાગ્યાં કે જે આપ મારા ઉપર ચરણ નહિ ધરો તો પૂતના, ઉલ્લાસ ઇલાદિ બુદ્ધિથી પણ ચરણ ધરો. આ પ્રમાણે ગોપીજનોને ઘણી આર્તિને લીધે સર્વત્ર ભગવદ્ભુદ્ધિ થઈ. અર્થાત્ પૂતનાદિભાવવાળાં ગોપીજનો ભગવદ્ભાવવાળાં ગોપીજનો કરતાં ઉત્તમ છે. ૩

કસ્યાશ્ચિત્પૂતનાયન્યાઃ કૃષ્ણાયન્યપિષત્સ્તનમ્ ।

તોકાયિત્વા રુદત્યન્યા પદાહન્ શકટાયતીમ્ ॥ ૧૫ ॥

પ્રથમતો ભગવચ્ચરિત્રં પૂતનાસુપયઃપાનમિતિ, કાચિત્પૂતના મૂતા જાતા, અન્યા 'અહં કૃષ્ણ'ઇત્યુ-
ક્તવતી, તદા તામક્રે ભગવદ્બુદ્ધ્યા અગૃહ્ણાત્ । તતસ્તસ્યાઃ પૂતનાયન્યાઃ કૃષ્ણાયન્તી સ્તનમપિષત્ ।
તસ્યાસ્તુ મરણભાવના ન સ્થિતેતિ સા ન મૃતા । નાપ્યનુકરણં કૃતવતી । કૃષ્ણાયન્તી ચ સ્તનમાત્રમેવ
પિષતિ । અલૌકિકસામર્થ્યાભાવાત્ ઇતિ સ્તનપાનમાત્રમુક્તમ્ । અમદ્ગ્લતાનિવૃત્તયે ચ । શકટમદ્ગ્-
લીલામાહ તોકાયિત્વેતિ । તોકવદાચરતિ, આત્માનં તોકં મન્યતે વા, તોકવદાત્માનં કૃત્વા વા ।
શકટાયતીં શકટવત્ સ્થિતાં, અહન્ તાહિતવતી ॥ ૧૫ ॥

તૃણાવર્તલીલામાહ દૈત્યાયિત્વેતિ ।

દૈત્યાયિત્વા જહારાન્યામેકા કૃષ્ણાર્મ-ભાવનામ્ ।

રિઙ્ગયામાસ કાપ્યંઘ્રી કર્ષન્તી ઘોષનિઃસ્વનૈઃ ॥ ૧૬ ॥

દૈત્યવદાત્માનં કૃત્વા કૃષ્ણસ્વાર્મ વાલ્યં ભાવયન્તી, કૃષ્ણાર્મભાવનાં તામેકા આત્માનં
દૈત્યાયિત્વા જહાર । કાઽપિ અંઘ્રી કર્ષન્તી ઘોષનિઃસ્વનૈઃ રિઙ્ગયામાસ ચલિતવતી । યથા

કૃષ્ણુના જેવું આચરણ કરતી એક ગોપીએ પૂતના જેવું આચરણ
કરતી બીજી ગોપીનું સ્તનપાન કર્યું; બાલકના જેવું આચરણ કરતી અને
રુદન કરતી એક ગોપીએ ગાડાના જેવું આચરણ કરતી બીજી ગોપીને
ચરણથી પ્રહાર કર્યો. ૧૫

પૂતનાસુપયઃપાન એ ભગવાનનું પ્રથમ ચરિત્ર છે એટલે કોઈ એક ગોપી પૂતના થઈ, અને બીજી
ગોપી 'હું કૃષ્ણ છું' એમ બોલવા લાગી. તે વખતે પહેલી ગોપીએ બીજી ગોપીને 'આ ભગવાન છે'
એમ માનીને ખોળામાં લીધી. પછીથી કૃષ્ણવત્ આચરણ કરનારી ગોપીએ પૂતનાવત્ આચરણ કરનારી
ગોપીનું સ્તનપાન કર્યું. પૂતનાવત્ આચરણ કરનારી ગોપીજનને 'હું મરી જવાની છું' એવી ભાવના ન
હતી એટલે તે ન મરી ગઈ, તેમ તે પૂતનાનું અનુકરણ કરી શકી નહિ. કૃષ્ણવત્ આચરણ કરનારી
ગોપી તો ફક્ત સ્તનપાન જ કરે છે, કારણ કે ભગવાનના જેવું અલૌકિક સામર્થ્ય તેનામાં નથી. આ
કારણથી જ અને પૂતનાના મરણરૂપી અમંગલ દૂર કરવાને માટે મૂળ પ્રલોકમાં ફક્ત સ્તનપાનની વાત
કહેવામાં આવી છે. તોકાયિત્વા એ પદમાં શુકદેવજી શકટભંગલીલા કહે છે. તોકાયિત્વા એટલે
(૧) બાળકની માફક આચરણ કરવું, અથવા તો (૨) પોતાની બાતને બાળક માનવું, અથવા તો
(૩) પોતાની બાતને બાળક જેવું બનાવવું. શકટાયતીમ્ એટલે ગાડાની માફક ઉભેલી ગોપીને, અહન્
એટલે મારી. ૧૫

હવે શુકદેવજી દૈત્યાયિત્વા એ પ્રલોકમાં તૃણાવર્તલીલાનું વર્ણન કરે છે:—

પોતાની બાતને દૈત્યવત્ બનાવીને એક ગોપી કૃષ્ણુના બાલભાવની
ભાવના કરતી બીજી ગોપીને લઈ ગઈ. કોઈ એક ગોપી ઘૂંટણુ તાણીને
ધુધરીના સ્વરસહિત ચાલવા લાગી. ૧૬

દૈત્યાયિત્વા એટલે પોતાની બાતને દૈત્યવત્ કરીને: કૃષ્ણાર્મભાવના એટલે કૃષ્ણુના અર્ભ—
બાલભાવ—ની ભાવના કરનારી ગોપી. પોતાની બાતને દૈત્યવત્ બનાવીને એક ગોપીએ કૃષ્ણુના બાલ્યની
ભાવના કરનારી બીજી ગોપીનું હરણ કર્યું. બીજી કોઈ ગોપી ઘૂંટણુ તાણીને ધુધરીના સ્વર સાથે ચાલવા
લાગી. જેમ બાલ્યાવસ્થામાં ભગવાન મૂઠ અને ભયભીત થએલા માણસની માફક અનેક પ્રકારના
ધ્વનિ કરતા કરતા ચાલે છે તેમ આ ગોપી પણ ચાલવા લાગી.

વાલ્યે મુગ્ધપ્રમીતવત્ ઘોષપ્રવોષરુચિરં ભગવાન્ ગચ્છતિ । પૂર્વશ્લોકે ચતસ્ર ઉક્તાઃ લીલાદ્વયેન, વાસ્તામસતામસ્યઃ । અત્ર તિસ્ર એવ રાજસતામસ્ય इति । ચરિત્રલીલાયામુક્તા વિશેષા અત્રાપ્યનુસંધેયાઃ । અથ વા । યુગલાસ્તિસ્રો નિરૂપિતાઃ । ગુણાતીતા ત્વેકા । પુનઃ પ્રકારાન્તરેણ વહ્નયઃ એકભાવમાપન્નાઃ ભગવદિચ્છયા પ્રધાનગુણભાવં પ્રાપ્ય રજસા અનેકઘા વિક્ષિપ્તાઃ વહ્નુરૂપા જાતાઃ ॥ ૧૬ ॥

વૃન્દાવનક્રીડાયાં વત્સપાલકરૂપા જાતાઃ । તત્ર પ્રકારમાહ કૃષ્ણેતિ ।

કૃષ્ણરામાયિતે દ્વે તુ ગોપાયન્ત્યશ્ચ કાશ્ચન ।

વત્સાયતીં હન્તિ ચાન્યા તત્રૈકા તુ વકાયતીમ્ ॥ ૧૭ ॥

દ્વે કૃષ્ણરામાયિતે કૃષ્ણરામવત્ જાતે । કાશ્ચન ગોપાયન્ત્યઃ । ગોપા અત્ર વાલ્મીકીઃ । જાતિશબ્દોડયમ્ । વત્સરૂપાશ્ચ કાશ્ચન જાતાઃ । ચકારેણ સમુચ્ચિતાઃ । અન્યા પુનર્વત્સાયિતા વત્સાસુરવદાચરતિ । તાં ઘ્નતી ચ જાતા કૃષ્ણાયિતા અર્થાન્ । ચકારાત્ ફલાનિ પાતવન્તી ચ । અન્યા પુનઃ વકાયન્તીં ઘ્નતી જાતા । વત્સવધો લોકે વલ્લભદ્રકૃત હ્લપિ પ્રસિદ્ધઃ । 'પ્રલમ્બો નિહતોડનેન વત્સકો ઘેનુકાદયઃ' । અત ઇમયોર્વચ્યે એકા વકાયતીમ્, અન્યા વત્સાયતીમ્ ॥ ૧૭ ॥

પહેલાંના પ્રલોકમાં—પંદરમા પ્રલોકમાં—બે લીલાઓના વહ્નુનમાં ચાર ગોપીઓનું નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું. આ ચાર ગોપીઓ તામસ્તામસી છે. આ પ્રલોકમાં—સોળમા પ્રલોકમાં—ત્રણ જ ગોપીઓ છે, અને તે રાજસતામસી છે. ભગવાનની ચરિત્રલીલામાં જે જે વિશેષો—લેદો—કહેવામાં આવ્યા છે તે તે વિશેષોનું અહીં પણ અનુસંધાન કરવાનું છે. અથવા તો ત્રણ યુગલોનું નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું; પૂતના અને કૃષ્ણવત્ આચરણ કરનારી ગોપીઓનું એક યુગલ, બાલક અને શકટવત્ આચરણ કરનારી ગોપીઓનું બીજું યુગલ, અને દૈત્યવત્ આચરનારી અને કૃષ્ણના ખાલ્યની ભાવનાવાળી ગોપીઓનું ત્રીજું યુગલ; અને એક ચાલતી ગોપી યુષ્ઠાતીત છે તેનું પણ વહ્નુન કરવામાં આવ્યું. ફરીથી બીજે પ્રકારે એક ભાવવાળી ઘણી ગોપીઓ ભગવદિચ્છાને લીધે પ્રધાનભાવ—કૃષ્ણભાવ—અને ગૌષ્ણભાવ—બલદેવભાવ—પ્રાપ્ત કરીને, શુંગારરસના સંબંધવાળા રમેગુણ રૂપી ભાવને લીધે અનેક પ્રકારે તેમનામાં વિદેષ થવાથી બહુરૂપ—અનેક ભાવવાળાં—થયાં. ૧૬

વૃન્દાવનક્રીડામાં ગોપીજનો વત્સપાલકરૂપ થયાં. તેનો પ્રકાર શુકદેવજી કૃષ્ણ ઇત્યાદિ પ્રલોકમાં કહે છે:—

બે ગોપીજન કૃષ્ણ અને બલરામ થયાં અને અન્ય ગોપીજનો ગોપ થયાં. એક ગોપીજને વાહરડાનું આચરણ કરતી ગોપીને મારી, અને એકે તો બગલાનું આચરણ કરતી ગોપીને મારી. ૧૭

બે ગોપીજનો કૃષ્ણ અને બલદેવ થયાં, કૃષ્ણ અને બલદેવની માફક આચરણ કરવા લાગ્યાં. કેટલાંક ગોપીજનો ગોપ થયાં. ગોપનો અર્થ અહીં બાલક થાય છે. આ ગોપશબ્દ ભતિવાચક છે. કેટલાંક ગોપીજનો વાહરડાં થયાં. જનો અર્થ સમુચ્ચય છે. વળી, બીજી કોઈ ગોપી વત્સાસુરની માફક આચરણ કરતી હતી. તેને બીજી ગોપીએ મારી, અર્થાત્ જે ગોપી કૃષ્ણ થઈ હતી તેણે વત્સાસુર થએલી ગોપીને મારી. જનો અર્થ એ છે કે કૃષ્ણ થએલી ગોપી રૂળો પાડતી હતી. વળી, બીજી ગોપીએ બકાસુર થએલી ગોપીને મારી. લોકમાં વત્સાસુરનો વધ બલભદ્રે કર્યો છે એમ પણ પ્રસિદ્ધ છે, કારણ કે શ્રીમદ્ભાગવતમાં કહ્યું છે કે “બલભદ્રે પ્રલમ્બ, વત્સક અને ઘેનુકાદિને માર્યા છે.” તેથી બે ગોપીજનોમાંથી એકે બકાસુર થએલી ગોપીને મારી અને બીજીએ વત્સાસુર થએલી ગોપીને મારી. ૧૭

તતઃ પરં ગોપરૂપેણ વૃન્દાવનલીલામાહ આહ્યયેતિ ।

આહ્ય દૂરગા યદ્વત્ કૃષ્ણસ્તમનુકુર્વતીમ્ ।

વેણું ક્ષણન્તીં ક્રીડન્તીમન્યાઃ શંસન્તિ સાધ્વિતિ ॥ ૧૮ ॥

ગોરૂપાઃ કાશ્ચન જાતાઃ, ગોપાલરૂપાઃ કાશ્ચન । તત્ર યદ્વત્ કૃષ્ણઃ દૂરગાઃ ગાઃ આહ્ય વેણુક્ષણનં કરોતિ, એવં દૂરગા ગોપીરાહ્ય તં કૃષ્ણમનુકુર્વતી કાચિત્ જાતા તામ્ । વેણું ક્ષણન્તીમ્ તતો નાનાવિધક્રીડાં કુર્વતીમન્યાઃ ગોપાયિતાઃ સાધુસાધ્વિતિ શંસન્તિ ॥ ૧૮ ॥

एका पुनः क्रीडायां कृतापि लीला भागवते अनुक्ता तां भावयित्वा तादृशीं लीलां कृतवती, तदाह कस्याश्चिदिति ।

कस्याश्चित् स्वभुजं न्यस्य चलन्त्याहापरा ननु ।

कृष्णोऽहं पश्यत गतिं ललितामिति तन्मनाः ॥ १९ ॥

अत्रापि पूर्ववत् युगलास्तिस्रः । चतुर्थ्येषा । कृष्णरामायिते द्वे युगले । साध्वाशंसनहिता वेणुनादगपरा च तृतीया । एषा तु निर्गुणा । कस्यांचित् गोपरूपायां स्वभुजं स्थापयित्वा चलन्ती, अपरा गोपरूपा, अतोऽन्या । ननु हे गोप्यः अहं कृष्णः, मे ललितां गतिं पश्यतेति ।

પછીથી ગોપીજનોએ ગોપરૂપે જે વૃન્દાવનલીલા કરી તે શુકદેવજી આહ્ય એ પ્રલોકમાં કહે છે:—

જેમ દૂર ગએલી ગાયોને ખોલાવીને કૃષ્ણ વેણુ વગાડતા હતા તેમ કૃષ્ણનું અનુકરણ કરનારી ગોપી દૂર ગએલી ગાયોને ખોલાવીને વેણુ વગાડતી તથા ક્રીડા કરતી હતી. તેને ખીજાં ગોપીજનો 'ખહુ સુંદર, ખહુ સુંદર' કહી વખાણવા લાગ્યાં. ૧૮

કેટલાંક ગોપીજનો ગાય થયાં, અને કેટલાંક ગોપીજનો ગોપાલ થયાં. તેમાં જેમ કૃષ્ણ દૂર ગએલી ગાયોને ખોલાવીને વેણુનાદ કરે છે તેમ કૃષ્ણ થએલી ગોપી દૂર ગએલી ગોપીઓને ખોલાવી, વેણુ વગાડી અનેક પ્રકારની ક્રીડા કરે છે. ગોપ થએલી ખીજી ગોપીજનો 'ખહુ સરસ, ખહુ સરસ' કહી તેનાં વખાણુ કરે છે. ૧૮

એક ગોપીજને તો લગવાને જે લીલા ક્રીડામાં કરેલી છતાં પણ લાગવતમાં વર્ણવવામાં નહિ આવેલી એવી લીલાની ભાવના કરી એવી લીલા કરી એમ શુકદેવજી ક્યાંચિત્ એ પ્રલોકમાં કહે છે:—

કોઈ એક ગોપી ખીજી ગોપીના ખલા ઉપર પોતાનો હાથ મૂકીને, લગવાનમાં જ જેનું મન લાગ્યું હતું એવી તે ગોપીજન, ચાલતી ચાલતી કહે છે કે 'હું કૃષ્ણ છું, મારી મનોહર ચાલ જુવો.' ૧૯

(૧૭-૧૯ એ ત્રણ પ્રલોકમાં વૃન્દાવનલીલાનું વર્ણન છે.) અહીં પણ પહેલાંની માફક ત્રણ યુગલો છે, અને આ ચતુર્થ છે. કૃષ્ણરૂપ અને બકરૂપ થએલી ગોપીઓનું એક યુગલ; બલરામરૂપ અને વત્સરૂપ થએલી ગોપીઓનું બીજું યુગલ; આ પ્રમાણે બે યુગલ થયાં. અરાઠમા પ્રલોકમાં એક કૃષ્ણ થએલી દૂર ગએલી ગાયોને ખોલાવે છે, વેણુ વગાડે છે અને ક્રીડા કરે છે, અને ખીજાં ગોપીજન તેનાં વખાણુ કરે છે: આ પ્રમાણે આ બે ગોપીજનોનું એક યુગલ થાય છે અને તે ત્રીજું યુગલ છે. આ પ્રમાણે વેણુનાદ કરનારી કૃષ્ણ થએલી ગોપી જેનાં ગોપરૂપ થએલી ખીજી ગોપીઓ વખાણુ કરે છે તે ત્રીજી છે, ત્રીજું યુગલ સિદ્ધ કરે છે. આ પ્રલોકમાં જે કૃષ્ણ થએલી ગોપીનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે તે શુભાતીત છે. કોઈ ગોપ થએલી ગોપીના ઉપર પોતાનો હાથ મૂકીને ખીજી ગોપ થએલી ગોપી ચાલતી હતી. તે ખોલી, 'હું ગોપીઓ, હું કૃષ્ણ છું; મારી સુંદર ગતિ જુવો'. આ ગોપીમાં કોઈ પણ પ્રકારનો

દોષાભાવાર્થમાહ તન્મના इति । પૂર્વ કાયિકીં ચેષ્ટાં કેવલાં કૃતવતી । इदानीं वाचा सहिताम् ॥ ૧૯ ॥

પુનઃ પ્રકારાન્તરેણ ચાતુર્વિધ્યમાહ મા મૈષ્ટેતિ ।

મા મૈષ્ટ વાતવર્ષાભ્યાં તન્નાણં વિહિતં મયા ।

इत्युक्तवैकेन हस्तेन यतन्त्युन्निदधेऽम्बरम् ॥ ૨૦ ॥

एषैव निर्गुणा । काश्चन गोगोपगोपीरूपा जाता वृष्टिभीता इव । तदा वातवर्षाभ्यां हेतुभूताभ्यां मा मૈષ્ટ, मया तन्नाणं विहितमित्युक्त्वा एकेन हस्तेन अम्बरं नयन्ती पर्वतवत् स्थापयन्ती ऊर्ध्वं निदधे गोवर्धनवत् धारितवती । यतन्ती प्रयत्नं कुर्वन्ती वा ॥ ૨૦ ॥

સાત્ત્વિક્યાશ્ચેષ્ટામાહ આરુહ્યેતિ ।

आरुह्यैकां पदाक्रम्य शिरस्याहापरां नृप ।

दुष्टाहे गच्छ जातोऽहं खलानां ननु दण्डधृक् ॥ ૨૧ ॥

एकामारुह्य पदा च आक्रम्य शिरसि पादाघातं कृत्वा । नृपेतिसम्बोधनं विश्वासाय । एषा लीला कठिना । उपरि वृक्षशाखामवलम्ब्य वा तथा कृतवती । (वस्तुतस्तु वा लीला यथा प्रमुणा

દોષ ન હતા એ દર્શાવવાને માટે શુકદેવણ કહે છે કે તન્મનાઃ—કૃષ્ણુમાં જેનું મન ચોંટેલું છે તેવી ગોપી. પહેલાં આ ગોપીએ કૃષ્ણ શરીરની ક્રિયા કરી હતા; હવે તે વાણી સાથે શરીરની ક્રિયા કરે છે. ૧૯

હવે શુકદેવણ ફરીથી ગોપીજનોના નિર્ણય, સાત્ત્વિક, રાજસ અને તામસ એ ત્રણ પ્રકારનું મા મૈષ્ટ ધ્યાદિ પ્રલોકમાં વર્ણન કરે છે:—

‘પવન અને વરસાદથી ખુદીશો નહિ, મેં તે બેથી તમારું રક્ષણ કરેલું છે’ આ પ્રમાણે કહીને પ્રયત્નપૂર્વક એક હરતથી એક ગોપી પોતાનાં વસ્ત્રને (ગોવર્ધન પર્વતની માફક) ઊંચું કરવા લાગી. ૨૦

આ પ્રલોકમાં જે ગોપીનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે તે નિર્ણય છે. કેટલાંક ગોપીજનો ગાય, ગોપ અને ગોપીરૂપ ધએલાં હતાં અને તે વરસાદથી ખુદીતાં હોય તેવાં જણાતાં હતાં. તે સમયે એક નિર્ણય ગોપીએ કહ્યું: ‘પવન અને વરસાદથી તમે બધા ખુદીશો નહિ, મેં તમારું તે બેથી રક્ષણ કર્યું છે.’ આ પ્રમાણે કહીને તે ગોપીએ પોતાના એક હાથ વતી વસ્ત્રને લઇને, પર્વતની માફક સ્થાપન કરીને, ઊંચું કર્યું, ગોવર્ધન પર્વતની માફક ધારણ કર્યું. યતન્તીનો અર્થ ‘પ્રયત્ન કરતી’ એવો પણ થઈ શકે. ૨૦

શુકદેવણ આરુહ્ય એ પ્રલોકમાં સાત્ત્વિક ગોપીની ક્રિયાનું વર્ણન કરે છે:—

હે રાજન! એક ગોપીજન બીજાં ગોપીજન ઉપર ચઢીને અને તેના માથા ઉપર પગવડે પ્રહાર કરીને ખોટ્યાં, ‘હે દુષ્ટ સર્પ! જતો રહે, દુષ્ટને શિક્ષા કરનાર હું પ્રકટ થયો છું.’ ૨૧

એક ગોપી બીજી ગોપીના ઉપર ચઢી અને તેના માથા ઉપર પગ વડે આક્રમણ કર્યું, પગ વડે પ્રહાર કર્યો. શુકદેવણ પરીક્ષિતને નૃપ એ પ્રમાણે જે સંબોધે છે તેનું તાત્પર્ય એ છે કે પરીક્ષિતને શુકદેવણની વાતમાં વિશ્વાસ આવે. આ લીલા કહિને છે. અથવા તો આ લીલા બીજી રીતે સમજાવી શકાય અને તે એ કે એક ગોપીએ ઝાડના ડાળથી લટકીને બીજી ગોપીના ઉપર પગથી પ્રહાર કર્યો. (વાસ્તવિક રીતે તો પ્રભુએ જે લીલા જે પ્રકારે કરી છે તે લીલા તે જ પ્રકારે અહીં પણ પ્રકટ થાય છે એટલે અહીં

કૃતા સા તથૈવાત્રાવિર્ભવતિ इति निरालम्बनत्वेऽपि नानुपपत्तिः ।) हे दुष्टाहे कालिय । इतो गच्छ ।
यतोऽहं खलानां दण्डधृक् जातः । ननु इतिसम्बोधनममारणार्थम् ॥ २१ ॥

तत्रैकोवाचेति ।

तत्रैकोवाच हे गोपा दावाग्निं पश्यतोल्बणम् ।

चक्षूंष्याश्वपिदध्वं वो विधास्ये क्षेममञ्जसा ॥ २२ ॥

રાજસી પુનસ્તત્રૈકા જાતા । ઉવાચ ચ વક્ષ્યમાણમ્ । ગોરૂપાઃ કાશ્ચન । ગોપરૂપાસ્તથા-
પરાઃ । એકા તુ કૃષ્ણરૂપા આહ । હે ગોપા ઉલ્બણં દાવાગ્નિં પશ્યતેતિ । વિરહેણ દાવાગ્નિં દૃષ્ટવતી,
ભાવનયા વા તથા ભાનમ્ । સર્વાપિ ક્રીડા ભગવદ્રૂપા તત્ર તત્રાવિશતીતિ દાવાગ્નેરપિ દર્શનમ્ ।
અન્યાસાં વિશેષાકારેણ તસ્યાં ભગવદ્ભાવાભાવાત્ ન તત્પ્રાર્થના । એવમેવ વાતવર્ષસ્થલેઽપિ ।
અતિમત્તાનામેવ ભગવદ્ભાવેન તલીલાવેશાત્ તસ્ય એવ દર્શનમિતિ નિષ્કર્ષઃ ॥ ૨૨ ॥

તામસીમાહ વદ્ધેતિ ।

વદ્ધાન્યયા સ્વજા કાચિત્ તન્વી તત્ર હુત્સલે ।

મીતા સુદૃક્ષ પિધાયાસ્યં મેજે મીતિવિદમ્બનમ્ ॥ ૨૩ ॥

ગોપીજનની આ લીલામાં આડનો આધાર ન હોય તો પણ કોઈ જાતની મુશ્કેલી નથી.) હે દુષ્ટ અહિ—
સર્પ—કાલિય નાગ— । અહીંથી તું જતો રહે; કારણ કે હું દુષ્ટ પ્રાણીઓને શિક્ષા કરવાને માટે પ્રકટ
થયો છું. નવું એ પ્રમાણે જે સંબોધન છે તેનો ભાવ એવો છે કે સર્પને મારી નાખવાનો નથી. ૨૧.

શુકદેવેણ તત્રૈકોવાચ એ પ્રલોકમાં કહે છે કે

સાં તો એક ગોપીજન બોલ્યાં, 'હે ગોપો! આ ભયંકર દાવાગ્નિ બુવો.

તમે જલદી તમારી આંખો મીચી દો. હું તમારું કલ્યાણ તરત જ કરીશ.' ૨૨

ત્યાં તો એક રાજસી ગોપીજન નીચે પ્રમાણે બોલ્યાં. કેટલાંક ગોપીજનો ગાયરૂપ થયાં, અને
બીજાં કેટલાંક ગોપીજનો ગોપરૂપ થયાં. એક ગોપીજન તો કૃષ્ણરૂપ ધરને બોલ્યાં: 'હે ગોપો! આ
ભયંકર દાવાગ્નિ બુવો.' આ ગોપીજને પ્રભુથી થયેલા વિરહને લીધે દાવાગ્નિ જોયો. જે ગોપીમાં અતિ
વિગાંઠ ભાવ હોય છે તેનામાં જ ભગવદ્ભાવ હોય છે, તેના જ હૃદયમાં વિરહાગ્નિ પ્રકટ થાય છે એટલે તે
જ ગોપીને દાવાગ્નિનું દર્શન થાય છે, બીજાને નહિ. અથવા તો ભાવનાથી તે પ્રમાણે તે ગોપીને ભાન થયું.
ગોપીજનોની બધી જુદી જુદી ક્રિયાઓમાં બધીય ભગવદ્રૂપ ક્રીડાનો આવેશ છે એટલે દાવાગ્નિનું પણ
આ ગોપીજનને દર્શન થાય છે. બીજાં ગોપીજનોને ખાસ કરીને દાવાગ્નિનું દર્શન કરનારી આ ગોપીજનમાં
ભગવદ્ભાવ—આ ભગવાન છે એવો ભાવ—ન હતો એટલે તેમણે પોતાના રક્ષણને માટે તેની પ્રાર્થના કરી
નહિ. આ પ્રમાણે નીચલા પ્રલોકમાં જણાવેલા પવન અને વરસાદના પ્રસંગમાં પણ સમજવું. (અર્થાત્
બીજાં ગોપીજનોને પેલી ગોપીજનની માફક પવન અને વરસાદનો અનુભવ થયો નથી, તેઓ તે
ગોપીજનને ભગવાન તરીકે માનતાં નથી, એટલે તેમણે તે ગોપીજનની રક્ષણને માટે પ્રાર્થના કરી નથી.)
જે ભક્તો ઘણા મત્ત હોય છે તેમનામાં જ ભગવદ્ભાવને લીધે તે તે લીલાનો આવેશ થાય છે, એટલે તે
જ ભક્તોને તે તે લીલાનું દર્શન થાય છે એમ તાત્પર્ય છે. ૨૨

હવે વદ્ધા એ પ્રલોકમાં શુકદેવેણ તામસી ગોપીજનનું વર્ણન કરે છે:—

એક સુંદર અંગવાળી ગોપીને બીજી ગોપીએ માળા વડે ખાંડણીએ
ખાંધી; તે (ખાંડણીએ બંધાયલી) સુંદર નેત્રોવાળી ગોપીએ બહીને, મહોં
ઢાંકીને, ભયનું અનુકરણ કરવા માંડ્યું. ૨૩

સર્વજ્ઞાનુચયે । વૃન્દાવનલતાઃ તસ્મિન્ કૃષ્ણં પૃચ્છમાના જાતા ઇતિ । તતો વનોદેશે વનમૂર્ષો ભગવતઃ પદાનિ દૃષ્ટવતઃ । પરમાત્મન ઇતિ પદાનાં પરમપુરુષાર્થતા સૂચિતા । ભગવદાવેશે હિ સર્વજ્ઞતાં ભવતિ । તેષાં ચ કાર્યં ભગવત્પદદર્શનમ્ । 'તદ્વિષ્ણોઃ પરમં પદં સદા પદ્યન્તિ સૂર્ય' ઇતિ શ્રુતેઃ ॥ ૨૪ ॥

एता अपि पूर्ववत् दशविधाः, तथैव तासां वचनानि । पदानि प्रत्यक्षयोग्यानि सर्वैरेव दृश्यन्त इति तेषां याथात्म्यज्ञानं साध्यम् । अतः प्रथममाहुः पदानि व्यक्तमेतानीति ।

पदानि व्यक्तमेतानि नन्दसूनोर्महात्मनः ।

लक्ष्यन्ते हि ध्वजांभोजचक्रांकुशाचवादिभिः ॥ २५ ॥

एतानि पदानि नन्दसूनोरेव । व्यक्तं सत्यम्, नात्र संदेहः । चिह्नैः पदानां विशेषज्ञानम् । चिह्नान्येव कथं भवन्तीत्याशङ्क्य तत्रोपपत्तिमाहुः महात्मन इति । महतामप्यात्मा महान् वा ब्रह्म-रूपः । तस्य तत्तत्कार्यार्थं पदे चिह्नानि भवन्ति, प्रकृतेऽपि तेषामुपयोग इति तदभिप्रेत्यक्तिः क्रियते । तानि चिह्नान्याह लक्ष्यन्त इति । अनुमीयन्ते पदानि, असाधारणधर्मैः । लोकेऽप्येतादृशोऽर्थः प्रसिद्ध इति सम्मतिः । ध्वजस्य स्थापनं भक्तानां निर्भयवासार्थम् । अम्भोजस्थापनं सुखसेव्यत्वाय । चक्र-

જ છે. તેમાં પ્રશ્ન અંતરંગ છે એટલે તેનો સર્વત્ર અનુવાદ કરવામાં આવે છે. ગોપીજનો વૃન્દાવનની લતાઓને અને વૃક્ષોને કૃષ્ણુ વિષે પૂછવા લાગ્યાં. પછીથી વનભૂમિ પર ગોપીજનોએ ભગવાનનાં પગલાં જોયાં. શ્લોકમાં પરમાત્મનઃ એ પ્રમાણે પદ છે: તે ઉપરથી એમ સૂચન થાય છે કે ભગવાનનાં આ પગલાંઓ પરમ પુરુષાર્થરૂપ છે. ન્યારે જીવમાં ભગવાનનો આવેશ થાય છે ત્યારે તેનામાં ખરેખર સર્વજ્ઞતા આવે છે. જોમનામાં સર્વજ્ઞતા આવે છે, અર્થાત્ જે સર્વજ્ઞ છે, તેમને ભગવાનનાં ચરણનાં દર્શન થાય છે, કારણકે 'જ્ઞાનીઓ અથવા ભકતો હૃમ્ભેશાં વિષ્ણુના તે પરમ પદનું દર્શન કરે છે' એ પ્રમાણે શ્રુતિ છે. ૨૪.

આ ગોપીજનો પણ પહેલાંની માફક દસ પ્રકારનાં છે: નવ ગોપીઓ સગુણ અને દસમી ગોપી નિર્ગુણ. આ ગોપીજનોનાં વચનો પણ તે જ પ્રકારનાં છે, સગુણનિર્ગુણેદર્શી દસ પ્રકારનાં છે. પ્રત્યક્ષ જોઈ શકાય એવાં ભગવાનનાં પગલાં ધખાં થ જીવે છે તેથી તેમને યાથાત્મ્યજ્ઞાન સિદ્ધ થાય છે: અર્થાત્ ભગવાનનાં પગલાંનું દર્શન સાધન છે અને યાથાત્મ્યજ્ઞાન સાધ્ય છે. તેથી ગોપીજનો પ્રથમ કહેવા લાગ્યાં કે પદાનિ વ્યક્તમેતાનિ:—

ध्वज, कुम्भ, चक्र, अंकुश અને યવ વગેરેની રેખાઓનાં ચિહ્ન

ઉપરથી સ્પષ્ટ જણાય છે કે આ પગલાં ખરેખર મહાત્મા કૃષ્ણનાં છે. ૨૫

આ પગલાં નન્દરાયજીના પુત્ર કૃષ્ણનાં જ છે. વ્યક્તમ્ એટલે સત્ય, એમાં કોઈ ભતનો સંદેહ નથી. ચિહ્નો વડે પગલાંઓનું વિશેષજ્ઞાન—કૃષ્ણનાં જ છે એ પ્રકારનું જ્ઞાન—થાય છે. ચિહ્નો જ શી રીતે થાય છે એમ જો શંકા કરવામાં આવે તો તેનું સમાધાન કરતાં ગોપીજનો યુક્તિ આપે છે કે મહાત્મનઃ મોટાઓના પણ આત્મા, અથવા મહાત્ આત્મા તે મહાત્મા કહેવાય: અર્થાત્ મહાત્મા એટલે બ્રહ્મ. જીવે જીવે કયોને માટે તે બ્રહ્મરૂપ મહાત્મના પગલાંમાં ચિહ્નો હોય છે. આજી પ્રસંગમાં પણ ચિહ્નોનો ઉપયોગ છે એટલે તેમને—ચિહ્નોને—પ્રકટ કરવામાં આવે છે. તે ચિહ્નોનું વર્ણન કરતાં ગોપીજન કહે છે કે લક્ષ્યન્તે. અસાધારણ ધર્મોને લીધે ભગવાનનાં પગલાંનું અનુમાન થાય છે. શ્લોકમાં પણ આ પ્રકારનો અર્થ પ્રસિદ્ધ છે એમ હિ શબ્દ વડે સમ્મતિ આપવામાં આવે છે. ભકતો નિર્ભય રીતે વાસ કરી શકે એટલા માટે ધ્વજનું

स्थापनं रक्षायै । मनोनिग्रहार्थमङ्कुशस्थापनम् । कीर्तिसिद्धयर्थं यवः । वज्रादयोऽप्यादिशब्देनोच्यन्ते
पापपर्वतादिनिराकरणार्थाः ॥ २५ ॥

एवमसाधारणधर्मैः पदानि निश्चित्य तन्मार्गेण गता इत्याह तैस्तैरिति ।

तैस्तैः पदैस्तत्पदवीमन्विच्छन्त्योऽग्रतोऽबलाः ।

वध्वाः पदैः सुपृक्तानि विलोकयार्ताः समद्बुवन् ॥ २६ ॥

ज्ञानं क्रियापर्यवसायीति क्रिया निरूप्यते । तत्पदवीमन्विच्छन्त्योऽग्रतोऽबलाः जाताः पदा-
न्यन्विष्य तत्पदवीं गता इत्यर्थः । मन्वे तासां प्रतिबन्धमाह वध्वा इति । यदि तासां मत्सरदोषो न
स्यात्, गच्छेद्युरेवान्तिकम् । दोषवशाच्च परं कुण्ठिता भवन्ति । तदाह । वध्वाः कस्याश्चिन्नोपिकायाः
पदैः सुपृक्तानि पञ्चयाकारेण गतानि भगवत्पदानि दृष्ट्वा, तानि विलोक्य च, आर्ता जाताः ।
तदा अन्योन्यमेवाद्बुवन् । ज्ञानक्रिययोरुपसर्जनं कृत्वा वाचि प्रतिष्ठिता जाताः, अन्यथा शीघ्रगमने
भगवान् प्राप्तः स्यात् ॥ २६ ॥

तासामसूयावाक्यान्याह कस्याः पदान्तीति ।

स्थापनं करवाभां आभ्युं छे; लक्ष्मी प्रभुनी सुभेधी सेवा करी शके ऐटला भाटे कभणुं स्थापनं करवाभां
आभ्युं छे; लक्ष्मीना रक्षधुने भाटे यकनुं स्थापनं करवाभां आभ्युं छे; लक्ष्मीना मननो निग्रहं करवाने
भाटे अङ्कुशानुं स्थापनं करवाभां आभ्युं छे; लक्ष्मीनी कीर्ति सिद्ध करवाने भाटे यवनुं स्थापनं करवाभां
आभ्युं छे. आदि शप्ट वडे वज्र वगेरेनुं निरूपणं करवाभां आवे छे. आ वज्र वगेरे त्रिहो पापपर्वत
वगेरेनो नाश करवाने भाटे छे. २५

आ प्रभाषे असाधारण्य धर्मो वडे आ पगलां लगवाननां छे अम निश्चय करीने गोपीजनो ते
मार्गे गयां अम शुक्रदेवल् तैस्तैः ध्यादि श्लोकभां कडे छे:—

लगवाननां ते ते पगलांओ उपरधी लगवानना मार्गेने शोधती
अभण्णाओ आगण यादी, अने कोष्टक स्त्रीना पगलां साथे सेणसेण थजेलां
लगवाननां पगलां जेधने तेओ भेद चापतां मांछे मांछे ओटयां. २६

ज्ञाननुं पर्यवसान—परिष्णाम, अन्त—क्रियाभां छे ऐटले गोपीजनोनी क्रियानुं वर्धुनं करवाभां
आवे छे. (गोपीजनोने लगवाननां पगलांना दर्शनथी याथाभ्यज्ञानं थयुं हुतुं, अने आ ज्ञानना
परिष्णामे तेमनाभां हुवे क्रिया प्रकट थाय छे.) अभण्णाओ—गोपीजनो—लगवानना मार्गेने शोधती
शोधती आगण यादी: अर्थात् लगवाननां पगलां पौष्ठीने लगवानना मार्गेभां गोपीजनो गयां. वयभां
गोपीजनोने प्रतिबंध थयो अम शुक्रदेवल् वध्वा: अे पद वडे कडे छे. जे गोपीजनोभां मत्सरदोष न
छेत तो तेओ लगवाननी पासे गयां न छेत; परंतु दोषने दीधे तेओ कुष्ठित थर्ध गयां. आ न वात
शुक्रदेवल् नीचेना शप्टोभां कडे छे. स्त्रीना—कोष्टक गोपीजनना—पगलांनी साथे भजेलां—पंडितना
आधारभां आवेलां—लगवाननां पगलांने जेधने अने ते गोपीजननां पगलांने जेधने भधां गोपीजनो
दुःखी थयां अने अेक भोजनी साथे भोजन लायां. ज्ञान अने क्रियाने गौण करी नापीने गोपीजनो
वाष्पीभां न—अेक भोजनी साथे वातो करवाभां न—प्रवृत्त थयां. आ प्रभाषे जे न थयुं छेत तो
नलदी नवाथी गोपीजनोने लगवान् प्राप्त थर्ध नत. २६

हुवे शुक्रदेवल् कस्याः पदानि अे श्लोकभां ते गोपीजनोनां ध्यानां वाक्योनुं वर्धुनं करे छे:—

કસ્યાઃ પદાનિ ચૈતાનિ યાતાયા નન્દસૂનુના ।

અંસન્યસ્તપ્રકોષ્ટાયાઃ કરેણોઃ કરિણા યથા ॥ ૨૭ ॥

પુરુષોઽત્ર ન સંભાવ્યતે, નાપિ શ્રામાન્તરસ્ત્રિયઃ, અતોઽસ્મન્મધ્ય એવ કસ્યાશ્ચિદ્ભવિષ્યન્તીતિ । અયં પ્રશ્ન ઇતરપરિચ્છેદેન વિશેષજ્ઞાનાર્થઃ । નન્વત્ર પદે લક્ષણાનિ સન્તિ । ચકારાદ્ભગવતઃ તસ્યાશ્ચ ચેષ્ટાજ્ઞાપકાનિ ચિહ્નાન્યપ્યુચ્યન્તે । સા હિ નન્દસૂનુના સહૈવ યાતા, અન્યથા ભગવાન્ ન ગચ્છેત્ । તથૈવ પ્રાયેણ નીતઃ । સ્વાપેક્ષયા તસ્યા મહદ્ભાગ્યમાહુઃ । અંસે ન્યસ્તઃ પ્રકોષ્ટભાગો યસ્યામ્ । પ્રકોષ્ટ-ભાગો ભગવદ્વીયઃ કરતલાદર્વાચીનભાગઃ । તાવતા કરેણ કચિત્સન્બન્ધઃ સૂચિતઃ । તાવદેવ નૈકત્વ્યં પદયોરિતિ । કિચ્ચ, મધ્યે તયોઃ રસાવિર્ભાવોઽપિ જાયત ઇતિ દૃષ્ટાન્તેનાહુઃ કરેણોઃ કરિણા યથેતિ । કરેણોરંસે કરિણા યથા હસ્તઃ પ્રસાર્યત ઇતિ । કરેણુઃ સ્ત્રી, તસ્યા અંસે યથા કરી હસ્તં પ્રસારયતિ તદા પદાનિ મિલન્તિ, સંમુલ્કશ્ચ ભવતિ, વદ્વૃષ્ટકણ્ઠો વા ભવતિ । સ્પર્શસુલ્કમેવ પ્રધાનમિતિ ગજો દૃષ્ટાન્તીકૃતઃ । એવં ત્રિવિધા ગોપિકા ઉક્તાઃ ॥ ૨૭ ॥

ગુણાતીતાયા વાક્યદ્વયમાહ । દોષાભાવપ્રતિપાદકં ગુણપ્રતિપાદકં ચ । તામસતામસી ભગવ-વાવિષ્ટા ન ભવતીતિ । અનયારાધિત ઇતિ દ્વાભ્યામ્ ।

જેમ હાથી હાથણીના ખભા ઉપર પોતાનો હાથ મૂકે છે તેમ નંદરાયણના પુત્રે જેના ખભા ઉપર પોતાનો હાથ મૂક્યો છે એવી નંદરાયણના પુત્રની સાથે જેનાર આ કઈ સ્ત્રીનાં પગલાં છે ? ૨૭

અહીં પુરુષનો સંભવ નથી, તેમ ખીલ ગામની સ્ત્રીઓનો પણ સંભવ નથી; તેથી આપણામાંથી કોઈક ગોપીનાં આ પગલાં હશે. આ પ્રલોકમાં ગોપીજનોએ જે પ્રશ્ન કર્યો છે તેનું પ્રયોજન ખીલ સ્ત્રીનો નિર્ણય કરીને વિશેષ જ્ઞાન મેળવવાનું છે; અર્થાત્ અમુક સ્ત્રીનાં જ આ પગલાં છે એવું વિશેષ જ્ઞાન મેળવવાને માટે પ્રશ્ન કરવામાં આવ્યો છે. અરે! આ પગલાંમાં ચિહ્નો છે. જનો અર્થ એ છે કે ભગવાન્ અને તે ગોપીની ચેષ્ટા જણાવનારાં ચિહ્નો પણ અહીં છે. તે ગોપી ખરેખર નંદરાયણના પુત્રની સાથે જ ગઈ છે, અન્યથા ભગવાન્ બંધ નહિ. તે ગોપીજ ઘણુંખરું ભગવાનને લઈ ગઈ છે, અર્થાત્ તે ગોપી આગળ પ્રભુ ગૌણ બની ગયા છે. ગોપીજનો હવે કહે છે કે તે ગોપી અમારા કરતાં વધારે ભાવ્યશાળી છે. જેના ખભા ઉપર ભગવાને હાથ મૂક્યો છે તેવી તે ગોપી છે. ગોપીના ખભા ઉપર મૂકવામાં આવેલો પ્રકોષ્ટભાગ ભગવાનનો છે અને તે હાથના તળીઆની નીચેનો ભાગ છે. જેટલો ભાગ હાથનો છે તેનો સ્તનાદિની સાથે સંબંધ થએલો છે એમ સૂચન થાય છે, કારણ કે ત્યારે જ બે પગલાંઓ એક ખીલની પાસે સંભવી શકે છે. વળી, વચમાં તે બંનેનો રસ પણ પ્રકટ થાય છે એમ કરેણોઃ કરિણા યથા એ શબ્દોમાં ગોપીજનો દૃષ્ટાન્ત આપીને કહે છે. જેમ હાથણીના ખભા ઉપર હાથી પોતાનો હાથ પ્રસારે છે તેમ ગોપીના ખભા ઉપર ભગવાને પોતાનો હાથ પ્રસાર્યો છે. કરેણુ એટલે હાથીની સ્ત્રી, હાથણી: તેના ખભા ઉપર જેમ હાથી પોતાનો હાથ—સૂંઢ—પ્રસારે છે, જેમ તે વખતે તેઓનાં પગલાં એક ખીલને મળે છે, જેમ તે વખતે હાથી હાથણીની સામે ઉલો રહે છે અથવા તો જેમ હાથીનું જાંઘું હાથણીથી ઘસાય છે તેમ ગોપી અને ભગવાનની સ્થિતિ હતી. શૃંગારરસમાં સ્પર્શસુખ જ મુખ્ય છે તેથી હાથીનું દૃષ્ટાન્ત આપવામાં આવ્યું છે. આ પ્રમાણે ત્રણ પ્રકારની સત્ત્વપ્રધાન ગોપિકાઓનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું. ૨૭

હવે શુકદેવેલ નિર્જુલ ગોપિકાના બે પ્રલોકો કહે છે. એક પ્રલોકો દોષના અભાવનું પ્રતિપાદન કરે છે અને ખીલે પ્રલોકો શુભનું પ્રતિપાદન કરે છે. તામસતામસી ગોપીમાં ભગવાનનો આવેશ થતો નથી એટલે તેનું વાક્ય સંભવતું નથી; તેથી તેને બદલે નિર્જુલ ગોપીનું એક વાક્ય વધારે આપવામાં આવ્યું છે,

અનયારાધિતો નૂનં ભગવાન્ હરિરીશ્વરઃ ।

યન્નો વિહાય ગોવિન્દઃ પ્રીતો યામનયદ્રહઃ ॥ ૨૮ ॥

તત્ર પ્રથમં તયા સહ વિશેષરમણે તસ્યા ભાગ્યં, તસ્યાઃ પુણ્યં, હૈતુત્વેનાહુઃ । અનયા હરિનૂન-
મારાધિતઃ । યદ્યપ્યસ્મામિરપ્યારાધિતઃ, તથાપિ નૂનં નારાધિતઃ । ભગવદનારાધકૈરપિ ફલત્વાન્
ભગવતઃ સમ્બન્ધસમ્ભવાત્ । આરાધિતે તુ ફલં સ્વવશે ભવતિ । તત્રાપિ તારતમ્યમ્ । નનુ તુલ્યકર્મણાં
મધ્યે કથમવાન્તરભેદઃ, તત્રાહ ભગવાનિતિ । સામગ્રીભેદાત્ કર્માણિ સર્વત્ર વિલક્ષણાનિ ભવન્તિ ।
તદવાન્તરવૈલક્ષણ્યં સ એવ જ્ઞાનાતિ । અતસ્તથા ફલનિરૂપકો જ્ઞાતઃ । નનુ તથાપિ વચં તથા ન
જ્ઞાપનીયાઃ, દુઃસ્વસાધકત્વાદિતિ ચેત્ તત્રાહુઃ હરિરિતિ । સ હિ સર્વદુઃસ્વહર્તા, વૈલક્ષણ્યજ્ઞાપનાર્થ
તથા વોધિતવાન્ । નનુ ભક્તિઃ તુલ્યેતિ કથં ભક્ત્યનુસારેણ તુલ્યં ફલં ન કૃતવાન્, તુલ્યફલત્વેન

અને તેથી દસની સંખ્યા પૂરી કરવામાં કોઈ બતનો વાંધો આવતો નથી. (ત્રણ સત્વપ્રધાન, બે
ગુણાતીત, ત્રણ રવઃપ્રધાન અને બે તમઃપ્રધાન એમ મળી દસની સંખ્યા થાય છે.) શુકદેવેણ
અનયારાધિતઃ ઇત્યાદિ બે શ્લોકોમાં ગુણાતીત ગોપીનાં વચનોનું વર્ણન કરે છે:—

આ ગોપીએ તો ભગવાન્ શ્રીહરિની ખરેખર આરાધના કરેલી હોવી
જેમજે, કારણ કે તેના ઉપર પ્રસન્ન થએલા ગોવિન્દ ભગવાન્ આપણો
લ્યાગ કરીને તે ગોપીને એકાન્તમાં લઈ ગયા છે. ૨૮

તે ગોપીની સાથે ભગવાને જે વિશેષરમણ કૃષ્ણ તેમાં તે ગોપીનું લાગ્ય, પુણ્ય, કારણ હતું એમ
હવે પ્રથમ ગોપીજનો કહે છે. ખરેખર ! આ ગોપીએ હરિની આરાધના કરેલી છે. જો કે એમે ય પણ
ભગવાનની આરાધના કરેલી છે છતાં પણ તેમની કોઈની દ્વારા—કાલ્યાણની દ્વારા—આરાધના કરેલી
છે, સાક્ષાત્ આરાધના કરેલી નથી. જે સાધનોમાં ભગવાનનું સાક્ષાત્ આરાધન કરવામાં નથી આવતું તે
સાધનો વડે પણ ભગવાન્ કૃષ્ણ કૃષ્ણ મળે છે એટલે ભગવાનની કોઈની દ્વારા કરેલી આરાધનામાં પણ
ભગવાનનો સંબંધ સંભવે છે. જેણે ભગવાનનું સાક્ષાત્ આરાધન કરેલું છે તે તો ભગવદ્દૂષ કૃષ્ણને
પોતાને વશ કરી દે છે. (અર્થાત્ કોઈની દ્વારા કરેલી ભગવાનની આરાધનામાં ભગવાનનો સંબંધ થાય
છે, જ્યારે ભગવાનની સાક્ષાત્ આરાધનામાં ભગવાન્ ભક્ષણને વશ થઈ જાય છે.) વળી, ભગવાનની
સાક્ષાત્ આરાધનામાં પણ તારતમ્ય રહેલું છે. (ભગવાન્ ગોપીજનોને વશ છે એમ પહેલાં વર્ણન કરવામાં
આવી ગએલું છે તેથી એમ જણાય છે કે ગોપીજનોએ પણ ભગવાનની સાક્ષાત્ આરાધના કરેલી છે.
તો પછી ગોપીજનોનો લ્યાગ કરીને ભગવાન્ ધીજી ગોપીને લઈને કેમ આવ્યા ગયા ? આ શંકાનું
સમાધાન એ કે ભગવાનના સાક્ષાત્ આરાધનમાં પણ તારતમ્ય છે. જે પ્રકારનું પેલી ગોપીએ ભગવાનનું
સાક્ષાત્ આરાધન કરેલું છે તે પ્રકારનું આ બધાં ગોપીજનોએ ભગવાનનું સાક્ષાત્ આરાધન કરેલું નથી.
આમ જો ન માનીએ તો ભગવાન્ આ બધાં ગોપીજનોનો લ્યાગ કરીને કેમ આવ્યા જાય ?)

અરે ! જ્યારે બધાંનાં કર્મો સરખાં છે તો પછી તેમનામાં અવાન્તર ભેદ શી રીતે હોઈ શકે ?—
આ પ્રકારની જો શંકા થાય તો ગોપીજન કહે છે કે ભગવાન્. સામગ્રી જુદી જુદી હોવાથી કર્મો બધે ય
એક બીજાથી ભિન્ન થાય છે. આ બધી સામગ્રીનો અને તેથી કર્મનો અવાન્તર ભેદ જ્ઞાનસ્વરૂપ ભગવાન્
જ જાણે છે. તેથી ભગવાન્ તે પ્રમાણે—કર્મ પ્રમાણે—કૃષ્ણ આપે છે. અરે ! પણ ભગવાને અમને તે
પ્રમાણે જ્ઞાન કરાવવું ન હતું, કારણ કે તેમ કરવાથી અમને દુઃખ થાય છે—આ પ્રમાણે જો શંકા કરવામાં
આવે તો ગોપીજનો કહે છે કે હરિઃ. ભગવાન્ હરિ છે, સર્વનું દુઃખ હરણ કરનાર છે. જે ગોપીજન
ભગવાનને લઈ ગયાં છે તે ગોપીજન અને આ બધાં ગોપીજનોની વચ્ચે ભેદ છે એ જણાવવાને માટે
ભગવાને આ બધાં ગોપીજનોને જ્ઞાન કરાવ્યું કે કર્મની અંદર ભેદ હોવાથી ભિન્ન ભિન્ન કૃષ્ણ આપવામાં
શ્લોક ૧૫

કર્મ ક્રુતઃ સ્વીકૃતવાન્, તત્રાહુરીશ્વર ઇતિ । કદાચિદ્ભક્તિમુરતીકરોતિ, કદાચિત્કર્મ, કદાચિત્ સ્વેચ્છામ્ । ન હીશ્વરો નિયન્તુ શક્યઃ । અસ્માન્ ભક્તિમાર્ગે યોજયતિ, ન કર્મમાર્ગે ઇતિ । અત એવ નઃ અસ્માન્ વિહાય ગોવિન્દઃ સાધારણેન્દ્રોઽપિ રહઃ એકાન્તે પ્રીતઃ સન્ તામેવાનયત્ । કામરસઃ સ્ત્રીસમૂહાપેક્ષ્યાપ્યેકસ્થામેવ મુહ્યતયોત્પદ્યતે । તથા કરણે પ્રીતિર્હેતુઃ, પ્રીતૌ ભક્તિઃ કર્મ વા ॥ ૨૮ ॥

એવં તસ્યા ભાગ્યમભિનન્દ્ય માત્સર્યેઽપિ ગૂઢે તથા વચનં ભવતીતિ સ્વભાગ્યામિનન્દનમપ્યાહુઃ ધન્યા ઇતિ ।

ધન્યા અહો અમી આલ્યો ગોવિન્દાહ્વયજ્ઞરેણવઃ ।

યાન્ બ્રહ્મેશો રમા દેવી દધુર્મૂર્ધ્વઘનુત્તયે ॥ ૨૯ ॥

અહો આશ્ચર્યે, હે આલ્યઃ સહ્યઃ, અમી અહ્નિરેણવો ધન્યાઃ । માત્સર્યાભાવાર્થં ચૈતદુ-

આવ્યું છે. (જે કૃળ પેલી ગોપીજનને આપવામાં આવ્યું છે તે કૃળ આ બધાં ગોપીજનોને આપવામાં આવ્યું નથી, કારણ કે તે બંનેના કર્મમાં ભેદ છે. આ પ્રમાણે જ્યારે ભગવાને આ બધાં ગોપીજનોને જ્ઞાન કરાવ્યું ત્યારે આ ગોપીજનોને લાગ્યું કે આ પ્રકારનું કર્મ તો આપણે જાતે જ કર્યું છે અને ભગવાન જે તિરોહિત થઈ ગયા છે તે આપણા પોતાના દોષથી જ તિરોહિત થઈ ગયા છે. આ પ્રમાણે જ્યારે ગોપીજનો વિચાર કરે ત્યારે તેમની મત્સરતાને લીધે તેમને જે દુઃખ થતું હતું તે ન થાય, અર્થાત્ તે દુઃખ નાશ પામે. આ રીતે ભગવાન્ આ ગોપીજનોના દુઃખનું હરણ કરે છે, કારણ કે તે પોતે હરિ છે, સર્વનું દુઃખ હરણ કરનાર છે.) તે ગોપીની અને અમારી ભક્તિ તો સરખી છે, (સામગ્રીલેદથી ભલે કર્મ વિલક્ષણ હો,) તો ભક્તિને અનુસાર ભગવાને અમને બધાંને તુલ્ય કૃળ કેમ ન આપ્યું? અને તુલ્ય કૃળ આપવામાં કર્મનો સ્વીકાર કેમ કર્યો? આ પ્રમાણે જે શંકા થાય તો તેનું સમાધાન કરતાં ગોપીજનો કહે છે કે કૃશ્વરઃ. ભગવાન્ કોઈક વખત કૃળ આપવામાં ભક્તિ સ્વીકારે છે, કોઈક વખત કર્મ સ્વીકારે છે, અને કોઈક વખત પોતાની ઇચ્છા સ્વીકારે છે. ખરેખર! ઇશ્વરનું નિયમન થઈ શકે એમ નથી. ભગવાન્ સ્વતંત્ર છે તેથી તે અમને ભક્તિમાર્ગમાં યોજે છે અને કર્મમાર્ગમાં યોજતા નથી. તેથી જ અમારો ત્યાગ કરીને ગોવિન્દ—સાધારણ ઇન્દ્ર, સર્વ ગોકુલના ઇન્દ્ર—હોવા છતાં પણ એકાન્તમાં પ્રસન્ન થઈને તે ગોપીને લઈ ગયા. ઘણી સ્ત્રીઓના સમૂહના કરતાં એક જ સ્ત્રીમાં કામરસ ગુણ્ય રીતે ઉત્પન્ન થાય છે. ભગવાન્ તે ગોપીને એકાન્તમાં લઈ ગયા તેનું કારણ ભગવાનની પ્રીતિ—પ્રસન્નતા—છે, અને ભગવાનની પ્રસન્નતાનું કારણ તે ગોપીની ભક્તિ અથવા કર્મ છે. ૨૮

આ પ્રમાણે ભગવાન્ જે ગોપીને એકાન્તમાં લઈ ગયા છે તે ગોપીનું ભાગ્ય મોટું છે એમ તેને ખીલ્લં બધાં ગોપીજનોએ અભિનન્દન આપ્યું. પણ આ પ્રકારનાં વચનો તો ગૂઢ માત્સર્યથી પણ કહી શકાય (ભગવાનનું આરાધન તો આણે એકલીએ જ કર્યું જણાય છે, આપણે કોઈ કર્યું છે એ પ્રમાણે કટાક્ષથી પણ કહી શકાય) તેથી તે શંકા દૂર કરવાને માટે ધન્યાઃ એ શ્લોકમાં ગોપીજનો પોતે પણ ભાગ્યશાળી છે એ પ્રમાણે પોતાની જાતને અભિનન્દન આપે છે. (રેણુ ભગવાનના ચરણની સાથે સંબંધમાં આવવાથી ભાગ્યશાળી છે એ પ્રમાણે આ શ્લોકમાં વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. તે ઉપરથી સૂચિત થાય છે કે ગોપીજનો પણ ભગવાનના ચરણનો સંબંધ થવાથી રેણુની માફક ભાગ્યશાળી થાય.)

હે સખીઓ! અહોહોહો! શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનનાં ચરણકમળની રજ

કેટલી બધી ધન્ય છે, કે જે રજને બ્રહ્મા, શિવ અને લક્ષ્મીદેવી પોતાનાં પાપ

દૂર કરવાને માટે પોતાના મસ્તક ઉપર ધારણ કરે છે. ૨૯

અહો એ આશ્ચર્યવાચક છે. હે સહીઓ, સખીઓ, આ ચરણની રજ ધન્ય છે. પોતાનામાં હવે માત્સર્ય નથી એ બતાવવાને માટે ગોપીજનો કહે છે કે જેમ આ ચરણથી રજ ધન્ય છે તેમ તે ગોપી, જેને ભગવાન્ એકાન્તમાં લઈ ગયા તે પણ ધન્ય છે. આલ્યઃ એ પ્રમાણે ગોપીજનો જે સંયોધન વાપરે

च्यते । यथा रेणवः, तथा सेति । विश्वासार्थमप्रतारणार्थं च सम्बोधनम् । अनेन रेणूत्कर्षेण रेणव एव धार्याः स्वदोषनिवृत्त्यर्थमित्युक्तं भवति । पूर्वमत्रैव ते रेणवः स्थिताः, न तदा तेषामुत्कर्षः, यदा पुनश्चरणसम्बद्धाः, तदा धनमर्हन्तीति । धनं कृष्णः, यथेन्द्रो देवानाम् । यथा धनेन सर्वविषय-प्राप्तिः, एवं प्रसुणापि । तेषां धन्यत्वमुपपादयन्ति यानिति । ब्रह्मा ईशो रमा च देवतारूपा पालिका शक्तिः । तेषां स्वस्वाधिकारे दोषसंभवात् तन्निवृत्त्यर्थं मूर्ध्नि दधुः । ब्रह्मानन्दरूपाया निवृत्त्यर्थं देवता-पदम् । अतः कारणादेतद्वारणेन वयमपि निर्दुष्टाः नीयमानगोपिकातुल्या भविष्याम इति ॥ २९ ॥

अन्या रजःप्रकृतय आहुः तस्या इति ।

तस्या अमूनि नः क्षोभं कुर्वन्त्युच्चैः पदानि यत् ।
यैकापहृत्य गोपीनां रहो मुञ्जेऽच्युताधरम् ॥ ३० ॥

भगवच्चरणारविन्दरजस्तथैव, परमस्याः गोपिकायाः अमूनि पदानि सङ्गे गच्छन्त्याः नोऽ-स्माकं क्षोभं कुर्वन्ति । तत्राप्युच्चैरत्यर्थम् । नन्वेकाकी भगवान् गच्छेत्, तदपेक्षया ससहायो भक्ति-मार्गे युक्त इति चेत् तत्राहुः । यद्यस्मात् गोपिकानां सर्वासामेव भागरूपमच्युताधरं ता विहाय एकै-

छे तेनो लाव એવો છે કે પોતાનાં વચનોમાં ખીલ્લોને વિશ્વાસ ઉપજે અને ખીલ્લોને પોતે છેતરતાં નથી એમ ખાત્રી થાય. આ પ્રમાણે ભગવાનના ચરણની રેણુની જે શ્રેષ્ઠતા દર્શાવવામાં આવી તે ઉપરથી એમ સિદ્ધ થાય છે કે પોતાના દોષને દૂર કરવાને માટે રેણુ જે ધારણ કરવી જોઈએ. આ રજ પહેલાં આ સ્થળે જે હુતી પણ તે વખતે તેમની શ્રેષ્ઠતા ન હતી; પરંતુ જ્યારે તેને ભગવાનના ચરણનો સંબંધ થયો ત્યારે તેને ધન થતે છે, તે ધન્ય થાય છે. જેમ દેવોનું ધન ઇન્દ્ર છે તેમ આપણું ધન કૃષ્ણ છે. જેમ ધનવડે સર્વ પદાર્થો મળી શકે છે તેમ પ્રભુવડે પણ અધા પદાર્થો પ્રાપ્ત થઈ શકે છે. આ રજ ધન્ય છે એ સમજાવવાને માટે ગોપીજનો કહે છે કે યાન્ પ્રહ્મા, મહાદેવ અને લક્ષ્મીજી જે દેવતારૂપ પાલન કરનારી શક્તિ છે. આ અધા દેવો જ્યારે પોતપોતાના અધિકાર પ્રમાણે કાર્ય કરે છે ત્યારે તેમના કાર્યમાં દોષ સંભવે છે, એટલે તે દોષ દૂર કરવાને માટે તેમણે ભગવાનના ચરણકમળની રજ પોતાના મસ્તક ઉપર ધરી. અહીં જે લક્ષ્મીજીનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે તે પ્રહ્માનન્દરૂપ નથી એ જણાવવાને માટે લક્ષ્મીજીના સંબંધમાં દેવતા પદ વાપરવામાં આવ્યું છે. આ કારણથી આ ભગવાનના ચરણકમળની રજને અમારા મસ્તક ઉપર ધારણ કરીને અમે પણ દોષરહિત થઈએ અને જે ગોપીને ભગવાન્ લઇ ગયા છે તે ગોપીના જેવાં બનીએ. ૨૯

હવે રજોચ્છુલાળી ગોપીઓ તસ્યા એ શ્લોક કહે છે:—

જે ગોપી એકલી ભગવાનને લઈ જઈને સર્વ ગોપીઓના સરખા ભાગરૂપ ભગવાનના અધરામૃતનું એકાન્તમાં પાન કરે છે તે ગોપીનાં આ પગલાં અમને અતિશય ક્ષોભ ઉપજાવે છે. ૩૦

ભગવાનના ચરણારવિન્દની રજ તો ખરેખર તેવી—ધન્ય—જ છે, પરંતુ ભગવાનની સાથે જતી આ ગોપીનાં આ પગલાં અમને ક્ષોભ ઉપજાવે છે. તેમાં પણ સૂચ્યે એટલે અતિશય (ક્ષોભ ઉપજાવે છે). ભગવાન્ એકલા જા્ય તેના કરતાં કોઈની સાથે જા્ય એ ભક્તિમાર્ગમાં યોગ્ય છે એમ જો કહેવામાં આવે તો ગોપીજનો તેનો ઉત્તર શ્લોકના ખીલ અડધા ભાગમાં આપે છે. યન્ એટલે કારણ કે, અધી ય ગોપીઓના ભાગરૂપ ભગવાનનું જે અધરામૃત છે તેનું, અધી ગોપીઓને છોડીને, આ ગોપી એકલી જ પાન કરે છે. તેમાં પણ ખીલ અધી ગોપીઓની રજ વિના તે ગોપી ભગવાનના અધરામૃતનું એકાન્તમાં

વોપમુક્તે । તત્રાપિ રહઃ એકાન્તે તાસામનુજ્ઞાન્યતિરેકેણ । નનુ વિરતો ભગવાન્ બહુશ્ચીસમ્બન્ધાઙ્કવિષ્યતિ ક્તુઃ સા મોક્ષ્યતે, તત્રાહુઃ અચ્યુતેતિ । સ હિ પૂર્ણકામ ઇવ, ન તસ્ય ચ્યુતિરસ્તિ ॥ ૩૦ ॥

અન્યાઃ પુનસ્તતોઽપિ સેદં કૃતવત્ય ઇત્યાહ ન લક્ષ્યન્તે ઇતિ ।

ન લક્ષ્યન્તે પદાન્યત્ર તસ્યા નૂનં તૃણાઙ્કુરૈઃ ।

સ્વિચ્ચત્સુજાતાઙ્કિતલામુચ્ચિન્ધ્યે પ્રેયસીં પ્રિયઃ ॥ ૩૧ ॥

અહો કિમિતિ વિચાર્યતે અધરામૃતં પિવતીતિ । ઇતાવદૂરે સમાગતાનિ તસ્યાઃ પદાનિ અગ્રે ન લક્ષ્યન્તે । ન ચ વક્તવ્યં સમીચીનં જાતમિતિ, તત્રાહુઃ । તસ્યાઃ તૃણાઙ્કુરૈઃ સ્વિચ્ચત્ પાદતલં જાતમ્ । તદા તાદશીમુચ્ચિન્ધ્યે ઝર્થ્વં નીતવાન્ કૃતિભાગે સ્કન્ધભાગે વા । વસ્તુતસ્તુ હસ્તાભ્યામેવોદ્ગૃત-વાનિતિ સુતરાં સેદે હેતુઃ । નનુ કથમેવં કરિષ્યતીત્યાશઙ્ક્યાહુઃ પ્રેયસીમિતિ । સાપ્યત્યન્તં પ્રિયા, સ્વયમપિ તસ્યાઃ પ્રિયઃ । અતો જ્ઞાયતે ન સા સ્કન્ધમારૂઢા કિન્તુ કેવલમુચ્ચિન્ધ્યે ॥ ૩૧ ॥

કિન્ન । તેન પ્રકારેણ ન બહુદૂરે ગમનં સમ્ભવતિ । અતઃ કચિદ્વિશ્રમ્ય પુષ્પાવચયમપિ તદર્થેં કરોતીત્યાહુઃ અત્રેતિ ।

અત્ર પ્રસૂનાવચયઃ પ્રિયાર્થે પ્રેયસા કૃતઃ ।

પ્રપદાક્રમણે ઇતે પદ્યતાસકલે પદે ॥ ૩૨ ॥

પાન કરે છે. ઘણી સ્ત્રીઓના સંબંધને લીધે હવે ભગવાન્ કોઈનો ભોગ નહિ કરે, એટલે તે ગોપીનો ભગવાન્ કેવી રીતે ભોગ કરશે?—એમ બે શંકા કરવામાં આવે તો ગોપીજનો કહે છે કે અચ્યુત, ભગવાન્ ખરેખર પૂર્ણકામ જ છે, તેમની કોઈ દિવસ પણ ચ્યુતિ થતી નથી. ૩૦

બીજાં ગોપીજનોએ તો તેથી પણ વિશેષ ખેદ કર્યો એમ ન લક્ષ્યન્તે એ પ્રલોકમાં શુકદેવજી કહે છે.

અહીં તો તે ગોપીનાં પગલાં જણાતાં પણ નથી. ખરેખર, બ્યારે

તણુના અંકુરોથી તે ગોપીના કોમલ પગનાં તળિયાં પીડાતાં હશે સારે તે

પ્રિયાને પ્રિયે—કૃષ્ણે—પોતાના ખસા ઉપર તેડી લીધી હશે. ૩૧.

(આ ગોપીજનો બીજાં ગોપીજનોને કહેવા લાગ્યાં કે) અરે! તે ગોપી ભગવાનના અધરામૃતનું પાન કરે છે એમ શું વિચાર્યાં કરો છો? આટલે દૂર સુધી આવેલાં તે ગોપીનાં પગલાં હવે આગળ જણાતાં નથી. હવે પગલાં જણાતાં નથી તે ઠીક થયું એમ કહેવું નહિ. ગોપીજનો તેનું કારણ સમજાવતાં કહે છે કે તે ગોપીના પગનું તળિયું તણુખલાના અંકુરોથી પીડાતું હતું. તે વખતે તે ગોપીને ભગવાને કેદ ઉપર અથવા તો ખસા ઉપર તેડી લીધી. વસ્તુતઃ તો ભગવાને તે ગોપીને બે હાથ વતી ઉંચકી લીધી તેથી આ ગોપીજનોને વધારે ખેદ થાય છે. અરે! ભગવાન્ આ પ્રમાણે શી રીતે કરે? એમ બે શંકા કરવામાં આવે તો તેના સમાધાનમાં ગોપીજનો કહે છે કે પ્રેયસીમ્. તે ગોપી ભગવાનને બહુ પ્રિય છે, અને ભગવાન્ પોતે પણ તે ગોપીને (બહુ) પ્રિય છે. તેથી એમ જણાય છે કે ભગવાને તેને ખસા ઉપર બેસાડી નથી પણ ફક્ત પોતાના બે હાથ વતી ઉંચકી લીધી છે. ૩૧.

વળી, આ પ્રમાણે તે ગોપીને બે હાથ વતી ઉંચકીને ભગવાન્ બહુ દૂર જઈ શકે એમ નથી. તેથી કોઈક સ્થાનમાં આરામ લઈને તે ગોપીને માટે ભગવાન્ કૂલ પણ ચૂંટે છે એમ જાત્ર એ પ્રલોકમાં ગોપીજનો કહે છે:—

અહીં પ્રિયાને માટે પ્રિયે ગ્રહ ઉપરથી કૂલ ચુંટેલાં જણાય છે. બુબો,

પગના આગલા ભાગ ઉપર ઉભા રહેવાથી આ અધુરાં પગલાં પડ્યાં છે. ૩૨

પ્રસૂનાનામવચ્ચો વૃક્ષાદુત્તારણમ્ । ન ચ સ્વાર્થં ભવિષ્યતીતિ શક્કનીયમ્ । સા હિ શ્રાન્તા । અતઃ પ્રિયાર્થં એવ । સા તુ કર્તુમશક્તૈવ । તદાહુઃ પ્રેયસા કૃત્ત ઇતિ । સા હિ ભગવદપેક્ષયા સ્વર્વા પ્રપદાઽધ્યામુત્થાતુમપ્યશક્તા । અતઃ પ્રેયસૈવ કૃત્તઃ । યતઃ પ્રપદાક્રમણે પાદાગ્રાધ્યામેવાક્રમણં યયોઃ । અત એવાસકલે, પાર્ષિણિભાગો નાભિવ્યક્ત ઇતિ । પદ્યતેતિ સન્દેહાભાવાર્થં વચનમ્ ॥ ૩૨ ॥

તતોપ્યન્યા અધિકમેવ સૂચ્યન્ત્ય આહુઃ કેશપ્રસાધનમિતિ ।

કેશપ્રસાધનં ત્વચ્ચ કામિન્યાઃ કામિના કૃત્તમ્ ।

તાનિ ચૂડયતા કાન્તામુપવિષ્ટમિહ ધ્રુવમ્ ॥ ૩૩ ॥

નલૈરેવ કેશાનાં પ્રસાધનમ્, વેપ્યાકારેણ આપીઢાકારેણ વા । તુશ્ચ્વોઽન્યથાપક્ષં વ્યાવર્ત-
યતિ । ન હ્યત્ જ્ઞાનોપદેશઃ સમ્ભવતિ । તદાહુઃ કામિન્યાઃ કામિના કૃત્તમિતિ । એતદ્ ઉત્થાવાપિ
ભવતિ । ચૂડાયાં પુષ્પપ્રવેશનં તુ ઉત્થિતે ન ભવતિ । ક્રોડે પુષ્પાણિ સ્થાપવિત્વા ક્રમેણ તાનિ નિવેશ-
નીયાનિ । અતઃ તાનિ ચૂડયતા ઇહોપવિષ્ટમ્ । ધ્રુવમિતિ સત્યમ્ । કાન્તામુપ કાન્તાસમીપે
કાન્તામુદિશ્ય વા । તથૈવાકૃતિર્દિશ્યત ઇતિ ॥ ૩૩ ॥

એવં રસાર્થં તસ્વાનયનં સામગ્રીસમ્પાદનમલક્કરણં ચોક્તમ્ । યદર્થમેતાવત્તદાહુઃ રેમ ઇતિ ।

પુષ્પોનો અવચ્ચ એટલે ઝાડ ઉપરથી ફૂલ ચુંટવાં તે. ભગવાન્ પોતાને માટે જ ફૂલ ચુંટે છે એમ
માન્યું નહિ; ઠારણ કે તે ગોપી ઢાકી ગઈ છે, તેથી તેને—પોતાની પ્રિયાને—માટે જ ભગવાન્ ઝાડ
ઉપરથી ફૂલ ચુંટે છે. તે ગોપી તો ઢાકી ગઈ છે એટલે તે ફૂલો ચુંટવાને માટે અશક્ત જ છે. આ વાત
પ્રેયસા કૃત્તઃ એ શબ્દોમાં ગોપીજનો કહે છે. તે ગોપી ભગવાનના કરતાં નીચી છે, ઠીંગણી છે, અને તે
એટલી બધી નાબુક છે કે તે પોતાના પગના આગલા ભાગ ઉપર ઉભા રહેવાને માટે પણ અશક્ત છે.
તેથી તેના પ્રિયે—કૃષ્ણે—જ ફૂલો ચુંટ્યાં, ઠારણકે ભગવાનનાં પગલાં પ્રપદાકમણુ છે. પગના આગલા
ભાગથી જ આકમણુ છે જેમનું એવાં પગલાં પ્રપદાકમણુ કહેવાય છે. તેથી જ તે પગલાં અધૂરાં
જણાય છે, અર્થાત્ તે પગલાંનો પાછલો ભાગ રપષ્ટ જણાતો નથી. પદ્યત—બુવો—એમ જે કહેવામાં
આવ્યું છે તેનું તાત્પર્ય એ છે કે આ ણાળતમાં કોઈ જાતનો સંદેહ નથી. ૩૨

આ સિવાયનાં પણ બીજાં તામસી ગોપીજનો કેશપ્રસાધનમ્ શ્લોકમાં અધિક અર્થનું સૂચન
કરે છે:—

અહીં તો કામી ભગવાને કામિનીના કેશ ગુંથેલા જણાય છે. અહીં તો

અવશ્ય તેના કેશ ગુંથતાં તે કાન્તાની પાસે કાન્ત બેઠેલા હોવા બેધએ. ૩૩

વેણીના આકારમાં અથવા તો અંગોડના આકારમાં કેશોને નખ વડે જ ગુંથવામાં આવે છે. તુ
શબ્દ આ સિવાયના બીજા પક્ષની વ્યવૃત્તિ કરે છે. અહીં, ખરેખર, જ્ઞાનનો ઉપદેશ સંભવતો નથી. આ
વાત કામિન્યાઃ કામિના કૃત્તમ્ એ શબ્દોમાં ગોપીજનો કહે છે. કેશોને ગુંથવાનું કામ તો ઉભા થઈને
પણ કરી શકાય છે, પરંતુ કેશની અંદર પુષ્પ મૂકવાનું કામ ઉભા રહીને થઈ શકતું નથી. પુષ્પો ખોળામાં
મૂકીને ધીમે ધીમે કમસર તેમને કેશમાં મૂકવાં બેધએ. તેથી કેશમાં પુષ્પો ગુંથતી વખતે ભગવાન્
અહીં બેઠેલા હોવા બેધએ. આ વાત ધ્રુવ—સત્ય—છે. કાન્તામ્ ઉપ એટલે કાન્તાની પાસે અથવા તો
કાન્તાને ઉદેશીને—તેની સામે—(ભગવાન્ બેઠેલા હોવા બેધએ), ઠારણ કે તે જ પ્રકારની આકૃતિ
લેવામાં આવે છે. ૩૩

આ પ્રમાણે રસને માટે ભગવાનને એકાન્તમાં આણવામાં આવ્યા, બધી સામગ્રી તૈયાર કરી અને
અલંકાર કરવામાં આવ્યો એમ વર્ણન કરવામાં આવ્યું. જેને માટે નાટ્યું બધું કરવામાં આવ્યું તે
ગોપીજનો રેમે એ શ્લોકમાં કહે છે:—

રમે તયા ચાત્મરત આત્મારામોઽપ્યસ્વખિન્દતઃ ।

કામિનાં દર્શયન્ દૈન્યં સ્ત્રીણાં ચૈવ દુરાત્મતામ્ ॥ ૩૪ ॥

પુષ્ટવાન્ કામસ્ય આત્મરતઃ તયા ચ સહ રમે । ચકારાન્ લક્ષ્મ્યા ચ । અન્તઃપ્રવિષ્ટાભિર્વા । સાપિ રેમ इति वा । આત્મન્યેવ રતિર્થસ્ય । તેન નિષ્કામ એવ તસ્યા ચથેચ્છં કામં પૂરિતવાન્ । અસ્યામપિ દશયામાત્મરત એવ, રસાધારત્વાય તસ્યામાત્માનં સ્થાપિતવાન્ । આત્મન્યેવ મુલ્યા રતિઃ આત્મન્યેવ રમણં ક્રીડા ચ યસ્ય । યતઃ અસ્વખિન્દતઃ ઇન્દ્રિયૈરન્તઃકરણૈર્વિપયૈર્વા । યદિ સ્વાનન્દોઽન્યત્ર ગચ્છેન્ ત્દાન્યત્ર રતો ભવેત્ । નતુ કથમેવમસમીચીનસ્થાને ઇતાવતા પ્રયાસેન એવં રમણં કૃતવાનિતિ, તત્ર પ્રયોજનમાહુઃ કામિનાં દર્શયન્ દૈન્યમિતિ । કામિનસ્ત્વેવમેવ દીના ભવન્તિ । ‘કામાર્તા હિ પ્રકૃતિકૃપણા’ इति તેષામનુકરણં કરોતિ । અન્યથા તેષાં નિરોધો ન સ્યાન્ । પ્રયોજનાન્તરમપ્યસ્ત્રી-

આત્મારામ ભગવાને, આત્મામાં રમણુ કરતાં છતાં, અખંડિત રહીને,
કામી પુરુષોતું દૈન્ય અને સ્ત્રીઓની દુષ્ટતા જણાવવાને માટે, તે ગોપીની
સાથે તથા લક્ષ્મીજીની સાથે રમણુ કર્યું. ૩૪.

કામ પુષ્ટ થયો એટલે આત્મામાં રતિ કરનાર ભગવાને તે ગોપીની સાથે રમણુ કર્યું. મૂળ શ્લોકમાં જે છ છે તેનો અર્થ લક્ષ્મીજી છે અથવા તો ભગવાનની સાથે સાધુજન્ય જેમણે મેળવેલું છે એવાં અન્તર્ગૃહગતા ગોપીઓ છે. (અર્થાત્ લક્ષ્મીજીની સાથે અથવા તો સાધુજન્ય પામેલી અન્તર્ગૃહગતા ગોપીઓ સાથે પણ ભગવાને રમણુ કર્યું.) અથવા તો જ્ઞનો અર્થ એવો પણ થાય કે તે ગોપીએ પણ રમણુ કર્યું. આત્માને વિષે જ જેની રતિ છે તે આત્મરતિ કહેવાય છે. તેથી ભગવાને પોતે નિષ્કામ રહીને જ તે ગોપીનો કામ તેની ધર્યા પ્રમાણે પૂર્ણ કર્યો. આ દશામાં પણ ભગવાન્ આત્મરત જ હતા. તે ગોપી શૃંગારરસનો આધાર થઈ શકે તેટલા માટે ભગવાને તેનામાં શૃંગારરસના સ્થાયિભાવરૂપ પોતાના રસાત્મક સ્વરૂપનું સ્થાપન કર્યું. આત્માને વિષે જ—સ્થાયિભાવરૂપ રસાત્મક સ્વરૂપને વિષે જ—જેમની મુખ્ય રતિ, આસક્તિ, છે તે આત્મરતિ કહેવાય છે; અને આત્માને વિષે જ—સ્થાયિભાવરૂપ રસાત્મક સ્વરૂપને વિષે જ—જેમનું રમણુ, ક્રીડા, છે તે આત્મારામ કહેવાય છે. જેમ ભગવાન્ આત્મરત થયા છતાં પણ આત્મારામ જ હતા તેમ નખ અને દન્તના ક્ષતથી ખણ્ડિત થએલા હતા છતાં પણ તે અખણ્ડિત રહ્યા હતા, કારણ કે ઇન્દ્રિય, અન્તઃકરણ અને શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ ઇત્યાદિ વિષયોથી તે ખણ્ડિત થયા ન હતા. (ભગવાનના સ્વરૂપાનન્દનો સંગંધ ઇન્દ્રિય, અન્તઃકરણ અથવા રૂપાદિ વિષય સાથે ન હતો.) જે ભગવાનનો આનન્દ બીજે ઠેકાણે જાય તો ભગવાન્ બીજે ઠેકાણે આસક્ત થાય. (અર્થાત્ ભગવાને પોતાના સ્વરૂપાનન્દનું સ્થાપન તે ગોપીમાં કર્યું હતું તેથી તે ગોપીમાં આસક્ત થયા અને તેની સાથે રમણુ કર્યું.) અરે! આવા અયોગ્ય સ્થળમાં—જ્યાં તૃણના અંકુરોથી પગમાં પીડા થાય છે અને જ્યાં શય્યા વગેરે સામગ્રી નથી એવા અનુચિત સ્થળમાં—આટલો બધો પ્રયાસ કરીને ભગવાને તે ગોપીની સાથે આ પ્રમાણે રમણુ કેમ કર્યું? આ શંકાનું સમાધાન કરતાં ગોપીજનો કામિનાં દર્શયન્ દૈન્યમ્ એ શબ્દોમાં ભગવાને જે અયોગ્ય સ્થળમાં રમણુ કર્યું તેનું પ્રયોજન કહે છે. કામી લોકો તો આ પ્રમાણે જ દીન બને છે. ‘કામથી પીડાયેલા મનુષ્યો, ખરેખર, સ્વાભાવિક રીતે કૃપણ, દીન, હોય છે’ તેથી ભગવાન્ તે કામી લોકોનું અનુકરણ કરે છે. ભગવાન્ જે આ પ્રમાણે ન કરે તો તે કામી લોકોનો નિરોધ થાય નહિ. (પણ બ્યારે કામી લોકો જાણે કે કામી લોકો અંતે દીન જ બને છે ત્યારે તેઓ કામનો લાગ કરીને ભગવાનને ભણે છે, અને તે પ્રકારે તેમનો નિરોધ સિદ્ધ થાય છે). આ સિવાય બીજું પણ પ્રયોજન છે એમ ગોપીજનો સ્ત્રીણામ્ ઇત્યાદિ શબ્દોમાં કહે છે. ભગવાને આ પ્રમાણે તે

ત્યાહુઃ સ્ત્રીણામિતિ । સ્ત્રીણાં ચ દુરાત્મતા પ્રદર્શિતા । ન તાસાં કાચિદશક્તિરસ્તિ નાપિ સૌકુમાર્યં કિન્તુ વશીકૃતે પુરુષે દૌષ્યમેવ કુર્વન્તિ । ‘શાલાવૃકાણાં હૃદયાન્યેતા’ ઇતિ । અતઃ હમયબોધનાર્થમેવં રમે ॥૩૪॥

एवं सर्ववस्तुयाथात्म्यस्फुरणं भगवदावेशात्तासां निरूपितम् । उपसंहरति इत्येवमिति ।

શ્રીશુક ઉવાચ—इत्येवं दर्शयन्त्यस्ताश्चेरुर्गोप्यो विचेतसः ।

एवंप्रकारेण भगवद्गीलाः प्रदर्शयन्त्यः चेरुः गतिं कृतवत्यः । तासामनेकविधत्वे हेतुमाह गोप्य इति । न हि ताः शालेण भगवदीया जाताः किन्तु स्वभावेन । स्वभावस्त्वेनेकविध इति सर्वमुपपद्यते । किञ्च, नहि ताः किञ्चित् ज्ञात्वा वदन्ति किन्तु विचेतस एव । अथ वा । एवं दर्शयन्त्यो विचेतसो जाताः । प्रकारत्रयस्यापि समाप्तत्वात् । अतस्तासां नाप्ये गतिर्न वचनानि ।

एवमेतासां स्वरूपं निरूप्य, तस्याः स्वरूपं निरूपयति यां गोपीमिति साधैः त्रिभिः ।

यां गोपीमनयत् कृष्णो विहायान्याः स्त्रियो वने ॥ ૩૫ ॥

सा च मेने तदात्मानं वरिष्ठं सर्वयोपिताम् ।

हित्वा गोपीः कामयाना मामसुरै भजते प्रियः ॥ ૩૬ ॥

ગોપીની સાથે રમણ કરીને સ્ત્રીઓની દુષ્ટતા પણ દેખાડી. સ્ત્રીઓમાં કોઈ પણ બાતની અશક્તિ નથી, તેમ તેમનામાં સુકુમારતા પણ નથી, પરંતુ તેમણે પુરુષને વશ કર્યો એટલે તરત જ તેઓ દુષ્ટતા જ કરે છે, કારણ કે ‘આ સ્ત્રીઓ વડનાં હૃદયો છે’ એ પ્રમાણે શ્રુતિ છે. તેથી કામી પુરુષોની દીનતા અને સ્ત્રીઓની દુષ્ટતા એ બન્ને ય દેખાડવાને માટે ભગવાને આ પ્રમાણે રમણ કર્યું. ૩૪

આ પ્રમાણે ગોપીજનોમાં ભગવાનનો આવેશ થવાથી બધી વસ્તુના યથાર્થ સ્વરૂપની તેગને જે સ્ફૂર્તિ થઈ તેનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું. હવે શુકદેવણ્ણુ ઇત્યેનમ્ એ શ્લોકમાં ઉપસંહાર કરે છે:—

આ પ્રમાણે ભગવાનની લીલાઓ દેખાડતાં તે ગોપીજનો વિક્ષિપ્ત

ચિત્તથી વનમાં ફરવા લાગ્યાં. ૩૪૬

ગોપીજનો આ પ્રમાણે ભગવાનની લીલાઓ દેખાડતાં દેખાડતાં ચાલવા લાગ્યાં. આ બધાં ગોપીજનો અનેક પ્રકારનાં હતાં તેનું કારણ દર્શાવતાં શુકદેવણ્ણુ કહે છે કે ગોપ્યાઃ. ગોપીઓ, ખરેખર, શાસ્ત્ર ભણીને ભગવદીય થયાં નથી, પરંતુ સ્વભાવથી જ ભગવદીય થયાં છે. અને સ્વભાવ તો અનેક પ્રકારનો છે એટલે ગોપીજનો પણ અનેક પ્રકારનાં હોય એ વાત ખરોખર ઘટી શકે છે. વળી, તે ગોપીજનો કાંઈ પણ બાણીને—કોઈ પણ પ્રકારનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરીને—બોલતાં નથી, પરંતુ તે તો બેભાન થઈ ગએલાં છે. અથવા તો મૂળ શ્લોકનો આ પ્રમાણે પણ અન્વય થઈ શકે: આ પ્રમાણે ભગવાનની લીલાઓ દેખાડતાં ગોપીજનો બેભાન થઈ ગયાં કારણ કે ત્રણેય પ્રકારો—સ્વાસક્ષિત, ભગવત્ક્રિયા અને ગર્વાભાવ એ ત્રણ પ્રકારો—સમાપ્ત થઈ ગયા. તેથી તે ગોપીજનો આગળ જઈ શક્યાં નહિ, તેમજ બોલી પણ શક્યાં નહિ. ૩૪૬

શુકદેવણ્ણુએ આ પ્રમાણે આ બધાં ગોપીજનોના સ્વરૂપનું વર્ણન કર્યું, અને હવે ગોપીમ્ ઇત્યાદિ સાડા ત્રણ શ્લોકોમાં પેલી ગોપી જેને ભગવાન લઈ ગયા હતા તેના સ્વરૂપનું વર્ણન કરે છે:—

બીજી સ્ત્રીઓનો ત્યાગ કરીને ભગવાન જે ગોપીને વનમાં લઈ ગયા

હતા તે ગોપી ‘કામથી આવેલી સર્વ ગોપીઓનો ત્યાગ કરીને આ પ્રિય

મને ભજે છે’ એમ સમજી પોતાને સર્વ સ્ત્રીઓમાં શ્રેષ્ઠ માનવા લાગી.

સાંથી આગળ અતિ. રમણીય વનપ્રદેશમાં જઈને ગર્વવાળી તે ગોપીએ

તતો ગત્વા વનોદેશં દ્વિતા કેશવમબ્રવીત્ ।
 ન પારયેઽહં ચલિતું નય માં યત્ર તે મનઃ ॥ ૩૭ ॥
 एवमुक्तः प्रियामाह स्कन्धमारुह्यतामिति ।
 ततश्चान्तर्दधे कृष्णः सा वधूर्न्वतप्यत ॥ ૩૮ ॥

દોષોઽભિમાનવચનં વચનોત્તરમેવ ચ । પૂર્વવચ્ચ તિરોભાવો વિજ્ઞેયં દોષદર્શને ॥ ૧ ॥

યાં ગોપીં પૂર્વમજાતદોષામનયત્ । યતઃ કૃષ્ણઃ સદાનન્દઃ, તસ્મામાનન્દં સ્થાપયિતુમ્ ।
 અન્યાસ્તુ સ્ત્રિયો જાતાઃ । સા તુ મુગ્ધૈવ ગોપી । અતસ્તા વને વિહાય તામનયત્ । વનસ્થાનાં
 વિવેકો ભવતીતિ ॥ ૩૫ ॥

स्वर्गत्ययुक्तकरणान् प्रकृत्याद्यधिकारिणः । बुद्धिं स नान्यामासुः साप्यन्येवाभवत्ततः ॥ ૧ ॥

કેશવને કહ્યું કે ‘મારાથી ચલાતું નથી, જ્યાં આપનું મન હોય ત્યાં મને
 તેડીને જાવ’ જ્યારે તે ગોપીએ ભગવાનને આ પ્રમાણે કહ્યું ત્યારે શ્રીકૃષ્ણે
 પોતાની પ્રિયાને કહ્યું કે ‘મારા ખભા ઉપર ચઢી જાવ’ : પછી (પેલી ગોપી
 ભગવાનના ખભા ઉપર બેસવા જતી હતી એટલામાં જ) શ્રીકૃષ્ણ અન્તર્ધાન
 થઈ ગયા અને તે અનન્યપૂર્વા સ્ત્રી પશ્ચાત્તાપ કરવા લાગી. ૩૫૧-૩૮.

(શ્રીમહાપ્રભુ આ સાડા ત્રણ પ્રલોકોનો સાર આપી તેનું પ્રયોજન સમજાવે છે.) પ્રથમ આ
 ગોપીને અભિમાનરૂપી દોષ પ્રાપ્ત થયો, પછી તેણે અભિમાનનાં વચન કહ્યાં, ભગવાને તે વચનનો ઉત્તર
 આપ્યો અને પહેલાંની માફક ભગવાન તિરોહિત થઈ ગયા. આ ગોપીને પોતાનો દોષ દેખાય એટલા
 માટે ભગવાન તેનો ત્યાગ કરીને અન્તર્હિત થઈ ગયા, (આ ગોપી પોતાની દયાજનક સ્થિતિ જોઈને
 વિચાર કરે કે ભગવાને જે મારો ત્યાગ કર્યો છે તે મારા દોષને લીધે જ કર્યો છે: એટલે આ બાબતમાં
 અભિમાનરૂપી દોષ મારો જ છે એમ તે ગોપીને ભાન થાય છે.) ૧

પહેલાં જે ગોપીમાં અભિમાનરૂપી દોષ ન હતો એવી ગોપીને ભગવાન લઈ ગયા, કારણ કે
 ભગવાન કૃષ્ણ છે, સદાનન્દ છે, એટલે તે ગોપીમાં સ્વરૂપાનન્દનું સ્થાપન કરવાને માટે ભગવાન તેને
 એકાન્તમાં લઈ ગયા. બીજી બધી ગોપીઓ તો સ્ત્રીઓ હતી, દુરાત્મા હતી, તેમને માન, મદ વગેરે
 થયો હતો. આ ગોપી તો મુગ્ધા જ હતી, લલી હતી; તેથી બીજી દુરાત્મા ગોપીઓનો વનમાં ત્યાગ
 કરીને ભગવાન પેલી લલી ગોપીને લઈ ગયા, જેથી વનમાં રહેલી ગોપીઓને સમજણ પડે કે
 અમારામાં જ દોષ હતો તેથી જ અમારો ત્યાગ કરીને ભગવાન પેલી નિર્દોષ ગોપીને લઈ ગયા. ૩૫

(આ બધાં ગોપીજનોનો અને પેલી ગોપીનો રસ સરખો છે છતાં પણ આ બધાં ગોપીજનોને
 તે વખતે અભિમાન થયું અને પેલી ગોપીને તે વખતે અભિમાન ન થયું; પરંતુ હમણાં તો તે ગોપીને
 પણ અભિમાન થયું તેનું શું કારણ ? આનું સમાધાન કરતાં શ્રીમહાપ્રભુ કહે છે કે)

ભગવાન જે ગોપીને એકાન્તમાં લઈ ગયા તે ગોપી પોતે નાચિકા હતી, અને નાચિકાઓનો
 સ્વભાવ અભિમાની હોય છે, છતાં પણ અલ્પાર સુધી પોતાના નાયક—પ્રભુ—ને અધીન રહી અને આ
 પ્રમાણે નાચિકાના સ્વભાવથી વિરુદ્ધ વર્તી. હવે નાચિકાના જે અભિમાન વગેરે સ્વાભાવિક ગુણો તથા પ્રૌઢ
 ભાવ તે બન્નેએ તે ગોપીના કોમળ ભાવનો—નાયકને અધીન રહેવામાં જે કોમળ ભાવ છે તેનો—
 નાશ કર્યો અને તે પોતે પણ બીજી ગોપીઓની માફક અભિમાની થઈ. ૧

तदाह । सा च तदा सर्वयोषितां मध्ये वरिष्ठं मेन इति । चकारः पूर्वसमुच्चयार्थोऽप्यर्थे । तदेति । पूर्वं तस्यास्तथात्वं न जातमिति । अनेन समुदायदोषेण न भगवांस्त्यजति किन्तु प्रत्येकदोषेणेति ज्ञापितम् । तस्यास्तथा दोषे हेतुः हित्वेति । कामयाना अपि सर्वाः गोपीः हित्वा असौ मां भजत इति । तत्रापि प्रियः, यथैव मम प्रीतिर्भवति तथैव करोति । न तु कचिदप्यप्रियविषयः । अतोऽहं वरिष्ठा । अन्यथानुपपत्त्या तथात्वं कल्प्यते ॥ ३६ ॥

दोषाभावेनैवोत्तमता, न तु धर्मान्तरेण, अतस्तस्या भ्रमः, भ्रान्ताया वाक्यमाह ततो गत्वेति । ततो भोगस्थानादप्रे गत्वा । वनोद्देशमतिरमणीयम् । स्वार्थमयं गच्छति, न तु मदर्थम् । ततश्चान्यार्थं मया कथं खेदः प्राप्तव्य इति दृष्टा । तादृशभगवत्कृपायामनधिकारिणी प्राप्तप्रसादेन जातार्जुनीं ब्रह्मादिभ्योऽपि मोक्षदातारं देहेन्द्रियादिसर्वरहितं परमानन्दरूपं केशवमब्रवीत् । तस्या वाक्यमाह न पारये इति । अहं चलितुं न पारये । तथापीदृशं गन्तव्यमिति चेत्, तत्राह । यत्र ते मनः, तत्र मां त्वमेव नय ॥ ३७ ॥

लगवान्नी साथे गच्छेदी गोपीने पशु अलिमान थयुं अे वाते शुक्रदेवल् आ प्रलोकेमां कडे छे. भील् अधी गोपीओनो त्याग करीने लगवान् न्यारे आ गोपीने लई गया त्यारे आ गोपी पोतानी अतने अधी स्त्रीओमां श्रेष्ठ मानवा लागी. प्रलोकेमां पूर्वनो समुच्चय करवा वाणी अे च छे ते अपि—पशु—ना अर्थमां वपरायो छे. पडेलां आ गोपीने आहुं अलिमान थयुं न हुतुं अे अेषुववाने माटे शुक्रदेवल् कडे छे के तदा. आ उपरथी अेम सगलय छे के लगवान् आभा वर्गना दोषने लीधे लक्ष्मणो त्याग करता नथी परन्तु दरेके व्यक्तित्ना दोषने लीधे ते ते व्यक्तित्ना त्याग करे छे. आ गोपीने अे अलिमान थयुं तेनुं कारण्य दर्शावतां शुक्रदेवल् कडे छे के हित्वा. अधी गोपीओ कामनावाणी होवा छतां तेमनो त्याग करीने आ लगवान् मने लजे छे अेम आ गोपी मानवा लागी. तेमां पशु लगवान् प्रिय छे, अेम मने प्रीति थाय तेम अे ते करे छे; परंतु कोई पशु वपत ते मने अप्रिय लागे अेहुं करता नथी; तेथी हुं सर्व स्त्रीओमां श्रेष्ठ हुं अेम पशु आ गोपी मानवा लागी. लगवान् भील् अधी गोपीओनो त्याग करीने मने अेकलीने अे पोतानी साथे लई गया अे वात भील् कोई रीते सभआवी शक्य अेम नथी तेथी आ गोपी अनुमान करे छे के हुं सर्व स्त्रीओमां श्रेष्ठ हुं. ३६

आ गोपीनी उत्तमता दोगना अल्लवाने लीधे अे छे, नलि के भील् धर्मने लीधे. (आ गोपीमां अे दर्षे अेवाःमां आवे छे ते लगवाने अे विप्रयोगरसनुं दान करवाने माटे उत्पन्न कथो छे अेटके ते दोषरूप नथी. अेम लगवानना रमण्यमां दोष छेतो नथी तेम लगवद्दलावात्मके पहार्यमां दोष छेतो नथी.) तेथी अे ते गोपीने भ्रम थाय छे. (लगवान् प्राकृत कामी पुरुषनी माइके कामने अधीन थधने पोताने—नायिकाने—वश थये अेम अेषीने पोतानामां आलवाणी शक्ति हुती छतां पशु हुं आलवाने अशक्त हुं अेम कडेवाथी लगवान् मने पोताना स्कन्ध उपर पशु भेसाडीने लई अेशे अेम आ गोपीअे मान्युं; अने आ प्रकारनुं अे ज्ञान ते अे अेम.) अान्त थअेदी गोपीना वाक्यनुं वर्णन करतां शुक्रदेवल् कडे छे के ततो गत्वा. सोगस्थानथी आगण अतिरमणीय वनप्रदेशमां अधने. आ तो पोताना स्वार्थने माटे लय छे, नलि के भारे माटे. तो पछी भीलने माटे भारे शुं करवा अेद प्राप्त करवो अेधअे ? आ प्रभाषे विचार करीने आ गोपीने दर्षे थयो. आ प्रकारनी लगवत्कुपानो तेने अधिकार न हुतो, अने लगवाननी अे कृपा तेखे भेगवी हुती ते कृपाने लीधे तेने अल्लु—अलिमान—थयुं अने अह्मा वगेरेने पशु मोक्ष आपनार, देह, धन्द्रिय वगेरेथी रहित, परमानन्दरूप अेवा केशव लगवानने तेखे कहुं. आ गोपीअे केशव लगवानने अे वाक्य कहुं तेनुं वर्णन करतां शुक्रदेवल् कडे छे के न पारये. हुं आदी शकुं अेम नथी. तो पशु धष्ट देशमां तो अेहुं अेधअे अेम अे आ गोपीने कडेवामां आवे तो आ गोपी कडे छे के यत्र ते मनः. अयां तमाइं मन छीय त्यां मने तमे अे लई अव. ३७.

તદા ભગવાનતિચતુરઃ તદ્વાક્યસ્યોચરમાહ એવમુક્ત ઇતિ । પ્રિયેતિ કૃત્વા ઉત્તરમુક્તવાન્ ।
 ઉત્તરમાહ સ્કન્ધમારુહ્યતામિતિ । ણ્યા હિ નૃત્યં કર્તું વાન્છતિ । સ્વાન્તર્ગતં રસમભિનેતુમ્ । તદ્ભૂમૌ
 પદસ્થાપને ઝર્ધ્વમાવામાવાત્ રસઃ ચ્યુતો ભવેત્ । અતઃ સ્વસ્કન્ધમેવારુહ્યતામિતિ । સ એવાલ્યન્તં
 નટપદુઃ યઃ સ્વસ્કન્ધમારુહ્ય નરીનર્તિ । અશક્યં હ્યુપદિશતિ । પ્રાર્થિતં તથેતિ । ભગવતો હિ મનઃ
 અલૌકિકરસામિનયને તદ્ભૂમૌ પદસ્થાપને ન ભવતિ । અશક્તા ચેત્ કથં વદેત્ । અતો મમ તત્રૈવ મનઃ ।
 યદિ તથા કરિષ્યતિ તદા નેષ્યામીતિ । ન હ્યનધિકારી નેતું યોગ્યઃ । ભગવાંસ્તુ નાન્યથા વદતીતિ ન
 સ્વસ્કન્ધસમ્ભાવના । તથા તુ મોહવશાત્ તથૈવ બુદ્ધમ્ । તતો મોહવશાત્ તથા ચિકીર્ષમાણાં તાં દૃષ્ટ્વા
 તતોપ્યન્તર્દધે । યતોડ્યં કૃષ્ણઃ સદાનન્દઃ । તતઃ પૂર્વવદેવ સાપિ જાતેત્યાહ સા વધૂરન્વતપ્યતેતિ ।
 વધૂરિતિ સા અનન્યપૂર્વા વ્રતમધ્યસ્થા । તત્રાપિ ગુણાતીતા । અતઃ અન્વતપ્યત અનુતાપ કૃતવતી ॥૩૮॥

ગોપીએ ન્યારે આ પ્રમાણે કહ્યું ત્યારે ભગવાન્ જે અતિ ચતુર છે તેમણે તે વાક્યનો જે ઉત્તર આપ્યો તેનું વર્ણન શુકદેવજી એવમુક્તઃ ઇત્યાદિ શબ્દોમાં કરે છે. આ ગોપી ભગવાનની પ્રિયા છે એટલે ભગવાને તેના વાક્યનો ઉત્તર આપ્યો. ભગવાન્ ઉત્તર આપે છે કે સ્કન્ધમારુહ્યતામ્. આ ગોપીને નૃત્ય કરવાની ઇચ્છા છે, અને પોતાની અંદર જે રસ રહેલો છે તેનો અભિનય કરીને બહાર પ્રકટ કરવાની પણ ઇચ્છા છે. રસનો અભિનય ભૂમિ ઉપર પગ મૂકીને કરવામાં આવે—પોતાના હૃદયમાંથી રસને બહાર કાઢવામાં આવે—તો ઊર્ધ્વભાવ (પોતાના હૃદયમાં ગુપ્ત રહેલો રસ અનેક ભવતા ભાવોનો જે અનુભવ કરાવે છે તેનું નામ ઊર્ધ્વભાવ) ન થવાથી રસ અચૂત થઈ જાય છે, સ્વરૂપતઃ જ નષ્ટ પામે છે. તેથી ભગવાને કહ્યું કે સ્વસ્કન્ધ—પોતાના ખભા—ઉપર જ બેસી જાવ. (ભગવાનના કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે રસનો અનુભવ તમારા પોતાનામાં જ કરો, રસને બહાર પ્રકટ કરવા જેવો નથી, નહિ તો અન્યથા થઈ જશે.) જે પોતાના ખભા ઉપર બેસીને નૃત્ય કરે છે તે જ નટોમાં વટુ—પોતાના અંગનું વેષ્ટન કરવામાં ચતુર—છે. સંગીતશાસ્ત્રમાં એક પ્રકારના નૃત્યમાં પોતાના ખભા ઉપર ચઢવાનું હોય છે. તે અતિ કઠિન છે, અને જે નટ તે પ્રમાણે કરે છે તે સર્વશ્રેષ્ઠ ગણાય છે. (પોતાના ખભા ઉપર ચઢીને, નૃત્ય કરવાનું એ કામ છે તે અશક્ય છે,) અને ભગવાન્ પેરેપેર આપિ અશક્ય પ્રાપ્ત્યે ઉપદેશ કરે છે, કારણ કે ગોપીએ તે પ્રમાણે ભગવાનને પ્રાર્થના કરી છે. ભગવાનનું મન, પેરેપેર, અલૌકિક રસના અભિનયનમાં છે. ભૂમિ ઉપર પગ મૂકવાથી—પોતાના હૃદયમાંથી રસને કાઢીને બહાર પ્રકટ કરવાથી—અલૌકિક રસનું અભિનયન થતું નથી. જે આ ગોપી અશક્ત હોત તો આ પ્રમાણે— યત્ત મનઃ એમ દર્શથી—શીઃરીતે કહેત ? તેથી માફ મન તેમાં જ—રસના અભિનયનમાં જ—છે. તેથી જે આ ગોપી તે પ્રમાણે કરશે—વિરહથી આર્તિ પ્રકટ કરશે—તો જ તેને હું લઈ જઈશ. જે અધિકારી નથી તેને લઈ જઈ શકાય નહિ. ભગવાન્ તો અન્યથા—અસત્ય—કહેતા નથી એટલે ભગવાનના સ્કન્ધની સંભાવના નથી; પરંતુ તે ગોપીએ મોહને વશ થઈને તે જ પ્રમાણે—ભગવાનના ખભા ઉપર ચઢી જવાનું—જાણ્યું. મોહને વશ થઈને તે ગોપી ભગવાનના સ્કન્ધ ઉપર ચઢી જવાની ઇચ્છા કરે છે એમ ન્યારે ભગવાને જ્યું ત્યારે ત્યાંથી પણ તે તિરોહિત થઈ ગયા; કારણ કે આ તો કૃષ્ણ—સદાનન્દ—છે. ભગવાનના તિરોધાનથી પહેલાંની માફક જ—ખીજાં ગોપીજનોની માફક—તે ગોપી પણ શોક કરવા લાગી એમ શુકદેવજી સા વધૂરન્વતપ્યત એ શબ્દોમાં કહે છે. વધૂઃ એટલે તે અનન્યપૂર્વા મતમધ્યસ્થ ગોપીઃ તેમાં પણ શુભાતીત. તેથી અન્વતપ્યત—તે અનુતાપ—પશ્ચાત્તાપ—કરવા લાગી. (આ ગોપીએ પશ્ચાત્તાપ કર્યો તેથી તે શુભાતીત છે એમ અનુમાન થાય છે. જે આ ગોપી શુભાતીત ન હોત તો તેણે પશ્ચાત્તાપને અદલે ક્રોધ કર્યો હોત.) ૩૮.

ન કેવલમન્તરનુતાપઃ કિન્તુ તજ્જનિતો બહિરપિ વિલાપો જાત ઇત્યાહ હા નાયેતિ ।

હા નાય રમણ પ્રેષ્ટ ક્વાસિ ક્વાસિ મહામુજ ।

દાસ્યાસ્તે કૃપણાયા મે સખે દર્શય સન્નિધિમ્ ॥ ૩૯ ॥

હા ઇતિ પશ્ચાત્તાપે અયુક્તં કૃતમિતિ । તથાપિ હે નાય ત્વમેવ સ્વામી અતો દોષ એવ દૂરી-
કર્તવ્યઃ, ન તુ ત્યક્તવ્યા । નતુ દૂરે સ્થિત્વા પાલનં કરિષ્યામીતિ ચેત્ તત્રાહ રમણેતિ । ત્વમેવ રતિ-
વર્ધકો મોક્ષા, મોગ્યરૂપાશ્ચ વયમ્ । અતો નિકટ એવ સ્વાતવ્યમિતિભાવઃ । નન્વનુરોધેન કેવલં
પાલનં કરિષ્યામિ, મોક્ષરિચ્છામાવાન્ । ન હિ મોગ્યેચ્છ્યા મોક્ષા મુંકે, તત્રાહ પ્રેષ્ટેતિ । ન હ્યન્યઃ
પ્રીતિવિષયોઽસ્તિ યેન જીવિષ્યામિ । અત્યન્તં વ્યાકુલાયા વચનમાહ ક્વાસિ ક્વાસીતિ । મોહવશાન્
અન્ધા પતિતા ચ જાતા તત્ત ઝન્ધાપનાર્થં સંવોધયતિ મહામુજેતિ । મહાન્ મુજો ગસ્ય । મહતી ક્રિયા-
શક્તિઃ । અતો દોષ એવ દૂરીકર્તવ્યો ન ત્વહમ્ । યતોઽહં દાસી, તત્રાપિ તે તવૈવાહં દાસી, સ્વભાવત
એવાહં કૃપણા અનાલોચિતયાચિક્ષા, અતો મદ્વચનાત્રાન્ધ્યાભાવઃ કર્તવ્યઃ । એવં પ્રાર્થનાવાં પરમ-
કૃપાલુસ્તામુત્વાપ્ય સ્વસ્યાં કૃતવાન્, અદૃશ્યરૂપેણૈવ । તદા પુનરાહ । હે સખે, સ્પર્શેન સ્વધર્મારોપા-
ત્સ્વસંનિધિં દર્શય । વર્તસે નિકટે તથાપિ યથા સાન્નિધ્યં દૃષ્ટં ભવતિ તથા કુરુ । એવમેવ વદન્તી
સ્થિતા । મગવાનપિ તત્રૈવ સ્થિતઃ ॥ ૩૯ ॥

આ ગોપીને કૃત હૃદયમાં જ પશ્ચાત્તાપ થયો એમ નહિ પરંતુ તે પશ્ચાત્તાપને લીધે બહાર
પણ વિલાપ થયો એમ શુકદેવેણ હા નાય એ શ્લોકમાં કહે છે:—

હા નાય । હા રમણ ! પ્રિયતમ । હા મહામુજ ! આપ ક્યાં છો, ક્યાં છો ?

હે સખા ! આપની કૃપણ દાસીને—મને—પાસે આપીને દર્શન આપો. ૩૯

હા એ પદનો પ્રયોગ પશ્ચાત્તાપના અર્થમાં થએલો છે. પશ્ચાત્તાપ થવાનું કારણ એ કે મેં—
ગોપીએ—અયુક્ત કાન કર્યું. તો પણ હે નાય, તમે જ મારા સ્વામી છો, તેથી મારો દોષ જ તમારે
દૂર કરવાનો છે, પરંતુ મારો લ્યાગ કરવાનો નથી. અરે ! હું તો દૂર ઉભો રહીને તારૂં રક્ષણ કરીશ એમ
બે ભગવાન્ આ ગોપીને કહે તો આ ગોપી કહે છે કે રમણ. તમે જ રતિને વધારનારા ભોક્તા એ,
અને અમે તમારી ભોજ્યરૂપા છીએ. તેથી તમારે અમારી પાસે જ સ્થિતિ કરવી જોઈએ એમ તાત્પર્ય
છે. અરે ! હું તમને અનુકૂળ રહીને કૃત તમારૂં રક્ષણ કરીશ, કારણ કે ભોક્તાને—મને—ભોગ
કરવાની ઇચ્છા નથી. ભોજ્ય પદાર્થની ઇચ્છાને લીધે કાંઈ ભોક્તા ભોગ કરતો નથી. આ પ્રમાણે જ
ભગવાન્ ગોપીને ઉત્તર આપે તો ગોપી કહે છે કે પ્રેષ્ટ. તમારા વિના ખીને કોઈ પદાર્થ મારી
પ્રીતિનો—એહનો—વિષય નથી કે જેથી તેનું આલંબન રાખીને હું જીવી શકું. અત્યન્ત વ્યાકુલ
થએલી આ ગોપીના વચનનું વર્ણન કરતાં શુકદેવેણ કહે છે કે ક્વાસિ ક્વાસિ. મોહને લીધે આ ગોપી
અન્ધ થઈ ગઈ અને પડી ગઈ, તેથી પોતાને ઉઠાડવાને માટે તે મહામુજ એ પ્રમાણે ભગવાનને સંબોધે
છે. મહાન્ છે ભુજ જેમના એ મહામુજ ભગવાન્. ભગવાનની ક્રિયાશક્તિ મોટી છે. તેથી મારો દોષ
જ તમારે દૂર કરવા જેવો છે, નહિ કે મારો તમારે લ્યાગ કરવો જોઈએ. કારણ કે હું દાસી છું; તેમાં
પણ તે—તમારી જ—હું દાસી છું; સ્વભાવથી જ હું કૃપણ છું, વગર વિચારે માગનારી છું; તેથી મારા
વચનને લીધે તમારે અન્યથાભાવ—ખીને ભાવ—કરવાનો નથી. આ પ્રમાણે આ ગોપીને ભગવાનની
પ્રાર્થના કરી કે તરત જ પરમકૃપાલુ ભગવાને અદૃશ્યરૂપે જ તેને ઉભી કરીને સ્વસ્થ બનાવી. તે સમયે
આ ગોપી ઓલી કે હે સખે ! (સખામાં સમાન શીલવ્યસન હોય છે તેથી સખાના ધર્મ પ્રકટ કરી) તમારા
ધર્મનો આરોપ કરીને સ્પર્શથી તમારા સાન્નિધ્યનું દર્શન કરાવો. તમે મારી પાસે ઉભા છો, છતાં પણ
તમારૂં સાન્નિધ્ય જોઈ શકાય એવી રીતે તમે કરો. આ ગોપી આ પ્રમાણે ઓલતી ઉભી રહી. ભગવાન્
પણ ત્યાં જ ઉભા રહ્યા. ૩૯

તતો યજ્ઞાતં તદાહ અન્વિચ્છન્ત્ય ઇતિ ।

અન્વિચ્છન્ત્યો ભગવતો માર્ગે ગોપ્યો વિચેતસઃ ।

દદશુઃ પ્રિયવિશ્લેષમોહિતાં દુઃસ્વિતાં સસ્ત્રીમ્ ॥ ૪૦ ॥

પૂર્વોક્તા ગોપ્યઃ ભગવન્માર્ગમન્વિચ્છન્ત્યઃ અવિદૂરત એવ તાં દદશુઃ । તાસાં ક્રોધાભાવા-
યાહ દુઃસ્વિતામિતિ । ન હિ દુઃસ્વિતાયાં ક્રોધો ભવતિ । દુઃસ્વે હેત્વન્તરનિરાકરણાયાહ પ્રિયવિશ્લેષ-
મોહિતામિતિ । ભગવત એવ વિશ્લેષેણ પરમમોહં મૂર્છાં પ્રાપ્તામ્ । સાપિ તાસાં સસ્ત્રી । અતઃ સહ્ય-
માવેન વહ્યઃ તાં પ્રવોધિતવલઃ । ‘ન દુઃસ્વં પશ્ચન્નિઃ સહ’ ઇતિ ॥ ૪૦ ॥

પૂર્વમેતાઃ ભગવાનેવમેવ કૌતુકાર્થં ગતઃ ન ત્વસ્મદોપેણેતિ જ્ઞાતવલઃ । અન્યથા દોષનિરાકર-
ણાર્થમેવ યત્નઃ કૃતઃ સ્યાત્ । સ્વદોષપરિહાનં ચ ભગવત્કૃપયૈવ ભવતિ ન સ્વત ઇતિ જ્ઞાપયિતું સા
નીતા, પશ્ચાત્ ત્યક્તા કથનાર્થમેવ, અતો ભગવદિચ્છયા સર્વં કથિતવતી । તત્ર વક્તવ્યે યત્પ્રયોજકં
તદાહ તયા કથિતમિતિ ।

તયા કથિતમાકર્ણ્ય માનપ્રાપ્તિં ચ માઘવાત્ ।

અવમાનં ચ દૌરાત્મ્યાદ્વિસ્સયં પરમં યયુઃ ॥ ૪૧ ॥

પછીથી જે અન્યું તેનું વર્ણન શુકદેવેણ અન્વિચ્છન્ત્યઃ એ પ્રલોકક્રમાં કરે છે:—

ભગવન્માર્ગની શોધ કરતાં વિહલ ચિત્તવાળાં તે ગોપીજનોએ

પ્રિયના વિયોગથી મૂર્છાં પામેલી દુઃખી સખીને બોધે. ૪૦

પહેલાં જેમનું વર્ણન કરવામાં આવેલું છે તે ગોપીજનોએ ભગવાનના માર્ગની શોધ કરતાં કરતાં
બહુ દૂરથી નહિ એવી જ રીતે તે ગોપીને બોધે. આ બધાં ગોપીજનોને તે ગોપી ઉપર ક્રોધ ન થાય
એટલા માટે શુકદેવેણ કહે છે કે દુઃસ્વિતામ્. જે સ્ત્રી દુઃખી હોય છે તેના ઉપર, ખરેખર, ક્રોધ થતો નથી.
તે ગોપીના દુઃખનું કારણ બીજું નથી એમ જણાવવાને માટે શુકદેવેણ કહે છે કે પ્રિયવિશ્લેષમોહિતામ્.
પ્રિય એવા જે ભગવાન તેમના જ વિરહથી તે ગોપીને ઘણો મોહ થયો, તે મૂર્છાં પામી. તે ગોપી પણ
આ બધાં ગોપીજનોની સખી હતી, તેથી સખીભાવે બહુ ગોપીજનોએ તે ગોપીને જગાડી, કારણ કે
‘પાંચ માણસોના સમાગમમાં દુઃખ રહેતું નથી’ એ પ્રમાણે જગતનો ન્યાય છે. ૪૦

પહેલાં આ બધાં ગોપીજનોએ એમ જાણ્યું કે ભગવાન કૌતુકને—ગમ્મતને—માટે જ આ
પ્રમાણે આપણી પાસેથી આલ્યા ગયા છે, નહિ કે આપણા દોષને લીધે. જે ગોપીજનોએ પહેલાં આ
પ્રમાણે ન જાણ્યું હોત તો તેમણે પોતાનો દોષ દૂર કરવાને માટે જ યત્ન કર્યો હોત. પોતાના દોષનું
સમ્પૂર્ણ જ્ઞાન ફક્ત ભગવાનની કૃપાથી જ થાય છે, પોતાની મેળે થતું નથી, એમ જણાવવાને
માટે તે ગોપીને ભગવાન લઈ ગયા, પછીથી દોષ જણાવવાને માટે જ તેનો ભગવાને ત્યાગ કર્યો. તેથી
ભગવદિચ્છાને લીધે તે ગોપીએ આ બધી વાત બીજાં બધાં ગોપીજનોને કહી. તે કહેવામાં જે પ્રયોજક—
તે ગોપીને માન અને અવમાન કેવી રીતે પ્રાપ્ત થયું એ જણાવનાર પ્રયોજક વાક્ય—હતું તે શુકદેવેણ
તયા કથિતમ્ એ પ્રલોકક્રમાં કહે છે:—

તે સખીનું કહેલું શ્રવણ કરીને બીજાં બધાં ગોપીજનોએ નિશ્ચય

કર્યો કે માનની પ્રાપ્તિ લક્ષ્મીપતિ ભગવાનના શુણ્ઠી થાય છે, અને

અવમાન પોતાના ધર્મ દુષ્ટતારૂપી અવગુણથી થાય છે, અને તેથી તેઓ

પરમ આશ્ચર્ય પામ્યાં. ૪૧

માનપ્રાપ્તિં ચ માધવાત્, અવમાનં ચ દૌરાત્મ્યાદિતિ । તયા કથિતં યદપિ વહેવ શ્રુતં તત્રૈતાવાનર્થો નિર્ધારિતઃ । સન્માનનં યત્પ્રાપ્તં તત્ર સ્વગુણૈઃ કિન્તુ લક્ષ્મીપતેરેવ ગુણૈઃ, લક્ષ્મ્યંશા ઇતા ઇતિ । દૌરાત્મ્યાત્સ્વધર્માદેવ અવમાનમ્ । અકારાત્ સ્વેદબ્રમાદયઃ । એવં ભગવતઃ અલૌકિકં સામર્થ્યં દદ્ધા પરમં વિસ્મયં પ્રાપ્તાઃ । એવં તદ્વાક્યૈઃ પદાર્થનિર્ધારો જાતઃ અન્વેષણાદિના ભગવાન્ ન પ્રાપ્તવ્ય ઇતિ ॥ ૪૧ ॥

અતઃ પરં ભગવત્પ્રસાદે કો હેતુરિતિ વિચાર્યં સર્વપરિત્યાગેન દેહપરિત્યાગપર્યન્તં સાધનમિતિ નિશ્ચિન્ન તથા કૃતવલ્ય ઇત્યાહ તત્ત ઇતિ ।

તતોઽવિશન્ વનં ચન્દ્રજ્યોત્સ્લા યાવદ્વિભાવ્યતે ।

તમઃ પ્રવિષ્ટમાલક્ષ્ય તતો નિવવૃતુર્હરેઃ ॥ ૪૨ ॥

તતો વનમવિશન્ । મોહનિવૃત્ત્યર્થં વનપ્રવેશઃ । વનં ગતાનામપિ ચેન્મોહઃ, તદા કિં વન-પ્રવેશેનેતિ । ચન્દ્રજ્યોત્સ્લા યાવદ્વિભાવ્યતે તાવદૂરમેવ ગતાઃ । અતિનિવિઙ્ઘવનં તુ ન પ્રવિષ્ટાઃ; યદા પુનર્ગાંઢે વને અન્તઃચન્દ્રકિરણા ન પ્રવિશન્તિ તદા તત્ર તમઃ પ્રવિષ્ટમાલક્ષ્ય તતો નિવવૃતુઃ નિવૃત્તા જાતાઃ । નતુ પ્રથમં યદુદ્યોગેન વનં ગતાઃ, તદકૃત્વા કુતો વા નિવૃત્તા ઇત્યાશંકયાહ હરેરિતિ ।

માધવ--લક્ષ્મીજ્ઞા પતિ--ના જ ગુણોને લીધે તે ગોપીને માન પ્રાપ્ત થયું અને પોતાની દુષ્ટતાને લીધે જ અવમાન પ્રાપ્ત થયું. તે ગોપીએ કહેલું ખીજાં ગોપીજનોએ જો કે ખહુ આંભવું પરંતુ તે વિષયમાં તેમણે આ નિર્ણય કર્યો કે તે ગોપીએ જે સન્માન મેળવ્યું તે પોતાના ગુણોને લીધે મેળવ્યું નથી પરંતુ લક્ષ્મીજ્ઞા પતિ ભગવાનના જ ગુણોને લીધે મેળવ્યું છે, અને આ બધાં ગોપીજનોં લક્ષ્મીજ્ઞાના અંશો છે; (આ ગોપીઓ લક્ષ્મીના અંશ છે એમ સમજી ભગવાને તેમનું સન્માન કર્યું હતું.) વળી દુષ્ટતા જે તેનો પોતાનો ધર્મ છે તેને લીધે જ તેણે અવમાન પ્રાપ્ત કર્યું. જનો અર્થ ખેડ, બ્રમ વગેરે છે; અર્થાત્ તે ગોપીને ખેડ, બ્રમ વગેરેની પ્રાપ્તિ પણ પોતાની દુષ્ટતાને લીધે જ થઈ છે. આ પ્રમાણે ભગવાનનું અલૌકિક સામર્થ્ય જોઈને તે બધાં ગોપીજનો ઘણાં વિસ્મય પામ્યાં. આ પ્રમાણે તે ગોપીનાં વાક્યોથી ભગવદ્રૂપી પદાર્થવિષે ગોપીજનોએ નિર્ણય કર્યો કે શોધખોળ વગેરે કરવાથી ભગવાન મળી શકતા નથી. ૪૧

હવે પછી ભગવાનની કૃપા મેળવવામાં કર્યું સાધન છે એ વિચાર કરીને, સર્વ વસ્તુનો પરિત્યાગ કરી દેહનો પરિત્યાગ કરવા સુધીનું સાધન ભગવત્કૃપા મેળવી શકે છે એમ નિશ્ચય કરીને તે ગોપીજનોએ તે પ્રમાણે કર્યું એમ શુકદેવજી તત્તઃ એ પ્રલોકમાં કહે છે:—

પછી જ્યાં સુધી ચન્દ્રનો પ્રકાશ દેખાયો ત્યાં સુધી ગોપીજનોએ વનમાં પ્રવેશ કર્યો, અને જ્યાં અંધકાર જોયો કે ત્યાંથી એ હરિપ્રિયાઓ પાછાં કર્યાં. ૪૨

પછીથી તે ગોપીજનોએ વનમાં પ્રવેશ કર્યો. (ભગવદ્ભાવથી જે ખીજા ભાવ હોય છે તે દોષરૂપ છે અને તે મોહ કહેવાય છે.) આ મોહને દૂર કરવાને માટે ગોપીજનોએ વનમાં પ્રવેશ કર્યો કારણ કે વનમાં જનારાઓને પણ જો મોહ થાય તો પછી વનમાં જવાનું પ્રયોજન શું? ચન્દ્રનો પ્રકાશ જ્યાં સુધી દેખાયો ત્યાં સુધી, તેટલે દૂર, તે ગોપીજનો ગયાં; પણ જે ગાઢ વન હતું તેમાં તેમણે પ્રવેશ કર્યો નહિ. જ્યારે ગાઢ વનની અંદર ચન્દ્રનાં કિરણો પ્રવેશ કરી શક્યાં નહિ ત્યારે ગોપીજનોએ ત્યાં અંધકાર જોયો અને ત્યાંથી જ તેઓ પાછાં કર્યાં.

અરે ! પહેલાં જે ઉદ્યોગ કરીને ગોપીજનો વનમાં ગયાં હતાં તે ઉદ્યોગ કર્યાં વિના કેમ તેઓ પાછાં

હરેઃ સકાશત્ હરેઃ સમ્બન્ધિન્યો વા તતઃ અન્ધકારાન્નિવૃત્તાઃ । ન હિ ભગવદીયા અન્ધકારં પ્રવિજ્ઞન્તિ । ભગવતૈવ નિવર્તિતાઃ ॥ ૪૨ ॥

નિવૃત્તાઃ ચેત્, ગૃહં ગતાઃ ભવિષ્યન્તીત્યાશંકાયામાહ તન્મનસ્કા इति ।

તન્મનસ્કાસ્તદાલાપાસ્તદ્વિચેષ્ટાસ્તદાત્મિકાઃ ।

તદ્ગુણાનેવ ગાયન્ત્યો નાત્માગારાણિ સસ્મરુઃ ॥ ૪૩ ॥

તા નાત્માગારાણિ સસ્મરુઃ । આત્માનં દેહમ્ । અગારં ગૃહમ્ । તત્સમ્બન્ધીનિ ચ વસ્તૂનિ સ્મૃતવલ્લ એવ ન, ક્રુતો ગમિષ્યન્તિ । અસ્મરણે હેતવઃ । તન્મનસ્કા इत्यादिभिઃ પદ્મભિઃ પદૈઃ પદ્મ નિરૂપ્યન્તે । સ્મૃતિર્મનસિ જાયતે, તન્મનસ્તુ કેવલં ભગવત્સેવ, અતસ્તન્મનસ્કાઃ ભગવન્મનસ્કા ન સસ્મરુઃ । અન્યદ્વારાપ્યસ્મરણાર્થમાહ તદાલાપા इति । અન્યા અપિ ચેદન્યવાર્તા કુર્યુઃ, તદા તત્પ્રસજ્ઞાન્ ગૃહાદિસ્મરણં ભવતિ । સર્વા એવ તસ્મિન્ ભગવત્સેવાલાપો યાસામ્ । અતોઽન્યતોઽપિ ન સ્મરણમ્ । નનુ દૈહિકી ક્રિયા ક્ષુત્પિપાસાકૃતા આવૃચ્ચકી, તયા દેહાદિસ્મરણં ભવિષ્યતીતિ ચેન્, તત્રાહ તદ્વિ-
ચેષ્ટા इति । તસ્યૈવ ભગવતઃ પૂર્વવચ્ચેષ્ટાવિદ્રાઃ । નનુ તથાપિ સર્વજ્ઞાનેષ્વાત્માન્નઃ સ્ફુરતિ ષટ્મહં

કૃથી ?—એમ જે શંકા કરવામાં આવે તો તેનું સમાધાન કરતાં શુકદેવજી કહે છે કે હરેઃ હરિની પાસેથી પાછાં આવ્યાં; અથવા તો હરિના સંબંધવાળાં તે ગોપીજનો અન્ધકારમાંથી પાછાં આવ્યાં. ખરેખર, ભગવદીય જનો અન્ધકારમાં પ્રવેશ કરતા નથી. આ બધાં ગોપીજનો ભગવદીય હતાં એટલે ભગવાને જ તેમને અન્ધકારમાંથી પાછાં વાળ્યાં છે. ૪૨

ગોપીજનો અન્ધકારમાંથી પાછાં કૃથી એટલે તેઓ પોતાને ઘેર જશે એમ જે શંકા કરવામાં આવે તો તેનું સમાધાન કરતાં શુકદેવજી કહે છે કે તન્મનસ્કાઃ—

આ બધાં ગોપીજનોનું મન ભગવાનમાં હતું, તેમની વાણી પણ ભગવાનમાં હતી, તેમના શરીરની ક્રિયા ભગવન્મય હતી, તેમના ચિત્તમાં 'કૃષ્ણ એ જ અમારા આત્મા છે' એમ સ્ફૂર્તિ હતી, તેથી ભગવદ્ગુણગાન ગાતાં તેમને પોતાના આત્માનું કે ઘરનું સ્મરણ ન થયું. ૪૩

તે ગોપીજનોને પોતાના આત્માનું તથા ઘરનું સ્મરણ થયું નહિ. આત્મા એટલે દેહ અને અગાર એટલે ઘર. દેહ, ઘર અને તેના સંબંધવાળી વસ્તુઓનું તેમને સ્મરણ પણ ન થયું, પછીથી તો ઘેર જવાની વાત જ શી ? ગોપીજનોને દેહ અને ઘરનું સ્મરણ ન થયું તેનાં પાંચ કારણો શુકદેવજી તન્મનસ્કાઃ ઇત્યાદિ પાંચ પદોમાં આપે છે. સ્મરણ મનમાં થાય છે, પણ ગોપીજનોનું તે મન તો ફક્ત ભગવાનમાં જ હતું એટલે તેઓ તન્મનસ્કાઃ—ભગવાનની અંદર મનવાળાં—હતાં અને તેથી દેહ અને ઘરનું તેમને સ્મરણ થયું નહિ. ખીલ રીતે પણ દેહ અને ઘરનું તેમને સ્મરણ થતું ન હતું એ જણાવવાને માટે શુકદેવજી કહે છે કે તદાલાપાઃ. ખીલાં ગોપીજનો પણ જે ભગવાન સિવાયની ખીલ વાત કરે તો તે પ્રસંગને લીધે ઘર વગેરેનું સ્મરણ પણ થાય; પરંતુ આ બધાં ય ગોપીજનોની વાત ભગવાન વિષિની જ હતી, તેથી ખીલા કોઈ કારણથી પણ ઘર વગેરેનું સ્મરણ સંભવતું ન હતું. અરે ! ભૂખ અને તરકૂને લીધે દેહની ક્રિયા તો આવશ્યક જ રહી, એટલે આ દૈહિક ક્રિયાને લીધે દેહ વગેરેનું સ્મરણ તો થશે જ—આ પ્રમાણે જે શંકા કરવામાં આવે તો તેનું સમાધાન કરતાં શુકદેવજી કહે છે કે તદ્વિચેષ્ટાઃ, પહેલાંની માફક તેમની જ—ભગવાનની જ—ચેષ્ટાનો ગોપીજનોમાં આવેશ થયેલો છે, (એટલે ખીલ દૈહિક ક્રિયાને હવે અવકાશ નથી.) અરે ! 'હું ઘટ જાણું છું', 'હું પટ જાણું છું' એ રીતે બધાં ય જ્ઞાનોની અંદર 'હું' એ આત્માના અંશનું સ્કુરણ થાય છે જ, તો પછી આત્માની સ્ફૂર્તિ થતી નથી એમ શી રીતે

જ્ઞાનામિ પટમહં જાનામીતિ । અતઃ કથમાત્માસ્ફૂર્તિઃ, તત્રાહ તદાત્મિકા ઇતિ । સ ઇવાત્મા યાસામ્ । સર્વદા કૃષ્ણાત્મભાવનૈવ ચિત્તે સહજા તાસામ્ । અત આત્મત્વેન ભગવાનેવ સ્ફુરતિ ઇતિ ન દેહાદિસ્ફુરણમ્ । નતુ 'સદશાદૃષ્ટચિન્તાયાઃ સ્મૃતિવીજસ્ય બોધકા' ઇતિ અદૃષ્ટવશાત્ કથં ન સ્મૃતિઃ, તત્રાહ તદ્ગુણાનેવ ગાયન્ત્ય ઇતિ । યદિ તૂર્ણીં તિષ્ઠેયુઃ, ભવેદ્વપિ સ્મૃતિઃ, અન્યાસક્તાસ્તુ તાઃ કાર્યાન્તરપરાઃ । યતસ્તસ્ય ભગવતો ગુણાનેવ ગાયન્તિ । ગુણૈઃ કૃત્વા દુરદૃષ્ટં ચ નશ્યતિ । અતો નાદૃષ્ટદ્વારાપિ સ્મૃતિબોધઃ ॥ ૪૩ ॥

તર્હિં કિં જાતમિત્યાકાહ્વાયામાહ પુનઃ પુલિનમાગત્યેતિ ।

પુનઃ પુલિનમાગત્ય કાલિન્ધ્યાઃ કૃષ્ણભાવનાઃ ।

સમવેતા જગુઃ કૃષ્ણં તદાગમનકાહ્લિતાઃ ॥ ૪૪ ॥

ઇતિ શ્રીમદ્ભાગવતે મહાપુરાણે દશમસ્કન્ધે પૂર્વાર્ધે સત્તર્વિશોધ્યાયઃ ॥ ૨૭ ॥

પૂર્વં પુલિને સ્થિતા યત્ર તત્રૈવ પુનરાગતાઃ । નતુ વિવેકરહિતાઃ કથં તત્રાગતાઃ, તત્રાહ કૃષ્ણભાવના ઇતિ । કૃષ્ણ એવ ભાવના યાસામ્ । તેન ભગવદિચ્છવા ભગવત્પ્રેરણયા તત્રૈવ સ્થાને ભગવાન્ રતિં કરિષ્યતીતિ નિશ્ચિત્ય, તન્ સ્થાનમસ્માકં હિતકરમિતિ તત્રૈવાગતાઃ । તતઃ કસ્યા વા

કહેવાય ? આ શંકાનું સમાધાન કરતાં શુકદેવેણ કહે છે કે તદાત્મિકાઃ. તે જ—ભગવાન્ જ—આત્મા છે જેમનોઃ આવાં ગોપીજનો તદાત્મિકાઃ કહેવાય છે. 'કૃષ્ણ એજ અમારો આત્મા છે' એ ભાવના જ હૃદયેશાં આ ગોપીજનોના ચિત્તમાં સ્વાભાવિક રીતે રહેલી છે. તેથી આત્મા તરીકે ભગવાન્ જ સ્ફુરે છે, દેહ વગેરેની સ્ફૂર્તિ થતી નથી. અરે ! 'તુલ્ય પદાર્થ, અદૃષ્ટ, ચિન્તન વગેરે સ્મૃતિનાં કારણો છે' આ ન્યાય પ્રમાણે અદૃષ્ટને લીધે દેહ, ઘર વગેરેની સ્મૃતિ કેમ ન થાય ? આના ઉત્તરમાં શુકદેવેણ કહે છે કે તદ્ગુણાનેવ ગાયન્ત્યઃ. જે ગોપીજનો મૈત્ર સખીને શાન્ત ઝેરી રહે તો દેહાદિની સ્મૃતિ થાય પણ ખરી; પરંતુ તેઓ તો અન્યમાં—ભગવાનમાં—આસક્ત થયેલાં છે અને ખીલ કાર્યમાં—ભગવાનના શુભ ગાવામાં—રોધાયલાં છે, કારણ કે તેમના—ભગવાનના—શુભોનું જ તેઓ ગાન કરે છે. ભગવાનના શુભોને લીધે ગોપીજનોનું ખરાય અદૃષ્ટ નાશ પામે છે. તેથી પોતાના અદૃષ્ટ દ્વારા પણ ગોપીજનોને દેહાદિની સ્મૃતિ થતી નથી. ૪૩

પછીથી શું થયું એમ જે આકાંક્ષા થાય તો શુકદેવેણ કહે છે કે પુનઃ પુલિનમાગત્ય.

પહેલાં જ્યાં શ્રીયમુનાજના તટ ઉપર હતાં ત્યાં જ પાછાં ભગવાનની

પ્રેરણાથી કૃષ્ણમાં ભાવનાવાળાં તે ગોપીજનો આવ્યાં અને પ્રભુ ત્યાં પધારશે

એ આકાંક્ષાથી સાથે મળીને કૃષ્ણનું ગાન કરવા લાગ્યાં. ૪૪.

પહેલાં જ્યાં શ્રીયમુનાજના તટ ઉપર હતાં ત્યાં જ ફરીથી ગોપીજનો પાછાં આવ્યાં. અરે ! ગોપીજનોમાં વિવેકબુદ્ધિ ન હતી, તો પછી શ્રીયમુનાજના તટ ઉપર પાછાં શી રીતે આવ્યાં ? આ શંકાનું સમાધાન કરતાં શુકદેવેણ કહે છે કે કૃષ્ણભાવનાઃ. કૃષ્ણમાં જ જે ગોપીજનોની ભાવના છે તે ગોપીજનો કૃષ્ણભાવનાઃ કહેવાય છે. તેથી ભગવદિચ્છાને લીધે, ભગવાનની પ્રેરણાથી, તે જ સ્થળે ભગવાન્ રમણ કરશે એમ નિશ્ચય કરીને, તે જ સ્થાન અમને હિતકર છે એમ જાણીને તે ગોપીજનો ત્યાં જ—શ્રીયમુનાજના તટ ઉપર જ—ગયાં. પછીથી કઈ ગોપીના ભાગ્યને લીધે, કઈ ગોપીના સ્નેહથી અથવા કઈ ગોપીના ઉપર ભગવાનની કૃપા હોવાથી ભગવાન્ અહીં આવશે એ આશ્વત્તામાં સંદેહ પડવાથી અથવા ગોપીજનો એકઠાં મળ્યાં. તે સમયે ગોપીજનોને ધીજી સંધાન ન મળવાથી કૃષ્ણનું—સદાનન્દનું—

ભાગ્યાત્ સ્નેહેન કૃપયા વા આગચ્છેદિતિ સંવેદાન્ત સમવેતા જાતાઃ । તદા સાધનાન્વરમલભમાનાઃ
કૃષ્ણાં સદાનન્દં જગુઃ । હરિગુણગાનમેવ સાધનમિતિ । નિવૃત્તે પુનરોષે સ્વયમેવાયાસ્યતીતિ તદા-
ગમનકાઙ્ક્ષયા જગુઃ ।

શ્રીકૃષ્ણગોપિકાસ્ત્ર દ્વિવિધા નવધા ગુણૈઃ । સમુદાયેન ભિન્ના વા ગતગર્વા અસાધનાઃ ॥ ૧ ॥
હરેર્ગાનં પ્રિયં મત્વા જીવનાર્થમપિ પ્રિયાઃ । સ્વસંવેદાન્તુ મિલિતા જગુર્નાનાવિધૈર્ગુણૈઃ ॥ ૨ ॥ ૪૪ ॥

इति श्रीभागवतसुवोधिण्यां श्रीमहृक्षमणभट्टात्मजश्रीवल्लभदीक्षितविरचितायां
दशमस्कन्धविवरणे सप्तविंशोऽध्यायविवरणम् ॥ २७ ॥

તેઓ ગાન કરવા લાગ્યાં, કારણ કે સિદ્ધાન્ત એવો છે કે દોષનું નિવારણ કરવાને માટે હરિના ગુણનું
ગાન જ સાધન છે. દોષ દૂર થઈ ગયો એટલે પછી ભગવાન્ પોતાની મેળે જ અર્કી આવશે એમ ધારીને
ભગવાનના આગમનની આકાંક્ષા રાખીને ગોપીજનોએ ગાન કરવા માંડ્યું.

શ્રીયસુનાજના તટ ઉપર જે શ્રીકૃષ્ણની ગોપિકાઓ એકત્રિત થયાં હતાં તે જે પ્રકારનાં હતાંઃ
(૧) અન્યપૂર્વા અથવા શ્રુતિરૂપા ગોપિકાઓ અને (૨) અનન્યપૂર્વા અથવા કુમારિકા ગોપિકાઓ.
સાત્ત્વિક, રાજસ અને તામસ; અને તે દરેકના પાછા ત્રણ વિભાગઃ એમ એકંદરે ગુણોને લીધે નવ
વિભાગ થાય. અન્યપૂર્વા ગોપિકાઓના નવ વિભાગ અને અનન્યપૂર્વા ગોપિકાઓના નવ વિભાગ. એ
પ્રમાણે અરાઢ વિભાગ થયા અને ઉપલક્ષણ પ્રકારે ઓગણીસમો વિભાગ. આમ ગોપિકાઓના
ઓગણીસ પ્રકાર થયા. આ પક્ષમાં દરેક ગોપિકા સાત્ત્વિક રાજસ અને તામસ છે. અથવા તો
ગોપીજનોની વ્યવસ્થા ધીજે પ્રકારે પણ થઈ શકે છે. ગોપીજનો સમુદાયથી—યૂથથી—નવ
પ્રકારનાં છે. આ પક્ષમાં સાત્ત્વિક, રાજસ અને તામસ એ વિભાગ સમુદાયદષ્ટિએ કરવામાં આવે છે.
અર્થાત્ કોઈક યૂથ સાત્ત્વિક ગોપીજનોનું, કોઈક યૂથ રાજસી ગોપીજનોનું, તો કોઈક યૂથ તામસી
ગોપીજનોનું હોય છે. તેમાં પણ દરેકના ત્રણ પ્રકાર હોય છે. એ ગોપીજનોનાં નવ પ્રકારનાં યૂથ થાય
છે. તેમાં પણ શ્રુતિરૂપા અને અશ્રિકુમાર એમ ગોપીજનોના જે ભેદને લીધે અરાઢ યૂથ, અને
ગુણાતીતનું ઓગણીસમું યૂથ; આ રીતે ગોપીજનોનાં ઓગણીસ યૂથ સિદ્ધ થાય છે.

આ બધાં ગોપીજનોનો ગર્વ હુવે જતો રહ્યો છે અને તેઓ નિઃસાધન બની ગયાં છે. ૧

હરિને ગાન પ્રિય છે એમ મનીને, અને આપણા જીવનને માટે પણ ગાન આવશ્યક છે એમ
માનીને ભગવાનની પ્રિયા ગોપિકાઓ, કોના ભાગ્યને લીધે, અથવા કોના સ્નેહને લીધે અથવા કોના
ઉપર કૃપા હોવાથી ભગવાન્ પ્રકટ થાય એ ધાબતમાં સંદેહ હોવાથી—સર્વને પોતાની યોગ્યતામાં સંદેહ
હોવાથી—સર્વ પ્રથમ એકઠાં મળ્યાં અને સત્ત્વ વગેરે અનેક પ્રકારના ગુણોથી ગાન કર્યું. ૨. ૪૪.

અધ્યાય: ૨૮

અઠાવિંશે હરેગાનં સ્વભાવાદપરાધતઃ । કૃતાવહ્વા ગોપિકા હિ સ્તોત્રં ચક્રુરિતીર્યતે ॥ ૧ ॥

एकोनविंशतिविधा गोप्यः स्वस्वाधिकारतः । एकोनविंशतिविधां स्तुतिं चक्रुर्हरेः प्रियाम् ॥ २ ॥

राजसी तामसी चैव सात्त्विकी निर्गुणा तथा । एवं चतुर्विधा गोप्यः पतिमस्यो निरूपिताः ॥ ३ ॥

तथैवानन्यपूर्वाश्च प्रार्थनामाहुरुत्तमाम् । गुणातीताः सात्त्विकीश्च तामसी राजसीस्तथा ॥ ४ ॥

સ્વભાવથી અથવા અપરાધથી માનરૂપી અવગ્ના જેમણે કરી છે એવાં શ્રીગોપીજને હરિનું સ્તોત્રરૂપ ગાન કર્યું, તેથી આ અઠ્ઠાવીસમા અધ્યાયમાં ગોપીજનોએ કરેલા હરિના ગાનનું વર્ણન કરવામાં આવે છે. (વિરહાવસ્થાનો સ્વભાવ જ એવો છે કે તેમાં પ્રિયતમના ગુણનું ગાન જ થાય, અને તેથી ગોપીજને સ્વભાવથી જ હરિના ગુણનું ગાન કર્યું; અથવા તો 'લક્ષ્મીને પશુ અમે અધિક છીએ' એમ ગોપીજનોએ પોતાના સ્વરૂપ વિષે આધિક્ય માન્યું અને તે રીતે તેમણે અપરાધ કર્યો અને અભિમાન કર્યું કે ન્યારે પ્રભુ અમારી પ્રાર્થના કરશે ત્યારે જ અમારામાં રહેલા રસનું દાન અમે પ્રભુને કરીશું. આ પ્રકારે ગોપીજનોએ માનરૂપી અવગ્ના કરી અને તેથી પ્રભુ અપ્રસન્ન થયા. અપ્રસન્ન પ્રભુ સ્તોત્રથી પ્રસન્ન થશે એમ માનીને ગોપીજનોએ ગાન કર્યું. અથવા પ્રલોકનો અનવય બીજે પ્રકારે પણ ધર્મ શકે. રસના સ્વભાવથી જે અભિમાનરૂપી અવગ્ના ધર્મ તેથી પ્રભુ અપ્રસન્ન થયા; આ અપ્રસન્ન પ્રભુને પ્રસન્ન કરવાનો ગુણગાન એક જ ઉપાય યોગ્ય છે એમ ગોપીજનોએ નિશ્ચય કર્યો અને સ્તોત્રરૂપ ગાન કર્યું. તેથી આ અઠ્ઠાવીસમા અધ્યાયમાં ગોપીજનોએ ગાએલું લગવાનું સ્તોત્ર—ગોપીગીત—વર્ણવવામાં આવે છે. આ બીજા અર્થમાં અભિમાનરૂપી અપરાધનું પણ કારણ શ્રીગોપીજનો સ્વભાવ છે. ગોપીજનો શૃંગારરસનો ગાલંબન વિભાવ છે, અને ગાલંબન વિભાવનો એવો સ્વભાવ છે કે અભિમાન રૂપી અવગ્ના પણ સહજ ધર્મ જાય છે. આવા માનથી પણ ન્યારે પ્રભુરૂપી રસિક નાયક અપ્રસન્ન થઈ જાય છે ત્યારે રસમાર્ગની રીતે નાયિકા નાયકનું ગુણગાન કરે છે અને તે રીતે તેને પ્રસન્ન પણ કરે છે. તેથી શ્રીગોપીજનોએ પોતાના ભાવને અનુસરીને રસશાસ્ત્રની રીતે સ્તોત્રરૂપ ગાન કર્યું, અને તેથી સાત્ત્વિક વગેરે ગુણોનું પણ જે વર્ણન આગળ ઉપર કરવામાં આવે છે તે એમ દર્શાવે છે કે ગોપીજનોનો ભાવ અનેક પ્રકારનો છે.) ૧

પોતાના અધિકાર પ્રમાણે ઓગણીસ પ્રકારનાં શ્રીગોપીજનોએ હરિને પ્રિય એવી ઓગણીસ પ્રકારની સ્તુતિ કરી, તેથી આ અધ્યાયમાં ઓગણીસ પ્રલોકો છે. (અન્યપૂર્વા—શ્રુતિરૂપા—ગોપીજનો નિર્ગુણ અને સાત્ત્વિક વગેરે લેદથી દસ પ્રકારનાં અને અનન્યપૂર્વા—કુમારિકા—ગોપીજનો નિર્ગુણ અને સાત્ત્વિકાદિ લેદથી નવ પ્રકારનાં એમ ઓગણીસ પ્રકારનાં ગોપીજનો છે. કુમારિકાઓમાં તામસતામસી ગોપી અથવા યૂથ નથી તેથી તેમના નવ પ્રકાર છે.) ૨

પતિમતી—શ્રુતિરૂપા અન્યપૂર્વા—ગોપી પ્રથમ સાત્ત્વિક ક્રમે ગીતનો આરંભ કરે છે, તેથી પહેલો પ્રલોક ગાનાર ગોપિકા અથવા તેમનું યૂથ સાત્ત્વિકરાજસ છે, બીજો પ્રલોક ગાનાર ગોપિકા અથવા તેમનું યૂથ સાત્ત્વિકતામસ છે, ત્રીજો પ્રલોક ગાનાર ગોપિકા અથવા તેમનું યૂથ સાત્ત્વિકસાત્ત્વિક છે અને ચોથો પ્રલોક ગાનાર ગોપિકા અથવા તેમનું યૂથ ગુણાતીત—નિર્ગુણ—છે. આ પ્રમાણે ચાર પ્રકારનાં શ્રુતિરૂપા ગોપિકાઓનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. ૩

પહેલા ચાર પ્રલોકનાં ગાનાર ચાર પ્રકારનાં શ્રુતિરૂપા ગોપીઓ છે એમ વર્ણન કરીને હવે શ્રીશુકદેવજી તે જ પ્રકારે અનન્યપૂર્વા—ઋષિરૂપા કુમારિકા—ગોપીઓની ઉત્તમ પ્રાર્થનાનું વર્ણન કરે છે. તેથી અનન્યપૂર્વા ગોપીઓના ગાનમાં પણ પ્રથમ સાત્ત્વિક ક્રમે ગીતનો આરંભ થાય છે; એટલે પાંચમો પ્રલોક ગાનાર ગોપિકા અથવા તેમનું યૂથ સાત્ત્વિકસાત્ત્વિક છે, છઠ્ઠો પ્રલોક ગાનાર ગોપિકા અથવા તેમનું યૂથ સાત્ત્વિકતામસ છે, સાતમો પ્રલોક ગાનાર ગોપિકા અથવા તેમનું યૂથ સાત્ત્વિકરાજસ છે, અને આઠમો પ્રલોક ગાનાર ગોપિકા અથવા તેમનું યૂથ ગુણાતીત છે. આ પ્રમાણે શ્રુતિરૂપા ગોપીજનોના ચાર પ્રકારની માફક ઋષિરૂપા ગોપીજનોના પણ ચાર પ્રકારનું વર્ણન કરવામાં આવે છે. ૪

કૃષ્ણભાવનયા સિદ્ધા વિશેષેનાહ તાઃ શુકઃ । અનન્યપૂર્વિકા એવ પુનસ્તિસો મુદા જગુઃ ॥ ૫ ॥
 સાત્ત્વિકી તામસી ચૈવ રાજસી ચૈતિ વિશ્વતાઃ । સપૂર્વાશ્ચ તતસ્તિસઃ તામસી રાજસી પરા ॥ ૬ ॥
 પુનસ્તા એવ ત્રિવિધા અટતીત્યાદિમિચ્છિમિઃ । રાજસી તામસી ચૈવ સાત્ત્વિકીતિ વિભેદતઃ ॥ ૭ ॥
 અનન્યપૂર્વા દ્વિવિધા રાજસી સાત્ત્વિકી તથા । તમસા તામસી તત્ર નાસ્તીત્યેકોનવિંશતિઃ ॥ ૮ ॥

સાત્ત્વિક ક્રમ પૂર્ણ થયો. હવે ખીજી રાજસ ક્રમનો આરંભ અન્યપૂર્વા ગોપીજન કરે કે અનન્યપૂર્વા ગોપીજન કરે એમ બે શંકા થાય તો શુકદેવેણ તેનું સમાધાન કરતાં કહે છે કે અનન્યપૂર્વા ગોપીજન કૃષ્ણભાવનાને લીધે સિદ્ધ છે તેથી રાજસક્રમમાં પહેલા ત્રણ પ્રલોક પશુ અનન્યપૂર્વા ગોપીજન જ વિશેષે ગાય છે; અર્થાત્ નવમાથી અગીઆરમા પ્રલોક સુધીનાં ગાનાર અનન્યપૂર્વા ગોપીજન છે. નવમો પ્રલોક ગાનાર ગોપિકા અથવા તેમનું યૂથ રાજસસાત્ત્વિક છે, દસમો પ્રલોક ગાનાર ગોપિકા અથવા તેમનું યૂથ રાજસતામસ છે અને અગીઆરમો પ્રલોક ગાનાર ગોપિકા અથવા તેમનું યૂથ રાજસરાજસ છે. આ પ્રમાણે રાજસ ક્રમે ત્રણ અનન્યપૂર્વા ગોપિકાઓએ આનન્દથી ગાન કર્યું. પકૂ

પાંચમાથી અગીઆરમા પ્રલોક સુધી અનન્યપૂર્વા ગોપીજનોએ સાત્ત્વિક અને રાજસ ક્રમે છ પ્રલોકોમાં ગાન કર્યું. હવે અન્યપૂર્વા શ્રુતિરૂપા ગોપિકાઓ પશુ બાકી રહેલા રાજસ અને તામસ એ બે ક્રમે છ પ્રલોકમાં ગાન કરે છે. અર્થાત્ બારમાથી ચૌદમા પ્રલોક સુધીમાં રાજસ ક્રમે અન્યપૂર્વા ગોપિકા ગાન કરે છે, અને પંદરમાથી સત્તરમા પ્રલોક સુધીમાં તામસ ક્રમે ગાન કરે છે. બારમો પ્રલોક ગાનાર ગોપિકા અથવા તેમનું યૂથ રાજસતામસ છે, તેરમો પ્રલોક ગાનાર ગોપિકા અથવા તેમનું યૂથ રાજસરાજસ છે અને ચૌદમો પ્રલોક ગાનાર ગોપિકા અથવા તેમનું યૂથ રાજસસાત્ત્વિક છે. આ પ્રમાણે રાજસીમાં તામસી, રાજસી અને પરા—સાત્ત્વિકી—અન્યપૂર્વા ગોપિકાઓ ગાન કરે છે. ૬

પંદરમા પ્રલોકથી તે સત્તરમા પ્રલોક સુધી પશુ અન્યપૂર્વા ગોપીજનો જ તામસક્રમે ગાન કરે છે. તેમાં પંદરમો પ્રલોક ગાનાર ગોપિકા અથવા તેમનું યૂથ તામસસાત્ત્વિક છે, સોળમો પ્રલોક ગાનાર ગોપિકા અથવા તેમનું યૂથ તામસતામસ છે, અને સત્તરમો પ્રલોક ગાનાર ગોપિકા અથવા તેમનું યૂથ તામસરાજસ છે. (આ વ્યવસ્થા પંદર, સોળ અને સત્તર એ ત્રણ પ્રલોકો ઉપરની શ્રીસુબોધિનીના આધારે આપવામાં આવેલી છે. કારિકામાં રાજસી તામસી ચૈવ સાત્ત્વિકીતિ વિભેદતઃ એ પ્રમાણે કહેવામાં આવેલું છે, એટલે કારિકા પ્રમાણે પંદરમો પ્રલોક ગાનાર તામસરાજસ અને સત્તરમો પ્રલોક ગાનાર તામસસાત્ત્વિક ગણાય. આ પ્રમાણે શ્રીસુબોધિનીના અને કારિકાના અભિપ્રાયમાં ભેદ માલમ પડે છે. આ ભેદ દૂર કરવાને માટે લેખકાર શ્રીવલ્લભ કહે છે કે રાજસી તામસી ચૈવ સાત્ત્વિકીતિ વિભેદતઃ એ કારિકામાં બે ક્રમ આપવામાં આવ્યો છે તે ક્રમ સ્વીકારવાનો નથી. કારિકાર્થના લેખક નિર્ભયરામ ભટ્ટ પશુ આ વિષયમાં કહે છે કે કારિકામાં આપેલો ક્રમ અવિવક્ષિત છે, અથવા તો તેનું તાત્પર્ય ખીજું હોવું જોઈએ. અથવા તો કારિકામાં આપેલો ક્રમ સામાન્ય ગણવો અને શ્રીસુબોધિનીનાં આપેલો ક્રમ વિશેષ ગણવો એટલે સામાન્યવિશેષન્યાયે ક્રમનો વિરોધ દૂર થઈ શકે છે.) ૭

સત્તરમા પ્રલોકમાં અન્યપૂર્વા ગોપીજનો ઉપસંહાર કરે છે, અને હવે તેમનો કોઈ પશુ ક્રમ બાકી નહિ રહેવાથી અનન્યપૂર્વા ગોપીજન તામસ ક્રમે અરાદમા પ્રલોકનો આરંભ કરે છે. અરાદમો પ્રલોક ગાનાર ગોપિકા અથવા તેમનું યૂથ અનન્યપૂર્વા તામસસાત્ત્વિક છે, અને ઓગણીસમો પ્રલોક ગાનાર ગોપિકા અથવા તેમનું યૂથ અનન્યપૂર્વા તામસરાજસ છે. અનન્યપૂર્વામાં તામસતામસી ગોપિકા અથવા તેમનું યૂથ નથી, તેથી અનન્યપૂર્વાના તામસક્રમમાં ગાનાર ગોપિકાઓ અથવા તેમનાં યૂથ ફક્ત બે જ છે, ત્રણ નથી. આ પ્રમાણે ઓગણીસ પ્રલોકોના ગાનાર ઓગણીસ પ્રકારનાં ગોપિકાઓ અથવા તેમનાં થયો છે. ૮.

અથવા પ્રાર્થનાયા યાઃ સપ્તાન્તે દ્વિવિધા પુનઃ । ચતુર્ધ્યસ્તુ સમાસ્ત્ર તત્ત ઇકોનાવિંશતિઃ ॥ ૧ ॥
તત્તદ્વાક્યાનુસારેણ તાસાં ભાવો નિરૂપ્યતે । અન્યથાડનેકતા સ્તોત્રે પ્રકારૈર્નોપયુજ્યતે ॥ ૧૦ ॥

તત્ર પ્રથમં રાજસ્યઃ કાશ્ચન ગોપ્ય આહુઃ જયતીતિ ।

જયતિ તેડધિકં જન્મના વ્રજઃ શ્રયત ઇન્દિરા શશ્વદત્ર હિ ।

દયિત હૃયતાં દિક્ષુ તાવકાસ્ત્વવિ ધૃતાસવસ્ત્વાં વિચિન્વતે ॥ ૧ ॥

મજ્જલર્થોડ્ગ્ર જયશબ્દઃ । યથા ફલં સાધયેત્તોત્રં તથા નિર્વિવ્રાર્થઃ । અન્યથા ક્રિયામાદૌ ન પ્રયુજ્યાત્ । ત્વદવતારેણ વ્રજઃ સર્વોડ્પિ કૃતાર્થઃ, વયમેવ પરમકૃતાર્થા એવેતિ યથા વયમપિ કૃતાર્થા

(આ પ્રમાણે અન્યપૂર્વા ગોપીજનના એકંદરે દસ શ્લોક છે. તેમાં નવ શ્લોકનાં ગાનાર ગોપીજનો સગુણ છે અને એક શ્લોકનાં—ચોથા શ્લોકનાં—ગાનાર ગોપીજન શુણ્ણાતીત છે. અનન્યપૂર્વા ગોપીજનના એકંદરે નવ શ્લોક છે. તેમાં આઠ શ્લોકનાં ગાનાર ગોપીજન સગુણ છે અને એક શ્લોકનાં—આઠમા શ્લોકનાં—ગાનાર ગોપીજન શુણ્ણાતીત છે. આ વ્યવસ્થા પ્રમાણે અન્યપૂર્વા ગોપીજનોનો એક શ્લોક વધારે છે અને તેથી જો વૈષમ્ય જણાય તો તેનો પરિહાર કરવાને માટે ગૂઢ અભિસન્ધિરૂપ ખીજો પક્ષ પણ છે. તે આ પ્રમાણે છે.) આરંભની પ્રાર્થનાના સાત શ્લોક (૧-૩, ૫-૮) અને અંતે આવેલા બે શ્લોક (૧૩-૧૪) એમ નવ શ્લોકનાં ગાનાર અનન્યપૂર્વા કુમારિકા ગોપીજનો છે, જ્યારે ચોથા શ્લોક સિવાયના બાકીના નવ (૯-૧૨, ૧૫-૧૬) શ્લોકોનાં ગાનાર અન્યપૂર્વા ગોપીજનો છે. ચોથા શ્લોકનાં ગાનાર અનન્યપૂર્વા અને અન્યપૂર્વા ગોપીજન છે. આમ એકંદરે ઓગણીસ શ્લોકો છે. આ વ્યવસ્થા પ્રમાણે નવ શ્લોક સગુણ અન્યપૂર્વા ગોપીજનના, નવ શ્લોક સગુણ અનન્યપૂર્વા ગોપીજનના અને એક શ્લોક નિર્ગુણ અન્યપૂર્વા અને અનન્યપૂર્વા ગોપીજનનો છે. આ પ્રકારે અન્યપૂર્વા અને અનન્યપૂર્વા ગોપીજનોના શ્લોકોની સંખ્યા સરખી થાય છે એટલે વૈષમ્ય-દોષનો પરિહાર સહેલાઈથી થઈ શકે છે. તેથી આ ખીજો પક્ષ બધી રીતે નિર્દોષ અને સચ છે. ૯

આ અધ્યાયના ભુદા ભુદા શ્લોકોમાં ગોપીજનોએ ભગવાનની જે સ્તુતિ કરી છે તેમાં ગોપીજનોના ભાવનું જ વર્ણન છે. જો આ પ્રમાણે આપણે ન માનીએ તો ભગવાનની સ્તુતિમાં જે ઉપાલભાદિ પ્રકારે અનેકતા ભેવામાં આવે છે તે નિરુપયોગી થઈ જાય, કારણ કે કેવળ સ્તુતિમાં ઉપાલભાદિ—‘કુહક’ ‘કિતવ’ ઇત્યાદિ શબ્દોનો પ્રયોગ—હોઈ શકે નહિ, અને જ્યારે ગોપીગીતમાં ઉપાલભાદિ ભેવામાં આવે છે ત્યારે એમ અનુમાન થાય છે કે આ બધા શ્લોકોમાં ગોપીજનોના ભાવનું જ વર્ણન છે. ભક્તનો જેવો ભાવ હોય છે, જેવો અધિકાર હોય છે, તેવી જ તે ભગવાનની સ્તુતિ કરે છે. ૧૦

આ બધાં ગોપીજનો ભગવાનના શુભનું જ્યારે ગાન કરવા લાગ્યાં ત્યારે પ્રથમ કેટલીક રાજસી ગોપીઓ કહે છે:—

આપના જન્મથી વ્રજનો વૈકુણ્ઠ કરતાં પણ અધિક ઉત્કર્ષ્થયો

છે, કારણ કે લક્ષ્મીજી પણ અહીં જ હૃન્મેશાં આશ્રય લે છે. હે પ્રિય !

આપનાં જન, આપને માટે જ પ્રાણ ધારણ કરનારાં, આપને દિશાઓમાં

શોધે છે તે જુવો. ૧

આ શ્લોકમાં જે જય શબ્દ છે તેનું પ્રયોજન મંગલ છે; ગોપીજનોનું આ સ્તોત્ર બધાં વિદ્ધો દૂર કરીને ક્ષણ સિદ્ધ કરે એ મંગલ અર્થ દર્શાવનાર જય શબ્દ છે. આ પ્રમાણે જય શબ્દનું પ્રયોજન ન હોય તો શ્લોકના આરંભમાં જ જયતિ એ ક્રિયાપદનો પ્રયોગ કરવામાં આવત નહિ, પણ વ્રજઃ એ કર્તૃવાચક પદનો પ્રયોગ કરીને જયતિનો પ્રયોગ કરવામાં આવ્યો હોત. આપના અવતારથી—પ્રાકટયથી—આપું ય ત્વ કૃતાર્થ થઈ ગયું પરંતુ કૃત્ત અમે જ અકૃતાર્થ જ રહ્યાં; તેથી અમે પણ જે

ભવામઃ તથા યત્નઃ કર્તવ્ય ઇતિ વક્તું વ્રજસ્ય તવાવતારેણ સર્વોત્કર્ષો જાત ઇત્યાહુઃ । તે જન્મના વ્રજઃ અધિકં જયતીતિ । સર્વોત્કર્ષેણ સ્થિતિઃ જયઃ, અધિકજયો વૈકુણ્ઠાદપ્યુત્કર્ષઃ । ન હિ વૈકુણ્ઠે ભગવાનેવધિપાં લીલાં કરોતિ । યદપિ મથુરાયાં જન્મ જાતં તથાપિ તેન જન્મના ન મથુરા સર્વોત્કર્ષેણ સ્થિતા કિન્તુ વ્રજ એવ । નતુ ભગવજન્મનઃ સર્વોત્કર્ષહેતુત્વં ન લોકે પ્રસિદ્ધમ્, અનન્ય-ત્વેનૈકત્વાત્, અતસ્તાદ્દશ ઉત્કર્ષહેતુર્વક્તવ્યઃ યો લોકે પ્રસિદ્ધ ઇતિ ચેન્ તત્રાહ શ્રયત ઇન્દિરા શમ્બ-દત્ર હીતિ । અત્ર વ્રજ ઇન્દિરા સર્વદા શ્રયતે હીનભાવેનાશ્રયં કુરુતે । વૈકુણ્ઠે તુ સૈવ નિયતા માર્યેતિ ન તસ્યાઃ સર્વદા શ્રયણં કર્તવ્યં ભવતિ । ઇહ તુ તાદ્દેવ્યો વ્યમનેકા ઇતિ તસ્યાઃ સ્વાસ્થ્યામા-વાત્ કવા વા મમાવસરો ભવિષ્યતીતિ નિરન્તરં સેવતે । અતો લક્ષ્મીસ્થિત્યા લોકા ઉત્કર્ષ મન્યન્તે સા પુનર્લક્ષ્મીઃ ગોકુલાશ્રયા જાતા । હિ યુક્તધ્યાયમર્થઃ । પતિવ્રતા હિ સા । યત્ર પતિઃ સ્વયમન્યાવીનતયા તિષ્ઠતિ, ભક્તેષુ કૃપાં ઠયાપયિતુમ્, તદુક્તમુલ્ખલપ્રકરણે, તત્ર તદ્વાર્યાં સુતરામેવાશ્રયત ઇતિ કિમાશ્ચ-ર્વમ્ । તવ જન્મના વ્રજસ્ય સર્વોત્કર્ષઃ સર્વજનીનઃ । અતસ્તવ રમણે ન કાપિ ન્યૂનતા, ન વા લક્ષ્મ્યા

રીતે કૃતાર્થ યદ્યપે તે રીતે આપે યલ કરવાનો છે. આ પ્રમાણે કહેવાને માટે ગોપીજનો તે જન્મના વ્રજઃ અધિકં જયતિ એ શબ્દોમાં કહે છે કે આપના પ્રાકટ્યથી મળનો સર્વોત્કર્ષ સિદ્ધ થઈ ગયો છે. સર્વથી શ્રેષ્ઠ થઈને સ્થિતિ કરવી તેનું નામ જય. વૈકુણ્ઠના કરતાં પણ વધારે શ્રેષ્ઠતા મેળવવી તેનું નામ આધિક છે. વૈકુણ્ઠમાં તો ભગવાન્ આ પ્રકારની લીલા કરતા નથી. જો કે ભગવાનનો જન્મ—અવતાર, પ્રાકટ્ય—મથુરામાં થયો છે, છતાં પણ તેમના પ્રાકટ્યથી મથુરા સર્વથી શ્રેષ્ઠ થયું નથી પરંતુ કેવળ મજ જ સર્વશ્રેષ્ઠ થયું છે.

શંકાઃ—અરે ! ભગવાનનું પ્રાકટ્ય એ સર્વશ્રેષ્ઠતાનું કારણ છે એમ જગતમાં પ્રસિદ્ધ નથી, કારણ કે ભગવાનનું પ્રાકટ્ય કૃપા મળમાં જ થવાથી અનન્ય—અસાધારણ—છે અને તેથી એક જ છે. (આ રીતે ભગવતપ્રાકટ્યથી સર્વશ્રેષ્ઠતા સિદ્ધ કરવામાં અસાધારણ અનેકાન્તિક નામનો હેત્વાભાસ રહેલો છે, જેમ ‘શબ્દ નિત્ય છે, શબ્દવને લીધે’ એ અનુમાનમાં અસાધારણ અનેકાન્તિક નામનો હેત્વાભાસ રહેલો છે, કારણ કે શબ્દત્વ એકલા શબ્દમાં જ હોય છે ખીજામાં હોતું નથી, તેમ ‘મજ સર્વશ્રેષ્ઠ, ભગવતપ્રાકટ્યને લીધે’ એ અનુમાનમાં પણ અસાધારણ અનેકાન્તિક નામનો હેત્વાભાસ રહેલો છે. ભગવતપ્રાકટ્ય એકલા મળમાં જ છે, ખીજે નહિ, એટલે ભગવતપ્રાકટ્યના આધારે મળની સર્વશ્રેષ્ઠતા સિદ્ધ કરનાર અનુમાન આભાસદુષ્ટ, ખોટું, છે.) તેથી મળની સર્વશ્રેષ્ઠતા સિદ્ધ કરનાર એવું કારણ આપો કે જે લોકમાં પ્રસિદ્ધ હોય.

સમાધાનઃ—ઉપર પ્રમાણે શંકા થાય તો તેના સમાધાનમાં શુકદેવેણ કહે છે કે શ્રયત ઇન્દિરા શમ્બદત્ર હિ. અહીં—મળમાં—લક્ષ્મીણ હુરમેશાં હીનભાવથી આશ્રય કરે છે, ‘હું હીન છું’ એમ હીનભાવે લક્ષ્મીણ મળનો આશ્રય કરે છે. વૈકુણ્ઠમાં તો લક્ષ્મીણ ભગવાનની નિયત—નક્ષી થએલી જ—ભાર્યા છે એટલે તેમને કોઈનો હીનભાવે સર્વદા આશ્રય કરવાનો રહેતો નથી. પણ અહીં મળમાં તો લક્ષ્મીણના જેવાં અમે—ગોપીજનો—અનેક છીએ એટલે લક્ષ્મીણને સ્વસ્થતા રહેતી નથી અને તેથી ‘મારો અવસર ક્યારે આવશે?’ એ વિચારથી તે મળનું હુરમેશાં સેવન કરે છે. તેથી જે લક્ષ્મીણની સ્થિતિને લીધે લોકો સર્વશ્રેષ્ઠતા માને છે તે લક્ષ્મી પણ ગોકુલનો આશ્રય કરીને રહી છે. આ અર્થ બરાબર છે એ દર્શાવવાને માટે મૂળ પ્રલોકમાં હિ પદ મૂકવામાં આવ્યું છે, કારણ કે લક્ષ્મી પતિવ્રતા છે, ભક્તોના ઉપર કૃપા પ્રસિદ્ધ કરવાને લક્ષ્મીના પતિ પોતે ભક્તોને અધીન થઈને જ્યાં સ્થિતિ કરે છે ત્યાં ભગવાનની પત્ની—લક્ષ્મી—સારી રીતે સ્થિતિ કરે જ એમાં શું આશ્ચર્ય? ભગવાન્ મળમાં ભક્તોને અધીન થઈને સ્થિતિ કરે છે અને ભક્તોના ઉપર કૃપા દર્શાવે છે એ વાત તો પહેલાં ઉલ્ખલપ્રકરણમાં કહેવામાં આવી છે. આપના પ્રાકટ્યને લીધે મળની સર્વશ્રેષ્ઠતા છે એ વાત સર્વ જણે છે.

મનસિ વિષાદઃ, અઙ્ગીકૃતત્વાત્ । અતઃ કારણાદસ્યદર્ધમાગતેન ત્વયા દૃશ્યતામિદં ગોકુલમેકદા દ્રષ્ટવ્યમ્ । વાક્યાર્થો વા કર્માગ્રે વક્ષ્યમાણઃ । તાવકાસ્ત્વયિ ધૃતાસવઃ દિક્ષુ ત્વાં વિચિન્વત્ इति દૃશ્યતામ્ । પતાદશોર્ધોઽનુચિત્ इति અનુચિતપ્રદર્શનેન બોધયન્તિ । લોકા હિ ત્રહાદયઃ ત્વમવતીર્ણો વ્રજે વર્તસ इति નિશ્ચિત્ય સમાયાન્તિ । વ્રજસ્થાઃ પુનરસ્મદાદયઃ દિક્ષુ વિચિન્વન્તિ । ઇયં મહત્ય-નૌચિતી । નનુ વ્રજસ્થાનાં મક્તિર્નાસ્તિ, અન્યથા વિરહે ધ્રિયેરન્, અતઃ અમક્તા ન પદ્યન્તીતિ યુક્તં इति ચેત્ તત્રાહુઃ ત્વયિ ધૃતાસવ इति । ત્વદર્ધમેવ ધૃતા અસવઃ પ્રાણા યૈઃ । યદૈવ ત્વદનુપયોગં જ્ઞાસ્યન્તિ તદૈવ ત્વક્ષ્યન્તીતિ ભાવઃ । અત્ એવ ત્વાં વિચિન્વતે પ્રાણાનાશ્વાસયિતુમ્ । અત્પવિલ્મ્બેઽપિ પ્રાણા ગમિષ્યન્તીતિ । અન્યથા વ્રજે ગચ્છેયુઃ, પ્રાતસ્ત્વમેવાયાસ્યતીતિ અન્વેષણં વ્યર્થમેવ સ્વાત્ । દિક્ષુ ત્વદીયાઃ ત્વયિ સતીતિ મહદૈન્યમ્ । અત્ એકવારં ત્વદીયાઃ પદ્યેતિ પ્રાર્થના । એવમેકયા દર્શનં પ્રાર્થિ-તમ્ । દયિતેતિ સમ્બોધનાત્ ભર્તૃદર્શનેન સ્ત્રીણાં જીવનં ન યુક્તમિતિ નિરૂપિતમ્ । યદ્વાપિ મગવાંશ્ચેત્ પદ્યેત્ તદા ન કોઽપિ પુરુષાર્થઃ સિધ્યેત્ તથાપિ દૈન્યં દૃષ્ટ્વા આત્માનમપિ પ્રદર્શયેદિતિ તથા પ્રાર્થના ॥૧॥

તેથી આપ અમારી સાથે રમણુ કરો તેમાં કોઈ પણ પ્રકારે ન્યૂનતા ધવાની નથી, તેમ જ સક્ષ્મીના મનમાં પણ ખેદ થવાનો નથી, કારણ કે આપે આપના પ્રકટયથી સર્વશ્રેષ્ઠ મજનો નિજરવે—આ મજ માટે છે એ પ્રમાણે—અંગીકાર કર્યાં છે. તેથી અમારે માટે પધારેલા આપે આ શ્રીમદ્ગોકુલનું એક વખત દર્શન કરવું જોઈએ. અથવા તો સ્લોકનો અન્યથા બીજે પ્રકારે પણ થઈ શકે છે. તાવકાસ્ત્વયિ ધૃતાસવો દિક્ષુ ત્વાં વિચિન્વતે એ આગળ કહેવામાં આવનાર વાક્યનો અર્થ જ દૃશ્યતાં ક્રિયાપદનું કર્મ છે, અને આ અન્યથા પ્રમાણે એવો અર્થ થાય કે ‘આપના વિષે જેમણે પ્રાણુ ધારણુ કર્યાં છે એવા આપના ભક્તો—ગોપીજનો—આપને દિશાઓમાં શોધે છે એ આપ ભુવો.’ આ પ્રકારનો અર્થ—મજમાં આપ પ્રકટ થઈને તિરોહિત થઈ ગયા અને ભક્તો બધી દિશામાં આપની શોધ કરે એ બાબત—અનુચિત છે એમ અનુચિતત્વ દર્શાવીને ગોપીજનો જણાવે છે કે આપ મજમાં પ્રકટ થયા છો એમ નિશ્ચય કરીને બ્રહ્માદિ લોકો અહીં મજમાં આવે છે, ત્યારે મજમાં રહેનારાં અમારા જેવાં ગોપીઓ બહુ દિશાઓમાં આપને શોધે છે. આ તો બહુ અયોગ્ય વાત છે. અરે ! મજમાં રહેનારા લોકોમાં ભક્તિ જ નથી, નહિ તો તેઓ ભગવાનના વિરુદ્ધથી મરી ભત; (પણ મજના લોકો—ગોપીજનો—મરી ગયા નથી) એટલે તેઓ ભગવાનના ભક્તો નથી અને તેથી તેવા અભક્તો ભગવાનને ન ભુવે એ વાત બરોબર છે. આ પ્રમાણે જે શંકા કરવામાં આવે તો ગોપીજનો તેનો પરિહાર કરતાં કહે છે કે ત્વયિ ધૃતાસવઃ. આપને માટે જ ધારણુ કર્યાં છે પ્રાણુ જેમણે એવાં અમે—ગોપીજનો—છીએ. અમારા પ્રાણુનો આપને જરા પણ ઉપયોગ નથી એમ જે ક્ષણે જ અમે બાણીશું તે જ ક્ષણે અમે અમારા નિરુપયોગી પ્રાણુનો ત્યાગ કરીશું એમ ગોપીજનોના કહેવાનો ભાવ છે. જરાક વિલંબ થતાં જ પ્રાણુ જતા રહેશે તેથી જ પ્રાણુને આશ્વાસન આપવાને માટે જ અમે ગોપીઓ આપને શોધીએ છીએ. નહિ તો સવારે આપ ખાણ મજમાં નક્કી આવવાના જ છો, અને અત્યારે રાત્રીએ અમે જે આપની શોધ કરીએ છીએ તે વ્યર્થ જ છે એમ માનીને અમે મજમાં જ ચાલ્યાં ગયાં હોત. (પરંતુ મજમાં ન જતાં અહીં જ આપની શોધ કર્યાં કરીએ છીએ તે બતાવી આપે છે કે અમે આપને માટે જ પ્રાણુ ધારણુ કરેલા છે.) આપ મજમાં વિરાજમાન છો છતાં પણ આપના ભક્તો આપને દિશાઓમાં શોધે છે એ મહત્ દૈન્ય છે. માટે એકવાર આપના નિજભક્તોને ભુવો એમ અમારી પ્રાર્થના છે. આ પ્રમાણે એક ગોપીજને ભગવાનના દર્શનની પ્રાર્થના કરી. ગોપીજન ભગવાનને વચિત—પ્રિય—એ પ્રમાણે સંબોધે છે તેથી પતિનું દર્શન ન થાય તો સ્ત્રીઓએ ભવવું યોગ્ય નથી એમ નિરૂપણુ કરવામાં આવ્યું. જે કે ભગવાન ગોપીજનનાં દર્શન કરે તેથી ગોપીજનનો કોઈ પણ પુરુષાર્થ સિદ્ધ થાય નહિ, તો પણ ગોપીજનનું દૈન્ય દેખીને તેમને ભગવાન પોતાના સ્વરૂપનું પણ બરોબર દર્શન કરાવે એમ ભગવદર્શનને માટે જ ગોપીજનોએ ‘અમને ભુવો’ એ પ્રમાણે ભગવાનને પ્રાર્થના કરી. ૧

एवं स्वदैव्यानीचियादिनिरूपणेन तस्या राजसत्त्वं निरूपितम् । तामसी तु वधाभावं प्रार्थयितुम-
दर्शनस्य वधसाधकत्वमाह शरदुदाशय इति ।

शरदुदाशये साधुजातसत्सरसिजोदरश्रीमुषा दृशा ।

सुरतनाथ ते शुल्कदासिका वरद निघ्नतो नेह किं वधः ॥ २ ॥

शरत्कालीनो योज्यमुदाशयः पुष्करिणी, तत्र साधु सम्यक् प्रकारेण जातं यत्सरसिजं कमलं, तदन्तर्बतिनी या श्रीः, तामपि मुष्णातीति तादृश्रूपया दृशा दृष्ट्वा, हे वरद, यो निहन्ति तस्य किं वधो न, अपि तु वधदोषो भवत्येव । येनैव साधनेन परस्य प्राणा गच्छन्ति तत्सम्पादन-साधको घातकः दोषभागभवति । अनेन भगवद्दृष्टिः सर्वघातुका निरूपिता । ‘आयुर्मनांसि च दृशा सह ओज आच्छ’दिति वाक्यात् । तथास्मानपि प्रायेण क्रूरदृष्ट्या पश्यसि । अन्यथा कथं प्राणवाधा स्यात् । रूपं त्वानन्दमयमिति तद्दृष्ट्वा तदेव जीवयेत् । अतस्तदभावात् केवलं घातयस्येव । किञ्च, न

આ પ્રમાણે પહેલા પ્રલોકમાં ગોપીજનનું દૈન્ય અને અયોગ્યતાનું જે વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે તે ઉપરથી જણાય છે કે તે ગોપીજન સાત્ત્વિકરાજસ છે. સાત્ત્વિકતામસી ગોપીજન તો ‘મારો વધ ન કરો’ એમ પ્રાર્થના કરવાને માટે શરદુદાશયે એ પ્રલોકમાં કહે છે કે ભગવાનનાં દર્શન ન થવાથી વધ થાય છે:—

હે સુરતનાથ । શરદ્ ઋતુના સરોવરમાં સુંદર રીતે ઉત્પન્ન થએલા કમળની અંદર રહેલી લક્ષ્મીને હરણુ કરનારી દૃષ્ટિથી આપ અમને શુલ્કરૂપી દારીઓને અથવા ધર્મદારીઓને મારો છો તે, હે વરદાન આપનાર । શું ઘાત ન કહેવાય ? ૨

શરત્કાળનું જે ઉદાશય—સરોવર—, તેમાં સુંદર રીતે ઉત્પન્ન થએલું જે કમળ, તેની અંદર રહેલી જે શ્રી—શોભા—, તેનું પણ હરણુ કરનારી, અર્થાત્ તેના જેવી સુંદર દૃષ્ટિથી, હે વરદાન-દેનાર !, આપ જે મારો છો તે આપને વધનું કૃળ નહિ મળે ? અર્થાત્ આપને અમને મારી નાખવાનું કૃળ મળશે જ. જે જ સાધનથી પીબના પ્રાણુ ચાલ્યા બંધ તે સાધનનો સાધનાર, ઘાતક, પુરુષ દોષપાત્ર થાય છે. (ભગવાનની દૃષ્ટિ ગોપીજનોને મારવાનું સાધન છે તેથી આનું સાધન સાધનાર ભગવાન વધનાં દોષને પાત્ર છે.) આ પ્રમાણે—દૃષ્ટિથી વધ કરો એ એમ કહેવાથી—ભગવાનની દૃષ્ટિ સર્વનો ઘાત કરનારી છે એમ વર્ણન કરવામાં આવ્યું, અને આના આધારમાં શ્રીમદ્ભાગવત પણ કહે છે કે “ભગવાન્ માત્ર દૃષ્ટિથી જ આયુષ્ય, મન અને ઓજસનું હરણુ કરનાર છે.” (જે કે ભગવાનની દૃષ્ટિ આનન્દમય છે અને તે પરમાનન્દનું જ દાન કરે છે, કોઈનો ઘાત કરતી નથી, છતાં પણ વિસ્લાવસ્થામાં સ્મરણુ કરવામાં આવતી દૃષ્ટિ ઘણો કલેશ આપે છે તેથી ભગવાનની આ આનન્દમય દૃષ્ટિમાં ગોપીજનોને ઘાતકનું ભાન થાય છે, એટલે ભગવાનના કાલાદિરૂપમાં જે સર્વઘાતક દૃષ્ટિ છે તેનું નિરૂપણુ આ આનન્દમય દૃષ્ટિને વિષે ગોપીજને કર્યું છે.) તે પ્રમાણે આપ અમારા ઉપર પણ સામાન્ય રીતે ક્રૂર દૃષ્ટિથી જુવો છો, નહિ તો અમારા પ્રાણને યાદ શી રીતે થાય ? આપનું સ્વરૂપ તો આનન્દમય છે; (આનન્દમયરૂપ આપ અમને તો દેખો જ છે, પણ આપનું આનન્દમય સ્વરૂપ અમને દેખાડતા નથી. આનન્દમયસ્વરૂપની દૃષ્ટિ પણ આનન્દમય હોય,) તેથી તે આનન્દમય સ્વરૂપ આનન્દમય દૃષ્ટિથી જ છવાડે, પરન્તુ તેમ થતું નથી એટલે આનન્દમય આપ આપની આનન્દમય દૃષ્ટિથી અમારો કેવળ વધ જ કરાવો છો. (તેથી વાસ્તવિક રીતે આપનું આનન્દમય સ્વરૂપ આપની આનન્દમય દૃષ્ટિ દ્વારા અમારો વધ કરવાના દોષનું કારણુ છે.)

વયં વધાર્હાઃ, યતો દાસિકાઃ કુત્સિતા દાસ્યઃ । ન હિ સ્ત્રિયઃ અપ્રયોજિકાશ્ચ હન્યન્તે । કિન્ન્ર, વયં શુલ્કદાસિકાઃ, ત્વં ચ સુરતનાથઃ । સર્વપુરુષાર્થસાધકત્વેન તવ સમ્બોધનાનિ યથાધિકારં નિયતાનિ । યથા ધર્મમાર્ગે, હે ધર્મપાલક, હે બ્રહ્મણ્ય, હે યજ્ઞેશ્વરેત્યાદીનિ, અર્થે, હે લક્ષ્મીપતે, સર્વસિદ્ધિ-દેવ્યાદીનિ, તથા મોક્ષે, હે મુકુન્દ, હે યોગેશ્વર, હે જ્ઞાનનિષે ઇત્યાદીનિ ધર્માર્થમોક્ષાર્થિભિરુચ્યન્તે । એવમસ્મામિરપિ સુરતનાથેત્યુચ્યતે । સુરતં સમ્ભોગઃ જગતિ યાવાનસ્તિ તસ્ય ભવાન્ નાથઃ । ત્વદા-જ્ઞાન્યતિરેકેણ સુરતં જગતિ ન પ્રવર્તતે । અતો બ્રહ્મણા કામેન વા લોકે સુરતપ્રવૃત્ત્યર્થં વયં શુલ્કરૂપા દાસિકા દત્તાઃ । શુલ્કં માર્ગનિર્વાહકં દ્રવ્યં પ્રતિબન્ધનિવર્તકમ્ । સુરતં ચેન્ ભગવત્વેવ નિરુદ્ધં તિષ્ઠેન્

વળી, અમારો વધ કરવા જેવો નથી, કારણ કે અમે દાસિકાઓ—અધમ દાસીઓ—છીએ. ખરેખર! સ્ત્રીઓનો, અને તેમાં પણ પ્રયોજન વિના, વધ કોઈ કરતું નથી. વળી, અમે શુલ્ક—વેચાતી લીધેલી—દાસિકાઓ છીએ અને આપ સુરતનાથ છો. (સુરતનાથ શુલ્કદાસિકાનો વધ કરે એ તો સર્વથા અનુચિત છે.) હે ભગવન! આપ સર્વ પુરુષાર્થો સિદ્ધ કરનારા છો તેથી મનુષ્યોના અધિકાર પ્રમાણે આપનાં સંબોધનો નક્કી થએલાં છે. જેમ ધર્મમાર્ગમાં 'હે ધર્મપાલક', 'હે બ્રહ્મણ્ય', 'હે યજ્ઞેશ્વર' ઇત્યાદિ સંબોધનોથી ધર્માર્થી પુરુષ ભગવાનને સંબોધે છે; જેમ અર્થમાર્ગમાં 'હે લક્ષ્મીપતે', 'હે સર્વસિદ્ધિદે' ઇત્યાદિ સંબોધનોથી અર્થાર્થી પુરુષ ભગવાનને સંબોધે છે, તેમ મોક્ષમાર્ગમાં 'હે મુકુન્દ', 'હે યોગેશ્વર', 'હે જ્ઞાનનિષે' ઇત્યાદિ સંબોધનોથી મોક્ષાર્થી પુરુષ ભગવાનને સંબોધે છે. આજ પ્રમાણે તૃતીય પુરુષાર્થ—કામ—ની અભિલાષાવાળાં અમે ગોપીઓ પણ આપને 'સુરતનાથ' એ પ્રમાણે સંબોધીએ છીએ. સુરત એટલે સંભોગ. જગતમાં જેટલો સંભોગ—લક્ષ્મીમાં જેટલો સમ્યક્ ભોગ—છે તે બધાના આપ જ નાથ છો. જગતમાં આપની આરા વિના સુ-રત પ્રવર્તી શકતું જ નથી. (તેથી આપ જ સુ-રતના નાથ છો.)

(રત એટલે લૌકિક ભોગ. તે તો સૃષ્ટિના આરંભ કાળથી પ્રવર્તે છે એટલે તેને માટે ભગવાનની આજ્ઞાની અપેક્ષા રહેતી નથી, કારણ કે સૃષ્ટિની માફક લૌકિક ભોગ પણ ચાલ્યા જ કરે છે. આ પ્રમાણે વસ્તુસ્થિતિ હોવાથી સુ—સારા પ્રકારનું, અલૌકિક શોભનરૂપ—જે રત—રમણુ—તે સુરત કહેવાય છે અને તેને સમ્યક્ ભોગ—સંભોગ—પણ કહેવામાં આવે છે. આ સુરત આપની આજ્ઞાથી જ—ઇચ્છાથી જ—અમારામાં જ પ્રવર્તે છે. લૌકિક જગત્ વહ્યા જ કરે છે, નાશ જ પામે છે, પણ તે કાંઈ સ્થિર રહેતું નથી, તેથી આંતે અલૌકિક સ્વરૂપાનન્દરૂપ સુરત આ લૌકિક જગતમાં પ્રકટ થવાને માટે યોગ્ય નથી. આવા પ્રકારના—અલૌકિક રમણુના—તો આપ જ નાથ—પ્રવર્તક, રક્ષક—છો. આ પ્રમાણે હોવાથી, જો તે સુરત—અલૌકિક રમણુ—આપના જ વિષે રહે તો તો અલૌકિક ભક્તો પણ શૂન્યહૃદય થઈ જાય એમ આપની ઇચ્છા જાણીને બ્રહ્માએ આપની પ્રાર્થના કરી અને તે પ્રકારનાં અમને પ્રકટ કર્યાં કે જેથી રસની પ્રવૃત્તિમાં જે પ્રતિબન્ધ હોય તે દૂર થઈ જાય. તેથી જ ગોપીગીતના ચોથા ઋલોકમાં કહેવામાં આવશે કે 'વિચ્છનસાર્થિતા'—બ્રહ્માએ જેમની પ્રાર્થના કરેલી છે એવા ભગવાન. કામ પણ ભગવદીય છે. મન પૂર્વરૂપ છે અને વાણી ઉત્તરરૂપ છે, તેથી ભગવાને પ્રથમ મન ઉત્પન્ન કર્યું અને પછીથી પોતાની પ્રિયાઓમાં—ભક્તોમાં—અલૌકિક ભાવ પ્રવર્તાવે એવી વાણી ઉત્પન્ન કરી. આ હેતુથી જ શ્રીસુબોધિનીશ્લોકમાં બ્રહ્મા પદ મૂકવામાં આવ્યું છે. મૈવં વિમોહંતિ ભવાન્ ઇત્યાદિ શ્રીગોપીજનોનાં વચનો પણ ભગવદ્ભાવાત્મક હોવાથી આજ્ઞારૂપ જ છે એમ માનવું. તે બધાં વચનોથી જ રસપ્રવૃત્તિમાં જે જે પ્રતિબન્ધો છે તે બધાનો નિવૃત્તિ પણ થઈ ગઈ. તેથી સુરતના નાથ આપ જ છો એમ બ્રહ્માએ અથવા કામે નિશ્ચય કર્યો.) બ્રહ્માએ અથવા કામે—ભગવાનમાં રહેલા રમણુ કરવાની ઇચ્છારૂપી ભાવે—, જગતમાં—ભગવદીયોમાં—સુરતની પ્રવૃત્તિને માટે અમને શુલ્કરૂપ દાસિકાઓ તરીકે (બ્રહ્માએ) પ્રકટ કરી છે, અથવા (કામે) આપને સમર્પણ કરેલી છે. શુલ્ક એટલે માર્ગનો નિર્વાહ કરનાર દ્રવ્ય જે પ્રતિબંધને દૂર કરે છે. સુરત જો ભગવાનમાં જ નિરુદ્ધ રહે તો પછી

તદા લોકે રસો ન ભવિષ્યતીત્યસ્મદ્વારા ત્વત્તઃ તત્ લોકે પ્રસૂતં ભવત્વિતિ વચમાગતાઃ । તત્ કાર્યં દૂરત એવ સ્થિતં પ્રત્યુતાસ્માન્મારયસિ । एवं सति सर्वमेव कामशास्त्रं व्यर्थं स्यात् । तृतीयः पुरुषार्थश्च न भवेत् । अतः सर्वथा यदर्थं वयं प्रेषितास्तत् कर्तव्यम् । अथ वा । यदा कदाचित्कर्तव्यम्, इदानीं जीवयितव्या रूपप्राकट्येन । दृशो मारकत्वमुपपादयन्ति श्रीमुषेति । यस्तु चोरो भवति स घातकोपि भवति । यथा यथा चौरे नैपुण्यं तथा तथा घातकत्वम् । तदर्थमाहुः उदरश्रीमुषेति । तत्रापि ये दुर्गजाताः ते अतिनिपुणाः । तत्रापि जलदुर्गजाः । तत् सरसिजम् । तत्रापि ते दुर्ग एव तिष्ठन्ति । तत्रापि ते साधुजाताः प्रभवः । तत्रापि प्रकाशवति काले शीतानुपद्रवरहिते । एवं देशकालस्वरूपा-

લોકમાં રસ રહેશે નહિ, તેથી તે રસ આપનામાંથી અમારા દ્વારા લોકમાં પ્રચાર પામો એ હેતુથી અમે અહીં આવેલાં છીએ.

(અહીં આ તાત્પર્ય છે. બ્રહ્મદેવે કામને—લગવદ્લાવને—સાક્ષાત્ પ્રાપ્ત કરી શક્યા નહિ એટલે લગવદ્લાવ દર્શાવનારાં લક્ષ્મીજાનાં કટાક્ષો જે હૃદયમાં પ્રિય લગવાનની સાથે સંબંધમાં આવવાથી લગવદ્લાવાત્મક જ થઈ ગયાં છે તેમની સાથે સંબંધ થવાથી તેમના અનુભાવને લીધે કદાચિત્ તે લગવદ્લાવ પણ ઉત્પન્ન થાય એ હેતુથી લગવદ્લાવની કામનાવાળા બ્રહ્મદેવે તપશ્ચર્યા કરે છે. અહીં ચાલતા પ્રકરણમાં તો પ્રભુ પોતે જ પ્રકટ થયા છે એટલે રસમાર્ગ પ્રકટ કરવાને માટે અમને દ્વાર તરીકે બ્રહ્માએ પ્રકટ કર્યાં છે. આ પ્રલોકમાં જે સુરત શબ્દ છે તેનો વિશ્લેષ એવો થાય છે કે સુષ્ટુ સારી રીતે, લગવાનની સાથે, રત્તં ચેન રમણ છે જેનાથી, અને તેનો અર્થ લગવદ્લાવ જ છે, નહિ કે લૌકિક સંલોગ. જે સુરતનો અર્થ પ્રાકૃત સંલોગ કરવામાં આવે તો આવો પ્રાકૃત સંલોગ જગતમાં પામરમાં પામર માણસ સુધી વ્યાપેલી છે એટલે શ્રીસુબોધિનીજામાં સ્વદાક્ષા—આપની આજ્ઞા વિના જગતમાં સુરત પ્રવર્તતું નથી—ઇત્યાદિ શબ્દોમાં જે નાથ શબ્દનું નિવરણ કરવામાં આવ્યું છે તે ઘટી શકે નહિ. આ માર્ગે પ્રકટ થવાથી બ્રહ્માને કોઈ પણ ભાવ સિદ્ધ થતો નથી તેથી શ્રીમહાપ્રભુજી આ પક્ષ ન સ્વીકારતાં બીજો પક્ષ આપે છે કે કામિ—લગવદીય ભાવે—ગોપીઓને લગવાનને સમર્પણ કરી. સ્વામિનીજાનાં દર્શન થવાથી લગવાનનો ભાવ ઉછળે છે અને કામનું કાર્ય કરે છે તેથી તે કામિ જ સ્વાર્થ માટે અમને પ્રકટ કર્યાં છે.)

તે કાર્ય તો દૂર જ રહ્યું અને ઉલટું આપ અમને દષ્ટિથી મારો છો. પરંતુ આ પ્રમાણે થતાં બધું ય કામશાસ્ત્ર વ્યર્થ થઈ જાય. (લગવાનની લીલાનું પ્રતિપાદન કરવાથી જ કામશાસ્ત્ર સફળ ગણાય છે. જે કામશાસ્ત્ર લગવાનની લીલાનું વર્ણન ન કરે અને લૌકિક કામનું વર્ણન કરે તો તે શાસ્ત્ર વ્યર્થ થઈ જાય. કામશાસ્ત્ર જે લૌકિક કામનું વર્ણન કરે તો તે લૌકિક કામ મનુષ્યોનું અધઃપતન જ કરે, પણ કોઈ પુરુષાર્થ સાધી શકે નહિ. એટલે ત્રણ જ—ધર્મ, અર્થ અને મોક્ષ—પુરુષાર્થ રહેશે.) તેથી કામરૂપી—અલૌકિક લગવહીલારૂપી—ત્રીજો પુરુષાર્થ પણ નહિ રહે. માટે સર્વથા જે અલૌકિક કામને માટે અમને મોકલવામાં આવ્યાં છે તે સુરત આપે સર્વથા સિદ્ધ કરવું જોઈએ.

અથવા તો તે સુરત ગમે ત્યારે આપને સિદ્ધ કરવાનું હોય તો પણ હમણાં જ આપના સ્વરૂપને પ્રકટ કરીને આપે અમને જીવાડવાં જોઈએ. આપની દષ્ટિ અમને મારે છે એમ ગોપીજનો શ્રીમુખા એ શબ્દોમાં કહે છે. જે ચોર હોય છે તે ઘાતક પણ હોય છે. જેમ જેમ ચોરી કરવાના ધંધામાં હોંશીઆરી આવે તેમ તેમ તે ચોરનું ઘાતકીપણું પણ વધે. ગોપીજનો આ અર્થ ઉદરશ્રીમુખા એ શબ્દોમાં કહે છે. તેમાં પણ દુર્ગમાં—કીલામાં—જેમનો જન્મ થયેલો હોય છે તેઓ ઘણા હોંશીઆર હોય છે. તેમાં પણ જેઓ જલદુર્ગમાં—પાણીના કીલામાં—જન્મ્યા હોય છે તેઓ ઘણા હોંશીઆર હોય છે, અને આ પ્રકારનો પદાર્થ સરસિજ—કમળ—છે. તેમાં પણ તેઓ કીલાની અંદર જ રહે છે, અર્થાત્ જલદુર્ગમાં જ સ્થિતિ કરે છે. (શ્રી—શીલા—એવા સ્થળમાં રહેલી છે કે તેનું હરણ કરવું અશક્ય છે. આ રીતે ચોર્ય—હરણ—સ્થળની દષ્ટિએ અશક્ય છે એમ વર્ણન કરવામાં આવ્યું.) તેમાં પણ જે સાધુભાત—

દિભિઃ અશક્ત્યચૌર્યાદપિ પુરુષાત્ તદુદ્ગર્વતિસર્વસ્વનેતા અન્તઃસ્થિતપ્રાણાન્ સાધારણગોપિકાદીનાં નેષ્ય-
તીતિ કિમાશ્ચર્યમ્ । ચૌર્યં હિ ક્રિયતે બલિષ્ઠેનાપકીર્ત્યમાવાય । તદત્ર તુ ન ભવિષ્યતીત્યુક્તં કિં વધો
નેતિ । અથ વા અદૃશા અદર્શનેન અદર્શનમદત્ત્વા નિવ્રતઃ કિં વધો ન । સુરતાર્યમાગતાઃ, તદ્ગત્
દૂરે, અન્તરા મરણમુપસ્થિતમ્ । તથા સતિ સુરતસ્યાપ્રકટિતત્વાત્ નાથત્વમપિ ન સ્યાત્ । ન હિ યોગી
અશ્વનિર્માણસમર્થોઽપ્યશ્વવતિરુચ્યતે । પ્રકટયતિ ચેન્ તદા તથા । કિન્ન, અસ્મદ્વષે કિમાશ્ચર્યમ્ । તવા-
દર્શને લક્ષ્મીરપિ ન તિષ્ઠત્ । તદાહુઃ શ્રીમુપેતિ । ઉદરસ્થિતા શ્રીશ્વેદ્ વહિરાનીતા તદૈવ મ્રિયતે, અપુષ્ટ-
ત્વાત્ આમગર્ભવત્ । યદપિ તસ્યાઃ જીવને કાલદ્રવ્યદેશવસ્તુનિ વહ્નુન્વેય સન્તિ તથાપિ ત્વદદર્શને

ઉત્તમ કુળમાં જન્મેલા પ્રભુ, સમર્થ,—હોય છે તેઓ તો ઘણા નિપુણ હોય છે. તેમાં પણ ઠંડી ઇલાદિ ઉપદ્રવો વિનાનો પ્રકાશવાળો સમય—શરદ્ ઋતુ—છે. આ પ્રમાણે સ્થળ, સમય અને સ્વરૂપ વગેરેની દૃષ્ટિએ જેની ચોરી કરવી અશક્ય છે એવા પુરુષ—કમળ—પાસેથી પણ તેના ઉદરમાં રહેલું સર્વસ્વ હુરણુ કરનાર ચોર—ભગવાનની દૃષ્ટિ—સાધારણ ગોપિકા વગેરેના અંદર રહેલા પ્રાણુ હરીને લઈ બાથ તો તેમાં શું આશ્ચર્ય ? (જેમ ધીક્ષામાં રહેલી વસ્તુની ચોરી થઈ શકે નહિ તેમ જલદૃગ્માં સ્થિતિ કરનાર કમળની ચોરી થઈ શકે નહિ. આ પ્રમાણે સ્થળની દૃષ્ટિથી કમળની ચોરી થઈ શકે એમ નથી. વળી, કમળ સાધુબદ્ધ છે, પ્રભુ છે, એટલે તેનું સ્વરૂપ જ એવા પ્રકારનું છે કે તેની—પ્રભુની, સ્વામીની, શક્તિમાન પુરુષની—કોઈ ચોરી કરી શકે નહિ. આ પ્રમાણે સ્વરૂપની દૃષ્ટિએ પણ કમળની ચોરી થઈ શકે નહિ. વળી સમય પણ શરદ્ ઋતુનો છે, એટલે પ્રકાશ ઘણો સારો, અને અજ્ઞવાળાની અંદર ચોરી કરી શકાય નહિ. તેથી સગયની દૃષ્ટિએ પણ કમળની ચોરી થઈ શકે એમ નથી. આ પ્રમાણે દેશ, સ્વરૂપ અને કાળ એ ત્રણ પ્રકારે પણ જેની ચોરી થઈ શકે એમ નથી એવા પદાર્થ—કમળ—પાસેથી ન્યારે ચોર—ભગવાનની દૃષ્ટિ—ઉદરમાં રહેલી સર્વ વસ્તુનું હુરણુ કરી શકે છે ત્યારે ગોપીજનોની અંદર રહેલા પ્રાણુનું હુરણુ કરે તેમાં શી નવાઈ ?) જે લોકો સૌથી વધારે બળવાન હોય છે તેઓ અપકીર્તિ ન મેળવવાની ખાતર ચોરી કરે છે. (જે બળવાન રાજાઓ હોય છે તેમને બેઠી વસ્તુ બે પૈસા લઈને પણ આપવામાં ન આવે તો તે રાજાઓ બળાકાર કરીને તે વસ્તુ લૂંટી લેતા નથી, કારણ કે તેમ કરવામાં તેમને અપયશ મળે છે, પણ તે વસ્તુની ચોરી કરે છે.) પણ અહીં તો તે નહિ થાય, અહીં અપકીર્તિનો અભાવ નહિ થાય. અર્થાત્ અપકીર્તિ થશે જ. (અથવા તો બીજા અર્થે પણ સંભવે છે. અહીં આપની કેવળ અપકીર્તિ જ થશે એમ નહિ, પરંતુ વધ કરવાનો દોષ પણ થશે જ.) આ વાત ગોપીજનો કિં વધો ન એ શબ્દોમાં કહે છે.

અથવા, પ્રલોકમાં અદૃશા એ પ્રમાણે પદ છૂટું પાડીને અર્થ કરવો. અદૃશા એટલે અદર્શનથી, દર્શન આપ્યા વિના, આપ અમને મારો છો તે શું વધ નથી ? (અર્થાત્ આપનું દર્શન જ અમને જીવાડે છે અને તેથી આપનું અદર્શન તો અમારો વધ કરનારું છે.) અને જે આપની પાસે આવ્યાં તે સુરત—રમણ—ને માટે, અને તે સુરત તો દૂર જ રહ્યું, ઉલટું વચમાં મરણુ આવી પહોંચ્યું! આ પ્રમાણે થવાથી સુરત અપ્રકટિત જ રહ્યું અને તેથી આપનું 'સુરતના નાથ' એ નામ પણ પ્રકટ થયું નહિ. ઘોઝને ઉત્પન્ન કરવાની યોગીમાં શક્તિ હોય છે, છતાં પણ તે, ખંદેખર, અશ્વપતિ કહેવાતો નથી. પણ ન્યારે તે યોગી અધને ઉત્પન્ન કરે ત્યારે જ તે અશ્વપતિ કહેવાય છે. (કોઈનામાં શક્તિ હોય પણ ન્યાં સુધી તે માણસ શક્તિનો ઉપયોગ કરીને કાર્ય ન કરે ત્યાં સુધી તે માણસની શક્તિ બીજા લોકો સ્વીકારતા નથી. આ ન્યાયે, ન્યાં સુધી ભગવાન સુરત પ્રકટ કરે નહિ ત્યાં સુધી તે સુરતનાથ કહેવાય નહિ.) વળી, આપનાં દર્શન નહિ થવાથી અમારો વધ થશે એમાં શું આશ્ચર્ય ? પણ આપનાં દર્શન નહિ થાય તો લક્ષ્મી પણ રહેશે નહિ. આ વાત ગોપીજનો શ્રીમુવા એ શબ્દોમાં કહે છે. કમળના ઉદરમાં રહેલી શ્રીને બે બહાર કાઢવામાં આવે તો તે જ ક્ષણે તે શ્રી, ખરોખર પુષ્ટ—

ન જીવતિ, તથા વયમપિ । કિંચ્ચ । ત્વં સર્વેષાં વરાન્ પ્રયच्छसि, अस्मांस्तु मारयिष्यसीति महदाश्च-
र्यम् । वरदाता हि प्रत्यक्षो भवति । अथ वा । ते वयममूल्यदासिकाः, धर्मदासिकाः । अतो न
हन्तव्याः । एवमनेकविधकार्यैर्भावनया काश्चिद्भगवन्तमुपालभन्ते ।

अन्तःस्थितो रसः पुष्टो बहिश्चेन्न विनिर्गतः । तदा पूर्णो नैव भवेदिति वाग्निर्गमस्तथा ॥ १ ॥ २ ॥

अन्याः पुनः कोमलाः बहुधा त्वया रक्षिताः, इदानीमपि पालयेत्याहुः विषजलाप्ययादिति ।

विषजलाप्ययाद्वालराक्षसात् वर्षमारुताद्वैद्युतानलात् ।

वृषमयात्मजाद्विश्वतो भयाहृषभ ते वयं रक्षिता मुहुः ॥ ૩ ॥

विषजलं कालीयहृदजलम्, तत्पीत्वा सर्व एव बालकाः गावश्च मृताः, ते पुनर्जीविताः ।

व्याલા: સર્પા: કાલિયસુદર્શનાદયઃ, રાક્ષસા: તૃણાવતાંદયઃ, તેષામેકબદ્ધાવઃ । તસ્માદપિ રક્ષિતાઃ ।
વર્ષમારુતાદિન્દ્રકૃતાત્ । તૈવૈ વૈદ્યુતાનિ અનલો દવાગ્નિશ્ચ, તયોરપ્યેકવદ્ભાવઃ । વૃષો યોડ્યં મયા-

વિક્ષિત—ન હોવાથી, કાચા ગર્ભની માફક મરી નય છે. જે કે લક્ષ્મીને જીવાડનારી કાલ, દ્રવ્ય,
દેશ વગેરે ખૂબ વસ્તુઓ છે, છતાં પણ જ્યારે તેને આપનાં દર્શન ન થાય ત્યારે તે જીવતી નથી. તેવી
સ્થિતિ અમારી પણ છે. (અર્થાત્ જ્યારે સાધનસામગ્રીવાળાં લક્ષ્મીજી આપનાં દર્શન ન થવાથી
મરી નય છે, ત્યારે અમારા જેવી નિઃસાધન ગોપીઓ આપનું દર્શન ન થવાથી મરી નય તેમાં શું
આશ્ચર્ય ?) વળી, આપ સર્વને વરદાન આપો છો, જ્યારે અમને તો આપ મારો છો, એ એક મોઢું
આશ્ચર્ય છે. વરદાન આપનાર તો, ખરેખર, પ્રત્યક્ષ હોય છે, કાંઈ છૂપા રહેતા નથી.

અથવા તો શ્લોકમાં અનુલ્કદાસિકાઃ એ પ્રમાણે પદ્મજેદ કરવો. અને અશુદ્ધદાસિકાઓ—
અમૂલ્ય દાસિકાઓ, ધર્મદાસિકાઓ—છીએ, તેથી આપે અમને મારી નાખવાં જોઈએ નહિ.

આ પ્રમાણે અનેક પ્રકારની કુરતાની ભાવના વડે કેટલાંક ગોપીજનો ભગવાનને ઠપકો આપે છે.
અંદર રહેલો રસ પુષ્ટ થયો હોય અને જે તે બહાર આવે નહિ તો તે રસ પૂર્ણ નહિ જ થાય.
તેથી-તે પ્રકારે—ઉપર જણાવેલા પ્રકારે—આ શ્લોકમાં અન્યપૂર્વા સાત્ત્વિકતામયી ગોપીની વાણી
બહાર નીકળી છે, બહાર પ્રકટ થઈ છે. (અર્થાત્ ગાનરૂપે વાણી જે બહાર પ્રકટ ન થાય તો અંદર રહેલો
રસ પૂર્ણ થાય નહિ, તેથી ગાનરૂપે આ ગોપીજનની વાણી બહાર પ્રકટ થઈ છે.) ૨

આપે અનેક પ્રકારે અમારૂં રક્ષણ કરેલું છે; તો હમણાં પણ અમારૂં રક્ષણ કરો એમ
વિષજલાપ્યયાત્ એ શ્લોકમાં કેટલાંક કોમળ—અન્યપૂર્વા સાત્ત્વિકસાત્ત્વિક—ગોપીજનો કહે છે:—

હે ઋષભ ! કાલીયનાગના ઝેરવાળું જળ પીવાથી થએલા મૃત્યુથી,

કાલીય વગેરે સર્પોથી, તૃણાવર્ત વગેરે રાક્ષસોથી, ઇન્દ્રે કરેલી વૃષ્ટિ તથા

વાયુથી, વીજળી અને અગ્નિથી, ંયોમાસુરથી અને સર્વ પ્રકારના ભયથી

આપે અમારૂં અનેકવાર રક્ષણ કરેલું છે. (તેથી હમણાં પણ આપ

અમારૂં રક્ષણ કરો.) ૩

વિષજળ એટલે કાલીયનાગના ઝેરવાળું શ્રીયમુનાજીનું જળ. તેનું પાન કરીને બધાં ય બાળકો
અને ગાયો મરી ગયાં. તેમને પણ આપે જ જીવાડ્યાં. વ્યાજ એટલે કાલિય, સુદર્શન વગેરે સાપ;
તૃણાવર્ત વગેરે રાક્ષસો. વ્યાલનો અને રાક્ષસનો એકવદ્ભાવ હોવાથી એકવચનનો પ્રયોગ છે.
તેમનાથી પણ આપે રક્ષણ કર્યું છે. ઇન્દ્રે કરેલી વૃષ્ટિ અને પવનથી (પણ આપે રક્ષણ કર્યું છે.) તેમાં
પણ વીજળી અને અનલ—દાવાસિ—થી (પણ આપે રક્ષણ કર્યું છે.) અહીં પણ વૈદ્યુતનો અને
અનલનો એકવદ્ભાવ થતાં એકવચનનો પ્રયોગ છે. વૃષ જે મયનો પુત્ર થાય તે, અર્થાત્ ંયોમાસુર.
તેનાથી પણ આપે રક્ષણ કર્યું છે. ગોપીજનોને ભૂતકાળ અને ભવિષ્યકાળના પદાર્થના જ્ઞાનનો આશંક

ત્મજઃ વ્યોમાસુરઃ, તસ્માદપિ રક્ષિતાઃ । ન તાસાં ભૂતમવિષ્યદ્વિષયકપદાર્થજ્ઞાનનિર્વન્ધોઽસ્તિ, સર્વજ્ઞ-
ત્વાન્ । કિમ્બહુના । વિશ્વત એવ મયાત્ । પાલને હેતુઃ ઋષભેતિ । મર્તા હિ પાલયત્વેવ । અતઃ
સર્વદા પાલક इति इदानीमपि पालयेत्यर्थः । તે ચ મારકા વાહ્યાઃ, इदानीन्तनस्त्वान्तर इति
सर्वथा पालनीयाः ॥ ३ ॥

अन्याः पुनः भगवतो महातुभावत्वं ज्ञात्वा तस्य स्वरूपं कीर्तयन्ति । ततश्च ज्ञानिभ्यो यथा
मोक्षं प्रयच्छति तथास्मभ्यमपि अस्मदुचितं मोक्षं दास्यतीति तं स्तुवन्ति न खल्विति ।

न खलु गोपिकानन्दनो भवानखिलदेहिनामन्तरात्महृक् ।

विखनसार्थितो विश्वगुप्तये सख उदेपिवान्सात्त्वतां कुले ॥ ४ ॥

भगवतो नन्दसूनुत्वे त्वेवं उपालम्भमा युक्ता भवन्ति । तदेव नास्ति इति सर्वमयुक्तमुपालम्भनम् ।
खल्विति निश्चये । नात्र तिरोहितमिव । गोपिकाया यशोदाया नन्दनः पुत्र इति न । तथा सति

નથી, કારણ કે તેઓ સર્વજ્ઞ છે. વધારે શું કહેવું? બધા ય લયમ્માંથી (આપ અમારું રક્ષણ કરો.)
ગોપીજનો રક્ષણ કરવાનું કારણ દર્શાવતાં કહે છે કે ઋષભ. ભર્તા, ખરેખર, રક્ષણ કરે જ છે. તેથી
આપ હૃષ્ભેશાં રક્ષણ કરનાર છો, એટલે હૃમણાં પણ આપ અમારું રક્ષણ કરો એમ અર્થ છે. કાલીય
નાગનું એર, સર્પો, રાક્ષસો વગેરે અમને મારનારા પદાર્થો બહારના હતા; પણ અત્યારે તો અમને
મારનાર પદાર્થ અંદરનો છે, તેથી આપે અમારું સર્વથા પાલન કરવું જોઈએ. (ઋષભ એ અંદર અને
બહારથી રક્ષણ કરનાર છે. માટે ઋષભમાં—આપમાં—રક્ષણ કરવાનું સામર્થ્ય હોવાથી અને અમને
મારનારો અંદરનો પદાર્થ સૌથી બળવાન હોવાથી આપે અમારું સર્વથા રક્ષણ કરવું જોઈએ.) ૩

બીજાં કેટલાંક શ્રુતિરૂપા નિર્ગુણ ગોપીજનો લગવાનનો મહાન અનુભાવ—પ્રભાવ—બાણીને તેમના
સ્વરૂપનું વર્ણન કરે છે, અને તેથી લગવાન જ્ઞાનીને જેમ મોક્ષ આપે છે તેમ અમને પણ અમને
યોગ્ય મોક્ષ આપશે એ હેતુથી ન સ્વલુ એ શ્લોકમાં લગવાનની સ્તુતિ કરે છે.

હે સખે! આપ કાંઈ વાસ્તવિક રીતે યશોદાના પુત્ર નથી, પણ સર્વ

દેહીઓના અન્તઃકરણના દ્રશ્ય છો. બ્રહ્માની પ્રાર્થનાથી વિશ્વની રક્ષાને માટે

આપ યાદવકુલમાં પ્રકટ થયા છો. ૪

લગવાન જે નન્દના પુત્ર હોઈને યશોદાના પુત્ર હોય તો પહેલાં ગોપીજનોએ આપેલા બધા ઠપકાઓ
યોગ્ય ગણાય. પણ લગવાન નન્દના પુત્ર થઈને યશોદાના પુત્ર જ નથી, તેથી તેમને ગોપીજનોએ જે
બધો ઠપકો આપ્યો છે તે અયોગ્ય છે. (જેમ મથુરામાં વસુદેવમાંથી દેવકીમાં આગમન કરીને લગવાનનો
પ્રાદુર્ભાવ થયો છે તેમ અહીં નન્દમાંથી યશોદામાં પ્રવેશ કરીને પ્રાદુર્ભાવ થયો નથી, પરંતુ યશોદાના
ગર્ભમાં તો માયા જ રહી હતી અને લગવાન તો ત્યાં સુખી ભક્તોના હૃદયમાં બિરાજેલા હતા. તેથી
પ્રાકટયના સમયે માયાના આવરણ સહિત લગવાન પ્રકટ થયા. તેથી લીલાને માટે લગવાને નન્દ અને
યશોદા એ બન્નેયમાં પુત્ર તરીકેની બુદ્ધિ સ્થાપી. તેથી છૂટી છૂટી રીતે લગવાન નન્દના પુત્ર છે અને
યશોદાના પણ પુત્ર છે, પરંતુ લગવાન નન્દમાંથી યશોદામાં આવેલા ન હોવાથી એક જ વખતે તે
નન્દના અને યશોદાના પુત્ર થઈ શકતા નથી. લોકમાં પણ પિતા અને માતા એ બન્નેનો સંબંધ પુત્રમાં
હોય છે; એટલે લોકદષ્ટિએ વિચારતાં લગવાનમાં નન્દસૂતૃવવિશિષ્ટયશોદાસૂતૃવ—નન્દના પુત્ર હોઈને
યશોદાના પુત્ર થવું તે—નથી. આ જ અર્થમાં જ ગોપીજનો લગવાનને કહે છે કે આપ ગોપિકાનન્દન—
યશોદાનન્દન—નથી. અથવા તો ગોપીજનો શુંગારસલાવવાળાં હોવાથી કટાક્ષમાં કહે છે કે આપ
યશોદાનન્દન નથી.) સ્વલુ એ પદ નિશ્ચયના અર્થમાં વપરાયું છે. અહીં કાંઈ પણ તિરોહિત—ગુપ્ત—
જેવું નથી. ગોપિકાના—યશોદાના—આપ નન્દન—પુત્ર—છો એમ નથી. જે લોક રીતે તેમ હોત—

યથા તયા સ્વાધીનઃ કૃતઃ, જ્ઞાતો વા, તથા ગોપિકાનામપિ ભવેત્ । ગોકુલસ્વામિપુત્રત્વાત્ । તુલ્યતા-
યામેવ હિ વિદ્યાયોનિસમ્બન્ધઃ । કિન્ચ, ન કેવલં ભવાન્ વૈકુણ્ઠાધિપતિઃ પુરુષોત્તમઃ કિન્તુ અલિલ-
દેહિનાં સર્વેષામેવાસ્મદાદીનામન્તરાત્માનમન્તઃકરણં પश्यतीતિ । યદ્યસ્મદ્દુદયે તાદૃશં તાપં પश्यેત્
તદા પ્રસન્ન એવ ભવેત્ । અતો નાસિન્વક્તવ્યં કિન્ચિત્ । કિન્ચ, આગતશ્ચાસ્મદાદીનાં પરિપાલનાર્થમેવ ।
યદિ જ્ઞાનીયાત્ एता नश्यन्तीति तदा परिपालयेत् । રક્ષણાર્થં ચ પ્રાર્થિત એવ, ન તુ સ્વેચ્છયા સમા-
ગતઃ, તદાહ વિચ્છનસાર્થિત ઇતિ । વિચ્છના બ્રહ્મા, વિશેષેણ, ચ્ચનતીતિ સર્વથા વેદાર્થવિચારકઃ ।
અત એવ વૈચ્છાનસં મતં બ્રહ્મણા કૃતં ભગવદ્ભજનપ્રતિપાદકમ્, તેનૈવ માર્ગેણ પૂજાં ભગવાન્ ગૃહ્ણતીતિ
વેદ્કુટાદૌ તથૈવ પૂજા । અતઃ સર્વેષાં પૂજામપિ પ્રહીતું બ્રહ્મણા પ્રાર્થિતઃ । વિશ્વગુપ્તયે ઇતિ મુલ્યં પ્રયો-
જનમ્ । એવમન્તરાત્મત્વાત્ સર્વેષામેવ જીવાનાં ભવાન્ સત્વા । તાદૃશઃ લોકે સલ્યં પ્રકટયિતું સાચ્ચતાં
યાદવાનાં વૈષ્ણવાનાં વા કુલે ઉદેયિવાન્ પ્રાદુર્ભૂતઃ । અત એતદર્થમેવાગતઃ । પૂર્વમપિ સત્વા યથેચ્છ-
મેવ પ્રેરયસિ, આગતસ્ય પુનર્વિશેષો વક્તવ્યઃ । સ ચાત્મનિવેદનરૂપો ભવતિ । અતો વયં કિં વિજ્ઞાપ-
યામઃ । યથોચિતમેવ કર્તવ્યમિતિ માવઃ ॥ ૪ ॥

યશોદાના પુત્ર હોત—તો જ્ઞેમ યશોદાએ આપને સ્વાધીન કરી દીધા અથવા તો યશોદાએ આપને
બણ્યા, તેમ ગોપિકાઓ પણ આપને સ્વાધીન કરી દેત અથવા આપને બાણુત, કારણ કે આપ ગોકુલના
સ્વામીના પુત્ર છો. ખત્રે પક્ષો વચ્ચે તુલ્યતા હોય ત્યારે જ ભગવાનને વશ કરવાના સાધનરૂપ વિદ્યા
અને યોનિનો સંબંધ હોઈ શકે. (હું ભકતોને વશ છું એ બહુવાવાને માટે જ ભગવાન્ યશોદાને વશ
થયા છે.) વળી, આપ એકલા વૈકુણ્ઠાધિપતિ પુરુષોત્તમ છો એમ નહિ, પરંતુ અમારા જેવા સર્વ
દેહીઓના અન્તરાત્માને—અન્તઃકરણને—જીવો છો. જે ભગવાન્ અમારા હૃદયમાં તે પ્રકારનો તાપ
જીવે તો તે પ્રસન્ન જ થાય. તેથી આ બાબતમાં કોઈ કહેવા જેવું નથી. વળી, ભગવાન્ જે આવ્યા છે
તે અમારા જેવાના રક્ષણને માટે જ આવ્યા છે. જે ભગવાન્ બાણુ કે ગોપીજનો મરી જાય છે તો જરૂર
તેમનું રક્ષણ કરે. અમારા રક્ષણને માટે જ અમે ભગવાનની પ્રાર્થના કરી છે; ભગવાન્ પોતાની ઇચ્છાથી
અહીં આવ્યા નથી એમ વિચ્છનસાર્થિતઃ એ શબ્દોમાં ગોપીજન કહે છે. વિષ્ણુના એટલે પ્રહ્લા જે
વિશેષ ખનન કરે—ખોદે—તે વિષ્ણુના કહેવાય; અર્થાત્ જે સર્વ રીતે વેદના અર્થનો વિચાર કરનાર
છે તે વિષ્ણુના, પ્રહ્લા. આ કારણથી જ પ્રહ્લાએ સ્થાપેલી ભગવદ્ભજનનું પ્રતિપાદન કરનારો વૈષ્ણવ
મત પ્રચલિત છે. આ જ માર્ગ પ્રમાણે ભગવાન્ પૂજા સ્વીકારે છે, અને તેથી જ વેંકટ વગેરે પુણ્ય-
સ્થળોમાં તે પ્રકારે જ ભગવાનની પૂજા કરવામાં આવે છે. તેથી સર્વની પૂજા પણ ગ્રહણ કરવાને માટે
પ્રહ્લાએ ભગવાનની પ્રાર્થના કરી. વિશ્વગુપ્તયે—સર્વના રક્ષણને માટે—પ્રહ્લાએ ભગવાનની પ્રાર્થના કરી
અને સર્વનું રક્ષણ એ જ પ્રહ્લાની પ્રાર્થનામાં મુખ્ય પ્રયોજન છે. આ પ્રમાણે આપ અન્તરાત્મા છો,
એટલે બધા જ જીવોના આપ સખા છો, આવા પ્રકારના—સર્વના સખા—આપ જગતમાં સખ્ય પ્રકટ
કરવાને માટે સાત્વતોના—યાદવોના અથવા વૈષ્ણવોના—કુળમાં ઉદય પામ્યા—પ્રાદુર્ભાવ પામ્યા—છો.
તેથી આ કારણને માટે જ—જગતમાં સખ્ય પ્રકટ કરવાને માટે જ—ભગવાનનો અહીં પ્રાદુર્ભાવ થયો છે.
ભગવાનનો હાલ જે આલિભાવ થયો છે તેની પહેલાં પણ ભગવાન્ જીવોના સખા હતા, (કારણ
કે સુપર્ણાવૈતો સયુજૌ સન્ધાયૌ એ પ્રમાણે શ્લુતિ છે) તેથી આપ ઇચ્છા પ્રમાણે જ—આપની રમણ કરવાની
ઇચ્છાને અનુકૂલ જ—અમને પ્રેરો છો. (તેથી અમારો નાથિકાભાવ નિત્ય છે.) સર્વના સખા,
ભગવાન્, ત્યારે પ્રકટ થાય ત્યારે તો તે પ્રાકટ્યમાં કોઈક વિશેષ હોવો જોઈએ એમ આપને અમારે
કહેવાનું છે. આ વિશેષ તે ભગવાનનું ભકતોને આત્મનિવેદન. (ભગવાન્ પહેલેથી જ બધાંના સખા છે,
અને ત્યારે તે પ્રકટ થાય ત્યારે તો ભકતોને—નાથિકાઓને—પોતાના આત્માનું સમર્પણ કરવાને માટે
જ—ભકતોને સ્વરૂપાનન્દનો અનુભવ કરાવવાને માટે જ—તે પ્રકટ થાય છે.) તેથી અમે શી વિજ્ઞાપિ
કરીએ ? આપને જ્ઞેમ યોગ્ય લાગે તે જ પ્રમાણે આપે કરવું જોઈએ એમ તાત્પર્ય છે. ૪

અન્યાઃ પુનઃ સાત્ત્વિકસાત્ત્વિક્યઃ રાજસપ્રધાનામ્બ્યો વિશિષ્ટા અપ્રાર્થિતં ચ ભગવાન્ ન દાસ્યતીતિ ભગવત્કરસ્ય સ્વશિરઃસંબન્ધં પ્રાર્થયન્તિ વિરચિતાભયમિતિ ।

વિરચિતાભયં વૃષ્ટિનધુર્યં તે શરણમીયુષાં સંસૃતેર્ભયાત્ ।

કરસરોરુહં કાન્ત કામદં શિરસિ ઘેહિ નઃ શ્રીકરગ્રહમ્ ॥ ૫ ॥

હે સ્વામિન્, હૃદયં સ્ફુટતિ, અતઃ યથા સર્વાન્નિ આપ્યાયનં ભવતિ તથા શિરસિ કરસરોરુહં ઘેહિ । શીતલં હિ કમલં ભવતિ । તત્રાપિ સરસિ જાતમ્ । તત્રાપિ કર એવ સરઃસ્થાનં સરસિજસ્થાનં ચ । અતઃ ઉદ્ધરણાદિના ન રસાલતાપગમઃ । કાન્તેતિ સંબોધનમ્ । પ્રથમતઃ શિરસિ હસ્તસ્થાપનેન સ્વાધીનીકરણં યોતિતમ્ । કિન્ચ, ન કેવલં હસ્તસ્તાપમેવ દૂરીકરોતિ કિન્તુ કામદં ચ અભિલપિતં કામં પ્રયચ્છતિ । નનુ ભગવાન્ પુરુષોત્તમઃ, યોગિધ્યેયઃ, કથં સ્ત્રીણાં સ્પર્શં કરિષ્યતિ ઇતિ ચેત્ તત્રાહ શ્રીકરગ્રહમિતિ । શ્રિયાઃ કરસ્ય ગ્રહો ગ્રહણં યેન । અતો ભગવાન્ ગૃહસ્ય ઇતિ । યત્ર લક્ષ્મ્યા હસ્તં ગૃહ્ણતિ તત્રાસ્મચ્છિરોગ્રહણે કિં ભવિષ્યતીતિ ભાવઃ । નનુ લક્ષ્મીર્વિવાહિતેતિ વિધિવશાત્ તસ્યા હસ્ત-ગ્રહણમ્, ભવતીનાં ગ્રહણે કો હેતુરિતિ ચેત્ તત્રાહુઃ સંસૃતેર્ભયાત્ શરણમીયુષાં વિરચિતાભયમિતિ ।

બ્રીજાં ગોપીજનો તો સાત્ત્વિકસાત્ત્વિક છે અને રાજસપ્રધાન ગોપીજનોથી વિશિષ્ટ—ઉત્તમ—છે. જેને માટે ભગવાનને પ્રાર્થના કરવામાં નથી આવી તે વસ્તુ તો ભગવાન્ નહિ આપે એમ વિચારીને આ અનન્યપૂર્વા સાત્ત્વિકસાત્ત્વિક ગોપીજનો ભગવાનના હસ્તનો પોતાના માથા સાથે સંબંધ થાય એ પ્રમાણે વિરચિતાભયમ્ એ શ્લોકમાં કહે છે.

હે વૃષિયુગ્ધમાં શ્રેષ્ઠ! હે કાન્ત! આપનું હસ્તકમળ, જે સંસારના ભયથી આપને શરણુ આવનારને અભયદાન આપનાર છે, જે અભિલાષાઓ પૂર્ણ કરે છે અને જેણે લક્ષ્મીજનું પાણિઅહણુ કર્યું છે, તે અમારા શિર ઉપર ધરો. ૫

હે સ્વામિન્! અગાડું હૃદય ફારી બધ છે, તેથી આપ આપનું હસ્તકમળ અમારા મસ્તક ઉપર મૂકો કે જેથી અમારા આંખે શરીરે અમને શાન્તિ થાય. કમળ, ખરેખર, શીતળ હોય છે. તેમાં પણ (ગમે તેમ પાણીના સેચનથી ઉછરેલું નહિ પરંતુ) સરોવરમાં ઉત્પન્ન થયેલું કમળ. તેમાં પણ ભગવાનનો હસ્ત જ સરોવર અને કમળને સ્થાને. તેથી જેમ સામાન્ય કમળનું ઉદ્ધરણ કરવાથી તેમાંથી રસાલતા જતી રહે છે તેમ આપના હસ્તકમળનું ઉદ્ધરણ કરવાથી તેમાંથી રસાલતા જતી રહેતી નથી, કારણ કે ભગવાનનું હસ્તકમળ સરોવરરૂપ છે. કાન્ત એ ભગવાનનું સંબોધન છે. પ્રથમ અમારા મસ્તક ઉપર ભગવાન્ પોતાના હસ્તનું સ્થાપન કરીને અમને સ્વાધીન કરે, શરણુ લે, એમ દર્શાવવામાં આવ્યું. વળી, ભગવાનનો હસ્ત ફક્ત તાપ જ દૂર કરે છે એમ નથી, પરંતુ કામદ પણ છે, જેની અભિલાષા સખવામાં આવે છે તે પદાર્થ પણ આપે છે.

અરે! ભગવાન્ પુરુષોત્તમ તો યોગી લોકોને ધ્યાન કરવા યોગ્ય છે: તો પછી તે સ્ત્રીઓનો સ્પર્શ કેવીરીતે કરશે? આ પ્રમાણે જે શંકા કરવામાં આવે તો ગોપીજન કહે છે કે શ્રીકરગ્રહમ્. લક્ષ્મીજના હસ્તનું અહણુ જેણે કર્યું છે તેવો ભગવાનનો હસ્ત છે. તેથી ભગવાન્ ગૃહસ્થ છે. બધાં લક્ષ્મીના હસ્તનું ભગવાન્ અહણુ કરે છે, ત્યાં પછી અમારા મસ્તકનું અહણુ કરવામાં શો વાંધો આવશે એ પ્રમાણે તાત્પર્ય છે.

અરે! લક્ષ્મીજ તો ભગવાનની સાથે પરણેલાં છે તેથી શાશ્વના નિયમને અનુસરીને ભગવાન્ લક્ષ્મીજના હસ્તનું અહણુ કરે છે, પણ તમારા મસ્તકનું અહણુ કરવાનું શું કારણ છે? આ પ્રમાણે જે શંકા કરવામાં આવે તો ગોપીજનો કહે છે કે સંસૃતેર્ભયાત્ શરણમીયુષાં વિરચિતાભયમ્. જે પ્રમાણે

યથા વિધિર્વિવાહે તથૈવ શરણાગતપાલનેઽપિ । વિવાહાપેક્ષ્યા શરણાગતરક્ષા મહતી । સ સાધારણધર્મઃ
અયમીશ્વરધર્મઃ ઇતિ । નન્વયં નિષિદ્ધઃ પ્રકાર ઇતિ કથં પાલનમિતિ ચેત્ તત્રાહુઃ હે વૃષ્ણિધુર્યૈતિ ।
વૃષ્ણિર્હિં યદુવંશોદ્ભવઃ बहुस्त्रीकः बहुवंशकर्ता । तद्वंशेऽपि भवान् धुर्यः श्रेष्ठः । तत्रापि स्त्रियः संसार-
भयात् समागताः । न हि संसारः स्वभावत एव दुष्टः, किन्त्वसहदुःखहेतुरिति । तथा वयमपि
મહત્ દુઃખં પ્રાપ્તમ્ ઇતિ દૃષ્ટાદૃષ્ટદ્વારા ભવાંસ્તન્નિવર્તક ઇતિ । અનેનૈવ નિર્ભયતાપિ સૂચિતા । અતઃ
કાન્તસમ્બોધનાત્ ભવાનેવ ભર્તા । અતઃ સ્ત્રીણાં વ્રતમનુસ્મરન્ વાન્નિહતં કુર્વિત્યર્થઃ ॥ ૫ ॥

તતઃ તામસી કિન્નિદ્વૈલક્ષણ્યેન ધાર્ષ્ટ્યેન તમેવાર્થ પ્રાર્થયતિ વ્રજજનાર્તિહૃન્નિતિ ।

વ્રજજનાર્તિહન્ વીર યોષિતાં નિજજનસ્મયધ્વંસનસ્મિત ।

ભજ સખે ભવર્તિકકરીઃ સ્મ નો જલરુહાનનં ચારુ દર્શય ॥ ૬ ॥

નિવાહમાં શાસ્ત્રનો વિધિ છે તે જ પ્રમાણે શરણે આવેલા માણસનું રક્ષણ કરવામાં પણ શાસ્ત્રનો વિધિ
છે. શરણે આવેલા માણસનું રક્ષણ કરવું તે નિવાહના કરતાં વધારે મહત્ત્વનું છે. નિવાહ એ જગતમાં
સાધારણ ધર્મ છે, જ્યારે શરણે આવેલાનું રક્ષણ કરવું એ ઈશ્વરનો ધર્મ છે.

અરે ! શરણે આવેલાનું રક્ષણ કરવાનો આ પ્રકાર નિષિદ્ધ છે; તો પછી રક્ષણ શી રીતે થઈ શકે ?
આ પ્રમાણે જો શંકા કરવામાં આવે તો ગોપીજનો કહે છે કે હે વૃષ્ણિધુર્ય. વૃષ્ણિ, ખરેખર,
યદુવંશમાં ઉત્પન્ન થયેલા હતા, તેમને ઘણી સ્ત્રીઓ હતી અને તેમણે મોટો વંશ પણ કર્યો. આવા
પ્રકારના વૃષ્ણિના કુળમાં પણ આપ—લગવાન—ધુર્ય—શ્રેષ્ઠ—છો. (તેથી આપે સ્ત્રીઓનું જ પાલન
કરવું જોઈએ,) તેમાં પણ સંસારના ભયથી સ્ત્રીઓ આપની ખાસે આવેલી છે (એટલે તેમનું રક્ષણ
કરવું એ આપની ફરજ જ છે).

(અરે ગોપીજનો ! તમને જ્યારે સંસાર જ નથી ત્યારે સંસારનો ભય તમને ક્યાંથી હોઈ શકે ?
આ શંકાનું નિરાકરણ કરતાં ગોપીજનો કહે છે કે) સંસાર, ખરેખર, સ્વભાવથી જ દુષ્ટ નથી પણ તે
અસહ્ય દુઃખનું કારણ છે તેથી દુષ્ટ છે. (આપના વિરહથી) અમને પણ અસહ્ય દુઃખ પ્રાપ્ત થયું છે,
અને તેથી અસહ્ય દુઃખના કારણરૂપ સંસારથી ભય અર્થાત્ મોટું દુઃખ અમને પણ પ્રાપ્ત થયું છે, તેથી
દૃષ્ટદ્વારા અથવા અદૃષ્ટદ્વારા આપ જ તેનું નિરાકરણ કરનાર છો. (અર્થાત્ દુઃખના કારણનો નાશ કરવો
એ આપનો સ્વભાવ છે તેથી અમારા દુઃખના કારણનો પણ આપે જ નાશ કરવો જોઈએ.) આ પ્રમાણે
કહેવાથી—લગવાન અમારા દુઃખના કારણનો નાશ કરે અને અમને અભયદાન આપે એ પ્રમાણે
કહેવાથી—અમે ગોપીજનો પણ નિર્ભય છીએ એમ સૂચન થયું. આ પ્રમાણે લગવાન ધીજનોને
અભયદાન આપે છે તેથી ગોપીજનો પણ નિર્ભય છે એટલે ગોપીજનોએ લગવાનને કાન્ત એ પ્રમાણે
સંબોધ્યા અને તેથી સૂચન કર્યું કે આપ જ અમારા પતિ છો; આપ જ અમારા શાસ્ત્રસિદ્ધ ભર્તા છો.
તેથી ‘સ્ત્રીઓનું રક્ષણ કરવાનું જ છે’ એ પ્રકારના સ્ત્રીઓ વિષેના આપના વ્રતને—નિયમને—અનુસરીને
આપ અમારો મનોરથ પૂર્ણ કરો એ પ્રમાણે અર્થ છે. ૫

પછીથી અનન્યપૂર્વા સાન્નિવકતામસી ગોપીજન કેટલીક નિલક્ષણતાથી ધૃષ્ટતા—હિમ્મત—રાખીને
તે જ અર્થેની—અમારા દુઃખની નિવૃત્તિ અને મનોરથની પૂર્તિની—વ્રજજનાર્તિહન્ એ શ્લોકમાં
માર્થના કરે છે.

હે વ્રજજનની આર્તિનો નાશ કરનાર ! હે સ્ત્રીઓના વીર !

હે નિજજનના ગર્વને મંદહાસ્યથી દૂર કરનાર ! હે સખે ! આપ આપની

દાસીઓને—અમને—લજો અને આપના મનોહર મુખકમળનાં દર્શન કરાવો. ૬

હે ભગવન્, ઇતા વક્તું ન જાનન્તિ । મયા તુ વિઘ્નિરિતમુચ્યતે । હે સચ્ચે इति અપ્રતારણ્યં સંબોધનમ્ । નઃ અસ્માન્ ભજેતિહિતોપદેશઃ । નતુ કથમેવં ધાક્ષ્ઠં નિષિદ્ધં ચ બોધ્યતે વત્રાહુઃ ભવત્કિકરીરિતિ । 'યે યથા માં પ્રપચન્તે' इति हि तव प्रतिज्ञा । અતો યથા કિક્કર્યો વયં ભવન્તં મજામ-સ્તથા ભવાનપિ મજતુ । કિક્કરીત્વં તવ પ્રતિજ્ઞા ચ પ્રસિદ્ધેત્યાહુઃ સ્મેતિ । ન કેવલમસ્મદ્ભજને તવ સૈવૈકા પ્રતિજ્ઞા હેતુઃ કિન્તુ અન્યેઽપિ હેતવઃ સન્તિ । પ્રથમમવતારપ્રયોજનં વ્રજજનાર્તિહૃત્તિતિ । વ્રજજનાના-માર્તિં હૃન્તીતિ તથા । નાતઃ પરમન્યા આર્તિરસ્તિ । સામાન્યપ્રયોજનમેતત્ । વિશેષપ્રયોજનમાહુઃ યોષિતાં વીરેતિ । કૃષ્ણો ભગવાન્ । વીરૈર્હિં શૂરા નિરાકરણીયા અન્યગતકામાદયઃ । તત્ર મુલ્યઃ કામઃ । સ ચ વહુવિધઃ । અન્તર્બહિઃ પદાર્થેન પૂર્ણેન પૂરયિત્વાશ્રયાભાવાન્નિવારણીયઃ । અત ઇવ લોકે વાતારઃ કીર્તિમન્તો ભવન્તિ વીરેભ્યઃ । અતો ભવાન્ મહાર્વારઃ અન્તઃસ્થિતેનાનન્દેન અતિદરિદ્રાપાં

હે ભગવાન્! આ બધાં ગોપીજનોને આપને શું કહેવું તે આવડતું નથી; હું તો આપને નિશ્ચયપૂર્વક કહું છું. હે સચ્ચે એ પ્રમાણે જે સંબોધન છે તેનું તાત્પર્ય એ છે કે આપ અમારા સખા છો અને તેથી હું આપને છેતર્યા વિના જ નિશ્ચિત અર્થે જ કહીશ. અમને આપ ભલે એટલો જ હિત—લાભકારક—ઉપદેશ મારે આપને કરવાનો છે.

અરે! આ ગોપીજન આટલી બધી હિમ્મત કેમ રાખે છે અને 'અમને ગોપીજનોને ભલે' એ પ્રકારની નિષિદ્ધ વાત કેમ કરે છે? આ શંકાનું નિરાકરણ કરતાં ગોપીજનો કહે છે કે ભવત્કિકરીઃ. 'જે પ્રકારે ભક્ત મને ભલે છે તે પ્રકારે જ હું તેને ભજું છું' એ તો આપની પ્રતિજ્ઞા જ છે. તેથી અમે, આપની દાસીઓ, જે પ્રમાણે આપનું ભજન કરીએ છીએ તે પ્રમાણે આપ પણ અમારું ભજન કરો. અમે આપની દાસીઓ છીએ તે વાત, અને ગીતાલભાં જણાવેલી આપની પ્રતિજ્ઞા એ બન્નેય પ્રસિદ્ધ છે, એમ દર્શાવવાને માટે ગોપીજનો કહે છે કે સ્મ.

આપ અમારું ભજન કરો તેમાં આપની કૃત પેલી એક પ્રતિજ્ઞા જ હેતુ છે એમ નથી, પરંતુ તેમાં બીજાં પણ કારણો છે. પહેલું કારણ તો ભગવાનના અવતારનું પ્રયોજન છે એમ વ્રજજનાર્તિહૃન્ એ શબ્દોમાં ગોપીજન કહે છે. મજ્જનોની આર્તિ—પીડા—નો નાશ કરનાર તે વ્રજજનાર્તિહૃન્ કહેવાય છે. અમારી આર્તિ—પીડા—આ વિનાની બીજી કોઈ નથી, આનાથી અધિક આર્તિ અમને બીજી નથી. મજ્જનોની પીડાને દૂર કરવી એ તો આપના અવતારનું સામાન્ય પ્રયોજન છે. હવે ગોપીજનો ભગવાનના અવતારનું વિશેષ પ્રયોજન જણાવતાં કહે છે કે યોષિતાં વીર—આપ યોષિતા વીર છો, સ્ત્રીજનોને આપના આનન્દનું દાન કરનાર છો. આપ સદાનન્દ કૃષ્ણ છો, આપ ઐશ્વર્ય વગેરે છ શુભવાળા ભગવાન્ છો. વીર પુરુષોએ—દાનવીર પુરુષોએ—શૂરોનો, બીજામાં રહેલા કામાદિનો, નાશ કરવા જેવો છે. (દાન કરનારા પુરુષો બહુ દાન આપીને અન્યની અભિલાષા પૂર્ણ કરે છે. આ કામાદિ શૂરોમાં પણ કામ મુખ્ય છે, અત્ર વગેરેના કામ કરતાં કામશક્તિસિદ્ધ કામ મુખ્ય છે અને તે અનેક પ્રકારનો હોય છે. દાનવીર પુરુષે સ્વરૂપાનન્દરૂપ પૂર્ણ પદાર્થ વડે બીજા મનુષ્યોને અંદર અને બહાર પૂરીને કામને આશ્રય—રહેવાના સ્થળ—વિનાનો બનાવીને તે કામને દૂર કરવાનો હોય છે. આ કારણથી જ જગતમાં દાનવીર પુરુષો બીજા વીર પુરુષો કરતાં વધારે કીર્તિ મેળવે છે. વીર પુરુષો જે મારી નાખવા યોગ્ય છે તેને સ્વરૂપતઃ મારે છે, બ્યારે દાનવીર પુરુષો ગરીબ લોકોના ઘરને સમૃદ્ધિથી પૂરીને તેમના દારિદ્ર્યનો નાશ કરે છે, અર્થાત્ તે ઘરમાં દારિદ્ર્યને રહેવાને માટે સ્થળ ન મળવાથી દારિદ્ર્ય પોતે જ જતું રહે છે.) આપ દાનવીર છો તેથી આપ મહાન્ વીર છો, પ્રહા પણ જેમની ઇચ્છાઓને પૂરી શકે નહિ એવા ઘણા દરિદ્ર માણસોની પણ ઇચ્છા આપ આપની અંદર રહેલા આનન્દ વડે પૂર્ણ કરો છો. આપની આ વાત તો સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ જ છે. આ જ કારણથી યોષિતાં વીર એ પ્રકારે આપનું

બ્રહ્મણાપિ પૂરયિતુમશ્વનામિચ્છાપૂરકઃ । અયં ચાર્થસ્તવ સર્વજનીનઃ । અતઃ યોષિતાં વીરેતિ સમ્બોધનમ્ । ન હિ કૃષ્ણાદન્યો જગતિ કશ્ચિદેવં સમ્બોધનમર્હતિ, અપૂર્ણકામત્વાત્ । અતોઽવતાર-સામાન્યવિશેષપ્રયોજનાભ્યાં ચ નો ભજ । નતુ સત્ત્વં તથાપિ ભવતીનામભિમાનદોષનિવૃત્ત્યર્થં ભજનં ન ક્રિયતે इति चेत् તગ્રાહ નિજજનસ્મયધ્વંસનસ્મિતેતિ । નિજજનાઃ સેવકાઃ તેષાં સ્મયો ગર્વઃ, તસ્ય ધ્વંસનાર્થં સ્મિતં યસ્ય । નિજજનાનાં સ્મયદૂરીકરણાર્થં પરિત્યાગો નોપાયઃ કિન્તુ તદર્થં સ્મિતમેવ કર્તવ્યમ્ । સ્મિતં હિ મન્દહાસઃ । ‘હાસો જનોન્માદકરી ચ માયા’ । તસ્યા મન્દત્વં ભક્તેષ્વપ્રવર્તનમ્ । ન હિ માયામોહવ્યતિરેકેણ કસ્યચિત્સમયો ભવતિ । અત એવ હાસ્યસંકોચ એવ સાધનમ્ । નિજજના-નામપિ ધર્મ એવ દુષ્ટઃ, ન તુ ધર્મી । અન્યથા નિજજનત્વમેવ ન સ્યાત્ । ઇત્યલૌકિકોપાયઃ લૌકિકેઽપિ । તવ હાસ્યેન તા અપિ આત્માનં તુલ્યં મન્યન્તે । યદા પુનર્હાસ્યે સંકોચઃ, તદૈવ તાસાં ગર્વો નિવર્તતે । કિન્ન્ર, અભિમાનો હિ દોષઃ । સ તાવદેવ તિષ્ઠતિ યાવત્ત્ત્વ સ્મિતયુક્તમાનનં ન પદ્યતિ ।

સંબોધન છે. ખરેખર, જગતમાં કૃષ્ણના વિના ખીલ કોઈ પણ પદાર્થને યોષિતાં વીર એ પ્રકારનું સંબોધન ઘટતું નથી, કારણ કે કૃષ્ણ વિના ખીલ પદાર્થોની કામનાઓ પૂર્ણ થએલી નથી. (જ્યાં પોતાના જ કામ પૂર્ણ થયા નથી ત્યાં વળી ખીલઓની કામના તેઓ કેવી રીતે પૂર્ણ કરી શકે? આથી જ તેઓ—કૃષ્ણ વિનાના ખીલ પદાર્થો—યોષિતાં વીર એ સંબોધનને યોગ્ય નથી.) તેથી આપના અવતારનાં સામાન્ય અને વિશેષ પ્રયોજનોને લીધે પણ આપ અમને ભલે. (અવતારનું સામાન્ય પ્રયોજન મજબૂતોની આર્તિ દૂર કરવી તે; અને અવતારનું વિશેષ પ્રયોજન યોષિતોના વીર, સ્ત્રીજનોને સ્વરૂપાનન્દનું દાન કરવું તે.)

અરે! આ બધું કહ્યું તે તો સાચું, પણ તમારામાં ‘અમે સર્વથી અધિક છીએ’ એ પ્રકારનો જે અભિમાન દોષ છે તેને દૂર કરવાને માટે જ તમારું ભજન કરવામાં આવતું નથી. આ પ્રમાણે બે ભગવાન ગોપીજનોને કહે તો તેના જવાબમાં ગોપીજન-કહે છે કે નિજજનસ્મયધ્વંસનસ્મિત. નિજજનો એટલે સેવકો; તેમનો સ્મય એટલે ગર્વઃ તેનો ધ્વંસન—નાશ—કરવાને માટે સ્મિત છે જેમનું એવા ભગવાન નિજજનસ્મયધ્વંસનસ્મિત કહેવાય છે. પોતાના સેવકોનું અભિમાન દૂર કરવાનો ઉપાય પરિત્યાગ—સેવકોને છોડી દેવા તે—નથી, પણ તે અભિમાન દૂર કરવાને માટે સ્મિત જ કરવું જોઈએ. સ્મિત એટલે મન્દ હાસ. ‘ભગવાનનું હાસ્ય એ મનુષ્યોને ઉન્માદ કરનારી માયા છે’ એ પ્રમાણે શ્રીમદ્ભાગવતના દ્વિતીય સ્કન્ધના પ્રથમ અધ્યાયની અંદર કહેવામાં આવેલું છે. આ હાસરૂપી માયા જ્યારે ભક્તોને વિષે પ્રવર્તે નહિ ત્યારે તે મન્દ કહેવાય છે. ખરેખર, હાસ્ય—માયાના મોહ—વિના કોઈને પણ અહંકાર થતો નથી, અને તેથી જ અમારા અહંકારને દૂર કરવાને માટે પણ સાધન તરીકે તો આપે આપના માયાત્મક હાસ્યનો સંકોચ જ કરવાનો છે. (અર્થાત્ આપ આપના હાસ્યનો સંકોચ કરીને મન્દહાસ્ય—સ્મિત—જ કરો કે જેથી અમારો અહંકાર નાશ પામે. આ શાસ્ત્રીય પ્રકારે અર્થ કર્યો; હવે લૌકિક પ્રકારે અર્થ કરવામાં આવે છે.) વળી સેવકોનો પણ અભિમાનરૂપી ધર્મ જ દુષ્ટ છે, નહિ કે ધર્મી—સેવક—જ પોતે દુષ્ટ છે. (અહીં રસનો જે પ્રતિબંધ કરે છે તેને દોષ કહેવામાં આવ્યો છે. અમારો—ગોપીજનોનો—અહંકાર રસનો પ્રતિબંધ કરે છે. તેથી અમારું અભિમાન દુષ્ટ છે, અમે પોતે દુષ્ટ નથી.) બે આ પ્રમાણે ન માગીએ તો અમે ભગવાનનાં સેવકો જ થઈ શકીએ નહિ. આ પ્રમાણે શ્રીગોપીજનોએ પોતાના લૌકિક અહંકારનો પણ નાશ કરવાને માટે ભગવાનનાં સ્મિત-રૂપી અલૌકિક ઉપાય દર્શાવ્યો. આપના હાસ્યને લીધે ગોપીજનો પણ પોતાની ભતને તુલ્ય માને છે; પણ જ્યારે આપના હાસ્યનો સંકોચ થશે ત્યારે જ તેમનો ગર્વ જતો રહેશે. (હવે રસમાર્ગની રીતે અર્થ કરે છે.) વળી અભિમાન એ ખરેખર દોષ છે (કારણ કે તે રસની પ્રાપ્તિ કરવામાં પ્રતિબંધક છે).

ન હિ કાચિત્તાદશમપ્યાનનં દૃષ્ટ્વા સ્વાભિમાનં પાલયિતું શક્તા । નન્વેતલ્લોકે અપ્રસિદ્ધં સાધનત્વેનેતિ કથં
જ્ઞાતું શક્યત इत्याશङ्क्याहुः जलरुहाननं चारु दर्शयेति । जलरुहं कमलम्, तत्सदृशमाननममृत-
स्नावि । न हामृते पीते कल्पचिद्रोपस्तिष्ठतीति युक्तिः । साधनत्वे चेत्संदेहः, एकवारं प्रदर्श्य पश्येत्पर्यः ।
किञ्च, अभिमानो हि मनोधर्मः, तव आननं तु चारु गनोहरम् । न हि धर्मिणि हृते धर्मस्तिष्ठति ।
सख्युः सखिभजनं युक्तमेव ॥ ६ ॥

રાજસી તુ તત ઉત્તમા તમેવાર્થ પ્રકારાન્તરેણ પ્રાર્થયતે પ્રણતદેહિનામિતિ ।

પ્રણતદેહિનાં પાપકર્ષણં તૃણચરાતુગં શ્રીનિકેતનમ્ ।

फणिफणार्पितं ते पदाम्बुजं कृणु कुचेषु नः कृन्धि हृच्छयम् ॥ ७ ॥

તે પદામ્બુજં નઃ કુચેષુ કૃણુ કૃણુષ્વ । છાન્દસો લોપઃ । સ્વાપય । તસ્ય પ્રયોજનં કૃન્ધિ
हृच्छयमिति । हृदये चौरवत् स्थितं कामं कृन्धि । कुचेष्विति समुदायाभिप्रायेण बहुवचनं, विरहेण

જ્યાં સુધી આપના સ્મિતવાળા મુખનું ગોપીજન દર્શન કરતાં નથી ત્યાં સુધી જ તેમનું અભિમાન રહે છે.
એવી એક પણ સ્ત્રી નથી કે જે આપનું સ્મિતવાળું મુખ જોઈને પોતાનું અભિમાન રાખી શકે. (આ પ્રમાણે
નિજજન ઈત્યાદિ પદનો શાસ્ત્રીય, લૌકિક અને રસમાર્ગીય એ ત્રણ પ્રકારે અર્થ કરવામાં આવ્યો છે.)

અરે ! સ્મિત એ અભિમાનનો નાશ કરવાના સાધન તરીકે જગતમાં પ્રસિદ્ધ નથી; તો પછી
ભગવાનનું સ્મિત સેવકોનું અભિમાન દૂર કરશે એ કેવી રીતે બાણી શકાય ? આ શંકાના સમાધાનમાં
ગોપીજનો કહે છે કે જલરુહાનનં ચારુ દર્શય. જલરુહ એટલે કમળ. કમળના જેવા મુખમાંથી અમૃત
ઝરે છે. જે કોઈ અમૃત પીએ છે તેનામાં કોઈ પણ બાતનો દોષ, ખરેખર, રહેતો નથી એ આ વિષયમાં
યુક્તિ છે. આપનું સ્મિત સેવકોના અભિમાનનો નાશ કરનારું સાધન છે કે કેમ એ વિષે જો આપને
શંકા થતી હોય તો એક વાર સ્મિત દેખાડીને આપ પોતે જ અનુભવ કરો કે અમારો અહંકાર તેનાથી
દૂર થાય છે કે નહિ. વળી, અભિમાન એ મનનો ધર્મ છે; આપનું મુખ તો ગ્યાર, મનોહર—મનને
હરણ કરનારું—છે. ખરેખર ! મનરૂપી ધર્મીનું હરણ કરવામાં આવે તો પછી મનનો અભિમાનરૂપી ધર્મ
રહેતો નથી. સખાએ સખીનું ભજન કરવું યોગ્ય જ છે. ૬

સાત્ત્વિકરાજસી ગોપીજન તો સાત્ત્વિકતામત્સી ગોપીજન કરતાં ઉત્તમ છે, એટલે તે જ બાબતની
બીજા પ્રકારે પ્રણતદેહિનામ્ એ શ્લોકમાં પ્રાર્થના કરે છે:—

આપને પ્રણામ કરનારા પ્રાણીઓના પાપનો નાશ કરનારું, પશુઓની
પાછળ જનારું, લક્ષ્મીજીના નિવાસરૂપ, અને કાલીય નાગની ક્ષણ ઉપર
મૂકાએલું આપનું ચરણકમળ આપ અમારા સ્તનો ઉપર સંક્રાવો અને
અમારા હૃદયમાં ચોરની માફક રહેલા કામનો નાશ કરો. ૭

તે પદામ્બુજં નઃ કુચેષુ કૃણુ—આપ આપનું ચરણારવિન્દ અમારા સ્તનો ઉપર મૂકો—એ
પ્રમાણે આ શ્લોકમાં અન્વય છે. પહેલા ગણના ક્ષુ ધાતુ ઉપરથી જે કૃણુષ્વ રૂપ સિદ્ધ થાય છે તેમાંના
ષ્વ નો આ શ્લોકમાં છાન્દસ લોપ કરીને કૃણુ એ પ્રમાણે રૂપ આપવામાં આવ્યું છે, અને તેનો અર્થ
'સ્થાપન કરો' એ પ્રમાણે થાય છે. સ્તનો ઉપર ભગવાનનું ચરણારવિન્દ સ્થાપન કરવાનું પ્રયોજન
દર્શાવતાં ગોપીજન કહે છે કે કૃન્ધિ હૃચ્છયમ્. અમારા હૃદયમાં ચોરની માફક રહેલા કામનો આપ
નાશ કરો. શ્લોકમાં કુચેષુ—સ્તનો ઉપર—એ પ્રમાણે જે ગાહુવચનનો પ્રયોગ કરવામાં આવ્યો છે
તે ગોપીજનોના સમૂહની દૃષ્ટિએ કરવામાં આવ્યો છે, અથવા તો વિરહને લીધે ગોપિકાઓ પોતાના
સ્તનોને પોતાનાથી ભિન્ન માને છે તેથી. (સંયોગમાં સ્તનો ભગવાનના ઉપયોગમાં આવે એટલે સ્તનોને

મિત્રાન્ વા મન્યન્તે । શિરસિ હસ્તદાનેન નિકઠે સમાનયનમુક્તમ્ । તતો મજનેન સંબન્ધ ઉક્તઃ ।
 અનેન વિપરીતરસ ઁચ્યતે, બંધવિશેષો વા તિર્યગ્ભેદઃ । એકવચનાત્ । તાવતા હિ હૃદયસ્થિતઃ કામો
 ગચ્છતિ । સ્ત્રીનાં સમૂહે લીલાશયને પરિતઃ સ્થિતાનાં તથા સંબન્ધો ભવતીતિ વા । નતુ કર્કરોષુ
 સ્તનેષુ કથં કોમલચરણસ્થાપનમિતિ ચેત્ તત્રાહુઃ ફણિફણાર્પિતમિતિ । ન હિ કાલિયફણાત્ કૂરા
 અસ્મત્સ્તનાઃ । તત્ર યથા ચરણસ્થાપનં કૃત્વા તદન્તર્ગતો દોષો દૂરીકૃતઃ, એવમત્રાપિ કર્તવ્યઃ । અમ્બુજ-
 પદેન ચ પ્રત્યક્ષતસ્તાપહારકત્વમ્ । નતુ તથાપિ સ્ત્રીનાં વક્ષસિ ચરણસ્થાપનમયુક્તમિતિ ચેત્ તત્રાહુઃ
 શ્રીનિકેતનમિતિ । લક્ષ્મ્યાઃ સ્થાનં તત્ । લક્ષ્મીઃ કિલ તત્ર સ્પર્શમર્હતિ, અન્યાસુ કઃ સંદેહ ઇતિ । નતુ
 ભવત્યો મૂઢાઃ, કથં ભવતીનાં હિતં કર્તવ્યમિતિ ચેત્ તત્રાહુઃ તૃણચરાનુગમિતિ । તૃણચરા ગાવઃ,

ગોપીજનો પોતાનાં માને, પણ વિરહમાં સ્તનો ભગવદુપયોગી ન હોવાથી તેમને પોતાનાં માનતાં નથી,
 પરંતુ પોતાનાથી ભુદાં માને છે. એટલે ગોપીજનોની પ્રાર્થનાનો ભાવ એવો છે કે જે અમારા ઉપર
 ચરણારવિન્દનું આપ સ્થાપન કરતા ન હો તો પછી અમારાથી ભિન્ન અને આપનો પક્ષપાત કરનારા એવા
 સ્તનો ઉપર તો આપ આપનું ચરણારવિન્દ પધરાવો.) અથવા તો પોતાના સ્તનોના ઘણા ટુકડાઓ થઈ
 ગયા એટલે ગોપીજનોએ કુચેષુ એમ બહુવચનનો પ્રયોગ કર્યો છે એમ પણ અર્થ થાય. ખાંચમા
 શ્લોકમાં ગોપીજનોએ પોતાના મસ્તક ઉપર હસ્ત મૂકવાની ભગવાનને જે પ્રાર્થના કરી તેમાં તેમણે
 ભગવાનની પાસે આવવાની પ્રાર્થના કરી. પછીથી છૂટા શ્લોકમાં અમને દાસીઓને આપ ભજો એ પ્રમાણે
 ગોપીજનોએ ભગવાનની જે પ્રાર્થના કરી તેમાં તેમણે ભગવાનની સાથેના સંબંધની પ્રાર્થના કરી. હવે
 આ સાતમા શ્લોકમાં વિપરીત રસની પ્રાર્થના કરવામાં આવે છે, અથવા તો તિર્યગ્ભેદરૂપી એક વિશિષ્ટ
 બન્ધની પ્રાર્થના કરવામાં આવે છે, કારણ કે પદ્મમુજમ્ એમ એકવચનનો પ્રયોગ કરવામાં આવેલો છે.
 સ્તનો ઉપર ભગવાનનું ચરણારવિન્દ પધરાવવાથી હૃદયમાં રહેલો કામ, ખરેખર, નાશ પામે છે. (બધાં
 ગોપીજનોનો એક સરખો મનોરથ ન હોવાથી કુચેષુ એ બહુવચન ન ઘટી શકે તેથી ખીજે પક્ષ
 દર્શાવે છે.) અથવા તો સ્ત્રીઓના સમૂહમાં ભગવાન જ્યારે લીલાશયન કરે ત્યારે ગોપીજનો આભુષાભુ
 રહે અને ભગવાનનું ચરણારવિન્દ મધ્યમાં રહે એટલે ભગવાનના એક ચરણારવિન્દને ગોપીજનોના અનેક
 સ્તનોનો સંબંધ થઈ શકે, એટલે કુચેષુ એ બહુવચન ઘટી શકે એમ છે.

અરે ! તમારાં કંઠણ સ્તનો ઉપર માંડે કોમળ ચરણ શી રીતે સ્થાપી શકાય ? આ પ્રમાણે જે
 ભગવાન શંકા કરે તો તેમનું સમાધાન કરતાં ગોપીજનો કહે છે કે ફણિફણાર્પિતમ્. કાલિયનાગની
 કૃષ્ણા કરતાં અમારા સ્તનો વધારે ડૂર—કંઠણ—નથી. જેમ આપે કાલિયનાગની કૃષ્ણા ઉપર ચરણ
 સ્થાપીને તે નાગની અંદર રહેલો દોષ દૂર કર્યો તેમ અમારા સ્તનો ઉપર પણ આપે ચરણ સ્થાપીને
 અમારામાં રહેલો દોષ દૂર કરવો જોઈએ. ભગવાનના ચરણને જે અમ્બુજ—કમળ—કહેવામાં આવેલું
 છે તેનો ભાવ એવો છે કે ભગવાનનું ચરણ પ્રત્યક્ષ રીતે તાપનો નાશ કરનારું છે.

અરે ! તમે બધાં કાલિય નાગની વાત કરો છો, છતાં પણ સ્ત્રીઓની છાતી ઉપર મારે ચરણ મૂકવું
 એ અથોચ્ય છે. આ પ્રમાણે જે ભગવાન શંકા કરે તો ગોપીજનો તે શંકાનો પરિહાર કરતાં કહે છે કે
 શ્રીનિકેતનમ્. આપનું ચરણ લક્ષ્મીજનું સ્થાન છે. જ્યારે લક્ષ્મીજી આપના ચરણનો સ્પર્શ કરવાને
 યોગ્ય છે, તો પછી લક્ષ્મીજીના જ અંશરૂપ એવી ખીજી સ્ત્રીઓ—ગોપીજનો—આપના ચરણનો સ્પર્શ
 કરે તેમાં શો સંદેહ હોઈ શકે ?

અરે ! લક્ષ્મીજી ચતુર છે અને તમે બધાં તો મૂઢાં છો, એટલે તમારું હિત મારે કેવી રીતે કરવું ?
 આ પ્રમાણે જે ભગવાન શંકા કરે તો ગોપીજનો ઉત્તરમાં કહે છે કે તૃણચરાનુગમ્. તૃણચરો એટલે
 ગાય વગેરે પશુઓ. આવા પશુઓની પણ પાછળ આપનું ચરણારવિન્દ તેમના હિતને માટે બાય છે.
 ભગવાનથી પોતે પ્રેરાએલાં છે એમ માનીને શું તે પશુઓ ઘાસનો ત્યાગ કરીને અમૃતનું ભક્ષણ કરે છે ?

તેષામપ્યનુગં પશ્ચાદ્ગચ્છતિ તદ્વિતાર્થમ્, તે કિં ભગવતા પ્રેર્યમાણા इति ત્વં પરિભજ્યામૃતં મક્ષ્યન્તિ ।
તેષાં ત્વળમેવામૃતમ્, તથાસ્માકમપિ કામ एवामૃતમ્ । નૈતાવતા પરમકૃપાલોઃ કન્નનાર્થઃ ક્ષીયતે ।
નનુ ભવતીનાં જિતેન્દ્રિયત્વાદયભવાન્ત્ વાપમસ્તિ, તદપગમે પશ્ચાત્પદં સ્થાપયિષ્યામીતિ ચેન્ તત્રાઙુઃ
પ્રણતદેહિનાં પાપકર્ષણમિતિ । વયં પ્રકર્ષેણ નતાઃ, નાસ્માભિઃ પ્રકારાન્તરેણ નિવર્તયિતું શક્યતે
કિન્તુ તવ ચરણપ્રસાદાદેય નમ્રાણાં પાપં ગચ્છતિ । તત્રાપિ દેહિનઃ । પ્રકર્ષેણ નતત્વેન ધર્મમાર્ગાદિ-
પરિત્યાગ ઉક્તઃ । દેહાભિમાદસ્ય વિચમાનત્વાત્ ન જ્ઞાનમપિ । પ્રણતાનાં હિ નાપ્યધોગતિઃ । અતસ્તવ
પદમેવ તેષાં પાપનાશકં ચિન્તિતં દૃષ્ટં સૃષ્ટમાલિંગિતં વા ॥ ૭ ॥

इममेवार्थं ततोऽप्युत्तमा प्रकारान्तरेण प्रार्थयते मधुरया गिरेति ।

મધુરયા ગિરા વલ્ગુવાક્યયા વુધમનોજ્ઞયા પુષ્કરેક્ષણ ।

વિધિકરીરિમા વીર મુહ્યતીરધરસીધુનાપ્યાઘયસ્વ નઃ ॥ ૮ ॥

हस्तेन च स्वरूपेण पदा चोपकृतिर्मता । मुखेन चोपकारो हि कर्तव्यं इति ता जगुः ॥ १ ॥

જેમ તેમને મન ઘાસ જે અમૃત છે તેમ અમને પણ કામ જે અમૃત છે. આથી કરીને પરમકૃપાળુ
એવા જે આપ તેમના કોઈ પણ અર્થનો નાશ થતો નથી.

અરે ! તમે યદ્યાંઓએ ઈન્દ્રિયો છુતેલી નથી અને તમારામાં ધીજા પણ ગુણો નથી, તેથી હમણું
તમારામાં પાપ છે; તે પાપ ત્યારે નાશ પામશે ત્યારે પછીથી હું તમારા સ્તનો ઉપર માઠું ચરણ મૂકીશ.
આ પ્રમાણે જે ભગવાન કહે તો તેના ઉત્તરમાં ગોપીજનો કહે છે કે પ્રણતદેહિનાં પાપકર્ષણમ્. અમે
પુષ્કળ નમેલાં છીએ—અમે આપને પુષ્કળ નમન કરીએ છીએ—; આપને પુષ્કળ નમન કર્યા વિના
ધીજા કોઈ પણ પ્રકારે અમે અમારૂં પાપ નાશ કરી શકીશું નહિ, પરંતુ આપના ચરણના પ્રસાદથી—
કૃપાથી—જ નમ્ર લોકોનાં પાપ નાશ પામે છે. તેમાં પણ દેહુવાળાં છીએ. પુષ્કળ નમન કરવાનું જે
કહેવામાં આવ્યું છે તેનો અર્થ એવો છે કે ધર્મમાર્ગ વગેરેનો તેમણે—પુષ્કળ નમન કરનારાઓએ—
સમ્પૂર્ણ ભાગ કરેલો છે. દેહુલિભાન હોવાથી દેહીઓને જ્ઞાન પણ સંભવતું નથી. જે લોકો ધર્મને—
ભગવાનને—ખૂબ નમન કરે છે તેમની તો ખરેખર અધોગતિ જે થતી નથી. તેથી જ આપના
ચરણકમળનું જે ચિન્તન કરવામાં આવે, અથવા દર્શન કરવામાં આવે, અથવા સ્પર્શ કરવામાં આવે,
અથવા તો આલિંગન કરવામાં આવે તો તે આપને ખૂબ નમન કરનારા લોકોના પાપનો નાશ કરે છે. ૭

सान्त्विकराजसी कुमारिका गोपीजन करतां पशु उत्तम एवां निर्गुण कुमारिका गोपीजन आ ज
आगतनी—पोतानी धन्विष्ठ वस्तुनी—प्रार्थना भीजे प्रकारे मधुरया गिरा એ પ્રલોકમાં કરે છે:—

હે કમળનેત્ર ! હે વીર ! મનોહર વાક્યોવાળી અને વિદ્વાનોને

આનન્દ આપનારી એવી આપની મધુર વાણીથી આ આજ્ઞાકિત અને

મોહ પામતી અમ દાસીઓને અધરામૃતનું પાન કરાવીને છવાડો. ૮

ગોપીજનોએ પાંચમા પ્રલોકમાં શિરસ્તિ ઘેહિ નઃ શ્રીકરગ્રહમ્ એ શબ્દોમાં ભગવાનના
હસ્તકમળની પ્રાર્થના કરી, છઠ્ઠા પ્રલોકમાં મજ સઘે મવત્કિઙ્કરીઃ એ શબ્દોમાં ભગવાનના સ્વરૂપની
પ્રાર્થના કરી અને સાતમઃ પ્રલોકમાં પદામ્બુજં કૃણુ કુચેષુ એ શબ્દોમાં ભગવાનના ચરણકમળની
પ્રાર્થના કરી. (આ પ્રમાણે ૫-૭ એ ત્રણ પ્રલોકોનો સાર આપીને હવે આઠમા પ્રલોકનો સાર આપવામાં
આવે છે.) હવે અધરામૃતરસ ભગવાનના મુખારવિન્દમાં હોવાથી તેમના મુખારવિન્દની પ્રાર્થના કરવાની
રહે છે, તેથી ગોપીજનો મધુરયા ગિરા એ પ્રમાણે આ પ્રલોકમાં કહે છે. ૧

पूर्वोक्तमपि सर्वं हि यावत्स्रष्टं न भाषते । तावत्सरसतां याति न कदाचिदिति स्थितिः ॥ २ ॥

हे स्वामिन्, मधुरया गिरा मुह्यतीरिमा गोपीराप्यायस्व । मोहो हि मरणपूर्वावस्थारूपः । तासामाप्यायने हेतुः विधिकरीरिति । आज्ञाकारिणीः सेवाकारिणीर्वा । असामर्ष्यं तु तव नास्तीत्याहुः हे वीरेति । शौर्यं हि आर्तानामार्तिनिराकरणार्थम् । इमा इति प्रदर्शनेन क्षणमात्रविलम्बेन मरिष्यन्ति इति सूचितम् । ननु वाङ्मात्रेण कथं मोहनिवृत्तिरिति चेत् तत्राहुः मधुरयेति । मोहो हि मायारूपः । स भवत्स्वरूपेणैव निवर्तते सच्चिदानन्दरूपेण । तत्र तव वाणी आनन्दरूपेत्याह मधुरयेति । मधु असाधारणो रसः । तद्युक्ता मधुरा । वल्गु मनोहरं वाक्यं यत्र । वाक्यस्य मनोहरत्वं सत्यप्रियप्रतिपादकत्वेन । अतः सद्रूपता निरूपिता । बुधानां मनोज्ञा आहादकारिणी । अनेन ज्ञानरूपा निरूपिता । ते हि ज्ञानेनैव रता भवन्ति । मुखे नयने वर्तते इति तयोरपि व्यापारं कृत्वैव वक्तव्यमित्याहुः पुष्करेक्षणेति । कमलवत् परतापापहारके ईक्षणे यस्य । किञ्च अधरसीधुना अधरामृतेन च आप्यायस्व । वक्तव्याः द्रष्टव्याः पाययितव्या इति । मूर्च्छितानां हि मूर्च्छानिवारणार्थं

ભગવાનના કૃપ્તા અધરરસની પ્રાર્થના કરવા કરતાં તેમની વાણીની જે પ્રાર્થના કરવામાં આવી છે તેનું પ્રયોજન એ છે કે જ્યાં સુધી ભગવાન પોતે પોતાની મધુર વાણીથી સ્પષ્ટ કહે નહિ ત્યાં સુધી પહેલાં વર્ણન કરવામાં આવેલું છે તો પણ તે બધી વસ્તુઓમાં કોઈ પણ વખત રસ આવશે નહિ એ પ્રમાણેની રસભાગીની મર્યાદા છે. જે ભગવાન ઓલ્યા વિના રમણ કરે તો રસ ઉત્પન્ન થતો નથી એ રસભાગીની મર્યાદાનું સૂચન કરવાને માટે સ્થિતિઃ એ પદનો પ્રયોગ કરવામાં આવ્યો છે. ૨

હે સ્વામિન! આ મોહ પામતી ગોપીઓને આપ મધુર વાણીથી જીવાડો. મોહ એ ખરેખર મરણની પૂર્વાવસ્થા છે. આ ગોપીજનોને જીવાડવાનું પ્રયોજન દર્શાવતાં કહે છે કે વિધિકરીઃ, વિધિકરી એટલે ભગવાનની આજ્ઞા પાળનારી અથવા તો સેવા કરનારી. આવી મોહ પામતી ગોપીઓને જીવાડવાનું તમારામાં—ભગવાનમાં—અસામર્થ્ય, અશક્તિ, નથી એ દર્શાવતાં ગોપીજનો કહે છે કે હૈ વીર, વીર પુરુષોમાં જે શૌર્ય રહેલું છે તે દુઃખી લોકોનું દુઃખ દૂર કરવાને માટે છે. ઇમાઃ—આ ગોપીઓ—એમ આંગળી વતી ગોપીજનો પોતાની બાતને જે દેખાડે છે તે ઉપરથી એવું સૂચન થાય છે કે કૃપ્તા એક ક્ષણનો વિલંબ થતાં જ આ ગોપીઓ મરી જશે.

અરે! મારી કૃપ્તા વાણીથી તમારા મોહનો નાશ કેવી રીતે થશે? આ પ્રમાણે જે ભગવાન શંકા કરે તો તેના ઉત્તરમાં ગોપીજનો કહે છે કે મધુરયા. મોહ એ ખરેખર માયારૂપ છે. તે કૃપ્તા આપના સચ્ચિદાનન્દરૂપ સ્વરૂપથી જ નાશ પામે છે. તેમાં આપની વાણી આનન્દરૂપ છે એ દર્શાવવાને ગોપીજન કહે છે કે મધુરયા. મધુ એ પ્રીતિરૂપી અસાધારણ રસ છે. મધુવાળી—અસાધારણ રસવાળી—વાણી તે મધુર કહેવાય છે. વદ્ય—મનોહર—છે વાક્ય જેમાં એવી વાણી વલ્ગુવાક્યા કહેવાય છે. ભગવાનનાં વાક્યો સત્ય અને પ્રિયનું પ્રતિપાદન કરે છે તેથી તે મનોહર હોય છે. આ પ્રકારે ભગવાનના સદ્રૂપનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું. ભગવાનની વાણી વિદ્વાનોને મનોજ્ઞ—આનન્દ આપનારી—છે. આ પ્રકારે ભગવાનના જ્ઞાનરૂપનું—ચિદ્રૂપતાનું—વર્ણન કરવામાં આવ્યું. વિદ્વાનો ખરેખર જ્ઞાનમાં જ આસક્ત રહે છે. સુખમાં નેત્રો હોય છે તેથી તે નેત્રોનો પણ ઉપયોગ કરીને જ આપે—ભગવાને—ઓલવું જોઈએ એમ સૂચન કરતાં ગોપીજનો કહે છે કે પુષ્કરેક્ષણ. પુષ્કરની—કમળની—માફક ધીબઓના તાપને દૂર કરનારાં ઈક્ષણ—નેત્રો—છે જેમનાં તે પુષ્કરેક્ષણ કહેવાય છે. વળી, અધરસીધુ—અધરામૃત—વડે અમને આપ જીવાડો. મધુરયા ગિરા, પુષ્કરેક્ષણ અને અધરસીધુના એ ત્રણ પદો વડે ગોપીજનો ભગવાનને અનુક્રમે કહે છે કે આપે અમારી સાથે ઓલવું જોઈએ, અમારા સામું જોવું જોઈએ અને અમને જીવાડવાં જોઈએ. જે પુરુષો મૂર્છા પામેલા હોય છે તેમની મૂર્છા દૂર કરવાને માટે મહામન્ત્રોનો પાઠ કરવામાં

મહામત્ત્રાઃ પઠ્યન્તે કમલાદીનિ ચ શીતલદ્રવ્યાણિ સ્થાપ્યન્તે । સર્વથા અસાધ્યે અમૃતમપિ પાચ્યતે,
અતિગોપ્યાન્ વા રસાન્ પાયયન્તિ । इयं तु मूर्च्छां नाल्पेन निवारयितुं शक्येति वीरेतिसम्बोधनम् ।
अनेनान्तिमावस्था प्रदर्शिता । पूर्वप्रार्थिताश्चार्थाः स्मारकत्वेनाधिकमूर्च्छाहेतवो जाताः ॥ ८ ॥

एवं पदार्थचतुष्टयं संप्राप्य तददाने स्वयमेव हेतुमाशङ्क्य परिहरन्ति तत्र कथेति ।

तत्र कथामृतं तप्तजीवनं कविभिरीडितं कल्मषापहम् ।

श्रवणमङ्गलं श्रीमदाततं भुवि गृणन्ति ते भूरिदा जनाः ॥ ९ ॥

નનુ સર્વમિદં પ્રાર્થિતં મક્તેભ્યો દેયં ન ત્વમક્તેભ્યઃ । અમક્ત્વં ચ વિરહેડપિ જીવનાદવ-
સીયતે । ભગવાંસ્તુ સર્વનિરપેક્ષઃ । ન તસ્ય ભવજીવનેન કાર્યં લક્ષ્મીસદૃશ્યો યસ્ય કોટિશો દાસ્યઃ ।
अतः 'त्वयि घृतासव' इत्यप्यसंगतम् । तस्माद्द्वयर्थमेव प्रार्थनमित्याशङ्क्य परिहरति । नेदं जीवनमस्स-

આવે છે અને કમળ વગેરે શીતળ દ્રવ્યો તેમના શરીર ઉપર મૂકવામાં આવે છે. જે મૂર્છા કોઈ પણ
રીતે દૂર થઈ શકે એમ ન હોય તો અમૃત પણ પીવાને માટે આપવામાં આવે છે, અથવા તો ઉત્તમ
કોટિના વૈદ્યો અતિશુભ રસો પીવડાવે છે. અમારી આ મૂર્છા અસ્પ માણસ દૂર કરી શકે એમ નથી
તેથી ગોપીજનો ભગવાનને વીર એ પ્રમાણે સંબોધે છે. આ પ્રમાણે ગોપીજનોએ અમૃતની પ્રાર્થના
કરવાથી તેમની અંતિમ અવસ્થાનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું. પહેલાં જે હસ્ત, સ્વરૂપ વગેરે વસ્તુઓની
પ્રાર્થના કરવામાં આવી હતી તે બધી વસ્તુઓ લીલાનું સ્મરણ કરાવતી અને તેથી તે અધિક મૂર્છાનું
કારણ થઈ પડી. ૮

આ પ્રમાણે ભગવાનનાં હસ્ત, સ્વરૂપ, ચરણ અને મુખ એ ચાર પદાર્થોની ગોપીજનોએ પ્રાર્થના
કરી, અને ભગવાન આ ચાર પદાર્થો અમને નહિ આપે તેનું કારણ પોતે જ કહ્યાંને તે કારણનો
પરિહાર ત્વ કથા એ શ્લોકમાં કરે છે. (આ શ્લોક અનન્યપૂર્વા—કુમારિકા—રાજસસાન્નિક
ગોપીજનનો છે.)

આપનું કથારૂપી અમૃત સંસારથી તપેલાઓનું જીવન છે,
જ્ઞાનીઓએ વખાણેલું છે, પાપનો નાશ કરનાર છે, શ્રવણ થતાં જ આનન્દ
આપનાર છે, લક્ષ્મીવાણું છે, અને જગતમાં વ્યાપીને રહેલું છે. ઉદાર
અને ભગવદ્રૂપ વ્યાસ વગેરે મહાપુરુષો આ કથાનાં ગુણગાન કરે છે. ૯

શંકાઃ—ગોપીજનોએ જે બધા પદાર્થોની પ્રાર્થના કરી તે બધા પદાર્થો ભક્તોને આપવામાં
આવે છે, નહિ કે અભક્તોને. વિરહાવસ્થાની અંદર પણ ગોપીજનો જીવે છે તે ઉપરથી નક્કી થાય છે
કે તેઓ ભગવાનના ભક્ત નથી. ભગવાનને તો કોઈ પણ પદાર્થની અપેક્ષા નથી. જે ભગવાનને
લક્ષ્મીજી જેવી કરોડી દાસીઓ છે તેમને તમારા—ગોપીજનોના—જીવવાથી કાંઈ પણ પ્રયોજન નથી.
તેથી 'ત્વયિ ઘૃતાસવઃ'—આપને માટે જ પ્રાણુ ધારણ કરનારાં—, 'વિધિકરીરિમાઃ'—આપની આસા
પાળનારી આ ગોપીઓ—ઈત્યાદિ ગોપીજનોનાં વાક્યો પણ અયોગ્ય છે. તેથી ગોપીજનોએ કરેલી આ
બધા પદાર્થોની પ્રાર્થના વ્યર્થ જ છે.

સમાધાનઃ—ઉપર પ્રમાણે ગોપીજનો પોતે જ શંકા ઉઠાવીને તેનો પરિહાર કરે છે. અમે
વિરહાવસ્થામાં જે આ જીવે છે એવી તે અમારા પોતાના પ્રયત્નથી જીવતાં નથી, પરંતુ આપની—
ભગવાનની—કથા વિરહાવસ્થામાં પ્રાણને જતાં અટકાવે છે. જે પ્રમાણે આપનું—ભગવાનના સ્વરૂપનું—
સામર્થ્ય છે તે પ્રમાણે આપની કથાનું પણ સામર્થ્ય છે. જેમ ભગવાન છ ગુણોવાળા, મોક્ષ આપનારા
અને પરમાનન્દરૂપ છે તેમ આપની કથા પણ ઐશ્વર્ય, વીર્ય, શ્રી, યશ, જ્ઞાન અને વૈરાગ્ય એ છ ગુણો

કૃતિસાધ્યં કિન્તુ તવ કથા વિરહેણ પ્રાણાનાં ગમને પ્રતિવન્ધં કરોતિ । કથાયાઃ પુનઃ યથા તવ સામર્થ્યં તથા । સાપિ પદ્મુણાત્મિકા મોક્ષદાયિની પરમાનન્દરૂપા ચ । તદાહુઃ તવ કથા અમૃતમિવ । અમૃતં ભગવદ્રસાત્મકમ્ । સર્વેષાં મરણાદિનિવર્તકં યદ્રૂપં તદમૃતશબ્દેનોચ્યતે । અતો મોક્ષદાતૃત્વં પરમાનન્દરૂપતા ચ સિદ્ધા । इदानीं पद्मुणात्रिरूपयन्ति तप्तजीवनमित्यादिषड्भिः पदैः । तप्ता ये संसारे तेषां जीवनं यस्मात् । अमृतं हि तापनिवर्तकं प्रसिद्धमेव । वैराग्यं च भगवतो ज्ञानं वा सर्वतापनिवर्तकम् । यत्संस्कारयोग्यं तत् ज्ञानेन नश्यति । यद्योग्यं तत् परित्यागेन । अत एव स्मातैः संस्काराशक्तैः परित्याग एव बोध्यते । अतो ज्ञानं वैराग्यं च तापनाशके भवतः । आपाततत्स्तापनाशकत्वं जलादावपि वर्तत इति तदर्थमाह कविभिरीडितमिति । कविभिः सर्वैरेव शब्दार्थरसिकैः ज्ञानिभिरीडितं ज्ञानं वैराग्यं वा । आपाततः स्त्रीषु तथात्वमस्तीति तद्व्यावृत्त्यर्थमाहः कल्मषापहमिति । कल्मषं पापमपहन्तीति । ऐश्वर्यस्य समग्रस्य धर्मस्यैत्यपि कचित्पाठः । अलौकિકसाધકं च वीर्यं महत् तद्धर्मरूपमेव भवति । धर्म्यं च पुनः कल्मषनिवर्तकं भवति । पूर्वोक्तधर्मविशिष्टं च ।

વાળી, મોક્ષ આપનારી અને પરમાનન્દરૂપ છે. આ વાત દર્શાવતાં ગોપીજનો કહે છે કે આપની કથા અમૃતના જેવી છે. અમૃત લગવદ્રસરૂપ છે. જે રૂપ બધાંનાં મરણુ વગેરેનો નાશ કરે છે તે અમૃત કહેવાય છે. તેથી કથા મોક્ષ આપનારી અને પરમાનન્દરૂપ છે એમ સિદ્ધ થયું.

હવે ગોપીજનો તપ્તજીવનમ્ ઇત્યાદિ છ પદો વડે લગવાનની કથાના છ ગુણોનું વર્ણન કરે છે. જે લોકો સંસ્કારમાં તપેલા—બળેલા—છે તેમનું જીવન જેનાથી છે તે કથા તપ્તજીવન કહેવાય છે. અમૃત ખરેખર તાપનો નાશ કરનાર છે એ વાત તો પ્રસિદ્ધ જ છે. લગવાનનો વૈરાગ્યગુણ અથવા જ્ઞાનગુણ બધાના તાપનો નાશ કરે છે. લગવાનની કૃપાથી જ્ઞાનરૂપી લગવાનનો ધર્મ જીવોમાં આવે છે અને તે જીવોના તાપનો નાશ કરે છે. લગવાનની કથા પણ કર્ણુદ્વારા શરીરની અંદર પ્રવેશ કરીને તાપ દૂર કરે છે. જે સંસ્કારને યોગ્ય છે તેનો જ્ઞાનવડે નાશ થાય છે; જે સંસ્કારને યોગ્ય નથી તેનો પડિત્તગથી—વૈરાગ્યથી—નાશ થાય છે. (આ પદાર્થ મિથ્યા નથી પણ બ્રહ્મ છે એ પ્રકારે જે પદાર્થનું જ્ઞાન થઈ શકે એવું હોય તે પદાર્થ સંસ્કારયોગ્ય કહેવાય છે. આવા પદાર્થનો નાશ જ્ઞાનથી થાય છે, અર્થાત્ જ્ઞાનીઓ તે પદાર્થનો સ્વતંત્ર વસ્તુ તરીકે અનુભવ કરતા નથી. પરંતુ સ્ત્રી વગેરે પદાર્થો જે ધોતાના સંગંધથી જ્ઞાનનો પણ નાશ કરે છે તેવા પદાર્થોનો નાશ પરિત્યાગથી થાય છે.) આ જ કારણથી સંસ્કાર ન કરી શકે એવા સ્માર્ત પુરુષો પરિત્યાગનો જ ઉપદેશ કરે છે. તેથી જ્ઞાન અને વૈરાગ્ય તાપનો નાશ કરનારાં છે. (તપ્તજીવનમ્ એ વિશેષણથી જ્ઞાન અને વૈરાગ્ય એ બે ધર્મોમાંથી એક ધર્મનું ગ્રહણ થાય છે. જે આ વિશેષણથી જ્ઞાનધર્મનું ગ્રહણ કરવામાં આવે તો કવિભિરીડિતમ્ એ બીજા વિશેષણથી વૈરાગ્યધર્મનું ગ્રહણ કરવું; અને જે પહેલા વિશેષણથી વૈરાગ્યનું ગ્રહણ કરવામાં આવે તો બીજા વિશેષણથી જ્ઞાનનું ગ્રહણ કરવું.)

પાણી વગેરે પણ દેખીતી રીતે તાપનો નાશ કરે છે એટલે કથાનું માહાત્મ્ય રહેતું નથી એ શંકા દૂર કરવાને માટે ગોપીજનો કહે છે કે કવિભિરીડિતમ્. કવિઓએ—બધા ય શપ્દાર્થરસિક જ્ઞાનીઓએ—કથારૂપી અમૃતનાં વખાણુ કરેલાં છે; અર્થાત્ કથાના જ્ઞાનધર્મનાં અથવા વૈરાગ્યધર્મનાં વખાણુ કરેલાં છે.

કવિઓ પણ દેખીતી રીતે સ્ત્રીઓનાં પણ વખાણુ કરે છે તો પછી કથાનું વિશિષ્ટ માહાત્મ્ય શું ? આ શંકા દૂર કરવાને માટે ગોપીજનો કહે છે કે કલ્મષાપહમ્. કલ્મષને—પાપને—દૂર કરે તે કલ્મષાપહ કહેવાય છે. આ ત્રીજું વિશેષણ કથાના ધર્મરૂપી ગુણનું વર્ણન કરે છે. છ ગુણોમાં ધર્મ પણ એક ગુણ છે, કારણ કે ऐश्वर्यस्य समग्रस्य धर्मस्य यशसः श्रियः । જ્ઞાનવૈરાગ્યયોગ્યેષ્વેવ વર્ણનાં મગ્ન હતીરણા ॥ એ પ્રકારનો પણ કોઈ કોઈ સ્થળે પાઠ બેબામાં આવે છે. ઉપરના ૨લોકોમાં ધર્મસ્ય ને

કથાયાશ્ર. તથાત્વં સર્વત્ર પ્રસિદ્ધમ્ । પ્રાયશ્ચિત્તાદીનામપિ આપાતંતસ્થતાત્વમસ્તીતિ તદ્વાવાવૃત્ત્યર્થમાહ શ્રવણમજ્જલમિતિ । તદ્ગોમયાદિલેપનાત્મકમુપવાસાત્મકં ચ સ્વરૂપતોડપ્યમજ્જલમ્ । ઘોરાત્મકત્વાત્ શ્રવણેડપ્યમજ્જલમ્ । इदं તુદારચરિતં શ્રુતમેવાનન્દં જનયતીત્યનુભવસિદ્ધત્વાત્ શ્રવણમજ્જલમ્ । તેન કીર્તિતુલ્યતા નિરૂપિતા । પુત્રજન્માદિશ્રવણસ્યાપિ કિચ્ચિદ્ધર્મસામ્યાત્ શ્રવણમજ્જલત્વમાશઙ્ક્ય તદ્વાવાવૃત્ત્યર્થમાહ શ્રીમદિતિ । તદ્વનવ્યયસાધકં ન તુ ધનસાધકમ્ । કથામૃતં તુ લક્ષ્યા અપ્યપેક્ષિતત્વાત તદ્વ્યુત્કં મવતિ । તેન શ્રોતુર્વક્તુશ્ચ તત્સિદ્ધિઃ । રાજ્યપ્રાપ્તિશ્રવણં તથા મવતીતિ તદ્વાવાવૃત્ત્યર્થમાહ આત્તમિતિ । આ સર્વતઃ ત્તતં વ્યાપ્તમ્ । રાજ્યાદિકં તુ પરિચ્છિન્નમ્ । ભગવત્ એશ્વર્યં તુ ન તથા । અન્તર્વહિઃ સર્વેષાં સર્વથા વ્યાપ્તમિતિ । કથામૃતં ચ પુનઃ સર્વલોકાન્ વ્યાપ્ય તિષ્ઠતિ સ્વસામધર્યં સર્વત્રૈવ સમ્પાદયતિ । તસ્માત્ સ્વરૂપતો ધર્મતશ્ચ મવત્સદૃશી મવત્કથૈતિ તયા કૃત્વા જીવનં ન તુ સ્વતઃ ।

બદલે વીર્યસ્ય એ પ્રમાણે બે પાઠ સ્વીકારવામાં આવે તો આ ત્રીજા વિશેષણથી વીર્યરૂપી ગુણનું શ્રદ્ધા હરવું. આ બાબતમાં ગોપીજનો યુક્તિ આપે છે કે અલૌકિક વસ્તુઓ સિદ્ધ કરનાર વીર્ય મહત્ છે અને તે ધર્મરૂપ જ છે; અર્થાત્ ધર્મ અને વીર્ય એ બન્ને એક જ છે, કારણ કે જે ધર્મવાળું છે તે તો પાપનો નાશ કરનારું હોય છે અને અલૌકિક વસ્તુઓ સિદ્ધ કરનારું પણ હોય છે. ભગવાનની કથા પણ પ્રાપ્ત નાશ કરનારી અને અલૌકિક કાર્ય કરનારી છે એ વાત સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ છે.

પ્રાયશ્ચિત્ત વગેરે પણ દેખીતી રીતે પાપનો નાશ કરે છે તો પછી ભગવાનની કથાની વિશિષ્ટતા શી ? આ શંકા દૂર કરવાને માટે ગોપીજનો કહે છે કે શ્રવણમજ્જલમ્. પ્રાયશ્ચિત્તમાં ગાયનું છાણુ વગેરે શરીર ઉપર ચોપડવામાં આવે છે અને ઉપનાશ કરવામાં આવે છે; એટલે પ્રાયશ્ચિત્ત સ્વરૂપથી જ અમંગલ—અશુભ—છે. વળી તે ઘોર હોવાથી સાંભળવામાં પણ અમંગલ છે. આ કથા તો ઉદારચરિત્ છે, તેમાં ભગવાનનાં ઉદાર ચરિતોનું વર્ણન કરવામાં આવેલું છે. ભગવાનની કથા સાંભળવામાં આવે છે કે તરત જ આનન્દ ઉત્પન્ન કરે છે એ વાત અનુભવથી સિદ્ધ થએલી છે, તેથી કથા શ્રવણમંગલ છે. આ ચોથા વિશેષણથી કથાના યશરૂપી ગુણનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું; અર્થાત્ ભગવાનની અને ભગવત્કથાની કીર્તિ સરખી છે એમ કહેવામાં આવ્યું.

પુત્ર પિતૃચોના ઋણમાંથી મુક્ત કરે છે અને તે રીતે પાપનો નાશ કરે છે; એટલે પુત્રજન્મ વગેરે પ્રસંગોનું શ્રવણ પણ કથાની માફક દેટલેક અંશે પાપનો નાશ કરનારું છે. તેથી તે પણ શ્રવણમંગલ કહી શકાય. તો પછી ભગવત્કથાની વિશિષ્ટતા શી ? આ શંકા દૂર કરવાને માટે ગોપીજનો કહે છે કે શ્રીમત્. પુત્રજન્મ વગેરે પ્રસંગો ધનનો ખર્ચ કરાવનાર છે, પણ ધન આપનારા નથી; જ્યારે કથામૃતની તો લક્ષ્મીજી પણ અપેક્ષા રાખે છે, એટલે કથામૃત લક્ષ્મીયુક્ત છે. તેથી ભગવત્કથા શ્રવણ કરનાર અને કહેનાર એ બન્નેને લક્ષ્મીની સિદ્ધિ થાય છે.

મને રાજ્ય મળ્યું એ પ્રમાણે જ્યારે માણસ શ્રવણ કરે છે ત્યારે પણ તેને લક્ષ્મીની સિદ્ધિ થાય છે; તો પછી કથાની વિશિષ્ટતા શી ? આ શંકા દૂર કરવાને માટે ગોપીજનો કહે છે કે આત્તમ્. આ એટલે સર્વતઃ; બધે; તત્તમ્ એટલે વ્યાપી રહેલું. જે સર્વત્ર વ્યાપી રહેલું છે તે આત્ત કહેવાય છે. રાજ્ય વગેરે તો પરિચ્છિન્ન છે, અમુક દેશમાં જ વ્યાપેલું છે, પણ ભગવાનનું ઐશ્વર્ય તે પ્રમાણે પરિચ્છિન્ન નથી, કારણ કે બધામાં અંદર અને બહાર સર્વ પ્રકારે તે વ્યાપી રહેલું છે. કથામૃત પણ બધા લોકોમાં વ્યાપી રહેલું છે. અને પોતાનું સામર્થ્ય બધે ય ઠેકાણે દર્શાવે છે.

તેથી આપની—ભગવાનની—કથા સ્વરૂપથી અને ધર્મથી આપના જેવી છે, એટલે આપની કથાને લીધે જ અમે જીવીએ છીએ, નહિ કે અમારા સ્વતંત્ર પ્રયત્નથી. આ પ્રમાણે કહેવામાં ગોપીજનો ભગવત્કથાની શ્રેષ્ઠતાનું પણ વર્ણન કરે છે. આપ—ભગવાન—કદાચિત્ અમને મારો પણ છે, જ્યારે

અનેનોત્કર્ષોડ્યુક્તઃ ત્વં કદાચિન્મારયસ્યપિ કથામૃતં તસ્મિન્નપિ કાલે જીવયતીતિ । મગવાન્ સ્વતઃ
કથામૃતં પરતન્નમિલેતાવાન્ વિશેષઃ । ત્વં ચ અવતારે બ્રહ્માદિભિઃ પ્રાર્થિત અગચ્છસિ આગતોડપિ
તિરોભવસિ કથાં તુ સમાગતા ન તિરોભવતિ । અત एव तादृशं कथामृतं ये भुवि गृणन्ति त एव
भूरिदाः बह्वर्थदातारः । ते इति प्रसिद्धाः व्यासादयः । भूरिदाश्च ते अजनाश्च । ते केवलं भग-
वद्रूपाः जननादिदोषरहिता वा । परं निरलममृतं केवलं मरणोपस्थितौ तन्निवर्तकमेवेति न तु संभूयैकत्र
रसजनकम् । रसपिण्डयोरिव तव कथायाश्च विशेषः । अन्यथा कथार्थमेव यन्नः कृतः स्यात् । परं
विरोहे मरणनिर्वतकत्वेन तदुपयोग इति भगवत्त्वेन स्तूयते । अतस्त्रैर्भगवत्कथाकथकैः बहु दत्तमिति
तद्वशात् जीवन्म् । एतत् सार्विक्रियाः ॥ ९ ॥

તામસ્યા વચનમાહ પ્રહસિતમિતિ ।

પ્રહસિતં પ્રિય પ્રેમવીક્ષિતં વિહરણં ચ તે ધ્યાનમદ્ગલમ્ ।

રહસિ સંવિદો યા હૃદિસ્પૃશઃ ક્લુહક નો મનઃ ક્ષોભયન્તિ હિ ॥ ૧૦ ॥

તે જ સમયે આપની કથારૂપી અમૃત અમને લુવાડે છે. આ પ્રકારે ભગવત્કથા ભગવાન્ કરતાં ઉત્તમ
છે એમ કહેવામા આવ્યું. પણ આ બાબતમાં એક જ ફેર છે, અને તે એ કે ભગવાન્ રસગો અનુભવ
કરાવવામાં સ્વતંત્ર છે, ન્યારે કથામૃત પરંત્ર છે, કારણ કે કથામાં વક્તાની મદદની જરૂર રહે છે.

ન્યારે બ્રહ્મા વગેરે આપની પ્રાર્થના કરે છે ત્યારે આપ અવતાર ધારણ કરીને જગતમાં પધારો
છો, પણ અહીં પધારીને પાછા આપ અનર્હિત થઈ નવ છો; પણ કથા તો આવીને કોઈ દિવસ
તિરોહિત થતી જ નથી. આ કારણથી જ આવા કથામૃતનું જે લોકો જગતમાં ગાન કરે છે તે જ
ભૂરિદ—ખડુ અર્થ આપનારા—છે. તે એટલે વ્યાસ વગેરે પ્રસિદ્ધ મુનિઓ. આ મુનિઓ ભૂરિદ—
ખડુ અર્થ આપનારા—છે, અને અજન—કેવળ ભગવદ્રૂપ અથવા તો જન્મ વગેરે દોષોથી રહિત—
છે. (આ અર્થ કરતી વખતે મૂળ શ્લોકમાં ભૂરિદાજનાઃ એમ સમસ્ત પદ વાંચવું.)

(હવે ભગવાનનું સ્વરૂપ અને કથા એ બેમાં એક પ્રકારનો જે ભેદ રહેલો છે તે દર્શાવવામાં આવે
છે.) ભગવત્સ્વરૂપ અને ભગવત્કથા એ બે સરખાં છે એમ કહેવામાં આવ્યું છે, પણ કથામૃત જળની
માફક વિરલ—પ્રવાહી—છે, પિણ્ડની—ઘન પદાર્થની—માફક ઘન નથી; અને ક્રકત ન્યારે મરણ આવે
છે ત્યારે જ તે—કથામૃત—મરણને દૂર કરે છે, પણ પિણ્ડની માફક એકત્ર મળીને—ઘનરૂપ થઈને—
રસ ઉત્પન્ન કરતું નથી. આપનું—ભગવાનનું—સ્વરૂપ ઘન પિણ્ડ છે અને આપની કથા વિરલ રસ છે,
એટલે વિરલ રસમાં અને ઘન પિણ્ડમાં જેટલો તફાવત છે તેટલો તફાવત આપના સ્વરૂપમાં અને
આપની કથામાં છે. એ આ પ્રમાણે આપના સ્વરૂપમાં અને આપની કથામાં તફાવત ન હોત તો અમે
આપની કથાને માટે જ યત્ન કર્યો હોત. આ પ્રકારે ભગવત્કથા કરતાં ભગવત્સ્વરૂપ ઉત્તમ છે, છતાં પણ
ભગવત્કથા વિરલાવસ્થામાં મરણ દૂર કરવામાં ઉપયોગી છે તેથી જ ભગવત્કથાની ભગવત્સ્વરૂપ તરીકે
સ્તુતિ કરવામાં આવે છે. આ જ કારણથી ભગવાનની કથા કહેનારા મુનિઓએ ભગવત્કથા સંસળાવીને
લોકોને ખડુ લાભ આપ્યો છે, એટલે કથાને લીધે જ અમે—ગોપીજન—વિરલાવસ્થામાં લુવી શકીએ
છીએ. (આ ઉપરથી એમ જણાય છે કે ધીલુ ગોપીઓ ભગવત્કથા કરતી હશે અને તે કથાને લીધે જ
ગોપીજનો વિરલાવસ્થામાં લુવી શક્યાં હશે.) આ વાક્ય અનન્યપૂર્વા—કુમારિકા—રાજસસાર્વિક
ગોપીજનનું છે. ૯

હવે શુકદેવજી અનન્યપૂર્વા રાજસત્તામત્રીનું વચન પ્રહસિતમ્ એ શ્લોકમાં વર્ણવે છે:—

હે પ્રિય ! આપનું અત્યંત હાર્ય, પ્રેમથી બેવું, ધ્યાનમંગલ વિહાર,
હૃદયને સ્પર્શ કરવાની એકાન્તની વાણી—આ સર્વ, હે કપટી !, અમારા
મનને ક્ષોભ પમાડે છે. ૧૦

યદપિ કથયા સ્થાતું શક્યતે યદિ ત્વદીર્ઘર્થેઃ ક્ષોભો નોત્પાદિતઃ સ્યાત્ । યથા ભગવતિ વહુળાઃ સન્તિ તથા ષડ્ વ્યામોહકા અપિ ગુણાઃ સન્તિ । અન્યથા કથયૈવ ચરિતાર્થતા સ્યાત્ । તદર્થ ભગવાન્ માયયા ક્રુહકલીલામપિ કરોતીતિ । સ્વસ્ત્રભાવદોષાત્ ભગવતિ તથા સ્ફૂર્તિરિતિ । યથા ઞ્વરિતસ્ય અન્ને વિરસતાપ્રતીતિઃ । અત આહ તવ પ્રહસિતાદિકં નો મનઃ ક્ષોભયતીતિ । પ્રકર્ષેણ હસિતમ્ । સ્વભાવત એવ સ્તિન્ના તાં લ્યત્ત્વા અન્યયા સહ સ્થિત ઇતિ । તતચ્ચેન્ સમાગલ્ય પ્રકર્ષેણ હસતિ, સુતરાં ક્ષોભં પ્રાપ્નોતિ । પ્રિયૈતિસમ્બોધનાત્ તવ સમ્બન્ધોઽપિ સ્મૃતઃ ક્ષોભજનકો જાયતે । અત એવ યાસાં ન સમ્બન્ધઃ તાસાં ન ક્ષોભઃ । કિન્ન, તવ યત્ પ્રેમવીક્ષિતં પ્રેમ્યા વીક્ષિતં તવપિ ક્ષોભયતિ । સ્મૃતં સત્, અન્યવિષયકં વા, વિશ્વાસજનકત્વાદ્વા અન્તઃકપટરૂપમિતિ ક્ષોભજનકમ્ । અન્યથા કાર્યે વિસંવાદો ન સ્યાત્ । મનસ વત્તોલકં વા । આશાજનકમ્ । આશયા ચ શ્રમઃ । તવ વિહરણમપિ

ને કે આપની કથાથી અમે જીવી શકીએ ખરાં, છતાં પણ ને આપના ધર્મી અમારામાં ક્ષોભ ઉત્પન્ન ન કરે તો જ તે પ્રમાણે બની શકે. જેમ આપનામાં—ભગવાનમાં—ઐર્થ્ય વગેરે છ ગુણો છે તેમ વ્યામોહ કરનારા પણ છ ગુણો રહેલા છે, (એટલે ક્રુદ્ધ આપની કથાને લીધે જ અમે હવે જીવી શકીએ એમ નથી.) વ્યામોહ કરનારા છ ગુણો ભગવાનમાં રહેલા છે એમ ને માનવામાં ન આવે તો એકલી કથાથી જ અમારું કાર્ય સિદ્ધ થઈ જાય. (ભગવાનના વ્યામોહક ગુણોને લીધે જ કથામાં અમારી નિષ્ઠા રહી શકતી નથી.) ભગવાનમાં મોહ કરનારા ગુણો છે એ વાતનું પ્રમાણ એ છે કે ભગવાન્ મોહ કરવાને માટે માયાવડે કપટીની લીલા પણ કરે છે. (ભગવાન્ માયાવડે કપટીની લીલા કરે છે એ પ્રમાણે ભગવાન્ ઉપર આરોપ મૂકવો એ ધારોધર નથી એમ ને કોઈને શંકા થાય તો તેનો પરિહાર કરતાં કહે છે કે) જીવ પોતાના સ્વભાવના દોષને લીધે ભગવાનમાં તે પ્રમાણે જીવે છે. જેમ તાવવાળા માણસને અન્ન રસબિનાનું લાગે છે તેમ ગોપીજનને પોતાના સ્વભાવના દોષને લીધે જ ભગવાન્ કપટી જણાય છે. (વાસ્તવિક રીતે ભગવાન્ પોતે કપટી નથી.) આ જ કારણથી ગોપીજન કહે છે કે આપનાં હૃદય વગેરે અમારા મનને ક્ષોભ પમાડે છે. પ્રહસિત એટલે ખૂબ હસવું. આ ગોપીજન પોતાના તામસ ભાવથી જ ખેદ પામેલાં છે, એટલે તેમનો ત્યાગ કરીને ભગવાન્ ખીજ ગોપી સાથે સ્થિતિ કરે છે અને પછીથી આ ગોપીજન આગળ આવીને ખૂબ હસે છે તેથી આ ગોપીજનને ભગવાનના પ્રહસનથી ઘણો ક્ષોભ થાય છે. આ ગોપીજન ભગવાનને પ્રિય એ પ્રમાણે જે સંબોધે છે તેનું તાત્પર્ય એ છે કે હે પ્રિય! આપનો સંબંધ પણ ન્યારે સાંભરી આવે છે ત્યારે અમને ક્ષોભ પમાડે છે. આથી જ સિદ્ધ થાય છે કે જે ગોપીજનોને ભગવાનની સાથે સંબંધ થયેલો નથી તેમને ક્ષોભ થતો નથી.

વળી, આપનું જે પ્રેમવીક્ષિત—પ્રેમથી જીવું—તે પણ અમને ક્ષોભ પમાડે છે. આપનું પ્રેમવીક્ષણ અમને ત્રણ પ્રકારે ક્ષોભ પમાડે છે—(૧) સંયોગદૃશ્યામાં આપે અમારા ઉપર પ્રેમથી જે જીવેલું તેનું વિરહદૃશ્યામાં દમરણુ થતાં અમને ક્ષોભ થાય છે; અથવા તો (૨) ખીજ ગોપીજન ઉપર આપે જે પ્રેમથી જીવેલું તેનું દમરણુ થતાં અમને ક્ષોભ થાય છે; અથવા તો (૩) આપનું અમારા ઉપર જે પ્રેમથી જીવું તે ઉપર ઉપરથી વિશ્વાસ ઉત્પન્ન કરે છે પણ અંદરથી કપટરૂપ હોઈને તે અમને ક્ષોભ પમાડે છે. આ પ્રમાણે ને માનવામાં ન આવે તો અમારા કાર્યમાં વિસંવાદ—વિરોધ—થાય નહિ. અથવા તો આપનું પ્રેમવીક્ષણ અમારા મનની પરીક્ષા કરનારું છે (અને જેમનો પ્રેમ પ્રસિદ્ધ છે એવાઓના પ્રેમની પણ ન્યારે પરીક્ષા કરવામાં આવે ત્યારે તો તેમને ક્ષોભ થાય એ વાત સ્પષ્ટ છે. આ જ કારણથી આપનું પ્રેમવીક્ષણ અમને ક્ષોભ પમાડે છે.) વળી, આપનું પ્રેમવીક્ષણ આશા ઉત્પન્ન કરનારું છે, અને આશાને લીધે શ્રમ થાય અને શ્રમને લીધે ક્ષોભ થાય છે.

આપનું વિહરણ પણ અમારામાં ક્ષોભ ઉત્પન્ન કરે છે. વિહરણ એટલે વેણુ વગાડતાં અને ખીજ ક્રિયાઓ કરતાં કરતાં ભગવાનનું ચાલવું. ન્યારે ભગવાન્ ત્રિલક્ષ્ણલિતસ્વરૂપે મનમાં પધારે છે મુજો. ૨૦

ક્ષોભજનકમ્ । વિહરણં યચ્છલનં વેણુવાદનાદિના । રસો ભગવદીય આકારાદ્વહિઃ સ્થાપ્યત્ત્વમ્ ઇતિ વિશેષેણ હરણં યસ્માદિતિ ત્રિભજ્જલલિતાદિકં ભવતિ । તત્પૂર્વમસ્માભિર્ધ્યાતમિતિ ધ્યાનમેવ મજ્જલં ત્વજ્જક્ષણં શુભફલં પ્રયચ્છતીતિ । તદપીવાનીં ક્ષોભજનકમ્, તિરોહિતત્વાત્ । ત્ત્વમ્ ઇતિ સર્વત્ર સમ્બન્ધઃ । અન્યન્માયયાપિ કરોતીતિ મુખ્યતયા અત્રોક્તિઃ । એવં રૂપસમ્બન્ધે ચતુષ્ટયં ક્ષોભકમુક્તમ્ । નામસમ્બન્ધિઃ દ્વયમાહ રહસિ સંવિદ્ ઇતિ । યા હૃદિસ્પૃશ્ઠા ઇતિ । રહસિ એકાન્તે સંવિદો જ્ઞાનરૂપાઃ ભગવદ્વાચઃ । જ્ઞાનાન્યેવ વા જ્ઞાન્નજનિતાનિ વન્ધાવભિજ્ઞારૂપાણિ । તત્રાપિ યા વાચો હૃદિસ્પૃશ્ઠાઃ હૃદયગામિન્યો ભવન્તિ । અસ્મદનુગુણા એવ વન્ધસંવિદો વા ન તુ કેવલં નાયકાનુગુણાઃ । અત્ત એવમેતે સુખહેતવોઽપિ, ભવાન્ વચ્ચયતિ ચેત્, તદા ક્ષોભં જનયન્તિ । અયમર્થઃ સર્વાનુભવસિદ્ધિરિત્યાહ હીતિ ॥ ૧૦ ॥

રાજસ્યા વચનમાહ ચલસીતિ ।

ચલસિ યદ્રજાચ્ચારયન્પશૂન્ નલિનસુન્દરં નાથ તે પદમ્ ।

શિલતૃણાક્કુરૈઃ સીદતીતિ નઃ કલિલતાં મનઃ કાન્ત ગચ્છતિ ॥ ૧૧ ॥

ત્યારે તે પોતે વેણુનાદવડે સ્વામિનીઓની અંદર જે ભગવદીય રસ રહેલો છે તેને બહાર પ્રકટ કરે છે; (વેણુ વગાડતા આપ જ્યારે ચાલો છો ત્યારે આપ આપનો રસ આપના સ્વરૂપથી બહાર સ્થાપો છો, પ્રકટ કરો છો, એમ પણ અર્થ થઈ શકે.) એટલે (ભગવદીય રસનું) વિશેષ હુરણુ થયું છે જેનાથી તે ત્રિભજ્જલલિતસ્વરૂપ વિહરણુ કહેવાય છે, અને તેથી જ તે અમને ક્ષોભ પમાડે છે. આ વિહરણુનું અમે પહેલાં ધ્યાન કરતાં હતાં ત્યારે તે ધ્યાન જ મંગલ—આપ પ્રભુરૂપી શુભ કૃણ—આપનું હૃદય તે જ વિહરણુનું ધ્યાન અત્યારે અમને ક્ષોભ પમાડે છે, કારણ કે આપે અમારા અંદર સ્થિતિ કરી છે કે નહિ તે અમે જાણતાં નથી.

મૂળ શ્લોકમાં જે જ્ઞે પદ છે તેનો સંબંધ પ્રહસિતમ્ ઇત્યાદિ બધા શબ્દો સાથે કરવાનો છે. જ્યારે જ્ઞે પદનો સંબંધ બધે જ લેવાનો છે ત્યારે તેનો પ્રયોગ પ્રહસિતમ્ ની સાથે પ્રથમ જ કરવો જોઈતો હતો, પણ તે પ્રમાણે કેમ કરવામાં આવ્યું નથી?—આ શંકાનું સમાધાન કરતાં ગોપીજન કહે છે કે ભગવાન ધીમ્નું માથા વડે પણ કરે છે, પણ ધ્યાનમંગલ વિહરણુવડે ક્ષોભ તો સ્વરૂપથી જ કરે છે, એટલે જ્ઞે પદનો મુખ્ય પ્રયોગ ધ્યાનમંગલ વિહરણમ્ ની સાથે જ કરવામાં આવ્યો છે. આ પ્રમાણે ભગવાનના રૂપના સંબંધમાં પ્રહસિત, પ્રેમવીક્ષિત, ધ્યાનમંગલ વિહરણુ અને સંબંધ એ ચાર પદાર્થો ક્ષોભ ઉત્પન્ન કરે છે એમ કહેવામાં આવ્યું. (ત્રિય એ સંબોધન સંબંધ નામના ચોથા પદાર્થનું સૂચન કરે છે. કેટલાક વિચારકોના અભિપ્રાયે ચાર પદાર્થો આ પ્રમાણે છે—પ્રહસિત, પ્રેમવીક્ષિત, વિહરણુ અને ધ્યાનમંગલ.)

(ભગવાનના રૂપસંબંધી ચાર ક્ષોભજનક પદાર્થોનું વર્ણન કરીને હવે) ભગવાનના નામસંબંધી બે ક્ષોભજનક પદાર્થોનું વર્ણન કરતાં ગોપીજન કહે છે કે રહસિ સંવિદઃ યા હૃદિસ્પૃશ્ઠાઃ, રહસ્યમાં એટલે એકાન્તમાં, સંવિદ્ એટલે જ્ઞાનરૂપ ભગવાનની વાણી અથવા બન્ધ વગેરેનું જ્ઞાન આપનારૂં શાસ્ત્રમાં વર્ણવેલું જ્ઞાન જ; અને તેમાં પણ જે વાણી હૃદિસ્પૃશ્ઠા, હૃદયમાં જનારી, હૃદયને સ્પર્શ કરનારી અથવા તો ક્ષંત નાયકને અનુકૂલ થાય એવું નહિ પરંતુ અમને જ અનુકૂલ થાય એવું જે બન્ધજ્ઞાન તે સંવિદ્. તેથી આ પ્રમાણે આ બધાં જો કે સુખ આપનારાં છે, છતાં પણ જ્યારે આપ અમને છેતરો છો ત્યારે તો તે બધાં ક્ષોભ ઉત્પન્ન કરે છે. આ અર્થે બધાના અનુભવથી સિદ્ધ જ છે એમ ગોપીજન હિ પદ વડે કહે છે. ૧૦

હવે શુકદેવજી અનન્યપૂર્વ રાજસરાજસી ગોપીજનના વાક્યનું વર્ણન કરે છે:—

હે નાથ ! જ્યારે આપ વ્રજમાંથી પશુઓને ચરાવતા ચાલો છો ત્યારે

કમળ કરતાં પણ કોમળ એવું જે આપનું ચરણુ તે પત્થર, તૃણ અને

દર્ભ વગેરેના અંકુરોથી પીડાય છે; તેથી, હે કાન્ત ! અમારા મનને ખેદ

થાય છે. ૧૧

અસ્માકં તુ સ્નેહવશાત્ સ્વદ્વિષયિકાસમીચીનેઽપિ સ્નેદવુદ્વિર્જાયતે તવ તુ નાસ્મદ્વિષયિણી સત્ય-
સ્નેદેઽપિ જાયત इति न्यायविरोधमिवाह । यत् ब्रजजात्पशून् चारयन् चलसि । तत्र चलने नलिना-
पेक्षयापि सुन्दरं कोमलं, हे नाथ, ते पदं मार्गस्थितैः शिलतृणाङ्कुरैः, शिलाः पाषाणाः, तृणानि,
अङ्कुराः दर्भादीनाम्, तामसानि सार्विकानि राजसानि । अथ वा शिलारूपं यत्तृणं शिलतृणं
कठिनतृणम्, तस्याङ्कुरैः अतिपरुषतीक्ष्णैः सीदतीति क्लेशं प्राप्नोतीति, वस्तुतो न प्राप्नोत्येव, तथापि
हे कान्त भर्तः मनः कलिलतां गच्छति । ब्रजादिति प्रातरारभ्य स्नेदः सूचितः । चलनादेव च
स्नेदः, अतः प्रथमतस्तदेवोक्तम् । वस्तुतस्तु तव पदे अस्मत्स्थानं विहाय न गच्छतः, तथापि भवानेव
तथा चालयति । किञ्च, ब्रजस्थिता गावः अरण्ये नीयन्ते, तासां चारणं न मार्गगमनेन भवति, अतः
अमार्गेऽपि गन्तव्यम् । भूम्यादीनामनुग्रहार्थं न पादुकाग्रहणम्, पात्यानां चर्म च न परिधेयम् ।
अतो नलिनसुन्दरं पदमेव शिलतृणाङ्कुरैः सीदति । जल एव स्यातुं योग्यं जलपूर्णे वा । नलिनादपि

આપને સત્ત ખેદ હોતો નથી—આપનું સ્વાસ્થ્ય હોય છે—છતાં પણ આપના સ્નેહને લીધે
આપને માટે અમને તો ખેદબુદ્ધિ થાય છે, પરંતુ ન્યારે અમને સત્ય ખેદ હોય છે ત્યારે પણ આપને
અમારે માટે ખેદબુદ્ધિ થતી નથી એ ન્યાયથી વિરુદ્ધ છે. આ ન્યાયવિરોધ બંને દર્શાવતાં હોય તેમ આ
ગોપીજન કહે છે કે યત્ બ્રજાત્પશૂન્ ચારયન્ ચલસિ, ન્યારે આપ મજામાંથી પશુઓને ચરાવતા
ચાલો છો. ન્યારે આપ ચાલો છો ત્યારે કમળના કરતાં પણ સુંદર—ક્રમભળ—આપનું ચરણ, હે નાથ !,
માર્ગમાં આવેલા પત્થર, ઘાસ અને અંકુરોથી પીડાય છે. શિલા એટલે પત્થર, તૃણ એટલે ઘાસ,
અને દર્ભના અંકુરોઃ આ ત્રણ અનુક્રમે તામસ, સાત્ત્વિક અને રાજસ છે. અથવા શિલતૃણાઙ્કુરૈઃ નો
બીજો પ્રકારે વિગ્રહ કરી શકાય. શિલારૂપ જે તૃણ તે શિલતૃણ, અર્થાત્ કઠિનતૃણ; તેના અંકુરો ઘણા
કઠણ અને તીક્ષ્ણ; તેનાથી આપનું ચરણ કલેશ પામે છે. ખરી રીતે તો આપનું ચરણ કલેશ પામતું જ
નથી, છતાં પણ હે કાન્ત !—હે ભર્તા !—અમારૂં મન બિન્ન ધાય છે. મૂળ શ્લોકમાં જે બ્રજાત્ પદ
છે તે એમ સૂચવે છે કે સવારથી જ અમને ખેદ થાય છે. આપના ચાલવાથી જ ખેદ થાય છે, તેથી
શ્લોકમાં પ્રથમ ચલસિ પદ વડે આપના ચાલવાની વાત કહી.

ખરી રીતે તો આપનાં ચરણો અમારા સ્થાનનો ત્યાગ કરીને બીજે સ્થળે જતાં નથી, છતાં પણ
આપ જ આપના ચરણોને ચલાવો છો અને બીજે સ્થળે લઈ જાવ છો. (પશુઓને ચરાવવાને માટે
આપ ચાલો છો; એટલે પશુઓને ચરાવવાને આપને જ ચાલવું ગમે છે, નહિ કે આપનાં ચરણોને, એ
પ્રમાણે ગોપીજને ભગવાનને કહ્યું.) વળી, મજામાં રહેનારી ગાયોને ચરણમાં લઈ જવામાં આવે છે,
અને તેમને ચરાવવાનું કામ ચાહુ માર્ગે જવાથી થઈ શકતું નથી, તેથી ન્યાં રસ્તો નથી હોતો ત્યાંથી
પણ જવું પડે છે. પૃથ્વી વગેરેના ઉપર કૃપા કરવાને માટે આપ પાદુકા પણ પહેરતા નથી; અને
વળી જે પશુઓનું પાલન કરવાનું હોય છે તેમના આમઝાગી પાદુકા પહેરી શકાય નહિ. તેથી આપનું
કમળના જેવું સુંદર ચરણ જ પત્થર, તૃણ અને દર્ભના અંકુરોથી કલેશ પામે છે. આપનું ચરણ કમળના
જેવું છે અને કમળ હરમેશાં જળમાં રહે છે, તેથી આપના ચરણે જળમાં જ સ્થિતિ કરવી બેઠવે,
અથવા તો જળપૂર્ણ ઘટ વગેરેમાં સ્થિતિ કરવી યોગ્ય છે. (આનો ભાવ આ પ્રમાણે છે:—કમળ જળમાં
ઉત્પન્ન થાય છે, તેથી તે સરોવર વગેરેના જળમાં જ સ્થિતિ કરવાને યોગ્ય છે. આપનું ચરણરૂપી કમળ
ચલાવવાને યોગ્ય નથી, તેથી મજામાં જ તેની સ્થાપના કરવી ઘટે છે. કદાચિત્ આપના ચરણરૂપી
કમળને ચલિત પણ કરી શકાય, તો પણ જળ વગરના સ્થાનમાં તેનું સ્થાપન કરવું યોગ્ય નથી, તેથી
જળપૂર્ણ ઘટ વગેરે પાત્રમાં તેનું સ્થાપન કરવું યોગ્ય છે. જેમ સરોવરરૂપી પોતાના સ્થાનમાંથી ઉપાડી
લીધેલું કમળ જળથી ભરેલા ઘટ વગેરે પાત્રમાં સ્થિતિ કરે છે તેમ મજામાંથી પોતાના સ્થાનમાંથી ઉપાડેલું
આપનું ચરણકમળ જળથી—રસથી—ભરેલા અમારા સ્તનરૂપી કલશોમાં સ્થિતિ કરે એ જ યોગ્ય છે.)

સુન્દરં ચેત્, લક્ષ્યામસ્માસુ વા સ્થાતું યોગ્યમ્ । નાથેતિસન્નોધનાત્ બહવ એવાત્રાયે નિચોઝ્યાઃ સન્તિ તથાપિ સ્વયમેવ ગચ્છસીતિ । વને હિ ત્રિવિધા ભૂમિઃ, પર્વતરૂપા અરણ્યરૂપા કચ્છરૂપા ચ । તત્ર ક્રમેણૈકમેકત્ર ભવતિ સર્વં વા સર્વત્ર । અવસાદઃ અશક્ત્યા એકત્ર સ્થિતિઃ । તદા ચિન્તા ભવતિ । સ્વયં ગત્વા સ્વદૃશ્યે સ્થાપનીયમિતિ । મનઃકાન્તેતિ ચ । તેન મનઃ સ્થાપિતમપિ ન તિષ્ઠતીતિ ॥૧૧॥

એવં સપ્તવિધા અનન્યપૂર્વા નિરૂપિતાઃ । ચતસ્રશ્ચ તાઃ । અતઃ પરં ક્રમેણ ષ્ટ્ તા એવ નિરૂપ્યન્તે । તત્ર પ્રથમં રાજસતામસ્યા વચનમ્ । તા હિ વહિર્ગત્વા દ્રુમશક્તાઃ । અતો યદા સંધ્યાયાં

(શ્રીમહાપ્રભુજી હુવે નલિનસુન્દરમ્ નો ખીજે અર્થ સમજાવે છે.) આપનું ચરણ કમળથી પણ જો સુંદર છે, તો પછી તે ચરણે લક્ષ્મીજીમાં અથવા અમારામાં સ્થિતિ કરવી જોઈએ. (કમળ સરોવરરૂપી પોતાના સ્થાનમાં સ્થિતિ કરે છે, અથવા તો જો તે કમળને સરોવરમાંથી ખસેડવામાં આવે તો તે જળપૂર્ણ પાત્રમાં સ્થિતિ કરે છે. ભગવાનનું ચરણ કમળના જેવું છે. તેથી તે ચરણે લક્ષ્મીજીરૂપી પોતાના સ્થાનમાં રહેવું ઘટે છે, અથવા તો જો તે ચરણ ત્યાંથી ચાલીને ખીજે જાય તો તેણે જળપૂર્ણ—રસપૂર્ણ—અમો ગોપીજનમાં સ્થિતિ કરવી ઘટે છે. ભગવાનનું ચરણ કમળના જેવું છે, લક્ષ્મીજી સરોવર જેવાં છે, અને ગોપીઓ જળપૂર્ણ કલશ જેવાં છે.)

ગોપીજનો ભગવાનને નાથ એ પ્રમાણે જે સંબોધન કરે છે તેનો ભાવ આ પ્રમાણે છેઃ ગાયોને ચરાવવાના કામ માટે આપની પાસે ઘણા નોકરો છે, છતાં પણ આપ પોતે જ તેમને ચરાવવાને માટે જાવ છો. વનમાં ત્રણ પ્રકારની ભૂમિ હોય છે. એક પર્વતરૂપ, ખીજી અરણ્યરૂપ અને ત્રીજી કચ્છરૂપ—લીની, કાદવ કીચ્ચડવાળી— આ ત્રણ પ્રકારની ભૂમિમાં કમે કરીને પત્થર, તૃણ અને અંકુરમાંથી એક એક છેઃ અર્થાત્ પર્વતમાં પત્થર, અરણ્યમાં તૃણ અને કચ્છમાં દર્ભ વગેરેના અંકુર છે. અથવા તો પત્થર, તૃણ અને અંકુર એ ત્રણેય બંધે ય ઠેકાણે છે. અવસાદ એટલે અશક્તિને લીધે એક જ ઠેકાણે સ્થિતિ કરવી તે. (ભગવાનના ચરણને કાંટો લાગે ત્યારે તે ચાલી શકતા નથી અને તેથી એક જ સ્થળે તેમને સ્થિતિ કરવી પડે છે.)

આ પ્રમાણે ભગવાનને જ્યારે એક જ સ્થળે સ્થિતિ કરવી પડે છે ત્યારે અમને—ગોપીજનોને—અમારા મનમાં એવો વિચાર આવે છે કે અમે પોતે ત્યાં જઈને અમારા પોતાના હૃદયમાં જ ભગવાનના તે ચરણને સ્થાપી દઈએ. (આ પ્રમાણે ગોપીજનોને પોતાના ભાવના અનુભાવને લીધે ભગવાનની વનલીલાનું જ્ઞાન છે એમ વર્ણન કરવામાં આવ્યું.)

અથવા તો મનઃકાન્ત એ પ્રમાણે સમસ્ત પદ લેવું, અને તેનો અર્થ એવો ધાય કે હે મનઃકાન્ત—મનના કાન્ત—અમારા મનનું આપે રક્ષણ કર્યું છતાં પણ તે રહી શકતું નથી. (આ પ્રમાણે અર્થ કરવામાં મૂળ શ્લોકમાં મનઃકાન્ત એ પદમાંથી મનઃ એ પદની આવૃત્તિ જાણવી.) ૧૧

આ પ્રમાણે પાંચમા શ્લોકથી માંડીને તે અગીઆરમા શ્લોક સુધીમાં સાત પ્રકારનાં અનન્યપૂર્વા ગોપીજનોનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું. (આ સાત પ્રકાર આ પ્રમાણે છેઃ—સાત્ત્વિકસાત્ત્વિક, સાત્ત્વિકતામસ, સાત્ત્વિકરાજસ, નિર્ગુણ, રાજસસાત્ત્વિક, રાજસતામસ, અને રાજસરાજસ.) તે પહેલાંના ચાર શ્લોકોમાં ચાર પ્રકારનાં અન્યપૂર્વા ગોપીજનોનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. (આ ચાર પ્રકાર આ પ્રમાણે છેઃ—સાત્ત્વિકરાજસ, સાત્ત્વિકતામસ, સાત્ત્વિકસાત્ત્વિક અને નિર્ગુણ.) હુવે પછી કમવાર છ પ્રકારનાં અન્યપૂર્વા ગોપીજનોનું વર્ણન કરવામાં આવે છે. તેમાં પ્રથમ બારમા શ્લોકમાં રાજસતામસી અન્યપૂર્વા ગોપીનું વચન છે. અન્યપૂર્વા ગોપીજનો પતિ વગેરેની આશાને અનુસરતાં હોવાથી દિવસે વનમાં જઈને ભગવાનનાં દર્શન કરી શકે એમ નથી. (દિવસે તો તેઓ ભગવાનનાં ગુણુગાન કરીને રમણ કરે છે.) તેથી જ્યારે ભગવાન સંધ્યાકાળે શ્રીગોકુળમાં પધારે છે ત્યારે અન્યપૂર્વા ગોપીજનો તેમનાં દર્શન કરે છે અને તેથી તેમનામાં કામ ઉત્પન્ન થાય છે. પછીથી તેઓ રજોશુભને લીધે અન્ધની પ્રાર્થના કરે છે અને સત્વશુભને

મગવાનાયાતિ તદા મગવન્તં દૃઢ્વા મનસિ કામો ભવતિ । તતો બન્ધપ્રાર્થના અધરામૃતપ્રાર્થના ચ રજસા સત્ત્વેન ચ ભવિષ્યતઃ । અનન્યપૂર્વાણાં તુ નિત્ય એવ કામઃ । દિનપરિક્ષય ઇતિ ।

દિનપરિક્ષયે નીલકુન્તલૈર્વનરુહાનનં વિભ્રદાવૃતમ્ ।

ધનરજસ્વલં દર્શયન્ મુહુર્મનસિ નઃ સ્મરં વીર યચ્છસિ ॥ ૧૨ ॥

દિનપરિક્ષયે સંધ્યાકાલે । ક્ષયોક્ત્યા દિને દ્વેષ્યત્વં જ્ઞાપ્યતે । રજોગુણત્યાયં સમયઃ, કામસ્ય ચ કાલઃ । નીલકુન્તલા ધ્રમરા ઇવ રસબોધકાઃ । યે હિ મુક્તકમલલાવણ્યામૃતં પિવન્તિ તે ઉદ્બોધકા ભવન્તિ । અતસ્તૈરાવૃતં વનરુહવત્ કમલવત્ આનનં વિભ્રત્, હે વીર, નઃ મનસિ સ્મરં યચ્છસિ । (સન્ધ્યાયાં નીલવર્ણેરાવૃતત્વે તત્પ્રમાણ્યપ્રત્વં ભવતીતિ તદુક્ત્યા વનરુહોક્ત્યા ચ કુવંલયાભત્વં જ્ઞાપ્યતે । તથા ચ પ્રિયામુખેન્દુર્દર્શનેનોત્તરોત્તરમધિકવિકાસવસ્ત્વમિતઃ પૂર્વમતાદૃશત્વં

લીધે ભગવાનના અધરામૃતની પ્રાર્થના કરે છે. પરંતુ જે ગોપીજનો અનન્યપૂર્વા છે તેમનો કામ તો નિત્ય જ છે. અર્થાત્ અનન્યપૂર્વા ગોપીજનો વિવાહિત નથી તેથી તેઓ, પતિનો પ્રતિબન્ધ ન હોવાથી, દિવસે-વનમાં જઈને અને રાત્રીએ ભગવાનની પાસે જઈને—આ પ્રમાણે રાત્રીદિવસ—રમણુ કરે છે; તેથી તેમનો કામ પણ રાત્રીદિવસ અસ્તિત્વમાં હોવાથી નિત્ય જ છે. અનન્યપૂર્વા ગોપીજનો જે કે અન્યપૂર્વા ગોપીજનોની માફક પરાધીન છે છતાં પણ તેમનો કામ નિત્ય છે એમ જાણવું. આ પ્રમાણે જે ગોપીજનો અનન્યપૂર્વા છે તેમનો કામ નિત્ય હોવાથી ભગવાન તેમને કામનું દાન કરતા નથી, પણ જે ગોપીજનો અનન્યપૂર્વા છે તેમને તો કામનું દાન કરવાની ભગવાનને જરૂર છે, તેથી પ્રથમ આ ધારમા પ્રલોકમાં સંધ્યાસમયે ભગવાનનાં દર્શન થવાથી અન્યપૂર્વા ગોપીજનોને કામ ઉત્પન્ન થાય છે. આ રીતે અન્યપૂર્વા ગોપીજનોનો કામ પણ ભગવાન જ ઉત્પન્ન કરે છે. અર્થાત્ દિનપરિક્ષયે પ્રલોકમાં ભગવાને અન્યપૂર્વા ગોપીજનોને કામનું જે દાન કર્યું તેનું વર્ણન છે. (તેરમા પ્રલોકમાં રજોગુણને લીધે બન્ધની જે પ્રાર્થના કરવામાં આવી તેનું વર્ણન છે, અને ચૌદમા પ્રલોકમાં સત્ત્વગુણને લીધે અધરામૃતની જે પ્રાર્થના કરી તેનું વર્ણન છે.)

હે વીર ! દિવસ પૂરો થતાં (સંધ્યાકાળે) કાળા કેશથી ઢંકાએલા

અને ગોધનની રજવાળા કમળના જેવા મુખને ધારણ કરતા અને વારંવાર

દર્શન કરાવતા આપ અમારા મનમાં કામનું દાન કરો છો. ૧૨

દિનપરિક્ષય થતાં, અર્થાત્ દિવસનો ક્ષય થતા, સંધ્યાકાળે. દિવસનો ક્ષય એમ જે કહેવામાં આવ્યું છે તે એમ જણાવે છે કે આ ગોપીજનને દિવસ ઉપર દ્રેષ છે. (આ પ્રલોકે ખોલનારાં ગોપીજન રાજસતામસી છે, કારણ કે તે સંધ્યાકાળની ભગવાનની લીલાનું વર્ણન કરે છે.) સંધ્યાકાળ એ રજોગુણનો સમય છે, કારણ કે તે વખતે ગાયોને દોહવાનું અને ણીજાં એવાં કાર્યોને લીધે ગોપીજનનું ચિત્ત વ્યગ્ર બને છે; વળી સંધ્યાકાળ તમોરૂપી કામને જાગૃત કરે છે તેથી તે તમોરૂપીનો પણ સમય છે. (આ પ્રમાણે સંધ્યાકાળ એ રાજસતામસ સમય છે, અને તેથી તે કાળની ભગવાનની લીલાનું વર્ણન કરનાર ગોપીજન પણ રાજસતામસી હોય છે.) ભગવાનના કાળા કેશ ભમરાઓની માફક રસને પ્રકટ કરનારા છે. જે ખરેખર ભગવાનના મુખકમળના લાવણ્યરૂપી અમૃતનું પાન કરે છે તે રસને જાગૃત કરનારા હોય છે. તેથી હે વીર ! કાળા કેશથી ઢંકાએલા વનરુહ—કમળ—ના જેવા મુખને ધારણ કરતા આપ અમારા મનમાં કામનું દાન કરો છો.

[સંધ્યાકાળ વખતે બ્યારે ભગવાનનું મુખ કાળા કેશથી ઢંકાએલું હોય છે ત્યારે તે મુખ કાળા કેશના તેજથી બ્યાસ બને છે, તેથી ઓઠ અને નેત્રોમાં પણ રતાશ જણાવી નથી. તેથી મૂળ પ્રલોકમાં જે નીલકુન્તલૈઃ અને વનરુહાનનમ્ એ પ્રમાણે જે કહેવામાં આવેલું છે તે એમ બતાવે છે કે ભગવાનનું

ચ જ્ઞાપ્યતે । તેન પ્રિયસ્ય સર્વાસ્વાસક્તિઃ સૂચિતા ભવતિ । અત એવ જલપદં વિહાય વનપદમુક્તમ્ । તેન વને યાવસ્થા તાં જ્ઞાપયિતું તાન્ ધર્માન્ વિભ્રદેવાનનં દર્શયતીતિ ધ્વન્યતે ।) ધનેન ગોમ્નિઃ રજસ્વલમ્ । મુહુશ્ચ પ્રદર્શયન્ । મધ્યેમાર્ગં ગચ્છન્ ઉભયતઃ સ્થિતા ગોપીઃ પર્યોયેણ પચ્યતિ । અતો મુહુઃ પ્રદર્શનમ્ । અગ્રે ગચ્છન્ પુનઃ પુનર્વ્યાધુટ્ય પચ્યતીતિ વા તથા । તાદ્યદર્શનં સ્વાપેક્ષાજ્ઞાપકમિતિ સ્મરજનકમ્ । નિરન્તરદર્શનેન તન્નૈવ રસાસ્વાદનમિતિ ન સ્મરોત્પચ્યવસરઃ સ્યાત્ । અતો વારંવારં પ્રદર્શનં સ્મરાગ્રેઃ સંધુક્ષણમિવ ભવતિ । તાદૃશં કૃત્વા તત્પૂરણાર્થં તન્નિરાકરણાર્થં વા યુદ્ધમવચ્યં કર્તવ્યમ્ । તત્સૂચયન્તિ વીરેતિ । ધનેન રજસ્વલં ચ શ્રમસૂચકં ભવતિ । શ્રમનિવૃત્તિશ્ચાસ્માભિરેવ । વનરુહમિતિ । વન એવૈતત્સર્વથા ભોગ્યમ્ । અતોડન્નૈવ સમાગમનમ્ । અનેન ગૃહે રતિં દાસ્યામીતિપક્ષો વ્યાવર્તિતઃ । વિભ્રદિતિ વલાત્કારેણ તામેવાવસ્થાં સ્થાપયતિ । યદિ મુશ્સંમાર્જનં કૃત્વા સમા-

મુખ કુવલય—રાત્રીના કમળ—બેયું છે. આ ઉપરથી એમ જણાય છે કે પ્રિયાઓના—ગોપીજનોના મુખરૂપી ચન્દ્રના દર્શનથી ભગવાનના મુખરૂપી કુવલય—રાત્રીકમળ—ઉત્તરોત્તર અધિક વિકાસ પામે છે, અને આની પહેલાં—પ્રિયાઓના મુખરૂપી ચન્દ્રના દર્શનની પહેલાં—ભગવાનનું મુખરૂપી કુવલય વિકાસ પામતું ન હતું. આથી એમ સૂચન થાય છે કે પ્રિયની—ભગવાનની—આસક્તિ ગદ્યામાં છે. ગદ્યાં ગોપીજનોમાં ભગવાનની આસક્તિ હોવાથી મૂળ શ્લોકમાં જલ પદ ન વાપરતાં (વનરુહાનનમ્ એમાં) વન પદનો પ્રયોગ કરવામાં આવ્યો છે. (આનો ભાવ એવો છે કે વનમાંથી ભગવાન પાછા આવ્યા છે છતાં પણ ગોપીજનોમાં આસક્તિ હોવાને લીધે આ રમણને માટે ફરીથી તે વનમાં પ્રવેશ કરશે. એટલે ભગવાન વનમાં જ રહેશે, તેથી તેમનું વનમાં રહેવાનું સિદ્ધ થશે.) તેથી વનમાં કુવલયની જે અવસ્થા હોય છે તે અવસ્થા જણાવવા માટે કુવલયના તે તે ધર્મોને ધારણ કરનારા મુખનું ભગવાન દર્શન કરાવે છે એવો ધ્વનિ છે.]

ધન વડે, અર્થાત્ ગોધન વડે, ગાયોના ચરણની રજ વડે, ભગવાનનું મુખ રજવાળું છે. આવા પ્રકારના મુખનું ભગવાન વારંવાર દર્શન કરાવતા રહે છે. ભગવાન માર્ગની વચમાં ચાલે છે, અને બંને બાજુએ ઉભાં રહેલાં ગોપીઓને વારાફરતી બુલે છે; તેથી ‘ભગવાન પોતાનું મુખ વારંવાર દર્શાવે છે’ એમ કહેવામાં આવ્યું છે. અથવા તો ભગવાન આગળ જતાં જતાં વારંવાર પોતાના મુખને ફેરવીને ગોપીજનોને બુલે છે તેથી ‘ભગવાન પોતાનું મુખ વારંવાર દર્શાવે છે’ એમ કહેવામાં આવ્યું છે.

ભગવાન ગોપીજનોને વારંવાર પોતાના મુખનું દર્શન કરાવે છે અને તે રીતે પોતાની (= ભગવાનની) ઇચ્છા જણાવે છે અને તેથી ગોપીજનોમાં કામ ઉત્પન્ન થાય છે. ભગવાન જે ગોપીજનોને એકી ટસે નિરંતર બુલે તો તે જ સમયે અને તે જ સ્થળે રસનો ભોગ થઈ જાય; તેથી કામને ઉત્પન્ન થવાનો અવકાશ રહે નહિ. આ કારણથી, ભગવાન પોતાનું મુખ ગોપીજનોને જે વારંવાર બતાવે છે તે ગોપીજનોના કામરૂપી અગ્નિને જાણે કુંકરું હોય એમ લાગે છે. ગોપીજનોને પોતાના મુખનું વારંવાર દર્શન કરાવીને ગોપીજનોના કામરૂપી અગ્નિને કુંકરિને તે કામરૂપી અગ્નિને પૂરવાને માટે અથવા તેનો નાશ કરવાને માટે ભગવાને યુદ્ધ અવસ્થા કરવું જોઈએ એમ ગોપીજનો વીર એ સંબોધન દ્વારા સૂચવે છે. ગાયના ચરણની રજથી ધુસડું બનેલું આપનું મુખ આપનો શ્રમ સૂચવે છે. આપનો આ શ્રમ અમારાથી જ નાશ પામશે, ખીલથી નહિ. આપનું શ્રીમુખ વનરુહ છે; અર્થાત્ વનમાં જ આપના શ્રીમુખનો સર્વથા ભોગ કરવા જેવો છે; અને તેથી આપ અહીં વનમાં જ પધાર્યા છો. ગોપીજનો ભગવાનના મુખને વનરુહ એ પ્રમાણે વર્ણવે છે તેથી ‘હું ઘરમાં રતિનું દાન કરીશ’ એ પ્રમાણે જે ભગવાન દલીલ કરે તો તેનું પંડન થઈ જાયું.

મૂળ શ્લોકમાં જે વિભ્રત્ પદ છે તે એમ સૂચવે છે કે ભગવાન બળાકારથી શ્રીમુખને તે જ

गच्छेत् तदा प्रसन्नमुखदर्शनात् ज्ञानं वा भवेत् । धनसम्बन्धि रज इति काम एव न तु क्रोधः । यथा पात्रं घृत्वा तत्स्थितमन्नं भोगार्थं दीयते तथा मुखं घृत्वा तत्रलो रसः कामात्मा मनसि स्थाप्यत इति मुखधारणस्य हेतुत्वम् । अतो भोगार्थं दत्त इति भोगः करणीयः । अयं काम आगन्तुक इति नास्वान्येन पूर्णं भवति ॥ १२ ॥

तत उत्तमा अनन्यपूर्वावस्तनयोश्चरणधारणं प्रार्थयन्ति प्रणतेति ।

प्रणतकामदं पद्मजार्चितं धरणिमण्डनं ध्येयमापदि ।

चरणपङ्कजं शन्तमं च ते रमण नः स्तनेष्वर्पयाधिहन् ॥ १३ ॥

अत एव न पौनरुक्त्यं परं पूर्वापेक्षयात्र चरणमाहात्म्यमधिकम् । गुणाघायकमेतत् । पूर्वं तु

अवस्थायां—काणा केशधी ढंकाभ्येक्षुं अने गोरन्धी धूम्रं धनेक्षुं मुष्ण्येवी अवस्थायां—राणे छे. ने लगवान् पोताना मुणने धोर्धनं आवे तो पष्ठी तेभना प्रसन्न मुणनुं दर्शनं करवाधी ज्ञानं वा थाय; अर्थात् आपनुं श्रीमुष्ण लक्ष्मात्मकं छे, तेथी स्नेहुरसनो वा अनुभव थाय. पष्ण्ये अत्यारे आपनुं श्रीमुष्ण जायोनी रणवाणुं छे तेथी ज्ञानं अथवा स्नेहुरसनो अनुभव यतो नथी, तेभ वा क्रोधं पष्ण्ये यतो नथी, परंतु कामं वा उत्पन्नं थाय छे.

नेम पात्र धरीने तेभां रडेक्षुं अन्नं लोणे भाटे आपवाभां आवे छे तेभ आपनुं मुष्ण्येपी पात्रं लक्ष्मणी साभे धरीने आप आपना श्रीमुष्णभां रडेक्षो कामरसं अमारा मनभां स्थापो छे. तेथी ने आ प्रकरनुं आप श्रीमुष्ण धारण्ये करे छे ते अभने कामनुं दानं करवाभां धारण्येभूतं छे. संध्याकाणना वपते आपे लोणे भाटे अभने कामनुं वा दानं करुं, तेथी आपे लोणे करवो लोभ्ये. आ काम आगन्तुकं छे, आपे अभने दानं करेलो छे, तेथी तेनुं पूरण्ये णीने क्रोधं पष्ण्ये प्रकरे—लोणे करवा विना इदं आधासनं वगेरे आपवाधी—धर्मं शक्ये नहि. अर्थात् आपे वा आ आगन्तुकं कामनुं पूरण्ये लोणे करवानुं छे. १२

नेम प्रणतदेहिनाम् अये सातमा प्रलोकभां अनन्यपूर्वा गोपीने लगवानने प्रार्थना करी के आप आपनुं यरण्येभणं अमारी छाती उपरं पधरावो तेभ आ प्रणतकामदम् प्रलोकभां पाछां—अन्यपूर्वा रण्येसातामसं गोपीने ने आरभो प्रलोकं ओले छे ते—गोपीनेना करतां उत्तमं, अनन्यपूर्वा रण्येसाराण्येस गोपीनेनो, लगवानने प्रार्थना करे छे के आप आपनुं यरण्येभणं अमारी छाती उपरं पधरावो.

हे रमण्ये ! हे आपिने हरण्ये करनार ! अनन्यत्वावे आपने शरण्ये आपेला लोनी अलिंलापा पूरण्ये करनारं, अस्त्राये नेनुं पूरण्ये करेक्षुं छे अवेक्षुं, पृथ्वीना अलंकारं, दुःखना समयभां नेनुं ध्यानं करवा योग्यं छे अवेक्षुं, कल्याण्ये आपनुं यरण्येभणं अमारा स्तनो उपरं पधरावो. १३

प्रणतदेहिनाम् अये सातमो प्रलोकं अनन्यपूर्वा गोपीनेनोने छे, अत्यारे आ प्रलोकं अनन्यपूर्वा गोपीनेनोने छे; तेथी आ प्रलोकभां पुनरुक्तिं नथी. अवेक्षुं वा नहि पष्ण्ये पडेलांना प्रणतदेहिनाम् अये प्रलोकना करतां आ प्रलोकभां लगवानना यरण्येभणं माहात्म्यं अधिकं छे. आ प्रलोकभां लगवानना ने यरण्येभणं वरण्ये करवाभां आवेक्षुं छे ते लक्ष्मणीने गुणो आपनां छे, अत्यारे प्रणतदेहिनाम् अये प्रलोकभां ने यरण्येभणं वरण्ये करवाभां आवेक्षुं छे ते तो इदं दोषं हरं करनारं छे. (आ अस्त्राये लगवानना यरण्येभणं ने ये प्रलोकभां वरण्ये करवाभां आवेक्षुं छे तेभां पुनरुक्तिं नथी.)

દોષનિવર્તકમ્ । हे रमण रतिकर्तः । नः स्तनेषु चरणपङ्कजमर्षय । प्रयोजनमाहुः आधिहन् इति । आर्तिहन् इति वा । हृदयतापः चिन्ता च निवारणीया । दृष्टोपकारेणैव तापो गमिष्यति । अस्माभिर्हृदये स्थापितं न बहिः समायाति । अतस्त्वया बहिः स्थापनीयम् । चरणपङ्कजस्यापि भगवत इव पङ्कगानाह । तत्र प्रथममैश्वर्यं प्रणतकामदमिति । प्रकर्षेण ये नता अनन्यशरणाः तेषां कामदमभिलषितार्थदातृ । ईश्वर एव तथाविधो भवति । तत्रत्यः कामः स्तनैर्ग्रहीतुं न शक्यत इति प्रणतत्वमुक्तम् । पद्मजार्चितमिति धर्मरूपता निरूपिता । ब्रह्मप्रार्थनयैवात्रागतमिति । कीर्तिरूपतामाह धरणिमण्डनमिति । धरण्या मण्डनमलङ्करणरूपं श्रीरूपं वा । आपदि ध्येयं श्रीरूपं कीर्तिरूपं वा । पङ्कजसाम्यात् स्वरूपोत्कर्ष उक्तः । शन्तमं कल्याणतमं ज्ञानरूपम् । आर्तिहन्नितिसम्बोधनात् ते

હે રમણુ, રતિ કરનાર । અમારા સ્તનો ઉપર આપનું ચરણકમળ પધરાવો. સ્તનો ઉપર ભગવાનનું ચરણકમળ પધરાવવાની ગોપીજનો ભગવાનને જે વિનંતી કરે છે તેનું પ્રયોજન સમગ્રવતાં ગોપીજનો કહે છે કે આધિહન્, આધિનો—મનની, હૃદયની, વ્યથાનો—નાશ કરનાર. અથવા તો આધિહન્ ને બદલે આર્તિહન્ પણ પાઠ છે, અને તેનો અર્થ આર્તિનો—ચિન્તાનો—નાશ કરનાર એ પ્રમાણે થાય છે. હૃદયનો તાપ અને ચિન્તા એ બેનું નિવારણ કરવાનું છે. (આપનું ચરણ કમલના જેવું છે અને કમલ તાપ દૂર કરે છે એ દેખીતી વાત છે, એટલે) આ પ્રમાણે દષ્ટ ઉપકારથી જ અમારા હૃદયનો તાપ જતો રહેશે. આપનું જે ચરણકમલ અમે અમારા હૃદયમાં સ્થાપેલું છે તે બહાર આવતું નથી, તેથી આપે આપનું ચરણકમલ બહાર—અમારા વક્ત્રુસ્થળ ઉપર—સ્થાપવાનું છે, (અને તે રીતે અમારા હૃદયનો તાપ અને ચિન્તા દૂર કરવાની છે.)

જેમ ભગવાનમાં ઐશ્વર્ય વગેરે છ ગુણો રહેલા છે તેમ ભગવાનના ચરણકમલમાં પણ છ ગુણો રહેલા છે. તેમાં પ્રથમ ઐશ્વર્ય છે એમ પ્રણતકામદમ્—શરણે આવેલાની ઇચ્છા પૂર્ણ કરનારું—એ શબ્દમાં ગોપીજન કહે છે. ભગવાનને જે ખૂબ નમેલા છે તે પ્રણત, અર્થાત્ અનન્ય શરણે આવેલા; તેમના કામને—ઇચ્છેલા પદાર્થને—આપનારું ભગવાનનું ચરણકમલ છે. અનન્યભાવથી શરણે આવેલા જીવોની અભિલાષા પૂર્ણ કરનાર ઇશ્વર જ હોય છે. દાન કરવા યોગ્ય જે કામ—ઇચ્છેલો પદાર્થ—ઇશ્વરના મનમાં રહેલો છે તેનું અહુણ સ્તબ્ધ—જે શરણે જતા નથી એવા—જીવોથી ધર્મ શકતું નથી, તેથી મૂળ સ્ત્રીકમાં પ્રણતત્વ—ભગવાનને શરણે રહેવાનું—કહેવામાં આવેલું છે. (અર્થાત્ ભગવાન જે ઇચ્છિત પદાર્થનું દાન કરે છે તેનું અહુણ કરવાને પણ સ્તબ્ધતાનો ત્યાગ કરીને અનન્યાશ્રય કરવાની જરૂર છે.)

પદ્મજાર્ચિતમ્—પ્રહ્લાથી પૂજાએલું ભગવાનનું ચરણકમલ—એ શબ્દથી ભગવાનના ચરણકમલની ધર્મરૂપતાનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. પ્રહ્લાની પ્રાર્થનાથી જ ભગવાનના ચરણકમલનું અહીં આગમન થયું છે. (પ્રહ્લા ભગવાનના ચરણકમલની ધર્મભુદ્ધિથી જ પૂજા કરે છે, ગોપીજનોની માફક સ્નેહથી પૂજા કરતા નથી.)

ધરણિમણ્ડનમ્—પૃથ્વીના અલંકારરૂપ—એ પદવડે ભગવાનનું ચરણકમલ કીર્તિરૂપ છે એમ ગોપીજન કહે છે. ભગવાનનું ચરણકમલ ધરણીનું—પૃથ્વીનું—મંડલ—અલંકાર—છે અથવા તો શોભા છે.

ભગવાનનું ચરણકમલ દુઃખમાં ધ્યાન કરવા યોગ્ય છે તેથી ભગવાનનું ચરણ શ્રીરૂપ અથવા કીર્તિરૂપ છે. (જે ધરણિમણ્ડન પદ વડે ભગવાનના ચરણકમલની કીર્તિનું અહુણ કરવું હોય તો ધ્યેયમાપદિ એ પદવડે ભગવાનના ચરણકમલની શોભાનું અહુણ કરવું; પણ જે ધરણિમણ્ડન પદવડે ભગવાનના ચરણકમલની શોભાનું અહુણ કરવું હોય તો ધ્યેયમાપદિ એ પદવડે ભગવાનના ચરણકમલની કીર્તિનું અહુણ કરવું.)

ચરણપદ્મજમિતિસમ્બન્ધનિરૂપણાદ્ વૈરાગ્યયુક્તં ચ । રમણોત્તીષ્ટપ્રાપકઃ । આર્તિહૃન્નિત્યનિવૈવારકઃ ।
અથ વા । યદ્લોકે પદ્મવિધમુપકારં કરોતિ તદસ્માસ્તેકમેવ કરોત્તિવિતિ પ્રાર્થ્યતે । પ્રણતાસુ કામં
દદાતિ । તત્પૂર્વમુક્તં 'મનસિ નઃ સ્મરં વીર ચચ્છસી'તિ । પ્રકર્ષેણ નમ્નેષુ વા કામં દ્યતિ સ્વપ્ન્યતિ ।
પદ્મજેન પદ્મજયા વા અર્ચિતમૈશ્વર્યાર્થં કામાર્થં વા । પદ્મજૈઃ અર્ચિતમ્ । તત્તુલ્યં વા । અન્યથા

ભગવાનના ચરણને કમલની ઉપમા આપવામાં આવેલી છે તેથી સ્વરૂપની—ચરણની—શ્રેષ્ઠતા
કહેવામાં આવી છે. ભગવાનનું ચરણકમલ જ્ઞાતમ—સૌથી વધારે કલ્યાણરૂપ—છે, અને તેથી જ્ઞાનરૂપ
છે, (કારણ કે જ્ઞાન કલ્યાણરૂપ છે.)

ભગવાનને માટે આર્તિહૃન્ એ પ્રમાણે સંબોધન વાપરવાથી, અને તે ચરણપદ્મજમ્—આપનું
ચરણકમલ—એ પ્રમાણે ચરણકમલનો ભગવાનની સાથે સંબંધ દર્શાવવાથી વૈરાગ્યનું વર્ણન કરવામાં
આવ્યું છે. અર્થાત્ ભગવાનના સંબંધથી જ ભગવાનનું ચરણકમલ વૈરાગ્યયુક્ત છે.

ભગવાનને માટે રમણ સંબોધન વાપરવામાં આવ્યું છે તેનો અર્થ 'ઇષ્ટ વસ્તુઓ આપનાર'
એમ થાય છે, અને આર્તિહૃન્ એ સંબોધનનો અર્થ 'અનિષ્ટ વસ્તુઓને દૂર કરનાર' એમ થાય છે.
(અર્થાત્ ઇષ્ટ વસ્તુ મેળવવાને માટે અને અનિષ્ટ વસ્તુ દૂર કરવાને માટે બીજા કોઈનો આશ્રય કર્યા વિના
ફક્ત ભગવાનનો અથવા ભગવાનના ચરણકમલનો આશ્રય કરવો બેઈએ.)

અથવા આપનું જે ચરણારવિન્દ લોકમાં પાંચ પ્રકારનો ઉપકાર કરે છે તે ચરણારવિન્દ અમારા
ઉપર પાંચ નહિ પણ એક જ ઉપકાર કરો એમ ગોપીજન ભગવાનની પ્રાર્થના કરે છે. ભગવાનનું
ચરણારવિન્દ જગતમાં પાંચ પ્રકારના ઉપકાર કરે છે: (૧) લૌકિક કામનું ખંડન કરવું, (૨) ઐશ્વર્યનું દાન
કરવું, (૩) શરણે આવેલાની ઇચ્છાને પૂર્ણ કરવું, (૪) અલંકરણ, શોભા આપનાર, અને (૫) દુઃખ
દૂર કરનાર. આ પાંચ ઉપકારને બદલે એક જ ઉપકાર—અમારા હૃદયના તાપને દૂર કરવાનો ઉપકાર—
અમારા ઉપર આપનું ચરણકમળ ધરો એવી ગોપીજનની પ્રાર્થના છે. (આ પ્રમાણે બીજા અર્થ કરવામાં
ગોપીજનો પોતાના હૃદયના તાપને દૂર કરવાની પ્રાર્થના કરે છે, પોતે ઇચ્છેલા પદાર્થનું દાન કરવાની
પ્રાર્થના કરતાં નથી.)

જે પ્રણુત છે—અનન્યભાવથી ભગવાનને શરણે જાય છે—તેને ભગવાનનું શ્રીમુખ કામનું દાન
કરે છે, અને તે વાત પહેલાં બારમા ર્લોકમાં મનસિ નઃ સ્મરં વીર ચચ્છસિ એમાં કહેવામાં આવેલી
છે, અને તેથી ત્યાં ભોગની પ્રાર્થના તો સિદ્ધ જ થઈ ગયેલી છે. તેથી આ ર્લોકમાં પ્રણતકામદમ્ એ
પદનો બીજા પ્રકારે અર્થ કરવાની જરૂર છે. પ્રણુત એટલે બહુ જ નમ્ર. આવા અતિનમ્ર ભક્તોમાં
ભગવાનનું ચરણકમલ કામનું દાન—ખંડન—કરે છે. (ર્લોકનો આ પ્રમાણે જ્યારે અર્થ કરીએ ત્યારે
આખા ર્લોકનો અનન્ય આ પ્રમાણે કરવો:—ર્લોકના પૂર્વાર્ધમાં જે ચાર વિશેષણો આપેલાં છે તે
વિશેષણોવાળું અને પાંચ પ્રકારના ઉપકાર કરનારું આપનું ચરણકમલ અમારા તાપનું નિવારણ કરવાને
માટે આપ અમારા સ્તનો ઉપર પધરાવો.) (હવે પદ્મજાર્ચિતમ્ નો બીજા પ્રકારે અર્થ કરવામાં આવે
છે.) પદ્મજ એટલે બ્રહ્મા; અથવા પદ્મજ એટલે લક્ષ્મી. બ્રહ્માએ ઐશ્વર્યને માટે ભગવાનના ચરણકમલની
સેવા કરી, અથવા તો લક્ષ્મીએ કામને માટે ભગવાનના ચરણકમલની સેવા કરી. અથવા તો પદ્મજ
એટલે નખ. પદ્મ એટલે ભગવાનના ચરણરૂપી કમલ અને તેમાં ઉત્પન્ન થનારા પદ્મજો, એટલે નખ.
આ નખથી ભગવાનનું ચરણકમલ અર્ચિત—સેવાએલું—છે. (જગતમાં નખ પગની સાથે બેઠાએલા
છે, એટલે તે સંયોગી દ્રવ્ય કહેવાય છે, અને તેથી પગની સાથે નખનો સંબંધ અનિત્ય હોવાથી નખ
પગથી છૂટા થઈ શકે છે. પરંતુ ભગવાનના નખો સચ્ચિદાનન્દરૂપ હોવાથી સ્વરૂપાત્મક છે એટલે
ભગવાનના નખોને સંયોગી દ્રવ્ય કહી શકાય નહિ; અર્થાત્ ભગવાનના નખ ભગવાનના ચરણકમલથી
છૂટા થઈ શકે નહિ. આ પ્રકારની વસ્તુસ્થિતિ હોવા છતાં પદ્મ આ ર્લોક બોલનારાં ગોપીજનોને
સુબો. ૨૧

તાનિ ચરણપદ્મજન્મ કથં પ્રાપ્તયુઃ । ધરણ્યપિ સ્ત્રી અનલકૃતા ન મુચ્યત્ इति तस्यां पदस्थापनम् ।
 भगवदपेक्षयापि चरणो महान्, आपदि ध्यानमात्रेणैवापदं दूरीकरोतीति । यथैतेषां सर्वोपकारकर्तृ
 तथास्माकमपि करोत्वितिप्रार्थना । अनेन सर्व एव सुरतवन्धा आक्षिप्ताः ॥ १३ ॥

તદનન્તરં તત ઉત્તમાઃ પ્રાર્થયન્તે સુરતેતિ ।

**સુરતવર્ધનં શોકનાશનં સ્વરિતવેણુના સુષ્ટુ ચુમ્બિતમ્ ।
 હિતરરાગવિસ્મારણં નૃણાં વિતર વીર નસ્તેઽધરામૃતમ્ ॥ ૧૪ ॥**

હમણાં ભગવાનના ચરણુકમલના સંબંધને માટે એટલી બધી આર્તિ છે. કે નખ વગેરે જે ભગવાનના ચરણુકમલના સંબંધવાળો પદાર્થ છે તે જ ભગવાનના ચરણુકમલનો સંબંધ પ્રાપ્ત કરવામાં અમારું પૂર્ણ સાધન છે એમ તે ગોપીજનો માને છે; અર્થાત્ નખ ભગવાનના ચરણુકમળમાં જન્મ પ્રાપ્ત કરી શકે છે તેથી તે નખ જ અમારું પૂર્ણ સાધન છે. આ કારણથી આ ગોપીજનોએ ભગવાનના ચરણુકમલને પદ્મજાચિંતમ્ એ પ્રમાણે વર્ણવ્યું છે.) આ પ્રમાણે જે માનવામાં ન આવે તો તે નખ ભગવાનના ચરણુકમલમાં જન્મ કેવી રીતે પ્રાપ્ત કરી શકે? અથવા તો ભગવાનનું ચરણુકમલ નખતુલ્ય છે; અર્થાત્ ભગવાનના ચરણુકમલની અતિશોભા પણ નખથી જ છે, તેથી ભગવાનનું ચરણુકમલ બણે નખથી અર્થિત થએલું છે. ભગવાનના ચરણુકમલમાં રહેલાં ધ્વજા વગેરે ચિહ્નો પણ આ પ્રકારનાં જ છે એમ બાણુવું. અર્થાત્ ધ્વજા વગેરે ચિહ્નો પણ ભગવાનના ચરણુકમલનો સંબંધ મેળવવામાં પૂર્ણ સાધન છે અને તેથી ભગવાનનું ચરણુકમલ તે ચિહ્નોથી અર્થિત થએલું છે.

ધરણી એટલે પૃથ્વી. આ ધરણી પણ સ્ત્રી છે. જે સ્ત્રીએ અલંકાર ધારણ ન કર્યાં હોય તેનો ભોગ થઈ શકે નહિ. તેથી તે ધરણી ઉપર ભગવાને પોતાના ચરણુકમલનું સ્થાપન કરીને ધરણીને અલંકૃત કરી. આ પ્રમાણે ભગવાનનું ચરણુકમલ ધરણીના અલંકારરૂપ છે.

ભગવાનનું ચરણુકમલ ભગવાનના કરતાં પણ અધિક-છે; કારણ કે ભગવાનના ચરણુકમલનું દુઃખમાં ધ્યાન ધરતાં જ તે ચરણુકમલ દુઃખ દૂર કરે છે.

(પ્રણતકામદમ્ એ પદવડે લૌકિક કામનું ખંડન, પદ્મજાચિંતમ્ એ પદવડે બ્રહ્માને ઐશ્વર્યનું અને લક્ષ્મીને કામનું દાન, ધરણીમણ્ડનમ્ એ પદવડે પૃથ્વીને અલંકૃત કરવી, અને ધ્યેયમાપદિ એ પદવડે દુઃખને દૂર કરવું—આ પ્રમાણે ચાર પદ વડે ભગવાનના ચરણુકમલના પાંચ પ્રકારના ઉપકારનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું.) જેમ આપનું—ભગવાનનું—ચરણુકમલ બધાંના—પ્રણુતા વગેરે—ઉપર સર્વ ઉપકાર કરે છે તેમ અમારા ઉપર પણ આપનું ચરણુકમલ અમારા હૃદયનો તાપ દૂર કરીને ઉપકાર કરો એમ આ ગોપીજન ભગવાનને પ્રાર્થના કરે છે. આ પ્રમાણે બધા ય સુરતબન્ધોનું આક્ષેપથી વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. (પ્રણતકામદમ્ એ પદવડે ‘બાહ્ય’ સુરતબન્ધ; પદ્મજાચિંતમ્ એ પદમાં પદ્મજ વડે ‘વિપરીત’ બન્ધ, અને પદ્મજા વડે ‘તિર્યક્’ બન્ધ; ધરણી પદવડે ‘સમ’ બન્ધ; અને ધ્યેયમ્ પદવડે ‘આન્તર’ બન્ધ—આ પ્રમાણે સુરતબન્ધના પાંચ પ્રકારનું આક્ષેપથી વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે.) ૧૩

ત્યાર પછી અન્યપૂર્વા રાજસરાજસી ગોપીજનના કરતાં પણ ઉત્તમ એવાં અન્યપૂર્વા રાજસ-સાત્ત્વિકી ગોપીજનો સુરતવર્ધનમ્ એ શ્લોકમાં ભગવાનની પ્રાર્થના કરે છે.

હે વીર ! સુરતની વૃદ્ધિ કરનાર, શોકનો નાશ કરનાર, સ્વરવાળા વેણુથી યુંખિત અને ખીબ ગળોતું વિરમરણુ કરાવનાર આપનું અધરામૃત અમને અનધિકારીઓને દાન કરો. ૧૪

અધરામૃતં વિતરેતિ । અત્રાપ્યધરામૃતં ગુણાધાયકમ્ । દત્તસ્ય ચતુર્ગુણત્વમેવ વિવક્ષિતમ્ । જ્ઞાનવૈરાગ્યયોરત્રાનુપયોગાત્ । તસ્યૈશ્વર્યમાહ સુરતત્વર્ધનમિતિ । ગોપિકાસુ પરિચ્છિન્નઃ કામઃ અપરિચ્છિન્નેન સહ સંયોગે ક્ષિપ્તો ભવતિ । યથા રસાઃ ક્ષુદુદ્ગોષકા ભવન્તિ તથાયં રસઃ કામોદ્ગોષકઃ । કિન્ચ, ન કેવલમયં કામમેવ પોષયતિ કિન્તુ સર્વાનેવાન્તઃકરણદોષાન્નિવારયતિ । અતઃ શોકનાશકત્વં જ્ઞાનવૈરાગ્યરૂપતા ચ નિરૂપિતા । એશ્વર્યધર્મરૂપતા ચ । યશોરૂપતામાહ । સ્વરિતો નાદયુક્તો યો વેણુઃ, તેન સુષ્ટુ ચુમ્બિતમિતિ । યશો હિ નાદઙ્ઞૈઃ કીર્ત્યેતે । વેણુશ્ચ પરમભક્ત इति તેનાપિ ચુમ્બિતમેવ ન તુ પીતમ્ । इतररागविस्मरणमिति श्रियो रूपम्, सा हि सर्वं विस्मरयतीति । स्वतઃ પુરુષાર્થવેન પ્રમેયબલમુક્તમ્ । પૂર્વેણ પ્રમાણબલમ્ । શોકનાશનમિતિ ફલબલમ્ । સુરતત્વર્ધનમિતિ સાધનબલમ્ ।

આપનું અધરામૃત અમને આપો એમ આ અન્યપૂર્વા રાજસસાત્ત્વિકી ગોપીજનો ભગવાનને પ્રાર્થના કરે છે. આ પ્રલોકમાં પણ પૂર્વ પ્રલોકની માફક ભગવાનનું અધરામૃત ગુણ આપનારૂં છે. (આઠમા પ્રલોકમાં વર્ણન કરવામાં આવેલું અધરામૃત દોષ દૂર કરનારૂં છે, ત્યારે આ પ્રલોકમાં વર્ણન કરવામાં આવેલું અધરામૃત ગુણ આપનારૂં છે; એટલે આ પ્રલોકમાં આઠમા પ્રલોકના અધરામૃતની પુનરુક્તિ નથી.) આ અધરામૃતમાં ચાર ગુણોનું જ વર્ણન કરવાની ઇચ્છા છે, કારણ કે અહીં જ્ઞાન અને વૈરાગ્યનો ઉપયોગ નથી. તેથી આ પ્રલોકમાં અધરામૃતના ઐશ્વર્ય વગેરે ચાર ગુણોનું વર્ણન કરવામાં આવેલું છે. અધરામૃતના ઐશ્વર્યગુણનું વર્ણન કરતાં ગોપીજન કહે છે કે સુરતત્વર્ધનમ્. ત્યારે ગોપિકાઓમાં રહેલા પરિચ્છિન્ન કામનો ભગવાનના અપરિચ્છિન્ન સ્વરૂપ સાથે સંયોગ થાય છે ત્યારે તે પરિચ્છિન્ન કામ કિલ્લ થાય છે. જેમ આયુર્વેદની રસ ઔષધિઓ ભૂખને ભગૃત કરે છે તેમ ભગવાનનો આ અધરરસ કામને ભગૃત કરે છે. વળી, ભગવાનનો આ અધરરસ કૃષ્ટ કામને જ પોષે છે એમ નથી, પરંતુ ચાન્તઃકરણના બધા દોષોનું નિવારણ કરે છે. તેથી ભગવાનનું અધરામૃત શોકનાશક છે એમ વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે અને તે રીતે અધરામૃત જ્ઞાનરૂપ અને વૈરાગ્યરૂપ છે એમ નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું. અથવા તો સુરતત્વર્ધનમ્ એ પદવડે અધરામૃતના ઐશ્વર્યગુણનું અને શોકનાશનમ્ એ પદવડે ધર્મગુણનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે.

અધરામૃતના યશરૂપી ગુણનું વર્ણન કરતાં ગોપીજન કહે છે કે સ્વરિતવેણુના સુષ્ટુ ચુમ્બિતમ્. સ્વરિત એટલે નાદયુક્ત જે વેણુ, તેનાથી ભગવાનનું અધરામૃત સારી રીતે સુંબિત થયેલું છે, કારણ કે નાદ ભણનારાઓ જ યશનું કીર્તન કરે છે. વેણુ ભગવાનનો પરચલક્ટ છે એટલે તેણે પણ ભગવાનના અમૃતરસનું સુંબન જ કર્યું, પણ પાન કર્યું નહિ. (અર્થાત્ પરમ ભક્ત નાદયુક્ત વેણુ અધરામૃતનું સુંદર સુંબન કરીને અધરામૃતના યશનું ગાન કરે છે.)

અધરામૃતના શ્રીરૂપી ગુણનું વર્ણન કરતાં ગોપીજન કહે છે કે इतररागविस्मरणम्. આ પદવડે અધરામૃતના શ્રીરૂપી ગુણનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે, કારણ કે શ્રી—લક્ષ્મી—સર્વનું વિસ્મરણ કરાવે છે (અને તે જ પ્રમાણે ભગવાનનું અધરામૃત પણ ધીજા બધા ય રાગોનું વિસ્મરણ કરાવે છે.)

ભગવાનનું અધરામૃત પોતે જ પુરુષાર્થરૂપ છે, અને તેના વિષે સુરતત્વર્ધનમ્ વગેરે ચાર વિશેષણો વડે પ્રમાણ, પ્રમેય, સાધન અને ફલ એ ચારનું નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે. તેમાં इतररागविस्मरणम् એ વિશેષણ વડે સ્વતઃપુરુષાર્થરૂપ અધરામૃતના પ્રમેયબલનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે, તેની પહેલાંના સ્વરિતવેણુના સુષ્ટુ ચુમ્બિતમ્ એ વિશેષણ વડે અધરામૃતના પ્રમાણબલનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે, શોકનાશનમ્ એ પદ વડે અધરામૃતના ફલબલનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે, અને સુરતત્વર્ધનમ્ એ પદ વડે અધરામૃતના સાધનબલનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. (કૃષ્ણોપનિષદમાં કહેવામાં આવ્યું છે કે વંશસ્તુ મગવાન રુદ્રઃ, વેણુ રુદ્રરૂપ છે; અને વેદઃ સિવઃ સિવો વેદઃ એ શ્રુતિમાં શિવને વેદરૂપ તરીકે

एवं चतुर्विधंपुरुषार्थप्रदं स्वतः पुरुषार्थरूपम् । नृणामस्माकमनधिकारिणां दुर्लभपुरुषार्थानां वा यद्यपीदं देयं न भवति तथापि वितरगुणेन दातुं शक्यत इति वितरेत्युक्तम् । वीरेति सन्बोधनात् शौर्यं नान्यथा संभवतीति निरूपितम् ॥ १४ ॥

एवं त्रिविधा निरूप्य, पुनस्तामस्यः त्रिविधा निरूप्यन्ते । देवनिन्दिकाः सान्त्विकतामस्यः । भगवन्ननिन्दिकाः तामसतामस्यः । स्वनिन्दिका राजसतामस्य इति । अटतीति ।

अटति यद्भवान्हि काननं वृट्टियुं गायते त्वामपश्यताम् ।

कुटिलकुन्तलं श्रीमुखं च ते जड उदीक्षतां पक्ष्मकृद् दृशाम् ॥ १५ ॥

વર્ણવવામાં આવ્યા છે. તેથી વેણુનાદ વેદરૂપ છે, અને વેદ સ્વતઃપ્રમાણ હોવાથી વેણુનાદ પણ સ્વતઃપ્રમાણ છે. આ પ્રકારે સ્વરિત વેણુ સ્વતઃપ્રમાણ વેદાત્મક હોવાથી પ્રમાણરૂપ છે અને તેનાથી इतररागविस्सारणरूप પ્રમેયજ્ઞાન થાય છે, એટલે इतररागविस्सारणम् એ પદ પ્રમેયબલનું વર્ણન કરે છે. સ્વરિતવેણુરૂપી પ્રમાણથી इतररागविस्सारणरूप જે પ્રમેયજ્ઞાન થાય છે તેનું ફલ શોકનાશનમ્ છે, તેથી શોકનાશનમ્ એ પદ ફલબલનું વર્ણન કરે છે. આ શોકનાશનરૂપી ફલને સિદ્ધ કરવાને માટે સાધનની જરૂર રહે છે અને તે સાધન સુરતવર્ધનમ્ એ પદવડે કહેવામાં આવેલું છે.) આ પ્રમાણે અધરામૃત સ્વતઃપુરુષાર્થરૂપ છે અને ચાર પ્રકારનો પુરુષાર્થ આપનાર છે. (લગવાનું અધરામૃત ચાર પ્રકારનો પુરુષાર્થ આપનારું છે એમ સુરતવર્ધનમ્ ઇલાદિ ચાર વિશેષણો સૂચવે છે. સુરતવર્ધનમ્ કામનું, શોકનાશનમ્ મોક્ષનું, સ્વરિતવેણુના સુષ્ટુ સુખિવતમ્ ધર્મનું અને इतररागविस्सारणम् અર્થનું નિરૂપણ કરે છે, અને આ રીતે ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ એ ચાર પુરુષાર્થોનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે.)

અમે કેવળ ન છીએ, અનધિકારી છીએ, અથવા તો બધા પુરુષાર્થ અમને દુર્લભ છે; તેથી જો કે આપનું સ્વતઃપુરુષાર્થરૂપ ચાર ગુણોવાળું અધરામૃત અમને આપવા યોગ્ય નથી છતાં પણ આપના વિતરણ—દાન—ગુણને લીધે તે અધરામૃતનું દાન અમને કરી શકાય એમ છે. આ હેતુથી ગોપીજનોએ વિતર—દાન કરો—એ પ્રમાણે લગવાનને પ્રાર્થના કરી. (અનધિકારી, નિરસાધન, જીવોને પણ લગવાન પોતાનામાં રહેલા વિતરણ—દાન—ગુણથી પરમ પુરુષાર્થ આપે છે, તેથી વિતરણધર્મ લગવાનના અધિક ઉત્કર્ષનું સૂચન કરે છે.)

લગવાનને વીર એ પ્રમાણે જે સંબોધન કરવામાં આવ્યું છે તેનો ભાવ એવો છે કે લગવાનનું શૌર્ય બીજે પ્રકારે સંભવતું નથી. અર્થાત્ આપ આપના અધરામૃતનું અમને દાન કરશો તો જ આપનું શૌર્ય સંભવશે, અન્યથા નહિ જ. ૧૪

આ પ્રમાણે ૧૨-૧૪ એ ત્રણ શ્લોકોમાં અન્યપૂર્વા રાજસ ગોપીજનોના તામસ, રાજસ અને સાન્વિક એ ત્રણ પ્રકારનું વર્ણન કરીને હવે ૧૫-૧૭ એ ત્રણ શ્લોકોની અંદર અન્યપૂર્વા તામસ ગોપીજનોના સાન્વિક, તામસ અને રાજસ એ ત્રણ પ્રકારનું વર્ણન કરવામાં આવે છે. દેવની નિન્દા કરનારાં ગોપીજનો સાન્વિકતામસ છે, લગવાનની નિન્દા કરનારાં ગોપીજનો તામસતામસ છે અને પોતાની નિન્દા કરનારાં ગોપીજનો રાજસતામસ છે. હવે અટતિ એ શ્લોક અન્યપૂર્વા તામસસાન્વિક ગોપીજનો બોલે છે:—

આપ જ્યારે દિવસે વનમાં પધારો છો ત્યારે આપનાં દર્શન નહિ થવાથી અમને એક ક્ષણ પણ યુગ જેવી લાગે છે. અમે જ્યારે વાંકા કેશવાળા શ્રીમુખનું દર્શન કરીએ છીએ ત્યારે નેત્રોની પાંખ કરનાર બ્રહ્મા અમને જડ લાગે છે. ૧૫

ભવાન્ અહિ કાનનં યદટતિ, તત્ર દિવસે ત્રુટિઃ યુગાયતે । તત્ર નિમિત્તં ત્વામપદ્યતા-
મિતિ । યદા પુનઃ પદ્યામઃ, તવા કુટિલકુન્તલં શ્રીમુખં તે સદીક્ષતાં નોડ્સાકં યઃ પદ્મકૃદ્
બ્રહ્મા સ જહઃ । યથા દેવાનાં પદ્મ ન કરોતિ, અલૌકિકદ્રષ્ટવાત્, તદપેક્ષ્યાપ્યલૌકિકદ્રષ્ટવાદ-
સ્માકમપિ પદ્મકરણમનુચિતમ્ । અતોડનુચિતકરણાત્ જહઃ । દેવા હિ બહુકાલં જીવન્તિ તથા વયમપિ
ત્રુટિર્યુગાયત ઇતિ । ત્રુટિશબ્દોડ્સિચ્યામ્ । યદિ સાર્થકં ગમનં ભવેત્ તથાપિ ન કાચિચ્ચિન્તા । પરમહિ
કાનનમેવાટતિ, ન તુ કાનને કચ્ચન પુરુષાર્થઃ । અસ્માકં ચ ન વહિર્ગમનં સંભવતિ । एवं દેવત્વં
ભગવતા સંપાદિતમ્ । મૂર્લોં બ્રહ્મા તાદૃશીનાં પદ્મકૃત્ ॥ ૧૫ ॥

તદપેક્ષયા હીના આહુઃ પતીતિ ।

પતિસુતાન્વયભ્રાતૃવાન્ધવાનતિવિલહ્ય તેડ્સન્યચ્યુતાગતાઃ ।

ગતિવિવદસ્તવોદ્ગીતમોહિતાઃ ક્રિતવ યોષિતઃ કસ્ત્યજેન્નિશિ ॥ ૧૬ ॥

આપ ન્યારે દિવસે વનમાં ફરો છો ત્યારે ત્રુટિ—એક પળ—યુગ જેવી લાગે છે. એક પળ યુગ
જેવી લાગે છે તેનું કારણ જણાવતાં ગોપીજનો કહે છે કે ત્વામપદ્યતામ્, આપનાં દર્શન નહિ થવાથી.
પણ ન્યારે અમે આપનાં દર્શન કરીએ છીએ ત્યારે આપના વાંકા કેશવાળા શ્રીમુખનાં દર્શન થતાં અમને
લાગે છે કે અમારી આંખોની પાંપણો કરનાર પ્રહ્મા જડ છે. (અમે ન્યારે આપના શ્રીમુખનાં દર્શન કરીએ
છીએ ત્યારે અમારી આંખોની પાંપણો વચ્ચે નડવાથી આપનો વિરહ થાય છે, અને તેથી આંખોની
પાંપણો કરનાર પ્રહ્મા અમને જડ લાગે છે.) જેમ દેવો અલૌકિક દ્રષ્ટા હોવાથી પ્રહ્મા તેમની આંખોને
પાંપણો કરતા નથી, તેમ અમારી પણ આંખોને પાંપણો કરવી યોગ્ય નથી, કારણ કે દેવોના કરતાં અમે
વધારે અલૌકિક દ્રષ્ટા છીએ. તેથી પ્રહ્માએ અમારી આંખોને જે પાંપણો કરી છે તે અયોગ્ય છે, અને તેથી
તે જડ છે. દેવો ગરેખર લાંબા કાળ સુધી જીવે છે; તેમ અમે પણ લાંબો કાળ જીવીએ છીએ, કારણ કે
ત્રુટિર્યુગાયતે, એક પળ યુગ જેવી થાય છે. ત્રુટિ શબ્દ નરજાતિ અને નાન્યતરજાતિનો છે. જો આપનું
વનમાં પધારવાનું સાર્થક થતું હોય તો તો અમને કોઈ જાતની ચિન્તા નથી; પરંતુ દિવસે વનમાં જ
આપ ફરો છો, અને વનમાં કોઈ જાતનો પુરુષાર્થ નથી. અમારું ઘરની બહાર જવું સંભવતું નથી. (દિવસે
આપ પ્રયોજન વિના વનમાં ફરો છો, તે વખતે અમને આપનાં દર્શન થતાં નથી અને અમે ઘરની બહાર
જઈ શકતાં નથી, તેથી એક પળ પણ યુગ જેવી લાંબી થાય છે; સાચકાલે અમને આપના શ્રીમુખનાં
દર્શન થાય છે. આ પ્રકારે અમે અલૌકિક પદાર્થનાં દર્શન કરનારાં છીએ અને દીર્ઘ કાળ જીવનારાં છીએ;
એટલે) આ પ્રમાણે ભગવાને તો અમને દેવ જેવાં બનાવેલાં છે (પણ સાચકાલે આપના શ્રીમુખનાં દર્શન
કરતી વખતે અમારી આંખોની પાંપણો દર્શનમાં આડ આવે છે) તેથી અમારી આંખોની પાંપણો
કરનાર પ્રહ્મા મૂર્ખ છે. (આ શ્લોકમાં પ્રહ્મદેવની નિન્દા કરવાથી આ શ્લોક બોલનાર ગોપીજનો
તામસસાત્વિક છે.) ૧૫

અન્યપૂર્વા તામસસાત્વિક ગોપીજનોથી ઉતરતી કોટિનાં અન્યપૂર્વા તામસતામસ ગોપીજનો પતિ
ઇત્યાદિ શ્લોકમાં ભગવાનની નિન્દા કરે છે:—

પતિ, પુત્ર, વંશ, ભાઈ, પાન્ધવો (જેમનું ઉદ્ધવન થઈ શકે નહિ
એવાં) આ બધાનું ઉદ્ધવન કરીને, હે અચ્યુત !, ગતિને જાણનાર એવાં
અમે આપ ગતિ જાણનારની પાસે આભ્યાં છીએ: આપ ગતિ જાણનારના
ઉચ્ચ ગાનથી મોહિત થએલી સ્ત્રીઓનો, હે ક્રિતવ—કપટી—!, રાત્રીએ
કોણુ ભાગ કરે ? ૧૬

હે અચ્યુત, સ્વતઃ કામનિવૃત્તિમયરહિત । પતિઃ, સુતાઃ, અન્વયો વંશઃ, ખ્રાતરઃ, બ્રાન્ધવાઃ સંવન્ધનઃ, એ તે સર્વથા અવિલક્ષ્યાઃ, તાનપ્યતિવિલક્ષ્ય તે અન્તિ સમાગતાઃ । ત્વં સર્વેષાં ગતિં જાનાસીતિ ગતિવિત્ સર્વૈર્યાવતી ગતિઃ સંપાદ્યતે તાં ભવાનેવ દાસ્યતીતિ । વયં વા ગતિવિદઃ તેષાં ભજને ભગવદ્ભજને ચ તારતમ્યવિદઃ । કિન્ન, તવ ડહીતેન ચ મોહિતાઃ । અતો મોહયિત્વા સમાનીય ઉભયઞ્જાર્થમરણ્યે નિશિ યોષિતઃ કસ્યજેત્ । સર્વદૈવ સ્ત્રિયો ન ત્યાગ્યાઃ । સુતરામરણ્યે । સુતરાં નિશિ । યદર્થં વા સમાહૃતાઃ, તદપ્યદત્ત્વેલમિપ્રાયેણ સમ્બોધનમ્ । કિતવાનાં વયં સંવન્ધન્યઃ । અતોડસ્માકં તેષુ ન પ્રવેશઃ ॥ ૧૬ ॥

હે અચ્યુત ! સ્વતઃ કામની નિવૃત્તિના લયથી રહિત ! (ન્યારે ભગવાન વિનાના ખીજા કોઇનો કામ નિવૃત્ત થઈ બંધ છે ત્યારે તે ખીજા પોતે જ તે લીલામાંથી નિવૃત્ત થઈ બંધ છે, પરંતુ ભગવાન પોતે પોતાની લીલામાંથી કોઈ પણ વખત નિવૃત્ત થતા નથી, કારણ કે તેમનો પોતાનો કામ નિવૃત્ત થતો નથી.) પતિ, પુત્રો, અન્વય એટલે વંશ, ભાઈઓ, બાન્ધવો એટલે સગાંબહુલાંઓઃ આ બધાંઓનું ઉદ્ધંધન સર્વથા થઈ શકે નહિ, છતાં તેમનું પણ અતિ ઉદ્ધંધન કરીને આપની સમીપ અમે આવેલાં છીએ. આપ સર્વની ગતિને બાણો છો એટલે આપ ગતિવિત્ છો, કારણ કે બધા જેટલી ગતિ સંપાદન કરે છે તેટલી ગતિ આપ જ આપશો. અથવા તો અમે ગતિવિત્—ગતિને બાણનારાં—છીએ, કારણ કે પતિ વગેરેનું ભજન અને ભગવાનનું ભજન એ બે પ્રકારના ભજનનું અમે તારતમ્ય બાણીએ છીએ.

વળી, આપના ઉચ્ચ ગાનથી અમને મોહ થયો. (આપ ગતિ બાણનાર છો અને અમે પતિ વગેરેનું ભજન અને આપનું ભજન એ બેની તારતમ્યરૂપી ગતિ બાણનારાં છીએ. તેથી ગતિજ્ઞાનને લીધે અને આપના ઉચ્ચ ગાનથી થએલા મોહને લીધે અમે આપની ખાસે આવ્યાં છીએ.) તેથી અમારામાં મોહ ઉત્પન્ન કરીને, અમને અહીં આણીને, પતિવગેરેથી અને આપનાથી એમ બે ય બાણથી ઇંશ કરવાને માટે, અરણ્યમાં રાત્રીએ અમો સ્ત્રીઓનો (આપના વિના ખીજા) કોણુ લાગ કરે ? હુમ્મેશાં જ સ્ત્રીઓ લાગ કરવા યોગ્ય નથી; તેમાં ય ખાસ કરીને વનમાં, તેમાં પણ ખાસ કરીને રાત્રીએ. (ભગવાન ગોપીજનોનો અરણ્યમાં રાત્રીએ લાગ કરે છે તેથી તેમને કિતવ—કપટી—કહેવામાં આવે છે, કારણ કે કપટી લોકો અરણ્યમાં છેતરીને લાગ કરે છે. કિતવ એ સંબોધનનું ખીજું પણ તાત્પર્ય છે એમ જણાવતાં કહે છે કે) અથવા તો જે વસ્તુને માટે આપે અમને અહીં બોલાવ્યાં તે વસ્તુ જ અમને આપ્યા વિના અમારો લાગ કરો છો—આ અભિપ્રાયથી ગોપીજનો ભગવાનને કિતવ એ પ્રમાણે સંબોધે છે.

અથવા તો મૂળ શ્લોકમાં કિતવયોષિતઃ એમ એક સમસ્ત પદ લેવું. અમે તો કિતવોના—કપટી ગોપોના—માત્ર સંબંધવાળાં છીએ, અમે તેમની સ્ત્રીઓ, પત્ની, નથી; અને તેથી અમારો તેમનામાં પ્રવેશ થઈ શકતો નથી. (ગોપીજનો ભગવાનને કિતવ ન કહેતાં પોતાના પતિને કિતવ કહે છે અને પોતાની બાતને કિતવયોષિતઃ કહે છે. આનું તાત્પર્ય આ પ્રમાણે છે:—ગોપીજનો કહે છે કે કિતવો—ગોપો—સાથે અમારો માત્ર સંબંધ જ છે, અમે તેમની પત્નીઓ નથી અને તેમણે અમારો ભોગ કર્યો નથી, કારણ કે અમારો ભોગ ફક્ત ભગવાન જ કરી શકે છે. ગોપોને તો ફક્ત અભિમાન જ છે કે અમે ગોપીઓના ઘણી છીએ. જેમ રાસ વખતે ગોપીજનો ભગવાનની ખાસે હતાં છતાં પણ યોગમાયાના મોહથી ગોપો માનવા લાગ્યા કે અમારી સ્ત્રીઓ અમારી ખાસે જ છે, તેમ હુમ્મેશાં ગોપોને યોગમાયાના મોહને લીધે ફક્ત અભિમાન જ રહે છે કે ગોપીઓ અમારી પત્ની છે અને અમે તેમના પતિ છીએ, પરંતુ ગોપો ગોપીઓનો ભોગ કરતા નથી. ગોપીજનોને પુત્ર વગેરે જે પ્રભા થઈ તે તો અલૌકિક પ્રકારવડે ભગવાનની દ્વારા જ થઈ છે. ગોપો ગોપીઓના પતિ નથી છતાં ગોપીઓ તેમને પોતાના પતિ તરીકે જે સ્વીકારે છે તે તો રસના પોષણને માટે જ, કારણ કે ‘રસ ખીજાની સ્ત્રીમાં જ સિદ્ધ થાય છે’ એવો વાસ્તવિક મુનિનો સિદ્ધાન્ત છે. તેથી વાસ્તવિક રીતે ગોપીજનોનો ભોગ કરવા એકલા ભગવાન જ યોગ્ય છે એવો સિદ્ધાન્ત છે.) ૧૬

તત ઉત્તમા આત્માનેવ નિન્દન્તિ રહસીતિ ।

રહસિ સંવિદં હૃદ્વ્યોદયં પ્રહસિતાનનં પ્રેમવીક્ષણમ્ ।

બૃહદુરઃ શ્રિયો વીક્ષ્ય ધામ તે મુહુરતિસ્પૃહં મુહ્યતે મનઃ ॥ ૧૭ ॥

નો મનઃ અતિસ્પૃહં સત્ મુહ્યત્ત્વમ્ ઇતિ । તત્ર કારણત્રયં ગુણત્રયસહિતમ્ ।

વાક્યં હાસ્યમુરશ્ચૈવ કામાનન્દાધિકારિણઃ ।

રહસિ એકાન્તે યા સંવિદ્ જ્ઞાનં વા પૂર્વવત્ । હૃદ્વ્યસ્ય કામસ્ય ઉદયો યેન તાદૃશમ્ । પ્રહસિતયુક્તમાનનં પ્રેમપૂર્વકં વીક્ષણં ચ ચર્ચિન્મ્ । શ્રિયો ધામ બૃહદુરઃ । ભગવદ્ગૂપ્તસ્ય વા ષટ્કુણ્ડલ-મુચ્યતે । રહસિ સંવિદો યત્સાદિતિ । ઇત્યાદૃશં ત્વામ્ । હૃદ્વ્યસ્ય ઉદયો યસ્માન્ । પ્રહસિતમાનનં

અન્યપૂર્વા તામસતામસ ગોપીજન કરતાં ઉત્તમ અન્યપૂર્વા તામસરાજસ ગોપીજનો રહસિ એ પ્રલોકમાં પોતાની બાતને જ નિન્દે છે:--

કામને ઉદ્દીપત કરનારી આપની એકાન્તની વાતચીત, પ્રેમપૂર્વક

કટાક્ષવાળું હસતું આપનું શ્રીમુખ, અને શ્રીના ધામરૂપ આપનું વક્ષઃસ્થલ—

એ ત્રણનાં ખૂબ દર્શન કરીને અતિશય સ્પૃહાવાળું અમારું મન વારંવાર

મોહ પામે છે. ૧૭

અમારું મન ઘણું ઇચ્છાવાળું છે અને તે મોહ પામે છે. ત્રણ ગુણ સહિત ત્રણ કારણને લીધે અમારા મનને મોહ થાય છે: વાક્ય, હાસ્ય અને વક્ષઃસ્થલ એ ત્રણ અનુક્રમે કામ, આનન્દ અને અધિકારીનો ઘોષ કરે છે. (મધુરતા, મનોહર વાક્યો અને વિદ્વાનોને આનન્દ આપનાર: આ ત્રણ ગુણો વાક્યના છે. આ ત્રણ ગુણવાળું ભગવાનનું વાક્ય, હાસ્યવાળું મુખ અને વક્ષઃસ્થલ એ ત્રણ મનને મોહ પમાડવાનાં કારણો છે. અથવા તો વાક્ય, હાસ્ય અને વક્ષઃસ્થલ એ ત્રણ મોહનાં કારણો છે અને તે દરેક કારણને એક ગુણ છે: વાક્યનો ગુણ હૃદ્વ્યોદયમ્, કામને જગાડનાર; હાસ્યનો ગુણ પ્રેમવીક્ષણમ્, પ્રેમપૂર્વક કટાક્ષવાળું; અને વક્ષઃસ્થલનો ગુણ શ્રિયો ધામ, શ્રીનું સ્થાન; આ પ્રમાણે ત્રણ કારણોના એકંદરે ત્રણ ગુણો છે. બન્ધ વગેરેનું જ્ઞાન આપવાથી વાક્ય કામને બલગૃત કરે છે, હાસ્ય આનન્દ ઉત્પન્ન કરે છે અને લક્ષ્મીનું ધામ હોવાથી વક્ષઃસ્થલ અધિકારીઓનો ઘોષ કરે છે.)

રહસ્યમાં—એકાન્તમાં—જે સંવિત્—વાક્ય અથવા પૂર્વવત્ જ્ઞાન.—(એકાન્તમાં જ્ઞાન જે વાક્યે થાય તે વાક્ય રહસિસંવિત્ કહેવાય છે. અર્થાત્ જ્યારે વાક્યનું નિરૂપણ કરવામાં આવે ત્યારે જેમ વાક્યમાં મધુરતા વગેરે ત્રણ ગુણો ભેવામાં આવે છે તેમ તે વાક્યથી ઉત્પન્ન થતા જ્ઞાનમાં પણ એ ત્રણ ગુણો ભેવામાં આવે છે. અર્થાત્ જ્ઞાન પણ પૂર્વવત્, વાક્યના જેવું જ, છે.) હૃદ્વ્યનો—કામનો—ઉદય જેનાથી થાય છે તે વાક્ય હૃદ્વ્યોદયમ્ છે. હાસ્યવાળું મુખ, જેમાં પ્રેમપૂર્વક કટાક્ષ છે. ભગવાનનું મોહું વક્ષઃસ્થલ લક્ષ્મીનું ધામ છે.

અથવા તો ભગવાનનું સ્વરૂપ છ ગુણોવાળું છે એમ આ પ્રલોકમાં કહેવામાં આવ્યું છે. (રહસિસંવિદમ્, હૃદ્વ્યોદયમ્, પ્રહસિતાનનમ્ અને પ્રેમવીક્ષણમ્ એ ચારમાં બહુનીહિ સમાસ છે અને તે ભગવાનના સ્વરૂપનાં વિશેષણો છે. બાકીના બે ગુણો બૃહદુરઃ અને શ્રિયો ધામ છે.) એકાન્તમાં સંવિત્—વાક્ય—છે જેમાંથી એવા આપને (ભેધને,) કામનો ઉદય છે જેમાંથી, હાસ્યવાળું મુખ છે જેમનું, પ્રેમપૂર્વક કટાક્ષ છે જેમનાં, (એવા આપને ભેધને,) મોહું વક્ષઃસ્થલ અને લક્ષ્મીનું ધામ એ બે ભેધને (અમારું મન મોહ પામે છે.) (રહસિસંવિદમ્ માં ભગવાનના વાક્યનું કથન છે અને ભગવદ્વાક્ય તો સ્પષ્ટ પ્રમાણરૂપ જ છે. હૃદ્વ્યોદયમ્ માં પ્રમેયબલનું કથન કર્યું છે; કારણ કે ભગવાનના

ચલ્ય । પ્રેમપૂર્વકં વીક્ષણં તસ્ય । વૃહદુરઃ શ્રીધામ ચ વીક્ષ્ય । પ્રમાણાદિબલરૂપતા ભગવદ્રૂપે નિરૂ-
પિતા । વક્ષસિ ચ સ્વસ્થિત્યર્થં યશઃ શ્રીશ્ચ નિરૂપિતા । મુલ્લદર્શનેનૈવ પ્રહસિતયુક્તવાત્ પૂર્વસ્થિત્યભાવઃ ।
તતઃ કામઃ । પ્રેમવીક્ષણેન ચ તસ્ય સ્થિરીકરણમ્ । તતઃ સ્વયોગ્યતા । તતો ભોગચાતુર્યં પ્રથમવિશેષ-
ણેન । एवं सर्वं भविष्यतीति अतिस्पृहायुक्तं मनः मुह्यते केवलं मोहं प्राप्नोति पदार्थालाभात् मुहु-
र्मूर्च्छां समायातीति जीवनमरणान्यतराभावात् धिग्जीवनमित्यर्थः ॥ १७ ॥

પુનરનન્યપૂર્વાં ઇતાવત્કાલં મનોરથાભિનિવિષ્ટા કિન્દ્રિત્પ્રાર્થયતે વ્રજવનૌકસામિતિ ।

व्रजवनौकसां व्यक्तिरंग ते वृजिनहृदयलं विश्वमङ्गलम् ।

त्यज मनाक् च नस्त्वस्स्पृहात्मनां स्वजनहृद्गुजां यन्निषूदनम् ॥ १८ ॥

પ્રમાણરૂપ શૃંગારરસવાણાં વાક્યોથી કામના ઉદયનું જ જ્ઞાન થાય છે. પ્રહસિતાનનમ્ માં સાધનનું વર્ણન છે, કારણ કે આવા હાસ્યવાળું ભગવાનનું શ્રીમુખ બધાં રૂણો સાધી શકે છે. પ્રેમવીક્ષણમ્ માં ફલનું વર્ણન છે, કારણ કે ભગવાન પ્રેમપૂર્વક લક્ષ્યો તરફ જીવે એ જ વાત ફલ તરીકે સિદ્ધ કરવાની છે.) આ પ્રમાણે આર વિશેષણો વડે ભગવાનના સ્વરૂપમાં પ્રમાણ, પ્રમેય, સાધન અને ફલ એ આર પ્રકારના બલનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું. આ શ્લોકે ઝોલનારાં ગોપીજનોને ભગવાનના વક્ષઃસ્થલ ઉપર સ્થિતિ કરવાને માટે વૃહદુરઃ એ પદવડે યશનું નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે (ભગવાનનું વક્ષઃસ્થલ મોહું છે; અને મોહું વક્ષઃસ્થલ યશનું સૂચન કરે છે એમ શાસ્ત્ર કહે છે. એટલે વૃહદુરઃ એ પદ વડે યશનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે); અને શ્રિયો ધામ એ પદ વડે શ્રીનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે.

ભગવાનના હાસ્યયુક્ત મુખનું દર્શન કરતાંની સાથે જ આ ગોપીજનોની પૂર્વ સ્થિતિ નષ્ટ થઈ ગઈ. (ગોપીજનોને જે પહેલાં માન હતું તે ભગવાનના હાસ્યવાળા મુખનું દર્શન કરવાથી જતું રહ્યું. હાસ્ય એ માયા છે તેથી ગોપીજનોનું માન નષ્ટ થઈ ગયું અને તેમને ભગવાનને માટે પરમ ઉત્કણ્ઠ થઈ. આ પ્રમાણે પ્રહસિતાનનમ્ એ પદવડે ગોપીજનોનું માન જતું રહ્યું એમ કહેવામાં આવ્યું.) પછી હૃદયોદયમ્ એ પદવડે કામનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું અને પ્રેમવીક્ષણમ્ એ પદવડે તે કામ સ્થિર કરવામાં આવ્યો એમ કહેવામાં આવ્યું છે. પછી વૃહદુરઃ શ્રિયો ધામ એ શબ્દો વડે 'ભગવાનના મોટા વક્ષઃસ્થલ ઉપર સ્થિતિ કરવાને માટે અમારી—ગોપીજનોની—યોગ્યતા છે' એમ કહેવામાં આવ્યું. પછીથી રહસિસંવિદમ્ એ પ્રથમ વિશેષણ વડે 'એકાન્તમાં જે રસસંબંધી વાક્યો તેનાથી અમને—ગોપીજનોને—લોગ કરવાની હોંશિઆરી પણ સિદ્ધ થાય છે' એમ કહેવામાં આવ્યું.

આ પ્રમાણે અમને બધું જ સિદ્ધ થઈ જશે એ વિચારથી અંતિ સ્પૃહાવાળું અમારું મન મોહ પામે છે, કેવલ મોહ પામે છે, ઇષ્ટ પદાર્થ નહિ મળવાથી વારંવાર મૂર્ચ્છા પામે છે. આ પ્રમાણે અમે બરોબર જીવી શકતાં નથી તેમ જ મરી પણ જતાં નથી—જીવન અને મરણ એ બેમાંથી એક પણ થતું નથી—તેથી 'વિધક્ષર છે આ જીવનને!' એ પ્રમાણે ગોપીજનોના કહેવાનો અર્થ છે. આ પ્રમાણે આ શ્લોકમાં ગોપીજનોએ પોતાની નિન્દા કરી. ૧૭

હવે અલ્યાર સુધી મનોરથ કરતી અનન્યપૂર્વાં તામસસાત્ત્વિક ગોપીજન વ્રજવનૌકસામ્ એ શ્લોકમાં કાંઈક પ્રાર્થના કરે છે.

હે અંગ ! આપની વ્યક્તિ—આપનું સ્વરૂપ—વ્રજવાસીઓના પાપનો નાશ કરનારી છે અને અખિલ વિશ્વને મંગલરૂપ છે. સ્વજનના—ગોપીજનોના—હૃદયના રોગોનો જેનાથી નાશ થાય તેવા આપના સ્વરૂપનું જરા પણ દાન આપની સ્પૃહાવાળાં અમને કરો. ૧૮

इयं ते व्यक्तिः ब्रजवनौकसां वृजिनहन्त्री पापनाशिका । विश्वस्याप्यत्यर्थं मङ्गलरूपं दोष-
निवर्तकं विशेषाकारेणास्माकमेव, गुणाधायकं सर्वेषाम् । अत एतादृशं मनाक् त्यज । त्यागावश्यकत्वे
हेतुः त्वत्स्पृहात्मनामिति । त्वय्येव स्पृहायुक्त आत्मा अन्तःकरणं यासाम् । किं त्यक्तव्यमित्या-
शङ्कयामाह स्वजनेति । स्वजनानां गोपिकानां हृद्गुजां हृदयरोगाणां कामरूपाणां यदेव निषूदनं
भवति, नितरां सूदनं नाशनं यस्मात् । केषाञ्चित्फलदाता, तादृशोऽस्माकं रोगनिवर्तको भवत्विति ॥१८॥

काचिद्राजसतामसी सखेदमाह यत्त इति ।

यत्ते सुजातचरणाम्बुरुहं स्तनेषु भीताः शनैः प्रिय दधीमहि कर्कशेषु ।

तेनाટવીમટસિ તદ્ વ્યથતે ન કિંસ્વિત્ કૂર્પાદિભિર્મમતિ ધીર્ભવદાયુષાં નઃ ॥ ૧૯ ॥

सुजातं यच्चरणाम्बुरुहं चरणकमलं भीताः सत्यः स्तनेषु शनैर्दधीमहि । शनैर्धारणे हेतुः
कर्कशेष्विति । प्रियेतिसम्बोधनात् स्नेहाद्वारणम् । सुजातमिति तथा महत् सम्यक्प्रकारोत्पन्नं शीतलं
सुगन्धि तापनाशकं भवति । अतः स्तनेषु स्थापनम् । प्रियत्वात् धार्ष्ट्येन स्थापनम् । तेनैवातिकोमलेन
अस्मान् त्यक्त्वा अस्मद्दोषेण इदानीमटवीमटसि । स्वयमदुःखेन स्थित्वा वद्यन्यस्मै दुःखं दातुं शक्नु-

આપનું આ સ્વરૂપ મળવાસીઓના વૃજિનનો—પાપનો—નાશ કરનારું છે; અને વળી અખિલ
વિશ્વને ઘણું મંગલરૂપ છે, અર્થાત્ આપનું સ્વરૂપ ખાસ કરીને અમારા જે દોષનું નિવારણ કરનાર છે,
બધાંને તો તે શુભ આપનારું છે. તેથી આ પ્રકારના આપના આનન્દમય સ્વરૂપનું જરાક પણ અમારામાં
સ્થાપન કરો. ભગવાને પોતાના સ્વરૂપનું સ્થાપન અમારા વિષે કરવું જે જોઈએ તેનું કારણ દર્શાવતાં
ગોપીજન કહે છે કે ત્વસ્પૃહાત્મનામ્, આપની સ્પૃહાવાળાં. આપનામાં જે સ્પૃહાવાળો આત્મા—
અન્તઃકરણ—છે જેમનો એવાં અમે—ગોપીજનો—છીએ.

‘મારે શાનું સ્થાપન કરવું’ એમ જો ભગવાનને શંકા થાય તો ગોપીજન કહે છે કે સ્વજનઠ.
સ્વજનોના—ગોપિકાઓના—કામરૂપી હૃદયરોગીનો જે વસ્તુ સંપૂર્ણ નાશ કરે છે તેનું—ભગવાનના
સ્વરૂપનું—સ્થાપન અમારે વિષે કરો. નિષૂદન એટલે જે વસ્તુથી સંપૂર્ણ નાશ થાય તે. કેટલાકના
પાપોનો નાશ કરનાર અને કેટલાકને ફલનું દાન કરનાર એવા આપ અમારા કામરૂપી રોગનો નાશ કરો
એમ આ પ્રલોકમાં ગોપીજન ભગવાનને પ્રાર્થના કરે છે. ૧૮

કોઈકે શક્તતામસી અનન્યપૂર્વા ગોપીજન જેઠ સાથે કહે છે કે યત્તે.

हे प्रिय ! अमे अमारा कठिन स्तनो उपर आपतुं जे सुंदर
ચરણકમલ ખહીતાં ખહીતાં ધીમેથી પધરાવીએ છીએ તે કોમલ ચરણકમલ
વડે આપ વનમાં ફરો છો, તેથી આપ જેમનું આયુષ્ય-જીવન-છો એવી
અમે જે ગોપીઓ તેમની બુદ્ધિને ભ્રમ થાય છે કે આપના તે કોમલ
ચરણકમલને કાંકરાઓ વગેરેથી દુઃખ નહિ થતું હોય ? ૧૯

સુભત—સુંદર—જે આપનું ચરણામ્બુરુહ—ચરણકમલ—તેને અમે ખહીતાં ખહીતાં ધીમેથી
સ્તનો ઉપર પધરાવીએ છીએ. ભગવાનનું ચરણાવિન્દ સ્તનો ઉપર ધીમેથી પધરાવવાનું કારણ દર્શાવતાં
ગોપીજન કહે છે કે કર્કશેષુ, સ્તનો કર્કશ—કઠિન—છે તેથી. ગોપીજન ભગવાનને પ્રિય એ પ્રમાણે
સંબોધન કરે છે તેથી માલમ પડે છે કે ગોપીજન ભગવાનનું સુંદર ચરણકમલ એકથી પોતાના સ્તનો
ઉપર પધરાવે છે. આપનું ચરણકમલ સુભત છે, એટલે કે મોટું, સારી રીતે ખીલેલું, શીતલ, સુગન્ધિ
અને તાપનાશક છે. તેથી આપનું સુંદર ચરણકમલ અમે અમારા સ્તનો ઉપર પધરાવીએ છીએ. ભગવાન
ગોપીજનના પ્રિય છે, તેથી ગોપીજન ભગવાનનું ચરણકમલ પોતાના સ્તનો ઉપર ધૃષ્ટતાથી—હિમ્મતથી—
પધરાવે છે. અમારા દોષને લીધે અમારો ત્યાગ કરીને આપ તે કોમલ ચરણકમલ વડે વનમાં ફરો છો.

પોતે દુઃખી થયા વિના જો ખીજને દુઃખ આપી શકાય તો પછી તે ખીજને દુઃખ આપે, પરંતુ
પોતે પણ દુઃખી થાય તો ખીજને દુઃખ ન આપે. તેથી અમને સંદેહ થાય છે કે આપને દુઃખ થાય છે કે

યાત્ તર્હિ પ્રયચ્છેત્ ન તુ સ્વયમપિ દુઃખં પ્રાપ્ય । તત્રાસ્માકં સંદેહઃ, કિં વ્યથતે ન વેતિ । સ્વિદિ-
ત્યુલ્લેક્ષાયામ્ । કિં ન વ્યથતે, અપિ તુ વ્યથત એવ । કૂર્પાદિભિઃ શર્કરાદિભિઃ । કૂર્પશબ્દેન વિષમાઃ
શર્કરા ઉચ્યન્તે । તર્હિ વ્યથત એવ કથમુત્પેક્ષયતે તત્રાહ ભ્રમતિ ધીરિતિ । બુદ્ધિઃ કેવલં પરિભ્રમતિ ।
યદિ વ્યથત इतिनिश्चयः स्यात्, तदा बुद्धिः शान्तैव भवेत् । पुनर्यदायाति तेन संदेहः । तत्र हेतुः
भवदायुषामिति । भवहीलार्थमेवायुर्येषाम् । पूर्वं तु खेदेन मनःपीडा निरूपिता, इदानीं तु मूर्च्छा
निरूप्यत इत्यन्तस्थितिः । एवं सर्वासाम् मूर्च्छापर्यन्तं स्थितिर्ज्ञातव्या । पुनर्लीलाप्रवेशे प्रलापः, पुनः
स्वरूपस्थितौ गानमिति । एवं साधनपरीक्षयोर्यावत् तावत्तासां तापो निरूपितः ॥ १९ ॥

इति श्रीभागवतसुबोधिन्यां श्रीमद्भक्तनभट्टात्मजश्रीमद्ब्रह्मभदीक्षित-
विरचितायां दशमस्कन्धविवरणेऽष्टाविंशत्तथाध्यायविवरणम् ॥

નહિ. સ્વિત્ એ પદ ઉત્પ્રેક્ષા—કદપના—ના અર્થમાં વપરાએલું છે. આપને દુઃખ નથી થતું? અર્થાત્
દુઃખ થાય છે જ. (આ પ્રમાણે અમે ઉત્પ્રેક્ષા કરીએ છીએ.) કૂર્પથી—કાંકરાઓથી—આપને દુઃખ
થાય છે જ. કૂર્પશબ્દનો અર્થ ખડખચડા કાંકરાઓ થાય છે.

ને ખડખચડા કાંકરાઓથી ભગવાનના કોમલ ચરણકમલને દુઃખ થાય છે જ, તો પછી દુઃખ થાય
છે એવી કદપના શા માટે કરવામાં આવે છે? આના ઉત્તરમાં ગોપીજન કહે છે કે ભ્રમતિ ધીઃ,
અમારી બુદ્ધિ કેવળ પરિભ્રમણ કરે છે. આપને દુઃખ થાય છે એવો નિશ્ચય જો થાય તો પછી અમારી
બુદ્ધિ શાન્ત જ થઈ જાય, અર્થાત્ અમને મૂર્છા જ આવે. (કાંકરાઓથી દુઃખ થાય એ વાત પ્રસિદ્ધ છે
એટલે અમને એમ લાગે છે કે આપને—ભગવાનને—દુઃખ થાય છે.) પણ વનમાં આપ ફરીથી પધારો
છો. (ને આપને દુઃખ થતું હોય તો આપ વનમાં ફરીથી પધારો નહિ, તેથી અમને લાગે છે કે આપને
દુઃખ નહિ થતું હોય.) આ પ્રમાણે (આપને દુઃખ થતું હશે અને નહિ થતું હોય એમ બે પ્રકારનું વિરુદ્ધ
જ્ઞાન થવાથી) અમને સંદેહ થાય છે.

અમારી બુદ્ધિ પરિભ્રમણ કરે છે તેનું કારણ દર્શાવતાં ગોપીજન કહે છે કે ભવદાયુષામ્. આપની
લીલાને માટે જ આયુષ્ય છે જેમનું એવાં અમે છીએ. પહેલાં શિલત્તણાકૂરેઃ એ અગીઆરમા પ્રલોકમાં
ભગવાનનું ચરણકમલ પત્થર, તુષ્ટ, દર્ભ વગેરેના અંકુરોથી ક્લેશ—ખેદ—પામે છે તે જાણીને
ગોપીજનોના મનમાં જે પીડા થતી હતી તેનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે, જ્યારે આ પ્રલોકમાં તો
ગોપીજનોની મૂર્છાંરૂપી છેલ્લી સ્થિતિનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે, કારણ કે તેમની બુદ્ધિ ભ્રમણ કરે છે.
(અર્થાત્ અગીઆરમા પ્રલોકમાં ગોપીજનોના મનની પીડાનું વર્ણન કર્યું અને આ પ્રલોકમાં તેમની મૂર્છાંરૂપી
વર્ણન કરવામાં આવ્યું એટલે કોઈ જાતની પુનરુક્તિ નથી. મૂર્છાં એ નવમી અવસ્થા છે અને તેની પછી
આગળ ધીજી અવસ્થા ન હોવાથી તે છેલ્લી જ અવસ્થા ગણાય છે.) (અથવા તો પહેલાં એટલે પૂર્વ—
સત્તાવીસમા—અધ્યાયને અંતે ખેદ વડે મનની પીડાનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું અને અહીં—આ અઠ્ઠાવીસમા
અધ્યાયમાં—તો મૂર્છાંરૂપી છેલ્લી સ્થિતિનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે.) આ પ્રમાણે બધાં ગોપીજનોની
મૂર્છાં સુધીની સ્થિતિ જાણવી. (ગોપીજનોની અંદર ભગવાને લીલાસહિત પ્રવેશ કરેલો છે. વિરહાવસ્થામાં
ગોપીજનોની સ્થિતિ કોઈકે વખત ભગવદ્લીલામાં થાય છે, તો કોઈકે વખત ભગવત્સ્વરૂપમાં થાય છે.)
ફરીથી ગોપીજનોની જ્યારે લીલામાં સ્થિતિ થાય છે ત્યારે તેઓ પ્રલાપ—પ્રશ્ન—કરે છે; (અર્થાત્ પ્રશ્ન
અંતરંગ છે, તેથી પ્રલાપરૂપ પ્રશ્નના કથનથી સત્તાવીસમા અધ્યાયમાં જણાવેલાં રસાસક્તિ, હૃદિક્રિયા
અને ગર્વાભાવ એ ત્રણનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે એમ જાણવું); પરંતુ જ્યારે ગોપીજનોની સ્થિતિ
ભગવાનના સ્વરૂપમાં થાય છે ત્યારે આ અધ્યાયમાં જણાવ્યા પ્રમાણે ગાન થાય છે. (આ પ્રકારે
વિરહાવસ્થામાં ભગવાનની લીલામાં પ્રવેશ કરવાથી રસાસક્તિ, હૃદિક્રિયા અને ગર્વાભાવ એ ત્રણ, અને
ભગવાનના સ્વરૂપમાં પ્રવેશ કરવાથી ગાન:—એમ બધાં મળીને ચારની વારંવાર આવૃત્તિ થયા કરે છે.)

આ પ્રમાણે સાધન અને પરીક્ષાના અન્ત સુધી ગોપીજનના તાપના સ્વરૂપનું વર્ણન કરવામાં
આવ્યું. (અર્થાત્ આ પ્રકારે ભગવાનને મેળવવાને માટે ભક્તો જે સાધનો કરે છે તે સાધનોની જેટલી
પરાકાષ્ટ છે તેટલી પરાકાષ્ટનું વર્ણન થયું, અને ભગવાને ભક્તોના એહુની જે પરીક્ષા કરી તે
પરીક્ષાની જેટલી પરાકાષ્ટ છે તેટલી પરાકાષ્ટનું વર્ણન થયું.) ૧૯

અધ્યાય: ૨૧

एकोनत्रिंशकेऽध्याये प्रसादं भगवत्कृतम् । रोदनात् प्राप्य तुष्टास्ता निर्णयज्ञा इतीर्यते ॥ १ ॥

न हि साधनसम्पत्त्या हरिस्तुष्यति कस्यचित् । भक्तानां दैन्यभेदैकं हरितोषणसाधनम् ॥ २ ॥

सन्तुष्टः सर्वदुःखानि नाशयत्येव सर्वतः । अतो निर्णयवाक्यानि भजनार्थं न्यरूपयत् ॥ ३ ॥

एवं पूर्वाध्याયાન્તે તાસાં સ્તુતિમુક્ત્વા, તતઃ પૂર્વાધ્યાયે તાસાં પ્રહાપમુક્ત્વા, ઉભયમપ્યુપસંહરન્ ત્ચોરસાધનતાયાં જાતાયાં રોદનં કૃતવત્ય ઇત્યાહ ઇતીતિ ।

ગોપીજનોને જ્યારે અભિમાન થયું ત્યારે ભગવાન્ અન્તર્હિત થઈ ગયા અને તેથી ગોપીજનોએ રુદન કર્યું. (જ્યારે માણસ નિરસાધન થાય છે ત્યારે તે કેવળ દીન બને છે અને રડે છે, અને તે જ સમયે ભગવાન્ તેના ઉપર કૃપા કરે છે.) તેથી ભગવાન્ કૃતીથી પ્રકટ થયા અને પોતાના હૃસ્તકમલનો સ્પર્શ વગેરેનું દાન ગોપીજનોને કર્યું. આ પ્રમાણે ભગવાને ગોપીજનોના ઉપર કૃપા કરીને તેમનો અભિમાન દૂર કર્યો. ભગવાનની આ કૃપા ગોપીજનોએ રડીને મેળવી અને પોતે સંતુષ્ટ થયાં, અને સિંધો ભજન્તિ વગેરે ભગવાનનાં વચનો સાંભળીને નિર્ણય લાવ્યો. આ બધો પ્રસંગ ઓગણીસમા અધ્યાયમાં વર્ણન કરવામાં આવે છે. ૧

(ભગવાન્ ગોપીજનોનું અભિમાન બીજે પ્રકારે પણ દૂર કરવા સમર્થ છે, તો પછી ગોપીજનો રડી રહ્યાં ત્યાં સુધી ભગવાને રાહ જોઈ તે અયોગ્ય છે. આ પ્રમાણે જો શંકા કરવામાં આવે તો શ્રીમદાચાર્ય-ચરણ તેનું સમાધાન કરે છે કે ભગવાન્ જ્યારે અન્તર્હિત થાય છે ત્યારે આત્મા યાવત્ પ્રપન્નોઽબૂત્ એ છન્વીસમા અધ્યાયના આરંભમાં આવેલી નવમી કારિકામાં જેમ શાસ્ત્રની મર્યાદા જણાવેલી છે તેમ ભગવાન્ આભિલાવ પામે ત્યારે પણ નિરસાધનતારૂપી શાસ્ત્રની મર્યાદા હોય છે.) ‘હું અમુક સાધન કરીને ભગવાનને પ્રાપ્ત કરું’ એમ માનીને જે સાધનો કરવામાં આવે છે તે સાધનોથી ભગવાન્ કોઈ દિવસ કોઈના ઉપર પ્રસન્ન થતા નથી, કારણ કે ભક્તોની દીનતા એ એક જ વસ્તુ ભગવાનને પ્રસન્ન કરવાનું સાધન છે. (ભગવાન્ જ્યારે ગોપીજનોના અભિમાનને લીધે તિરોહિત થઈ ગયા ત્યારે ભગવાનને મેળવવાને માટે ગોપીજનોએ સાધનબુદ્ધિથી—આ કરવાથી ભગવાન્ મળશે એ બુદ્ધિથી—પ્રલાપરૂપી પ્રશ્ન અને ગાન કર્યાં. પણ જ્યારે પ્રલાપ અને ગાન ભગવાનને પ્રકટ કરી શક્યાં નહિ ત્યારે ગોપીજનોને પોતાની નિરસાધનતાનો ખ્યાલ આવ્યો અને દીન બની તેઓ રજ્યાં. રુદન એ ભગવાનને મેળવવાનું સાધન છે એમ જાણીને ગોપીજનો રજ્યાં નથી, પણ પ્રલાપ અને ગાન એ બે પોતાનાં સાધનો નિષ્ફળ નીવડ્યાં એટલે તેમનામાં દૈન્ય આવ્યું અને તેને પરિણામે તેઓ રડી પડ્યાં.) ૨

ભગવાન્ જ્યારે સંતુષ્ટ થાય છે ત્યારે બધાં દુઃખો સર્વ પ્રકારે નાશ કરે છે જ, તેથી દુઃખનો સંપૂર્ણ નાશ કરવાને પરોક્ષ ભજનનું પ્રતિપાદન કરવા માટે સિંધો ભજન્તિ વગેરે નિર્ણય કરનારાં વાક્યો ભગવાને વર્ણવ્યાં. (પુષ્ટિમાર્ગમાં દુઃખ એટલે આનન્દનો અભાવ. આનન્દથી આનન્દાભાવ—દુઃખ—નાશ પામે છે જ. આનન્દમય પ્રભુ જ્યારે ભક્તથી સંતુષ્ટ થાય છે ત્યારે પ્રકટ થાય છે, અને આનન્દમય સ્વરૂપ પ્રકટ થતાં જ ભક્તનાં બધાં દુઃખો સંપૂર્ણ નાશ પામે છે જ. આ હેતુથી આ કારિકામાં એવ પદ મૂકવામાં આવેલું છે. આનન્દમય પ્રભુના પ્રાકટ્યથી જ ભક્તનાં બધાં દુઃખો નાશ પામે છે એમ જ ને ન માગીએ તો ગોપીજનોનું ભગવાનના તિરોધાનથી થયેલું દુઃખ ભગવાનના પ્રાકટ્યથી નાશ પામે નહિ; પણ ભગવાનના પ્રાકટ્યથી ગોપીજનોનું દુઃખ જતું જ રહે છે.) ૩

આ પ્રમાણે શુકદેવજીએ ગયા—અઘ્નવીસમા—અધ્યાયમાં ગોપીજનોએ કરેલી ભગવાનની સ્તુતિનું વર્ણન કર્યું, અને તેની પહેલાંના—સત્તાવીસમા—અધ્યાયમાં ગોપીઓના પ્રલાપનું વર્ણન કર્યું. આ બન્નેનો—સ્તુતિ અને પ્રલાપનો—પણ ઉપસંહાર કરતાં શુકદેવજી હિતિ ગોષ્ઠ્યઃ એ શ્લોકમાં કહે છે કે જ્યારે પ્રલાપ અને સ્તુતિ એ બે સાધનો ભગવાનની પ્રાપ્તિ કરાવી શક્યાં નહિ ત્યારે ગોપીજનો નિરસાધન બનીને રોવા લાગ્યાં.

इति गोप्यः प्रगायन्त्यः प्रलपन्त्यश्च चित्रधा ।

रुद्रुः सुखरं राजन् कृष्णदर्शनलालसाः ॥ १ ॥

પૂર્વોક્તપ્રકારેણ સર્વા एव गोप्यः प्रगायन्त्यः प्रलपन्त्यश्च जाताः । अस्माभिरेकः प्रकार उक्तः । वास्तु चित्रधा विलापयुक्ता जाताः । तदा तयोरसाधनत्वं जातं तदा सर्वाः सम्भूय महद्रोदनं कृतवत्यः । रोदने निमित्तमाह कृष्णदर्शनलालसा इति । न तु स्वदेहरक्षार्थम् ॥ १ ॥

ततो भगवान् ब्रह्मा विष्णु रुद्रश्च भूत्वा पुनः कृष्ण एव जात इत्याह तासामाविरभूदिति ।

હે રાજન્ ! પહેલાં વર્ણન કર્યું તે પ્રમાણે ગાતી અને અનેક પ્રકારે પ્રલાપ કરતી ગોપીઓ શ્રીકૃષ્ણના દર્શનની ઇચ્છાથી ભયે સ્વરથી રડવા લાગી. ૧

પહેલાં વર્ણન કર્યું તે પ્રકારે બધાં જ ગોપીજનો. ગાવા અને પ્રલાપ કરવા લાગ્યાં. (ગોપીજનોના ગાન અને પ્રલાપના અનેક પ્રકાર હતા, પણ) અહીં તો અમે એક જ પ્રકાર વર્ણવ્યો છે. તે ગોપીજનો તો અનેક પ્રકારે વિલાપ કરતાં હતાં. જ્યારે ગાન અને વિલાપ એ બે ભગવાનની પ્રાપ્તિ કરાવી શક્યાં નહિ અને સાધન નિષ્ફળ ગયાં ત્યારે બધાં ગોપીજનો એકઠાં મળીને મોટેથી રડવા લાગ્યાં. ગોપીજનોના રડવાનું કારણ દર્શાવતાં શુકદેવેલ કહે છે કે કૃષ્ણદર્શનલલસાઃ, કૃષ્ણના દર્શનની ઇચ્છાવાળાં તે હતાં. ભગવાનનાં દર્શન કરવાની ઇચ્છાથી જ, નહિ કે પોતાના દેહના રક્ષણને માટે, ગોપીજનોએ રુદન કર્યું. ૧

પછીથી ભગવાન પ્રહ્લા, વિષ્ણુ અને રુદ્ર થઇને કૃષ્ણની પાછા કૃષ્ણ જ થયા એમ તાસામાવિરભૂત એ પ્રલોકમાં ગોપીજન કહે છે.

(ભગવાન પ્રહ્લા, વિષ્ણુ અને રુદ્ર કેવી રીતે થયા અને પછીથી કૃષ્ણ કેવી રીતે થયા તે વાત શ્રીવિઠ્ઠલનાથેલ ટિપ્પણીમાં આ પ્રમાણે સમજાવે છે:—

પ્રથમ પ્રહ્લાકંઠમાં ભગવાન જ ચતુર્મુખ પ્રહ્લા થયા અને પહેલાં તપ કર્યું. ‘શપ્દ અને અર્થથી તે ભગવાને પ્રહ્લાનું રૂપ ધારણ કરીને નામ અને રૂપનું ધારણ કર્યું’, ‘જે પરમાત્માને તત્ત્વચિન્તકો શપ્દપ્રહ્લા તરીકે જાણે છે’ એ વાક્યોને આધારે સ્પષ્ટ જણાય છે કે ભગવાને શપ્દસૃષ્ટિ અને અર્થસૃષ્ટિ કરીને, તેમાં પ્રવેશ કરીને, બધું કાર્ય કર્યું અને પોતે રજોગુણરૂપ રહ્યા. ગોપીજનના આ ચાલતા પ્રસંગમાં પણ ભગવાન પહેલાં ગોપીજનોના રજોરૂપ અભિમાનરૂપે, પછીથી તાપરૂપે, પછીથી વિવિધ ગાન અને પ્રલાપરૂપે, અને પછીથી વિવિધ લીલારૂપે પ્રકટ થયા. આ પ્રકારે પ્રથમ ભગવાને પ્રહ્લાનું રૂપ ધારણ કરીને રજોગુણનું કાર્ય કર્યું.

વિષ્ણુ પોતે વિદ્યેપરહિત અને શુદ્ધસત્ત્વાત્મક છે, અને જેનું જે પ્રકારે રક્ષણ થાય તેનું તે પ્રમાણે રક્ષણ કરે છે. ગોપીજનના આલતા પ્રસંગમાં પણ ગોપીજનોએ પોતાની સખીનાં વચનો સાંભળીને, ‘ભગવાન આપણા પોતાના દોષને લીધે જ જતા રહ્યા છે’ એ પ્રમાણે જાણ્યું અને પોતાના ચિન્તના વિદ્યેપનો લ્યાગ કર્યો. પછીથી તે પોતાને સ્થાને—શ્રીચમુનાળના તટ ઉપર—આવ્યાં અને પોતે જીવી શકે તેટલા માટે પોતપોતાનો ભાવ પ્રકટ કર્યો. આ પ્રમાણે ગોપીજનના ભાવરૂપે ભગવાન પ્રકટ થયા અને તે ભાવદ્વારા ગોપીજનોના જીવનું રક્ષણ કરીને વિષ્ણુના સત્ત્વગુણનું કાર્ય—રક્ષણ કરવાનું કાર્ય—કર્યું.

‘રુદન કર્યું તેથી રુદ્ર રુદ્ર કહેવાયા’ એ શ્રુતિ ઉપરથી ભગવાનનું રુદ્રસ્વરૂપ સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે. રુદ્રનો ઇતિહાસ શ્રુતિમાં આ પ્રમાણે આપવામાં આવેલો છે. દેવો જ્યારે પોતાનું ધન અગ્નિને સોંપીને શુદ્ધ કરવા ગયા ત્યારે અગ્નિ તે ધન લઇને જતો રહ્યો. પછીથી જ્યારે દેવોએ અગ્નિ પાસેથી બળાટકારથી પોતાનું ધન લઈ લીધું ત્યારે અગ્નિ દુઃખથી રડવા લાગ્યો, અને તેથી અગ્નિ રુદ્ર કહેવાયો. ગોપીજનોના આલતા પ્રસંગમાં પણ ભગવાને પોતાના ભોગને માટે સ્વામિનીજીઓને, ધીજીઓને આપી શકાય નહિ એવો પોતાનો રસ આપ્યો. પરંતુ સ્વામિનીજીઓએ તો ગર્વથી તે રસ પોતાનામાં જ રોકી રાખ્યો. પછીથી ભગવાને જ્યારે સ્વામિનીજીઓનું અભિમાન દૂર કર્યું ત્યારે ગોપીજનોએ નિરસાધન બનીને અતિ

તાસામાવિરભૂત્ શૌરિઃ સ્વયમાનમુસ્વામ્બુજઃ ।

પીતામ્બરધરઃ સ્વર્ગ્વી સાક્ષાન્મન્મથમન્મથઃ ॥ ૨ ॥

તાસાં મધ્ય એવ ભગવાનાવિર્ભૂતઃ, માયાજવનિકાં દૂરીકૃત્ય ભગવાન્ પ્રકટો જાતઃ । યતઃ શૌરિઃ । શૂરસ્ય પૌત્રઃ । શૌર્યમત્ર પ્રકટનીચમિતિ । સર્વેષાં દુઃસ્વનિવારણાર્થમેવ યદુવંશેઽવતીર્ણં ઇતિ । તદા તાસાં દોષનિવૃત્ત્યર્થં સ્વયમાનં મુસ્વામ્બુજં યસ્ય । ઈપદ્ધસન્મુસઃ । તાસાં વૈકુલ્યેન સન્તુષ્ટઃ ।

દૈન્ય પ્રકટ કર્યું અને રહવા માંડ્યું. જેમ રુદ્ર સર્વનો નાશ કરે છે તેમ રુદનમાં જણાતો ગોપીજનોનો આ દીનભાવ—નિસ્સાધન ભાવ—શાસ્ત્રમાં વર્ણવેલાં બધાં ય સાધનોના બળનો નાશ કરે છે; કારણ કે ન્યાં સુધી જીવને પોતાના સાધનના બળની સ્ફૂર્તિ છે ત્યાં સુધી આ દીન ભાવ આવતો નથી અને ભગવાન્ પ્રકટ થતા નથી. ન્યાંરે દીન ભાવ પ્રકટ થાય છે ત્યારે સાધનોના બળની સ્ફૂર્તિનો નાશ થાય છે અને પ્રભુ પ્રકટ થાય છે. સર્વનો નાશ કરવો અને રુદન કરવું એ રુદ્રનું કાર્ય છે; ગોપીજનોના સર્વ સાધનોની સ્ફૂર્તિનો નાશ થયો અને તેમણે દીનતાથી રુદન કર્યું તે સર્વ ભગવાને રુદ્રરૂપ ધારણ કરીને તમોચ્છનું કાર્ય કર્યું.

‘કૃષ્ ધાતુ સત્તાવાચક છે અને જ આનન્દવાચક છે; તે બેને—કૃષ્ અને જને—જોડવાથી કૃષ્ણ શબ્દ થાય છે અને તેનો અર્થ સદાનન્દ પરબ્રહ્મ એ પ્રમાણે થાય છે.’ આ વાક્ય ઉપરથી સ્પષ્ટ જણાય છે કે ભગવાન્ પોતે હૃસ્મેશાં જે કે કૃષ્ણ જ છે, છતાં પણ ગોપીજનોનો નિસ્સાધન ભાવ પ્રકટ થયા પછી તરત જ પીછા ક્ષણે જ ભગવાન્ જે પ્રકટ ન થાય તો ભકતોના દેહ વગેરે ટકી શકે જ નહિ, કારણ કે બધા ય પદાર્થોનો નાશ કરે એવો દૈન્યભાવ ન્યાંરે ગોપીજનોમાં પ્રકટ થયો ત્યારે તેમનું પહેલાં જે સત્ત્વ—અસ્તિત્વ—હતું તે નાશ પામી જાય. તેથી ભગવાન્ પોતે પ્રકટ થઈને પોતાનાં સ્વરૂપાત્મક સત્ત્વ—અસ્તિત્વ—અને આનન્દ ગોપીજનોમાં સ્થાપે છે. આ કારણથી જ ગોપીજનોના રુદન પછી જે ભગવાન્ પ્રકટ થયા તે સદાનન્દ કૃષ્ણ જ છે એમ સ્પષ્ટ જણાય છે.)

તેમની—રુદન કરતાં ગોપીજનોની—વચ્ચે કાંઈક હસતા સુખે

પીતાંબરધારી, વનમાલા ધારણ કરનાર, સાક્ષાત્ કામદેવના પણ કામદેવ

એવા શૂર વંશમાં પ્રકટ થયેલા ભગવાન્ પ્રકટ થયા. ૨

રુદન કરતાં તે ગોપીજનોની વચ્ચેમાં જ ભગવાન્ પ્રકટ થયા; માયાનો પડદો દૂર કરીને ભગવાન્ પ્રકટ થયા; કારણ કે ભગવાન્ શૌરિ છે. શૌરિ એટલે શૂરના પુત્રનો પુત્ર. ગોપીજનો જે સમયે રુદન કરે છે તે સમયે શૌર્ય, અઠ્ઠાવીસમા અધ્યાયના સુરત્ત્વર્ધનમ્ ઇત્યાદિ ચૌદમા શ્લોકમાં વર્ણવેલું ભગવાનનું દાનવીરત્વ, ન આપી શકાય એવા પદાર્થનું પણ ભગવાન્ દાન આપે છે તેમાં જણાતું દાનવીરત્વ, પ્રકટ કરવાની જરૂર હોય છે, એટલે શુક્રદેવજી મૂલ શ્લોકમાં ભગવાનને માટે શૌરિઃ એ પદ વાપરે છે. ભગવાને આવા પ્રકારનું શૌર્ય આ સમયે ખતાવવું જોઈએ, કારણ કે સર્વનાં દુઃખોનો નાશ કરવાને માટે જ ભગવાને યદુવંશમાં અવતાર લીધો છે.

ગોપીજનોના રુદનને લીધે ન્યાંરે ભગવાન્ પ્રકટ થયા ત્યારે અઠ્ઠાવીસમા અધ્યાયના નિજજનસ્વય ઇત્યાદિ શ્લોકમાં જણાવ્યા પ્રમાણે ગોપીજનોના દોષો દૂર કરવાને માટે કાંઈક હસતે સુખે ભગવાન્ પ્રકટ થયા. સ્વયમાન—હસતું—મુસ્વામ્બુજ—મુખકમલ—છે જેમનું તે ભગવાન્ સ્વયમાનમુસ્વામ્બુજ કહેવાય છે; અર્થાત્ કાંઈક હસતા સુખે ભગવાન્ પ્રકટ થયા. ગોપીજનોની દીનતાથી ભગવાન્ પ્રચ્છ

સ્મિતયુક્તં સ્મયમાનમ્ । સ્મયમાનાભ્યાં વા સહિતં મુલામ્બુજં યસ્ય । મક્તાનાં દોષઃ મક્તેભ્યો નિર્ગતઃ
મક્તૌ સમાયાતીતિજ્ઞાપનાર્થમ્ । તદાનીન્તનં રૂપં વર્ણયતિ પીતામ્બરધર ઇતિ । પીતામ્બરં હાસ્ય-

થયા. સ્મયમાન એટલે સ્મિતવાળું. અથવા તો સ્મયમાનમુલામ્બુજનો ખીજે પ્રકારે પણ અર્થ થઈ શકે. સ્મય અને માનવાળું મુખામ્બુજ છે જેમનું તે સ્મયમાનમુલામ્બુજ કહેવાય છે. (જેના ભક્તો આંવા પ્રકારના—ગોપીજનોના—જેવા હોય એવો ખીજો કોઈ નથી એ પ્રકારનો સ્મય; અને તેથી જ ન્યારે આ ગોપિકાઓ મને પ્રાર્થના કરશે ત્યારે ખીજ પણ મારા ભક્તને આ રસનું હું દાન કરીશ, નહિ તો—ગોપિકાઓ મને વિનંતી નહિ કરે તો—સુક્રિતનું જ દાન કરીશ એ પ્રકારનું માન. આ પ્રકારના સ્મય અને માનવાળું મુખામ્બુજ છે જેમનું એવા ભગવાન. આજ કારણથી ભગવાનના મુખને અમ્બુજ—કમળ—કહેવામાં આવ્યું છે, કારણ કે કમળ સૂર્યના કિરણોનો સંગ્રહ થતાં વાર જ વિકાસ પામી રસ પ્રકટ કરે છે. આપણા ચાલતા વિષયમાં પણ ગોપીજનોએ ભગવાનની જે પ્રાર્થના કરી તે જ સૂર્યના કિરણને સ્થાને છે. અર્થાત્ જેમ સૂર્યના કિરણોથી કમળ વિકાસ પામીને રસ પ્રકટ કરે છે, તેમ ગોપીજનોની પ્રાર્થનાથી ભગવાનનું મુખકમળ સ્મય અને માનવાળું થઈને રસ પ્રકટ કરે છે.) ભક્તોનો દોષ તેમનામાંથી નીકળીને ભગવાનના મુખારવિન્દરૂપી ભક્તિમાં જાય છે એમ જણાવવાને માટે શુકદેવેણ કહે છે કે ભગવાનનું મુખકમળ સ્મય અને માનવાળું છે. વિચાર કરતાં એમ નિશ્ચય થાય છે કે ભગવદ્રસનું પાન કર્યા પછી જ તેવો ભાવ ઉત્પન્ન થાય છે, તેથી ભગવાનનો જ અથવા ભક્તિમાર્ગનો જ એ સ્મય-માન ધર્મ છે.

ગોપીજનોની વચમાં જે વખતે ભગવાન પ્રકટ થયા તે વખતનું તેમના સ્વરૂપનું શુકદેવેણ વર્ણન કરે છે કે પીતામ્બરધરઃ, પીતામ્બર ધારણ કરનાર. હાસ્યનો સંકોચ કરવાને માટે રસિક પુરુષોની માફક ભગવાન પીતામ્બર હાથમાં ધારણ કરીને ઉભા છે. (જે પીતામ્બરધરઃનો આ પ્રમાણે અર્થ કરવામાં ન આવે તો શુકદેવેણએ ક્રૂપા પીતામ્બરઃ કહ્યું હોત તો ચાલત, ધરઃ કહેવાની જરૂર રહેત નહિ. પણ શુકદેવેણ કહે છે કે પીતામ્બરધરઃ, તેથી ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે અર્થ પ્રાપ્ત થાય છે.)

(પીતામ્બરધરઃનો જે ઉપર પ્રમાણે અર્થ કરવામાં આવે તો આખા રલોકનો અર્થ એવો થાય કે માયાના પડદાને દૂર કરીને ભગવાન ગોપીજનોની વચમાં પ્રકટ થયા. આ પ્રમાણે અર્થ કરવામાં ભગવાનનું આગમન—ખીજે સ્થળેથી ગોપીજનોની પાસે આવવું તે—સંભવતું નથી, તેથી તં વિલોક્યાગતમ્ એમ ત્રીજા રલોકમાં ભગવાનના આગમનનું જે વર્ણન કરવામાં આવેલું છે તેનો ખાધ થાય છે. આ કારણથી શ્રીમહાપ્રભુણ પીતામ્બરધરઃનો ખીજે અર્થ આપે છે કે) અથવા તો અત્યાર સુધી વ્યાપિવૈકુણ્ઠમાં પુરુષોત્તમસ્વરૂપે લક્ષ્મીજીની સાથે રમણ કરીને તે જ રૂપે ભગવાન હમણાં ગોપીજનોની વચમાં પ્રકટ થયા. ('મયા પતોક્ષં મજતા'—હું પરોક્ષ જનન કરું છું—એ વાક્ય ઉપરથી જણાય છે કે ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ તો આ ગોપીજનોની જ પાસે હતાં. તેથી 'તં વિલોક્યાગતમ્' એમ ત્રીજા રલોકમાં ભગવાનના આગમનનું જે વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે તેનું સહસ્ય સમજવાને માટે આપણે અવશ્ય માનવું એટલે કે પહેલાં ગોપીજનોની વચમાં ભગવાનની સ્થિતિ જે રૂપે ન હતી તે રૂપે હમણાં ભગવાન ગોપીજનોની વચમાં પ્રકટ થયા અને તે દષ્ટિએ ભગવાનનું આગમન સંભવિત છે. ભગવાન ગોપીજનોની વચમાં જ ઉભેલા હતા એટલે તેમનું આગમન સંભવી શકતું નથી, છતાં પણ તેમના આગમનની વાત કરવામાં આવે છે તેથી આપણે અવશ્ય એમ માનવું પડે છે કે જે રૂપે ભગવાનની સ્થિતિ ન હતી તે રૂપે હવે એમની સ્થિતિ થઈ, અને તેનું નામ જ આગમન. વ્યાપિવૈકુણ્ઠમાં પુરુષોત્તમ જ ઊરાજે છે, અંશ નહિ, અને મજમાં લક્ષ્મીજીને ભગવદ્રસનો કદાચિત

સ્રજ્જોચાર્યં હસ્તે ધૃત્વા તિષ્ઠતિ । અથ વા । વ્યાપિવૈકુળ્ઠરૂપેણ ઇતાવત્કાલં લક્ષ્મ્યા સહ રમણં કૃત્વા તેનૈવ રૂપેણ પ્રાદુર્ભૂતઃ । સ્ત્રગ્વીં વનમાલાયુક્તશ્ચ । મધ્યે બ્રહ્માદિપૂજાં ચ ગૃહીતવાન્ । લક્ષ્મ્યા વા । અતો વિલમ્બ ઇત્યપિ સૂચિતમ્ । અત ઇવ પ્રથમશ્લોકે પૂર્વાધ્યાયે 'શ્રયત ઇન્દિરા' ઇત્યુક્તમ્ । ઇવાનીં તુ ઉપેક્ષા કર્તુમયુક્તેતિ પ્રાદુર્ભૂતઃ । અત આગમનમુક્તમપ્રે । (યદ્વા । તત્ર હેતુમાહ વિશેષણદ્વયેન । ઇવાનીમનાવિર્ભાવે તુ ન રસો ન વા કીર્તિઃ । સ્વયં ત્વાચ્છાદનેન રસત્વસાધકપીતામ્બરધરઃ કીર્તિમયસ્ત્રગ્વીંશ્ચ । અતઃ પ્રકટ ઇત્યર્થઃ । અન્યથા તુ ભક્તાનાં સ્વરૂપતિરોધાને ઉક્તોભયાભાવઃ સ્ફુટ ઇતિ

પણુ અવસર મળવાનો નથી. તેથી હુમણાં ભગવાનને એક સામટાં કાર્ય કરવાનાં રહે છે. એક તો ગોપીજનોનું માન દૂર કરવું અને ખીજું લક્ષ્મીને જે દુઃખ થાય છે તેનો નાશ કરવાનું. આ હેતુથી જે રૂપ વડે ભગવાન્ લક્ષ્મીની સાથે રમણુ કરે છે તે રૂપ વડે લક્ષ્મીની સાથે રમણુ કરીને, તે બધા ધર્મો પ્રકટ કરીને પ્રકટ થયા, કારણુ કે ભગવાનનું તે સ્વરૂપ અને હાલમાં પ્રકટ થયેલું સ્વરૂપ અભિન્ન—એક—છે. અર્થાત્ ભગવાન્ પહેલાં ગોપીજનોની વચમાં હતા તે વખતે તેમણે આ બધા ધર્મો પ્રકટ કરેલા ન હતા, અને તેથી આ ધર્મોવાળું ભગવાનનું સ્વરૂપ પણ ન હતું, તેથી જ્યારે તે બધા ધર્મો પ્રકટ થયા ત્યારે તે ધર્મોવાળું ભગવાનનું સ્વરૂપ પણ પ્રકટ થયું અને તે જ કારણુથી ભગવાનનું આગમન સંભવિત થયું.)

ભગવાન્ સ્ત્રગ્વી છે, વનમાલાયુક્ત છે. વચમાં બ્રહ્માએ કરેલી પૂજનો ભગવાને સ્વીકાર કરેલો છે. (ભગવાનનો જ્યાં જ્યાં અવતાર થાય છે ત્યાં ત્યાં ભગવાનનાં દર્શન કરવા બ્રહ્મા બંધ છે અને તેમની પૂજા કરી માલા સમર્પણુ કરે છે. આપણુ ચાલતા પ્રસંગમાં પણ ભગવાન્ વ્યાપિવૈકુણ્ઠમાંથી પધાર્યાં છે, એટલે ભગવાનનો અવતાર થયો છે એમ કહી શકાય, અને તે જ કારણુથી બ્રહ્મા ભગવાનનાં દર્શન કરવા અહીં આવ્યા અને તેમની પૂજા કરી.) અથવા તો લક્ષ્મીએ ભગવાનની પૂજા કરીને માલા સમર્પણુ કરેલી છે, અને તેથી ભગવાનને ફરીથી ગોપીજનોની વચમાં પ્રકટ થતાં વિલંબ થયો છે એમ પણ સૂચન થયું. આ જ કારણુથી અઘ્ઘાવીસમા અધ્યાયના પહેલા રલોકમાં શ્રયત ઇન્દિરા એ પ્રમાણે કહેવામાં આવ્યું છે. હવે તો ગોપીજનોની ઉપેક્ષા કરવી અયોગ્ય છે તેથી ભગવાન્ તેમની વચમાં પ્રકટ થયા; અને તેથી આગળ—ત્રીજા રલોકમાં—ભગવાનના આગમનનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે.

(પીતામ્બરધરઃ અને સ્ત્રગ્વી એ બે વિશેષણોનું સહસ્ય ખીજે પ્રકારે સમગ્રાવવામાં આવે છે.) અથવા તો શુકદેવણુ ભગવાનનો જે આવિર્ભાવ થયો તેનું કારણુ આ બે વિશેષણોવડે સમગ્રાવે છે. ભગવાન્ હુમણાં જે ગોપીજનોની વચમાં પ્રકટ ન થાય તો ગોપીજનોનો તિરોલાવ થાય અને તેથી રસ સિદ્ધ ન થાય, તેમ જ કીર્તિ પણ સિદ્ધ ન થાય. (ભગવાનને તો રસની અપેક્ષા છે, તેથી રસની અપેક્ષાનું સૂચન કરવાને માટે ભગવાનને પોતાનો પ્રાદુર્ભાવ જ કરવો પડ્યો. પીતામ્બર એ ભગવાનના સ્વરૂપનું આચ્છાદન કરનાર છે. રસ શુભ હોય તો જ તે રસ બની શકે છે એવી રસશાસ્ત્રની મર્યાદા છે. વનમાલા એ કીર્તિની અપેક્ષા સૂચવે છે. તેથી રસ અને કીર્તિ એ બન્નેની અપેક્ષા હોવાથી ભગવાન્ પોતે પીતામ્બરધર અને સ્ત્રગ્વી એ રીતે પ્રકટ થયા.) ભગવાન્ પોતે આચ્છાદનથી રસને સિદ્ધ કરનાર એવા પીતામ્બરને અને કીર્તિમય વનમાલાને ધારણુ કરનાર છે અને તેથી જ તેવા સ્વરૂપે તે પોતે પ્રકટ થાય છે એ પ્રકારનો અર્થ છે. જે આ પ્રમાણે ભગવાન્ ગોપીજનોની વચમાં હુમણાં પ્રકટ ન થાય તો ભક્તોના—ગોપીજનોના—સ્વરૂપનું તિરોધાન થાય, અને તેથી રસ અને કીર્તિ એ બન્ને સંભવી શકે નહિ એ વાત સ્પષ્ટ છે એમ તાત્પર્ય છે.

તતો યજ્ઞાતં તદાહ તં વિલોક્યેતિ ।

તં વિલોક્યાગતં પ્રેષ્ટં પ્રીત્યુત્ફુલ્લહૃશોઽવલાઃ ।

ઉત્તસ્થુર્યુગપત્ સર્વાસ્તન્વઃ પ્રાણમિવાગતમ્ ॥ ૩ ॥

તમાગતં વિલોક્ય યુગપત્ સર્વા ઉત્થિતાઃ । પૂર્વમાવિર્ભવમુક્ત્વા અધુના યદાગમનમુક્તં તદ્વિલોકનસમયે સ્વામિનીભાવાનુવાદરૂપમ્ । પૂર્વમન્તઃસ્થિતોઽધુના વહિરાગત ઇતિ વા જ્ઞાપનાય તથોક્તિઃ । નનુ કિમાશ્ચર્યં ભગવત્યાગત ઉત્થિતા ઇતિ । તત્ર ન હેતાઃ સર્જીવાઃ સ્થિતાઃ કિન્તુ નિર્જીવા ઇતિ વક્તું દૃષ્ટાન્તમાહ । તન્વઃ કરચરણાદવયવાઃ । પ્રાણમાગતમિવેતિ । પ્રવક્ત્રે હિ એકમેવાજ્ઞં વ્યાપૃતં ભવતિ, પ્રાણે તુ સર્વાણિ સમ્ભૂય । અતો બહુવચનં યુગપદુત્થાનાર્થમ્ । ઉત્થાનં પચ્છાનાં માન્યમ્, દૈહેન્દ્રિયપ્રાણાન્તઃકરણજીવાનામ્ । તત્ર જીવસ્વાન્યાર્પીનમુત્થાનમ્ । પરં તસ્મિન્નાગતે સર્વાપ્યુત્તિષ્ઠન્તિ । સ તુ ભગવતિ પ્રવિષ્ટઃ, ભગવત્સન્જ્ઞે સમાગતઃ, ભગવત્યુત્થિત એવોત્થિતઃ । અન્તઃકરણં

ગોપીજનોની વચમાં ભગવાન્ પ્રકટ થયા ત્યારપછી જે બન્યું તેનું વર્ણન શુકદેવેણ તે વિલોક્ય એ શ્લોકમાં કરે છે.

તે પરમ પ્રિય પ્રભુને પધારેલા બેધને બધી સ્ત્રીઓનાં નેત્રો પ્રીતિથી

પ્રકુલ્લ થયાં, અને જેમ હસ્ત વગેરે શરીરનાં અવયવો પ્રાણુના આવવાથી

સચેતન થાય તેમ તે બધી સ્ત્રીઓ સામટી ઉભી થઈ ગઈ. ૩

ભગવાનને આવતાં બેધને બધાં ગોપીજનો એકદમ ઉભાં થઈ ગયાં. પહેલાં—બીજા શ્લોકમાં—ભગવાન્ ગોપીજનોની વચમાં જ પ્રકટ થયા એમ કહીને હમણાં આ ત્રીજા શ્લોકમાં જે કહેવામાં આવ્યું કે ભગવાન્ પધાર્યાં તે ભગવાનનાં દર્શન કરતી વખતે ગોપીજનોને જે ભાવ થયો તેના અનુવાદરૂપ છે. (બીજી રીતે વિચાર કરતાં જણાય છે કે બીજા શ્લોકમાં ભગવાનના ધર્મો આવ્યા એમ કહેવામાં આવ્યું, અને ત્રીજા શ્લોકમાં ધર્મો ભગવાન્ આવ્યા એમ કહેવામાં આવ્યું છે.) અથવા તો, પહેલાં ભગવાન્ ગોપીજનોના હૃદયમાં હતા, અને હમણાં હૃદયની બહાર આવ્યા એ જણાવવાને માટે ‘ભગવાનને આવતા બેધને’ એ પ્રમાણે કહેવામાં આવ્યું છે.

અરે ! ભગવાન્ ન્યારે પધાર્યાં ત્યારે બધાં ગોપીજનો ઉભાં થયાં એમાં શું આશ્ચર્ય ? આ શંકાનું સમાધાન કરતાં શુકદેવેણ કહે છે કે આ બધાં ગોપીજનોમાં તે વખતે જીવ ન હતો, પણ જીવ વગરનાં હતાં; આવાં નિર્જીવ ગોપીજનો પણ ભગવાનને આવતા બેધને એકદમ ઉભાં થઈ ગયાં એ ઘણા આશ્ચર્યની વાત કહેવાય. આ વાત સ્પષ્ટ સમજાવવાને માટે શુકદેવેણ તન્વઃ પ્રાણમિવાગતમ્ એ પ્રમાણે દેખાન્ત આપે છે. તન્વઃ એટલે હસ્ત, ચરણ વગેરે શરીરનાં અવયવો. જાણે પ્રાણ આવ્યો હોય તેમ (તે બધાં અવયવો ઉભાં થઈ ગયાં.) (જેમ હાથ, પગ વગેરે અવયવો દેહમાં જીવ ન હોય ત્યારે કામ કરી શકતાં નથી, અને દેહમાં જીવ આવે ત્યારે કામ કરી શકે છે. તેમ ન્યારે ભગવાન્ તિરોહિત થઈ ગયા હતા ત્યારે ગોપીજનોના દેહ નિર્જીવ થઈ ગયા હતા, પણ ન્યારે ભગવાન્ પ્રકટ થયા ત્યારે તે ગોપીજનોના દેહમાં જીવ આવ્યો અને એકદમ ઉભાં થઈ ગયાં.) આપણે પ્રયત્ન કરીને જે અંગ ચલાવીએ તે એક જ અંગ પોતાનું કામ કરે, પણ ન્યારે પ્રાણ આવે ત્યારે તો હાથ, પગ વગેરે બધાં અવયવો સાથે ચાલે અને પોતપોતાનું કામ કરે. તેથી બધાં અવયવો એકદમ ઉભાં થયાં એમ જણાવવાને માટે મૂળ શ્લોકમાં ઉત્તસ્થુઃ એ પ્રમાણે બહુવચનનો પ્રયોગ કરવામાં આવ્યો છે. દેહ, ઇન્દ્રિય, પ્રાણ, અન્તઃકરણ અને જીવ એ પાંચે ઉભા થવાનું છે. તેમાં જીવનું ઉભા થવાનું બીજાના—ભગવાનના—ઉપર આધાર રાખે છે, અને ન્યારે જીવ આવે છે ત્યારે દેહ વગેરે બીજા બધા પદાર્થો ઉભા થાય છે. અત્યાર સુધી ગોપીજનોનો જીવ પોતાના હૃદયમાં રહેલા લીલાસહિત ભગવાનમાં પ્રવિષ્ટ થયેલો હતો, ભગવાનના સંગમાં રહેલો હતો, અને ન્યારે ભગવાન્ પોતે ઉભા થયા—બહાર પ્રકટ થયા—ત્યારે ગોપીજનોનો જીવ પણ ઉભો

તુ ઉત્થિતમિત્યત્ર હેતુમાહ પ્રેષ્ટમિતિ । અત્યન્તં પ્રિયો ભગવાન્ । તં દદ્વા ઉત્થિતમ્ । ભગવતિ યા પ્રીતિસ્તયા કૃત્વા ઉત્ફુલ્લા દક્ વાસામ્ । અનેન પ્રીત્યા ઇન્દ્રિયાણામુત્થાનમ્ । (એતાસાં વિલોકનાર્થમેવાગમનમિત્યાગમનમાત્રેણ વિલોકનમાદૌ સમ્પન્નમ્ । ઉત્ફુલ્લતા તુ તતો મિત્ત્રા । તસ્યાઃ પુષ્પધર્મત્વેન તદુક્ત્યા દર્શાં કમલત્વં વ્યજ્યતે । તત્ર પ્રીતેર્હેતુત્વોક્ત્યા ઇયદવધિ તત્કાર્યાભાવેનાધુનૈવ તત્પ્રાકટ્યં જ્ઞાપ્યતે રવેરિવ । વિરહે સર્વતિરોધાનાદેતત્તિરોધાનમપ્યાસીત્ । અત એવાબલાત્વમુક્તં કાર્યમાત્રે સ્વસામર્થ્યાભાવજ્ઞાપનાર્થમ્ ।) દષ્ટાન્તેનૈવ પ્રાણાનામુત્થાનમ્ । પ્રાણાનાં ભગવાન્ પ્રાણ ઇતિ । શરીરં તુ પૂર્વોક્તામિલપિતપદાર્થત્વેન નિરૂપણાત્ ઉત્થિતમિત્યત્ર તમિતિ હેતુઃ ॥ ૩ ॥

एवमुत्थितानां भगवता सह स्थितानां कार्यमाह काचिदिति पञ्चभिः ।

काचित् कराम्बुजं शौरेर्जगृहेऽञ्जलिना मुदा ।

काचिद् दधार तद्बाहुमंसे चन्दनरूपितम् ॥ ४ ॥

થયો, પ્રકટ થયો. ગોપીજનોનું અન્તઃકરણ પણ ઉભું થયું; તેનું કારણ દર્શાવતાં શુકદેવે કહે છે કે પ્રેષ્ટમ્. ભગવાન્ ગોપીજનોને અત્યન્ત પ્રિય છે, તેથી ભગવાનને એકને ગોપીજનોનું અન્તઃકરણ ઉભું થઈ ગયું, ચેતનવન્તુ બન્યું. ભગવાનમાં ગોપીજનોનો જે પ્રેમ હતો તેને લીધે ઉત્કુલ્લ—વિકાસવાળાં—નેત્રો થયાં છે જેમનાં એવાં ગોપીજનો. આ ઉપરથી જણાય છે કે ભગવાનમાં ગોપીજનોની જે પ્રીતિ હતી તેને લીધે ગોપીજનોની ઇન્દ્રિયો સચેતન થઈ.

ગોપીજનો—ગોપીજનોનાં ચક્ષુઓ—પોતાનાં દર્શન કરે તેટલા માટે ભગવાન્ ત્યાં પધાર્યા; તેથી ભગવાનના ક્રૂત આવાથી જ પ્રથમ ગોપીજનોને ભગવાનનાં દર્શન થયાં. ચક્ષુની ઉત્કુલ્લતા—પ્રકુલ્લતા, વિકાસ—એ તો તેનાથી—વિલોકનથી, દર્શનથી—ભિન્ન છે. વિકાસ પામવું એ કૂલનો ધર્મ છે; તેથી ન્યારે મૂળ પ્રલોકમાં વિકાસરૂપી પુષ્પધર્મનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે ત્યારે ગોપીજનોનાં ચક્ષુઓ કમલ છે એમ સૂચન થાય છે. તેમાં પ્રીતિને ચક્ષુના વિકાસનું કારણ કહેવામાં આવ્યું છે; તે ઉપરથી જણાય છે કે અત્યાર સુધી પ્રીતિનું કાર્ય—ચક્ષુનો વિકાસ—ન હતું અને હમણાં જ સૂર્યની મધ્યક પ્રીતિનું પ્રાકટ્ય થયું છે. (જેમ સૂર્ય ઉદય પામે અને તેથી કમળ વિકસિત થાય તેમ ભગવાનમાં ગોપીજનોની પ્રીતિ પ્રકટ થઈ અને તેથી તેમનાં ચક્ષુઓનો વિકાસ થયો.) ગોપીજનો ન્યારે ભગવાનથી વિરહ પામ્યાં ત્યારે બધું તિરોહિત થઈ ગયું અને તેથી ભગવાનમાં રહેલી ગોપીજનોની પ્રીતિ પણ તિરોહિત થઈ ગઈ હતી. આ જ કારણથી ગોપીજનોને મૂળ પ્રલોકમાં અબલા કહેવામાં આવ્યાં છે, અને તેથી જણાય છે કે ગોપીજનોમાં કોઈ પણ કાર્ય કરવાને માટે શક્તિ નથી.

મૂળ પ્રલોકમાં પ્રાણમિવાગતમ્ એ જે દષ્ટાન્ત આપવામાં આવેલું છે તે ઉપરથી જ પ્રાણના ઉત્થાનની વાત થઈ ગઈ, કારણ કે ભગવાન્ પ્રાણના પણ પ્રાણ છે, આધિદૈવિક પ્રાણ છે. પહેલાં જેની ઇચ્છા કરવામાં આવેલી હતી તે ઇચ્છિત પદાર્થ તરીકે નિરૂપણ કરેલું હોવાથી શરીરનું ઉત્થાન થયું; તેનું કારણ દર્શાવતાં શુકદેવે કહે છે કે તમ્. (અર્થાત્ ભગવાન્ શરીર ધારણ કરીને—સ્વરૂપથી—પ્રકટ થાય એવી ગોપીજનોની ઇચ્છા હતી; ભગવાનના શરીરનું—સ્વરૂપનું—વર્ણન કરવામાં આવ્યું તેથી ગોપીજનોનું શરીર પણ ઉભું થઈ ગયું એમ તાત્પર્ય છે.) ૩

આ પ્રમાણે ગોપીજનોના જે પાંચ પદાર્થો—જીવ, દેહ, ઇન્દ્રિય, પ્રાણ અને અન્તઃકરણ—સચેતન થયા તે ભગવાનની સાથે રહ્યા, અને તેમણે—ગોપીજનોના જીવ, દેહ વગેરેએ—જે કાર્ય કર્યું તેનું વર્ણન શુકદેવે કાચિત્ ઇત્યાદિ પાંચ પ્રલોકમાં કરે છે.

કોઈકે ગોપીજને ભગવાનનું હસ્તકમલ આનંદથી પોતાની અંજલિમાં ધારણ કર્યું. કોઈકે ગોપીજને ભગવાનના ચંદનવાળા હસ્તને પોતાના ખલા ઉપર ધર્યો. ૪

પૂર્વમનેકવિધા અપિ ભગવત્યાવિર્ભૂતે સપ્તવિધા એવ જાતાઃ । એકો ભગવાન્ સર્વાર્થે પ્રકટી-
ભૂતઃ । તત્ર યા અપ્રે સ્થિતાસ્તા અપિ નિકટસ્થિતા એવ પૂર્વમુચ્યન્તે । શુદ્ધસાત્ત્વિક્યઃ શુદ્ધરજોયુક્તા
રજઃસાત્ત્વિક્યશ્ચ, નિર્ગુણાશ્ચ, શિષ્ટાઃ સપ્તવિધા ગણ્યન્તે । કાચિદત્ર શૌરેઃ કરામ્બુજં મુંદા અજ્ઞ-
લિના અગૃહ્યાત્ । એક એવ હસ્તો ભગવતા પ્રસારિતઃ । પીતામ્બરધર ઇતિ દ્વિતીયેન હાસ્યનિવારણાર્થ

પહેલાં ગોપીજનો અનેક પ્રકારનાં હતાં, છતાં પણ જ્યારે ભગવાનનો આભિર્ભાવ થયો ત્યારે
ગોપીજનો સાત પ્રકારનાં જ થયાં.

(ભગવાન્ જ્યારે તિરોહિત યર્ધગયા હતા ત્યારે ગોપીજનોના ચિત્તનો વિશ્લેષ થયો અને તેથી
તેઓ અનેક પ્રકારનાં થયાં એમ ગયા—અઘ્નવીસમા—અધ્યાયમાં જુદાં જુદાં વચનોના સ્વરૂપ ઉપરથી
જણાવવામાં આવ્યું છે. અર્થાત્ સત્વ, રજ્સ અને તમસ્ એ ત્રણ ગુણોના મિશ્રણથી અને નિર્શુણ્ણતાથી
થતા ગોપીજનોનાં અનેક પ્રકારો જુદા જુદાં શ્લોકોના સ્વરૂપ ઉપરથી સિદ્ધ કરવામાં આવેલા છે. હવે
તો આ ઓગણત્રીસમા અધ્યાયમાં ત્રણ 'ભગ' શબ્દના અર્થને—ઐશ્વર્ય, વીર્ય, શ્રી વગેરે છ ગુણોને—
પ્રકટ કરીને પોતે પ્રકટ થયા છે, અને તેથી તે ગોપીજનો પણ પ્રભુના પ્રકટ સ્વરૂપમાં એકનિષ્ઠાવાળાં
હોવાથી પ્રભુમય જ યર્ધ ગયાં છે. આ પ્રમાણે ગોપીજનો ભગવદાત્મક થવાથી, ભગવાનનું સ્વરૂપ
રસાત્મક હોવાથી અને ભગવાનના ધર્મો પણ રસાત્મક હોવાથી ભૃકુટિબન્ધન વગેરે ભાવો પણ ગોપી-
જનોમાં ઘટે છે.)

એક જ ભગવાન્ સર્વ ગોપીજનોને માટે પ્રકટ થયા છે; તેથી ગોપીજનોના યુદ્ધમાં જે ગોપીજનો
આથે ઉભાં હતાં તે પણ ભગવાનની પાસે જ આવ્યાં છે એમ પહેલાં કહેવામાં આવે છે.

(આ પ્રમાણે એક જ ભગવાન્ યધેય પ્રકટ થઈને યધાં ગોપીજનોને પોતાની પાસે આવ્યાં
અને તેથી ભગવાનના હસ્તક્રમણ ધારણ કરવું ઇલાદિ યધાં કાર્યો યધાં ગોપીજનો એક જ વખતે કરતાં
હતાં એમ તાત્પર્ય છે. મૂળ શ્લોકમાં કાચિત્ એમ એકવચનનો જે પ્રયોગ કરવામાં આવ્યો છે તેનું
તાત્પર્ય એ છે કે તે શ્લોકમાં ગોપીજનો એક જ પ્રકારના ભાવવાળાં છે. વાસ્તવિક રીતે તો તેવાં પણ
ગોપીજનો અનેક છે એમ જાણવું. ભગવાનના છ ધર્મ, અને ભગવાનનું સ્વરૂપ—ધર્મી—એ રીતે
ગોપીજનોના સાત પ્રકાર છે એમ શુકદેવજીને કહેવાની ઇચ્છા છે, છતાં પણ ગયા—અઘ્નવીસમા—
અધ્યાયમાં ગોપીજનોના સત્વ, રજ્સ, તમસ્, નિર્શુણ્ણ એમ જે અંશોનું વર્ણન કરવામાં આવેલું છે તે
અંશ ગોપીજનોમાં હમણાં પણ છે; એ હેતુથી સત્વ વગેરે ગુણોની દૃષ્ટિથી ગોપીજનોના સાત પ્રકારનું
વર્ણન કરવામાં આવે છે.)

શુદ્ધસાત્ત્વિક, શુદ્ધરાજસ, રાજસસાત્ત્વિક, (રજઃસાત્ત્વિક્યશ્ચ એમાં જે છે તે ઉપરથી)
સાત્ત્વિકરાજસ, નિર્શુણ્ણ, (નિર્ગુણાશ્ચ એમાં જે છે તે ઉપરથી) તામસ, અને બાકીનાં (ચાર પ્રકારનાં—
સાત્ત્વિકતામસ, રાજસતામસ, તામસસાત્ત્વિક અને તામસરાજસ—) એમ ગોપીજનોના સાત પ્રકાર
ગણવામાં આવે છે.

(ફલપ્રકરણના પાંચમા અધ્યાયમાં—અર્થાત્ દશમસ્કન્ધના ત્રીસમા અધ્યાયમાં—કાચિદ્ સમમ્
ઇત્યાદિ દસમા શ્લોકમાં ભગવાનના ગુણના સ્વરૂપનું જ વર્ણન કરવામાં આવશે. સુઓધિનીજીમાં ગોપી-
જનોના પ્રકારો જે ક્રમમાં આપવામાં આવેલા છે તે ક્રમ વિવક્ષિત નથી, તેથી પહેલાં તામસી ગોપીજનનું
અને પછી નિર્શુણ્ણ ગોપીજનનું વર્ણન કરવામાં આવશે.)

કોઈકે ગોપીજને અહીં ભગવાનનું હસ્તક્રમલ આનન્દથી પોતાની અંબલિ વડે ગ્રહણ કર્યું. ભગવાને
પોતાનો એક જ હાથ લાંબો કર્યો હતો, કારણ કે ભગવાન્ પીતામ્બરધરઃ હતા, એટલે કે તેમણે હાસ્ય
છૂપાવવાને માટે બીજા હાથમાં પીતાંબર ધારણ કરેલું હતું. બહુ માન દર્શાવીને વસ્તુનું જે ગ્રહણ કરવામાં

પીતામ્બરપ્રહણાત્ । बहुमानेन प्रहणमञ्जलिना भवति । श्रौरेरिति वीरत्वज्ञापनाय । मुदेति पूर्वोक्त-
 क्लेशव्यावृत्त्यर्थम् । अन्या पुनस्ततोप्यन्तरङ्गा भविष्यामीति तद्वाहुमंसे दधार यथालिङ्गितैव भवति ।
 अग्रे एतस्या विनियोगो वक्तव्यः ‘भुजमगरसुगन्धं मूर्ध्वघास्यत् कदा तु’ इति । अत एव तदीयो
 धर्मोन्तःस्थितस्तस्या निरोधं साधयिष्यतीति चन्दनरूपितमित्युक्तम् । चन्दनेन रूपितं लिप्तम् ।
 चन्दने हेतुः पूजा लक्ष्मीर्वा पूर्वोक्ता । तथा ताम्बूलेऽपि ॥ ४ ॥

આવે છે તે અંબલિ વડે થાય છે. મૂળ શ્લોકમાં ભગવાનને માટે જે શ્રૌરે: પદ વાપરવામાં આવ્યું છે તે
 ભગવાનનું વીરત્વ જણાવવા માટે વાપરવામાં આવેલું છે. પહેલાં—અઘ્વાળીસમા અધ્યાયમાં—ગોપીજનોનો
 જે કલેશ વર્ણવવામાં આવ્યો હતો તે કલેશ નાશ પામ્યો છે એ જણાવવાને માટે મુદા—આનન્દથી—
 એ પ્રમાણે મૂળ શ્લોકમાં કહેવામાં આવ્યું છે.

‘પેલી ગોપી કરતાં પણ હું વધારે અન્તરંગ થાઉં, ભગવાનની સમીપ આવું,’ એમ ધારીને
 ખીજાં ગોપીજને ભગવાનના બાહુને પોતાના ખભા ઉપર ધારણ કર્યો, જેથી ભગવાનની સાથે પોતાનું
 આલિંગન જ—લેટો જ—થઈ જાય. આગળ ઉપર ચુંવાળીસમા અધ્યાયમાં ‘મુજમગરસુગન્ધં મૂર્ધ્વ-
 ઘાસ્યત્ કદા તુ,’ અગુરુથી સુગંધિત બનેલો પોતાનો હસ્ત પ્રભુ અમારા માથા ઉપર ક્યારે મૂકશે,
 એ પ્રમાણે ભગવાનના બાહુનો આ ગોપીજનને માટે વિનિયોગ કહેવામાં આવવાનો છે.

(અરે! અહીં—આ અધ્યાયમાં—જે પદાર્થનો અનુભવ થાય તે જ પદાર્થની ત્યાં—બ્રમરગીત-
 વાળા ચુંવાળીસમા અધ્યાયમાં—સ્ફૂર્તિ થવી જોઈએ એવો નિયમ છે; તેથી ત્યાં ચુંવાળીસમા અધ્યાયમાં
 ભગવાનના બાહુની વાત કરેલી છે અને તે બાહુને અગરસુગન્ધમ્ એ પ્રમાણે વર્ણવેલો છે, તો પછી
 અહીં ભગવાનના બાહુને ચન્દનરૂપિતમ્ ને બદલે ચન્દનસુગન્ધમ્ કહેવું જોઈએ. આ પ્રમાણે જો
 શંકા કરવામાં આવે તો શ્રીમહાપ્રભુજી સમાધાન કરે છે કે ચુંવાળીસમા અધ્યાયમાં જે ગોપીજન
 મુજમગરસુગન્ધમ્ ઇલાદિ શ્લોકે બોલે છે તે ગોપીજન આ જ છે, અને તેથી ભગવાનના બાહુના
 સંબંધવાળી જે સ્વાભાવિક ધર્મ છે, અને અહીં જે ચન્દનની અંદર રહેલો છે, તે આ ગોપીજનનો
 નિરોધ સિદ્ધ કરશે. આ તાર્પર્ય સમજાવવાને માટે શુકદેવજી કહે છે કે ચન્દન તો આગનુક છે અને
 તે વાત સ્પષ્ટ કરવાને માટે શુકદેવજી ચન્દનસુગન્ધમ્ ને બદલે ચન્દનરૂપિતમ્ કહે છે. આ જ
 કારણથી ત્યારે પૂતનાનો દેહ બળતો હતો ત્યારે ભગવાનના સમ્બન્ધને લીધે જ પૂતનાના દેહમાંથી
 બધાં પાપો નાશ પામ્યાં અને તેથી ધૂમાડો પણ અગરના જેવો સુગંધિ હતો એમ વર્ણન કરવામાં
 આવ્યું છે. અર્થાત્ ભગવાનના સંબન્ધને લીધે જ સુગંધિત્વ છે, ખીજા કારણને લીધે નહિ.)

આ જ કારણથી ભગવાનના બાહુનો ધર્મ જે ચન્દનની અંદર રહેલો છે તે આ ગોપીજનનો
 નિરોધ સાધશે એમ જણાવવાને માટે શુકદેવજીએ ભગવાનના બાહુને ચન્દનરૂપિતમ્ એ પ્રમાણે
 વર્ણવ્યો છે. ચન્દનથી રૂપિત, અર્થાત્ ચન્દનથી લેપાએલો.

ભગવાનના બાહુને ચન્દનનો લેપ કરવામાં આવેલો છે તેનું કારણ એ કે ખીજા શ્લોકમાં જે
 જ્ઞાત્રી પદ છે તે ઉપરથી સૂચિત થયું હતું કે પ્રહ્લાએ અને લક્ષ્મીએ ભગવાનની પૂજા કરી હતી, અને
 તે પૂજાને અંગે ભગવાનના બાહુને ચન્દનનો લેપ કરવામાં આવ્યો હતો. અથવા તો ખીજું કારણ પણ
 હોઈ શકે, અને તે એ કે ખીજા શ્લોકમાં ભગવાનને માટે પીતામ્બરધર: એ પદ વાપરવામાં આવેલું છે,
 અને તે પદ ઉપરથી સૂચિત થતું હતું કે ભગવાન લક્ષ્મીજીની સાથે રમણ કરતા હતા અને તે પ્રસંગે
 તેમના બાહુને ચન્દનનો લેપ થયો હતો. પાંચમા શ્લોકમાં જે તામ્બૂલનું વર્ણન કરવામાં આવેલું છે
 તેનું કારણ પણ ચન્દનની માફક પ્રહ્લા અને લક્ષ્મીજીએ કરેલી ભગવાનની પૂજા અથવા તો લક્ષ્મીજીની
 સાથે ભગવાને કરેલું રમણ જ. ૪.

काचिदञ्जलिना गृह्णात्तन्वी ताम्बूलचर्वितम् ।

एका तदङ्घ्रिकमलं सन्तप्ता स्तनयोरधात् ॥ ५ ॥

एवं सामग्रीप्रकटनेन तासां देवोत्तमानां च कृत्यं प्रदर्शितमेता आरोहुकामा देवोत्तमास्तु
पूजका इति । अतः काचित्ताम्बूलचर्वितमञ्जलिना अगृह्णात् । तस्याः ताम्बूलयोग्यतामाह तन्वीति ।
कोमलाङ्गी । एका पुनर्बहिःस्थिता साक्षात्सम्बन्धमलभमाना, उरथातुं वा अशक्ता, उपविश्यैव
तदङ्घ्रिकमलं स्तनयोरधात् । अनुस्थाने धारणे च हेतुः सन्तप्तेति । सा ह्यत्यन्तं विरहातुरा ॥ ५ ॥

एका भुकुटीमावध्य प्रेमसंरम्भविह्वला ।

घ्नन्तीवैक्षत् कटाक्षेपैः सन्दष्टदशनच्छदा ॥ ६ ॥

कोईके कोमल गोपीजने लगवानना आरोगेला पाननी प्रसादी
अंगलि वडे अणु करी. कोईके विरहथी अत्यन्त तपेलां गोपीजने लग-
वाननुं अणुकमल पोताना स्तन उपर धर्यु. ५

आ प्रभाषे वनमाला अने पीताम्बर धारण करीने लगवान् जे प्रकट थया तेनुं तात्पर्य अे के
देवोमां उत्तम अेवा अह्ना वगेरेअे लगवाननी पूजाइपी जे कृत्य कर्युं ते आ गोपीजनोने लगवाने
दर्शाव्युं, (धारण के लगवाननी पूजा करती वपते जे अन्दनवगेरेनुं स्थापन करवाभां आवेकुं हुतुं ते
सर्वनो, न्यारे गोपीजनोअे लगवाननो भाहु पोताना अभा उपर धारण कर्यो ल्यारे, ते गोपीजनोने
प्रत्यक्ष अनुभव थयो. अर्थात् वनमाला, पीताम्बर वगेरे सामग्री सहित प्रकट थयने आ गोपीजनो
उपर लगवाने धणो अनुग्रह दर्शाव्यो अेम ओध धाय छे.)

आ प्रभाषे वनमाला, पीताम्बर वगेरे धारण करीने लगवान् प्रकट थया, अने आ रीते वनमाला
वगेरे सामग्री प्रकट करीने ते गोपीजनोनुं अने देवोमां उत्तम अेवा अह्ना वगेरेनुं कार्य दर्शाववाभां
आव्युं. आ कार्य ते अे के आ गोपीजनो लगवानना उपर यडी जवानी धृच्छवाणां छे, न्यारे
देवोत्तम अह्ना वगेरे लगवाननी पूजा कराना छे, अर्थात् अनेनां कार्य नूहं छे. तेथी कोईके गोपीजन
लगवाननुं आवेकुं प्रसादी पान अंगलि वडे जे हाथभां ले छे. आ गोपीजन लगवाननुं प्रसादी
पान लेवाने माटे योग्य छे अेम दर्शाववाने माटे शुद्धेवण आ गोपीजननुं वर्णन करतां कडे छे के
तन्वी. तन्वी अेटले कोमल अंगवाणी (जेनुं अंग कोमल छे तेनी आभडी धणु कोमल होय छे,
अेटले आ कोमलांगी गोपीजन न्यारे लगवाननुं प्रसादी पान आशे ल्यारे ते पान आ गोपीजनना
कोमल कंडनी कोमल आभडीभांथी सुंदर देभासे. आ प्रकारनी शोला जेवाने माटे लगवाने आ गोपी-
जनने तांपूलनुं दान कर्युं छे.)

अेक गोपीजन तो मंडलनी पहार आवे उलां हुतां, अने तेथी तेमने लगवाननो साक्षात्
संबंध मणी शक्यो नहि, अथवा तो पोते उलां थर् शक्यां नहि, अेटले जेहा जेहा जे तेमणे लगवाननुं
अणुकमल पोताना स्तनो उपर पधराव्युं. आ गोपीजन उलां थर् शक्यां नहि अने तेमणे
लगवाननुं अणुकमल पोतानी छाती उपर पधराव्युं तेनुं धारण दर्शावतां शुद्धेवण कडे छे के सन्तप्ता.
आ गोपीजन, अरेअर, विरहथी अत्यन्त आतुर अनेलां हुतां. ५

प्रेमना आवेशथी विह्वल यजेलां अेक गोपीजन लवां यटापीने,
दांतवडे ओठ उसीने कटाक्षी प्रहार करतां होय तेम जेवा लायां, ६.

એકેતિ । અન્યા પુનર્દરશ્યા તમસી તમસા ઋકુટિમાવધ્ય કટાક્ષેપૈઃ ઘ્નન્તીવ એક્ષત્ ।
 અત્ર સર્વેર્ણે વર્ણલોપઃ । કટાક્ષેપૈરિત્યર્થઃ । પ્રેમ્ણા સહિતો યઃ સંરમ્ભઃ ક્રોધઃ તેન વિહુલાઃ
 સમ્યક્ દષ્ટઃ દશનચ્છદો યથા । તાદશી ચ જાતા । ઋકુટિવન્ધનેન ચિત્તકૌટિલ્યમ્ । પ્રેમસહિત-
 સંરમ્ભેણ ઇન્દ્રિયવૈકુલ્યમ્ । સન્દંશેન વેદક્ષોભઃ । ઘ્નન્તીવેતિ પ્રાગૈર્થલ્યફૂર્તિઃ જ્ઞાનસાધનમપિ તસ્યા
 વિહુતમ્ । પ્રાન્તદષ્ટિઃ કટાક્ષઃ । તત્રાપિ આક્ષેપભાવઃ । યથા વાચાવગુરુણં તથા કટાક્ષા એવ આક્ષેપ-
 રૂપા નિરન્તરં પ્રવૃદ્ધાઃ । તાદશભાવસ્ય પૂર્ણત્વાય કાલનિયમનાર્થં વા ઋકુટિમજ્ઞઃ । સ્વભાવનિયમ-

ખીભં તામસી ગોપીજન તો (એટલે દૂર ઉભા રહીને કટાક્ષ રેંકવાથી પોતાનો માનભાવ રહે
 એટલે) દૂર ઉભાં રહ્યાં, અને ક્રોધથી ભવાં ચઢાવીને કટાક્ષો રેંકીને બાણે પ્રહાર કરતાં હોય તેમ ભગવાન
 તરફ ભવા લાગ્યાં. અહીં કટાક્ષેપૈઃ એ પદમાં 'સર્વણું હોય તો વર્ણનો લોપ થાય, અર્થાત્ એ સરખા
 વર્ણુ સાથે સાથે આવે ત્યારે પૂર્વ વર્ણુનો લોપ થાય' એ નિયમને અનુસરીને જ્ઞનો લોપ થયો છે; એટલે
 કે મૂળ શબ્દ કટાક્ષેપૈઃ છે, અને તેમાં જ્ઞનો લોપ થવાથી કટાક્ષેપૈઃ એ પ્રમાણે રૂપ થયું છે.

પ્રેમવાળો જે સંરભ, ક્રોધ, તેથી વિહુલ (આ ગોપીજન ખન્યાં છે.) સારી રીતે દાંતથી દાખ્યા
 છે એઠ જેમણે એવાં આ ગોપીજન છે. ભવાં ચઢાવવાથી આ ગોપીજનના ચિન્તની કુટિલતા વર્ણુવી;
 પ્રેમવાળા ક્રોધથી ઇન્દ્રિયોની નિકલવતા વર્ણુવી; દાંતથી એઠ દાખવાથી દેહનો ક્ષોભ વર્ણુવ્યો; બાણે પ્રહાર
 કરતાં હોય એમ દેખાવાથી આ ગોપીજને પ્રાણથી બળ દેખાડયું એમ વર્ણુવ્યું; આ ગોપીજનના ઇક્ષણ-
 રૂપી જ્ઞાનનું સાધન—નેત્ર—પણુ વિકૃત એમ વર્ણુન કર્યું. નેત્રના છેરથી જ્ઞવું તેનું નામ કટાક્ષ. તેમાં—
 કટાક્ષમાં—પણુ આક્ષેપલાવ વર્ણુવ્યો. જેમ વાણીથી ખીજને ધમકી આપવામાં આવે છે તેમ આ
 ગોપીજનના આક્ષેપરૂપ કટાક્ષો જ હુમ્મેશાં પ્રવર્તતા હતા.

(ગોપીજનોએ ભવાં ચઢાવ્યાં તેનું ખીજું પ્રયોજન દર્શાવતાં શ્રીમહાપ્રભુજી કહે છે કે) અથવા
 તો ગોપીજનોનું તે પ્રકારનું માન પૂર્ણ અને એટલા સારુ કાલનું નિયમન કરવાને માટે જુકુટિનો ભંગ
 કરવામાં આવ્યો છે, ભવાં ચઢાવવામાં આવ્યાં છે. (પહેલાં ગોપીજનોના માનનું જ નિરૂપણ કરવામાં
 આવ્યું હતું, હવે અહીં તો તેમના ગાઢમાનનું નિરૂપણ કરવામાં આવે છે. માત્ર દૂર કરવાને માટે સો
 પ્રકારે પણ ચલ કરવામાં આવે તો પણ હું—ગોપીજન—માનનો ત્યાગ નહિ કરું એ પ્રકારનો જે ભાવ
 તેનું નામ ગાઢભાવ. કાલનો વિલંબ થતાં માન શિથિલ થઈ જાય છે, કારણ કે તે વ્યભિચારી ભાવ હોવાથી
 લાંબો સમય રહી શકતું નથી. ગોપીજનોનું માન ગાઢ છે તેથી તે કોઈ દિવસ શિથિલ થતું નથી અને
 હુમ્મેશાં ગાઢ જ રહે છે. આ પ્રમાણે ગાઢમાન હુમ્મેશાં રાખવું તે જ કાલનું નિયમન કહેવાય છે.
 નાથિકાઓનો એવો સ્વભાવ છે કે તેઓ પ્રિયવચન વગેરે કારણને લીધે માનનો અવશ્ય ત્યાગ કરે
 છે. આ પ્રકારની સ્થિતિ અમારી—ગોપીજનોની—ન થાય, અને અમારો માનભાવ જ હુમ્મેશાં
 રહો એ પ્રકારનો ગોપીજનોનો પ્રયત્ન છે. નાથિકાઓનો પ્રિય વચનોને લીધે માન ત્યાગ કરવાનો
 જે સ્વભાવ છે તેનું નિયમન અવ્ય પ્રયત્નથી થઈ શકે છે. તેથી શ્રીમહાપ્રભુજી કહે છે કે) નાથિકા-
 ઓના સ્વભાવનું નિયમન કરવાને માટે ગોપીજનોનો સંરમ્ભ—આવેશ—હતો. (ભગવાનની સાથે
 પહેલાં સમાગમથી જે સુખ ગોપીજનોએ અનુભવેલું હતું તેનું સ્મરણ થતાં તે સમાગમસુખના
 લોભથી કદાચિત્ તેમના—ગોપીજનોના—માનનો ત્યાગ થઈ જાય. તે પ્રમાણે ન થાય એટલા માટે
 વંચાનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. તેથી શ્રીમહાપ્રભુજી કહે છે કે) લોભનો નાશ કરવાને માટે વંચાનું
 વર્ણન કરવામાં આવેલું છે. (અર્થ એ લોભનું સ્વરૂપ છે, અને તેના ઉપર ત્યારે દાંત પીસવામાં
 આવે ત્યારે અંધર—લોભ—દમાય છે, અર્થાત્ નાશ પામે છે.)

નાર્થ ચ સંરમ્ભઃ । લોભનાશાર્થં ઢંશઃ । મોક્ષાભાવાર્થઃ જ્ઞાનવક્રતા । પ્રમાણનિરાકરણાર્થં હનનમિતિ ।
યતો લૌકિકી ભક્તિઃ પુષ્ટા ભવતિ । યતદર્થમેષા નિરૂપિતા ॥ ૬ ॥

એવમતિપુષ્ટાં નિરૂપ્ય અત્યુત્તમાં નિરૂપયતિ અપરેતિ ।

અપરાઽનિમિષદ્વગ્મ્યાં જુષાણા તન્મુલામ્બુજમ્ ।

આપીતમપિ નાતૃપ્યતસન્તસ્તચરણં યથા ॥ ૭ ॥

એવા હિ ભગવદર્શનેન ગતદોષા અતો ધ્યાનેન ભગવન્તં દૃઢયે સ્થાપયિતુકામા નેત્રાભ્યાં
નેત્રદ્વારા ભગવન્તં દૃઢિ સ્થાપિતવતી । અત્ર લાવણ્યામૃતં પેયમ્, મુલ્કસ્યામ્બુજત્વોક્તેઃ । અનિમિષ-
દ્વગ્મ્યામિતિ પાનકરણમ્ । દ્રવદ્રવ્યસ્યાન્તર્નિવેશનં પાનમ્ । મધ્યે રસવિચ્છેદો ભવિષ્યતીતિ

(આ પ્રમાણે ઘણો આગ્રહ હોવા છતાં પણ પોતાના હૃદયમાં પ્રિયની—પ્રભુની—સ્થિતિ આવશ્યક
છે અને માન પણ હૃદયમાં હોય છે. કદાચિત્ ગોપીજનોના હૃદયનો ભગવાનમાં જો લય થઈ જાય તો
તેમના હૃદયમાં રહેલા માનનો પણ લય—નાશ—થઈ જાય. નિર્દોષ લાવથી જ ખરેખર મુક્તિ થાય છે
એ ન્યાયને અનુસરીને ગોપીજનોનું માન જતું રહે એટલે તેઓ નિર્દોષ બને અને તેમને મુક્તિ મળે,
ગોપીજનોને આ પ્રમાણે મુક્તિ ન મળે તેટલા માટે તેમના ઈક્ષણમાં—જ્ઞાનમાં—કટાક્ષેપ શપ્દવડે
કુટિલતા દર્શાવવામાં આવી છે. આ પ્રમાણે ન્યારે ગોપીજનોનો લાવ કુટિલતાને લીધે દોષવાળો થવાથી
તેમની મુક્તિ થઈ શકે નહિ; અને ન્યારે તેમની મુક્તિ ન થાય ત્યાં પછી તેમના માનની મુક્તિ ક્યાંથી
થઈ શકે? આ તાત્પર્ય દર્શાવતાં શ્રીમહાપ્રભુજી કહે છે કે)—ગોપીજનોને મોક્ષ ન મળે તેટલા માટે
કટાક્ષેપ શપ્દથી જ્ઞાનની વક્રતાનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે.

(‘ભગવાન્ સર્વેના ઈશ છે,’ ‘જે અંદર રહીને આત્માનું નિયમન કરે છે’ ઇત્યાદિ શ્રુતિઓ ઉપરથી
જણાય છે કે ભગવાનમાં ઈશ, નિયામક વગેરે ધર્મો છે. આવા ધર્મોવાળા ભગવાનની આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન
કરવું એ પ્રમાણથી—શાસ્ત્રથી—વિરુદ્ધ છે. વળી ન્યારે પ્રભુ ગોપીજનોના અન્તઃકરણને માનરહિત કરવા
પ્રયત્ન કરે છે ત્યારે ગોપીજનોનું અન્તઃકરણ માનથી છૂટું પડતું નથી. આ વાત પ્રમાણથી—શાસ્ત્રથી—
વિરુદ્ધ છે અને તેથી તે સંભવે નહિ; પણ જો પ્રમાણના બળનો નાશ કરવામાં આવે તો તે સંભવે.
તેથી જ દ્વન્તી પદ વડે પ્રમાણનો નાશ જ કરવામાં આવ્યો છે. આ તાત્પર્ય દર્શાવતાં શ્રીમહાપ્રભુજી
કહે છે કે) પ્રમાણનું નિશકરણ કરવાને માટે હનનનું—નાશનું—વર્ણન કરવામાં આવેલું છે. આમ
કરવાથી લૌકિકે ભક્તિ—લોકની રીતને અનુસરનારો સ્નેહ—પુષ્ટ થાય. આ કારણથી જ આ ગોપીજનનું
વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. ૬

આ પ્રમાણે અતિપુષ્ટ તામસી ગોપીજનનું નિરૂપણ કરીને હવે શુકદેવજી અત્યુત્તમ નિર્ણય ગોપી-
જનનું અપરા ઇત્યાદિ પ્રલોકમાં વર્ણન કરે છે.

કોઈક બીજાં ગોપીજન ભગવાનના મુખારવિન્દનું અનિમિષ દૃષ્ટિથી—

એકી ટસે—પાન કરતાં હતાં, તો પણ જેમ સંત પુરુષો ભગવાનના ચરણના

રસથી તૃપ્તિ પામતા નથી તેમ તે તૃપ્તિ પામ્યાં નહિ. ૭

આ પ્રમાણે આ ગોપીજન ભગવાનનાં દર્શન કરીને ખરેખર દોષરહિત થયાં છે, અર્થાત્ ભગવ-
દર્શનથી પૂર્વ દુઃખ તે ભૂલી ગયાં છે. તેથી ધ્યાનવડે ભગવાનને પોતાના હૃદયમાં સ્થાપવાની ઇચ્છાથી
આ ગોપીજને નેત્રો દ્વારા ભગવાનને પોતાના હૃદયમાં સ્થાપ્યા. અહીં લાવણ્યરૂપી અમૃતનું પાન કરવાનું
છે, કારણ કે મુખને અમ્બુજ—કમલ—કહેવામાં આવેલું છે. જેમ કમલનું સ્થાપન કરવાથી મકરન્દનું
પણ સ્થાપન થાય છે તેમ ભગવાનના મુખનું સ્થાપન કરવાથી તેમાં રહેલા લાવણ્યનું પણ સ્થાપન થઈ
જાય છે. મૂળ પ્રલોકમાં અનિમિષદ્વગ્મ્યામ્—જેમાં પાંપણો મીઠાતી નથી એવી દૃષ્ટિથી—એ પદ
દર્શાવે છે કે લાવણ્યનું પાન કરવામાં આવે છે. પ્રવાહી પદાર્થને અંદર લઈ જવું તેનું નામ પાન. પ્રવાહી

અનિમિષદગ્ધ્યાં પાનમ્ । નેત્રયોરજ્જલિત્વં લાવણ્યામૃતસ્ય વિરલત્વાત્ । પ્રીતિસેવનમત્રાભિપ્રેતમ્ ।
 યદાપિ આ સમન્તાદ્ધર્મસહિતં સર્વમેવાભિનિવિષ્ટં સ્વાધીનં જાતમ્, યદૈવેચ્છતિ તદૈવ હૃદયે પશ્યતીતિ,
 તથાપિ નાતૃપ્યત્ અલંભાવં ન કૃતવતી । તત્ર હેતુર્વિષયસૌન્દર્યમ્ । ન તુ પ્રયોજનામાવઃ પ્રતિ-
 બન્ધકઃ । પતદર્થં દૃષ્ટાન્તમાહ સન્તઃ તચ્ચરણં યથેતિ । સન્તો હિ જાતકાર્યાઃ । તથાપિ ચરણારવિન્દે
 સહજો રસઃ । ન તુ કિચ્ચિત્ પ્રાપ્તવ્યં નિવર્તનીયં વા ॥ ૭ ॥

एका पुनर्दूरस्था अतया तुल्यशीला योगानुसारेण भगवन्तं गृहीतवतीत्याह तं काचिदिति ।

તં કાચિન્નેત્રરન્ધ્રેણ હૃદિ કૃત્ય નિમીલ્ય ચ ।

પુલકાઙ્ગ્યુપગૂહ્યાસ્તે યોગીવાનન્દસમ્હૃતા ॥ ૮ ॥

पूर्व लौकिकी पश्चाद् भक्तिमार्गानुसारिणी निरूपिता । इयं योगानुसारिणी । अतोऽस्याः सर्वा-
 वयवे दृष्टिः । उभयोरेकीकरणम्, अन्यथा दृष्टिभेदः स्यात् । पूर्वस्यास्तु दर्शनमेव प्रयोजनम् । एषा

પેદાર્થને અંદર લઈ જતાં વચ્ચે રસનો પ્રવાહ તુટી જશે એમ માનીને તે પ્રભાણે ન થાય તેટલા માટે
 અનિમિષ દૃષ્ટિથી જ પાન કરવાનું કહેવામાં આવેલું છે. લાવણ્યરૂપી અમૃત વિરલ છે એટલે નેત્રરૂપી
 અંજલિથી—ખોખાથી—પીવાનું છે. મૂળ શ્લોકમાં જે જુવાણા પદ છે તેમાં જુષ ધાતુ છે અને તે
 ધાતુનો અર્થ પ્રીતિથી સેવા કરવી એ પ્રભાણે થાય છે અને તે જ અર્થ આ સ્થળે લેવાનો છે. (અર્થાત્
 ભગવાનના સુખકમળનું પ્રીતિસેવન એટલે સુખકમળમાં રહેલા લાવણ્યરૂપી અમૃતનું પાન.) જે કે
 ધર્મસહિત સર્વ સંપૂર્ણરીતે હૃદયમાં ઉતારેલું છે અને તેથી તે સ્વાધીન થયું છે, ન્યારે તે ગોપિકા
 જે વસ્તુની ઇચ્છા કરે છે ત્યારે તે પોતાના હૃદયમાં તે વસ્તુ જીવે છે, છતાં પણ તેમને સંતોષ થતો
 નથી, હવે બહુ થયું એ પ્રભાણેની ભાવના થતી નથી. આ ગોપીજનને સંતોષ થતો નથી તેનું કારણ
 ભગવાનના સુખકમળનું સૌન્દર્ય છે. ગોપીજનને હવે કોઈ પણ જાતનું પ્રયોજન નથી એ વાત પ્રતિ-
 બન્ધક નથી, (અર્થાત્ ગોપીજનને હવે કોઈ પણ જાતનું પ્રયોજન રહેલું નહિ હોવાથી તેમને અસંતોષ
 નહિ થાય એમ નહિ, અર્થાત્ અસંતોષ થશે જ.) આ વાત સ્પષ્ટ કરવાને માટે શુકદેવજી દૃષ્ટાન્ત
 આપે છે કે સન્તસ્તચ્ચરણં યથા. સન્ત પુરુષો ખરેખર કૃતાર્થ છે, તેમણે પોતાનાં બધાં કાર્યો પૂર્ણ કરેલાં
 છે, છતાં પણ ભગવાનના ચરણારવિન્દમાં તેમને સહજ, સ્વાભાવિક, રસ રહેલો હોય છે. ભગવાનના
 ચરણારવિન્દમાં રહેલો સન્ત પુરુષોનો આ રસ તદ્દન સ્વાભાવિક છે, કોઈ પણ જાતના પ્રયોજનને લીધે
 નથી, કારણ કે તેમને હવે કાંઈનું મેળવવાનું રહ્યું નથી તેમ કોઈનો ત્યાગ કરવાનું રહ્યું નથી. ૭

હવે એક ગોપીજન આઘે ઉભાં છે, અને તે આ (સાતમા શ્લોકમાં વર્ણવેલાં) નિર્જુષ ગોપી-
 જનના જેવા સ્વભાવવાળાં છે. તે યોગને અનુસરીને ભગવાનનું ગ્રહણ કરે છે, ભગવાનને પોતાના
 હૃદયમાં સ્થાપે છે. આ વાત શુકદેવજી તં કાચિત્ એ શ્લોકમાં કહે છે.

કોઈક ગોપીજન નેત્રદ્વારથી પ્રભુને હૃદયમાં ધારણ કરી, આંખો
 મીચી દઈ, રોમાંચિત થઈ, પ્રભુનું આલિંગન કરી, યોગીની માફક આન-
 ન્દમાં ડૂબીને બેઠાં. ૮

પહેલાં છઠ્ઠા શ્લોકમાં લૌકિકિના જેવા ભાવવાળાં ગોપીજનનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું, પછીથી
 સાતમા શ્લોકમાં ભક્તિમાર્ગને અનુસરનારાં ગોપીજનનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું. હવે આ ગોપીજન
 યોગમાર્ગને અનુસરનારાં છે. તેથી આ ગોપીજનની દૃષ્ટિ ભગવાનના સર્વ અવયવોમાં રહેલી છે. આ
 ગોપીજન ભગવાનના બન્ને અવયવોનું અને તે દ્વારા બધાં ય અવયવોનું એકીકરણ કરે છે, નહિ તો
 ગોપીજનની દૃષ્ટિને લીધે ભગવાનના સ્વરૂપમાં ભેદ થાય. સાતમા શ્લોકમાં વર્ણવેલાં ગોપીજન કેવલ
 ભક્તિમાર્ગીય છે અને તેથી તેમને ભગવાનના દર્શનનું જ પ્રયોજન છે. (સાતમા શ્લોકમાં વર્ણવેલ

વિરલેતિ કાચિદિત્યુક્તમ્ । તં પૂર્વોક્તમ્, 'ન ચલુ ગોપિકાનન્દનો ભવાનિ'તિ યયા નિરૂપિતમ્ । નેત્ર-
રન્ધ્રેણોલેકવચનં રૂપપ્રવેશાર્થમ્ । હૃદિ કૃત્યેતિ । હૃદિ કૃત્વા । અસમાસેઽપિ ત્યપ્ । હૃદિકૃત્યેચલુ-
ક્સમાસો વા । તતોઽન્તઃપ્રવિષ્ટો બહિર્માં ગચ્છત્વિતિ નિમીલનં કૃતવતી । ન હિ તસ્યા બુદ્ધૌ ભગ-
વાન્ બહિરવશિષ્ટોઽસ્તિ । સ્વકીયો વા ભાગસસ્યા ગૃહીત ઇતિ । ચકારાત્ સર્વેન્દ્રિયનિવર્તનમ્ ।
તતોઽન્તરાનન્દે પૂર્ણે પુલકાઙ્ગી જાતા । કેવલાનન્દને પુલકે ગોપીત્વં ન ભવિષ્યતીતિ તદર્થે વિશેષ-
માહ ઉપગૂહ્યાસ્ત ઇતિ । અયં રોમાઙ્ગઃ સાર્ત્ત્વિકભાવે પ્રવિષ્ટઃ । અત ઇવાન્તરુપગૂહ્યાલિઙ્ગ્ય આસ્તે ।

ગોપીજન ભક્તિમાર્ગીય છે અને ભક્તિમાર્ગમાં એકદને વશ થઈને બહાર ભગવાનના મુખારવિન્દનું દર્શન થતાં જ ધીજા બધા પદાર્થોનું તેમને—ગોપીજનને—વિસ્મરણ થાય છે, અને તેથી ભગવાનના મુખારવિન્દ વિના ધીજા કોઈ પણ પદાર્થની તેમને અપેક્ષા રહેતી નથી. યોગમાર્ગમાં તો ધ્યાનમાં ભગવાનના પ્રત્યેક અંગનું પૃથક્ ચિન્તન કરવામાં આવે છે, અને ધારણમાં તે બધાં અંગોથી બનેલા એક જ સ્વરૂપનું ચિન્તન કરવામાં આવે છે, ધારણ કે અંગોના પરસ્પર સંબંધનું સ્મરણ કર્યા વિના એક અંગનું સ્મરણ કરવામાં આવે તો તે અનુચિત હોવાથી અપરાધરૂપ છે. તેથી બધાં અંગોને એકત્રિત કરીને ચિન્તન કરવામાં આવે છે. કેવલ યોગમાર્ગમાં કૃત અપરાધ જ છે, પણ યોગાનુસારી ભક્તિ-માર્ગમાં તો ભગવાનના સ્વરૂપમાં પણ ભેદ થાય છે. ભગવાનનું સ્વરૂપ રસાત્મક હોવાથી ભાવાત્મક છે, તેથી ને સ્વામિનીનો ભાવ ભગવાનના એક એક અંગમાં જ રહે તો સ્વામિનીના વાવને લીધે ભગવાનના સ્વરૂપમાં પરસ્પર ભેદ ઉત્પન્ન થાય. પણ આ આડમા પ્રલોકમાં વર્ણુવેલાં ગોપીજન ભગવાનનાં બધાં ય અંગોનું એકીકરણ કરે છે, તેથી ભગવત્સ્વરૂપમાં પ્રાપ્ત થતો ભેદ દૂર થઈ જાય છે.)

આ પ્રકારનાં—ભગવાનની સાથે આલિંગન કરવાની ઇચ્છાવાળાં—ગોપીજન દુર્લભ છે તેથી શુકદેવજી કહે છે કે કાચિત્. મૂળ પ્રલોકમાં જે તમ્ પદ છે તે પૂર્વોક્ત ભગવાનના સંબંધમાં વાપરવામાં આવેલું છે; તે ભગવાન કે જેમનું વર્ણન આ જ ગોપીજને પહેલાં ગોપીગીતમાં ન ચલુ ગોપિકા-નન્દનો ભવાન્ એ પ્રમાણે કરેલું છે. મૂળ પ્રલોકમાં જે નેત્રરન્ધ્રેણ પદમાં એકવચન છે તે ભગવાનના સ્વરૂપના પ્રવેશને માટે છે. (ભગવાનનું સમુદિત સ્વરૂપ એક છે અને તેથી તેને પ્રવેશ કરવાને માટે એક જ નેત્રદ્વારની જરૂર રહે છે.) મૂળ પ્રલોકમાં જે હૃદિ કૃત્ય પદ છે તેનો અર્થ હૃદિ કૃત્વા—હૃદયમાં ધારણ કરીને—એ પ્રમાણે થાય છે. હૃદિ કૃત્ય એમાં સમાસ નથી છતાં પણ ત્યપ્ પ્રત્યય લગાડવામાં આવ્યો છે. (સમાસ ન હોય છતાં પણ ત્યપ્ પ્રત્યય લગાડવો એ સિદ્ધાન્ત પાણિનિથી ભિન્ન વૈયાકરણોનો છે; તેથી શ્રીમહાપ્રભુજી ધીજાને અર્થ આપતાં કહે છે કે) હૃદિકૃત્ય એ અલુક્સમાસ છે એમ માનવું. પછીથી આ ગોપીજને પોતાની આંખો મીચી દીધી જેથી અંદર ગએલા ભગવાન બહાર જતા રહે નહિ. આ ગોપીજનની બુદ્ધિમાં તો એમ જ છે કે હવે ભગવાન બહાર બાકી રહ્યા જ નથી. અથવા તો આ ગોપીજને ભગવાનમાં જે પોતાનો ભાગ હુતો તે લઈ લીધો. (પ્રભુ પોતે પ્રકટ થઈને દરેક ગોપીજનને રસનું દાન કરે છે તેથી ભગવાન બધાં ગોપીજનોના ભાગરૂપ થાય છે. અર્થાત્ જેને માટે ભગવાનનું જે સ્વરૂપ પ્રકટ થયું હોય તે તેનો ભાગ ગણાય છે. આ ઉપરથી સ્પષ્ટ સમજાય છે કે જેમ પિતાની મિલકતમાં પુત્રોનો ભાગ રહેલો હોય છે તેમ પ્રભુના સ્વરૂપમાં પણ સ્વામિનીઓનો જ ભાગ રહેલો છે.) મૂળ પ્રલોકમાં જે ચં છે તેનો ભાવ એવો છે કે ગોપીજનોની બધી ઇન્દ્રિયો નિવૃત્ત થઈ ગઈ.

પછીથી ગોપીજનનો અંદર રહેલો આનન્દ જ્યારે પૂર્ણ થયો ત્યારે તેમના શરીરે રોમાંચ થયો. કેવલ આનન્દથી—આત્માનન્દથી—જે શરીરે રોમાંચ થાય તો ગોપીપણું ન રહે; તેથી ગોપીત્વની સિદ્ધિને માટે શુકદેવજી ઉપગૂહ્ય આસ્તે—આલિંગન કરીને ઉભાં રહ્યાં—એ પ્રમાણે આ ગોપીજન વિષે વિશેષ કહે છે. (યોગીઓના હૃદયમાં જ્યારે ભગવાનનો આલિંગાવ થાય છે ત્યારે આનન્દને લીધે તેમના દુબો ૨૪

તામેવ સ્થિતિં ધારિતવતી અવસ્થાન્તરાભાવાય । નનુ તસ્યા ઉત્તરત્ર કાર્યમ્, ભગવતા સહ સમ્ભોગઃ
કર્તવ્યઃ, આલાપાઃ, ગૃહે ચ ગન્તવ્યમિતિ કથં તામેવાવસ્થાં સ્થાપિતવતી । તત્રાહ યોગીવેતિ । યોગી
હિ તથૈવાપ્રે સર્વં કાર્યં સાધયતિ, તથૈયમપિ તથૈવાવસ્થયા સર્વં સાધનીયમિતિ સ્થિતા । કિન્ચ ।
આનન્દસમ્પ્રુતા । આનન્દે નિમગ્ના । અત એવ બહિઃસંબંદેનરહિતા । સંવેદનાયામેવ સત્યાં કાર્યાનુ-
સન્ધાનમ્ । ન હિ પૂર્ણે આનન્દે કચ્ચન કામોસ્તિ ॥ ૮ ॥

एवं विशेषाकारेण कृत्यमुक्त्वा सर्वासां सामान्याकारेण प्रयोजनमाह सर्वास्ता इति ।

सर्वास्ताः केशवालोक्तपरमोत्सवनिर्वृताः ।

जहुर्विरहजं तापं प्राज्ञं प्राप्य यथा जनाः ॥ ९ ॥

यो हि बलिष्ठरजस्तमोभ्यां व्याप्तयोरपि फलसम्पादकः, तस्य क्षुद्रगुणक्षोभयुक्तानामासामुद्धारे

શરીરે રોમાંચ થાય છે; પરંતુ આ ગોપીજન યોગીઓના જેવાં નથી, કારણ કે તેમણે—ગોપીજને—
ભગવાનને આલિંગન કર્યું છે. તેથી આ ગોપીજનમાં કામભાવ મુખ્ય છે, એટલે ગોપીત્વ જ મુખ્ય છે,
યોગનો પ્રકાર નહિ.) રસશાસ્ત્રમાં આ રોમાંચની ગણના સાન્નિવકભાવમાં કરવામાં આવેલી છે; અને તેથી
જ આ ગોપીજન પોતાના હૃદયમાં ભગવાનની સાથે આલિંગન કરી રહ્યાં છે. બીજી અવસ્થા ન આવે
એટલા માટે આ ગોપીજન તે જ સ્થિતિ—ભગવાનની સાથે આલિંગનની સ્થિતિ—મારણ કરી રહ્યાં છે.

શંકા:—અરે! આ ગોપીજનને તો આગળ ઉપર અનેક કાર્ય કરવાનાં છે—ભગવાનની સાથે
સંભોગ કરવાનો છે, તેમની સાથે આલાપ કરવાનો છે, પોતાને ઘેર પાછા જવાનું છે—તો પછી આ
ગોપીજન ભગવાનની સાથે આલિંગન કરીને જ આલિંગનની સ્થિતિમાં જ કેમ બેસી રહ્યાં ?

સમાધાન:—ઉપરની શંકાનું સમાધાન કરતાં શુકદેવજી કહે છે કે યોગી જ, યોગીની માફક.
યોગી, ખરેખર, તે અવસ્થાથી જ આગળ સર્વ કાર્ય સાધે છે; તેમ આ ગોપીજન પણ તે જ—આલિ-
ંગનની જ—અવસ્થાથી બધું સધાશે એમ માનીને તે જ સ્થિતિમાં બેઠાં છે.

વળી આ ગોપીજન આનન્દસમ્પ્રુતા છે, અર્થાત્ આનન્દમાં નિમગ્ન થઈ ગએલાં છે, અને
તેથી જ આ ગોપીજનને બહારના જગતનું ભાન નથી. ભાન હોય તો જ કાર્યનું અનુસન્ધાન થઈ શકે.
જ્યારે આનન્દ પૂર્ણ થાય છે ત્યારે કોઈ પણ પ્રકારનો કામ—અભિલાષ, ઇચ્છા—રહેતો નથી. (જેમ
યોગી પોતાની અવસ્થાથી બધું કાર્ય સાધે છે તેમ હું પણ સાધીશ એમ આ ગોપીજન માને છે અને
તેથી જ તે તે જ અવસ્થામાં રહે છે. બીજી દૃષ્ટિએ વિચાર કરીએ તો માલમ પડે છે કે આ ગોપીજન
આનન્દમાં ખૂબ ડૂબી ગએલાં છે તેથી બીજા કોઈ પણ કાર્યનું અનુસન્ધાન થઈ શકે એમ નથી, એટલે
તે તે જ અવસ્થામાં રહ્યાં છે. ૮

આ પ્રકારે બધાં ગોપીજનોનાં વિશેષ પ્રકારનાં કૃત્યોનું વર્ણન કરીને હવે શુકદેવજી સર્વાસ્તાઃ
ઇત્યાદિ શ્લોકમાં ભગવાને સામાન્યરીતે સર્વ ગોપીજનોને જે ફલ—વિરહના તાપની નિવૃત્તિરૂપ ફલ—
આપ્યું તેનું વર્ણન કરે છે:—

ते यथां गोपीजनो भगवदर्शनरूपी परम उत्सवथी सुभी यथां,

अने जेम मनुष्यो परमात्माने यामीने तापथी मुक्त थाय છે તેમ તે

विरहतापथी मुक्त यथां ८

પ્રહ્લામાં રમેગુણ ઘણો છે, જ્યારે મહાદેવમાં તમોગુણ ઘણો છે. જે ભગવાન રમેગુણવાળા પ્રહ્લાને
અને તમોગુણવાળા મહાદેવને પણ મોક્ષરૂપી ફળ આપે છે તેવા ભગવાનને ક્ષુદ્રગુણથી ક્ષોભ પામેલાં

કઃ પ્રયાસ इति वक्तुं केशवेत्युक्तम् । तस्य योयमालोकः आलोकनं प्रकाशो वा अन्तर्बहिः । अत एव स एव परमोत्सवः । यथा लौकिकानां महाराज्यप्राप्तिः पुत्रोत्सवो वा । तेन निर्वृताः सर्वा एव जाताः । एवं तासामिष्टसिद्धिरुक्ता । अनिष्टनिवृत्तिमाह जहुर्विरहजमिति । नन्वेवं सति मुक्ता एव ता भवेयुः । न हि संसारे निवृत्ते भगवत्साक्षात्कारेण परमनिर्वृतौ सत्यां कश्चन पुरुषार्थोऽवशिष्यते । तत्राह प्राज्ञं प्राप्येति । प्राज्ञः सुषुप्तिसाक्षी । स्वाप्यये भगवदाविर्भावो निरूपितः । तत्र च जीवानां प्रवेशो वासनासहितानाम् । तं प्राप्य यथा जनाः अधिकारिणो मनुष्याः पुनरायान्ति, एवमत्राप्यागमिष्यन्तीति भावः । यतो जनाः जायमानाः, न तु उत्तमाधिकारिणः । स्वसम्बन्धव्यापनार्थमेव परं भगवान् प्रकटः ॥ ९ ॥

આ ગોપીજનોનો ઉદ્ધાર કરવામાં શો પ્રયાસ લાગવાનો હતો? ક એટલે પ્રહ્લા, ર્શ એટલે મહાદેવ અને તે બંનેને વ એટલે મોક્ષરૂપી સુખ જેમનામાંથી મળે છે તે લગવાનું કેશવ કહેવાય છે. આ ગોપીજનોના અને લગવાનના બધા શુભો મહાનું છે; પણ લગવાનું પરોક્ષ લજન કેવી રીતે કરવું તે આ ગોપીજનોને બહુતાં નથી. પરોક્ષલજનનું અજ્ઞાન તે જ ગોપીજનોનો ક્ષુદ્ર—હલકો—શુભ.) આ પ્રમાણે ગોપીજનોનો ઉદ્ધાર કરવામાં લગવાનને શ્રમ પડવાનો નથી એ વાત શુકદેવેજી કેશવ પદ વડે કહે છે. આ કેશવ લગવાનનો આલોક, દર્શન અથવા અંદર અને બહારનો પ્રકાશ; તેથી જ તે આલોક જ પરમ ઉત્સવ છે. જેવી રીતે જગતમાં લોકોને મહારાજ્યની પ્રાપ્તિથી અથવા પુત્રની પ્રાપ્તિથી પરમ ઉત્સવ થાય છે તેવી રીતે આ ગોપીજનોને લગવાનના દર્શનથી અથવા પ્રકાશથી પરમ ઉત્સવ થાય છે. આ પરમ ઉત્સવને લીધે બધાંય ગોપીજનો સુખી થયાં. આ પ્રમાણે ગોપીજનોના ઇષ્ટ પ્રાર્થની સિદ્ધિ થઈ એમ કહેવામાં આવ્યું. ગોપીજનોનું અનિષ્ટ પણ જતું રહ્યું એમ શુકદેવેજી જહુર્વિરહજમ એ શબ્દોમાં કહે છે.

શંકા:—અરે! જ્યારે ગોપીજનોનું અનિષ્ટ નાશ પામ્યું અને ઇષ્ટ પ્રાપ્ત થયું ત્યારે તો તે મુક્ત જ થઈ ગયાં. તે સમયે ઘણી આર્તિને લીધે ગોપીજનોનાં પ્રાણ, ઇન્દ્રિય, અન્તઃકરણ અને જીવ લગવાનમાં જ પેસી ગયાં, અને લગવાનના સંબંધથી જ પરમ આનન્દ ભોગવવા લાગ્યાં. ગોપીજનોની આ પરિસ્થિતિમાં તેમને બાહ્ય જગતનું અનુસન્ધાન સંભવિત ન હતું; અને તેથી તે મુક્ત જ થઈ ગયાં. સંસાર જ્યારે નાશ પામે છે, અને લગવાનના સાક્ષાત્કારથી જ્યારે પરમ સુખ પ્રાપ્ત થાય છે ત્યારે કોઈ પણ પુરુષાર્થ બાકી રહેતો નથી.

સમાધાન:—આ શંકાનું સમાધાન કરતાં શુકદેવેજી કહે છે કે પ્રાજ્ઞ પ્રાપ્ય. પ્રાજ્ઞ એટલે સુષુપ્તિ કાળમાં સાક્ષી તરીકે રહેનાર લગવાન. શ્રુતિ અને સ્મૃતિમાં કહેવામાં આવ્યું છે કે સુષુપ્તિ—ગાઠ, સ્વપ્ન વિનાની, નિદ્રા—કાળમાં લગવાનનો અવિર્ભાવ થાય છે. તે સમયે વાસનાસહિત જીવોનો લગવાનમાં પ્રવેશ થાય છે. જેમ સંસારના અધિકારી મનુષ્યો સુષુપ્તિ કાળમાં આ પ્રાજ્ઞને પ્રાપ્ત કરીને પાછા બ્રહ્મવસ્થામાં જગતમાં આવે છે તેમ અહીં પણ ગોપીજનો લગવાનનો સાક્ષાત્કાર કરીને પાછાં આવશે એ પ્રમાણે તાત્પર્ય છે. સુષુપ્તિકાળમાં પ્રાજ્ઞમાં પ્રવેશ કરીને સંસારાધિકારી મનુષ્યો બ્રહ્મવસ્થામાં આ જગતમાં પાછા આવે છે તેનું કારણ એ કે તેઓ જન છે, ઉત્પન્ન થનારા છે, ઉત્તમ અધિકારી નથી. લગવાન તો પોતે પોતાનો સમ્બન્ધ દર્શાવવાને માટે જ પ્રકટ થયા છે, નહિ કે ગોપીજનોનો પોતાનામાં લય કરવાને માટે. (સુષુપ્તિકાળમાં જે કે જીવનો પ્રાજ્ઞમાં પ્રવેશ થાય છે છતાં પણ તે સમયે તેનામાં—જીવમાં—અજ્ઞાન રહે છે. ગોપીજનોની પ્રાજ્ઞમાં પ્રવેશ કરતા જીવની સાથે સરખામણી કરવામાં આવી છે, તેથી કોઈને શંકા થાય કે જીવની માફક ગોપીજનમાં પણ અજ્ઞાન રહેતું હશે. પણ આ શંકાને સ્થાન નથી, કારણ કે લગવાનના સમાગમ સમયે ગોપીજનોને જે જ્ઞાન હતું તે જ્ઞાન લગવાનના પરોક્ષ લજન વખતે પણ હતું. તમે ગોપીજનો જ્યારે માફક પરોક્ષ લજન કરો છો ત્યારે પણ હાલની માફક હું તમારી સમીપ ઉભેલો

एवं तासां कृत्यमुक्त्वा तामिर्भगवत्कृत्यमाह तामिरिति ।

ताभिर्विधूतशोकाभिर्भगवानज्युतो वृतः ।

व्यरोचताधिकं तात पुरुषः शक्तिभिर्यथा ॥ ૧૦ ॥

તાસાં સમ્યન્વે પ્રાકૃતીનાં ભગવતોઽન્યથાત્વં શક્ત્વેત, તન્નિવર્ત્યેતે । અન્યથા સ્વાયંમેવ ભગવ-
ત્તિરોધાનં સ્યાત્ । ‘સ નૈવ વ્યરમત્, તસ્માદેકાકી ન રમતે’ इतिश्रुते: । લોકોપિ કેવલં ભગવન્તં

હોઈ ધું, પણ તમે મને પ્રકટ તરીકે બાણી શકતાં નથી, તેથી પરોક્ષ ભજન વખતે પણ મારો સંબન્ધ હોય છે’ એ જણાવવાને માટે ભગવાન્ હમણાં પ્રકટ થયા છે, અને તેથી ગોપીજનોને વિશેષ પ્રકારનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત થતાં તેમનામાં અજ્ઞાનનો સંભવ રહેતો નથી. આ પ્રમાણે સુપુત્રિકાળમાં પ્રાજ્ઞમાં પ્રવેશ કરતા સંસારી જીવોના કરતાં ગોપીજનો વિલક્ષણ—લિપ્ત પ્રકારનાં—છે. આ ગોપીજનો લૌકિક નથી, તેમ પ્રસિદ્ધ મોક્ષમાર્ગને અનુસરનારાં પણ નથી, પરન્તુ ભગવાનની સાથે બાહ્ય સમાગમની અભિલાષાવાળાં છે. ભગવાન્ પણ તેમનો મનોરથ પૂરે જ છે, એટલે ગોપીજનોનો મનોરથ પૂર્ણ થશે જ. સુપુત્રિકાળમાં પ્રાજ્ઞમાં પ્રવેશ કરતા સંસારી જીવોની સાથે ગોપીજનોની જે સરખામણી કરવામાં આવેલી છે તે તો ફક્ત એક જ દૃષ્ટિએ, અને તે એ કે જેમ સુપુત્રિસમયે પ્રાજ્ઞમાં પ્રવેશ કરતા જીવો મોક્ષના અધિકારવાળા જીવો કરતાં લિપ્ત છે તેમ આ ગોપીજનો પણ મોક્ષના અધિકારવાળા જીવો કરતાં લિપ્ત છે. આ બાબતમાં જ એની સરખામણી છે, બીજી કોઈ રીતે નહિ.) ૯

આ પ્રમાણે ભગવાન્ પ્રત્યેના ગોપીજનોના કૃત્યનું વર્ણન કરીને હવે શુકદેવજી તામિ: ઇત્યાદિ શ્લોકમાં ગોપીજનોની સાથેના ભગવાનના કૃત્યનું વર્ણન કરે છે.

હે તાત ! શોકરાહિત થએલાં તે ગોપીજનની સાથે વિંટળાએલા

અચ્યુત ભગવાન્, જેમ પ્રાકૃત પુરુષ શક્તિઓથી શોભે તેમ, અધિક શોભ્યા. ૧૦

આ ગોપીજનો જે પ્રાકૃત હોય તો તેમની સાથે સંબન્ધ થતાં ભગવાન્ પણ અધિક પ્રાકૃત થઈ જાય—આ પ્રમાણે જે કોઈને શંકા થાય તો તેનું નિવારણ આ શ્લોકમાં કરવામાં આવે છે.

જે ગોપીજન પ્રાકૃત હોય તો તેમના સંબન્ધથી ભગવાન્ પણ પ્રાકૃત થઈ જાય અને તેને પરિણામે ભગવાનની અલૌકિક શોભા તિરોહિત થઈ જાય; અને આંવા ભયથી ભગવાન્ પોતે જ પોતાના સ્વાર્થને માટે—પોતાને પ્રાકૃતત્વ પ્રાપ્ત ન થાય અને પોતાની અલૌકિક શોભા જતી ન રહે તેટલા માટે—તિરોહિત થઈ ગયા એમ મનાય; અને તો પછી ગોપીજનોના સમાગમમાં ભગવાનની શોભા અધિક છે એ વાત તો ક્યાં જ રહી ? ‘ભગવાન્ ખરેખર રમ્યા નહિ; તેથી તે એકલા રમતા નથી’ એ શ્રુતિ ઉપરથી જણાય છે કે ભગવાનની રમણી ઇચ્છા છે. ભગવાનને રમણી ઇચ્છા હોવા છતાં પણ જ્યારે પોતે ગોપીજનોથી તિરોહિત થઈ ગયા ત્યારે તો કોઈને એમ શંકા થાય કે ગોપીજનો પ્રાકૃત છે અને તેમના સમાગમથી ભગવાન્ પણ પ્રાકૃત બની જાય અને પોતાની અલૌકિક શોભા ગુમાવી ઝેસે, એટલે એ ભયથી ભગવાન્ ગોપીજનોથી તિરોહિત થઈ ગયા. આવી શંકા ન થાય તેટલા સારુ આ શ્લોકમાં સ્પષ્ટતા કરવામાં આવે છે કે ગોપીજનોના સમાગમથી તો ભગવાનની અલૌકિક શોભા જતી રહેવાને બદલે ઉડતી વધી, અને તે જ સ્પષ્ટ બતાવી આપે છે કે ગોપીજનો પ્રાકૃત નથી.

(ગોપીજનોને પહેલાં ફક્ત ભગવાનના દર્શનથી આનન્દ થયો ન હતો, પણ જ્યારે તેમણે ભગવાનને પોતાના સમાગમમાં જોયા ત્યારે તેમને—ગોપીજનોને—ઘણો આનન્દ થયો. તે જ પ્રમાણે) શ્લોકે પણ કેવળ ભગવાનનાં દર્શન કરીને આનન્દ પામતા નથી, પરંતુ જ્યારે તેઓ સર્વશક્તિથી જોડાયેલાં

પરચન્ ન નિર્વૃતો ભવતિ કિન્તુ સર્વશક્તિયુક્તં પરમ્ । 'પુંસઃ સ્ત્રિયાશ્ચ રતયોઃ સુલ્લદુઃસ્ત્રિનોર્ને'તિવાક્યાત્ પૂર્વવત્ તા દુઃસિતાશ્ચેત્ તદોત્તમતા ન ભવતીત્યાહ વિદ્યૂતશોકાભિરિતિ । તાઃ પૂર્વોક્તાઃ । ગુણાસ્તા- સામુક્તા એવ સર્વથા પ્રપન્ના ઇતિ । મધ્યે શોકઃ સમજનિ । તસ્મિન્નિવૃત્તે યથાપૂર્વમેવ તાઃ । ભગવાંશ્ચ વક્તુર્ગૈશ્વર્યયુક્તઃ, તથાપિ પ્રાકૃત ઇવ યદિ પરિચ્છિન્નકામઃ સ્યાત્, તથાપિ વૈલક્ષણ્યાત્ ન રોચેત । ભગવાંસ્તુ પૂર્ણકામઃ ઇત્યાહ અચ્યુત ઇતિ । અતઃ તાભિર્વૃત્તઃ અધિકં વ્યરોચત સહજાપેક્ષયા । ઉક્તાર્થવિશ્વાસેન હિ શ્રોતા વક્તાર પુષ્પાતીવ પિતેવ પુત્રં સ્વાર્થમ્ । અત એવાપ્તેઽતિગુપ્તાર્થકથનેન વક્તા શ્રોતારં સુલ્લયતિ । અન્યથાનધિકારિણં મત્વા ન વદેદલૌકિકમર્થમ્ । પ્રકૃતે ચાસ્મિન્નર્થે રાજ્ઞો વિશ્વાસં દ્વદ્વાતિસન્તોષેણ સ્નેહેન ચ પિતૃત્વેન સમ્બોધયતિ ત્તાતેતિ । નન્વેવં સતિ ભગવત્કાન્તેઃ તારતમ્યાત્

ભગવાનનાં દર્શન કરે છે ત્યારે તેમને ધણો આનન્દ થાય છે. પુંસઃ સ્ત્રિયાશ્ચ રતયોઃ સુલ્લદુઃસ્ત્રિનોર્ને— પુરુષ અને સ્ત્રી એ બે એક બીજા પ્રત્યે સ્નેહવાળાં હોય, સરખાં સુખી હોય, તો જ સમાગમ રસિક થઈ શકે, પરન્તુ એમાંથી એક સુખી અને બીજું દુઃખી હોય તો તેમનો સમાગમ રસમય થઈ શકતો નથી—એ વાક્યથી જો ગોપીજન પહેલાંની માફક દુઃખી હોય અને એકલા ભગવાન જ સુખી હોય તો ભગવાનની રસોત્તમતા ન રહે; તેથી શુકદેવેલ વિદ્યૂતશોકાભિઃ એ પદવડે કહે છે કે ગોપીજનોનો શોક જતો રહ્યો હતો. આ ગોપીજનોનું વર્ણન તો પહેલાં કરવામાં આવેલું છે. “અમે સર્વ રીતે તમારે— ભગવાનને—શરણે આવેલાં છીએ” એ પ્રમાણેના ગોપીજનોના ગુણો પહેલાં જ વર્ણવવામાં આવ્યા છે. વચમાં ગોપીજનોને શરણુભાવ જતો રહેવાથી શોક થયો; આ શોક દૂર થયો એટલે પહેલાંની માફક જ ગોપીજનો શોકરહિત થઈ ગયાં. ભગવાન એશ્વર્ય વગેરે છ ગુણોવાળા છે, છતાં પણ જો પ્રાકૃત પુરુષની માફક તેમનો કામ કાલપરિચ્છિન્ન, અનિત્ય, યાય, તો ગોપીજનોથી વિલક્ષણતા થાય અને તે શોભે નહિ. (મૂળ શ્લોકમાં ગોપીજનોને માટે તામિઃ—પેલાં—એ પદ મૂકવામાં આવેલું છે. તે એમ બતાવે છે કે ગોપીજનો ભગવાનને સર્વ રીતે શરણુ ગએલાં છે, અને તેથી ગોપીજનોનો કામ, અપરિચ્છિન્ન, નિત્ય, છે. જો ગોપીજનોનો કામ પરિચ્છિન્ન, અનિત્ય, માનીએ, તો પછી ત્યારે તેમનામાં કામ ન હોય ત્યારે ભગવાનને શરણે તે જાય નહિ, અને તેને લીધે તેમનામાં ભગવાનનું સર્વપ્રકારનું શરણુ સંભવે નહિ. પણ ગોપીજનો ભગવાનને સર્વપ્રકારે શરણુ ગયેલાં છે એટલે તેમનો—ગોપીજનોનો—કામ નિત્ય છે. ગોપીજનોનો કામ નિત્ય હોય અને ભગવાનનો કામ પ્રાકૃત પુરુષની માફક અનિત્ય હોય તો ગોપીજનો અને ભગવાન એ બેની વચ્ચે વિલક્ષણતા આવે અને તેથી ભગવાન શોભે નહિ.)

ભગવાન તો પૂર્ણકામ છે એમ શુકદેવેલ અચ્યુતઃ એ પદ વડે કહે છે. (ભગવાન પૂર્ણકામ છે, પણ ગોપીજનો પૂર્ણકામ નથી. જો ભગવાનની માફક ભકતો પણ પૂર્ણકામ હોય તો તેમને ભગવાનની અપેક્ષા રહે નહિ એમ આનન્દાદયઃ પ્રધાનસ્ય એ પ્રહસ્યુતમાં કહેલું છે. આ ગોપીજનોનો કામ અપરિ- ચ્છિન્ન, નિત્ય, છે, ત્યારે ભગવાન પૂર્ણકામ જ છે, તેથી ભગવાનનો કામ કાલપરિચ્છિન્ન, અનિત્ય, હોઈ શકે જ નહિ.) ભગવાન અને ગોપીજન એ બન્નેનો કામ અપરિચ્છિન્ન, નિત્ય, હોવાથી ગોપીજનોથી વિંટળાએલા ભગવાન પોતાના સ્વાભાવિક—એકલા—સ્વરૂપના કરતાં વધારે શોભવા લાગ્યા.

(મૂળ શ્લોકમાં જે તાત સંબોધન છે તેનું સહસ્ય સમઝાવતાં શ્રીમહાપ્રભુલુ કહે છે કે) જેમ પિતા સ્વાર્થને માટે પુત્રનું પોષણુ કરે છે તેમ શ્રોતા પણ વક્તાએ જે અર્થ કહ્યો હોય તેમાં વિશ્વાસ દર્શાવીને વક્તાનું ખરેખર પોષણુ કરે છે. તેથી જ આગળ ભગવદ્દીલાડ્ડી અતિગુપ્ત અર્થ કહીને વક્તા શ્રોતાને સુખ આપે છે. આમ ન હોય તો શ્રોતાને ભગવદ્દીલાડ્ડી સના અનધિકારી માનીને વક્તા તેને ભગવદ્દીલાડ્ડી અલૌકિક અર્થ કહે નહિ. શુકદેવેલ આ ચાલતા પ્રસંગમાં પરીક્ષિત રાજાનો પોતાનામાં વિશ્વાસ જોઈને અતિ સંતોષથી અને સ્નેહથી પિતાની માફક રાજાને તાત એ પ્રમાણુ સંબોધે છે.

સહજત્વં ન સ્યાત્ । અત આહ પુરુષઃ શક્તિભિર્યથેતિ । યથાયં પ્રાકૃતોપિ પુરુષઃ સર્વસામર્થ્યેષુ લીનેષુ લોકપ્રતીત્યા ન રોચત ઇવ, સ ચેત્ ક્રિયાજ્ઞાનાદિશક્તીરાવિષ્કરોતિ, તદાધિકો રોચતે, તથા અયમપિ ભગવાન્ રોચમાન એવ પ્રકટાસુ શક્તિષુ ગોપિકાસુ સર્વપ્રતીત્યા માયુકાનામપ્યન્તઃકરણેન અધિકં વ્યરો-
ચત અતિસૌન્દર્યં પ્રાપ્તવાન્ । તતો ભગવાન્ પરમાનન્દયુક્તઃ સ એવ 'એષ હેવાનન્દ્યાતી'તિશ્રુતેઃ ॥૧૦॥

તાસામાનન્દજનનાર્થં યત્ કૃતવૉસ્તદાહ તાઃ સમાદાયેતિ ।

તાઃ સમાદાય કાલિન્દ્યા નિર્વિદ્ય પુલિનં વિભુઃ ।

વિકસત્કુન્દમન્દારસુરમ્બનિલષટ્પદમ્ ॥ ૧૧ ॥

તાઃ સમ્યક્ આદાય સમીચીને પુલિને નિર્વિદ્યોપવિદ્ય વિભુર્જાતઃ । કાલિન્દી કલિન્દ-
કન્યા । કલિં યતીતિ કલિન્દઃ । અતસ્તસ્યાઃ પુલિને તાસામન્યોન્યં ભગવતા વા કલહો ન ભવિષ્ય-
તીતિ જ્ઞાપિતમ્ । પુલિનં વર્ણયતિ ક્રીડાવોગ્યત્વાર્થં સાર્થેન સર્વત ઉપરિ અધશ્ચેતિ । પ્રથમતઃ સર્વતઃ
સૌભાગ્યમાહ । વિકસન્તિ કુન્દમન્દારપુષ્પાણિ તેષાં સુરમ્બનિલઃ ષટ્પદા ભ્રમરાશ્ચ યત્ર । વાયો-

અરે । ગોપીજનોના સમાગમથી ભગવાનની શોભામાં વધારો થાય, તો પછી તારતમ્યને લીધે—
શોભામાં અધિકતા થવાને લીધે—ભગવાનની શોભા સ્વાભાવિક નહિ રહે, પણ વિકારી થશે. આ શંકાનું
નિરકરણ કરતાં શુકદેવજી કહે છે કે પુત્રવઃ શક્તિભિર્યથા. જેમ માણસનું બધું સામર્થ્ય—બધી શક્તિઓ—
તિરોહિત રહે તો પ્રાકૃત માણસ પણ લોકોની દૃષ્ટિએ શોભતો નથી, પણ જ્યારે તે ક્રિયાશક્તિ, જ્ઞાનશક્તિ
વગેરે પોતાની શક્તિઓ પ્રકટ કરે છે ત્યારે લોકોની દૃષ્ટિમાં તે વધારે શોભે છે, તેમ આ ભગવાન પણ
શોભાયમાન જ છે, પણ જ્યારે ગોપિકાઓરૂપી એમની શક્તિઓ પ્રકટ હોય છે ત્યારે બધાંની દૃષ્ટિએ
અને ભાવુક પુરુષોના અન્તઃકરણમાં અધિક શોભે છે, અતિ સુંદર લાગે છે. તેથી જ આ ભગવાન છે, આ જ
પરમાનન્દવાળા છે, અને શ્રુતિ પણ કહે છે કે “આ જ ભગવાન ખરેખર આનન્દ આપનાર છે.” ૧૦

ગોપીજનોમાં આનન્દ ઉત્પન્ન કરવાને માટે ભગવાને જે કર્યું—પોતાની જે વ્યાપકતા પ્રકટ કરી—
તેનું વર્ણન શુકદેવજી તાઃ સમાદાય ધલ્યાદિ શ્લોકમાં કરે છે.

તેમને—ગોપીજનોને—સાથે લઈને યમુનાજીના ખીલતાં કુંદ અને

મન્દાર પુષ્પોથી સુવાસિત થએલા વાયુવાળા અને ભ્રમરોવાળા તીર પર

પધારીને ભગવાન પોતે વિભુ—વ્યાપક—થયા. ૧૧

તે ગોપીજનોને સારી રીતે લઈને સુંદર તીરે બેસીને ભગવાન વ્યાપક થયા; અર્થાત્ બધાં ય
ગોપીજનોની સમીપ થયા. કાલિન્દી એટલે કલિન્દ પર્વતની કન્યા. કલિને—કલહને—જે કાપી નાખે
છે, નાશ કરે છે, તે કલિન્દ. તેથી કાલિન્દીના, યમુનાજીના, તટ ઉપર ગોપીજનોની અંદર પરસ્પર
મદ અને માનને લીધે કલહ નહિ થાય, તેમ જ ભગવાનની સાથે પણ કલહ નહિ થાય એમ જણાવવામાં
આવ્યું. (અહીં યમુનાજીના તટમાં કલિનો નાશ કરવા રૂપી ધર્મ પ્રકટ થયો છે અને તેથી પૂર્વલીલામાં
યમુનાજીનો જે તટ હતો તેનાથી આ તટ ભિન્ન પ્રકારનો છે. પૂર્વલીલામાં યમુનાજીનો જે તટ હતો ત્યાં
તો ગોપીજનોનાં મદ અને માન સંભવે, એટલે તે તટમાં તે વખતે કલિનું ખંડન કરવા રૂપી ધર્મ પ્રકટ
ન હતો. આ ભાષ દર્શાવવાને માટે નદ્યાઃ પુલિનમાવિદ્ય એ છંડીસમા અધ્યાયના પિસ્તાળીસમા
શ્લોકમાં કાલિન્દી પદ ન વાપરતાં નદી પદ વાપરવામાં આવ્યું છે.)

હવે યમુનાજીનો તટ ક્રીડાને માટે યોગ્ય છે એટલા સારુ શુકદેવજી દોઢ શ્લોકમાં તેમ બંધી
ગાણુથી, ઉપરથી અને નીચેથી એમ ત્રણ પ્રકારે વર્ણન કરે છે.

શરત્કાલીના યે ચન્દ્રાંશઃ, તેવાં યે સન્દોહાઃ સમૂહાઃ, તેર્ધ્વસ્તં દોષાયા રાઙ્યા-
સ્તમો યત્ર । તેન અત્યન્તં શિવં કલ્યાણરૂપમ્ । અન્ધકારે ગતેપિ યદિ ભૂતાદ્યભિનિવિષ્ટં ભવેત્ તથાપિ
વદાપ્યસમજ્ઞસમિતિ કલ્યાણરૂપતા નિરૂપિતા, નિર્વિપ્રમત્રિમેષકાર્યસમ્પાદકત્વજ્ઞાપનાય ચ । પરિત્તશ્ચ
નિકૃષ્ટાઃ પદાર્થાઃ નોપર્યધશ્ચ । અધસ્તસ્ય પુલિનસ્ય ગુણાનાહ કૃષ્ણોતિ । સાપિ ભગવત્સનાત્રી ભૂસંસ્કારં
કૃતવતી ભગવદ્રમણાર્યમ્ । કૃષ્ણાયા હસ્તરૂપાઃ તરલાસ્તરજ્ઞાઃ તૈઃ આચિતાઃ કોમલવાલુકા યત્ર ।
અન્યથા હસ્તરૂપતાભાવે સમતા ન સ્યાત્ । તેન શૈલ્યં કોમલત્વં સમતા નોક્ત્વા । તાદૃશં પુલિનં
નિર્વિશ્ય તત્ર ગત્વા વા સ્થિતઃ । ઉપવેશનમગ્રે વક્ષ્યતિ । ભાવેનૈવોપવેશનમ્ ॥ ૧૨ ॥

તતો ગોપિકાનાં કલ્પમાહ તદ્દર્શનાહ્વાદેતિ ।

તદ્દર્શનાહ્વાદવિધૂતહૃદ્ગુજો મનોરધાન્તં શ્રુતયો યથા યયુઃ ।

સૈરુત્તરીયૈઃ કુચકુક્કુમાઙ્કિતૈરચીહૃપન્નાસનમાત્મવન્ધવે ॥ ૧૩ ॥

શરદ્ ઝતુના જે ચન્દ્રનાં કિરણો, તેમનો જે સમૂહ, તેનાથી દોષાનો—રાત્રીનો—અન્ધકાર નાશ
પામ્યો છે ન્યાં (એવા પ્રકારનું યમુનાજીનું તીર); તેથી તે તીર અત્યન્ત કલ્યાણરૂપ છે. રાત્રીનો
અન્ધકાર જતો રહ્યો હોય, છતાં પણ જે તે સમયે ભૂત વગેરે રહ્યાં હોય, તો તો તે ઠીક નહિ; તેથી જ
રાત્રી કલ્યાણરૂપ છે એમ કહેવામાં આવ્યું છે; આગળ ઉપરનું ઇષ્ટ કાર્ય નિર્વિપ્ર સિદ્ધ થઈ જશે એ
જણાવવાને માટે પણ રાત્રીને કલ્યાણરૂપ કહેવામાં આવી છે. શ્રીયમુનાજીના તીરની આજુબાજુ
આવેલા પદાર્થો હલકા પ્રકારના નથી, તેમજ ઉપર તથા નીચે આવેલા પદાર્થો પણ હલકા નથી. હવે
શુકદેવજી શ્રીયમુનાજીના તીરની નીચે આવેલા પદાર્થોના ધર્મોનું વર્ણન કૃષ્ણા ઇત્યાદિ શબ્દોમાં કરે છે.
શ્રીયમુનાજીનું નામ કૃષ્ણા છે, અને તેથી કૃષ્ણવાનનું નામ ધોરણું કરનાર શ્રીયમુનાજીએ પણ ભગવા-
નનો રમણુવે માટે ભૂમિનો સંસ્કાર કર્યો. શ્રીયમુનાજીના હસ્તરૂપ જે તરંગો—મોઠાં—તેનાથી પથરા-
એલી હતી કોમલ રેતી ન્યાં, એવા પ્રકારનું તીર. જે શ્રીયમુનાજીને મોઠાંરૂપી હાથ ન હોત તો તીર
ઉપર રેતી સરખીરીતે પથરાઈ ન હોત. આ પ્રમાણે રેતી શીત, કોમલ અને સરખી પથરાએલી છે
એમ કહેવામાં આવ્યું. આવા તટ ઉપર જઈને ભગવાન વ્યાપક અન્યા, દરેક ગોપીજનની સરખીપ ઉભા;
અથવા તો આવા તટ ઉપર જઈને ભગવાન ઉભા રહ્યા. ભગવાનની તટ ઉપર ખેસવાની વાત શુકદેવજી
આગળ ઉપર ચૌદમા પ્રલોકમાં કહેશે, કારણ કે ન્યારે ગોપીજનો ભાવથી આસન રચે છે ત્યારે જ
ભગવાન ખેસે છે. (હમણાં ગોપીજનોએ ભાવથી આસન રચ્યું નથી, તેથી ભગવાન તટ ઉપર બેઠા
નહિ. આસન રચવાની વાત તેરમા પ્રલોકમાં કહેવામાં આવશે.) ૧૨

પછી ગોપીજનોને ભગવદાનન્દ પ્રાપ્ત થયો અને ભગવાનને માટે આસન રચ્યું એ વાત શુકદેવજી
તદ્દર્શનાહ્વાદ એ પ્રલોકમાં કહે છે:—

આ પ્રકારના ભગવાનના દર્શનના આનન્દથી ગોપીજનોનાં હૃદયનાં
દુઃખ નાશ પામ્યાં, અને જેમ શ્રુતિઓએ ભગવદ્વૃણુગાન કરીને ભગવદા-
નન્દ પ્રાપ્ત કર્યો તેમ ગોપીજનોએ પણ ભગવદાનન્દ પ્રાપ્ત કર્યો.
તેમણે પોતાના આત્માના અન્ધુ એવા ભગવાનને માટે સ્તનોના કુંકુમથી
અંકિત યજ્ઞેલા પોતાના ઉત્તરીય વસ્ત્રોથી આસન રચ્યું. ૧૩

શોકે ગતેઽપિ કામસ્તાપાત્મકો વર્તતિ એવ, સમ્બન્ધસ્વાજાતત્વાન્ । યદા પુનસ્તાદશસ્થાને તદર્થ ગતઃ, તદા તદ્દર્શનેન તસ્ય તદવસ્થામાપન્નસ્ય દર્શનેન યોઽયમાહ્વાદઃ માન્યર્થનિશ્ચયાત્ તેન વિધૂતાઃ હૃદ્ગ્જો યાસામ્ । એવં નિવૃત્તે દોષે તાસાં યજ્ઞાતં તદાહ મનોરથાન્તં યચુરિતિ । તામિર્યયા- કથચ્છિન્ત્ સમ્બન્ધોઽમિલષિતઃ । જાતસ્તુ તતોઽનન્તગુણસામગ્રીસહિતઃ । અતો મનોરથસ્વાપ્યન્તો યત્ર તાદશં યચુઃ । નન્વનમિલષિતં કથં પ્રાપ્તુચુઃ, તન્નાહ શ્રુતયો યથેતિ । શ્રુતયો હિ નિરન્તરં ભગવદ્ગુણવર્ણનપરાઃ । તેન ધર્મેણ વાચઃ પૂર્વરૂપં યન્મનસ્તસ્યાપિ યદગમ્યં ભગવત્સ્વરૂપં તન્ પ્રાપ્તવલ્યઃ । ‘યતો વા’ચો નિવર્તન્તે અપ્રાપ્ય મનસા સહ’ ઇતિ ભગવદાનન્દો મનોરથાન્તો ભવતિ । તત્પ્રતિ- પાલિકાઃ શ્રુતયો જાતાઃ । સર્વે ચ મન્યન્તે । ‘તં ત્વૌપનિષદં પુરુષં પૃચ્છામિ’, ‘અતોઽસ્મિ લોકે વેદે ચ પ્રથિતઃ પુરુષોત્તમઃ’ ઇતિ, ‘સર્વે વેદા યત્પદમામનન્તિ’ ઇત્યાદિવાક્યૈઃ બ્રહ્મણિ શ્રુતયઃ પ્રમાણ- મિત્યધ્યવસીયતે । ‘સર્વવેદાન્તપ્રત્યયમ્’ ઇતિન્યાયાચ્ચ । અલૌકિકો વેદાર્થઃ । અલૌકિકા વેદશબ્દાઃ । લોકે ચ ન સંકેતઃ । તથાપિ નિરન્તરં ભગવત્કાર્યં કથયન્તીતિ લોકાઃ તચ્છૂવણેન શુદ્ધાન્તઃકરણાઃ

તામિર્વિધૂતશોકામિઃ એ દસમા શ્લોકમાં કહેવામાં આવ્યું છે કે ગોપીજનોનો શોક જતો રહ્યો; છતાં પણ હજી તેમનો તાપાત્મક કામ તો છે જ, કારણ કે હજી સુધી તેમનો ભગવાનની સાથે સંબંધ થયો નથી. ન્યારે ભગવાન શ્રીધમુનાજીના તીરે ગોપીજનોને માટે ગયા છે, ત્યારે તો તે અવસ્થામાં રહેલા ભગવાનના દર્શનથી ભવિષ્યમાં હવે ભગવાનની સાથે સંબંધ થશે એ નિશ્ચયથી ગોપીજનોને જે આનન્દ થયો તેનાથી તેમના હૃદયના રોગો નાશ પામ્યા. આ પ્રમાણે ન્યારે ગોપીજનોના દોષ નાશ પામ્યા ત્યારે તેમની જે સ્થિતિ થઈ તેનું વર્ણન કરતાં શુકદેવજી કહે છે કે મનોરથાન્તં યચુઃ. ભગવાનની સાથેના કોઈ પણ પ્રકારના સંબંધની ગોપીજનોને ઇચ્છા હતી; પરંતુ તેમનો ભગવાનની સાથે અનન્ત શુભની સામગ્રીવાળો સંબંધ થયો, અર્થાત્ ધાર્યો હતો તેના કરતાં પણ ઘણો સારો સંબંધ થયો. તેથી મનોરથનો પણ અન્ત ન્યાં હોય છે તેવા પ્રકારનો ભગવાનન્દ ગોપીજનોએ પ્રાપ્ત કર્યો.

અરે! ગોપીજનોએ આવા અનન્તશુભવાળા ભગવાનન્દની અભિલાષા સમીપ ન હતી, તો પછી તેમણે તે આનન્દ કેવી રીતે મેળવ્યો? આ શંકાનું સમાધાન કરતાં શુકદેવજી કહે છે કે શ્રુતયો યથા. શ્રુતિઓ, ખરેખર, હૃમ્મેશાં ભગવાનના શુભોનું વર્ણન કર્યા જ કરે છે; અને આ પ્રકારે ભગવદ્શુભોનું વર્ણન કરવાથી, વાણીના પૂર્વરૂપ મનથી પણ જે અગમ્ય છે તે ભગવત્સ્વરૂપનું શ્રુતિઓને જ્ઞાન થયું. યદા મનોરથોનો અન્ત ભગવાનન્દમાં છે, કારણ કે શ્રુતિ કહે છે કે “મન સાથે જેને પ્રાપ્ત કર્યા વિના ન્યાંથી વાણી પાછી વળે છે.” આવા પ્રકારના ભગવાનના સ્વરૂપનું શ્રુતિઓ પ્રતિપાદન કરે છે. સર્વ વિચારકો પણ માને છે કે શ્રુતિઓ ભગવાનના સ્વરૂપનું પ્રતિપાદન કરે છે. (ખીજી રીતે અર્થ એવો થાય કે શ્રુતિ સ્મૃતિ વગેરે ઉપરથી જાણાય છે કે ધીન્તઓને જે ભગવાનનું જ્ઞાન થાય છે તે શ્રુતિને આધારે જ થાય છે.) “ઉપનિષદમાં વર્ણવેલા તે પુરુષ વિષે હું પ્રશ્ન કરું છું,” “તેથી હું લોક અને વેદમાં પુરુષોત્તમ તરીકે પ્રસિદ્ધ છું,” “યદા વેદો જે પદનું—પ્રાપ્ત કરવા યોગ્ય બ્રહ્મનું—વર્ણન કરે છે” ઇત્યાદિ વાક્યો ઉપરથી નિર્ણય થાય છે કે બ્રહ્મના વિષયમાં શ્રુતિઓ પ્રમાણ છે. “યદાં ઉપનિષદોથી જેનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે તે બ્રહ્મ જ છે, કારણ કે વિધિવાક્યમાં એવું નથી” એ બ્રહ્મસૂત્ર ઉપરથી પણ એ જ નિર્ણય થાય છે. (આ પ્રમાણે શ્રુતિઓએ મનોરથોનો ન્યાં અન્ત આવે છે એવા બ્રહ્મનું જ્ઞાન મેળવ્યું; તે પણ ભગવત્કૃપાથી જ, પોતાના સામર્થ્યથી નહિ.) વેદમાં જેનું પ્રતિપાદન કરવામાં આવેલું છે તે અલૌકિક છે, અને વેદના શબ્દો પણ અલૌકિક છે. વેદના શબ્દોનો સંકેત લોકમાં નથી, છતાં પણ વેદના શબ્દો હૃમ્મેશાં જ ભગવાનના કાર્યનું વર્ણન કરે છે, એટલે વેદના શબ્દોનું શ્રવણ કરવાથી લોકોનાં અન્તઃકરણ શુદ્ધ થાય છે, અને તેઓ પોતે જ ભગવાનના અનુગ્રહને લીધે જ વેદમાં વર્ણવેલા અલૌકિક પદ્માર્થમાં

સ્વયમેવાલૌકિકવિષયે સામર્થ્યં મન્યન્તે । શ્રુતિઞ્ચ તત્પ્રતિપાદિકા ભગવદિચ્છયા, નાત્ર લૌકિકં સાધન-
મપેક્ષતે યુક્તિં વા । તથા દ્વાતાસામપિ મનોરથાન્તપ્રાપ્તિઃ ।

જ્ઞાન મેળવવાને માટે સમર્થ છે એમ માને છે. શ્રુતિ પણ જે ભગવાનનું પ્રતિપાદન કરે છે તે ભગવાનની તે પ્રકારની ઇચ્છાને લીધે જ, નહિ કે શ્રુતિના પોતાના સામર્થ્યથી. ભગવાનનું પ્રતિપાદન કરવામાં શ્રુતિને કોઈ પણ લૌકિક સાધનની અથવા તો યુક્તિની અપેક્ષા નથી. તે જ પ્રમાણે આ ગોપીજનો પણ જ્યાં બધા મનોરથોનો અન્ત છે એવો ભગવદાનન્દ મેળવે છે.

(શ્રુતિઓમાં બે ભાગ છે: એક ભાગમાં ભગવાનના સ્વરૂપના અતુલવત્તુ વર્ણન કરવામાં આવેલું છે, બીજા ભાગમાં ભગવાનના સ્વરૂપનો અતુલવ કરવાને માટે જે સાધનો છે તેનું વર્ણન કરવામાં આવેલું છે. શ્રુતિ કહે છે કે યતો વાત્તો નિવર્તન્તે અપ્રાપ્ય મનસા સહ—મન સાથે ભગવાનને પ્રાપ્ત કર્યા વિના જ્યાંથી વાણી પાછી વળે છે.—આ ઉપરથી જણાય છે કે માણસ ફક્ત પોતાની શક્તિથી જ ભગવાનનો અતુલવ કરી શકતો નથી. પણ બીજા શ્રુતિઓ ભગવાનના સ્વરૂપનું વર્ણન કરે છે ત્યારે સ્પષ્ટ માલમ પડે છે કે ભગવાનના સ્વરૂપનો અતુલવ ફક્ત ભગવાનની કૃપાથી જ થઈ શકે છે. શ્રુતિ-ઓને પહેલાં ભગવત્સ્વરૂપનો અતુલવ ન હતો, પણ હુન્મેશાં ભગવાનના ગુણોનું કીર્તન કરવાથી તેમના ઉપર ભગવાનની કૃપા થઈ, અને તેથી જ—ભગવત્કૃપાના બળથી જ—ભગવદાનન્દનો તેમને અતુલવ થયો. આ ઉપરથી સ્પષ્ટ માલમ પડે છે કે ભગવાનનું સર્વલાવથી ભજન કરવું એ પ્રકારના શ્રુતિમાં જણાવેલા ધર્મનું શ્રવણ કરીને તે પ્રમાણે કરવાથી ભગવાનનો અતુલવ થાય છે અને તેથી ભક્તિ ઉત્પન્ન થતાં ભક્ત પોતે જ ભગવદાનન્દનો અતુલવ કરવાને માટે યોગ્ય થાય છે. ગોપીજનોના આલતા પ્રસંગમાં પણ આપણે જોઈએ છીએ કે ૨૬ થી ૨૮૬ એમ સાડા ત્રણ અધ્યાયમાં ગોપીજનોનો ભગવાન પ્રતિ જે સ્નેહ છે તેનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે; તે સ્નેહને લીધે ભગવાન ગોપીજનોને વશ થાય છે, અને તેથી જ ગોપીજનો ભગવદાનન્દ પ્રાપ્ત કરી શકે છે. બીજા પુણ્યશાળી ભક્તો પણ ગોપીજનોનાં વચનોનું શ્રવણ, કીર્તન વગેરે કરીને અને ગોપીજનોના ભાવને અનુસરીને ભગવાનનું ભજન કરીને ભગવદાનન્દનો અતુલવ કરી શકશે એમ તાત્પર્ય છે.

અહીં કોઈને શંકા થાય કે બીજા ભગવાન સર્વ પ્રકારે વાણીનો વિષય થઈ શકે નહિ ત્યારે તો “વેદો હુન્મેશાં ભગવાનના કાર્યનું વર્ણન કરે છે” એ વાત પણ સંભવે નહિ, કારણ કે બીજા વેદો ભગવાનના કાર્યનું વર્ણન કરે ત્યારે તો ભગવાનનું સ્વરૂપ વાણીનો વિષય થઈ જાય. વળી, શ્રુતિઓ ભગવાનના ગુણોનું જે વર્ણન કરે છે તેને પરિણામે ભગવદાનન્દનો અતુલવ થાય છે એમ જે પહેલાં કહેવામાં આવ્યું છે તે પણ આ પ્રમાણે—ભગવાન સર્વ રીતે વાણી અને મનનો વિષય નથી તે કારણથી—બાધિત થશે; અને તેથી શ્રુતિઓએ ભગવદાનન્દ મેળવ્યો એ વાતને પણ બાધ આવશે. તેથી ભગવાન ફક્ત નિષેધ-દ્વારા જ વાણીનો વિષય થઈ શકે છે, વિધિદ્વારા નહિ એ પ્રમાણે યતો વાત્તો નિવર્તન્તે ઇત્યાદિ શ્રુતિનું તાત્પર્ય છે. ભગવાન પહેલાં સર્વ રીતે વાણીનો વિષય ન હતા, પણ પછીથી પોતાની ઇચ્છાથી જ વાણીનો વિષય બન્યા એ પ્રમાણે શ્રુતિનું તાત્પર્ય નથી. તેથી મૂળ શ્લોકમાં મનોરથાન્તં શ્રુતયો યથા યયુઃ એ પ્રમાણે જે દૃષ્ટાન્ત આપવામાં આવેલું છે તે ફક્ત પ્રાસિની—મેળવવાની—બાબત પૂરતું જ ગણવાનું છે. મનોરથાન્તની—ભગવદાનન્દની—પ્રાપ્તિ ગમે તેમ કલ્પિને તેમાં દૃષ્ટાન્ત ઘટાવવાની જરૂર જણાય પણ નથી.

આ શંકાનું નિરાકરણ નીચે પ્રમાણે છે. વેદનાં વાક્યો ભગવાનનું પ્રતિપાદન કરે છે. શબ્દોની અર્થ દર્શાવનારી શક્તિ (અભિધાશક્તિ) બીજા વિના વેદના વાક્યોના અર્થનું જ્ઞાન સંભવતું નથી. જગતમાં વેદના શબ્દો પ્રસિદ્ધ ન હોવાથી વેદનાં વાક્યોના શબ્દોની શક્તિનું જ્ઞાન પણ સંભવતું નથી. તેથી વેદવાક્યોના અર્થનું જ્ઞાન ફક્ત ભગવદિચ્છાથી જ થઈ શકે છે. તેથી જ ભગવાન ગીતાજીમાં કહે છે કે ઐતોઽસિ લોકે વેદે ચ પ્રથિતઃ પુરુષોત્તમઃ, તેથી જ લોક અને વેદમાં હું પુરુષોત્તમ તરીકે પ્રસિદ્ધ

एवं परमपुरुषार्थदातुर्भगवतोऽन्यत्रामिनिवेशे आधारधर्मसम्बन्धात् स्वस्य कृतार्थता न भवि-
ष्यतीति पूजार्थमात्मनिवेदनार्थं च आसनं चक्रुरित्याह स्वैरुत्तरीयैरिति । तद्देशस्थानां स्त्रीवस्त्राणि

હું. મોક્ષમાર્ગનો નાશ ન થાય એટલા માટે ભગવાનની ઇચ્છાથી જ વેદના શબ્દોનું જ્ઞાન થાય છે. મોક્ષમિચ્છેજ્ઞનાર્દનાત્, જનાર્દન ભગવાન્ પાસેથી મોક્ષની ઇચ્છા કરવી, એ વાક્યથી જણાય છે કે મોક્ષ એકલા ભગવાન્ પાસેથી જ મળે છે. તમેવં વિદ્વાન્ ઇત્યાદિ શ્રુતિથી સ્પષ્ટ જણાય છે કે એકલા જ્ઞાનથી જ મોક્ષ મળે છે. જે ભગવાનની ઇચ્છા વેદના શબ્દોનું જ્ઞાન કરાવવાની ન હોય તો મોક્ષ મેળવવાનાં ખીજાં સાધનો ન હોવાથી અને મોક્ષનું સાધન જ્ઞાન પણ ન હોવાથી મોક્ષનો નાશ જ થઈ જાય. તે પ્રમાણે ન થાય એટલા માટે જ ભગવાનની ઇચ્છાથી જ વેદના શબ્દોનું જ્ઞાન થાય છે અને તેથી મનુષ્યો મોક્ષ મેળવી શકે છે.

મનુષ્યોના સર્વ પુરુષાર્થ સિદ્ધ થાય એટલા માટે તો ભગવાને વેદને પ્રકટ કર્યા છે. તેમાં જે સાધનાત્મક રૂપ વડે જે પુરુષાર્થ જે પ્રકારના અધિકારીનો સિદ્ધ થાય તે રૂપ, તે પુરુષાર્થ અને તે અધિકારીનું શ્રુતિએ મોક્ષપર્યન્ત નિરૂપણ કર્યું છે. જેમ વીણા વગાડનારની ઇચ્છા પ્રમાણે જુદા જુદા અર્થવાળા શબ્દો વીણામાંથી ઉત્પન્ન થાય છે તે પ્રમાણે ભગવદિચ્છાને અનુસરીને શ્રુતિએ જુદાં જુદાં રૂપ, પુરુષાર્થ, અધિકારી વગેરેનું નિરૂપણ કર્યું છે; અને જેમ વીણા વગાડનાર પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે શબ્દ ઉત્પન્ન થવાથી વીણાની ઉપર સંતુષ્ટ થઈને તે વીણાનું અનેક પ્રકારે રક્ષણ કરે છે, તેમ ભગવાને પણ રૂપ પ્રકટ કરીને શ્રુતિઓને આનન્દ આપ્યો. ભગવાને જે રૂપ પ્રકટ કરીને શ્રુતિઓને જે આનન્દ આપ્યો તે રૂપનું અને તે આનન્દનું પહેલાં શ્રુતિઓને જ્ઞાન ન હતું, અને હાલમાં પણ ભગવાનનો આનન્દ મન અને વાણીનો વિષય નથી. આ પ્રકારની પણ ફલાત્મક વસ્તુ છે એ જણાવવાને માટે શ્રુતિઓ કહે છે કે યતો વાચો નિવર્તન્તે અગ્રાપ્ય મનસા સહ । આનન્દં દ્રઘ્ણો વિદ્વાન્ ન વિમેતિ કુતશ્ચન ॥ આ શ્રુતિમાં જે પૂર્વાર્થ છે તે આનન્દનું વિશેષણ છે. ફલરૂપ વસ્તુના અનુભવ પહેલાં, “રસો વૈ સઃ, રસં હોવાયં લઘ્વા આનન્દીભવતિ” ઇત્યાદિ શ્રુતિઓમાં જે ભગવત્સ્વરૂપનું નિરૂપણ કરવામાં આવેલું છે તે ભગવત્સ્વરૂપ ફક્ત સર્વાત્મભાવથી જ પ્રાપ્ત થાય એમ છે, ખીજે પ્રકારે નહિ, એમ જણાવવાને માટે સર્વાત્મભાવનું વ્યાખ્યાન કરવું અશક્ય હોવાથી સર્વાત્મભાવ દર્શાવનારા ધર્મનું વર્ણન આનન્દં દ્રઘ્ણો વિદ્વાન્ ઇત્યાદિ ઉત્તરાધેમાં કરવામાં આવેલું છે. આવા પ્રકારનો આનન્દ જેણે જાણ્યો અથવા મેળવ્યો તે કોઈનાથી પહીંતો નથી, તે લોક અને વેદથી પહીંતો નથી એટલું જ નહિ પરંતુ પરીક્ષા કરવાને માટે જે સાક્ષાત્ ભગવાનની આજ્ઞા હોય તેના ઉલ્લંઘનથી પણ પહીંતો નથી. મોક્ષ મેળવવાનાં જે સાધનો છે તે માણસના પોતાના પ્રયત્નથી થઈ શકે એવાં હોવાથી મોક્ષને માટે શ્રવણ વગેરે સાધનોનું શ્રુતિમાં નિરૂપણ કરવામાં આવેલું છે; પણ અહીં તો ભગવાનના સ્વરૂપનો આનન્દ ફક્ત ભગવાનના અનુબ્રહ્મથી જ મળી શકે એમ હોવાથી મનુષ્યના પોતાના પ્રયત્નથી તે સિદ્ધ થઈ શકતું નથી, અને તેથી જ શ્રવણ વગેરે સાધનોનો અહીં ફક્ત અનુવાદ જ કરવામાં આવ્યો છે.

આ ઉપરથી સ્પષ્ટ જણાય છે કે ભગવાન્ નિષેધદ્વારા જ વાણીનો વિષય ધને છે એમ જે માનવામાં આવે તો આનન્દં દ્રઘ્ણો વિદ્વાન્ એ શ્રુતિમાં ભગવાનના સ્વરૂપનો ઓધ કરનારા દ્રઘ્ણાઃ એ પદમાં જે પછી વિલક્ષિત છે તે સમ્બન્ધવાચક છે એ પક્ષ સ્વીકારતાં બ્રહ્મ અને પછીવિલક્ષિતનો વિરોધરૂપી દોષ જ પ્રાપ્ત થાય. તેથી મૂળ શ્લોકમાં શ્રુતિઓનું જે દદ્યાન્ત આપવામાં આવેલું છે તે ભગવદાનન્દની પ્રાપ્તિ સુધીનું જાણવું, ફક્ત પ્રાપ્તિ પૂરતું નહિ, એમ સિદ્ધ થાય છે.)

આ પ્રમાણે પરમ પુરુષાર્થનું દાન કરનાર ભગવાન્ જે ખીજે સ્થળે ખેસવાની ઇચ્છા રાખે તો આધારધર્મસમ્બન્ધથી પોતાની કૃતાર્થતા ન થાય, તેથી પૂજા અને આત્મનિવેદનને માટે ગોપીજનોએ ભગવાનને માટે આસન રચ્યું એમ શુકદેવજી સ્વૈરુત્તરીયૈઃ પદવડે કહે છે. (જે ગોપીજનો આસનને માટે ભગવાનને પોતાનાં વસ્ત્રો ન આપે તો ભગવાન્ ગોપીજનોના સંબંધ વગરની ખીજી વસ્તુ ઉપર ખેસે, એટલે તેટલા અંશમાં ગોપીજનોની કૃતાર્થતા ન થાય. પુષ્ટિમાર્ગનો તો સિદ્ધાન્ત છે કે જેમણે

ત્રીણિ ભવન્તિ । પરિધાનીયં, કુચપટ્ટિકા, ઉપરિવહ્નં ચ । સર્વાભિરેવ સ્વોપરિવહ્નાણિ આસનાર્થં દત્તાનિ । ઉપરિવહ્નાણ્યપિ દ્વિવિધાનિ ભવન્તિ । સર્વદા પરિધેયાનિ, મોગસમયે ચ । તાનિ સૂક્ષ્માણિ ભવન્તિ । તાન્યેવ ભગવતે દત્તાનીતિ જ્ઞાપયિતુમાહ કુચકુક્કુમાઙ્કિતૈરિતિ । શુષ્કાણ્યપિ કુક્કુમાનિ ક્રીડાયામાદ્રાણિ ભવન્તિ । અતસ્તેનાઙ્કિતાનિ ઉત્તરીયાણિ અચ્ચીકૃપન્ કલ્પયામાસુઃ । નનુ સ્વોપરિ-પરિધેયં કથમથઃ કલ્પયાન્નકુરિત્યાશક્ત્યાહ આત્મવન્ધવ્ इति । આત્મનઃ સ એવ વન્ધુઃ, રક્ષિત આત્મા તદર્થમેવ, દેહઃ સ્વાત્મા ચ । અત ઉપર્યાચ્છાદનમપિ તદર્થમિતિ તત્યાસનકૃત્તિરુચિતા ॥ ૧૩ ॥

તતો ભગવાન્ તાસુ સર્વંત્ર નિવિષ્ટ ઇતિ લ્યાપયિતું તદ્દત્તાસન ઉપવિષ્ટ ઇત્યાહ તત્રોપવિષ્ટ ઇતિ ।

તત્રોપવિષ્ટો ભગવાન્ સ ईश्वरो योगेश्वरान्तर्हृदि कल्पितासनः ।

चकास गोपीपरिवद्गतोऽर्चितस्त्रैलोक्यलक्ष्म्येकपदं वपुर्दधत् ॥ ૧૪ ॥

ભગવાનને આત્મનિવેદન કરેલું છે તેમની કોઈ પણ વસ્તુ અથવા ઇન્દ્રિય જે ક્ષણે ભગવત્સેવાના ઉપ-યોગમાં ન આવે તે જ ક્ષણે તે વસ્તુ અને ઇન્દ્રિય નકામી થાય છે. તેથી જે ભક્તોનો નિરોધ થએલો છે તેઓ સર્વંત્ર સર્વ પદાર્થમાં ભગવાનના સમ્બન્ધની અભિલાષા રાખે છે; અને જ્યારે તે પદાર્થનો ભગવાનની સાથે સમ્બન્ધ થાય છે ત્યારે તે પદાર્થ કૃતાર્થ થાય છે, જ્યારે સમ્બન્ધ નથી હોતો ત્યારે તે પદાર્થ કૃતાર્થ થતો નથી. સ્વામિનીઓ તો, ખરેખર, પ્રિય પ્રભુની સાથે સર્વ અંશે પોતાનો સમ્બન્ધ થાય એમ જ ઇચ્છે છે, કારણ કે સ્વામિનીઓનો એ સ્વભાવ જ છે. પ્રભુ પણ સ્વામિનીઓને માટે હુમણું પ્રકટ થએલા છે, એટલે સ્વામિનીઓ વિના ખીલ કોઈની ભગવાનની સાથેના સમ્બન્ધને માટે યોગ્યતા નથી એ વાત પણ સ્પષ્ટ છે. આ જ કારણથી ગોપીજનોએ ભગવાનને આસનને માટે પોતાનાં ઉત્તરીય વસ્ત્રો આપ્યાં જેથી આધારધર્મના સમ્બન્ધથી કૃતાર્થતા થાય.)

મજમાં રહેનારી સ્ત્રીઓને ત્રણ વસ્ત્રો હોય છે; એક વસ્ત્ર પહેરવાનું. ખીલું વસ્ત્ર ચોળી અને ત્રીજું વસ્ત્ર ઉપરનું. બધાં ય ગોપીજનોએ પોતાનાં ઉપરનાં વસ્ત્રો આસનને માટે ભગવાનને આપ્યાં. ઉપરનાં વસ્ત્રો પણ જે પ્રકારનાં હોય તે; એક વસ્ત્ર હુમ્મેશાં જ વાપરવાનું અને ખીલું વસ્ત્ર ભોગસમયે વાપરવાનું. ભોગ સમયે વાપરવાનું વસ્ત્ર ઝીણું હોય છે. આ જ વસ્ત્ર ગોપીજનોએ આસનને માટે આપ્યું એ જણાવવાને માટે શુકદેવેલ કહે છે કે કુચકુક્કુમાઙ્કિતૈઃ. સ્તન ઉપરનું કુંકુમ સૂકાઈ ગએલું હોય તો પણ ક્રીડામાં તે ભીનું થઈ જાય છે. તેથી જ ઉત્તરીય વસ્ત્રો કુંકુમના ચિહ્નવાળાં થએલાં હતાં. આવા પ્રકારનાં ઉત્તરીય વસ્ત્રોનું ગોપીજનોએ ભગવાનને માટે આસન રચ્યું.

પોતાનાં ઉપર પહેરવાનાં વસ્ત્રો ગોપીજનોએ નીચે કેમ પાથર્યાં એમ જો શંકા થાય તો તેનું સમાધાન કરતાં શુકદેવેલ કહે છે કે આત્મવન્ધવે. આત્માના ભગવાન જ બન્ધુ છે. ગોપીજનોએ પોતાના આત્માનું અભ્યાસ સુધી જે રક્ષણ કર્યું છે તે ભગવાનને માટે જ કર્યું છે. આત્મવન્ધવેમાં જે આત્મા શબ્દ છે તેનો અર્થ ગોપીજનોનો દેહ અને આત્મા થાય છે. તેથી ઉપર પહેરવાનું વસ્ત્ર પણ ભગવાનને માટે જ છે; એટલે ગોપીજનોએ ઉપરના વસ્ત્રનું ભગવાનને માટે આસન રચ્યું. ૧૩

પછીથી ભગવાન ગોપીજનોએ આસન તરીકે આપેલાં વસ્ત્રો દ્વારા તે વસ્ત્રો પહેરનારાં બધાં ય ગોપીજનોમાં પધાર્યાં એ જણાવવાને માટે ગોપીજનોએ આપેલા આસન ઉપર ભગવાન બેઠા એમ તત્રોપવિષ્ટઃ ઇત્યાદિ શ્લોકમાં શુકદેવેલ કહે છે.

योगेश्वरना हृदयनी अंदर जेसुं आसन कल्पित છે એવા ભગવાન ઈશ્વર તે વસ્ત્રો ઉપર બેઠા (અને તે દ્વારા બધાં ગોપીજનોમાં બિરાજ્યા); ત્રણ લોકની લક્ષ્મીની શોભાના એક જ સ્થાનરૂપ શરીરને ધારણ કરી, ગોપીજનોની સભામાં બિરાજતા અને ગોપીજનોથી પૂજાયેલા એવા ભગવાન અતિ શોભા પામ્યા. ૧૪

ભગવાનિતિ તેષાં કાર્યસાધકત્વમ્ । નનૂત્તરીયવહ્ણાપગમે સભાયાં રસાભાસો ભવેત્, અતઃ કથમુપવિષ્ટ ઇતિ ચેત્, તત્રાહ સ ઈશ્વર ઇતિ । સઃ પૂર્વ પ્રાર્થિતઃ । ઈશ્વરઃ સર્વકરણસમર્થઃ । અતસ્તાસાં દિવ્યાનિ વહ્ણાણિ સમ્પન્નાનીતિ બોધિતં, યેષાં જલક્રીડાયાં ન વાસસામાર્દ્રતા । અતઃ સર્વકરણસમર્થઃ તત્રોપવિષ્ટઃ સ પ્રાર્થિતઃ । (યદ્વા । પૂર્વ વરદાનસમયે વહ્ણેષ્વપહ્લતેષુ સર્વથા તદભાવે યસ્ય રસાભાસો ન જાતઃ, તસ્ય કેવલમુત્તરીયાભાવે કથમધુનાપિ સ ભવેદિતિ વહ્ણુ સ ઇત્યુક્તવાન્ । નનુ તદાનીમપિ કથં ન રસાભાસ ઇત્યત આહ ઈશ્વર ઇતિ । કર્તુ સામર્થ્યવત્ત્વાદ્ યદિ સ ભવેત્, તદા તથા ન કુર્યાદેવ । અકર્તુ સામર્થ્યવત્ત્વેન રસાભાસહેતુત્વેऽપિ તદ્દત્તમાસનં ત્યક્તુમશક્યમેવ । અન્યથાકર્તુ સામર્થ્યવત્ત્વેન રસાભાસપ્રકારેણાપિ રસમુત્પાદયિતું શક્તઃ । અતસ્તાદ્દશે ન કિચ્ચિદનુપપન્નમિતિભાવઃ ।) નનુ ભગવાન્ અપવિત્રે ભોગાદિલેપયુક્ટે કથમુપવિષ્ટ ઇતિ ચેત્ તત્રાહ યોગેશ્વરાન્તર્હૃદિ કલ્પિતાસન ઇતિ । યોગેશ્વરાણાં હૃદયં શુદ્ધમ્ । તત્રાપ્યન્તર્હૃદયમ્ । તત્રાપિ કલ્પિતમેવ ભગવદાસનમ્, ન તુ ક્લૃતમ્ । માનસી મૂર્તિસ્તિષ્ઠતિ, ન તુ કદાચિદપિ સ્વયમુપવિષ્ટ ઇતિ મુખ્યમાસ-

મૂળ શ્લોકમાં જે ભગવાન્ પદ છે તેનું તાત્પર્ય એ છે કે ગોપીજનોનાં તે બધાં વસ્ત્રો પોતાના દ્વારા ગોપીજનોનો ભગવાનની સાથે સંબંધ કરી આપે છે, કારણ કે તે વસ્ત્રો ઉપર જેસનાર ભગવાન છે. (આથી સ્પષ્ટ સમજાય છે કે ભગવાનને સમર્પણ કરવામાં આવેલો પદાર્થ જે ભગવાન સ્વીકારે તો તે સમર્પિત પદાર્થદ્વારા સમર્પણ કરનારનો પણ ભગવાનની સાથે સંબંધ થશે એ ભાવથી જ ભક્તોએ બધા પદાર્થો ભગવાનને સમર્પિત કરવા જોઈએ.)

અરે ! ગોપીજનોનાં ઉત્તરીય વસ્ત્રો જતાં રહે ત્યારે તો સભામાં રસનો આભાસ થઈ જાય, તો પછી ભગવાન્ ત્યાં કેવી રીતે બેઠા ? આ પ્રમાણે શંકા કરવામાં આવે તો શુકદેવજી કહે છે કે સ ઈશ્વરઃ મૂળ શ્લોકમાં જે સઃ પદ છે તેનો અર્થ એ કે પહેલાં જેમની પ્રાર્થના કરવામાં આવેલી હતી તે પ્રભુ. ઈશ્વર બધું કરવાને સમર્થ છે, તેથી ગોપીજનોને દિવ્ય—મતચર્ચામાં કામરૂપ—વસ્ત્રો ભગવાને આપ્યાં એમ જણાવવામાં આવ્યું. આ દિવ્ય વસ્ત્રો એવા પ્રકારનાં છે કે જલક્રીડા પછી તેમાં ભિનાશ રહેતી નથી. તેથી સર્વ કરવાને સમર્થ એવા ઈશ્વર, જેમની ગોપીજનોએ પ્રાર્થના કરી હતી તે, ત્યાં બિનાશ્યા.

(અથવા તો ખીજે અર્થ આ પ્રમાણે થઈ શકે. પહેલાં જ્યારે ભગવાને ગોપીજનોને વરદાન આપ્યું ત્યારે તે સમયે ગોપીજનોનાં બધાં વસ્ત્રો ભગવાને લઈ લીધાં હતાં અને ગોપીજનોના શરીર ઉપર એક પણ વસ્ત્ર ન હતું, છતાં પણ ભગવાનને રસાભાસ ન થયો; તો પછી જ્યારે હુમણાં ગોપીજનોનાં કૃત ઉત્તરીય વસ્ત્રો જ નથી ત્યારે તે પ્રભુને રસાભાસ શી રીતે થઈ શકે એમ કહેવાને માટે શુકદેવજીએ મૂળ શ્લોકમાં સઃ એ પ્રમાણે કહ્યું. અરે ! વરદાન આપતી વખતે જ્યારે ગોપીજનોનાં બધાં વસ્ત્રો જ્યારે ભગવાને લઈ લીધાં ત્યારે તે વખતે પણ રસાભાસ કેમ નહિ ? આ શંકાનું નિરાકરણ કરવાને માટે શુકદેવજી કહે છે કે ઈશ્વરઃ કર્તુ સમર્થઃ, અકર્તુ સમર્થઃ, અને અન્યથાકર્તુ સમર્થઃ એ ઈશ્વરનું લક્ષણ છે. ઈશ્વરમાં આ પ્રમાણે કરવાનું સામર્થ્ય હોવાથી, જે રસાભાસ થાય તો તે પ્રમાણે ઈશ્વર થવા જ ન દે; ન કરવાનું સામર્થ્ય હોવાથી, ગોપીજનોએ આપેલું આસન રસાભાસ ઉત્પન્ન કરનારું છે છતાં પણ તે આસનનો લ્યાગ કરી શકે જ નહિ; ખીજે પ્રકારે કરવાનું સામર્થ્ય હોવાથી, રસાભાસની રીતે પણ રસ ઉત્પન્ન કરવાને ઈશ્વર સમર્થ છે. તેથી આવા ઈશ્વરની બાબતમાં કાંઈ પણ અઘટિત નથી એવો ભાવ છે.)

અરે ! ભોગ વગેરેના લેપવાળાં અપવિત્ર વસ્ત્રો ઉપર ભગવાન્ કેમ બેઠા ? આ પ્રકારે જે શંકા કરવામાં આવે તો શુકદેવજી કહે છે કે યોગેશ્વરાન્તર્હૃદિ કલ્પિતાસનઃ. યોગેશ્વરોનાં હૃદય શુદ્ધ હોય છે; તેમાં પણ તેમનું અંદરનું હૃદય વધારે શુદ્ધ હોય છે. યોગેશ્વરોના આવા શુદ્ધ હૃદયમાં પણ ભગવાનના આસ-

ત્નેતદેવ । અતશ્ચકાસ, પરમશોભાં પ્રાપ્તવાન્ । પૂર્વવદ્ ગોપીનાં પરિષદં ગતશ્ચ જાતઃ । પરિતો ગોપિકા ઉપવિષ્ટા इत्यर्थः । સંભાપતિર્ભગવાન્ । અતસ્તામિરર્ચિતઃ । તતો ભગવાન્ તાસામર્થે ત્રૈલોક્યે યાવન્તિ લક્ષ્મીરૂપાણિ इन्द्रपदादीनि, તાસાં યદેકં પદં, યસ્યાંશ્વિલાસાઃ તત્તલ્લક્ષ્મી-ભોક્તારઃ, તાદૃશં વપુર્ધૃતવાન્ । અસ્મિન્નર્થે દેશકાલાદિભેદેન યાવન્ત ઝક્ષુષ્ટા અર્થા અપેક્ષ્યન્તે, તાન્ પ્રકટિતવાન્, તાદૃશવપુર્ધારણેન ॥ ૧૪ ॥

एवं प्रसन्नं भगवन्तं दृष्ट्वा स्वान्तःकरणदोषदूरीकरणार्थं स्वकृतघ्नतां पूर्वं भगवति कल्पितवत्य इति तन्निराकरणार्थं लोकदृष्ट्या भगवति कृतघ्नतालक्षणो दोषोऽस्ति न वेति निर्णयार्थं किञ्चित् प्रष्टुमुच्यता इत्याह सभाजयित्वेति ।

નની કલ્પના જ કરવામાં આવે છે, આસન રચવામાં આવતું નથી. યોગેશ્વરોના હૃદયમાં ભગવાનની માનસી મૂર્તિ ઉભી રહે છે, કોઈ પણ સમયે ભગવાન પોતે ત્યાં બિરાજતા નથી. તેથી ભગવાનનું મુખ્ય આસન તો ગોપીજનોએ આપેલાં વસ્ત્રો જ છે.

(લોક અને વેદમાં જે પ્રકારની વસ્તુ પવિત્ર તરીકે સ્વીકારવામાં આવતી નથી તે વસ્તુ પણ ગોપીજનોના સંબંધમાં આવતાં યોગેશ્વરોના અંદરના હૃદયના કરતાં પણ અધિક ધર્મ જાય છે અને તેથી ભગવાન તેનો સ્વીકાર કરે છે. જ્યારે આવી સ્થિતિ છે ત્યારે તો લોક અને વેદમાં જે વસ્તુ પ્રસિદ્ધ તરીકે સ્વીકારવા યોગ્ય ગણાય છે તે વસ્તુ જ્યારે ગોપીજનોના સંબંધમાં આવે ત્યારે ભગવાન તે સ્વીકારે એમાં શું આશ્ચર્ય ? આ બધો ભાવ દર્શાવવાને માટે મૂળમાં યોગેશ્વરોના હૃદયની વાત કહેવામાં આવેલી છે.)

આ કારણથી ભગવાન પરમ શોભા યાચ્યા. પહેલાંની માફક ગોપીજનોની સભામાં ભગવાન ગયા; અર્થાત્ ભગવાનની આબુખાબુ ગોપીજનો બેઠાં. ગોપીજનોની આ સભાના પતિ—અધ્યક્ષ—ભગવાન થયા. તેથી ગોપીજનોએ ભગવાનની પૂજા કરી. પછીથી ગોપીજનોને માટે ત્રણ લોકમાં જેટલાં લક્ષ્મી-રૂપ ઇન્દ્રાદિ પદ છે તે બધાંના એક સ્થાનરૂપ, અનેક લક્ષ્મીનો ભોગ કરનારા જેનો માત્ર અંશ જ છે, એવા શ્રીઅંગને ભગવાને ધારણ કર્યું. આ વિષયમાં દેશ, કાલ વગેરે ભેદથી જેટલા ઉત્તમ પદાર્થોની જરૂર હોય છે તે બધા પદાર્થો ભગવાને ઉપર વર્ણુવેલા શ્રીઅંગને ધારણ કરીને પ્રકટ કર્યા. ૧૪

આ પ્રમાણે ભગવાનને પ્રસન્ન થએલા બેઠાને પોતાના અન્તઃકરણનો દોષ દૂર કરવાને માટે—પહેલાં ગોપીજનોએ પોતાની જે કૃતઘ્નતા ભગવાનમાં કલ્પેલી હતી તે કૃતઘ્નતારૂપી દોષનું નિરાકરણ કરવાને માટે—, લોકદૃષ્ટિથી ભગવાનમાં કૃતઘ્નતારૂપી દોષ છે કે નહિ એનો નિર્ણય કરવાને માટે ગોપીજનો ભગવાનને કાંઈક પૂછવા તૈયાર થયાં એમ શુકદેવજી સમાજયિત્વા ૨લોકમાં કહે છે. (ભગવાન જ્યારે ગોપીજનોનું પરોક્ષ ભજન કરતા હતા ત્યારે તેમણે તે પ્રકારના રસનું—વિરહ રસનું—ગોપીજનોને દાન કર્યું. આ પ્રકારની ભગવાનની ઇચ્છા ગોપીજનો બાણતાં ન હતાં. ગોપીજનોનું આ પ્રકારનું જે અજ્ઞાન તે જ કૃતઘ્નતારૂપી તેમનો દોષ. ભગવાનમાં દોષ જ ન હોવાથી તેમનામાં કૃત્ત દોષનો આરોપ જ સંભવે. આ આરોપ જે પદાર્થ બેવામાં આવે અથવા તો જેનું સ્મરણ થાય તે પદાર્થનો જ ધર્મ શકે. સ્વામિનીજી-ઓને તો પોતાના પ્રિય ભગવાન વિના ધીજ કોઈ પણ ધર્મની સ્ફૂર્તિ થતી નથી, તેથી પોતાનામાં જ રહેલા કૃતઘ્નતારૂપી દોષનો ભગવાનમાં આરોપ કરવામાં આવેલો છે. બે કે ભગવાનમાં કરવામાં આવતો આ દોષનો આરોપ પણ રસમધ્યપાતી જ છે અને તેથી તેને દોષ કહેવો ઉચિત નથી, છતાં પણ ભગવાનમાં દોષ નથી એમ શાસ્ત્રમાં સિદ્ધ થએલું હોવાથી, ભગવાનમાં કરવામાં આવતો દોષારોપ પ્રમ હોવાથી શાસ્ત્રરીતિને અનુસરીને જ આ પ્રમાણે કહેવામાં આવ્યું છે. આગળ પણ જ્યાં દોષ પદાર્થરૂપમાં આવ્યું હોય ત્યાં પ્રણુ આ જ તાદર્પ્ય છે એમ બાણુવું.)

સભાજયિત્વા તમનજ્ઞદીપનં સહાસલીલેક્ષણવિભ્રમન્નુવા ।

સંસ્પર્શનેનાઙ્ગકૃતાઙ્ગિહસ્તયોઃ સંસ્તુત્ય ઈષત્કુપિતા બભાષિરે ॥ ૧૫ ॥

પ્રમાર્થ પ્રથમતઃ સભાજનં સ્તોત્રં કૃત્વા । નતુ કિમનેન વિચારેણ સામ્પ્રતમ્, જાતં ફલં મુચ્યતામિતિ ચેત્ તત્રાહ અનજ્ઞદીપનમિતિ । અનજ્ઞં દીપયતિ નિરન્તરમેવ । અજ્ઞાભાવં સમ્પાદય-
તીતિ ષ ધ્વનિઃ । અતો નૈકેન ભોગેન કાર્યનિષ્પત્તિઃ । પુનસ્તેનાપિ ભોગેનાપ્રે અધિક एव खेदः
સ્યાત્ । સ ચેત્ સ્વદ્બોષેણ તદા દોષો દૂરીકર્તવ્યઃ, ભગવદ્ભ્રમેણ ચેત્, વાઙ્કિર્વન્ધં કારયિત્વા પ્રાર્થ-
યિત્વા વા ફલાનુભવઃ કર્તવ્ય इति भावः । અનજ્ઞદીપને સાધનસાહ સહાસેતિ । સાધનાભાવાર્થ વા
પ્રાર્થનીય इति साधनकीर्तनम् । હાસપૂર્વકં યદ્દીલેક્ષણં, તેન વિભ્રમન્તી યા મ્હૂઃ, તયા અનજ્ઞં
દીપયતિ । પશ્ચાત્ર સાધનાનિ । હાસો લીલા ઈક્ષણં વિલાસાઃ મ્હૂશ્ચેતિ । પશ્ચ ચેદ્દેતવઃ કાર્ય-
મપ્રતિહતં ભવતિ । માયા વ્યામોહિકા સ્વરૂપવિસ્મારણાર્થમ્ । લીલા સ્વાસક્તિ સાધયતિ । ઈક્ષણં

હારયપૂર્વક જે લીલાયુક્ત દર્શન તેનાથી વિલાસ કરતી બુકુટિવડે
અનંગને—કામને—ઉત્પન્ન કરનાર ભગવાનની સ્તુતિ કરીને, પોતાના
ખોળામાં પધરાવેલા ભગવાનના ચરણોના સંબંધવાળા હૃરતોને લાડ લડાવતાં
અને સ્તુતિ કરતાં ગોપીજનો જરાક કોપ કરીને ઘોડયાં. ૧૫

ભગવાનને પ્રશ્ન કરવાને માટે ગોપીજનોએ પહેલેથી જ ભગવાનની સ્તુતિ કરી.

અરે ! આ વિચારથી—ભગવાનમાં કૃતમ્ભતારૂપી દોષ છે કે નહિ એ પ્રશ્નના વિચારથી—શો લાલ ?
જે ફલ પ્રાપ્ત થયું છે તેનો જ ભોગ કરો ને ? આ પ્રમાણે જો શંકા કરવામાં આવે તો શુકદેવજી કહે છે
કે અનજ્ઞદીપનમ્. ભગવાન હૃમ્ભેશાં જ અનંગનું—કામનું—દીપન કરે છે; ભગવાન અનંગનું—અંગના
અભાવનું, દેહાનુસન્ધાનના અભાવનું—સંપાદન કરે છે એ ધ્વનિ છે. (અર્થાત્ ભક્તોને પોતાના દેહનું
અનુસન્ધાન ન થાય એ પ્રમાણે ભગવાન કરે છે, અને આનું નામ જ અનંગનું દીપન કરવું.) તેથી એક
વાર ભોગ કરવાથી કાર્ય સિદ્ધ થવાનું નથી. વળી તે જ ભોગથી આગળ ઉપર વધારે જ ખેદ થાય. જો
આ ખેદ પોતાના—ગોપીજનોના—દોષથી હોય તો તે દોષને દૂર કરવો જોઈએ. જો ભગવાનના ધર્મથી
તે ખેદ થયો હોય તો ભગવાન પાસે વાણીનો વ્યવહાર કરાવીને અથવા તો વાણીના વ્યવહારની પ્રાર્થના
કરીને ફલનો અનુભવ કરવો જોઈએ એમ તાત્પર્ય છે.

ભગવાન અનંગનું જે દીપન કરે છે તેનું સાધન જણાવતાં શુકદેવજી કહે છે કે સહાસ ઇત્યાદિ.
અથવા તો અનંગનું દીપન કરે એવાં સાધનો ભગવાન ન રાખે એટલા માટે ભગવાનની પ્રાર્થના કરવી
જોઈએ; તેથી મૂળ શ્લોકમાં અનંગનું દીપન કરનારાં સાધનોનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. હારયપૂર્વક જે
લીલાયુક્ત ઇક્ષણ, તેનાથી વિલાસ પામતી જે બુકુટિ, તેનાથી ભગવાન અનંગનું દીપન કરે છે. અહીં
અનંગનું દીપન કરવામાં પાંચ સાધનો ગણાવવામાં આવેલાં છે: હાસ્ય, લીલા, ઇક્ષણ, વિલાસ અને બુકુટિ.
જો પાંચ પદાર્થોથી કાર્ય સાધવામાં આવેલું હોય તો તે કાર્ય યગડતું નથી (એમ શ્લોકમાં કહેવત છે.)
ભગવાનના હાસ્યરૂપી માયા વ્યામોહ કરનારી છે એટલે તે સ્વરૂપનું વિસ્મરણ કરાવે છે; લીલા પોતાની
આસક્તિ સાધે છે; ઇક્ષણ તેમાં જ્ઞાન ઉત્પન્ન કરે છે, જો આ પ્રમાણે ન હોય તો ખીબ પદાર્થના જ્ઞાનથી
ગોપીજનોની ભગવાનમાં રહેલી આસક્તિ નાશ પામે; વિલાસો પોષક છે; બુકુટિ યમ છે, નિયમન કરનાર
કાલ છે, (અર્થાત્ કાલના વિલંબથી તે ભાવ કદાચિત્ નાશ પામે, તેથી તે ભાવનો નાશ ન થાય તેટલા
સારૂ ભગવાનની બુકુટિ તે જ ભાવનું નિયમન કરે છે, તે જ ભાવ હૃમ્ભેશાં રહે એ પ્રમાણે કરે છે. આ
કારણથી જ બુકુટિને યમ કહેવામાં આવેલી છે.) અથવા તો (અહીં બુકુટિ ફલનું જ નિયમન કરે છે
એવો અભિપ્રાય હોવાથી) આ પ્રમાણે થાય તો જ—અનંગભાવ થાય તો જ, દેહાનુસન્ધાન જતું રહે
તાં જ—ભગવાન જેટલી બધી કૃપા છે તેનું જ્ઞાન કરે છે, અર્થાત્ સંપૂર્ણ સ્વરૂપાનન્દનું તે જ્ઞાન કરે છે.

તત્ત્વ જ્ઞાનજનકમ્ । અન્યથા જ્ઞાનાન્તરેણ તન્નિરાકરણં સ્યાત્ । વિલાસાઃ પોષકાઃ । ધ્યેયમઃ નિયન્તા કાલ ઇતિ । યાવત્પ્રસાદદાતા વા તત્રૈવ । તતઃ પ્રભાર્યમુપદૌકનં કુર્વન્તિ સંસ્પર્શનેનેતિ । અક્રુતઃ સ્થાપિતો યો ભગવદક્લિઃ, તત્સમ્બન્ધિનો યૌ હસ્તૌ, તયોઃ સમ્યક્સ્પર્શનેન સંજ્ઞાલયન્ય ઇત્યર્થઃ । સંસ્પર્શનેન સહિતાઃ । તત આભિમુલ્યાર્થં સંસ્તુત્ય । एवं सर्वभावेन प्रपन्नानपि लज्जतीति भगवति दोषदृष्ट्या ईषत्कुपिताः । साधनैर्निवर्तितोऽपि दोषो न सम्यक् निवर्तते यावद् भगवान्न निवर्तयतीत्यतो विवादमिव कुर्वन्त्यो वभाषिरे ॥ ૧૫ ॥

પછી ભગવાનને પ્રશ્ન પૂછવાને માટે ગોપીજનો ભગવાનને લાડ લડાવે છે એમ સંસ્પર્શનેન ઇત્યાદિ શબ્દોમાં કહેવામાં આવે છે. ગોપીજનોના ખોળામાં સ્થાપન કરેલું ભગવાનનું જે ચરણ તેના સંબન્ધવાળા ભગવાનના જે બે હસ્તો તેનો ખરોખર સ્પર્શ કરીને ગોપીજનો ભગવાનને લાડ લડાવતાં હતાં. (ગોપીજનોના ખોળામાં સ્થાપિત કરેલા પોતાના ચરણ ઉપર ભગવાન બે હાથ મૂકીને બેઠા હતા; આ પ્રમાણે સ્વચ્છન્દ સ્થિતિનું અનુકરણ છે એમ સૂચવવામાં આવ્યું.) મૂળ પ્રલોકમાં જે સંસ્પર્શનેન પદ છે તેમાં જે તૃતીયા વિભક્તિ છે તે ‘સહિત, સાથે’ ના અર્થમાં વપરાયેલી છે; અર્થાત્ ગોપીજનો સંસ્પર્શનવાળાં, ભગવાનને લાડ લડાવનારાં હતાં. પછી ભગવાન પોતાના—ગોપીજનોના—તરફ ધ્યાન આપે એટલા માટે તેમની ગોપીજનોએ સ્તુતિ કરી.

આ પ્રમાણે સર્વભાવથી શરણે આવેલાંનો પણ ભગવાન ત્યાગ કરે છે એમ ભગવાનમાં દોષ બેવાથી ગોપીજનો જરાક ગુસ્સે થયાં. (ભગવાનનો હસ્તકમળ પકડવાની ઇત્યાદિ ક્રિયાઓ ગોપીજનોએ કરી હતી.) ગોપીજનોએ કરેલાં આ પ્રકારનાં સાધનોથી તેમનો દોષ દૂર થઈ ગયો હતો છતાં પણ બન્યાં સુધી ભગવાન વાણીથી તે દોષનું નિવારણ ન કરે ત્યાં સુધી તે દોષ સમ્પૂર્ણ રીતે નાશ પામતો નથી; તેથી ભગવાનની સાથે વિવાદ કરતાં હોય તેમ ગોપીજનો બોલ્યાં.

(અરે ! સ્વરૂપથી દૂર નહિ થયેલો દોષ વચનથી કેવી રીતે દૂર થશે ? તેથી વચન રૂપ કરતાં દુર્બલ હોવાથી પહેલા અધ્યાયમાં તેનું પ્રતિપાદન કરવામાં આવેલું છે. આ પ્રમાણે બે શંકા કરવામાં આવે તો તેનું સમાધાન આ પ્રમાણે છે. રસ્તો વૈ સાઃ ઇત્યાદિ શ્રુતિઓથી સિદ્ધ થાય છે કે ભગવાન ખરેખર ભાવાત્મક છે. તે ભગવાન હમણાં દોષાત્મક થયા છે, કારણ કે રસનું સ્વરૂપ જ તે પ્રકારનું છે. સ્વામિનીઓનો જે ભાવ પ્રકટ થયો છે તેનું મૂલ કારણ ભગવાનનો વેણુનાદરૂપ શબ્દ જ છે, તેથી નિર્દોષ અને પૂર્ણ ગુણરૂપ ભાવ પણ વાણીરૂપી શબ્દથી પ્રકટ થશે એમાં શું અયોગ્ય છે ? વળી, જેવી રીતે દર્શનથી જે રસ મળે છે તે સ્પર્શ વગેરેથી મળતો નથી, સંભાષણથી જે રસ મળે છે તે દર્શન વગેરેથી મળતો નથી, આ પ્રમાણે તે તે રસનો સ્વભાવ છે; તેવી રીતે અમારો ત્યાગ કરીને ભગવાન કેવી રીતે ગયા એ ભાવ તે પ્રકારનાં વચનોથી જ ઉત્પન્ન થાય છે એમ જાણવું. પહેલા અધ્યાયમાં પણ આ પ્રમાણે જ જાણવું.

અરે ! ચાલતા પ્રસંગમાં તો ‘પ્રભુ અમને ભજે છે કે નથી ભજતા’ એનો નિર્ણય કરવાનો છે, તો પછી તે વાત સ્પષ્ટ ન કહેતાં સામાન્ય રીતે પ્રશ્ન કરવામાં શું પ્રયોજન છે ? આ પ્રમાણે બે શંકા કરવામાં આવે તો તેનું નિરાકરણ આ પ્રમાણે છે. ભગવાન વિષેનો પ્રશ્ન જ બે સાક્ષાત્—સ્પષ્ટ શબ્દોમાં—કરવામાં આવે તો “અમે ગોપીજનો આવા પ્રકારનાં ભક્તો છીએ; તો પછી હે પ્રભુ ! આવા ભક્તોનો તમે કેમ ત્યાગ કરો છો ?” એ પ્રમાણે પ્રશ્ન કરાય. પણ આવા પ્રકારનો પ્રશ્ન નાયિકાઓમાં ઉત્તમ, સ્ત્રીઓમાં સ્વરૂપ, આગળ ભગવાન જેમની સ્તુતિ કરવાના છે, એવાં ગોપીજનોના મુખકમળમાંથી નીકળી શકે નહિ, પરન્તુ ગામડાની રસાભાસવાળી સ્ત્રીઓના જ મુખમાંથી નીકળી શકે. તેથી ખીજે પ્રકારે પરીક્ષ રીતે પ્રશ્ન કરવાથી પોતાના ભાવનું ગોપન યવાથી મહાન રસ ઉત્પન્ન થાય છે એટલે મુખ્ય રસના સ્વભાવને લીધે જ પરીક્ષ રીતે પ્રશ્ન કરવામાં આવેલો છે. ભગવાનને તો જીવોથી પોતે વિલક્ષણ—લિપ્ત પ્રકારના—છે એમ જાણવું છે; અને જીવના સ્વરૂપના જ્ઞાન વિના જીવથી ભગવાનનો ભેદ જાણી શકાય નહિ. તેથી જીવના સ્વરૂપનું વર્ણન કરીને ભગવાને પોતાના સ્વરૂપનું વર્ણન કર્યું. આમ ન હોય તો ગોપીજનોના પ્રશ્નો વિષય ભગવાન પોતે જ હોવાથી જીવોનું વર્ણન તે કરત નહિ.) ૧૫

તાસાં પ્રશ્નમાહ ભજત્ત ઇતિ ।

ગોપ્ય ઋચુઃ—ભજતોઽનુભજન્ત્યેક એક એતદ્વિપર્યયમ્ ।

નોભયાંશ્ચ ભજન્ત્યન્ય એતન્નો બ્રૂહિ સાધુ ભોઃ ॥ ૧૬ ॥

ત્રયઃ પક્ષાઃ સન્દિગ્ધાઃ, ફલતઃ, સ્વરૂપતશ્ચ, ભજનાભજનાભ્યામ્ । તત્રૈકે યે યથા ભજન્તિ તે તથા તાનપિ ભજન્તિ । એકે પુનરભજતોઽપિ ભજન્તિ । અન્યે તુ ઉભયાનપિ ન ભજન્તિ । તેષાં ત્રયાણામુભયોરપિ પ્રતિયોગિનોઃ ફલં વક્તવ્યમ્ । યે ભજનાનુસારેણ ભજન્તિ તે કિં કૃતન્નાઃ, આહોસ્વિત્ ધૂર્તાઃ, આહોસ્વિત્ સમીચીના ઇતિ । કેનચિત્ પાદપ્રક્ષાલનં કૃતમ્, સોઽપિ ચેત્ કરોતિ, તદા કિં સ્યાત્ । ફલાર્થકરણે ફલં દેયમ્ । તેનાપિ તદેવ કર્તવ્યમિતિ કારણે તદેવ કર્તવ્યમ્ । નિર-
પેક્ષકરણે તુ સન્દેહ એવ । અભજતો ભજને ક્વચિદ્દોષઃ સ્યાત્ યથા નિષ્કામે કામિની । ક્વચિદુપકારઃ,

હવે મજતઃ એ પ્રલોકમાં શુકદેવજી ગોપીજનોના પ્રશ્નનું વર્ણન કરે છે.

ગોપીઓ બોલ્યાં:—

કેટલાક પોતાનું ભજન કરનારાઓને ભજે છે, કેટલાક પોતાને નહિ
ભજનારાઓને પણ ભજે છે, કેટલાક ભજનારાઓ અને નહિ ભજનારાઓ
એ બન્નેને ભજતા નથી; આ બધાનું સ્પષ્ટ વર્ણન અમને કરો. ૧૬

ભજન અને અભજનની દૃષ્ટિએ ફલ અને સ્વરૂપ વિષે ત્રણ પક્ષોમાં સંદેહ છે. (ભજન કરનારાઓનું જે ભજન કરે છે તે પહેલો પક્ષ; ભજન ન કરનારનું જે ભજન કરે છે તે બીજો પક્ષ; અને બન્નેનું—ભજન કરનારનું અને ભજન ન કરનારનું—જે ભજન કરે છે તે ત્રીજો પક્ષ. બીજા પક્ષમાં જે અભજન કરનારનું ભજન કરવામાં આવે છે તે અભજન કરનાર પહેલો પ્રતિયોગી છે, અને ત્રીજા પક્ષમાં જે ભજન કરનારનું અભજન કરવામાં આવે છે તે બીજો પ્રતિયોગી છે એમ બાણુપું.)

તેમાં કેટલાક માણસો જે પ્રકારે બીજા માણસો તેમને ભજે છે તે પ્રમાણે તેઓ તેમનું પણ ભજન કરે છે. (આ પ્રથમ પક્ષ છે.) કેટલાક માણસો તો જે બીજા માણસો તેમનું ભજન કરતા નથી તેમનું પણ તેઓ ભજન કરે છે. (આ બીજો પક્ષ છે.) વળી કેટલાક બીજા માણસો તો બન્નેનું—ભજન કરનારનું અને અભજન કરનારનું—પણ ભજન કરતા નથી. (આ ત્રીજો પક્ષ છે.)

આ ત્રણ પક્ષોની અંદર બન્ને ય—બીજા અને ત્રીજા—પક્ષોના પ્રતિયોગીઓનું ફલ કહેવું બેધએ. (બીજા પક્ષમાં જે અભજન કરનારનું ભજન કરવામાં આવે છે તે એક પ્રતિયોગી, અને ત્રીજા પક્ષમાં જે ભજન કરનારનું અભજન કરવામાં આવે છે તે બીજો પ્રતિયોગી. આ બન્ને ય પ્રતિયોગીઓને શું ફલ મળે છે તે કહેવું બેધએ. પ્રથમ પક્ષમાં તો જે ભજન કરનારનું ભજન કરવામાં આવે છે તે પ્રતિયોગીનું ફલ બીજો માણસ જે તેનું ભજન કરે છે તે છે; આ વાત સ્પષ્ટ હોવાથી એનો ઉલ્લેખ સુબોધિનીજીમાં કરવામાં આવ્યો નથી. આ ઉપરથી સ્પષ્ટ જણાય છે કે ત્રણ પક્ષોમાંથી છેલ્લા બે પક્ષોના ફલ વિષેના સંદેહનું અને ત્રણ પક્ષના સ્વરૂપ વિષેના સંદેહનું નિવારણ કરવાનું છે.)

જે માણસો બીજા માણસોનું, તેમણે કરેલા ભજન પ્રમાણે, ભજન કરે છે તે શું કૃતમ્ છે, કે ધૂર્ત છે, કે સારા છે એનો નિર્ણય કરવાનો છે. (આ રીતે પ્રથમ પક્ષના સ્વરૂપનું વર્ણન કરવાનું છે. પહેલા પુરુષે જે પ્રમાણે ભજન કર્યું હોય તે પ્રમાણે બીજો માણસ પહેલા પુરુષનું ભજન કરે ત્યાર પછી તે—બીજો માણસ—એમ માને કે પહેલા પુરુષે જે ભજન કર્યું છે તે ઉપકારરૂપ નથી અને પોતે કરેલું ભજન પહેલા પુરુષે કરેલા ભજન કરતાં અધિક છે. આ પ્રમાણે પહેલા પુરુષે કરેલા ભજનને બીજો પુરુષ ઉતારી પાઠે છે. બીજો પુરુષ પ્રત્યુપકાર કરવાને માટે સમર્થ છે છતાં પણ તે પહેલા પુરુષના ઉપર ઉપકાર કરવાને બદલે ભજન જ કરે છે, અને તેથી તે કૃતમ્ ગણાય છે. અથવા તો કૃતમ્તાનો બીજો અર્થ

સાવધાનાર્થમ્ । મજતઃ પુરુવાનનુ તદનુસારેણ મજન્તિ, એકે પુનઃ મજનવ્યતિરેકેણૈવ મજન્તી-
ત્યુમયે મજનકર્તારઃ । અન્યે તુ મજનરહિતા एव ॥ ૧૬ ॥

एतेषां भेदान् फलं चाह भगवान् मिथो मजन्तीतित्रिभिः ।

શ્રીમગવાનુવાચ—મિથો મજન્તિ યે સહ્યઃ સ્વાર્થૈકાન્તોઘમા હિ તે ।

न तत्र सौहृदं धर्मः स्वार्थार्थं तद्धि नान्यथा ॥ ૧૭ ॥

તત્રાઘપક્ષસ્ય નિર્ધારમાહ । યે મિથો મજન્તિ તે સ્વાર્થૈકાન્તોઘમાઃ । સ્વાર્થ એવ એકાન્ત

અભજન કરવાથી ધર્મ પ્રાપ્ત થયો. આ પ્રમાણે ભજન ન કરનાર માણસોને અનેક પ્રકારનાં ફલ મળે છે તેથી તેમના ફલ વિષે સન્દેહ થાય છે. વળી ઉર્વશીએ અર્જુનની નિન્દા કરી તેથી અર્જુન કૃતમ્ન છે એમ જણાય છે. જરાએ નારદ પાસે ભજનની આશા રાખી હતી પરંતુ નારદે જરાનું ભજન ન કર્યું તેથી નારદ ધૂર્ત છે એમ જણાય છે. માર્કણ્ડેય જિતેન્દ્રિય છે એમ જાણીને વરુચિનીએ તેમની પાસેથી ભજનની આશા રાખી નહિ, અને માર્કણ્ડેયે વરુચિનીનું ભજન પણ કર્યું નહિ, તેથી માર્કણ્ડેય સમીચીન—સારા—છે એમ જણાય છે. આ પ્રમાણે ભજન ન કરનાર મનુષ્યોના સ્વરૂપ વિષેનો પણ કૃતમ્ન, ધૂર્ત કે સારા એ રીતનો સંદેહ જાણવો.)

(હવે ત્રીજા પ્રશ્નના સંદેહનું વર્ણન કરવામાં આવે છે.) ભજન કરનાર અને ભજન ન કરનાર એ બન્નેનું જે લોકો ભજન કરતા નથી તેમને શું ફલ મળે છે, અને જે બે પ્રકારના લોકોનું—ભજન કરનાર અને ભજન ન કરનાર એ બે પ્રકારના લોકોનું—ભજન કરવામાં આવતું નથી તે બે પ્રકારના લોકોને પણ શું ફલ મળે છે? (કેટલાક લોકો સૂર્યનું ભજન કરે છે, કેટલાક કરતા નથી. આ બન્ને પ્રકારના લોકોનું સૂર્ય ભજન કરતો નથી. હવે બન્ને પ્રકારના લોકોનું જે લોકો સૂર્યની માફક ભજન કરતા નથી, અર્થાત્ આત્મારામ અને પૂર્ણકામ હોવાથી ઉદાસીન રહે છે, તેમને ઉદાસીન સૂર્યનું ફલ મળે છે કે કૃતમ્ન વગેરેનું ફલ મળે છે? વળી જે પ્રથમ પ્રકારના લોકો ભજન કરે છે તેમને ધર્મત્માઓનું ફલ મળે છે કે મૂર્ખોનું ફલ મળે છે? તે જ પ્રમાણે જે દ્વિતીય પ્રકારના લોકો ભજન કરતા નથી તેમને ઉદાસીનનું ફલ મળે છે કે ધૂર્તનું ફલ મળે છે? આ પ્રમાણે ત્રીજા પ્રશ્નમાં ફલ વિષે સન્દેહ થાય છે. તે જ પ્રમાણે આ પ્રશ્નમાં સ્વરૂપ વિષે કૃતમ્ન, ધૂર્ત કે સમીચીન એ પ્રકારનો સન્દેહ પણ જાણવો.)

ભજન કરનારે જે સાધનો ક્યાં તેનો ક્યાં ઉપયોગ થશે? (આ સાધનથી આપૂર્વ ઉત્પન્ન થશે, કે સ્નેહ ઉત્પન્ન થશે કે લોકની અંદર પ્રસાદા થશે એ રીતે સંદેહ થાય છે.)

આ બધું આપ સારી રીતે કહો. મૂળ પ્રલોકમાં મોઃ એ પ્રમાણે જે સંબોધન છે તે સાવધાન ખનાવવાને માટે છે. (હવે મૂળ પ્રલોકમાં જે ત્રણ પક્ષો આપેલા છે તેનું વિવરણ કરવામાં આવે છે.) કેટલાક ભજન કરનાર પુરુષોનું તે પ્રમાણે ભજન કરે છે. કેટલાક તો ભજન ન કરવામાં આવે તો પણ ખીજા પુરુષોનું ભજન કરે છે. આ પ્રમાણે ભજન કરનારાઓ બે પ્રકારના છે. ધાકીના તો ભજન કરનારા જ નથી. ૧૬.

મિથો મજન્તિ ઇત્યાદિ ત્રણ પ્રલોકમાં ભગવાન્ આ ત્રણેય પક્ષોના ભેદ અને ફલનું વર્ણન કરે છે. શ્રી ભગવાન્ ઇત્યાઃ—

હે સખીઓ! જ્યો પરસ્પર ભજન કરે છે તેઓ ખરેખર ફક્ત

સ્વાર્થની ખાતર જ ઉદમ કરે છે. તેમાં નથી હોતો સ્નેહ કે નથી હોતો ધર્મ.

તેમનો ઉદમ ફક્ત સ્વાર્થને માટે જ હોય છે, ખીજા કશાને માટે નહિ. ૧૭

ગોપીજનોએ જે ત્રણ પક્ષો કહ્યાં તેમાંના પહેલા પક્ષનો ભગવાન્ નિર્ણય આપે છે. જે લોકો પરસ્પર ભજન કરે છે તેમના ઉદમનું ફલ માત્ર સ્વાર્થ જ છે. સ્વાર્થ જ એકાન્ત—એક ફલ—છે જેમના ઉદમનું તેઓ સ્વાર્થૈકાન્તોઘમાઃ કહેવાય છે. તેઓ ખરેખર એકખીજાનો ભાવ જાણીને જ પરસ્પર

एकं फलमुद्यमस्य । ते हि ज्ञात्वैवान्योन्यं भजन्ते । तरतमभावेन च भजनमनुवर्तयन्ति । अतो न तेष्वन्योन्यं वञ्चनापि सम्भवति । अतः स्वार्थमेव लौकिकार्थमेव तेषामुद्यमः । ननु उभये ब्राह्मणाः, अतोऽन्योन्यभजनेन धर्मः स्नेहो वा भवेत्, कथं स्वार्थं एवेत्याशङ्क्याह न तत्र सौहृदमिति । क्षणेनैव द्वितीयस्याभजनं ज्ञात्वा क्रोधकरणात् । अतो न सौहार्दम् । नापि धर्मः । 'सम्भोजनी नाम पिशाच-भिक्षा नैषा पितृन् गच्छति नोत देवान् । इहैव सा चरति क्षीणपुण्या ज्ञालान्तरे गौरिव नष्टवत्सा' इति । गुरुसेवायामपि यदि दृष्टार्थतोभयोः, तदापि न धर्मः । ज्ञात्मानुसारी चेत्, मिथोभजनाभावः । विद्या तु फलरूपा । सख्य इतिसम्बोधनादप्रतारणा । य इति प्रसिद्धास्ते वणिज इव । स्वार्थ एव

ભજન કરે છે. ઓછાવત્તા પ્રમાણમાં તેઓ હુમ્મેશાં પરસ્પર ભજન કર્યા જ કરે છે; તેથી તેઓની એક બીજા પ્રત્યે છેતરપીંડી પણ સંભવતી નથી; આથી તેઓનો ઉદ્યમ સ્વાર્થને—લૌકિક અર્થને—માટે જ છે.

(આ પ્રમાણે પરસ્પર ભજનમાં 'મારું ભજન તેના ભજન કરતાં અધિક છે' એવા પ્રકારની ભાવના ન હોવાથી પરસ્પર ભજન કરનારાઓ કૃતાત્મ નથી, તેમ જ તેઓ એક બીજાને છેતરતા નથી તેથી તેઓ ધૂર્ત પણ નથી. આ રીતે તેમનામાં દોષ નથી, પણ સમીચીનતા—સારાપણું—છે. ઉપકાર, સ્નેહ કે ધર્મ એ ત્રણમાંથી એક હોય તો સમીચીનતા સંભવે. તેમાં બન્નેનું પરસ્પર ભજન તુલ્ય હોવાથી ઉપકાર સંભવતો નથી, પણ સ્નેહ અને ધર્મથી તેમની સમીચીનતા સંભવે છે. તેથી હવે શંકા કરવામાં આવે છે.)

અરે ! પરસ્પર ભજન કરનાર બન્ને જણો બ્રાહ્મણો છે તેથી તેમના પરસ્પર ભજનથી ધર્મ અથવા સ્નેહ થાય; તેથી પરસ્પર ભજનમાં સ્વાર્થ જ હોય છે એમ કેમ કહો છો ?

આ શંકાનું નિરાકરણ કરતાં લગવાનું કહે છે કે ન ત્ર સૌહૃદમ્. જે લોકો પરસ્પર ભજન કરે છે તેમાં સ્નેહ હોતો નથી, કારણ કે બીજા માણસ પોતાનું ભજન કરતો નથી એ બાબત જ એક દાણનું અંદર જ પહેલા માણસને ક્રોધ થાય છે. તેથી તેમાં સ્નેહ નથી. (ઇન્દ્રદ્યુમ્ન રાજ્યને અગસ્ત્ય મુનિને સત્કાર ન કર્યો તેથી અગસ્ત્યમુનિ તરત જ કુદ્ધ થયા અને તેમણે ઇન્દ્રદ્યુમ્ને શાપ આપ્યો જેના પરિણામે ઇન્દ્રદ્યુમ્ને હાથી થયો. લગવાનું સ્મરણ કરવાથી ઇન્દ્રદ્યુમ્નનો મોક્ષ થયો. આ બધું અષ્ટમ સ્કન્ધમ ગજેન્દ્રમોક્ષના પ્રસંગમાં વર્ણવવામાં આવેલું છે.) વળી અન્યોન્યભજનમાં ધર્મ પણ નથી, કારણ કે આપસ્તમ્બ ધર્મસ્ત્રવમાં વચન છે કે “બ્રાહ્મણો ભેગા થઈને જે જગે છે તે પિશાચભિક્ષા છે; તે પિતૃઓને તેમ જ દેવોને પહોંચતી નથી; પણ બીજાના ઘરમાં ધાંધેલી વાછડા વગરની ગાયની માફક તેનું પુણ્ય આ જ લોકમાં ફીણુ થતાં તે નષ્ટ થાય છે.” (આ વાક્યમાં અન્યોન્યભજનનું સૂચન કરવામાં આવેલું છે. આ અન્યોન્યભજન પિશાચભિક્ષાની માફક ધર્મ નથી એમ સિદ્ધ થાય છે.) શિષ્ય ગુરુની જે સેવા કરે છે તેમાં પણ જે ગુરુ અને શિષ્યને વૃત્તિ, પ્રતિષ્ઠા વગેરે દષ્ટ પ્રયોજન હોય તો તે સેવામાં ધર્મ નથી. “ગુરુકુલમાં વાસ કરીને, ઇન્દ્રિયોને વશમાં રાખીને ગુરુની આજ્ઞાથી શિષ્યે વેદનું અધ્યયન કરવું”, “શિષ્યને ઉપનયન આપીને જે બ્રાહ્મણુ વેદ શીખવાડે છે તેને આચાર્ય કહેવામાં આવે છે”, ઇત્યાદિ શાસ્ત્રવચનોને અનુસરીને જે શિષ્ય ગુરુની સેવા કરે તો તેમાં વૃત્તિ, પ્રતિષ્ઠા વગેરેની ભાવના ન હોવાથી, અને શાસ્ત્રમાં કહેલું છે તેથી જ ગુરુસેવા થતી હોવાથી પરસ્પરભજન નથી, પણ શાસ્ત્રની આજ્ઞાનું પાલન છે. ગુરુસેવાના પરિણામે શિષ્યને જે વિદ્યા મળે છે તે તો કૃણૂપ છે, અને વિદ્યારૂપી કૃણ શાસ્ત્રમાં દર્શાવેલું છે. (આ ઉપરથી સ્પષ્ટ સમજાય છે કે શાસ્ત્રની આજ્ઞાથી જે ગુરુસેવા કરવામાં આવતી હોય તો, પ્રયોજન દષ્ટ હોય છતાં પણ, તેમાં ધર્મ રહેલો છે; પરન્તુ જે શાસ્ત્રની આજ્ઞા સિવાયના બીજા કોઈ કારણથી—વૃત્તિ, પ્રતિષ્ઠા વગેરે પ્રયોજનથી—ગુરુસેવા કરવામાં આવે તો તેમાં ધર્મ રહેલો નથી.)

મૂળ પ્રલોકમાં જે સભ્ય: સંબોધન છે તેનો ભાવ એવો છે કે ગોપીજનો સખીઓ હોવાથી લગવાનું તેમને છેતરશે નહિ. મૂળ પ્રલોકમાં જે વે પદ છે તેનો અર્થ લોકમાં પ્રસિદ્ધ પુરુષો છે. આ પુરુષો વાણીઆઓ જેવા છે, કારણ કે તેમની વૃત્તિ સ્વાર્થને માટે જ હોય છે.

તેવાં પ્રવૃત્તિઃ । યદ્યપિ ધર્માદ્યોપિ સ્વાર્થા એવ તથાપ્યન્યોન્યમજને ન તે સિધ્યન્તિ । તથા સૌહાર્દમપિ, યદ્યન્યમપેક્ષેત । તસ્ય સાધનસ્ય વિનિયોગમાહ સ્વાર્થાર્થમિતિ । અન્યાર્થમપિ પ્રતીયમાનં સ્વાર્થમેવ । એવં સેવાલિદાનેષ્વપિ । દુઃસ્ખનિવૃત્તિસ્ત્રત્ત્વ ફલમ્ । અત્રાર્થે સર્વોપિ લોકઃ પ્રમાણમિતિ હિશબ્દઃ । અન્યથા પરોપકારાય ન । અન્યસ્ય હૃદયે તત્પ્રતીકારાર્થ ચિન્તાજનનાત્ । અતઃ ફલં સ્વાર્થસિદ્ધિઃ લૌકિકી । નામમાત્રેણૈવ તેવાં ધર્મત્વં ન તુ વસ્તુતઃ ॥ ૧૭ ॥

ये पुनरभजतोऽपि भजन्ति ते द्विविधा इत्याह भजन्तीति ।

भजन्त्यभजतो ये वै करुणाः पितरौ यथा ।

धर्मो निरपवादोऽत्र सौहार्दं च सुमध्यमाः ॥ १८ ॥

ये અમજતોઽપિ તૂષ્ણીસ્થિતાન્ ભજન્તિ તત્ર નિમિત્તદ્વયમ્, લૌકિકં વૈદિકં વા, સ્નેહો વિધિશ્ચ । તત્ર સૌહાર્દ ધર્મશ્ચ ફલં ક્રમેણૈવ । યઃ પૂર્વઃ તસ્ય સૌહાર્દં અવસરે કર્તવ્ય એવોપકારઃ ।

(ધર્મ વગેરે મનુષ્યોના આર પુરુષાર્યોમાંનો એક પુરુષાર્ય છે, એટલે) જે કે ધર્મ વગેરે પણ સ્વાર્થ જ છે, છતાં પણ પરસ્પર લજનથી મોક્ષ આપનારા ધર્મ વગેરે સિદ્ધ થતા નથી. (જે અન્યોન્ય-મજનેન એ પ્રમાણે તૃતીયા વિલક્ષિતવાણું પદ લઇએ તો અર્થ આ પ્રમાણે થાયઃ—પરસ્પરલજનથી તે લૌકિક સ્વાર્થ જ સિદ્ધ થાય, અલૌકિક ધર્મ નહિ. લૌકિક સ્વાર્થ જ નિન્દા કરવા યોગ્ય છે, નહિ કે અલૌકિક ધર્મ.) જેમ પરસ્પરલજનથી ધર્મ વગેરે સિદ્ધ થતાં નથી, તેમ જે ફલની આશાથી પરસ્પરલજન કરવામાં આવતું હોય તો તેનાથી સ્નેહ પણ સિદ્ધ થતો નથી.

પરસ્પરલજન કરનારના સાધનનો વિનિયોગ જણાવતાં લગવાનું કહે છે કે સ્વાર્થાર્થમ્. પરસ્પર લજન કરનારનું સાધન ખીજાને માટે જણાવતું હોય છતાં પણ તે સ્વાર્થને માટે જ હોય છે. ખીજાની પાસે સેવા કરાવીને ધન વગેરે આપવામા આવે છે તેમાં પણ આ જ પ્રમાણે હોય છે. તેમાં સેવા કરનારને પોતાના દુઃખની નિવૃત્તિ એ જ ફલ છે, પરન્તુ કોઇને ધર્મરૂપી ફલ મળતું નથી. આ વિષયમાં બધા ય લોકો પ્રમાણરૂપ છે એ જણાવવાને મૂળ શ્લોકમાં હિ શબ્દ મૂકવામાં આવેલો છે. મૂળ શ્લોકમાં જે અન્યથા પદ છે તેનો અર્થ ‘પરોપકારને માટે નહિ’ એ પ્રમાણે છે, કારણ કે જ્યારે એક માણસ ખીજા માણસનું લજન કરે છે ત્યારે ખીજા માણસના મનમાં સામું લજન કરવાની ચિન્તા ઉત્પન્ન થાય છે. તેથી પરસ્પરલજનનું ફલ લૌકિક સ્વાર્થની સિદ્ધિ છે. ફક્ત નામથી જ તેમને ધર્મ કહેવામાં આવે છે, વાસ્તવિક રીતે તે ધર્મ જ નથી. ૧૭

લજન ન કરનારાઓનું પણ જે લોકો લજન કરે છે તે બે પ્રકારના છે એમ મજન્તિ ઇત્યાદિ શ્લોકમાં લગવાનું કહે છે.

हे सुंदर कठिवाणी गोपीयो! जे लोको लज्जन न करनाराओनुं

लज्जन करे छे ते (जे प्रकारना छे,) जेम के दयावाणा लोको अने भाषाप;

पहेलाभां निरपवाह धर्म छे, अने ખીજામાં સૌહાર્દ છે. ૧૮

જે લોકો લજન ન કરનારાઓનું—શાન્ત જેસી રહેનારાઓનું—પણ લજન કરે છે તેમાં બે નિમિત્ત છે, એક લૌકિક અને ખીજું વૈદિક. લૌકિક નિમિત્ત સ્નેહ છે, જ્યારે વૈદિક નિમિત્ત વિધિ છે. તેમાં લૌકિક સ્નેહનું ફલ સૌહાર્દ છે, અને વૈદિક વિધિનું ફલ ધર્મ છે. આ પ્રમાણે સૌહાર્દ અને ધર્મ ક્રમથી જ—સ્નેહ અને વિધિનાં—ફલ છે. સૌહાર્દથી જે લજન કરે છે તેના ઉપર અવસર આવે ખીજાએ—જે લજન કરતો નથી અને જેનું લજન પહેલો માણસ કરે છે તેણે—ઉપકાર કરવો જ જોઈએ. જે તે ઉપકાર ન

અન્યથા કૃતવ્રતઃ સ્યાત્ । ધર્મશોષએત્ પ્રાયશ્ચિત્તં વિવેચં તદીય એવ ધર્મઃ તદ્વારા તેષુ ગચ્છતીતિ । તત્ર ધર્મે યત્ર કર્મ પ્રધાનં યત્ર વા દેવતા તદુભયં ન વિવક્ષિતમ્ । પ્રતિયોગિનિ ભજનશક્ત્યાભાવાત્ । યત્ર વા અસમાનતા, ગોઃ પક્કોદ્ધારણવત્, તત્રાપિ તથા । યત્ર પુનરાધારે પ્રત્યુપકારઃ સમ્ભવતિ તત્ર પ્રવૃત્તૌ પૂર્વસ્યાભજને ઉત્તરભજને નિરપવાદો ધર્મઃ સૌહૃદં ચ ફલમ્ । અધિકારિવિશેષણં તુ એકત્ર

કરે તો કૃતવ્રત યાચ, (અને પહેલા માણસનું સૌહાર્દ નિરપવાદ યાચ.) ધર્મને માટે જે પહેલો માણસ ધીબ માણસનું ભજન કરે તો ધીબ માણસે પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું જોઈએ, કારણ કે તેનો જ ધર્મ ભજનદ્વારા પોતાનું ભજન કરનારાઓમાં બાધ છે. જે તે પ્રાયશ્ચિત્ત ન કરે તો કૃતવ્રત ગણાય, અને ધર્મ નિરપવાદ—પ્રત્યુપકાર વિનાનો—યાચ.

(પહેલો માણસ ધર્મને માટે જે ભજન કરે તો તેની દૃષ્ટિએ ધર્મ સુખ્ય હોવાથી ધીબે માણસ, જેનું ભજન કરવામાં આવે છે તે, ધર્મનો શેષ—અંગ—બને છે એટલે તે ધર્મશેષ કહેવાય છે. તેથી ભજન કરનારાનાં કદાચિત્ પાપ વગેરે હોય તો જેનું ભજન કરવામાં આવે છે તે માણસે કૃતવ્રતાનો દોષ દૂર કરવાને માટે તે પાપ વગેરેનું નિવારણ કરવું જ જોઈએ. કોઈ સ્ત્રીને જાણ્ય કે આ શ્રોત્રિય, બ્રહ્મચારી, દીક્ષિત, વ્રતી અથવા લિપ્તી અને જોઈને મારામાં આસક્ત થયો છે અને તેથી મરવાની તૈયારી ઉપર છે, કોઈ મિત્ર તે પ્રમાણે સલાહ આપતો હોય અને પોતાને દયા આવે અને તેથી તે પુરુષનો સમાગમ કરવામાં આવે તો તેમાં ધર્મ છે કે અધર્મ એ સંશય તે સ્ત્રીને થાય. આ પરિસ્થિતિમાં જે પુરુષનું તે સ્ત્રી ભજન કરે છે તે પુરુષે તે સ્ત્રીના પાપના નિવારણને માટે પોતે જ પ્રાયશ્ચિત્ત વગેરે કરવું જોઈએ. આનું ઉદાહરણ પદ્મપુરાણના વૈશાખમાહાત્મ્યના પ્રથમાધ્યાયમાં આવેલું ચિત્રોપાખ્યાન છે. આ આખ્યાન આ પ્રમાણે છે. એક વૈશ્ય જાતિની વેશ્યાએ અદૃષ્ટ બુદ્ધિથી અનેક પ્રકારના લોગવડે એક સુદેવ નામના બ્રાહ્મણ અતિથિનું સેવન કર્યું. આ અતિથિએ નર્મદામાં વૈશાખસ્નાન કરવાનો ઉપદેશ કરીને તે વેશ્યાની સાથે નર્મદામાં સ્નાન કર્યું અને ધીબઓને સ્નાન કરાવ્યું, દયાથી તે વેશ્યાના આગ્રહને લીધે નર્મદાને તટે જ રહ્યો, અને તે વેશ્યાનો અને પોતાનો ઉદ્ધાર કરીને પોતે ધીબ જન્મમાં પાણ્ડ્ય દેશનો વીરસેન નામનો રાજા થયો. તે વેશ્યા પણ ધીબ જન્મમાં પરમ વૈષ્ણવ દિવોદાસ નામના કાશીના રાજાની દિવ્યાદેવી નામની પુત્રી થઈ.)

ન્યાં નિત્ય કર્મ કર્તવ્યબુદ્ધિથી જ કરવાનું હોય છે તે ધર્મમાં કર્મ પ્રધાન છે; ન્યાં દેવતાના આરાધનથી જ ધર્મ થાય છે ત્યાં દેવતા પ્રધાન છે. આ બન્ને પ્રકારના ધર્મોનું અહીં વિવેચન કરવાનું નથી, કારણ કે નિત્ય કર્મ કરનાર અને દેવતાનું આરાધન કરનાર માણસમાં ભજન વિષેની શંકા જ નથી. વળી ન્યાં ભજન કરનાર અને જેનું ભજન કરવામાં આવે છે એ બે પદાર્થો સમાન ન હોય—દાખલા તરીકે, કોઈ માણસ ગાયને કાદવમાંથી બહાર કાઢે તો ભજન કરનાર માણસ અને જેનું ભજન કરવામાં આવે છે તે ગાય એ પદાર્થો સમાન નથી—તેવા પ્રકારના ધર્મોનું પણ અહીં વિવેચન કરવાનું નથી. પણ ન્યાં આધાર ઉપર—પ્રથમ ભજન કરનારાના ઉપર—પ્રત્યુપકાર સંભવે છે, તેવા પ્રકારની પ્રવૃત્તિમાં જે પ્રથમ પુરુષ ભજન ન કરે અને ધીબે પુરુષ ભજન કરે તો નિરપવાદ ધર્મ અને સેહુ એ ફલ હોય છે.

(નિરપવાદ ધર્મનું ઉદાહરણ મહાભારતના અનુશાસનપર્વના ધીબ અધ્યાયમાં આવેલું સુદર્શન ઉપાખ્યાન છે. સુદર્શન પોતાની સ્ત્રી ઓઘવતીને ‘અતિથિને પ્રતિકૂલ કર્મ કરવું નહિ’ એ પ્રમાણે સૂચના કરીને સમિધ લેવાને માટે ઘર છોડીને બહાર ગયો. એટલામાં એક બ્રાહ્મણ અતિથિ સુદર્શનને ઘર આવ્યો અને ઓઘવતીને કહ્યું કે ‘મારે તારો સમાગમ કરવો છે.’ ઓઘવતીએ પતિની સૂચના પ્રમાણે તે અતિથિની માગણી સ્વીકારી. સુદર્શન સમિધ લઈને ઘર આવ્યો. અતિથિએ સુદર્શનને બધી હકીકત કહી. સુદર્શને શાન્તિથી જવાબ આપ્યો કે ‘આને મારો ગૃહસ્થાશ્રમધર્મ પળાયો, કારણ કે મારે ત્યાં અતિથિનો સત્કાર કરવામાં આવ્યો છે.’ તે અતિથિએ પર્લગાલાની બહાર જઈને પોતાના મૂળ સ્વરૂપમાં—ધર્મના સ્વરૂપમાં—પ્રકટ થઈને ઓઘવતીની ઘણી પ્રશંસા કરી અને સુદર્શનને કહ્યું કે ‘ઓઘવતી

કરુણા, અપરત્ર દૈહિકઃ સમ્બન્ધઃ । તદાહ કરુણાઃ પિતરાવિતિ । અન્યત્રાપિ દૃશ્યત ઇતિ તદ્દર્મા-
તિદેશમાહ યથેતિ । યે સંસારિણઃ કૂરાસ્તેઽપિ કદાચિદ્દીનેષુ મજનં કુર્વન્તિ સ્નિગ્ધા ઇવ ચ ભવન્તિ ।
તેષાં સદ્ગ્રહાર્થં યથેતિ । સમ્બન્ધસ્તુ જન્માન્તરીયોઽપિ ભવતીતિ ઉપમાનોપમેયયોરભેદાદેકવિધા ઇવ ।
નિરપવાદ ઇતિ । ઇતદુપકારેણ હિ તસ્યાપવાદઃ । તદ્ભાવાન્નિરપવાદ ઇવ । અત્ર ઇતાદૃશોઽર્થે । અનેન
યત્ર પ્રત્યુપકારસમ્ભવાનાપિ ન તત્ર ધર્મ ઇતિ સૂચિતમ્ । અત ઇવ કેચિત્ ક્રિયામાણમપિ નાજ્ઞીકુર્વન્તિ ।
સૌહાર્દેવિ ધર્મોઽસ્તીતિ ચ્ચકારઃ । સુમધ્યમા ઇતિ સમ્બોધનમુક્તિશ્ચાસાય । ધર્મેણૈવ ઉત્તમમધ્યમતા ૧૮

યે તુ પુનઃ સર્વથૈવ ન મજન્તિ, મજનાર્થ મજતઃ, સૌહાર્દેન વા મજતઃ । ધર્મર્થે તુ ન શક્ત્વા ।
તાનુભયવિધાનાપિ કેચિન્ન મજન્તિ । અમજતો દીનાન્ ધર્માધિકારિણશ્ચ, તાનપિ ન મજન્તિ । તેષાં
સ્વરૂપમાહ મજતોઽપીતિ ।

પવિત્ર છે; જગતને પવિત્ર કરવાને માટે તેનો એક ભાગ નદી થશે, અને બીજા ભાગ તારી સેવા કરશે
અને તેનાથી તું નિત્યલોક પ્રાપ્ત કરીશ.' અન્તમાં ભીષ્મ આ ઉપાખ્યાનનું ક્ષલ વર્ણવે છે.)

ધર્મરૂપી કૃણ આપનાર ભવનમાં ભવન કરનાર પુરુષમાં ઇયા હોય છે, અને પ્રેમરૂપી કૃણ
આપનાર ભવનમાં ભવન કરનાર પુરુષમાં દેહનો સમ્બન્ધ હોય છે. આ બાબત કરુણાઃ પિતરૌ એ
શબ્દોમાં કહેવામાં આવેલી છે. જે પ્રાણીઓમાં સ્વાભાવિક ઇયા અને સ્નેહ હોતાં નથી તેઓ પણ ભવન ન
કરનારનું ભવન કરે છે; તેથી ઇયા અને સ્નેહ એ ધર્મોનો અતિદેશ યદ્યા એ શબ્દવડે કરવામાં આવેલો
છે. જે સંસારી કૂર માણસો છે તેઓ પણ કોઈ વખત ઇયા લાવીને દીન પુરુષોનું ભવન કરે છે અને
સ્નેહથી તેમના તરફ પ્રેમ દર્શાવે છે. આવા પ્રાણીઓનો સમાવેશ કરવાને માટે ડ્લોકમાં યદ્યા શબ્દ
મૂકવામાં આવેલો છે. (હાલમાં સ્નેહ હોય તો તેનાથી પૂર્વજન્મના સમ્બન્ધનું અનુમાન થાય છે, તેથી
સામાન્ય રીતે યદ્યા એ પ્રમાણે કહેવામાં આવ્યું છે. જેવી રીતે માતાપિતા સ્નેહ રાખે છે તેવી રીતે
ભાઈઓ વગેરે પણ સ્નેહ રાખે છે.) સમ્બન્ધ તો બીજા જન્મનો પણ હોય, તેથી ઉપમાન અને ઉપમેયનો
અલેદ હોવાથી ઉદાહરણ એક જ પ્રકારનું આપવામાં આવેલું છે. (માતા, પિતા, ભાઈબહેન વગેરેમાં ભાવનો
લેદ હોય છે છતાં પણ તે બધાનો સ્નેહ નિરુપધિક હોવાથી એક જ પ્રકારનો છે, એટલે મૂળ ડ્લોકમાં
એક જ દ્વાન્ત આપેલું છે. કરુણા દેખીતી રીતે એક જ હોય છે તેથી ઉપમાન અને ઉપમેય એ બન્ને
એક જ છે એમ કહેવામાં આવ્યું છે.)

મૂળ ડ્લોકમાં ધર્મને નિરપવાદ કહેવામાં આવેલો છે. ભવન કરનારના ઉપર ઉપકાર કરવામાં
આવે તો તે ભવન કરનારનો અપવાદ કહેવાય છે. આવા પ્રકારનો ઉપકાર કરવામાં ન આવે તો ધર્મ
નિરપવાદ જ થાય છે. મૂળ ડ્લોકમાં આવેલા અત્ર પદનો અર્થ 'આવા પ્રકારની બાબતમાં' એ પ્રમાણે
થાય છે. આ ઉપરથી એટલું સૂચિત થાય છે કે જ્યાં પ્રત્યુપકારનો સંભવ પણ હોય છે ત્યાં ધર્મ હોતો
નથી. આ કારણથી જ કેટલાક લોકો પોતાના ઉપર ઉપકાર કરવામાં આવે છે તો પણ તે ઉપકાર
સ્વીકારતા નથી. સ્નેહમાં પણ ધર્મ છે એ દર્શાવવાને માટે મૂળ ડ્લોકમાં ચ મૂકવામાં આવેલો છે. (સ્નેહમાં
પણ ઇયાનો અંશ હોય છે એટલે સ્નેહમાં ધર્મ છે એમ કહી શકાય છે.) પોતાનાં વચનોમાં વિશ્વાસ ઉત્પન્ન
કરવાને માટે ભગવાન્ ગોપીજનોને સુમધ્યમાઃ એ પ્રમાણે સંબોધન કરે છે. ઉત્તમતા અને મધ્યમતાનો
નિર્ણય ધર્મવડે જ થાય છે. (પોતાના કરતાં શ્રેષ્ઠ અને ભવન ન કરનારા પુરુષોને જે લોકો ભજે છે તે
ઉત્તમ કહેવાય છે. મધ્યમ લોકોને જે ભજે છે તે મધ્યમ કહેવાય છે. આ પ્રમાણે ધર્મથી જ ભવન
કરનારાઓની ઉત્તમતા અને મધ્યમતાનો નિર્ણય થઈ શકે છે.) ૧૮

ભવનને માટે ભવન કરનારા, સ્નેહથી ભવન કરનારા અને ધર્મથી ભવન કરનારા એ પ્રમાણે
ભવન કરનારાઓના ત્રણ પ્રકારો થયા. તેમાં ધર્મથી ભવન કરનારાઓ વિષે તો શંકા જ નથી એટલે તેના
વિષે ઉત્તર આપવાની આવશ્યકતા નથી. પરંતુ પહેલા બે પ્રકારના—ભવનને માટે ભવન કરનારા અને
સ્નેહથી ભવન કરનારા—લોકોને કેટલાકો તો બીલકુલ ભજતા જ નથી; વળી ભવન ન કરનારાઓને—
દીન અને ધર્મસાધક લોકોને—પણ તેઓ ભજતા નથી. બીલકુલ ભવન ન કરનારા લોકોનું સ્વરૂપ
મજતોઽપિ એ ડ્લોકમાં ભગવાન્ વર્ણવે છે.

ભજતોઽપિ ન વૈ કેચિદ્ ભજન્ત્યભજતઃ કુતઃ ।

આત્મારામા હ્યાસકામા અકૃતજ્ઞા ગુરુદ્વહઃ ॥ ૧૧ ॥

કેચિન્મહાપુરુષા ભજતોઽપિ ન ભજન્તિ, અભજતઃ કુતો ભજિષ્યન્તિ । તે પૂર્વોક્તન્યાયેન ચતુર્વિધાઃ । તન્મધ્યે ઉભયે સમીચીનાઃ, ઉભયે ન, યે દૈયાધર્માધિકારિણસ્તે અધમાઃ યે લૌકિકનિમિત્તાસ્તે ઉત્તમા इति । તાન્ ગણયતિ સાઙ્કર્યામાવાચ । આત્મારામા इति । આત્મન્યેવ રમન્ત इति । અન્યેન ભજનીયો દેહાદિર્નાપેક્ષિત इति ભજનમેવ ન મન્યન્તે । તેવાં ભજનાર્થં ચ સાધનત્વેન સ્વદેહાદિકમપિ ન મન્યન્તે । તથા અન્યે આસકામાઃ । આત્મઃ પ્રાપ્તઃ કામો યૈઃ । યો મુક્તવન્તં બ્રૂયાત્, ત્વં મુક્ત્વ, મા મુક્ત્વેતિ વા । એકત્રાપ્રવૃત્તિઃ । અપરત્ર સિદ્ધસાધનત્વેનાનુવાદઃ । ઉભયથાપિ વૈયર્થ્યમ્ । પ્રવર્તમાનસ્ય ધર્મઃ સેત્સ્યતિ । અજ્ઞાનં વા । ઉભયે તુ અધમા इत्याહ । યે કૃતં ન જાનન્તિ તદુપકારં તે પ્રત્યુપકારસમર્થા અપિ ઉભયવિધાનપિ ન ભજન્તિ । તેપામજ્ઞાનમેવ હેતુરભજને । જ્ઞાત્વા ચેદભજનં ગુરુદ્રોહઃ । યઃ કશ્ચિત્ સ્વસ્ય પુરુષાર્થસાધકઃ સ ગુરુઃ, સ પૂજ્યઃ । તસ્યાપદિ સ્વશક્તૌ સત્યાં તદુપેક્ષાયાં તદ્રોહઃ અનેનૈવ કૃત इति ગુરુદ્રોહકર્તા ભવતિ । एवं सर्वेषां गुणदोषा निरूपिताः ॥ ૧૧ ॥

કેટલાક લોકો ભજન કરનારાઓને પણ ભજતા નથી, તો પછી ભજન ન કરનારાઓને તો ક્યાંથી જ ભજે ? આવા લોકો કાં તો આત્મારામ હોય છે, અથવા આત્મકામ હોય છે, અથવા કૃતમ્ન હોય છે, અથવા તો ગુરુદ્રોહી હોય છે. ૧૯

કેટલાક મહાપુરુષો ભજનારને પણ ભજતા નથી, તો પછી ન ભજનારને તો ક્યાંથી ભજે ? તેઓ પૂર્વોક્ત ન્યાયથી ચાર પ્રકારના હોય છે. તેમાં બે પ્રકારો સારા છે, અને બીજા બે સારા નથી. જે લોકોના ભજનથી દયા અને ધર્મ સિદ્ધ થાય છે એવા લોકોને જે ભજતા નથી તે અધમ છે; અને જે લોકો ક્ષેત્ર વગેરે લૌકિક નિમિત્તથી જ ભજન કરે છે તે લોકોનું જે ભજન કરતા નથી તે ઉત્તમ છે. આ ચાર પ્રકારના લોકોના ધર્મોમાં ગોટાળો ન થાય એટલા માટે ભજવાન આત્મારામાઃ ધ્યાદિ પદોષકે તેમની ગણના કરે છે. આત્મામાં જ જે રમે છે તે આત્મારામ કહેવાય છે. બીજાઓ જેનું ભજન કરે છે એવા દેહ વગેરે આત્મભિન્ન પદાર્થોની આત્મારામ પુરુષોને જરૂર હોતી નથી, એટલે તેઓ બીજાઓએ કરેલા ભજનને જ માનતા નથી. બીજાઓ જે ભજન કરે છે તે ભજનને માટે સાધનભૂત થએલા એવા પોતાના દેહ વગેરે પદાર્થોને પણ આત્મારામ પુરુષો માનતા નથી.

ન ભજન કરનારા કેટલાક બીજાઓ આત્મકામ હોય છે. જેમણે કામ—ધન્ય—પ્રાપ્ત કરેલો છે તે આત્મકામ કહેવાય છે. કોઈ ભોજન કરેલા માણસને કહે કે ‘તું ભોજન કર’ અથવા તો ‘તું ભોજન કરીશ નહિ’. તેમાં પહેલા પક્ષમાં જમેલા માણસની ભોજન વિષે પ્રવૃત્તિ થશે નહિ, કારણ કે તે જમેલો છે; બ્યારે બીજા પક્ષમાં તે જમેલો હોવાથી ભોજન કરવાનો નથી એટલે ભોજન ન કરવાની વાતનો અનુવાદ થાય છે. આ બંને પ્રકારોમાં ‘તું ભોજન કર’ અથવા ‘તું ભોજન કરીશ નહિ’ એ વચન વ્યર્થ થાય છે. માણસ જમેલો છે એ બાણીને પણ બે કોઈ તે માણસને જમવાનું કહે તો તેને ધર્મનું ફળ મળશે; અને બે તેને ન જમવાનું કહે તો ફળમાં અજ્ઞાન મળશે.

બીજા બે પ્રકારો તો અધમ છે એમ હવે ભજવાન કહે છે. કરેલો ઉપકાર જે લોકો બાણતા નથી તેઓ પ્રત્યુપકાર કરવાને સમર્થ હોવા છતાં પણ દયાસાધક અને ધર્મસાધક એ બે પ્રકારના લોકોને પણ ભજતા નથી. તેમનું ભજન ન કરવામાં કારણ માત્ર અજ્ઞાન છે. બે જ્ઞાન હોય અને ભજન ન કરવામાં આવે તો ગુરુદ્રોહ થાય. જે કોઈ પોતાનો પુરુષાર્થ સાધી શકે તે ગુરુ છે; તે પૂજ્ય છે. ગુરુની આપ્તિમાં બે કોઈ પોતાની શક્તિ હોય છતાં પણ ગુરુની ઉપેક્ષા કરે તો તે ગુરુનો દ્રોહ કરે છે અને તેથી તે માણસ જ ગુરુનો દ્રોહ કરનારો થાય છે. આ પ્રમાણે બધાના ગુણ અને દોષનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું. ૧૬

ગોપિકાનાં હૃદયે ભગવાનેતન્મધ્યે ક ઇતિજિજ્ઞાસાયામભજનકર્તૃત્વાદ્ ભજનસામર્થ્યસ્યાપિ
" વિચમાનત્વાન્મિથોભજનપક્ષઃ અભજનભજનપક્ષશ્ચ વ્યાવર્તિતઃ । નતુ દ્વિતીયે પક્ષે ગોપિકાનાં ભજને
સ્નેહાદ્ ભજનમસ્તુ, અતો ભગવાન્ નિરૂપકત્વેન નૈષામન્તર્ભૂતઃ । ઈશ્વરશ્ચ નૈષામન્તર્ભવતીતિ કથમેવં
વિચાર ઇતિ ચેત્, મૈવમ્ । ગોપિકા ભોગ્યા ઇત્યવિવાદમ્ । તાશ્ચ ભોગ્યસમર્પકત્વ ઇવોપક્ષીણાઃ । અતો
ભગવત ઇવ વિચારઃ કર્તવ્યઃ । ઈશ્વરોઽપિ ફલાર્થં સેવ્યશ્ચેત્, ન વિચાર્યઃ । વ્યવહારે દૃષ્ટાર્થશ્ચેદ્,
દીયમાનમ્ગ્રહણામ્ગ્રહણાર્થ્યાં વિચાર્યં ઇવ । પૂર્વં ગૃહીતત્વાત્ નાત્મારામતા, નાપિ પૂર્ણકામતા । પ્રથમપ્રવૃત્ત્યા
તૃપ્તાવપિ પરિત્યાગો નોચિતઃ । તતસ્તૃતીયપક્ષ ઇવાભિનિવેશ ઇચિતઃ । તદપિ સર્વજ્ઞસ્યાનુચિતમ્ ।
ઈશ્વરાણાં ફલદાતૃણાં કદાચિદેવં ભવતીતિશક્ત્યાઃ પરિહારમાહ નાહં તુ સહ્ય ડતિ ।

ભજન ન કરનારાઓના ઉપર જણાવેલા ચાર પ્રકારોમાંથી ભગવાન્ કયા પ્રકારના છે એ જાણવાની
ઇચ્છા ગોપીજનોના હૃદયમાં થઈ. ભગવાને ગોપીજનોનું ભજન કર્યું નથી તેથી અને ભજન કરવાનું
સામર્થ્ય ભગવાનમાં હોવાથી ખત્રેય પક્ષોને—પરંપર ભજનનો પક્ષ અને ભજન ન કરનારના ભજનનો
પક્ષ એ બે પક્ષોને—અહીં અવકાશ નથી.

અરે ! ધીમ પક્ષમાં—ભજન ન કરનારાઓનું ભજન કરવામાં આવે તે પક્ષમાં—ગોપીજનોએ જે
ભજન કરેલું છે તે સ્નેહથી કરવામાં આવેલું છે એમ માનીએ; તેથી ભગવાન્ ગોપીજનોના સ્નેહનો વિષય
થાય છે એટલે આત્મારામ વગેરે ચાર પ્રકારોમાં ભગવાનનો સમાવેશ થઈ શકશે નહિ. ભગવાન્ પોતે
ઈશ્વર છે એટલે તે પ્રતિભજન—ભજન કરનારનું ભજન—કરે એ સંભવતું નથી. (અહીં પ્રતિભજનની
શંકા ન હોવાથી આ પાંચમો પ્રકાર છે.) એટલે ઉપર જણાવેલા આત્મારામ વગેરે ચાર પ્રકારોમાં ભગ-
વાનની ગણના થઈ શકે એમ નથી. તો પછી આ વીસમા પ્રલોકમાં તે બાબતનો વિચાર શા માટે
કરવામાં આવે છે ?

આ પ્રમાણે શંકા થાય તો શ્રીમહાપ્રભુજી સમાધાન કરતાં આજ્ઞા કરે છે કે આ શંકાને સ્થાન નથી.
ગોપીજનો ભગવાનનો ભોજ્ય પદાર્થ છે એ વાત નિવિવાદ છે. ગોપીજનોએ પોતાનો દેહ વગેરે ભોજ્ય
પદાર્થો ભગવાનને સમર્પણ કર્યાં છે અને તેમ કરવામાં જ તેઓ ક્ષીણ થઈ ગએલાં છે—અર્થાત્ ભગવાનના
પ્રતિભજનની તેમને આવશ્યકતા નથી,—એટલે તેમનો વિચાર કરવાની જરૂર નથી. તેથી હવે કૃત્ત
ભગવાનનો વિચાર કરવાનો રહ્યો. ઈશ્વર પણ જે કૃણને માટે સેવવામાં આવે તો પછી તેમનો વિચાર
કરવો રહેતો નથી, (કારણ કે ઈશ્વરનું સેવન કૃણને માટે કરવામાં આવેલું છે, તેથી ઈશ્વર પાસેથી કૃત્ત
કૃણ મેળવવાનું રહે છે, તેમના પ્રતિભજનની અપેક્ષા રહેતી નથી. આ કારણથી તેમના ભજન અભજનનો
વિચાર કરવાનો રહેતો નથી.) જે પશુ વગેરે દૃષ્ટ કૃણને માટે ઈશ્વરનું ભજન કરવામાં આવે તો પછી
ઈશ્વર વિષેનો વિચાર કરવો પ્રાપ્ત થાય છે. તે વિચાર આ પ્રમાણે કરવાનો હોય છે:—‘ મારી સેવા ભગવાને
સ્વીકારી કે નથી સ્વીકારી ? જે સ્વીકારી હશે તો મારો મનોરથ સફળ થશે; જે નહિ સ્વીકારી હોય તો
મારો મનોરથ સફળ નહિ થાય. ’ આ પ્રમાણે બે વિકલ્પોનો વિચાર કરવાનો હોવાથી ઈશ્વર વિષે વિચાર
કરવો પ્રાપ્ત થાય છે જ. ગોપીજનોએ સમર્પિત કરેલા પોતાના દેહ વગેરે પદાર્થોનો ભગવાને પહેલાં
સ્વીકાર કરેલો હોવાથી ભગવાન્ આત્મારામ કહી શકાય નહિ, તેમ પૂર્ણકામ પણ કહી શકાય નહિ.
ભગવાને પ્રથમ એક વાર ગોપીજનોનો અંગીકાર કરેલો હોવાથી, હવે ભગવાનને તૃપ્તિ થઈ હોય છતાં
પણ, ગોપીજનોનો ત્યાગ કરવો ઇચિત નથી. તેથી ભગવાનની ગણના ત્રીજા પક્ષમાં જ—અકૃતજ્ઞની
કોટિમાં જ—કરવી યોગ્ય છે. પરંતુ અકૃતજ્ઞતા પણ સર્વજ્ઞ ઈશ્વરમાં અનુચિત છે, (તેથી તૃતીય પક્ષ
પણ સંભવતો નથી.) ઈશ્વર કૃણ આપનારા છે એટલે કદાચિત્ આ પ્રમાણે બને—આ શંકાનો પરિહાર
નાહં તુ સહ્યઃ એ પ્રલોકમાં કરે છે.

નાહં તુ સખ્યો ભજતોઽપિ જન્તૂન્ ભજામ્યમીષામનુવૃત્તિવૃત્તયે ।
યથાધનો લબ્ધધને વિનષ્ટે તચ્ચિન્તયાન્યન્નિમૃતો ન વેદ ॥ ૨૦ ॥

તુશબ્દસ્તં પક્ષં વ્યવર્તયતિ । નાપીશ્વરભજનપક્ષઃ શક્કનીય इत्याह सख्य इति । गोपिकास्तु सख्यः, रसे तुल्याः, एकार्थाभिनिवेशश्च । अहमिति भगवान्, न तु जीवः । तेन आत्मारामादि-पक्षा व्यावर्तिताः । अहं राम एव, न त्वात्मारामः । ममात्मव्यतिरिक्तपदार्थाभावात् व्यावर्त्यमस्ति । कामाभावादेव नाप्तकामत्वम् । अतो मम भिन्नैव व्यवस्था, न तु जीवतुल्यता । नाहं तु सख्य इति तामेव व्यवस्थामाह । भजतોऽपि जन्तून् अहं न भजामि । तत्रान्य एव हेतुः अमीषामनुवृत्ति-वृत्तय इति । अमीषां जीवानाम् । जन्तुपदेन प्राणिमात्रम् । भगवतो न केनाप्युपयोगः । भगवान् फलरूप इति सर्वेषामेवोपयोगः । तथा सति तेषां भजनमेव इष्टमिष्टसाधनं वा । तत्राहं चेत् साधन-

હે સખીઓ ! મારું ભજન કરનારાં પ્રાણીઓનું ચિત્ત મારામાં રહે
એટલા માટે હું મારું ભજન કરનારાઓને પણ ભજતો નથી. મેળવેલું ધન
નષ્ટ થતાં જમ નિર્ધન માણુસ તેની ચિન્તામાં ડુબેલો રહે છે અને તે વિના
ખીજું કંઈ બાણુતો નથી (તેમ ગોપીજનો પણ પ્રાપ્ત કરેલા ભગવાનના
તિરોધાનથી ભગવાનનું જ ચિન્તન કરશે અને જગતને ભૂલી જશે.) ૨૦

તુ શબ્દ ઉપર જણાવેલા પાંચ પ્રકારોની વ્યાવૃત્તિ કરે છે. વળી ઈશ્વર ગોપીજનોનું પ્રતિભજન કરશે એ પક્ષની પણ શંકા ન કરવી એમ દર્શાવવાને માટે સખ્યઃ એ પ્રમાણે ભગવાન ગોપીજનોને સંબોધે છે. ગોપીજનો તો સખીઓ છે, રસમાં તુલ્ય છે અને એક જ પદાર્થમાં તેમનો અભિનિવેશ છે. (ગોપીજનોએ કૃણને ઉદ્દેશીને મારું ભજન કર્યું નથી પણ શુદ્ધ પુષ્ટિમાર્ગની રીતે ભજન કરેલું છે, એટલે મેં પણ તેમને કૃણ આપ્યું નહિ. વળી ગોપીજનોએ મારામાં ઈશ્વરપુષ્ટિ રાખી નથી અને કૃષ્ટા સ્નેહથી જ રમણુ કર્યું છે, એટલે તેમને મારા પ્રતિભજનની જરૂર રહેતી નથી.) મૂળ શ્લોકમાં અહમ્ પદ છે તેનો અર્થ ભગવાન છે, જીવ નહિ. (આ પ્રમાણે કહેવાથી અકૃતજ્ઞતા વગેરે દોષો દૂર થઈ જાય છે.) જ્યારે કૃષ્ણ પોતે ભગવાન છે, જીવ નથી, ત્યારે તો આત્મારામ વગેરે જીવને ભગતા પક્ષો સંભવતા નથી. ભગવાન કહે છે કે હું કૃષ્ટા રામ છું, સર્વત્ર રમણુ કરું છું, આત્મારામ નથી. મારે આત્મા વિનાનો ખીજો પદાર્થ ન હોવાથી આત્માથી ભિન્ન એવો ખીજો પદાર્થ જ ત્યાગ કરવાને માટે રહેતો નથી. મારે કામ—ઇચ્છા—નથી એટલે હું આપ્તકામ પણ નથી. તેથી મારી વ્યવસ્થા ભિન્ન પ્રકારની જ છે, નહિ કે જીવના જેવી. (જીવોને આત્મા અને અનાત્માનો વિવેક કરવાનો હોય છે; ભગવાનને તો દેહાદિ અને ખીજા બધા પદાર્થો આત્મરૂપ જ છે.)

નાહં તુ સખ્યઃ એ શ્લોકમાં ભગવાન પોતાની ભિન્ન વ્યવસ્થા વર્ણવે છે. ભજનારાં પ્રાણીઓનું પણ હું ભજન કરતો નથી. આ પ્રમાણે કરવામાં ભૂદો જ હેતુ છે અને તે અમીષામનુવૃત્તિવૃત્તયે એ શબ્દોમાં કહેવામાં આવેલો છે. અમીષામ્ એટલે આ બધા જીવોનું. જન્તુ એટલે બધાંય પ્રાણીઓ. ભગવાનને કોઈ પણ પ્રાણીનો ઉપયોગ નથી. ભગવાન કૃણરૂપ છે તેથી બધાયને તેમનો ઉપયોગ છે. આ પ્રમાણે હોવાથી બધાં પ્રાણીઓ ભગવાનનું જ ભજન કરે છે તે ઇષ્ટ—કૃણરૂપ ભજન—છે, અથવા તો ઇષ્ટના સાધન તરીકે—સાધનરૂપ ભજન—છે. જો ભજન સાધનરૂપ હોય તો તેમાં જો હું સાધન તરીકે, કામના પૂર્ણ કરવાને માટે, પ્રવેશ કરું તો ભજનનો જ હું નાશ કરું છું, કારણ કે કામલોગ કર્યા પછી ભજનમાં પ્રતિબંધ આવે છે અને તેથી ભજન નાશ પામે છે, અને પહેલાં કરેલું ભજન નિહા કૃણ આપતું ન હોવાથી વ્યર્થ થઈ જાય છે.

ત્વેન પ્રવિજ્ઞામિ તદા મજનમેવ નાશયામિ । અગ્રે મજનસ્ય પ્રતિબન્ધાત્ પૂર્વમજનસ્ય ચ વૈયર્થ્યાપાદ-
નાન્ । ચતુર્ધા હિ ભગવદુપયોગઃ । ભગવાન્ ભોગ્યો, ભોક્તા વા । ભોગ્યપક્ષે કામનાપૂરકત્વેન, સ્વાત-
ન્વ્યેણ વા । ભોક્તાપિ ભક્ત્યા ભક્તદત્તપદાર્થસ્વીકારાદ્, વિષયત્વેન ભોગાદ્વા । આચે મજનં નચ્યેત્ ।
અરૂપફલદાનાન્ । સ્વરૂપતો મહત્ત્વેડપિ કાલપરિચ્છેદાન્ । દ્વિતીયે તુ તથાત્વમતિમજનેન ભવતિ । તદ્
ગોપિકાનાં નાસ્તીતિ તત્સિદ્ધ્યર્થમમજનમ્ । અપેક્ષાભાવાત્ નાહં વિષયન્યાયેન ભોક્તા । ભક્ત્યર્થં તુ
અમજનમેવેતિસિદ્ધાન્તસદ્ગ્રહઃ । યથા અમજને અનુવૃત્તિઃ સિધ્યતિ તથા પ્રકારમાહ યથાધન ઇતિ ।
પૂર્વમધનઃ, પશ્ચાલ્લબ્ધં ધનં, તચ્ચેદ્વિનષ્ટં, તદા તચ્ચિન્તયા વ્યાપ્તઃ, નિમૃતઃ તદેકનિમગ્નઃ સન્,
અન્યન્ન વેદ । एतत्तु लोकप्रसिद्धम् । તથા ગોપિકાનામપિ પૂર્વમપ્રાપ્તો ભગવાન્ પ્રાપ્તશ્ચેત્તિરોભવતિ તદા
નિમૃતાઃ તત્રૈવ મગ્નચિત્તાઃ ન પ્રપચ્ચં સ્મરિષ્યન્તિ । નિમૃતાનાં પ્રયોજનં પૂર્વમુક્તમેવ ॥ ૨૦ ॥

ભગવાનનો ચાર પ્રકારે ઉપયોગ થઈ શકે છે. ભગવાન્ ભોગ્ય થાય અથવા ભોક્તા થાય. ભગવાનનો
વ્યારે ભોગ્ય તરીકે ઉપયોગ થાય ત્યારે તેમાં બે પ્રકાર સંભવે છે: (૧) આલિંગન વગેરેથી કામિનીની
અલિલાયા પૂરી કરવાથી, અને (૨) સ્વતન્ત્રતાથી, અર્થાત્ ભક્ત બે પ્રકારે ઇચ્છા કરે તે જ પ્રકારે તે
સ્વરૂપાનન્દનો અનુભવ કરે. ભગવાનનો વ્યારે ભોક્તા તરીકે ઉપયોગ થાય ત્યારે તેમાં પણ બે પ્રકાર
સંભવે છે: (૧) ભક્તે સમર્પેલો પદાર્થ સ્વીકારીને ભક્તની ભક્તિ સિદ્ધ કરવી, અને (૨) સ્વેચ્છથી ભોગ
કરવો. પહેલા પક્ષમાં—ભગવાન્ કામિનીની અલિલાયા પૂર્ણ કરે છે તે પક્ષમાં—ભગવાન્ કામરૂપી અદ્વપ
કૃપાનું દાન કરે છે તેથી કામિની ભગવાનનું બે ભજન કરે છે તે નાશ પામે છે (કારણ કે કામ પૂર્ણ થતાં
ખીલું પ્રયોજન ન હોવાથી કામિની પછીથી ભગવાનનું ભજન કરતી નથી.) ભગવાન્ સ્વરૂપથી મહાન
છે છતાં પણ કામનાનો વિષય—રમણ—કાલથી મર્યાદિત છે (એટલે તે કાલમર્યાદિત રમણથી મનોરથ
પૂર્ણ થતાં પછીથી કામિનીથી ભગવાનનું ભજન થતું નથી. ખીલ પક્ષમાં—ભગવાન્ વ્યારે સ્વતન્ત્ર રીતે
ભોગ્ય થાય છે તે પક્ષમાં—અતિભજનથી ભગવાન્ સ્વતન્ત્રતાથી ભોગ્ય બને છે. (રાત્રી દિવસ વિપ્રયોગ
અને સંયોગના ભેદથી બે ભક્તો ભગવાનનું અતિભજન કરે તો ભગવાન્ સ્વતન્ત્રતાથી કૃલરૂપે ભોગ્ય
થાય. તેથી વિપ્રયોગનું દાન કરવાને માટે ભગવાન્ પોતે તિરોહિત થઈ ગયા. આ પ્રમાણે ભગવાનનો
માર્ગ તદ્દન વિલક્ષણ જ છે, આત્મારામ વગેરે ચાર પ્રકારોમાં તેમનો સમાવેશ થઈ શકે એમ નથી.)
આ પ્રકારનું અતિભજન ગોપીજનોમાં નથી, તેથી તે સિદ્ધ કરવાને માટે ભગવાન્ ગોપીજનોનું હુમણું
ભજન કરતા નથી. (અતુર્ય પક્ષ—ભગવાન્ વિષયત્વે સ્વેચ્છથી ભોગ કરે એ પક્ષ—વિષે ભગવાન્ કહે
છે કે) મારે કોઈ જાતની અપેક્ષા નથી એટલે હું વિષયન્યાયથી ભોક્તા થતો નથી. (તૃતીય પક્ષ—
ભક્તિ સિદ્ધ કરવાને માટે ભક્તો સમર્પેલો પદાર્થ સ્વીકારવો એ પક્ષ—વિષે કહેવામાં આવે છે કે) ભક્તિ
સિદ્ધ કરવાને માટે તો અભજન જ છે. (વ્યારે નિરન્તર ભક્તિ સિદ્ધ થશે ત્યારે ભગવાન્ ભોક્તા થશે.)
આ પ્રકારે સિદ્ધાન્તનો સંગ્રહ કરવામાં આવ્યો છે.

ભગવાન્ વ્યારે ભક્તોનું અભજન કરે ત્યારે બે પ્રકારે ભક્તોની ભગવાનમાં એકાગ્રતા થાય તે
પ્રકાર યથાધનઃ એ શબ્દોમાં ભગવાન્ કહે છે. પહેલાં એક માણસ ધન વિનાનો છે; પછીથી તેણે ધન
મેળવ્યું; આ ધન બે નાશ પામે તો તેથી ચિન્તામાં ને ચિન્તામાં એકલી તે જ બાળપતમાં મગ્ન થઈ જાય
છે અને તે વિના ખીલું એ જાણ્યું તો નથી. આ વાત તો જગતમાં પ્રસિદ્ધ છે. તેવી જ રીતે ગોપીજનોને
પણ પહેલાં ભગવાન્ પ્રાપ્ત થયા ન હતા; પછીથી ભગવાન્ વ્યારે પ્રાપ્ત થાય અને પછીથી તિરોહિત થઈ
જાય ત્યારે ગોપીજનોનું ચિત્ત ભગવાનમાં જ લાગે અને જગતનું સ્મરણ થાય નહિ. જેમનું ચિત્ત ક્રૂટ
ભગવાનમાં જ લાગેલું છે તેમનું કૃલ તો પહેલાં—ખીલ પક્ષમાં—કહેવામાં આવી ગયું જ છે, (અર્થાત્
ઉપર જણાવેલા ખીલ પક્ષમાં કહ્યું તે પ્રમાણે ભગવાન્ સ્વતન્ત્ર રીતે તેવા ભક્તોના ભોગ્ય બને છે.) ૨૦

एवं खस्याभजने हेतुमुक्त्वा प्रकृते तदभावमाह एवमिति ।

एवं मदर्थोज्झितलोकवेदस्वानां हि वो मय्यनुवृत्तयेऽबलाः ।

मया परोक्षं भजता तिरोहितं मास्तुयितुं मार्हथ तत्प्रियं प्रियाः ॥ २१ ॥

यदुक्तं तामिररण्ये स्त्रियो रात्रौ कथं त्यक्तव्याः तदर्थमेवमुच्यते । द्वयमत्र कर्तव्यम् । भजनानुवृत्त्यर्थमभजनम्, रात्रौ रक्षार्थं भजनं च । तत् परोक्षभजनेन सिध्यतीति मया परोक्षं भजता तिरोहितम् । भजने हेतुमाह एवमिति । मदर्थमेव उज्झिता लोकवेदस्वा याभिः । वृथापरित्यागव्यावृत्त्यर्थं मोक्षार्थपरित्यागव्यावृत्त्यर्थं च मदर्थमुज्झितेत्युक्तम् । आद्ये त्यागोऽनिष्टहेतुः । द्वितीये न मम भारः । त्रयः पदार्थास्त्यक्तव्याः । लोको दुस्त्याज्यः । आर्यमार्गो वैदिकः, प्रकारस्तादृश इति,

આ પ્રમાણે ભગવાને પોતે ગોપીજનોનું જે અલગન કર્યું તેમાં (મર્યાદામાર્ગની દૃષ્ટિથી) હેતુ આપીને હવે આલતા પ્રસંગમાં (પુષ્ટિમાર્ગની દૃષ્ટિથી) અલગનનો અભાવ, અર્થાત્ ભજન, છે એમ એવમ્ એ શ્લોકમાં ભગવાન્ કહે છે.

હે અબલાઓ ! આ પ્રમાણે મારે માટે જ લોક, વેદ અને સગાં બહાલાંનો ત્યાગ કરનાર તમે મારામાં ચિત્તવૃત્તિ રાખો તેટલા માટે તમારૂં પરોક્ષ ભજન કરતાં હું તિરોહિત થઈ ગયો; માટે હે પ્રિયાઓ ! પ્રિયની ઈર્ષ્યા કરવી તમને યોગ્ય નથી. ૨૧

ગોપીજનોએ ભગવાનને જે કહ્યું હતું કે ‘વનમાં રાત્રીએ સ્ત્રીઓનો કેવી રીતે ત્યાગ થઈ શકે ?’ તેને માટે જ આ શ્લોક કહેવામાં આવે છે. અહીં જે વસ્તુઓ કરવાની છે: એક તો ભક્તો હૃન્મેશાં જ ભગવાનનું ભજન કર્યાં જ કરે તેટલા માટે ભગવાને તેમનું અલગન કરવું, અને બીજું એ કે રાત્રીએ રક્ષણ કરવાને માટે ભગવાને તેમનું ભજન કરવું. આ બન્ને ય બાબતો જ્યારે ભગવાન્ પરોક્ષ રીતે ભક્તોનું ભજન કરે છે ત્યારે સિદ્ધ થાય છે એ વાત ભગવાન્ મયા પરોક્ષં ભજતા તિરોહિતમ્ એ શબ્દોમાં કહે છે.

ભગવાન્ ગોપીજનોનું ભજન કરે છે તેનું કારણ આપતાં કહે છે કે એવમ્. મારે જ માટે લોક, વેદ અને સગાં બહાલાંનો ત્યાગ જેમણે કર્યો છે એવાં ગોપીજનો છે. ગોપીજનોએ લોક, વેદ અને સંબંધીઓનો જે ત્યાગ કર્યો છે તે વૃથા નથી કર્યો, તેમ જ મોક્ષને માટે પણ નથી કર્યો એમ ભગવાન્ મદર્થમુજ્જિત વગેરે શબ્દોમાં કહે છે. પ્રથમ પક્ષમાં—લોક, વેદ અને સંબંધીઓનો વૃથા ત્યાગ કરવાના પક્ષમાં—જે ત્યાગ કરવામાં આવે છે તેનું ફલ અનિષ્ટ છે. બીજા પક્ષમાં—લોક, વેદ અને સંબંધીઓનો ત્યાગ મોક્ષને માટે કરવામાં આવે એ પક્ષમાં—મારે માથે ભાર રહેતો નથી. (યોજનાકાર લાલુભટ્ટ દ્વિતીયેન મમ માર: એ પ્રમાણે પાઠ સ્વીકારે છે, અને તેનો અર્થ આ પ્રમાણે કરે છે:—દ્વિતીયથી એટલે મારે માટે ત્યાગ કરવાથી મારા ઉપર તમારો ભાર—ઉપકાર—થયો; અર્થાત્ હું તમારો ઋણી થયો છું. આ ઋણ હૂં કરવાને માટે તમારૂં પરોક્ષ ભજન કરતાં હું તિરોહિત થઈ ગયો. આ બન્ને પાઠમાં દ્વિતીયે એ પ્રમાણેનો પાઠ વધારે સારો છે.) લોક, વેદ અને સંબંધીઓ એમ ત્રણ પદાર્થોનો ત્યાગ કરવાનો હોય છે. લોકનો ત્યાગ કરવો બહુ કઠિન છે. આર્યમાર્ગ વૈદિક છે અને તે માર્ગનો ત્યાગ કરવો પણ બહુ કઠિન છે, કારણ કે મેં પોતે જ લોકમાં તે જ પ્રકારનું જ્ઞાન ઉત્પન્ન કર્યું છે. પતિ, પુત્ર વગેરેનો પણ ત્યાગ કરવો બહુ કઠિન છે. ગોપીજનોએ આ બધાંનો જે ત્યાગ કર્યો તે મને મેળવ્યા પછી નહિ, પરન્તુ મારે માટે જ, મને મેળવવાની ઇચ્છાથી જ કર્યો છે. જ્યારે આ પ્રમાણે મારે માટે સર્વનો ત્યાગ કરવામાં આવે છે ત્યારે તે ભક્ત સર્વથી અધિક થાય છે અને તેને વિષે હું હીલા કરવાની ઇચ્છા રાખું છું. ‘સર્વ ધર્મનો પરિત્યાગ કરીને મારે શરણે જે આવે છે’ એ વાક્યમાં દર્શાવેલો ભક્ત પણ તેવા જ પ્રકારનો છે અને તેવા ભક્ત ઉપર જ મારો ભાવ રહે છે. આ પ્રમાણે લોક, વેદ અને સંબંધીઓ એ ઋણો જ્યારે ત્યાગ કરવામાં આવ્યો ત્યારે જ મેં ગોપીજનોનું ભજન કર્યું.

मयैव लोके तथैव प्रतीतिजननात् । पतिपुत्रादयो दुरत्याज्याः । तत्रापि न मयि प्राप्ते, किन्तु मदर्थे मत्कामनायामेव । तदा मे विचिकीर्षितो भवतीति । 'सर्वधर्मान् परित्यजे'ति तादृश एव मम भाव इति त्रितयपरित्यागे मया भजनं कृतम् । (वस्तुतस्तु स्वपदं स्वात्मपरम् । अन्यथा पतिपुत्रादीनामपि लोकेवेदमध्यपातात्तेनैव तत्प्राप्तेः स्वपदमनर्थकं स्यात् । तथा च स्वात्मत्वेन स्नेहविषयत्वाभाव एव तत्त्यागः । एतासां भगवदर्थत्वेन प्रीतिविषयत्वादात्मादीनामितिसारम् ।) युक्तध्यायमर्थः । अनन्याः पालनीया इति । वः युष्मान् । मय्यनुवृत्तय इत्येकं फलम् । अवला इति सम्बोधनात् न सतामिव प्रत्यक्षेण भवतीनां भजनं सिध्यतीति ज्ञापितम् । परोक्षं भजता अतिरोहितं वा । भजनं भोगो वा । भोक्तृवैच मया भोगं कुर्वता तिरोहितं, भवतीभिर्न दृष्ट इत्यर्थः । अनेनाभजनपक्षो व्यावर्तितः । तस्मिन् सत्यसूया सम्भवति । अकृतज्ञत्वादिदोषारोपणेन मा मामसूयितुं नार्हथ । यतः प्रियम् । प्रिये दुष्टे स्वस्वापि तथात्वस्यावश्यकत्वात् त्यक्तमज्ञक्यत्वात् । किञ्च, प्रिया यूयम् । कृतज्ञत्वादयो हि धर्मो न प्रीतिविषये भवन्ति । औदासीन्यसामानाधिकरण्यात् ॥ २१ ॥

एवं तासां मनोमार्जनमुक्त्वा भक्तिमार्गविरोधं परिहर्तुं ताः स्तौति न पारयेऽहमिति ।

(भरी रीते तो भूण श्लोकभां जे स्वपद छे तेनो अर्थ पोतानो आत्मा थाय छे. आ प्रभाञ्जे जे भानवाभां न आवे तां पति, पुत्र वगेरेनो लोके अने वेदभां अंतर्भाव थर्ष जवाथी, लोके अने वेद जे जे शब्दोथी ज पति, पुत्र वगेरेनी गणत पक्ष प्राप्त थर्ष जय छे अने तेथी स्वपद अनर्थक थाय छे. तेथी स्वपदनो अर्थ पोतानो आत्मा ज करवो. गोपीजनोने पोताना आत्माभां स्नेह न हुतो तेथी तेभञ्जे पोताना आत्मानो त्याग कर्यो कडेवाय. आनुं तात्पर्य जे के गोपीजनोने पोताना आत्मा वगेरे उपर जे प्रीति होय ते जेटका भाटे ज के आत्मा वगेरे लगवानना उपयोगभां आवनार छे.)

आ प्रभाञ्जेनो अर्थ थोअ छे जेम भूण श्लोकभां आवेलुं हि पद सूयवे छे. अर्थात् अनन्य लक्षणोनुं पालन करवुं जेधजे. वः जेटले तमाङ्. भाराभां तमाश चित्तनी जेकाअता थाय जे जेक इण छे. लगवान् गोपीजनोने अवलाः जे प्रभाञ्जे जे संभोधे छे ते जेम गतावे छे के जेम सत्पुरुषोनुं प्रत्यक्ष लजन कर्इ छुं तेम तमाङ् प्रत्यक्ष लजन हुं करी शकेश नहि.

अथवा तो श्लोकना त्रीज पादभां आ प्रभाञ्जे अनव्य करवोः परोक्षं भजता अतिरोहितम्— तमाङ् परोक्ष लजन करतां हुं तिरोहित थयो नथी. अथवा तो लजन जेटले लोग. हुं लोकाता होधने ज, लोग करतो करतो तिरोहित थयो, अर्थात् तमे गोपीजनोजे मने हीठो नहि. आ प्रभाञ्जे अर्थ करवाथी लगवाने गोपीजनोनुं लजन कर्तुं नहि जे पक्ष हूर थर्ष जय छे. लगवान् गोपीजनोनुं लजन न करे तो धर्ष्यानी संभव रहे छे. तेथी लगवान् गोपीजनोने कडे छे के भाश उपर अकृतज्ञता वगेरे दोषोनो आरोप भूकी भारी धर्ष्यां तमारि करवी जेधजे नहि, कारखु के हुं तमारो प्रिय छुं. जे प्रिय दुष्ट होय तो तमे पोते—गोपीजन—पण दुष्ट होवां ज जेधजे. हुं तमने प्रिय छुं, कारखु के तमे अधां भारो. त्याग करी शकतां नथी. वणी, तमे मने प्रिय छे. न्यां निरुपधि प्रीति होय छे त्यां कृतज्ञता वगेरे धर्मो. होता नथी. न्यां औदासीन्य छे,—न्यां प्रेम नथी अने उपेक्षापुद्धि होय छे—त्यां ज कृतज्ञता वगेरे धर्मो संलवे छे. २१

अः प्रभाञ्जे गोपीजनोना मननुं समाधान करीने लक्ष्मिभार्जनो विरोध हूर कवाने भाटे लगवान् न पारयेऽहम् जे श्लोकभां तेमनी स्तुति करे छे.

ન પારયેઽહં નિરવચસંયુજાં સ્વસાધુકૃત્યં વિબુધાયુષાપિ વઃ ।

યા મામજન્ન દુર્જરગેહશ્રદ્ધલાં સંવૃશ્ચ્ય તદ્વઃ પ્રતિયાતુ સાધુના ॥ ૨૨ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धपूर्वार्धे रासक्रीडायां गोपी-
सान्त्वनं नाम एकोनत्रिंशोऽध्यायः ॥ २९ ॥

નિરવચસંયુજાં નિર્દુષ્ટમજનયુક્તાનામ્ । સ્વસાધુકૃત્યં સ્વપ્રત્યુપકારકરણમ્ । વિબુધાયુષા
બ્રહ્માયુષા । મન્વન્તરપરિમિતાયુષા વા । વિશેષેણ બુધાનાં જ્ઞાનિનામનન્તાયુષા વા । ન પારયે ।
મજનપ્રત્યુપકારયોર્વૈસાદૃશ્યાત્ । ભવતીનાં મજનં નિષ્કપટમ્, અસ્મદ્ભજનં સકપટમિતિ । ન હાલ્પજલ-
સ્યાપિ તુલ્યં વહ્નિપિ મહમરીચિકાજલં ભવતિ । સત્યમજનં તુ બ્રહ્મણોઽશ્વક્યમેવ, જીવધર્મત્વાત્ । તત્રાપિ
વિશેષમાહ યા મામજન્નિતિ । દુર્જરા હિ ગેહશ્રદ્ધલા, યા જીર્વતોઽપિ ન જીર્વત ઇતિ । તાં સંવૃશ્ચ્ય
છિન્વા । યાઃ ભવત્યઃ પ્રસિદ્ધાઃ । મા મામજન્ન । યૈઃ પૂર્વં બદ્ધાઃ સ્થિતાઃ સ્વાર્થં તેષામર્થમાત્માનં ચ
મગ્યેવ સમર્પિતવત્યઃ । વહિઃશ્રદ્ધલા ત્યક્તુમપિ શક્યા । ન તુ સર્વત આવૃતે ગૃહં શ્રદ્ધલા । ઇવમ-
લૌકિકકર્ત્રીણાં યદ્ મજનં તદ્ ભવતીનામેવ સાધુના, ભાવપ્રધાનો નિર્દેશઃ, સાધુત્વેન પ્રતિયાતુ

તમે માંડે નિર્દોષ ભજન કરનારાં છો. તમારા ઉપકારનો બદલો
પ્રદાના આયુષ્યથી પણ હું વાળી શકું એમ નથી. તોડવાને માટે બહુ
કઠિન એવી ધરૂંપી શુંબલાને તોડી નાખીને તમે માંડે ભજન કર્યું છે.
તમારા આ સત્કાર્યનો બદલો તમારા સંતોષથી જ થાવ. ૨૨

નિરવચસંયુજામ્ એટલે નિર્દોષ ભજનવાળાં. સ્વસાધુકૃત્યમ્ એટલે ગોપીજનો ઉપર પ્રત્યુપકાર
કરવાની ક્રિયા. વિબુધાયુષા એટલે પ્રદાના આયુષ્યથી; અથવા તો મન્વન્તરના જેટલા આયુષ્યથી;
અથવા તો વિશિષ્ટ જ્ઞાનીઓના અનન્ત આયુષ્યથી. આવા પ્રકારના આયુષ્યથી હું ઉપકાર વાળી શકું એમ
નથી, કારણ કે ગોપીજનોએ કરેલું ભજન અને ભગવાને કરવાનો પ્રત્યુપકાર ભિન્ન પ્રકારનાં છે. તમે
માંડે જે ભજન કરો છો તે નિષ્કપટ છે, જ્યારે હું તમાંડે જે ભજન કરું છું તે કપટવાળું છે. મારવાડની
ભૂમિમાં આવેલું ગંજવાનું જળ બહુ હોય છતાં પણ વાસ્તવિક અદ્ય જળની તુલ્ય થઈ શકે નહિ. ભગ-
વાનથી ખરેખરું ભજન તો થઈ શકે જ નહિ, કારણ કે સત્ય ભજન એ જીવનો ધર્મ છે. આમાં પણ
વિશેષ જણાવતાં ભગવાન કહે છે કે યા મામજન્ન. ખરેખર! ધરૂંપી સાંકળ તોડવી બહુ કઠિન છે,
માણસ ધરૂંપી થાય તો પણ તેની આ ધરૂંપી સાંકળ તુટતી નથી. આવા પ્રકારની સાંકળને તોડીને તમે
બધાં જે પ્રસિદ્ધ છો તેમણે માંડે ભજન કર્યું છે. તમે બધાં પહેલાં આ સાંકળોથી બંધાએલાં હતાં. તે
વંખતે તમે તમારા અર્થને માટે અને તેઓના અર્થને માટે તમારો આત્મા મને જ સમર્પ્યો. બહારની
લોહાની સાંકળો છોડી પણ શકાય, પરન્તુ જ્યારે ચારે ય બાબુથી ઘેરાએલા હોઈએ છીએ ત્યારે ધરૂંપી
સાંકળ છોડી શકાતી નથી. આ પ્રમાણે અલૌકિક કાર્ય કરનારાં તમે માંડે જે ભજન કર્યું છે તે ભજનનો
બદલો સાધુત્વથી જ થાવ. સાધુના એ યદ્ ભાવવાચક છે, એટલે તેનો અર્થ સાધુત્વેન થાય છે. સાધુ
પુરુષો તો ખરેખર! મહત્ કૃત્ય કરીને પોતે જાતે જ સંતુષ્ટ થાય છે, પ્રત્યુપકારની અપેક્ષા રાખતા નથી.
આ કારણથી હું કોઈનું ભજન કરતો નથી, કારણ કે ભજન કરવું એ જીવનો ધર્મ છે. તેથી આગળ ઉપર
પણ જો તમે જાતે જ સાધુકૃત્ય કરીને સંતુષ્ટ થાવ તો માંડે ભજન કરજો; જો સંતુષ્ટ ન થાવ તો તમને
જેમ સુખ લાગે તેમ વર્તજો એમ ભાવ છે; કારણ કે કોઈ પણ માણસ અશક્ય કાર્ય કરી શકતો નથી.

(ભક્તિમાર્ગનો વિરોધ દૂર કરવાને માટે ભગવાન આ શ્લોકમાં ગોપીજનોની સ્તુતિ કરે છે એમ
આ શ્લોકના આરંભમાં શ્રીમહાત્રણુજીએ આજ્ઞા કરી. આ વિષે શ્રીગોસ્વામિજી ટિપ્પણીમાં નીચે પ્રમાણે
સ્પષ્ટતા કરે છે.

પ્રત્યુપકૃતં ભવતુ । સાપવો હિ મહત્ કર્મ કૃત્વા સ્વયમેવ તુષ્યન્તિ, ન તુ પ્રત્યુપકારમપેક્ષન્તે । અતો

વાદી શંકા કરે છે:—નાહં તુ સહ્યઃ એ વીસમા શ્લોકમાં જન્તુ પદ આવેલું હોવાથી એમ કહેવામાં આવ્યું કે ભગવાન્ સાધનમાર્ગીય ભક્તનું ભજન કરતા નથી. પ્રકૃત વિષયમાં ભગવાને ગોપીજનનું પરોક્ષ ભજન કર્યું એમ કહેવામાં આવ્યું, અને ગોપીજનોની ચિત્તવૃત્તિ ભગવાનમાં જ રહે તેટલા માટે ભગવાને ગોપીજનોનું જે પરોક્ષ ભજન કર્યું તેનું કારણ એવું મદર્યોજ્ઞિત વગેરે શબ્દોમાં આપવામાં આવેલું છે. તેથી ગોપીજનોએ ભગવાનનું જે ભજન કર્યું તે ભજનને અનુરૂપ ભગવાને ગોપીજનોનું ભજન કરવું ઉચિત છે, નહિ કે કોઈ પણ પ્રકારની મર્યાદા સ્થાપીને. જે ભગવાન્ કોઈ પણ પ્રકારની મર્યાદા સ્થાપે તો ભક્તિમાર્ગનો વિરોધ પ્રાપ્ત થાય. વળી, આવાં ગોપીજનોને ભગવાન્ પોતે દુઃખ આપે તે પણ ભક્તિમાર્ગથી વિરુદ્ધ છે.

સિદ્ધાન્તી ઉપરની શંકાનો પરિહાર કરે છે:—હે વાદી ! તારી શંકા એવી છે કે સ્વામિનીઓએ ભગવાનનું જે પ્રકારે ભજન કર્યું તે ભજનને અનુરૂપ ભગવાને તેમનું ભજન કર્યું નહિ. ભક્તના ભજનને અનુરૂપ ભજન કરવું એ તો પ્રાવાહિકધર્મરૂપ છે. આ જ વાત ભગવાને પણ જે યથા માં પ્રપચન્તે એ ગીતાના શ્લોકમાં કહી છે. આમ કહેવાનો ભગવાનનો આશય એ છે કે હું જે કૃણ આપું તે કૃણની આશા રાખનાર માણસ જે પ્રકારે માંડે ભજન કરે છે તે પ્રકારનું તેને કૃણ આપીને તેમાંથી હું સુકૃત યાઉં છું, અર્થાત્ નિશ્ચિન્ત ધાઉં છું. જે યથા મામ્ એ શ્લોકનો આ જ અર્થ ધાય છે કારણ કે તે શ્લોકમાં યથા અને તથા એ બે પદો મૂકવામાં આવેલાં છે અને તેથી ભક્તનું અને ભગવાનનું એમ બે ભજનના બે પ્રકારો પણ એક છે. પ્રકૃત વિષયમાં ગોપીજનો ભગવાનનું જે ભજન કરે છે તેમાં દાસ્ય પ્રકાર છે, અને દાસ્ય પ્રકાર એ ભક્તનો જ ધર્મ છે, ઈશ્વરમાં તે સંભવતો નથી. ઈશ્વર કદાચિત્ દાસ્ય પ્રકાર દર્શાવે તો તે પણ અનુકરણ જેવું છે. કદાચિત્ મહારાજા પ્રસન્ન ધર્મને પોતાના સેવકના અંગનું મદન કરે તો તેમ કરવાથી મહારાજા દાસ થતા નથી. તેવી રીતે પ્રકૃત વિષયમાં પણ રસને લીધે ભગવાન્ ગોપીજનોના ચરણકમળની પરાગ લે તો પણ ભગવાન્ પતિ જ રહે છે, દાસ થતા નથી. આમ હોવાથી ગોપીજનો ઉપર પ્રત્યુપકારનો સંભવ ક્યાં રહ્યો ? ગોપીજનોના ભજનને અનુરૂપ ભગવાનનું ભજન શી રીતે સંભવે ? તેથી સિદ્ધ થાય છે કે પ્રત્યુપકારની દૃષ્ટિએ 'ભગવાને ગોપીજનો ઉપર પ્રત્યુપકાર ન કર્યો' એ પ્રમાણે ભગવાનને દોષ આપવો નહિ, કારણ કે પ્રત્યુપકાર અશક્ય જ છે.

અહીં વાદી શંકા કરે છે:—તમે કહો છો તે પ્રમાણે હોય તો ભગવાને ગોપીજનોનું જે પરોક્ષ ભજન કર્યું તે ખીલકુલ ઘટતું નથી. જેમના ભજનનો પ્રત્યુપકાર થઈ શકે એમ નથી એવાં ગોપીજનોનું પરોક્ષ ભજન કરીને તેમને ભગવાન્ દુઃખ આપે એ સંભવતું નથી.

સિદ્ધાન્તી શંકાનું સમાધાન કરે છે:—પ્રભુ રસાત્મક છે એ વાત નિર્વિવાદ છે. રસ સંયોગ અને લેપસંયોગ એમ બે પ્રકારનો છે. જે આ બેમાંથી એક પ્રકાર ન હોય તો રસ સંપૂર્ણ થાય નહિ. તેથી ભગવાને ગોપીજનોને સંપૂર્ણ રસનું દાન કર્યું; અને પછીથી જ્યારે ગોપીજનોએ ભગવાન્ ઉપર દોષનો આરોપ મૂક્યો ત્યારે શૂંગારરસનો તે વ્યભિચારી ભાવ થયો. આ વ્યભિચારી ભાવની શાન્તિ ભગવાને વચનાંથી કરી, કારણ કે ભગવાન્ ઉપર દોષ મૂકવો એ આગળ ઉપર રસનો જે અનુભવ થવાનો છે તેનો વિરોધી થાય છે (તેથી વચનોથી એ વ્યભિચારી ભાવની ભગવાને શાન્તિ કરી.) આ પ્રકારે સમજવાથી આ બાબતમાં કોઈ પણ ભતતનું અઘટિત થયું નથી એમ જણાશે. આવાં ગોપીજનોને ભગવાને જે દુઃખ આપ્યું તે ભક્તિમાર્ગથી વિરુદ્ધ છે એ શંકાનું પણ ખંડન આ રીતે જ થઈ ગયું.

વાદી શંકા કરે છે:—આમ હોય તો પછી ગોપીજનોનું ભજન કરવાની ભગવાનની જે અશક્તિ છે તેમાં કારણ તો ભગવાનની ઈશ્વરતા છે અને તેથી આ બાવીસમા શ્લોકમાં ભગવાનની ઈશ્વરતાનું બંધન કરવામાં આવ્યું, ગોપીજનોના સ્તુતિ કરવામાં આવી નીધા.

સિદ્ધાન્તી શંકાનું સમાધાન કરે છે:—એ કે ભગવાનની ઈશ્વરતાથી જ ઉપર જણાવ્યું તે પ્રમાણે ભગવાન ગોપીજનો ઉપર પ્રત્યુપકાર કરી શકતા નથી જ, છતાં પણ તર્ક કરીને ભગવાન કહે છે: એ કોઈ પણ રીતે, લીલાથી, મારામાં દાસ્ય આવે તો પણ હે ગોપીજનો! તમારું નિરન્તર દાસ્ય કરવા છતાં પણ હું તમારા ઋણમાંથી મુક્ત થઈ શકીશ નહિ. આ પ્રમાણે ભગવાને ગોપીજનોની નિરવધિ શ્રેષ્ઠતા દર્શાવી, તો પછી આના આગળ બીજી કંઈ સ્તુતિ હોઈ શકે? એ આ પ્રમાણે ન હોય તો ભગવાન વિદુષ્ટાચુ-વાપિ—બ્રહ્માના આયુષ્યથી પણ—એમ કહેત નહિ, કારણ કે ‘સ્વસાચુક્ત્યં ન પારયે’—તમારા ઉપકારનો ખદલો હું વાળી શકું એમ નથી—એટલું જ કહેવાથી બધું પ્રયોજન સિદ્ધ થઈ જાય છે.

વાદી શંકા કરે છે:—અરે! આ તો બીજા લક્ષ્મણને જેવું જ જણાય છે. જીવો. ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ એ ચારની ઇચ્છા રાખનારાઓને જે આપવામાં આવે તે પ્રત્યુપકારરૂપ હોય છે, છતાં પણ જેમણે આત્મનિતક લક્ષિતયોગ પ્રાપ્ત કરેલો છે તેમને ભગવાનની સેવા વિના બીજા કોઈ પણ પદાર્થની અપેક્ષા રહેતી નથી તેથી તેમની બાબતમાં ભગવત્સેવા એ જ સ્વતંત્ર પુરુષાર્થ હોય છે એટલે ત્યાં કઈ વસ્તુ પ્રત્યુપકારરૂપ થઈ શકે? ગોપીજનોની બાબતમાં પણ તેમને દાસ્ય વિના બીજા કોઈ પણ પદાર્થની અપેક્ષા નથી એટલે તેમાં પ્રત્યુપકાર સંભવતો નથી; એટલે બીજા લક્ષ્મણની બાબતમાં અને ગોપીજનોની બાબતમાં શો તફાવત રહ્યો?

સિદ્ધાન્તી શંકાનું સમાધાન કરે છે:—જે વસ્તુની લક્ષ્મણને ઇચ્છા હોય તે વસ્તુ આપીને પ્રત્યુપકાર સંભવતો નથી. એ અપેક્ષિત વસ્તુ આપવાથી જ પ્રત્યુપકાર થતો હોય તો સ્વરૂપ કામ કરીને અધિકની ઇચ્છા રાખનાર, અને અધિક કાર્ય કરીને સ્વરૂપની ઇચ્છા રાખનાર, એમની બાબતમાં તે નિયમનો ભંગ થાય છે. તેથી સ્વરૂપથી જ પૂર્વકૃતિને જે કાંઈ અનુરૂપ હોય તે ખોળવું. તેમાં અપેક્ષા હોય કે ન હોય એ વાત મહત્વની નથી. સ્વામિનીઓએ કરેલા ભજનને અનુરૂપ ભજન ઈશ્વરમાં પણ સંભવતું નથી તો પછી જીવમાં શી રીતે સંભવે? વાદીએ જે કહ્યું કે જેમણે આત્મનિતક લક્ષિતયોગ પ્રાપ્ત કરેલો છે ઇલાદિ, તેના સંબંધમાં કહેવાનું કે આત્મનિતક લક્ષિતયોગ પ્રાપ્ત કરનારા લક્ષ્મણે પહેલાં સકામબુદ્ધિથી અથવા નિત્ય કર્મની બુદ્ધિથી પ્રવૃત્ત થયેલા, અને વચમાં ભગવાનના અનુગ્રહથી સેવારસનો અનુભવ થતાં બીજા બધા પદાર્થોની અપેક્ષા તે લક્ષ્મણે પોતાના સ્વાર્થને માટે છોડી દીધી, નહિ કે ભગવાનને માટે. તેથી ઉત્તરોત્તર તેવા પ્રકારની સેવા સિદ્ધ કરીને કેવળ ભગવત્સેવાથી જ સિદ્ધ થતું સુખ ભગવાન તે લક્ષ્મણને આપે છે; અને આવા પ્રકારના સુખનું દાન તે જ ભગવાનનો લક્ષ્મણે ઉપર પ્રત્યુપકાર ગણાય છે. ગોપીજનોની બાબતમાં તો ત્વદુપાસનાશા: (ભાગ. ૧૦. ૨૬. ૩૮)—આપની સેવા કરવાની આશાથી,—एवं मद्दर्शोज्झित ઇલાદિ (ભાગ. ૧૦. ૨૬. ૨૧)—આ પ્રમાણે તમે મારે માટે જ લોક, વેદ અને સંબંધી ઓનો લાગ કર્યો છે—ઇલાદિ વાક્યોથી સ્પષ્ટ જણાય છે કે ભગવાનની પ્રાપ્તિ થઈ તે પહેલાં જ ગોપીજનોએ અધાનો લાગ કર્યો છે. પ્રભુમાં તેમનો સ્નેહ સહજ હતો, એટલે પ્રભુના સુખમાં પોતાનો ઉપયોગ થશે એમ માનીને તેમાં વચ્ચે જેટલા પ્રતિબંધો આવતા હતા તે દૂર કરીને પોતાનું ભગવાનને નિવેદન કર્યું. તેથી જ અઘ્નાવીસમા અધ્યાયમાં છેલા પ્રલોકમાં કોઈ રાજસતામસી ગોપીજન જે વચ્ચે સુજાતચર જામ્બુવહં સ્તનેષુ ઇલાદિ કહે છે તે બરોબર ઘટે છે. વળી, તે જ કારણથી એવં મદ્દર્શોજ્ઞિત ઇલાદિ પ્રલોકમાં સ્વનો લાગ પણ કહેવામાં આવેલો છે. સ્વાર્થને માટે બીજા બધા પદાર્થોનો લાગ તો લૌકિક અને અલૌકિક પુરુષો કરે એ સંભવે છે, પણ કોઈ પણ રીતે સ્વનો લાગ કોઈ કરી શકતું નથી. આ સ્વ પદનો અર્થ આત્મા કરવાનો છે. પોતાના આત્મામાં પોતાના આત્મા તરીકે ગોપીજનોને સ્નેહ ન હોવાથી જ તેનો તેમણે લાગ કર્યો છે. પોતાનો આત્મા અને દેહ વગેરે ભગવાનને ઉપયોગી છે એ જ કારણથી ગોપીજનોને પોતાના આત્મા અને દેહ વગેરે ઉપર સ્નેહ થતો હતો. આ કારણથી ગોપીજનોને પોતાનો આત્મ ભગવાનને લીધે જ પ્રિય હતો, નહિ કે આત્માને માટે ભગવાન, એમ સિદ્ધ થાય છે. ખણિહતા, માનિની વગેરે નાયિકાઓની બાબતમાં પણ તે નાયિકાઓએ ભગવાનને માટે જે સુખ સિદ્ધ કરેલું તે સુખનો બ્યારે ભગ-

વાન્ અંગીકાર કરે નહિ ત્યારે જ યજ્ઞિહતા નાચિક્રમે દુઃખ થાય, માનિનીને માન થાય. તેથી ભક્તો ભગવાનને માટે જે સુખ સિદ્ધ કરે છે તેનો બદલો કોણ વાળી શકે? ભગવાનને માટે સુખ સિદ્ધ કરવાનાં જે સાધનો હોય છે તે સાધનો ભગવાન પોતે મેળવી આપે અને ભક્તો ઉપર પ્રત્યુપકાર કરે એમ કોઈએ દલીલ કરવી નહિ; કારણ કે આ બાબતમાં ભક્તોનો ભાવ જ સાધનરૂપ છે; આ ભાવ પહેલેથી જ રહેલો છે, અને હૃમ્મેશાં એક જ પ્રકારનો અને નિત્ય હોવાથી સિદ્ધ થઈ શકે એવો નથી. વળી, ભાવના બળથી જ જે થાય છે તેમાં ભગવાનની કૃતિની અપેક્ષા રહેતી નથી, કારણ કે વશો કુર્વન્તિ માં ભક્ત્યા—ભક્તિથી ભક્તો મને વશ કરે છે—એ વાક્ય આમાં પ્રમાણ છે. વળી, નૈકાત્મતાં મે સ્પૃહયન્તિ (ભાગ. ૩. ૨૫. ૩૪)—મારા ભક્તો સાયુજ્યની રપૂહા કરતા નથી—એ પ્રમાણે કપિલદેવ આરંભ કરે છે; પર્યન્તિ તે મે (ભાગ. ૩. ૨૫. ૩૫)—તેઓ મારાં દર્શન કરે છે—એ શ્લોકમાં કપિલદેવ કહે છે કે સેવારસ અને કથારસમાં આસક્તિવાળા ભક્તો ભગવાનનાં સ્વરૂપરસનો અનુભવ કરે છે; અને પછીથી કહે છે કે મક્તિરનિચ્છતો મે ગતિમર્ણવી પ્રયુક્તે (ભાગ. ૩. ૨૫. ૩૬), અનન્ત આનન્દવાળાં સ્વરૂપોની ઇચ્છા ન રાખનારાઓને મારી ભક્તિ સાયુજ્ય આપે છે. અહીં ગોપીજનોના પ્રસંગમાં તો રસમાર્ગની રીતે અંગીકાર કરવામાં આવે છે એટલે એમની ઇચ્છાને પ્રતિકૂલ કૃતિ કોઈ પણ વખત સંભવતી નથી, કારણ કે તે રસ તેવી બાતનો જ છે. વળી, બીજા ભક્તોનો માર્ગ ધર્મમાર્ગ છે, ત્યારે ગોપીજનોનો માર્ગ ધર્મિમાર્ગ છે, એટલે જેમ આગીઓ અને સૂર્ય એ બેની વચ્ચેનો તફાવત વર્ણવી શકાય એવો નથી તેમ ધર્મમાર્ગ કરતાં ધર્મિમાર્ગમાં આટલો ફેર એમ શી રીતે કહી શકીએ? (કારણ કે બેની વચ્ચે ઘણો જ ભેદ રહેલો છે.) તેથી જ ભગવાને જે કહ્યું કે ન પારયે—હું તમારો બદલો વાળી શકું એમ નથી—તે બરોબર છે.

ધરરૂપી સાંકળ તોડવાનું કાર્ય ગોપીજનોના ભાવબળથી જ થયું છે, અને ભાવ કેવળ ભગવાનના અનુબ્રહ્મથી જ પ્રાપ્ત થાય છે, એટલે ધરની સાંકળ તોડવાનું કાર્ય પણ ભગવાને જ કરાવ્યું, તેથી જો કે ગોપીજનોની શ્રેષ્ઠતા સિદ્ધ થતી નથી, છતાં પણ ભગવાને આ ગોપીજનોને જ આ ભાવનું દાન કર્યું, બીજાને નહિ, એ દૃષ્ટિએ ગોપીજનોની શ્રેષ્ઠતા સિદ્ધ થાય છે. આ કારણથી જ ગોપીજનોને જે ભાવનું દાન કરવામાં આવ્યું તેને જ ભગવાન પ્રત્યુપકારરૂપે વર્ણવે છે.

વાદી શંકા કરે છે:—જે આમ હોય તો પછી ભગવાન જે ન પારયે એમ કહે છે તે બરોબર નથી; ઉલટું ત્યારે ભગવાને ગોપીજનોને આવા પ્રકારના ભાવનું દાન કર્યું ત્યારે તેનો બદલો ગોપીજનો વાળી શકે એ સંભવિત નથી, એટલે વિપરીત વાત ઉપસ્થિત થઈ. ભગવાને ગોપીજનો ઉપર બદલો વાળવાની વાત તો આવી જ ગઈ, પણ ગોપીજનોએ ભગવાનનો બદલો વાળવો બેઈએ, પણ તે તો સંભવિત નથી, એટલે બધી પરિસ્થિતિ ભૂદી જ થઈ જાય છે.

સિદ્ધાન્તી શંકાનું સમાધાન કરે છે:—પ્રભુ સર્વ પૂર્ણ શક્તિઓવાળા છે છતાં પણ ત્યારે તે અચુક કાર્ય કરવાને અશક્ત હોય છે ત્યારે નિશ્ચય થાય છે કે તે કાર્ય જગતમાં કોઈ પણ દિવસ થઈ શકે એવું નથી. ભગવાનની પાસે સર્વ પ્રકારનું સામર્થ્ય છે છતાં પણ તે બીજાને ઈશ્વર કરી શકવાને માટે સમર્થ નથી. આ કારણથી જ પ્રભુએ કહ્યું છે કે ‘અનન્ત હોવાથી મારાથી પણ ગણી શકાય એમ નથી.’ તેવી જ રીતે આપણા આલતા પ્રસંગમાં પણ ગોપીજનોનો કેવળ ભાવ રસાત્મક હોવાથી ભગવદાત્મક છે, અને તેથી તેને અનુરૂપ વસ્તુ ન હોવાથી ભગવાનની પ્રત્યુપકાર કરવાની અશક્તિ હોય એમાં શંકાને સ્થાન નથી. આ પ્રમાણે જો ન માનીએ—અર્થાત્ બીજા અનુરૂપ વસ્તુ છે એમ માનીએ—તો ભગવાનનું ઈશ્વરત્વ જ ન રહે, કારણ કે તે પ્રમાણે માનવાથી ન તત્સમચ્છાઅધિકશ્ચ દૃશ્યતે—ભગવાનના જેવો અથવા તેમનાથી અધિક એવો બીજો પદાર્થ બેવામાં આવતો નથી—એ શ્રુતિમાં વર્ણવેલું ભગવાનનું સ્વરૂપ નષ્ટ થઈ જાય છે. વળી, વાદીએ જે દૂષણ બતાવ્યું કે વિપરીત સ્થિતિ—ગોપીજનો ભગવાન ઉપર ઉપકાર કરી શકતાં નથી એ સ્થિતિ—ઉદ્પન્ન થાય છે, તેનું સમાધાન આ પ્રમાણે છે. કર્મ, જ્ઞાન અને

મયિ ભજનં નાસ્તિ, ભજનસ્ય જીવધર્મત્વાત્ । અતોઽપ્યેઽપિ યદિ સ્વત એવ સન્તુષ્ટાઃ, તદા ભજત, નો
ચેત્, યથાસુખં વિષેયમિતિ ભાવઃ । ન હ્યશક્યં કઞ્ચિત્ કર્તું શક્નોતીતિ ॥ ૨૨ ॥

इति श्रीभागवतसुबोधिन्यां श्रीमल्लक्ष्मणभट्टात्मजश्रीमद्वल्लभदीक्षितविरचितायां
दशमस्कन्धविवरणे एकोनत्रिंशोऽध्यायविवरणम् ॥ २९ ॥

સાધનમાર્ગીય (મર્યાદામાર્ગીય) ભક્તિ એ ત્રણ ભગવાને જીવોને માટે કર્યો છે, બ્યારે ક્લમાર્ગીય
ભક્તિમાર્ગ પોતાને માટે પ્રકટ કર્યો છે; આ પ્રમાણે જો ન માનીએ તો પોતાના રસાત્મક સ્વરૂપાનન્દનો
અનુભવ ન થાય; અને શ્રુતિ કહે છે કે તસ્માદેકાકી ન રમતે—તેથી ભગવાન્ એકલા રમતા નથી—
તેથી ભગવાને ગોપીજનોને જે ભાવનું દાન કર્યું તે પણ પોતાને માટે જ કરેલું હોવાથી વાદીએ દર્શાવેલું
દૂષણ સંભવતું નથી.

વાદી શંકા કરે છે:—અરે! આ પ્રમાણે તમે કહો છો તો પણ ભગવાન્ જે ન પારયે—હું બદલો
વાળી શકું એમ નથી—એમ કહે છે તે ઘટિત નથી.

સિદ્ધાન્તી શંકાનું સમાધાન કરે છે:—હે વાદી! તું કહે છે તે બરોબર નથી. આ આનન્દ સ્વરૂપા-
ત્મક છે છતાં પણ ગોપીજનો દ્વારા જ ભગવાનને તે આનન્દનો અનુભવ થાય છે, અને આ અનુભવાચ્છેલી
વસ્તુ જ એવા પ્રકારની હોવાથી ભગવાન્ જે કહે છે કે ન પારયે—હું બદલો વાળી શકું એમ નથી—તે
તો રસાત્મક આનન્દમય સ્વરૂપનું વર્ણન જ કરે છે. જેમ વિસ્માપનં સ્વસ્ય ચ સૌમગર્જનઃ—પોતાનું અને
સમૃદ્ધિનું વિસ્મરણ કરાવ્યું—એ સ્થળે જેમ વસ્તુના સ્વરૂપનું વર્ણન કરવામાં આવેલું છે, તેમ આપણા
ચાલતા પ્રસંગમાં પણ સમજવું, એટલે કોઈ પણ ભાતની શંકા રહેશે નહિ.) ૨૨

અધ્યાય: ૩૦

ત્રિશત્તમે હરિ: પ્રીતો લીલાં કામકૃતામપિ । ઇન્દ્રાદિદુર્લભાં ચક્રે સ્વાનન્દાર્થમિતીર્યતે ॥ ૧ ॥

અસ્યા: સર્વોપકારાય ફલશ્રુતિસ્વીર્યતે । લૌકિક્યપિ યદા દૃષ્ટિસ્તદા સિદ્ધાન્ત ઈર્યતે ॥ ૨ ॥

હરિએ પ્રસન્ન થઈને ઇન્દ્ર વગેરે દેવતાઓને પણ દુર્લભ—વાસ્તવિક રીતે તો બ્રહ્મા વગેરેને પણ દુર્લભ—એવી અલૌકિક પ્રકારે અને કામશાસ્ત્રમાં જણાવેલા લૌકિક પ્રકારે એમ બે પ્રકારની લીલા પોતાના આનન્દને માટે લોકમાં પ્રકટ કરી; તેથી આ ત્રીસમા અધ્યાયમાં તે લીલાનું વર્ણન કરવામાં આવે છે.

(ને કે ભગવાનની આ લીલા અતિ શુભ રાખવા યોગ્ય હોવાથી તેનું વર્ણન કરવું ઉચિત નથી, છતાં પણ પ્રભુએ લોકમાં પ્રકટ લીલા કરી તે કારણથી જ આ અધ્યાયમાં તે લીલાનું વર્ણન કરવામાં આવે છે. આ પ્રમાણે ને ન હોય તો શ્રીમહાપ્રભુજી કારિકામાં 'इति पद भूत नहि अने मात्र रासलीला ईर्यते એટલું જ કહેત. આ લીલા બે પ્રકારની છે. એક તો અલૌકિક ચન્દ્રવાળી રાત્રીઓમાં અલૌકિક પ્રકારવાળી લીલા, અને તેનું વર્ણન આ ત્રીસમા અધ્યાયના પચ્ચીસમા શ્લોક સુધી કરવામાં આવેલું છે. બીજી લીલા કામશાસ્ત્રમાં જણાવેલા પ્રકારે લૌકિક ચન્દ્રવાળી રાત્રીઓમાં લૌકિક પ્રકારવાળી, અને તેનું વર્ણન આ અધ્યાયના છઠ્ઠીસમા શ્લોકમાં કરવામાં આવેલું છે. વિષયભોગમાં ઇન્દ્રનો અધિકાર હોવાથી મૂળ શ્લોકમાં ઇન્દ્રનું નામ આપવામાં આવેલું છે; વસ્તુતઃ તો બ્રહ્મા વગેરે દેવોને પણ આ લીલા દુર્લભ છે. કામશાસ્ત્ર પ્રમાણે કરવામાં આવતી લીલા લોકને અનુસરનારી છે; અને બ્યારે આ લીલા પણ ઇન્દ્ર વગેરે દેવોને દુર્લભ છે તો પછી અલૌકિકે લીલા તેમને દુર્લભ હોય તેમાં પૂછવું જ શું ?) ૧

સર્વ પ્રકારના લોકો ઉપર ઉપકાર કરવાને માટે આ લીલાના ડુંગળું વર્ણન છેલા શ્લોકમાં કરવામાં આવે છે. આ લીલામાં લૌકિકે દૃષ્ટિ રાખવામાં આવે ત્યારે તે વિષેનો સિદ્ધાન્ત પણ કહેવામાં આવે છે.

(જ્યાં ભગવાનની લીલાનું વર્ણન કરવામાં આવે છે ત્યાં ડુંગળું વર્ણન કરવું ઘટિત નથી—એમ બે કોઈ શંકા કરે તો તેનું સમાધાન આ કારિકામાં કરવામાં આવે છે. જગતમાં કાગળું વર્ણન કામ ઉત્પન્ન કરનારું હોય છે એટલે કામની શંકાથી કોઈ વૈરાગ્યની ધ્વજા રાખનારો પુરુષ ભગવાનની આ લીલાનું શ્રવણ કરે નહિ; તેમ જ ભક્તિની ધ્વજા રાખનારો પુરુષ પણ વિચાર કરે કે માતાઓની શુભ વાતો સાંભળવી યોગ્ય નથી, કારણ કે એમ કરવાથી ચિત્તમાં વૈષમ્યરૂપી મહાન દોષ ઉત્પન્ન થાય, અને તેથી તે પુરુષ પણ ભગવાનની આ લીલાનું શ્રવણ કરશે નહિ. હવે યાકી રહ્યા વિષયી પુરુષો, અને તે જ આ લીલાનું શ્રવણ કરશે. આમ બે થાય તો ભગવાનની લીલાનું શ્રવણ કરવાનો અધિકાર હીન પુરુષોનો જ રહેશે અને તેને પરિણામે ભગવદ્લીલાની ઉત્તમતા રહેશે નહિ. આ બંધી શંકાઓ દૂર કરવાને માટે આ અધ્યાયના છેલ્લા શ્લોકમાં ભગવદ્લીલાના શ્રવણનું ડુંગળું વર્ણવવામાં આવ્યું છે. વિષયી માણસ પણ બે વિષયની ભાવનાથી પ્રથમ ભગવદ્લીલાનું શ્રવણ કરે તો પણ ભગવદ્લીલાની કથાનો સ્વભાવ જ એવા પ્રકારનો છે કે તે વિષયી માણસનો દોષ દૂર થઈ બાકી થાય છે અને તેને સ્વરૂપાનન્દરૂપી પરમ પુરુષાર્થની પ્રાપ્તિ થાય છે

બે કોઈ આ લીલાના સંબંધમાં ભગવાનમાં દોષ જુવે તો તેનો પણ નિર્ણય આ અધ્યાયના છેલ્લા ભાગમાં પરીક્ષિતના પ્રશ્ન અને શુકદેવજીના ઉત્તરવચે કરવામાં આવે છે. ભગવાન રસાત્મક છે અને આ બંધાં ગોપીજનો ભગવાનના રસાત્મક સ્વરૂપમાં જ રહેલાં છે. ગોપીજનોનો ગોપી સાથે બે પ્રથમ વિવાહ કરવામાં ન આવે તો રસસ્વરૂપ જ સંભવે નહિ, કારણ કે તે રસસ્વરૂપની મર્યાદા તે પ્રકારની છે. આવા પ્રકારની બાબતમાં કોઈને એમ લાગે કે ભગવાન અને ગોપીજનો વિષયવાસનાથી પ્રવૃત્ત થએલાં છે અને તેથી ભગવદ્લીલા અયોગ્ય છે. આવી શંકા કરનારની વાસ્તવિક રીતે તો ઉપેક્ષા જ કરવી યોગ્ય છે, છતાં પણ પ્રભુ સર્વના ઉદ્ધારક હોવાથી એવી શંકા કરનાર માણસની પણ જે પ્રકારે અલૌકિક બુદ્ધિ થાય તે પ્રકારે કહેવું બેઠકે એમ પરીક્ષિતના પ્રશ્નનું તાત્પર્ય છે. શુકદેવજી, 'दुर्जनने प्रथम नभस्कार' એ ન્યાય પ્રમાણે, લોકમતને અનુસરીને જ પરીક્ષિતના પ્રશ્નનો ઉત્તર આપે છે. બે આ પ્રમાણે ન માનીએ

રસાત્મકસ્તુ યઃ કામઃ સોડ્યન્તં ગૂઢ એવ હિ । અતઃ શાસ્ત્રં પ્રવૃત્તં હિ તૃતીયં ભારતં તથા ॥ ૩ ॥

અતોડ્ય મગવાંશ્ચક્રે નૃત્યં કારિતવાંસ્તથા । સર્વાન્નેષુ તુ યો લીનઃ સ યથા વ્યક્તાં વ્રજેત્ ॥ ૪ ॥

જલં વાયુશ્ચ સામગ્રી શ્રમાન્ શીતાન્ જાયતે । અત્રૈવ લોકે પ્રકટમાધિદૈવિકમુત્તમમ્ ॥ ૫ ॥

તો આગળ ગોપીનાં તત્પતીનામ્ એ છત્રીસમા પ્રલોકમાં લગવાને પરસ્ત્રીનો સમાગમ કર્યો એ વાતનું ખંડન કરવામાં આવેલું હોવાથી પરસ્ત્રીસમાગમનો દોષ લગવાને લાગતો નથી, તેથી તેજીવસ્તાં ન દોષાય એમ ત્રીસમા પ્રલોકમાં દોષનો જે નિષેધ કરવામાં આવ્યો છે તે અઘટિત યર્થ બધ, અને વળી નૈતત્ સમાચરેત્ ઇત્યાદિ એ એકત્રીસમા પ્રલોકમાં કહેવામાં આવ્યું છે તે પણ અઘટિત યર્થ બધ. તેથી કુત્ત એવ વન્ધઃ એ પાંત્રીસમા પ્રલોક સુધી શુકદેવજીએ લોકમતને અનુસરીને ઉત્તર આપ્યો છે, અને પછીથી છત્રીસમા પ્રલોકથી વસ્તુસ્થિતિને અનુસરીને ઉત્તર આપ્યો છે એમ સ્પષ્ટ જણાય છે.) ૨

પણ જે રસાત્મક કામ છે તે ખરેખર અત્યન્ત ગૂઢ છે; તેથી તૃતીય શાસ્ત્ર—કામશાસ્ત્ર—અને ભરતનું નાટ્યશાસ્ત્ર પ્રવૃત્ત થયાં છે.

(આ કારિકામાં લગવાનના અલૌકિક પ્રકારના રમણમાં નૃત્ય, બન્ધ વગેરે શા ઉપયોગમાં આવે છે તે કહેવામાં આવ્યું છે. ત્રણેય લોકમાં આ રસાત્મક કામ શુભ છે. દેવો વગેરે પણ કામથી રસને ઉત્પન્ન કરીને તેનો અનુભવ કરે છે, પરન્તુ તેમનો કામ રસાત્મક નથી. તેમાં પણ તેઓ રસના થોડા જ ભાગનો અનુભવ કરે છે, રસનો અનુભવ કરી શકતા નથી. રસ એટલે આનન્દ, કારણ કે શ્રુતિ કહે છે કે બ્રહ્માના આનન્દની જરા માત્રા ઉપર જ આ બધાં પ્રાણીઓ જીવે છે. એટલે લગવાને જે રસનો અનુભવ કરે છે તે રસ ત્રણેય લોકમાં ન હોવાથી તેનું વર્ણન યર્થ શકે એમ નથી, એટલે તે રસ શુભ કહેવાય છે. શ્રુતિ કહે છે કે લગવાને રસ છે, એટલે લગવાને જે રસનો અનુભવ કરે છે તે પોતાના સ્વરૂપથી ભિન્ન નહિ એવો આનન્દ જ છે. આ ગૂઢ રસાત્મક કામનું જ્ઞાન આપવાને માટે વાત્સ્યાયન મુનિએ કામશાસ્ત્ર રચ્યું અને ભરતમુનિએ નાટ્યશાસ્ત્ર રચ્યું. ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ આ ચાર પુરુષાર્થોમાં કામ ત્રીજો પુરુષાર્થ છે, તેથી કામશાસ્ત્રને તૃતીય શાસ્ત્ર કહેવામાં આવ્યું છે.) ૩

આ અલૌકિક રસાત્મક કામ ગૂઢ હોવાથી તેને પ્રકટ કરવાને માટે લગવાને નૃત્ય કર્યું અને ગોપી-જનો પાસે નૃત્ય કરાવ્યું. બધાં અંગોમાં શુભ રહેલો આ અલૌકિક રસાત્મક કામ પ્રકટ થાય તેટલા માટે બધા બન્ધોનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. (કામ નાયકના સ્વરૂપમાં રહેલો છે, અને નાયિકાનાં બધાં અંગોમાં રહેલો છે એ પ્રમાણે કામશાસ્ત્ર કહે છે.) ૪

શ્રમથી અને શીતત્વથી જળ અને પવન એ બે રમણમાં સામગ્રી બને છે. (નૃત્ય અને બન્ધથી રસ બ્યારે પ્રકટ થાય ત્યારે ભોગ સિદ્ધ યર્થ જ બધ છે, અને લગવાને પોતાના સ્વરૂપથી જ ગોપીજનોને આનન્દનું દાન કરેલું છે તો પછી તત્તજ્ઞ ઋષ્ણોપવને એ પચીસમા પ્રલોકમાં વર્ણવેલાં જળ અને વાયુ એ બેનો રમણમાં ઉપયોગ ક્યાં રહ્યો ? આ શંકાનું સમાધાન આ કારિકામાં કરવામાં આવે છે. રમણ બે પ્રકારનું હોય છે; એક જળમાં અને બીજું સ્થળ ઉપર. જળના રમણમાં જળ સામગ્રી હોય છે, બ્યારે સ્થળ ઉપરના રમણમાં પવન સામગ્રી હોય છે. સ્વામિની અને લગવાને એ બેને રમણમાં શ્રમ થાય છે તેથી જ જળ અને પવન એ બે સામગ્રીનું કામ પડે છે. જળ અને પવન એ બેમાં રહેલા શીતત્વને લીધે જ તે બન્ને સામગ્રી યર્થ શકે છે. કારિકામાં જાયતે—ઉત્પન્ન થાય છે, બને છે—એ જે પદ મૂકવામાં આવેલું છે તે ઉપરથી જણાય છે કે આ અપૂર્વ સામગ્રી લગવહીલાને માટે જ તે જ વખતે ઉત્પન્ન થાય છે. શીતનો અર્થ શીતત્વ કર્યો, અર્થાત્ શીતાત્ એટલે શીતત્વાત્. સોડ્યમ્મસ્યલમ્ એ ચોવીસમા પ્રલોકમાં જલક્રીડા અને તત્તજ્ઞ ઋષ્ણોપવને એ પચીસમા પ્રલોકમાં સ્થલક્રીડા વર્ણવી છે.) ૪૬

આ લોકમાં જ જીવોનું આધિદૈવિકરૂપ જે રીતે પ્રકટ થાય તે રીતે કામ નામનું ઉત્તમ અને ઉત્કૃષ્ટ રૂપ કૃષ્ણ ભોગવે છે, બીજો કોઈ નહિ.

કામાસ્ત્યં સુખમુત્કૃષ્ટં કૃષ્ણો મુક્તે ન ત્વાપરઃ ।

(જીવોનું જે આધિદૈવિક રૂપ પ્રકટ થાય છે તે કામરહિત હોય છે, અર્થાત્ લૌકિક વાસનાત્મક લિંગ-વિનાનું હોય છે, કારણ કે આ અધ્યાયના છેલ્લા શ્લોકમાં હૃદ્વોગમાશ્વપદિનોત્તિ—તરત જ કામને દૂર કરે છે—એ પ્રમાણે કહેવામાં આવેલું છે. અર્થાત્ આધિદૈવિક રૂપ લૌકિક લિંગ વિનાનું જ છે. કામસુખને ઉત્તમ કહેવામાં આવ્યું છે તેનું કારણ એ કે તે ક્ષર અને અક્ષર એ યેથી ઉત્તમ છે, અર્થાત્ પુરુષોત્તમ-સ્વરૂપાત્મક છે. કામસુખને ઉત્કૃષ્ટ કહેવામાં આવ્યું છે તેનું કારણ એ કે તે મોક્ષસુખથી પણ ઉત્તમ છે. કામસુખ ભગવાનનું સ્વરૂપ જ હોવાથી ભગવત્સ્વરૂપ વિના ખીબા કોઈથી તેનો ભોગ થઈ શકે એમ નથી. આ ભગવાને આ લીલા ભૂતલ ઉપર પ્રકટ કરી તેનું કારણ એ કે આ લોકમાં જ જીવોનું આધિદૈવિક રૂપ પ્રકટ થાય. જીવનું આધિદૈવિક રૂપ પ્રકટ થાય તો જ તે ભગવાનનું સાક્ષાત્ ભજન કરી શકે, અને સામાન્ય રીતે આ વ્યાપિવેકુણ્ઠમાં ખને છે. પરન્તુ ભગવાને કૃપા કરીને આ લોકમાં જ જીવો આધિદૈવિક રૂપ પ્રાપ્ત કરીને ભગવાનનું સાક્ષાત્ ભજન કરી શકે તેટલા માટે ભગવાને આ લીલા કરી છે એમ તાત્પર્ય છે. એટલું જ નહિ પણ જે કોઈ પણ માણસ ભગવાનની આ લીલાનું શ્રવણ કરે તે પણ આધિદૈવિક રૂપ પ્રાપ્ત કરીને ભગવાનનું સાક્ષાત્ ભજન કરી શકે છે.

વાદી શંકા કરે છે:—ભરતમુનિએ જે નાટ્યશાસ્ત્ર રચ્યું અને વાત્સ્યાયન મુનિએ જે કામસૂત્ર રચ્યું તે તો વાસ્તવિક રીતે જીવોને માટે છે, કારણ કે વાત્સ્યાયનના કામસૂત્રના છેલ્લા ભાગમાં કહેવામાં આવ્યું છે કે તદેતદ્બ્રહ્મચર્યેણ પરેણ ચ સમાધિના । વિહિતં લોકયાત્રાર્થં ન રાગાર્થોડસ્ય સંવિધિઃ ॥ (કામસૂત્ર ૭. ૨. ૫૭)—જગતનો વ્યવહાર ચલાવવા માટે પ્રહ્મચર્ય પાળી અને ઉચ સમાધિ કરીને આ કામશાસ્ત્ર મેં રચ્યું છે; આ શાસ્ત્ર રાગને માટે નથી—; આ પ્રમાણે ભરતના નાટ્યશાસ્ત્રમાં પણ જોવામાં આવે છે; અને વળી એમ પણ કહેવામાં આવ્યું છે કે પ્રહ્માએ ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ એ ચાર વિષયો ઉપર એક લાખ અધ્યાયો રચ્યા છે. (જીવો કામસૂત્ર ૧. ૧. ૫). આ પ્રમાણે હોવાથી જે જીવ કામશાસ્ત્ર અને નાટ્યશાસ્ત્રની રીત પ્રમાણે વર્તે તેને પણ ઉત્તમ આનન્દ મળે, એટલે ભગવાનની લીલામાં કોઈ ભતની વિશિષ્ટતા રહેતી નથી. ભગવહ્લીલામાં પ્રભુનું સ્વરૂપ જ વિશિષ્ટતા છે એમ જો કહેવામાં આવે તો તે પણ યોગ્ય નથી, કારણ કે પ્રભુ પ્રકટરસાત્મક હોવાથી રસને પ્રકટ કરનારી સામગ્રીનું પ્રયોજન રહેતું નથી. ભગવહ્લીલામાં રસને પ્રકટ કરનારી સામગ્રીનું વર્ણન કરવામાં આવેલું છે, તેથી ભગવાને પણ લોકને અનુસરીને લીલા કરી છે, પોતાના સ્વરૂપના પ્રાધાન્યથી લીલા કરી નથી. એટલે પ્રભુનું સ્વરૂપ ભગવહ્લીલામાં વિશિષ્ટતા છે એમ કહી શકાશે નહિ. વળી, જો ભગવહ્લીલામાં રસને પ્રકટ કરનારી રીતનો સ્વીકાર કરવામાં આવે તો રસનું ભગવદ્રૂપ નાશ પામે, અને જો ભગવદ્રૂપનો સ્વીકાર કરવામાં આવે તો રસને પ્રકટ કરનારી પદ્ધતિ વ્યર્થ થઈ જાય. આ પ્રમાણે ખત્રેય રીતે દાંષ પ્રાપ્ત થાય છે.

સિદ્ધાન્તી શંકાનું સમાધાન કરે છે:—હા વાદી, તું કહે છે તે યોગ્ય નથી. અહીં—નાટ્યશાસ્ત્ર અને કામસૂત્રમાં, અને આ કારિકામાં—ભગવાનના રસાત્મક સ્વરૂપનું જ વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. આ રસાત્મક સ્વરૂપ તેને પ્રકટ કરનારી સામગ્રી સાથે જ પ્રકટ થાય છે, કેવલ સ્વરૂપ પ્રકટ થતું નથી. આ પ્રમાણે જો ન માનીએ તો સ્વરૂપ રસાત્મક થાય નહિ, કારણ કે ભગવત્સ્વરૂપ જ તે પ્રકારનું છે. ભગવાનના આ રસાત્મક સ્વરૂપનું વિશેષ જ્ઞાન આપણને અજ્ઞાનને લીધે થઈ શકતું નથી, તેથી તેનું જ્ઞાન આપવાને માટે ભરત અને વાત્સ્યાયન મુનિએ નાટ્યશાસ્ત્રમાં અને કામશાસ્ત્રમાં ભગવાનનાં રસાત્મક સ્વરૂપનું વર્ણન કરેલું છે, દાખલા તરીકે, ભગવાને આ પ્રમાણે નૃત્ય કર્યું, આ પ્રમાણે રમણ કર્યું. જગતના જીવો તો જેમ પ્રહ્મનું વર્ણન કરનારી શ્રુતિને જીવ વિષે ઘટાવે છે તેમ ભગવાનના આ નૃત્ય અને રમણ એ બેને પણ જીવ વિષે ઘટાવે છે અને તે પ્રમાણે વર્તીને ઘણા દુઃખી થાય છે.

શ્રુતિમાં નીચે પ્રમાણે કહેવામાં આવેલું છે. અસદ્વા ઇદમગ્ર આસીત્, તતો વૈ સદ્જાયત; તદા-સ્માન્ સ્વયમકુરુત, તસ્માત્તસુકૃતમુચ્યતે, યદ્વૈત્સુકૃતમ્, રસો વૈ સઃ, રસં હોવાયં લઘ્વા આનન્દી ભવતિ (તૈત્તિરીય ઉપનિષદ્ ૨. ૧૦)—આ પહેલાં અસત્ હતું, તેમાંથી સત્ ઉત્પન્ન થયું; પ્રદ્વે પોતે પોતાની ભતને જગદ્રૂપે કરી, તેથી તે સુકૃત કહેવાય છે; જે છે તે ખરેખર સુકૃત છે, પરમાત્મા

ખરેખર રસ છે; જીવ આ રસ પ્રાપ્ત કરીને આનન્દ પામે છે— આ પ્રમાણે શ્રુતિમાં પૂર્વ સૃષ્ટિને અસત્— ખરાબ—કહેવામાં આવ્યું છે, પછીથી ખીજી સૃષ્ટિને સત્—સારી—કહેવામાં આવ્યું છે. ખીજી સૃષ્ટિને સારી કહેવાનું કારણ એ કે તે સૃષ્ટિ બ્રહ્મનું સ્વરૂપ છે. તે બ્રહ્મ સુકૃત છે, સુકૃત રસ છે, અને રસ આનન્દ-રૂપ છે એમ પણ ઉપરની શ્રુતિમાં કહેવામાં આવ્યું છે. આ ખીજી સૃષ્ટિમાં રસને પ્રકટ કરનારી સામગ્રી અને પદ્ધતિની જરૂર ન હોત તો ભગવાને પોતાના આત્માને જ પોતે સૃષ્ટિરૂપે પ્રકટ કર્યો છે એમ શ્રુતિ કહેત નહિ. જો આ ખીજી સૃષ્ટિ અન્ય સર્વ સૃષ્ટિઓના જેવી જ હોત તો પહેલી સૃષ્ટિને અસાધુ—ખરાબ—કહેત નહિ, અને આ ખીજી સૃષ્ટિને સાધુ—સારી—કહેત નહિ. જો શ્રુતિમાં કહેલો રસ મનો-વિકાર અથવા લૌકિક રસ હોત તો ભગવાને પોતાના આત્માને જ સૃષ્ટિરૂપે પ્રકટ કર્યો અને રસ આનન્દ-રૂપ છે એમ શ્રુતિ કહેત નહિ. તેથી ભગવાનનું જે રસસ્વરૂપ છે તે રસને પ્રકટ કરનારી સામગ્રીવાળું છે એમ શ્રુતિને આધારે સિદ્ધ થાય છે.

વળી બ્રહ્મસૂત્રના અનુકૃત્યધિકરણમાં (બ્રહ્મસૂત્ર ૧. ૩. ૨૨-૨૩) સર્વ પદાર્થો ભગવાનનું અનુ-કરણ કરે છે એમ તમેવ માન્તમનુમાતિ વિશ્વમ્—જગત્ પ્રકાશમાન પરમાત્માનું અનુકરણ કરીને પ્રકાશે છે—એ વાક્યને આધારે સિદ્ધ કરવામાં આવ્યું છે. તેથી કામશાસ્ત્ર અને નાટ્યશાસ્ત્રમાં પણ જો લૌકિક રસનું પ્રતિપાદન કરવામાં આવે તો પણ તે લૌકિક રસનું સ્વરૂપ મૂળ ભગવદ્રસને અનુસરીને જ સિદ્ધ થાય છે, એટલે લૌકિક રસના દષ્ટાન્તથી ભગવદ્રસનું પણ અનુમાન થઈ બંધ. આ લૌકિક રસ પરિમિત છે, કારણ કે શ્રુતિ કહે છે કે જીવો ભગવાનના આનન્દની એક માત્રા ઉપર જ જીવે છે; બ્યારે અલૌકિક ભગવદ્રસ અપરિમિત છે, કારણ કે તે યુષ્કળ અને વ્યાપક છે. લોકમાં પણ ભગવદ્રસના અનુકરણ તરીકે જ ભગવદ્રસનો આભાસ જ પ્રકટ થાય છે, ભગવદ્રસ પ્રકટ થતો નથી; તેથી જીવના લૌકિક રસને અવકાશ જ નથી. જો લૌકિક રસનો અનુભવ કરવામાં આવે તો પણ તેમાં ભગવદ્રસનો જરા પણ સંબંધ હોઈ શકતો નથી. ભરતમુનિએ અને વાત્સ્યાયન મુનિએ અનુક્રમે નાટ્યશાસ્ત્ર અને કામ-શાસ્ત્ર જે રચ્યું છે તે તો પરોક્ષ રીતે ભગવદ્રસનું જ્ઞાન આપવાને માટે જ છે. વાસ્તવિક રીતે તો પદ્મ-પુરાણના પાતાલાખણ્ડમાં રામાશ્વમેધ પ્રસંગે શેષ અને વાત્સ્યાયનનો જે સંવાદ થયેલો છે તે ઉપરથી જણાય છે કે વાત્સ્યાયન ઋષિ વૈષ્ણવ છે. તે જ પ્રમાણે ભરતમુનિ પણ વૈષ્ણવ છે, કારણ કે તેમણે નાટ્યશાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે જે માણસે નાટ્યશાસ્ત્રનું જ્ઞાન મેળવ્યું છે તેને મોક્ષ મળે છે. વળી, હનુમાને પણ નાટ્યશાસ્ત્ર રચેલું છે, અને આ હનુમાન્ પોતે રામચન્દ્રજીનો પરમ ભક્ત છે. તેથી આવા મહાપુરુષોએ આ બધા અન્યો રચવામાં જે આટલો બધો પ્રયાસ કરેલો છે તે ધર્મ, અર્થ અને કામ એ જીવના ત્રણ પુરુષાર્થો માટે નથી, પણ ઉપર જણાવ્યું તે પ્રમાણે મોક્ષ મેળવવાનાં સાધનો દર્શાવવાને માટે છે.

વળી, વાત્સ્યાયન મુનિ કામશાસ્ત્રના સાંપ્રયોગિક નામના ખીજા અધિકરણમાં કહે છે કે ઋષ્યાં દશતરીનાં ચતુઃષ્ટિસંક્ષિતસ્વાદિહાપિ તદર્થસમ્બન્ધાત્પાઞ્ચાલસમ્બન્ધાચ્ચ ચહુચ્ચૈરેષા પૂજાર્થ સંજ્ઞા પ્રવર્તિતેત્યેકે (કામશાસ્ત્ર—૨. ૨. ૩)—દશ મંડલવાળા ઋગ્વેદને ‘ચતુઃષ્ટિ’ કહેવામાં આવે છે; આ કામશાસ્ત્રમાં પણ ઋગ્વેદના અર્થનો સંબન્ધ હોવાથી અને પંચાલ, બાહ્ય વગેરે મહર્ષિઓએ કામ-શાસ્ત્રના વિષયની ચર્ચા કરેલી હોવાથી ઋગ્વેદીઓએ ‘ચતુઃષ્ટિ’ નામની સંજ્ઞા આદર દર્શાવવાને માટે કામશાસ્ત્રને આપેલી છે એમ કેટલાક કહે છે— આ પ્રમાણે સૂત્ર રચીને વાત્સ્યાયન મુનિ એમ કહેવા માગે છે કે આલિંગન, યુંબન વગેરે દસ બાબતો ઋગ્વેદને આધારે જ સિદ્ધ કરવામાં આવેલી છે. સર્વે વેદા યત્પદમામનન્તિ—બધા વેદો જે પદનું વર્ણન કરે છે—એ શ્રુતિ, અને વેદૈશ્ચ સર્વૈરહમેવ વેદઃ—બધા વેદો માફ જ વર્ણન કરે છે—એ સ્મૃતિ સિદ્ધ કરે છે કે વેદ ભગવાનનું વર્ણન કરે છે. કામશાસ્ત્રમાં વેદનો જ અર્થ છે અને વેદમાં ભગવાનનું વર્ણન છે એટલે આ કામશાસ્ત્ર વેદની માફક લીલાસહિત ભગ-વાનનું પરોક્ષ રીતે પ્રતિપાદન કરે છે એમ સ્પષ્ટ સમગ્રાય છે. વળી, નાટ્યશાસ્ત્રમાં નૃત્ય અને સંગીતનો ઉપયોગ થાય છે; સંગીત વગેરે ગાન્ધર્વવિદ્યા સામવેદનો ઉપવેદ ગણાય છે; આ કારણથી પણ નાટ્યશાસ્ત્ર પણ લીલાસહિત ભગવાનનું જ વર્ણન કરે છે એમ સિદ્ધ થાય છે. માટે આ વિષયમાં ડોઈ પણ પ્રકારની શંકાને સ્થાન નથી.) પૃ.

એવં પૂર્વાધ્યાયે તાસાં સર્વભાવેન પ્રમાણેન પ્રમેયેન દુઃખં દૂરીકૃતવાન્ । તદ્ દુઃખમજ્ઞાનતચ્ચેત્, તદૈવ દૂરીકૃતં ભવતિ । અન્યથા ભગવતૈવ દુઃખં દત્તં સ્યાત્ । અતો ભગવતા લ્યક્ત્વા ન ગતમિતિ ન ભગવાન્ દુઃખે હેતુઃ, કિન્ત્વજ્ઞાનમેવ । અતો ભગવદ્વાક્યાદજ્ઞાને ગતે તન્મૂલકં દુઃખમપિ ગતમિત્યાહ ઇત્યમિતિ ।

શ્રીશુક ઉવાચ—ઈતથં ભગવતો ગોપ્યઃ શ્રુત્વા વાચઃ સુપેશલાઃ ।

જહુર્વિરહજં તાપં તદ્જ્ઞોપચિતાશિષઃ ॥ ૧ ॥

ભગવતો વાચઃ શ્રુત્વા વિરહજં તાપં જહુઃ । ધ્રમાદેવાસ્માકં વિરહો જાત ઇતિ । નનુ વચનમાત્રેણ કથમજ્ઞાનનિવૃત્તિઃ, તત્રાહ ભગવત્ ઇતિ । ગોપ્ય ઇતિ વિપરીતભાવનાનિવૃત્ત્યર્થમ્ ।

આ પ્રમાણે પાછલા અધ્યાયમાં ગોપીજનોનો ભગવાનમાં સર્વાત્મભાવ થવાથી ભગવાને પ્રમઃગૃથી—નાહં તુ સ્વયઃ થી આરંભીને તદ્ઃ પ્રતિયાતુ સાધુના સુધીનાં વચનોથી—, અને પ્રમેયથી—પોતાના પ્રકટ સ્વરૂપથી—તેમનું દુઃખ દૂર કર્યું. ગોપીજનોનું આ દુઃખ જો અજ્ઞાનને લીધે થયું હોય તો તો તે દુઃખ તે જ વખતે દૂર થઈ જાય. જો તેમનું દુઃખ અજ્ઞાનને લીધે ન હોય તો ભગવાને જ તેમને દુઃખ આપ્યું એમ થાય. તેથી ભગવાન્ ગોપીજનોનો ત્યાગ કરીને જતા રહ્યા નહિ; એટલે ગોપીજનોના દુઃખનું કારણ ભગવાન્ નથી પણ તેમનું પોતાનું અજ્ઞાન જ છે એમ સ્પષ્ટ થાય છે. તેથી ભગવાનનાં વાક્યોથી ગોપીજનોનું અજ્ઞાન ન્યારે દૂર થયું ત્યારે તે અજ્ઞાનનું કાર્ય દુઃખ પણ દૂર થઈ ગયું એમ ઇત્યમ્ એ શ્લોકમાં શુકદેવજી કહે છે. (ભગવાનનાં વચનો શબ્દરૂપ હોવાથી ગોપીજનોમાં જ્ઞાન ઉત્પન્ન કરે છે. આ પ્રમાણે ભગવાનનાં વચનોથી ગોપીજનોનું અજ્ઞાન નાશ પામે છે અને તેથી વિરહરૂપી દુઃખ પણ નાશ પામે છે, અને પછીથી તેમનો તાપ દૂર થાય છે.)

શુકદેવજી કહે છે કે:—

આ પ્રમાણે ભગવાનની અતિ મનોહર વાણી સાંભળીને, ભગવાનના

અંગોના સ્પર્શથી જેમના મનોરથો પૂર્ણ થયા છે એવાં ગોપીજનોએ વિરહથી

ઉત્પન્ન થએલા તાપનો ત્યાગ કર્યો. ૧

ભગવાનનાં વચનો સાંભળીને ગોપીજનોએ વિરહથી ઉત્પન્ન થએલા તાપનો ત્યાગ કર્યો. તેમને જણાયું કે કેવળ ભ્રમથી જ અમને ભગવાનનો વિરહ થયો, (અને આ પ્રકારનું જ્ઞાન થતાં વાર જ ગોપીજનોનો તાપ નાશ પામ્યો. અહીં કોઈ શંકા કરે કે વિરહ એ શૃંગારરસનો ખીન્ને પ્રકાર હોવાથી ભગવદ્દુઃખ છે, એટલે તે ભ્રમથી ઉત્પન્ન થયો છે એમ શી રીતે કહી શકાય ? આ શંકાનું સમાધાન આ પ્રમાણે છે. વાદી જે કહે છે તે વાત કેટલેક અંશે સત્ય છે. જે વિરહ ભગવદાત્મક છે તે જુદી જાતનો જ છે, અને તેનો કોઈ દિવસ નાશ થતો નથી; તે રસરૂપ છે. પણ જ્યાં ભક્તને એમ લાગે કે ભગવાન્ અમને છોડીને જતા રહ્યા અને તેથી ભગવાન્ સાથે અમારો સંબંધ નથી; જ્યાં ભક્તના હૃદયમાં ભગવાનની સ્ફૂર્તિ, અથવા તો ભગવાનનું રમણ, અથવા તો લીલાની સ્ફૂર્તિ સંભવતી નથી, પણ ભગવાન કૃતપ્ત છે એ પ્રકારની યુદ્ધિ થતાં, ભગવાન્ પ્રકટ થએલા છે છતાં પણ તે ભક્ત સારી રીતે સુખ ભોગવી શકતો નથી; જ્યાં ભક્તને ભગવાનનો જે વિરહ થાય છે તે તેના અજ્ઞાનને લીધે જ થાય છે; અને તે અજ્ઞાન અને વિરહનો નાશ ભગવાનનાં વચનોથી થાય છે. ગોપીજનોને ભદ્રેય પ્રકારના વિરહ હતા. તેમાં જે ભગવદાત્મક વિરહ હતો તે ભગવાન્ પ્રકટ થયા એટલે દૂર થઈ ગયો; અને જે અજ્ઞાનથી વિરહ હતો તે ભગવાનનાં વાક્યોથી નાશ પામ્યો એમ સમજવું. આ પ્રમાણે ગોપીજનોનો ખીન્ન પ્રકારનો વિરહ અજ્ઞાનથી ઉત્પન્ન થએલો હોવાથી વાસ્તવિક ન હતો, અને તેથી જ ભગવાને કહ્યું છે કે ‘તમારો તદ્દન વિયોગ કોઈ દિવસ અને થયો નથી.’)

અરે! ભગવાનનાં કેવળ વચનોથી ગોપીજનોનું અજ્ઞાન કેવો રીતે નાશ પામ્યું?—આ પ્રમાણે જો શંકા કરવામાં આવે તો શુકદેવજી કહે છે કે ભગવત્, આ વચનો ભગવાનનાં છે. શ્લોકમાં જે ગોપ્ય:

નનુ તા વાચઃ કથં ન મનસિ સન્દેહમુત્પાદિતવલ્યઃ, તત્રાહ સુપેશલા ઇતિ । અતિમનોહરા ઇતિ । મનસિ વિચિકિત્સાયામેવ સન્દેહઃ । શબ્દસ્વાભાવ્યાદેવ મનસિ સન્દેહો ન જાતઃ । અતો વિરહજં તાપં જહુઃ, નાસ્માકં વિરહો જાત ઇતિ જ્ઞાતવલ્યઃ । યથા સ્વપ્રાદુસ્થિતઃ સ્વાપ્રિકં દુઃખં ન મન્યતે । તસ્ય ભગવત્ અઙ્ગૈરુપચિત્તા આશિષો યાસામ્ । ભગવત્કાર્યવ્યતિરેકેણૈવ ભગવદવયવૈરેવ સર્વમનો-રથાઃ પૂરિતાઃ ॥ ૧ ॥

एवं दुःखाभावमुखयोः प्रतिबन्धकं रूपेण वाचा च निवार्य स्वकर्तव्यमारभते तत्रारभतेति ।

પદ છે તે એમ સૂચવે છે કેમ ગોપીજનો નગરની સ્ત્રીઓ માફક ખોટા તર્ક કરનારી નથી. અરે ! ભગવાનનાં તે વચનોએ ગોપીજનોના મનમાં સંદેહ કેમ ઉત્પન્ન ન કર્યો ? (ભગવાનનાં વચનો ગોપીજનોના અનુભવથી વિરુદ્ધ હતાં અને એ વચનો કહેનાર ભગવાન વિશ્વાસ કરવા યોગ્ય હતા, એટલે સ્વાભાવિક રીતે સંદેહ થવો જ જોઈએ, તો પછી સંદેહ કેમ ઉત્પન્ન ન થયો ?)—આ પ્રમાણે જો શંકા થાય તો શુકદેવેણ કહે છે કે સુપેશલાઃ, અર્થાત્ ભગવાનનાં વચનો અતિમનોહર છે. મનમાં પરસ્પર વિરુદ્ધ જ્ઞાન થાય તો જ સંદેહ ઉત્પન્ન થાય. (આપણુ ચાલતા વિષયમાં તો ભગવાનના વચનોના પ્રભાવથી ગોપીજનોને હમણાં લાચું કે ભગવાન પહેલાં આપણી પાસે જ હતા; એટલે ગોપીજનોનો અનુભવનો વિરોધ ઉત્પન્ન થતો નથી, તેથી ભગવાનનાં વચનોમાં સંદેહને સ્થાન નથી.) ભગવાનના શબ્દો મનોહર છે, અને તે સ્વભાવને લીધે જ ગોપીજનોના મનમાં સંદેહ ઉત્પન્ન થયો નહિ (કારણ કે ભગવાનના શબ્દોની મનોહરતાને લીધે ભગવાને ગોપીજનોનું જે પરોક્ષ ભજન કર્યું હતું તેનો અનુભવ ગોપીજનોના મનમાં થવા લાગ્યો.) તેથી ગોપીજનોએ ભગવાનના વિરહથી ઉત્પન્ન થએલા તાપનો ત્યાગ કર્યો; અર્થાત્ તેમણે જાણ્યું કે અમને ભગવાનનો વિરહ થયો નથી. જેમ સ્વપ્નમાંથી જાગી જનાર માણસ સ્વપ્નમાં અનુભવેલા દુઃખને માનતો નથી તેમ ગોપીજનોએ ભગવાનથી થએલા વિરહને માન્યો નહિ. ભગવાનનાં અંગોથી પૂર્ણ થયા છે મનોરથો જેમનાં એવાં ગોપીજનો છે. અર્થાત્ ભગવાને ગોપીજનોને સ્પર્શ વગેરે ન કર્યો તો પણ ભગવાનના અવયવોથી જ ગોપીજનોના બધા મનોરથો પૂર્ણ થયા. (ઓગણત્રીસમા અધ્યાયના પંદરમા શ્લોકમાં એમ કહેવામાં આવ્યું છે કે હાસ્યસહિત લીલાયુક્ત દર્શનથી વિલાસ કરતી છુકુટીવડે ભગવાને કામને ઉદ્દીપન કર્યો, અને ગોપીજનો પોતાના ઓળામાં પદચાલેલા ભગવાનના ચરણોના સંબંધવાળા હસ્તોને લાડ લડાવતાં હતાં. તેથી ભગવાનની છુકુટી વગેરે, ચરણ અને હસ્ત એ અવયવોથી જ ગોપીજનોના બધા મનોરથો પૂર્ણ થયા. ઉપર જણાવેલા શ્લોકમાં આ બધાં વિશેષણો આપેલાં હોવાથી ભવિષ્યના રમણનું તે વિશેષણો દ્વારા—અવયવો દ્વારા—સૂચન કરીને જ ભગવાન વચનો બોલ્યા છે, તેથી ભગવાનનાં અવયવો પણ વચનનું અંગ બને છે, એટલે અવયવોથી પૂરાતા મનોરથો વાણીથી જ પૂર્ણ થાય છે એમ સિદ્ધ થાય છે. તેથી હવે પછીના શ્લોકની પ્રસ્તાવનામાં શ્રીમહાપ્રભુએ આજ્ઞા કરશે કે ગોપીજનોના સુખમાં જે પ્રતિબન્ધ હતો તે ભગવાને વાણીથી દૂર કર્યો.) ૧

આ પ્રમાણે ગોપીજનોના દુઃખના અભાવમાં પ્રતિબન્ધ કરનારનું—દુઃખનું—ભગવાને સ્વરૂપવડે નિવારણ કરીને અને તેમના સુખમાં પ્રતિબન્ધ કરનારનું—અવયવોની કૃશતાનું—વચનોવડે નિવારણ કરીને ભગવાન પોતાના કર્તવ્યનો આરંભ કરે છે એમ તત્ત્રારમ્ભ શ્લોકમાં વર્ણન કરવામાં આવે છે. (ઓગણત્રીસમા અધ્યાયના સર્વાસ્તાઃ ઇલાદિ નવમા શ્લોકમાં તાપં જહુઃ—ગોપીજનોએ તાપનો ત્યાગ કર્યો—એમ કહેવામાં આવ્યું છે. ત્રીસમા અધ્યાયના પહેલા શ્લોકમાં પણ તાપં જહુઃ એ પ્રમાણે કહેવામાં આવ્યું છે. આ પ્રમાણે તાપ જો પ્રકારનો છે એમ સિદ્ધ થાય છે. પ્રતિયોગી પદાર્થ અભાવનો પ્રતિબન્ધક છે; ઠાપલા તરીકે ઘટ એ ઘટાભાવનો પ્રતિયોગી કહેવાય છે અને તેથી ઘટાભાવનો તે પ્રતિબન્ધક થાય છે. તે પ્રમાણે દુઃખાભાવનો પ્રતિબન્ધ કરનાર દુઃખ છે, અને તે દુઃખને સર્વાસ્તાઃ એ શ્લોકમાં તાપ-કહેવામાં આવ્યું છે. આ તાપને ભગવાને પોતાના સ્વરૂપવડે દૂર કર્યો એમ સર્વાસ્તાઃ એ શ્લોકમાં કહેવામાં આવેલું છે, અને તેથી જ તે શ્લોકનાં સુબોધિનીમાં શ્રીમહાપ્રભુએ આજ્ઞા કરે છે કે ગોપીજનોનું

તન્નારમત ગોવિન્દો રાસક્રીડામનુવ્રતૈઃ ।

સ્ત્રીરત્નૈરન્વિતઃ પ્રીતૈરન્યોન્યાબદ્ધવાહુભિઃ ॥ ૨ ॥

ગોવિન્દ ઇતિ । એતદર્થમેવેન્દ્રો જાતઃ । અતોઽસાધારણો મોગશ્ચ તસ્યાવચ્યક ઇતિ ચ ।
અનુવ્રતૈઃ સ્ત્રીરત્નૈરન્વિતઃ રાસક્રીડામારમત । બહુનર્તકીયુક્તો નૃત્યવિશેષો રાસઃ । રસસ્યામિવ્ય-
ક્તિર્યસ્માદિતિ રસપ્રાદુર્ભાવાર્થમેવ હિ નૃત્યમ્ । રાસે ક્રીડા લીલા સ્વલ્પ । ક્રીડાયાં મનસો રસસ્યો-
દ્રમઃ । નૃત્યે વેદ્વલ્પ । કામસ્તુ ભોક્તૃનિષ્ઠ ઇતિ સ્વપ્રાધાન્યમ્ । સમાજેનાપિ રસ ઉત્પત્ત્ય ઇતિ એકવચ-

અનિષ્ઠ પશુ જતું રહ્યું એમ શુકદેવેણ જહુર્વિરહજમ્ એ શબ્દોમાં કહે છે. હવે જે સુખનું વર્ણન કરવાનું છે તે સુખમાં પ્રતિબંધ કરનાર અવયવોની કૃશતા વગેરે છે, અને આ કૃશતા વગેરેને આ અધ્યાયના પહેલા શ્લોકમાં તાપ કહેવામાં આવ્યું છે; અને તેથી જ ગોપીજનોને તદ્દક્ષોપચિત્તાશિષઃ એ પ્રમાણે વર્ણવવામાં આવ્યાં છે; અર્થાત્ ગોપીજનોનાં અવયવો ભગવાને મતચર્યા પાળવાનું દાન કરીને કાળક્રમ વિના જ પૂર્ણ કર્યાં. ગોપીજનોના અવયવોની કૃશતા વગેરે જે હોય તો રસ ક્ષીણ થઈ જાય, માટે અવ-
યવોની કૃશતા વગેરે દૂર કરવાની જરૂર રહે છે. આ પ્રકારે બન્ને ય પ્રકારના તાપની નિવૃત્તિ ભગવાનના સ્વરૂપના દર્શનથી અને તેમનાં વચનો શ્રવણ કરવાથી પોતાની મેળે જ સિદ્ધ થઈ ગઈ છે; બન્ને તાપ દૂર કરવાને માટે ભગવાનને કોઈ ભતનો પ્રયત્ન કરવો પડ્યો નથી.)

પ્રસન્ન થએલાં, પરસ્પર હરત ઝાલીને ઉભાં રહેલાં, ભગવાનને જે રસ જોઈતો હોય તે રસને માટે ઉત્સુક થએલાં સ્ત્રીરત્નોથી વિંટળાયલા ગોવિન્દે ત્યાં રાસક્રીડાનો આરંભ કર્યો. ૨

આને—આધિદૈવિક રૂપ પ્રકટ કરવાને—માટે જ ભગવાન ઇન્દ્ર થયા, તેથી તેમને અસાધારણ ભોગની આવશ્યકતા છે. (આધિદૈવિક રૂપ પ્રકટ કરવાને માટે ભગવાને લીલા કરી, અને ભગવાન ગોવિન્દ છે તે કારણથી પણ તેમણે લીલા કરી. ભગવાને ગોપીજનોનો અંગીકાર કરેલો હોવાથી તેમને ફલદાન કરવાને માટે ભગવાને રાસલીલા કરવી જોઈએ. ગોવિન્દ પદનો અર્થ ઇન્દ્ર થાય છે, અને ઇન્દ્ર ધાતુનો અર્થ પરમ ઐશ્વર્ય થાય છે, તેથી ભગવાનને અસાધારણ ભોગ આવશ્યક છે. ગોવિન્દ ઇતિ ચામ્યધાત્ એ વાક્યમાં જે જ આવેલો છે તે ગોપેન્દ્ર, મજેન્દ્ર, ગોકુલેન્દ્ર વગેરે નામોનો ઓષ કરે છે; તેથી ભગવાન ગોકુલેન્દ્ર હોવાથી તેના સંબંધવાળો અસાધારણ ભોગ તેમણે કરવો જોઈએ). ભગવાનને અનુસરતું મત છે જેમનું એવા પ્રકારનાં સર્વોત્તમ સ્ત્રીઓથી—ગોપીજનોથી—વિંટળાયલા ભગવાને રાસક્રીડાનો આરંભ કર્યો. બહુ નાચનારીઓ જેમાં છે એવું જે નિશ્ચિત્ત પ્રકારનું નૃત્ય તે રાસ કહેવાય છે, કારણ કે તે નૃત્યથી રસ પ્રકટ થાય છે. નૃત્ય ખરેખર રસ પ્રકટ કરવાને માટે જ છે. રાસમાં પોતાની ક્રીડા—લીલા— તે રાસક્રીડા. ક્રીડામાં માનસિક આનન્દ પ્રકટ થાય છે, અને નૃત્યમાં દેહનો આનન્દ પ્રકટ થાય છે, (નૃત્યને રાસ પણ કહેવામાં આવે છે, તેથી રાસમાં દેહનો આનન્દ પ્રકટ થાય છે. આ પ્રમાણે ક્રીડા અને રાસ એ બે વચ્ચે ભેદ છે. જે કે ‘રસ’ શબ્દથી ઓળખાતો આનન્દ મનમાં જ પ્રકટ થાય છે, છતાં પણ ભગવાનના પદાર્થો અલૌકિક હોવાથી સચ્ચિદાનન્દરૂપ છે, તેથી આનન્દ અર્થે ઠેકાણે હોય છે, એટલે દેહમાં પણ આનન્દ પ્રકટ થાય એ યોગ્ય છે.) (ક્રીડામાં નાચિકાનું પ્રાધાન્ય કહેવું જોઈએ છતાં પણ ભગવાનનું પ્રાધાન્ય જે વર્ણવવામાં આવે છે તેનું કારણ દર્શાવતાં શ્રીમહાપ્રભુણ આજ્ઞા કરે છે કે) કામ તો ભોક્તામાં રહેલો છે એટલે ભોક્તાનું—ભગવાનનું—પ્રાધાન્ય (ગોવિન્દઃ એ પદ દ્વારા) વર્ણવવામાં આવ્યું છે. (રાસક્રીડા અનેક પ્રકારની છે છતાં પણ) આખા સમાજથી એક રસ ઉત્પન્ન થાય છે તેથી રાસ-ક્રીડામ્ એમ એકવચન વાપરવામાં આવ્યું છે. જ્યારે સમાજ એકઠો થાય છે ત્યારે શેરડીના રસની માફક અથવા તો ભક્તિરસની માફક કામરસ અને નૃત્યરસ પણ એક જ ઉત્પન્ન થાય છે, અર્થાત્ ભગવાન

નમ્ । તવા હીક્ષુરસવદ્ ભક્તિરસવદ્વા કામરસોડ્પ્યુત્પદ્યતે । ગોપિકાનાં રસયોગ્યતામાહ અનુવ્રત્તૈરિતિ । અનુવ્રત્તં યાસામ્ । તાસામપિ રસોત્પાદનમાવશ્યકમિતિ । યાદૃશ્ચો ભગવતોઃભિપ્રેતસ્તાદૃશ એવેતિ ચ । નન્વયં રસઃ અલૌકિકઃ, ન લૌકિકેષૂત્પદ્યતે, અતો વ્યર્થ આરમ્ભઃ । ન હિ સિકતાસમૂહાદ્ તૈલમુત્પદ્યતિ इति चेत्, તત્રાહ સ્ત્રીરત્નૈરિતિ । સ્વભાવતઃ સ્ત્રિયસ્ત્રિવિધાઃ લોકભેદેન । તત્રાપિ માનુષીષુ જાતિભેદાશ્ચત્વારઃ, પદ્મિન્યાદયઃ । વાસનાભેદાશ્ચતુર્દશ, અન્ધપ્રકૃત્યાદયઃ । સર્વાસ્વૈવા તન્નમૂતાઃ । સ્વાસાધારણધર્મેન્સદ્ધર્મપ્રકાશિકાઃ । અતઃ સર્વભાવેન રસોત્પત્તિયોગ્યતા । તૈરન્વિત इति । સ્વયં નાયકમણિઃ, તદ્યોગ્યા પતે મણય इति । એકરસત્વાય ચ મેલનમ્ । અનેન રસપ્રકટનાર્થં શુલ્કવા-

બધાને એક કરીને ભોગ કરે છે. (જેમ બહુ શેરડીઓમાંથી રસ નીકળ્યો હોય તો પણ તે શેરડીના રસ તરીકે એક જ રસ કહેવાય છે, જેમ લક્ષ્મીપુત્રી અધરસુધારસ અનેક સ્વામિનીઓના મુખારવિન્દોમાંથી નીકળે છે છતાં પણ સુધારસ તરીકે તે એક જ હોય છે—અને આ કારણથી જ અન્તઃ પ્રવિષ્ટો ભગવાન એ કારિકામાં એકવચન જ વાપરવામાં આવેલું છે—, તેમ કામરસ પણ જો કે બધાં ગોપીજનોમાંથી નીકળેલો છે છતાં પણ કામરસ તરીકે તે એક જ છે.)

ગોપીજનો રસને માટે યોગ્ય છે એ દર્શાવવાને માટે શુકદેવજી કહે છે કે અનુવ્રત્તૈઃ—લગવાનને અનુસરતું વ્રત છે જેમનું એવાં ગોપીજનો; તેથી તેમણે પણ રસ પ્રકટ કરવો જોઈએ. (જેમ લગવાનને રમણ કરવાની ઉત્કણ્ઠા થવાથી રસ પ્રકટ કરવાની જરૂર પડી તેમ આ ગોપીજનોને પણ રમણ કરવાની ઘણી તીવ્ર ઇચ્છા હોવાથી રસ ઉત્પન્ન કરવાની જરૂર રહે છે. અથવા તો આવાં અનુવ્રત ગોપીજનો ઉપર લગવાનની પરમ કૃપા હોવાથી લગવાને રસ પ્રકટ કરવો જ જોઈએ.) (અનુવ્રત શબ્દનો ખીજો અર્થ આપતાં શ્રીમહાપ્રભુજી આજ્ઞા કરે છે કે) જે પ્રકારનો રસ લગવાનને ગમે છે તે પ્રકારનો જ રસ ગોપીજનોને પણ ગમે છે (અને તેથી ગોપીજનો લગવાનને જે રસ અનુકૂલ થઈ પડે તે જ રસ પ્રકટ કરે છે.)

શંકાઃ—અરે! આ રસ અલૌકિક છે, અને તે લૌકિક અવયવોમાં રહેતો નથી, તેથી આ બધો આરંભ વ્યર્થ છે; રેતીના ઢગલામાંથી કાંઈતેલ નીકળવાનું નથી. (પાદન્યાસૈઃ એ આઠમા પ્રલોકમાં જણાવેલા પ્રકારે બધા અવયવોમાંથી રસ બહાર કાઢવાને માટે રાસનો આરંભ થાય છે. તેથી ગોપીજનોનો આરંભ અલૌકિક હોવા છતાં તેમનાં અવયવો તો લૌકિક છે; નહિ તો જુદા જુદા અવયવોને ઉદ્દેશીને કરવામાં આવતો પદ્મિની વગેરે વ્યવહાર આ ગોપીજનોને વિષે થાય નહિ. કામશાસ્ત્રમાં પણ પદ્મિની વગેરે શબ્દોનું જ્ઞાન આપવાને માટે લૌકિક અવયવોને ઉદ્દેશીને જ પદ્મિની વગેરે સંજ્ઞાઓનું લક્ષણ આપવામાં આવ્યું છે. તેથી આ અલૌકિક રસ લૌકિક અવયવોમાં રહેતો નથી.)

સમાધાનઃ—ઉપરની શંકાનું સમાધાન કરતાં શુકદેવજી કહે છે કે સ્ત્રીરત્નૈઃ. સ્વર્ગ, મૃત્યુ અને પાતાલ એ ત્રણ લોકના લેદથી સ્વભાવથી સ્ત્રીઓ ત્રણ પ્રકારની છે: તેમાં પણ મનુષ્યલોકની સ્ત્રીઓના પદ્મિની વગેરે ચાર ભતિભેદો છે, અને અન્ધના સ્વભાવવાળા વગેરે ચૌદ વાસનાભેદો છે. આ બધી ય સ્ત્રીઓમાં આ ગોપીજનો રત્નરૂપ છે; અર્થાત્ આ ગોપીજનો પોતાના પદ્મિની વગેરે અસાધારણ ધર્મોથી તે તે ધર્મોને પ્રકટ કરે છે. તેથી ગોપીજનો સર્વભાવથી રસની ઉત્પત્તિને માટે યોગ્ય છે. (ગોપીજનોના પદ્મિની વગેરે અસાધારણ ધર્મોમાંથી જરાક પણ ધર્મ જો લૌકિક સ્ત્રીઓના લૌકિક અંગોમાં મૂકવામાં આવે તો તે અંગોમાં પણ તે ધર્મ પદ્મિની વગેરેનો ધર્મ પ્રકટ કરે છે. આથી કાંઈ પદ્મિની વગેરે ધર્મ લૌકિક સ્ત્રીઓનો ધર્મ થતો નથી, પરંતુ તે તો આ ગોપીજનોના અવયવોનો જ ધર્મ રહે છે. જેમ શ્રી, પુષ્ટિ વગેરેનો જરાક પણ ભાગ લૌકિક પદાર્થોમાં સ્થાપન કરવામાં આવે અને તેથી તે લૌકિક પદાર્થો શ્રી, પુષ્ટિ વગેરે ધર્મોવાળા છે એમ કહેવામાં આવે છે, વાસ્તવિક રીતે તો શ્રી, પુષ્ટિ વગેરે લૌકિક પદાર્થો— શક્તિઓ નથી, પણ લગવાનની જ શક્તિઓ છે; તેમ પદ્મિની વગેરે ધર્મો ગોપીજનોના જ છે, લૌકિક સ્ત્રીઓના નથી.)

સિકા ભગવતે દત્તા ઇતિ યદુક્તં તદપિ સમર્થિતમ્ । નન્વેતે જીવાઃ, ભગવાનાનન્દમયઃ, કથં વૈષમ્યા-
દ્રસોત્પત્તિરિતિ ચેત્, તત્રાહ પ્રીતૈરિતિ । તા અપિ ભગવત્સદૃશ્યો જાતાઃ, સર્વતઃ પ્રીતા ઇતિ । તાસા-
મભિનિવેશપ્રકારમાહ અન્યોન્યાવદ્વાહુભિરિતિ । તાઃ પરસ્પરમ્ આ સમન્તાદુભયતઃ વદ્મૌ વાહુ
યાસામ્ । ન તુ ભગવતા સહ ॥ ૨ ॥

ભગવાન્ પુનઃ હસ્તમળ્ડલાદ્વહિઃસ્થિતો યથા સમ્બધ્યતે, તથા સન્નિવેશમાહ રાસોત્સવઃ
સમ્પ્રવૃત્ત ઇતિ ।

રાસોત્સવઃ સમ્પ્રવૃત્તો ગોપીમળ્ડલમળિહતઃ ।

યોગેશ્વરેણ કૃષ્ણેન તાસાં મધ્યે દ્વયોર્દ્વયોઃ ।

પ્રવિષ્ટેન ગૃહીતાનાં કળ્પે સ્વનિકટં સ્ત્રિયઃ ॥ ૩ ॥

યં મન્યેરન્, નભસ્તાવદ્વિમાનશતસકુલમ્ ।

દિવૌકસાં સદારાણામૌત્સુકયાપહ્વતાત્મનામ્ ॥ ૪ ॥

આવા પ્રકારનાં—રત જેવાં—ગોપીજનોથી વિંટળાયલા ભગવાન્ છે. ભગવાન્ પોતે નાયકમણિ છે, અને આ બધાં ગોપીજનો ભગવાનને યોગ્ય મણિઓ છે. (જેમ કંકણો વગેરે આભરણોમાં રહેલાં રત્નો ચક્રચક્રાટકો પોતાના અસાધારણ ધર્મોથી કંકણો વગેરે આભૂષણોમાં પણ પોતાનો ચક્રચક્રાટક પ્રકટ કરે છે, તેમ સ્ત્રીઓના રત્નરૂપી આ ગોપીજનો પણ ભગવાનમાં પોતાના અસાધારણ ધર્મો પ્રકટ કરે છે.) એક રસને માટે ભગવાન્ અને ગોપીજનો એક ધીજની સાથે મળ્યાં છે. આ પ્રમાણે જ્યારે કીડાને માટે—અર્થાત્ કામને માટે—ભગવાન્ ગોપીજનોની સાથે મળ્યા છે એમ જે કહેવામાં આવ્યું તે ઉપરથી ‘રસ પ્રકટ કરવાને માટે શુદ્ધસિક્ષાઓ કામે ભગવાનને આપી’ એમ જે પહેલાં કહેવામાં આવ્યું છે તેનું પણ સમર્થન થઈ ગયું.

શંકાઃ—અરે! આ ગોપીજનો તો જીવ છે, જ્યારે ભગવાન્ આનન્દમય છે, તેથી તે બે વચ્ચે સરખાપણું ન હોવાથી રસની ઉત્પત્તિ શી રીતે થઈ શકે ?

સમાધાનઃ—ઉપરની શંકાનું સમાધાન કરતાં શુકદેવજી કહે છે કે પ્રીતૈઃ. તે ગોપીજનો પણ ભગવાનના જેવાં જ થએલાં હતાં; (અર્થાત્ પ્રેમ એ આનન્દનો ધર્મ હોવાથી ગોપીજનો આનન્દરૂપ—ભગવદ્રૂપ—થયાં); એટલે ગાંધી રીતે તે પ્રસન્ન થએલાં હતાં.

ગોપીજનોની આસક્તિ કેવા પ્રકારની હતી તે દર્શાવતાં શુકદેવજી કહે છે કે અન્યોન્યાવદ્વાહુભિઃ. ગોપીજનોએ પરસ્પર સંપૂર્ણ રીતે બન્ને બાજુએ હાથ ગ્રાહ્યા હતા, ભગવાનની સાથે હાથ ગ્રાહ્યો ન હતો. ૨

ભગવાન્ તો ગોપીજનોના હસ્તમંડલની બહાર ઉભા રહીને જે પ્રકારે તેમના સંબંધમાં આવે તે પ્રકારે ઉભા એમ રાસોત્સવઃ સમ્પ્રવૃત્તઃ ઇત્યાદિ શ્લોકમાં (ગૃહીતાનાં કળ્પે એ ભાગ સુધીમાં) શુકદેવજી કહે છે.

ગોપીજનોના મંડળોથી શોભા પામતો રાસોત્સવ યોગેશ્વર કૃષ્ણે શરૂ કર્યોઃ બે બે ગોપીજનો વચ્ચે યોગેશ્વર કૃષ્ણે પ્રવેશ કર્યો, ગળામાંથી તેમને પકડ્યાં, અને ગોપીજનોએ ભગવાન્ પોતાની પાસે જ છે એમ માન્યું. તે સમયે પોતાની સ્ત્રીઓ સાથે આવેલા અને જેમની પુદ્ગિ ઉત્સુકતાથી હરાઈ ગઈ હતી એવા દેવોનાં સંકડો વિમાનોથી આકાશ ભરાઈ ગયું હતું. ૩-૪

સર્વેષામેવ ગુણભાવાત્ રસપ્રાધાન્યાત્ રાસોત્સવ એવ સમ્યક્ પ્રવૃત્તઃ । ઉત્સવો નામ મનસઃ સર્વવિસ્મારક આહ્વાદઃ । ઉત્સવત્વસમ્પાદનાય સજાતીયાનેકરસોત્પાદનાર્થ વિશેષમાહ ગોપીમણ્ડલમણ્ડિત ઇતિ । ગોપીનાં મણ્ડલૈરનેકવિધૈર્મણ્ડિતઃ । ઉત્સવોડપ્યનેકવિધૈર્બ્રાહ્મણાદિમણ્ડલૈર્મણ્ડિતો ભવતિ । અત્રાપિ તુલ્યસ્વભાવા રસાર્થમેકીકૃતાઃ પૃથક્કમણ્ડલમાજઃ । તૈરપિ મણ્ડિતઃ । પોષકાશ્ચ રસાસ્તત્ ઉત્પાદિતા ઇતિ ઉત્તરોત્તરમણ્ડલૈઃ પૂર્વપૂર્વરસઃ પોષ્યત ઇતિ નાયં રસોન્યત્ર ભવિતુમર્હતિ । સમ્યક્પ્રવૃત્તિર્નિરન્તરમાવિર્ભાવઃ । નતુ કાલકર્મસ્વભાવાનાં પ્રતિબન્ધકત્વાદનેકત્ર જાયમાનો રસઃ કથમેકીભવતિ, તત્રાહ યોગેશ્વરેણેતિ । સ હિ સર્વોપાયવિત્ । સર્વવસ્તુષુ વિચમાનં ભગવદૈશ્વર્યાદિકં યોગ એવોદ્વાદયતીતિ સાધનેષુ યોગઃ પ્રધાનમ્ । તત્રૈશ્વર્યં સર્વત્રૈવ મૂલભૂતો રસ ઉત્પાદયિતું શક્યત ઇતિ સિદ્ધમેવ । કિન્નુ । કૃષ્ણોડયમિતિ । સ્વયમેવ સદાનન્દઃ । ઉદ્ભવોડમ્નિઃ સર્વત્રૈવાર્ષિં લીનં જનયિતું શક્નોતિ । તસ્ય ભગવત્કામુ સન્નિવેશપ્રકારમાહ તાસાં મધ્યે દ્વયોર્દ્વયોરિતિ । મણ્ડલીકૃતા યાવત્યો ગોપ્યઃ તાસાં દ્વયં દ્વયં ભિન્નતયા ભાવનીયમ્ । દ્વિત્વદ્વયસ્ય નૈકાધિકરણતા ભાવ્યા । અતો

રાસલીલામાં બધી જ વસ્તુઓ—કામલીલામાં આવતી ભેટવું ઇત્યાદિ વસ્તુઓ—મુખ્ય ન હોવાથી અને તેમાં રસ મુખ્ય હોવાથી રાસોત્સવનો જ સારી રીતે આરંભ થયો. ઉત્સવ એટલે બધી વસ્તુઓને ભૂલાવે એવો મનનો આનન્દ. ઉત્સવ સિદ્ધ કરવાને માટે—રાસથી ઉત્પન્ન થતો આનન્દ બીજા બધા પદાર્થો ભૂલાવી દે તેટલા માટે—એક જ ભાતનો અનેક રસ ઉત્પન્ન કરવાને માટે જે વિશિષ્ટ પ્રકાર હતો તે દર્શાવતાં શુકદેવજી કહે છે કે ગોપીમણ્ડલમણ્ડિતઃ, ગોપીજનોનાં અનેક પ્રકારનાં મંડળોથી શીલા પામતો રાસોત્સવ. ઉત્સવ પણ અનેક પ્રકારનાં પ્રાણુ વગેરેનાં મંડળોથી શીલા પામે છે. અહીં રાસમાં પણ સરખા સ્વભાવવાળાં ગોપીજનોને રસને માટે એકલાં કરવામાં આવ્યાં હતાં અને તેમને જુદાં જુદાં મંડળો બનાવ્યાં; આ મંડળોથી પણ રાસોત્સવ શીલતો હતો. રાસોત્સવને પોષણ આપનારા રસો પણ રાસોત્સવમાંથી જ ઉત્પન્ન કરવામાં આવ્યા હતા, એટલે ઉત્તરોત્તર ધણુવાળાં મંડળોથી પૂર્વ પૂર્વ ધણુવાળા રસનું પોષણ થાય છે, તેથી આ રસ બીજે કોઈ સ્થળે હોઈ શકતો નથી. રાસોત્સવની સારી પ્રવૃત્તિ એટલે નિરન્તર આવિર્ભાવ.

અરે! કાળ, કર્મ અને સ્વભાવ એ ત્રણ પ્રતિબન્ધ કરનારાં હોવાથી અનેક સ્થળે ઉત્પન્ન થતો રસ કેવી રીતે એક થઈ શકે? આ શંકાનું સમાધાન કરતાં શુકદેવજી કહે છે કે યોગેશ્વરેણ. યોગેશ્વર ભગવાન્ તો ખરેખર બધા ઉપાયો બહુનારા છે. બધી વસ્તુઓમાં રહેલા ભગવાનના એશ્વર્ય વગેરે ધર્મોને કૃત યોગ જ પ્રકટ કરે છે, એટલે બધાં સાધનોમાં યોગ મુખ્ય છે. યોગમાં પણ બધાય સ્થળમાં રહેતો મૂળ રસ એશ્વર્યમાં ઉત્પન્ન કરી શકાય છે એ વાત તો સિદ્ધ જ છે. વળી, આ—યોગેશ્વર ભગવાન્—તો કૃષ્ણ છે, પોતે જ સદાનન્દ છે. પ્રકટેલો અગ્નિ સર્વ સ્થળે શુભ રહેલા અગ્નિને ઉત્પન્ન કરી શકે છે. (તમન્દુતં બાલકમ્ એ પ્રલોકમાં વર્ણન કરવામાં આવેલાં કાળ, કર્મ અને સ્વભાવ એ તત્ત્વો ભગવદ્રૂપ છે, પ્રાકૃત કાળ, કર્મ અને સ્વભાવ ત્યાં નથી એમ તો પહેલાં જ કહેવામાં આવેલું છે. વળી, અગ્નિનું જે દેહાન્ત ઉપર આપવામાં આવ્યું છે તેનું કારણ છે કે તાસામાવિરમૂત્ શૌરિઃ એ બીજા પ્રલોકમાં સુબોધિનીજના આરંભમાં જ કહેવામાં આવ્યું છે કે ગોપીજનોની મધ્યમાં પણ ભગવાન્ ‘કૃષ્ણ જ શ્યા’, અને આ પ્રમાણે કહેવાનું રહસ્ય છે કે ભગવાને ગોપીજનોની અંદર પોતાનો આનન્દ સ્થાપ્યો.)

ભગવાન્ ગોપીજનોની મધ્યમાં કેવી રીતે ઉભા રહ્યા તે દર્શાવતાં શુકદેવજી કહે છે કે તાસાં મધ્યે દ્વયોર્દ્વયોઃ. મંડળાકારે ઉભાં રહેલાં જેટલાં ગોપીજનો હતાં તેમાંનાં બધાં ગોપીજનોનું યુથ ભિન્ન છે એમ બહુવું. બધાં ગોપીજનોનાં બે યુથોમાં એક ભગવાન્ છે એમ ન માનવું. (બે ગોપીજનોની ભાવના કરીને શ્રીકૃષ્ણની ભાવના કરવી, પછીથી ફરી બે ગોપીજનોની ભાવના કરીને શ્રીકૃષ્ણની ભાવના કરવી. આ પ્રમાણે ભાવના કરવાથી બધાં ગોપીજનોની એક યાત્રુએ ભગવાન્ ઉભા રહેલા હોય છે અને તેમની

મળહલમધ્યે યત્ર હસ્તદ્વયપ્રન્યિસ્તત્ર ભગવદુદરં યથા ભવતિ તથા ભગવાનુત્થિતો જાતઃ । તથોદ્રતસ્યો-
ભયત્ર સમ્બન્ધમાહ દ્વયોદ્વયોર્મધ્યે પ્રવિષ્ટેન ભગવતા કળ્પે ગૃહીતાનામિતિ । હસ્તદ્વયેન પાર્શ્વસ્થિ-
તયોઃ કળ્પે ગ્રહણમ્ । एवं षोडशगोपिकानामष्ट कृष्णा भवन्ति । अन्यथा रसाभासः स्यात् । कृष्ण-
द्वैविध्यप्रतीतेः । इममेवार्थमाह स्वनिकटं स्त्रियः यं मन्येरन्निति । स्वस्यैव निकटे, न त्वन्यासाम् ।
स्वसन्मुखस्थितगोपिकाकण्ठालिङ्गितभगवद्दर्शनमपि भगवदिच्छया तासां न जायत इति । प्रयोजनार्थं
हि रूपकरणम् । तदर्धसङ्ख्यैव प्रयोजनं भवतीति न समसङ्ख्या मृग्या । ‘यावतीर्गोपयोपित’ इत्यમે
समસજ્ઞાં ભગવતો વક્ષ્યતિ । યત્પુનઃ કૈશ્ચિદુક્તં ‘અજ્ઞાનામજ્ઞાનામન્તરે માધવઃ’ ઇતિ, તત્રાપિ સવિ-

સાથે ગોપીજન ક્રીડા કરે છે; જ્યારે ભગવાનની ડાબી બાજુએ એક ગોપીજન ઉભેલાં છે અને તેમની સાથે ભગવાન ક્રીડા કરે છે, જમણી બાજુએ પણ એક ગોપીજન ઉભેલાં છે અને તેમની સાથે ભગવાન ક્રીડા કરે છે. આ પ્રમાણે ભગવાનનું એક સ્વરૂપ બે ગોપીજનો સાથે ક્રીડા કરે છે. બે ગોપીજનોના યૂથમાં ભગવાનનું એક સ્વરૂપ હોય છે; બીજાં બે ગોપીજનોના યૂથમાં ભગવાનનું બીજું સ્વરૂપ હોય છે. તેથી એક ગોપીજનની ડાબી બાજુએ અને બીજાં ગોપીજનની જમણી બાજુએ ભગવાન ઉભા રહેલા છે. શ્રીમહાપ્રભુજી આજ્ઞા કરે છે કે બપુએ ગોપીજનોનાં યૂથો ભિન્ન ભિન્ન છે એમ ભાવના કરવી. આ ઉપરથી સ્પષ્ટ જણાય છે કે જપ વગેરે કરતી વખતે હૃદયમાં જ આ પ્રકારના સ્વરૂપનું સ્મરણ કરવું.)

તેથી ગોપીજનોના મંડળમાં જ્યાં બે હાથ બેડાએલા રહે છે ત્યાં ભગવાનનું ઉદર—પેટ—આવે તેવી રીતે ભગવાન ઉભા થયા. આ પ્રકારે પ્રકટ થએલા ભગવાનનો બંને બાજુએ સંબંધ થયો એમ દર્શાવતાં શુકદેવજી કહે છે કે બપુએ ગોપીજનોની વચમાં દાખલ થઈને ભગવાને ગોપીજનોને કંઠમાં પકડ્યાં; અર્થાત્ ભગવાને પોતાના બે હાથ વતી પાસે ઉભેલાં બે ગોપીજનોને જળામાંથી પકડ્યાં. આ પ્રમાણે સોળ ગોપિકાઓની વચમાં આઠ કૃષ્ણ પ્રકટ થયા. આ પ્રમાણે જો ન માનીએ, અને એમ માનીએ કે સોળ ગોપીજનોના મંડળમાં સોળ કૃષ્ણ છે અથવા ચાર કૃષ્ણ છે, તો રસાભાસ થઈ નય, કારણ કે કૃષ્ણ બે પ્રકારના જણાય. (જ્યારે સોળ કૃષ્ણ હોય તો એક જ ગોપીજનની બે બાજુએ ભગવાન પ્રકટ થાય, અને ભગવાનનાં બે સ્વરૂપોની સાથે એક ગોપીજનનો સંબંધ થતાં રસાભાસ થાય. આ પ્રમાણે સોળ ગોપીજનોના મંડળમાં સોળ કૃષ્ણ એ પક્ષનું બંડન કરવામાં આવ્યું. હવે સોળ ગોપીજનોના મંડળમાં ચાર કૃષ્ણ પ્રકટ થયા એ બીજા પક્ષનું બંડન કરવામાં આવે છે.) આ જ અર્થ—સોળ ગોપીજનોના મંડળમાં આઠ કૃષ્ણ પ્રકટ થયા એ અર્થ—શુકદેવજી સ્વનિકટં સ્ત્રિયઃ યં મન્યેરન્ એ શબ્દોમાં કહે છે. બધાં ગોપીજનોએ ભગવાન પોતાની પાસે જ છે, બીજાની પાસે નથી, એમ માન્યું. (બે સોળ ગોપીજનોના મંડળમાં ચાર કૃષ્ણ પ્રકટ થાય તો સોળ ગોપીજનોમાંથી આઠ ગોપીજનોને ભગવાનની સાથે સંબંધ થાય નહિ, અને તેથી મૂળ શ્લોકમાં જે એમ કહેવામાં આવ્યું છે કે ગોપીજનોએ—બપુએ ગોપીજનોનાં દરેક યૂથે—એમ માન્યું કે ભગવાન અમારી પાસે છે, બીજાની પાસે નથી, તે વાતને વિરોધ આવે છે. માટે મૂળ શ્લોકની સાથેનો વિરોધ દૂર કરવાને માટે આપણે અવશ્ય માનવું બેઠવું કે સોળ ગોપીજનોના મંડળમાં આઠ કૃષ્ણ પ્રકટ થયા છે એ પક્ષ યોગ્ય છે.) (સોળ ગોપીજનોનું એક મંડળ હોય છે. એવાં અનેક મંડળો છે. તેમાં સોળ ગોપીજનો ભગવાનની કળાડૂપ છે. આ સોળ કળાડૂપી ગોપીજનો સાથે શ્રીવૃન્દાવનચન્દ્ર ભગવાન પ્રકટ થયા છે. આ કારણથી જ સોળ જ ગોપીજનોની ગણના કરવામાં આવી છે, અને તેટલાં જ ગોપીજનોનું એક મંડળ થાય છે એમ વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. દશમસ્કન્ધના તામસ પ્રકરણમાં અગ્નીઆરમા અધ્યાયમાં વૃન્દાવન જવાને પ્રસંગે ગોપવૃદ્ધઃ ઇત્યાદિ દસમા શ્લોકથી માંડીને તે રામમાધવયોર્નૃપ એ પચીસમા શ્લોક સુધીના સોળ શ્લોકોની સોળ સંખ્યા સૂચવે છે કે સોળ કળાથી પૂર્ણ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ વૃન્દાવનના ચન્દ્ર તરીકે શોભી રહ્યા છે. અહીં કૃળપ્રકરણમાં જે કહેવામાં આવ્યું કે સોળ ગોપીજનોનું એક મંડળ થાય છે તે ઉપર જણાવેલી વૃન્દાવનચન્દ્રની ભાવનાને વધારે સ્પષ્ટ કરે છે.)

સર્ગઃ પાઠો જ્ઞેયઃ । દ્વિવચને बहुवचनप्रयोगश्च । अन्यदेव वा तन्मण्डलं, न भागवतोक्तम् । मध्ये वेणुनादस्योक्तत्वात् । अत्र तु रसार्थे नृत्यमिति । गानार्थमपेक्षायामपि देवैरेव तत्सिद्धिः । 'मध्ये मणीनां हैमाना'मित्यत्र तु दर्शनार्थमुक्तत्वाद् गोपिकानां देवानां च दर्शनं तथैवेति नानुपपन्नं किञ्चित् ।

પોતાની સામે ઉભેલાં ખીજાં ગોપીજનોના ગણે વળગેલા ભગવાનનાં દર્શન પણ ભગવાનની ઇચ્છાથી ગોપીજનોને થયાં નહિ. અસુક પ્રયોજનને માટે ભગવાન્ પોતાનું સ્વરૂપ પ્રકટ કરે છે. આ પ્રયોજન અડધી સંખ્યાથી—આઠથી—જ સિદ્ધ થઈ જાય છે એટલે સોળ ગોપીજનોના જેટલી કૃષ્ણની સોળ સંખ્યાની અહીં જરૂર રહેતી નથી. યાવતીર્ગોપયોષિતઃ (ભાગ. ૧૦. ૩૦. ૨૦), જેટલાં ગોપીજનો તેટલાં ભગવાનનાં સ્વરૂપ, એ પ્રમાણે આગળ ગોપીજનોના જેટલી જ ભગવાનના સ્વરૂપોની સંખ્યા શુકદેવજી કહેશે.

(ભલે, અહીં ભગવાનના સ્વરૂપની આઠ સંખ્યા હો; પરંતુ ભક્તોને જે પ્રત્યક્ષ થાય છે તે પ્રમાણ હોવાથી અને બિલ્વમંગલને ગોપીજનોના જેટલાં જ ભગવાનનાં સ્વરૂપોનું દર્શન થવાથી સોળ ગોપીજનોના મંડળમાં ભગવાનનાં આઠ જ સ્વરૂપ હોય છે એમ નિશ્ચયથી શી રીતે કહી શકાય ? આ શંકાનું સમાધાન કરતાં શ્રીમહાપ્રભુજી આસા કરે કે) કેટલાક જે કહે છે કે અક્ષનામક્ષનામન્તરે માધવઃ—દરેક ગોપીજનની પછી કૃષ્ણ છે—તેમાં પણ વિસર્ગવાળો પાઠ બાણવો. (કારણ કે સમય જતાં મૂળ પાઠમાં ફેરફાર થએલો લાગે છે, અર્થાત્ અક્ષના અક્ષના અન્તરે માધવઃ એમ ખરો પાઠ હોવો જોઈએ. અહીં અક્ષનાઃ એ જે બહુવચનનો પ્રયોગ કરવામાં આવ્યો છે તે મહત્ત્વ દર્શાવવાને માટે છે, ખરી રીતે તે દ્વિવચનના અર્થમાં છે: એટલે તેનો અર્થ એ થાય કે બપ્પે ગોપીજનોની વચમાં કૃષ્ણ છે.) દ્વિવચનને બદલે બહુવચનનો પ્રયોગ કરવામાં આવેલો છે, અથવા તો પ્રલોકનો અચલિત પાઠ પ્રમાણ તરીકે સ્વીકારીએ તો ગોપીજનોનું અને ભગવાનનું તે રાસમંડળ બુદ્ધુ જ છે, ભાગવતમાં વર્ણવવામાં આવ્યું છે તે નહિ, કારણ કે વચમાં વેણુનાદનું વર્ણન છે. અહીં તો—ભગવાનના રાસમંડળમાં તો—રસને માટે નૃત્ય છે એટલે વેણુનાદનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું નથી. ગાનને માટે વેણુનાદની જો જરૂર પડે તો પણ દેવો જ ગાન સિદ્ધ કરશે, એટલે વેણુનાદની આવશ્યકતા રહેતી નથી.

(આ અધ્યાયના વીસમા પ્રલોકમાં એમ કહેવામાં આવે છે કે જેટલાં ગોપીજનો તેટલાં જ ભગવાનનાં સ્વરૂપો, અર્થાત્ ગોપીજનોના જેટલી જ ભગવાનનાં સ્વરૂપોની સંખ્યા છે. વળી સાતમા પ્રલોકમાં એમ કહેવામાં આવે છે કે 'જેમ સુવર્ણના મણિઓની વચમાં મોટો મરકતમણિ શોભે છે તેમ ગોપીજનોની વચમાં ભગવાન્ શોભતા હતા'. અર્થાત્ બહુ ગોપીઓની વચમાં ભગવાનનું એક જ સ્વરૂપ નૃત્ય કરે છે. પહેલાં જે કહેવામાં આવ્યું કે બપ્પે ગોપીજનો વચ્ચે ભગવાનનું એક સ્વરૂપ છે તેનાથી ઉપર જણાવેલી બાબત વિરુદ્ધ છે; તો તે વિરોધ કેવી રીતે દૂર થઈ શકે ? આનું સમાધાન કરતાં શ્રીમહાપ્રભુજી આસા કરે છે કે) મધ્યે મળીનાં હૈમાનામ્ એ સાતમા પ્રલોકમાં જે વર્ણન આપવામાં આવ્યું છે તે દર્શનને માટે આપવામાં આવેલું છે. દેવોએ અને ગન્ધર્વોએ ગોપીજનોને તે પ્રકારે જ જોયાં એટલે તેમાં કોઈ અઘટિત નથી. (જેમ અહીં પણ ભગવદ્વિચ્છને લીધે સામે ઉભેલાં ગોપીજનને કંઠે વળગેલા ભગવાનનાં દર્શન થતાં નથી, તેમ યાવતીર્ગોપયોષિતઃ એ વીસમા પ્રલોકમાં દેવોને ગોપીજનોના જેટલાં જ ભગવાનનાં સ્વરૂપોનાં દર્શન થયાં; તેથી કરીને આ પ્રલોકમાં વર્ણવેલા રાસક્રીડામાં પણ તેટલી જ—ગોપીજનોના જેટલી જ—ભગવાનના સ્વરૂપોની સંખ્યા જોઈએ એમ સિદ્ધ થતું નથી. પહેલાં જે પ્રકારે ભગવાને ગોપીજનોના મંડળમાં રૂપ ધારણ કરીને પ્રવેશ કર્યો તે પ્રમાણે શુકદેવજીએ આ પ્રલોકમાં ભગવાનનાં બહુ સ્વરૂપોનું વર્ણન કર્યું. મધ્યે મળીનામ્ એ સાતમા પ્રલોકમાં જે પ્રકારે દેવોને ભગવાનનાં અને ગોપીજનોનાં દર્શન થયાં—બહુ ગોપીજનોની વચમાં એક જ ભગવાન્ નૃત્ય કરે છે એ પ્રમાણે દર્શન થયાં—તે જ પ્રકારે શુકદેવજીએ તે પ્રલોકમાં વર્ણન કર્યું છે: એટલે આ પ્રલોક અને ખીજા પ્રલોકો વચ્ચે કોઈ બાતનો વિરોધ રહેતો નથી. સાતમા પ્રલોકમાં એમ કહેવામાં આવ્યું છે કે જેમ સુવર્ણના

एवं रसार्थं सर्वसामर्थ्यामुक्तायां स रसः प्रादुर्भूतः सर्वेषां भविष्यतीति देवादयः सर्वे अ किकृद्भान-
 युक्ता दर्शनार्थमागता इत्याह नभस्तावदिति । तावन्नभो विमानशतसङ्कुलमासीत् । ण्डपे हि
 नृत्यं रसजनकम् । अन्यथोपरि वैचित्र्यं न स्यात् । तदर्थमपि विमानशतेन सङ्कुलम् । रसोत्पा-
 दनार्थं स्त्रियः पुरुषाश्च सम्बद्धाः नानाबन्धयुक्ताः चित्रे स्थाप्यन्ते तदर्थं भगवता चित्रप्रायाः
 स्थापिताः । अत एवाग्रे 'औत्सुक्यापहृतात्मनाम्' इति वक्ष्यति । खलीलार्थं सर्वं तथा एयतीति न
 औत्सुक्येनान्यथासिद्धिः । तासां रसग्रहणार्थमागमनम्, भगवदिच्छा तु चित्रार्थम् । अनस्थितान्
 तत्सम्बन्धिनो वर्णयति दिवौकसामिति । स्वर्ग एव स्थानं येषाम् । सदाराणामिति ते भावान्तर-
 व्युदासार्थम् । स्त्रीणामुपसर्जनत्वं तासां भावार्थम् । स्वर्गस्थिता रसाभिज्ञा रसयोग्याश्च वन्तीति ।
 नन्वीश्वरलीला न द्रष्टव्येति कथं तेषां दर्शनार्थं प्रवृत्तिः, तत्राह औत्सुक्यापहृतात्मनाः । औत्सु-
 क्येन विचाररहितलीलाक्षिप्तमनसा अपहृत आत्मा स्वरूपं बुद्धिर्वा येषाम् । अ स्वधर्मादेव
 प्रवृत्ताः, न तु भगवद्धर्मं विचारितवन्तः ॥ ४ ॥

મહિઓની વચમાં મોટો મરકતમહિ શોભે છે તેમ ગોપીજનોની વચમાં ભગવાન્ શોભે દેવોએ તો
 ચારે બાજુ ઉભાં રહેલાં ગોપીજનોનાં જ દર્શન કર્યાં, પણ તેમની કોઈ પણ અંતરંગ લીલ દર્શન કર્યાં
 નથી એમ સિદ્ધ થાય છે.)

આ પ્રમાણે રસ પ્રકટ કરવાને માટે સર્વ સામગ્રી વર્ણવવામાં આવી. આ પછી મર્મી તૈયાર
 ધર્તાં તે અલૌકિક રસ ધર્તાં યને (પોતાના અધિકાર પ્રમાણે) પ્રકટ થશે તેથી અલૌકિક નવાળા દેવો
 વગેરે સર્વે ભગવાનનાં દર્શન કરવાને માટે આવ્યા એમ શુકદેવેજી નમસ્તાવત્ એ શબ્દે કહે છે. તે
 સમયે આકાશ સેંકડો વિમાનોથી ભરાઈ ગયું. મંડપમાં નૃત્ય કરવામાં આવે તો તે ખરેખર રસ ઉત્પન્ન
 કરે છે. જે આકાશ વિમાનોથી ભરાઈ ગયેલું ન હોત તો ઉપર વિચિત્રતા જણાત નહિ. િ વિચિત્રતા
 સિદ્ધ કરવાને માટે પણ (દેવોએ આવીને) આકાશને સેંકડો વિમાનોથી ભરી દીધું. જે રસ ઉત્પન્ન
 કરવાને માટે સ્ત્રીઓ અને પુરુષો અનેક પ્રકારના બન્ધ સાથે ચિત્રમાં ભેડાયેલાં ચીતરવાન આવે છે તેમ
 રાસક્રીડામાં પણ રસ પ્રકટ કરવાને માટે ભગવાને દેવોને લગભગ ચિત્રના જેવા બનાવી ષ્ટા. આ જ
 કારણથી શુકદેવેજી આગળ કહેશે કે ઔત્સુક્યાપહૃતાત્મનામ્. (અરે ! ઉત્સુકતાથી ભગવાનનાં
 દર્શન થાય છે, તો પછી તેનાથી—ઉત્સુકતાથી—દેવોના આત્મા શી રીતે હરાઈ ગયા ? શંકાનું સમા-
 ધાન કરતાં શ્રીમહાપ્રભુજી આજ્ઞા કરે છે કે) ભગવાન્ પોતાની લીલાને માટે સર્વને તે તે કારે પ્રેરે છે,
 એટલે દેવોની ઉત્સુકતાથી અન્યથા સિદ્ધિ નથી, અર્થાત્ દેવોમાં ઉત્સુકતા હુતી છતાં પ તેઓ દોડીને
 ભગવાનની પાસે આવી શક્યા નહિ. દેવો તો ગોપીજનોના રસનું ગ્રહણ કરવાને માટે યા છે, પણ
 ભગવાનની ઇચ્છા તો તેમને ચિત્ર જેવા બનાવી દેવાની છે.

હવે શુકદેવેજી દિવૌકસામ્ એ પદવડે વિમાનોમાં ઝેડેલા મિથુનરસના સંગંધવા દેવોનું વર્ણન
 કરે છે. દેવો દિવૌકસ કહેવાય છે, કારણ કે સ્વર્ગમાં જ તેમનું સ્થાન છે. દેવો પોતા સ્ત્રીઓ સાથે
 આવ્યા છે એમ કહેવાનું તાત્પર્ય એ કે દેવોને ખીજે કોઈ ભાવ નથી. સદારાણામ્ એ દેવોમાં સ્ત્રીઓ
 ગૌણ અને છે; તેનું તાત્પર્ય એ કે દેવોને ગોપીજનોનો ભાવ છે. અર્થાત્ સ્વર્ગમાં રહેનાર સ બાહુનારા
 અને રસને યોગ્ય હોય છે.

અરે ! ઈશ્વરની લીલાનાં દર્શન કરવાં જોઈએ નહિ, તો પછી ભગવહ્લીલાનાં દર્શન માટે દેવો
 કેમ આવ્યા ? આ શંકાનું સમાધાન કરતાં શુકદેવેજી કહે છે કે ઔત્સુક્યાપહૃતાત્મનામ્ સુકતાથી—
 વિચાર વિના લીલાથી ખેંચાએલા મનથી—હરાઈ ગયો છે આત્મા—સ્વરૂપ અથવા બુદ્ધિ- પ્રેમનો એવા
 દેવો. (ઉત્સુકતાથી દેવોનું મન વિચાર વિનાનું બન્યું હતું અને લીલાથી ખેંચાએલું હતું. પ્રેમને તેમનો
 આત્મા—સ્વરૂપ અથવા બુદ્ધિ—હરાઈ ગયો.) તેથી દેવો પોતાના ધર્મથી જ ભગવહ્લીલા દર્શન કરવા
 આવ્યા છે, તેમણે કાંઈ ભગવદ્ધર્મનો વિચાર કર્યો નથી. ૪

તતો નૃત્યારમ્ભે યદ્ ભાવ્યં તજ્ઞાતમિત્યાહ તત્ત્વ ઇતિ ।

તતો દુન્દુભયો નેદુર્નિપેતુઃ પુષ્પવૃષ્ટયઃ ।

જગુર્ગન્ધર્વપતયઃ સસ્ત્રીકાસ્તદ્યશોઽમલમ્ ॥ ૫ ॥

આદૌ દુન્દુભિવાદનમ્ । 'પરમા વા एषा वाग् या दुन्दुभौ' इति श्रुतेः । ततः प्रथमतः पुष्प-
वृष्टिर्मङ्गलार्था । पुष्पाञ्जलिः प्रसिद्धः । आगतो रसः तदधिष्ठाता वा पूज्यत इति । नानाविधानां
पुष्पाणां भिन्ना वृष्टय इति बहुवचनम् । ततो गानं साधारणं जातमित्याह जगुर्गन्धर्वपतय इति ।
भगवान् श्रोष्यतीति उत्तमैरेव गानम् । गन्धर्वपतयो विश्वावसुप्रभृतयः । ते ह्यधिकारिण इति नटा-
नामिव तेषां दर्शनं न दोषाय । अन्यथा भगवद्वस्तस्यितेन्द्रादीनामपि दोषत्वं स्यात् । 'अर्थद्रव्यविरो-
धेऽर्थो बलीयान्' इति न्यायात् । तथापि तेषामन्यथाबुद्धिः सम्भाव्येतेति विशेषणमाह सस्त्रीका
इति । वैषयिकदोषव्यावृत्त्यर्थमाह अमलं तद्यज्ञ इति । तद्धि मलनिवर्तकम् । अतो न तासां तेषां
वा तत्कालोपयोगिपदार्थादतिरिक्तो भाव उत्पद्यते ॥ ५ ॥

પછીથી નૃત્યના આરંભમાં જે થવાનું તે થયું એમ તત્તઃ ઇત્યાદિ ઋલોકમાં શુકદેવેણ કહે છે.

પછી દુન્દુભિઓનો નાદ થયો, પુષ્પવૃષ્ટિઓ થઈ, સ્ત્રીઓની સાથે

ગન્ધર્વપતિઓએ ભગવાનના નિર્મલ યશનું ગાન કર્યું. ૫

શરૂઆતમાં દુન્દુભિ વાચ્યાં, કારણ કે શ્રુતિ કહે છે કે 'દુન્દુભિમાં જે વાણી છે તે શ્રેષ્ઠ છે'. પછી
પહેલાં મંગલને માટે પુષ્પની વૃષ્ટિ થઈ. પુષ્પાંજલિનો અર્થ તો જાણીતો છે; અર્થાત્ પ્રકટ થતા રસનું
અથવા તેના અધિષ્ઠાતા દેવનું પૂજન કરવામાં આવે છે એ ભાવથી પુષ્પવૃષ્ટિ થઈ. અનેક પ્રકારનાં પુષ્પોની
બુદી બુદી વૃષ્ટિઓ થઈ, એટલે ઋલોકમાં 'વૃષ્ટયઃ એ પ્રમાણે બહુવચન વાપરવામાં આવેલું છે. પછીથી
ગદ્યાંએ ગાન કરવા માંડ્યું એમ જગુર્ગન્ધર્વપતયઃ એ શબ્દોમાં શુકદેવેણ કહે છે. ભગવાન શ્રવણ કરશે
એ હેતુથી ઉત્તમ ગન્ધર્વોએ જ ગાન કર્યું. વિશ્વાવસુ વગેરે ગન્ધર્વપતિઓ છે. તે જ ઉત્તમ ગન્ધર્વો ગાનના
પરેપરા અધિકારીઓ છે, એટલે જેમ નાચનારી સ્ત્રીને શિક્ષણ આપનારા પુરુષો તે સ્ત્રીનો નાચ બુદે
તેમાં દોષ નથી, તેમ આ અધિકારી ઉત્તમ ગન્ધર્વો પણ ભગવાનની લીલાનાં દર્શન કરે તેમાં દોષ નથી.
આ પ્રમાણે જે ન માનીએ તો ભગવાનના હસ્તમાં રહેલા ઇન્દ્ર વગેરે દેવોને પણ દોષ પ્રાપ્ત થાય. (જેમ
વિશ્વાવસુ વગેરે ઉત્તમ ગન્ધર્વો નટોની માફક ભગવાનની બધી જ લીલાઓમાં ઉપયોગી છે અને સાધારણ
નટોથી ભિન્ન છે, તેમ ભગવાનનું એકાન્તમાં યેસનું વગેરે ગદ્યાં બાબતોમાં ઉપયોગી જે ક્રિયાશક્તિ તે
ક્રિયાશક્તિવાળા ઇન્દ્ર વગેરે પણ દિશાઓના પાલકોથી—ઇન્દ્ર વગેરે દેવોથી—ભિન્ન છે. તે તો ભગવાનના
બુજ્જદ્વડ ઉપર જ આધાર રાખે છે. ભગવાનના બુજ્જદ્વડ રસરૂપ હોવાથી જેમનામાં રસાત્મક ક્રિયાશક્તિ
મુખ્ય છે તેઓ જ ત્યાં રહે તે યોગ્ય છે.) 'અર્થ અને દ્રવ્યના વિરોધમાં અર્થ બળવાન છે' (નૈમિનિસૂત્ર
૬. ૩. ૩૯) એ મીમાંસાના ન્યાયથી પણ સિદ્ધ થાય છે કે ગન્ધર્વો ભગવદ્લીલાનાં દર્શન કરે છે તેમાં દોષ
નથી. છતાં પણ તેમને કદાચિત્ (મર્યાદામાર્ગે વગેરેની રીત અનુસરીને) ખીજા પ્રકારની બુદ્ધિ થાય; તેથી
શુકદેવેણ સસ્ત્રીકાઃ એ પ્રમાણે વિશેષણ મૂકે છે. (આ વિશેષણ મૂકવાનું રહસ્ય આ પ્રમાણે છે. ગન્ધર્વો
પોતે જેમ ભગવદ્લીલાનાં દર્શન કરે છે તેમ પોતાની સ્ત્રીઓ પણ ભગવાનનાં દર્શન ભલે કરે, અને તેમનો
ઉપયોગ ભગવદ્લીલામાં ભલે થાય. આ પ્રમાણેનો ભાવ ગન્ધર્વોને રહુકરે છે, તેથી તેઓ ભક્તિમાર્ગીય છે,
એટલે મર્યાદામાર્ગને અનુસરીને તેમની બુદ્ધિ ફરશે નહિ.)

(ગન્ધર્વો ભગવદ્લીલાનાં ન્યાયે દર્શન કરે ત્યારે કોઈ પણ પ્રકારનો દોષ ઉત્પન્ન થતો નથી એમ
સિદ્ધ કરવામાં આવ્યું; છતાં પણ પોતાની સ્ત્રીઓ વિષે ગન્ધર્વોનો કામ ઉત્પન્ન થશે, તો) તે વિષયસંબંધી
દોષ દૂર કરવાને માટે શુકદેવેણ કહે છે કે અમલં તદ્યજ્ઞઃ; તેમણે તો ભગવાનના અમલ યશનું ગાન કર્યું.
ભગવાનનો યજ્ઞ મળને દૂર કરનારો છે. તેથી ગન્ધર્વની સ્ત્રીઓને અને ગન્ધર્વોને તે સમયે ઉપયોગી
પદાર્થથી ખીજે ભાવ ઉત્પન્ન થતો નથી. (ગન્ધર્વ સ્ત્રીઓને પોતાના પતિ વિષે કામભાવ ઉત્પન્ન થતો નથી,
તેમ જ ગન્ધર્વોને પણ ભગવાનના પરિકર વિષે તથા પોતાની સ્ત્રીઓ વિષે કામભાવ ઉત્પન્ન થતો નથી.) ૫

एवं बाह्यगीतवाद्यादिकमुक्त्वा नृत्यमध्ये रसोपयोगिवादित्राप्याह वलयानामिति ।

वलयानां नूपुराणां किङ्किणीनां च योषिताम् ।

सप्रियाणामभूत् शब्दस्तुमुलो रासमण्डले ॥ ६ ॥

સ્થાનત્રયે હિ વાદિત્રાપ્યપેક્ષ્યન્તે નીચસ્થાને भूमाविव मध्ये उपरि च । तथैव तालभेदाः । अतोऽत्रापि उपरि वलयानां शब्दः । अधो नूपुराणाम् । मध्ये किङ्किणीनाम् । अन्योन्याबद्धवाहव एव मध्ये मध्ये हस्तद्वयं योजयन्तीति वलयानां शब्दः । अथवाप्रे शब्दोत्पत्त्यर्थं प्रकारं वक्ष्यति 'पाद-न्यासैः' इति । सप्रियाणां कृष्णसहितानाम् । अत एव सर्वलास्यसम्पत्तिः सर्वासां भगवत्सम्बन्धा-र्थम् ; चकारात् अन्येऽपि कूजितशब्दा मुखशब्दाश्चोक्ताः । सर्व एकीभूय तुमुलो भूत्वा यथा दूरस्थानामवान्तरग्रहणं न भवति । तथा सति किं स्यात्, अत आह रासमण्डल इति । रसानां समूहमण्डले । यथानधिकारित्वेन शूद्रस्य वेदश्रवणे तदध्येतुर्मन्त्रस्य च शक्तिहासः, शूद्रे च पापसम्भवः, तथैतद्-क्तातिरिक्तानामेतच्छ्रवणेऽप्यनधिकारादस्य रसस्यालौकिकत्वादेतच्छ्रवणे मण्डले सर्वेषां रसो गच्छेत् । श्रवणे सति तदन्वेषणपरत्वं स्यात् । तत्तेषामेवानिष्टकरमिति तदेव पापरूपम् ॥ ६ ॥

આ પ્રમાણે બાહ્ય ગીત, વાદ્ય વગેરેનું વર્ણન કરીને હવે નૃત્યમાં રસને ઉપયોગી વાદિત્રોનું વલ-
યાનામ્ એ પ્રલોકમાં શુકદેવેલું વર્ણન કરે છે.

રાસમંડલમાં શ્રીકૃષ્ણસહિત ગોપીજનોના નૃત્યથી કંકણોનો, નૂપુરોનો,

અને કિંકિણીઓનો ભારે શબ્દ થઈ રહ્યો. ૬

ત્રણ સ્થાનમાં વાદિત્રોની ખરેખર જરૂર હોય છે; નીચલા સ્થાનમાં, બાણે ભૂમિ ઉપર; મધ્યમાં અને ઉપરના ભાગમાં. તે જ પ્રમાણે તાલના ભેદો હોય છે. તેથી અહીં પણ ઉપરના ભાગમાં કંકણોનો શબ્દ થયો; નીચે નૂપુરોનો શબ્દ થયો, અને મધ્યમાં કિંકિણીઓનો શબ્દ થયો. ગોપીજનો પરસ્પર હાથ ઝાલીને ઉભાં હતાં અને તેમાં વચમાં વચમાં બે હાથ મેળવતાં હતાં, એટલે કંકણોનો શબ્દ થતો હતો. અથવા તો આગળ પાદન્યાસૈઃ એ આઠગા પ્રલોકમાં શુકદેવેલું શબ્દ ઉત્પન્ન કરવાને માટે પ્રકારનું વર્ણન કરશે. સપ્રિયાણામ્ એટલે પ્રિયની સાથે, કૃષ્ણની સાથે. તેથી જ બધાં ગોપીજનોને ભગવાનની સાથે સંબંધ થાય તેટલા માટે સર્વ પ્રકારનું લાસ્ય—કોમલ નૃત્ય—સિદ્ધ થયું. (કુલીન સ્ત્રીઓને નૃત્યનો અભ્યાસ સંભવિત હોતો નથી; તેથી ગોપીજનોને જે આ પ્રકારનું નૃત્યનું જ્ઞાન થયું તે ભગવાનના પ્રતાપથી જ થયું એમ જણાય છે. આ જ તાત્પર્યથી પ્રલોકમાં સપ્રિયાણામ્ એ વિશેષણ મૂકવામાં આવ્યું છે.) પ્રલોકમાં જે ચ મૂકવામાં આવેલો છે તે ખીબા પણ કૂલ્લિત શબ્દોનું અને મુખના શબ્દોનું વર્ણન કરે છે. બધાય પ્રકારના શબ્દો એકઠા થયા અને પરિણામે અવાજ ઘણો મોટો થયો, કે જેથી દૂર ઉભા રહેલા માણસો વચમાંના શબ્દો ગ્રહણ કરી શકે નહિ.

આ પ્રમાણે થવાથી શું થાય? આ શંકાનું સમાધાન કરતાં શુકદેવેલું કહે છે કે રાસમણ્ડલે, રસોના સમૂહરૂપ રાસના મંડલમાં. જેમ શૂદ્રો વેદનું શ્રવણ કરવાને માટે અધિકારી નથી, અને છતાં જો તે વેદનું શ્રવણ કરે તો તે વેદનું અધ્યયન કરનારની અને મન્ત્રની શક્તિ નાશ પામે છે, અને શૂદ્રને પાપ લાગે છે, તેમ આ ભક્તોથી અન્ય પુરુષોનો આ શબ્દ શ્રવણ કરવામાં પણ અધિકાર નથી, અને આ રસ અલૌકિક હોવાથી, જો અનધિકારી પુરુષ તેનું શ્રવણ કરે તો મંડલમાં સર્વનો રસ આલ્યો જાય. જો અનધિકારી શ્રવણ કરે તો તે આ શબ્દને શીઘવા તૈયાર થાય, અને તેમ કરવામાં તેમને જ અનિષ્ટ થાય; અને આ અનિષ્ટ જ પાપરૂપ છે. ૬

एवं नृत्यमध्ये प्रविष्टो भगवान् गुणभावात् कदाचिन्न भासेतेत्याशङ्क्य सर्वजनीना भगवच्छोभा
वदा जातेत्याह तत्रेति ।

तत्रातिशुशुभे ताभिर्भगवान् देवकीसुतः ।

मध्ये मणीनां हैमानां महामारकतो यथा ॥ ७ ॥

स्वभावશો ભાતોડપ્યતિશયેન શુશુભે । તદુક્તં 'શક્તિભિઃ સહિતોડધિકાં શોભાં પ્રાપ્નોતિ' ઇતિ ।
કદાચિત્ સ્વત એવ શોભાં પ્રકટયેદિતિ તદ્વાવૃત્તયર્થં તાભિરિત્યુક્તમ્ । નનુ સહજશોભાયુક્તસ્ય કથં તાભિ-
રતિશોભા, તત્રાહ ભગવાનિતિ । યથા ગુણૈઃ । નનુ ગુણાઃ સર્વોત્તમાઃ, ન તથૈતા ઇતિ ચેત્, તત્રાહ
દેવકીસુત ઇતિ । ભક્ત્યા યથા દેવક્યા અપિ પુત્રો જાતઃ । સ્ત્રીણામેવોપકારાયાવિર્ભૂતઃ । અતસ્તાસ્વપિ
સ્વસામર્થ્યમેવ દત્વા શોભાં પ્રાપ્તવાન્ । સહજસ્ય કૃત્રિમૈઃ શોભા ન ભવિષ્યતીત્યાશઙ્ક્ય દૃષ્ટાન્તમાહ
મધ્યે મણીનામિતિ । મહામારકતો ગરુડોદ્ધારી સ મણિઃ સહજઃ । સુવર્ણમણયઃ કૃત્રિમાઃ । તથાપિ
તે પરિતઃ ક્ષુપ્તાઃ સહજમણિમપ્યતિશોભયન્તિ ॥ ૭ ॥

एवं पूर्वपीठिकासुक्त्वा मुख्यं नृत्यमाह पादन्यासैरिति ।

આ પ્રમાણે નૃત્યની મધ્યમાં દાખલ થએલા ભગવાન્ ગૌણ હોવાથી કદાચિત્ ન જણાય એમ શંકા
થતાં શુકદેવજી તત્ર એ પ્રલોકમાં કહે છે કે ભગવાનની શોભા તે વખતે બધાને જણાઈ.

सुवर्णना मण्डिओनी वयमां नम मोटो भरकतमण्डि शोले छे तेम

ભગવાન્ દેવકીપુત્ર શ્રીગોપીજનોની વચમાં અતિશય શોભા પામ્યા. ૭

ભગવાન્ સ્વભાવથી શોભતા હતા છતાં પણ તે વખતે વધારે શોભવા લાગ્યા. આ જ વાત 'શક્તિઓ
સાથે ભગવાન્ અધિક શોભે છે' એ શબ્દોમાં કહેવામાં આવેલી છે. ભગવાન્ કદાચિત્ પોતાની મેળે જ
શોભા પ્રકટ કરે એ શંકાને દૂર કરવાને માટે શુકદેવજીએ કહ્યું કે તામિઃ.

અરે ! ભગવાન્ તો સ્વાભાવિક રીતે જ શોભાવાળા છે, તો પછી ગોપીજનોને લીધે તે વધારે શોભા
પામ્યા એમ કેવી રીતે કહી શકાય ? આ શંકાનું સમાધાન કરતાં શુકદેવજી કહે છે કે ભગવાન્, પ્રભુ
જેમ છ શુભોને લીધે ભગવાન્ કહેવાય છે તેમ ગોપીજનોને લીધે તેમની શોભા વધે છે. અરે ! એકથે,
વીર્ય વગેરે છ શુભો તો સર્વોત્તમ છે, ન્યારે આ ગોપીજનો સર્વોત્તમ નથી—આ પ્રમાણે શંકા થતાં
શુકદેવજી કહે છે કે દેવકીસુતઃ. જેમ ભક્તિને લીધે ભગવાન્ દેવકીના પણ પુત્ર થયા. ભગવાન્ તો
સ્ત્રીઓના જ ઉપર ઉપકાર કરવાને માટે પ્રકટ થયા છે, એટલે તેમણે ગોપીજનોને પણ પોતાનું જ સામર્થ્ય
આપીને શોભા પ્રાપ્ત કરી.

જે કુદરતી રીતે શોભાયમાન છે તેની શોભા કૃત્રિમ પદાર્થોથી થશે નહિ—આ પ્રમાણે શંકા થતાં
શુકદેવજી દષ્ટાન્ત આપે છે કે મધ્યે મણીનામ્. ગરુડોદ્ધારી મોટો મરકતમણિ સ્વાભાવિક શોભાયમાન
હોય છે; સુવર્ણના મણિઓ કૃત્રિમ—બનાવટી—છે; છતાં પણ સુવર્ણના મણિઓ ન્યારે ચારે બાજુ
ગોઠવવામાં આવે છે ત્યારે તેઓ સ્વાભાવિક મણિને પણ વધારે શોભાવે છે. ૭

આ પ્રમાણે પૂર્વપીઠિકાનું વર્ણન કરીને શુકદેવજી પાદન્યાસૈઃ એ પ્રલોકમાં મુખ્ય નૃત્યનું વર્ણન
કરે છે. (ગયા પ્રલોકમાં ભગવાનને 'દેવકીસુત' કહેવામાં આવ્યા છે, તેથી તેમણે ગોપીજનોને પોતાનું
સામર્થ્ય આપીને તેમની પાસેથી શોભા મેળવી એમ સિદ્ધ થાય છે. તેથી નૃત્ય સમયે પાદન્યાસ વગેરે
જે કરવામાં આવે છે તે જ ભગવાનની શોભા વધારનારું તત્ત્વ છે એવો આ પ્રલોકનો અર્થ થાય છે.)

પાદન્યાસૈર્મુજવિધુતિભિઃ સસ્મિતૈર્મૂવિલાસૈઃ
મજ્યન્મધ્યૈશ્ચલકુચપટૈઃ કુण्डलैर्गण्डलोलैઃ ।
સ્વિચન્મુહ્યઃ કવરરશનાઽગ્રન્યયઃ કૃષ્ણવધ્વો
ગાયન્ત્યસ્તં તદ્વિત ઇવ તા મેઘચક્રે વિરેજુઃ ॥ ૮ ॥

પાદન્યાસાઃ સર્વ એવ ચારીકરણરૂપાઃ । મુજાનાં વિધુતયશ્ચ સર્વહસ્તકમેદાઃ । એકનાવય-
વેન શિષ્ટાવયવાઃ તથા સંવિધાનયુક્તા इति ज्ञेयम् । મન્દહાસસહિતાઃ સર્વ એવ કટાક્ષા ઉક્તાઃ, મૂખેદાશ્ચ,
તત્તદ્રસે હૃદયાવિષ્ટે તથૈવ ભવન્તીતિ । મજ્યન્મ મજ્જયુક્તાનિ મધ્યાનિ ઉપરિભાગપરિવર્તનાત્મકાનિ ।
રસાભિનિવિષ્ટાનાં તાસાં સર્વાવયવાતિભ્રમણેન રસ એકીભવતીતિ । પરિવર્તનાદિભિરેવ વા ચલેષુ કુચેષુ

અનેક પ્રકારે ચરણોને મૂકવાથી, હાથ હલાવવાથી, મન્દહાસ્યવાળાં
કટાક્ષો અને ભમરના વિલાસોથી, વાંકી કટિઓથી, કંપતા રતનો ઉપરનાં
વસ્ત્રોથી, ગાલ ઉપર હાલતાં કુણ્ડલોથી, શ્રીકૃષ્ણુનો ઉપભોગ કરનાર ગોપી-
જનો—જેમનાં મુખ પરસેવાવાળાં છે અને જેમના અંખોડાની અને કટિના
કુંદોરાની અન્યિઓ શિથિલ થઈ ગઈ છે એવાં ગોપીજનો—પ્રભુનાં ગુણુ-
ગાન કરવા લાગ્યાં અને વાદળોના સમૂહમાં જેમ વિજળી શોભે છે તેમ
શોભી રહ્યાં. ૮

પાદન્યાસ એટલે બધા ય પ્રકારે ચરણો મૂકવાની અને ફેરવવાની ક્રિયા. (ચારી અને કરણ એ
નાટ્યશાસ્ત્રના પારિભાષિક શબ્દો છે. એક પગને ફેરવવામાં આવે તો તે ચારી કહેવાય છે, અને બે પગને
ફેરવવામાં આવે તો તે કરણ કહેવાય છે.) હઃથીને હલાવવાથી (નાટ્યશાસ્ત્રમાં જણાવેલા) હાથના સર્વ
ભેદો સિદ્ધ થાય છે; અર્થાત્ એક અવયવની સાથે ખાકીના અવયવો તે રીતે જોડાયેલા છે—પોતાનું ચોચ
કાર્ય કરી રહ્યા છે—એમ બાણુવું. (ગોપીજનો ન્યારે અનેક પ્રકારે પોતાનાં ચરણો નૃત્ય વખતે જે પ્રકારે
ફેરવે છે ત્યારે સંગીતશાસ્ત્રમાં જણાવેલા પ્રકારે હસ્ત પણ હાલે છે; આ જ વખતે નેત્રોનો વ્યાપાર હોવો
જોઈએ તેવો જ વ્યાપાર—કટાક્ષ અને ભમરોને જોયે નીચે ફેરવવાનો વ્યાપાર—પણ થાય છે, કારણ કે
ભગવાનનો જે પરિકર છે તે પરમ અલૌકિક છે.) મન્દહાસ્યવાળાં બધાં ય કટાક્ષો અને ભમરોના ભેદોનું
વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે, કારણ કે ન્યારે અનેક પ્રકારનો રસ હૃદયમાં પ્રવેશ કરે છે ત્યારે આ બધી
ક્રિયાઓ પોતાની મેળે જ થાય છે. (નૃત્યમાં ખરેખર સંયોગશૂંગારનો અભિનય કરવામાં આવે છે, પણ
તે સંયોગની સ્ફૂર્તિ વિના સંભવતો નથી; તેથી તે સમયે યાદ આવતો જે પ્રકારનો સંયોગરસ હૃદયમાં
પ્રવેશ પામે છે તે જ પ્રકારનો વ્યાપાર થાય છે. એટલે ગોપીજનોના હૃદયમાં ભગવાનનો સંયોગ દાખલ
થયેલો હતો. આ ભગવત્સંયોગ સર્વગુણવાળો હતો, તેથી ગોપીજનોનાં બધાં ય અવયવો પોતપોતાનું
ચોચ કામ કરે છે.)

ગોપીજનોના શરીરનો મધ્યભાગ—કટિ—ભંગવાળો છે, ઉપરના ભાગમાં ચારે બાણુ ફરતો છે.
રસને માટે મંકળમાં અભિનિવેશવાળાં ગોપીજનોનાં સર્વ અવયવો બહુ ભ્રમણ કરતાં હોવાથી રસ એક
થાય છે. (અર્થાત્ ગોપીજનોનાં અવયવોમાં રહેલો રસ નૃત્ય સમયે ફેરવાથી એક થાય છે. નૃત્યમાં બધાં ય
અવયવો ઘણાં હાલે ચાલે છે, અને તેથી એ બધાં સચ્ચિદાનન્દરૂપ અવયવોમાં રહેલો આનન્દ એક થાય
છે.) અથવા તો ગોપીજનોના શરીરનો ઉપરનો ભાગ ચારે બાણુ ફરે છે અને બીજી બધી ક્રિયાઓ કરે
છે તેથી જ હાલતાં રતનો ઉપરનાં વસ્ત્રો પણ હાલે છે. (પરિવર્તન વગેરેથી જ અંદર રહેલા રસનો અનુ-
ભવ થાય છે, અવયવોમાં રહેલો રસ એક થાય છે એમ નહિ. આ તાત્પર્ય સૂચવવાને માટે જ સુખોધિગી-
ણમાં પરિવર્તનાદિભિરેવ એમાં એવ પદ મૂકવામાં આવેલું છે.) આ પ્રમાણે બધા ય પ્રકારના કંપનનું
વર્ણન કરવામાં આવ્યું.

પટા ઇતિ સર્વાણ્યેવ કમ્પનાન્યુક્તાનિ । કુण्डलैर्गण्डलोलैरिति सर्व एव शिरोभेदा उक्ताः । शिरोभे-
देवेव वक्तव्येषु कुण्डलानां यच्चलनरूपणं तद्विद्युतामिव शोभार्थम् । गण्डलोलैरिति सर्वा कान्ति-
स्तत्रोपक्षीणेति ज्ञापनार्थम् । गण्डे हि केवलो रसः । पेयो रसस्तत एव पीयत इति । विद्योतनं तस्यैवा-
भिव्यक्त्यर्थम् । ततोऽन्तःस्थितो रसः पुष्टोऽभिव्यक्त इति व्यापनार्थमाह स्विद्यन्मुख्य इति । स्विद्यत्
स्वेद्युक्तानि मुखानि यासामिति । कबररशनासु च अग्रन्थयो जाताः । रसेन सर्वावयवस्येन
एकीभूतेन देहः सूक्ष्मतामापन्नः । अतः केशपाशे रशनायां च ग्रन्थिः शिथिलः । नन्वेवं कथं श्रमः,
तत्राह कृष्णवध्व इति । सदानन्दस्य हि फलस्य ता उपभोक्तव्यः । अतः क्रियायां श्रमो भवत्येव ।

કુણ્ડલૈર્ગણ્ડલોલૈઃ એ શબ્દોવડે બધા ય પ્રકારના શિરોભેદોનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. શિરો-
ભેદનું—અનેક પ્રકારે માથાના હાલવાની ક્રિયાનું—વર્ણન કરવાને બદલે કુંડલો હાલે છે એમ જે વર્ણન
કરવામાં આવ્યું છે તે વિજળીની માફક શોભે છે એ બતાવવાને માટે છે. (ગોપીજનોનાં કુંડલોનો ભગ-
વાનના ગાલ સાથે જ્યારે સંબંધ થાય છે ત્યારે શ્યામ અને ગૌર તેજ એક બીજાની સાથે મળે છે, એટલે
વાદળોમાં જેમ વિજળી શોભે છે તેમ તે વખતે શોભા થાય છે.) ગોપીજનોનાં કુણ્ડલો ભગવાનના ગાલને
જ્યારે અડકે છે ત્યારે કુણ્ડલોનો પોતાની સુંદરતાનો ગર્વ જતો રહે છે, કુણ્ડલોની બધી શોભા ભગ-
વાનના ગાલની શોભામાં જ જતી રહે છે, એ દર્શાવવાને માટે શુકદેવેલ કહે છે કે ગણ્ડલોલૈઃ. (ભગ-
વાનના ગાલને ગોપીજનોનાં કુણ્ડલો અડકે છે કે તરત જ કુણ્ડલો હાલવા માંડે છે, અને આમ થાય તે
યોગ્ય છે, કારણ કે શ્રેષ્ઠ પદાર્થ આગળ હલકો પદાર્થ હુમ્મેશાં હાલવા માંડે છે.)

ભગવાનના ગાલમાં તો રસ કેવળ છે. (શુદ્ધ છે, અધર વગેરેની માફક કામ વગેરે ધર્મવાળો નથી.
તેથી જ માતા પિતા વગેરે પણ ગાલ ઉપર જ યુગ્મન કરે છે. ક્ષેત્રવાળાં બધાં ય મનુષ્યો ગાલ ઉપર
યુગ્મન કરીને તેમાં રહેલા રસનું પાન કરે છે. તેથી ગાલમાં રહેલો રસ સર્વસાધારણ છે, અધરમાં રહેલા
રસ જેવો નથી, કારણ કે અધરમાં રહેલો રસ તો ક્રૂટ શૂંગારરસવાળી સ્ત્રીઓ જ ભોગવી શકે છે.
આ જ કારણથી ગોપીજનોને ભગવાનમાં બાહ્યસ્વાદ છે છતાં પણ તે ભગવાનના ગાલ ઉપર યુગ્મન કરે
છે. અર્થાત્ ભગવાનના ગણ્ડસ્થલમાં રહેલો રસ સર્વસાધારણ છે.) અધરમાં રહેલો પાન કરવા યોગ્ય
રસ પણ ભગવાનના ગણ્ડસ્થળમાંથી જ પીવાય છે. કુણ્ડલો જે શોભી રહ્યાં છે તે પાન કરવા યોગ્ય રસને
પ્રકટ કરવાને માટે જ. (ગોપીજનોનાં કુણ્ડલો ભગવાનના ગણ્ડસ્થળને અડકે છે અને ત્યાં જ અધરરસ
પ્રકટ કરે છે. નૃત્યમાં કેવળ—શુદ્ધ—રસનું જ પાન કરવામાં આવે છે, કામ વગેરે ધર્મોવાળા રસનું નહિ.
'શુદ્ધ રસ નાટ્યમાં પ્રસિદ્ધ છે' એમ શાસ્ત્રમાં કહેવામાં આવેલું છે તેથી, અને નૃત્યમાં લોભ વગેરેનું
અહણ્ય અસંભવિત હોવાથી, કેવળ રસને જ પ્રકટ કરવાને માટે ભગવાનનાં ગણ્ડસ્થળ શોભી રહ્યાં છે એમ
કહેવામાં આવ્યું છે. અર્થાત્ ભગવાનના ગાલોની શોભા જોઈને જ ગોપીજનો અને તેમનાં કુણ્ડલો નાચે
છે. જ્યારે કામલીલા હશે ત્યારે તો બહુ ય વર્ણવવામાં આવશે જ.)

પછીથી અંદર રહેલો રસ પુષ્ટ થઈને પ્રકટ થાય છે એમ દર્શાવવાને માટે શુકદેવેલ કહે છે કે
સ્વિદ્યન્મુખ્યઃ, સ્વેદવાણાં—પરસેવાવાણાં—મુખ્ય છે જેમનાં એવાં ગોપીજનો. અંગોડાની અને કંટિના
કંદોરાની ગાંઠો પણ શિથિલ થઈ ગઈ. સર્વ અવયવોમાં રહેલા અને એક ઘઈ ગએલા રસને—આનન્દને—
લીધે દેહુ સૂક્ષ્મ થઈ ગયો; તેથી વાળની અંદર અને કંટિભેગલામાં જે ગાંઠ હતી તે શિથિલ થઈ ગઈ.
(ગોપીજનોનો દેહુ સચ્ચિદાનન્દરૂપ હોવાથી તેમના આખા ય દેહુમાં આનન્દ છે. આ આનન્દ જ્યારે
એક સ્થળમાં આવે છે ત્યારે બાકીનાં બીજાં સ્થળોમાં સૂકાટ થાય છે. તેથી શરીરની જાડઈને અતુ-
સરીને માથાના વાળમાં અને કંદોરામાં જે ગાંઠ બાંધવામાં આવેલી તે પાછળથી શરીરના સૂકાટને લીધે
શિથિલ થઈ જાય છે.)

અરે! આ પ્રમાણે કરવાથી શ્રમ કેવી રીતે થાય? આ શંકાનું સમાધાન કરતાં શુકદેવેલ કહે છે કે
કૃષ્ણવધ્વઃ. ગોપીજનો તો સદાનન્દ રૂપ પ્રભુનો ઉપભોગ કરનારાં છે, તેથી ઉપભોગરૂપી ક્રિયામાં

एतादृश्योऽप्यन्तःसन्तोषेण गायन्त्यो जाताः । एवं कायादिश्रमैरपि ता विरेजुः अतिशोभायुक्ता जाताः । ननु लोकानां दर्शनसापेक्षा शोभा, तास्तदा कथं सर्वैर्दृष्टा इति, तत्राह तडित इव ता इति । न हि तडित् बहुकालं दर्शनयोग्या भवति, मेघचक्रे शोभामेव परं सम्पादयति । तथा कृष्णसमूहे भगवता आच्छादिताः परितः कदाचिद्देवोद्गताः केनचिदंशेन दृष्टा भवन्ति । अतस्तासां शोभा न दोषावहा जाता, किन्तु विशिष्टैव जाता ॥ ८ ॥

गाढनृत्यमुक्त्वा मध्यनृत्यमाह उच्चैर्जगुरिति ।

उच्चैर्जगुर्नृत्यमाना रक्तकण्ठ्यो रतिप्रियाः ।

कृष्णाभिर्मर्शमुदिता यद्गीतिनेदमावृतम् ॥ ९ ॥

नृत्यमानા નૃત્યં કુર્વન્ત્ય એવ ઉચ્ચૈર્ગાનયુક્તા જાતાઃ । અથ વા આદાવુચ્ચૈર્જગુઃ । તતો નૃત્યમાના નૃત્યન્ત્યો જાતાઃ । ઉભયત્ર દેતુમાહ રક્તકણ્ઠ્યો રતિપ્રિયા ઇતિ । રક્તઃ રક્તકલ્પરેણ યુક્તઃ કણ્ઠો વાસામસ્તીતિ । રતિરેવ પ્રિયા યાસામિતિ । ગાનેન વ્યામોહનં નૃત્યેન ચ તાસાં પ્રસિદ્ધમ્ । નનુ પૂર્વ-

તેમને શ્રમ થાય જ. (ગોપીજનો લૌકિક માણસોની માફક કેવળ રસનો જ અનુભવ કરતાં નથી, પરંતુ મૂર્તિમંત આનન્દનો ક્રિયારૂપ ઉપલોગ કરે છે. ઉપલોગ કરવાનો ધર્મ પુરુષોનો છે, પણ તે ધર્મ રસની અધિકતા થતાં ગોપીજનોમાં આવ્યો; એટલે ઉપલોગ કરવામાં ગોપીજનોને શ્રમ થાય છે એમ જે કહેવામાં આવ્યું તે યોગ્ય છે.) ગોપીજનો આવા પ્રકારનાં હતાં છતાં પણ તેમણે અન્તઃકરણમાં સંતોષ થવાથી ગાન કરવા મંડી પડ્યાં. આ પ્રમાણે શરીર વગેરેના શ્રમથી પણ ગોપીજનો વિરાજ્યાં, અતિ શોભાવાળાં થયાં.

અરે ! લોકોની શોભા તો ધીન માણસો તેમને ભુલે ત્યારે જણાય; તો પછી આ બધાં ગોપીજનોને બધાંએ—ગોપીજનોએ પરસ્પર તથા ભાલુક લોકોએ—કેવી રીતે ભેયાં ? આ શંકાનું સમાધાન કરતાં શુકદેવજી કહે છે કે તડિત્ત્વમ્ ઇવ તાઃ. ખરેખર ! વિજળી લાંબા કાળ સુધી બેઠાં શકાતી નથી, પરંતુ વાદળોના સમૂહમાં શોભા જ અર્પે છે. આ પ્રમાણે જ કૃષ્ણના સમૂહમાં ગોપીજનો ભગવાનથી વીટળાએલાં હતાં. ગોપીજનો આનુભાવુ કદાચિત્ પ્રકટ થતાં કેટલેક અંશે તેમનાં દર્શન થતાં. તેથી તેમની શોભા દોષવાળી નથી, પરંતુ વિશિષ્ટ પ્રકારની જ થઈ એમ જાણવું. ૮

(ગયા પ્રલોકમાં ગાયન્ત્યઃ એ પદવડે જણાય છે કે ત્યાં ગાન ગૌણુ હતું. આ પ્રલોકમાં ગાન અને નૃત્ય એ બે સમાન છે.) ગાઠ નૃત્યનું વર્ણન કરીને હવે ઉચ્ચૈર્જગુઃ એ પ્રલોકમાં શુકદેવજી મધ્ય નૃત્યનું વર્ણન કરે છે.

લોકોને આનન્દ આપે એવા કંઠવાળાં, રતિ જ જેમને પ્રિય છે એવાં, શ્રીકૃષ્ણના સ્પર્શથી આનન્દ પામનારાં ગોપીજનો નૃત્ય કરવા લાગ્યાં અને ઊંચેથી ગાન કરવા લાગ્યાં. ગોપીજનોના ગાનથી આ જગત્ વ્યાપ્ત થઈ ગયું. ૯

ગોપીજનો નૃત્ય કરતાં કરતાં જ ઊંચેથી ગાન કરવા લાગ્યાં; અથવા તો પહેલાં તેમણે ઊંચેથી ગાન કર્યું અને પછીથી નૃત્ય કરવા માંડ્યું. આ બન્નેનું—નૃત્ય અને ગાન એ બેનું—કારણ દર્શાવતાં શુકદેવજી કહે છે કે રક્તકણ્ઠ્યો રતિપ્રિયાઃ. રક્ત—લોકોને આનન્દ આપે એવા સ્વરવાળાં—કણ્ઠ છે જેમનો એવાં ગોપીજનો; રતિ જ પ્રિય છે જેમને એવાં ગોપીજનો. ગાનથી અને નૃત્યથી ગોપીજનો વ્યામોહ કરે છે. એવાત પ્રસિદ્ધ છે. (રતિ કરનાર ભગવાનને વ્યામોહ કરવાને માટે ગોપીજનો નૃત્ય કરે છે.)

નૃત્યેન જાતશ્રમાઃ કથમેવં કૃતવત્ય इत्यत आह कृष्णाभिमर्शमुदिता इति । भगवतः अभितो मर्शः प्रोञ्जनादिविशेषरूपः, तेन मुदिताः अन्तः पूर्णानन्दाः । इतरविस्मारणार्थं नादाधिक्यमाह यद्गीतेने-
दमावृतमिति । यासां गीतेनेदं जगद् व्याप्तम् । अथ वा । यदर्थमेतन्नृत्यादिकं तत् सफलं जातमि-
त्याह यद्गीतेनेति । लोकैः क्रियमाणेन गीतेन एतत्प्रकाशकेन एतज्जगद् रसेन व्याप्तमित्यर्थः । लोके
रसप्राकट्यार्थमेवैतत् कृतमिति ॥ ९ ॥

उत्पन्नस्य नादस्यामृतमयत्वाय भगवतापि नादः कृतः । स च मधुर एव कर्तव्यः । तेन च
जगत् पूरणीयम् । ततोऽवटमानमेतदिति तदर्थमाह काचित्ति ।

અરે! ગોપીજનોએ પહેલાં જે નૃત્ય કર્યું હતું તેનાથી તો થાકી ગયાં હતાં, તો પછી ફરીથી આ પ્રમાણે નૃત્ય કેવી રીતે કર્યું? આ શંકાનું સમાધાન કરતાં શુકદેવેણ કહે છે કે કૃષ્ણાભિમર્શમુદિતા; લગવાને ગોપીજનોના શરીરને લુછવું વગેરે વિશિષ્ટ ક્રિયાઓથી સ્પર્શ કર્યો તેથી ગોપીજનોને આનન્દ થયો, તેમનું અન્તઃકરણ આનન્દથી ભરાઈ ગયું, લગવાનું બીજી નાયિકાએ કરેલો નાદ ભૂલી બંધ તેટલા માટે ઘણો મોટો નાદ થયો એમ શુકદેવેણ યદ્ગીતેનેદમાવૃતમ્ એ શબ્દોમાં કહે છે. (પોતાના યુગલમાં ઉભા રહેલા લગવાનું બીજી ગોપીજનોના યુગલમાં થતો નાદ ભૂલી બંધ તેટલા માટે પહેલા યુગલનો નાદ ઘણો મોટો કરવામાં આવ્યો.) ગોપીજનોના ગીતાથી આ જગત્ વ્યાપ્ત થઈ ગયું; અથવા તો જેને માટે આ નૃત્ય વગેરે કરવામાં આવ્યું તે સફળ થયું એમ શુકદેવેણ યદ્ગીતેન એ શબ્દોવડે કહે છે. જગતમાં લોકો (લગવાનની જેમના ઉપર અતિ કૃપા છે અને જે લગણીલાનું પાન કરી રહ્યા છે એવા ગોવિન્દદાસેણ જેવા મહાનુભાવી ભક્તો) લગવણીલાને પ્રકટ કરતું જે ગાન કરે છે તેના રસથી આ જગત્ વ્યાપ્ત થઈ ગયું; અર્થાત્ જગતમાં રસ પ્રકટ કરવાને માટે જ આ ગાન કરવામાં આવ્યું. (આ જગતમાં જ હવેનું આધિદેવિક સ્વરૂપ પ્રકટ થાય અને તે લગવદ્રસનો અનુભવ કરે એટલા માટે જ ગાન કરવામાં આવ્યું. આ ગાન ગોપીજનો લગવાનની સાથે કરે છે એમ દસમા શ્લોક ઉપરથી સ્પષ્ટ જણાય છે.) ૯

ગોપીજનોએ ઉત્પન્ન કરેલો નાદ અમૃતમય થાય એટલા માટે લગવાને પણ નાદ કર્યો. આ નાદ મધુર કરવો જોઈએ, અને તેનાથી જગત્ ભરાઈ જવું જોઈએ. પણ તે તો ઘટતું નથી; એટલે જગતમાં નાદ વ્યાપી બંધ તેટલા માટે શુકદેવેણ કહે છે કે 'કાચિત્'.

(નાદ એ પ્રકારનો છે, આહુત અને અનાહુત. તેમાં જે અનાહુત નાદ છે તે પ્રાણનો ઘોષ છે, અને તે લોકોને આનન્દ આપતો નથી. આહુત નાદ લોકોને આનન્દ આપે છે. આહુત નાદ ઉત્પન્ન થવાનો પ્રકાર આ પ્રમાણે છે:—આત્માને ન્યારે બોલવાની ઇચ્છા થાય છે ત્યારે તે મનને પ્રેરે છે, મન દેહમાં રહેલા અગ્નિને પ્રેરે છે, અગ્નિ વાયુને પ્રેરે છે, બ્રહ્મગ્રન્થિમાં રહેલી આ વાયુ ક્રમે ક્રમે જાગે આવે છે અને નાભિ, હૃદય, કણ્ઠ, માથું અને મુખમાં ધ્વનિ પ્રકટ કરે છે. આ પાંચ સ્થાનમાં પ્રકટ થતો નાદ અનુ-ક્રમે અતિસૂક્ષ્મ, સૂક્ષ્મ, પુષ્ટ, અપુષ્ટ અને કુત્રિમ એ પાંચ નામે ઓળખાય છે. વ્યવહારમાં તો આ નાદ ત્રણ પ્રકારે ઓળખાય છે: હૃદયમાં મન્દ, કણ્ઠમાં મધ્ય અને માથામાં તાર એ નામથી ઓળખાય છે, અને ઉત્તરોત્તર બમણો હોય છે. તેના બાવીસ ભેદો છે, અને તે સંભળાય છે તેથી તેને શ્રુતિઓ કહેવામાં આવે છે. આ આસન્ધ્યાંશ લોકમાં પણ તુલ્ય છે તેથી તે અમૃતથી ભરેલો નથી; પરંતુ ન્યારે તે આસન્ધ્ય-પ્રાણનો આત્મા, મૂળરૂપ પાપરહિત અને પૂર્ણ હોય છે ત્યારે તે અમૃતથી ભરેલો હોય છે.)

હવે લગવાનના નાદથી ગોપીજનોનું ગાન અમૃતમય કેવી રીતે થાય છે તે સમજાવવામાં આવે છે. આ નાદ લૌકિક નથી, તેમ જ પહેલેથી સિદ્ધ થયેલો નથી, પરંતુ અલૌકિક અને અપૂર્વ છે. લગવાનનો ભાવ બીજામાંથી નીકળી બંધ અને ફક્ત પોતાનામાં જ ઉત્પન્ન થાય એટલા માટે દરેક ગોપીજને નાદ કર્યો. ઉપર જણાવેલા ભાવને અનુકૂલ રીતે ગોપીજનોનો પણ લગવાનમાં વિશિષ્ટ પ્રકારનો ભાવ ઉત્પન્ન થતાં તેઓ પણ આ નાદને લીધે લગવદ્રસનો અનુભવ કરી શકે છે. ગોપીજનોનું ગાન લગવાનના ગાનનું કારણ છે તેથી તે ગાન આખા જગતમાં વ્યાપી જતું છે. આ રીતે ગોપીજનોનું ગાન એ કાર્ય કરે છે; એક તો લગવાનને ગાન કરવા પ્રેરે છે અને બીજું આખા જગતમાં તે વ્યાપી બંધ છે. આ કારણથી જ ગોપી-

કાચિત્ સમં મુકુન્દેન સ્વરજાતીરમિશ્રિતાઃ ।
 ઊન્નિન્યે પૂજિતા તેન પ્રીયતા સાધુસાધ્વિતિ ॥
 તદેવ ધ્રુવમુન્નિન્યે તસ્યે માનં ચ વહુદાત્ ॥ ૧૦ ॥

જનોનું ગાન અમૃતમય થયું એમ કહેવામાં આવે છે. ગોપીજનોનો ભગવાનને વિષે જે વિશિષ્ટ ભાવ ઉત્પન્ન થાય છે તે ભગવાનના નાદથી થાય છે, એટલે મૂળ આસન્યરૂપ નાદ પ્રકટ કરવામાં આવ્યો છે. કાર્ય ઉપરથી આમ છે એમ બાણુવું. જે નાદ સામાન્ય હોત તો ભગવાન તે નાદને પોષત નહિ એ તર્કથી પણ એમ બાણુવું. સ્વરના જુદા જુદા ભતિભેદો ઊંચા કરવામાં ગોપીજન પ્રધાન છે અને ભગવાન ગોપીજનની સાથે રહીને નાદ કરે છે અને તેથી ગૌણ છે એમ જે વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે તે ઉપરથી જણાય છે કે ગોપીજનોનો નાદ ભગવાનના નાદ કરતાં વધારે મધુર છે. આમ જે ન હોય તો ભગવાનના તાર—જિયા—નાદથી ગોપીજનોનો નાદ પાછળ પડી જાય અને તેથી રસાલાસ થાય અને આ બધું વ્યર્થ થઈ જાય. ગોપીજનોનો અને ભગવાનનો નાદ સરખો હોય તો બન્ને જણ સ્વતંત્રતાથી નાદ કરે તેથી અને પરસ્પર અનુકૂલ ન થતાં તેઓ પરસ્પર રસમાં ઉપયોગી નહિ થાય એવો પ્રસંગ આવશે. પોતે નાદનું સ્વરૂપ બણ્યા વિના ભગવાનનો નાદ સાંભળીને તેના જેવો જ જે ગોપીજન નાદ કરે તો પણ તે જ પ્રસંગ ઉપસ્થિત થાય. તેથી ભગવાને વિચારેલો ક્રમ પોતે બાણીને તે જ પ્રકારે સ્વરના જુદા જુદા ભતિભેદોને ગોપીજને ઊંચા કર્યા એમ બાણુવું. ભગવાનમાં પૂર્ણ રસ પ્રકટ થયો છે એ પણ જણાવવાને માટે ભગવાન ગોપીજનેને અર્પીત છે એ પણ જણાવવાને માટે આ પ્રમાણે—ગોપીજન પ્રધાન છે અને ભગવાન ગૌણ છે એમ—કહેવામાં આવ્યું છે, કારણ કે ગોપીજનોનું પ્રાધાન્ય એ આ રસનો સ્વભાવ છે. આ પ્રમાણે હોવાથી ઉચ્ચ નાદથી પૂરાતું જગત્ મધુર નાદથી પૂરાશે નહિ. ભગવદ્દર્મથી ખીળા ધર્મો નિવૃત્ત થાય એટલે આનાથી જગત્ ખરેખર પૂરાશે. તેથી ભગવાનના આ સ્વરૂપનો રસ બાણુનાર અને તેનું વર્ણન કરનાર આ ગોપીજનો જ છે એમ સિદ્ધ થાય છે. જેમ તં ત્વૌપનિષદં પુરુષં પૃચ્છામિ—હું ઉપનિષદમાં વર્ણવેલા તે પુરુષ વિષે પૂછું છું—એ શ્રુતિને આધારે ઉપનિષદમાં વર્ણવેલું જ બ્રહ્મનું સ્વરૂપ હોય છે તેમ આ ગોપીજનોએ વર્ણવેલા ધર્મવાણું જ પુરુષોત્તમનું સ્વરૂપ છે, ખીળા ધર્મોવાણું નહિ, એમ સ્વીકારવામાં આવે છે. તેથી ગોપીજનોનું આ ગાન ઉપનિષદનાં વાક્યોના જેવું હોવાથી આ ગાનનું શ્રવણ કરવાથી ભગવાન પ્રાકૃત ધર્મથી રહિત છે એવું જ્ઞાન થાય છે, ભગવાનના સંબંધથી પોતાનામાં પણ ભગવદ્દર્મ વિના ખીળા ધર્મો રહેતા નથી, અને ભગવાનના નાદનું શ્રવણ થાય છે. ત્યાર પછી ભગવાનના આનન્દનો અનુભવ થાય છે. આ બધું—ભગવદાનન્દનો અનુભવ—અભુએ જે ગાન કર્યું તેનું પરિણામ છે. આમ હોવાથી આનાથી જગત્ પૂરાશે જ એટલે સર્વ યોગ્ય છે.)

(ગોપીજનો જ રસનો અનુભવ કરી શકે તેટલા માટે ભગવાન જે નાદ કરે છે તેનાથી જગત્ પૂરાશે નહિ. વળી ભગવાન જે નાદ કરવાના છે તે મધુર જ છે, એટલે ગીત કરનારાઓ તેનું શ્રવણ કરી શકશે નહિ અને તેથી તેનું ગાન નહિ થવાથી પણ તેનાથી જગત્ પૂરી શકાશે નહિ. આ શંકાનું સમાધાન આ પ્રમાણે છે. ગીત કરનારાઓ ઉપનિષદના શ્રવણની માફક ગોપીજનના નાદનું શ્રવણ કરે તો તેમના હૃદયમાં ખીળા વિચારો આવે નહિ, પછીથી ભગવાનનો નાદ મધુર છે છતાં પણ તેઓ તેનું શ્રવણ કરે, પછીથી ભગવાનના આનન્દનો અનુભવ કરે, પછીથી ભગવાનને ગાનમાં વર્ણવે, અને તેનું શ્રવણ કરવાથી આપણા જેવાઓને પણ તે તે કૃણ પ્રાપ્ત થાય. આ પ્રમાણે તે નાદથી આપું જગત્ પૂરાઈ જાય. અર્થાત્ ગોપીજનની કૃપાથી આ બધું થાય છે.)

કોઈ એક ગોપીજને પોતાના અમિશ્રિત સ્વરના ભતિભેદો મુકુન્દના નાદ સાથે ઊંચા કર્યા; ભગવાન તેથી પ્રસન્ન થઈને ‘બહુ સાડું, બહુ સાડું’ એ પ્રમાણે તેમની પ્રશંસા કરી. ખીળાં કોઈ ગોપીજને તે ઊંચો સ્વર ધ્રુવ નાદ સાથે યોજ્યો, અને ભગવાને તેમનું બહુ સન્માન કર્યું. ૧૦

મુકુન્દેન સમમમિશ્રિતાઃ સ્વરજાતીઃ કાચિદુન્નિન્યે । કાચિત્ સમ્યગ્ ભગવદ્ભાવ પ્રાપ્તા । ભગવતો નાદકરણે હેતુઃ મુકુન્દેનેતિ । મોક્ષદાનાયર્થમેવ ઉપનિષદિ સ્વનાદં પૂરિતવાન્ । ઉભયોરેકતા । નાદે તુલ્યતા । મોક્ષે કાર્યદ્વયમ્ । પૂર્વસંજ્ઞતાન્નિવર્તનં બ્રહ્મપ્રાપ્તં ચ । તદર્થમિતર- નિવારણાર્થમુપનિષદામુપયોગઃ । સ્વરાઃ ષડ્ભાદયઃ । તેષાં જ્ઞાતિભેદાઃ । યથા મયૂરઃ ષડ્ઙ્ગં વદતિ, તથા અન્યેઽપિ પક્ષિણઃ મનુષ્યા અન્યેઽપિ જીવાઃ ષડ્ઙ્ગં વદન્તિ, તથાપિ તેષામવાન્તરજાતિરસ્તિ । તે ચેષ- યાક્રમેણ યથારસાભિવ્યક્તિઃ યદભિપ્રાયેણ સ્ટાણુત્પાદિતાઃ, તથૈવ યોજિતાશ્ચેત્, તદા સ્વરજાતયઃ અમિશ્રિતાઃ ભવન્તિ । તદ્ભગવતા કર્તું શક્યમ્, નાન્યેન । તાસાં ચેદુન્નયનમ્, તદા યુક્ત એવ સન્તોષઃ । તદાહ પૂજિતા તેન ભગવતેતિ । સ્વસ્ય બ્રહ્મત્વાત્ સ્વવિચારિતાનુપૂર્વીતિ સ્વસ્ય તથા ગાનં

મુકુન્દની સાથે કોઈ એક ગોપીજને પોતાના અમિશ્રિત—શુદ્ધ—સ્વરના ભેદે ઊંચા કર્યાં. કાચિત્ એટલે કોઈક ગોપીજન જેમણે ભગવદ્ભાવ સારી રીતે પ્રાપ્ત કરેલો છે. ('આ સ્વરભૂતિને હું ઊંચી કરીશ' એ પ્રમાણેનો ભગવાનનો આશય આ ગોપીજને ભણ્યો. નાદ સર્વસાધારણ છે, પણ ભગવાને વિચારેલો ક્રમ પ્રમાણે સ્વરોને ઊંચા કરવાનું કામ આ જ ગોપીજન કરે છે એ પ્રમાણેનો ભાવ છે.)

ભગવાને નાદ કર્યો તેનું કારણ દર્શાવતાં શુકદેવજી કહે છે કે મુકુન્દેન. મોક્ષ આપવાને માટે જ ભગવાને ઉપનિષદમાં—ગોપીજનના ગાનમાં—પોતાનો નાદ પૂર્યો. ('ન્યાં ખરેખર દ્વૈત જેવું હોય છે ત્યાં એક બીજાને જીવે છે, પણ ન્યાં આ પ્રહ્લાવેત્તાને બધું જ આત્મરૂપ થઈ ગયું ત્યાં પછી કયા સાધનથી કોને જીવે, કોને બાણે' ઇત્યાદિ શ્રુતિ ઉપરથી સ્પષ્ટ જણાય છે કે મોક્ષમાં ફક્ત પ્રહ્લાની જ સ્ફૂર્તિ થાય છે; તેથી જે રીતે ગોપીજનોને ફક્ત ભગવાનમાં જ આસક્તિ ઉત્પન્ન કરીને કેવળ શૃંગારરસરૂપ કૃષ્ણના અદ્વૈતની સ્ફૂર્તિ થાય તે રીતે ભગવાન ઉચાચ કરવાની ઇચ્છા કરે છે. આ ઉપાય ભગવાનનો નાદ છે. નાદથી પરમ આનન્દ ઉત્પન્ન થતાં બીજા બધા પદાર્થોનું વિસ્મરણ થાય છે એ વાત લોકમાં પ્રસિદ્ધ છે. આમ હોવાથી અહીં શૃંગારરસાત્મક કૃષ્ણના અદ્વૈતની સ્ફૂર્તિને મોક્ષ કહેવામાં આવ્યું છે. અર્થાત્ 'મોક્ષ આપવાને માટે જ' એનો અર્થ 'શૃંગારરસાત્મક કૃષ્ણના અદ્વૈતની સ્ફૂર્તિ' એ પ્રમાણે કરવાનો છે. ગોપી- જનોના નાદને ઉપનિષદ કહેવામાં આવે છે, કારણ કે તે ભગવાનના સ્વરૂપનો પ્રકાશ કરે છે. ગોપીજનોનો નાદ રસાત્મક પ્રભુના સ્વરૂપનું જ ગાન કરે છે. જે પ્રકારનું પ્રભુનું સ્વરૂપ આ ગોપીજનો ગાય છે તે જ પ્રકારનું પ્રભુનું સ્વરૂપ છે, કારણ કે પ્રભુનું સ્વરૂપ ફક્ત ગોપીજનો જ બાણી શકે છે.) ગોપીજનનો નાદ અને ભગવાનનો નાદ સરખા છે. મોક્ષરૂપી એક કાર્ય કરવાથી નાદમાં સરખાપણું છે. મોક્ષમાં બે કાર્ય હોય છે. પૂર્વ સંઘાતમાંથી નિવૃત્તિ કરાવવી અને પ્રહ્લાની પ્રાપ્તિ કરાવવી. (પહેલું કાર્ય ગોપીજનના નાદથી થાય છે, ન્યારે બીજું કાર્ય ભગવાનના નાદથી થાય છે.) આ સિદ્ધ કરવાને માટે ભગવાન વિના બીજા બધા પદાર્થો દૂર કરવાને માટે રસાત્મક શ્રીકૃષ્ણના સ્વરૂપનું વર્ણન કરનારા ગોપીજનોના નાદરૂપી ઉપનિષદોનો ઉપયોગ છે. સ્વર એટલે સંગીતના ષડ્જ વગેરે સાત સ્વરો. (ષડ્જ, ઋષભ, ગાંધાર, મધ્યમ, પંચમ, ધૈવત અને નિષાદ એ સાત સ્વરો છે. આ સ્વરો જુદા જુદા પ્રાણીઓના શબ્દોના જેવા હોય છે: દાખલા તરીકે મોરનો શબ્દ અને ષડ્જ સ્વર સરખા છે. તેથી મોર ષડ્જ સ્વર યોલે છે એમ કહેવાય છે. સ્વરની સાત શુદ્ધ ભૂતિઓ છે અને અગીયાર મિશ્ર ભૂતિઓ છે.) તેના ભૂતિભેદો હોય છે, જેમ કે મોર ષડ્જ સ્વર યોલે છે, તેમ જ બીજાંઓ પણ—પક્ષીઓ, મનુષ્યો—યોલે છે, બીજા જીવો પણ ષડ્જ સ્વર યોલે છે; તો પણ તેમની—સ્વરોની—પેટા ભૂતિઓ હોય છે. પ્રહ્લાએ જે ક્રમથી જે રસ પ્રકટ થાય અને જે અભિપ્રાયથી જગતમાં સ્વરો ઉત્પન્ન કર્યાં છે, તે સ્વરો તે જ પ્રમાણે જે વાપરવામાં આવે તો સ્વર અને તેની ભૂતિઓ અમિશ્રિત—શુદ્ધ—રહે. આ કામ ભગવાન કરી શકે છે, બીજા કોઈ કરી શકતું નથી. પણ જે ગોપીજનો આ સ્વરોને અને ભૂતિઓને ઊંચાં કરે તો ભગવાનને સંતોષ થાય એ યોગ્ય છે. આ વાત શુકદેવજી પૂજિતા તેન એ શબ્દોમાં કહે છે. તેન એટલે ભગવાનથી, અર્થાત્ તે ગોપીજન ભગવાનથી

માશ્ચર્યદેહુઃ । અન્યે તુ તત્સ્વરૂપમેવ ન જાનન્તિ, ક્રુતઃ પુનઃ કરિષ્યન્તીતિ તેનૈવ પૂજિતા । કિંચ્ચ, કાર્યમપિ ઉચ્ચયનેન જાતમિતિ સાધુસાધ્વિતિ । પ્રીયતા પ્રીતિં કુર્વતા ભગવતા । સ્વરૂપતઃ ફલતત્ત્ર સાધુત્વાય દ્વિરુક્તિઃ । પ્રીતિશ્ચ તુલ્યત્વાત્ સર્વથા કાર્યાનુગુણત્વાત્ । અન્યા પુનઃ ઉન્નીતમેવ યાવદ્ ભગવતા પુનર્ગૃહ્યતે, તાવત્તથૈવોચ્ચયનં કૃતવતીત્યાહ તદેવેતિ । તદેવોન્નીતં ધ્રુવં નિશ્ચલં યથા ભવતિ, તથા ઉન્નિન્યે । તં નાદં ધ્રુવનાદે યોજિતવતી । ધ્રુવનાદઃ કારણનાદઃ સ્થાયી સ્વરઃ । ‘યત્રોપવિજ્ઞતિ

અર્થાત્ તે ગોપીજન ભગવાનથી પૂજાઈ. ભગવાન્ પોતે બ્રાહ્મ હોવાથી પોતાના વિચારેલા ક્રમ પ્રમાણે પોતે ગાન કરે તેમાં આશ્ચર્યનું કારણ નથી; પરંતુ ખીજાઓ તો તેનું સ્વરૂપ પણ બાણુતા નથી તો પછી તેનું ગાન ક્યાંથી કરશે (અથવા તો તેનું પૂજન ક્યાંથી કરશે)? આ કારણથી ભગવાને જ ગોપીજનોનું પૂજન કર્યું. વળી, ભગવાનનો ગોપીજનો વિષે ભાવ ઉત્પન્ન કરવાનું કાર્ય પણ સ્વરો ઊંચા કરવાથી થયું એ દર્શાવતાં શુકદેવણ કહે છે કે સાધુ સાધુ. પ્રીયતા એટલે પ્રીતિ કરતા ભગવાનથી (તે ગોપીજન પૂજનથી). સ્વરૂપથી અને રૂળથી ગોપીજન સાસં છે એ દર્શાવવાને માટે સાધુ શબ્દનો બે વાર પ્રયોગ કરવામાં આવ્યો છે. ભગવાનની ગોપીજન ઉપર પ્રીતિ ઘઈ તેનું કારણ એ કે તે તુલ્ય છે અને સર્વ પ્રકારે કાર્યને અનુકૂલ છે.

ખીજા બાબુએ ઉભાં રહેલાં ગોપીજને તો પહેલાં ગોપીજને ઊંચે કરેલા સ્વર ભગવાન્ ફરીથી ઝાહણુ કરે તેટલામાં જ તે જ પ્રકારે ઊંચે કર્યો એમ શુકદેવણ તદેવ એ શબ્દોમાં કહે છે. તે જ—ઊંચે કરેલો ધ્રુવ—જે પ્રકારે નિશ્ચલ થાય તે પ્રકારે આ ખીજાં ગોપીજને ઊંચો કર્યો; અર્થાત્ તેમણે તે નાદને ધ્રુવનાદમાં યોગ્યો. ધ્રુવનાદ એ કારણનાદ છે અને તેથી તે સ્થાયી સ્વર કહેવાય છે. ‘જેમાં સગ રહે છે તે સ્વર સ્થાયી કહેવાય છે’ એમ સંગીતશાસ્ત્રમાં કહેવામાં આવેલું છે.

(સંગીતમાં ગાનક્રિયાને વણું કહેવામાં આવે છે. તે ચાર પ્રકારનો છેઃ સ્થાયી, આરોહી, અવરોહી અને સંચારી. એક જ સ્વરનો રહી રહીને જે પ્રયોગ કરવામાં આવે છે તે સ્થાયી વણું કહેવાય છે. સ્થાયી વણુંનું આ પ્રમાણે ખીજું લક્ષણ પણ છે; તો પછી આ ગાનમાં કયા પ્રકારનો સ્થાયી છે તે વિષે સંદેહ થાય છે. તેથી શ્રીમહાપ્રભુજી ખીજે પક્ષ દર્શાવતાં આજ્ઞા કરે છે કે) અથવા તો ભગવાનનો નાદ જ છે; અર્થાત્ ભગવાને તે જ પ્રમાણે ગાયું. (જે પ્રકારના નાદમાં ગોપીજનનો નાદ બેડવામાં આવે છે તે જ પ્રકારે ભગવાને ગાયું. સ્વરો ચાર પ્રકારના છેઃ વાદી, સંવાદી, વિવાદી અને અનુવાદી. તેમાં વાદી રાજ છે અને સંવાદી તેનો અમાત્ય કહેવાય છે. તેથી ભગવાનનો નાદ વાદી છે, રાજ છે; અને તેથી ધ્રુવ છે. ભગવાનના આ નાદમાં જ ગોપીજને સંવાદી નાદ બેડ્યો છે.)

તદેવ ધ્રુવમુન્નિન્યે એ વાક્યનો કેટલાક ટીકાકારો એવો અર્થ કરે છે કે ગોપીજને ધ્રુવતાલ વગેરેમાં (પોતાનો નાદ) બેડ્યો. પરંતુ આ અર્થ ગળે ઉતારતો નથી. (કારણ કે તે પ્રકારનું કાર્ય સહેલું છે, એટલે તે ગોપીજનને માન આપવાનું કારણ ભગવાનને રહેતું નથી; અને તેથી ‘ભગવાને તેને બહુમાન આપ્યું’ એમ જે કહેવામાં આવ્યું છે તે ઘટતું નથી; વળી ટીકાકાર કહે છે તે પ્રમાણે બે અર્થ હોય તો શુકદેવણએ ધ્રુવમુન્નિન્યે ને બદલે ધ્રુવે ઉન્નિન્યે એમ કહેવું બેઠતું હતું.)

આ પ્રમાણે ગોપીજને ધ્રુવમાં પોતાનો નાદ બેડ્યો એટલે ભગવાને તેમને બહુ જ સન્માન આપ્યું, શ્લોકમાં જ છે તેથી એમ પણ જણાય છે કે ભગવાને તે ગોપીજનને અવીષ્ટ વસ્તુ પણ આપી. આ પ્રમાણે ગોપીજનોમાં અંદરનું સામર્થ્ય આવ્યું, તો પછી બહારનું સામર્થ્ય આવ્યું તેમાં શું કહેવાનું રહ્યું એમ તાત્પર્ય છે. વહુ એટલે સર્વ ગોપીજનોથી અધિક. આ પ્રમાણે ઐશ્વર્ય અને વીર્યરૂપ અને ઉપનિષદ્ રૂપ આ બે ગોપીજનોનું વણું કરવામાં આવ્યું. (આ બે ગોપીજનોમાં ભગવાને પોતાના ઐશ્વર્ય અને વીર્ય એ બે ધર્મો સ્થાપ્યા એટલે આ બે ગોપીજનો પણ ઐશ્વર્યરૂપ અને વીર્યરૂપ થયાં. કાચિત્ સમં મુકુન્દેન એ શ્લોકમાં જે ગોપીજનનું વણું કરવામાં આવેલું છે તે ગોપીજનમાં ભગવાન્ એકલાથી જ ઊંચે લેવાતા સ્વર અને ભક્તિને ઊંચે લેવાતું તામર્થ્ય છે, એટલે તે ગોપીજનમાં ઐશ્વર્ય છે એમ બાણુવું, કારણ કે જે કાર્ય ઈશ્વર કરે છે તે કાર્ય તેમણે કર્યું છે. તદેવ ધ્રુવમુન્નિન્યે એ શ્લોકમાં જે ગોપીજનનું

રાગઃ સ્વરઃ સ્થાયી સ કથ્યતે । ભગવન્નાદ एव वा । भगवता तथैव गीतमिति । ध्रुवतालादिषु योजितवतीति केचित् । तत्र विचारक्षमम् । एवं ध्रुवयोजनायां भगवोस्तस्यै बह्वैव सन्मानमदात् । चकारादसीष्टमपि । एवं तासामन्तःसामर्ध्यं जावमिति बहिःरामर्ध्यं किं वक्तव्यमिति भावः । बह्विति सर्वगोप्यधिकम् । ऐश्वर्यवीर्यरूपे चैते निरूपिते । अन्याश्रतस्रः क्रमेण बोद्धव्याः ॥ १० ॥

કીર્તિહિં ભગવન્તમેવાવલમ્બતે । અતઃ કાવિકં વ્યાપારં દ્વયોરાહ ક્વાચિવિતિ ।

કાચિદ્રાસપરિશ્રાન્તા પાર્શ્વસ્થસ્ય ગદામૃતઃ ।

જગ્રાહ બાહુના સ્કન્ધં શ્લથદ્વલયમલ્લિકા ॥ ૧૧ ॥

રાસેન પરિતઃ શ્રાન્તા સ્વસૈકસ્મિન્ પાર્શ્વે વિચમાનસ્ય સ્કન્ધં સ્વબાહુના જગ્રાહ । ગદા-મૃત ઇતિ ભગવતઃ સ્થિરત્વાય । અધિકપ્રયત્ને અન્યથા ક્રિયમાણે રાસો મજ્યેત । પરિશ્રમો રસાધિ-

વર્ણન કરવામાં આવેલું છે તેમનામાં વીર્ય નામનો ધર્મ છે, કારણ કે ભગે લીધેલા સ્વર અને ભતિનું ભગવાન ફરીથી ગ્રહણ કરે તો પહેલાં જ આ ગોપીજને તેનું ગ્રહણ કરી લીધું. વીર્ય વિના ભગવાનની પહેલાં કોઈનાથી પણ આ પ્રમાણે ગ્રહણ થઈ શકે નહિ, તેથી આ ગોપીજનમાં વીર્યધર્મ છે એમ સ્વીકારવું જ જોઈએ.) બાકીનાં ચાર ગોપીજનો ક્રમથી કીર્તિ વગેરે રૂપે ભણ્યાં. (ભગવાનના બાકીના ચાર ધર્મો—કીર્તિ, શ્રી, જ્ઞાન અને વૈરાગ્ય—બાકીનાં ચાર ગોપીજનોમાં સ્થાપવામાં આવે છે એટલે તે ગોપીજનો તે તે રૂપે જણાય છે. આનું વર્ણન અનુક્રમે ૧૧ થી ૧૪ એ ચાર સ્લોકોમાં કરવામાં આવેલું છે.) ૧૦

(રાસક્રીડામાં ગોપીજનોના અને ભગવાનના એક યુગલે જે ગાન કર્યું તેનું વર્ણન આપાઈ ગયું. હવે બીજા યુગલે શારીરિક વ્યાપાર કર્યો તેનું વર્ણન કરવામાં આવે છે. તેમાં શ્રીનો ભગવાન વિષે શારીરિક વ્યાપાર પ્રસિદ્ધ છે, એટલે શ્રીરૂપ ગોપીજનનો જ ભગવાનને વિષે જે કાવિક વ્યાપાર છે તેનું જ બે કે વર્ણન કરવું જોઈએ, છતાં કીર્તિ પણ ભગવાનને જ અવલંબીને રહેલી છે, એટલે કીર્તિરૂપ અને શ્રીરૂપ ગોપીજનોના શારીરિક વ્યાપારનું વર્ણન અગીઆર અને અને બાર એ બે સ્લોકોમાં કરવામાં આવે છે.)

કીર્તિ ખરેખર ભગવાનને જ અવલંબીને રહેલી છે. તેથી કીર્તિરૂપ અને શ્રીરૂપ એ બે ગોપીજનોના શારીરિક ક્રિયાનું વર્ણન કરતાં શુકદેવજી કહે છે કે કાચિત્.

રાસ રમવાથી થાકી ગએલાં અને જેમની કંકણના જેવી મલ્લિકાના

પુષ્પોની માળા શિથિલ થઈ ગઈ હતી એવાં કોઈ એક ગોપીજને પાસે

ઉભેલા ભગવાનનો ખસો પોતાના હાથથી ઝાલી લીધો. ૧૧.

રાસથી ઘણું થાકી ગએલાં કોઈ એક ગોપીજને પોતાની એક બાબુએ ઉભેલા ભગવાનનો ખસો પોતાના હાથથી પકડી લીધો. ગદામૃત્ત એટલે ગદાને ધારણ કરનારા ભગવાનઃ તેમની સ્થિરતાને માટે આ ગોપીજને તેમનો ખસો પોતાના હાથ વતી પકડ્યો. સ્થિર ઉભા રહેવાને માટે ભગવાન ગદાવડે બે વધારે પ્રયત્ન કરે તો રાસનો ભંગ થઈ જાય. (ભગવાન કોઈક વખત ગદાનો આધાર લઈને ઉભા રહે છે અથવા તો ચાલે છે. રાસક્રીડામાં ભગવાનનું ચરણ આમતેમ ડગી ન જાય અને પોતે સ્થિર ઉભા રહે એટલા માટે આ ગોપીજને ભગવાનનો ખસો ઝાલ્યો અને તેથી ભગવાન સ્થિર રહીને પહેલાંની માફક મંડળ અને નૃત્ય ચાલુ રાખ્યું. ભગવાન ગદા ધારણ કરનારા છે, એટલે રાસક્રીડામાં ચરણ ખસી ન જાય એટલા માટે ભગવાન તે વખતે ગદાનું સ્મરણ કરે એ શંકા લાવીને ગોપીજને પોતે જ ભગવાનનો ખસો ઝાલી લીધો અને તેમને આધાર આપ્યો, જેથી ભગવાન પડી ન જાય. આ ગોપીજન થાકેલાં હતાં એટલે અંમણે પોતાનો ભાર નાખ્યો એમ કહેવું જોઈએ, ક્રૂર ભગવાનનો ખસો ઝાલવાને માટે નહિઃ આ પ્રમાણે બે શંકા થાય તો તેનું સમાધાન એ કે બે ગોપીજન તે પ્રમાણે કરે તો રાસનો ભંગ થઈ જાય.)

આ ગોપીજનને જે થાક લાગ્યો છે તે રસ વધી જવાથી લાગ્યો છે (નહિ કે દહની-પીડાને લીધે) આમ બે ન માનીએ તો રસને માટે ગોપીજનની પ્રવૃત્તિ ન થાય. (ગોપીજન ભગવાનનો ખસો ઝાલે

વ્યાત્ । અન્યથા રસાર્થ પ્રવૃત્તિર્નિ સ્યાત્ । મખ્ડલપરિલાગે મખ્ડલસિદ્ધ્યર્થ મ્ભગવતાપિ હસ્તપ્રહણં સમ્ભવતિ । અતઃ ઇકસિન્ન પાર્શ્વે મ્ભગવાનેવ । પાર્શ્વમ્ભાગે વિચમાનસ્ય મ્ભગવતઃ કખ્ઠમ્પ્રહણં વૃક્ષાધિ-
રુદ્ધાલિન્નનં મ્ભવતિ । મ્ભગવતા પૂર્વે કખ્ઠે સા ગૃહીતા, તથાપિ મ્ભગવાન્ ગૃહીત ઇતિ મિત્રવત્ સ્થિતિઃ સ્યાદિતિ તન્નિવૃત્ત્યર્થમાહ શ્લઘદ્વલયમલ્લિકેતિ । શ્લઘન્તી વલયાકારા મલ્લિકા યસ્યાઃ । કવરે વલયાકારેણ મલ્લિકામાલા દદ્ધા । સા ચ શિથિલા જાતેતિ વૈકલ્યં પ્રદર્શિતમ્ । આપ્તા ચ પ્રદર્શિતા ॥ ૧૧ ॥

તત્રૈકાંસગતં વાહું કૃષ્ણસ્યોત્પલસૌરમ્મ ।

ચન્દનાલિસમાધાય હૃષ્ટરોમા ચુચુમ્વ હ ॥ ૧૨ ॥

એટલે એમનો એક હાથ રાસમંડલથી છૂટો પડી બધ, અને તેથી મંડલનો ભંગ થતાં રાસનો ભંગ થાય; અથવા તો નૃત્યના આવેશમાં ગોપીજનનો હાથ છૂટી બધ અને તેથી મંડલનો ભંગ થાય; આ પ્રમાણે ન થાય તેટલા માટે શ્રીમહાપ્રભુજી આસા કરે છે કે) મંડલનો ભંગ થાય એટલે એ મંડલને પૂર્ણ કરવાને માટે ભગવાન્ પશુ ધીજાં ગોપીજનનો હાથ જાલે છે એ સંભવિત છે. (આ પરિસ્થિતિમાં પાસે ભગવાન્ જ હોય છે, ભગવાનની પેલી બાજુએ રહેલાં ગોપીજન નહિ.) તેથી એક બાજુએ પાસે ભગવાન્ જ છે. પાસે ઉભા રહેલા ભગવાનનું કંઠમાંથી અહુણ કરવાથી વૃક્ષાધિરૂઢ નામનું આલિંગન થાય છે. (જેમ માણસ ઝાડ ઉપર પોતાના પગ વારાફરતી મૂકીને ચઢી બધ છે તેમ નાયિકા પોતાના નાયકના ચરણમાં એક ચરણ લગાવીને ધીજા ચરણથી નાયકના સાથળ ઉપર ચઢે છે ઇત્યાદિ વર્ણન રતિરહસ્ય નામના કામશાસ્ત્રના અન્ધમાં (પ. ૬-૧) આપવામાં આવેલું છે. આ પ્રકારના આલિંગનને વૃક્ષાધિરૂઢ કહેવામાં આવે છે.)

(આ અધ્યાયના ત્રીજા સ્લોકમાં જણાવવામાં આવ્યું છે તે પ્રમાણે) ભગવાને પહેલાં ગોપીજનનું કંઠમાંથી અહુણ કર્યું; ગોપીજને પશુ ભગવાનનું કંઠમાંથી જ અહુણ કર્યું; એટલે ગોપીજન ભગવાનના મિત્ર જેવાં થશે. આ શંકાનું નિવારણ કરવાને માટે શુકદેવજી કહે છે કે શ્લઘદ્વલયમલ્લિકા. શિથિલ થઈ ગયાં છે કંકલુના આકારનાં મલ્લિકાપુષ્પો—અર્થાત્ મલ્લિકાપુષ્પોની માળા—જેમનાં એવાં ગોપીજનો છે. અંબોડામાં કંકલુના આકારવાળી મલ્લિકાપુષ્પોની માળા ધાંધવામાં આવેલી હતી; તે શિથિલ થઈ ગઈ. આ પ્રમાણે ગોપીજનની વિકલવતા અને આપ્તા દર્શાવવામાં આવી.

(અંબોડાને પકડીને જે યુંબન કરવામાં આવે છે તે રસના અતિમાદને લીધે થાય છે; એટલે ભગવાને ગોપીજનને આ પ્રકારે યુંબન કરવાથી મલ્લિકાની માળા શિથિલ થઈ ગઈ. આ પ્રમાણે ભગવાને આ ગોપીજનને મહારસનું દાન કરીને તેની આપ્તા—આ ગોપીજન મારાં આપ્ત છે એવી આપ્તા—દર્શાવી. તેથી ભગવાનની આંગળીઓને લીધે પુષ્પો જ શિથિલ થયાં, માળા નહિ, એમ ભાવ છે. અથવા આપ્તા ધીજે પ્રકારે પશુ સમજાવી શકાય છે:—શુકદેવજીએ ભગવદ્દીલાનું જે વર્ણન કર્યું તે ઉપરથી તેમની આપ્તા—જેનું ભુવે તેવું જ કહેવું, અર્થાત્ સત્ય કહેવું એ પદ્ધતિ—દર્શાવવામાં આવે છે. અથવા તો આપ્તાનો ત્રીજો અર્થ પણ સંભવે છે:—કીડામાં પરસ્પર પોતાની શ્રેષ્ઠતાનું જ વર્ણન કરવામાં આવે છે, પોતાનો પરિશ્રમ નહિ; ન્યારે અહીં તો આ ગોપીજને ભગવાનનો ઝાલો પકડ્યો અને તે દ્વારા પોતાનો શ્રમ દર્શાવવાથી પોતાની શ્રેષ્ઠતા દર્શાવવામાં આવી નહિ; પરંતુ જે સ્વકીય ઇષ્ટ છે તેમનું જ અવલંબન કરવામાં આવે છે જ, અને તે રીતે ભગવાન્ મારા આપ્ત છે, ઇષ્ટ છે, એમ આ ગોપીજને દર્શાવ્યું.) ૧૧

તે જ સમયે ધીજાં એક ગોપીજને પોતાના ખભા ઉપર રહેલો, કમળના કરતાં વધારે સુગંધવાળો, ચંદનથી લેવાયેલો ભગવાનનો હસ્ત સુંધ્યો, અને આનન્દમાં રોમાંચ થતાં તેનું યુંબન કર્યું. ૧૨

અન્યા પુનઃ સ્વસ્વ ઇકાંસગતં બાહુમુત્પલાપેક્ષયા અધિકપરિમલયુક્તં ચન્દનેનાલિષ્ટં બાહુ-
માદ્રાય અન્તઃપ્રવિદ્યામોદા પૂર્ણાનન્દા સતી હૃદરોમા બાહુમેવ ચુચુમ્બ । રૂપસ્પર્શૌ પૂર્વમેવ સ્થિતૌ ।
ગન્ધરસયોરપ્યનુભવં કૃતવતીતિ । હેત્યાચ્ચર્યે । તત્રેતિ તસ્મિન્નેવ સમયે, તત્રૈવ યગવતિ વા । ઉમયપા-
ર્શ્વસ્વયોર્ગોપિકયોસ્તથા સતિ વિનિયોગ ઉક્તો ભવતિ । ઇકાંસગતમિતિ વા । સૈવ તથા કૃતવતીતિ
કેચિત્ । સદાનન્દત્વાત્ સર્વત્રૈવ સમરસતા । ઉત્પલં હિ રાત્રિવિકાસિ । તત્ સ્ત્રીણાં મનોજ્ઞમ્ ।
આઘ્રાણે ચન્દનજસૌરમમેવ ન હેતુઃ, કિન્તુ તતોઽપિ વિલક્ષણં સાધારણજનાવેદ્યં તદપેક્ષયાપિ સૌર-
મયુક્તવેનાલ્યલૌકિકભાવવતીનામેવ વેદ્યમ્ । સહજસૌરમમિત્યપિ જ્ઞાપનાવેદ્યં વિશેષણમ્ । ચન્દનાલેપઃ
વિવેકધૈર્યનાશનાર્યઃ । ઘ્રાણેનાન્તઃપ્રવેશનમસ્યા વિશેષઃ । ઇષા શ્રીરૂપા ॥ ૧૨ ॥

ખીલ ખાલુએ ઉભાં રહેલાં ધીલ્લં કોઈ એક ગોપીજને પોતાના એક ખલા ઉપર આવેલા (ભગ-
વાનના) બાહુને, કમળના કરતાં પણ અધિક સુગંધિવાળા અને ચંદનથી લેપાએલા બાહુને, સુંઘ્યો, અને
તેની સુગંધિ અંદર જતાં પૂર્ણ આનન્દ પ્રાપ્ત કરીને આનન્દનાં રોમાંચ ખડાં થઈ જતાં તે જ બાહુનું સુંઘન
કર્યું. (બે ખાલુએ ઉભાં રહેલાં ગોપીજનોનો વિનિયોગ ભુટે ભુટે સમયે થાય છે એમ સમજવું. આથી
'ગોપીજનની પાસે ભગવાન જ છે' એ વાક્યની સાથે વિરોધ નહિ આવે. 'તે જ સમયે બન્ને ય ગોપી-
જનોનો વિનિયોગ થયો' એ પક્ષ સ્વીકારવામાં આવે તો ભગવાનના મહાત્મ્યથી જ, જેમ ખીલ યુગ-
લમાં ઉભા રહેલા ભગવાનનું દર્શન થતું નથી તેમ, અન્યોન્યનું પણ દર્શન થતું નથી એમ સમજવું.)

૩૫ અને સ્પર્શ પહેલેથી જ હતો, (ભગવાનના ૩૫નું દર્શન અને ભગવાનના શ્રીચંડનો સ્પર્શ
ગોપીજનોને પહેલેથી જ હતો,) એટલે આ સ્લોકમાં કહેવામાં આવે છે કે ભગવાનના ગન્ધ અને રસનો
પણ અનુભવ આ ગોપીજને કર્યો. સ્લોકમાં આવેલો હ આશ્ચર્ય દર્શાવે છે. તત્ર એટલે તે જ સમયે,
અથવા તો તે જ ભગવાનમાં. ભગવાનના શ્રીહસ્તને સુંઘનાર અને તેને સુંઘન કરનાર ગોપીજન ગયા
સ્લોકમાં વર્ણવેલાં ગોપીજનથી ભિન્ન છે એમ માનવાથી ભગવાનની બન્ને ય ખાલુએ ઉભેલાં ગોપી-
જનોનો વિનિયોગ થયો એમ સિદ્ધ થયું. (પણ કેટલાક ટીકાકારો માને છે તે પ્રમાણે આ સ્લોકનાં
ગોપીજન અને ગયા સ્લોકનાં ગોપીજન ભિન્ન નથી પણ એક જ છે એમ જો માનવામાં આવે તો
બન્ને ખાલુએ ઉભેલાં ગોપીજનોનો વિનિયોગ થાત નહિ.)

(પ્રથમ શ્રીમહાપ્રભુલએ ઇકાંસગતમ્ ને એક સમાસ માનીને અર્થ આપ્યો; હવે ઇકા એમ
પ્રથમા વિભક્તિવાળું પદ સ્વીકારીને અર્થ આપે છે.) અથવા તો એક ગોપીજને ખલા ઉપર રહેલા....એ
પ્રમાણે અન્વય કરવો. કેટલાક ટીકાકારો એમ માને છે કે ગયા સ્લોકમાં વર્ણવેલાં ગોપીજને જ આ
સ્લોકમાં ખતાવ્યા પ્રમાણે કર્યું. (ખીલ ટીકાકારોનો અભિપ્રાય સ્વીકારવામાં આવે તો કીર્તિ અને શ્રીનો
પહેલાં જણાવેલો ભેદ ઘટી શકે નહિ, તેથી આ અભિપ્રાય શ્રીમહાપ્રભુલને સમ્મત નથી એમ કેચિત્
પદ ઉપરથી સ્પષ્ટ જણાય છે.) (ભગવાનના અધરમાં જે પ્રમાણે રસ રહ્યો છે તે પ્રમાણે તેમના બાહુમાં
રસ નથી રહ્યો, તો પછી ગોપીજને અધરનું સુંઘન કરવાને બદલે બાહુનું સુંઘન શા માટે કર્યું? આ
શંકા દૂર કરવાને માટે શ્રીમહાપ્રભુલ આજ્ઞા કરે છે કે) ભગવાન સદાનન્દ છે તેથી તેમના દરેક શ્રીચંડમાં
સરખા પ્રમાણમાં રસ રહેલો છે. ઉત્પલ નામનું કમળ રાત્રીએ વિકાસ પામે છે અને તે સ્ત્રીઓને બહુ
ગમે છે. ગોપીજને ભગવાનના શ્રીહસ્તને સુંઘ્યો તેનું કારણ ચન્દનની સુગંધિ જ છે એમ નથી. પરંતુ
તેના કરતાં પણ વિલક્ષણ સામાન્ય માણસો ન બાણી શકે એવું કારણ છે, અને તે ચન્દનની સુગંધિ
કરતાં પણ વધારે સુગંધિવાળું છે, અને તેથી જેમનામાં અલૌકિક ભાવ હોય તે જ તે બાણી શકે છે. ભગ-
વાનના શ્રીહસ્તમાં સ્વાભાવિક સુગંધિ રહેલી છે એ દર્શાવવાને માટે પણ ચન્દનાલિષ્ટમ્ એ વિશેષણ
મૂકવામાં આવ્યું છે. ભગવાનના શ્રીહસ્તને ચન્દનનો જે લેપ કરવામાં આવેલો છે તે વિવેક અને ધૈર્યનો
નાશ કરવાને માટે છે. (ચન્દનનો લેપ વગેરે અંગરાગ અનુભવાત્મક હોવાથી ભગવાનને વિષે રહેલો વિશિષ્ટ
પ્રકારનો ભાવ યજ્ઞો વધે છે, અને તેથી વિવેક અને ધૈર્યનો નાશ થાય છે. બાહુનું સુંઘન કરવું એ જગ-
તમાં પ્રસિદ્ધ નથી, તેથી સ્ત્રીઓની સમક્ષ હું બાહુને શી રીતે સુંઘન કરી શકું? આ વિચારનું નામ

કયાચિદ્ગવદ્ગૃહીતતામ્બૂલં જ્ઞાનવદ્ગૃહીતમિત્યાહ કસ્યાશ્ચિદિતિ ।

વિવેક. ભગવાનની સાથે એકાન્ત સમય મેળવવાની રાહ જોઈને ઉભા રહેવું તે કાર્ય ધૈર્યનું છે.) ભગવાનનો શ્રીહસ્ત સુંઘવાથી અંદર પ્રવેશ થયો એ જ આ ગોપીજનની ખીબં ગોપીજનો કરતાં વિશિષ્ટતા છે. આ ગોપીજન શ્રીરૂપ છે. ૧૨

કોઈ એક ગોપીજને ભગવાને ગ્રહણ કરેલું તાંબૂલ—પાન—જ્ઞાનની માફક ગ્રહણ કર્યું એમ શુકદેવજી કસ્યાશ્ચિત્ એ શ્લોકમાં કહે છે.

(આ શ્લોકમાં વર્ણવેલાં ગોપીજન ગયા અધ્યાયના કાચિદ્ગ્જલિના (ભાગ. ૧૦. ૨૬. ૫) એ શ્લોકમાં વર્ણવેલાં ગોપીજનથી ભિન્ન નથી; આ પ્રમાણે જો ન માનીએ તો આ તેરમા શ્લોકમાં જે પ્રાદાત્—દાન કર્યું—૫૬ મૂકવામાં આવેલું છે તેનો વિરોધ થાય. કાચિદ્ગ્જલિના શ્લોકમાં જે તાંબૂલનું વર્ણન કરવામાં આવેલું છે તે લક્ષ્મીજીએ ભગવાનને સમર્પણ કરેલું છે, જ્યારે આ શ્લોકમાં વર્ણવેલું તાંબૂલ આ ગોપીજને જ ભગવાનને સર્પણ કરેલું છે, કારણ કે આ શ્લોકમાં કસ્યાશ્ચિત્ એ ૫૬માં આવેલી છઠ્ઠી વિભક્તિ સંબંધ સૂચવે છે. જેમ શિષ્ય ગુરુની પાસે જઈને તેમની સેવા કરવાથી તેમની પાસેથી જ્ઞાન મેળવે છે તેમ આ ગોપીજન પણ ભગવાને ગ્રહણ કરેલું તાંબૂલ પોતાના ગાલ ભગવાનના ગાલ સાથે મેળવીને પ્રાપ્ત કરે છે. આ ગોપીજનને તાંબૂલનું દાન ભગવાન કરે છે એ વાત શુકદેવજી આ શ્લોકમાં કહે છે.

દ્વિતીય સ્કંધમાં નિરોધનું જ્યાં લક્ષણ આપવામાં આવેલું છે (નિરોધોઽસ્યાનુશયનમ્ ભાગ. ૨. ૧૦. ૬) ત્યાં શ્રીમહાપ્રભુજી સુબોધિનીજીમાં આજ્ઞા કરે છે કે નાડીરૂપી ખડ્ડોતેર દેહની શક્તિઓ છે, શ્રી વગેરે પોતાની બાર શક્તિઓ છે, અને ભયત્, સ્વપ્ન અને સુષુપ્તિના ભેદથી શયન ત્રણ પ્રકારનું છે; આ કારણથી દશમસ્કંધના ૮૭ અધ્યાય છે. આ વ્યાખ્યાન સ્થૂળ દષ્ટિએ કરવામાં આવેલું છે, કારણ કે પ્રશ્નોપનિષદમાં શ્રુતિ છે કે ‘આ હૃદયમાં એકસો એક નાડીઓ છે; તેમાં દરેક નાડીમાં ખીજી સો નાની નાડીઓ છે; આ દરેક નાની નાડીમાં ખડ્ડોતેર હજાર નાની નાડીઓ છે’ (પ્રશ્ન ૩. ૬). વળી દશમ સ્કંધમાં પણ વાક્ય, પ્રકરણ વગેરે જે વિષયોનું પ્રતિપાદન કરવામાં આવેલું છે તેનો વિચાર કરતાં જણાય છે કે તે બધા વિષયો અનન્ત છે. આ પ્રમાણે ‘પરમાત્માની પરા શક્તિ વિવિધ જ છે’ એ શ્રુતિનો અંદર એમ કહેવામાં આવ્યું છે કે ભગવાનની શક્તિ અનેક પ્રકારની છે. આ બધાં કારણોને લીધે ભક્તોના નિરોધમાં પણ ભગવાનના ગુણધર્મોના ભેદથી અનેક પ્રકાર પ્રાપ્ત થાય છે. બધાંધર્મમાં જે ગોપીજનો અંતરંગ છે તે તો ધર્મરૂપ જ છે, કારણ કે તે ભગવદ્ગુણનું જ્ઞાન આપે છે. અહીં વર્ણન કરવામાં આવતી ભગવદ્દીલામાં રહેલાં ગોપીજનો પણ અંતરંગ જ છે એમ સંખ્યાના બળથી નિશ્ચય થાય છે. તેમાં ઐશ્વર્ય, વીર્ય, યશ અને શ્રી એ ચાર પ્રકારનાં ગોપીજનોના સ્વરૂપનો પરિચય તેમનાં ભુદાં ભુદાં કાર્યો ઉપરથી જ થઈ જાય છે, એટલે તેમાં વિશેષની સ્પષ્ટતા કરવામાં આવી નથી; પરંતુ આ શ્લોકના ગોપીજનની જ્ઞાનરૂપતા દર્શાવનારું કાર્ય અહીં અને આગળ ઉપર સ્પષ્ટ નથી, પણ તેમની યોગ્યતા જ સ્પષ્ટ છે, એટલે તે યોગ્યતાના બળથી તે ગોપીજન જ્ઞાનરૂપ છે એમ સ્પષ્ટતા કરવાની જરૂર રહે છે. જેમ અજ્ઞલિના સકૂન્ પ્રદાવ્યે હુહુવાત્ એ વાક્યમાં સકતુ—સાથવો—હાથમાં રહી શકે એટલા માટે અંબલિ પહોળી રાખવામાં આવે છે એમ નિશ્ચય થઈ શકે તેમ આ ગોપીજનની યોગ્યતાને લીધે જ નિશ્ચય થઈ શકે છે કે આ ગોપીજન જ્ઞાનરૂપ છે. ઐશ્વર્ય વગેરે ભગવદ્ધર્મો ભગવાનમાં નિત્ય છે અને ખીજે સ્થળે આગન્ટુક—અનિત્ય—છે. પ્રમાણે યુક્તં મૈઃ સ્વૈરિતરત્વ ઞાષ્ટૈઃ એ સ્થળે નિશ્ચય કરવામાં આવ્યો છે. આ કારણી જ આપણા આલતા પ્રસંગમાં પણ આ ગોપીજનો રસસ્વરૂપની અંદર પડેલાં હોવાથી અને ધર્મરૂપ હોવાથી ભગવાનથી ભિન્ન નથી, છતાં પણ અવતારને લીધે તેઓ ભગવાનથી ભિન્ન છે, એટલે તેમનામાં—ગોપીજનોમાં—રહેલા ઐશ્વર્ય વગેરે ધર્મો આગન્ટુક છે એમ તેમના કાર્યદ્વારા પણ જણાવવામાં આવ્યું. આ પ્રમાણે હોવાથી આ ગોપીજનનું જ્ઞાન પણ આગન્ટુક છે; એટલે તેનું દાન કરવામાં દાન લેનારને—ગોપીજનને—સાધનથી અને સ્વરૂપથી યોગ્યતાનું દાન કરવામાં કારણભૂત જે ભગવાનનો અનુગ્રહ છે તેનું મૂળ શ્લોકમાં સૂચન કરવામાં આવેલું છે.)

કસ્યાશ્ચિન્નાત્ચવિક્ષિપ્તકુण्डलत्विवषमण्डितम् ।

गण्डं गण्डे सन्दधत्या प्रादात्ताम्बूलचर्वितम् ॥ १३ ॥

કલ્પેન્તિ તામ્બૂલચર્વિતમદાદિતિ । સ્વગણ્ડં ભગવદ્ગણ્ડે સન્દધત્યા इति तस्या अपेक्षा लाघवं च सूचितम् । सम्मुखत्वाभावेऽपि लाघवेनैव प्रादात् । अनेन तस्यै स्वविद्या दत्तेति ज्ञापितम् । तेनेयमेवोपदेशी भगवदसन्निधाने सर्वासां भविष्यति । तस्या विद्यायोग्यतां वक्तुं लौकिकक्रियाज्ञान-शक्तिमत्त्वमाह नात्चविक्षिप्तकुण्डलत्विवषमण्डितमिति । नात्चेन विक्षिप्तस्य कुण्डलस्य त्विषा मण्डितं गण्डम् । नात्चे क्रियाशक्तिः प्रतिष्ठिता । कुण्डले ज्ञानशक्तिः । क्रियाशक्त्या विक्षेपोऽत्य-

કોઈ એક ગોપીજને નૃસ્યથી હાલતાં કુંડલોની કાન્તિથી શોભતા પોતાના ગાલને ભગવાનના ગાલ સાથે ભગાડ્યો, અને ભગવાને તેમને ચાવેલું પાન આપ્યું. ૧૩

કોઈ એક ગોપીજનેને ભગવાને ચાવેલું પાન આપ્યું. આ ગોપીજને પોતાનો ગાલ ભગવાનના ગાલ સાથે ભગાડે છે તે ઉપરથી જણાય છે કે તેમને ભગવાનની અપેક્ષા છે, અને આ પ્રમાણે કરવામાં લાઘવ છે. ગોપીજને ભગવાનની સામે ઉભાં ન હતાં તો પણ લાઘવથી જ—સહેલાઈથી જ—તેમને ભગવાને ચાવેલા પાનનું દાન કર્યું. આ ઉપરથી—પ્રાદાત્ એ પ્રમાણે દાનમાં પ્રકર્ય હોવાથી—જણાય છે કે ભગવાને આ ગોપીજનેને પોતાની વિદ્યાનું દાન કર્યું, માયાનિર્મિત વિદ્યાનું નહિ. (જેમ અર્ધાં વેદાન્તવાક્યોનું તાત્પર્ય બ્રહ્મવિદ્યા છે, તેમ ઉપનિષદ વગેરે વાણીના અધિપતિએ, રસાત્મક ભગવાને, પોતાના અન્તા-કરણને જ ભક્તો વિષેના સ્નેહના અંશથી પીલીને ચાવેલું પાન સ્થાપ્યું, અર્થાત્ ગોપીજનેને ચાવેલું પાન આપ્યું. આ પ્રમાણે ભગવાનનું ચાવેલું પાન વિદ્યાના જેવું છે.) તેથી જ્યારે ભગવાન ગોપીજનોની પાસે નહિ હોય ત્યારે આ જ ગોપીજને તે અર્ધાં ગોપીજનોને ઉપદેશ કરશે. (ગોપીજનોને જ્યારે ભગવાનનો વિરહ હોય છે ત્યારે તેમનું મરણ થાય એવી સ્થિતિ થાય છે, આ મરણ દૂર કરવાને માટે આ ગોપીજને તેમને ઉપદેશ આપે અને તેમનો જીવ બચાવે. જેમ બ્રહ્મવિદ્યા બ્રહ્મની પ્રાપ્તિ કરાવે છે તેમ અર્ધાં પણ આ ગોપીજને ભગવાનની પ્રાપ્તિ કરાવે છે. આ પ્રમાણે ભગવાન ભક્તોને વિપ્રયોગરસનો અનુભવ કરાવે છે અને આ ગોપીજનેના ઉપદેશદ્વારા તેમનું જીવન ટકાવે છે. વિદ્યારૂપી ચાવેલા પાનનું ગ્રહણ કરવાથી કવિત્વશક્તિ વગેરે શક્તિઓ પ્રાપ્ત થાય છે એ વાત જગતમાં પણ પ્રસિદ્ધ છે, તેથી આ ગોપીજને પણ ભગવાને દાન કરેલા તાંબૂલથી ઉપદેશ કરી શકશે એમાં શંકાને સ્થાન નથી શ્રીવિદ્વંસનાથજીએ પણ આ જ પ્રમાણે પોતાના પાનની પ્રસાદી ગોપાલદાસને આપી, અને તેથી ગોપાલદાસ એક મોટા કવિ થયા અને વહ્નભાષ્યાન વગેરે કાવ્યો રચી શક્યા.)

આ ગોપીજને ભગવાને દાન કરેલી વિદ્યા ગ્રહણ કરવાને માટે યોગ્ય છે એ દર્શાવવા શુકદેવજી નાટ્યવિક્ષિપ્તકુण्डलत्विवषमण्डितम् એ પદવડે કહે છે કે આ ગોપીજનેમાં લોકસિદ્ધ ક્રિયાશક્તિ અને જ્ઞાનશક્તિ છે. (સંયોગરસનો અનુભવ કરાવનારી ક્રિયાશક્તિ અને જ્ઞાનશક્તિ આ ગોપીજનેમાં છે. આ પ્રમાણે સંયોગરસનો અનુભવ કરવાનું સામર્થ્ય આ ગોપીજનેમાં હોવાથી વિપ્રયોગરસનો અનુભવ કરાવનારી વિદ્યાનું ગ્રહણ કરવાની તેમનામાં યોગ્યતા છે એમ સિદ્ધ થાય છે. આ ગોપીજને ભગવાનનું જ્યારે અનુકરણ કરતાં હતાં ત્યારે તેમની શોભા જોઈને ભગવાન પ્રસન્ન થયા અને તેમણે ગોપીજનેને તાંબૂલનું દાન કર્યું.) નૃસ્યથી હાલતાં કુંડલોની કાન્તિથી આ ગોપીજનેનો ગાલ શોભતો હતો.

(હવે આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિથી જે અર્થ સિદ્ધ થયેલો છે તે કહેવામાં આવે છે. આ દૃષ્ટિથી જે અર્થ સિદ્ધ થયો તે અર્થ ઉપદેશ થયા પછી સાધન કરનાર પુરુષે ગ્રહણ કરવો.) નાટ્યમાં—નૃસ્યમાં—ક્રિયા-શક્તિ મુખ્ય છે, અને કુંડલમાં જ્ઞાનશક્તિ રહેલી છે. (વિમર્તિ સાંખ્ય યોગં ચ દેવો મકરકુण्डले (ભાગ. ૧૨. ૧૧. ૧૨),—ભગવાન સાંખ્ય અને યોગરૂપી મકરના આકારનાં કુંડલો ધારણ કરે છે—એ

ધ્યાસઃ । યોગાત્મકત્વાત્ સાધનાનિ વા । તસ્ય કાન્તિરનુભવઃ । તેનાલક્ષ્મી ભક્તિઃ ભગવત્પ્રેમ્યા સમ્બદ્ધા । યથા સા ભગવતિ રતા, एवं तस्यामपि भगवान् रतः । તત્રાપિ ગણ્ડમિદં સાધ્યરૂપા ભક્તિ-
રુચ્યતે । तां लक्ष्मीं प्रति मूलपर्यटनमिति । लक्ष्मीवन्तं प्रति पुनः पुनरावर्तत इति ज्ञानताम्बूलयो-
स्तुल्यता । चर्चितमिति साधनप्रयासाभावेन सिद्धदानम् ॥ १३ ॥

વાસ્તવ ઉપરથી સ્પષ્ટ જણાય છે કે ભગવાનનાં કુંડલો સાંખ્યરૂપ અને યોગરૂપ છે. અહીં પણ આ ગોપી-
જન ભગવાનની શક્તિરૂપ હોવાથી ભગવાનથી ભિન્ન નથી એટલે ગોપીજનનાં કુંડલો પણ સાંખ્ય અને
યોગરૂપ છે. આ પ્રલોકમાં ગોપીજનના એક જ કુંડલનું વર્ણન કરવામાં આવેલું છે, પણ તે કુંડલ ડાબી
બાજુનું છે કે જમણી બાજુનું છે એનો નિર્ણય થઈ શકતો નથી, તેથી શ્રીમહાપ્રભુજી બન્નેય રીતે—
સાંખ્યની રીતે અને યોગની રીતે—વ્યાખ્યાન કરે છે. પ્રથમ સાંખ્યની રીતે વ્યાખ્યાન કરતાં શ્રીમહા-
પ્રભુજી આજ્ઞા કરે છે કે કુંડલમાં જ્ઞાનશક્તિ રહેલી છે.)

નૃત્યમાં રહેલી ક્રિયાશક્તિથી વિશેષ—ઘણો અભ્યાસ, આવૃત્તિ—ધ્યાય છે. (ગુરુની સેવા કરવામાં
જે ક્રિયા રહેલી છે તેનાથી જે જ્ઞાન સારી રીતે મળે છે તેનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. સાંખ્યનું તાત્પર્ય
જ્ઞાનમાં રહેલું છે. આ પ્રમાણે સાંખ્યની રીતે વિચાર કરતાં જણાય છે કે ભગવાને વિચારેલી રીત પ્રમાણે
જ્ઞાનપૂર્વક કર્મ ઘણીવાર કરવામાં આવવાથી આ ગોપીજનની યોગ્યતા સિદ્ધ થાય છે.)

(હવે યોગની રીતે અર્થ આપતાં શ્રીમહાપ્રભુજી આજ્ઞા કરે છે કે) અથવા તો ગોપીજનનું આ
કુંડલ યોગરૂપ હોવાથી સાધનોનું વર્ણન કરવામાં આવેલું છે. (આસન, પ્રાણાયામ વગેરે ક્રિયાથી સિદ્ધ
થતું જે યોગાત્મક સાધન—ચિત્તની એકાગ્રતા—તેનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. આ પ્રમાણે યોગાત્મક
કુંડલ લઈએ તો શમ, કમ વગેરે સાધનોના સમુદાયને લીધે ગોપીજનની યોગ્યતા સિદ્ધ થાય છે. આ
પ્રકારના કર્મનું તાત્પર્ય જ્ઞાનમાં છે, અને જ્ઞાન પ્રકાશ કરનાર છે એમ દર્શાવતાં શ્રીમહાપ્રભુજી આજ્ઞા કરે
છે કે) જ્ઞાન અથવા કર્મની—યોગની—કાન્તિ, અર્થાત્ પ્રકાશ અથવા અનુભવ. આ જ્ઞાન અથવા કર્મથી
શોભાયમાન જે ભક્તિ છે તે ભગવાનના પ્રેમ સાથે સંબંધમાં આવી છે. જેવી રીતે આ ગોપીજનનો પ્રેમ
ભગવાનમાં હૃતો તેવી રીતે ગોપીજનમાં પણ ભગવાનનો પ્રેમ હૃતો. (રૂક્ષ—હાથા—જ્ઞાનનું તાત્પર્ય
અક્ષર પ્રહારમાં હોય છે; પરંતુ આ આપણા આલતા પ્રસંગમાં તો જ્ઞાન ભક્તિનું અંગ છે, એટલે સંપૂર્ણ
યોગ્યતાનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. આ પ્રકારની યોગ્યતા ભગવાનનો અનુગ્રહ મેળવવામાં કારણ છે,
અને ગોપીજનને ભગવાનનો અનુગ્રહ પૂર્ણ રીતે મળ્યો છે એમ સ્પષ્ટ જણાય છે. મૂળ પ્રલોકમાં મણ્ડિત
ગણ્ડમ્ એ શબ્દોથી ભક્તિનું વર્ણન કરવામાં આવેલું છે, કારણ કે મુખ ભક્તિરૂપ છે, અને ભક્તિ સ્નેહ-
રૂપ છે. ગોપીજન પોતાનો ગાલ ભગવાનના ગાલ સાથે મેળવે છે એનું તાત્પર્ય એ છે કે ગોપીજન
પોતાનો સ્નેહ ભગવાનના સ્નેહમાં સ્થાપે છે.)

તેમાં પણ આ ગાલ સાધ્યરૂપ ભક્તિ છે, (અર્થાત્ ભગવાનના ગણ્ડસ્થલમાં રહીને તે દ્વારા ફલનો
અનુભવ કરી શકાય છે, તેથી ગણ્ડને સાધ્યરૂપ ભક્તિ કહેવામાં આવે છે.) ગોપીજનના કુણ્ડલની તે
શોભા પ્રતિ અથવા તો લક્ષ્મીજી જેવાં તે ગોપીજન પ્રતિ મૂલ—ગોપીજન વિષે રહેલા સ્નેહરૂપી ભગ-
વાનનો ગાલ—ફરે છે તેથી ભગવાને ગોપીજનને તાંબૂલનું દાન કર્યું. (આ પ્રમાણે તામ્બૂલચર્ચિતમ્ નું
રહસ્ય શ્રીમહાપ્રભુજીએ સમજાવ્યું. તામ્બૂલ શબ્દમાંથી તામ્ અને મૂલ એ પ્રમાણે બે શબ્દો કાઢીને
અર્થ કરવામાં આવ્યો છે. આનો ભાવ એ છે કે ગોપીજનના કુણ્ડલની શોભા જોઈને ભગવાને પોતાનો
ગણ્ડ ફરી ફરીને ત્યાં લગાડ્યો. જેવી રીતે ગોપીજને સ્નેહથી પોતાનો ગાલ ભગવાનના ગાલ ઉપર
સ્થાપ્યો તેવી રીતે ભગવાને પણ પોતાનો ગાલ ગોપીજનના ગાલ ઉપર સ્નેહથી સ્થાપ્યો. આ ગોપીજ-
નમાં લક્ષ્મીજીનો પ્રવેશ થવાથી તેમને લક્ષ્મીજી કહેવામાં આવ્યાં છે.) લક્ષ્મીજી વાળા ભગવાનની તરફ
ગોપીજનનો ગાલ ફરી ફરીથી જાય છે, અથવા તો તે પ્રકારની શોભાવાળા ગાલ તરફ ભગવાનના મુખમાં
રહેલું તાંબૂલ ફરી ફરીથી જાય છે, તેથી જ્ઞાન અને તાંબૂલ સરખાં છે. મૂળ પ્રલોકમાં જે ચર્ચિતમ્ પદ છે

અપરા પુનર્વૈરાગ્યાત્મકં ક્રિયારૂપમચ્છિદ્રં જ્ઞાને સદ્વાયાર્થ ભગવદ્દક્ષ્ણં સ્વહૃદયે સ્થાપિતવતીત્યાદિ
નૃત્યતીતિ ।

નૃત્યતી ગાયતી કાચિત્ કૂજન્નુપુરમેલલા ।

પાર્શ્વસ્થાચ્યુતહસ્તાન્નં શ્રાન્તાધાત્ સ્તનયોઃ શિવમ્ ॥ ૧૪ ॥

સા નૃત્યં ગાનં ચ કુર્વતી સ્થિતા । તત્રાભિનયે યથાન્યહસ્તઃ સ્થાપ્યતે, સ્વહસ્તો વા, તથા ભગ-
વદ્દક્ષ્ણમેવ સ્થાપિતવતી । શાબ્દં જ્ઞાનં તદર્થાનુષ્ઠાનં ચ તસ્યા વર્તત્ત્વમિતિ જ્ઞાપનાર્થં નૃત્યગાનયોઃ

તે એમ સૂચવે છે કે આવવારૂપી સાધનનો પ્રયાસ નથી, તેથી સિદ્ધ દાન કરવામાં આવેલું છે. ભગવાને
આવેલું જ પાન ગોપીજનને આપ્યું, એટલે ગોપીજનને તે પાન આવવાની જરૂર રહેતી નથી. (જ્ઞાનનો
ઉપદેશ કરનાર ગુરુ પાસેથી જ્ઞાન મેળવીને જે પ્રકારે તે જ્ઞાન સમજવામાં આવે છે તે પ્રકારનું જ્ઞાન ફરીથી
ગુરુના આગળ નિવેદન કરવામાં આવે છે અને તેથી જ્ઞાનમાં રહેલો સંદેહ દૂર થઈ જાય છે; તે જ પ્રમાણે
આ ગોપીજન પણ એકેથી ભગવાનના ગાલ ઉપર પોતાનો ગાલ ફરી ફરીથી સ્થાપે છે. જેમ જ્ઞાનવાળા
માણસ પાસેથી ઉપદેશદ્વારા જ્ઞાન ગ્રહણ કરવામાં આવે છે તેમ લક્ષ્મીજીવાળા ભગવાન પાસેથી તેમના
ગાલ ઉપર પોતાનો ગાલ સ્થાપીને આવેલું તાંબૂલ ગ્રહણ કરીને ‘ભગવાન મારામાં ઘણો એકે રાખે છે
અને તે રસિકસિરોમણિ છે’ એ પ્રમાણેનું જ્ઞાન આ ગોપીજન મેળવે છે. લક્ષ્મીજી ભગવાનનું સ્વરૂપ
બાણ છે અને તેનો ઉપદેશ કરે છે એમ કૂર્મપુરાણ વગેરેમાં સિદ્ધ થયેલું છે. સાધનપ્રકરણમાં જણાવ-
વામાં આવ્યું છે કે પ્રહ્લાનન્દમાં રૂમેલાઓનો ઉદ્ધાર કરવામાં આવ્યો છે; અને તેથી આ ગોપીજનોની
યોગ્યતા છે એમ દર્શાવવાથી તેઓ લક્ષ્મીજી છે એમ સિદ્ધ થાય છે. જેમ ભગવાન વિષેનું જ્ઞાન મેળવ્યા
પછી ભગવાનને ઉદ્દેશીને તેની આવૃત્તિ કરવામાં આવે છે, અનુસંધાન કરવામાં આવે છે, તેમ ગોપી-
જનને ઉદ્દેશીને વિદ્યાના ભૂલની—ભગવાનના મનની—ફરી ફરીથી આવૃત્તિ કરવામાં આવે છે.

ભગવાને ગોપીજનને તાંબૂલદ્વારા જ્ઞાનનું દાન કર્યું એમ પણ સિદ્ધ થાય છે. જેમ જ્ઞાન મેળવ્યા
પછી તેની અનેકવાર આવૃત્તિ કરવામાં આવે છે તેમ પાનને પણ આવીને અનેકવાર સુખમાં ગાલ તરફ
લાઈ જવામાં આવે છે. આ દૃષ્ટિએ જ્ઞાન અને તાંબૂલ સરખાં છે.) ૧૩

ભગવાનની બીજી બાજુએ ઉભાં રહેલાં ગોપીજને તો વૈરાગ્યાત્મક, ક્રિયારૂપ અને છિદ્રરહિત એવો
ભગવાનનો શ્રીહસ્ત જ્ઞાનમાં મદદને માટે પોતાના હૃદય ઉપર સ્થાપ્યો એમ શુકદેવજી નૃત્યતિ એ
પ્રલોકમાં કહે છે.

નૃત્ય અને ગાન કરતાં, જેમનાં નૂપુર અને મેખલાનો સુંદર શબ્દ
થઈ રહ્યો છે, અને જે યાકી ગએલાં છે એવાં બીજાં કોઈ ગોપીજને
પોતાની પાસે ઉભેલા ભગવાનના કલ્યાણકારી હસ્તકમલને પોતાની છાતી
ઉપર પધરાવ્યું. ૧૪

(અતિ એકેહને લીધે ગોપીજન પોતે ભગવાનનો વિપ્રયોગ સહન ન કરી શકે તો બીજાં ગોપી-
જનોનું સમાધાન સંભવે નહિ; તેથી તે વખતે પણ બીજાં ગોપીજનોનું સમાધાન જે પ્રકારે થઈ શકે તે
પ્રકારે ભગવાને પહેલાં દાન કરેલું જ્ઞાન સિદ્ધ કરવાને માટે આ ગોપીજને ભગવાનનો શ્રીહસ્ત પોતાના
હૃદય ઉપર ધર્યો. ભગવાનનો શ્રીહસ્ત ક્રિયાશક્તિરૂપ છે; શ્રીહસ્ત અચ્યુત ભગવાનનો છે એટલે તે તે
સમયે પણ કાર્ય કરી શકે એવો છે; શ્રીહસ્તમાં છિદ્ર નથી એટલે તે અવશ્ય ફલ આપે છે; શ્રીહસ્તને
કમલ કહેવામાં આવેલું હોવાથી તે સમયે પણ શ્રીહસ્ત તાપ દૂર કરે છે. આવા પ્રકારનો શ્રીહસ્ત આ
ગોપીજને પોતાના હૃદય ઉપર પધરાવ્યો. આ પ્રમાણે વૈરાગ્યમાં તાપ દૂર કરવાની અને જ્ઞાનમાં મદદ
કરવાની શક્તિ પ્રસિદ્ધ છે. ભગવાનના શ્રીહસ્તના સંબંધથી ઉપદેશમાં મદદ કરવારૂપી ભક્તનું કાર્ય થાય
છે, એટલે તે દ્વારા ભગવાનના શ્રીહસ્તમાં વૈરાગ્ય છે એમ નિશ્ચય કરવો. વળી, શક્તિ, બાણ વગેરે આયુ-

કથનમ્ । કૂજતી નૂપુરે મેઘલા ચ યસ્યાઃ । ઉપરિ ગાનામિનયનમ્ । પાદયોર્નૃત્યમ્ । અત एव
નૂપુરયોર્મેઘલાયાઞ્ચ શબ્દઃ । સ ચ ભવોદીપકઃ । અનેન તસ્યાઃ પૂર્વસ્થિતા સર્વેઽવ ક્રિયાશક્તિઃ
સફલેતિ સૂચિતમ્ । एकस्मिन्नेव पार्श्वे विद्यमानस्य भगवतः श्रान्ता सती तत्तापहरणार्थं स्तनयो-

ધોના આગલા ભાગને જગતમાં 'કૃળ' કહેવામાં આવે છે, હસ્ત ક્રિયાશક્તિરૂપી બાહુનો અગ્રભાગ છે,
અને વૈરાગ્ય કર્મનું ફલ છે; આ કારણથી પણ એમ નિશ્ચય થાય છે કે ભગવાનનો શ્રીહસ્ત વૈરાગ્યરૂપ છે.
ભગવાનનો શ્રીહસ્ત છિદ્રરહિત છે, કારણ કે તે તેમના બાહુનો અગ્રભાગ છે, અને છેડાના ભાગમાં જ
છિદ્ર હોતાં નથી.

જે કે તે ભાવનો પ્રતિબન્ધ કોઈ કરી શકતું નથી, છતાં પણ પ્રભુના સંબંધથી જેમ તે ભાવનો
પ્રતિબન્ધ થઈ શકતો નથી, તેમ ભગવાનના હસ્તકમળનો પ્રભુની સાથે સંબંધ છે. આ કારણથી જ આ
ગોપીજને ભગવાનનું હસ્તકમલ પોતાના હૃદય ઉપર સ્થાપ્યું. આ પ્રમાણે પ્રભુસંબંધી ભાવ અને પ્રભુ-
સંબંધી હસ્તકમલ એ બંનેની અનુવૃત્તિને લીધે ઉભયકાર્ય સંભવે, અને તેથી વિચિત્ર મહારસાત્મક
ભાવ પ્રકટ થાય છે.

અરે ! પાછલા પ્રલોકનાં અને આ પ્રલોકનાં ગોપીજનો પરસ્પર જે ભિન્ન હોય તો આ બધું ઘટી
શકશે નહિ—આ પ્રમાણે જે શંકા કરવામાં આવે તો તેનું સમાધાન આ પ્રમાણે છે. અહીં એકથર્થ ઇત્યાદિ
છ ગુણોરૂપી આ ગોપીજનો જ છે, તેથી એમનાથી વિરિષ્ઠ થએલા સ્વરૂપને જ ભગવાન કહેવામાં આવે
છે. ધર્મોનાં ભેદ આવશ્યક છે, છતાં પણ ધર્મી એક જ હોવાથી બધું ઘટે છે. આ ઉપરથી એટલું સિદ્ધ
થયું કે ભગવાનના જ્ઞાન અને વૈરાગ્ય એ જ ધર્મો નિયોગદશામાં ગોપીજનોને માટે જ ઉચ્ચોગમાં આવે
છે. આથી એમ જણાય છે કે નિયોગદશામાં પ્રભુ પણ રસાત્મક હોવાથી, ગોપીજનોથી થએલા વિરહને
લીધે ઉત્પન્ન થએલા તેમના—ભગવાનના—ભિન્ન ભિન્ન ભાવની શાન્તિ જ્ઞાન અને વૈરાગ્યથી થાય છે.

અહીં વાદી શંકા કરે છે:—અરે ! પતંજલિ મહર્ષિએ યોગસૂત્રમાં વૈરાગ્યનું લક્ષણ અને તેની
અંતિમ સ્થિતિ બે સૂત્રોમાં વર્ણવી છે. દૃષ્ટાનુથવિકવિષયવિતૃષ્ણસ્ય વશીકારસંજ્ઞા વૈરાગ્યમ્ (યોગ-
સૂત્ર ૧. ૧. ૧૫)—જગતમાં જણાતા સ્ત્રી વગેરે પદાર્થોમાં, અને વેદમાં જણાતા ન્વર્ગ વગેરે પદાર્થોમાં
દોષ જોઈને તેમની તૃષ્ણાથી રહિત થનારો પુરુષ દિવ્ય અને અદિવ્ય પદાર્થો પોતાની પાસે પડેલા હોય
તો પણ પોતાના ચિત્તને વશ કરીને ઉપેક્ષાબુદ્ધિ રાખી જે એકાગ્રતા રાખવામાં આવે છે તેને વૈરાગ્ય કહે-
વામાં આવે છે—આ સૂત્રમાં વૈરાગ્યનું લક્ષણ આપવામાં આવેલું છે. તત્પરં પુરુષસ્થયાતેર્ગુણવૈતૃષ્ણયમ્
(યોગસૂત્ર ૧. ૧. ૧૬)—પુરુષના દર્શનના અભ્યાસથી ન્યારે ગુણોથી વિરક્ત થાય છે ત્યારે તે પર
વૈરાગ્ય—અર્થાત્ વૈરાગ્યની અંતિમ સ્થિતિ—કહેવામાં આવે છે. આ સૂત્રમાં વૈરાગ્યની કાષ્ઠ, અંતિમ
સ્થિતિ, વર્ણવવામાં આવેલી છે. અર્થાત્ જ્ઞાનની જ પરાકાષ્ઠા વૈરાગ્ય છે અને વૈરાગ્યની પછી કેવલ્ય અવસ્થા
આવે છે. આ પ્રમાણે સત્વ વગેરે ગુણ સુધી જેટલા જેટલા વિષયો છે તે બધાની ઉપેક્ષા કરીને ચિત્તને
આત્મામાં જ પરોવી રાખવું તેનું નામ વૈરાગ્ય એમ સિદ્ધ થાય છે. ન્યારે આપણા આલતા પ્રસંગમાં
ભગવાનમાં અને પરસ્પર રાગ અને માત્સર્ય છે એમ કહેવામાં આવેલું હોવાથી આત્મામાં એકતાનતા
નથી, એટલે ભગવાનના શ્રીહસ્તમાં જે વૈરાગ્યનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે તે મુમુક્ષુ જનોના વૈરાગ્યથી
ભિન્ન છે. આ આલતા પ્રસંગમાં 'યતમાનસંજ્ઞા' વગેરે વૈરાગ્યના પ્રકારનું વર્ણન કરવામાં આવેલું છે એમ
કહેવું નહિ, કારણ કે 'યતમાનસંજ્ઞા' વગેરે વૈરાગ્યના ભેદોનાં જે લક્ષણો આપવામાં આવેલાં છે તે લક્ષણો
પણ અહીં આલતા પ્રસંગમાં બોવામાં આવતાં નથી. પરંતુ સત્સ્વજય સર્વદિષ્વચાન્ (ભાગ. ૧૦. ૨૬.
૩૧), યત્ પત્વપત્વં (ભાગ. ૧૦. ૨૬. ૩૨), કુર્વન્તિ દિ (ભાગ. ૧૦. ૨૬. ૩૩) ઇત્યાદિ પ્રલોકોમાં
સ્પષ્ટ કહેવામાં આવેલું છે કે જગતમાં જેટલા પદાર્થો છે તેટલા પદાર્થોની તૃષ્ણા ગોપીજનોને નથી, અને
ગોપીજનોની આ ભાવના જ વૈરાગ્ય છે એમ કહેવું જોઈએ. વળી, ગોપીજનોની ન્યારે વિપ્રયોગ દશા
સુવો ૩૨

રધાત્ । તાપહારકત્વમજ્જસ્ય પ્રસિદ્ધમ્ । શ્રમો નિર્વૃત્તિસૂચકઃ । સ્વસ્યાઃ પૂર્વક્રિયાપરિત્યાગઃ વાહ્યત્ એવેતિ ભગવત્ એકસ્મિન્ ભાગે સ્થિતિરુક્તા । ભગવત્ક્રિયાશકેરક્ષયત્વસૂચનાયાચ્ચુતેતિ । અગ્રે સન્ધ-

હોય છે ત્યારે તેઓ પોતાના આત્માની પણ ઇચ્છા કરતાં નથી અને ભગવાનમાં જ એકતાન રહે છે, તેથી તેમની આત્મામાં એકતાનતા છે છતાં પણ પહેલાં જણાવેલા વૈરાગ્યથી આ ભાવ બુદ્ધો છે. આ બંને ય વસ્તુઓ—બધા પદાર્થોની અપેક્ષા અને ભગવદેકતાનતા—બધાં ય ગોપીજનોમાં જોવામાં આવે છે; તો પછી આ ચાલતા પ્રસંગમાં કયા પ્રકારના વૈરાગ્યનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે ?

સિદ્ધાન્તી શંકાનું સમાધાન કરતાં કહે છે કે—શ્રીમદ્ભાગવતના નવમા સ્કન્ધમાં નાહમાત્માન-માશાસે (ભાગ. ૯.૪.૬૪)—હું આત્માની ઇચ્છા કરતો નથી—ઇત્યાદિ વાક્યોમાં સિદ્ધ થયું છે કે ભકતો ઉપર ભગવાનની કૃપા થાય છે, અને ભકતો વિના બીજા પ્રાણીઓ ઉપર કૃપા થતી નથી. તેમ જ વેણુગીતાના અગીઆરમા શ્લોક ઉપરનાં શ્રીસુબોધિનીશ્રીમાં ઉત્કર્ષઞ્ચાપિ વૈરાગ્યે—ભગવાનની સેવા કરીને તેમને સુખ આપવાથી વૈરાગ્ય શ્રેષ્ઠ પ્રકારનો થાય છે—એ આઠમી કારિકામાં એમ કહેવામાં આવ્યું છે કે ભક્તિથી ભગવાનનો કલેશ દૂર કરે એવી સેવા કરવાથી વૈરાગ્યનો ઉત્કર્ષ—ઉત્તમતા—સિદ્ધ થાય છે. આમ હોવાથી પોતાના બેવાં બીજાં ગોપીજનોને ન્યારે ભગવાનથી વિયોગ થાય ત્યારે જ તેમની મૂર્છા વગેરે અવસ્થા દૂર કરવામાં ન આવે તો ભગવાનને કલેશ થવાનો સંભવ રહે છે; તેથી આ પ્રકારનો કલેશ આ ગોપીજન પોતે સહન કરીને પણ બીજાં ગોપીજનોનો તો કલેશ દૂર કરવાની સેવા કરે છે, અને આ સેવાત્મક જે વૈરાગ્યની ઉત્તમતા છે તે પહેલાં જણાવેલા ભગવાનના વૈરાગ્ય વિના સંભવતી નથી. તેથી આ પ્રકારના વૈરાગ્યનું જ આપણા ચાલતા પ્રસંગમાં વર્ણન કરવામાં આવેલું છે, કારણ કે ભગવાનની કૃપા ભકતો ઉપર છે, અને બીજાઓ ઉપર કૃપા નથી એ વાત સ્પષ્ટ છે.)

તે ગોપીજન નૃત્ય અને ગાન કરવા લાગ્યાં. તેમાં અભિનયમાં જેમ બીજાનો હાથ અથવા પોતાનો હાથ મૂકવામાં આવે છે તેમ તે ગોપીજને ભગવાનનો હાથ જ પોતાના હૃદય ઉપર સ્થાપ્યો. આ ગોપીજનમાં શબ્દનું જ્ઞાન છે (અર્થાત્ ગાવામાં આવતા પ્રબન્ધમાં જે પ્રકારનું નૃત્યનું સ્વરૂપ છે તે સ્વરૂપ આ ગોપીજન જાણે છે, આ ગોપીજન જ્ઞાનપૂર્વક ગાન કરે છે); અને ગાવામાં આવતા પ્રબન્ધનો અર્થ—નૃત્ય—કરે છે; આ પ્રમાણે દર્શાવવાને માટે શુક્રદેવજી આ શ્લોકમાં નૃત્ય અને ગાનની વાત કહે છે. (આ પ્રમાણે કહેવાથી સમગ્રાય છે કે આ ગોપીજનો વૈરાગ્યને માટે અધિકાર છે.) જેમનાં નૃપુર અને મેખલા સુંદર શબ્દ કરી રહ્યાં છે તે ગોપીજન કુજજૂપુરમેલલા કહેવાય છે. ઉપરના ભાગમાં ગાન પ્રમાણે અભિનય થાય છે, ન્યારે ચરણો નૃત્ય કરે છે. આ કારણથી જ નૃપુર અને મેખલામાં શબ્દ ઉત્પન્ન થાય છે. આ શબ્દ ભાવને વધારે છે. આ ઉપરથી સૂચિત થાય છે કે પોતાની ઇચ્છા પૂર્ણ થવાથી આ ગોપીજનની પહેલાંની બધીય ક્રિયાશક્તિ સફલ થઈ. આ ગોપીજન ન્યારે થાકી ગયાં ત્યારે પોતાનો તાપ દૂર કરવાને માટે તેમણે એક જ બાલુએ ઉભા રહેલા ભગવાનનો શ્રીહસ્ત પોતાનાં સ્તનો ઉપર પથરાવ્યો. કમલ તાપ દૂર કરે છે એ વાત પ્રસિદ્ધ છે અને ભગવાનનો શ્રીહસ્ત કમલ છે, (તેથી તે તાપ દૂર કરી શકે છે.) શ્રમ એ સુખનું સૂચન નાર છે. (ગોપીજનના નૃપુર અને મેખલાના સુંદર શબ્દથી ભગવાનનો ભાવ ઉદ્દીપ્ત થયો અને બીજાઓ ન જાણે એવી રીતે પોતાના હસ્તથી ગોપીજનના અવધવોને સ્પર્શ કરીને ભગવાને ગોપીજનના બધા મનોરથો પૂર્ણ કર્યાં. તેથી આ ગોપીજનને સુખ થયું અને તેથી તેમને થાક લાગ્યો.) થાક લાગવાથી આ ગોપીજને પહેલાંની ક્રિયાનો—નૃત્યનો—જે ભાગ કર્યો તે તો ફક્ત બહારથી જ હતો; (હૃદયની અંદર તો ગોપીજનને નૃત્ય કરવાની ઇચ્છા હતી જ.) તેથી (ફરીથી નૃત્ય કરવાને માટે) ભગવાન એક બાલુએ ઉભા રહ્યા એમ કહેવામાં આવ્યું છે. ભગવાનની (નૃત્યરૂપી) ક્રિયાશક્તિનો નાશ થતો નથી એ સૂચવવાને માટે શુક્રદેવજી અચ્યુત શબ્દનો પ્રયોગ કરે છે. આગળ ઉપર મુખ્ય રમણરૂપી સંબંધ પણ કરાવવાનો છે તેથી અને તેનો નાશ ન થાય તેટલા માટે મૂળ શ્લોકમાં અચ્યુત પદનો પ્રયોગ કરવામાં આવેલો છે. (આગળ મુખ્ય

न्धस्यापि करिष्यमाणत्वात् तदविघातार्थं च । तस्य पुनः कामाद्युद्बोधकत्वेन तापानाशकत्वमाशङ्क्याह शिवमिति । तदेव कल्याणरूपम्, आनन्दरूपत्वाच्च भगवतः ॥ १४ ॥

एवं षण्णां स्वरूपमुक्त्वा स्वरूपेण सर्वासां साधारणीं लीलामाह गोप्य इति ।

गोप्यो लब्ध्वाच्युतं कान्तं श्रिय एकान्तवह्लभम् ।

गृहीतकण्ठ्यस्तद्दोर्भ्यां गायन्त्यस्तं विजह्निरे ॥ १५ ॥

अच्युतः कान्तो भगवानेव भवति । अन्तर्बहिश्च नित्यानन्ददायी । अत एव सर्वस्त्रीणां मूलभूतायाः श्रिय एकान्ततो वह्लभः परमः प्रियः । तादृशं लब्ध्वा तमेव गायन्त्यो विजह्निरे । ननु परमानन्दे प्राप्ते क्रियाया अपगम एवोचितः, न तु पुनः क्रिया, तत्कथं विहार इति चेत्, तत्राह तद्दोर्भ्यां गृहीतकण्ठ्य इति । भगवत्क्रियैव व्याप्ताः, न तु स्वक्रिया काचित् । कण्ठे क्रियायाः स्थापितत्वान्नानं क्रिया च सम्भवतः । इयं क्रिया शक्तिरूपेति स्वातन्त्र्यं तासां निरूपितम् ॥ १५ ॥

रमण्युमां न्यूनता वगेरे दोष दूर करवाने भाटे, अने लगवाननो श्रीहुस्त वक्षःस्थल उपर पधराववाधी न गोपीजननुं कार्य सिद्ध यतां आगण सुप्य लोग नलि थाय अे शंका दूर करवाने भाटे पणु अच्युत पध वापरवामां आवेक्षुं छे.)

लगवान् इरीथी गोपीजनमां काम वगेरे नगृत करे अने तेथी गोपीजनना तापनो नाश करी शकशे नलि—आ प्रकारनी शंका दूर करवाने भाटे शुद्धवेल कडे छे के शिवम्. लगवाननो श्रीहुस्त न कल्याणरूप छे, कारणु के लगवान् आनन्दरूप छे. (लगवाननो श्रीहुस्त शिव—कल्याणरूप—छे तेथी ते आनन्दनुं साधन छे, अने आ श्रीहुस्त लगवाननो छे तेथी ते आनन्दरूप छे. अेटवै लगवाननो श्रीहुस्त गोपीजनमां ताप उत्पन्न करशे नलि.) १४

आ प्रमाणु छ गोपीजनोनां स्वरूपनुं वल्लुन करीने यथां गोपीजनोनी लगवानना स्वरूप साथेनी साधारणु वीक्षा शुद्धवेल गोप्यः अे प्रदीकमां कडे छे.

गोपीजनोअे लक्ष्मीञ्जने अत्यन्त प्रिय अेवा लगवानने न कान्त तरीके प्राप्त कर्या; लगवाने पोतानो श्रीहुस्त तेमना गणा उपर भूकयो, अने गोपीजनो प्रणुना गुणुगान करतां विहार करवा लाग्यां. १५

लगवान् न अच्युत—नाश न यामे अेवा—कान्त छे. लगवान् अंटर अने गहार दुश्मेशां आनन्द आपनारा छे. तेथी न अधी स्त्रीओनां मूणलूत लक्ष्मीञ्जने ते अत्यन्त वह्लभ—परम प्रिय—छे. आवा प्रकारना लगवानने क्मिंत तरीके प्राप्त करीने तेमना न गुणुनुं गान करतां गोपीजनो विहार करवा लाग्यां.

अरे ! परमानन्द न्यारे प्राप्त थाय ल्यारे तो किं नती रडे अे न योग्य छे; कांछ इरीथी क्रिया थर्ध शके नलि. तो पछी गोपीजनो लगवाननी साथे केची रीते विहार करी शक्यां ? आ शंकांनुं समाधान करतां शुद्धवेल कडे छे के तद्दोर्भ्यां गृहीतकण्ठ्यः, लगवाने पोताना हुस्तो गोपीजनोना गणा उपर भूक्या, लगवाननी क्रिया न गोपीजनोमां व्यापी हुती, गोपीजनोनी पोतानी कोर्ध क्रिया नलि. लगवाने पोताना हुस्तरूपी क्रिया गोपीजनोना गणा उपर स्थापी तेथी गोपीजनोनां गान अने क्रिया संलवी शके छे. (गाननो आधार कष्ट उपर छे, तेथी गोपीजननी कर्मेन्द्रियरूप वाणुीनो व्यापार न गान ते सिद्ध थाय छे. लगवानना श्रीहुस्तरूपी क्रियानुं गोपीजनना कष्टमां स्थापन करवाथी गोपीजननी विहाररूपी क्रिया पणु सिद्ध थाय छे.) आ क्रिया शक्तिरूप—लगवानना सामर्थ्यरूप—छे, अेटवै गान अने क्रियानी अंटर गोपीजनोनी स्वतन्त्रतानुं वल्लुन करवामां आव्युं छे. १५

અતઃ પરં રાધાદામોદરવદુભયોર્નૃત્યમાહ કર્ણોતિ ।

કર્ણોત્પલ્લલકવિટ્કપોલઘર્મવક્ત્રિયો વલયનૂપરઘોષવાચૈઃ ।

ગોપ્યઃ સમં ભગવતા નન્દતુઃ સ્વકેશસ્ત્ત્વજો અમરગાયકરાસગોષ્ટ્યામ્ ॥૧૬॥

રાસાર્થમૈવૈતદપિ, પરં પ્રત્યેકં રસ ઉત્પદ્યત્ત્વમ્ ઇતિ ગોષ્ટીમાત્રમુક્તમ્ । ઉભયોર્ગાઢનૃત્યે વિનિયો-

હવે પછી રાધા અને દામોદરના નૃત્યની માફક ભગવાને અને ગોપીજને જે નૃત્ય કર્યું તેનું વર્ણન શુકદેવજી કર્ણ એ શ્લોકમાં કરે છે. (ચૌદમા શ્લોકમાં નૃત્યની વાત કહેવામાં આવેલી છે છતાં ફરીથી આ શ્લોકમાં વાલ્મીકીના શબ્દની સાથે નૃત્ય થયું એમ જે વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે તેનું તાત્પર્ય એ છે કે પ્રથમના નૃત્ય કરતાં આ નૃત્યમાં કાંઈક વિશેષ છે, કારણ કે આ નૃત્ય રાધા અને દામોદર જે પ્રકારે નૃત્ય કર્યું તે પ્રકારનું છે. આ નૃત્યમાં ભગવાન અને ગોપીજન તુલ્ય છેઃ અર્થાત્ ભગવાન અને ગોપીજનની તુલ્યતા જેમાં છે એવા પ્રકારનું આ નૃત્ય છે. આટલો જ બે નૃત્યો વચ્ચે ફેર છે, વધારે નહિ. નૃત્યના પ્રકારમાં ભેદ હોય છતાં તેના ફલમાં ભેદ ન હોય તો તે વાસ્તવિક ભેદ કહી શકાય નહિ, તેથી બે નૃત્યોનું તાત્પર્ય બીજી રીતે સમજાવવાની જરૂર રહે છે; અને તે આ પ્રકારે છે. રસના આવેશથી ઉત્પન્ન થયેલી અને મર્યાદા વિનાની જે ક્રિયા તે વિહાર કહેવામાં આવે છે, અને આનું વર્ણન પંદરમા શ્લોકમાં વિજાહિરે એ પદવચ્ચે કરવામાં આવેલું છે. પાછળથી જે વસ્તુ આવતી હોય તેના આરંભથી પહેલાંની વસ્તુનો નાશ થાય છે એ ન્યાયને અનુસરીને એમ અતાવી શકાય કે દ્વિતીય નૃત્યના આરંભથી પ્રથમ નૃત્યનો અંત આવી ગયો છે. આ પરિસ્થિતિમાં ફરીથી નૃત્યનું જે વર્ણન કરવામાં આવેલું છે તે યોગ્ય છે. બે આ દ્વિતીય નૃત્ય પ્રથમ નૃત્યના જેવું જ હોત તો પછી પ્રથમ નૃત્યનો લ્યાગ કરવામાં આવત નહિ. નૃત્ય રસને માટે જ કરવામાં આવ્યું છે, અને રસ વિના નૃત્યનો લ્યાગ સંભવતો નથી. તેથી અપૂર્વ રસને માટે જ અપૂર્વ નૃત્યનું જ વર્ણન કરવામાં આવે છે એમ જણાય છે. અર્થાત્ પંદરમા શ્લોકમાં જે વિહારનું વર્ણન છે તે વિહાર ઉત્પન્ન કરનાર રસ પ્રકટ કરવાને માટે પ્રથમ નૃત્ય કરવામાં આવ્યું, બ્યારે અપૂર્વ રસ પ્રકટ કરવાને માટે આ સોળમા શ્લોકમાં વર્ણવેલું દ્વિતીય નૃત્ય કરવામાં આવ્યું. આ પ્રમાણે કૃષ્ણ અને પ્રકારમાં બન્ને નૃત્યો વચ્ચે ભેદ હોવાથી દ્વિતીય નૃત્યના વર્ણનમાં પુનઃક્રિતિનો દોષ આવતો નથી. અહીં સમુદાયરમણ અને પ્રત્યેકરમણનું વર્ણન કરવાનું છે; તેથી તે તે રમણને અનુકૂલ ભાવ પ્રકટ કરવાને માટે નૃત્ય પણ તે તે પ્રકારનું જ હોવું જોઈએ. સમુદાયનૃત્યનું વર્ણન પહેલાં થઈ ગયું છે; આ શ્લોકમાં પ્રત્યેકનૃત્યનું વર્ણન કરવામાં આવે છે. તેમાં દરેક ગોપીજન પાસે ભગવાનનું એક એક સ્વરૂપ છે અને તે પ્રકારે નૃત્ય કરવામાં આવે છે. તેનું દષ્ટાન્ત રાધા અને દામોદરનું છે. પહેલાં સમુદાયરમણ પછી યુગલ રસનો અનુભવ કરવાને માટે એક ગોપીજનને છૂટાં પાડીને ભગવાન લઈ ગયા એમ તત્તો મત્વા (ભાગ. ૧૦.૨૭.૩૭) એ શ્લોકની ટિપ્પણીમાં કહેવામાં આવ્યું છે. તે જ પ્રમાણે અહીં પણ યુગલરસના અનુભવને માટે આ નૃત્ય કરવામાં આવેલું છે. પરંતુ તેમાં થોડો ફેર છે. પહેલાં એક જ ગોપીજનને યુગલરસનો અનુભવ થયો હતો, અને બીજાં ગોપીજનોને વિરહનો અનુભવ થયો હતો, બ્યારે આ નૃત્યમાં બધાં ય ગોપીજનોને યુગલરસનો અનુભવ થાય છે.)

કર્ણુમાં રહેલા કમળો સહિત કેશથી જેમના ગાલ શોભી રહેલા છે, આ ગાલ ઉપરના પરસેવાથી જેમનું મુખ શોભે છે અને જેમના કેશમાંથી માળા પડી બપ છે એવાં ગોપીજનો, ભમરાઓ જેમાં ગાનાર છે એવી રાસગોષ્ટીમાં કંકણ અને નૂપુરના શબ્દરૂપી વાલ્મીકી સાથે, ભગવાનની સાથે નૃત્ય કરતાં હતાં. ૧૬

રસને માટે જ, રસનો સમૂહ ઉત્પન્ન કરવાને માટે જ, આ—બન્નેનું નૃત્ય—પણ છે, પરંતુ દરેકનામાં રસ ઉત્પન્ન થાય છે તેથી શ્લોકમાં ફક્ત ગોષ્ટી કહેવામાં આવ્યું છે, કારણ કે બન્નેનો ગાઢ નૃત્યમાં

ગાત્ । ઞ્રમરો ગાયકઃ । વાલં તુ પૂર્વવદેવ ભવિષ્યતિ । તદાહ વલયનૂપુરઘોષવાદૈરિતિ । વલયાનાં નૂપુરાણાં ઘોષશબ્દેન કિલ્કિણીનાં શબ્દા એવ વાદ્યશબ્દાઃ । અત્યન્તં નૃત્યામિનિવેશાર્થં સ્વકેશાત્ સ્ત્રતાઃ સ્ત્રજો યાસામિત્યુક્તમ્ । (યદ્વા । ગાયકાસ્તુ ઞ્રમરા નિરૂપિતાઃ, તે ચ મકરન્દાર્થિનઃ । સ ચ પુષ્પેષ્વેવ તિષ્ઠતિ । તાનિ ચ વિચુક્તાનિ તદ્રહિતાનિ ચ ભવન્તીતિ સ્વનૃત્યાનુરૂપગાનકરણાદતિપ્રસન્ના-સ્તેભ્યઃ સ્ત્રજ એવ દત્તવત્યઃ । અન્યથા રસાર્થં સ્વકેશેષુ શોભાહેતુત્વેન ધૃતાનાં તાસામુપેક્ષા ન ભવેત્ । તેન ઞ્રમરાણાં ગાનનૈપુણ્યં પ્રમુપ્રિયાણાં ચ તદભિજ્ઞત્વં ચ ધ્વન્યતે ।) નૃત્યારમ્ભે તાસાં શોભામાહ ક્ષર્ણેતિ । અન્યથા પૂર્વોક્તનૃત્યેન શ્રાન્તાનાં પુનર્નૃત્યમનુચિતમેવ સ્યાત્ । ન વા રસાલમ્ । ક્ષર્ણે ઉત્પલ-સ્થાપનં તસ્ય અપાતને ચાતુર્યાર્થમ્ । તત્સહિતા અલક્ષાઃ ઞ્રમરા ઇવ રસપાતારઃ । તેષાં વિટઙ્કઃ અલ-

વિનિયોગ થએલો છે. (રસનો સમૂહ ઉત્પન્ન કરવાને માટે દરેક ગોપીજન આગળ ભગવાન પોતે પ્રકટ થયા એવો ભાવ છે. જેટલાં ગોપીજન તેટલાં ભગવાનનાં સ્વરૂપ પ્રકટ થયાં, તેથી દરેકનામાં તેમણે રસ ઉત્પન્ન કર્યો. આ રીતે બહુ નાચનારીઓ જેમાં હોય એવો રાસ સિદ્ધ થયો; પરંતુ એકત્રિત એક રસ ન હોવાથી પહેલાંની માફક, આ અધ્યાયના ધીજન શ્લોકમાં કહેવામાં આવ્યું છે તેની માફક, અહીં ક્રીડામ્ એમ એક વચનનો પ્રયોગ કરવામાં આવ્યો નથી, પણ દરેકનામાં રસ ઉત્પન્ન કરવાથી ગોષ્ટી પદ વાપરવામાં આવ્યું છે. ગોષ્ટીની અંદર બધાં પોતાના અધિકાર પ્રમાણે ભિન્ન રસ અનુભવે છે.)

ભમરાઓ ગાન કરનાર છે. વાલં તુ તો પહેલાંની માફક જ હશે એમ દર્શાવતાં શુકદેવજી કહે છે કે વલયનૂપુરઘોષવાદૈઃ. કંકણોનો શબ્દ, નૂપુરોનો શબ્દ અને ઘોષનો—નાની ધુધરીઓનો—શબ્દઃ આ પ્રમાણે ત્રણ વસ્તુઓના શબ્દો જ વાલંત્રના શબ્દોનું કાર્ય કરે છે. નૃત્યમાં અત્યન્ત આસક્તિ છે એ દર્શાવવાને માટે શ્લોકમાં કહેવામાં આવ્યું છે કે ગોપીજનોના પોતાના દેશમાંથી માળાઓ છૂટી પડી જાય છે.

અથવા તો ગાન કરનાર તરીકે ભમરાઓનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે, અને ભમરાઓને તો પુષ્પના રસની જરૂર હોય છે. આ રસ પુષ્પોમાં જ રહે છે. જ્યારે પુષ્પો છૂટાં થઈ જાય છે ત્યારે તે રસ વિનાનાં થઈ જાય છે, તેથી આ ગોપીજનોએ પોતાનાં નૃત્યને અનુકૂલ રીતે ભમરાઓએ ગાન કરવાથી ભમરાઓ ઉપર પ્રસન્ન થઈને તેમને પુષ્પની માળાઓ જ આપી. જે આ પ્રમાણે માનવામાં ન આવે તો રસને માટે પોતાના દેશમાં શોભાને માટે ધારણ કરેલી માળાઓ માટે ગોપીજનો બેદરકારી રાખે નહિ. આ ઉપરથી જણાય છે કે ભમરાઓ ગાન કરવામાં હોંશિયાર હોય છે, અને પ્રભુની પ્રિયાઓ—ગોપીજનો—તે ગાન સમજી શકે છે.

નૃત્યના આરંભમાં ગોપીજનોની શોભાનું વર્ણન કરતાં શુકદેવજી કહે છે કે કર્ણ. અન્યથા—જે શોભાનું વર્ણન કરવામાં ન આવે તો—પહેલાં વર્ણવેલા નૃત્યથી થાકી ગયેલાં ગોપીજનો ફરીથી નૃત્ય કરે તે અયોગ્ય જ થાય, તેમ જ તે રસમય ન થાય. ઉપર કમળનું જે સ્થાપન કરવામાં આવ્યું છે તે કમળ પડી ન જાય એ પ્રકારની હોંશિયારી દર્શાવવાને માટે છે. આ કમળની સાથે રહેનારા કેશો ભમરાની માફક રસનું પાન કરનારા છે. આ કેશોના વિટંક—અલંકારરૂપ સ્થાન, શોભા આપનારું સ્થાન—એવા બે ગાલ; તેના ઉપર નૃત્યમાં આસક્તિને લીધે ઘર્મ—અંદર થએલા શ્રમથી ઉત્પન્ન થતો પરસેવો—થયો. જેમ મોતીને લીધે બે ગાલ શોભે છે તેમ આ બધાં કારણોને લીધે ગોપીજનોના મુખ ઉપર એક પ્રકારની અલૌકિક શોભા ઉત્પન્ન થઈ.

ગાલ ઉપર જે પરસેવો થયો તેનાથી ગોપીજનોનું મુખ શોભાયમાન થયું એમ કહેવાથી સ્પષ્ટ થાય છે કે ગોપીજનોના મુખ ઉપર શ્રમ—સ્નાનતા, કરમાઈ ગયેલા પાંજું—ન હતો. ગોપીજનોની સાથે જ્યારે ભગવાન નૃત્ય કરે છે ત્યારે આ પરસેવો ગોપીજનના મુખની શોભા દર્શાવવાને મુખન વગેરેનો અનુભવ કરાવે છે. આ પ્રમાણે ગોપીજનો પરસેવાથી શોભે છે અને તેમને થાક લાગ્યો નથી

ઙ્કરણરૂપં સ્થાનમ્ । एतादृशौ कपोलौ । तत्र यो धर्मः अन्तरुद्रतश्रमजलं नृत्याभिनिवेशाज्जातम् । तैः कृत्वा वक्त्रे श्रीरत्नौकिकी कचित् सम्पन्ना । यथा मुक्ताभिर्मण्डितं भवति कपोलद्वयम् । अनेन मुखे श्रमो निवारितः । ताभिः सह भगवतो नृत्ये अनुभावकश्च भवति । स्वतो वा क्रीडानिवृत्तिरनेन सूचिता । गोप्य इति । भगवत एव तासामेतावत्त्वं, न स्वत इति ज्ञापितम् । अतो भगवता समम्, यथा यथा भगवान् नृत्यति तथा तथा ता अपि नृत्यन्तीति ॥ १६ ॥

एवं प्रादुर्भूते रसे अत्यन्तोद्गमनार्थं साक्षात्कामशास्त्रोक्ताश्रेष्ठा निरूपयति एवमिति ।

एवं परिष्वङ्गकराभिमर्शस्निग्धेक्षणोद्दामविलासहासैः ।

रेमे रमेशो ब्रजसुन्दरीभिर्यथार्भकः स्वप्रतिविम्बविभ्रमः ॥ १७ ॥

आलिङ्गनाદયસત્ર નિરૂપિતાઃ । એવમેવ રસોદ્ગમનાર્થં પરિષ્વઙ્ગઃ આલિંગનમ્ । તતઃ કરાભિ-મર્શઃ તત્તદવયવેષુ ભગવદ્વસ્તસ્પર્શઃ । તતઃ સ્નિગ્ધેક્ષણં ભાવોદ્ગારિ । તત ઉદ્દામો વિલાસઃ અમર્યાદો મોગઃ । તતો હાસ્યાનિ પૂર્ણમનોરથાનામ્ । એવં પરિષ્વઙ્ગાદિહાસાન્તાઃ સર્વાસુ । નનુ પ્રાકૃતીભિઃ કથં

એમ કહેવાથી એટલું તો સૂચિત થાય છે કે રસના આવેશથી આ પણ નૃત્ય થાય છે, એટલે ભગવાનની હાજરીમાં પ્રથમની ક્રીડા પોતાની મેળે જ તિરોહિત થઈ જાય છે. (અથવા ક્રીડાનિવૃત્તિઃ એ સમાસમાં ક્રીડા અને અનિવૃત્તિ એ શબ્દો લેવા, અને આ પ્રમાણે અર્થ કરવો:—ગોપીજનોને શ્રમ નથી લાગ્યો એમ સૂચન કરવાથી ગોપીજનોની પ્રથમની ક્રીડા દૂર થઈ શકતી નથી એમ જણાય છે. લેખકાર વલ્લભજી સ્વતો ઘા નો સંબંધ ક્રીડાનિવૃત્તિઃની સાથે કરતા નથી પણ સ્વતંત્ર વાક્ય તરીકે જ લે છે અને આ પ્રમાણે અર્થ કરે છે:—ગોપીજનોનું મુખ પરસેવાથી શીભે છે એમ કહેવાનું ખીલું પણ પ્રયોજન છે અને તે એ કે આ નૃત્યમાં ભગવાન પ્રધાન છે. મૂળ શ્લોકમાં જે સમમ્ પદ છે તેનો અર્થ તુલ્ય કરવાનો છે).

ભગવાનની સાથે ગોપીજનોએ નૃત્ય કર્યું એ કહેવાથી જણાય છે કે ગોપીજનોએ ભગવાનની માફક જે નૃત્ય કર્યું તે પોતાની મેળે નહિ, પહેલાં નૃત્યની તાલીમ લીધેલી હતી તેથી નહિ, (કારણ કે ગોપ જાતિમાં અને તેમાં પણ કુલીન સીઓમાં નૃત્યનું શિક્ષણ સંભવિત નથી), પરંતુ ભગવાનને લીધે જ કર્યું; અર્થાત્ તેમનામાં એવો રસ પ્રકટ થયો કે તેને લીધે જ તેમનામાં પોતાની મેળે જ નૃત્ય થયું. આ પ્રમાણે ગોપીજનો ભગવાનની તુલ્ય હોવાથી શુકદેવજી કહે છે કે ભગવતા સમમ્, જે જે પ્રકારે ભગવાન નૃત્ય કરવા લાગ્યા તે તે પ્રકારે ગોપીજનો પણ નૃત્ય કરવા લાગ્યાં. ૧૬

આ પ્રમાણે રસ પ્રકટ થતાં તે રસ વધારે પ્રકટ થાય તેટલા માટે કામને સાક્ષાત્ પ્રકટ કરે છે એ પ્રમાણે કામશાસ્ત્રમાં વર્ણવેલી આલિંગન વગેરે ચેષ્ટાઓનું વર્ણન શુકદેવજી એવમ્ એ શ્લોકમાં કરે છે.

જમ ખાળક પોતાના પ્રતિબિંબ સાથે રમે છે તેમ લક્ષ્મીપતિ ભગવાને આલિંગન, હસ્તથી સ્પર્શ, સ્નેહવાળાં કટાક્ષ, ઉદામ વિલાસ, હાસ્ય વગેરેથી ગોપીજનો સાથે રમણું કર્યું. ૧૭

આલિંગન વગેરેનું ત્યાં વર્ણન કરવામાં આવેલું છે. આને માટે જ—રસ પ્રકટ કરવાને માટે જ—પરિષ્વંગ, આલિંગન, કરવામાં આવ્યું છે. પછીથી હસ્તથી સ્પર્શ કરવામાં આવ્યો; અર્થાત્ ગોપીજનના બુદ્ધ બુદ્ધ અવયવોનો ભગવાનના શ્રીહૃત્તે સ્પર્શ કર્યો. પછીથી ભગવાને સ્નેહવાળાં કટાક્ષ—લાવને પ્રકટ કરનારાં કટાક્ષ—કેંકર્યાં. પછીથી ઉદામ વિલાસ—મર્યાદારહિત ભોગ—કરવામાં આવ્યો. પછીથી જેમના મનોરથો પૂર્ણ થયા છે એમનું હાસ્ય થયું. આ પ્રમાણે આલિંગનથી માંડીને હાસ્ય સુધીની બધી ક્રિયાઓ સર્વ ગોપીજન સાથે ભગવાને કરી.

રેમે, તત્રાહ રમેશ્ચ ઇતિ । રમાયા ઈશઃ । સર્વત્ર તાસુ રમાપિ ભગવદાજ્ઞયા નિવિષ્ટા । તા અપિ અધિ-
 ધ્યાનયોગ્યા ઇત્યાહ વ્રજસુન્દરીભિરિતિ । નન્વાત્મારામઃ કથમેતામી રેમે, લક્ષ્મીસ્તુ બ્રહ્માનન્દ ઇતિ
 રમણમુચિતમપિ । ઇતાસ્વાવેશોઽપ્યનુચિતઃ, બ્રહ્મભાવાભાવાદિતિ ચેત્, તત્રાહ યથાર્થક ઇતિ । બાલકો
 હિ દર્પણજલાદિકં પુરતઃ સ્થાપયિત્વા, તત્ર તત્રાત્માનં પદ્યન્ રમતે । તથા ભગવાનપિ સ્વસામર્થ્ય
 સ્વરૂપં વા તત્ર સ્થાપયિત્વા, બ્રહ્મ બ્રહ્માનન્દં ચાવિર્ભાવયિત્વા રેમે । નન્વેતદપ્યનુચિતમ્, કિમનેનેતિ
 ચેત્, તત્રાહ યથાર્થકઃ । યથા વાલ્લીલાં કૃતવાન્ તથૈતદપિ કૃતવાનિત્યર્થઃ । (યદ્વા । કદાચિત્પ્રકાર-
 સામ્યેઽપિ નૈતદ્રસાનુભવો લક્ષ્મ્યાં ભવિતુર્મહતિ, કિન્ત્વેતાસ્ત્રેવેતિ જ્ઞાપયતિ પદ્મદ્યેન રમેશો વ્રજસુન્દ-
 રીભિરિતિ । રમાયા ઈશઃ સ્વામી ભર્તેતિ યાવત્ । ઇતાસ્તુ વ્રજસમ્બન્ધિન્યોન્યસમ્બન્ધિન્યઃ સુન્દર્યઃ,
 ન તુ વિવાહિતા ઇતિ । રસારમણદશાયાં ઇતાદપ્રસાનુભવો નોભયોરપિ સમ્ભવતિ । રસસ્વરૂપસ્યૈવ તાદર્શ-
 ત્વાદિતિભાવઃ । નન્વીશ્વરે નેદમુચિતમિત્યત આહ યથાર્થક ઇતિ । 'સમ્મુષ્ણન્ નવનીતમન્તિકમણિ-
 સ્તમ્ભે સ્વવિમ્બોદ્રમં દૃષ્ટૈ'ત્યાદિવાક્યનિરૂપિતમુગ્ધલીલા વાન્ધયા નિરૂપ્યતે । પૂર્ણજ્ઞાનોઽપિ તદ્રસસ્વરૂ-

અરે ! ભગવાને પ્રાકૃત ગોપીજનો સાથે કેવી રીતે રમણ કર્યું ? આ શંકાનું સમાધાન કરતાં શુક-
 દેવજી કહે છે કે રમેશા, ભગવાન્ રમાના—લક્ષ્મીજીના—ઇશ છે. ભગવાનની આનાથી લક્ષ્મીજીએ
 પણ સર્વ ગોપીજનોમાં પ્રવેશ કર્યો. ગોપીજન પણ અધિક્ષાનને માટે—લક્ષ્મીજીને પ્રવેશ કરવાને
 માટે—યોગ્ય છે એમ દર્શાવતાં શુકદેવજી કહે છે કે વ્રજસુન્દરીમિઃ.

અરે ! ભગવાન્ તો આત્મારામ છે, તો તેમણે આ ગોપીજનો સાથે કેમ રમણ કર્યું ? લક્ષ્મીજી
 તો બ્રહ્માનન્દ છે, તેથી તેમની સાથે ભગવાન્ રમણ કરે તે તો યોગ્ય પણ છે: વળી આ ગોપીજનોમાં
 લક્ષ્મીજીનો આવેશ પણ અયોગ્ય છે, કારણ કે ગોપીજનોમાં બ્રહ્મભાવ નથી. આ શંકાનું નિરાકરણ
 કરતાં શુકદેવજી કહે છે કે યથાર્થકઃ. બાળક ખરેખર દર્પણ, જળ વગેરે પોતાની સામે મૂકીને તેમાં
 પોતાની બાતને બેઠને રમે છે. તે જ પ્રમાણે ભગવાન્ પણ પોતાનું સામર્થ્ય—શક્તિ—અથવા
 પોતાનું સ્વરૂપ પોતાની આગળ મૂકીને રમણ કરે છે, અથવા તો બ્રહ્મ અને બ્રહ્માનન્દને પ્રકટ કરીને
 રમણ કરે છે.

અરે ! આ—લક્ષ્મીજીએ જેમનામાં પ્રવેશ કરેલો છે એવાં ગોપીજનોની સાથે રમણ—પણ અયોગ્ય
 છે. આનાથી શું કળ ? આ શંકાનું નિરાકરણ કરતાં શુકદેવજી કહે છે કે યથાર્થકઃ, ભગવાને જે પ્રમાણે
 બાળલીલા કરી તે પ્રમાણે આ લીલા પણ કરી એમ તાત્પર્ય છે.

અથવા તો પ્રતીકનો ધીજો અર્થ આ પ્રમાણે થઈ શકે. ભગવાનનું લક્ષ્મીજીની સાથેના અને
 ગોપીજન સાથેના રમણમાં કદાચિત્ સરખો પ્રકાર હોય, છતાં પણ આ રસનો અનુભવ લક્ષ્મીજીમાંથી
 મળી શકતો નથી, પરંતુ આ ગોપીજનોમાંથી જ મળી શકે છે એ દર્શાવતાં શુકદેવજી રમેશો વ્રજ-
 સુન્દરીમિઃ એ બે પદ મૂકે છે. રમેશ એટલે રમાના ઇશ, સ્વામી, અર્થાત્ ભર્તા. ગોપીજનો તો વ્રજના
 સંબંધવાળી—અન્યની સાથે સંબંધવાળી—સુંદરીઓ છે, કાંઈ ભગવાનની પરણેલી સ્ત્રીઓ નથી. ભગવાન્
 જ્યારે લક્ષ્મીજીની સાથે રમણ કરે છે ત્યારે આ પ્રકારના રસનો અનુભવ બન્નેયને—ભગવાન્
 અને લક્ષ્મીજીને—સંભવતો નથી, કારણ કે રસનું સ્વરૂપ જ તે પ્રકારનું છે. અરે ! ઇશ્વરને વિષે આ
 પ્રકારનું રમણ અયોગ્ય છે: આ શંકાનું નિરાકરણ કરતાં શુકદેવજી કહે છે કે યથાર્થકઃ. સમ્મુષ્ણન્ નવ-
 નીતમન્તિકમણિસ્તમ્ભે સ્વવિમ્બોદ્રમં દૃષ્ટા—સાખણુ ચોન્નાં પાસેના મહિના સ્તંભમાં પોતાનું સ્વરૂપ
 બેઠને—એ વાક્યમાં જે પ્રમાણે ભગવાનની મુખ લીલાનું વર્ણન કરવામાં આવેલું છે, ભગવાન પૂર્ણજ્ઞા-
 નવાળા છે છતાં પણ તે રસનું સ્વરૂપ તે પ્રકારનું હોવાથી તે મુગ્ધલીલા કરે છે, તે પ્રમાણે આપણા

૧ યપિ સર્વમુદિતપુસ્તકેષ્વયમેવ પાઠસ્તયાપિ 'વા યથા' ઇત્યેવ સમાર્ચીનપાઠ ઇત્યેવં મે પ્રતિભાતિ । તદનુસારેણ
 માધાન્તરં કૃતમ્ ।

પસ્ય તથાત્વાન્, તથેહાપિ 'રસો વૈ સ' इतिश्रुतेरिदं सर्वं रसमध्यपातित्वेन स्वरूपात्मकमेवेति तदुच्यत इति नानुपपत्तिः काचित् । शङ्काया एवानुदयादितिभावः । एतेन यथा प्रमुखान्द्रावो वा तथैता एत-
 द्द्रાવોપીતિ જ્ઞાપિતં ભવતિ । તથા પ્રતિબિન્દ્વસ્વભાવાત્ ।) અત્ર રમણં બહુનામપ્યેકદા ભવતિ દ્વયોશ્ચ ।
 અગ્રે તુ પ્રત્યેકપર્યવસાનં વક્ષ્યતિ ॥ ૧૭ ॥

આલતા પ્રસંગમાં પણ રસો વૈ સઃ એ શ્રુતિને આધારે આ બધું રસમાં મળેલું હોવાથી સ્વરૂપાત્મક જ છે, એટલે ભગવાને રમણ કર્યું એમ કહેવામાં આવ્યું છે, અને તેમાં કોઈ પણ ભાતની અયોગ્યતા નથી, કારણ કે તે વિષે શંકા જ થતી નથી. આ ઉપરથી એટલું જણાય છે કે પ્રભુ અને પ્રભુનો ભાવ જે પ્રકારના છે તે જ પ્રકારનાં આ ગોપીજન અને તેમનો ભાવ છે, કારણ કે પ્રતિબિન્દનનો સ્વભાવ તે પ્રકારનો છે.

અહીં બધાંય ગોપીજનોનું રમણ એક જ વધતે થાય છે, અને અન્ને જણનું—ભગવાન્ અને એક ગોપીજનનું—રમણ પણ થાય છે. (નૃત્ય દરેકનું થાય છે, અને રમણ સમુદાયથી થાય છે એમ ભાવ છે). રમણ પણ દરેકનું થશે એમ શુકદેવજી આગળ ઉપર કહેશે.

(આ પ્રમાણે સર્વભાવથી રમણ કરીને જે રસ પ્રકટ થાય છે તે તો બન્ને—ભગવાન્ અને ગોપી-
 જન—તુલ્ય હોય તો જ બની શકે, પણ એક ન્યૂન હોય, અર્થાત્ ગોપીજન પ્રાકૃત હોય, અને બીજો અધિક હોય અર્થાત્ ભગવાન્ અપ્રાકૃત હોય, તો રસ પ્રકટ થઈ શકે નહિ. ન તત્ત્સમઃ—કોઈ પણ પદાર્થ ભગવાનની તુલ્ય નથી—ઇત્યાદિ શ્રુતિ ઉપરથી જણાય છે કે આપણા આલતા પ્રસંગમાં કોઈ પણ પદાર્થ ભગવાનની તુલ્ય નથી; તો પછી આ રમણમાં રસ શી રીતે પ્રકટ થશે? આ શંકાનું નિરાકરણ કરતાં શ્રીગોસ્વામિજી ટિપ્પણીમાં આજ્ઞા કરે છે કે લક્ષ્મીજી બ્રહ્માનન્દરૂપ હોવાથી અપ્રાકૃત છે, ભગવાન્ રમાના ઈશ છે એટલે એકલા અપ્રાકૃત પદાર્થની સાથે જ રમણ કરવાનો ભગવાનનો સ્વભાવ છે; આ સ્લોકમાં પણ ભગવાનના રમણનું વર્ણન છે, એટલે સિદ્ધ થાય છે કે જે ગોપીજનો સાથે ભગવાને રમણ કર્યું તે ગોપીજનો પણ અપ્રાકૃત જ છે. મૂળ સ્લોકમાં રમે રમેશઃ એ પ્રમાણે બે પદાર્થોનું સાથે વર્ણન કરેલું હોવાથી સ્પષ્ટ જણાય છે કે ભગવાનનો રમણ કરવાનો સ્વભાવ અસાધારણ છે; ભગવાન્ અપ્રાકૃત પદાર્થની સાથે જ રમણ કરે છે. ગોપીજનો અપ્રાકૃત છે એ બાબતમાં શંકાને સ્થાન જ નથી, કારણ કે લક્ષ્મીજી પણ આ ગોપીજનોના દ્વારા જ ભગવાનની સાથે સંબંધ પ્રાપ્ત કરી શક્યાં છે. ભગવાનની આજ્ઞાથી જ લક્ષ્મીએ ગોપીજનોમાં પ્રવેશ કર્યો છે, અને એ બાબત અચત્ત્વ ઇન્દિરા (ભાગ. ૧૦.૨૮.૧) એ સ્લોકમાં કહેવામાં આવેલી છે. ભગવાનનો ગોપીજનો વિષે ઘણો પ્રેમ છે એ બેઈને લક્ષ્મીજી પોતે ગોપીજનોમાં પ્રવેશ કરીને તેમની દ્વારા ભગવાનની સાથે સંબંધ પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છા રાખતાં હતાં, છતાં પણ ગોપીજનો મહાન્ છે એવી સ્ફૂર્તિ થવાથી લક્ષ્મીજીએ પોતે તેમનામાં પ્રવેશ કર્યો નહિ; પરંતુ લક્ષ્મીજીની આર્તિ બેઈને તે આર્તિ દૂર કરવાને માટે ભગવાને લક્ષ્મીજીને ગોપીજનોમાં પ્રવેશ કરવાની આજ્ઞા કરી અને તેથી જ લક્ષ્મીજીએ ગોપીજનોમાં પ્રવેશ કર્યો. ગોપીજનો લક્ષ્મીજીના પ્રવેશ માટે યોગ્ય છે એમ કહેવાથી ગોપીજનો લક્ષ્મીજીના કરતાં નીચાં છે એમ સમજવાનું નથી; આ પ્રમાણે કહેવાથી તો ગોપીજનોની લક્ષ્મીજીના કરતાં ઉત્તમતા સિદ્ધ થાય છે. જે નગરની સ્ત્રીઓની માફક 'અમારા વિના બીબલ કોઈની સાથે ભગવાનનો સંબંધ ન થાય' એવા પ્રકારની ગોપીજનોના હૃદયમાં કુટિલતા હોત તો લક્ષ્મીજી તેમનામાં પ્રવેશ કરી શકત નહિ. ભગવાને મળનો સર્વ રીતે અંગીકાર કરેલો છે અને ગોપીજનો આ મળમાં રહેનારાં છે, એટલે તેમનામાં અતિ સૌજન્ય વગેરે ગુણો રહેલા છે, અને તેથી તેમનું આરાધન સુખેથી થઈ શકે છે. તેથી જ લક્ષ્મીજી તેમનામાં પ્રવેશ કરી શકે છે. ગોપીજનો લક્ષ્મીજીના કરતાં હલકાં છે એ અભિપ્રાયથી જ એમ કહેવામાં આવ્યું હોય કે ગોપીજનો લક્ષ્મીજીના પ્રવેશ માટે યોગ્ય છે તો મૂળ સ્લોકમાં શુકદેવજી વ્રજ પદ મૂકત નહિ, ફક્ત કિલ સુન્દરીમિઃ એટલું જ કહેત. પણ મૂળ સ્લોકમાં વ્રજ સુન્દરીમિઃ એ પ્રમાણે કહેવામાં આવેલું હોવાથી લક્ષ્મીજીના કરતાં ગોપીજનોની ઉત્તમતા સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે. આ પ્રમાણે હોવાથી, બે કે ન તત્ત્સમઃ—કોઈ પણ પદાર્થ ભગવાનની તુલ્ય નથી—ઇત્યાદિ શ્રુતિવાક્યોથી કોઈ પણ પદાર્થની

ભગવાનની સાથેની તુલ્યતાનો નિષેધ કરવામાં આવેલો છે, છતાં પણ નિરજ્ઞનઃ પરમં સામ્યમુચૈતિ—
જે નિર્લેપ હોય છે તે ભગવાનની સાથે પરમ તુલ્યતા પ્રાપ્ત કરે છે—(મુણ્ડક ૩.૩) એ શ્રુતિને આધારે
ન્યારે ભગવાન જીવનું વરણ કરે છે ત્યારે જીવ નિરંજન થઈને ભગવાનના જેવો જ થઈ જાય છે. તેથી
ગોપીજનો ભગવાનની તુલ્ય છે, એટલે તેમની સાથેના રમણમાં રસ પ્રકટ થવામાં કોઈ જાતની
હરકત નથી.

આ પ્રમાણે રસના પ્રાકલ્યનો વિચાર કરીએ ત્યારે જણાય છે કે ભગવાનનું રમણ બીજાઓને માટે
છે, અને આવા પ્રકારનું રમણ તો છવીસમા અધ્યાયમાં જ અરીરમત્ એ પદ દર્શાવે છે; આ અધ્યાયમાં
વર્ણન કરવામાં આવેલા રમણમાં તો રમે એમ આત્મનેપદનો પ્રયોગ થયેલો છે અને તે ખતાવે છે કે
રમણરૂપી ક્રિયાનું ફલ કર્તાને—રમણ કરનાર ભગવાનને—મળે છે; તેથી આ અધ્યાયનું રમણ ભગવાનને
પોતાને માટે જ છે, બીજાને માટે નથી. આ પ્રમાણે જે શંકા થાય તો તેને દૂર કરવાને માટે મૂળ
શ્લોકમાં બાલકનું દષ્ટાન્ત આપવામાં આવેલું છે. ગોપીજનો ભગવાનની માફક અપ્રાકૃત છે તેથી તે
બેની વચ્ચે સરખાપણું છે, છતાં પણ ગોપીજનો ભગવાનથી ભિન્ન છે એટલે ભિન્ન પદાર્થની સાથે જે
ભગવાન રમણ કરે તો ભગવાનનું આત્મારામપણું જતું રહે. આ શંકાનું સમાધાન એ કે ગોપીજનો
લક્ષ્મીજીની માફક ભગવાનના ધર્મરૂપ છે, અને તેથી તે ભગવાનથી ભિન્ન નથી, એટલે ભગવાનના
આત્મારામવત્નો ભંગ નહિ થાય. આ ઉપરથી એવો સિદ્ધાન્ત નીકળે છે કે જે પદાર્થ ભગવાનનો ધર્મ
નથી તે પદાર્થની સાથે ભગવાન કોઈ દિવસ રમણ કરતા નથી.

આ રસ પ્રાપ્ત કરવાને માટે ભગવાને લક્ષ્મીજીને ગોપીજનોમાં પ્રવેશ કરવાની આજ્ઞા આપી;
પણ આ આજ્ઞા અસંભવિત છે, કારણ કે ભગવાન અને લક્ષ્મીજી એ બન્નેયનો દંપતીભાવ જાગૃત રહેલો
છે. આ પ્રમાણે હોવાથી ભગવાનમાં પણ પહેલાના કરતાં જુદા પ્રકારનો ભાવ ઉત્પન્ન થાય અને તેથી
રસાભાસ થવાનો પ્રસંગ આવે, એટલે ભગવાને લક્ષ્મીજીને ગોપીજનોમાં પ્રવેશ કરવાની જે આજ્ઞા
આપી તે પહેલાંના રસનો પણ ભંગ કરે છે. પોતાના આવહાનો સ્પર્શ પણ જે ગાય સહન ન કરે તે શીકા
ઉપર પૂકેલા દૂધને પણ પાણીમાં જેમ નાખી દે છે તેમ ભગવાનની આ આજ્ઞા પૂર્વ રસનો પણ નાશ
કરનાર છે. વળી, ધ્રુહાભાવ હોય તો જ ધ્રુહાનન્દનો આવિર્ભાવ થાય, લક્ષ્મીજી ધ્રુહાનન્દરૂપ છે, પણ
ગોપીજનો તો ધ્રુહાનન્દથી અધિક એવા ભગવદ્રસવાગાં છે, તો પછી લક્ષ્મીજીનો ગોપીજનોની સાથે
સંબંધ થાય એમ કહી શકાય એમ નથી. આ પ્રમાણે વાદી નન્વેતદ્વ્યજ્જુચિતમ્ ઇત્યાદિ સુબોધિની-
જીની પંક્તિમાં શંકા કરે છે. તેનું સમાધાન બાલકના દષ્ટાન્ત વડે કરવામાં આવે છે. દર્પણ વગેરેમાં
ધર વગેરે બીજા પદાર્થોનાં પ્રતિબિમ્બો પડેલાં છે છતાં પણ બાળક પોતાના પ્રતિબિમ્બને જ જુવે છે
અને તેમાં જ રમણ કરે છે, પોતાના પ્રતિબિમ્બથી ભિન્ન પ્રતિબિમ્બોમાં રમતો નથી. આ હેતુથી જ
મૂળ શ્લોકમાં પ્રતિબિમ્બના આગળ સ્વ—પોતાનું—એ પદ મૂકવામાં આવેલું છે. તેવી જ
રીતે ગોપીજનોમાં લક્ષ્મીજીનો સમાગમ થયેલો છે છતાં પણ રસરૂપ ભગવાન જ્યાં રસાત્મક ભાવ
જુવે છે ત્યાં જ—ગોપીજનોમાં જ—તેમના જેવા ભાવવાળી ચેષ્ટા કરીને રમણ કરે છે; તે વખતે
ભગવાનને લક્ષ્મીજીની સ્ફૂર્તિ પણ થતી નથી, અને તેથી લક્ષ્મીજી પોતાની ભાર્યા છે એ જ્ઞાનથી
પૂર્વરસનો નાશ થશે નહિ. આ રસનો સ્વભાવ જ એવા પ્રકારનો હોવાથી ભગવાન તે પ્રમાણે
જ રમણ કરે છે, કારણ કે બાલકનો સ્વભાવ પણ તેવા જ પ્રકારનો છે, અને ભગવાન અહીં બાલકના
જેવી જ લીલા કરે છે. લક્ષ્મીજીને તો ભગવાનમાં પતિ તરીકેનો ભાવ હોવાથી મુખ્ય રસ મળી શકતો
નથી, અને તેથી જ ઉદ્ધવજી કહે છે કે ‘ભગવાનનો આ પ્રસાદ લક્ષ્મીજીને પણ મળતો નથી’ (ભાગ.
૧૦.૪૪.૬૧). જેમને વિષે પતિભાવ છે એવા પ્રિય ભગવાનના સંબંધમાં આવેલાં વળંગનાઓના સંબં-
ધથી જ લક્ષ્મીજીને પહેલાં નહિ અનુભવેલો એવો અવર્ણનીય આનન્દ પ્રાપ્ત થયો, અને તેથી તે બીજું
નહું ભૂલી ગયાં. આ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે લક્ષ્મીજીના પ્રવેશથી ગોપીજનોના ભાવમાં કોઈ જાતની
નિલક્ષણતા આવીને પૂર્વરસનો નાશ થતો નથી. વળી, દર્પણ વગેરે જે પ્રતિબિમ્બનો આશ્રય છે તેને

પ્રતિભિન્નનું જ્ઞાન હોય એવું લોકમાં કોઈ પણ ઠેકાણે જોવામાં આવતું નથી, કારણ કે જ્ઞાન એ આત્માનો ધર્મ હોવાથી પ્રતિભિન્નના આશ્રયમાં જ્ઞાન સંભવતું નથી. તેથી લક્ષ્મીજીના પ્રવેશનું અધિક્ષાન બનેલાં ગોપીજનોને લક્ષ્મીજી વિષેનું જ્ઞાન હોઈ શકે નહિ એમ સિદ્ધ થાય છે.

ભલે, ગોપીજનોને લક્ષ્મીજીના પ્રવેશનું જ્ઞાન ન હોય, પણ ભગવાન્ તો સર્વજ્ઞ હોવાથી તેમને લક્ષ્મીજીના પ્રવેશનું જ્ઞાન ન હોય એ વાત ઘટતી નથી. ભગવાને આ ગોપીજનોને તાંબૂલનું દાન કર્યું છે તેથી તેઓને—ગોપીજનોને—પણ લક્ષ્મીજીના પ્રવેશનું જ્ઞાન ન હોય એ ઘટતું નથી. આ શંકાનું સમાધાન આ પ્રમાણે છે. ગોપીજનોને અને ભગવાનને લક્ષ્મીજીના પ્રવેશનું જ્ઞાન હોય તો પણ તેમાં કોઈ બતની હાનિ નથી, કારણ કે રસાભાસ અને ભાવાભાસથી મુખ્ય રસનું પોષણ થાય છે. લક્ષ્મીજીએ ગોપીજનોમાં પ્રવેશ કર્યો અને તેથી ગોપીજનોને એક ક્ષણ એમ લાગી બય કે અમારામાં લક્ષ્મીજીએ પ્રવેશ કર્યો છે. ગોપીજનોનો આ પૂર્વક્ષણનો ભાવ ઉત્તર ક્ષણમાં ઉત્પન્ન થનારા વિશિષ્ટ પ્રકારના રસનો અનુભવ કરાવે છે, તેથી તે ઇષ્ટ જ છે. તેથી જેમ કોઈ અદ્ભુત ગાય પોતાના બાવલામાંથી નીકળતી દૂધની ધારાથી શીંકા ઉપર મૂકેલાં વાસણો પણ ખૂબ ભરી દે છે તેમ ભગવાને ગોપીજનોમાં પ્રવેશ કરવાની લક્ષ્મીજીને જે આજ્ઞા આપી છે તે સર્વરીતે વધારે યોગ્ય છે.

ગોપીજનોમાં પ્રહ્લભાવ નથી તેથી પ્રહ્લાનન્દરૂપ લક્ષ્મીજીનો તેમની સાથે સંબંધ થઈ શકે નહિ એમ જે શંકા કરવામાં આવી હતી તેનું સમાધાન આ પ્રમાણે છે. લક્ષ્મીજી કાંઈ પ્રહ્લભાવરૂપી સાધનથી પ્રકટ થતો પ્રહ્લાનન્દ નથી, કારણ કે તે આનન્દ તો સાધનવાળા પુરુષોમાં પણ પ્રકટ થાય છે. લક્ષ્મીજીનો ભાવ એકલા પુરુષોત્તમમાં જ છે; અને પુરુષોત્તમ રસાત્મક હોવાથી જે પ્રકારનો તે રસ હોય તે પ્રમાણે જ પ્રહ્લાનન્દનું વર્ણન કરવું જોઈએ. સ્ત્રિગ્ધ દમ્પતીભાવ પણ રસનો એક પ્રકાર છે, તેથી લક્ષ્મીજી સ્ત્રિગ્ધ દમ્પતીભાવરૂપી આનન્દ પ્રકટ કરનારાં છે. વળી, અર્ધો વા અથવા આત્મનો યત્પત્ની—પત્ની આત્માનો અર્ધો ભાગ છે—એ શ્રુતિને આધારે પણ સિદ્ધ થાય છે કે લક્ષ્મીજી પોતે પણ ભગવાનનો અર્ધો ભાગ હોવાથી આનન્દરૂપ છે. પ્રહ્લાની, પુરુષોત્તમની, જે શક્તિ તે રમા, અને રમાને જ પ્રહ્લાનન્દ કહેવામાં આવે છે. આ ઉપરથી જણાય છે કે આ પ્રકારનાં લક્ષ્મીજીનો ગોપીજનોને સાથે સંબંધ કરવાની યોગ્યતા છે, એટલે તેમનો ગોપીજનોમાં પ્રવેશ ઘટી શકે છે. ગોપીજનો અને ભગવાનને લક્ષ્મીજીનું જ્ઞાન નથી એ પક્ષ સ્વીકારીને કાલકો દિ એ શબ્દોથી આરંભીને સ્થાપચિન્દા એ શબ્દ સુધીની સુબોધિનીજીની પંક્તિઓનું વ્યાખ્યાન કરવામાં આવ્યું. હવે ગોપીજનો અને ભગવાનને લક્ષ્મીજી વિષેનું જ્ઞાન છે એ પક્ષ સ્વીકારીને બ્રહ્મ ઇત્યાદિ પદો વડે સુબોધિનીજીમાં વર્ણન કરવામાં આવે છે. અહીં બ્રહ્મ પદનો અર્થ આ પ્રમાણે છે: ઉદ્દીપક અને અનુભવ કરાવનાર વાણી અને કૃતિથી પ્રકટ થએલો, અને વ્યભિચારિભાવથી પુષ્ટ થએલો, મુખ્ય રસ. આ રસ વિકારરહિત અને નિત્ય છે એ જણાવવાને માટે સુબોધિનીજીમાં બ્રહ્મ પદ મૂકવામાં આવેલું છે. બ્રહ્માન્ દ પદનો અર્થ આ પ્રમાણે છે: પહેલાં જણાવેલો, મુખ્ય રસને પોષણ આપનાર, લક્ષ્મીજીના આવેશથી ઉત્પન્ન થએલો વિશિષ્ટ ભાવ. આ બધાનું તાત્પર્ય એ કે પ્રથમ પક્ષમાં—ભગવાનને અને ગોપીજનોને લક્ષ્મીજી વિષેનું જ્ઞાન નથી એ પક્ષમાં—લક્ષ્મીજીનું ગોપીજનોમાં મૂર્તરૂપે સ્થાપન કરવામાં આવ્યું નથી, પરંતુ પોતાના—ભગવાનના—અમૂર્ત સામર્થ્યરૂપે અથવા પોતાના સ્વરૂપે સ્થાપન કરવામાં આવ્યું છે. દ્વિતીયપક્ષમાં—ભગવાનને અને ગોપીજનોને લક્ષ્મીજી વિષે જ્ઞાન છે એ પક્ષમાં—મુખ્યરસને અને તેને પોષણ કરનારને પ્રકટ કરીને ભગવાને રમણ કર્યું.

ગોપીજનોમાં ભગવાન્ પોતાનું સામર્થ્ય વગેરે સ્થાપીને જ રમણ કરે તો પછી ગોપીજનો પોતે ઉત્તમ નાવિકાઓ કહેવાય નહિ, અને ભગવાનને પોતાનું સામર્થ્ય વગેરેનું સ્થાપન કરવું પડે છે તેથી તેમને ઉત્તમ રસનો અનુભવ ન થવાનો પ્રસંગ આવે છે; તેથી શ્રીમહાપ્રભુજી સુબોધિનીજીમાં બીજા પક્ષ આપે છે. ભગવાન્ ગોપીજનોમાં પોતાનું સામર્થ્ય વગેરે મૂકીને રમણ કરે તો ભગવાનને ક્લેશ પ્રાપ્ત થાય તેથી તે યોગ્ય નથી. વળી, ગોપીજનોને માટે જ ભગવાન્ આ લીલા કરે છે, તો પછી

એવં સર્વભાવેન ભગવદ્ભર્મીવેશે તાસાં દેહાદિવિસ્મરણપૂર્વકં મહારસામિનિવેશમાહ તદ્જ્ઞેતિ ।

તદ્જ્ઞસજ્ઞપ્રમદાકુલેન્દ્રિયાઃ કેશાન્ હુકૂલં કુચપટ્ટિકાં વા ।

નાજ્ઞઃ પ્રતિવ્યોદુમલં વ્રજસ્ત્રિયો વિસ્વસ્તમાલામરણાઃ કુરુદ્રહ ॥ ૧૮ ॥

તસ્ય ભગવતઃ અજ્ઞસજ્ઞેન યઃ પ્રકૃષ્ઠો મદઃ દેહાદિવિસ્મરકો ભાવ ઉપત્નઃ, તેન આકુલાન્-નીન્દ્રિયાણિ યાસામ્ । સર્વાં ઇતિકર્તવ્યતામૂઢા જાતાઃ । તતઃ કેશપાશં પરિહિતદુકૂલં કુચપટ્ટિકાં વા સ્વયમજ્ઞસા સામસ્યેન પ્રતિ સમ્મુલ્લતયા વિશેષેણ વોદુમલં ન જાતાઃ । પુનરસ્પેનૈવ તથાવિધા

લક્ષ્મીભનો પ્રવેશ કરાવીને રમણુ કરવામાં ભગવાને ગોપીજનોને શું ફલ આપ્યું? આ શંકાનું નિરાકરણુ યથાર્મકઃ એ દેશાન્તથી કરવામાં આવે છે. જ્યારે યશોદા, રોહિણી વગેરે હાજર હોય છે ત્યારે ભગવાનના મનમાં તેમની હાજરીથી સંકોચ થાય છે અને તેથી ગોપીજનો સાથે પોતે આલિંગન વગેરે કરી શકતા નથી, પણ દુઃખી થતાં આ ગોપીજનોની આર્તિ દૂર કરવાને માટે ભગવાન ખાલભાવ દ્વારા ગોપીજનોનાં વક્ષઃસ્થલ ઉપર અનેક પ્રકારના વિહાર કરે છે. આ વખતે રસમાર્ગની રીતે જ ગોપીજનોના રસની પૂર્તિ થાય છે અને તેગની આર્તિ દૂર થાય છે, જ્યારે ખીજાં માણસોને તો ભગવાનની વિચિત્ર ખાલચેષ્ટાનું ભાન થવાથી ફક્ત ખાલલીલાના રસનો જ અનુભવ થાય છે. આ પ્રમાણે આપણા આલતા પ્રસંગમાં પણ ગોપીજનોને પોતાના રસના ભાવને અનુકૂલ જ રસનો અનુભવ થાય છે, જ્યારે લક્ષ્મીભને તો આ પ્રસંગથી પોતાના ભાવને અનુકૂલ જ રસનો અનુભવ થાય છે. આ પ્રકારે પ્રલોકમાં બે દેશાન્ત આપવામાં આવેલાં છે. જેમ ભગવાન ખાલભાવથી રમ્યા એ એક દેશાન્ત; અને લૌકિક ખાલકની માફક ભગવાન રમ્યા એ ખીજું દેશાન્ત. સાન્નિધ્યને લીધે, પાસે હોવાને લીધે, અર્મક—ખાલક—નું જ દેશાન્ત તે પ્રકારનું છે—લૌકિક—છે એમ દર્શાવવા યથા પદ મૂકવામાં આવેલું છે. અહીં અર્મક પદની આવૃત્તિ કરવાની છે, અને તે આવૃત્તિથી ખીજું લૌકિક દેશાન્ત મળે છે. અર્મક પદ બે વાર વાંચ્યું; પહેલા અર્મક પદથી ભગવાનની ખાલલીલાનો ષોધ થાય છે, અને ખીજા અર્મક પદથી લૌકિક ખાલકનું દેશાન્ત મળે છે. લૌકિક ખાલકના દેશાન્તનું વર્ણન શ્રીમહાપ્રભુજીએ પહેલાં આપેલું છે તેથી ફરીથી તે લૌકિક દેશાન્ત આ સ્થળે આપતા નથી.

ઉપર જણાવ્યું તે પ્રમાણે પણ ગોપીજનોમાં લક્ષ્મીભનો પ્રવેશ થયો એમ સ્વીકારવામાં આવે તો લક્ષ્મીભનો ગોપીજનોમાં પ્રવેશ થયો તેથી જ ગોપીજનોની રમણને માટે યોગ્યતા સિદ્ધ થઈ એમ કોઈને શંકા થાય, તેથી પ્રલોકનું ખીજું તાત્પર્ય યદ્વા ઇત્યાદિ શબ્દોમાં આપવામાં આવે છે.) ૧૭

આ પ્રમાણે સર્વભાવથી ભગવાનનો અને ભગવાનના ધ્વઃનો—સ્વરૂપાન્દનો અને ઐશ્વર્ય વગેરે ભગવાનના ધર્મોનો—ગોપીજનોમાં પ્રવેશ થયો, એટલે ગોપીજનો પોતાનો દેહ વગેરે ભૂલી ગયાં અને મહારસના અભિનિવેશને લીધે તેમને જે ફલ મળ્યું તેનું વર્ણન તદ્જ્ઞ એ પ્રલોકમાં શુકદેવજી કરે છે.

હે કુરુશ્રેષ્ઠ! ભગવાનના શ્રીચંગના સંગથી ઉત્પન્ન થએલા મદને લીધે જેમની ઇન્દ્રિયો વ્યાકુલ થઈ ગઈ છે, અને જેમની માલા તથા આભરણુ ખસી ગયાં છે એવાં ગોપીજનો પોતાના કેશ, પહેરેલાં વસ્ત્ર અને ચોળીઓને પોતાના સ્થાન ઉપર ખરોખર રાખી શક્યાં નહિ. ૧૮

તેમના—ભગવાનના—શ્રીચંગના સંગને લીધે જે પુષ્કળ મદ—દેહ વગેરેને ભૂલાવે એવો ભાવ—ઉત્પન્ન થયો, તેથી જેમની ઇન્દ્રિયો વ્યાકુલ થઈ છે એવાં ગોપીજનો છે. અર્થાત્ અર્ધાં ગોપીજનોને હુવે શું કરવું એની સુઝ પડી નહિ. તેથી તે ગોપીજનો પોતાના સુંદર કેશ, પહેરેલાં વસ્ત્ર અને ચોળીઓને પોતે આરીરીતે યોગ્ય સ્થાન ઉપર રાખી શક્યાં નહિ. (મૂળ પ્રલોકમાં વ્યોદુમ્ પદ છે. વાસ્તવિક રીતે વિવોદુમ્ પદ છે, અને તેમાંથી વનો છાન્દસ પ્રકારે લોપ થતાં વ્યોદુમ્ પદ સિદ્ધ થએલું છે.)

જાતા इत्यत्र हेतुमाह व्रजस्त्रिय इति । श्रमोऽपि जात इत्याह विस्रस्तमालाभरणा इति । आकुलेन्द्र-
यत्वाच्च विचारो लौकिकः । गोपिकात्वाच्च पारमार्थिकः । श्रमाच्च दैहिकः । अत आद्यन्तमध्येषु तासु
युक्ता भगवतैव धृताः, न ताभिरित्यर्थः । यद्यप्यन्यप्रतीत्या ध्रियमाणा इव, तथापि न स्वतो धारणम् ।
कुरूद्रहेतिसम्बोधनमभ्रमाय विन्वासात्थं च ॥ १८ ॥

एवं समुदायलीलां निरूप्य तस्याः परिज्ञानं केषामपि न जातमिति वक्तुं देवस्त्रीणां चन्द्रस्य च
विस्मयमाह कृष्णेति ।

कृष्णविक्रीडितं वीक्ष्य मुमुहुः खेचरस्त्रियः ।

कामार्दिताः शशाङ्कश्च सगणो विस्मितोऽभवत् ॥ १९ ॥

ક્રીડી શોડાક જ વિહારને લીધે ગોપીજનોની ઇન્દ્રિયો આકુલ થઈ ગઈ; તેનું કારણ દર્શાવતાં
શુકદેવેણ કહે છે કે વ્રજસ્ત્રિયઃ. (પંદરમા શ્લોકમાં નૃત્ય વગેરે અંધ થયું એમ કહેવાથી સ્પષ્ટ જણાય
છે કે ગોપીજનોની ઇન્દ્રિયો આકુલ થઈ ગઈ. સોળમા શ્લોકમાં પાછો ક્રીડી ગોપીજનોનો ભાવ
બગૃત થયો. સત્તરમા શ્લોકમાં તેમણે વિહાર કર્યો એમ કહેવામાં આવ્યું; અને આ અરાદમા શ્લોકમાં
કહેવામાં આવ્યું કે અલ્પ જ વિહારથી ગોપીજનોની ઇન્દ્રિયો આકુલ થઈ ગઈ. તેનું કારણ એ કે ગોપી-
જનો મળની સ્ત્રીઓ છે, અને મળની સ્ત્રીઓમાં વિશુદ્ધ ભાવ હોય છે.)

ગોપીજનોને શ્રમ પણ થયો એમ દર્શાવતાં શુકદેવેણ કહે છે કે વિસ્રસ્તમલાભરણાઃ, ગોપી-
જનોની માલા અને આભરણ ખસી ગયાં. ગોપીજનોની ઇન્દ્રિયો આકુલ થએલી હોવાથી, રસો-મુખ
થવાથી, તેમને લૌકિક વિચાર થયો નહિ. (વચ્ર ન હોય તો લોકની લાજ લાગવાનો સંભવ છે, પણ
ગોપીજનોની ઇન્દ્રિયો આકુલ થએલી હોવાથી પોતાનાં વચ્ર ખસી ગયાં છે તેનો વિચાર પણ તેમને
થયો નહિ. આ વિચાર પ્રથમ છે.) ગોપીજનો પોતે મળની સ્ત્રીઓ હોવાથી, ગોપિકાઓ હોવાથી, તેમને
પારમાર્થિક વિચાર પણ થયો નહિ. (પારમાર્થિક વિચાર એ છેલ્લો વિચાર છે. જે કેશ છૂટા પડી જાય તો
પરમાર્થમાં ઠાંપનો સંભવ રહે છે; પરંતુ ગોપીજનો ગોપિકાઓ હોવાથી પ્રમેયમાર્ગને અનુસરનારાં હતાં,
એટલે તેમને પોતાના વાળ છૂટા થઈ ગયા છે એનો પારમાર્થિક દૃષ્ટિએ વિચાર પણ થયો નહિ.) ગોપી-
જનો થાકી ગએલાં હતાં એટલે તેમને હૈલિક વિચાર પણ ન થયો. (હૈલિક વિચાર એ ગદ્ય, બીજો,
વિચાર છે. ચોળી ન હોય તો અવયવો—સ્તનો—આઠાં પાઠાં થઈ જાય; પણ ગોપીજનોને શ્રમ થએલી
હોવાથી પોતાની ચોળીઓ અવ્યવસ્થિત થઈ ગઈ છે એનો હૈલિક દૃષ્ટિએ વિચાર થયો નહિ.) તેથી
આદિ, અન્ત અને મધ્યમાં (અર્થાત્ પહેરવાનું વચ્ર, શ અને ચોળીઓ એ ત્રણના સ્થાનમાં) ગોપી-
જનોનાં વચ્ર, કેશ અને ચોળીઓ જે હતાં તે ભગવાને જ ધારણ કરી રાખ્યાં, ગોપીજનોએ નહિ એ
પ્રમાણે તાત્પર્ય છે. જે કે બીજા ભાણુસોને એમ લાગે કે વચ્ર, કેશ અને ચોળીઓ ગોપીજનોએ જ
ધારણ કરેલાં છે, પણ વાસ્તવિક રીતે ગોપીજનોએ પોતે તે બધું ધારણ કર્યું નથી, પણ ભગવાને જ તે
બધાંને ટેકો આપીને ધારણ કરી રાખ્યાં છે.

શુકદેવેણ કુરુદ્રહ એ પ્રમાણે જે સંબોધન કરે છે તે પરીક્ષિતને શ્રમ ન થાય અને પોતે જે
કહે છે તેમાં વિશ્વાસ આવે એટલા માટે છે. ૧૮

આ પ્રમાણે સમુદાયલીલાનું વર્ણન કરીને, તે લીલાનું જ્ઞાન કોઈને પણ ન થયું એમ કહેવાને માટે
શુકદેવેણ કૃષ્ણ એ શ્લોકમાં કહે છે કે દેવોની સ્ત્રીઓને અને અન્દ્રને વિસ્મય થયો. (ગન્ધર્વ વગેરેને
તો દર્શન જ થયાં નહિ, બ્યારે સ્ત્રીઓ અને અન્દ્રને વિસ્મય થયો; એટલે કોઈને પણ સમુદાયલીલાનું
જ્ઞાન ન થયું.)

કૃષ્ણની વિશેષ ક્રીડા જોઈને આકાશમાં ડ્રનારા દેવોની સ્ત્રીઓ
કામથી પીડિત થઈને મોહ પામી; અને નક્ષત્ર સહિત અન્દ્ર પણ વિસ્મય
પામ્યો. ૧૯

ન હિ કસ્યાચ્ચિત્ પતિઃ પરમાનન્દો ભવતિ । ન હિ નિરાનન્દેનાનન્દો દાતું શક્યતે । 'एष ह्येवानन्दयाती'तिश्रुतेः । एवकारेणेतरनिषेधश्च । तत्रापि विशेषेण क्रीडा । न हि जीवो विशेषक्रीडां जानाति । खेचराणां स्त्रिय इति तासां सर्वदर्शनार्थं भगवद्दत्तो वरो निरूपितः । स्त्रीणां च दर्शनं न दोषाय । तासां मोह एवोत्पन्नः, न तु परिद्वानं रसो वा । लौकिकोऽपि चन्द्रो दृष्टवान् । सोमात्म-कत्वात् देहस्य । 'सोमः प्रथम' इतिश्रुतेश्च । साधारण्यश्च स्त्रियः । तथापि तस्य दर्शनं तस्यैव हितकारि न भवतीति निरूपयितुमाह शशाङ्क इति । स हि कलङ्की । आनन्दमयोऽपि । सगणो नक्षत्रसहितः ।

ખરેખર, કોઈનો પણ પતિ પરમાનન્દ—કૃષ્ણ—હોતો નથી. જેનામાં આનન્દ નથી, અર્થાત્ જે આનન્દમય શ્રીકૃષ્ણથી ભિન્ન છે, તે આનન્દનું દાન, ખરેખર, કરી શકતો નથી, કારણ કે શ્રુતિ કહે છે કે ઇષ હ્યેવાનન્દયાતિ, આજ, આનન્દ, પરમાત્મા, ખરેખર, આનન્દ આપે છે. આ શ્રુતિમાં જે ઇષ પદ મૂકવામાં આવેલું છે તે આનન્દથી, શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનથી, ભિન્ન પદાર્થનો નિષેધ કરે છે. ભગવાનની ક્રીડામાં પણ વિશેષ ક્રીડા છે. ખરેખર, જીવ વિશેષ ક્રીડા બાજીતો નથી. આકાશમાં ફરનારા દેવોની સ્ત્રીઓ—એ પ્રમાણે કહેવાથી સર્વનું દર્શન કરવાને માટે ભગવાને તેમને વરદાન આપ્યું છે. સ્ત્રીઓ ભગવદ્દીલાનું દર્શન કરે એમાં દોષ નથી. દેવોની સ્ત્રીઓને મોઢું જ ઉત્પન્ન થયો, કાંઈ સમુદાયલીલાનું જ્ઞાન થયું નહિ, તેમ જ રસની પ્રાપ્તિ પણ થઈ નહિ. લૌકિક ચન્દ્રે પણ દર્શન કર્યાં. રાસક્રીડામાં આવેલાં ગોપીજનોનાં ચન્દ્રે દર્શન કર્યાં તેમાં ચન્દ્રને દોષ પ્રાપ્ત થતો નથી, કારણ કે દેહ ચન્દ્રરૂપ છે (અને તેથી ચન્દ્ર અને ગોપીજનોના દેહ વચ્ચે ભેદ નથી. 'આ જગત્ ત્રિંશિ અને ચન્દ્રરૂપ છે' એ શ્રુતિ ઉપરથી સ્પષ્ટ જણાય છે કે દેહ ચન્દ્રસ્વરૂપ છે. જેમ અલૌકિક ચન્દ્ર ભગવદ્ભાવાત્મક છે તેમ આ ચન્દ્ર સ્વામિનીભાવાત્મક છે, સ્વામિનીઓના આત્મામાં સોમ હૃદયમાં રહેલો છે તેથી તેમનો દેહ સોમાત્મક છે. આ પ્રમાણે ચન્દ્ર આધ્યાત્મિકરૂપે ગોપીજનોના દેહમાં જ રહેલો હોવાથી ચન્દ્ર ગોપીજનોનું રમણ સમયે દર્શન કરે તેમાં કોઈ ભ્રાંતનો દોષ નથી.) વળી, સોમઃ પ્રથમો વિવિદે—સોમે સ્ત્રીને પ્રથમ પ્રાપ્ત કરી—એ શ્રુતિ પણ એમ દર્શાવે છે કે ચન્દ્રે સ્ત્રીઓના દેહનો પ્રથમથી જ લોગ કરેલો છે તેથી ગોપીજનોનું દર્શન કરવામાં ચન્દ્રને દોષ પ્રાપ્ત થતો નથી. સાધારણ સ્ત્રીઓએ—દેવોની સ્ત્રીઓએ—પણ દર્શન કર્યાં. (ગોપીજનોનો દેહ અલૌકિક હોવાથી તે સોમાત્મક શી રીતે કહી શકાય ? આ શંકાનું સમાધાન કરતાં શ્રીમદ્ભાગવત્ આજ્ઞા કરે છે કે રાસક્રીડામાં સાધારણ સ્ત્રીઓ પણ આવેલી હતી; ગોપીજનોના સિવાય બીજી સાધારણ સ્ત્રીઓ પણ રાસમાં આવેલી હતી. એકલા ભગવાન જ જેમનો લોગ કરી શકે એવાં ગોપીજનો જ રાસક્રીડારૂપ પૂર્ણ કૃત સિદ્ધ કરવાને માટે રાસમાં આવ્યાં હતાં, બ્યારે રાસનાં દર્શન કરવાને માટે બહુ સાધારણ સ્ત્રીઓ પણ આવી હતી. તેથી જ બ્રહ્મવૈવર્તપુરાણમાં વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે કે રાસક્રીડામાં બહુ ગોપીજનો આવ્યાં હતાં. તેથી સાધારણ ગોપસ્ત્રીનાં દર્શન કરવામાં ચન્દ્રને દોષ આવતો નથી, કારણ કે આ સાધારણ સ્ત્રીઓનો દેહ લૌકિક છે અને તેથી તે દેહનો આત્મા સોમ છે.)

છતાં પણ—ચન્દ્રે દર્શન કર્યાં તો પણ—તેણે, ચન્દ્રે, જે દર્શન કર્યાં તે પોતાને—ચન્દ્રને—જ હિત કરનારું નથી એમ દર્શાવવાને માટે શુકદેવજી કહે છે કે શશાઙ્કઃ. આ ચન્દ્ર ખરેખર કલંકવાળો છે. (ભગવાનને ગોપીજનોનાં દર્શન કરવાથી જો કે દોષ પ્રાપ્ત થતો નથી છતાં પણ ચન્દ્રને જ દોષ પ્રાપ્ત થાય છે. ગોપીજનોના પ્રાધાન્યથી જે રમણ તે ચન્દ્રને હિતકારક છે; પરંતુ હમણાં અલૌકિક પ્રકારના રમણમાં તે સિદ્ધ થતું નથી. જેમાં અતિદેશ કરવામાં આવેલો છે—પહેલાંના જેવું જ જે રમણ છે—એવા લૌકિક રમણમાં તો નાચિકાના ચરણને પ્રણિપાત કરવું ઇત્યાદિનું વર્ણન આગળ કરશે જ. ચન્દ્ર કલંકવાળો છે એનો ભાવ એ છે કે આનન્દાદયઃ પ્રધાનસ્ય (બ્રહ્મસૂત્ર ૩.૩.૧૧)—પૂર્ણ આનન્દ, એશ્વર્ય વગેરે ધર્મો બ્રહ્મના જ છે—એ સૂત્રને અનુસરીને ચન્દ્ર ભગવાનની પાસેથી જ આનન્દની ઇચ્છા રાખે છે, કારણ કે તે પોતે—ચન્દ્ર—સ્વામિનીના ભાવરૂપ છે; અર્થાત્ ચન્દ્ર પોતે જ પૂર્ણ નથી. તેથી ચન્દ્રને પોતાના હિતની આકાંક્ષા રહે છે જ.)

તેનોદીપનેડપિ ન તથાન્યાસુ ચિત્તસમ્ભવઃ । ચકારાત્ સોડપિ મુમુહે । યથા પુનરેતા મોહનાનન્તરં
પુનઃપુનર્દર્શને ઉદ્ભુદ્ધકામા જાતાઃ, ગત્વાસ્માભિરપિ કામરૂપતયા ક્રીડા કર્તવ્યેતિ કામાર્દિતા જાતાઃ,
તથા ચન્દ્રોડપિ । ભગવતિ નિવેશનાર્થં યત્રં કૃતવાન્, ઇતઃ કામાર્દિતો જાતઃ । અનેનામે 'નિસર્ગાત્
સુખમિ'તિપક્ષે ઉપપત્તિરુક્તા । અસ્યૈવ ચન્દ્રસ્ય અંશાસ્તતો નિવર્તિષ્યન્ત ઇતિ । અન્યથા 'સહસ્રદર્શના-
ન્મુક્તિ' રિત્યેતત્સૂત્રં વિરુદ્ધેત । સહસ્રવળાભાવાત્ । કિન્ચ, સગળઃ સ્વસ્ત્રીસહિતોડપિ વિસ્મિતો જાતઃ ।
વિસ્મયરસ ઇવોત્પન્નઃ, નાન્યો રસ ઇતિ ॥ ૧૯ ॥

एवमाधिभौतिकानामाधिदैविकस्य च भगवदुत्पादितरसाभिनिवेशमुक्त्वा 'नन्दगोपसुतं देवि
पतिं मे कुर्वीति प्रत्येकप्रार्थनया व्रतं कृतमिति प्रत्येकं रेम इत्याह कृत्वेति ।

આનન્દમય—અલૌકિક—ચન્દ્રે પણ ભગવાનની ક્રીડાનાં દર્શન કર્યાં. (દેવતાઓની સ્ત્રીઓની
માફક ચન્દ્ર પણ કામથી પીડાયો એમ મૂળ શ્લોકમાં આવેલા ચ ઉપરથી જણાય છે. અને અલૌકિક
ચન્દ્રનું વર્ણન પણ ચ જ કરે છે.) લૌકિક ચન્દ્ર પોતાના ગણ—નક્ષત્રો—સાથે ભગવાનની ક્રીડાનાં દર્શન
કરે છે; તેથી ઉદીપન હોવા છતાં પણ ખીલ સ્ત્રીઓમાં તેનું—ચન્દ્રનું—ચિત્ત સંભવતું નથી. મૂળ
શ્લોકમાં ચ છે તે એમ દર્શાવે છે કે લૌકિક ચન્દ્રને પણ મોહ થયો. જેમ આ દેવોની સ્ત્રીઓને મોહ
થયા પછી ફરી ફરીને દર્શન કર્યાંથી કામ ઉત્પન્ન થયો—ઘેર જઈને અમારે પણ કામરૂપે ક્રીડા કરવી
બેઠ એ એ પ્રમાણે કામથી પીડાયાં—તેમ લૌકિક ચન્દ્ર પણ કામથી પીડાયો. (ચન્દ્ર સ્વામિનીના ભાવ-
રૂપ હોવાથી તેને—ચન્દ્રને—દેવોની સ્ત્રીઓની માફક અભિલાષ થાય એ યોગ્ય છે.) અલૌકિક ચન્દ્રે
ભગવાનમાં પ્રવેશ કરવાને માટે યત્ન કર્યો, તેથી તે કામથી પીડાયો. (દેવોની સ્ત્રીઓ અને લૌકિક ચન્દ્ર
ભગવદ્વિષયક કામથી પીડાયાં, ન્યારે અલૌકિક ચન્દ્ર કામિનીવિષયક કામથી પીડાયો એ પ્રમાણે ભેદ
છે.) આ પ્રમાણે આગળ 'નિસર્ગથી સુખ' એ પક્ષમાં અંશનું નિવર્તનરૂપી યુક્તિ આપવામાં આવી,
કારણ કે આજ ચન્દ્રના અંશો—કિરણો—તેમાંથી પાછા આવ્યા જશે. (તિષેવ આત્મન્યુપરુદ્ધસૌરતઃ
એ છબીસમા શ્લોકમાં તો રમણનો અલૌકિક જ પ્રકાર છે, લોકને અનુસરનારો નથી. 'નિસર્ગથી સુખ'
એ લૌકિક પક્ષમાં ચન્દ્ર ભગવાન રેતોરૂપ હોવાથી ભગવાનમાં તે પ્રવેશ કરે એટલે નિસર્ગપક્ષની યુક્તિ
આપવામાં આવી એમ ભાવ છે.) બે નિસર્ગનો અભાવ હોય તો 'સહસ્રદર્શનથી યુક્તિ થાય છે' એ
સૂત્રનો વિરોધ આવે, કારણ કે એક સાથે સ્વણ નહિ થાય. (અં પરિષ્વજ્ઞ એ સત્તરમા શ્લોકમાં રસ-
શાસ્ત્રમાં જણાવેલી રીત પ્રમાણે રમણ થયું એમ વર્ણન કરવામાં આવેલું હોવાથી સહ—સ્વણ, એક
સાથે સ્વણ, પણ પ્રાપ્ત જ થાય છે, કારણ કે રમણનો પ્રકાર જ તે ભાતનો છે, પરંતુ અખંડરૂપ ભગ-
વાનમાં સહસ્વણ પોતાની ભુદ્ધિથી કદપી શકાય એમ નથી, અને તે ગુપ્ત રાખવા જેવું હોવાથી પ્રકટ
વર્ણન કરી શકાય એમ નથી; તેથી શુકદેવજીએ આ પ્રકારે વર્ણન કર્યું એમ શ્રીમહાપ્રભુજી આશા કરે
છે. સોમ રેતોરૂપ છે એમ શ્રુતિથી સિદ્ધ થએલું છે, એટલે ચન્દ્રના અંશનું નિવર્તન થવામાં કોઈ ભાતનો
દોષ નથી. અરે! ભગવાનનું સ્વરૂપ રસાત્મક હોવાથી જ બધું ઘટી શકશે, તો પછી ચન્દ્રે ભગવાનમાં
પ્રવેશ કરવાની શી જરૂર? આ શંકાનું સમાધાન આ પ્રમાણે છે. ચન્દ્ર રેતોરૂપ છે, અને તે આધ્યાત્મિક
રૂપે સ્વરૂપની અંદર રહેલો છે, એટલે તે રૂપે ચન્દ્રે ભગવાનમાં પ્રવેશ કરવાની જરૂર છે. ચન્દ્ર ભગવાનના
સ્વરૂપમાં જ રહેલો હોવાથી તે પ્રવેશ કરે છે એ વાત બહુ સારી નથી—આ પ્રમાણે શંકા કરવી નહિ,
કારણ કે આ લીલા રમણના પ્રકારનું જ્ઞાન આપે છે. આમ બે ન માનીએ તો રાત્રીએ આ લીલા ન થાય.)

વળી, ચન્દ્ર સગળ—પોતાના યુથ સાથે—છે; ચન્દ્ર અને પોતાની સ્ત્રી પણ વિસ્મય પાગ્યાં.
અર્થાત્ વિસ્મયરસ જ ઉત્પન્ન થયો, ખીન્ને રસ નહિ. ૧૯

આ પ્રમાણે આધિભૌતિકોનો—સ્વામિનીના દેહમાં રહેલા ચન્દ્રાનંક ભાવોનો—અને આધિ-
દૈવિકનો—ભગવદ્ભાવરૂપ અલૌકિક ચન્દ્રનો—ભગવાને ઉત્પન્ન કરેલા કામરસમાં અભિનિવેશ થયો,

કૃત્વા તાવન્તમાત્માનં યાવતીર્ગોપયોષિતઃ ।

રમે સ ભગવાંસ્તાભિરાત્મારામોઽપિ લીલયા ॥ ૨૦ ॥

ગોપજાતીયા યોષિતો યાવત્યસ્તાવન્તમાત્માનં કૃત્વા તત્ર તત્ર માયોદ્વાટનેન તથા તથા પ્રકટો ભવતિ । एतन्महासौरतम् । एवं करणे सामर्थ्यम्, यतः स भगवानिति । स इति तदर्थमेवावतीर्णः । अत्र तासां व्रतार्थं ताभिः सहैव रमे, न त्वात्मारामता पूर्ववत् । इममर्थमाह आत्मारामोऽपीति । न त्वात्माराम एव । चन्द्रप्रवेशाद् रमणं सम्भवति । अस्यामपि दशायामात्मारामत्वमेव । 'अधिकं तत्रानुप्रविष्टं न तु तद्धानि'रिति । तत्रापि आत्मरमण एव मुख्यतेत्याह लीलयेति । यथा महानपि लीलया विसदृशं करोति, स्वयं पदातिरिव मृगयायां गच्छति, यथा अन्या अपि अवतारलीलाः, तथैतामपि कृतवानित्यर्थः ॥ २० ॥

(લૌકિક અને અલૌકિક ચન્દ્ર કામરસથી પીડાયા.) એમ વર્ણન કરીને, નન્દગોપસુતં દેવિ પતિ મે કુરુ—હે દેવિ! નન્દગોપના યુત્રને મારા પતિ બનાવો—(ભાગ. ૧૦.૧૯.૪) એ પ્રમાણે દરેક ગોપીજને પ્રાર્થના કરી વ્રત કર્યું, તેથી ભગવાને દરેક ગોપીજનોની સાથે રમણ કર્યું એમ કૃત્વા એ શ્લોકમાં શુકદેવજી કહે છે.

જેટલાં ગોપીજનો હતાં તેટલાં પોતાનાં સ્વરૂપ પ્રકટ કરીને ભગવાને, પોતે આત્મારામ હતા તો પણ, લીલાથી તેમની સાથે રમણ કર્યું. ૨૦

ગોપળતિની જેટલી સ્ત્રીઓ હતી તેટલાં સ્વરૂપો જુદે જુદે સ્થળે માયાથી પ્રકટ કરીને ભગવાન પ્રકટ થયા. આ મહાસૌરત—મહાન રમણ—કહેવાય છે. આ પ્રમાણે કરવાનું ભગવાનમાં સામર્થ્ય છે. કારણ કે તે ભગવાનને મૂળ શ્લોકમાં જે સઃ પદ છે તે એમ દર્શાવે છે કે ભગવાન ગોપીજનોને માટે જ અવતરેલા છે. અહીં ગોપીજનોના વ્રતને માટે ભગવાન તેમની સાથે જ રમ્યા, પહેલાંની માફક ભગવાન આત્મારામ થઈને ગોપીજનોથી ભિન્ન રહ્યા નથી. આ અર્થ દર્શાવતાં શુકદેવજી કહે છે કે આત્મારામોઽપિ. (પૂર્વ અધ્યાયમાં તો ભગવાને ગોપીજનોને જ રમણ કરાવ્યું અને પોતે તો આત્મારામ જ રહ્યા એ પ્રમાણે કહેવામાં આવ્યું છે; જ્યારે અહીં ગોપીજનોની સાથે જ ભગવાન રહ્યા, તેમનાથી દૂર ઉભા રહ્યા નહિ. આ અર્થ દર્શાવવાને માટે શ્રીમહાપ્રભુજી સુબોધિનીજીમાં તામિઃ સહૈવ એમ એવ પદ મૂકે છે.) (હવે ભગવાન પોતાના પ્રાધાન્યથી સ્વેચ્છાએ રમણ કરે છે એનું કારણ દર્શાવતાં શ્રીમહાપ્રભુજી આજ્ઞા કરે છે કે) ભગવાનમાં ચન્દ્ર પ્રવેશ કરે છે તેથી રમણ સંભવે છે, (કારણ કે રેત-સનું પોષણ ભાવનું પોષણ કરનાર છે.) આ દશામાં—સ્વતંત્ર લીલામાં—પણ ભગવાન આત્મારામ જ રહે છે, (કારણ કે પ્રમાણથી સિદ્ધ થએલું હોવાથી રમણ અને આત્મારામતા એ બેનો વિરોધ રહેતો નથી. વાસ્તવિક રીતે તો ભગવાનની લીલા સ્વરૂપાત્મક છે, એટલે ભગવદ્લીલાની અંદર ભાગ લેનારા પદાર્થો પણ સ્વરૂપાત્મક જ છે.) ભગવાન આત્મારામ રહે છે અને રમણ કરે છે એમાં અધિક તત્રાનુપ્રવિષ્ટ ન તુ તદ્ધાનિઃ—તેમાં અધિક પ્રવેશ થયું, પણ તેમાં કાંઈ હાનિ થઈ નથી—એ ન્યાય પ્રમાણે થયું છે. ભગવાને સ્વતંત્રતાથી ગોપીજનો સાથે રમણ કર્યું તેમાં પણ તેમનું આત્મરમણ જ મુખ્ય છે એમ દર્શાવતાં શુકદેવજી કહે છે કે લીલયા. (આત્મરમણ જ મુખ્ય હોવાથી શુકદેવજી આગળ ઉપર ગોપીનાં તત્પતીનાં ચ એ શ્લોક (ભાગ. ૧૦.૩૦.૩૬) કહેશે.) જેમ મહાન પુરુષ પણ લીલાથી પોતાને યોગ્ય ન હોય એવું કરે છે, પગે ચાલનારની માફક પોતે મૃગયા કરવા બંધ છે, જેમ ખીજ પણ અવતારલીલાઓ કરે છે, તેમ આ લીલા પણ ભગવાને કરી એમ તાત્પર્ય છે. (ભગવાન પોતે ઈશ્વર છે, છતાં પણ નાવિકાનું પ્રાધાન્ય સંખીને, પોતે ગૌણ થઈને, રમણ કરે છે, કારણ કે તે રસ તે પ્રકારનો છે.) ૨૦

તતસ્તાસાં સુરતાન્તો જાત ઇત્યાહ તાસામિતિ ।

તાસામતિવિહારેણ શ્રાન્તાનાં વદનાનિ સઃ ।

પ્રામૃજત્ કરુણઃ પ્રેમ્ણા શન્તમેનાઙ્ગ પાણિના ॥ ૨૧ ॥

અતિવિહારેણાનેકબન્ધૈઃ સમ્યક્ શ્રાન્તા જાતાઃ । તતોડગ્રિમલીલાઈ તાસાં વદનાનિ સ્વહસ્તેન પ્રામૃજત્ । યતઃ સ કૃષ્ણઃ, તદર્થમેવાવતીર્ણઃ । સર્વત્રૈવ તથાવિધં જાતમિતિ જ્ઞાપયિતું બહુવચનમ્ । તથાકરણે હેતુઃ કરુણ ઇતિ । કરુણાયુક્તઃ । સા કરુણા ઉદાસીના ન ભવતીત્યાહ પ્રેમ્ણૈતિ । માર્જને ક્લેશ એવ નિવર્તત ઇતિ જ્ઞાપયિતું શન્તમેનેત્યુક્તમ્ । અઙ્ગૈતિસમ્બોધનમપ્રતારણાય । એવં તાસાં દુઃસ્વનિવારણપૂર્વકં પરમાનન્દં સ્થાપિતવાત્ ॥ ૨૧ ॥

તતોડતિમુવિતાનાં કલ્યમાહ ગોપ્ય ઇતિ ।

ગોપ્યઃ સ્ફુરત્પુરત્કુણ્ડલકુન્તલત્વિજ્જપ્તશ્રિયા સ્તુધિતહાસનિરીક્ષણેન ।

માનં દધત્ય ઋષભસ્ય જગુઃ કૃતાનિ પુપ્યાનિ તત્કરરુહસ્પર્શપ્રમોદાઃ ॥ ૨૨ ॥

ગોપ્યો માનં દધત્યઃ તત્કૃતાનિ જગુઃ । ગાને હિ રજોગુણામિનિવેશો હેતુઃ । તદર્થં સહજ-

પછીથી ગોપીજનોના રમણુનો અન્ત આબ્યો એમ તાસામ્ એ શ્લોકમાં શુકદેવજી કહે છે.

હે ઝંગ ! દયાળુ ભગવાને અતિવિહારથી થાકી ગયેલાં ગોપીજનોનાં

મુખ મુખ આપનાર હસ્તવડે પ્રેમથી લુછ્યાં. ૨૧

અતિવિહારને લીધે, અનેક પ્રકારના બન્ધોને લીધે, ગોપીજનો બહુ થાકી ગયાં. તેથી આગળની લીલાને માટે ભગવાન પોતાના હસ્તથી તેમનાં—ગોપીજનોનાં—મુખ લુછી નાખ્યાં, કારણ કે તે કૃષ્ણ છે; અર્થાત્ ભગવાન ગોપીજનોને માટે જ અવતરેલા છે. અર્થે ય આ પ્રમાણે થયું, અર્થાં ય ગોપીજનો અતિવિહારથી બહુ થાકી ગયાં, એમ દર્શાવવાને માટે શુકદેવજી શ્લોકમાં તાસામ્ એ પ્રમાણે બહુ-વચનનો પ્રયોગ કરે છે. ભગવાન ગોપીજનોનાં વદન લુછે છે તેનું કારણ એ કે ભગવાન પોતે કરુણ, દયાવાળા, છે. આ કરુણા ઉદાસીન—લાવરહિત—નથી એમ દર્શાવતાં શુકદેવજી કહે છે કે પ્રેમ્ણા; અર્થાત્ ભગવાને ગોપીજનોનાં મુખ પ્રેમથી લુછ્યાં. ભગવાન ગોપીજનોનાં વદન લુછે તેથી ગોપીજનોનો કલેશ નાશ થઈ જાય છે જ એમ દર્શાવતાં શુકદેવજી કહે છે કે શન્તમેન. (લોકમાં વદન લુછવાથી ક્ષત કલેશ જ દૂર થાય છે, અધિક મુખની પ્રાપ્તિ થતી નથી; પરંતુ ભગવાન ગોપીજનોનાં વદન લુછે છે તેમાં તો ગોપીજનોનો કલેશ દૂર થાય છે અને વધારામાં તેમને અધિક મુખ પણ મળે છે. આ લાવ દર્શાવવાને માટે શુકદેવજી કહે છે કે શન્તમેન.) શ્લોકમાં અઙ્ગ એ પ્રમાણે જે સંબોધન કરવામાં આવેલું છે તે દર્શાવે છે કે શુકદેવજી પરીક્ષિતને છેતરવાના નથી. આ પ્રમાણે ભગવાને ગોપીજનોનું દુઃખ દૂર કરીને તેમનામાં પરમાનન્દનું સ્થાપન કર્યું. ૨૧

બહુ આનન્દ પામેલાં ગોપીજનોએ જે કર્યું તેનું વર્ણન હવે શુકદેવજી ગોપ્યઃ એ શ્લોકમાં આપે છે.

ઉન્નવલ સુવર્ણનાં કુણ્ડલોની અને કેશની કાન્તિથી સુંદર બનેલા

ગાલોની શોભાથી, અને ભગવાનના અમૃતમય હાસ્યસહિત નિરીક્ષણથી

ગોપીજનોએ માન ધારણ કર્યું, અને ભગવાનના નમ્પના સ્પર્શથી આનન્દ

પામીને ભગવાનનાં પુણ્ય કર્મોનાં ગુણગાન કરવા લાગ્યાં. ૨૨

ગોપીજનો માન ધારણ કરીને ભગવાનનાં કર્મોનું ગાન કરવા લાગ્યાં. ગોપીજનોએ ભગવાનનાં કર્મોનું ગાન કર્યું તેનું કારણ એ કે તેમનામાં રમેણુનો—માનનો—અભિનિવેશ થયો હતો. (ગયા

મેકં ભગવત્કૃતં ચ હેતુદ્વયમાહ । તત્ર પ્રથમં સહજં નિરુપયતિ । સ્ફુરદ્યત્ પુરટં સુવર્ણં દાહોત્તીર્ણમુ-
જ્જલીકૃતં ચ, તસ્ય યે કુણ્ડલે કુન્તલાશ્ચ, તેષાં ત્વિવા સહિતા યા ગઠશ્રીઃ । ઉજ્જલા ગણ્ડશ્રીઃ
પીતા વા । ઉજ્જલા નીલા ચેતરે । एवं कान्तित्रयं मूलभूतगुणकार्यरूपम् । तेनासां सर्वोत्कर्षयोग्यता ।
સુષિતં સુધામિવ પ્રાપ્તં યદ્વાસપૂર્વકં નિરીક્ષણમ્ । અત્રાપ્યન્તઃસ્થિતો રાગઃ નિરીક્ષણં હાસશ્ચેતિ ત્રિતય-
સુક્તમ્ । ભગવદીયમેતત્ । અત ઉભાભ્યાં સન્માનનમભિમાનં વા દદ્યત્ઃ સ્વહૃદયકૃતવિપરીતબુદ્ધ્યા
જાતદોષનિરાકરણાર્થં તત્કૃતાન્તિ જગુઃ । તેષાં ન કેવલં પાપનિવર્તકત્વં કિન્તુ પુણ્યરૂપત્વમપીત્યાહ
પુણ્યાનીતિ । ભગવતા કૃતાનિ પાપનિવર્તકાનિ પુણ્યજનકાનિ ચ । અતસ્તાસાં દોષામાવઃ, અધિમ-

પ્રલોકમાં એમ દર્શાવવામાં આવ્યું કે ગોપીજનો સ્વાધીનભરૂં છે; અર્થાત્ ભગવાન ગોપીજનોને
અધીન છે. આ પ્રલોકમાં પણ એમ કહેવામાં આવ્યું કે ગોપીજનોનાં કુણ્ડલ, કેશ અને ગાલની જે
શોભા છે તે પોતાના પ્રિયના—ભગવાનના—હસ્તકમલના સ્પર્શથી જ સિદ્ધ થએલી છે. તેથી જ ગોપી-
જનોએ જે ગાન ધારણ કર્યું તેનું કારણ આ શોભા જ છે. આ શોભા ગોપીજનોમાં રહેલી હોવાથી
સહજ, સ્વાભાવિક, કહેવાય છે. આ પ્રમાણે ગાન ઉત્પન્ન કરનાર જે અસાધારણ ઉત્સાહ, માન, છે તેને
રમેણુણ કહેવામાં આવે છે. પહેલાં માનને લીધે ગોપીજનોને દુઃખ થયું હતું, પણ આ પ્રસંગે
તે પ્રમાણે નથી થયું એ દર્શાવવાને માટે એમ કહેવામાં આવ્યું છે કે ગોપીજનોએ ભગવાનના
ગુણોનું ગાન કર્યું.)

માન ઉત્પન્ન કરવાને માટે શુકદેવેજી પ્રલોકમાં જે કારણો આપે છે. એક સહજ, સ્વાભાવિક; અને
બીજું ભગવાને સિદ્ધ કરેલું. તેમાં પ્રથમ શુકદેવેજી સહજ હેતુનું વર્ણન કરે છે. પ્રકાશ પામતું જે
પુરટ—સુવર્ણ—અર્થાત્ અભિમાંથી નીકળેલું અને ઉજ્જવલ અનેલું જે સુતરું; તેનાં જે જે કુણ્ડલો,
અને કેશ; તેમની—...લોની અને કેશની—શોભાવાળી જે ગાલોની કાન્તિ. ગોપીજનોના ગાલનો
રંગ ઉજ્જવલ અથવા પીળો હતો. (કેટલાંક ગોપીજનો વિજળીના જેવાં ગોરાં હતાં, એટલે તેમના
ગાલનો રંગ ઉજ્જવલ હતો; બીજાં કેટલાંક ગોપીજનો અમ્પાની કળી જેવાં પીળાં હતાં, એટલે તેમના
ગાલનો રંગ પીળો હતો.) બાકીનાં જે—કુણ્ડલો અને કેશ—અનુક્રમે ઉજ્જવલ અને નીલ હતાં.
કુણ્ડલો ઉજ્જવલ હતાં અને કેશ નીલ હતા. આ—ઉજ્જવલ અથવા પીળી, ઉજ્જવલ અને નીલ
એમ—ત્રણ પ્રકારની શોભા સર્વના મૂલભૂત ભગવાનના ગુણોનું જ કાર્ય છે. (ભગવાનના આતુર્યનું જ
કાર્ય છે. આ જગતમાં જેટલાં બધાં કાર્ય છે તે સર્વનું મુખ્ય કારણ ભગવાનના આતુર્ય વગેરે ગુણો છે,
અને ગોપીજનોની આ ત્રણ પ્રકારની શોભા પણ ભગવાનના આ ગુણોનું જ કાર્ય છે, બીજા કોઈનું નહિ.)
તેથી ગોપીજનોની આ ત્રણ પ્રકારની શોભા સર્વમાં શ્રેષ્ઠતા—માન—સિદ્ધ કરવાને માટે યોગ્ય છે.

સુષિત એટલે અમૃતને જાણે પ્રાપ્ત કર્યું હોય એવું જે હાસ્યસહિત ભગવાનનું નિરીક્ષણ. અહીં
પણ અન્તઃકરણમાં રહેલી સ્નેહ, નિરીક્ષણ અને હાસ્ય એ ત્રણ પદાર્થોનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. આ
ત્રણ પદાર્થો ભગવાનના છે, એટલે માન ધારણ કરવામાં આ બીજો, ભગવત્કૃત, હેતુ છે.

આ પ્રમાણે આ બન્ને કારણોને લીધે—ગોપીજનોના કુણ્ડલ વગેરેની શોભા અને ભગવાનનું
નિરીક્ષણ એ જે કારણોને લીધે—ગોપીજનોએ સન્માનન અથવા અભિમાન ધારણ કર્યું, અને પોતાના
હૃદયમાં થએલી વિપરીતભાવનાથી—અમે સર્વમાં શ્રેષ્ઠ છીએ એવી ભાવનાથી—ઉત્પન્ન થએલા અભિ-
માનરૂપી દોષને દૂર કરવાને માટે તેમણે ભગવાનનાં કાર્યોનું ગાન કર્યું. ભગવાનનાં કાર્યો કૃત પાપ જ
દૂર કરે છે એમ નથી પરંતુ પુણ્યરૂપ, પુણ્ય ઉત્પન્ન કરનાર, પણ છે એમ દર્શાવવાને માટે શુકદેવેજી કહે
છે કે પુણ્યાન્તિ. ભગવાનનાં કાર્યો પાપને દૂર કરનારાં અને પુણ્યને ઉત્પન્ન કરનારાં છે. (ગાનથી ઉત્પન્ન
થએલી જે પુણ્ય ભાવવિશેષ તે અલૌકિક ઈષ્ટ પદાર્થને સિદ્ધ કરનારે હોવાથી ‘પુણ્ય’ કહેવાય છે.) તેથી
ગોપીજનોમાં દોષ નથી અને આગળની લીલામાં પુણ્યનો સંગ્રહ થાય છે એમ કહેવામાં આવ્યું.

લીલાવાં પુણ્યોપચયશ્લોકઃ । પૂર્વક્રેશવિસ્મરણાર્થમાનન્દાવિર્ભાવમાહ । તસ્ય ભગવતઃ કરુહા નસ્તાઃ,
તેષાં સ્પર્શેન જાતપીડયા સ્મૃતસમ્ભોગાઃ પ્રમુદિતા જાતાઃ । અન્તઃપૂર્ણાન્નન્દા ગાનેનાપિ જાતા इति
અન્તે વિશેષણમ્ ॥ ૨૨ ॥

તતસ્તામિસ્તુલ્યામિર્ભગવાન્ જલક્રીડાં કૃતવાનિત્યાહ તામિર્યુત इति ।

તામિર્યુતઃ શ્રમમપોહિતુમદ્ગસદ્ગૃષ્ટઘ્નજઃ સ્વકુચકુકુમરજ્જિતાયાઃ ।

ગન્ધર્વપાલિભિરનુદ્રુત આવિશદ્વાઃ શ્રાન્તો ગજીભિરિભરાડિવ ભિન્નસેતુઃ ॥ ૨૩ ॥

તામિઃ સર્વામિરેવ યુતઃ મહારાત્રસમયે યમુનાયાં જલક્રીડાર્થં પ્રવિષ્ટઃ । તત્ર પ્રયોજનં શ્રમમ-
પોહિતુમિતિ । તાસાં સર્વાન્નશ્રમં જલક્રીડયૈવ દૂરીકુર્વન્ । ભગવતસ્તામિઃ સહ ગમને જાયમાનાં શોભાં

પહેલાંનો કલેશ ભૂલી જવાને માટે આનન્દ પ્રકટ થયો એમ શુકદેવેણ કહે છે. (ગયા પ્રલોકમાં જે શન્તમ પદ હતું તે ઉપરથી એમ જણાવું કે ગોપીજનોને સુખ થયું અને કલેશ દૂર થયો. પરંતુ ગોપીજનો તે કલેશ ભૂલી જ ગયાં એ પ્રમાણે કહેવામાં આવ્યું ન હતું. આ પ્રલોકમાં આનન્દનો આલિ-
ભાવ થતાં ગોપીજનો તે કલેશ ભૂલી ગયાં એ પ્રમાણે કહેવામાં આવ્યું છે.) ભગવાનના જે નખો છે તેના સ્પર્શથી ગોપીજનોને જે પીડા થઈ તેથી તેમને સંભોગનું સ્મરણ થયું અને આનન્દ થયો. ભગવા-
નનાં કાર્યોનું ગાન કરવાથી પણ ગોપીજનોનું અન્તઃકરણ આનન્દથી પૂર્ણ થયું એમ દર્શાવવાને માટે તત્કરુહસ્પર્શપ્રમોદાઃ એ વિશેષણ પ્રલોકને અન્તે આપવામાં આવ્યું છે. ૨૨

પછીથી ભગવાને પોતાના જેવાં ગોપીજનો સાથે જલક્રીડા કરી એમ તામિર્યુતઃ એ પ્રલોકમાં.
શુકદેવેણ કહે છે 'ગોપીજનો ભગવાનની માફક નિર્દોષ, પૂર્ણ શુભવાળાં, અને ભાવથી આનન્દાત્મક છે,
તેથી ગોપીજનો ભગવાનની તુલ્ય—ખરોખર—છે. આ પ્રમાણે ગોપીજનો ભગવાનના જેવાં હોવાથી
જલક્રીડામાં તે ભગવાનના ઉપર જલ છાંટી શકશે અને ભગવાન તેમના ઉપર જલ છાંટી શકશે.)

જેમ કોઈ થાકી ગએલો અને પાણીની પાળો તોડી પાડતો સહાનુ
હસ્તી પોતાનો થાક દૂર કરવાને માટે હાથણીઓની સાથે જળમાં પ્રવેશ
કરે છે, તેમ થાકી ગએલા, ગોપીજનોના સ્તનના કુંકુમથી રંગાયેલી અને
અંગની સાથે સંબંધમાં આવતાં ચોળાઈ ગએલી પોતાની માળાની સાથે
રહેલા શ્રેષ્ઠ ગન્ધર્વરૂપ ભમરાઓ જેમની પાછળ દોડે છે, અને જેમણે
મર્યાદા તોડી છે તેવા ભગવાને, જેમાં અંગના સંબંધથી માળા ચોળાઈ ગઈ છે
અને જે ગોપીજનોના સ્તનોના કુંકુમથી રંગાયેલાં છે એવાં સ્વકીય યમુના-
ણના જળમાં થાક ઉતારવાને માટે ગોપીજનો સાથે પ્રવેશ કર્યો. ૨૩

અર્થાત્ ગોપીજનો સાથે ભગવાને અડધી રાત્રે જલક્રીડાને માટે યમુનાણમાં પ્રવેશ કર્યો. (રમણ
જે પ્રકારનું છે: જળમાં અને સ્થળ ઉપર. આ જે પ્રકારનું રમણ સિદ્ધ કરવાને માટે આખી રાત્રીની જરૂર
હોય છે. સ્થળ ઉપરનું રમણ પૂરું થતાં જળમાંના રમણનો આરંભ થાય છે; તેથી જળમાંનું રમણ અડધી
રાત્રીએ શરૂ થયું એમ શ્રીમહાપ્રભુણ આજ્ઞા કરે છે.) યમુનાણના જળમાં ભગવાને ગોપીજનો સાથે
જે પ્રવેશ કર્યો તેનું પ્રયોજન દર્શાવતાં શુકદેવેણ કહે છે કે શ્રમમપોહિતુમ્; ગોપીજનોના અર્ધાં અંગોનો
શ્રમ જળક્રીડાથી જ દૂર કરવાને માટે ભગવાને યમુનાણના જળમાં પ્રવેશ કર્યો. (ગોપીજનોનો કલેશ
દૂર થયો હતો તો પણ શ્રમને લીધે કોઈ કોઈ સ્થળે રહેલા પરસેવાને દૂર કરવાને માટે ભગવાને તે
પરસેવાને લુછી ન નાખ્યો, પણ જળક્રીડા જ કરી અને તે દ્વારા જ પરસેવો દૂર કર્યો.) ગોપીજનોની

વર્ણયતિ સ્વજઃ ગન્ધર્વપાલિભિરનુદ્રુત્ત્વમ્ । યમુનાયા વા વિશેષણાનિ । ગન્ધર્વાણાં રક્ષકાઃ ગન્ધર્વપાઃ ગન્ધર્વોત્તમાઃ । તે ચ તે અલયશ્ચ તૈરનુદ્રુત્ત્વમ્ સન્ને શીઘ્રં ગતઃ વાઃ અવિશત્ । આમોદસ્ય નિવારણાર્થં ચ તથાકરણમ્ । સમ્ભોગેઽશ્રમોદકે પદ્મિનીનાં કમલરૂપો ગન્ધો ભવતિ । તદુપરોધેન ચ દ્રુતપદવિન્યાસ ઇત્યનુદ્રવણમ્ । તે ચ ભ્રમરા ભગવદીયા એવેત્યાહ । અન્નયોઃ સન્નેન ઘૃષ્ટા યા સ્વક્ તસ્માસ્તે । યસ્યાં વા સ્વક્ તાદશી । સ્વા ચાસૌ કુચકુક્કુમરઙ્ગિતા ચ । ભગવત એવ માલા । કાલિન્દી ચ કુચકુક્કુમૈ રઙ્ગિતા । તત્ર દેહામોદઃ પુષ્પામોદઃ કુક્કુમામોદશ્રેતિ । સ્વક્રીયત્વેનાસાધારણ્યં ચ । આધિદૈવિકાસ્તે ભ્રમરાસ્તદ્ગન્ધભોક્તાર ઇતિ વિશેષણં ગન્ધર્વવૈતિ । શ્રાન્તઃ ઇમરાઙ્ગિવેતિ અવિચારે હેતુઃ । શ્રાન્ત ઇતિવિશેષણં લીલયા ગમનાર્થમ્ । પ્રલેકસમ્ભોગાવધિ ભગવતોઽન્યો ભાવો નિરૂપિત ઇતિ તદપગમાત્ શ્રગલીલાધ્વાવિષ્કૃતા । ગઙ્ગાભિરિત્યન્યશ્રમો નિવારિતઃ । સેતવો

સાથે ભગવાન જતા હતા તે સમયની શોભાનું વર્ણન કરતાં શુકદેવેણ કહે છે કે સ્વજઃ ગન્ધર્વપાલિભિરનુદ્રુત્ત્વમ્, ભગવાનની માળા ઉપર ભમતા શ્રેષ્ઠ ગન્ધર્વોની માફક ગાન કરનારા ભમરાઓ જેમની પાછળ દોડે છે એવા ભગવાન; અથવા તો અન્નસન્નઘૃષ્ટસ્વજઃ એને યમુનાજીના વિશેષણ તરીકે લેવું.

જે ગન્ધર્વોનું રક્ષણ કરનારા છે તે ગન્ધર્વપ કહેવાય છે; અર્થાત્ તે ઉત્તમ ગન્ધર્વો હોય છે. ભમરાઓ ઉત્તમ ગન્ધર્વો જેવા છે અને તે ભગવાનની પાછળ દોડે છે. આ પ્રમાણે જેમની પાછળ શ્રેષ્ઠ ગન્ધર્વોની માફક ગાન કરનારા ભમરાઓ દોડે છે એવા ભગવાને જલહીથી જઈને જળમાં પ્રવેશ કર્યો. (સંભોગનું સૂચન કરનારો આમોદ—ગન્ધ—સવારમાં ગાળી શકાય નહિ, તેથી) તે ગન્ધને દૂર કરવાને માટે અને થાક ઉતારી નાખવાને માટે ભગવાને જળક્રીડા કરી. સંભોગથી પશ્ચિમી સ્ત્રીઓને શ્રમ થતાં જે પરસેવો થાય છે તેની ગન્ધ કમલાને જેવી હોય છે, (અને તેથી ગન્ધ સંભોગનું સૂચન કરી શકે છે.) ભમરાઓ અને ગોપીજનો ભગવાનને હરહત કરે છે તેથી ભગવાન જલહી પોતાનાં ચરણુરવિન્દો ઉપાડે છે, અને ભમરાઓ તેમની પાછળ દોડે છે. આ ભમરાઓ ભગવદીય જ છે એમ શુકદેવેણ અન્ન ઇત્યાદિ શબ્દોમાં કહે છે. યત્રે અંગના સંબંધથી યોગાઈ ગઈ છે જે માળા, તેના સંબંધવાળા ભમરાઓ છે. અથવા તો (અન્ન ઇત્યાદિ પદનો સંબંધ યમુનાજી સાથે લઈએ તો) જેમાં, જે યમુનાજીમાં, યત્રે અંગના સંબંધથી માળા યોગાઈ ગએલી છે એનાં યમુનાજી. પોતાની, અને ગોપીજનોના સ્તનોના કુંકુમથી રંગાયેલી એવી ભગવાનની જ માળા. (સ્વકુચ ઇત્યાદિનો સંબંધ યમુનાજી સાથે લેવામાં આવે ત્યારે શ્રીમહાપ્રભુજી આજ્ઞા કરે છે કે) યમુનાજી પણ ગોપીજનોના સ્તનોના કુંકુમથી રંગાયેલાં છે. ભગવાનની માલાની અંદર દેહની ગન્ધ, પુષ્પની ગન્ધ અને કુંકુમની ગન્ધ એમ ત્રણ પ્રકારની ગન્ધ રહેલી છે. માળા ભગવાનની છે એટલે તે આસાધારણ છે.

(અન્નસન્નઘૃષ્ટસ્વજઃ એ પદને યમુનાજીના વિશેષણ તરીકે લેવામાં આવે તો પણ ભમરાઓને ભગવાનની માલાનો સંબંધ છે એ દર્શાવવાને માટે શુકદેવેણ એ મૂળ પ્રલોકમાં ગન્ધર્વવૈપ એ પ્રમાણે ભમરાઓનું વિશેષણ મૂકેલું છે.) આ ભમરાઓ આધિદૈવિક છે, અંતરંગલીલામાં રહેલા છે, અને તેથી તેઓ માલાની ગન્ધનો ભોગ કરે છે, સંભોગને લીધે ઉત્પન્ન થતી વનમાલાની દિવ્ય ગન્ધનો ભોગ કરે છે. (ભમરાઓ ગન્ધર્વપ છે, શ્રેષ્ઠ ગાન કરનારા છે; અર્થાત્ ભગવાનની અંતરંગલીલાના સમયે પણ હાજર રહીને ગાન કરવાને માટે આ ભમરાઓ લાયક છે.) આ સમયે ભગવાનને કોઈ પણ જાતનો વિચાર થતો નથી તેનું કારણ દર્શાવતાં શુકદેવેણ કહે છે કે શ્રાન્ત ઇમરાઙ્ગિવ, થાકી ગએલા મહાન હાથીની માફક. પ્રલોકમાં જે શ્રાન્તઃ વિશેષણ મૂકવામાં આવેલું છે તે લીલાથી ગમન દર્શાવવાને માટે છે. દરેક ગોપીજનની સાથે ભગવાન સંભોગ કરે ત્યાં સુધી ભગવાનના અન્ય ભાવનું—ઉપર ચન્દ્ર સ્થાપન કરવારૂપી ભાવનું—વર્ણન કરવામાં આવ્યું; અને ત્યારે તે ભાવ જતો રહે છે—ચન્દ્ર જતો રહે છે—ત્યારે શ્રમલીલા પણ પ્રકટ થઈ. બીજા કારણથી શ્રમ થયો નથી એ દર્શાવવાને માટે શુકદેવેણ કહે છે કે ગઙ્ગાભિઃ.

બંધ્યન્તે જલરક્ષાર્થમ્ । તે સર્વે ભિન્નાઃ તાદશગજેન મવન્તિ । ભગવતાપિ બ્રહ્મમર્યાદા આત્મારામત્વ-
રૂપા જીવાનાં ચ મર્યાદા તથા સતિ નિવૃત્તા । કામરૂપસ્પર્શાત્ પરદારાણામભિમર્ષણાચ્ચ । પૂર્વં તાસાં

સેતુઓ—પાળાઓ—જળના રક્ષણને માટે ધાંધવામાં આવે છે. તે બધા સેતુઓને થાકી ગએલો ગજરાજ તોડી નાખે છે. આ પ્રમાણે થવાથી ભગવાને પણ આત્મારામત્વરૂપી પોતાની બ્રહ્મમર્યાદા, અને નમ્રતાથી દાસ્ય કરવારૂપી જીવની મર્યાદા દૂર કરી, કારણ કે ભગવાને કામાત્મરૂપે ગોપીજનોનો સ્પર્શ—ભોગ—કર્યો અને ખીજઓની સ્ત્રીઓની સાથે સંગ કર્યો. (આ અધ્યાયની શરૂઆતમાં અત્રેવ લોકે પ્રકટમ્ ઇત્યાદિ કારિકા આપવામાં આવેલી છે અને તેમાં આધિદેવિક, ઉત્તમ ‘કામ’ નામના સુખનું ભગવાન કૃષ્ણ જ ભોગ કરે છે, ખીજે કોઈ નહિ, એ પ્રમાણે કહેવામાં આવ્યું છે. ભગવાનનું સ્વરૂપ કામાત્મક છે. ન્યારે આ કામથી ભગવાને ગોપીજનોનો ભોગ કર્યો ત્યારે ભગવાનનું આત્મારામપણું જતું રહ્યું; અને ન્યારે પરસ્ત્રી સાથે તેમણે સંગ કર્યો ત્યારે નમ્રભાવે ભગવાનનું દાસ્ય કરવાની જીવની મર્યાદા નાશ પામી. ભગવાન નિજજનોને પોતાની સાથે સંગ કરવાનો અધિકાર આપે જ છે એ દર્શાવવાને માટે શ્રીમહાપ્રભુજી પરદારાણામ્ એ પદમાં પર શબ્દ વાપરે છે. વાસ્તવિક રીતે પરત્વ બે કે દોષરૂપ છે છતાં પણ રસને માટે ગોપીજનોમાં પરક્રીયાત્વનું સ્થાપન કરીને જ ભગવાને લીલા કરી છે. કોઈ પણ પ્રકારના વિકાર વિના રહેતું એ બ્રહ્મની મર્યાદા છે. ન્યારે શૂંગારરસાત્મક અનેક વિકારો ભગવાનમાં પ્રકટ થાય છે ત્યારે ભગવાનની અવિકૃતસ્વરૂપની મર્યાદા તિરોહિત થઈ બંધ છે. ન્યાં સુધી રસમાં પરિપૂર્ણ વિકાસ થયો ન હતો ત્યાં સુધી ભગવાને ગોપીજનોને પોતાનાથી અલિપ્ત જ માન્યાં અને તેમની સાથે ક્રીડા કરી, અને આ પ્રમાણે ભગવાનનું આત્મારામત્વ જ રહ્યું; પણ ન્યારે શૂંગારરસનો સંપૂર્ણ વિકાસ થયો ત્યારે ગોપીજનો મારાથી ભિન્ન નથી એ પ્રકારનું ભગવાનનું જ્ઞાન નાશ પાર્યું, અને કેવલ આનન્દ જ પ્રકટ થયો. અને તેથી ગોપીજનોમાં ભગવાનને આત્મત્વની સ્ફૂર્તિ પણ થઈ નહિ, પરંતુ નાધિકાભાવની જ સ્ફૂર્તિ થઈ. આ પ્રમાણે ભગવાનની આત્મત્વમર્યાદા પણ તિરોહિત થઈ ગઈ.) (ગયા અધ્યાયના અને આ અધ્યાયના રમણમાં ફેર છે એમ દર્શાવતાં શ્રીમહાપ્રભુજી આજ્ઞા કરે છે કે) પહેલાં ગોપીજનોએ ભગવાનનો સ્પર્શ જ કર્યો હતો પણ ભગવાને તેમનો સ્પર્શ કર્યો ન હતો, કારણ કે ભગવાનમાં કામ ન હતો. (ગયા અધ્યાયમાં કામો ન વિચિત્તે, કામ નથી, એ કારિકામાં આ પ્રમાણે કહેવામાં આવ્યું છે; ન્યારે આ અધ્યાયના આરંભમાં આવેલી કારિકાઓમાં આધિદેવિક ઉત્તમ ક્રમનું વર્ણન કરવામાં આવેલું છે, તેથી સ્પષ્ટ જણાય છે કે આ અધ્યાયમાં ભગવાન પોતે પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે ભોગ કરે છે. આ પ્રમાણે ગયા અધ્યાયના રમણમાં અને આ અધ્યાયના રમણમાં ભેદ છે.) ભગવાને દેશની અને ક્ષત્રની મર્યાદાનો પણ ભંગ કર્યો. તેથી ભગવાને શ્રેષ્ઠ હસ્તીની માફક જલક્રીડા કરવાને માટે જલદેવતાને દૂર કરીને પોતે જલમાં પ્રવેશ કર્યો એમ તાત્પર્ય છે. (‘દેશ’ એટલે ગોપીજનોનાં અવયવો. શરીરના જીવા જીવા અવયવો ઉપર જીવી જીવી રીતે યુંગળ, દંશ વગેરે દ્વારા જે ભોગ કરવામાં આવે છે તેનું વર્ણન રસશાસ્ત્રમાં કરવામાં આવેલું છે. આ પ્રકારના ભોગને ‘દેશમર્યાદા’ કહેવામાં આવે છે. ભગવાને ગોપીજનોના અવયવોનો સ્પર્શ પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે જ કર્યો, રસશાસ્ત્રના નિયમો પ્રમાણે નહિ; તેથી ભગવાને દેશની મર્યાદાનો ભંગ કર્યો એમ કહેવામાં આવ્યું છે. પડવો વગેરે જીવી જીવી તિથિઓએ જીવા જીવા બંધ વગેરે કરવા, પક્ષિની સ્ત્રીઓના સાથે યોથા યામમાં રમણ કરવું વગેરે જે નિયમો રસશાસ્ત્રમાં વર્ણવવામાં આવ્યા છે તે ‘કાલમર્યાદા’ કહેવાય છે. ભગવાને આ નિયમોને પાલન કર્યા વિના પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે જ રમણ કર્યું તેથી તેમણે ‘કાલ’ની મર્યાદાનો ભંગ કર્યો એમ કહેવામાં આવ્યું છે. સુબોધિનીજીમાં વૈશકાલમર્યાદા શબ્દ પછી જે ચ છે તેનો અર્થ પહેલાં જણાવેલી બ્રહ્મમર્યાદા થાય છે; અર્થાત્ ભગવાને બ્રહ્મમર્યાદાનો પણ ભંગ કર્યો. સ્ત્રીક્રમમાં આવેલા આ વિશ્વ પદમાં આવેલા આ ઉપસર્ગનો અર્થ દર્શાવતાં શ્રીમહાપ્રભુજી આજ્ઞા કરે છે કે જલદેવતાને દૂર કરીને ભગવાને જલમાં પ્રવેશ કર્યો.) (આ નિયમમાં શ્રીહરિરાયજી આ પ્રમાણે આજ્ઞા કરે છે. ૨૬ થી ૨૮ એ ચાર અધ્યાયોમાં વર્ણવેલી લીલામાં બે કે ભગવાને ગોપીજનોનો સ્પર્શ કરેલો છે, તો પણ આત્મારામો-

ભગવત્સર્ણ એવ સ્થિતઃ, ન તુ ભગવતા તાઃ સ્પૃષ્ટા ઇતિ । કામાભાવાત્ । દેશકાલમર્યાદા ચ ભગ્ના ।
જ્ઞાતો હસ્તિશ્રેષ્ઠ ઇવ જલક્રીડાર્થં જલદેવતાં દૂરીકૃત્ય સ્વયં તત્ર પ્રવિષ્ટ ઇત્યર્થઃ ॥ ૨૩ ॥

તત્ર જલક્રીડાં ચ કૃતવાનિત્યાહ સ ઇતિ ।

સોઽમ્ભસ્યલં યુવતિભિઃ પરિષિચ્યમાનઃ પ્રેમ્ણેક્ષિતઃ પ્રહસતીભિરિતસ્તતોઽજ્ઞ ।
વૈમાનિકૈઃ કુસુમવર્ષિભિરીઙ્ચમાનો રેમે સ્વયં સ્વરતિરાત્તગજેન્દ્રલીલઃ ॥ ૨૪ ॥

ડવ્યરીરમત્—ભાગ. ૧૦.૨૬.૪૨—, રેમે તયા ચાત્મરત આત્મારામોઽપિ—ભાગ. ૧૦.૨૭.૩૪—,
તાસામાવિરમૂત્—ભાગ. ૧૦.૨૯.૨—, કાચિત્કારામ્બુજમ્—ભાગ. ૧૦.૨૯.૪—, વગેરે વાક્યો
ઉપરથી જણાય છે કે ગોપીજનોની ઇચ્છાને લીધે જ ભગવાને રમણુ કર્યું, પોતાનું બધું સામર્થ્ય પ્રકટ
કરીને સ્વાર્થને માટે નહિ. આ જ કારણથી તે લીલામાં ત્રૈલોક્યલક્ષ્મ્યેકપદમ્ એ પ્રમાણે કહેવામાં
આવ્યું નથી, પરંતુ આ લીલાના આરંભમાં જ તે પ્રમાણે કહેવામાં આવેલું છે. તેથી જ શ્રીમહાપ્રભુજી
આ ત્રીસમા અધ્યાયના આરંભમાં સ્વાનન્દાર્થમિતીર્યંતે એ પ્રમાણે આજ્ઞા કરે છે. આ પ્રમાણે
પહેલાંના આર, ૨૬ થી ૨૯, અધ્યાયમાં ભગવાનનું રમણુ છે પણ તેમાં શ્રમલીલા પ્રકટ થઈ નથી. આ
ત્રીસમા અધ્યાયમાં તો ભગવાને પોતાની ઇચ્છાથી જ સર્વ કર્યું છે, એટલે ભગવાનને લૌકિકના જેવો
કામભાવ થયો અને રમણુનો અન્ત પણ આવ્યો. અર્થાત્ ભગવાનમાં લૌકિકના જેવો કામ પ્રકટ થવાથી
જેમ આત્મારામત્વ વગેરે મર્યાદાનો ભંગ થયો તેમ દેશની અને કાલની મર્યાદાનો પણ ભંગ થયો. દેશ
એટલે રસનો અનુભવ કરવાનું સ્થાન; અને કાલ એટલે ધારણુ કરવાનો સમય. તેથી જ ભગવાને આ
બધી મર્યાદાઓનો ભંગ કરીને જલક્રીડાને માટે જલમાં પ્રવેશ કર્યો.

આ વિષે શ્રીપુરુષોત્તમજી આ પ્રમાણે આજ્ઞા કરે છે. પહેલાંની લીલામાં હાથીનું દેશાન્ત અને
પાળાઓ—મર્યાદા—તોડ્યાની વાત આપવામાં આવેલી નથી, એટલે આત્મારામત્વ અને ભક્તનો કલેશ
એ એને દષ્ટિમાં રાખીને જ ભગવાને લીલા કરી છે. આ ત્રીસમા અધ્યાયમાં વર્ણવેલી લીલામાં તો
હાથીનું દેશાન્ત અને સેતુ તોડ્યાની વાત આવેલી છે, એટલે આ લીલામાં ભગવાન આત્મારામત્વનો અને
ભક્તોના કલેશનો વિચાર કરતા નથી. આ કારણથી જ આ અધ્યાયની લીલા લૌકિકના જેવો જણાય છે,
એટલે પરીક્ષિત રાજાને પણ ધર્મની મર્યાદાના ભંગનો સંદેહ થયો અને તે વિષે તેમણે આ અધ્યાયમાં
પ્રશ્ન કર્યો. વાસ્તવિક રીતે તો આ પ્રલોકમાં ગજરાજનું દેશાન્ત આવેલું હોવાથી અને પહેલાં વીસમા
પ્રલોકમાં લીલાયા—લીલાથી—એ પ્રમાણે પ્રયોગ થએલો હોવાથી એમ જણાય છે કે ભગવાને પ્રહસના
ધર્મ વગેરેનો ભંગ કર્યો છતાં પણ તેમાં આયાસ, શ્રમ, નથી, અને તેથી ભગવાન અકિલકર્મા છે એ
વાત સ્પષ્ટ થાય છે. તેથી જ મર્યાદાનો ભંગ છે છતાં પણ ભંગ નથી એમ સિદ્ધ થાય છે. આ પ્રમાણે
ભગવાનનું નિરંકુશ આત્મતન્ત્રત્વ સિદ્ધ થાય છે; આમ જ ન હોય તો ભગવાનનું પોતાના ઐશ્વર્ય વગેરે
ધર્મને અધીન એવું જે સ્વાતન્ત્ર્ય તે નષ્ટ થઈ જાય. રસના અનુભવમાં અને રસને ધારણુ કરવામાં જો
ભગવાન અનુક્રમે દેશની મર્યાદાનું અને કાલની મર્યાદાનું પાલન કરે તો ભગવાનના પ્રહ્લ્લપત્વનો નાશ
થાય. તે પ્રમાણે ન થાય એટલા માટે દેશ અને કાલ એ એની મર્યાદાનો ભંગવાને ભંગ કર્યો. ૨૩

જલમાં પ્રવેશ કરીને ભગવાને જલક્રીડા પણ કરી એમ સઃ એ પ્રલોકમાં શુકદેવજી કહે છે.

હે અંગ ! વ્રજયુવતિઓ જલમાં આપને સર્વતઃ અભિષેક કરવા
લાગ્યા; હાસ્ય કરતાં ગોપીજનો આપનું પ્રેમથી દર્શન કરવા લાગ્યા;
પુષ્પોની વૃષ્ટિ કરતા અને વિમાનમાં બેઠેલા દેવો આપને અભિનન્દન આપવા
લાગ્યા : આ પ્રકારના, આત્મારામ અને પોતાને વિષે જ જેમની રતિ છે
એવા ભંગવાને ગજેન્દ્રની લીલાનો સંવીકાર કરીને રમણુ કર્યું. ૨૪.

સ પૂર્વોક્તઃ સ્ત્રીસહિતઃ । અમ્ભસિ અલં યુવતિભિઃ પરિષિચ્યમાનો જાતઃ । તતઃ પ્રેમ્ણા
ઈક્ષિતચ્ચ । પ્રહસતીભિઃ કૌતુકામિનિવિષ્ટામિઃ ઇતસ્તતઃ સિચ્યમાનઃ, યદમિમુખમેવ વ્રજતિ તયૈવ
સહ રેમ ઇતિ, एवं सर्वाभिः । યથા સ્વયં માહાત્મ્યજ્ઞાનપૂર્વકં નિર્ભરસ્નેહેન નિર્દોષભાવેન વદતિ શુકઃ,
તયૈવ રાજાપિ શૃણોતીતિ જ્ઞાત્વા સ્નેહેન સ્વમધ્યપાતિત્વં સૂચયન્ સમ્બોધયતિ અક્લેપિતિ । અત એવ

સઃ એટલે જેમનું પહેલાં વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે એવા સ્ત્રીઓ સાથે રહેલા ભગવાન જલની
અંદર યુવતિઓએ ભગવાનનો ખૂબ અભિષેક કર્યો. પછીથી તે યુવતિઓએ પ્રેમથી ભગવાનની ઉપર
દેખિ નાખી. આ ગોપીજનોએ હસતાં હસતાં, કૌતુક વાળાં થઈને, ભગવાનનો ચારે બાજુથી અભિષેક
કર્યો; અર્થાત્ જે ગોપીજનની સામે ભગવાન જાય તેમની સાથે ભગવાને રમણ કર્યું. આ પ્રમાણે બધાં
ગોપીજનો સાથે ભગવાન રમ્યા. જેવી રીતે હું—શુકદેવલ—પોતે ભગવાનનું માહાત્મ્ય જાણીને પુષ્કળ
સ્નેહથી નિર્દોષભાવે બોલું છું, તેવી જ રીતે પરીક્ષિત રાજા પણ શ્રવણ કરે છે એ જાણીને શુકદેવલ
સ્નેહથી સૂચવે છે કે પરીક્ષિત પોતાનો અંતરંગ છે, અને તેથી તે પરીક્ષિતને અક્ષ એ પ્રમાણે સંબોધે
છે. આ કારણથી જ—મારો તારામાં સ્નેહ છે તેથી જ—હું તને આ લીલા કહું છું એમ તાત્પર્ય છે.

(બહુ માણસો એક જ વખતે વગર વિચારે બીજાનો જલથી અભિષેક કરે તો તે માણસ વ્યાકુલ
થઈ જાય છે એમ જગતમાં જાણાય છે; તો પછી આ પ્રસંગે પણ તે પ્રમાણે થવાનો સંભવ હોવાથી
ભગવાનના અંતરંગ ભક્તોએ 'ભગવાનનો અભિષેક ધીમે ધીમે કરો, આ પ્રમાણે એક સામટો અભિષેક
કરશો નહિ' એ પ્રમાણે ગોપીજનોને વિનંતી કેમ ન કરી? આ શંકા દર્શાવતાં શ્રીમહાપ્રભુલ આજ્ઞા
કરે છે કે) અરે ! દેવોએ ગોપીજનોને અટકાવ્યાં કેમ નહિ? આ શંકાનું સમાધાન કરતાં શુકદેવલ કહે
છે કે કુસુમવર્ષિભિર્વૈમાનિકૈરીડ્યમાનઃ, પુષ્પોની વૃષ્ટિ કરતા અને વિમાનમાં બેઠેલા દેવોથી જેમની
સ્તુતિ કરવામાં આવે છે એવા ભગવાન છે. બધા દેવો ભગવાનને અભિનંદન જ આપે છે, પણ કોઈને
અટકાવતા નથી; અન્યથા—જે નિવારણ કરવામાં આવે તો—લોકમાં કામરસ પ્રકટ થાય નહિ. (ભગ-
વાન જ્યારે ગોપીજનો સાથે રમણ કરે છે ત્યારે બીજા ભક્તોને પણ તેમનાં દર્શન દુર્લભ છે; પરંતુ,
પહેલાં આ અધ્યાયના ચોથા શ્લોકમાં કહેવામાં આવ્યું છે કે વિમાનશતસઙ્કલમ્—આકાશ સો
વિમાનોથી ભરાઈ ગયું હતું—, એટલે આકાશમાં વિમાનમાં રહેલા દેવોને ભગવાનનાં દર્શન થાય એ
સંભવે છે. પણ આ દેવો તો પ્રભુની લીલામાં ઉપયોગી થઈ પડે એવા મંડપરૂપે આકાશમાં રહ્યા હતા,
અને તે ક્ષારા થએલા સંબંધથી જ દેવોને આનંદ થયો અને ભગવાનની ઇચ્છાથી પુષ્પની વૃષ્ટિ, ભગ-
વાનની સ્તુતિ અને રસનો અભિનિવેશ એ ત્રણ જ દેવોને વિષે થયું, પરંતુ ભગવાનનાં દર્શન સરખાં પણ
તેમને થયાં નહિ. જો કે દેવોને ભગવદ્રમણનાં દર્શન થાય તો પણ તેઓ ગોપીજનોને કાંઈ પણ કહી
શકે એમ નથી, કારણકે ગોપીજનોને કહેવાનો અધિકાર ભગવાન વિના બીજા કોઈનો નથી. છતાં પણ
જે વસ્તુ બીજે સ્થળે દુઃખદાયક હોય છે તે વસ્તુને આ ગોપીજનોએ ભગવાનને ઘણું સુખ આપનારી
બનાવી દીધી એ દર્શાવવાને માટે શ્રીમહાપ્રભુલએ શંકા ઉઠાવી કે દેવોએ ગોપીજનોને કેમ અટકાવ્યાં
નહિ. આ કારણથી જ શુકદેવલ કહે છે કે આત્મજેન્દ્રલીલઃ, ભગવાને જગન્દ્રની લીલા સ્વીકારી.
તેથી, જ્યારે ગોપીજનો ભગવાનના ઉપર પાણી છાંટે છે ત્યારે ભગવાન પોતાના બે હાથ ઊંચા કરીને તે
જળ અટકાવી શકે, પણ ભગવાન તેમ કરતા નથી; ભગવાન તો ઉલટા ગોપીજનોની સામે જ પોતાના
બે બાહુઓ લંબાવે છે. આ હેતુથી શ્રીમહાપ્રભુલ આજ્ઞા કરે છે કે બધા દેવો અભિનંદન જ કરે છે,
નિષેધ કરતા નથી. ભગવાનના બાહુઓ દેવતારૂપ હોવાથી બાહુના અવયવો—આંગળીઓ, હાથ વગેરે—
પણ દેવતારૂપ છે એમ ભાવ છે: ભગવાન જે પોતાના બાહુથી ગોપીજનોનું નિવારણ કરે તો ગોપીજન-
રૂપી લોકમાં કામરસ પ્રકટ થાય નહિ. આ પ્રમાણે શ્રીગોસ્વામિલ ટિપ્પણીમાં મૂળ શ્લોકના ત્રીજા
અરણના બે અર્થ આપે છે: એક પ્રત્યક્ષ અને બીજા પરોક્ષ. પ્રત્યક્ષ અર્થ વિમાનમાં રહેલા દેવો વિષે
છે, અને પરોક્ષ અર્થમાં ભગવાનના બાહુને દેવો કહેવામાં આવે છે. દેવોનો અર્થ ભગવાનના બાહુ

તુભ્યમિમાં લીલાં વદામીતિભાવઃ । નતુ દેવૈઃ કથં ન નિષિધ્યતે તત્રાહ કુસુમવર્ષિભિર્વેમાનિકૈરીઙ્ય-
માન ઇતિ । સર્વે દેવા અમિનન્દનમેવ કુર્વન્તિ, ન તુ નિવારણમિતિ । અન્યથા લોકે કામરસો ન
વ્યક્તો ભવેદિતિ । યુવત્ય ઇત્યવિચારે । પરિવેકે વીરરસો મા ભવત્વિતિ પ્રેમ્ણૈવ ઈક્ષિતઃ । સ્વય-
મિતિપદેન બલાત્કારેણાપિ તથેતિ સૂચ્યતે । તદાપિ સ્વસ્મિન્નેવ રતિર્યસ્ય । પરં સ્ત્રીકૃતા ગજેન્દ્રલીલા
યેન । યથા યથા જલેનોક્ષણં તથા તથા સુખમિતિ ગજદૃષ્ટાન્તઃ । મહાસૌરતં ચ ॥ ૨૪ ॥

તતઃ પુષ્પાવચચક્રીડામાહ તત ઇતિ ।

તતશ્ચ કૃષ્ણોપવને જલસ્થલપ્રસૂનગન્ધાનિલજુષ્ટદિક્તટે ।

ચચાર ભૃંગ્ગપ્રમદાગણાવૃતો યથા મદચ્યુદ્ દ્વિરદઃ કરેણુભિઃ ॥ ૨૫ ॥

જલક્રીડાનન્તરં કૃષ્ણાયાઃ યમુનાયા ઉપવને જલસ્થલપ્રસૂનાનાં યે ગન્ધાઃ તત્સમ્બન્ધિના
વાયુના જુષ્ટાઃ દિક્તટાઃ સર્વદિગ્ભાગા યસ્મિન્ વને તત્ર પુનઃચચાર । ભૃંગ્ગૈઃ પ્રમદાગ્ણૈશ્ચાવૃતઃ ।
પુનઃશૃંગ્ગાણાં ગમને હેતું દૃષ્ટાન્તેનાહ । યથા મદચ્યુત્ મદસ્નાવી ગળ્હયોરન્યત્ર ચ । દ્વિરદો હસ્તી
કરેણુભિઃ સહિતો ભવતિ, ધ્રમરંશ્ર સહિતઃ । સહજ ઇવાન્તઃસિતો રસ આર્વિભૂત ઇતિ ધ્રમરાગામ-
તુદ્રવળમ્ । ચચારેતિ સર્વત્ર નાનાવિધલીલા નિરૂપિતા । કચિલ્હતાનાં મ્હંગ્ગઃ, કચિદ્ વૃક્ષશાલાનાં

કરવામાં આવે ત્યારે વૈમાનિકૈઃ યને કુસુમવર્ષિભિઃ એ એ વિશેષણોનો સંબંધ ભગવાનના ણાહુ
સાથે કરવો નહિ.)

પ્રલોકમાં જે યુવત્તિ શબ્દ છે તે એમ દર્શવે છે કે ગોપીજનો યુવતિઓ હોવાથી શૃંગાર રસના
કૌતુકથી વગર વિચારે ભગવાનનો ચારે બાબુથી અભિપેક્ષ કરે છે. ભગવાનનો અભિપેક્ષ કરવામાં વીરરસ
ન થાય એટલા માટે ગોપીજનોએ ભગવાનના ઉપર પ્રેમથી જ દષ્ટિ નાખી. પ્રલોકમાં સ્વયમ્ પદ છે તે
સૂચવે છે કે ભગવાને બલાત્કારથી પણ રમણુ કર્યું, તો પણ ભગવાનની રતિ પોતાનામાં જ હતી; પણ
ભગવાને ગજેન્દ્રની લીલાનો સ્વીકાર કર્યો હતો. જેમ જેમ જલ છાંટવામાં આવે તેમ તેમ સુખ થાય
એ દર્શાવવાને માટે હાથીનું દષ્ટાન્ત આપવામાં આવ્યું છે. મહાસૌરત પણ થયું એ દર્શાવવાને માટે
પણ હાથીનું દષ્ટાન્ત આપવામાં આવ્યું છે. ૨૪

પછી શુકદેવેણ પુષ્પને એકકાં કરવાની ક્રીડાનું વર્ણન તતઃ એ પ્રલોકમાં કરે છે.

પછીથી, જેમ મદ છોડતો હાથી હાથણીઓની સાથે ખેલે છે તેમ

જલ યને સ્થલના પુષ્પોના ગન્ધવાળો પવન સર્વ દિશાઓમાં ફેરે છે

એવા શ્રીયમુનાજના ઉપવનમાં ભમરાઓ યને સ્ત્રીઓથી વિંટળાએલા

ભગવાન્ કૃયાં. ૨૫

જલક્રીડા કર્યા પછી કૃષ્ણાના—શ્રીયમુનાજના—ઉપવનમાં; જલ યને સ્થલના પુષ્પોની જે ગન્ધ
તેના સંબંધવાળો વાયુ બધાં પ્રસારેલો છે એવા દિક્તટો—સર્વ દિશાઓના ભાગો—જેમાં છે એવા પ્રકા-
રના (શ્રીયમુનાજના) ઉપવનમાં ફરીથી ભગવાન્ કૃયાં. (જલક્રીડા કરવાથી કુંકુમ, માલા વગેરે જતું
રહેલું હોવાથી ફરીથી ભમરાઓ બધ તેનું કારણ દર્શાવતાં શ્રીમહાપ્રભુજ આસા કરે છે કે પુનર,
ફરીથી.) ભમરાઓ યને સ્ત્રીઓના યૃથો ભગવાનને વિંટી વળ્યાં હતાં. ભમરાઓ ફરીથી ભગવાનની
પાછળ ગયા એનું કારણ દર્શાવતાં શુકદેવેણ મદ છોડતા હાથીનું દષ્ટાન્ત આપે છે. જે પ્રકારે મદચ્યુત—
ગાલ યને ખીલે સ્થળે મદ ઝરે છે એવો—હાથી હાથણીઓની સાથે, યને ભમરાઓની પણ સાથે ફેરે છે
તે પ્રકારે ભગવાન્ કૃયાં. અન્તઃકરણમાં રહેલો સ્વાભાવિક રસ જ પ્રકટ થયો તેથી ભમરાઓ ભગવાનની
પાછળ દોડ્યા. ચચાર, કૃયાં, એ પદ વડે સર્વ સ્થળે યનેક પ્રકારની લીલાનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે.

તથા મર્યાદામાર્ગઃ લૌકિકચ્રાન્યથાકૃત ઇતિ । એવા ત્રિવિધા લીલા અલ્પલૌકિકી । તત્ત અવિચારેણ રમણમિતિ ॥ ૨૫ ॥

એવં લીલામુક્ત્વોપસંહરતિ એવમિતિ ।

એવં શશાઙ્કાંશુવિરાજિતા નિશાઃ સસત્યકામોઽનુરતાવલાગણઃ ।

સિષેવ આત્મન્યુપરુદ્ધસૌરતઃ સર્વાઃ શરત્કાવ્યકથા રસાશ્રયાઃ ॥ ૨૬ ॥

શશાઙ્કાંશુભિઃ ચન્દ્રકિરણૈઃ લૌકિકૈઃ યા વિરાજિતા નિશાઃ તા એવં રમે । પૂર્વોક્તપ્રકારસ્તુ સર્વદા લીલારૂપઃ । સ કેનાપિ ન વિરુદ્ધયતે । નન્વેવં રમણે કો હેતુરિતિ ચેત્, તત્રાહ સસત્યકામ ઇતિ । સત્યઃ કામો યાસાં તાઃ સત્યકામાઃ । તામિઃ સહિત ઇતિ સસત્યકામઃ । સ ઇતિ તથા પ્રાર્થિતો વા । એવમપિ ક્રીડાયાં કામઃ સત્ય એવ સ્થિતઃ, ન તુ ક્ષીણઃ, અસદ્વિષયકો વા જાતઃ ।

જેમ મદવાળો હાથી કોઈક વખત લતાઓનો નાશ કરે છે, અને કોઈક વખત વૃક્ષની શાખાઓનો નાશ કરે છે, તેમ ભગવાને કોઈક વખત મર્યાદામાર્ગનો ભંગ કર્યો અને કોઈક વખત લૌકિકમાર્ગનો ભંગ કર્યો. આ—સ્થલની, જલની અને પુષ્પો એકઠાં કરવાની એમ—ત્રણ પ્રકારની ભગવાનની લીલા અતિ અલૌકિક છે. (લૌકિક પ્રકારની લીલાનું વર્ણન આવતા શ્લોકમાં કાવ્યકથા ૫૬ વડે કરવામાં આવશે.) પછીથી ભગવાને વગર વિચારે રમણુ કર્યું. (પહેલાંની લીલામાં દેશ, કાલ અને નાયિકાનો વિચાર કરીને રમણુ કરવામાં આવ્યું હતું; પણ પછીની લીલામાં આવો વિચાર કરવામાં આવ્યો નથી.) ૨૫

આ પ્રમાણે ભગવાનની લીલાનું વર્ણન કરીને એવમ્ એ શ્લોકમાં શુકદેવજી ઉપસંહાર કરે છે.

સત્ય કામવાણાં ગોપીજનો જન્મની સાથે છે અને જન્મના વિષે

સ્ત્રીઓ પ્રીતિ રાખે છે એવા ભગવાને પોતાનામાં જ રતિ સ્થાપીને ચન્દ્રના

કિરણોથી શોભતી રાત્રીઓનું અને રસના આશ્રયરૂપ અને શરદ્ ઋતુનું

વર્ણન કરનારી સર્વ કાવ્યકથાઓનું આ પ્રમાણે સેવન કર્યું. ૨૬

શશાંકના અંશુઓથી—લૌકિક ચન્દ્રનાં કિરણોથી—જે રાત્રીઓ શોભતી હતી તેમાં આ પ્રકારે ભગવાને રમણુ કર્યું. (પહેલાં એક રાત્રીના રમણુનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું હતું; ન્યારે આ શ્લોકમાં બધી જ રાત્રીઓના રમણુનું વર્ણન કરવામાં આવે છે. આ પ્રમ.ણે લૌકિક રાત્રીઓમાં અલૌકિક રાત્રીઓનું સ્થાપન કરીને બધી રાત્રીઓમાં ભગવાને રમણુ કર્યું, કામલીલા કરી.) પહેલાં જણાવેલો પ્રકાર તો હૃમ્મેશાં લીલારૂપ છે અને તેનો કોઈ પણ પ્રકાર સાથે વિરોધ આવતો નથી. (પહેલાં નૃત્યથી અંદરનો ભાવ પ્રકટ થવાથી આન્તર રમણુનો પ્રકાર હતો. તેમાં જે ભાવ જે ગોપીજનની અંદર સ્થાપવામાં આવ્યો હતો તે ભાવનો અનુભવ તે ગોપીજન હૃમ્મેશાં કરે છે. તેથી જ્ઞાનરૂપી તાંબૂલ જે ગોપીજનની પાસે છે તે ગોપીજનનું કાર્ય ભગવાનની ગેરહાજરીમાં સર્વને ઉપદેશ આપવાનું છે એમ ત્યાં કહેવામાં આવ્યું છે. આ પ્રકાર ઘેર જવું ઇલાદિ પ્રકારોની સાથે વિરુદ્ધ નથી. આ કારણથી જ સ્ત્રીણુ રમે હૃદનિશામ્ એ પ્રમાણે છવીસમા અધ્યાયના આરંભની કારિકાઓમાં કહેવામાં આવેલું છે. અર્થાત્ તે રમણુ દિવસે પણ હોવાથી તેમાં અલૌકિક રાત્રીઓનું સ્થાપન વગેરે કરવામાં આવ્યું નથી.)

અરે! આ પ્રમાણે કામલીલાથી રમણુ કરવામાં શો હેતુ છે? આ શંકાનું સમાધાન કરતાં શુકદેવજી કહે છે કે સસત્યકામઃ, સત્ય છે કામ જેમનો એવાં ગોપીજનો સત્યકામ કહેવાય છે; ભગવાન આવાં સત્યકામ ગોપીજનોની સહિત છે એટલે ભગવાન સસત્યકામઃ કહેવાય છે. (સઃ અને સત્યકામઃ એમ બે ૫૬ છૂટઃ લઈને શ્રીમહાપ્રભુજી ણીને અર્થ આપતાં આજ્ઞા કરે છે કે) અથવા સઃ, એટલે ગોપીજનોએ જેમની તે પ્રકારે પ્રાર્થના કરી છે એવા પ્રભુ. આ પ્રમાણે અર્થ કરવાથી પણ ક્રીડામાં કામ સત્ય જ છે, ક્ષીણ થયો નથી, તેમ જ તે કામનો વિષય પણ ખરાબ નથી. (દશમસ્કન્ધના ઓગણીસમા અધ્યાયમાં કુમારિકાઓએ કાલ્યાણનીને પ્રાર્થના કરી કે પતિ મે કુરુ—નન્દરાયજીનાં પુત્રને માશ પતિ

અનુરતા અવલાગણા યસ્ય । સર્વથા રતાસુ નિત્યસમ્બદ્ધાસુ સ્વવિવાહિતાસુ ન કાપિ શક્ત્વા, સર્વથા પ્રપન્નાસુ ચ । અપે મર્યાદામજ્ઞો રસપોષાય । તદુક્તં 'શાસ્ત્રાણાં વિષયસ્તાવદ્ યાવદ્ મન્દરસા નરાઃ । રતિચક્રે પ્રવૃત્તે તુ નૈવ શાસ્ત્રં ન ચ ક્રમઃ' ॥ ઇતિ । તથાપિ તાસુ સત્ય એવ કામઃ સ્થાપિતઃ યો મોક્ષપર્યવસાયી । સ કામો ભગવન્તં પ્રાપયિષ્યત્યેવ । એવં નિજ્ઞાઃ સિષેવે । તદનન્તરમાત્મન્યેવ

ખનાયો—; આ પ્રકારે કુમારિકાઓનો અભિલાષ કામપ્રકારક હતો. કામિનીભાવમાસાદ્ય—કામિની-લાવ પ્રાપ્ત કરીને—એ વાક્યથી જણાય છે કે શ્રુતિરૂપા ગોપીજનોનો અભિલાષ પણ કામપ્રકારક હતો. અન્તર્ગૃહગતા ગોપીજનોનો અભિલાષ તો કામપ્રકારક હતો એ વાત સ્પષ્ટ જ છે. આ પ્રમાણે આ ત્રણેય જણના અભિલાષ સત્ય હોવાથી તે પૂરવાને માટે ભગવાને આ પ્રમાણે રમણુ કર્યું. ભગવાનના ધર્મો નિત્ય હોવાથી ભગવાનનો કામ ક્ષીણ થતો નથી. ભગવાનના ધર્મો હરમૈશાં અસ્તિત્વમાં હોય છે, એટલે વિષયની દૃષ્ટિએ ભગવાનના કામનો સંબંધ અસત્—અવિદ્યમાન, ખરાબ—પદાર્થની સાથે થતો નથી.)

(લોકદૃષ્ટિથી ગોપીજનો બીજાઓની સ્ત્રીઓ હોવાથી ભગવાનના રમણુનો વિષય અસત્ થાય એવી શંકા કરવામાં આવે જ. તેથી તે શંકા દૂર કરવાને માટે શકદેવણ અનુરતાવલાગણઃ એ વધારાનું વિશેષણ વાપરે છે. આ વાત સમગ્રવર્તાં શ્રીમહાપ્રભુજી આજ્ઞા કરે છે કે) સ્ત્રીઓના યુથોની પ્રીતિ છે જેમના ઉપર એવા ભગવાન છે. (૧) જે કુમારિકાઓ ભગવાનમાં સર્વથા પ્રીતિ રાખે છે તે, (૨) નિત્ય-લીલામાં રહેલાં અને તેથી ભગવાનની સાથે નિત્ય સંબંધમાં આવેલાં જે શ્રુતિરૂપા અને અન્તર્ગૃહગતા ગોપીજનો, (૩) દ્વારકાની લીલામાં રહેલાં, અને ભગવાને પોતે જેમની સાથે વિવાહ કરેલો છે તે સ્ત્રીઓ, અને (૪) ભગવાનને સર્વથા શરણે ગએલાં ગોપના ઘરના સંબંધવાળાં જે ગોપીજનો—આ પ્રમાણે આ ચાર પ્રકારની સ્ત્રીઓ વિષે કોઈ પણ પ્રકારની દોષની શંકા સંભવતી નથી. (આ પ્રમાણે આ ચાર પ્રકારની સ્ત્રીઓ ભગવાનમાં પ્રીતિ રાખે છે એટલે ભગવાનના આત્મારામત્વનો ભંગ થતો નથી. આ પ્રકારનો અર્થ પ્રકાશકાર શ્રીપુરુષોત્તમજી કરે છે. લેખકાર શ્રીવલ્લભજી ધીજે અર્થ કરે છે, અને તે આ પ્રમાણે છે. સ્ત્રીઓનાં યુથો પહેલાં જણાવવામાં આવ્યું તે પ્રમાણે ત્રણ પ્રકારનાં છે, અને તેથી સુબોધિનીજીમાં ગંગાઃ એમ બહુવચનનો પ્રયોગ કરવામાં આવ્યો છે. આ ત્રણેય પ્રકારની સ્ત્રીઓ ભગવાનમાં પ્રીતિ રાખે છે તે દર્શાવવા સુબોધિનીજીમાં ત્રણ વિશેષણો આપવામાં આવેલાં છે. શ્રુતિરૂપા ગોપીજનો ભગવાનમાં સર્વથા રત—પ્રેમવાળાં—છે, અન્તર્ગૃહગતા ગોપીજનો ભગવાનની સાથે નિત્યસંબંધવાળાં છે, અને કુમારિકાઓ સ્વવિવાહિત છે, અર્થાત્ ભગવાને પોતે કુમારિકાઓ સાથે વિવાહ કર્યો છે. જે કે કુમારિકાઓનો લોકદૃષ્ટિથી વિવાહ થએલો નથી છતાં પણ તેમણે પતિ મે કુરુ એ પ્રમાણે કાલ્યાયનીને પ્રાર્થના કરેલી હોવાથી ભગવાને પોતે તેમની સાથે વિવાહ કરેલો છે. આ હેતુથી જ સ્વવિવાહિતાસુ એ પદમાં સ્વશબ્દનો પ્રયોગ કરવામાં આવેલો છે. અર્થાત્ ભગવાને પોતે જ કુમારિકાઓ સાથે વિવાહ કર્યો, લોકની હાજરીમાં નહિ. આ ત્રણ પ્રકારની સ્ત્રીઓના મનોરથ પૂર્ણ કરવાને માટે ભગવાને જે રમણુ કર્યું તેમાં દોષની શંકા રહેતી નથી એ વાત સ્પષ્ટ છે. શ્રીમહાપ્રભુજી સાથે સાથે સાધારણ પક્ષ પણ દર્શાવતાં આજ્ઞા કરે છે કે જે સ્ત્રીઓ સર્વથા ભગવાનને શરણે ગએલાં છે તેમના વિષે શંકાને અવકાશ નથી. ભગવાનને શરણે જવારૂપી અનુરતાવ સર્વસાધારણ છે.)

(તો પછી ભગવાને એકહું રમણુ કરવું જ ઘટે છે, મર્યાદાનો ભંગ કરીને રમણુ કરવું ઘટવું નથી. આ શંકા દૂર કરવાને માટે શ્રીમહાપ્રભુજી આજ્ઞા કરે છે કે) ભગવાને રમણુ કરવામાં મર્યાદાનો જે ભંગ કર્યો તે આગળ ઉપર રસનું યોષણ કરવાને માટે છે. (ભગવાન જે મર્યાદાનો ભંગ કર્યા વિના રમણુ કરે તો રસનો વિકાસ થશે નહિ, અને તેને પરિણામે રમણુ પણ સિદ્ધ નહિ થાય.) આ જ વાત વાત્સ્યાયન સુનિના કામસૂત્રમાં કહેવામાં આવેલી છે. વાત્સ્યાયન સુનિ કહે છે કે 'જ્યાં સુધી પુરુષોનો રસ મંદ હોય છે ત્યાં સુધી શાસ્ત્રોનું પાલન થઈ શકે છે; પરંતુ જ્યારે રતિચક્ર પ્રવૃત્ત થાય છે ત્યારે શાસ્ત્ર હોતું નથી

ઉપરુદ્ધં સૌરતં ચસ્ય તથા જાતઃ, ન તુ તાસુ રતિં સ્થાપિતવાન્ । તથા સતિ તાસુ સ્વસ્માત્ પુત્રા
મત્વેયુઃ । મર્ઙ્ગાઃ એવ નિઙ્ગાઃ, ઘર્ઙ્ગાઃ નીતાઃ । ટ્વરહપિ નીતાઃ । ટ્વરહ્યક્રમ્, અપિ નીતાઃ । કાવ્યોક્તપ્રકારેણ
ગીતગોવિન્દોક્ત્યાયેનાપિ રતિં કૃતવાન્ । તત્ર હેતુઃ રસાશ્રયા ઇતિ । કામરસસ્તેષ્વેવ પ્રસિદ્ધઃ, યાવત્
પુરુષો રસે ગૌણમાર્થં ન પ્રાપ્નોતિ તાવન્ન રસિકો ભવતીતિ । શરદ્ધર્જનાયાં વા યત્ કાવ્યમ્, તત્ર
યાઃ કથાઃ, તાસાં રસાશ્રયા ઇતિ । નિશા પતા ન લોકપ્રસિદ્ધાઃ કિન્તુ કાવ્યોક્તા એવ । તત્ર હિ
નિયતિકૃત્યાદિરાહિલ્યં હૃદૈકતા અનન્યાધીનતા, તથા અન્યેઽપિ ગુણાઃ । તથા ભગવદ્દીલારાત્રયો જાતા
હ્યર્થઃ ॥ ૨૬ ॥

एवमेतां लीलां श्रुत्वा राज्ञः सन्देह उत्पन्नः । तन्निवारणार्थं शङ्कते संस्थापनायेति त्रिभिः ।

અને ક્રમ પણ હોતો નથી' (કામસૂત્ર ૨.૨.૩૨). આ પ્રમાણે ભગવાને મર્યાદા વિનાનું રમણુ કર્યું છતાં પણ ગોપીજનોમાં સત્ય જ કામ સ્થાપવામાં આવ્યો. આ સત્ય કામ મોક્ષ—નિલવીલામાં પ્રવેશ—આપનારો છે, અને આ કામથી ગોપીજનો ભગવાન્ ભેળવશે જ.

આ પ્રમાણે ભગવાને રાત્રીઓનું સેવન કર્યું. પછીથી ભગવાને પોતાનામાં જ સૌરત—રતિ, વીર્ય—સ્થાપ્યું; તેમણે ગોપીજનોમાં રતિનું સ્થાપન કર્યું નહિ. (રમણમાં સહ-સવલ્લ થયું છતાં પણ ભગવાને ચન્દ્રનાં કિરણોને પોતાનામાં જ સ્થાપ્યાં, ગોપીજનોમાં સ્થાપ્યાં નહિ. જેમ કોઈ પાત્રમાં રહેલું ધી ન્યારે ઓગળી ભય છે ત્યારે તે જ પાત્રમાં રહે છે, તેમ ભગવાનમાં રહેલાં ચન્દ્રનાં કિરણોનો સ્વાવ થયો તો પણ તે કિરણો ભગવાનમાં જ રહ્યાં.) જે ભગવાન્ ગોપીજનોમાં રતિનું સ્થાપન કરે તો તેમના વિષે ભગવાનથી પુત્રો ઉત્પન્ન થાય.

અધી ય રાત્રીઓ ભગવાને આ પ્રમાણે ગાળી; શરદ્ ઋતુ પણ આ પ્રમાણે ગાળી; કાવ્યકથાઓ પણ આ પ્રકારે સેવી. કાવ્યોમાં વર્ણવેલા પ્રકારે, જ્યદેવે રચેલા 'ગીતગોવિંદ' નામના કાવ્યમાં વર્ણવેલા પ્રકારે, પણ, ભગવાને રમણુ કર્યું. ગીતગોવિંદમાં વર્ણવેલા પ્રકારે રમણુ કરવાનું પ્રયોજન દર્શાવતાં શુકદેવેલ કહે છે કે રસાશ્રયાઃ. જ્યાં સુધી પુરુષ રસમાં ગૌણુ ન અને ત્યાં સુધી તે રસિક થઈ શકતો નથી—આ પ્રકારનો કામરસ કાવ્યોમાં જ, રાત્રીની કથાઓમાં જ, પ્રસિદ્ધ છે. (હવે શરત્ વગેરેનો ખીલે અર્થ આપતાં શ્રીમહાપ્રભુલ આશા કરે છે કે) અથવા તો શરદનું વર્ણન કરનાર જે કાવ્ય, તેમાં આવેલી જે કથાઓ, તેમના રસનો આશ્રય બનેલી રાત્રીઓ. આ પ્રકારની રાત્રીઓ જગતમાં પ્રસિદ્ધ નથી, પરંતુ કાવ્યમાં જ વર્ણવવામાં આવેલી હોય છે. (મન્મટાચાર્યે 'કાવ્યપ્રકાશ' નામના પોતાના કાવ્યશાસ્ત્ર ઉપરના અન્યમાં દર્શાવ્યું છે તે પ્રમાણે) કાવ્યમાં પ્રહ્યાએ જગતમાં કરેલા નિયમો વગેરે હોઈ શકતું નથી, તેમાં એકલો આનન્દ જ હોય છે અને તે ખીલના ઉપર આધાર રાખતું નથી. આટલું જ નહિ પરંતુ (કાવ્યશાસ્ત્રમાં જણાવેલા) ખીલ પણ ગુણો કાવ્યમાં હોય છે. અર્થાત્ ભગવદ્દીલાની રાત્રીઓ તે પ્રકારની થઈ. (લૌકિક કાવ્યોમાં પણ સરસ્વતી ભગવાનના સંબંધવાળા પદાર્થોનું જ વર્ણન કરે છે; કૃત્તા લૌકિક માણસો જ કાવ્યોનો અર્થ બુદ્ધો કરીને સાંસારિક આબતોમાં ઘટાવે છે. આ કારણથી જ પ્રાચીન મહાનુભાવી પુરુષો લૌકિક ગાથાઓમાં પણ જીવનું નામ દૂર કરીને ત્યાં ભગવાનનું નામ મૂકીને લોકો પાસે ગાન કરાવતા હતા.) ૨૬

આ પ્રમાણે ભગવાનની આ લીલાનું શ્રવણ કરીને પરીક્ષિત રાબને સંદેહ ઉત્પન્ન થયો. આ શંકાનું નિવારણ કરવાને માટે શુકદેવેલ સંસ્થાપનાય ઈલાદિ ત્રણ રત્નોકોમાં પરીક્ષિત રાબની શંકાનું વર્ણન કરે છે. (કોઈ બ્રાહ્મિ પામેલો મનુષ્ય એમ માને કે ભગવાનની આ લીલામાં વિષયની વાત કે અને તેથી તે અયોગ્ય છે. આ કારણથી જ પરીક્ષિતને શંકા ઉત્પન્ન થઈ. રાબની શંકાનું શુકદેવેલ સમાધાન આપે છે તેથી ખીલ કોઈને જે ભગવદ્દીલા વિષે ખોટી યુદ્ધિ થઈ હશે તો તે પણ દૂર થઈ જશે.)

રાજોવાચ-સંસ્થાપનાય ધર્મસ્ય પ્રશમાયેતરસ્ય ચ ।

અવતીર્ણો હિ ભગવાનંશેન જગદીશ્વરઃ ॥ ૨૭ ॥

અવતારવિરુદ્ધં લોકવેદવિરુદ્ધં પ્રમેયવિરુદ્ધં ચેતિ । તાદૃશકરણે અવત્રયં હેતુર્વક્તવ્યઃ । તદ્ભાવેઽપિ લીલાયાઃ સિદ્ધતાન્ । તત્ર પ્રથમમવતારવિરોધમાહ । ધર્મસંસ્થાપનાય ભગવદવતારઃ । 'ધર્મસંસ્થાપનાય ચેતિવાક્યાન્ । અધર્મનિવૃત્તયે ચ । તદુભયાર્થમેવ ભગવદવતારઃ । દૈત્યાદિવધો ભૂભારહરણં ચ અધર્મનિવૃત્તયે । एतदर्थमेवावतारः, नान्यार्थमिति हिशब्द-आह । भगवानिति तस्य साधनम्, अन्यथा पूर्णकामस्यावतारो न घटेतेति । लोकोपकारञ्च एताभ्यामेव । अंशेन बलभद्रेण । आगत्य तथाकरणे हेतुः जगदीश्वर इति । स हि सर्वरक्षकः । अतः पालनार्थमेवं कृतवान् ॥ २७ ॥

કિમતો યથેવમ્ ? એવમેતદિત્યાહ સ કથમિતિ ।

સ કથં ધર્મસેતૂનાં કર્તા વક્તાભિરક્ષિતા ।

પ્રતીપમાચરદ્ બ્રહ્મન્ પરદારાભિમર્શનમ્ ॥ ૨૮ ॥

રાજા કહે છે:—

ધર્મને સારી રીતે સ્થાપવાને માટે અને અધર્મનો નાશ કરવાને માટે

જગતના ઈશ્વર ભગવાન્ બલદેવજી સહિત અવતર્યા. ૨૭

ભગવાનની લીલા અવતારથી વિરુદ્ધ છે, લોક અને વેદથી વિરુદ્ધ છે, અને પ્રમેયથી વિરુદ્ધ છે. ત્રણ પદાર્થોથી વિરુદ્ધ એવી આ પ્રકારની લીલા કરવામાં ભગવાનનો જે હેતુ હોય તે અવશ્ય કહેવો જોઈએ. ભગવાને આ પ્રકારની લીલા ન કરી હોત તો પણ તેમની લીલા સિદ્ધ હતી.

તેમાં પ્રથમ પરીક્ષિત્ અણુતારથી વિરોધ દર્શાવે છે. ભગવાનનો અવતાર ધર્મનું સારી રીતે સ્થાપન કરવાને માટે છે, કારણ કે 'ધર્મનું સંસ્થાપન કરવાને માટે દરેક યુગમાં હું અવતાર લઉં છું' એ પ્રકારનું ગીતાજીમાં ભગવાનનું વાક્ય છે. અધર્મનો નાશ કરવાને માટે પણ ભગવાનનો અવતાર છે. અર્થાત્ ધર્મનું સંસ્થાપન અને અધર્મનો નાશ એ બે પ્રયોજનને માટે જ ભગવાન્ અવતાર લે છે. દૈત્ય વગેરેનો વધ કરવો અને પૃથ્વીનો ભાર દૂર કરવો એ બે કાર્ય અધર્મનો નાશ કરવાને માટે છે. આ પ્રયોજનને માટે જ ભગવાનનો અવતાર છે, ખીજા પ્રયોજનને માટે નહિ એમ હિ શબ્દ દર્શાવે છે. (દૈત્યોનો નાશ અને પૃથ્વીના ભારને દૂર કરવું એ બંને પણ ભગવાનના અવતારનાં કાર્ય છે, તો પછી આ બે કાર્યની માફક ભગવહીલા પણ અવતારનું કાર્ય છે—આ પ્રમાણે કોઈએ શંકા કરવી નહિ, કારણ કે ભગવહીલા અધર્મનો નાશ કરવામાં ઉપયોગી ન હોવાથી અધર્મના નાશને માટે તે નથી. આથી સ્પષ્ટ થાય છે કે ભગવહીલા અવતારનું ગૌણ કાર્ય પણ નથી.) ઐશ્વર્ય વગેરે ભગવાનના ગુણો જ લીલામાં સાધન છે એમ ભગવાન્ શબ્દ દર્શાવે છે. બે ધર્મનું સ્થાપન કરવા રૂપી પ્રયોજન ન હોય તો પૂર્ણકામ ભગવાનનો અવતાર ઘટી શકે નહિ. વળી લોકોને મોક્ષ આપવા રૂપી ઉપકાર પણ ધર્મનું સ્થાપન અને અધર્મનો નાશ એ બંને જ થાય છે. ('ધર્મ' એ 'ભગ' શબ્દના અર્થમાં જ આવી બન્ય છે; તેથી તે ધર્મનું રક્ષણ આવશ્યક હોવાથી એ રક્ષણ કરવાનું સાધન ભગવાનના ઐશ્વર્ય વગેરે છ ભગ જ છે.) અંશેન એટલે બલદેવજીની સાથે. ભગવાન્ અવતાર ધારણ કરીને, જગતમાં આવીને, ધર્મનું સ્થાપન અને અધર્મનો નાશ કરે છે, તેનું કારણ દર્શાવતાં શુકદેવજી કહે છે કે જગદીશ્વરઃ. ભગવાન, ખરેખર, સર્વનું રક્ષણ કરે છે; તેથી સર્વનું રક્ષણ કરવાને માટે ભગવાને બલભદ્રની સાથે અવતાર ધારણ કર્યો. ૨૭

આ પ્રમાણે હોય તો તેથી શું? આ પ્રમાણે શંકા થતાં પરીક્ષિત્ સ કથમ્ એ પ્રલોકમાં કહે છે કે આ પ્રમાણે થાય.

હે બ્રહ્મન્ ! ધર્મની મર્યાદાના બતાવનાર, કહેનાર અને સર્વ પ્રકારે

રક્ષણ કરનાર એવા ભગવાને પરસ્ત્રી સાથે સંગ કરવા રૂપી ધર્મવિરુદ્ધ

આચરણ કેમ કર્યું? ૨૮

ધર્મમર્યાદાપાલકાનાં નિર્માતા । સ્વયં વક્તા ચ । ઉપધાતેડભિરક્ષિતા ચ । તાદૃશઃ પ્રતીપં પ્રતિકૂલમાચરત્ । ધર્મો નદ્ઃ, અધર્મઃ સ્થાપિતઃ, અધર્મઃ કૃતઃ, ઉક્તઃ, રક્ષિતશ્ચ । અતઃ પ્રતીપા-ચરણમયુક્તમ્ । તત્ર હેતુર્વક્તવ્ય ઇતિ બ્રહ્મન્નિતિસમ્બોધનમ્ । યે પદ્મપદાર્થો ઉક્તાઃ, તેષાં સ્વરૂપમેક-ત્રૈવેતિ તન્નિર્દિશતિ પરદારાભિમર્શનમિતિ ॥ ૨૮ ॥

નતુ કામાત્ કરણમિતિ ચૈત્, તત્રાહ આસકામ ઇતિ ।

આસકામો યદુપતિઃ કૃતવાન્ વૈ જુગુપ્સિતમ્ ।

કિમભિપ્રાય एतं नः संशयं छिन्धि सुव्रत ॥ २९ ॥

સ્વત ઈર્વાસાઃ કામા યેન । યદુપતિરિતિ વિદ્યમાનાયામપિ કામનાયામનેકલીપ્રાપ્તિઃ । તાદ-શોડપિ મૂલ્વા જુગુપ્સિતં લોકનિન્દિતં કૃતવાન્ । તત્ર કરણે કોડભિપ્રાયઃ । પરસ્પરવિરુદ્ધર્થત્વાદુ-મયોર્પ્રહર્ષં ન સમ્ભવતિ । નૈકતાપિ વિરુદ્ધાનામ્ । વિરુદ્ધસર્વધર્માશ્રયત્વેડપિ પ્રયોજનં વક્તવ્યમ્ । નૈતત્ કર્મ લોકહિતમ્, નાપિ સ્વહિતમ્ । સ્વસ્ય પૂર્ણત્વાત્ । લોકસ્ય મર્યાદૈવ હિતકારિણી । તથા ગોપિકા-

લગવાન્ ધર્મની મર્યાદાનું રક્ષણ કરનારા મનુ વગેરે ઋષિઓના કર્તા છે; લગવાન્ પોતે ધર્મનો ઉપદેશ આપનાર છે, અને ધર્મનો નાશ થતો હોય તો તે વખતે તેનું સર્વ પ્રકારે રક્ષણ કરનાર છે. આવા પ્રકારના લગવાને ધર્મવિરુદ્ધ આચરણ કર્તુ. ધર્મનો નાશ, અધર્મનું સ્થાપન, અધર્મ કરવામાં આવ્યો, અધર્મનો ઉપદેશ કરવામાં આવ્યો અને અધર્મનું રક્ષણ કરવામાં આવ્યું; તેથી લગવાનનું આ ધર્મવિરુદ્ધ આચરણ અયોગ્ય છે. આ અયોગ્ય આચરણ કરવામાં પ્રયોજન કહેવું જોઈએ એમ દર્શાવવાને માટે પરીક્ષિત્ શુકદેવજીને બ્રહ્મન્ એ પ્રમાણે સંબોધે છે. ધર્મનો નાશ, અધર્મનું સ્થાપન, અધર્મનું આચરણ, અધર્મનો ઉપદેશ અને અધર્મનું રક્ષણ એ પાંચ પદાર્થો જે કહેવામાં આવ્યા છે તે બધાંનું સ્વરૂપ એક જ ઠેકાણે છે એમ દર્શાવવાને માટે શુકદેવજી કહે છે કે પરદારાભિમર્શનમ્, પરસ્ત્રી સંગ. (સંસ્થાપનાય ધર્મસ્ય પ્રદામાયેતરસ્ય ચ એ પંક્તિમાં ધર્મનું સ્થાપન અને અધર્મનો નાશ એ બે લગવાનના અવતારનાં કાર્ય છે એમ કહીને પ્રતીમાચરત્ એમ જે કહેવામાં આવ્યું તે ધર્મનો નાશ અને અધર્મનું સ્થાપન એ બેનું વર્ણન કરે છે, કર્તા વક્તાભિરક્ષિતા એ પ્રમાણે કહીને પ્રતીપમાચરત્ એમ કહેવામાં આવ્યું તે અધર્મનું આચરણ, અધર્મનો ઉપદેશ અને અધર્મનું સર્વ પ્રકારે રક્ષણ એ ત્રણનું વર્ણન કરે છે.) ૨૮

અરે! લગવાને કામથી આ પ્રમાણે કર્તુ—આ પ્રકારની શંકા ઘટાં પરીક્ષિત્ કહે છે કે આસકામઃ.

આસકામ યદુપતિ લગવાને કયા હેતુથી આનું નિન્દિત કામ કર્યું ?

હે સદાચારવાળા શુકદેવજી ! મારી આ શંકા દૂર કરો. ૨૯

લગવાને પોતે જ બધા મનોરથો પ્રાપ્ત કર્યા છે, એટલે તે આસકામ છે. લગવાન્ પોતે યદુપતિ છે એટલે બે તેમને ઈચ્છા હોય તો પણ અનેક સ્ત્રીઓ તેમને મળી શકે એમ છે. લગવાન્ આવા પ્રકારના છે છતાં પણ તેમણે લોકો નિન્દા કરે એવું પરસ્ત્રીસંગરૂપ કાર્ય કર્યું. આનું કરવામાં લગવાનનો શો અભિપ્રાય હશે ? પરસ્પર વિરુદ્ધ હોવાથી ધર્મ અને અધર્મ એ બેનો તેમાં સંલવ નથી. વળી, વિરુદ્ધ પદાર્થો એક જ સ્થળે રહી શકતા નથી. લગવાનમાં વિરુદ્ધ સર્વ ધર્મો રહેલા છે, છતાં પણ લગવાન્ આનું ધર્મવિરુદ્ધ કાર્ય કરે તેમાં પ્રયોજન બતાવવું જોઈએ. પરસ્ત્રીસંગરૂપી કાર્ય જગતને હિત કરનારું નથી, તેમ જ લગવાનને પોતાને હિત કરનારું નથી, કારણ કે લગવાન્ પોતે પૂર્ણ છે. લોકને તો મર્યાદા જ હિત કરનારી છે. તે પ્રમાણે ગોપિકાઓને પણ મર્યાદા જ હિત કરનારી છે. (ગોપીઓનો કામ પૂર્ણ કરવો એ જ લગવાનની લીલાનું પ્રયોજન છે એમ બે કહેવામાં આવે તો તેના જવાબમાં સબ કહી શકે કે) ઈશ્વર અન્તર્યામી છે અને તેથી તેમને કાંઈ પણ અસાધ્ય નથી, (અર્થાત્ લગવાન્ અન્તર્યામી હોવાથી

નામપિ । અંતર્યામિણ ईश्वरस्य न किञ्चिदसाध्यम् । अत एव सति किमभिप्राय एतत् कृतवान् ।
 कः अभिप्रायो यस्येति । एतं नोऽस्माकं सर्वेषामेव संशयं छिन्धि । किञ्च, सुव्रत हे सदाचार-
 लक्षणव्रतयुक्त । यदीदमसङ्गतमिव स्यात्, त्वया नोक्तं स्यात् । यदि वा अधर्मः स्यात्, तव रुचिर्न
 स्यात् । प्रतीयते च विपरीतम्, अतो निर्णयो वक्तव्य इत्यर्थः ॥ २९ ॥

प्रथमतः अवतारविरुद्धं कृतवानिति यदुक्तम्, तत्रोत्तरमाह धर्मव्यतिक्रम इति ।

श्रीशुक उवाच—धर्मव्यतिक्रमो दृष्ट ईश्वराणां च साहसम् ।

तेजीयसां न दोषाय बह्वेः सर्वभुजो यथा ॥ ૩૦ ॥

કિમેતદીશ્વરાણાં ચરિત્રં ન ભવતીત્યુચ્યતે, આહોસ્વિદન્યાર્થમાગતોઽન્યત્ કરોતીતિ । ન હિ
 કિચ્ચિદ્ઘટનાર્થમાગતઃ કિચ્ચિન્ન વિઘટયતિ । ન હન્યાર્થમપ્યાગતઃ સ્વધર્મ પરિત્યજતિ । પ્રકાશનાર્થ-

ગોપીજનોને ખીજે પ્રકારે જ પ્રેરણા કરીને તેમનામાં ખીજા મનોરથ ઉત્પન્ન કરી શકે એમ છે.) (અથવા
 તો ખીજે પ્રકારે પણ અર્થ સંભવે છે. ભગવાને આ પ્રકારની લીલા નથી કરી એમ જ માની લી—એમ
 જો કહેવામાં આવે તો તેનો જવાબ એ કે) ભગવાન્ અન્તર્યામી હોવાથી તેમને કાંઈ પણ અસાધ્ય નથી.
 (અન્તર્યામી અને ઈશ્વર એ બે વિશેષણોનું તાત્પર્ય આ પ્રમાણે છે. જેમ અન્તર્યામી હોઈને પણ ઈશ્વર
 બહાર પણ ફલનું દાન કરે છે, તેમ આ વિરુદ્ધ લીલા પણ અસાધ્ય નથી.) તેથી આ પરિસ્થિતિમાં
 ભગવાને કયા અભિપ્રાયથી આ લીલા કરી. કયો અભિપ્રાય છે જેમનો તે ભગવાન્ કિમભિપ્રાયઃ કહેવાય
 છે. અમારા ણપાયનો આ સંશય દૂર કરો. વળી, હે સુવ્રત! અર્થાત્ હે સદાચારી વ્રત કરનાર શુકદેવજી!
 જો ભગવાનની આ લીલા અઘટિત જેવી હોય તો આપે તેનું વણન કરેલું ન હોય. જો ભગવાનની લીલા
 અધર્મ હોય તો આપને તેમાં રુચિ થાય નહિ. પણ ભગવાનની લીલા વિપરીત પ્રકારની દેખાય છે, માટે
 આપે તેનો નિર્ણય કહેવો જોઈએ એમ અર્થ છે. (ભગવાનની લીલા વિષે બે પ્રકારની શંકા છે; એક શંકા
 એ કે ભગવદ્લીલા નિન્દિત છે, અને ખીજી શંકા એ કે ભગવદ્લીલાનું પ્રયોજન શું. પહેલી શંકા ખીજા
 બધાઓને છે, અને ખીજી શંકા પરીક્ષિતને પોતાને પણ છે. ખીજી શંકાનું સમાધાન અનુગ્રહાય મક્તા-
 નામ્ એ સાહસીસમા શ્લોકમાં આપવામાં આવેલું છે.) ૨૯

પ્રથમ પરીક્ષિતે જે કહ્યું કે ભગવાને અવતારવિરુદ્ધ કાર્ય કર્યું તેનો ઉત્તર શુકદેવજી ધર્મવ્યતિક્રમઃ
 એ શ્લોકમાં આપે છે.

શુકદેવજી કહે છે કે

ધર્મનું ઉલ્લંઘન અને સાહસ એ ઐશ્વર્ય ધર્મવાળાઓમાં જોવામાં
 આવે છે. જેમ સર્વનું ભક્ષણ કરનાર અગ્નિને કોઈ પણ પ્રકારનો દોષ પ્રાપ્ત
 થતો નથી તેમ આતિ તેજસ્વી વ્યક્તિઓને દોષ પ્રાપ્ત થતો નથી. ૩૦

તમે શું કહેવા માગો છો—તમારું કહેવું એવું છે કે ઐશ્વર્ય ધર્મવાળાઓમાં આ પ્રકારનું ચરિત્ર ન
 હોય, અથવા તો તમે એમ કહો છો કે એક કાર્યને માટે આવેલી વ્યક્તિ ખીજું કાર્ય કરે છે. (આનો
 ઉત્તર આ પ્રમાણે છે.) એક કાર્ય કરવાને માટે આવેલી પુરુષ ખીજા કાર્યનો નાશ નથી કરતો એમ નથી.
 અન્ય પ્રયોજનને માટે આવેલી પદાર્થ પોતાના ધર્મનો ત્યાગ કરતો નથી. પ્રકાશ આપવાને માટે આવેલી
 દીવો જો ઘરની સાથે સંબંધમાં આવે તો તે ઘરને યાળી જ નાખે છે. (અર્થાત્ દીવો પોતાના સ્વરૂપને
 ઘરમાં જોડે છે, ઘરને પોતાના જેવું બનાવે છે. તેવી જ રીતે ભગવાન્ પણ ધર્મનું સ્થાપન કરવાને માટે
 પ્રકટ થએલા છે. છતાં પણ જો તેમને કોઈ પ્રેમભાવે ભજે તો ભગવાન્ તેનામાં સ્વરૂપાનન્દનું સ્થાપન
 કરે છે જ. જેમ શિકાર કરવા ગયે તો રાજા ઉપવનમાં વિહાર કરે છે, વિહાર કરતાં સેવકોને આજ્ઞા આપે
 છે તેમ ભગવાન્ પણ ધર્મનું સ્થાપન કરવા પ્રકટ થએલા છે છતાં પણ ભક્તોને સ્વરૂપાનન્દનું દાન કરે છે.

માગતો દીપઃ ગૃહેણ સ્પૃષ્ટશ્ચેત્ દહત્યેવ । અત ઈશ્વરધર્મોડયમ્ । અન્યથા ઈશ્વર એવ ન ભષેત્ । ન હિ વળિજામિવ પ્રભોર્નિયમોડસ્તિ સર્વકર્મસુ । ઈશ્વરધર્મોડ્યેતે ઇતિ તાન્ ગણયતિ ધર્મવ્યતિક્રમઃ સાહસમિત્યાદયઃ । ધર્મવ્યતિક્રમો વિદ્યમાનોલહ્નનમ્ । સાહસમવિદ્યમાનકરણમ્ । એતદુભયમીશ્વરે દૃષ્ટમ્ । 'ન હિ દૃષ્ટે અનુપવ્રજં નામ' । ચ્ચારાદીશ્વરસેવકાનામપિ, વીર્યાદિમતાં વા । એતથેવ વા સાહસમ્, સહસા ક્રિયમાણત્વાત્ । નન્વેવં સતિ તત્કર્મફલં કથં ન ભવેદિત્યાજ્ઞહ્યાહ તેજીયસામિતિ । અતિતેજસ્વિનામેતન્નાધર્મજનકમ્ । વિધિનિષેધવાક્યાનાં નિયોજ્યવિષયત્વાત્ । યથા લોકે તથા વેદેડપિ । અતિતેજસ્વિનાં સર્વકર્મદહનસમર્થાનાં ન દોષજનકં ભવતીત્યત્ર દૃષ્ટાન્તમાહ વહ્નેઃ સર્વભુજ ઇતિ । ન હિ સર્વાન્ દહન્ વહ્નિર્વિધભાગ્ ભવતિ, સર્વં ભક્ષયન્ અભક્ષ્યભક્ષકો વા, તથા સર્વં પિબન્ સર્વત્ર

નૃણાં નિઃશ્ચેયસાર્થાય વ્યકિર્મગવતો નૃપ—હે રાજા! મનુષ્યોના કલ્યાણને માટે ભગવાનનું પ્રકલ્પ્ય છે—એ શ્લોકમાં ભગવાનના અવતારનું પ્રયોજન આપવામાં આવેલું છે. અવતારનું આ પ્રયોજન ભગવાનની લીલાથી પણ સિદ્ધ થાય છે જ. ધર્મનું સ્થાપન અને અધર્મનો નાશ એ બન્ને પણ મનુષ્યોના કલ્યાણને માટે જ છે; તેથી જો મનુષ્યોનું કલ્યાણ ખીજે પ્રકારે સિદ્ધ થઈ શકતું હોય તો પછી ધર્મનું સ્થાપન અને અધર્મનો નાશ એ બેની જરૂર રહેતી નથી. તેથી ભગવાનની લીલા પોતાના અવતારથી નિરુદ્ધ નથી.)

(હવે શ્રીમહાપ્રભુજી જગત્ અને પ્રમેયનો વિરોધ દૂર કરતાં આજ્ઞા કરે છે કે) તેથી આ ઈશ્વરનો ધર્મ છે. આ પ્રમાણે જો કરવામાં ન આવે તો ઈશ્વરનું ઈશ્વરપણું જ ન રહે. (સાધનનિરુદ્ધ ફલનું દાન કરવાથી લીલા કરવાનો ધર્મ ઈશ્વરનો જ છે. ન મંચ્યાવેદિતધિયામ્—મારામાં ધૃદ્ધિ રાખનારાઓમાં કામ પોતાનું કાર્ય કરી શકતો નથી—(ભાગ. ૧૦. ૧૬. ૨૬) એ શ્લોકમાં આ જ વાત કહેવામાં આવી છે. આથી સ્પષ્ટ સમગ્રાય છે કે વેદના પણ નિયામક ભગવાન છે, વેદ કાંઈ ભગવાનનો નિયામક નથી.) બધાં કાર્યોની અંદર ભગવાનને વશિકૃતી માફક નિયમ હોતો નથી.

આ બધા ઈશ્વરના ધર્મો છે એમ કહીને શુકદેવજી ધર્મવ્યતિક્રમ, સાહસ ઇત્યાદિ એ પ્રમાણે તે ધર્મોની ગણના કરે છે. ધર્મવ્યતિક્રમ એટલે જે અસ્તિત્વમાં છે તેનું ઉલ્લંઘન. સાહસ એટલે જે અસ્તિત્વમાં નથી તે કરવું. આ બન્ને ધર્મો ઈશ્વરમાં જોવામાં આવે છે. 'જે વસ્તુ જોવામાં આવતી હોય તે અસંભવિત હોય નહિ' એ પ્રમાણે ન્યાય છે. શ્લોકમાં જે જ છે તે એમ સૂચવે છે કે ઈશ્વરના સેવકોમાં પણ, અથવા તો વીર્ય વગેરે ધર્મોવાળાઓમાં આ પ્રમાણે જોવામાં આવે છે. અથવા તો આ જ—ધર્મનું ઉલ્લંઘન જ—સાહસ છે, કારણ કે તે એકદમ બળથી, વગર વિચારે, કરવામાં આવ્યું છે.

અરે! જો આ પ્રમાણે હોય તો પછી તે કર્મનું કૃણ કેમ ન થાય? આ શંકાનું સમાધાન કરતાં શુકદેવજી કહે છે કે તેજીયસામ્. અતિ તેજસ્વી પુરુષોમાં આ—ધર્મનું ઉલ્લંઘન—અધર્મ ઉત્પન્ન કરી શકતું નથી, કારણ કે વિધિ અને નિષેધવાક્યો, જેનું નિયમન વેદથી થાય છે તેવાઓને, ઉદ્દેશીને જ હોય છે. (વેદ ભગવાનનો નિયામક નથી, તેથી વેદમાં, શાસ્ત્રમાં, વિધિવાક્યો અને નિષેધવાક્યો ભગવાનને લાગુ પડતાં નથી. આ પ્રકારે ભગવદ્લીલાનો વેદ સાથેનો વિરોધ દૂર કરવામાં આવે છે. અર્થાત્ ભગવદ્લીલા વેદવિરોધી નથી.) જે પ્રમાણે લોકમાં ઈશ્વર વિધિનિષેધનો વિષય નથી તે પ્રમાણે વેદમાં પણ ઈશ્વર વિધિનિષેધનો વિષય નથી.

સર્વ કર્મને બાળી નાખવાની શક્તિવાળા અતિ તેજસ્વી પુરુષોને દોષ ઉત્પન્ન થતો નથી એ બતાવવાને માટે શુકદેવજી વહ્નેઃ સર્વભુજઃ એ દષ્ટાન્ત આપે છે. અગ્નિ સર્વને બાળે છે તેથી તેનો કાંઈ વધ થતો નથી, તેમ જ તે સર્વનું ભક્ષણ કરે છે છતાં પણ તે અભક્ષ્યનું ભક્ષણ કરનારો કહેવાતો નથી. તે પ્રમાણે અગ્નિ સર્વનું પાન કરે છે, સર્વ સ્થળે પ્રવેશ કરે છે અને સર્વના સંબંધમાં આવે છે છતાં પણ અગ્નિ તે તે પ્રકારે થતો નથી. ત્રિધ્યાજ્ઞાનરૂપી જગથી સિંચાયેલા જ અન્તાકરણમાં કર્મનું ખીજ ધર્મ

प्रविशन् सर्वसम्बद्धः तत्तत्कारी भवति । मिथ्याज्ञानसलिलवसिक्तायामेवात्मभूमौ कर्मबीजं धर्मा-
धर्माङ्कुरतामारभते, न तु तत्त्वज्ञाननिदाघनिष्पीतसलिलतयोपरायाम् ॥ ३० ॥

ननु 'तेजीयसामपि ह्येतन्न मुश्लोक्य'मितिन्यायाद् 'यद्दृत्तमनुतिष्ठन् वै लोकः क्षेमाय कल्पते'
इतिविरोधाच्च कथमेतत् कर्तुं शक्यत इति चेत्, तत्राह नैतत् समाचरेदिति ।

नैतत् समाचरेज्जातु मनसापि ह्यनीश्वरः ।

विनश्यत्याचरन्मौढ्याद्यथारुद्रोऽग्निजं विषम् ॥ ३१ ॥

एतदीश्वरकृतमनीश्वरो न समाचरेत् । ऐश्वर्यसमानाधिकरणमेवैतत् नाणिष्ठं करोति । अतः
जातु कदाचिदपि औत्सुक्यादपि न समाचरेत् । किं बहुना ? मनसापि । ऐश्वर्यतुल्यमेव तेषां तत्कर्म ।
यथैश्वर्यकामनायामपि अनीश्वरो वधमर्हति, यथा महाराज्यानधिकारी तदिच्छां कुर्वन्, अतो मनसापि
न समाचरेत् । विपरीते बाधकमाह विनश्यतीति । मौढ्यादैश्वर्यसहभावं तस्य कर्मणः अज्ञात्वा केवलं
तत् कर्म आचरन् तेनैव कर्मणा नष्टो भवति । नन्वेकमेव कर्म कथं धर्मान्तरसहितं न नाशकम्,

अने अधर्मेना अंकुर उत्पन्न करे छे, पणु तत्त्वज्ञानरूपी तापथी सूक्ष्म गमेला जणने दीधे णिपर—
भारी—भूमिमां धर्म अने अधर्मेना अंकुर उत्पन्न करतुं नथी. ३०

अरे ! 'अति तेजस्वी पुरुषोने पणु आ परस्त्रीगमन कीर्ति आपना नथी' (लाग. ३.१२.३१)
अे न्यायने दीधे, अने 'ने अति तेजस्वी पुरुषोना अरित्रनुं अनुकरणु करे!न लोको कल्याणु प्राप्त करे छे'
(लाग. ३.१२.३१) अे विरोधने दीधे भगवान् आ परस्त्रीसंग केवी रीते करी शके ? आ शंकांनुं समा-
धान करतां शुक्टेवणु कडे छे के नैतत् समाचरेत्. ('अति तेजस्वी पुरुषोने पणु परस्त्रीगमन कीर्ति
आपनांनुं नथी' अे शंकांनुं समाधान ने के आ प्रलोडथी थतुं नथी, छतां पणु आ प्रलोडना उत्तरार्धमां
अेम कडेवामां आव्युं छे के भगवान् विना पीजे कोर्ध माणुस आ प्रमाणु करे तो तेनो नाश थाय छे अने
अैश्वर्य वगेरे संपत्तिवाणा भगवाननो आ प्रमाणु करवाथी नाश थतो नथी; तेथी ते शंकांनुं समाधान
आ प्रलोडना उत्तरार्धथी थर्ध शके छे. आगण योत्रीसमा प्रलोडनां सुओषिनीलमां श्रीगण्डप्रलुणु आसा
करे के 'अन्तरंग संकतो न भगवाननी आ दीला नणु छे, तेथी भगवाननी कीर्तिनो नाश थतो नथी'.)

ने ईश्वर नथी तेणु मनथी पणु कोर्ध दिवस आ आयरणु करुं
नहि. नेम रुद्रथी सिन्न कोर्ध पुरुष समुद्रना विषनुं लक्षणु करे अने तेनो
विनाश थाय तेम ने भूर्भूताथी आवुं आयरणु कोर्ध पीजे करे तो तेनो
विनाश थाय छे. ३१

आ ईश्वरे करेहुं आयरणु ने ईश्वर नथी तेणु करुं नेछे अे नहि. नेनामां अैश्वर्य छे ते न
माणुस आ प्रमाणु करे तो ते आयरणु तेने अनिष्ट करुं नथी तेथी जातु—कोर्ध दिवस पणु, उत्सुकताथी
पणु—आवुं आयरणु करहुं नहि. वधारे शुं कडेहुं ? मनथी पणु आवुं आयरणु करुं नहि. नेमनामां
अैश्वर्य छे ते पुरुषोनी डिया अैश्वर्यना नेवी न छीय छे. ने पुरुष ईश्वर नथी ते ने अैश्वर्यनी धंछा
पणु करे तो तेनो वध करवामां आवे छे; महाराज्यनो अनधिकारी पुरुष ने महाराज्यनी धंछा करे तो
तेनो वध करवामां आवे छे; तेथी मनथी पणु कोर्ध अे ईश्वरनुं आयरणु करुं नहि. ने आ नियमथी
विरुद्ध यालवामां आवे तो तेमां पाधक छे अेम दर्शावतां शुक्टेवणु कडे छे के विनश्यति. ते कर्म—
परस्त्रीसंग—अैश्वर्यनी साथे न रहेहुं छे अे तात भूर्भूताने दीधे नणुया विना इकत ते कर्म—परस्त्री-
संग—न करनारो माणुस ते न कर्मथी नाश थाये छे.

इतरथा नाशकमिति चेत्, तत्राह अरुद्रः । रुद्रव्यतिरिक्तः रुद्रसमानपराक्रमरहितः अन्धिजं विषं कालकूटमाचरन् आ समन्ताद् भक्षयन् विनश्यति तथेत्यर्थः । निन्दितं कर्मापि कालकूटवनाशकम् । तदीश्वरस्यैव शोभाकरम्, येन नीलकण्ठो भवति । तथैव गोपीजनवद्वभ इति ॥ ३१ ॥

ननूक्तं 'यद्वृत्तमनुतिष्ठ'न्निति, तत्राह ईश्वराणामिति ।

ईश्वराणां वचस्तथ्यं तथैवाचरितं क्वचित् ।

तेषां स्वच्छन्दचरितं बुद्धिमान्न समाचरेत् ॥ ३२ ॥

ईश्वराणां वच एव तथ્યम्, न त्वाचरितम् । क्वचिदाचरितमपि वचनात्तु गुणं चेत् । ईश्वराणां बहवो धर्माः, यथैश्वर्यं तथा धर्मात्मत्वं तथा दया । तत्रैश्वर्यज्ञानवैराग्यैर्यत् करोति तत् स्वच्छन्दचरितमित्युच्यते । बुद्धिमान् तन्न समाचरेत् । ते ह्यन्यथा न वदन्ति, अन्यार्थं कथनमन्याधिकारेणेति । अतस्तद्विरुद्धं न कथयन्तीति ॥ ३२ ॥

અરે ! એક જ કર્મ ધીબ ધર્મની સાથે હોય તો નાશ કરતું નથી, પણ બન્યારે એકલું જ હોય ત્યારે નાશ કરે છે; આ રીતે બની શકે ? આ શંકાનું સમાધાન કરતાં શુકદેવે કહે છે કે અરુદ્રઃ. રુદ્ર સિવાયનો કોઈ ધીબે પુરુષ, રુદ્રના જેવું પરાક્રમ જેની પાસે નથી એવો કોઈ પુરુષ, સમુદ્રમાંથી પ્રાપ્ત થએલું કાલકૂટ વિષ બે પૂરેપૂરું પી બધ તો તેનો નાશ થાય છે; તે જ પ્રમાણે જેનામાં ભગવાનનું ઐશ્વર્ય નથી તે બે ભગવાનની ધીબ ક્રિયાઓનું અનુકરણ કરે તો તેનો નાશ જ થાય છે. નિન્દિત કર્મ પણ કાલકૂટ જેવું ભાંડક નાશ કરે છે. કાલકૂટ વિષ ઈશ્વરને જ શોભા આપનારું છે, જેથી મહાદેવ નીલકણ્ઠ બને છે. તે જ પ્રમાણે ભગવાન પણ ગોપીબનો સાથે રમણ કરીને ગોપીબનવદ્ધ બને છે. ૩૧

અરે ! જે અતિ તેજસ્વી પુરુષોના ચરિત્રનું અનુકરણ કરીને લોકો કલ્યાણ પ્રાપ્ત કરે છે' (ભાગ. ૩. ૧૨. ૩૧.) એ પ્રમાણે વિરોધ છે. આ શંકાનું સમાધાન કરતાં શુકદેવે કહે છે કે ઈશ્વરાણામ્.

ઐશ્વર્ય વાળા પુરુષોનું વચન સત્ય હોય છે; તેમ જ કવંચિત્ આચરણ

પણ સત્ય હોય છે. તેમના સ્વચ્છન્દ ચરિતનું આચરણ બુદ્ધિમાન્ પુરુષે

કરવું નહિ. ૩૨

ઐશ્વર્યવાળા પુરુષોનું વચન જ સત્ય છે, અનુસરવા યોગ્ય છે, પણ તેમનું આચરણ તેવું નથી. (ભગવાનનું આચરણ લોકસંગ્રહને માટે નથી પણ પોતાનું નિરંકુશ ઐશ્વર્ય દર્શાવવાને માટે છે; તેથી ઐશ્વર્યવાળા પુરુષોનું આચરણ બહારથી જેવું દેખાય છે તેવું સત્ય નથી, અનુસરવા લાયક નથી.) કોઈક વખત ઐશ્વર્યવાળા પુરુષોનું આચરણ પણ સત્ય હોય છે, બે તે તેમના પોતાના વચનને અનુસરનારું હોય તો. (ભગવાનનું આચરણ સત્ય છે એમ કહેવાનું તાત્પર્ય એ કે ભગવાનના જેવા ધીબ ઐશ્વર્યવાળા પુરુષો તે આચરણને અનુસરી શકે છે, ધીબ સાધારણ પુરુષો નહિ.) ઐશ્વર્યવાળા પુરુષોના ઘણા ધર્મો હોય છે; જેવી રીતે તેમનામાં ઐશ્વર્ય હોય છે તેવી રીતે તેમનામાં ધર્માત્મતા હોય છે, દયા હોય છે. તેમાં ઐશ્વર્ય, જ્ઞાન અને વૈરાગ્ય એ ત્રણ ધર્મોથી ઐશ્વર્યવાળા પુરુષો જે કરે તે સ્વચ્છન્દ ચરિત કહેવાય છે. બુદ્ધિમાન્ પુરુષે આ સ્વચ્છન્દ ચરિતનું આચરણ કરવું નહિ. (તેત્રીસમા શ્લોકમાં एषाम् પદવટે ઐશ્વર્યનું, અને નિરદેહકારિણામ્ એ પદવટે જ્ઞાન અને વૈરાગ્યનું વિવરણ કરવામાં આવેલું છે. યોજનકાર લાલ્લટુના અભિપ્રાયે ચોત્રીસમા શ્લોકમાં ईशितुः એ પદવટે ઐશ્વર્યનું વર્ણન કરવામાં આવેલું છે.) (ઐશ્વર્યવાળા પુરુષોનાં વચન સત્ય છે એમ દર્શાવવાને માટે શ્રીમહાપ્રભુજી આજ્ઞા કરે છે કે) તેઓ, ખરેખર, અસત્ય બોલતા નથી, કારણકે તેઓ ધીબઓના અધિકારનો વિચાર કરીને ધીબઓને માટે કંઈ છે. તેથી તેઓ ધીબઓના અધિકારથી વિરુદ્ધ કહેતા નથી. ૩૨

નનુ યથાન્યસ્યૈ ન કથયન્તિ તથા સ્વયમપિ ક્રુતો ન કુર્વન્તિ, તત્રાહ કુશલાચરિતેનેતિ ।

કુશલાચરિતેનૈષામિહ સ્વાર્થો ન વિદ્યતે ।

વિપર્યયેણ વાનર્થો નિરહઙ્કારિણાં પ્રભો ॥ ૩૩ ॥

एषामीश्वराणां कुशलाचरितेन अर्थः प्रयोजनं न विद्यते, ततोऽप्यनन्तफलस्य प्राप्तत्वादेव ।
વિપર્યયેણ અકુશલાચરિતેન અનર્થોઽપિ ન વિદ્યતે । ईश्वराणामेव निषिद्धकर्मणा अनिष्टाभाव इति न,
किन्तु ज्ञानिनामपीति ज्ञानवैराग्ययोस्तुल्यं स्वरूपमाह निरहङ्कारिणामिति । अहङ्काररहितानाम् । न
केनापि किमपि, कर्तृत्वाभिमानाभावात् । प्रभो इतिसम्बोधनमीश्वरस्य लोकविलक्षणत्वज्ञापनार्थम् ॥३३॥

यत्र ज्ञानसहकृतमेव तत्कर्म नानिष्टजनकम्, किं वक्तव्यमैश्वर्यसहकृतमित्याह किमुतेति ।

किमुताखिलसत्त्वानां तिर्यङ्मर्त्यदिवौकसाम् ।

ईशितुश्चेशितव्यानां कुशलाकुशलान्वयः ॥ ૩૪ ॥

ईश्वरस्य सेवकारणे सेवकानामन्वयाकरणे च न काचित् शङ्का भवति, यथैहिकी तथा
પારલૌકિકી । નિયામકાદ્વિ શઙ્કા । ભગવતો ન નિયામકોઽન્યોઽસ્તીત્યાહ અખિલસત્ત્વાનામ્ । સર્વ-
જીવાનામ્ । તિર્યઙ્મર્ત્યદિવૌકસાં ગુણત્રયકાર્યાણામ્ । જીવજડાનામપ્રાકૃતપ્રાકૃતાનાં વા સર્વેષામેવ

અરે ! ઐશ્વર્યવાળા પુરુષો જેમ ખીલઓને ખોટું કહેતા નથી, તેમ તેઓ પોતે પણ તે પ્રમાણે
કેમ કરતા નથી ? આ શંકાનું સમાધાન કરતાં શુકદેવેણ કહે છે કે કુશલાચરિતેન.

હે રાજન ! અહુંકાર વિનાનાં તે ઐશ્વર્ય વાળા પુરુષોને કુશલ

આચરણ કરવામાં અહીં પોતાનું પ્રયોજન હોતું નથી, તેમ જ નિષિદ્ધ

આચરણ કરવાથી તેમને અનર્થ થતો નથી. ૩૩

એમને—ઐશ્વર્યવાળા પુરુષોને—કુશલ આચરણથી અર્થ—પ્રયોજન—હોતો નથી, કારણ કે
તેમણે તેના કરતાં પણ અનન્ત ફલ પ્રાપ્ત કરેલું છે. નિરુદ્ધ આચરણથી, અકુશલ આચરણથી, તેમને
અનર્થ પણ થતો નથી. એકલા ઐશ્વર્યવાળા પુરુષોને જ નિષિદ્ધ કર્મ કરવાથી અનિષ્ઠ થતું નથી એમ
નહિ, પરંતુ જ્ઞાનીઓને પણ નિષિદ્ધ કર્મ કરવાથી અનિષ્ઠ થતું નથી. આ પ્રમાણે જ્ઞાન અને વૈરાગ્યનું
તુલ્ય સ્વરૂપ દર્શાવતાં શુકદેવેણ કહે છે કે નિરહઙ્કારિણામ્. અર્થાત્ અહુંકારથી રહિત. કર્તા તરીકેનું
અભિમાન ન હોવાથી તેમને ક્ષાથી કાંઈ પણ થતું નથી. જેમનામાં ઐશ્વર્ય હોય છે તે જગતથી નિલક્ષણ
હોય છે એમ દર્શાવવાને માટે શુકદેવેણ પરીક્ષિતને પ્રભો એ પ્રમાણે સંબોધન કરે છે. ૩૩

જ્યાં જ્ઞાનની સાથે જ રહેલું તે કર્મ—પરસ્પરીસંગ—અનિષ્ઠ કરતું નથી, તો પછી ઐશ્વર્યની સાથે
જો તે કર્મ રહેલું હોય તો તે અનિષ્ઠ કરી શકે નહિ એમાં શું કહેવું ? આ વાત શુકદેવેણ કિમુત એ
પ્રલોકમાં કહે છે.

તો પછી સર્વ જીવોના—પશુ પક્ષી, મનુષ્ય અને દેવતાઓના—

ઈશ્વર કૃષ્ણને પોતાના સેવકોએ કરેલા પુણ્ય અને પાપનો સંબંધ શી રીતે
થાય ? ૩૪

ઈશ્વર સેવકને મારે અથવા તો તેમને એક સ્થિતિમાંથી બીજી સ્થિતિમાં મૂકે તો તેમાં ઈશ્વરને
કોઈ પણ ભતની, જેમ લોકની તેમ પરલોકની, શંકા હોતી નથી. નિયામકની જ શંકા હોઈ શકે.
ભગવાનનો તો બીજો કોઈ નિયામક નથી એમ જણાવવાને શુકદેવેણ કહે છે કે અખિલસત્ત્વાનામ્,
અર્થાત્ અર્થાં પ્રાણીઓના (ઈશ્વર ભગવાન છે). પશુ પક્ષી, મનુષ્ય અને દેવો એ ત્રણ અનુક્રમે તમસ્,
રજસ્ અને સત્ત્વ એ ત્રણ ગુણનું કાર્ય છે. (આ પ્રમાણે અર્થ કરીએ તો તિર્યઙ્મર્ત્યદિવૌકસામ્ એ
અખિલસત્ત્વાનામ્ નું વિશેષણ બનશે. આ બે પદને ભિન્ન માનીને પણ અર્થ કરતાં શ્રીમહાપ્રભુજી આશા
કરે છે કે) જીવ અને જડના (ઈશ્વર ભગવાન છે. અખિલસત્ત્વાનામ્ એ પદ વડે જીવોનું વર્ણન કરવામાં
મુબો ૩૬

ईशितुः प्रभोः कृष्णस्य । चकारादात्मनश्च । ईशितव्यानां सेवकानां सम्बन्धी तत्कृतगुणदोषाभ्यां कुशलाकुशलयोरन्वयः कुतः । न हि दासीभिः स्वात्मभूताभिः सम्बन्धे अनियम्यस्य ऐहिके पार-
लौकिके वा कश्चनापकारः सम्भवति । अन्तरङ्गैरेव तथा ज्ञायत इति न मुक्तोक्यतानिवृत्तिः । नापि
कर्ममार्गविचारेण कर्मप्राधान्यपक्षेऽपि दोषः शङ्कनीयः ॥ ३४ ॥

‘परमेष्ठिनो वा एष यज्ञोऽग्र आसीत्’, ‘ब्रह्म वा इदमग्र आसीत् स आत्मानमेवावैत्’ इत्यादि—
श्रुतिषु यथा ज्ञानकर्मभ्यामुत्कर्षः, एवमपकृष्टज्ञानकर्मभ्यामपकर्षोऽपि सम्भाव्यत इति तत्राह यत्पादेति ।
यत्पादपङ्कजपररागनिषेवतृप्ता योगप्रभावविधुताखिलकर्मबन्धाः ।

खैरं चरन्ति मुनयोऽपि न नह्यमानास्तस्येच्छयात्तदपुषः कुत एव बन्धः ॥ ३५ ॥

न हि सर्वेषामेव जीवानां समानकर्मणा समानं फलमुपलभ्यते । अन्यथा शास्त्रवैफल्यापत्तिः ।
उत्कृष्टकर्मादौ प्रवृत्तो नापकृष्टकर्मणा कादाचित्केन अपकृष्टो भवति । तत्र मार्गत्रयम् । त्रिष्वपि प्रવૃત્તો

આવું અને તિર્યક્કું ૫૬ વડે ૪૩ પદાર્થોનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું.) (તેમ જ અસ્થિલં ૫૬ અને તિર્યક્કું
૫૬ વડે અનુક્રમે વર્ણવવામાં આવેલા) અપ્રાકૃત અને પ્રાકૃત પદાર્થોના (પણુ ઈશ્વર ભગવાન છે.) અર્થાત્
સર્વના જ ઈશ્વર પ્રભુ કૃષ્ણ છે. પ્રલોકમાં જ છે તે દર્શાવે છે કે કૃષ્ણ આત્મા છે. (ઈશિતવ્યાનામ્ નો
સંબંધ પ્રલોકના ચોથા પાદે બેડે કરવાનો છે એમ જણાવતાં શ્રીમહાપ્રભુજી આરા કરે છે કે) ઈશિત-
વ્યોના—સેવકોના—સંબંધવાળો; અર્થાત્ સેવકોએ કરેલા ગુણુ અને દોષને લીધે સર્વના ઈશ્વર કૃષ્ણને
ઇષ્ટ અને અનિષ્ટનો સંબંધ કયાંથી હોય? પોતાના આત્મારૂપી દાસીઓ સાથે સંબંધ થતાં જે કોઈના નિય-
મનમાં ન રહી શકે એવા સર્વના ઈશ્વર કૃષ્ણને આ લોકમાં તથા પરલોકમાં કોઈ પણ પ્રકારનો અપકાર,
ખરેખર, સંભવતો નથી. (કૃષ્ણ સર્વના ઈશ્વર છે એટલે આ જગતમાં તેમનું કોઈ નિયમન કરી શકે-
એમ નથી. કૃષ્ણ આત્મા હોવાને લીધે બ્રહ્મ છે એટલે પરલોકની બાબતમાં પણ તેમનું કોઈ નિયમન કરી
શકશે નહિ.) દાસીઓ સાથેનો ભગવાનનો સંબંધ ક્રૂર અંતરંગ ભક્તો જ બાળે છે, (ખીબ કોઈ નહિ),
એટલે લોકોમાં ભગવાનની અપકીર્તિ થશે નહિ. વળી, કર્મમાર્ગના વિચારથી, કર્મ પ્રધાન છે એ પક્ષની
દૃષ્ટિએ પણ ભગવાનમાં દોષની શંકા કરવી નહિ. ૩૪

‘परमेष्ठिनो वा यज्ञ ખરેખર પહેલાં હતો’, ‘આ, ખરેખર, પહેલાં બ્રહ્મ હતું: તેણે આત્માને જ
બાળ્યો’, ઇત્યાદિ શ્રુતિઓમાં જેમ જ્ઞાન અને કર્મથી શ્રેષ્ઠતા દર્શાવવામાં આવી છે (પહેલી શ્રુતિમાં કર્મથી
ઉત્કર્ષ અને ખીજી શ્રુતિમાં જ્ઞાનથી ઉત્કર્ષ બતાવવામાં આવ્યો છે), તેમ ખરાબ જ્ઞાન અને કર્મથી અપકર્ષ—
અધોગતિ—પણુ સંભવે છે. આ પ્રમાણે શંકા થતાં શુકદેવજી યત્પાદ’ એ પ્રલોકમાં સમ્પ્રધાન કરે છે.

જે ભગવાનના ચરણકમલના પરરાગના સેવનથી તૃપ્ત થયેલા છે,
યોગના પ્રભાવથી જેમનાં બધાં કર્મનાં બન્ધનો તુટી ગયાં છે એવા, અને
મુનિઓ બન્ધન નહિ પામતાં પોતાની મરજી પ્રમાણે જ્યારે આચરણુ
કરે છે, સારે તો પોતાની ઇચ્છાથી શરીર ધારણુ કરનાર ભગવાનને બંધ
ક્યાંથી જ હોય? ૩૫

બધા યજ્ઞવોને સમાન કર્મથી સમાન ફલ મળતું નથી. આ પ્રમાણે જે ન હોય તો જ્ઞાનશાસ્ત્ર
વગેરે શાસ્ત્રો નકામાં થઈ બંધ. (નિષિદ્ધ કર્મ કરીને જે કોઈ પ્રાયશ્ચિત્ત કરે તો તેને અનિષ્ટ થતું નથી.
જે જ્ઞાની અથવા યોગી અથવા ભગવાનનો ભક્ત નિષિદ્ધ કર્મ કરે તો તેને તે નિષિદ્ધ કર્મથી પણ અનિષ્ટ
થતું નથી. જે સાધારણુ માણુસની માફક પ્રાયશ્ચિત્ત કરનારાઓને, જ્ઞાનીઓને, યોગીઓને અને ભગવા-
નના ભક્તોને પણ અનિષ્ટ ફલ મળે તો પ્રાયશ્ચિત્તશાસ્ત્ર, ‘જ્ઞાનરૂપી અગ્નિ સર્વ કર્મોને બાળી નાખે છે’
ઇત્યાદિ શાસ્ત્ર, ‘યોગથી જ પાપને બાળવું’ એ શાસ્ત્ર, અને ‘પાપને બાળવામાં મારા નામની જે ઃત્રી
શક્તિ છે તેટલું પાપ પાપી માણુસ કરી શકતો નથી’ ઇત્યાદિ શાસ્ત્ર વ્યર્થ થઈ બંધ.)

નાપર્કર્ષ યાતીત્યાહ । તત્ર પ્રથમં ભક્તિમાર્ગે પ્રવૃત્તસ્ય, તત્ર પુષ્ટસ્ય, ન કેનાપ્યપર્કર્ષ इत्याह । यस्य भगवतः पादपङ्कजस्य परागभूता ये सेवकाः तेषां निषेवो निषेवणं तेन तृप्ताः, भगवद्भक्तैः सह भगवद्गुणस्मरणेनैव विस्मारितदृष्टश्रुतसुखलेशाभासाः, स्वैरं चरन्ति । न तेषां कर्मोत्कर्षापकर्षौ साधकबाधकौ । तथा कर्ममार्गोऽपीत्याह योगप्रभावेति । योगो हि महान् धर्मः । 'अयं हि परमो धर्म' इतिस्मृतेः । तस्य प्रभावः अणिमावैश्वर्यसम्पत्तिः, ज्ञानादयश्च । तेनैव विशेषेण ध्रुताः पूर्वकर्मजनिता अपि अखिलकर्मबन्धाः विशेषेण ध्रुता भवन्ति । तेऽपि स्वैरं चरन्ति । ज्ञानमार्गोऽप्याह मुनयोऽपि स्वैरं चरन्तीति । सर्व एव न ह्यमानाः अबध्यमानाः । णह बन्धने । सर्वत्रैव असम्बध्यमानाः । यत्र भगवत्प्रवर्तितमार्गेष्वप्येवा व्यवस्था तत्र भगवतः किं वक्तव्यमित्याह तस्येच्छयात्तवपुष इति । इच्छया भोगार्थमात्तानि वपूषि 'यावतीर्गोपयोपित' इति तावन्ति येन, तस्य कुत एव बन्धो भवेत् । यो हि तावद्रूपो भवति, कार्यं कृत्वा च दान्याच्छादयति, तस्य केन कर्मणा बन्धो

ઉત્તમ કર્મો વગેરે કરનારો મનુષ્ય કોઈક વખત નીચ કર્મ કરે તો તેનાથી તે નીચ થતો નથી. તેમાં ત્રણ માર્ગ કારણભૂત છે. ત્રણેય માર્ગમાં પ્રવૃત્ત થએલો મનુષ્ય નીચલી કોટિમાં જતો નથી એમ શુકદેવેણ કહે છે. તેમાં પ્રથમ ભક્તિમાર્ગમાં રહેલો, તેમાં પણ પુષ્ટ થએલો, ભક્ત કોઈ પણ કર્મથી નીચલી કોટિમાં જતો નથી. જે ભગવાનના ચરણકમલના પરાગરૂપ જે સેવકો, તેમની સેવાથી તૃપ્ત થએલા પુરુષો—ભગવાનના ભક્તો સાથે ભગવાનના શુભેનું સ્મરણ કરીને જ જોએલા અને સાંભળેલા સુખના અંશના આભાસને જોઓ ભૂલી ગયા છે એવા પુરુષો—પોતાની મરણ પ્રમાણે ચાલે છે. (અહીં પ્રકાશકાર શ્રીપુરુષોત્તમણ આજ્ઞા કરે છે કે વર્તમાનકાળમાં જે અતાદંશ લોકો—જે લોકો આવા નથી તે—માત્ર ભક્તિમાર્ગમાં પ્રવેશ જ કરીને પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે વર્તે છે તે દુષ્ટ છે એમ ભણવું.) આવા પુરુષોને કર્મની શ્રેષ્ઠતા સાધક નથી, તેમ જ કર્મની નીચતા બાધક પણ નથી.

કર્મમાર્ગમાં પણ આ પ્રમાણે છે એમ દર્શાવતાં શુકદેવેણ કહે છે કે યોગપ્રભાવ. યોગ એ, ખરેખર, મહાનું ધર્મ છે, કારણ કે સ્મૃતિ કહે છે કે 'આ જ પરમ ધર્મ છે'. યોગનો પ્રભાવ એટલે અભિમા વગેરે ઐશ્વર્યસમ્પત્તિ અને જ્ઞાન વગેરે. તેનાથી જ સારી રીતે નાશ પામ્યાં છે બન્ધનો જેમનાં; અર્થાત્ પૂર્વ કર્મથી ઉત્પન્ન થએલાં બધાં કર્મનાં સાધનો પણ સારી રીતે નાશ પામેલાં છે. આવા પુરુષો પણ પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે ચાલે છે. જ્ઞાનમાર્ગમાં પણ આ પ્રમાણે છે એમ જણાવતાં શુકદેવેણ કહે છે કે મુનયોઽપિ સ્વૈરં ચરન્તિ.

આ ત્રણેય પ્રકારના મનુષ્યો—ભક્તિમાર્ગ, કર્મમાર્ગ અને જ્ઞાનમાર્ગના મનુષ્યો—કર્મથી બંધાતા નથી. નહ્યમાના: એ પદમાં બન્ધનના અર્થવાળો નહ ધાતુ છે. અર્થાત્ બધેય સ્થળે આ પુરુષોને કશાનો સંબંધ થતો નથી.

બધાં ભગવાને પ્રવતવિલા માર્ગોમાં પણ આ વ્યવસ્થા છે તો પછી ભગવાનની બાબતમાં શું કહેવું ? આ અર્થ દર્શાવતાં શુકદેવેણ કહે છે કે તસ્યેચ્છયાત્તવપુષઃ. ઇચ્છાથી ભોગને માટે પ્રકટ કર્યું છે સ્વરૂપો—'એટલાં ગોપીજનો' તેટલાં સ્વરૂપો—જેમણે એવા ભગવાન. આવા ભગવાનને કયા કારણથી બન્ધ હોઈ શકે ? જે એટલાં રૂપો પ્રકટ કરે છે અને કાર્ય કરીને પાછાં તે રૂપોને તિરોહિત કરે છે તેમને કયા કર્મથી બંધ થાય ? (જે રૂપથી ભગવાન કર્મ કરે છે તે રૂપ અને કર્મનું આચ્છાદન, તિરોહાન, જ કરવામાં આવે છે; કાંઈ તે રૂપ અને કર્મની ઉત્પત્તિ અને વિનાશ થતાં નથી. આ પ્રમાણે બધાં ભગવાનનાં કર્મો નિત્ય છે, તેથી ઉચિત અને અનુચિત કર્મો ભગવાનમાં સર્વદા રહેલાં છે, એટલે ભગવાનને કયા કર્મથી બંધ થઈ શકે ?, કારણ કે ભગવાનમાં મોક્ષ આપનારાં કર્મો પણ રહેલાં છે. જે સ્થળમાં મોક્ષ આપનારૂં કર્મ ન હોય તેવા સ્થળમાં જ બન્ધ કરનારૂં કર્મ પુરુષનું બન્ધન કરે છે, પણ જે સ્થળે મોચક કર્મ હોય તે જ સ્થળમાં રહેનારૂં બન્ધક કર્મ બન્ધ કરી શકતું નથી. તેથી ભગવાનમાં બન્ધનનો સંભવ નથી. આ પ્રમાણે ભગવાનનાં બધાં કર્મો નિત્ય હોવાથી ભગવાનનો બન્ધ તેમ જ મોક્ષ સંભવતો નથી.)

ભવેત્ । કર્મ હિ પ્રતિનિયતં વ્યવશિતમ્ । તત્ર યદિ ભિન્નો ભિન્નો જીવઃ સ્યાત્, તદા તેન કર્મણા
બન્ધો વા ભવેત્ । આકાશવદ્ ભગવદ્રૂપાણિ પ્રતિપદમન્યાન્યેવ ભવન્તિ । યથાન્નભેદનાપ્યેકદેહવ્યવ-
હારઃ, एवं देशभेदेनापि भगवतः सर्वतःपाणिपादान्तस्य तावत्परिच्छेदेन प्रादुर्भाव इच्छदेति । स्वामि-
नीनां वा वपूषि । अतः सर्वथा प्रमाणप्रमेयविचारेणापि न बन्धः सम्भवति ॥ ३५ ॥

નનુ તથાપિ લોકમર્યાદાયા ભગ્નત્વાત્ 'યદ્યદાચરતિ શ્રેષ્ઠ' ઇતિન્યાયેન શબ્દબલવિચારેણ બન્ધો
ભવેત્ । તે હ્યવધૂતાસ્ત્યોઽપિ, ન તે વ્યવહારનિયામકાઃ । અતો વિપમો દૃષ્ટાન્ત ઇતિ ચેત્, તત્રાહ
ગોપીનામિતિ ।

ગોપીનાં તત્પતીનાં ચ સર્વેવામપિ દેહિનામ્ ।

યોઽન્તશ્ચરતિ સોઽધ્યક્ષઃ ક્રીડનેનેહ દેહમાક ॥ ૩૬ ॥

કર્મ, ખરેખર, દરેકને માટે નક્કી કરવામાં આવેલું છે. તેમાં જે ભિન્ન ભિન્ન જીવ હોય તો તેને તે
કર્મથી પણ બન્ધ થાય. (બ્રાહ્મણે આ સમયે આ કર્મ કરવું, ક્ષત્રિયે આ સમયે આ કર્મ કરવું, આ અધિકારી
પુરુષે આ સમયે આ કાર્ય ન કરવું એ પ્રમાણે દરેકને માટે કર્મની વ્યવસ્થા કરવામાં આવેલી છે. જે
બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય વગેરે પ્રકારથી—તે તે દેહને લીધે—જીવ ભિન્ન ભિન્ન થાય તો તે તે જીવને તે તે કર્મથી
બન્ધ થાય. પણ ભગવાનની બાબતમાં તો એવું છે કે ભગવાનને બહુ રૂપો હોય છે છતાં પણ તે જીવ-
રૂપ ન હોવાથી, તે તે રૂપો પણ આત્મરૂપ હોવાથી, અને બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય વગેરે દેહનો ભેદ ન હોવાથી
ભગવાનને માટે કોઈ પણ કર્મનું વિધાન નથી તેમ જ નિષેધ નથી, એટલે ભગવાનને કોઈ પણ પ્રકારનો
બંધ સંભવતો નથી. પ્રકાશકાર શ્રીપુરુષોત્તમજી બીજે પ્રકારે અર્થ કરે છે. તે આ પ્રમાણે છે. કર્મ,
ખરેખર, અમુક અમુક સ્વરૂપને ઉદ્દેશીને જ હોય તો તે સ્વરૂપથી અથવા કર્મથી બન્ધ થાય.) આકાશની
માફક ભગવાનનાં રૂપો પદે પદે જુદાં જ હોય છે. જેમ અન્નભેદ હોય છે છતાં પણ એક જ દેહ છે એવો
વ્યવહાર કરવામાં આવે છે, તેમ દેશભેદ હોવા છતાં પણ સર્વતઃ જેમના હસ્ત અને ચરણો પહોંચેલા
છે એવા ભગવાન પીતાની ઇચ્છાથી એક દેહની મર્યાદાથી પ્રકટ થાય છે. (અન્ન એટલે પૃથ્વી, કારણ કે
જે કૃષ્ણ છે તે અન્નનો વર્ણ છે' એ શ્રુતિમાં તે પ્રમાણે સિદ્ધ થયેલું છે. લૌકિક દેહમાં વધારો થાય છે,
ફેરફાર થાય છે અને તેથી તે દેહમાં રહેલા પૃથ્વીના અંશો એકઠા થાય છે અને છૂટા પડે છે અને તેથી
તે દેહમાં ભેદ પ્રાપ્ત થાય છે, છતાં પણ તે દેહ પહેલેથી છેવટ સુધી ચાલુ રહેતો હોવાથી અને તેમાં
રહેલો જીવ પણ એક જ હોવાથી દેહ એક જ છે એવો વ્યવહાર કરવામાં આવે છે; તે જ પ્રમાણે અહીં
પણ એક જ દેહ છે એવો વ્યવહાર કરવામાં આવે છે.)

(અરે! ભગવાનના હસ્ત અને ચરણ સર્વત્ર પ્રસરેલા છે, અને તે પ્રકારે જે સમાધાન આપવામાં
આવ્યું તે આત્મવપુષઃ એ પદથી વિરુદ્ધ છે. આ પ્રકારે કોઈને શંકા થાય તેથી શ્રીમહાપ્રજ્જી બીજે
પ્રકારે સમાધાન આપે છે.) અથવા તો સ્વામિનીઓનાં રૂપો ભગવાને ઇચ્છાથી ધારણ કર્યાં. તેથી પ્રમાણ
અને પ્રમેયની દૃષ્ટિએ વિચાર કરતાં પણ ભગવાનને બંધ સર્વથા સંભવતો નથી. (અહીં સુધી શુકદેવજીએ
પરીક્ષિતની શંકાનું લૌકિક રીતે સમાધાન આપ્યું; હવે છત્રીસમા પ્રલોકથી વસ્તુસ્થિતિને અનુસરીને
સમાધાન આપવામાં આવે છે.) ૩૫

અરે! તો પણ લોકની મર્યાદાનો ભંગ થાવાથી 'શ્રેષ્ઠ પુરુષ જે જે આચરણ કરે છે' એ ન્યાયથી
શબ્દબલના વિચારથી ભગવાનને બન્ધ થાય. પહેલાં ભક્તિમાર્ગ, કર્મમાર્ગ અને જ્ઞાનમાર્ગના જે
અનુયાયીઓનો દાખલો આપવામાં આવ્યો તે તો, ખરેખર, અવધૂત છે, તે કોઈ જગતના વ્યવહારના
નિયામક નથી. એટલે તે દૃષ્ટાન્ત આપણા ચાલતા પ્રસંગની સાથે બંધ બેસતું નથી. આ પ્રકારની શંકા
થતાં શુકદેવજી ગોપીનામ્ એ પ્રલોકમાં સમાધાન કરે છે કે તે શંકા ક્રૂટ ભ્રાન્તિ છે.

ત્રોષીઓ, તેમના પતિઓ તથા બધાય મનુષ્યોના જે અન્તર્થામી છે

તે જ ભગવાન ક્રીડા કરવાને માટે પ્રલોક પુરુષનો દેહ ધારણ કરે છે. ૩૬

ન હિ સ્વસ્પર્શઃ સ્વસ્ય કાપિ નિષિદ્ધઃ । પરા ચાસૌ સ્ત્રી ચ પરસ્ય ચ સ્ત્રી । ઉભયમપિ ન ભગ-
વતિ, યતઃ ભગવાન્ ગોપીનાં તત્પતીનાં ચ આત્મા । બાન્ધવાઃ સર્વે લૌકિકાશ્ચ ન મન્યત્ इति चेत्,
તત્રાહ સર્વેષામપિ દેહિનામયમાત્મેતિ । યો ભગવાન્ અન્તશ્ચરતિ, અસન્યો જીવો વા । સર્વવાદિ-
સિદ્ધાન્તસદ્ગ્રહાય સામાન્યવચનં યોઽન્તશ્ચરતીતિ । સ ઇવાયં ભગવાનધ્યક્ષઃ પ્રત્યક્ષઃ ક્રીડનેન
કૃત્વા નટવન્ પુરુષદેહં ભજતે । વસ્તુતસ્તુ નાયં પુમાન્ ન ચ સ્ત્રી, નાપ્યન્યઃ કશ્ચિત્ । ‘ન સ્ત્રી ન
ષ્ણ્વો ન પુમાનિ’તિશ્રુતેઃ । અતઃ કેનાપિ વિચારેણ નાસ્ય દોષસમ્ભવઃ ॥ ૩૬ ॥

નતુ તથાપિ એવંકરણે કોઽભિપ્રાય इति चेत्, તત્રાહ અનુગ્રહાયેતિ ।

અનુગ્રહાય ભક્તાનાં માનુષં દેહમાસ્થિતઃ ।

ભજતે તાદૃશીઃ ક્રીડાઃ યાઃ શ્રુત્વા તત્પરો ભવેત્ ॥ ૩૭ ॥

ભક્તાનામનુગ્રહાર્થમેવ ભક્તસમાનરૂપં દેહમાસ્થિતઃ । વિજાતીયે તેષાં વિશ્વાસો ન ભવે-
દિતિ । તત્તો તથા મનુષ્યાનુગ્રહાય માનુષો દેહઃ પ્રદર્શિતઃ, એવં ગોપિકાનામપ્યનુગ્રહાય સ્વાનન્દં ગોકુલે
વાતું તાદૃશીઃ ક્રીડાઃ ભજતે । તત્તદ્દર્મપ્રવેશશબ્દતિરેકેણ તસ્ય તસ્ય દોષસ્થાનિવૃત્તતાત્ । યદ્વા ।

પોતાને માટે પોતાના સ્પર્શનો કોઈ પણ ઠેકાણે નિષેધ કરવામાં આવ્યો નથી. પરસ્ત્રી એટલે
ખીજી સ્ત્રી અથવા તો ખીજાની સ્ત્રી. આ બંને—ખીજી સ્ત્રી અને ખીજાની સ્ત્રી—પણ ભગવાનમાં હોતાં
નથી, કારણ કે ભગવાન્ ગોપીઓના અને તેમના પતિઓના આત્મા છે. બધા બાન્ધવો અને લૌકિક
પુરુષો તે પ્રમાણે માનતા નથી—એમ જો શંકા કરવામાં આવે તો તેનું સમાધાન કરતાં શુકદેવજી
કહે છે કે બધાય મનુષ્યોનો આત્મા ભગવાન્ છે. આ ભગવાન્ મુખ્યપ્રાણરૂપે અથવા જીવરૂપે સર્વગ્ની
અંદર રહેલા છે. (ભગવાન્ ગોપીઓનો જીવરૂપ હોવાથી ગોપીઓનો દેહ પણ ભગવાનનો જ
દેહ છે, એટલે તેમાં કોઈ ભાતનો દોષ નથી. આ દૃષ્ટિએ જ શ્રીમહાપ્રભુજીએ પ્રથમ આજ્ઞા કરી કે
‘પોતાને માટે પોતાના સ્પર્શનો કોઈ પણ ઠેકાણે નિષેધ કરવામાં આવ્યો નથી’.) બધા વાદીઓના
સિદ્ધાન્તનો સંગ્રહ કરવાને માટે શુકદેવજી યોઽન્તશ્ચરતિ એ પ્રમાણે સામાન્ય વચનનો પ્રયોગ કરે છે.
આ જ ભગવાન્ અધ્યક્ષ—પ્રત્યક્ષ—યર્થને ક્રીડા કરવાને માટે નટની માફક પુરુષનો દેહ ધારણ કરે છે.
વાસ્તવિક રીતે તો ભગવાન્ (દેહની દૃષ્ટિએ) પુરુષ નથી, સ્ત્રી પણ નથી, તેમ જ અન્ય કોઈ પણ
નથી, કારણ કે ધૃતિ કહે છે કે ‘તે સ્ત્રી નથી, ષષ્ઠ નથી, પુરુષ નથી’. (ભગવાન્ તો પોતે ભાતે જ
પુરુષ છે, દેહને લીધે નહિ. તેથી જ શ્રુતિમાં એક જ વાક્યમાં કહેવામાં આવ્યું છે કે પુરુષં પુરુષવિધમ્.)
તેથી કોઈ પણ દૃષ્ટિએ વિચાર કરતાં ભગવાનમાં દોષ સંભવતો નથી.

અરે! છતાં પણ આ પ્રમાણે કરવામાં ભગવાનનો શો અભિપ્રાય છે? આ પ્રમાણે શંકા થાય તો
તેનું સમાધાન કરતાં શુકદેવજી કહે છે કે અનુગ્રહાય.

ભક્તોના ઉપર કૃપા કરવાને માટે મનુષ્ય દેહ ધારણ કરીને ભગવાને

એવી ક્રીડા કરી કે જેનું શ્રવણ કરવાથી માણસ ભગવાનમાં લીન થઈ જાય. ૩૭

ભગવાને ભક્તોના ઉપર કૃપા કરવાને માટે જ ભક્તના જેવું રૂપ, મનુષ્યનો દેહ, ધારણ કર્યો,
કારણ કે જો ભક્તોના રૂપ કરતાં ખીજા પ્રકારનું રૂપ ભગવાન્ ધારણ કરે તો ભક્તોને ભુદા રૂપમાં પ્રકટ
થએલા ભગવાનમાં વિશ્વાસ રહે નહિ. તેથી જમ મનુષ્યના ઉપર કૃપા કરવાને માટે ભગવાન્ મનુષ્યનો
દેહ પ્રકટ કરે છે, તેમ ગોપીઓનો ઉપર પણ કૃપા કરવાને માટે, ગોકુલમાં પોતાના સ્વરૂપાનન્દનું દાન
કરવાને માટે, ભગવાન્ તેવા પ્રકારની ક્રીડા કરે છે, કારણ કે ભગવાનના ભુદા ભુદા ધર્મોના પ્રવેશ વિના
શ્રોતાઓના ભુદા ભુદા દોષ નાશ પામતા નથી. (જે ભગવાનની લીલાનું શ્રવણ કરવાથી પણ ભગવાનના
સિદ્ધ થાય છે તો પછી ભગવદ્લીલામાં રહેલા ભક્તોના સ્વરૂપ નિષે તો શું જ કહેવું?) અથવા તો ભક્તોના

મક્કાનાં માનુષં દેહં પ્રતિ આસ્થા સજ્ઞાતાસ્મિન્નિતિ સ તથા । તત્રાપિ મહાન્ પૂર્ણકામઃ સર્વં દાતું શક્તઃ । ન ત્વેવં નિષિદ્ધપ્રકારેણાત્માનં દાતુમિતિ । અત યતાં લીલાં નિરોધપૂર્વકાદેયદાનરૂપાં યઃ શ્રોષ્યતિ સ સર્વથા ભગવત્પરો ભવિષ્યતીતિ ભગવતા તથાચરણં કૃતમ્ । તદાહ યાઃ શ્રુત્વા તત્પરો ભવેદિતિ ॥ ૩૭ ॥

નતુ તથાપિ લોકન્યવહારે સ્ત્રિયોઽન્યાધીના इति अदत्तोपादानं गोपातां मनसि खेदः तैः क्रिय-
माणा अपकीर्तिश्च भवेदित्याशङ्क्याह नासूयत्रिति ।

नासूयन् खलु कृष्णाय मोहितास्तस्य मायया ।

मन्यमानाः स्वपार्श्वस्थान् स्वान् स्वान् दारान् मन्यमाना जाताः ॥ ३८ ॥

તે ભગવન્તં નાસૂયન્ અસૂયયા ન દષ્ટવન્તઃ । પ્રથમતઃ પ્રવૃત્તિં જ્ઞાત્વાપિ ભગવન્માયયા મોહિતા નાસૂયન્ । અગ્રે તુ સ્વપાર્શ્વસ્થાનેવ સ્વાન્ સ્વાન્ દારાન્ મન્યમાના જાતાઃ, યતો વ્રજૌ-
કસઃ પૂર્વાપરાનુસન્ધાનરહિતાઃ, સર્વથાજ્ઞીકૃતા इति वा । एतादृशानां प्रभौ दोषारोपासम्भवादिति-

મનુષ્ય દેહ પ્રતિ જેમને આસ્થા થઈ એવા ભગવાન્. (આ પ્રકારે અર્થ કરવામાં આવે તો પ્રલોકનો અર્થ આ પ્રમાણે કરવો:—લક્ષ્મીના મનુષ્ય દેહ પ્રતિ આસ્થા રાખીને ભગવાને અનુગ્રહને માટે તેવા પ્રકારની કીડા કરી.) ભગવાને લક્ષ્મીના માનુષ દેહ પ્રતિ આસ્થા રાખી છતાં પણ ભગવાન્ મહાન્ અને પૂર્ણકામ હોવાથી સર્વનું દાન કરી શકવાને માટે સમર્થ છે, પણ આ નિષિદ્ધ પ્રકારે આત્માનું—સ્વરૂપાનન્દનું—દાન કરતા નથી. (જેમ જીવ ઇન્દ્રિયોદ્ધારા સુખ ઉત્પન્ન કરે છે તેમ ભગવાને કર્યું નથી, ભગવાનના રમણમાં નિષિદ્ધ પ્રકાર નથી.) આ પ્રમાણે ભગવાનની લીલામાં નિષિદ્ધ પ્રકાર ન હોવાથી, જે મનુષ્ય ભગવાનની લીલા, જેમાં નિરોધ સિદ્ધ કરીને ન આપવા યોગ્ય પદાર્થનું—સ્વરૂપાનન્દનું—દાન કરવામાં આવે છે એવી લીલા, શ્રવણ કરશે તે સર્વથા ભગવત્પર થાય એટલા માટે ભગવાને આ પ્રમાણે આચરણ કર્યું. આ વાત સમગ્રવર્તાં શુકદેવજી કહે છે કે યાઃ શ્રુત્વા તત્પરો ભવેત્. ૩૭

અરે ! છતાં પણ જગતના વ્યવહારમાં સ્ત્રીઓ ધીજીઓને અધીન હોય છે, તેથી ન આગેલી વસ્તુ લેવી, ગોપોના મનમાં જેદ અને ગોપોથી કરાતી ભગવાનની અપકીર્તિ આ ત્રણ દોષ પ્રાપ્ત થાય છે. આ પ્રકારની શંકા થતાં શુકદેવજી તેનું સમાધાન કરતાં કહે છે કે નાસૂયચ.

ભગવાનની માયાથી મોહિત થએલા મનવાસીઓએ પોત પોતાની

સ્ત્રીઓ પોતાની પાસે જ છે એમ માનીને કૃષ્ણની ઈર્ષ્યા કરી નહિ. ૩૮

તે ગોપ લોકોએ ભગવાનની ઈર્ષ્યા કરી નહિ, તેમણે ભગવાનના તરફ ઈર્ષ્યાથી જોયું નહિ. પોતાની સ્ત્રીઓ ભગવાનની પાસે ગએલી છે એવું ગોપો પ્રથમ જાણતા હતા છતાં પણ ભગવાનની માયાથી મોહિત થઈને તેમણે ભગવાનની ઈર્ષ્યા કરી નહિ. આગળ ઉપર તો ગોપીજનો ભગવાનની પાસે ગયાં ત્યાંથી માંડીને તે પાછાં ઘેર આવ્યાં ત્યાંસુધી પોત પોતાની સ્ત્રીઓ પોતાની પાસે જ છે એમ ગોપ લોકો માનતા થયા, કારણ કે તેઓ મનમાં રહેનારા હતા, અર્થાત પહેલાંનું અને પછીનું અનુસંધાન કરી શકે એવા ન હતા. (ગોપોમાં અજ્ઞાન હોવાને લીધે ભગવાન્ ઉપર દોષનો આરોપ તેમણે મૂક્યો નહિ. આ પ્રમાણે માનવાથી ગોપોનો અંગીકાર ભગવાને કર્યો નથી એવું જણાય, અને તે ખરોખર નથી, તેથી શ્રીમહાપ્રભુજી વ્રજૌકસઃ પદનો ખીજો અર્થ આપતાં આજ્ઞા કરે છે કે) મનમાં રહેનારા એટલે ભગવા-
નથી તેમનો સર્વથા અંગીકાર થએલો છે. આવા પ્રકારનાં—જેમનો ભગવાને અંગીકાર કરેલો છે એવા—ગોપો પ્રભુના ઉપર દોષનો આરોપ મૂકે એ સંભવિત નથી એમ તાત્પર્ય છે. આ અર્થ સર્વને જાણીતો છે એ ખતાવવાને માટે શુકદેવજી પ્રલોકમાં સ્વલુ, ખરેખર, પદ મૂકે છે. (વ્રજૌકસઃ એ પદનો અર્થ 'ભગવાને જેમનો સર્વથા અંગીકાર કરેલો છે' એ પ્રમાણે કરવામાં આવે ત્યારે પ્રલોકમાં આવેલા માયા શબ્દનો અર્થ યુદ્ધિ કરવો; અને આખા પ્રલોકનો અર્થ આ પ્રમાણે કરવો. ભગવાનની માયાથી—અર્થસંબંધી ઉત્કૃષ્ટવની યુદ્ધિથી—મોહિત થએલા, અતિજેહવાળા, ગોપોએ ખરેખર ભગવાનની

ભાવઃ । અયમર્થઃ સર્વજનીન ઇતિ સ્વલ્વિત્યુક્તમ્ । ભગવત્સાન્નિષ્ઠેઽપિ મોહાર્થં તસ્યેતિ । બુદ્ધિરેવ તેષાં
 ઋમાત્, શિષ્ટં ભગવત્ એવેતિ મનનમાત્રેણૈવ સર્વદોષપરિહારઃ । અનેન તાસ્વપિ દોષારોપો નિવારિતઃ ॥૩૮॥
 एवं પ્રાસાન્નિકં પરિહૃત્ય ઉક્તં લીલામુપસંહરતિ બ્રહ્મારાત્ર ઇતિ ।

ब्रह्मारात्र उपावृत्ते वासुदेवानुमोदिताः ।

अनिच्छन्त्यो ययुर्गोप्यः स्वगृहान् भगवत्प्रियाः ॥ ३९ ॥

अरुणोदयो ब्रह्मारात्रम्, तस्मिन् उपावृत्ते सम्यक् जाते तदन्तर्भावमितया प्रविष्टो भगवान् गृहे
 गन्तव्यमितीच्छामुत्पादितवान् । ततः भगवतानुज्ञाताः । यतो भगवान् मोक्षदाता । ताश्चेत् आसन्ध्य-
 मन्तःस्मरणं करिष्यन्ति तदा मोक्षाधिकारिण्यो भविष्यन्तीति वासुदेवेनानुमोदिताः । यद्यपि तासा-
 मिच्छा न स्थिता सर्वपरित्यागेन भगवद्भजनस्य कृतत्वान् किं गृहेण लोकैर्वेति, तथापि गोप्य इति

ઈર્ષ્યા ન કરી, પોતાની સ્ત્રીઓ પોતાની પાસે છે એમ માનીને માન આપ્યું.) ગોપીજનો ભગવાનની
 પાસે હતાં છતાં પણ ગોપોને મોહ થયો એમ કહેવાને માટે શુકદેવેજી કહે છે કે તસ્ય, ભગવાનની
 (માયાથી). ગોપોની ક્રૂત્યુ બુદ્ધિ જ (ભગવાનની માયાથી) બ્રમને લીધે મોહિત થઈ; બાકીનું બધું
 ભગવાનનું જ રહ્યું. (અમારી સ્ત્રીઓ અમારી પાસે જ છે એ પ્રકારનો બ્રમ ગોપોમાં ભગવાને ઉત્પન્ન
 કર્યો અને તેથી ગોપોની બુદ્ધિ જ ભગવાનની માયાથી મોહિત થઈ ગઈ. બાકીનું બધું--દેહ, ઇન્દ્રિય,
 પ્રાણ, અન્તઃકરણ, જીવ, આત્મ, ગૃહ વગેરે--ભગવાનનું જ છે. અને આ પ્રમાણે રમણમાં વાસ્તવિક
 રીતે દોષ ન હોવાથી મનમાંથી જ બધા દોષો દૂર થઈ શકે છે. (ગોપીઓની બધી વસ્તુઓ ભગવદીય જ
 છે, અને ગોપો પણ પતિ તરીકે ગોપીજનોની વસ્તુઓ જ છે, એટલે ગોપોનું પણ ભગવાનને નિવેદન
 થઈ ગયેલું જ છે; તેથી ગોપોને ભગવાનમાં દોષની સ્ફૂર્તિ થાય એ મહાન દોષ થાય; પણ ન્યારે ગોપોએ
 એમ માન્યું કે અમારી સ્ત્રીઓ અમારી પાસે જ છે ત્યારે ભગવાનમાં દોષનું આરોપણ થતું નથી, એટલે
 ગોપો પણ ભગવાન ઉપર દોષનો આરોપ કરવારૂપી દોષ કરતા નથી. બુદ્ધિથી દોષનું આરોપણ પણ
 સંભવે છે તેથી બુદ્ધિ ભગવદીય નથી; એટલા માટે શ્રીમહાપ્રભુજી સુબોધિનીજીમાં વિષ્ણુમ્--બીજું
 બધું, બુદ્ધિ વિનાનું અન્ય સર્વ--એ પ્રમાણે આજ્ઞા કરે છે.) આ પ્રમાણે ન્યારે ગોપો નિર્દોષ છે, ત્યારે
 નિર્દુષ્ટ પદાર્થના સંગથી આ ગોપીજનોમાં પણ કોઈ જાતનો દોષ આવતો નથી એમ સિદ્ધ થાય છે.
 (જે ગોપો દોષરહિત ન હોત તો તેમના સમાગમથી ગોપીજનોમાં પણ દોષ આવત.) વ્રજૌકસઃ એ
 પદના જે અર્થ આપવામાં આવેલા છે. જે ગોપો રાત્રીએ ગાન કરનારા છે તેમનો સમાવેશ બીજા
 પક્ષમાં--જેમનો ભગવાને સર્વથા અંગીકાર કરેલો છે એ પક્ષમાં--થાય છે, અને બીજાઓનો--અજ્ઞા-
 નથી જે ગોપો ભગવાન ઉપર દોષનો આરોપ કરતા નથી એમનો--સમાવેશ પહેલા પક્ષમાં, વ્રજમાં
 રહેનારા એ પક્ષમાં, થાય છે.) ૩૮

આ પ્રમાણે પ્રાસંગિક દોષનો પરિહાર કરીને વર્ણવવામાં આવેલી ભગવદ્દીલાનો શુકદેવેજી બ્રહ્મરાત્રે
 એ શ્લોકમાં ઉપસંહાર કરે છે.

प्रक्षरात्र यतां ભગવાનની આજ્ઞાથી ભગવાનને પ્રિય એવાં ગોપીજનો

પોતાની ઇચ્છા વિરુદ્ધ પોત પોતાને ઘેર ગયાં. ૩૯

અરુણોદયને પ્રક્ષરાત્ર કહેવામાં આવે છે. અરુણોદય ન્યારે ઝરોઝર થયો ત્યારે ગોપીજનોના
 અન્તર્થમાં તરીકે પ્રક્ષિપ્ત થયેલા ભગવાને ગોપીજનોમાં ઘેર જવાની ઇચ્છા ઉત્પન્ન કરી, તેથી ગોપીજનોને
 ભગવાનની આજ્ઞા મળી, કારણ કે ભગવાન મોક્ષનું દાન કરનારા છે. (દિવસે વિપ્રયોગ થતાં આર્તિ થાય
 અને સાંજે ન્યારે પ્રિયનો--ભગવાનનો--સમાગમ થતાં જે આનન્દ મળે તે આનન્દ ભગવાનનાં હૃદયમાં
 દર્શન કરવાથી મળતો નથી. આ આનન્દને--વિપ્રયોગ થયા પછી સમાગમને લીધે ઉત્પન્ન થતા આન-
 ન્દને--અહીં મોક્ષ કહેવામાં આવે છે. આ ઉપરથી સ્પષ્ટ સમજાય છે કે અન્યપૂર્વા ગોપીજનોની માફક
 કુમારિકાઓ પણ ઘેર જાય છે.) ગોપીજનો જે સંધ્યાકાળ સુધી પોતાના અન્તઃકરણમાં ભગવાનનું સ્મરણ

વિપરીતબુદ્ધિર્દેઠ્ઠુબુદ્ધિઃ તાસાં નાસ્તીતિ સ્વગૃહાન્ યયુઃ । તથાપિ તાસાં ન ગૃહાઃ પ્રિયાઃ, કિન્તુ ભગવાનેવ । નાપિ સંસારમયમ્, યતો ભગવતઃ પ્રિયાઃ ॥ ૩૧ ॥

મોક્ષાર્થમિદં ચરિત્રમિતિ જ્ઞાપયિતું एतद्गुणाल्यानश्रवणस्य फलमाह विक्रीडितमिति ।

વિક્રીડિતં વ્રજવધૂભિરિદં ચ વિષ્ણોઃ શ્રદ્ધાન્વિતોઽનુશ્રુણુયાદથ વર્ણયેચઃ ।

મર્ત્તિં પરાં ભગવતિ પ્રતિલભ્ય કામં હૃદ્રોગમાશ્વપહિનોલ્ચચિરેણ ધીરઃ ॥૪૦

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे पूर्वार्धे रासक्रीडावर्णनं नाम त्रिंशोऽध्यायः ॥

વ્રજવધૂભિઃ સહ ભગવત્ इदं विशेषेण क्रीडितं श्रद्धान्वितो भूत्वा सम्यक् कथ्यमानमुप-
શ્રુણુયાત્ । અથ વા વર્ણયેત્ । શ્રવણાનન્તરમેવ કીર્તનમિત્યથશબ્દઃ । ય ઇતિ નાત્ર વર્ણોવિનિયમઃ,
કિન્તુ યઃ કચ્ચન । ભગવતો માહાત્મ્યશ્રવણાદેવમપિ મોચયતીતિ । મક્તાનાં ચ સર્વથા પ્રતિપત્તિશ્રવણાચ ।
ભગવાતે પરાં મક્તિમુપગતઃ । તતો મક્ત્યા અન્તઃસ્થિરીભૂતયા હૃદયસ્ય રોગરૂપં કામમાશુ શીઘ્રમે-
વાપહિનોતિ, યઃ પૂર્વં હૃદયવાધકત્વેન સ્થિતઃ, શીઘ્રમેવ ચ બાધકર્તા, તમાશ્વેવ દૂરીકરોતિ શ્રવણ-
માત્રેણૈવ । તતઃ પૂર્વવાસનયા પુનરુદ્દમે અચિરેણૈવ ધીરો ભવતિ । અત્ इदं सामिप्रायं श्रोतव्यमिति,
ફલપ્રકરણત્વાત્, ફલમુક્તમ્ ॥ ૪૦ ॥

इति श्रीभागवतसुबोधिन्यां श्रीमल्लहमणभट्टात्मजश्रीमद्वल्लभदीक्षितविरचितायां
दशमस्कन्धविवरणे त्रिंशोऽध्यायविवरणम् ।

કરે તો તેમને મોક્ષનો અધિકાર મળે; આ હેતુથી વાસુદેવ ભગવાને ગોપીજનોને ઘેર જવાની આજ્ઞા આપી. જે કે ગોપીજનોને ઘેર જવાની ઇચ્છા ન હતી, કારણ કે બધીય વસ્તુઓનો ભાગ કરીને તેમણે ભગવદ્ભવન કર્યું હતું, તેમને ઘરનું અથવા લોકોનું પ્રયોજન ન હતું, છતાં પણ તેઓ ગોપીજન હતાં, તેમને વિપરીત બુદ્ધિ તેમ જ હુકમુદ્ધિ ન હતી, એટલે તેઓ પોત પોતાને ઘેર ગયાં. ગોપીજનો પોત પોતાને ઘેર ગયાં છતાં પણ તેમને ઘર પ્રિય ન હતું, પરંતુ ભગવાન જ તેમને પ્રિય હતા. વળી, ગોપીજનોને સંસારનો ભય ન હતો, કારણ કે તે ભગવાનને પ્રિય હતાં. ૩૯

ભગવાનનું આ ચરિત્ર મોક્ષ આપવાને માટે છે એ જણાવવાને માટે શુકદેવેલ્લ વિક્રીડિતમ્ એ શ્લોકમાં આ ઉપાખ્યાનના શ્રવણનું ફલ કહે છે.

ગોપીજનો સાથેનું ભગવાનનું આ રમણ જે કોઈ પુરુષ શ્રદ્ધા રાખીને

શ્રવણ કરશે અને વર્ણન કરશે તે ભગવાનમાં પરા ભક્તિ પ્રાપ્ત કરીને

હૃદયના રોગરૂપ કામનો જલદી નાશ કરશે અને સત્વર ધીર બનશે. ૪૦

ગોપીજનો સાથેનું ભગવાનનું આ વિશિષ્ટ પ્રકારનું રમણ જે કોઈ શ્રદ્ધા રાખીને કથા દ્વારા શ્રવણ કરશે અથવા વર્ણન કરશે. શ્રવણ પછી જ કીર્તન હોઈ શકે તેથી શ્લોકમાં અથ પદ મૂકવામાં આવેલું છે. શ્લોકમાં યઃ પદ છે તે એમ દર્શાવે છે કે ભગવદ્દીલાનું શ્રવણ કરવામાં (બ્રાહ્મણ ઇત્યાદિ) વર્ણ વગેરેનો નિયમ નથી, પરંતુ ગમે તે શ્રવણ કરે અને વર્ણન કરે (તે ભક્તિરૂપી ફલ પ્રાપ્ત કરશે જ). ભગવાનનાં માહાત્મ્યનું શ્રવણ કરવાથી (અથવા વર્ણન કરવાથી) ભગવાન તે પુરુષનામાં ખીજા શુભ ન હોય તો પણ તેને મોક્ષ આપે છે, અને ભક્તો ભગવાનને સર્વ રીતે શરણુ ભય છે એમ શાસ્ત્રમાં કહેવામાં આવેલું છે. ભગવદ્દીલાનું શ્રવણ અને વર્ણન કરનાર પુરુષ ભગવાનને વિષે પરા ભક્તિ પ્રાપ્ત કરે છે, અને પછીથી અન્તઃકરણમાં સ્થિર થએલી ભક્તિને લીધે તે હૃદયના રોગરૂપ કામનો જલદીથી જ નાશ કરે છે. જે કામ પહેલાં હૃદયને બાધ કરતો હતો અને જલદીથી બાધ કરતો હતો તેને ભગવદ્દીલાનું ફક્ત શ્રવણ કરનાર પુરુષ જલદીથી જ નાશ કરે છે. પછી પૂર્વવાસનાને લીધે ફરીથી જે કામ ઉત્પન્ન થાય તો પણ ભગવદ્દીલાનું શ્રવણ કરનાર પુરુષ તરત જ ધીર થાય છે. તેથી ભગવાનની આ લીલાનું અભિપ્રાય, રહસ્ય, સાથે શ્રવણ કરવું એમ ફલનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે, કારણ કે આ ફલપ્રકરણ છે. (શ્લોકમાં આશુ—જલદી—પદ છે તેનો સંબંધ હૃદ્રોગમ્ અને અપહિનોતિ એ બન્ને પદો સાથે કરવાનો છે.) ૪૦

અધ્યાય: ૩૧

एवं रूपप्रपञ्चस्य पञ्चधा रसवर्णनम् । निरूप्य नामलीलातो रसार्थमिदमुच्यते ॥ १ ॥
 एवमुद्धृतमक्तास्तु यद्यन्यं समुपासते । दुःखभाजो भवन्त्येव मुच्यन्ते हरिणैव तु ॥ २ ॥
 एकत्रिंशो सर्वभावाभिવृत्तानां तु पूर्ववत् । गानેન રમણં ચક્રે પ્રમાણાનન્દસિદ્ધયે ॥ ૩ ॥
 बलभद्रेण सहितो वेदरूपेण सर्वथा । तदोषं नाशयामास हरिरित्युच्यते स्फुटम् ॥ ४ ॥

(રાસલીલા થયા પછી બ્રજવાસીઓ કુતૂહલથી પણ ભગવાનથી અન્યનું ભજન કરે એ અયોગ્ય છે એવી શંકા કોઈને થાય, તો તે શંકા દૂર કરવાને માટે શ્રીમહાપ્રભુજી પ્રથમ રાસપંચાધ્યાયીનો સાર આપીને એકત્રીસમા અને બત્રીસમા અધ્યાયનું તાત્પર્ય આપે છે અને તે રીતે સૂચવે છે કે આ બે અધ્યાયના પ્રકરણનો રાસપંચાધ્યાયીના પ્રકરણ સાથે કોઈ પણ પ્રકારનો સંબંધ નથી; અર્થાત્ આ પ્રકરણ રાસપંચાધ્યાયીના પ્રકરણથી ભિન્ન છે. આ અર્થ દર્શાવવાને માટે શ્રીમહાપ્રભુજી આ અધ્યાયના આરંભમાં ચાર કારિકાઓ આપે છે.)

આ પ્રમાણે રાસપંચાધ્યાયીમાં ભગવાનના ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારે રહેલા સ્વરૂપના રસનું (છવીસમા અધ્યાયના આરંભમાં આવેલી આત્મના પ્રથમા લીલા ઇત્યાદિ કારિકાઓમાં વર્ણવેલા) પાંચ પ્રકારે વર્ણન કરીને, હવે નામલીલામાંથી, ગાનાત્મક શબ્દલીલામાંથી, જે રસ પ્રાપ્ત થાય છે તેને માટે (અન્યના ભજનની નિવૃત્તિ કરીને) આ પ્રકરણ કહેવામાં આવે છે. (જેમ ભગવાનની રૂપલીલા સ્વતંત્ર છે તેમ નામલીલા પણ સ્વતંત્ર છે એ જણાવવાને માટે આ પ્રકરણનો સ્વતંત્ર આરંભ કરવામાં આવેલો છે. ભગવાનથી અન્યના ભજનની નિવૃત્તિ કરીને ભગવાનના માહાત્મ્યનું જે જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે તે નામલીલામાં અંગ છે, એટલે તેનું વર્ણન સ્વતંત્ર રીતે કરવામાં આવેલું છે.) ૧

આ પ્રમાણે (ઇન્દ્રના ભજનની નિવૃત્તિ કરાવીને) જે ભક્તોનો ભગવાને ઉદ્ધાર કરેલો છે તે ભક્તોને ભગવાનથી અન્યનું ભજન કરે તો તે દુઃખી જ થાય છે, અને ભગવાન જ તેમને મુક્ત કરે છે. (રૂપલીલા અને નામલીલા એ બેની વચ્ચે એક ભેદ રહેલો છે. રૂપલીલાના રસનો જ્યારે અનુભવ કરવામાં આવે છે ત્યારે વૈષ્ણવ ધર્મોનો પણ ત્યાગ એ અંગ છે; પરંતુ જ્યારે નામલીલાના રસનો અનુભવ કરવામાં આવે છે ત્યારે ભગવાનથી અન્ય દેવતાના ભજનની નિવૃત્તિ અંગ છે, પણ શાસ્ત્રમાં આપેલા ભગવદ્ધર્મોનો પણ ત્યાગ કરવો એ અંગ નથી. વિધિ પણ નામલીલામાં જ ગણાય છે, અને તે વિધિ મર્યાદા અને પુષ્ટિ એ બે પ્રકારની હોવાથી મર્યાદામિશ્રિપુષ્ટિમાર્ગીય ભક્તોનું એકત્રીસમા અધ્યાયમાં વર્ણન કરવામાં આવે છે, જ્યારે શુદ્ધપુષ્ટિમાર્ગીય ભક્તોનું બત્રીસમા અધ્યાયમાં વર્ણન કરવામાં આવે છે. મર્યાદામાર્ગમાં દોષ રહેલો છે એ દર્શાવવાને માટે શંખચૂડનો પ્રસંગ એકત્રીસમા અધ્યાયમાં આપવામાં આવેલો છે. એકત્રીસમા અધ્યાયમાં નન્દને અંબિકા વગેરે અન્ય દેવોના ભજનને લીધે કલેશ થાય છે અને તેમાંથી ભગવાન જ તેમને મુક્ત કરે છે.) ૨

પહેલાંની માકક (પહેલાં જેમ ભક્તો ઇન્દ્રયાગમાંથી નિવૃત્ત થયા હતા તેની માકક) ભગવદ્ભાવથી અન્ય સર્વ ભાવમાંથી નિવૃત્ત થએલા ભક્તોને પ્રમાણનો—વેદરૂપ બલદેવજીનો—આનન્દ સિદ્ધ કરવાને માટે હરિએ, ભગવાને, વેદરૂપ બલદેવજીની સાથે, જાન કરીને રમણ કર્યું, અને (મર્યાદાના મિશ્રણથી પ્રાપ્ત થએલા શંખચૂડરૂપી) દોષનો સર્વ રીતે નાશ કર્યો એમ એકત્રીસમા અધ્યાયમાં સ્પષ્ટ કહેવામાં આવે છે. (શ્રુતિરૂપા ગોપીજનો સુખ્યત્વે પ્રમાણની દૃષ્ટિથી પુરુષોત્તમને ભજનારાં હતાં તેથી તેમને પ્રમાણરૂપ બલદેવજીની સાથે રહેલા પુરુષોત્તમના રમણના આનન્દના અનુભવનું દાન કરવું બેઈ એ, તેથી બલદેવજીની સાથે જ રહીને ભગવાને તે જ પ્રમાણે રમણ કર્યું. શબ્દબ્રહ્મ પરં બ્રહ્મ મમોમે શાશ્વતી તન્નુ એ નાક્ય ઉપરથી જણાય છે કે વેદરૂપ અને અક્ષરરૂપ એ બે ભગવાનનાં નિત્ય શરીર છે. જગદ્ગુરુ એ વાક્યમાં પણ ભગવાનના વેદરૂપ શરીરની વાત કહેવામાં આવેલી છે.) ૩-૪

શબ્દતોડપ્યાનન્દં નિરૂપયિતું પ્રથમં ગોકુલવાસિનામન્યાસક્તિં નિવારયતિ એકદેતિ વિંછાયા ।

શ્રીશુક ઉવાચ—એકદા દેવયાત્રાયાં ગોપાલા જાતકૌતુકાઃ ।

અનોભિરનદ્વુદ્યુક્તૈઃ પ્રયયુસ્તેઽમ્બિકાવનમ્ ॥ ૧ ॥

લોકન્યાયેનાપ્યન્યત્ર ગમનેડનિષ્ઠં ભવતીતિ તેષાં યાત્રાપ્રસન્નો નિરૂપ્યતે । એકદા શિવરાત્રિસ-
મયે । પ્રતિવર્ષં ન ગચ્છન્તીત્યેકદેત્યુક્તમ્ । દેવયાત્રા હિ નિત્યા । ગોપાલાશ્ચ સાધારણધર્મં એવામિયુક્તા
इति । તત્રાપિ ધર્મબુદ્ધિઃ પ્રાસન્નિકી । વસ્તુતસ્તુ જાતકૌતુકાઃ । અત એવ ન પદ્ધાં ગમનમ્, કિન્ત્વ-
નોમ્નિઃ શકટૈઃ । તત્રાપિ નાશ્વયોજનમ્, કિન્તુ અનદ્વુદ્યુક્તૈઃ પ્રકર્ષેણ યયુઃ । મહતા સમારમ્બેણ
गृहे पुरुषानभिनिवेश्य । અમ્બિકાલયં મધુરાતઃ પશ્ચિમે દેશે અર્બુદાચલનિકટે સ્થિતં તીર્થવિશેષં
ययुः ॥ ૧ ॥

તત્ર ગતાનાં પૂજાપ્રકારમાહ તત્ર સ્નાત્વેતિ ।

શબ્દથી પણ (કદાચિદથ ગોવિન્દઃ ઇત્યાદિ શ્લોકથી) આનન્દનું નિરૂપણ કરવાને માટે લગ-
વાન પ્રથમ ગોકુલમાં રહેનારાઓની અન્યાસક્તિ દૂર કરે છે. એમ એકદા ઇત્યાદિ વીસ શ્લોકમાં શુક-
દેવણ કહે છે.

શુકદેવણ કહે છે કે—

એક દિવસે દેવયાત્રાના સમયે ગોપાલો કૌતુકથી બળદોથી ગાડાં

નેડીને અંબિકાવન ગયા. ૧

લોકન્યાયથી પણ ખીજે સ્થળે જવામાં અનિષ્ટ થાય તેથી યાત્રાના પ્રસંગનું વર્ણન કરવામાં આવે છે.
એકદા એટલે એક દિવસે, શિવરાત્રીના સમયે. ગોપાલો દર વર્ષે જતા નથી તે બતાવવાને માટે એકદા
એ પ્રમાણે કહેવામાં આવ્યું છે. દેવયાત્રા, ખરેખર, નિત્ય છે (તેથી ગોપાલોને અંબિકાવન જવાની બુદ્ધિ
થઈ. જે ધર્મ કામ્ય હોય તેનો જ લાગ થઈ શકે, નિત્ય ધર્મનો નહિ.) (ગોપીજનોના પ્રકરણમાં
પણ અહીં ગોપાલોનું પણ જે વર્ણન કરવામાં આવેલું છે તેનું કારણ ધર્મથી સામ્ય છે એમ જણાવવા
શ્રીમહાપ્રભુણ આજ્ઞા કરે છે કે) ગોપાલો સાધારણ ધર્મમાં જ નેડાએલા હોય છે, તેમાં પણ તેમની
ધર્મબુદ્ધિ પ્રાસંગિક હોય છે. (મુખ્ય સ્વામિનીની માફક તેઓ અસાધારણ પ્રમેય ધર્મમાં નેડાએલા હોતા
નથી એમ તાત્પર્ય છે. વાસ્તવિક રીતે તો લગવાન વિના ખીજા દેવના સંબંધવાળા નિત્ય કર્મનો પણ શરણ-
માર્ગે જનારા મનુષ્યોએ લાગ જ કરવો નેઈએ. વૈદિક મન્ત્રોમાં વર્ણવવામાં આવેલા દેવો તો લગવાનમાં
અવયવો છે, કારણ કે ‘દેવો નારાયણના અંગમાંથી ઉત્પન્ન થયેલા છે’ એ પ્રમાણે વાક્ય છે. વેદમાં વર્ણ-
વેલું કર્મ પણ લગવાનની ક્રિયાશક્તિરૂપ જ છે. આ પ્રમાણે શ્રીમહાપ્રભુણએ નિબંધમાં આજ્ઞા કરેલી છે.
તેથી કામ્ય વૈદિક કર્મ જ વિકૃત હોવાથી લાગ કરવા યોગ્ય છે. લગવાન વિના ખીજા દેવના સંબંધવાળા
બન્ને પ્રકારના—નિત્ય અને કામ્ય—સ્માર્ત કર્મનો લાગ કરવો નેઈએ, કારણ કે ‘બધા ધર્મોનો લાગ
કરીને’ ઇત્યાદિ લગવાનની આજ્ઞા છે. શ્રાદ્ધ, તીર્થસ્નાન, દાન વગેરે નિષ્કલ લગવાન પ્રસન્ન થાય એ સંક-
લ્પથી જ કરવું નેઈએ. બધાં નિષ્કલ લગવાન પ્રસન્ન થાય એવો સંકલ્પ સંભવતો નથી એવાં શિવરાત્રી
વગેરે મતોનો શરણમાર્ગે જનારા મનુષ્યોએ લાગ જ કરવો નેઈએ એવો સિદ્ધાન્ત છે.)

વાસ્તવિક રીતે તો ગોપાલોને કૌતુક થયું, અને તે કારણથી જ તેઓ પગે ચાલીને ગયા નહિ, પણ
ગાડાં નેડીને ગયા. ગાડાંને પણ તેમણે ઘોડા નેડ્યા નહિ પણ બળદો નેડ્યા અને મોટા સમારંભથી,
ધરમાં પુરુષોને મૂકીને, મધુરાથી પશ્ચિમ દેશમાં અર્બુદાચલની પાસે આવેલા અંબિકાલય નામના તીર્થમાં
તેઓ ચાલ્યા. (મજ પણ મધુરામંડલમાં આવેલું છે.) ૧

અંબિકાલયમાં જઈને ગોપાલોએ જે પ્રકારે પૂજા કરી તે પ્રકારનું વર્ણન તત્ર જ્ઞાત્વા એ શ્લોકમાં
શુકદેવણ કરે છે.

તત્ર સ્નાત્વા સરસ્વત્યાં દેવં પશુપતિં પ્રમુમ્ ।

આનર્ચુરર્હૈર્ભક્ત્યા દેવીં ચ નૃપતેઽમ્બિકામ્ ॥ ૨ ॥

સરસ્વતી તત્ર પ્રાદુર્ભૂતા અતઃ સ્નાવા પશુપાશ્વવિમોક્ષણાર્થમ્ । સ્વયં પશુપાલકા इति पशूनाम-
धिपतिं पशुपालने फलदातारं प्रभुं सर्वदानसमर्थमर्हणैः पूजाद्रव्यैरानर्चुः । न तु पामरवद् गमन-
मात्रम् । देवीं च अम्बिकां पार्वतीमानर्चुः । चकारात्तदावरणदेवताः । नृपते इतिसम्बोधनं यात्रायां
तथाकरणे परिज्ञानाद्विश्वासार्थम् ॥ २ ॥

પૂજામુક્ત્વા દાનાન્યપ્યાહ ગાવ્ इति ।

गावो हिरण्यं वासांसि मधुमध्वन्नमाहताः ।

ब्राह्मणेभ्यो ददुः सर्वे देवो नः प्रीयतामिति ॥ ૩ ॥

સર્વકામ્યાન્યેતાનિ દાનાનિ । હિરણ્યં સુવર્ણમ્ । વાસાંસિ નાનાવિધાનિ । મધુ ચ મધ્વન્નં
ચ । મામ્યારણ્યયોઃ સિદ્ધ્યર્થં મધુમધ્વન્નયોર્વાનમ્ । ગોમિઃ રુદ્રઃ પ્રીતો ભવતિ । હિરણ્યેનામ્નિઃ ।
સોઽપિ રુદ્ર એવ । વાસાંસિ સર્વદૈવત્યાનિ સોમદૈવત્યાનિ ચ । ઉમયા સહિતઃ સોઽપિ તેન પ્રીતો ભવતિ ।
એવં પત્ર દાનાનિ આહતા એવ ચક્રુઃ । પાત્રસમ્પત્તિમાદ્ બ્રાહ્મણેભ્ય इति । સર્વે इति सङ्गदोषोऽपि
व्यावर्तितः । कामनां च व्यावर्तयति देवो नः प्रीयतामिति । देवो महादेवः । अथ वा । य एव
देव इति साधारणं वचनम् । नोऽस्माकं प्रीतो भवत्विति, न त्वन्या काचित् कामना ॥ ૩ ॥

હે રાજન્ ! ગોપાલોએ ત્યાં સરસ્વતીમાં સ્નાન કરીને પ્રભુ પશુપતિ-

દેવની અને અંબિકાની પૂજા કરવાનાં દ્રવ્યોથી પૂજા કરી. ૨

ત્યાં સરસ્વતી પ્રકટ છે, એટલે પશુના પાશમાંથી મુક્ત થવાને માટે તેમાં સ્નાન કરીને (પૂજન કર્યું.) ગોપાલો પોતે પશુના પાળનારા છે; એટલે પશુના અધિપતિ, પશુનું પાલન કરવા માટે કૃણ આપનાર, પ્રભુ એટલે સર્વ વસ્તુનું દાન કરવાને માટે સમર્થ; એવા પ્રકારના દેવની પૂજા કરવાનાં સાધ-
નોથી ગોપાલોએ પૂજા કરી, કાંઈ પામર પુરુષની માફક ત્યાં જઈને ઘેરી રહ્યા નહિ. અંબિકા દેવીની,
પાર્વતીની, તેમણે પૂજા કરી. શ્લોકમાં જે ચ છે તે એમ દર્શાવે છે કે પાર્વતીની આબ્જાબાબુના દેવતા-
ઓની પણ ગોપાલોએ પૂજા કરી. યાત્રામાં તે પ્રમાણે કરવામાં આવે છે એવું જ્ઞાન રાજને હોવાથી આ
બાબતમાં વિશ્વાસ રાખવો એમ જણાવવાને માટે નૃપતે એ પ્રમાણે સંબોધન મૂકવામાં આવ્યું છે. ૨
શુકદેવેણ પૂજનું વર્ણન કરીને દાનોનું પણ વર્ણન ગાવઃ એ શ્લોકમાં કરે છે.

‘દેવ અમારા ઉપર પ્રસન્ન થાવ’ એ ભાવનાથી સર્વેએ પ્રાણણોને

ગાયો, સુવર્ણું, વસ્ત્રો, મધ અને મધુર અન્ન આદરસહિત આપ્યાં. ૩

આ દાનોની ઇચ્છા સર્વને હોય છે. હિરણ્ય એટલે સુવર્ણું; અનેક પ્રકારનાં વસ્ત્રો; મધ અને મધુર
અન્ન. ગામડામાં અને અરણ્યમાં બનતી વસ્તુઓ પ્રાણણોને આપવી જોઈએ એ હેતુથી મધ અને મધુર
અન્નનું દાન કર્યું. ગાયોથી રુદ્ર પ્રસન્ન થાય છે; હિરણ્યથી અગ્નિ પ્રસન્ન થાય છે. અગ્નિ પણ રુદ્ર જ છે,
(કારણ કે તૈત્તિરીય સંહિતાના પ્રથમ અષ્ટકમાં એમ કહેવામાં આવ્યું છે કે અગ્નિ રચ્યા એટલે તે રુદ્ર
કહેવાયા.) વસ્ત્રો સર્વ દેવોને માટે છે અથવા તો અન્નને માટે છે. વસ્ત્રથી પાર્વતી અને શિવ પણ પ્રસન્ન
થાય છે. આ પ્રમાણે આ પાંચ દાનો તેમણે આદરસહિત જ કર્યાં. જેમને દાન કરવામાં આવ્યું તે પાત્રની
યોગ્યતા દર્શાવતાં શુકદેવેણ કહે છે કે બ્રાહ્મણેભ્યઃ. સંગદોષ પણ દૂર કરવામાં આવ્યો છે એ જણાવવાને
માટે સર્વે એ પદ મૂકવામાં આવેલું છે. દાન કરવામાં તે બધાંને કામના ન હતી એ જણાવવાને માટે
શુકદેવેણ કહે છે કે દેવો નઃ પ્રીયતામ્. દેવ એટલે મહાદેવ; અથવા ગમે તે દેવ એ પ્રમાણે સામાન્ય
વચન છે. નઃ એટલે અમારા ઉપર. અમારા ઉપર દેવ પ્રસન્ન થાવ એ જ ભાવના હતી, બીજી કોઈ પણ
ભાવના નહિ. ૩

एवं यात्रायां कृत्यमुक्त्वा नियमेन तीर्थस्थितिमाह ऊषुरिति ।

ऊषुः सरस्वतीतीरे जलं प्राश्य धृतव्रताः ।

रजनीं तां महाभागा नन्दसुनन्दकादयः ॥ ४ ॥

सरस्वतीतीर एव अन्तःशुद्धयर्थं जलमेव प्राश्य तां रजनीमूषुः । न तु रजन्यां किञ्चित् कृतमिति । एतावान् धर्मः सिद्धः । अग्रिमानीष्टं निवर्तय्यत इति महाभागा इत्यनेन द्योतितं, श्रोतुः सन्देहाभावाय । नन्दः सुनन्दकश्च प्रधानभूतौ येषाम् । नन्द इति प्रधाननाम्ना वा सर्वे व्यपदिष्टाः । सुनन्दक आदिर्येषामिति सर्वेषामेव नन्दतुल्यता । भगवत्सम्बन्धादत्यानन्दयुक्तः सुनन्दको भवति । उपनन्दोऽन्यो वा । नन्द एव वा धर्मप्राधान्येन गृहीतः ॥ ४ ॥

एवं सर्वतो धर्मसम्पत्तियुक्तानां भगवद्भावे तिरोभूते निरोधस्य वक्तव्यात् शकटाक्षेपवत् सर्पेण नन्दप्रासमपि भगवान् कारितवानित्याह कश्चिदिति ।

कश्चिन्महानहिस्तस्मिन् विपिनेऽतिबुभुक्षितः ।

यद्दृच्छयागतो नन्दं शयानमुरगोऽग्रसीत् ॥ ५ ॥

महानहिरजंगरः । स हि क्षुधित एव तिष्ठति । कदाचिदेवान् प्राप्नोति । तत्र दैवगत्या तस्मिन् विपिने आहाराभावाद् अतिबुभुक्षितो जातः । यद्दृच्छयाकस्मिकविधिना तेन नन्दः प्राप्तः । यद्-

શુકદેવજી આ પ્રમાણે યાત્રામાં જે કાર્ય કરવાનું તેનું વર્ણન કરીને તીર્થમાં જે વ્રતનું પાલન કરીને પાસ કર્યો તેનું વર્ણન ऊषुः એ પ્રલોકમાં કરે છે.

મહાભાગ્યવાન નન્દ, સુનન્દક વગેરે વ્રત ધારણ કરીને, જલ પીને, તે રાત્રી સરસ્વતીને તીરે રહ્યા. ૪

सरस्वती नदीना तीर उपर ज अन्तःकरण्णी शुद्धिने माटे जलनुं ज पान करीने ते रात्रीએ તેમણે વાસ કર્યો. અર્થાત્ રાત્રીએ તેમણે કાંઈ પણ ખીજું કર્યું નહિ. આટલો—ઉપવાસ સુધીનો સર્વ—ધર્મ સિદ્ધ થયો. આગળ ઉપરનું અનિષ્ટ ભગવાન દૂર કરશે એમ મહાભાગાઃ પદથી સૂચિત થાય છે; અને આ પ્રમાણે કહેવાનું પ્રયોજન એ કે શ્રોતા પરીક્ષિતને આ ખાખતમાં સંદેહ ન થાય. નન્દ અને સુનન્દક જેમાં અગ્રણી છે એવા ગોપો. અથવા તો નન્દ એ મુખ્ય નામથી સર્વનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. સુનન્દક છે મુખ્ય જેમાં એવા ગોપો; આ પ્રમાણે બધા ય ગોપો નન્દના જેવા છે. (આ અર્થ કરતી વખતે નન્દાશ્ચ તે સુનન્દકાદયશ્ચ એ પ્રમાણે વિગ્રહ કરવો.) ભગવાનના સંબંધથી અતિ આનન્દવાળો ગોપ સુનન્દક કહેવાય છે. ઉપનન્દ ખીજો છે, અથવા તો ધર્મપ્રાધાન્યથી નન્દનું જ વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. (આ પ્રમાણે અર્થ કરવામાં આવે ત્યારે નન્દશ્ચાસૌ સુનન્દકશ્ચ, તદાદયઃ એ પ્રમાણે વિગ્રહ કરવો.) ૪

આ પ્રમાણે સર્વ રીતે ધર્મસંપત્તિવાળા યુરુપોનો ભગવદ્ભાવ જ્યારે તિરોહિત થઈ ગયો ત્યારે તેમનો નિરોધ કરવો ભોઈએ તેટલા માટે ભગવાને, જે પ્રમાણે શકટલંજન લીલા કરી તે પ્રમાણે, અજગર પાસે નન્દને ગળાવી દીધા એમ શુકદેવજી કશ્ચિત્ એ પ્રલોકમાં કહે છે.

ખડુ ભૂખ્યો કોઈ એક મોટો અજગર દૈવગતિથી તે વનમાં આવી ચઢ્યો અને સુતેલા નન્દને ગળી ગયો. ૫

મોટો સર્પ એટલે અજગર. તે ભૂખ્યો જ રહે છે. કોઈક વખત જ તેને અન્ન મળે છે. દૈવગતિથી તે જંગલમાં આહાર ન મળવાથી તે અજગર ઘણો ભૂખ્યો થઈ ગયો. અકસ્માત્ રીતે તેને નન્દ મળી

च्छयैव नन्दसमीपमागतः । नन्दोऽपि दैवगत्या निद्रागो जातः । वस्तुतस्तु जामता स्थातव्यम् ।
अतः शयानं नन्दं सुख्यमेव । उरगः आगमने ज्ञातुमशक्यः । अग्रसीत् जयास ॥ ५ ॥

ततो यजातं तदाह स चुक्रोशेति ।

स चुक्रोशाहिना ग्रस्तः कृष्ण कृष्ण महानयम् ।

सर्पो मां ग्रसते तात प्रपन्नं परिमोचय ॥ ६ ॥

कण्ठादधोभागोऽहिना ग्रस्तः । पूर्वं केवलं चुक्रोश । पश्चान्माहात्म्यं स्मृत्वा 'कृष्ण कृष्णे'-
त्यादरेण भयाद्वा सम्बोधनं कृत्वा, स्वानिष्टं निवेदयति महानयं सर्पो मां ग्रसते इति । तातेतिसम्बो-
धनं स्नेहाद्वैकव्यात् । परिमोचने हेतुं वदन्नेव प्रार्थयते प्रपन्नं परिमोचयेति ॥ ६ ॥

ततो भगवन्मोचनात् पूर्वमेव अन्ये गोपालाः प्रतिक्रियार्थमुद्यता जाता इत्याह तस्य चेति ।

तस्य चाक्रन्दितं श्रुत्वा गोपालाः सहस्रोत्थिताः ।

ग्रस्तं च दृष्ट्वा विभ्रान्ताः सर्पं विव्यधुरुल्मुकैः ॥ ७ ॥

नन्दस्य विज्ञतां बोधयितुमन्येषामविज्ञतां च प्रार्थनाप्रतिक्रिययोर्निरूपणम् । तस्य नन्दस्य
आक्रन्दितं श्रुत्वा । सहस्रैव विचारमकृत्वैव भगवन्तमपृष्ट्वैव स्वयमेवोत्थिताः । नन्दं च ग्रस्तं
दृष्ट्वा विशेषेण भ्रान्ताः सन्तः शीतार्थं ज्वालितैरुल्मुकैः सर्पं विव्यधुः । अनेनोपायेन नन्दोऽपि
म्रियेत, तथाप्यज्ञानाद्भगवति विद्यमाने यात्रावदिदमपि कृतवन्तः ॥ ७ ॥

गया. अक्षरभातथी न ते अजगर नन्दी पासो आब्यो. नन्द पशु दैवगतिथी उधता हुता. वास्तविक रीते
तो तीर्थमां सत्रीये जगता रडेकुं जेधये. तेथी सूतेला नन्दने, अुपथ गोपने न, ते उरग—आवे ते
वभते अजर न पडे जेयो अजगर—गणी जयो. ५

पछीथी ने थयुं तेनुं वरुण शुक्रदेवले स चुक्रोश जे रलोडमां करे छे.

अजगरथी गणाजेला नन्दे पूम पाडीः हे कृष्णु । हे कृष्णु । आ

भोटो सर्प भने गणी जय छे. हे तात । हुं तभारे शरणे आवेलो हुं ते

भने छोडावो. ६

अजगरे गणानी नीयेथी नन्दने पकड्या हुता. पडेलां नन्दे इकत आकन्द कथो. पछीथी लगवानना
माहात्म्यनुं स्मरणे थतां 'कृष्ण, कृष्ण' जे प्रभाषे आदरथी अथवा लथथी लगवानने संजोधीने नन्दे
पोतानुं दुःख वरुण्युं के आ भोटो सर्प भने गणी जय छे. तात जेभ ने संजोधन करवाभां आवेलुं छे
ते स्नेहथी निकलवताने लीधे छे. पोताने मुकत करवानुं अरुण कडेलां नन्द प्रार्थना करे छे के प्रपन्नं परि-
मोचय, शरणे आवेलाने मुकत करो. ६

पछी लगवान् नन्दने छोडावे ते पडेलां न पील गोपालो नन्दने छोडाववानो उपाय करवा भंडी
पज्या जेभ शुक्रदेवले तस्य च जे रलोडमां वरुण करे छे.

नन्दनुं आकन्द श्रवणु करीने गोपालो जेकदम उठ्या, नन्दने गणा-

जेला जेधने गलराया जने पणता लाकडाथी सर्पने मारवा लाग्या. ७

नन्द लगवाननुं माहात्म्य जले छे जने पील गोपालो ते जलुता नथी जे अताववाने भाटे छु
रलोडमां नन्दनी प्रार्थनानुं वरुण करवाभां आनुं जने आ सातभा रलोडमां पील गोपालो जे नन्दने
छोडाववाना ने उपायो कथां तेनुं वरुण करवाभां आनुं छे. तेनुं—नन्दनुं—आकन्द सांलणीने जेकदम न,
विचार कथां विना न, लगवानने पूछ्या विना न, पोते न उठ्या. नन्दने गणाजेला जेधने तेओ अहु
गलराया, जने ठंडी दूर करवाने भाटे सणगावेलां लाकडांथी सर्पने तेमले मार्यो. आ उपायथी नन्द पशु
मरी जय, छतां पशु अज्ञानथी लगवान् हाज्वर हुता छतां जेभ गोपालो जे यात्रा करी तेभ, आ पशु कथुं. ७

તથાપ્યનુપાયત્વાન્ન ફલિતમિત્યાહ અલાતૈરિતિ ।

અલાતૈર્દેહ્યમાનોઽપિ નામુચ્ચત્તમુરજ્જમઃ ।

તમસ્પૃશત્ પદાભ્યેભ્ય ભગવાન્ સાત્વતાં પતિઃ ॥ ૮ ॥

સ હિ ભક્ષયિતુમેવ જ્ઞાનાતિ, ન ત્વક્કુમ્, અતો નામુચ્ચત્ । તતો યદુચિતં તમુપાયં ભગવાન્ કૃતવાનિત્યાહ તમસ્પૃશવિતિ । સ્વયમભ્યેભ્ય પદા તમસ્પૃશત્ । તસ્ય હિ કર્મક્ષયઃ કર્તવ્યઃ । સ જ્ઞાનેન ભક્ત્યા વા । જ્ઞાને ત્વધિકારિશરીરમપેક્ષ્યતે । ભક્તિરપ્યત્ર પ્રમેયલભ્યૈવ । અતસ્તસ્ય ભક્તિ-સિદ્ધ્યર્થં ભગવદીયશરીરપ્રાપ્ત્યર્થં પદા અસ્પૃશત્ । સ્વયમાગણેતિ તસ્યાપિ સાધનાપેક્ષાભાવાય । તસ્ય તથાકરણસામર્થ્યાવશ્યકત્વાય સાત્વતાં પતિરિતિ । વૈષ્ણવાનામયં પતિઃ । અતો વૈષ્ણવહિતાર્થં તથા કૃતવાન્ ॥ ૮ ॥

તતો યજ્ઞાતં તદાહ સ વા ઇતિ ।

સ વૈ ભગવતઃ શ્રીમત્પાદસ્પર્શહતાશુભઃ ।

ભેજે સર્પવપુર્હિત્વા રૂપં વિદ્યાધરાચિન્તમ્ ॥ ૯ ॥

(ગોપાલો ખળતા લાકડાથી અજગરને મારવા લાગ્યા) છતાં પણ તે બરાબર ઉપાય ન હોવાથી કાંઈ સિદ્ધ થયું નહિ એમ અલાતૈઃ એ પ્રલોકમાં શુકદેવેલ કહે છે.

ખળતા લાકડાથી ખળતો હતો છતાં પણ તે અજગરે નન્દને છોડ્યા નહિ. સાત્વતોના પતિ ભગવાને આવીને પોતાના ચરણથી તે અજગરનો સ્પર્શ કર્યો. ૮

અજગર, ખરેખર, લગ્નણ કરવાનું જ બાણ છે, છોડવાનું નહિ, તેથી તેણે નન્દને છોડ્યા નહિ. તેથી જે ઉચિત હતો તે ઉપાય ભગવાને કર્યો એમ જણાવતાં શુકદેવેલ કહે છે કે તમસ્પૃશત્. ભગવાને પોતે આવીને પોતાના ચરણથી તેનો સ્પર્શ કર્યો. તે અજગરના કર્મનો નાશ કરવાનો છે, અને તે જ્ઞાનથી અથવા ભક્તિથી થઈ શકે છે. જ્ઞાનમાં તો અધિકારવાળા શરીરની જરૂર હોય છે. ભક્તિ પણ અહીં પ્રમેયભલથી જ મળી શકે એમ છે. (તેથી જ ભગવાને અજગરનો ચરણથી સ્પર્શ કર્યો; આમ ન હોત તો ભગવાન અજગરને શ્રવણ વગેરે આપત એમ લાવ છે.) તેથી તે અજગરની ભક્તિ સિદ્ધ કરવાને માટે ભગવદીય શરીર પ્રાપ્ત કરવાને માટે ભગવાને અજગરનો ચરણથી સ્પર્શ કર્યો. ભગવાન્ પોતે ત્યાં આવ્યા એમ કહેવાથી સિદ્ધ થાય છે કે અજગરને પણ સાધનની જરૂર ન હતી. (પ્રમેયને પણ પ્રપત્તિ વગેરે સાધનની અપેક્ષા હોતી નથી એમ કહેવામાં આવ્યું.) (ભગવાનના ચરણમાં ભગવદીય શરીર પ્રાપ્ત કરાવીને ભક્તિ સિદ્ધ કરવાનું સામર્થ્ય રહેલું છે એનું કારણ દર્શાવતાં શ્રીમહાપ્રભુલ આજ્ઞા કરે છે કે) ભગવાનના ચરણમાં આ પ્રકારે કરવાનું સામર્થ્ય આવશ્યક છે એ દર્શાવવાને માટે શુકદેવેલ કહે છે કે સાત્વતાં પતિ. ભગવાન્ વૈષ્ણવોના પતિ છે, તેથી વૈષ્ણવના હિતને માટે તેમણે અજગરનો ચરણથી સ્પર્શ કર્યો. (ભગવાન્ વૈષ્ણવોના પતિ છે એટલે ઉત્તમ દેહ કરવાને માટે ભગવાનના ચરણમાં ઉત્તમ દેહ કરવાનું સામર્થ્ય આવશ્યક છે એમ તાત્પર્ય છે.) ૮

પછીથી જે થયું તેનું વર્ણન શુકદેવેલ સ વૈ એ પ્રલોકમાં કરે છે.

ભગવાનના શ્રીવાળા ચરણના સ્પર્શથી તે અજગરનાં સર્વ અશુભોનો નાશ થયો, અને સર્પશરીરનો યાગ કરીને તેણે વિદ્યાધરોથી પૂજાએલ સ્વરૂપ ધારણ કર્યું. ૯

વૈ નિશ્ચયેન સં સર્પવપુર્હિત્વા વિદ્યાધરૂપં મેજે । પરં પૂર્વસ્માદ્વિશિષ્ટમ્, ભગવદીયત્વાત્ । તદાહ વિદ્યાધરૈરર્ચિતમિતિ । વિદ્યાધરાણાં દેવરૂપો જાતઃ । સર્વાપકૃષ્ટા સર્પયોનિઃ । સર્વોત્તમા ભગવદીયા । એવં ચરણપ્રભાવઃ । તસ્ય સર્વાધમસ્ય સર્વોત્તમત્વપ્રાપ્તે પ્રમેયબલમેવ હૈતુરિત્યાહ ભગવત્ इति । દેહમાત્રે ઉપપત્તિરુક્તા । તસ્ય લોકે સર્વોત્તમત્વાય ચરણં વિશિનષ્ટિ શ્રીમત્પાદેતિ । તસ્ય સ્પર્શેન હૃતમશુભં યસ્ય । સર્વવપુઃપરિત્યાગે પાપનાશો હૈતુઃ । ગુણાધાનેઽપિ તત્સ્પર્શ એવ હૈતુઃ । યથાયોગ્યં પદાર્થાભિનિવેશઃ કર્તવ્યઃ । ચરણરજ એવ સામગ્રીસમ્પાદકમ્ ॥ ૯ ॥

એવમુપકારમયુક્તે કૃતવાનિતિશક્ત્યાં વારયિતું તસ્ય ભગવત્કૃતોપકારજ્ઞાનમપ્યસ્તીતિ જ્ઞાપયિતું ભગવાંસ્તં પૃચ્છતીત્યાહ તમપૃચ્છદિતિ ।

તમપૃચ્છદ્ હૃષીકેશઃ પ્રણતં સમવસ્થિતમ્ ।

દીપ્યમાનેન વપુષા પુરુષં હેમમાલિનમ્ ॥ ૧૦ ॥

યદપિ સ્વયં તસ્યાન્તઃકરણં સર્વમેવ જાનાતિ । યતો હૃષીકેશઃ । તથાપિ તત્ર શાસ્ત્રીયં સામર્થ્યં સ્થાપયિતું પરિભાષણપૂર્વકં તસ્યાન્તઃકરણં બોધયતીત્યાહ હૃષીકેશ इति । તથાકરણે હૈતુઃ પ્રણતમિતિ । તર્હિ પૂર્વ કથમન્યથા કૃતવાનિત્યાશક્ત્યાહ સમવસ્થિતમિતિ । પૂર્વ તુ ન સમ્યગવસ્થિતઃ, ઇદાનીં તુ નત્રમાભવેન સ્થિત इति । આન્તરમપ્યસ્ય સ્વરૂપં સમીચીનમિતિ જ્ઞાપયિતું બહિઃકાન્તિ વર્ણયતિ

વૈ એટલે નિશ્ચયથી, નક્કી, તે અજગરે સર્પનું શરીર છોડીને વિદ્યાધરનું રૂપ ધારણ કર્યું. પણ આ રૂપ પહેલાંના કરતાં વધારે સાડું હતું, કારણ કે તે ભગવદીય હતું. આ વાત જણાવતાં શુકદેવણ કહે છે કે વિદ્યાધરૈરર્ચિતમ્. આ અજગર વિદ્યાધરોના દેવરૂપ થયો. સર્પયોનિ સર્વથી હલકી યોનિ છે, અને ભગવદીય રૂપ સર્વથી ઉત્તમ છે. આ પ્રકારનો ભગવાનના ચરણનો પ્રભાવ છે. સર્વથી અધમ એવા અજગરને સર્વોત્તમ ધનાવવામાં પ્રમેયબળ જ કારણ છે એમ દર્શાવતાં શુકદેવણ કહે છે કે ભગવતઃ દેહમાત્રમાં, અધાય પ્રકારના દેહોમાં, આ જ યુક્તિ હોય છે. લોકમાં તે સર્પ સર્વોત્તમ અને તેટલા માટે શુકદેવણ ભગવાનના ચરણનું વિશેષણ આપતાં કહે છે કે શ્રીમત્પાદ. ભગવાનના શ્રીધાણા ચરણના સ્પર્શથી જેનાં અર્ધાં અશુભો, પાપો, નાશ પામ્યાં. સર્પના શરીરનો ત્યાગ કરવામાં પાપનો નાશ કારણ છે. સર્પને વિદ્યાધરનું જે શ્રેષ્ઠ રૂપ પ્રાપ્ત થયું તેમાં પણ ભગવાનના ચરણનો સ્પર્શ જ કારણ છે. પદાર્થનો અભિનિવેશ યથારોગ્ય કરવો જોઈએ. ભગવાનના ચરણની રજ જ સામગ્રી સિદ્ધ કરે છે. ૯

આ પ્રમાણે ભગવાને અયોગ્ય પ્રાણી ઉપર ઉપકાર કર્યો એવી શંકા કોઈને ન થાય એટલા માટે શુકદેવણ તમપૃચ્છત્ એ પ્રલોકમાં કહે છે કે ભગવાને કરેલા ઉપકારનું જ્ઞાન પણ તે પુરુષને છે એ જણાવવાને માટે ભગવાન્ પૂછે છે.

તેજસ્વી શરીરવાળા, સુવર્ણની માળાવાળા, પ્રણામ કરતા, પાસે ઉભેલા તે પુરુષને ભગવાને પૂછ્યું. ૧૦

જે કે ભગવાન્ પોતે તે પુરુષનું સર્વ જ અન્તઃકરણ જાણે છે, કારણ કે ભગવાન્ હૃષીકેશ છે, છતાં પણ વચનદ્વારે તે પુરુષમાં શાસ્ત્રીય સામર્થ્ય સ્થાપવાને માટે પરિભાષણ કરીને તે પુરુષનું અન્તઃકરણ ભગવાન્ જણાવે છે એમ દર્શાવતાં શુકદેવણ કહે છે કે હૃષીકેશઃ. ભગવાને આ પ્રમાણે તે પુરુષને પૂછ્યું તેનું કારણ એ કે તે પુરુષ પ્રણત હતો, પ્રણામ કરતો હતો. તો પછી પહેલાં ભગવાને ખીજે પ્રકારે કેમ કર્યું, (પહેલાં ભગવાને તે સર્પને જ્ઞાન આપ્યા વિના સર્પદેહનો ત્યાગ કરાવવારૂપી મરણ જ કેમ આપ્યું), આ પ્રમાણે શંકા થતાં શુકદેવણ કહે છે કે સમવસ્થિતમ્. પહેલાં આ સર્પ ભગવાનની સામે અરોમર, નમ્રભાવે, ઉભો ન હતો, પરંતુ હમણાં તો તે નમ્રતાથી ભગવાનની સામે ઉભો છે.

દીપ્યમાનેન વપુષેતિ । યથા ભગવદીયસ્ય તેજોવચ્છરીરં ભવતિ તથા દીપ્યમાનેન વપુષા ઉપલક્ષિતઃ । ઉત્કૃષ્ટયોનાવપિ ભગવદીયત્વેઽપિ તરતમભાવોઽસ્તીતિ કદાચિત્તિર્યંગાદિરૂપં શ્વીરૂપં વા પ્રાપ્તયાવિતિશક્ત્વા વારયિતુમાહ પુરુષમિતિ । તત્રાપિ સર્વગુણપૂર્ણતાં જ્ઞાપયિતુમાહ હેમમાલિનમિતિ । મહાનેવાલકૃતો ભવતીતિ ॥ ૧૦ ॥

પ્રશ્નમાહ કો ભવાનિતિ ।

કો ભવાન્ પરયા લક્ષ્મ્યા રોચતેઽદ્ભુતદર્શનઃ ।

કથં જુગુપ્સિતાં યોનિં વને વા પ્રાપિતોઽવશઃ ॥ ૧૧ ॥

ક ઇતિ જાતિનામ્નોઃ પ્રશ્નઃ । સ્વભાવતોઽપ્યમહતઃ સહસૈવ સાધનેન ન મહત્ત્વમાપદ્યત ઇતિ ભગવાનપિ તં વર્ણયતિ પરયા લક્ષ્મ્યા રોચતે ભવાનિતિ । કિન્ન, દેવાદયઃ સર્વં એવ સમાગતાઃ, બહુધા દૃષ્ટાઃ, પરં ભવાન્નદુતદર્શનઃ । અદ્ભુતં દર્શનં યસ્યેતિ । નૈવંવિધઃ કશ્ચિત્તેજસી દૃષ્ટપૂર્વં ઇત્યર્થઃ । ઇદં પૂર્વપુણ્યનિચયવ્યતિરેકેણ ન ભવતિ, તસિન્ન જુગુપ્સિતા યોનિરિતિ । અવશ્યં કેનચિત્ પ્રાપિત ઇતિ શાપ એવ કિન્નિત્કારણં ભવિષ્યતીતિ તથોચ્યતે । તત્રાપિ વનં કેન વા પ્રાપિત ઇતિ ॥ ૧૧ ॥

અયં પૂર્વમપિ સર્પ એવ સ્થિતઃ । ભગવત્કૃપયા વિદ્યાધરત્વં પ્રાપ્ત ઇતિ । પુનઃ સર્પ એવાયં જાતઃ । અતઃ સર્પ ઉવાચેતિ । સ્વસ્ય પૂર્વવૃત્તાન્તમાહ અહમિતિ શ્લોકદ્વયેન ।

આ પુરુષનું અંદરનું સ્વરૂપ પણ સાફ છે એ જણાવવાને માટે દીપ્યમાનેન વપુષા એ શબ્દોમાં શુકદેવજી તેની બહારની શીલાનું વર્ણન કરે છે. જેવી રીતે ભગવદીયનું શરીર તેજની માફક પ્રકાશક હોય છે તેવી રીતે આ પુરુષ તેજસ્વી શરીરવાળો હતો. ઉત્તમ યોનિમાં પણ ભગવદીયત્વ હોય તો પણ તેમાં ન્યૂનાધિક પ્રમાણ હોય છે, તેથી કદાચિત્ આ સર્પ પક્ષી વગેરેનું રૂપ અથવા સ્ત્રીનું રૂપ ધારણ કરે; આ પ્રકારની શંકા દૂર કરવાને માટે શુકદેવજી કહે છે કે પુરુષમ્. તેમાં પણ આ પુરુષ સર્વગુણથી પૂર્ણ છે એમ જણાવવા માટે શુકદેવજી કહે છે કે હેમમાલિનમ્; અર્થાત્ મહાન્ પુરુષ જ અલંકૃત થએલો હોય છે. ૧૦ ભગવાન્ તે પુરુષને પ્રશ્ન પૂછે છે કે કો ભવાન્.

તું કોણુ છે? ઉત્તમ કાન્તિથી તું શોભે છે; તારું દર્શન અદ્ભુત છે.

કોને લીધે પરવશ થઈને આ નિન્દિત યોનિ પ્રાપ્ત થઈ, અને વનમાં તને કોણુ લાવ્યું? ૧૧.

કઃ એટલે કોણુ? અર્થાત્ તેની જાતિ અને નામ વિષે પ્રશ્ન કરવામાં આવ્યો. જે સ્વભાવથી જ મહાન્ નથી તેને એકદમ જ સાધન કરવાથી મહત્ત્વ, શ્રેષ્ઠત્વ, પ્રાપ્ત થતું નથી; તેથી ભગવાન્ પણ તે પુરુષનું વર્ણન કરતાં કહે છે કે પરયા લક્ષ્મ્યા રોચતે મનાન્, તું ઉત્તમ કાન્તિથી શોભે છે. વળી, દેવો વગેરે બધા ય આવેલા છે, તેમનાં દર્શન પણ ઘણી વાર થએલાં છે, પણ તારું દર્શન તો અદ્ભુત છે. અદ્ભુત છે દર્શન જેનું તે અદ્ભુતદર્શનઃ કહેવાય છે. અર્થાત્ તારા જેવો બીજો કોઈ તેજસ્વી પુરુષ અત્યાર સુધીમાં જોવામાં આવ્યો નથી. આતું અદ્ભુત દર્શન પૂર્વ પુણ્યના સમૂહ વિના હોઈ શકે નહિ! અને જો પૂર્વ પુણ્યનો સમૂહ હોય તો પછી આવી નિન્દિત યોનિ કેવી રીતે પ્રાપ્ત થઈ? અવશ્ય, કોઈએ આ યોનિ તને પ્રાપ્ત કરાવી હશે, એટલે શાપ જ તેનું કારણ હશે, તેથી ભગવાન્ તે પ્રમાણે—પ્રાપિતઃ, કોણુ પ્રાપ્ત કરાવી, એ પ્રમાણે—કહે છે. તેમાં પણ વનમાં તને કોણુ લાવ્યું? ૧૧

આ પુરુષ પહેલાં પણ સર્પ જ હતો; ભગવત્કૃપાથી તેણે વિદ્યાધરનું સ્વરૂપ પ્રાપ્ત કર્યું; અને શ્રીથી પાછો તે સર્પ જ થઈ ગયો. તેથી સર્પ ઉવાચ એ પ્રમાણે શુકદેવજી કહે છે. આ સર્પ અહમ્ ઇત્યાદિ એ શ્લોકોમાં પોતાનું પૂર્વ વૃત્તાન્ત મ્હે છે.

સર્પ ઉવાચ—અહં વિદ્યાધરઃ કશ્ચિત્ સુદર્શન ઇતિ શ્રુતઃ ।

શ્રિયા સ્વરૂપસમ્પરયા વિમાનેનાચરન્ દિશઃ ॥ ૧૨ ॥

ઋષીન્ વિરૂપાનાઙ્ગિરસઃ પ્રાહસં રૂપદર્પિતઃ ।

તૈરિમાં પ્રાપિતો યોર્નિં પ્રલબ્ધૈઃ સ્વેન પાપ્મના ॥ ૧૩ ॥

વિદ્યાધરા દેવવિશેષાઃ । કશ્ચિદિત્યપ્રસિદ્ધઃ । સુદર્શન ઇતિ વિશ્રુતઃ પ્રસિદ્ધઃ । અનેનૈવ વૈષ્ણવનામ્ના અપ્રે ભગવત્કૃપા જાતેતિ જ્ઞાપયિતું વિશ્રુતત્વકથનમ્ । તસ્ય દેહકાન્તિઃ ધનમદ્ભુતસામર્થ્યં ચેતિ પૂર્વમપિ ગુણત્રયં સ્થિતમિત્યાહ શ્રિયા સ્વરૂપસમ્પત્યા વિમાનેનેતિ । દિશઃ દશ આ સમન્તા-
ચ્ચરન્ । સર્વત્રાપ્યપ્રતિહતગતિઃ । એવં સ્વરૂપમુક્ત્વા અપરાધફલે નિરૂપયતિ ઋષીનેતિ । ઙ્ગિરસ-
ગોત્રે ઉત્પન્ના ઋષયઃ અષ્ટાવક્રવદ્ વિરૂપાઃ સ્વિતાઃ । સ્વયં તુ રૂપેણ દર્પિતઃ પ્રાહસમ્ । યથા બાલઃ
પ્રાકૃતો હસતિ । પશ્ચાન્ તત્ક્રહાપેન ઇમાં સર્પયોર્નિં પ્રાપ્તઃ । સર્પયોર્નિપ્રાપ્તૌ વિશેષહેતુમાહ પ્રલબ્ધૈ-
રિતિ । પ્રલબ્ધ્યા વક્રોક્ત્યા વચ્ચિતાઃ ઉદ્વેજિતાઃ । સ્વરૂપતો નિષ્કારણમુદ્વેજકઃ સર્પ એવ ભવતિ । અત
ઇમાં યોર્નિં પ્રાપ્ત ઇતિ । નન્વત્પેડપરાધે કથં મહાન્ દૃષ્ટસ્તૈઃ કૃત ઇત્યાશઙ્ક્યાહ સ્વેન પાપ્મનેતિ ।
પૂર્વં હિ બ્રહ્મવૃત્તિરપહૃતા । અતસ્તેન ભાવ્યમેવ ઋષિભિઃ કેવલં પ્રકટિતમિત્યર્થઃ ॥ ૧૨ ॥ ૧૩ ॥

एवमपराधशपौ निरूप्य तस्य वैष्णवत्वसिद्धयर्थं निर्मत्सरतामाह शपो म इति ।

સર્પ કહે છે:—

હું સુદર્શન નામથી પ્રસિદ્ધ થયેલો એક વિદ્યાધર હતો; લક્ષ્મી અને સ્વરૂપની સમ્પત્તિથી જ્યારે હું વિમાનમાં બેસીને દિશાઓમાં ફરતો હતો, ત્યારે સ્વરૂપના ગર્વથી મેં અંગિરસ ગોત્રના બેડાં ઋષિઓની હાંસી કરી. ઉદ્વેગ પામેલા તે ઋષિઓએ મને મારાં પાપને લીધે આ યોર્નિ પ્રાપ્ત કરાવી. ૧૨-૧૩

વિદ્યાધરો એક જાતના દેવો છે. કશ્ચિત્ એટલે કોઈ એક, અપ્રસિદ્ધ. 'સુદર્શન' નામથી તે પ્રસિદ્ધ હતો. 'સુદર્શન' એ વૈષ્ણવ નામથી જ આગળ તેના ઉપર ભગવત્કૃપા ધર્ષ એ જણાવવાને માટે પ્રલોકમાં વિશ્રુતઃ એ પ્રમાણે કહેવામાં આવેલું છે. તેની પાસે દેહની કાન્તિ, ધન અને અદ્ભુત સામર્થ્ય એ ત્રણ ગુણો પહેલેથી જ હતા એમ જણાવવાને માટે પ્રલોકમાં કહેવામાં આવ્યું છે કે શ્રિયા સ્વરૂપસમ્પત્ય વિમાનેન. તે દસ દિશાઓમાં ચારે બાજુએ ફરતો હતો, અર્થાત્ અધે ય સ્થળે તેની ગતિને કોઈ અટકાવનાર ન હતું. આ પ્રમાણે તે સર્પ પોતાના સ્વરૂપનું વર્ણન કરીને હવે પોતે કરેલો અપરાધ અને તે અપરાધનું ફળ એ બેનું વર્ણન કરતાં કહે છે કે ઋષીન્ અંગિરસ ગોત્રમાં ઉત્પન્ન થયેલા ઋષિઓ અષ્ટાવક્રની માફક બેડાં હતા. સર્પ પોતે તો પોતાના રૂપથી ગર્વ પામતો હતો અને તેથી તેણે, જેમ પ્રાકૃત બાલક હાંસી કરે તે પ્રમાણે, તે ઋષિઓની હાંસી કરી. પછીથી તે ઋષિઓના શાપથી આ સર્પ યોર્નિ મને પ્રાપ્ત થઈ. સર્પયોર્નિ પ્રાપ્ત કરવામાં વિશેષ હેતુ દર્શાવતાં તે સર્પ કહે છે કે પ્રલબ્ધૈઃ. પ્રલબ્ધ એટલે સર્પની વક્રોક્તિથી વંચિત થયેલા, ઉદ્વિગ્ન થયેલા. કોઈ પણ કારણ વિના, સ્વરૂપથી ઉદ્વેગ કરનાર સર્પ જ હોય છે; તેથી આ વિદ્યાધરે સર્પની યોર્નિ પ્રાપ્ત કરી. અરે! અપરાધ અલ્પ હતો છતાં પણ તે ઋષિઓએ તે વિદ્યાધરને આટલી મોટી શિક્ષા શા માટે કરી? આ શંકાનું નિવારણ કરતાં સર્પ કહે છે કે સ્વેન પાપ્મના. પહેલાં જ તેણે બ્રહ્મવૃત્તિ લઈ લીધી હતી; તેથી જે થવાનું હતું જ તેને જ ઋષિઓએ શાપ આપીને ફક્ત પ્રકટ કર્યું છે એમ તાત્પર્ય છે. ૧૨-૧૩

આ પ્રમાણે તે સર્પ પોતાનો અપરાધ અને ઋષિઓએ આપેલો શાપ એ બેનું વર્ણન કરીને પોતે વૈષ્ણવ અને તેટલા સારુ પોતાની દીનતા દર્શાવતાં કહે છે કે શાપો મે.

શાપો મેડ્નુગ્રહાયૈવ કૃતસ્તૈઃ કરુણાત્મભિઃ ।

યદહં લોકગુરુણા પદા સ્પૃષ્ટો હતાશુભઃ ॥ ૧૪ ॥

પૂર્વ વિદ્યાધરત્વેન કદાપિ મુક્તિઃ સ્યાત્, અતોડ્યં શાપોડ્નુગ્રહાર્થ એવ । યચપિ લોકેડ્નિ-
દ્ધરૂપઃ, તથાપિ મેડ્નુગ્રહાર્થ એવ જાતઃ । યતસ્તે કરુણાવન્તઃ । ન હિ કરુણાવતાં શાપોડ્ન્યથા ભવતિ ।
તત્રાપિ પ્રસિદ્ધાનામ્ । તદાહ તૈઃ કરુણાત્મભિરિતિ । તસ્યાનુગ્રહરૂપત્વમાહ યદહં લોકગુરુણેતિ ।
નનુ જ્ઞાપઃ પૂર્વસિદ્ધઃ, સ દોષાત્મક એવ, તેન કથમિદ્ધસિદ્ધિઃ, તત્રાહ કૃત્ત્વમિતિ । અંયં જ્ઞાપઃ તૈરેવા-
પૂર્વ કૃત્ત્વમિતિ । ભગવદર્શનં ઋષીણામનુગ્રહાદ્ ભવતિ, તદત્ર જ્ઞાપાદેવ જાતમિતિ તસ્યાનુગ્રહત્વમ્ । કિંચ્ચ,
લોકગુરુણા ત્રૈલોક્યસ્યૈવ જ્ઞાનોપદેશકર્તા પાદેન સ્પૃષ્ટ ઇતિ । ગુરુસેવયા હિ જ્ઞાનં સિધ્ધયતિ । સા સેવા
તદા પુષ્ટા ભવતીતિ નિશ્ચીયતે, યદિ સ્વયં પદા સ્પૃશતિ ગુરુઃ । અતિવિશ્વસ્તં પ્રીતિમન્તમેવ સ્વયં પદા
સ્પૃશતિ । તેનૈવાપરાધઃ પૂર્વપાપમપિ ગતમિત્યાહ હતાશુભ ઇતિ । હતમશુભં યસ્ય ॥ ૧૪ ॥

એવં ભગવચ્ચરણસ્પર્શાભિનન્દનં કૃત્વા તેનૈવ જાતં ફલં પ્રાર્થનામિષેણ કીર્તયતિ તં ત્વાહમિતિ
સાર્થેશ્ચિભિઃ ।

તં ત્વાહં ભવમીતાનાં પ્રપન્નાનાં ભયાપહમ્ ।

આપૃષ્ટ્વે શાપનિર્મુક્તઃ પાદસ્પર્શાદમીવહન્ ॥ ૧૫ ॥

તે દયાળુ ઋષિઓએ મારા ઉપર કૃપા કરવાને માટે જ મને શાપ
આપ્યો, કારણ કે જગતના ગુરુ ભગવાને પોતાના ચરણથી સ્પર્શ કર્યો અને
મારાં પાપનો નાશ થયો. ૧૪

પહેલાં વિદ્યાધર હોવાથી ક્યારે પણ મુક્તિ થાત, તેથી આ શાપ મારા ઉપર કૃપા કરવાને માટે જ
છે. જે કે જગતમાં આ શાપ અનિષ્ટરૂપ છે, છતાં પણ તેણે તો મારા ઉપર અનુગ્રહ જ કર્યો છે; કારણ
કે તે ઋષિઓ દયાળુ છે. ખરેખર, દયાળુ લોકોનો શાપ અનિષ્ટ રૂપ આપતો નથી. તેમાં પણ આ શાપ
પ્રસિદ્ધ ઋષિઓનો છે. આ વાત જણાવતાં સર્પ કહે છે કે તૈઃ કરુણાત્મભિઃ. આ શાપ અનુગ્રહરૂપ છે
એ દર્શાવતાં સર્પ કહે છે કે યદહં લોકગુરુણા. અરે ! તો પછી તેનાથી ઇષ્ટસિદ્ધિ કેવી રીતે થઈ ? આ
શંકાનું સમાધાન કરતાં સર્પ કહે છે કે કૃત્ત્વમિતિ. આ શાપ તે ઋષિઓએ જ અપૂર્વ રીતે જ આપેલો છે.
(ભગવાનનું દર્શન સિદ્ધ કરનાર આ શાપ છે. આવો શાપ પહેલાં ન હતો પણ ઋષિઓએ જ અપૂર્વ
પ્રકારે, પહેલી જ વાર, આવો શાપ આપ્યો એમ તાત્પર્ય છે.) ભગવાનનાં દર્શન ઋષિઓની કૃપાથી થાય
છે, તે ભગવદર્શન અહીં શાપથી જ થાય છે, એટલે શાપ અનુગ્રહરૂપ છે. વળી, લોકના ગુરુએ, ત્રણેય
લોકને જ્ઞાનનો ઉપદેશ કરનાર ભગવાને, પોતાના ચરણથી મારો સ્પર્શ કર્યો. ગુરુની સેવાથી જ, ખરેખર,
જ્ઞાન સિદ્ધ થાય છે. જ્યારે ગુરુ પોતે ચરણથી સેવકનો સ્પર્શ કરે ત્યારે એમ નિશ્ચય થાય કે ગુરુની
સેવા ખરોખર થઈ છે. ગુરુ પોતે પોતાના ચરણ વડે અતિવિશ્વાસુ અને પ્રીતિવાળા સેવકનો જ સ્પર્શ કરે
છે. ભગવાનના ચરણના સ્પર્શથી જ અપરાધ અને પૂર્વનું પાપ પણ નાશ પામ્યાં એ જણાવતાં સર્પ કહે
છે કે હતાશુભઃ, નાશ પામ્યું છે અશુભ જેનું એવો. ૧૪

આ પ્રમાણે ભગવાનના ચરણથી પોતાના શરીરનો જે સ્પર્શ થયો તેને વધાવી લઈને, તે ચરણ-
સ્પર્શથી જ જે ફલ થયું તેનું તં ત્વાહમ્ ઇત્યાદિ સાક્ષ ત્રણ રૂલોકોમાં પ્રાર્થના દ્વારા સર્પ વર્ણન કરે છે.

હે પાપનો નાશ કરનાર ! આપના ચરણના સ્પર્શથી હું શાપથી

મુક્ત થયો છું; અને, સંસારથી ભય નહોતો અને આપને શરણ આપેલા

ઓના ભયને દૂર કરનાર એવા આપની સાથે હું બોલું છું. ૧૫

આદૌ ફલાનુજ્ઞાં પ્રાર્થયતિ । તં સર્વફલદાતારમ્ । તુશબ્દેન કર્મણાપિ ફલમિત્યાદિપક્ષં વ્યાવર્ત-
યતિ તં ત્વિતિ । ત્વા ત્વાં વા । પૂર્વાર્થે આઙ્ક્યથે । આ સમન્તાદ્ ભવમીતાનામિતિ । યે કેચન
દુર્લભ્યાઃપિ સંસારાદ્ મીતાઃ, તેષામપિ ભવાન્ ભયં દૂરીકરોતિ પ્રપત્તિમાત્રેણૈવ । ભગવત્સેવાર્થં હિ
સંસારે ઉત્પાદ્યન્તે, તે સર્વે સંસારગતમાયયા વિપરીતા એવ ભવન્તિ, તથાપિ 'કૃષ્ણ તવાસ્મી' ત્યુક્તઃ
સર્વમેવ ભયં દૂરીકરોતિ । અતોડસ્સાકમપિ । વચં સાપરાધાઃ, નન્દસ્ય ગ્રાસં કૃતવન્તઃ । કિં કરિષ્યતી-
તિશક્કા નિર્વાર્તિતા । અત આપૃચ્છે આ સમન્તાત્ પૃચ્છામિ સમ્ભાષણં કરોમિ । મધ્યે સમાગતોડ્યુ-
પદ્રવો નષ્ટ ઇતિ આગન્તુકોડપિ દોષો નાસ્તિ, તદાહ શાપનિર્મુક્ત ઇતિ । પાદસ્પર્શાદિત્યુમયગ્ર હેતુઃ ।
તથાપિ સહજપાપસ્ય વિદ્યમાનત્વાત્ કથં સમ્ભાષણયોગ્યતેત્યાશક્ક્યાહ અમીવહન્નિતિ । અમીવં પાપં
હન્તીતિ ॥ ૧૫ ॥

પ્રપન્નોડસ્મિ મહાયોગિન્ મહાપુરુષ સત્પતે ।

અનુજાનીહિ માં દેવ સર્વલોકેશ્વરેશ્વર ॥ ૧૬ ॥

તથાપ્યન્યપ્રેરણયા દ્વષ્ટં મા કુર્યાદિતિ મીતઃ સન્, શીઘ્રં ગમનં પ્રાર્થયન્, પુનર્વિજ્ઞાપયતિ
પ્રપન્નોડસ્મીતિ । પુનઃ શરણાગતઃ । શરણાગતસ્ય સર્વે અપરાધા નિવૃત્તા ભવન્તીતિ । મહાયોગિન્નિતિ

શરૂઆતમાં ફલરૂપ ભગવાનની રત્ન લેવાને માટે સર્પ પ્રાર્થના કરે છે. તમ્ એટલે તે, સર્વ ફલનું
દાન કરનાર. તં તુ એમાં તુ શબ્દવડે 'કર્મથી પણ ફલ મળે છે' એ પક્ષનું સર્પ ખંડન કરે છે. અથવા
તો શ્લોકમાં તં ત્વા એ પ્રમાણે વાંચવું. ત્વા એટલે આપ. પહેલા અર્થમાં (તં તુ એ પ્રમાણે
અન્વય કરીએ ત્યારે) તુ અને અહમ્ એ બે પદની વચમાં આ લેવો, અને તેનો સંબંધ ભવમીતાનામ્
એ પદ સાથે કરવો; અર્થાત્ આ એટલે ત્યારે બાબુથી સંસારથી ભય પામેલાઓના (ભયને આપ દૂર
કરનારા છો.) તરવાને માટે કઠિન એવા સંસારથી પણ જે કોઈ ભય પામેલા છે તેમનો પણ ભય, આપને
શરણે આવવાથી જ, આપ દૂર કરો છો. ભગવત્સેવાને માટે, ખરેખર, તેમને સંસારમાં જન્મ આપવામાં
આવે છે. તે બધા સંસારની માયાથી વિપરીત જ થઈ જાય છે, (અર્થાત્ ભગવાનની સેવા કરતા નથી.)
છતાં પણ, 'હે કૃષ્ણ! હું આપનો છું' એ મન્ત્ર વડે ત્યારે કૃષ્ણ પરમાત્માની પ્રાર્થના કરવામાં આવે છે
ત્યારે ભગવાન્ કૃષ્ણ બધા ય ભય દૂર કરે છે. તેથી અમારો પણ ભય આપ દૂર કરો. અમે અપરાધ કરેલો
છે; નન્દરાયજીને અમે ગળી ગયા. ભગવાન્ શું કરશે તે શંકા પણ ભગવાનના ચરણના જ સ્પર્શથી જતી
રહી. તેથી હું આપની સાથે સર્વ રીતે સંભાષણ કરું છું. વચમાં આવેલો ઉપદ્રવ પણ નાશ પામ્યો. તેથી
આગન્તુક દોષ પણ નથી રહ્યો એમ જણાવવાને માટે સર્પ કહે છે કે શાપનિર્મુક્તઃ. શ્લોકમાં પાદ-
સ્પર્શાત્ એ જે પદ છે તે બન્ને બાબતોમાં—શાપમાંથી મુક્ત થવામાં અને પાપથી મુક્ત થવામાં—કારણ
છે. છતાં પણ તે પુરુષનું સ્વાભાવિક પાપ અસ્તિત્વમાં હોવાથી ભગવાનની સાથે સંભાષણ કરવાની તેની
યોગ્યતા કેવી રીતે હોઈ શકે? આ શંકાનું સમાધાન કરતાં સર્પ કહે છે કે અમીવહન્. અમીવ એટલે
પાપ; અમીવને—પાપને—જે હજી તે અમીવહન્ કહેવાય. ૧૫

હે મહાયોગિન્, હે મહાપુરુષ, હે સત્પતે, હું આપને શરણે આવેલો

છું. હે દેવ ! હે સર્વલોકના ઈશ્વરોના ઈશ્વર ! મને આપનો સેવક બાણો. ૧૬

છતાં પણ ખીભની પ્રેરણાથી ભગવાન્ મને શિક્ષા ન કરે, એ કારણથી સર્પને બીક લાગી, અને
જલદીથી જવાની રત્ન આપવાની ભગવાનને પ્રાર્થના કરતાં તે સર્પ ફરીથી પ્રાર્થના કરે છે કે પ્રપન્નોડસ્મિ,
હું ફરીથી આપને શરણે આવેલો છું. ભગવાનને શરણે આવેલા પ્રાણીઓના બધા અપરાધો નાશ પામે
છે. સર્પ ભગવાનને મહાયોગિન્ તરીકે જે સંબોધે છે તેનું તાત્પર્ય એ છે કે નન્દરાયજી વગેરે આ બધા
માણસો આપના પિતા વગેરે સંબંધીઓ નથી, પણ આપ યોગના મહાન્ પ્રભાવને લીધે પુત્ર વગેરેનું

તવ નૈતે પિત્રાદયઃ, કિન્વતિયોગેન તથા વિદમ્બયસીતિ । કેડપિ ત્વાં ન જાનન્તીતિ જ્ઞાપયિતું મહાયો-
ગિત્વમુક્તમ્ । કિઙ્ચ, અસ્પૃશ્ય એવ ક્ષુદ્રસાપરાધં મન્યતે । ત્વં તુ મહાપુરુષઃ । કિઙ્ચ, સતાં પતિઃ ।
સન્તો હિ તિતિક્ષવઃ । તેષાં પતિઃ સુતરામ્ ; અતઃ સર્વપ્રકારેણ મદપરાધસહનં યુક્તમિતિભાવઃ । અત
એવ મામનુજાનીહિ । સેવકત્વેન જાનીહિ । દેવેતિસમ્બોધનારેવયોનિવિદ્યાધરપક્ષપાતો યુક્તો, ન તુ
માનુષપક્ષપાત ઇતિ । નંતુ મદતુજ્ઞાપિતોડપિ કથં યનાદિભિર્ન પીઢિતો ભવિષ્યસિ, કાલાદયો હિ મદ્-
ક્ષાપરાધે દણ્ડં કરિષ્યન્ત્યેવેતિ ચેત્, તત્રાહ । સર્વલોકાનાં યે ઈશ્વરાઃ તેષામપિ ત્વમીશ્વર ઇતિ ।
અતસ્ત્વત્કૃપાયાં જાતાયાં ન કાપિ ચિન્તા ભવિષ્યતીતિભાવઃ ॥ ૧૬ ॥

બ્રહ્મદણ્ડાદ્વિમુક્તોઽહં સચસ્તેડચ્યુત દર્શનાત્ ।

યન્નામ ગૃહ્ણન્નિલિલાન્ શ્રોતૃનાત્માનમેવ ચ ॥ ૧૭ ॥

સચઃ પુનાતિ કિં ભૂયસ્તસ્ય સ્પૃષ્ટઃ પદા હિ તે ।

નન્વહમુદાસીનઃ સર્વત્ર, 'ન મે દ્વેષ્યોડસ્તિ ન પ્રિય' ઇતિ, અતો નિષિદ્ધાચરણે કાલાદયો
બાધકા એવેતિ ચેત્, તત્રાહ બ્રહ્મદણ્ડાદિતિ । ભવદર્શનાદેવ બ્રહ્મદણ્ડાદ્વિમોક્ષઃ પ્રત્યક્ષસિદ્ધઃ । યદપિ
ત્વમુદાસીનઃ, તથાપિ ત્વદ્ધર્મા નોદાસીનાઃ । અમ્યથા તે દર્શનાદેવ બ્રહ્મદણ્ડાદ્વિમોક્ષો ન સ્વાત્ ।
તત્રાપિ સચઃ । તત્રાપિ દર્શનાદેવ । અચ્યુતેતિસમ્બોધનાન્ ભગવદ્ધર્માણાં કાદાચિત્કત્વમ્ । તેન યે
નિવર્તિતાઃ તે નિવર્તિતા એવ । નનુ યાવદુપયોગમેવ નિવર્તતામ્, કથં સર્વાનિષ્ટનિવૃત્તિરિતિ ચેત્, તત્રાહ

અનુકરણ કરો છે. (સર્પ હીનાધિકારી હોવાથી આ પ્રમાણે કહે છે.) કોઈ પણ માણસ આપને બહુતું
નથી એ બહુલવાને માટે ભગવાનને મહાયોગી કહેવામાં આવ્યા છે. વળી, નાનો માણસ જ નાનાનો
અપરાધ ગણે છે, પરંતુ આપ તો મહાપુરુષ છે. વળી, આપ સત્પુરુષોના પતિ છે. સત્પુરુષો, ખરેખર,
સહનશીલ હોય છે; તેમના પતિ તો વધારે સહનશીલ હોય છે. તેથી આપે મારો અપરાધ જે સહન
કર્યો તે સર્વ પ્રકારે યોગ્ય છે એમ ભાવ છે. તેથી જ મને આપ આજ્ઞા આપો, મને આપના સેવક તરીકે
સ્વીકારો. સર્પ ભગવાનને દેવ એ પ્રમાણે જે સંબોધે છે તેનું તાત્પર્ય એ છે કે દેવયોનિમાં ઉત્પન્ન થયેલા
વિદ્યાધરનો ભગવાને જે પક્ષપાત કર્યો અને મનુષ્યયોનિનો જે પક્ષપાત ન કર્યો તે યોગ્ય છે. અરે ! હું
તને રબ આપું છતાં પણ યમ વગેરે તને કેમ હેશન નહિ કરે, કારણ કે કાલ વગેરે તો મારા ભક્તને
વિષે અપરાધ કરવામાં આવે તો તે અપરાધીઓને અવશ્ય શિક્ષા કરશે જ. આ પ્રમાણે જે ભગવાન કહે
તો તેના ઉત્તરમાં સર્પ કહે છે કે સર્વ લોકોના જે ઈશ્વરો છે તેમના પણ આપ ઈશ્વર છો. તેથી આપની
કૃપા થતાં કોઈ પણ ભતની ચિન્તા રહેશે નહિ એમ તાત્પર્ય છે. ૧૬

હે અચ્યુત ! આપના દર્શનથી પ્રાણણોના શાપમાંથી હું મુક્ત થયો

હું. જેમનું નામ લેનાર પુરુષ, નામ લેતાં જ તરત, શ્રોતાઓને અને પોતાને
પણ પવિત્ર કરે છે, તો પછી વારંવાર નામ લેનાર પવિત્ર થાય તેમાં શું
આશ્ચર્ય ? એવા આપના ચરણનો સ્પર્શ મને થયો છે. ૧૭

અરે ! હું તો સર્વત્ર ઉદાસીન છું, કારણ કે શ્રુતિ કહે છે કે 'મારો કોઈ શત્રુ નથી, તેમ જ કોઈ
પ્રિય નથી;' તેથી નિષિદ્ધ આચરણ કરવાથી કાલ વગેરે બાધ કરનારા જ છે. આ પ્રમાણે જે ભગવાન
કહે તો તેના ઉત્તરમાં સર્પ કહે છે કે બ્રહ્મદણ્ડાત્. આપના દર્શનથી જ બ્રહ્મદણ્ડમાંથી મોક્ષ પ્રત્યક્ષ
સિદ્ધ છે. જે કે આપ ઉદાસીન છો, છતાં પણ આપના ધર્મો ઉદાસીન નથી. આમ જે માનવામાં ન આવે
તો આપના દર્શનથી જ બ્રહ્મદણ્ડમાંથી મોક્ષ થાય નહિ. તેમાં પણ તરત જ મોક્ષ થાય છે. તેમાં પણ
આપના દર્શનથી જ તરત જ મોક્ષ થાય છે. સર્પ ભગવાનને અચ્યુત એ પ્રમાણે જે સંબોધન કરે છે
તેનું તાત્પર્ય એ છે કે ભગવાનના ધર્મો કોઈક વાર કાર્ય કરે અને કોઈક વાર કાર્ય ન કરે એવા નથી.

યજ્ઞામેતિ । મમ સર્વપાપનિવૃત્તૌ ન સન્દેહઃ । યસ્ય નામગ્રહણમાત્રેણૈવ શ્રોતૃનાત્માનં ચ નિષ્પાપાન્ કરોતિ । તત્રાપિ નાધિકારિવિશેષઃ, કિન્તુ સર્વાનેવ । એવ્યનેન આત્મશબ્દઃ જીવપરો જ્ઞાયતે । ન કેવલં દૈહિકા દોષા નિવર્તન્તે, કિન્વજ્ઞાનપ્રશૃતિ સર્વમેવ નિવર્તતે । ચક્રારાત્ શ્રોતૃણામપિ તથા સમુચ્ચાર્થઃ । સઘઃશુદ્ધિરિતિ શુદ્ધિહેતુનાં વેશાદીનાં નિરપેક્ષતામાહ । તત્રાપિ ભૂયો વારંવારસુચારયન્ પુનાતીતિ કિં વક્તવ્યમ્ । યત્ર નામ્ન એવૈતાદૃશં માહાત્મ્યં તસ્ય સ્વરૂપમાહાત્મ્યં કિં વક્તવ્યમિત્યાહ તસ્ય પદા સ્પૃષ્ટ ઇતિ । પાદસ્પર્શઃ સુતરાં દુર્લભઃ, તત્રાપિ ભગવત્કર્તૃકઃ, તત્રાપિ ચરણકર્તૃકઃ । યતશ્ચરણે, તાદૃશો રેણુઃ ગજ્ઞાદિતીર્થાનિ અમૃતરસઃ ભક્ત્વા ઇતિ સર્વસાન્નિધ્યાદ્ યુક્તમેવ સર્વદોષનિવર્તકત્વમિતિ હ્યર્થઃ । તત્રાપિ તસ્ય તે સર્વદોષનિવારણાર્થમેવાવતીર્ણસ્ય ॥ ૧૭ ॥

ભગવતો વક્તવ્યાભાવાત્ તૂષ્ણીમ્ભાવેઽપ્યક્ષીકારસ્ય સિદ્ધવાદ્ભગવન્તમનુજ્ઞાપ્ય સ્વયમેવ ગત ઇત્યાહ ઇત્યનુજ્ઞાપ્યેતિ ।

શ્રીશુક ઉવાચ—ઇત્યનુજ્ઞાપ્ય દાશાર્હ પરિક્રમ્યાભિવાચ ચ ।

સુદર્શનો દિવં યાતઃ કૃચ્છ્રાન્નન્દશ્ચ મોચિતઃ ॥ ૧૮ ॥

તેથી ભગવાનના ધર્મને લીધે જે નષ્ટ થયું તે નષ્ટ થયું જ. અરે! જેટલાની જરૂર હોય તેટલા પુરતું જ અનિષ્ટ દૂર થાય, પણ સર્વ અનિષ્ટ કેવી રીતે દૂર થઈ શકશે? આ પ્રમાણે શંકા થતાં સર્પ કહે છે કે યજ્ઞામ. મારાં બધાં પાપો દૂર થઈ જવા વિષે મને સંદેહ નથી. જેમના નામનો ઉચ્ચાર કરવાથી જ મનુષ્ય તે નામનું શ્રવણ કરનારાઓને અને પોતાના આત્માને પાપરહિત બનાવે છે. તેમાં પણ કોઈ પણ ભક્તના અધિકારીની જરૂર રહેતી નથી, પણ સર્વને જ પવિત્ર કરે છે. શ્લોકમાં એવું પદ છે તેથી જણાય છે કે આત્માનો અર્થ જીવ કરવાનો છે. ક્ષત દેહના જ દોષો દૂર થાય છે એમ નહિ, પરંતુ અજ્ઞાન વગેરે અધુન્ય દૂર થાય છે. શ્લોકમાં જે જ છે તે એમ દર્શાવે છે કે ભગવન્નામ શ્રોતાઓના આત્માને પણ પવિત્ર કરે છે. (અર્થાત્ ભગવાનનું નામ લેનાર માણસ પોતાના આત્માને, શ્રોતાઓને અને શ્રોતાઓના જીવોને પવિત્ર કરે છે. વક્તાના દેહની શુદ્ધિ તો થાય છે જ એ દર્શાવવાને માટે શ્રીમહાપ્રભુજી આજ્ઞા કરે છે કે 'ક્ષત દેહનાં દોષો જ દૂર થાય છે એમ નહિ, પરંતુ અજ્ઞાન વગેરે સર્વ જ દૂર થાય છે.') ભગવાનનું નામ લેનારની શુદ્ધિ તરત જ થાય છે એમ કહેવાનું તાત્પર્ય એ કે દેશ, કાલ વગેરે શુદ્ધિ કરનારાં સાધનોની અહીં જરૂર રહેતી નથી. તેમાં પણ ભગવાનનું નામ વારંવાર ઉચ્ચાર કરનાર પુરુષ પોતાના આત્માને પવિત્ર કરે એમાં શું જ કહેવું? ન્યાં નામનું જ આ પ્રકારનું માહાત્મ્ય છે ત્યાં સ્વેચ્છપના માહાત્મ્યનું શું જ કહેવું? આ વાત દર્શાવતાં સર્પ કહે છે કે તસ્ય પદા સ્પૃષ્ટઃ. ભગવાનના ચરણનો સ્પર્શ ખડુ જ દુર્લભ છે; ચરણના સ્પર્શમાં પણ ભગવાન પોતાના ચરણવડે સ્પર્શ કરે એ વધારે દુર્લભ છે, અને તેમાં પણ ભગવાનનો ચરણ જ સ્પર્શ કરે તે સૌથી વધારે દુર્લભ છે; (ભગવાને કાંઈ પોતાના હસ્તવડે સેવકનો હસ્ત લઈને પોતાના ચરણમાં સ્થાપ્યો નથી); કારણ કે ભગવાનના ચરણમાં તેવા પ્રકારની રજ છે, ગંગા વગેરે તીર્થો છે, અમૃતરસ છે અને ભક્તો છે, એટલે બધી વસ્તુઓ પાસે હોવાથી ભગવાનનું ચરણ સર્વ દોષને દૂર કરે એ યોગ્ય જ છે. આ અર્થ શ્લોકમાં આવેલા હિ શબ્દમાંથી નીકળે છે. તેમાં પણ આપનું ચરણ; આપે સર્વ દોષનું નિવારણ કરવાને માટે જ અવતાર ધારણ કરેલો છે. ૧૭૬

ભગવાનને કાંઈ કહેવાનું ન હતું તેથી, અને ભગવાને મૌન રાખ્યું છતાં પણ સર્પનો અંગીકાર સિદ્ધ થયેલો હોવાથી ભગવાનની રજા લઈને તે વિદ્યાધર પોતાની ભેળે જ આવ્યો ગયો એમ ઇત્યનુજ્ઞાપ્ય એ શ્લોકમાં શુકદેવજી કહે છે.

શુકદેવજી કહે છે કે—

આ પ્રમાણે દાશાર્હ પ્રભુની આજ્ઞા લઈને, પ્રદક્ષિણા કરીને, પ્રણામ અને સ્તુતિ કરીને તે સુદર્શન સ્વર્ગમાં ગયો, અને નન્દરાયજી દુઃખમાંથી છૂટ્યા. ૧૮

યતો દાશાર્હઃ સેવ્યઃ । એવમ્ભાવ એવ સ્વામી સેવ્યો ભવતીતિ । સર્વપુરુષાર્થસિદ્ધ્યર્થસાધનમપિ કૃતવાનિત્યાહ પરિક્રમ્યેતિ । પરિક્રમ્ય પ્રદક્ષિણીકૃત્ય । સર્વપુરુષાર્થોક્તેન વેષ્ટિતા इति तत्सिद्धिः स्वाधीना । અભિવાદનેન સ્વતન્તયા સ્વોપસર્જનત્વેન પુરુષાર્થાનામત્યાધિક્યં સૂચિતમ્ । ચકારાત્ સ્તુત્વા, ભગવતા ચ અનુજ્ઞાતઃ, તથેત્યુક્તો વા । 'યે યથા માં પ્રપચન્તે' इतिन्यायेन सर्वपुरुषार्थास्तस्मै दत्तवानिति वा । અતઃ સુદર્શનનામત્વાચ દિવં યાતઃ વિદ્યાધરલોકમેવ ગતઃ । કૃચ્છ્રાત્ સર્વદોષાદ્ યતો મોચિતઃ । નન્દશ્ચ તથા કૃચ્છ્રાન્મોચિતઃ । ચકારાદ્ વૈભવં ચ જ્ઞાતવાન્ ॥ ૧૮ ॥

તતસ્તે ગોપાઃ સર્વથા ભગવત્પરાયણા જાતા ઇત્યાહ નિશામ્યેતિ ।

નિશામ્ય કૃષ્ણસ્ય તદાત્મવૈભવં વ્રજૌકસો વિસ્મિતચેતસસ્તાતઃ ।

સમાપ્ય તસ્મિન્નિયમં પુનર્વ્રજં નૃપ યયુસ્તત્કથયન્ત આહતાઃ ॥ ૧૯ ॥

કૃષ્ણસ્ય તદ્વૈભવં નિશામ્ય જ્ઞાત્વા સર્વ એવ વ્રજૌકસો વિસ્મિતચેતસો જાતાઃ, અલૌકિકસા-મર્ધ્યસ્ય પ્રકટિતત્વાત્ । નાત્ર કૃતિસાધ્યં કિચ્છિદ્ યેન પૂર્વેણ ગતાર્થતા સ્યાત્ । અયં ત્વનુભાવરૂપો વૈભવઃ । અન્યથા પાદસ્પર્શઃ અલાતહનનાપેક્ષયા સૂક્તત્વાત્ તેન કથં કાર્યં સ્યાત્ । કૃષ્ણસ્યેતિ ।

ભગવાન્ દાશાર્હ—દાસને યોગ્ય—છે, એટલે તેમની સેવા કરવી બેઠાંએ; અર્થાત્ આવા ભાવ-વાળાએ જ—દાસની ભાવનાવાળાએ જ—સ્વામીની સેવા કરવી બેઠાંએ. બધા પુરુષાર્થો સિદ્ધ કરવાને માટે વિદ્યાધરે સાધન પણ કર્યું એમ જણાવતાં શુકદેવજી કહે છે કે પરિક્રમ્ય. પરિક્રમ્ય એટલે પ્રદક્ષિણા કરીને. સુદર્શન બધા પુરુષાર્થોને ચારે બાજુથી ફરી વળ્યો એટલે તેની સિદ્ધિ તેને પોતાને અધીન થઈ ગઈ. (આરીવાંદ પ્રાપ્ત કરવાને માટે જે નમન કરવામાં આવે છે તેને અભિવાદન કહેવામાં આવે છે.) સુદર્શને ભગવાનનું જે અભિવાદન કર્યું તે ઉપરથી જણાય છે કે સુદર્શન પોતે ફક્તથી સ્વતંત્ર છે અને પુરુષાર્થો સુદર્શનના અંગભૂત છે તેથી સુદર્શનનું આધિક્ય સિદ્ધ થાય છે. (નમન એ ક્રિયારૂપ છે, અને ફલં ચ પુરુષાર્થત્વાત્ [જૈમિનિસૂત્ર ૩. ૧. ૫]—ફલ પુરુષને માટે છે તેથી ફલ પુરુષનું અંગ છે—એ સિદ્ધાન્ત પ્રમાણે, પૂર્વકાણ્ડની રીતે ક્રિયાનું અંગ અનેલો પુરુષ ફલથી સ્વતંત્ર છે; પુરુષાર્થો પુરુષને અધીન છે તેથી કર્મ કરનાર પુરુષનું આધિક્ય સિદ્ધ થાય છે.) રલોકમાં જે જ આવેલો છે તેનું તાત્પર્ય એ છે કે સુદર્શને સ્તુતિ કરીને ભગવાનને નમન કર્યું. અથવા તો ભગવાને સુદર્શનને રજા આપી, અથવા તો ભગવાને સુદર્શનને કહ્યું કે તથા, હા. અથવા તો જે યથા માં પ્રપચન્તે—જે લોકો જે પ્રકારે મારે શરણે આવે છે—એ ન્યાયે ભગવાને સુદર્શનને બધા પુરુષાર્થો આપ્યા. તેથી સુદર્શન એ પ્રકારનું નામ હોવાથી તે વિદ્યાધર સ્વર્ગે ગયો, અર્થાત્ વિદ્યાધરલોકમાં જ ગયો, કારણ કે તેને કૃષ્ણમાંથી—સર્વ દોષમાંથી—મુક્ત કરવામાં આવ્યો હતો. નન્દરાયજીને પણ તે પ્રમાણે દુઃખમાંથી મુક્ત કરવામાં આવ્યા હતા. રલોકમાં જે જ છે તેનું તાત્પર્ય એ છે કે તેણે ભગવાનનો વૈભવ પણ જાણ્યો. ૧૮

પછીથી તે ગોપો સર્વ પ્રકારે ભગવત્પરાયણ થયા એમ નિશામ્ય એ રલોકમાં શુકદેવજી કહે છે.

હે રાજન્! કૃષ્ણના સ્વરૂપનો તે વૈભવ જાણીને વ્રજવાસીઓને

મનમાં બહુ આશ્ચર્ય લાગ્યું; પછી ચારંભેલું કર્મ કૃષ્ણને નિવેદન કરીને

વ્રજવાસીઓ આદરસહિત તેમની કથા કરતા પાછા વ્રજમાં આવ્યા. ૧૯

કૃષ્ણનો તે વૈભવ જાણીને બધાય વ્રજવાસીઓને મનમાં વિસ્મય થયો, કારણ કે (નન્દરાયજીને અભિવાદવાને માટે) કૃષ્ણ ભગવાને પોતાનું અલૌકિક સામર્થ્ય પ્રકટ કર્યું હતું. અહીં જીવની ક્રિયાથી સિદ્ધ થાય એવું કંઈ પણ ન હતું કે જેથી પહેલાં જીવે કરેલી ક્રિયાથી ભગવાનની આ ક્રિયા વ્યર્થ થઈ જાય. આ તો ભગવાનના અનુભાવરૂપી વૈભવ હતો. આમ જો ન માનીએ તો ભગવાનના ચરણથી સર્પને કરવામાં આવેલો સ્પર્શ જણાવવા લાકડાથી સર્પને મારવાની જે ક્રિયા થતી હતી તેના કરતાં ક્રોધ છે અને

પરમાનન્દઃ સ્વાનુભવસિદ્ધ ઇતિ ધર્મ્યુત્કર્ષઃ । આત્મન ઇવાયં વૈભવો, ન તુ શક્તેઃ । અનેન સ્વરૂપમેવ તથાવિધમજ્ઞીકર્તૃત્વં યત્ર ક્રિયાજ્ઞાનાદીનામભાવઃ । વ્રજૌકસ ઇતિ દૃષ્ટપ્રત્યય ઇવાતિભરઃ, અત્યન્તવિશ્વ-સિતાઃ । અતઃ ક્રિયયા વિસ્મિતા અપિ, પુનરનુભાવેનાપિ વિસ્મિતચેતસો જાતાઃ । તતઃ તસ્મિન્ ભગ-વતિ નિયમં સમાપ્ય પુનર્વ્રજં યયુઃ, તત્ સમારબ્ધં કર્મ કૃષ્ણ એવ નિવેદિતવન્તઃ । અન્યથા તેન વન્ધઃ સ્યાત્ । પુનર્વ્રજમેવ યયુઃ, તત્રૈવ સર્વસિદ્ધિરિતિ, મનસાપ્યન્યત્ર ગમનેચ્છાં ન કૃતવન્તઃ । નૃપેતિસન્બોધનં વિશ્વાસાર્થમ્ । દૃષ્ટે હિ રાજાં વિશ્વાસ ઇતિ । આદૃતાઃ સન્તઃ તદેવ કથયન્ત ઇતિ ચિત્તે ભગવદનુભાવાભિનિવેશ ઉક્તઃ ॥ ૧૯ ॥

એવમનન્યભજનાર્થં ભગવદનુભાવં નિરૂપ્ય શબ્દબ્રહ્માનન્દં ગોપિકાદ્વારા સર્વેષુ પૂરયિતું પુનર્ગોપિ-કામિઃ સહ શબ્દાત્મકેન વલ્લભદ્રેણાપિ સહ ક્રીડાં નિરૂપયતિ કદાચિદિતિ ત્રયોદશમિઃ ।

કદાચિદથ ગોવિન્દો રામશ્ચાદ્રુતવિક્રમઃ ।

વિજહતુર્વને રાઝ્યાં મધ્યે ગોવ્રજયોષિતામ્ ॥ ૨૦ ॥

તેથી એવા કોમળ ચરણસ્પર્શથી નંદરાયણને બચાવવાનું અને સર્પને પાપમાંથી મુક્ત કરવાનું કાર્ય શી રીતે થઈ શકે ? આ વૈભવ કૃષ્ણનો હતો. પરમાનન્દ સ્વાનુભવસિદ્ધ છે એટલે ધર્મી કૃષ્ણની શ્રેષ્ઠતા સિદ્ધ થાય છે. કૃષ્ણના સ્વરૂપનો જ આ વૈભવ હતો, તેમની શક્તિનો નહિ. આ ઉપરથી ભગવાનનું સ્વરૂપ જ એવા પ્રકારનું છે કે જ્યાં ક્રિયા, જ્ઞાન વગેરેનું પ્રયોજન હોતું નથી એમ સ્વીકારવું બેઠકે. પ્રલોકમાં વ્રજૌકસઃ, મળવાસીઓ, એમ જે કહેવામાં આવ્યું છે તેનો ભાવ એવો છે કે મળવાસીઓ તો જે વસ્તુ પ્રત્યક્ષ જુવે તેને જ માનનારા છે, અર્થાત્ પ્રત્યક્ષ જોએલી વસ્તુમાં જ વધારે વિશ્વાસ રાખનારા છે. તેથી ભગવાનની ક્રિયાથી મળવાસીઓ વિરમય પામ્યા હતા છતાં પણ ફરીથી ભગવાનના અનુભાવથી પણ તેમના મનમાં વિરમય થયો. તેથી મળવાસીઓ પોતાનું કર્મ ભગવાનને નિવેદન કરીને ફરીથી મળ્યાં ગયા. અર્થાત્ મળવાસીઓએ પોતે આરંભેલું કર્મ ભગવાન કૃષ્ણને જ નિવેદન કર્યું. જે ગોપીએ આ પ્રમાણે પોતાનું કર્મ ભગવાનને નિવેદન ન કર્યું હોત તો તે કર્મથી તેમનો બન્ધ થાત. ગોપી ફરીથી મળ્યાં જ ગયા, કારણ કે ત્યાં જ બધી સિદ્ધિ રહેલી છે. આ જ કારણથી ગોપીએ આન્ય સ્થળે જવાની મનથી પણ ઇચ્છા ન કરી. નૃપ એ પ્રમાણે જે સંબોધન છે તેનો ભાવ એવો છે કે રાજાને આ બધી બાબતમાં વિશ્વાસ રહે, કારણ કે પ્રત્યક્ષ દેખાતી વસ્તુમાં જ રાજાઓને વિશ્વાસ હોય છે. ગોપી ભગવાનના તરફ આદર રાખીને તે જ બાબતનું વર્ણન કરતા મળ્યાં ગયા. આ ઉપરથી જણાય છે કે ગોપીના ચિત્તમાં ભગવાનના અનુભાવનો અભિનિવેશ થઈ ગયો છે. ૧૯

આ પ્રમાણે ભગવાનનું અનન્યભાવે ભજન સિદ્ધ કરવાને માટે ભગવાનના માહાત્મ્યનું વર્ણન કરીને, ગોપીજનોદ્વારા બધામાં શષ્ટપ્રહ્લાનો આનન્દ પૂરવાને માટે શષ્ટાત્મક બલલદ્રની સાથે રહીને પણ ભગવાને ગોપીજનો સાથે જે ક્રીડા કરી તેનું વર્ણન શુકદેવણ કદાચિત્ ઇત્યાદિ તેર પ્રલોકોમાં કરે છે. (શષ્ટાત્મક પ્રહ્લાનો આનન્દ ગોપીજનો દ્વારા પુરુષોમાં જે પૂરવામાં આવ્યો તેનું વર્ણન ૨૬-૩૦ એ પાંચ અધ્યાયમાં કરવામાં આવ્યું. અર્થાત્ આ પાંચ અધ્યાયમાં ભગવાનના સ્વરૂપથી ભક્તોમાં આનન્દ પૂરવામાં આવ્યો છે. આ એકત્રીસમા અધ્યાયમાં ભગવાન વેદરૂપ બલદેવણની સાથે રહીને રમણ કરે છે એમ જે કહેવામાં આવ્યું છે તેનો ભાવ એવો છે કે ભગવાનને શષ્ટપ્રહ્લાનો આનન્દ ભક્તોમાં પૂરવો છે. ગયા પાંચ અધ્યાયની સ્વરૂપાનન્દની લીલામાં જેમ કહેવામાં આવ્યું હતું કે 'ગોપીજનોદ્વારા પુરુષોમાં સ્વરૂપાનન્દ આવશે', તેમ આ અધ્યાયની લીલામાં પણ સમગ્રવું. અર્થાત્ ભગવાન શષ્ટપ્રહ્લાનો આનન્દ ગોપિકાદ્વારા બધા પુરુષોમાં પણ પૂરશે.)

પછી એક સમયે અદ્ભુત પરાક્રમવાળા ગોવિન્દ અને બલદેવણ ગાયોવાળા મળીને સ્ત્રીઓની મધ્યે વનમાં રાત્રીએ વિહાર કરતા હતા. ૨૦

ઇયં હિ લીલા કાલપ્રધાના । અતોડર દૈત્યાનાં વાધકત્વમ્ । વાધને ભગવત્સામર્થ્યેન તન્નિરા-
કરણે કૃતે શબ્દસ્યૈવ માહાત્મ્યં નિરૂપિતં ભવતીતિ મળિદાનમયજાયૈવ । લૌકિકાલૌકિકમાહાત્મ્યે જ્ઞાત

આ લીલા—શબ્દબ્રહ્મલીલા—કાલપ્રધાન છે; તેથી દૈત્યો આ લીલામાં બાધ કરે છે. દૈત્યો ન્યારે બાધ કરે છે ત્યારે ભગવાનના સામર્થ્યથી તે બાધ દૂર કરવામાં આવે છે, અને તે રીતે શબ્દના જ માહાત્મ્યનું વર્ણન થાય છે, તેથી ભગવાન શંખચૂડની પાસેથી મેળવેલો મહિષ પોતાના મોટા ભાઈ બલદેવજીને જ આપે છે. (જદિતે જુહોતિ, સૂર્યોઽથ વખતે હોમ કરવો, ઇત્યાદિ વાક્યો ઉપરથી સ્પષ્ટ જણાય છે કે જુદાં જુદાં કર્મો જુદે જુદે સમયે જ કરવાનાં હોય છે, અને તે રીતે કર્મ કાલને અધીન હોય છે. તેથી બલદેવજીને સાથે રાખીને ભગવાને જે લીલા—નામલીલા—કરી તે કાલપ્રધાન છે, કાલને અધીન છે. આ કાલ ઉપાધિરૂપ હોવાથી પોતે નાશવંત છે અને ખીજાઓનો પણ નાશ કરે છે. દૈત્યો પણ નાશવંત છે, તેથી કાલ દૈત્યોના જેવો છે, એટલે કાલપ્રધાન માર્ગમાં દૈત્યો અવશ્ય બાધ કરનારા હોય છે જ. વળી, રાજસ માર્ગમાં—કાલપ્રધાન માર્ગમાં—તામસી દૈત્યો પોતાનો પ્રભાવ દર્શાવે એ યોગ્ય છે. આ પરિસ્થિતિમાં ભગવાનના માહાત્મ્યથી દૈત્યોનું નિવારણ થઈ જાય, છતાં પણ તેમાં નામલીલા—શબ્દબ્રહ્મલીલા—જ કારણભૂત હોવાથી, શબ્દનું માહાત્મ્ય તે નામલીલાનું જ માહાત્મ્ય અને છે એમ ભગવાન બલદેવજીને મહિષ આપે છે તે ઉપરથી સ્પષ્ટ જણાય છે. તેથી જ આ નામલીલામાં શિવરાત્રી, સંધ્યાસમય અને તેની સ્તુતિનું વર્ણન કરવામાં આવેલું છે. આ નામલીલામાં પરોક્ષ રીતે શાસ્ત્રાર્થનો ઉપદેશ કરવામાં આવેલો છે; અર્થાત્ અધ્યાત્મ પ્રકારે તેનો વિચાર કરવામાં આવેલો છે. વેદલીલા કાલને અધીન છે તેથી કાલની ઉપાસના કરનારા દૈત્યો વેદલીલામાં આવે છે. આ જ કારણથી શંખચૂડ પણ વેદલીલામાં આવ્યો છે. આ પ્રમાણે ન્યારે વેદલીલામાં—વેદમાં જણાવેલા કર્મોમાં—દૈત્યોના પ્રવેશનો સંભવ હોય છે ત્યારે શક્તિનો નાશ કરનારા મંત્રોનો યજ્ઞ વગેરે કર્મોમાં ઉપયોગ થાય છે. વેદના મંત્રો વગેરેનો પાઠ કરવાથી, પોતાની આજ્ઞારૂપ વેદ સત્ય છે એ જણાવવાને માટે, ભગવાન દૈત્યોને દૂર કરીને વેદમાં જણાવેલાં કર્મોને વિગ્રમાંથી બચાવે છે. દૈત્યોના નિવારણને માટે ભગવાને પોતાનું સામર્થ્ય પ્રકટ કર્યું અને તેને પરિણામે દૈત્યો જતા રહ્યા, એટલે શબ્દનું જ—વેદના મંત્રોનું જ—માહાત્મ્ય જગતમાં પ્રકટ થાય છે. અર્થાત્ ભગવાન પોતાના સામર્થ્યથી સર્વ કરીને પણ વેદને જ યજ્ઞ આપે છે. આ અધ્યાયમાં પણ ભગવાને શંખચૂડનો વધ કર્યો અને તેનો મહિષ લઈને બલદેવજીના ઉપર સ્થાપ્યો. લોકો પણ બલદેવજીના મસ્તક ઉપર મહિષ જોઈને બલદેવજીનું જ માહાત્મ્ય ગાય. આ પ્રકારે ભગવાને વેદરૂપ બલદેવજીને યજ્ઞ આપ્યો.)

(બાધનું નિવારણ કરવાની જરૂર છે એમ દર્શાવતાં શ્રીમહાપ્રજ્જલ આજ્ઞા કરે છે કે) ભગવાનનું લૌકિક અને અલૌકિક માહાત્મ્ય ન્યારે જાણવામાં આવે ત્યારે જ વેદોના સ્વતઃપ્રામાણ્યનું જ્ઞાન સિદ્ધ થાય છે. આ પ્રમાણે જો માનવામાં ન આવે તો જેમ બ્રાન્ત મીમાંસક લોકો વેદને કલ્પનાપ્રધાન માને છે તેમ સર્વ વેદ કલ્પનાથી ભરેલો થઈ જાય. (ભગવાને શંખચૂડનો વધ કર્યો તે તેમનું લૌકિક માહાત્મ્ય છે; અને ચરણારવિન્દના સ્પર્શથી જ બ્રાહ્મણોના શાપથી વિવાધરને પ્રાપ્ત થયેલી સર્પયોનિનો નાશ અને અપૂર્વ રૂપની સંપત્તિ એ ભગવાનનું અલૌકિક માહાત્મ્ય છે. જગતના લોકો ન્યારે ભગવાનનું માહાત્મ્ય પ્રત્યક્ષ જુવે ત્યારે જ તેમને વેદના સ્વતઃપ્રામાણ્યનું જ્ઞાન થાય છે; પણ જો તેઓ ભગવાનનું લૌકિક અને અલૌકિક માહાત્મ્ય ન જાણે તો ફલનું વર્ણન કરનારી શ્રુતિના મુખ્ય અર્થને પ્રત્યક્ષપ્રમાણનો બાધ થાય અને તેથી શ્રુતિમાં ગૌણ અર્થની કલ્પના કરવી પડે. વેદમાં યજ્ઞમાનઃ પ્રસ્તરઃ, યજ્ઞમાન દર્ભની પૂળી છે, એ પ્રમાણે વાક્ય છે. યજ્ઞમાન દર્ભની પૂળી છે એ કથન પ્રત્યક્ષથી વિરુદ્ધ છે, તેથી મીમાંસક લોકો કલ્પના કરે છે કે યજ્ઞમાન અને દર્ભની પૂળી એ બન્ને યાગમાં ઉપયોગી હોવાથી યજ્ઞમાનની 'દર્ભની પૂળી' તરીકે ઉત્પ્રેક્ષા, કલ્પના, કરવામાં આવેલી છે. વાસ્તવિક રીતે તો લૌકિક પ્રમાણને અનુસરીને વેદના અર્થનો બાધ કરનારા મીમાંસક લોકો બ્રાન્ત જ છે, કારણ કે લૌકિક પ્રમાણ અલૌકિક અર્થ આપી શકવાને માટે સમર્થ નથી. તેથી જેવા પ્રકારનો અર્થ નીકળતો હોય તેવા જ પ્રકારના અર્થમાં શ્રુતિનું પ્રામાણ્ય છે એમ માનવું જોઈએ.)

एव वेदानां स्वतः प्रामाण्यं सिध्यति । अन्यथा भ्रान्तमीमांसकानामिव सर्वो वेद उत्प्रेक्षापरः स्यात् ।
- कदाचिदशीतकाले । अथ भिन्नोपक्रमेण । पूर्वोक्तगोपिकाव्यतिरिक्ताभिः सह क्रीडा । याः पूर्वं शास्त्रपरा
लौकिकधर्मपराश्च स्थिताः तासामप्यनुभावदर्शनात् सर्वस्वापि तदधीनत्वज्ञानाद् भगवता बलभद्रेण च
सह रमणार्थमिच्छा जाता । भगवांश्च गोविन्द इति तासामपीन्द्र इति क्रियाशक्तिप्रधानो रेमे । रामश्च ।
तेनापि सह रमणे चित्तप्रसादार्थमद्भुतो विक्रमः पराक्रमो यस्येत्युक्तम् । चकारस्त्वावेशमुच्चयार्थः ।

(યોજનાકાર લાલુ ભટ્ટ આ વિષયમાં નીચે પ્રમાણે કહે છે. વેદમાં જણાવેલા કર્મથી લૌકિક પુત્રાદિરૂપ ફલ મળે ત્યારે વેદનું લૌકિક માહાત્મ્ય જણાય. 'અથા વેદોથી હું જ જણાઉં છું' ઇત્યાદિ વાક્યો ઉપરથી અને 'ભગવાનનાં પરાક્રમો વડે ગાનારાઓ' ઇત્યાદિ ઉપરથી જણાય છે કે વેદ ભગવાનના ગુણોનું ગાન કરે છે. આ પ્રમાણે જાણવાથી માલમ પડે છે કે વેદો પરમાર્થને પ્રાપ્ત કરાવનાર છે. આ પ્રમાણે વેદનું અલૌકિક માહાત્મ્ય જણાય છે. આ રીતે વેદનું બન્ને પ્રકારનું—લૌકિક અને અલૌકિક—માહાત્મ્ય જાણવામાં આવે ત્યારે વેદનું સ્વતઃપ્રામાણ્ય સિદ્ધ થાય છે. હાલમાં મીમાંસક લોકો વેદમાં જણાવેલી બાબતમાં ન્યાં યુક્તિનો વિરોધ બુવે ત્યાં ઉત્પ્રેક્ષાની જ કલ્પના કરીને વેદના અર્થને ખીજે પ્રકારે સમજાવે છે; પરંતુ જે લોકો વેદનો મહિમા સમજે છે તે તો માને છે કે વેદનું સામર્થ્ય વિલક્ષણ છે અને તેથી વેદનો અર્થ યુક્તિથી ખેસાડી શકાય એમ નથી; એટલે વેદનો અર્થ જે પ્રકારનો હોય તે પ્રકારનો જ સ્વીકારવો જોઈએ. જે લોકોને વેદના માહાત્મ્યનું જ્ઞાન ન હોય તો વેદના સ્વતઃપ્રામાણ્યનું જ્ઞાન તેમને ન હોય, અને તેથી વેદના અર્થમાં ઉત્પ્રેક્ષા વગેરે દોષનો સંબંધ તેઓ સ્વીકારે. તેથી વેદનો મહિમા અવશ્ય જણાવવો જોઈએ. આ એકત્રીસમા અધ્યાયમાં પણ ભગવાને પોતાના મોટા ભાઈ બલદેવજીને શંખચૂડના મહિનું દાન કર્યું; તેથી મોટાભાઈ તરીકે પૂજ્ય ગણાતા બલદેવજીનો લૌકિક મહિમા જણાવવામાં આવ્યો. બલદેવજીએ દૈત્યને મારીને મહિષિ આણ્યો; તેથી બલદેવજી દેવોથી પણ વધારે બળવાન છે એવી રીતનો તેમનો અલૌકિક મહિમા પણ જણાવવામાં આવ્યો.)

કદાચિત્ એટલે એક સમયે, ન્યારે શીતકાલ ન હુતો ત્યારે. અથ એ પદનો ભાવ એ છે કે હવે ખીજ વાતનો આરંભ થાય છે. રાસપંચાધ્યાયીમાં જે ગોપીજનો હુતાં તેનાથી ભિન્ન ગોપીજનો સાથે ભગવાન અને બલદેવજી હવે રમણુ કરે છે. પહેલાં જે શાસ્ત્રને અનુસરનારાં અને લૌકિક ધર્મ પાળનારાં ગોપીજનો હુતાં તેમને પણ ભગવાનના માહાત્મ્યના દર્શનથી અને બધીય વસ્તુ ભગવાનને અધીન છે એ જ્ઞાનથી ભગવાનની અને બલભદ્રની સાથે રમણુ કરવાની ઇચ્છા થઈ. (પતિ વિના ખીજા પુરુષની સાથે સંબંધ કરવો એ શાસ્ત્રમાં અયોગ્ય છે એમ જાણીને જે ગોપીજનો ભગવાનની પાસે ન ગયાં તે શાસ્ત્રપર કહેવાય છે. પતિ વગેરેના ભયથી જે ગોપીજનો ભગવાનની પાસે ન ગયાં તે લૌકિક ધર્મને પાળનારાં કહેવાય છે. હવે આ બન્ને પ્રકારનાં ગોપીજનો ભગવાનની સાથે રમણુ કરવા પ્રવૃત્ત થયાં તેનું કારણ એ કે ન્યારે શાસ્ત્રને અનુસરનારાં ગોપીજનોએ ભગવાનનું માહાત્મ્ય જોયું ત્યારે તેમને લાગ્યું કે આવા માહાત્મ્યવાળા ભગવાનની સાથે રમણુ કરવું અયોગ્ય નથી, અને ન્યારે લૌકિક ધર્મને પાળનારાં ગોપીજનોએ જોયું કે પતિ વગેરે સર્વ પદાર્થો ભગવાનને અધીન છે ત્યારે તેમને લાગ્યું કે ભગવાનની સાથે રમણુ કરવામાં કોઈનો પણ ભય નથી, અને ભગવાનનું ભજન કરવામાં જો કોઈ પણ વૈદિક અથવા લૌકિક ભય આવશે તો ભગવાન તે બધું અનિષ્ટ દૂર કરશે.)

ભગવાન ગોવિન્દ છે, તેથી તે ગોપીજનોના પણ ઇન્દ્ર છે; એટલે ભગવાન ક્રિયાશક્તિને મુખ્ય રાખીને રમ્યા. બલભદ્રે પણ રમણુ કર્યું. બલદેવજીની સાથે રમણુ કરવામાં ચિત્તની પ્રસન્નતા થાય એટલા માટે અદ્ભુતવિક્રમઃ, અદ્ભુત છે વિક્રમ—પરાક્રમ—જેમનું, એ પ્રમાણે વિશેષણ મૂકવામાં આવ્યું છે. સ્ત્રીક્રમાં જે જ છે તે આવેશનો સંક્રહ કરવાને માટે છે. (ગોપીજનોની બલભદ્રની સાથે રમણુ કરવાની ઇચ્છા હોવાથી અનન્યતાનો ભંગ થયો એટલે ભગવાન તેમની સાથે કેવી રીતે રમણુ કરી શકે? આ શંકાનું સમાધાન એ છે કે ભગવાન ગોપીજનોના પણ સ્વામી છે, તેથી તેમની સાથે તે રમણુ કરે છે;

અનેન મધ્યમાધિકારિણાં વેદપરત્વં ન દ્વોષાયેતિ નિરુપિતમ્ । અન્યથા પ્રમાણપરાણામનન્યભાવો મહ્યેત ।
અદ્ભુતઃ પરાક્રમ ઇતિ કેવલાર્થપરાણામેતસોપયોગઃ સૂચિતઃ । અન્યથા ઇતરનિરાકરણં સ્વાર્થનિરૂપણં

પરંતુ આ ગોપીજનોનો પહેલાં વર્ણવેલા રમણમાં અધિકાર ન હોવાથી ભગવાને નૃત્ય વગેરે કરીને પોતાના ધર્મો તેમની અંદર સ્થાપીને બગીસમા અધ્યાયમાં—યુગલગીતમાં—વર્ણવેલા ગુણગાનરૂપી જ્ઞાનશક્તિને મુખ્ય રાખીને અંદર રમણ કર્યું નહિ, પણ ભગવાન ઇન્દ્ર હોવાથી ક્રિયાશક્તિને પ્રધાન રાખીને બહાર જ રમ્યા. ભગવાન હાજર હતા છતાં પણ ગોપીજનોને બલભદ્રની સાથે રમણ કરવાની જે ઇચ્છા થઈ તેનું કારણ એ કે બલદેવણ પણ અદ્ભુત પરાક્રમવાળા હોવાથી વેદરૂપ છે, અને તેથી તેમની ક્રિયા પણ ભગવાનની જ ક્રિયા છે, એટલે તેમાં કોઈ પણ અઘટિત નથી.)

આ પ્રમાણે પ્રમાણરૂપ બલદેવણની સેવા કરનારાંઓનો પણ એક સામટો જ જે અંગીકાર કર્યો તે ઉપરથી સ્પષ્ટ જણાય છે કે મધ્યમ અધિકારીઓ વેદમાં જે નિષ્ઠા રાખે છે તેમાં દોષ નથી. જે આવેશનો અભાવ હોય તો વેદરૂપી પ્રમાણને અનુસરનારાઓના અનન્યભાવનો ભંગ થઈ જાય. (મધ્યમ અધિકારીઓનો અંગીકાર ભગવાન જ કરે છે, તેથી તેમની અનન્યતાનો ભંગ થતો નથી એમ તાત્પર્ય છે.)

‘અદ્ભુત પરાક્રમ છે’ એમ કહેવાથી એવું સૂચન થાય છે કે કેવલ અર્થનો વિચાર કરનારાઓને આનો—ક્રિયાપ્રતિપાદક વેદનો અને ક્રિયાશક્તિપ્રધાન ભગવાનનો—ઉપયોગ છે. જે આ પ્રમાણે ન માનીએ તો ભગવાનમાં અથવા વેદમાં જે પ્રકારની વૃત્તિ—પોતાના વિના ધીજનું નિરાકરણ અને પોતાના અર્થનું નિરૂપણ એમ જે પ્રકારની વૃત્તિ—પ્રાપ્ત થાય. (અદ્ભુતવિક્રમઃ એ પદનો સંબંધ બલરામ અને ગોવિન્દ એ બેની સાથે છે. લૌકિકે યુક્તિથી રહિત એવો અદ્ભુત પદાર્થ મનને, ખરેખર, આનન્દ આપે છે. આપણા ચાલતા પ્રસંગમાં વેદરૂપ બલદેવણનું પરાક્રમ ક્રિયાશક્તિશ્લેષરૂપ વિચિત્ર સ્વર્ગ છે. જે લોકો શ્રુતિનું તાત્પર્ય બાજુતા નથી અને જેવો અર્થ આપવામાં આવ્યો હોય તેવો જ સ્વીકારે છે તેમને સ્વર્ગનું વર્ણન કરનારા વેદનો ઉપયોગ હોય છે. વાસ્તવિક રીતે તો શ્રીમહાપ્રભુણ તત્વદીપનિબંધમાં આજ્ઞા કરે છે તે પ્રમાણે ‘જે દુઃખથી મિશ્ર નથી’ એ સ્વર્ગ છે; અર્થાત્ સ્વર્ગ એટલે આત્મસુખ. જે લોકો આ તાત્પર્ય બાજુ છે તે અન્યનું ભજન કર્યા વિના પ્રભુનું જ ભજન કરે છે. જ્યારે અદ્ભુતવિક્રમઃ એ પદનો સંબંધ વેદરૂપ બલદેવણની સાથે કરવામાં આવે ત્યારે શ્રીસુબોધિનીજીમાં આવેલા કેવલાર્થપરાણામ્ એ પદનો અર્થ યથાશ્રુતાર્થપરાણામ્—જેવા પ્રકારનો અર્થ દેખાય છે તેવા પ્રકારનો અર્થ સ્વીકારનારા—એ પ્રમાણે કરવો. પણ જ્યારે અદ્ભુતવિક્રમઃ નો સંબંધ ગોવિન્દની સાથે કરવામાં આવે ત્યારે કેવલાર્થપરાણામ્ નો અર્થ સ્વપ્રયોજનપરાણામ્—પોતાના પ્રયોજનનો વિચાર કરનારા, નિરુપધિ ભગવાનનો વિચાર કરનારા નહિ, એ પ્રમાણે કરવો. પોતાનું રક્ષણ અને કામસુખ એ જે પોતાનાં પ્રયોજનો છે. આ પ્રમાણે જેવો જેવો અધિકારી તેવું તેવું તેવું ભજન અને તેવું તેવું તેવું ફલ એ સિદ્ધાન્ત યોગ્ય છે એ જણાવવાને માટે બન્ને રૂપથી—ગોવિન્દરૂપે અને બલદેવણરૂપે—કીડા કરવામાં આવી છે. બન્ને રૂપથી જે આ લીલા કરવામાં ન આવે તો શંખચૂડનો વધ અને ગોપીજનોનું પ્રયોજન પૂર્ણ કરવું એ જે કાર્ય એક જ રૂપથી સંભવે નહિ, એટલે ગોપીજનોના રક્ષણને માટે ભગવાને ધીજન રૂપ પ્રકટ કરવું જોઈએ. નામલીલામાં શબ્દનું પ્રાધાન્ય માનીને શ્રીમહાપ્રભુણ વેદે વા એ પ્રમાણે ધીજને પક્ષ પણ આપે છે. જેવો અર્થ હોય તેવો અર્થ સ્વીકારનારા લોકો માટે જે વેદ સાધનરૂપે અર્થનું નિરૂપણ ન કરે, અને વેદનું તાત્પર્ય બાજુનારા લોકો માટે જે વેદ ફલરૂપે પોતાના અર્થ વિના અન્યનું નિરાકરણ ન કરે તો ‘હિંસામાં જે રાગ હોય તો યજ્ઞનું વિધાન જ ન થાય’ એ વાક્યથી અને ‘જ્યાં સુધી મનુષ્યને ફલ વિષે વૈરાગ્ય નથી થતો ત્યાં સુધી તેણે કર્મ કરવાં, અથવા તો જ્યાં સુધી મારી કથાનું શ્રવણ વગેરે કરવામાં તેને શ્રદ્ધા ઉત્પન્ન થતી નથી ત્યાં સુધી તેણે કર્મ કરવાં’ (ભાગ. ૧૧. ૨૦. ૯) એ વાક્યથી યાગાદિ વિધિઓ યાગ સિવાયનાં કર્મોનો નિષેધ કરશે, પણ યાગનું વિધાન નહિ કરે; અર્થાત્ જેમ પદ્મ પદ્મનંદા મહ્યાઃ—પાંચ પાંચનખવાળા પ્રાણીઓનું લક્ષણ કરવું—એ વાક્ય પાંચ પાંચ નખવાળા પ્રાણીઓ સિવાયના પ્રાણીના લક્ષણનો નિષેધ કરે છે તેમ યાગવિધિઓ પણ યાગનું વિધાન ન કરતાં યાગ સિવાયના કર્મોનો નિષેધ

चेति भगवति वेदे वा द्विगुणा वृत्तिः स्यात् । अर्यवदेव शब्दस्यापि लीलेति वने रात्र्यामित्युक्तम् । उभावपि विजहृतुः । उभयो रमणार्थं पूर्वगोपिकापेक्षया हीना इति गोत्रजयोषितां मध्य इत्युक्तम् । गोप्राधान्यो ब्रजः, तत्सम्बन्धिन्वयो योषित इति ॥ २० ॥

तत्र शब्दप्राधान्यं निरूपयितुमाह उपगीयमानौ ललितमिति ।

उपगीयमानौ ललितं स्त्रीजनैर्बद्धसौहृदैः ।

अलङ्कृतानुलिप्ताङ्गौ स्रग्विणौ विरजाम्बरौ ॥ २१ ॥

सर्वाः स्त्रियः अन्तःस्नेहसम्बद्धा भगवतो गुणगानपरा जाताः । तासामाभ्यन्तरो बाह्यश्च भावो निरूपितः । एवं युक्तामिः सह स्वस्य सर्वात्कृष्टस्यैव भावो युक्त इति उभयोः षड्गुणान् निरूपयति अलङ्કृतेति सार्धैस्त्रिभिः । आदावलङ्कृतौ सर्वाभरणभूषितौ । शब्दे शिक्षादयः, अर्थे देशादयश्चोत्कृष्टा अलङ्काराः । तदभावे तत्र रतिर्न स्यात् । ततः अनुलिप्ताङ्गौ चन्दनादिभिः । सद्वासनाव्यतिरेकेणोभयत्रापि रतिर्न स्यादिति । अङ्गेष्वपि सर्वेषु सद्वासनार्थमङ्गपदम् । स्रग्विणौ मालायुक्तौ । कीर्तिरपि सहायत्वेनोभयत्राप्यपेक्ष्यत इति । विरजेऽम्बरौ ययोरिति । सर्वदोषाभावः शुद्धा माया चापेक्ष्यत इति ॥ २१ ॥

કરશે. નિત્ય કર્મ કરવામાં બે ન આવે તો પ્રત્યવાયનું શ્રવણ હોવાથી નિત્ય કર્મો અવશ્ય કરવાનાં છે એમ બે વિધિ કહે તો પછી એક જ વિધિવાક્ય પોતાના અર્થનું વિધાન કરે અને તે સિવાયના પદાર્થનો નિષેધ કરે એમ એક જ વિધિવાક્યની બે પ્રકારની વૃત્તિ થાય.)

અર્થની માફક જ શબ્દની પણ લીલા છે તેથી વને રાત્ર્યામ્, વનમાં રાત્રીએ, એ પ્રમાણે કહેવામાં આવ્યું છે. બન્નેય જણે—ગોપિ-દ અને બલદેવજીએ—નિહાર કર્યો. આ બંને જણના રમણને માટે આ ગોપીજનો પહેલાંનાં ગોપીજનો કરતાં હીન છે, તેથી ગોત્રજયોષિતાં મધ્યે એ પ્રમાણે કહેવામાં આવ્યું છે. જેમાં ગાયો મુખ્ય છે એવું મજ છે; આ ગોપીજનો આવા પ્રકારના મજના સંબંધવાળાં છે. ૨૦

આ લીલામાં શબ્દનું પ્રાધાન્ય બતાવવાને માટે શુકદેવજી કહે છે કે ઉપગીયમાનો લલિતમ્.

બધી સ્ત્રીઓ પ્રેમભાવથી ભગવાન અને બલદેવજીનાં ચરિત્રો

મનોહર રીતે ગાતી હતી; બંનેએ અલંકાર ધારણ કર્યા હતા અને શરીર

ઉપર ચંદન વગેરેનો લેપ કરેલો હતો; તેમણે ગળામાં માલાઓ પહેરી

હતી અને શરીર ઉપર સ્વચ્છ વસ્ત્રો પહેર્યાં હતાં. ૨૧

બધી સ્ત્રીઓ અંતઃકરણમાં સ્નેહથી બંધાયેલી હોવાથી ભગવાનના શુણ્ણું ગાન કરવા મંડી પડી. આ રીતે તે સ્ત્રીઓના અંદરના અને બહારના ભાવનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું. આ પ્રમાણે યોગ્ય ગોપી-જનોની સાથે પોતાનો, સર્વોત્કૃષ્ટનો, જ ભાવ યોગ્ય છે તેથી શુકદેવજી અલંકૃત ઇત્યાદિ સાડા ત્રણ શ્લોકોમાં બંનેના છ શુણ્ણું વર્ણન કરે છે. પ્રથમ તો બંને—કૃષ્ણ અને બલદેવજી—અલંકૃત હતા, સર્વ આભરણોથી ભૂષિત હતા. શબ્દમાં શિક્ષા, કલ્પ, નિરુક્ત વગેરે છ અંગો (વેદના) ઉત્તમ અલંકાર છે, અને અર્થમાં દેશ વગેરે ઉત્તમ અલંકાર છે. આ પ્રમાણે બે ન હોય તો તેમાં પ્રેમ થાય નહિ. પછીથી, ચન્દન વગેરેથી તે બંનેનાં અંગો લભ થયેલાં હતાં, કારણ કે લેપરૂપી સારી વાસના વિના બંનેય પદાર્થોમાં પ્રેમ થાય નહિ. બંધાય અંગોમાં સારી વાસના રહેલી છે તે જણાવવાને માટે શ્લોકમાં અક્ષ પદ મૂકવામાં આવેલું છે. બંનેએ માલા ધારણ કરેલી હતી, કારણ કે માલારૂપી કીર્તિની પણ તે બંનેએ અપેક્ષા રહેલી છે. વિરજામ્બરૈ એટલે વિરજ, સ્વચ્છ, છે વસ્ત્રો જેમનાં એવા કૃષ્ણ અને બલદેવ; અર્થાત્ તે બંનેનાં વસ્ત્રો પણ સ્વચ્છ હતાં, કારણ કે સર્વદોષનો અભાવ અને શુદ્ધ માયાની તે બંનેને જરૂર છે. (વેદમાર્ગમાં, ખરેખર, બે પ્રકારની પ્રવૃત્તિ હોય છે; જડ પુરુષની માફક કૃત કર્મ કર્યા કરવાં એ એક પ્રવૃત્તિ, અને ભગવાનની ઇચ્છા જાણીને ભગવત્પર રહેવું એ બીજી પ્રવૃત્તિ. આ બંનેય પ્રવૃત્તિઓમાં માયા મદદ કરનારી છે. તેમાં પહેલી પ્રવૃત્તિમાં રજસ્ અને મમસ્ એ બે શુભવાળી માયા હોય છે; બ્યારે બીજા પ્રકારની પ્રવૃત્તિમાં એ બે શુભથી રહિત માયા હોય છે.) ૨૧

નિશામુખં માનયન્તાવુદિતોહુપતારકમ્ ।

મલ્લિકાગન્ધમત્તાલિજુષ્ટં કુમુદવાયુના ॥ ૨૨ ॥

કર્મણાં રાત્રિરેવ પ્રધાનમિતિ સન્ધ્યાયામેવ સન્ધ્યાગ્નિહોત્રાદિકમિતિ નિશામુખસ્ય સન્માનનમ્ । તં કાલં ગુણવન્તં વર્ણયતિ પ્રકૃતોપયોગાય ઉદિતોહુપતારકમિત્યાદિના । ઉદિત ઉડુપઃ તારકાશ્ર યસ્મિન્ । ચન્દ્રોદયઃ પર્વસૂચકઃ । નક્ષત્રોદયો મેઘાભાવસૂચકઃ । પ્રમાણં ચન્દ્રઃ, ફલં નક્ષત્રાણીત્યપિ । પુણ્યો વાયુઃ ફલસૂચક ઇતિ તં વર્ણયતિ કુમુદવાયુના જુષ્ટમિતિ । કુમુદસમ્બન્ધી વાયુઃ શીતલો મન્દશ્ર મ્ભવતિ । નિશામુખસ્ય વિશેષણમ્ । ઉત્તમાધિકારિભિરપિ સેવિતમિત્યાહ મલ્લિકાગન્ધમત્તાલિજુષ્ટમિતિ ।

ચન્દ્ર અને તારાઓનો જેમાં ઉદય થયો હતો, જેમાં મલ્લિકાની મુગંધથી મત્ત થએલા ભમરાઓ ઝુંબારવ કરતા હતા અને જેમાં કમલનો મુગંધી વાયુ વાતો હતો એવા ઉત્તમ સંધ્યાકાળનું ખત્રે જણ સન્માન કરતા હતા. ૨૨

કર્મોને માટે રાત્રી જ મુખ્ય છે, અને સંધ્યાકાળે જ સંધ્યા, અગ્નિહોત્ર વગેરે કરવામાં આવે છે, તેથી રાત્રીના મુખનો સત્કાર કરવામાં આવ્યો એમ કહેવામાં આવ્યું છે. ('અડધી રાત્રીએ જાગીને પ્રહ્લા નામના ઋત્વિજની સાથે આચમન કરીને અધ્વર્યુ નામનો ઋત્વિજ્ અને નય એ પ્રમાણે કહીને આશીર્વાદ નામના ઋત્વિજને સ્પર્શ કરે છે.' આ વાક્ય ઉપરથી સ્પષ્ટ જણાય છે કે કર્મોને માટે રાત્રી જ પ્રધાન છે. વળી, અગ્નિહોત્ર કર્યા પછી 'રાત્રીએ ગાયને દોહ છે' એ વાક્યથી અમાવાસ્થ્યાની રાત્રીએ ગાયને દોહવામાં આવે છે; તેથી પણ કર્મોને માટે રાત્રી મુખ્ય સમય છે એમ જણાય છે. સંધ્યાકાળે અગ્નિહોત્ર કરવામાં આવે છે, તેથી સંધ્યાનો પણ સત્કાર કરવામાં આવે છે. આ પ્રમાણે રાત્રી અને સંધ્યા એ બેનું પ્રાધાન્ય જણાવવાને માટે શ્લોકમાં નિશામુખ પદ મૂકવામાં આવ્યું છે. અર્થાત્ નિશા અને નિશામુખ, રાત્રી અને સંધ્યા, એ બેનું સન્માન કરવામાં આવ્યું એમ સિદ્ધ થાય છે. જો આ પ્રમાણે ન હોય તો શ્લોકમાં નિશામુખં માનયન્તૌ ને બદલે સન્ધ્યાં માનયન્તૌ એ પ્રમાણે જ કહ્યું હોત. સંધ્યાકાળે અને રાત્રીએ અગ્નિહોત્ર વગેરે કર્મો કરવાં એટલે સંધ્યા અને રાત્રીનો સત્કાર થયો એમ ગણાય.)

આવાં શુભવાળો કાળ આપણા આલતા પ્રસંગમાં ઉપયોગી છે તેથી શુક્રદેવેલ ઉદિતોહુપતારકમ્ વગેરે શબ્દોમાં તેનું વર્ણન કરે છે. ઉદિતોહુપતારકમ્ એટલે જેમાં ચન્દ્ર અને તારાનો ઉદય થયો છે એવો સંધ્યાકાળ. ચન્દ્રનો ઉદય પૂર્ણિમારૂપી પર્વનું સૂચન કરનારો છે, અને નક્ષત્રોનો ઉદય સૂચવે છે કે આકાશમાં વાદળાં નથી. (નિશામુખં માનયન્તૌ એ પ્રમાણે કહીને ચન્દ્રોદયની વાત કહેવામાં આવી, અને પૂર્ણિમાને દિવસે જ સંધ્યાકાળે ચન્દ્રનો ઉદય હોય છે, તેથી અહીં પૂર્ણિમાનું સૂચન કરવામાં આવ્યું છે એમ સ્પષ્ટ જણાય છે. કર્મમાં દર્શપૂર્ણિમાસ નામની ઇષ્ટિમાં પૂર્ણિમા જ મુખ્ય છે એવો ભાવ છે.) ચન્દ્ર પ્રમાણે છે અને નક્ષત્રો ફલ છે એમ પણ સૂચવવામાં આવ્યું. (અહીં બલદેવેલ અને ભગવાનની લીલાનું વર્ણન કરવામાં આવે છે. બલદેવેલ પ્રમાણરૂપ છે અને ભગવાન ફલરૂપ છે. ચન્દ્ર અને નક્ષત્ર રૂપી સામગ્રી પણ તે જ પ્રકારની છે, પ્રમાણરૂપ અને ફલરૂપ છે, એમ વર્ણન કરવામાં આવે છે. અર્થાત્ ચન્દ્ર રસનું જ્ઞાન આપનારો છે તેથી તે પ્રમાણ કહેવાય છે, અને 'આ જે નક્ષત્રો છે તે સારાં કર્મો કરનારાઓનું તેજ છે' એ શ્રુતિ ઉપરથી જણાય છે કે તારાઓ સારાં કર્મોનું ફલ ભોગવતી વખતે જે તેજ હોય છે તે તેજ છે; અને નક્ષત્રોનો ઉદય થયો એમ જ્યારે કહેવામાં આવે છે ત્યારે જણાય છે કે ફલનો ઉદય થયો.)

પુણ્ય વાયુ ફલનું સૂચન કરનારો છે, તેથી કુમુદવાયુના જુષ્ટમ્ એ પ્રમાણે શુક્રદેવેલ તેનું વર્ણન કરે છે. કમળના સંબંધવાળો વાયુ શીતળ અને મંદ હોય છે. કુમુદવાયુના જુષ્ટમ્ એ નિશામુખનું વિશેષણ છે. ઉત્તમ અધિકારીઓએ પણ નિશામુખનું સેવન કર્યું છે એમ જણાવતાં શુક્રદેવેલ કહે છે કે મલ્લિકાગન્ધમત્તાલિજુષ્ટમ્. મલ્લિકાની ગન્ધ સુંદર વાસવાળી હોય છે; તેથી મત્ત થએલા ભમરાઓ

મહિકાગન્ધઃ શોભનવાસનારૂપઃ । તેન ચ મત્તા ઇતરવિસ્મારકાઃ । તાદૃશા અલયઃ । ષટ્પદત્વાત્ સર્વજ્ઞાઃ । તૈઃ સેવિતમિતિ । એવં ત્રિધાકાલ ઉત્તમો નિરૂપિતઃ । તાદૃશં કાલં માનયન્તૌ સમીચીનોઽયમિતિ સ્તુવન્તૌ । અનેનાજ્ઞેઽપિ ફલશ્રુતિર્યુક્તેતિ નિરૂપિતમ્ ॥ ૨૨ ॥

जगत्तुः सर्वभूतानां मनःश्रवणमङ्गलम् ।

तौ कल्पयन्तौ युगपत्स्वरमण्डलमूर्च्छितम् ॥ २३ ॥

તદા સર્વપ્રાણિનામેવ મનઃશ્રવણયોઃ મઙ્ગલં જગતુઃ ગાનં કૃતવન્તૌ । પર્યવસાનોત્તમત્વાન્મનોમઙ્ગલમ્, સ્વરૂપોત્તમત્વાત્ શ્રવણમઙ્ગલમિતિ । તત્ર ગાને વિશેષમાહ તૌ કલ્પયન્તાવિતિ । યુગપદેવ સ્વરમણ્ડલસ્ય સ્વરસમૂહસ્ય મૂર્ચ્છિતં મૂર્ચ્છનાં કલ્પયન્તૌ ઇતિ દ્વયોરેકમુલતા નિરૂપિતા । મૂર્ચ્છનાવ્યતિરેકેણ ન મનો લીનં ભવતિ । લયવ્યતિરેકેણ ચ સર્વાત્મના તત્પરતા ન ભવતીતિ તથાકરણમ્ ॥ ૨૩ ॥

ખીનનું વિરમરણ કરાવતા હતા. (અર્થાત્ લમરાઓના મધુર ગુંગરવના શ્રવણથી ખીનઓને પણ મદ થાય છે અને તેથી તેઓ લમરાઓના ગુંગરવ સિવાયના ખીન બધા પદાર્થો ભૂલી જાય છે.) આવા પ્રકારના લમરાઓ હતા. લમરાઓ વટ્કવદ—છ પગવાળા—છે તેથી તે સર્વજ્ઞ છે. ગતિવાચક શબ્દોનો અર્થ જ્ઞાન પણ થઈ શકે છે, તેથી લમરાઓના છ પગ એ છ જ્ઞાનસાધનો છે. આ છ જ્ઞાનસાધનો તે છ દર્શનશાસ્ત્રો જ છે. આ પ્રકારે લમરાઓ સર્વજ્ઞ છે.) આવા સર્વજ્ઞ લમરાઓએ નિશામુખનું સેવન કરેલું છે. આ પ્રમાણે ત્રણ પ્રકારે ઉત્તમ કાલનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું. આવા પ્રકારના કાલનો બન્ને જણ—બલદેવજી અને ભગવાન—સંત્કાર કરતા હતા, અર્થાત્ ‘આ કાલ સારો છે’ એ પ્રમાણે તે કાલની સ્તુતિ કરતા હતા. આ પ્રમાણે કર્મના અંગભૂત કાલ વિષેની પણ ફલશ્રુતિ યોગ્ય છે એમ વર્ણન કરવામાં આવ્યું. (કાલ એ કર્મનું અંગ છે, અને એવા કાલની સ્તુતિ કરવામાં પણ પૂર્વકાણ્ડમાં જે ફલશ્રુતિ આપવામાં આવેલી છે તે પરસ્પર યોગ્ય જ છે, કારણ કે ભગવાને પણ આવા કાલની સ્તુતિ કરીને સંત્કાર કર્યો છે.) ૨૨

એક જ સમયે સ્વરસમૂહની મૂર્છના કરતા બન્ને જણુ સર્વ પ્રાણીઓના મન અને કર્ણને મંગલકારક એવું ગાન કરવા લાગ્યા. ૨૩

તે સમયે બલદેવજી અને ભગવાને બધાય પ્રાણીઓનાં મન અને કર્ણને મંગલરૂપ ગાન કર્યું. આ ગાન અંતમાં ફલરૂપે ઉત્તમ હોવાથી મનને મંગલરૂપ હતું, અને સ્વરૂપમાં ઉત્તમ હોવાથી કર્ણને મંગલરૂપ હતું. તે ગાનનો વિશેષ જણાવતાં શુકદેવજી કહે છે કે તૌ કલ્પયન્તૌ. એક જ સમયે તે બન્ને જણુ સ્વરસમૂહની મૂર્છના કરી, અને આ પ્રમાણે તે બન્નેની—વેદરૂપ બલદેવજીની અને વેદના અર્થરૂપ ભગવાનની—એકસુખતાનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું. મૂર્છના વિના મન લીન થતું નથી, અને લય વિના સર્વ રીતે તહીનતા થતી નથી, તેથી બન્ને જણુ સ્વરસમૂહની મૂર્છના કરી. (સ્વર, મૂર્છના અને લય એ સંગીતશાસ્ત્રના પારિભાષિક શબ્દો છે. ષડ્જ, ઋષભ, ગાન્ધાર, મધ્યમ, પંચમ, ધૈવત અને નિષાદ એ સાત સ્વરો છે. તેમાં ષડ્જ, ગાન્ધાર અને મધ્યમ એ આમ કહેવાય છે, અને તે દરેકને સાત મૂર્છના હોય છે. એટલે એકંદરે એકવીસ મૂર્છના છે. આ ઉપરથી સ્પષ્ટ જણાશે કે મૂર્છના એ આમનો સાતમો ભાગ છે. કેટલાકને મતે ષડ્ભાદિ સ્વરથી ઋષભાદિમાં જ્યાં સ્વરનો વિરામ થાય છે તે મૂર્છના કહેવાય છે. નાટ્યશાસ્ત્રના રચનાર ભરતાર્યાયના અભિપ્રાયે ગાવા બળાવવામાં જ્યાં હાથનું કે ગળાનું કંપન થાય છે તે મૂર્છના કહેવાય છે. ત્રીજો પારિભાષિક શબ્દ લય છે. ગીત, વાદ્ય અને પાદન્યાસ એ ત્રણનાં ક્રિયા અને કાલની જે પરસ્પર સમતા તે લય કહેવાય છે.) ૨૩

તતસ્તસ્ય ફલમપિ જાતમિત્યાહ ગોપ્ય ઇતિ ।

ગોપ્યસ્તદ્ગીતમાકર્ણ્ય મૂર્ચ્છિતા નાવિદન્ નૃપ ।

સંસદ્દુકૂલમાત્માનં સ્વસ્તકેશાસ્રજં તતઃ ॥ ૨૪ ॥

તયોર્ગીતં તાદૃશમાકર્ણ્ય મૂર્ચ્છિતાઃ સત્ય આત્માનં નાવિદન્ । મૂર્ચ્છાયામપિ વાસના તિષ્ઠ-
તીતિ નાવિદન્નિતિ તદભાવાયોક્તમ્ । નૃપેતિસમ્બોધનં ગીતરસાભિજ્ઞત્વાય । યો ભાવઃ સર્વથા ન
વિસ્મૃતો ભવતિ તં વર્ણયતિ સંસદ્દુકૂલમિતિ । દુકૂલમધોવલ્લમ્ । તદપ્યધઃ પતતીવ । સ્વસ્તાઃ કેશાઃ
તેષુ સ્વજશ્ચ યાસામ્ । દેહે આન્તં વિસ્મરણં નિરૂપિતમ્ ॥ ૨૪ ॥

અવશ્યં પ્રમાણબલે માર્ગે દૈત્યોપદ્રવો ભવતીતિ તન્નિરૂપણાર્થં ક્ષીલામુપસંહરતિ एवं વિક્રીડતોરિતિ ।

एवं विक्रीडतोः स्वैरं गायतोः सम्प्रमत्तवत् ।

शङ्खचूड इति ख्यातो धनदानुचरोऽभ्यगात् ॥ २५ ॥

સ્વૈરં યથા ભવતિ તથા વિશેષેણ ક્રીડતોરિતિ । મૂર્ચ્છિતાભિરિવ પ્રમત્તાભિરિવ ક્રીડા અત્યન્તં
સ્વચ્છન્દા ભવતીતિ । મધ્યે ક્રીડા, મધ્યે ગાનમિતિ દ્વયં નિરૂપયતિ ક્રીડતોર્ગાયતોઃ સતોરિતિ ।
ક્ષીભિઃ સહ સમાનધર્મતાસિદ્ધ્યર્થં સમ્પ્રમત્તવદિતિ । અવેશાવતારયોઃ આવેશદશાયાં તુલ્યતેતિ

પછીથી તેનું—ગાનનું—ફલ પણ થયું એમ શુકદેવેણ ગોપ્યઃ એ પ્રલોકમાં કહે છે.

હે નૃપ ! તે ગીત સાંભળીને ગોપીજનો મૂર્છિત થઈ ગયાં અને

તેમને સરી પડતા અધોવસનું, પોતાના આત્માનું અને છૂટા થએલા

કેશમાંથી પડી ગએલી માળાનું ભાન ન હતું. ૨૪

બલદ્રવ્ય અને ભગવાનનું તે પ્રકારનું ગીત સાંભળીને ગોપીજનો મૂર્છિત થઈ ગયાં અને તેમને
પોતાના આત્માનું ભાન રહ્યું નહિ. મૂર્છામાં પણ વાસના રહે છે તેથી વાસનાનો અભાવ જણાવવાને માટે
ન અવિદન્—તેમને ભાન ન હતું—એ પ્રમાણે કહેવામાં આવ્યું છે. નૃપ એ પ્રમાણે જે સંબોધન છે
તે પરીક્ષિત ગીતરસનો જાણનાર છે એ ખતાવવાને માટે છે. જે ભાવ સર્વથા ભૂલી જવાતો નથી તેનું
વર્ણન કરતાં શુકદેવેણ કહે છે કે સંસદ્દુકૂલમ્. દુકૂલ એટલે શરીરના નીચલા ભાગમાં પહેરવાનું વસ્ત્ર.
તે પણ જાણે નીચે ન પડતું હોય એમ થવા લાગ્યું. છૂટા થએલા કેશો અને તેમાં રહેલી સરી પડેલી
માળાઓ જેમની એવાં ગોપીજનો છે. આ પ્રમાણે ગોપીજનોને દેહનું જે અત્યન્ત વિસ્મરણ થયું તેનું
વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. ૨૪

પ્રમાણબળ માર્ગમાં દૈત્યોનો ઉપદ્રવ અવશ્ય થાય છે, તેથી તેનું વર્ણન કરવાને માટે एवं વિક્રી-
ડતોઃ એ પ્રલોકમાં શુકદેવેણ બલદેવેણ અને ભગવાનની લીલાનો ઉપસંહાર કરે છે.

આ પ્રમાણે બલદેવેણ અને ભગવાન સ્વચ્છન્દ રીતે ઉન્મત્ત મનુ-

ષ્યની માફક ન્યારે ગાતા હતા અને વિશેષ ક્રીડા કરતા હતાં ત્યારે

શંખચૂડ નામનો કુબેરનો નોકર આવી પહોંચ્યો. ૨૫

સ્વચ્છન્દ રીતે તે બન્ને જણ વિશેષ ક્રીડા કરતા હતા, કારણ કે જે મૂર્છિત જેવાં થઈ ગયાં છે, જે
પ્રમત્ત જેવાં થઈ ગયાં છે, તેમની સાથેની ક્રીડા અત્યન્ત સ્વચ્છન્દ હોય છે. વચમાં ક્રીડા, વચમાં ગાન
એમ ક્રીડા અને ગાન એ બેનું વર્ણન કરતાં શુકદેવેણ કહે છે કે તે બે જણ ક્રીડા અને ગાન કરતા હતા.
જેવી રીતે ગોપીજનો પ્રમત્ત હતાં તેવી રીતે બલદેવેણ અને ભગવાન પણ પ્રમત્ત હતા એ જણાવવાને
માટે શુકદેવેણ કહે છે કે સમ્પ્રમત્તવત્. આવેશ (બલદેવેણ) અને અવતાર (ભગવાન) એ બન્ને
આવેશદશામાં તુલ્ય હોય છે એ જણાવવાને માટે બન્નેનું સામાન્ય રીતે—એક જ પ્રકારે—વર્ણન કર-
વામાં આવ્યું છે. આ પ્રમાણે ન્યારે બંધાય ગાંડા જેવાં થઈ ગએલાં હતાં ત્યારે શંખચૂડ નામનો કોઈ

જ્ઞાપયિતું દ્વયોઃ સામાન્દેન નિરૂપણમ્ । एवं सर्वस्मिन्नेव विकले शङ्खचूडनामा कश्चिद् धनदस्य कुबेरस्यानुचरः स्त्रीकामो भगवन्तं प्राकृतं मत्वा स्वयं ता नेतुमागत इत्याह शङ्खचूड इति । शङ्ख-
निधिञ्चૂडायां वर्तत इति । अनेन नारदस्यापि दोषः परिहृतः । यथा तौ पूर्वं धनमत्तौ, एवमयमपि
प्राप्तनिधिरिति सम्प्रमत्तः । धनद् इतिनाम्ना च सर्वैव सामग्री श्रीमदरूपा निरूपिता । यत्र धनं तत्रैव
स्त्रिय उचिता इति । सर्वा एव श्रुतयो लૈકિકાઃ કર્તવ્યા इति पाषण्डिनां बुद्धिः ॥ २५ ॥

ततो यत् कृतवाँस्तदाह तयोर्निरीक्षतोरिति ।

तयोर्निरीक्षतो राजन् तन्नाથं प्रमदाजनम् ।

क्रोशन्तं कालयामास दिश्युदीच्यामशङ्कितः ॥ २६ ॥

રાજનિતિસમ્બોધનં શ્રૂણાં સ્ત્રીહરણં સ્વાભાવિકમિતિ તત્ર સહજદોષ इति स्थापनार्थम् । तावेव
नाथौ यस्य । प्रमदाः स्त्रीविशेषाः । तेषां जनः समूहः । सामान्यशब्दः समूहवाची भवतीति ।

એક કુબેરનો નોકર સ્ત્રીઓની કામનાવાળો હોવાથી ભગવાનને પ્રાકૃત મનુષ્ય માનીને તે સ્ત્રીઓને લઈ
જવા પોતે આવ્યો એમ જણાવતાં શુકદેવેલ કહે છે કે શૃંગચૂડઃ. (નવ નિધિઓમાં શંખ એક નિધિ
છે.) આ શંખનિધિ માથામાં હતો તેથી કુબેરનો આ નોકર શંખચૂડ કહેવાતો હતો. કુબેરના નોકર
શંખચૂડે અતિક્રમણ કર્યું એમ કહેવાથી નલકુબર અને મણિગ્રીવને શાપ આપવામાં નારદજીનો પણ દોષ
નથી એમ સિદ્ધ થયું. (નારદસ્વાપિ એમાં જે અપિ પદ છે તે દર્શાવે છે કે શંખચૂડને મારવામાં ભગ-
વાનને પણ કોઈ બાતનો દોષ પ્રાપ્ત થતો નથી.) જેમ પહેલાં કુબેરના પુત્ર નલકુબર અને મણિગ્રીવ
ધનથી મત્ત હતા તેમ આ શંખચૂડ પણ પોતાની પાસે શંખનિધિ હોવાથી બહુ પ્રમત્ત બનેલો છે.
ધનદ એ નામથી લક્ષ્મીના મદરૂપી ગાંધીય સામગ્રીનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું, કારણ કે ત્યાં ધન હોય
છે ત્યાં જ સ્ત્રીઓ હોય એ યોગ્ય છે. ગાંધીય શ્રુતિઓને લૌકિક અર્થમાં ઘટાવવી જોઈએ એમ પાપંડી
લોકો માને છે. (જેમ પાપંડી લોકો ભગવાનનું વર્ણન કરનારા વેદોને પણ લૌકિક અર્થમાં ઘટાવે છે,
તેમ આ શંખચૂડ પણ ભગવાનમાં લીન થયેલાં શ્રુતિરૂપા ગોપીજનોને ખીજે સ્થળે લઈ જવાની ઇચ્છા
કરે છે, તેથી તે પાપંડી છે. કૃષ્ણોપનિષદમાં કહેવામાં આવેલું છે કે લૌક, ક્રોધ વગેરે દેહો છે, અને તેથી
જે ભગવાનથી વધ કરવા યોગ્ય છે તે લૌક વગેરે દોષરૂપ હોય છે; એટલે શંખચૂડ આ બધા દોષોમાં
પાપંડરૂપ છે.) ૨૫

પછીથી શંખચૂડે જે કર્યું તેનું વર્ણન શુકદેવેલ તયોર્નિરીક્ષતોઃ એ રલોકમાં કરે છે.

હે રાજન્! બલદેવેલ અને ભગવાનને જાતા હતાં એવામાં જ તે

બને જેમના નાથ છે એવા અને આક્રન્દ કરતા સ્ત્રીવર્ગને તે શંખચૂડ

કોઈ પણ પ્રકારની શંકા લાગ્યા વિના કિતર દિશામાં કાલની માફક

હરી ગયો. ૨૬

રાજાઓ શત્રુઓની સ્ત્રીઓનું હરણ કરે છે તે સ્વાભાવિક છે, એટલે રાજાઓનો એ સ્વાભાવિક દોષ
છે એમ જણાવવાને માટે શુકદેવેલ રાજન્ એ પ્રમાણે પરીક્ષિતને સંબોધે છે. તે બે જણ જ—બલદે-
વેલ અને ભગવાન જ—નાથ છે જેમના એવો સ્ત્રીવર્ગ. પ્રમદાઓ એટલે અસુક બાતની સ્ત્રીઓ; તેમનો
જન એટલે સમૂહ, કારણ કે જન એ સામાન્ય શબ્દ હોવાથી સમૂહવાચક છે. જો તે સ્ત્રીઓ કૃષ્ણ ભગ-
વાન રૂપી વિશેષ પદાર્થમાં આસક્ત હોત તો તેઓ શંખચૂડની સાથે જાત નહિ એમ જણાવવાને માટે
જન એમ સામાન્ય વચનનો પ્રયોગ કરવામાં આવ્યો છે. (આ ગોપીજનો વેદરૂપ બલદેવેલ અને વેદના
અર્થરૂપ કૃષ્ણચન્દ્ર એ બેમાં આસક્ત હતાં, તેથી તેમને શંખચૂડ લઈ ગયો અને તે ગોપીજનો શંખ-
ચૂડની સાથે ગયાં. પણ જો આ ગોપીજનો રસપંચાધ્યાયીનાં ગોપીજનોની માફક રૂક્ત પુરુષોત્તમમાં
આસક્ત હોત તો તેઓ શંખચૂડની સાથે ગયાં ન હોત એમ તાત્પર્ય છે.)

વિશેષપરાશ્ચન્ન ગચ્છેયુરિતિ જ્ઞાપયિતું સામાન્યવચનમ્ । ક્રોશન્તમિતિ તાસામનિચ્છા તસ્ય ચ ભયા-
ભાવઃ સૂચિતઃ । કાલયામાસ । યથા કાલઃ અપ્રતિહતબલઃ સર્વાનેવ કાલયતિ હરતિ તદ્વદિચર્યઃ ।
ઉદીચ્યાં દિશીતિ । સ્વગ્રહે બલાધિક્યાય । અત એવ અશક્તિઃ, કિં કરિષ્યતિ ભગવાનિતિ ॥૨૬॥

તતો ભગવજ્ઞાં યત્ કૃતં તદાહ ક્રોશન્તમિતિ ।

ક્રોશન્તં કૃષ્ણ રામેતિ વિલોક્ય સ્વપરિગ્રહમ્ ।

યથા ગા દસ્યુના ગ્રસ્તા ભ્રાતરાવન્વધાવતામ્ ॥ ૨૭ ॥

યદિ તાઃ કૃષ્ણ રામ ઇલાક્રોશં ન કુર્યુઃ તદા ન નિવારયેદપિ । ન હિ ભગવાન્ સ્વતોડન્યચિત્તં
નિવારયતિ । તત્રાપ્યન્યસ્ય ચેત્ ન નિવારયેત્ । કિન્તુ સ્વપરિગ્રહં સ્વેન પૂર્વમેવ પરિગૃહીત ઇતિ
ક્રોશન્તં સ્વપરિગ્રહં વિલોક્ય અન્વધાવતામિતિ । ભ્રાતરાવિત્યુભયોઃ પરિગ્રહઃ ઉમાભ્યાં રક્ષણીય
ઇતિ । અનુ ગ્રહણાનન્તરમેવાધાવતામ્ ॥ ૨૭ ॥

દૂરે નીયમાનાઃ દૂરાદેવાધાસિતવન્તાવિત્યાહ મા મૈષ્ટેલ્યભયારાવાવિતિ ।

મા મૈષ્ટેલ્યભયારાવૌ શાલહસ્તૌ તરસ્વિનૌ ।

આસેદતુસ્તં તરસા ત્વરિતં ગુહ્યકાધમમ્ ॥ ૨૮ ॥

ક્રોશન્તમ્—આક્રન્દ કરતાં હતાં—એમ કહેવાથી એવું સૂચન થાય છે કે ગોપીજનોને શંખ-
ચૂડને માટે ઇચ્છા ન હતી અને શંખચૂડને કોઇનો ભય ન હતો. જે પ્રમાણે કાલના બલને કોઈ અટકાવી
શકતું નથી અને તે કાલ સર્વનું જ હરણ કરે છે તે પ્રમાણે શંખચૂડ ગોપીજનોનું હરણ કરી ગયો. આ
અર્થ જણાવવાને માટે શુકદેવેલ કહે છે કે કાલયામાસ. પોતાના ઘરમાં બલ અધિક હોય તેટલા માટે
શંખચૂડ ઉત્તર દિશામાં ગયો એ જણાવવાને માટે શુકદેવેલ કહે છે કે ઉદીચ્યાં દિશિ. (શંખચૂડ એ
કુબેરનો નોકર હતો અને કુબેરનો વાસ ઉત્તર દિશામાં હોવાથી શંખચૂડ ઉત્તર દિશામાં આવેલા પોતાને
ઘેર ગયો એમ તાત્પર્ય છે.) તેથી જ, ભગવાન્ શું કરશે એવી શંખચૂડને શંકા થઈ નહિ એમ જણા-
વવાને માટે શુકદેવેલ કહે છે કે અશક્તિઃ. ૨૬

પછીથી બલદેવેલએ અને કૃષ્ણે જે કુર્યુ તેનું વર્ણન શુકદેવેલ ક્રોશન્તમ્ એ શ્લોકમાં કરે છે.

વાપે અથવા ચોરે પકડેલી ગાયો જેમ ચીસો પાડે તેમ ‘હે કૃષ્ણ !

હે બલરામ !’ એ પ્રમાણે ચીસો પાડતી પોતાની ગોપીજનોને જોઇને બને

ભાઈઓ તે શંખચૂડની પાછળ દોડ્યા. ૨૭

જે તે ગોપીજનોએ ‘હે કૃષ્ણ ! હે રામ !’ એ પ્રમાણે ખૂમ પાડી ન હોત તો શંખચૂડને ભગ-
વાન્ અટકાવત પણ નહિ. જેમનું ચિત્ત ભગવાનથી અન્ય પદાર્થમાં હોય છે તેમને ભગવાન્ અટકાવતા
નથી. તેમાં પણ જે તે ખીબના સંબંધવાળો હોય તો તેને રોકે નહિ; પરંતુ આ ગોપીજન સ્વપરિગ્રહ
હતાં, અર્થાત્ ભગવાને પોતે પહેલેથી જ આ ગોપીજનનો સ્વીકાર કરેલો હતો. તેથી જેમનો પહેલેથી જ
સ્વીકાર કરવામાં આવેલો છે એવાં ગોપીજનોને આક્રન્દ કરતાં જોઇને તે બન્ને—બલદેવેલ અને કૃષ્ણ-
અન્દ—શંખચૂડની પાછળ દોડ્યા. આતરૌ—બન્ને ભાઈઓ—એ પ્રમાણે જે કહેવામાં આવ્યું છે તેનું
તાત્પર્ય એ છે કે આ ગોપીજનોનો સ્વીકાર બન્નેએ કરેલો છે, એટલે તે બન્નેએ આ ગોપીજનોનું રક્ષણ
કરવું જોઈએ. શંખચૂડે ગોપીજનોને પકડ્યા પછી જ બન્ને ભાઈઓ તેની પાછળ દોડ્યા એમ જણા-
વવાને માટે શ્લોકમાં અનુ એમ મૂકવામાં આવ્યું છે. ૨૭

દૂર ભઈ ગએલાં ગોપીજનોને દૂરથી જ બન્નેએ આશ્વાસન આપ્યું એમ શુકદેવેલ મા મૈષ્ટેલ્યમ-
યારાવૌ એ શ્લોકમાં કહે છે.

‘ડરશો નહિ’ એમ અભય વચન બોલતા બન્ને ભાઈઓ, ભાઈમાં

સાગનાં ઝાડ લઇને પૂર વેગથી દોડીને, ઉતાવળે દોડી જતા તે નીચ ધક્કાની

પાસે જલદીથી પહોંચી ગયા. ૨૮

मा भैष्टेल्यमारावो भयनिवर्तको भवति । शालवृक्षौ हस्ते ययोरिति महासामर्थ्यं दूरादेव प्रदर्शितम्, न तु तयोः कश्चनोपयोगोस्ति । तरस्विनौ अतिवेगवन्तौ । यथा मध्ये एकामपि गृहीत्वा न च्छेत्, न स्पृशेद्वेति शीघ्रमासेदनुः निकटे गतौ । आसेधनुर्निवारितवन्तौ वा । तं शङ्खचूडम् । तरसाऽविचार्यैव । देवो मनुष्यापेक्षया महाबलो भवतीति विचारप्राप्तिः । त्वरितं पलायनार्थम्, यतो गुह्यकानां यक्षाणां मध्येऽधमः । आगमने यक्षत्वं प्रयोजकम्, पलायनेऽधमत्वम् ॥ २८ ॥

पूर्वं ताभिः सहितः शीघ्रं गच्छन् स्थितः, इदानीं स्वयमेव पलायितुं विचारितवानित्याह स वीक्ष्येति ।

स वीक्ष्य तावनुप्राप्तौ कालमृत्यु इवोद्विजन् ।

विसृज्य स्त्रीजनं मूढः प्राद्रवज्जीवितेच्छया ॥ २९ ॥

अनुप्राप्तौ भगवन्तौ वीक्ष्य सोऽल्पबुद्धिः स्त्रीजनं विसृज्य प्राद्रवदितिसम्बन्धः । तस्य तथा-करणे या बुद्धिरासीत् तामाह कालमृत्यु इवोद्विजन्नि । एकः कालः स्वस्य नाशसमयः, अपरो मारक इति । एकोऽप्यनिवार्यः, तत्रोभयोः किं वक्तव्यमिति पलायने जीवितेच्छैव हेतुः, सति जीवने भोग इति । ननु शरणं कुतो न गतः, जीवेत्, न तु पलायनं जीवनसाधनमिति चेत्, तत्राह मूढ इति । इममर्थं न जानातीति ॥ २९ ॥

‘उरशो नष्टि’ એ વચન લય દૂર કરનારું છે. સાગનાં ઝાડ જેમના હાથમાં છે એવા બલદેવજી અને કૃષ્ણ ભગવાન; આ પ્રમાણે કહેવાથી તે બંનેની મહાન શક્તિ દૂરથી જ દેખાડવામાં આવી; તેમને કાંઈ ઝાડનો કોઈ પ્રકારનો ઉપયોગ ન હતો. તરસ્વિનૌ એટલે ધણુ વેગવાળા. શંખચૂડ વચમાંથી એક પશુ ગોપીજનને પકડીને ચાલ્યો ન બચ, અથવા તેનો સ્પર્શ ન કરે, એટલા માટે બલદેવથી તે બંને શંખચૂડની પાસે ગયા. આસેદનુઃ ને બદલે આસેધનુઃ એ પાઠ બે સ્વીકારવામાં આવે તો તેનો અર્થ એ કે તે બંને ભાઈઓએ શંખચૂડને અટકાવ્યો. તમ્ એટલે શંખચૂડને (અટકાવ્યો.) તરસા એટલે વગર વિચારે જ. દેવ મનુષ્યના કરતાં વધારે બળવાન હોય છે તેથી શંખચૂડની સામે યતાં વિચાર કરવો પડે છે, (પશુ આ વિચાર બે ભાઈઓએ કર્યો નહિ.) ત્વરિતમ્ એટલે નાસી જવાને માટે ઉતાવળ કરતો (શંખચૂડ), કારણ કે શંખચૂડ યક્ષોમાં નીચ હતો. શંખચૂડ સ્ત્રીઓની લાલચથી આવ્યો તેનું કારણ એ કે તે યક્ષ હતો; અને તે નાસી જવા લાગ્યો તેનું કારણ એ કે તે અધમ હતો. ૨૮

પહેલાં શંખચૂડ તે ગોપીજનોની સાથે બલદેવથી જતો હતો, હાથમાં તો પોતે જ નાસી જવાનો તેણે વિચાર કર્યો એમ શુકદેવજી સ વીક્ષ્ય એ શ્લોકમાં કહે છે.

કાલ અને મૃત્યુ જેવા તે બંનેને આવેલા બેઠને ઉદ્દેગ પામતો તે મૂર્ખ શંખચૂડ જીવવાની ઇચ્છાથી ગોપીજનોને છોડી દધને બલદેવ દોડી ગયો. ૨૯

બલદેવજી અને કૃષ્ણચન્દ્રને પોતાની પાસે આવી પહોંચેલા બેઠને તે અહ્ય બુદ્ધિવાળો શંખચૂડ સ્ત્રીઓનો ત્યાગ કરીને દોડી ગયો. એ પ્રમાણે પદોનો સંબંધ છે. શંખચૂડને આ પ્રમાણે કરવાની બુદ્ધિ થઈ તેનું કારણ દર્શાવતાં શુકદેવજી કહે છે કે કાલમૃત્યુ ઇવોદ્વિજન્. બે ભાઈઓમાંથી એક કાલ છે, પોતાના એટલે શંખચૂડના નાશનો સમય છે, બ્યારે બીજે શંખચૂડને મારનાર છે. આ બેમાંના એકનું પશુ નિવારણ થઈ શકે એમ નથી, તો પછી બ્યાં બે ય હાજર હોય તો તેમાં શું જ કહેવું? ત્યાંથી નાસી જવામાં જીવવાની ઇચ્છા જ કારણભૂત હતી, કારણ કે બે તે જીવે તો ભોગ કરી શકે. અરે! શંખચૂડ તે બે ભાઈઓને શરણે કેમ ન ગયો? બે તે શરણે ગયો હોત તો જીવત, પણ નાસી જવું એ કાંઈ જીવવાનો ઉપાય નથી. આ પ્રમાણે શંકા યતાં શુકદેવજી કહે છે કે મૂઢઃ, તે શંખચૂડ મૂર્ખ છે. ભગવાનને શરણે જવાથી માણસ જીવી શકે છે એ વાત તે બાણતો નથી. ૨૯

અનુપાયે પ્રવૃત્તસ્ય ન કાર્યં સિધ્યતીત્યાહ તમન્વધાવદિતિ ।

તમન્વધાવદ્ ગોવિન્દો યત્ર યત્ર સ ધાવતિ ।

જિહીર્ષુસ્તચ્છિરોરત્નં તસ્યૌ રક્ષન્ સ્ત્રિયો બલઃ ॥ ૩૦ ॥

ગોવિન્દ્ इति । તેણાં રક્ષાર્થં વિનિયોગ આવશ્યકઃ સ્વક્રિયાયાઃ, અન્યથેન્દ્રત્વં ન સ્યાદિતિ । રક્ષા ચ દોષસ્ય મૂલોચ્છેદ એવ, ન તુ તસ્મિન્ કથમપિ વિદ્યમાને । અતો યત્ર યત્રૈવ સ પલાયતે તત્રૈવ તમન્વધાવત્ । નતુ દૂરાદપિ મારણે સમ્ભવતિ ભગવાન્ કિમિતિ ધાવનં કૃતવાન્, તત્રાહ જિહીર્ષુસ્ત-ચ્છિરોરત્નમિતિ । દૂરાન્મારણે યક્ષાસ્તદીયાસ્તં નવેયુઃ । અમારિતશ્ચ સ્યાત્ । મળૌ વિદ્યમાને મળિરિવ શ્લૈરપ્યવધ્યઃ । અતઃ સ્વસૈવ ગમનમ્ । જીવાનામવધ્ય इति । સ્ત્રિયો રક્ષન્ બલઃ જાતઃ । અન્યથા તતોડન્યો હરેત્ । તદીયા હિ બંધવાઃ, તે ધાતયેયુરેવ । અત એકેન રક્ષિતવ્યાઃ । બલ इति વહૂનામપ્યા-ગમને રક્ષાર્થમુક્તમ્ । સ્ત્રિયો હિ રક્ષણીયા એવ ॥ ૩૦ ॥

તતો ભગવાન્ યત્ કૃતવાંસ્તવાહ અવિદૂર इवेति ।

અવિદૂર इवाभ्येत्य શિરસ્તસ્ય દુરાત્મનઃ ।

જહાર મુષ્ટિનૈવાહ્ન સહચૂડામણિં વિભુઃ ॥ ૩૧ ॥

જે ઉપાય નથી તેને ઉપાય માનીને પ્રવૃત્ત થનારનું કાર્ય સિદ્ધ થતું નથી એમ શુકદેવજી તમન્વધાવત્ એ શ્લોકમાં કહે છે.

ન્યાં ન્યાં શંખચૂડ દોડવા લાગ્યો ત્યાં ત્યાં ગોવિન્દ ભગવાન્ તેના માથાનો મણિ લઈ લેવાની ઇચ્છાથી તેની પાછળ દોડ્યા, અને બલદેવજી સ્ત્રીઓનું રક્ષણ કરતા ઉભા રહ્યા. ૩૦

ભગવાન્ ગોવિન્દ છે એટલે ભક્તોના રક્ષણને માટે પોતાની ક્રિયાનો વિનિયોગ આવશ્યક છે. જે ભગવાન્ પોતાની ક્રિયાનો ઉપયોગ ભક્તોનું રક્ષણ કરવા માટે ન કરે તો ભગવાનનું ઇન્દ્રત્વ સિદ્ધ થાય નહિ. દોષનો મૂળમાંથી નાશ કરવામાં આવે તો જ ભક્તોનું રક્ષણ થઈ શકે, પણ જે જરા પણ દોષ રહ્યો હોય તો ભક્તોનું રક્ષણ થઈ શકે નહિ. તેથી ન્યાં ન્યાં શંખચૂડ દોડતો હતો ત્યાં ત્યાં જ તેની પાછળ ભગવાન્ દોડ્યા. અરે ! દૂરથી પણ ભગવાન્ શંખચૂડને મારી શકે એમ હતું તો પછી ભગવાન્ તેની પાછળ કેમ દોડ્યા ? આ શંકાનું સમાધાન કરતાં શુકદેવજી કહે છે કે જિહીર્ષુસ્તચ્છિરોરત્નમ્-ભગવાન્ શંખચૂડને દૂરથી મારવા બંધ તો શંખચૂડના સંબંધી યક્ષો તેને લઈ બંધ અને શંખચૂડ મરાય નહિ. ન્યાં સુધી (શંખચૂડના માથામાં) મણિ હોય ત્યાં સુધી મણિની માફક શંખચૂડનો શસ્ત્રોથી પણ વધ કરી શકાય નહિ. તેથી ભગવાન્ પોતે જ (શંખચૂડની પાછળ) ગયા, કારણ કે જીવો શંખચૂડનો વધ કરી શકે એમ ન હતું. બલદેવજી સ્ત્રીઓનું રક્ષણ કરતા ઉભા રહ્યા. બલદેવજી જે સ્ત્રીઓનું રક્ષણ કરવાને માટે જે ત્યાં ન ઉભા રહ્યા હોત તો ખીજે કોઈ પુરુષ તે સ્ત્રીઓને ત્યાંથી હરી બાત. શંખચૂડના માથાસો ઘણા હતા, એટલે તેઓ સ્ત્રીઓને મારી જ નાખત. તેથી બલદેવજી અને કૃષ્ણ ભગવાન્ એ બેમાંથી એકે તો સ્ત્રીઓનું રક્ષણ કરવું જોઈએ. ઘણા માથાસો સામા આવે તો પણ બલદેવજી રક્ષણ કરી શકશે એ ભાવ જણાવવાને માટે શુકદેવજીએ બલઃ એ પ્રમાણે શ્લોકમાં કહ્યું છે. સ્ત્રીઓનું તો, ખરેખર, રક્ષણ કરવું જ જોઈએ. ૩૦

પછીથી ભગવાને જે કાર્યું તેનું વર્ણન શુકદેવજી અવિદૂર इव એ શ્લોકમાં કરે છે.

હે અંગ ! પાસે જ હોય તેમ તે શંખચૂડની સમીપ જઈને સમર્થ ભગવાને મુષ્ટિથી જ તે દુષ્ટના ચૂડામણિવાળા મસ્તકનું હરણ કર્યું. ૩૧

कियद्वावनेनैव स प्रातः । अविदूरे निकट एव । वस्तुतस्तु दूरे गतः, परं कालविलम्बाभावाद् अविदूर इवाभ्येत्य निकटे गत्वा तस्य शिरो जहार । ननु पलायितवधो निषिद्धः, किमिति भगवान् छिष्टं कृतवानित्याशङ्क्याह दुरात्मन इति । स हि दुरात्मा वध्य एव । त्रयीद्विषो हि हन्यन्त एव । निमित्तं तु दारापहारित्वं जातमेव । अन्यथा पूर्वमेव हन्यात् । अधुना परित्यागे पुनरागच्छेत् । केवलबलभद्रक्रीडायां वा समागत्योपद्रवं कुर्यात् । यतो दुष्टान्तःकरणः, अतो वध्य एव । अतस्तस्य शिर एव ज्ञानशक्तिप्रधानं मुष्टिनैव जहार । न तु भेदनं कृतवान् । किन्तु यथा राशेः सकाशात् मुष्टिना तन्दुला ह्वियन्ते तथा राशीभूतास्तस्यावयवा मुष्टिनैवाहताः । यदैव स गोपिकाहरणार्थमुद्यमं कृतवान्, तदैव संयोजका देवा अवयवेषु निर्गताः । केवलं मणिप्रभावादवयवी स्थितः । भगवान् पुनः चूडामणिसहितं तच्छिरो जहार । स्वकर्मणैव विशकलित इति भगवान् अक्लिष्टकर्मैव । किञ्च, विभुः समर्थः मणेरपि सामर्थ्यं दूरीकर्तुम् ॥ ३१ ॥

एवं कृते स हतो जात इत्याह शङ्खचूडं निहत्येति ।

शङ्खचूडं निहत्यैवं मणिमादाय भास्वरम् ।

अग्रजायाददत्प्रीत्या पश्यन्तीनां च योषिताम् ॥ ३२ ॥

इति श्रीमद्भागवते दशमस्कन्धे पूर्वार्धे शङ्खचूडवधो नाम एकत्रिंशोऽध्यायः ॥

जराक दोडीने ज लगवान् ते शंभ्यूडनी पासे गया. अविदूरे खेटले पासे ज. भरी रीते तो शंभ्यूड हूर गयेसो હતો, પરંતુ સમયનો વિલંબ ન થવાથી બાણે તે પાસે જ ઊંચ તે પ્રમાણે ભગવાન્ તેની પાસે જઈ પહોંચ્યા અને તેનું મસ્તક હરી લીધું. અરે! જે માણસ નાશી બધ છે તેનો વધ નિષિદ્ધ છે, તો પછી ભગવાને આણું કિલક કર્મ શા માટે કર્યું? આ પ્રમાણે શંક્ર થતાં શુકદેવજી કહે છે કે દુરાત્મનઃ. શંભ્યૂડ, ખરેખર, દુષ્ટ હોવાથી તે વધ કરવા યોગ્ય જ હતો. વેદનો દેવ કરનારા પુરુષોને મારી નાખવામાં જ આવે છે. શંભ્યૂડને મારી નાખવામાં નિમિત્ત તો સ્ત્રીઓનું હરણુ છે જ, નહિ તો ભગવાન્ તેને પહેલાં જ મારી નાખત. ભગવાન્ જે હમણાં શંભ્યૂડનો ત્યાગ કરે તો તે પાછો ફરીથી આવે (અને સ્ત્રીઓનું હરણુ કરી બધ.) જે બલદેવજી એકલા જ ક્રીડા કરે તો શંભ્યૂડ ત્યાં આવીને ઉપદ્રવ કરે, કારણ કે તેનું અંતઃકરણુ દુષ્ટ છે, આ કારણથી જ તે વધ કરવા યોગ્ય છે. તેથી શંભ્યૂડનું માથું જ—જેમાં જ્ઞાનશક્તિ સુખ્ય છે એવું માથું જ—ભગવાને મૂઠીથી જ હરી લીધું, પણ તેને ફોડી નાખ્યું નહિ; પરંતુ જેમ કોઈ ઢગલામાંથી મૂઠી વડે ઘોડા ચોખા લેવામાં આવે છે તેમ શંભ્યૂડના ઢગલારૂપી અવયવોને મૂઠીથી જ હરી લેવામાં આવ્યા. જે વખતે જ શંભ્યૂડે ગોપીજનોનું હરણુ કરવાને માટે પ્રયત્ન કર્યો તે જ વખતે બધા અવયવોને એક યીજની સાથે જોડી રાખનારા દેવો તે અવયવોમાંથી જતા રહ્યા; ક્રૂટ મણિના પ્રભાવથી અવયવી દેહ ટકી રહ્યો હતો. ભગવાને તો શંભ્યૂડનું ચૂડામણિવાળું મસ્તક હરી લીધું. શંભ્યૂડનાં અવયવો તેના પોતાના કર્મથી જ છિન્નભિન્ન થઈ ગયાં, તેથી ભગવાન્ અકિલકર્મા જ રહ્યા. (અર્થાત્ ભગવાનનું કર્મ કિલક નથી.) વળી, ભગવાન્ વિભુ છે, એટલે તે પોતે શંભ્યૂડના મણિનું સામર્થ્ય હૂર કરવાને સમર્થ છે. ૩૧

ન્યારે ભગવાને શંભ્યૂડનું ચૂડામણિવાળું મસ્તક હરી લીધું ત્યારે શંભ્યૂડ મરી ગયો એમ શક્ષ્-ચૂડં નિહત્ય એ શ્લોકમાં શુકદેવજી કહે છે.

આ પ્રમાણે ભગવાને શંભ્યૂડને મારી નાખીને, તેનો પ્રકાશવાળો મણિ લઈને ગોપીજનોના દેખતાં મોટા ભાઈ બલદેવજીને પ્રીતિથી આપ્યો. ૩૨

एवम्प्रकारेण तस्य हननम्, न तु प्रकारान्तरेण । तस्य मुक्तिनिराकरणार्थं निहृत्यैवेत्युक्तम् । मृतद्रव्यं न ग्राह्यमित्यत आह भास्वरमिति । 'अस्थानान्मणिमुत्तमम्' इतिवाक्यात् । मणिग्रहणेन मणिगता देवता । ताः कामयतीतिपक्षे कामना सफला कृता । मणिग्रहणेन तस्य मुक्तिर्देयतिशङ्कां वारयितुं अग्रजायाददत् । तत्रैव स्थित्वा देवताया अप्युपभोगो भवतिविति प्रीत्यैव अददत्, न तु याचितः । स्त्रीणां प्रार्थनाभावायाह पश्यन्तीनामिति । चकारात् सर्वाभ्यः प्रदर्श्य तासां स्पर्शानन्तरं योषितामन्वेषां च देवानां पश्यतामिति । प्रमाणसिद्धयर्थं यत् किञ्चित् करोति तत्सर्वं तदधिष्ठातयैव प्रयच्छतीति ज्ञापितम् । प्रमाणबलमेवात्र मुख्यमिति न प्रमेयविचारेण कोऽप्यर्थः शङ्कनीयः ॥ ३२ ॥

इति श्रीभागवतसुबोधिन्यां श्रीमद्ब्रह्मणभट्टात्मजश्रीमद्ब्रह्मभदीक्षितविरचितायां
दशमस्कन्धविवरणे एकत्रिंशत्तमोऽध्यायविवरणम् ।

આ પ્રકારે ભગવાને શંખચૂડને માર્યો, ણીને પ્રકારે નહિ. શંખચૂડને મુક્તિ ન મળે એટલા માટે શુકદેવેલ કહે છે કે નિહૃત્યૈવ. મરેલાનું દ્રવ્ય ગ્રહણ કરવું ભેદએ નહિ એવી શંકા થતાં શુકદેવેલ કહે છે કે ભાસ્વરમ્. 'અયોગ્ય સ્થાનમાંથી ઉત્તમ મણિ ગ્રહણ કરવો' એ વાક્યથી જણાય છે કે ભગવાને શંખચૂડનો પ્રકાશવાળો મણિ હીધો તેમાં દોષ નથી. મણિનું ગ્રહણ કરવાથી મણિમાં રહેલા દેવતાનું પણ ગ્રહણ થઈ ગયું. (મણિમાં અધિષ્ઠાતા દેવ ન હોય તો તે મણિ પ્રકાશવાળો ન હોય, અને શુકદેવેલ ભાસ્વરમ્ એ પ્રમાણે મણિનું વિશેષણ પણ મૂકે નહિ. તેથી સ્પષ્ટ થાય છે કે મણિમાં તેનો અધિષ્ઠાતા દેવ રહેલો હતો.) ણલદેવેલને સ્ત્રીઓની ઇચ્છા છે એ પક્ષમાં તેમની કામના સફલ કરવામાં આવી. ભગવાને શંખચૂડનો મણિ લઈ લીધો તેથી તેમણે શંખચૂડને મુક્તિ આપવી ભેદએ એમ કોઈ શંકા કરે તો તે શંકા દૂર કરવાને માટે શુકદેવેલ કહે છે કે અગ્રજાયાદદાત્, ભગવાને પોતાના મોટા ભાઈ ણલદેવેલને તે મણિ આપી દીધો. (ઉપભોગને માટે ણલદેવેલ ણીલ સ્ત્રીઓની પણ કામના કરે છે એ જણાવવાને માટે સુબોધિનીશ્રીમાં તા: એ પ્રમાણે ણહુવચનનો પ્રયોગ કરવામાં આવ્યો છે.) (અરે ! આ પ્રમાણે જો હોય તો ભગવાને મણિના દેવતાનું જ ગ્રહણ કરવું ઉચિત હતું, મણિનું પણ ગ્રહણ કરવાની જરૂર ન હતી; આ પ્રમાણે શંકા થાય તો તેનું સમાધાન કરતાં શ્રીમહાપ્રભુલ આજ્ઞા કરે છે કે) ણલદેવેલ મણિમાં જ રહેલા દેવતાનો પણ ઉપભોગ ભલે કરે એ હેતુથી ભગવાને પ્રીતિથી જ ણલદેવેલને તે મણિ આપ્યો, કાંઈ ણલદેવેલએ તે મણિ માગ્યો ન હતો. (દરેક પદાર્થમાં રહેલો દેવ તે પદાર્થનું નિયમન કરે છે. મણિનું નિયમન કરવાનું કાર્ય તેમાં રહેલા દેવતાનું છે. આ અભિકાર દેવતાઓને ભગવાને આપેલો છે. તેથી દેવતાનું દેવતાપાત્રને પદાર્થમાં રહેવાથી જ સિદ્ધ થાય છે.)

સ્ત્રીઓ ભગવાનને મણિ માટે પ્રાર્થના ન કરે એટલા માટે શુકદેવેલ કહે છે કે પश्यन्तीनाम्; અર્થાત્ સ્ત્રીઓના દેખતાં જ ભગવાને ણલદેવેલને મણિ આપી દીધો. પ્રલોકમાં જે વ છે તે ઉપરથી જણાય છે કે ભગવાને ણધી સ્ત્રીઓને તે મણિ દેખાડ્યો, તે સ્ત્રીઓએ મણિનો સ્પર્શ કર્યો, અને ત્યાર પછી તે સ્ત્રીઓ અને ણીલ દેવોના દેખતાં ભગવાને તે મણિ ણલદેવેલને આપી દીધો. પ્રમાણની સિદ્ધિને માટે ભગવાન્ જે કરે છે તે સર્વ પ્રમાણુના અધિષ્ઠાતા ણલદેવેલને જ આપી દે છે એમ દર્શાવવામાં આવ્યું. (ભગવાન્ જે માર્ગના સંબંધી કાર્ય કરે છે તે તે માર્ગના અધિષ્ઠાતા દેવને આપે છે. આપણુ ચાલતા પ્રસંગમાં ભગવાને પ્રમાણુમાર્ગના ફલરૂપ મણિનું હરણ કર્યું તેથી તેમણે તે મણિ પ્રમાણુમાર્ગના અધિષ્ઠાતા ણલદેવેલને આપ્યો.) (તો પછી, ભગવાન્ સર્વનું મૂલ હોવાથી આ મણિનું સ્થાપન ભગવાનના જ મસ્તક ઉપર થાય એ ઉચિત છે; વળી, શંખચૂડને ભગવાનના હસ્તનો સ્પર્શ થયેલો છે, તો તેને મુક્તિ ન મળે એ પણ અદ્યતિત જ છે. આ પ્રમાણે શંકા થતાં શ્રીમહાપ્રભુલ આજ્ઞા કરે છે કે) આ પ્રસંગમાં પ્રમાણુણલ જ મુખ્ય છે, તેથી પ્રમેયણલનો વિચાર કરીને કોઈ પણ ણીલ અર્થની શંકા કરવી નહિ. ૩૨

દ્વાત્રિંશોઽધ્યાયઃ ૩૨

દ્વાત્રિંશોઽન્તર્ગોપિકાનાં સ્વાનન્દં ભગવાન્ હરિઃ । પૂરયામાસ યૈનૈવ પૂર્ણાનન્દ ઇતીર્યતે ॥ ૧ ॥

ગોપીજનોના અન્તઃકરણમાં ભગવાન્ હૃદયે (શુભગાયનદ્વારા) પોતાના આનન્દને પૂર્યો, અને તેથી જ ભગવાન્ પૂર્ણાનન્દ થયા, એમ આ બત્રીસમા અધ્યાયમાં કહેવામાં આવે છે.

(ને કે બધેય ઠેકાણે આનન્દ અન્તઃકરણમાં જ અનુભવાય છે, તો પણ બાહ્ય રમણમાં શરીર અને ચેષ્ટાનું પ્રાધાન્ય હોવાથી, અને સ્વરૂપ ભૂત હોવાથી સ્વરૂપાત્મક આનન્દ પણ ભૂત છે એ કારણથી શરીર, ઇન્દ્રિય વગેરેમાં સ્વરૂપે સ્થાપેલા આનન્દનો અનુભવ મનથી થાય છે. આપણા ચાલતા પ્રસંગમાં તો ભગવાનની સાથે ગોપીજનોનો સંગ અન્તઃકરણમાં થવાથી આનન્દ પ્રકટ થયો અને તેથી બાહ્ય રમણમાં થાય છે તે પ્રમાણે શરીર, ઇન્દ્રિય વગેરેમાં ધર્મો પ્રકટ થાય છે. આ હેતુથી શ્રીમહાપ્રભુએ કારિકામાં અન્તર્ એ પદ મૂકેલું છે.

અરે ! ધર્મિસ્વરૂપના વિરહથી ઉત્પન્ન થતા દુઃખનું નિવારણ ધર્મરૂપ શુભગાનથી કેવી રીતે સંભવે ? અને તેમાં પણ ધર્મરૂપ શુભગાન સ્વરૂપની માત્રક ગોપીજનોના અન્તઃકરણમાં કેવી રીતે આનન્દ પૂરી શકે ? આ શંકાનું નિરાકરણ શ્રીમહાપ્રભુએ યૈનૈવ એ પદો વડે કરે છે. જે પ્રમાણે ભગવાનનું સ્વરૂપ પૂર્ણાનન્દાત્મક છે તે પ્રમાણે ભગવાનની નામલીલા પણ પૂર્ણાનન્દાત્મક છે, એટલે સર્વ ઘટી શકે છે. અર્થાત્ ભગવાન્ સ્વરૂપથી અને નામથી પૂર્ણાનન્દ છે.

અથવા તો યૈનૈવનો અર્થ બીજો પ્રકારે પણ કરી શકાય એમ છે. ભગવાને જે સ્વરૂપથી પહેલાં રાસ-પંચાધ્યાયીમાં લીલા દ્વારા ગોપીજનોને આનન્દ આપ્યો અને પોતે પૂર્ણાનન્દ કહેવાયા તે જ સ્વરૂપથી—ગોપીજનોના અન્તઃકરણમાં જ જે રહેલું હતું અને ભાવના પ્રપળ વેગને લીધે મુગ્ધમલદ્વારા જે બહાર આપ્યું તે જ સ્વરૂપથી—હૃમણાં પણ આ અધ્યાયમાં ભગવાને ગોપીજનોની અંદર આનન્દ પૂર્યો. આ જ અર્થનું વિવરણ અન્તઃપ્રવિષ્ટઃ ઇલાદિ પદોમાં કરવામાં આવેલું છે.

અથવા તો યૈનૈવનો ત્રીજો અર્થ પણ સંભવે છે. જેમ જેમ ભગવાન્ પોતાના વિષેની ભક્તોની આર્તિ બુધે છે તેમ તેમ તે હૃદય પામે છે. જે કે પરમ કૃપાલુ ભગવાનના આવા સ્વભાવનું વર્ણન કરવું અઘટિત છે, છતાં પણ આ પ્રમાણે જે કહેવામાં આવ્યું છે તેનો આશય આ પ્રમાણે છે. ભગવાનનો ભક્તોને વિષે પરમ અનુરાગ હોવાથી પરોક્ષમાં ભક્તોના હૃદયમાં પોતાનું સ્વરૂપ પ્રકટ કરીને શુભગાનના શ્રવણના આનન્દનો અનુભવ કરવાની ભગવાનને ઇચ્છા થાય છે. ભગવાનની આ ઇચ્છા ભક્તોની આર્તિથી જ પૂર્ણ થાય છે. તેથી ભક્તોની આર્તિ બેઠને ભગવાનને ઘણો આનન્દ થાય છે એમ કહેવામાં આવ્યું છે. વળી, દિવસે વિરહને લીધે ઉત્પન્ન થતી આર્તિવાળાં ગોપીજનો સાથે જ્યારે ભગવાન્ સાર્યકાળે મળે છે ત્યારે ભગવાનને જે આનન્દ થાય છે તે દિવસે ગોપીજનોના સમાગમમાં રહેવાથી થતો નથી. આ વસ્તુ-સ્થિતિને લીધે પોતાના જે આનન્દને લીધે ભગવાન્ પોતે પૂર્ણાનન્દ છે એમ ભક્તો બાણે છે તેવો આનન્દ ભગવાને ગોપીજનોની અંદર પૂર્યો. આ ત્રીજા પ્રકારના અર્થમાં પ્રયોજન પૂર્ણાનન્દત્વ છે; તેનું અનુસંધાન કરીને ભગવાન્ પોતાનો આનન્દ ગોપીજનોમાં પૂરે એ હેતુથી ગોપીજનો ભગવાનનાં શુભગાન કરતાં નથી, પરંતુ ગોપીજનોનો ભગવાનની ઉપર જે ભાવ છે તે ભાવના સ્વભાવથી જ તેઓ શુભગાન કરે છે, તેથી ભાવસંગ્રાંધી કાંઈ પણ પ્રયોજન દર્શાવવાની જરૂર રહે છે. આ પ્રમાણે જે શંકા થાય તો તેનું સમાધાન એ કે ગોપીજનોના ભાવની સ્થિરતા પણ થાય છે. અર્થાત્ ભાવના સ્વભાવથી ભાવને સ્થિર કરવાને માટે શુભગાન છે. આ પ્રયોજન ભાવની અંદર જ રહેલું છે. પછીથી તે શુભગાન વડે બંધેય પ્રયોજન—ગોપીજનોમાં ભગવાનનો આનન્દ પૂરાય છે અને તેમનો ભાવ દૃઢ થાય છે એ પ્રયોજન—સિદ્ધ થાય છે. શુભગાન એ ભાવનું કાર્ય છે, અને ભાવ ભગવદ્રૂપ છે તેથી શ્રીમહાપ્રભુએ આજ્ઞા કરે છે કે ભગવાને શુભગાન દ્વારા ગોપીજનોમાં આનન્દ પૂર્યો. ભગવાન્ પોતાનો આનન્દ ભક્તોમાં જે પૂરે છે તે જ ભાવની સ્થિરતા કહેવાય છે.) ૧

અન્તઃપ્રવિષ્ટો ભગવાન્ સુસાહુદ્વૃત્ય કર્ણયોઃ । પુનર્નિવેદ્યતે સમ્યક્ તદા ભવતિ સુશ્ચિરઃ ॥ ૨ ॥
શબ્દાર્થયોર્મુલ્યભ્રમત્ર યુગ્મા શ્લોકાસ્તોડત્ર હિ । સર્વેષુ ચૈવ માસેષુ યન્ કરોત્યુચ્યતે હિ તત્ ॥ ૩ ॥
અતોડત્ર માસયુગ્મા હિ પ્રક્રમઃ ફલમેવ ચ । આચન્તે ચાપરં યુગ્મં ત્રયોદશ ભવન્તિ તત્ ॥ ૪ ॥

ગોપીજનોના અન્તઃકરણમાં પ્રવેશ પામેલા ભગવાનને જ્યારે મુખમાંથી ગુણગાન દ્વારા બહાર કાઢીને ફરીથી ગુણગાનનું શ્રવણ કરીને કર્ણમાં સારી રીતે પ્રવેશ કરાવવામાં આવે છે ત્યારે તે સારી રીતે સ્થિર થાય છે.

(ભગવાન્ પોતાનો આનન્દ ગોપીજનોમાં જે પૂરે છે તેનું વર્ણન આ બીજી કારિકામાં કરવામાં આવે છે. જે કે ગુણગાન ભાવના સ્વભાવથી જ થાય છે, કોઈ પણ પ્રયોજનને લીધે નહિ, તો પણ ગુણગાનથી પૂર્વ ભાવ પણ સ્થિર થાય છે. ભગવાન્ ભાવાત્મક છે. આ ભાવાત્મક ભગવાનના સ્વરૂપવાળી જે સુધા તે પહેલાં નાદ દ્વારા દાખલ થઈ, અને તેનું વર્ણન વેણુગીતમાં આવેલી રત્નાન્વેણોરચરસુધયા પૂરવન્ એ પંક્તિમાં કરવામાં આવેલું છે. બહાર ફેરનો અનુભવ થાય ત્યાં સુધીના પહેલાં જણાવેલા પ્રકારોથી આ સુધા ધીમે ધીમે પુષ્ટ થઈ, પણ પોતાને પોષણ આપનારો અને પોતાનો વિષય બની શકે એવો બાહ્ય સંબંધ તેને ન મળ્યો. તેથી તે મેળવવાને માટે તે સુધા પોતે ગુણગાનરૂપે પ્રકટ થયા છતાં પણ તેને પોતાનો વિષય ન મળવાથી પોતાના પ્રાકટ્ય પહેલાં અંદર સાક્ષાત્ પ્રિય ભગવાનના પ્રાકટ્યને લીધે પોતાના અને ગોપીજનોના શ્રોત્ર દ્વારા ફરીથી અંદર જ તે સુધા દાખલ થઈ, અને ત્યાં પોતાના પોષક વિષયને પ્રાપ્ત કરીને સારી રીતે સ્થિર થઈ.) ૨

આ અધ્યાયમાં (નાદાત્મક) શબ્દ અને (નાદમાં વર્ણવેલા ભગવાનરૂપી) અર્થ એ બે મુખ્ય છે એ જણાવવાને માટે અહીં પ્રલોકોનાં જોડકાં આપવામાં આવેલાં છે. ભગવાન્ વર્ષની અંદર બધા મહિનાઓમાં જે લીલા કરે છે તેનું અહીં વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. તેથી આ અધ્યાયમાં બાર માસની સંખ્યાવાળાં પ્રલોકનાં બાર યુગલો આપવામાં આવ્યાં છે. પહેલા પ્રલોકમાં ગાનનો આરંભ છે અને છેલ્લા પ્રલોકમાં ફલ છે. આરંભમાં અને અંતમાં મળીને પ્રલોકોનું એક વધારાનું યુગલ થાય છે. આ પ્રમાણે આ અધ્યાયમાં એકંદરે તેર યુગલ છે.

(પહેલાં ગોપીજનોએ ભગવાનના વેણુનો ફક્ત નાદ અનુભવ્યો હતો, તેથી નાદની મુખ્યતા હોવાને લીધે તે ગોપીજનોએ વેણુગીતમાં ગાયું કે અક્ષણ્વતાં ફલમિદમ્ ઇત્યાદિ. હુમણાં તો ગોપીજનોને નાદના ઉપરાંત ભગવાનના સ્વરૂપનો પણ અનુભવ થયો છે, તેથી નાદ અને સ્વરૂપ એ બન્ને મહારસરૂપ છે એ જણાવવાને માટે બન્ને પ્રલોકોથી તે અનુભવનું વર્ણન કરવામાં આવે છે; અને આ નાદ અને સ્વરૂપ—શબ્દ અને અર્થ—એ બન્ને એકરૂપ છે એ જણાવવાને માટે બન્ને પ્રલોકોની એકવાક્યતા છે. ભગવાન્ વર્ષે વર્ષે જે લીલા કરે છે તે બધી લીલાનું ગોપીજનો ક્રમે ક્રમે આ અધ્યાયમાં ગાન કરે છે. આ અધ્યાયમાં ભગવાનની જેટલી લીલા વર્ણવવામાં આવેલી છે તેટલી જ ભગવાનની લીલા નથી. એ જણાવવાને માટે, આખા વર્ષના બાર માસ હોવાથી, પ્રલોકમાં બાર યુગલો આપવામાં આવ્યાં છે. આરંભમાં અને અંતમાં એક એક પ્રલોક છે, અને તે મળીને એક વધારાનું પ્રલોકનું યુગલ થાય છે. તેથી જણાય છે કે અધિક માસમાં પણ ભગવાન જે લીલા કરે છે તેનું પણ ગાન ગોપીજનો કરે છે. આખા વર્ષના બાર માસ અને એક અધિક માસ એમ તેર માસને અનુસરીને આ અધ્યાયમાં પ્રલોકનાં તેર યુગલો આપવામાં આવેલાં છે. તેરમા યુગલમાં જે વિષયનું વર્ણન કરવામાં આવેલું છે તે દર્શાવતાં શ્રીમહાપ્રભુજી આજ્ઞા કરે છે કે પ્રક્રમઃ ફલમેવ ચ. પહેલા પ્રલોકમાં ગાનનો પ્રક્રમ—આરંભ—છે, અને છેલ્લા પ્રલોકમાં તચ્ચિત્તાસ્તન્મનસ્કાઃ એ પ્રમાણે ગાનનું ફલ છે.) ૩-૪

एवं भगवता सह रात्रौ क्रीडामुक्त्वा, दिने तासां संसारप्रवृत्तिर्भविष्यतीत्याशङ्क्य, दिवसेषु भगवद्गुणवर्णनपरा जाता इति वदन्, गुणवर्णनाया आवश्यकत्वाय आरम्भे दुःखं, पर्यवसाने सुखमिति निरूपयन्, प्रथमं प्रथमप्रवृत्तावपि गोपिकानां दिवसेषु परमं दुःखं जातमित्याह गोप्य इति ।

श्रीशुक उवाच—गोप्यः कृष्णे वनं याते तमनुद्भूतचेतसः ।

कृष्णलीलाः प्रगायन्त्यो निन्युर्दुःखेन वासरान् ॥ १ ॥

केवलपदात् पूर्वोक्ता ग्राह्याः । सदानन्दे वनं गते तमन्वेव द्रुतं चित्तं यासाम् । वस्त्वन्तर-
ग्रहणाक्षमं चित्तं जातम् । द्रुतशब्दाद्विलय उक्तः । ततः सर्वतः प्रसृतं सूक्ष्मभावापन्नं सदानन्दस्य
लीलां गृहीतवत् । अतः कृष्णलीलाः प्रगायन्त्यो जाताः । यथा स्वरूपं सदानन्दरूपम्, तथा
तल्लीला अपीति तदात्मकत्वं च लीलानां ज्ञापयितुं पुनर्नामग्रहणं कृतम् । अन्यथा तत्पदमेव वदेत् ।

આ પ્રમાણે ભગવાનની સાથે રાત્રીએ ક્રીડાનું વર્ણન કરીને, દિવસે ગોપીજનોની સંસારની પ્રવૃત્તિ થશે એ પ્રમાણે શંકા કરીને, દિવસે ભગવાનના ગુણોનું વર્ણન કરવામાં તત્પર થયાં એમ કહેવાને, ભગવાનના ગુણોનું વર્ણન આવશ્યક છે એ જણાવવાને માટે આરંભમાં દુઃખ અને અંતમાં સુખ છે એમ નિરૂપણ કરતાં શુકદેવજી ગોપ્યઃ એ શ્લોકમાં પ્રથમ કહે છે કે પ્રથમ પ્રવૃત્તિમાં પશુ—ગાનના આરંભમાં પશુ—ગોપિકાઓને દિવસે પરમ દુઃખ થયું. (ગાનના આરંભમાં પશુ ન્યારે ગોપીજનોને દુઃખ થયું ત્યારે ગાન ન કરે તો કેટલું દુઃખ થાય? આ ભાવ દર્શાવવાને માટે શ્રીસુખોધિનીજીમાં અપિ શબ્દ મૂકવામાં આવેલો છે.) શુકદેવજી કહે છે કે:—

કૃષ્ણ ભગવાન્ ન્યારે વનમાં પધારતા હતા ત્યારે તેમની પાછળ જ
જમનું ચિત્ત લીન થઈ ગયેલું હતું એવાં ગોપીજનો કૃષ્ણની લીલા ગાતાં
દુઃખથી દિવસો ગાળતાં હતાં. ૧

શ્લોકમાં ગોપ્યઃ એટલું જ પદ હોવાથી પહેલાં રાસમણ્ડલનાં ગોપીજનોનું જ અહીં અહુષ્ય કરવાનું છે. (એકત્રીસમા અધ્યાયના વીસમા શ્લોકમાં જે પ્રમાણે ગોવ્રજયોષિતામ્ કહીને ઉતરતી કોટિનાં ગોપીજનોનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે તે પ્રમાણે આ શ્લોકમાં કહેવામાં આવ્યું નથી, પણ ક્રુત ગોપ્યઃ એ પ્રમાણે જ કહેવામાં આવ્યું છે. આ ઉપરથી સ્પષ્ટ જણાય છે કે આ બત્રીસમા અધ્યાયનાં ગોપીજનો રાસમણ્ડલનાં અધિકારી ગોપીજનો જ છે, એકત્રીસમા અધ્યાયનાં ગોપીજનો નથી.)

સદાનન્દ—કૃષ્ણ—વનમાં ગયા ત્યારે ગોપીજનોનું ચિત્ત તેમની પાછળ જ દોહ્યું. અર્થાત્ ગોપીજનોનું ચિત્ત ભગવાનથી અન્ય વસ્તુનું અહુષ્ય કરવાને માટે અશક્ત બન્યું. શ્લોકમાં દ્રુત શબ્દનો જે પ્રયોગ કરવામાં આવેલો છે, તે ઉપરથી જણાય છે કે ચિત્તનો (ભગવાનમાં) વિલય થયો. પછીથી તે ચિત્તે ત્યારે બાબુ પ્રસરી અને સૂક્ષ્મભાવને પ્રાપ્ત કરીને કૃષ્ણની લીલા અહુષ્ય કરી. (ચિત્ત ઓગળ્યું અને તેથી તેના અવયવો છૂટા પડ્યા. આનન્દમય પ્રભુ બધામાં રહેલા હોવાથી તેમના અવયવો વિરલ—જરા જરા છૂટા—છે; તેથી આવા પ્રકારના પ્રભુનું અહુષ્ય કરવાને માટે તે જ પ્રકારનું—જેના અવયવો વિરલ છે એવું—ચિત્ત યોગ્ય છે એમ ભાવ છે.) તેથી ગોપીજનો કૃષ્ણની લીલાઓ જાણેથી ગાવા લાગ્યાં. જેમ ભગવાનનું સ્વરૂપ સદાનન્દરૂપ છે, તેમ તેમની લીલા પશુ સદાનન્દરૂપ છે; તેથી લીલા સ્વરૂપાત્મક જ છે એ જણાવવાને માટે શુકદેવજીએ કૃષ્ણલીલાઃ એ પદમાં ફરીથી ભગવાનનું નામ વાપર્યું છે; આ પ્રમાણે જે પ્રયોજન ન હોત તો શુકદેવજી કૃષ્ણલીલાઃને બદલે તહ્લીલાઃ એ પ્રમાણે કહેત; અને જે શુકદેવજીએ તહ્લીલાઃ એમ કહ્યું હોત તો લીલા ભગવાનના સંબંધવાળી છે એટલો જ અર્થ પ્રાપ્ત થાત, પણ લીલા ભગવત્સ્વરૂપ છે એ અર્થ પ્રાપ્ત થાત નહિ. અને લીલા ભગવત્સ્વરૂપ છે એ વાત તો અવશ્ય કહેવી જોઈ એ.

ભગવાનના સ્વરૂપથી ગોપીજનોને ન્યારે વિયોગ થાય ત્યારે ભગવાન વિના ધીજ્ઞે કોઈ પણ પદાર્થ ગોપીજનોનું જીવન ટકાવી શકે નહિ, કારણ કે તે બધા પદાર્થો ભગવાનથી ઉતરતા છે; તેથી ગોપીજનોએ

તથા સતિ તત્સમ્બન્ધિત્વમાત્રં પ્રાપ્યેત, ન તૂક્ષ્ણરૂપત્વમ્ । અવશ્યં વાચ્યં ચૈતત્ । યતઃ સ્વરૂપવિયોગે તદતિરિક્તસ્ય ન જીવનદેતુત્વમ્, તતો હીનત્વાત્ । તતો યથાકથચ્છિન્નમહતા માનસદુઃખેન વાસરાન નિન્યુઃ । યદા પુનસ્તચ્ચિત્તં પ્રકીર્ણે ભગવચ્ચરિત્રે વિલીનં સદ્ એકમાત્રં પ્રાપ્સ્યતિ તદા પૂર્ણમનોરથા મવિ-
ષ્યન્તિ । ઇદાનીં સર્વાં સામગ્રીં વિશકલિતેતિ દુઃખેન દિનનયનમ્ । વાસરપદાદ્ રાત્ર્યર્થં કથચ્છિન્ન પ્રાણાનાં ધારણં લક્ષ્યતે ॥ ૧ ॥

સર્વોત્તમા હરેર્લીલા વેણુનાદપુરઃસરા । હેતુઃ સર્વત્ર વાચ્યેડયે પ્રથમેષુ નિરૂપ્યતે ॥ ૧ ॥

દેવશ્ચિયસ્તથા ગાવઃ સરિતઃ પાદપા લતાઃ । પશ્ચિણશ્ચ તથા મેઘા બ્રહ્માઘા ગોપિકાસ્તથા ॥ ૨ ॥

હરિણ્યો દેવગન્ધર્વા દ્વિધા ચ ભગવાન્ હરિઃ । ઉત્તરેષુ નિરૂપ્યન્તે રસજ્ઞા વેણુવાદને ॥ ૩ ॥

જાનાતિ ભગવાનેવ જાનાલેવ હરિઃ સ્વયમ્ । અતોડન્તે ભગવાનુક્તો વારંદ્યમનન્યધીઃ ॥ ૪ ॥

મનના ઘણા દુઃખથી ગમે તેમ કરીને દિવસો ગાળ્યા. પણ જ્યારે ગોપીજનોનું ચિત્ત ભગવાનના ભુલું ભુલું ચરિત્રોમાં સારી રીતે લીન થઈને એકલાવ પ્રાપ્ત કરશે ત્યારે તેમનો—ગોપીજનોનો—મનોરથ પૂર્ણ થશે. (ભગવાનનો સંગંધ કરી આપનારા ભાવને અહીં મનોરથ કહેવામાં આવ્યો છે, આ ભાવ પૂર્ણ થશે એટલે ભગવાનની સાથેનું આનંતર રમણુ સિદ્ધ થશે; અર્થાત્ યુગ્મગાનનું પહેલાં જણાવેલું પ્રયોજન—ભાવની સ્થિરતા—થશે.) હુમણાં તો યધી સામગ્રી છિન્નભિન્ન થઈ ગઈ છે, તેથી ગોપીજનો દુઃખથી દિવસો કાઢે છે. (ભુલું ભુલું ગોપીજનોની અંદર રહેલી સુખા છિન્નભિન્ન થઈ ગઈ છે, અંદર જ રહેલી છે.) પ્રલોકમાં જે વાસર પદ મૂકવામાં આવેલું છે તે ઉપરથી જણાય છે કે રાત્રીને માટે ગોપીજનો ગમે તેમ કરીને (દિવસે) પોતાના પ્રાણ ધારણ કરી રાખે છે. ૧

(ગોપીજનો પ્રલોકોનાં જે યુગલો ગાય છે તેનો સાર આપતાં શ્રીમહાપ્રભુજી નીચે પ્રમાણે કારિકાઓમાં આજ્ઞા કરે છે.) ભગવાનની વેણુનાદપૂર્વક સર્વોત્તમ લીલા દરેક યુગલના ખીબ પ્રલોકમાં વર્ણવેલા અર્થનું—અપસરાઓ મૂંછિત થઈ ગઈ ઇલાદિ અર્થનું—કારણ છે, અને તેનું—લીલાનું—વર્ણન દરેક યુગલના પહેલા પ્રલોકમાં કરવામાં આવે છે. ૧

અપસરાઓ, ગાયો, નદીઓ, વૃક્ષો અને લતાઓ, પક્ષીઓ, મેઘો, બ્રહ્મા વગેરે દેવો, ગોપિકાઓ, હરિણીઓ, દેવગન્ધર્વો અને બે પ્રકારે—બે યુગલમાં—વર્ણવેલા ભગવાન હરિઃ આ યધા વેણુનાદમાં રહેલા રસને જણાવનારા છે, અને તેમનું વર્ણન દરેક યુગલના ખીબ પ્રલોકમાં કરવામાં આવે છે. ૨-૩

(છેલ્લાં બે યુગલોનું તાત્પર્ય દર્શાવતાં શ્રીમહાપ્રભુજી આજ્ઞા કરે છે કે) વેણુનાદના રસને ભગવાન જ જાણે છે, અને હરિ પોતે પણ તે જાણે છે જ; તેથી આ અધ્યાયને અંતે અનન્યલક્ષ્મીને જેમનું જ્ઞાન થાય છે એવા ભગવાનનું બે વાર વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. (ભગવત્વ જણાવવાને માટે કારિકામાં મગવાન્ પદ મૂકવામાં આવ્યું છે, અને તાપ હરણુ કરે છે એ ભાવ દર્શાવવાને માટે હરિઃ પદ મૂકવામાં આવેલું છે. ભગવાન જ આ રસ જાણે છે, તેથી દિવસનો તાપ દૂર કરીને રસનું દાન ભગવાન જ કરે છે, ચન્દ્ર વગેરે કરી શકતા નથી. તેથી જ સર્વ લક્ષ્મીને સર્વ આશીર્વાદ આપવાની ઇચ્છાથી ભગવાન પોતે જ પધારે છે એ પ્રમાણે ત્રેવીસમા પ્રલોકનો અર્થ સિદ્ધ થાય છે. આ કારિકામાં જે એવ પદ આવેલું છે તે એમ દર્શાવે છે કે ચન્દ્ર વગેરે આ રસને જાણતા નથી. અરે! ભગવાન તો ખાલક છે, તેથી જ્ઞાનપૂર્વક આવી અસાધારણુ લીલા તે કેવી રીતે કરી શકશે? આ પ્રમાણે બે શંકા થાય તો તેનું નિરાકરણુ ચક્ર-પત્તિઃ ઇલાદિ પચીસમા પ્રલોકમાં કરવામાં આવેલું છે. તેથી સિદ્ધ થાય છે કે ભગવાન આ રસ જાણે છે જ. અહીં એવ પદ એમ દર્શાવે છે કે ભગવાન ખાલક હોવાથી તેમનામાં આવું જ્ઞાન સંભવિત નથી એ અભિપ્રાય ખોટો છે. આ પ્રમાણે બન્ને પ્રકારનો નિયમ સિદ્ધ થાય તેટલા માટે ત્રેવીસમા અને પચીસમા પ્રલોકમાં એમ બે વાર ભગવાનનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. મગવાન્ પદ ભગવત્વ દર્શાવે છે, અને હરિ પદ તાપ દૂર કરવાનો ભાવ દર્શાવે છે.) ૪

અનુભાવસ્તુ નાદસ્ય સ્ત્રીષુ પૂર્વમુદીર્યતે । ત્રિવિધાસુ તતઃ પુંસુ વ્રહ્મા ગોપી તથા મૃગી ॥ ૫ ॥
ત્રયોઽત્ર ત્રિવિધાઃ પ્રોક્તાઃ પ્રકીર્ણાઃ સકલાઃ મુરાઃ । સર્વં યવાનભિદ્ધા હિ વસ્તુસામર્થ્યસંયુતાઃ ॥ ૬ ॥
એવં વેણુદ્વાદશથા ફલતીતિ નિરૂપિતઃ ॥ ૬૧ ॥

તત્ર પ્રથમં સ્ત્રીપ્રાધાન્યાદ્ દેવસ્ત્રિયો મુખ્યા इति તાસુ વેણુનાદપ્રભાવં વક્તું યેન પ્રકારેણ વેણુ-
નાદ ઉત્તિષ્ઠતિ, તં પ્રકારમાહુઃ વામવાહુકૃતવામકપોલ इति ।

વામવાહુકૃતવામકપોલો વલ્ગિગતશ્ચરધરાર્પિતવેણુમ્ ।
કોમલાહુલિભિરાશ્રિતમાર્ગં ગોપ્ય ઈરયતિ યત્ર મુકુન્દઃ ॥ ૨ ॥
વ્યોમયાનવનિતાઃ સહ સિદ્ધૈર્વિસ્મિતાસ્તદુપધાર્યં સલજ્ઞાઃ ।
કામમાર્ગણસમર્પિતચિત્તાઃ કશ્મલં યચુરપસ્મૃતનીવ્યઃ ॥ ૩ ॥

નાદનો પ્રભાવ તો પ્રથમ ત્રણ પ્રકારની સ્ત્રીઓમાં વર્ણવવામાં આવે છે, પછી વૃક્ષ, પક્ષી અને મેઘ એ ત્રણ પ્રકારના પુરુષોમાં વર્ણવવામાં આવે છે; (લતાઓનો સમાવેશ વૃક્ષોમાં થાય છે તેથી તેમની ગણતરી પુરુષોમાં કરવામાં આવેલી છે.) પ્રહ્લા, ગોપી અને હરિણીઓ એ ત્રણનું પણ વર્ણન કરવામાં આવે છે. અહીં આ ત્રણ સાન્વિક, રાજસ અને તામસ એ ત્રણ પ્રકારનાં વર્ણવેલાં છે. (દેવની સ્ત્રીઓ વગેરે ત્રણ રાજસ છે; વૃક્ષો, લતાઓ વગેરે સાન્વિક છે; અને પ્રહ્લા, ગોપી અને હરિણીઓ તામસ છે; આ પ્રમાણે સુબોધિનીઓમાં વિવેચન કરવામાં આવેલું છે.) (એકવીસમા શ્લોકમાં) સર્વ દેવોનું—નાના નાના દેવોના સમૂહનું—એક સાથે વર્ણન કરવામાં આવેલું છે. આ બધાં જ ખરેખર રસના જ્ઞાન વિનાના છે, છતાં પણ વસ્તુના સામર્થ્યથી—ફલથી—જોડાય છે. આ પ્રમાણે વેણુ બાર પ્રકારે કૃષ્ટે છે એમ તેનું વર્ણન કરવામાં આવેલું છે. (દશ યુગલમાં જણાવેલાં દશે ય પહેલાં નાદરસ જણાતાં ન હતાં; પછી તેઓએ નાદનું શ્રવણ કર્યું, અને તેટલાથી જ મૂર્છા કરાવવી વગેરે નાદનું જે સામર્થ્ય તેનાથી તેઓને કૃષ્ટ મળ્યું; અર્થાત્ તેઓ નાદનો રસ જણાવવા લાગ્યાં. આને જ નાદનો પ્રભાવ કહેવામાં આવે છે. નાદના રસનું જ્ઞાન થવામાં અહીં બીજું કંઈ પણ કારણ નથી, તેથી આ નાદનો જ પ્રભાવ છે એમ જણાવવા કારિકામાં હિં પદ મૂકવામાં આવેલું છે. પહેલાં આ બાર રસને જણાવનારાં છે એમ કહેવામાં આવ્યું હતું. તેમાં દશ પહેલાં રસથી અજાણ્યાં હતાં, અને પછી નાદના પ્રભાવથી રસને કાંઈક કાંઈક જણાવવા લાગ્યાં. જે પ્રકાર-વાળા ભગવાન તો સર્વ રીતે રસને જણાવનારા છે, તેથી તે દશમાં અને ભગવાનમાં ભેદ રહેલો છે. પહેલા દશ યુગલમાં મૂર્છા કરાવીને વગેરે પ્રકારથી, અગીઆરમા યુગલમાં તાપ દૂર કરવાના પ્રકારથી અને બારમા યુગલમાં અસાધારણ લીલાના પ્રકારથી—આ પ્રમાણે બાર પ્રકારે વેણુ કૃષ્ટે છે.) ૫-૬૧

તેમાં—બાર રસ જણાવનારાઓમાં—સ્ત્રીઓ મુખ્ય છે, અને સ્ત્રીઓમાં દેવોની સ્ત્રીઓ મુખ્ય છે, તેથી દેવોની સ્ત્રીઓમાં વેણુના નાદનો પ્રભાવ જણાવવાને માટે, જે પ્રકારે વેણુનો નાદ ઉત્પન્ન થાય છે તે પ્રકાર વામવાહુકૃતવામકપોલઃ એ યુગલમાં શુકદેવજી વર્ણવે છે.

હે ગોપીઓ! હાથા બાહુ ઉપર હાથા ગાલને ટેકવી રાખીને ચંચલ
ભ્રમરવાળા મુકુન્દ ભગવાન જ્યારે કોમલ અંગુલીઓથી જેનાં છિદ્રો પૂરા-
યલાં છે અને અધર ઉપર જેને રાખવામાં આવેલો છે એવા વેણુને વગાડે
છે, સારે સિદ્ધોની સાથે જતી વિમાનમાં જનારા દેવોની સ્ત્રીઓ વિરમય
પામે છે, તે વેણુનાદને યોળખીને લજ્જા પામે છે અને કામના બાણને
ચિત્ત સમર્પણ કરી, ધાધરાને વિસરી મૂર્છા પામે છે. ૨-૩

યત્ર મુકુન્દઃ અધરાપિત્તવેણુમીરયતિ તત્ર તસ્મિન્ ક્ષણે જ્યોમયાનવનિતાઃ કદમલં યયુ-
રિતિ સમ્બન્ધઃ । વેણુનાદઃ પચ્છધા ભવતિ, મુક્તસ્ય પરિતઃ સમતયા ઉપર્યધચ્છ ધારણેન । તત્ર સ્ત્રીણાં
કામોદ્વોધકઃ વામપરાવૃત્તઃ । સ્ત્રીણાં પુરુષાણાં ચ દક્ષિણઃ । દેવાનામુચ્ચૈઃ । અધસ્તિરઆમ્ । સમતયા
સર્વેષામચેતનાનાં ચ । તત્ર દેવસ્ત્રીણાં કામોદ્વોધકો વામપરાવૃત્ત એવેતિ તથા નિરૂપ્યતે । માનુષભાવા-
દેવભાવો મહાનિતિ માનુષનાદેન દેવસ્ત્રીણાં ભ્રમો ન ભવિષ્યતીત્યાશઙ્ક્ય 'તદ્ભૂવિજૃમ્ભઃ પરમેષ્ઠિધિષ્ણ્યમ્'-
इतिवाक्याद् भ्रुविलासं नादे योजितवान् । तदाह । वामबाहौ कृतौ योजितो वामकपोलो येन ।
वल्गिता भ्रूर्यस्येति । भ्रूरत्र दक्षिणा । तथैवाभिनयभावात् । वल्गिता उच्चैर्गतियुक्ता । अधरः पूर्व
वर्णितः लोभात्मकः । तत्र चेत्समर्पितः परमानन्दं न प्रयच्छति, काममेवोद्वोद्ययति । यतः श्रुत्वाऽपि
विरहजनितक्लेशमेव प्राप्नुवन्ति न तु परमानन्दम् । तत्रापि क्रियाशक्तिः पुष्टा चेद् भवेत् तदा लुब्धादपि
फलं सिध्येत् । तदपि नास्तीत्याह । कोमलाङ्गुलिभिराश्रितो मार्गो यस्य । आदौ मन्दप्रकारेणैव
वेणुनादस्योचितत्वात् । मार्गास्तस्य रन्ध्राः । तेषां गाढभावेन निष्पीडने तारो नादो भवति । मध्यभावे

ન્યારે મુકુન્દ ભગવાન્ અધર ઉપર રાખેલા વેણુને વગાડે છે ત્યારે, અર્થાત્ તે ક્ષણે, વિમાનમાં
જનારાઓની સ્ત્રીઓ મૂર્છા પામે છે; આ પ્રમાણે આ યુગલમાં પદોનો સંબંધ છે. વેણુનો નાદ પાંચ પ્રકારે
થાય છે: (૧-૨) મુખની ડાબી બાજુએ અને જમણી બાજુએ, એમ બે પ્રકારે વેણુને ધારણ કરીને;
(૩) સરખી રીતે વચમાંથી ધારણ કરીને, (૪) ઉપર ધારણ કરીને, અને (૫) નીચે ધારણ કરીને.
તેમાં ડાબી બાજુએ ધારણ કરેલો વેણુ સ્ત્રીઓના કામને જાગૃત કરે છે. જમણી બાજુએ ધારણ કરેલો
વેણુ સ્ત્રીઓ અને પુરુષોના કામને જાગૃત કરે છે. ઉપર ધારણ કરેલો વેણુ દેવોના કામને જાગૃત કરે છે.
નીચે ધારણ કરેલો વેણુ હલકા પ્રાણીઓના કામને જાગૃત કરે છે. અને સરખી રીતે ધારણ કરેલો વેણુ
સર્વ પ્રાણીઓના અને જડ પદાર્થોના કામને જાગૃત કરે છે. તેમાં ડાબી બાજુએ જ ધારણ કરેલો વેણુ
દેવોની સ્ત્રીઓના કામને જાગૃત કરે છે, તેથી તેનું અહીં વર્ણન કરવામાં આવે છે.

(મનુષ્યભાવનું ઉદ્ધંધન કર્યા વિના ભગવાન્ લીલા કરે છે, તેથી હવે આ પ્રમાણે કહેવામાં આવે છે.)
મનુષ્યના ભાવ કરતાં દેવનો ભાવ ઊંચો છે, તેથી મનુષ્યે વગાડેલા વેણુના નાદથી દેવોની સ્ત્રીઓને ભ્રમ
થશે નહિ એવી શંકા થતાં તેનું સમાધાન કરવામાં આવે છે કે તદ્ભૂવિજૃમ્ભઃ પરમેષ્ઠિધિષ્ણ્યમ્—તેમની
ભ્રમરનો વિલાસ પ્રદાનું સ્થાન છે—(ભાગ. ૨. ૧. ૩૦) એ વાક્યને આધારે ભગવાને ભ્રમરના વિલાસને
વેણુના નાદ સાથે જોડ્યો. આ જ ગાળત શુકદેવજી વામવાહુ ધ્યાદિમાં કહે છે. વામવાહુકૃતવામ-
કપોલઃ એટલે ડાબા બાહુ ઉપર ટેકવેલો ડાબો ગાલ જેમણે એવા ભગવાન. વલ્ગિતમ્ભુઃ એટલે નયા-
વેલી છે ભ્રમર જેમની એવા ભગવાન. અહીં જે ભ્રમરનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે તે જમણી ભ્રમર
જાણવી, ધારણ કે તે જ પ્રમાણે અભિનય કરવામાં આવ્યો છે. વલ્ગિતા એટલે ઊંચે ચઢાવેલી. અધર
એટલે પહેલાં જે લોભરૂપી અધરનું વર્ણન કરવામાં આવેલું છે તે. અધર ઉપર જો વેણુ રાખવામાં આવે
તો તે પરમાનન્દનું દાન કરતો નથી, પણ કામને જ જાગૃત કરે છે, ધારણ કે અધર ઉપર ધારણ કરેલા
વેણુના નાદને સાંભળીને પણ દેવોની સ્ત્રીઓ વિરહથી ઉત્પન્ન થએલું દુઃખ જ પ્રાપ્ત કરે છે, પણ પરમા-
નન્દ પ્રાપ્ત કરતી નથી. (વેણુ વગાડવા માટે તેને અધર ઉપર રાખવાની જરૂર હોય છે. વેણુને લોભરૂપી
અધરનો સંબંધ થવાથી વેણુનાદથી દુઃખ જ પ્રાપ્ત થાય છે, પરમાનન્દ પ્રાપ્ત થતો નથી એમ તાત્પર્ય છે.)
અધર ઉપર વેણુ રાખીને પણ જો ક્રિયાશક્તિ પુષ્ટ હોય, અર્થાત્ વેણુ જોરથી વગાડવામાં આવે, તો
લોભરૂપી અધરના સંબંધવાળા વેણુ પાસેથી પણ ફલની પ્રાપ્તિ થાય. (વેણુનો નાદ મોટો થતાં વધારે
જ્ઞાન થાય અને તેથી અભિલાષા પૂર્ણ થાય એમ તાત્પર્ય છે.) પરંતુ તેમ પણ નથી એમ કોમલાઙ્ગુ-
લિમિઃ ધ્યાદિ શબ્દોમાં શુકદેવજી કહે છે. કોમલ અંગુલિઓથી પૂરાએલાં છે. છિદ્રો જેનાં એવો વેણુ.
આ પ્રમાણે કરવાનું કારણ એ કે આરંભમાં ધીરેથી જ વેણુનો નાદ કરવો યોગ્ય છે. માર્ગ એટલે વેણુનાં

મધ્યમઃ । કોમલે મન્દ ઇતિ । ગોપ્ય ઇતિ સમ્બોધનં સર્વાતુંભવસાક્ષિકમેતદિતિ જ્ઞાપયિતુમ્ । ઈરણમત્ર વાદનમ્ । પ્રયોજનમાહ મુકુન્દ ઇતિ । વેણુનાદેન શુદ્ધં ચેત્ જગત્, તદા મોક્ષં દાસ્યામીતિ । એવં હિતાર્થેઽપિ વેણુવાદને, યે મોક્ષાનધિકારિણઃ તેષાં કામ એવ જાત ઇત્યાહુઃ વ્યોમયાનવનિતા ઇતિ । વ્યોમયાનાઃ વિમાનયાનાઃ સર્વે દેવયોનયઃ તેષાં વનિતાઃ । અધિકારિત્વાત્ સ્ત્રીત્વાદ્ ભોગ્યત્વાચ્ચ ન ગુકલ્યધિકારિણ્યઃ । સિદ્ધૈઃ સહિતા અપિ । ભગવદ્વ્યતિરિક્તં સર્વમેવ દાતું સમર્થાઃ । સ્વયમત્યન્તં ગાને નિપુણાઃ । આદૌ વેણુનાદં શ્રુત્વા વિસ્મિતા જાતાઃ । તતોઽત્પકામોત્રેકે તદ્દેણુનાદમુપધાર્ય સલજ્ઞા જાતાઃ, મર્તારો જ્ઞાસ્યન્તીતિ । તતોઽત્યન્તમુત્રેકે સ્વાત્મરક્ષાર્થં કામેન મરણશઙ્કયા કામમાર્ગેભ્યઃ સમર્પિતં ચિત્તં યામિસ્તાદૃશ્યો જાતાઃ । યથા મારકાય મારણાત્ પૂર્વં સ્વયમેવ સમર્પ્યતે મીરુભિઃ । તતઃ કામેન પીઢિતાઃ કદમલં મૂર્છાં યયુઃ । સા મૂર્છાં અત્યન્તવિસ્મારિકેત્યાહ, અપસ્મૃતા નીવી કટિ-વજ્રં યામિરિતિ । એવં વેણુનાદોઽત્યન્તં કામયોષક ઇત્યસ્માકં મૂર્છાંદૌ કિમાશ્ચર્યમિતિ ભાવઃ ॥૨॥૩॥

છિદ્રો. આ છિદ્રોને જોઈને દેખાવવાથી મોટો નાદ થાય, મધ્યમ રીતે દેખાવવાથી મધ્યમ નાદ થાય અને ખીરેથી દેખાવવાથી ગંદ નાદ થાય. (વેણુનાં છિદ્રો કોગલ અંગુલિઓથી પૂરાઓલાં હોવાથી વેણુનો નાદ ઊંચો ન હોતો.) આ વિષય સર્વના અનુભવનો છે એમ દર્શાવવાને માટે ગોપ્યઃ એ પ્રમાણે સંબોધન કરવામાં આવ્યું છે. અહીં ઈરણ એટલે વેણુ વગાડવો તે. વેણુ વગાડવાનું પ્રયોજન દર્શાવતાં ગોપીજન કહે છે કે મુકુન્દઃ. જો વેણુના નાદથી જગત્ શુદ્ધ થયે તો હું મોક્ષ આપીશ એ હેતુથી ભગવાન વેણુ વગાડે છે. (અહીં જે વસ્તુ કહેવાની છે તે શુભ સખવા યોગ્ય હોવાથી પરોક્ષ રીતે વાત કહેવાનાં આવી છે. જગતની શુદ્ધિ એટલે ભગવદ્વાવ સિવાયના ખીજ ભાવથી મુક્ત રહેવું તે. મોક્ષ એટલે ભજનાનન્દ. અર્થાત્ જો જગત્ ભગવદ્વાવવાળું અને તે સિવાયના ભાવથી મુક્ત થયે તો હું તેને ભજનાનન્દનો અનુભવ કરાવીશ.)

આ પ્રમાણે જો કે ભગવાન હિત કરવાને માટે વેણુ વગાડે છે, તો પણ જેઓ મોક્ષના અધિકારીઓ નથી તેઓને ભગવાનના વેણુનાદથી કામ જ ઉત્પન્ન થયો એમ વ્યોમયાનવનિતાઃ એ શ્લોકમાં ગોપીજન કહે છે. આકાશમાં વાહનો છે જેમનાં, અર્થાત્ વિમાનમાં જનારા ષઠા દેવોનાં કુલો; તેમની સ્ત્રીઓ. આ સ્ત્રીઓ અધિકારવાળીઓ હોવાથી, સ્ત્રીઓ હોવાથી અને ભોગ કરવા યોગ્ય હોવાથી મુક્તિની અધિકારી નથી. સિદ્ધો ભગવાન સિવાયની અભિમા વગેરે બધીય સિદ્ધિઓ આપવાને સમર્થ છે અને પોતે ગાનમાં ઘણા નિપુણ છે. (સિદ્ધો ન્યારે બધીય સિદ્ધિઓ આપી શકે એમ છે તો પછી તે બધી સિદ્ધિઓનો તે પોતે અનુભવ કરી શકે એમાં શું આશ્ચર્ય ?) આવા સિદ્ધો સાથે હોવા છતાં પણ તે દેવની સ્ત્રીઓ આરંભમાં વેણુનો નાદ સાંભળીને વિસ્મય પામી. પછી ન્યારે તેમનો કામ થોડો વધ્યો ત્યારે તેમણે વેણુનાદને ઓળખ્યો અને ‘અમારા પતિઓ જાણશે’ એવા વિચારથી તેઓ લજ્જા પામી. પછી ન્યારે કામ ઘણો વધ્યો, અને કામથી પોતાનું મરણ થયે એવી શંકા થતાં પોતાનું રક્ષણ કરવા માટે, જેમ ખીકણ માણસો મારી નાખે તે પહેલાં પોતે જ પોતાની જાતનું પોતાના મારનારને સમર્પણ કરે છે તેમ, આ સ્ત્રીઓએ પોતાનું ચિત્ત કામનાં જાણીને સમર્પણ કરી દીધું. (ભગવાન કામરૂપ છે અને તેમની અંગુલીઓ જાણરૂપ છે. આ નાદ કેવી રીતે થાય છે એ શોધવા આ સ્ત્રીઓએ ભગવાનની અંગુલીઓમાં ચિત્ત પરોવ્યું, અને તેથી તેમને કાંઈક સ્વસ્થતા મળી.) પછીથી કામથી પીડાએલી આ સ્ત્રીઓ મૂર્છા પામી. આ મૂર્છા જાહુ જ વિસ્મરણ કરાવનારી હતી એમ જણાવતાં શુકદેવજી કહે છે કે અપસ્મૃતનાં વ્યયઃ, અર્થાત્ કેહ ઉપર રહેલું વસ્ત્ર વિસ્મરી ગયી છે એવી સ્ત્રીઓ. આ પ્રમાણે વેણુનો નાદ કામને ઘણો જ ભગૃત કરનારો છે, તેથી આપણે—ગોપીઓ—મૂર્છા વગેરે પામીએ એમાં શું આશ્ચર્ય ? આ પ્રમાણે આ શ્લોકનું તાત્પર્ય છે. ૨-૩

ગવામપિ વેણુને તથા જાતમિતિ વક્ત્રં પ્રકારાન્તરેણ વેણુવોદ્દમ્માહઃ દ્વન્ત ચિત્રમિતિ ।

હન્ત ચિત્રમવલાઃ શૃણુતેદં હારહાસ ઉરસિ સ્થિરવિચ્યુત્ ।

નન્દસૂનુરયમાર્તજનાનાં નર્મદો યર્હિં કૂજિતવેણુઃ ॥ ૪ ॥

વૃન્દશો વ્રજવૃષા મૃગગાવો વેણુવાચહૃતચેતસ આરાત્ ।

દન્તદષ્ટકવલા ધૃતકર્ણા નિદ્રિતા લિખિતચિત્રમિવાસન્ ॥ ૫ ॥

હે અવલાઃ, ઇદમાશ્ચર્યં શૃણુત । યર્હિં નન્દસૂનુઃ કૂજિતવેણુઃ તર્હિં વૃષા ગાવો દન્તદષ્ટ-
કવલા નિદ્રિતા આસન્નિતિસન્બન્ધઃ । કામઃ પશુષુ સજાતીય એવ, નોત્કષ્ટે નાપકષ્ટે । અશ્વતરે ત્વન્યેવ
વ્યવસ્થા । હીનેષુ મહતો રમણાર્થં સન્બન્ધોડપિ રસાભાસજનકઃ । અતઃ સમ્મોગલક્ષણં કામં નિરાકૃત્ય
પશુષ્વલાવચયકં મદ્યં નિરુણદ્ધિ । પૂર્વોક્તં વામવાહુકૃતવામકપોલત્વમનુવર્તેતે । તૈત્રૈવાવાન્તરભેદો
વક્તવ્યઃ । હન્તેતિ સ્વેદે । યત્ર ગવામપિ સર્વક્રિયાનિવૃત્તિઃ, તત્રાભાસકં ન નિવર્તેતે ઇતિ ચિત્રમ્ । પૂર્વા-

ગાયોને પણ વેણુના નાદથી તે પ્રમાણે થયું એમ જણાવવાને માટે ગોપીજન હન્ત ચિત્રમ્ એ
યુગલમાં વેણુના નાદની ઉત્પત્તિનું ખીલે પ્રકારે વર્ણન કરે છે.

હે અખલાઓ ! આ આશ્ચર્ય શ્રવણુ કરો. જેમનું હાર્ય હારના જેવું
છે, જેમના વક્ત્રઃસ્થલ ઉપર વિજળી રિથર છે, જે દુઃખી પુરુષોને આનન્દ
આપનારા છે, એવા આ નંદના પુત્ર જ્યારે વેણુ વગાડે છે ત્યારે જથાબંધ
વ્રજના આખલાઓ, બંગલી પશુઓ અને ગાયોનાં ચિત્ત દૂરથી આવતા
વેણુનાદથી હરાઈ જાય છે, અને તેઓના દાંતથી કરડેલા કાંળીઆઓ
એમને એમ રહી જાય છે, તેઓ કાન માંડી નિદ્રામાં પડી જાય છે અને
જાણે ચિત્રમાં આલેખેલાં હોય એવાં થઈ જાય છે. ૪-૫

હે અખલાઓ ! આ આશ્ચર્ય સાંભળો. જ્યારે નંદના પુત્ર વેણુ વગાડે છે ત્યારે આખલાઓના અને
ગાયોના કાંળીઆઓ દાંતથી કરડેલા રહે છે અને તેઓ નિદ્રામાં પડી જાય છે એ પ્રમાણે પ્રલોકમાં પદોનો
સંબંધ છે. પશુઓમાં એક જ જાતના પ્રાણીમાં કામ થાય છે, પોતાનાથી ઉત્તમમાં અથવા નીચમાં તેમનો
કામ થતો નથી. (મનુષ્યો પણ પશુ છે એમ શ્રુતિમાં પ્રસિદ્ધ છે. દેવોની તો મનુષ્યસ્ત્રીઓમાં પણ અવૃત્તિ
થાય છે એમ તાત્પર્ય છે.) અચ્ચરમાં તો જુદી જ વ્યવસ્થા છે. (સૃષ્ટિના આરંભકાળથી જ આ પ્રમાણે
પ્રસિદ્ધ છે; અર્થાત્ ઘોડાં અને ગધેડાંમાંથી અચ્ચરની ઉત્પત્તિ થાય છે એ વાત પ્રસિદ્ધ છે. તેથી તેમને
એક જાતનાં જ ગણવાં જોઈએ. આ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે તેમનામાં ભગવાનના વિષે કામ સંભવી
શકતો નથી.) જાંચી જાતના પ્રાણીને હલકા પ્રાણીઓ સાથે જો રમણુ માટે સંબંધ થાય તો તેથી પણ
રસનો આભાસ થાય છે, તેથી સંભોગરૂપ કામને દૂર રાખીને પશુઓને ઘણા જરૂરી ખોરાકને વેણુનાદથી
અટકાવે છે. (આ ઉપરથી જણાય છે કે ભગવાનમાં તેમના વિષે કામ હોઈ શકે નહિ. સંભોગરૂપ કામ
એમનામાં છે જ નહિ, તેથી તેનો ઔષ્ઠ ન કરતાં વેણુનો નાદ પશુઓને ખોરાક લેતાં અટકાવે છે. જેમ
પહેલાં ત્રીજા પ્રલોકમાં સંભોગરસનો અનુભવ ન થયો તેમ અહીં ભક્ષણુરસનો અનુભવ ન થયો એમ
તાત્પર્ય છે.) પહેલાં ખીલ પ્રલોકમાં આપેલું વર્ણન—અખા હાય ઉપર ભગવાનનો અખો ગાલ રાજવામાં
આવેલો છે એ વર્ણન—અહીં પણ ચાલુ છે. તેના જ પેટાલેદનું વર્ણન કરવાનું છે.

હન્ત—અરે—પદ એદ જણાવવા માટે વાપરવામાં આવ્યું છે. જ્યાં ગાયોની પણ સર્વ ક્રિયાઓ
અટકી પડે છે ત્યાં આપણી—ગોપીજનોની—ક્રિયાઓ અટકતી નથી તે આશ્ચર્ય છે. (આપણી ક્રિયાશક્તિ
બાંધત જ થાય છે તેથી આપણને—ગોપીજનોને—એદ થાય છે એમ તાત્પર્ય છે.) પહેલાં, ખીલ અને

પેક્ષયાપ્યુત્કૃષ્ટમ્ । દેવશ્ચિયો હિ પુરુષોત્તમે કામુક્યો ભવન્તેવ । इदं त्वलाञ्छर्यमिति । अबला इति-
सन्बोधनं गत्वा दर्शनाभावाय । इदं मया प्रोच्यमानं श्रृणुत । अत्र गोपिका नवविधाः । गुणातीते
प्रकारत्रयमिति, कर्मज्ञानभक्तिभिः । वक्त्वव्यवस्यैषा । प्रथमा राजस्यः । इयं राजसराजसी । अपेक्षितं
पूर्वं सर्वमेवानुवर्तते सर्वत्र । आदौ भगवतः स्वरूपं श्रृणुतेति । तं चतुर्धा वर्णयति । हारवत् हासो
यस्य । उरसि स्थिरा विद्युद् यस्य । नन्दस्य च सूनुः । आर्तजनानां सर्वेषामेव नर्मदः । तत्र
हेतुरयमिति । अन्यथेदानीमग्रे प्रकटो न भवेत् । द्वितीये मुहूर्ते निर्गच्छन्तं बालक्ष्याह । तदा प्रतिसुहूर्त
युगलानि भवन्ति । सन्ध्यासन्ध्यांशयोरन्तरेण द्वादशैव मुहूर्ता इति सोमोत्पत्तौ निर्णयः । अन्येषां

ત્રીજા પ્રલોકમાં વર્ણવેલા આશ્ચર્યથી પણ અહીં વર્ણવેલું આશ્ચર્ય ઉત્તમ પ્રકારનું છે. કારણ કે દેવની સ્ત્રીઓ
પુરુષોત્તમની કામનાવાળી હોય જ, પરંતુ આ—પશુઓની આસક્તિ—તો અતિ આશ્ચર્ય છે. પોતે વનમાં
જઈને એવાં પશુઓનાં દર્શન કરી શકતાં નથી તેથી અવલા:—હે અબલાઓ—એ પ્રમાણે સંબોધન
કરવામાં આવેલું છે. આ—જે હું કહું છું તે—સાંભળો.

અહીં—આંતર રમણમાં—ગુણવાળી ગોપીઓ નવ પ્રકારની છે. ગુણાતીતના ત્રણ પ્રકાર છે; કર્મ,
જ્ઞાન અને ભક્તિથી. પ્રલોકોનાં યુગલ બોલનારાં ગોપીઓની આ વ્યવસ્થા છે. (અહીં આ પ્રમાણે તાત્પર્ય
છે. બાહ્ય રમણમાં સ્વરૂપ મુખ્ય છે, અને સ્વરૂપ છ ગુણવાળું છે; તેથી આ સ્વરૂપમાં જ ગોપીજનોની
નિક્ષા હોવાથી તેઓ પણ છ ગુણવાળાં છે એમ વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. પરંતુ અંદરના રમણમાં ભાવ
મુખ્ય છે, અને સત્ત્વ વગેરે દષ્ટાન્તથી ભાવ નવ પ્રકારનો છે; તેથી ભાવમાં જ નિક્ષા રાખનારાં ગોપીજનો
પણ નવ પ્રકારનાં છે એમ કહેવામાં આવ્યું છે.)

પહેલાં ત્રણ ગોપીજનો રાજસી છે, રજોગુણના ભેદથી ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારનાં છે. આ ગોપીજન
રાજસરાજસી—શુદ્ધ રાજસી—છે. (અર્થાત્ પહેલા યુગલની ગોપી રાજસસાન્ત્વિકી, ખીજા યુગલની
ગોપી રાજસરાજસી, અને ત્રીજા યુગલની ગોપી રાજસતામસી છે. આ પ્રમાણે પહેલા ત્રણ યુગલની
ગોપી રાજસી છે.) પહેલાં વર્ણવેલું જેટલું જરૂરનું હોય તેટલું અધુન હવે પછીના સર્વ યુગલોમાં છે
એમ બાણવું.

પહેલાં લગવાનનું જે સ્વરૂપ હું કહું છું તે સાંભળો. આ ગોપી લગવાનનું ચાર પ્રકારે વર્ણન કરે છે:
(૧) હારના જેવું જેમનું હાસ્ય છે, (૨) જેમના વક્ષઃસ્થલ ઉપર વિજળી છે, (૩) જે નન્દના પુત્ર છે,
અને (૪) જે અધ્યાય દુઃખી પુરુષોને આનન્દ આપનારા છે, (અર્થાત્ એકલા નન્દને જ આનન્દ આપ-
નારા છે એમ નહિ પણ સર્વ દુઃખી જનોને આનન્દ આપનારા છે.) (લગવાન અધા દુઃખી પુરુષોને
આનન્દ આપે છે) તેનું કારણ દર્શાવતાં કહે છે કે અયમ્, આ (લગવાનનું પ્રાકૃત્ય જ સર્વને સુખ આપ-
વામાં કારણભૂત છે.) જે આ પ્રમાણે ન હોત તો લગવાન હંમણાં આપણી સમક્ષ પ્રકટ ન થાત.

અથવા તો ખીજા મૂહૂર્તમાં પ્રકટ થએલા લગવાનને જોઈને આ પ્રમાણે કહેવામાં આવ્યું છે. આ
પ્રમાણે અર્થ કરવામાં આવે ત્યારે દરેક મૂહૂર્તમાં યુગલો થાય છે, ગવાય છે. સવારની સંધ્યા અને
સાંજની સંધ્યા એ બેની વચ્ચે બાર જ મૂહૂર્તો છે એમ સોમની ઉત્પત્તિમાં નિર્ણય કરવામાં આવ્યો છે.
(ન્યાં સોમની ઉત્પત્તિનો નિર્ણય કરવામાં આવ્યો છે ત્યાં એમ કહેવામાં આવ્યું છે કે અમાસને દિવસે
સોમ દિવસના વખતમાં ભુદે ભુદે સ્થાને રહે છે. 'ત્રણ મૂહૂર્ત સુધી સૂર્યમાં રહે છે, ત્રણ મૂહૂર્ત સુધી
જલમાં રહે છે, ત્રણ મૂહૂર્ત સુધી ગાયોમાં રહે છે અને ત્રણ મૂહૂર્ત સુધી વનસ્પતિમાં રહે છે' આ પ્રમાણે
લાં કહેવામાં આવ્યું છે. તેથી દિવસ ચાર મૂહૂર્તનો છે; એટલે દરેક મૂહૂર્તમાં ત્રણ જે જે લીલા કરે છે
તે તે લીલાનું અહીં એક એક યુગલથી જાન કરવામાં આવે છે, એમ 'બાર'ની સંખ્યાથી જણાવવામાં
આવે છે. ગોપીજનોના હૃદયમાં લગવાન લીલાસહિત પ્રકટ થાય છે; તેથી પ્રિય, લગવાન, ન્યારે જે લીલા
કરે છે ત્યારે જ તે જ લીલા સ્વામિનીઓના હૃદયમાં સ્કુરે છે. તેથી આ વિષયમાં કાંઈ પણ અધટિત નથી.)

હાસ્યં કિર્મીરિતં ભવતિ, રજ્જુભવત્ । ભગવતસ્તુ દન્તાનાં કાન્ડ્યા વિમત્કો હાસઃ મુક્કાહારવદ્ ભવતિ । યથા રત્નૈર્વ્યવહિતા મુક્તા इति । અનેન જગતઃ પ્રપન્ને મોહજનકત્વં સ્થિરીકૃતમ્ । સ્નેહકલામિર્નાયા-વિમત્કેતિશ્રુતાર્થાપત્તિરર્થનિરૂપણે મૂલં સર્વત્ર । યથા દૃષ્ટે નાનુપપત્તિઃ । દૃષ્ટાનુસારેણૈવ સર્વં વ્યવસ્થાપ્યતે । ‘ન હિ દૃષ્ટે અનુપપન્નં નામ વ્યાપાતાત્’ इति । લૌકિકાનામેષા વ્યવસ્થા । સર્વથા દૃષ્ટવિરોધો નાજ્ઞીક્રિયત इति । તથા વૈદિકાનાં શ્રુતિઃ । યાવતૈવ બોધ્યમાનઃ પદાર્થઃ સ્થિરીભવતિ, તાવાંસ્તદનુગુણ ઉચ્યત इति સર્વત્રૈવૈષા વ્યવસ્થા । ન કેવલં સંસારે પુત્રાઘાસક્તિમેવ સ્થિરીકરોતિ, કિન્તુ ધનાસક્તિમ-

બીજાંઓનું હાસ્ય દોરડાની માફક એકસરખું હોય છે, પણ ભગવાનનું હાસ્ય મોતીના હારની માફક—જેમ રત્નોથી છૂટાં પડેલાં મોતીઓ હોય છે તેમ—દાંતોની કાંતિથી વિભક્ત હોય છે. (બીજાંઓના દાંતમાં પ્રભા હોતી નથી, તેથી તે દાંત હાસ્યમાં વિભાગ કરી શકતા નથી. ‘જેમ રત્નોથી છૂટાં પડેલાં મોતીઓ હોય’ એ પ્રમાણે ભગવાનના દાંતના સંબંધમાં માણેકનું દૃષ્ટાન્ત કહેવામાં આવ્યું છે, તેથી ભગવાનના દાંતમાં પ્રભા હોવાથી તેઓ હાસ્યમાં વિભાગ કરે છે એમ તાત્પર્ય છે. વળી, જે હાસ્ય કૃત મોતીના હારની તુલ્ય હોય તો તેમાં વિચિત્રતા ન આવે. તેથી ‘જેમ રત્નોથી છૂટાં પડેલાં મોતીઓ હોય’ એ પ્રમાણે દૃષ્ટાન્ત આપવામાં આવેલું છે. નીચેના ઓઠની પ્રભાથી દાંતમાં રતાશ સ્વાભાવિક છે.) આ પ્રમાણે ભગવાન જગતને પ્રપંચમાં મોહ ઉત્પન્ન કરે છે એ વાત દૃઢ થઈ. (અહીં હાસ્યના વિભાગની સ્થિરતાથી સૂચવાએલા અર્થનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. ભગવાન વિષેના સ્નેહથી સર્વ રીતે માયા વગેરે દૂર થાય એ પ્રમાણુબલ છે, અને એ માયાને સ્થિર કરવાથી તો એ પ્રમાણુબલનું નિરાકરણ થાય છે. તેથી ભગવાનમાં સ્નેહ અને માયાનું કાર્ય—પ્રપંચમાં મોહ—એ બંને સાથે રાખવાથી, ભગવાનમાં જેમને સ્નેહ છે એવા મજબૂતી જગતનો પણ ભગવાન પ્રપંચમાં મોહ ઉત્પન્ન કરે છે એમ તાત્પર્ય છે. આ પણ એક આશ્ચર્ય છે. હન્ત એ ખેદદર્શક પદનો પ્રયોગ થએલો હોવાથી આ સૂચવેલા અર્થનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે, કારણ કે જેમનો ભગવાનમાં સ્નેહ હોય છે તેઓનો જ્યારે ભગવાન વિના બીજા પદાર્થમાં પણ સ્નેહ ભેવામાં આવે છે ત્યારે ભક્તોને અવશ્ય ખેદ થાય છે. જે આ પ્રમાણે ન હોય—ભક્તોને ભગવાન વિના બીજા પદાર્થમાં સ્નેહ ન હોય—તો ભગવાન વિષેના સ્નેહને લીધે તે ભક્તો સર્વ પદાર્થનો ત્યાગ કરે, એટલે તેમની સાથે ભગવાનની લોકમાં લીલા ન થાય. તેથી ભગવાન ભક્તોની વિષયરૂપ પ્રપંચમાં આસક્તિ કરાવે છે.)

સ્નેહની કલાઓથી માયા વિભક્ત થએલી છે એ શ્રુતાર્થાપત્તિ સર્વત્ર અર્થનું નિરૂપણ કરવામાં કારણુ છે. જે ભેવામાં આવે છે તેમાં કાંઈ પણ અઘટિત નથી; જે પ્રમાણે ભેવામાં આવે છે તે જ પ્રમાણે સર્વ વ્યવસ્થા કરવામાં આવે છે, કારણ કે ‘જે ભેવામાં આવે છે તેમાં કાંઈ અયોગ્ય નથી, નહિ તો વિરોધ આવે’ આ પ્રમાણે ન્યાય છે. આ પ્રમાણે—જે ભેવામાં આવેલું છે તેનો વિરોધ કોઈ રીતે સ્વીકારવામાં આવતો નથી એ પ્રમાણે—લૌકિકમાં વ્યવસ્થા છે. તે પ્રમાણે વેદ માનનારાઓને શ્રુતિ પ્રમાણુ છે. જેટલું કહેવાથી જ જેનું જ્ઞાન કરાવવાનું છે તે પદાર્થ જેટલા પ્રમાણુથી સ્થિર થાય તેટલા જ પ્રમાણુમાં તેને અનુકૂલ અર્થ આપવામાં આવે છે. આ પ્રમાણે સર્વત્ર વૈદિક વ્યવસ્થા છે. (લોકમાં આવા પ્રકારનું હાસ્ય સંભવતું નથી, તેથી આવું ભગવાનનું હાસ્ય સંભવતું નથી. આ પ્રમાણે જે કોઈને શંકા થાય તો તે શંકા દૂર કરવાને માટે શ્રુતાર્થાપત્તિથી સિદ્ધ કરવામાં આવે છે કે ભગવાનનું આવું હાસ્ય હોઈ શકે છે. આગળ પણ જ્યાં શ્રુતાર્થાપત્તિને પ્રમાણુ તરીકે આપવામાં આવેલી છે ત્યાં પણ આ પ્રમાણે જ અર્થ કરવો. ‘હારના જેવું હાસ્ય’ એ પદાર્થનું જ્ઞાન કરાવવાનું છે. તે પદાર્થ મોહ ઉત્પન્ન કરવા સુધીના તાત્પર્યથી સ્થિર થાય છે. આ પ્રમાણે જે પ્રયોજન ન હોત તો ‘હારના જેવા હાસ્યવાળા’ એ પદ કહેવામાં આવત નહિ.)

કૃત સંસારમાં પુત્ર વગેરેમાં આસક્તિ હોય તેને જ પોતાની અંદર સ્થિર કરે છે એટલું જ નહિ, પણ ધન-વગેરેમાં આસક્તિ હોય તેને પણ પોતાનામાં સ્થિર કરે છે એમ સ્થિરચિહ્ન એ પદ વડે કહે.

પીત્યાહ । સ્થિરા લક્ષ્મીર્યત્રેતિ । एवं प्रमाणबलनिराकरणार्थं द्वयं विधाय प्रमेयबलनिराकरणार्थं द्वयं कृतवानित्याह । यतोऽयमेव नन्दस्य सूनुर्जातः । आर्तानां च स्वयमागत्य सुखं प्रयच्छति । परिदृश्यते च तथेति च प्रमाणम् । न हि महानेवं करोति । अतः इदमाश्चर्यम् । एतमेवार्थं प्रकटीकुर्वन् कूजित-वेणुर्भवति । अथवा । पूर्वापेक्षया अधोवक्त्रलोलाया वेणुर्वाद्यते । हारवद्दासो यस्मिन् उरसि । तस्य स्थिरता विभागास्यैव चाश्चर्यम् । श्रीवत्सोप्यत्युत्कृष्ट इति शोभार्थं तस्य स्थिरत्ववर्णनम् । तादृशस्य नन्द-सूनुत्वे स्नेहो वर्धते । तत्रापि खोपकारक इति । कूजितत्वं वादनविशेषधर्मः । सर्वेषामान्तरं प्राण-धर्ममप्याकर्षति । यत्र पशूनामपि प्राणादिधर्महारी, तत्रान्येषां किं वक्तव्यमिति पशूनां निरूपयति ।

છે. સ્થિર છે વિજળી—લક્ષ્મી—જેમાં એ સ્થિરવિદ્યુત્ કહેવાય છે. (અહ્ય સમય રહેવાનો ગુણ વિજળી અને ધનમાં એક સરખો છે, તેથી વિદ્યુત્—વિજળી—શબ્દમાંથી ધનનો પણ અર્થ મળે છે. અથવા તો ભગવાનના વક્ષઃસ્થલ ઉપર હારની પેઠે હારને સ્થિતિ કરેલી છે, તેથી વિભાગની સ્થિરતાથી પ્રપંચમાં જે આસક્તિ સૂચવી તેને પણ ભગવાન્ પોતાના સંબંધવાળી જ કરે છે. આથી પ્રપંચની અંદર પ્રપંચ વિષેનો જે મોહ છે તેને પોતાના સંબંધવાળો કરવો એ ગુણ ભગવાન્ પોતાની અંદર સ્થિર કરે છે એમ શ્રીમુખો-ધિનીજનું તાત્પર્ય છે. ક્રૂત પોતાના જ સંબંધવાળી આસક્તિ ઉત્પન્ન કરવાનો ગુણ જગતમાં ખહુ જ અપ્રસિદ્ધ છે, તેથી આ બાબતમાં આશ્ચર્ય છે. આગળ પણ આ પ્રમાણે જ અર્થ સમજવો. આ પ્રમાણે અર્થ કરતી વખતે હ્રન્ત—અરે—એ પદ હર્ષવાચક છે. આ વિષયમાં કોઈનું કોઈ પણ બલ આણતું નથી એ અર્થ જણાવવાને માટે અવલાઃ એ પ્રમાણે સંબોધન કરવામાં આવેલું છે. હારહાસઃ અને સ્થિર-વિદ્યુત્ એ બે વિશેષણોનો મુખ્ય અર્થ ઘણો ગુમ રાખવા જેવો છે તેથી શ્રીમહાપ્રભુજીએ તેનો અર્થ આપ્યો નથી. તેથી જ આ ગૂઢ અર્થનું જ્ઞાન થાય તેટલા માટે સ્વામિનીઓએ પણ સાવધાન રહીને સાંભળવું એમ દર્શાવવા દ્વં શ્રુણુત એ પ્રમાણે કહેવામાં આવ્યું છે. આ જ કારણથી અરે—શ્રીવિકૃલ-નાથજી—પણ આ ગૂઢ અર્થ લખતા નથી, કારણ કે જેમના ઉપર ભગવાનનો અનુગ્રહ છે તેમને તો આ ગૂઢ અર્થ એની મેળે સુકુરે છે, અને જેમના ઉપર ભગવાનનો અનુગ્રહ નથી તેઓને આ ગૂઢ અર્થનું જ્ઞાન થવું યોગ્ય નથી. ક્રૂત ભગવાન્ ઉપર જ જેમનો સ્નેહ હોય છે તેમના ખીન્ન ધર્મો નિવૃત્ત થાય છે એ સ્વાભાવિક છે, તેથી પ્રમાણબલનો નિરાસ થાય છે.)

આ પ્રમાણે પ્રમાણબલનું નિરાકરણ કરવા હારહાસઃ અને સ્થિરવિદ્યુત્ એ બે વિશેષણો કહીને, હવે પ્રમેયબલનું નિરાકરણ કરવા ભગવાને બે કાર્ય કર્યાં એમ કહે છે; કારણ કે (૧) આ ભગવાન્ જ નંદના પુત્ર થયા, અને (૨) ભગવાન્ પોતે જ આવીને દુઃખી પ્રાણીઓને સુખ આપે છે. આ પ્રમાણે જોવામાં આવે છે એ આ વિષયમાં પ્રમાણ છે. (પહેલાં જણાવેલી શ્રુતાર્થોપત્તિ પણ અહીં પ્રમાણ છે એ દર્શાવવા જ્ઞોનો પ્રયોગ છે.) મોટા પુરુષ, ખરેખર, આ પ્રમાણે કરતા નથી, તેથી આ આશ્ચર્ય છે. આ જ અર્થને પ્રકટ કરતાં ભગવાન્ વેણુ વગાડે છે; અથવા તો પહેલા કરતાં નીચું મુખ રાખવાની લીલાથી ભગ-વાન્ વેણુ વગાડે છે. (આ ખીન્ને અર્થ કરવામાં આવે ત્યારે હારહાસે એ સમગ્રી વિલક્રિાતું એકવચન છે અને ઉરસિનું વિશેષણ બને છે.) હારના જેવું હાર્ય છે જે વક્ષઃસ્થલ ઉપર તેની સ્થિરતા અને વિભાગોની સ્થિરતા એ આશ્ચર્ય છે. શ્રીવત્સ પણ ઘણો ઉત્તમ છે, તેથી શોભા માટે સ્થિરતાનું વર્ણન કરવામાં આવેલું છે. આવા પ્રકારના ભગવાન્ ત્યારે નંદના પુત્ર થાય ત્યારે તેમનામાં સ્નેહ વધે છે. કૂજન એ વેણુને વગાડ-વાનો અમુક પ્રકાર છે. (વેણુ વગાડવાથી ઉત્પન્ન થએલો વેણુમાં રહેલો અમુક ધર્મ તે કૂજન કહેવાય છે.) સર્વની અંદર રહેલા પ્રાણના ધર્મનું પણ તે આકર્ષણ કરે છે.

ત્યારે વેણુકૂજન પશુઓના પણ પ્રાણ વગેરે ધર્મોનું હરણ કરે છે તો પછી ખીજનું તો કહેવું જ શું? આ અર્થ દર્શાવવાને માટે 'પશુઓના પ્રાણ હુરે છે' એમ વર્ણન કરવામાં આવે છે. એક પશુનો પ્રાણ ખીન્ન કારણથી પણ હરાઈ જાય, તેથી વૃન્દશઃ—જથાબંધ—એ પદનો પ્રયોગ કરવામાં આવ્યો છે. વૃન્દશઃ એટલે ટોળેટોળાં. વેણુના નાદનો જ્ઞાં પ્રવેશ પામ્યો ત્યાં બધાં પશુઓના પ્રાણ તે હુરે છે એમ

एकस्य तथास्वं हेत्वन्तरसिद्धमपि भवेत् । अत उक्तं वृन्ददश इति । समूहशः । यत्रैव वेणुनादः प्रविष्टः
तेषां सर्वेषामित्यर्थः । ब्रजस्थिता वृषाः ककुच्चिनो मत्ताः, उत्सृष्टवृषा इव शकटादिनेतारः । ते ब्रज-
समीप एव तिष्ठन्तीति ग्राम्यपशूपलक्षणार्थं ब्रजपदम् । मृगा गावश्चारण्ये मिलिता भवन्ति । आरण्या
ग्राम्याश्चैवं भवन्तीति ज्ञापनार्थं मृगपदम् । किं बहुना । सर्व एव पशवो वेणुवाद्येन कृत्वा हृतचेतसो
भवन्ति । नापि भगवत्समीपगमने समर्थाः । किन्तु हृतचेतसो दूरादेव भवन्ति । अनेन वेणुनादस्य
स्वाभाविक एवायं धर्मो, न तु भगवत्समीपकृत इति । कवलारुणरूपाः, केवलं दन्तैर्दृष्टाः, न त्यागे,
न च भक्षणे समर्थाः । दन्तदंशमात्रेण प्रयत्नो निवृत्त इति नादस्येतरकार्यनिवर्तकत्वमुक्तम् । पूर्व-
क्रियाया अत्यावश्यकत्वाय कवलपदम् । देवस्त्रीवन्मूर्च्छानिवृत्त्यर्थमाह धृतकर्णा इति । अन्यत् सर्वं
परित्यज्य कर्णमेव साधनं धृतवन्तः । ततो बाह्यानिवृत्ता इत्याह निद्रिता इति । ततो नादेन सर्वतो
व्याप्ताः । लिखितं गवादीनां चित्रमिव पश्चात्ते जाताः । स्थावरापेक्षयापि स्थिरा जाताः । पूर्वोक्तार्था-
दधिकोऽर्थ इति चित्रता ॥ ४ ॥ ५ ॥

તાત્પર્ય છે. જન્માં રહેલા આખલાઓ છૂટા મૂકેલા આખલાઓની માફક મોટી ખંધવાળા મત્ત હોય છે અને ગાડાં વગેરેને લઇ બળ્ય છે. તેઓ મજની પાસે જ રહે છે, તેથી ગામનાં પશુઓનો પણ સમાવેશ કરવાને માટે બ્રજ શબ્દનો પ્રયોગ કરવામાં આવેલો છે. જંગલી પશુઓ અને ગાયો વનમાં મળી આવે છે. વનનાં અને ગામનાં પશુઓની આવી સ્થિતિ થાય છે એમ જણાવવા મૃગ શબ્દનો પ્રયોગ કરવામાં આવેલો છે. વધારે શું કહેવું? વેણુના નાદને લીધે બધાંય પશુઓનાં ચિત્ત હરાઈ બળ્ય છે. તેઓ ભગવાનની પાસે જવાને પણ શક્ત નથી, પરંતુ દૂરથી જ તેમનું ચિત્ત હરાઈ બળ્ય છે. આરાત—દૂરથી—એ પ્રમાણે કહેવાથી સિદ્ધ થાય છે કે ચિત્ત હરવાનો વેણુનાદનો ધર્મ સ્વાભાવિક જ છે, ભગવાનની સમીપ જવાથી કાંઈ પશુઓનું ચિત્ત હરાઈ ગયું નથી. ઘાસના કાંળીઆઓને ક્રૂત દાંતથી કરડવામાં આવેલા હતા. કાંળીઆઓનો ત્યાગ કરવાની અથવા તો તેમનું લક્ષણ કરવાની શક્તિ પશુઓમાં ન હતી. પશુઓ કાંળીઆઓને ક્રૂત દાંતથી કરડતાં હતાં એમ કહેવાથી તેમનો પ્રયત્ન અટક્યો હતો, એટલે વેણુનાદને લીધે તેમનું ખીલું કાર્ય બંધ રહ્યું એમ કહેવામાં આવ્યું છે. (વેણુનાદ સાંભળવામાં જે ઉપયોગી હોય તે બિના ખીલું બંધું કાર્ય બંધ રહ્યું એમ તાત્પર્ય છે. જે બધાંય કાર્ય બંધ રહે તો વેણુનાદ સાંભળવા કાન પણ ન મંડાય. તેથી ‘ખીલું’ કાર્ય બંધ રહ્યું એમ કહેવામાં આવ્યું છે.) પહેલાંની ક્રિયા ઘણી જરૂરી હતી એમ જણાવવા કવલ—કાંળીઓ—એ શબ્દનો પ્રયોગ કરવામાં આવેલો છે. (દાંતથી ઘાસ કરડ્યા પછી વેણુનાદ સાંભળ્યો. પછીથી ઘાસ ખાવાનું અને વેણુનાદ સાંભળવા કાન માંડવાનું એ બે કાર્ય કરવાનાં રહ્યાં. તેમાં પ્રથમ ઘાસ કરડવામાં આવેલું હોવાથી તેના સંબંધવાળી ઘાસ ખાવાની ક્રિયા જરૂરની હતી. વળી, ઘાસનો કાંળીઓ પણ થએલો હોવાથી ખાવાની ક્રિયા બહુ જરૂરની હતી. છતાં પણ તે ક્રિયા ન થયે એ પશુનાંત્નુ માહત્તવ્ય છે—અમ તાર્કવ્યે છે.)

જેમ દેવોની સ્ત્રીઓ મૂર્છા પામી તેમ આ પશુઓ મૂર્છા ન પામે એટલા માટે ધૃતકર્ણા—તેમણે કાન માંડ્યા—એ પ્રમાણે કહેવામાં આવ્યું છે. ખીલું બંધું કાર્ય છોડી દઈને વેણુનાદનું શ્રવણ કરવામાં કાન-રૂપી જે સાધન તે કાનને જ માંડ્યા. પછીથી પશુઓ બાહ્ય કાર્ય કરતાં અટકી પડ્યાં એમ નિદ્રિતા: એ પદ વડે કહેવામાં આવે છે. પછીથી ચારે બાજુએ તેઓ નાદથી વ્યાપ્ત થયાં, અને પછી ચિત્તરેલી ગાયો વગેરેની માફક તેઓ થઈ ગયાં; અર્થાત્ સ્થાવર પદાર્થ કરતાં પણ તેઓ સ્થિર થઈ ગયાં. આ અર્થ ખીલ અને ત્રીબ પ્રલોકમાં કહેલા અર્થથી પણ અધિક છે એ આશ્ચર્ય છે. (ખીલ અને ત્રીબ પ્રલોકમાં કહેવામાં આવ્યું હતું કે દેવોની સ્ત્રીઓને મૂર્છા થઈ, ન્યારે આ યુગલમાં તે પ્રમાણે કહેવામાં આવ્યું નથી, તેથી આ યુગલનો અર્થ આહલા યુગલના અર્થ કરતાં અધિક છે, અને તેથી આશ્ચર્ય છે.) ૪-૫

વેણુનાદેન નદીનામતિજઠાનામપિ સ્પૃહા જાયત ઇતિ વક્તું પુનર્વેણુનાદં વર્ણયન્તિ વર્હિણ ઇતિ ।

વર્હિણઃ સ્તવકઘાતુપલાશૈર્બદ્ધમહ્લપરિવર્હવિહમ્બઃ ।

કર્હિચિત્ સ્વલ આલિ સગોપૈર્ગાઃ સમાહ્વયતિ યત્ર મુકુન્દઃ ॥ ૬ ॥

તર્હિ ભગ્નગતયઃ સરિતો વૈ તત્પદામ્બુજરજોઽનિલનીતમ્ ।

સ્પૃહયતીર્વયમિવાવહુપુण्याઃ પ્રેમવેપિતમુજાઃ સ્તિમિતાપઃ ॥ ૭ ॥

આવેશો દેવવેશશ્ચ પૂર્વં નિરૂપિતૌ । ઠીલાવેશોઽધુના નિરૂપ્યતે । નિરન્તરક્રિયા હિ નદીનામ્ ।
ચેતનાનાં તુ નિદ્રામૂર્છાંદૌ ક્રિયાનિવૃત્તિરપિ દૃષ્ટા । નદીનાં તુ ન કદાપિ નિવર્તત ઇતિ । તત્રાપિ મહત્તી-
નામ્ । વન્ધોઽપિ ન તાસાં ભવતિ । સાપિ વેણુનાદેન નિવૃત્તા । વર્હિણો મયૂરસ્ય । સ્તવકાઃ ગુચ્છકાઃ
પિચ્છગુચ્છાનિ । ધાતવો ગૈરિકાદયઃ । પત્રાણિ ચ । ધાતૂનાં વા પત્રાકારેણ લેખાઃ । કમલપત્રાણ્યપિ
આકારાર્થં વધ્યન્ત ઇતિ । તૈઃ કૃત્વા મહાનાં પરિવર્હઃ અલઙ્કરણં વેશ ઇતિ યાવત્ । સ્વયં સ્તવકાદિમિઃ

વેણુનાદથી ઘણી જ જડ એવી નદીઓને પણ ભગવાનના ચરણારવિન્દની રજની ઇચ્છા થઈ એમ કહેવાને માટે વર્હિણઃ ઇલાદિ શ્લોકમાં ફરીથી ગોપીજનો વેણુનાદનું વર્ણન કરે છે. (પહેલાં વર્ણવેલાં પશુઓને લીલાનું વિશેષ જ્ઞાન નહિ હોવાથી તેઓ જડ—મૂર્ખ—છે. નદીઓ તેમનાથી પણ વધારે જડ છે, કારણ કે તેમને જરા પણ જ્ઞાન નથી એમ તાત્પર્ય છે.)

હે સખી ! મોરનાં પીંછાંઓના ગુચ્છાઓ, ધાતુઓ અને પાંદડાંઓ વડે મહીનો શૃંગાર ધારણ કરીને મુકુન્દ ભગવાનને જ્યારે કોઈકવાર ખલભદ્ર અને ગોપોની સાથે ગાયાંને ખોલાવે છે ત્યારે જમની ગતિ બંધ થઈ ગઈ છે એવી નદીઓ પવને આણેલી તેમના ચરણારવિન્દની રજની ઇચ્છા કરે છે, આપણી પેઠે બહુ પુણ્યવાળી નહિ હોવાથી પ્રેમથી છુબ્બાઓ કંપાવે છે અને સ્થિર જલવાળી થઈ જાય છે. ૬-૭

પહેલાં આવેશ અને દેવવેશનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે, હવે લીલાવેશનું વર્ણન કરવામાં આવે છે. (આ એટલે સર્વ તરફથી, વેશ એટલે વેશ; અર્થાત્ આવેશ એટલે હુમ્મેશનો વેશ. આ નિત્ય વેશનું વર્ણન પહેલા યુગલમાં કરવામાં આવ્યું છે. અવેશઃ એવો પાઠ જો હોય તો તેનો અર્થ 'અસુક પ્રકારની સ્થિતિ' એ પ્રમાણે કરવો, 'વેશ' એ પ્રમાણે ન કરવો. દેવનો—ક્રીડા કરનારનો—વેશ એટલે દેવવેશ; અર્થાત્ ગાયો ચરાવવાને માટે બહાર જતી વખતે ભગવાનને વેશ ધારણ કરે છે તે. આ વેશનું વર્ણન બીજા યુગલમાં કરવામાં આવ્યું છે. લીલાવેશ એટલે નૃત્યલીલા કરતી વખતનો વેશ. આ વેશનું વર્ણન આ ત્રીજા યુગલમાં કરવામાં આવ્યું છે.)

નદીઓની ક્રિયા હુમ્મેશાં ત્યાહુ જ હોય છે, કારણ કે નિદ્રા, મૂર્ખા વગેરેમાં ચેતન પદાર્થની—જીવની—ક્રિયા તો બંધ થતી જોવામાં આવે છે, પણ નદીઓની ક્રિયા તો કોઈ પણ વખતે બંધ પડતી નથી. તેમાં પણ મોટી નદીઓની ક્રિયા તો બંધ પડતી જ નથી અને તેમનો બંધ પણ થતો નથી. આવી નદીઓની ક્રિયા પણ વેણુનાદથી અટકી પડી. (સરન્તિ ઇતિ સરિતઃ, અર્થાત્ જે વહે તે નદીઓ એ પ્રમાણે વ્યુત્પત્તિ હોવાથી આ નદીઓ મોટી છે એમ સૂચન કરવામાં આવ્યું છે.)

બર્હિનાં—મોરનાં—સ્તબ્ધો, અર્થાત્ ગુચ્છાઓ, મોરનાં પીંછાંના ગુચ્છાઓ. ધાતુઓ એટલે ગેરૂ વગેરે પદાર્થો; અને પાંદડાંઓ. અથવા તો પાંદડાંઓના આકારની ધાતુઓની આકૃતિઓ, કારણ કે કમલનાં પાંદડાંઓ પણ વેશને માટે બાંધવામાં આવે છે. આ બધા પદાર્થોથી મહીનો પરિબર્હ—અલંકાર અર્થાત્ વેશ—સ્વવામાં આવ્યો છે. મોરનાં પીંછાંઓના ગુચ્છાઓ વગેરેથી ગોઠવેલો જે અઃ મહીનો વેશ તેનું ભગવાન પોતે અનુકરણ કરે છે; અથવા તો મહીનું અનુકરણ કરવામાં આવેલું છે, કારણ કે નાટકનાં

વદ્ધો યોડ્યં મહાપરિવહઃ તં વિહમ્બયતિ । વિહમ્બો વા વદ્ધઃ । અસ્વાભાવિકં વિહમ્બનમેવ ભવતિ । નટમહાવત્ । અનેનાયં નાદો નૃત્યોપયોગ્યેવ નિરુપિતઃ । તેન ક્રિયાશક્તિરુદ્ગતા નાદસ્યા નિરુપિતા નદીનામાકર્ષે હેતુર્ભવતિ । કર્હિંચિદિતિ । યદોત્સાહઃ ક્રિયાશક્તૌ । અત એવ સબલઃ બલમદ્રસહિતઃ । આલીતિસમ્બોધનં ગોપ્યતયામયર્થો નિરુપિતઃ, અપ્રતારણાર્થ ચ । પ્રાયેણૈવા તદા દર્શનાર્થ ગતવતી સ્નાનાદિવ્યાજેન । एवं सामग्रीं विधाय सोऽस्माकं भोक्ता वस्तुतो वा जातो वा, तादृशो गोपैः सहितः । અનેનાત્ર વૈકુણ્ઠસ્થિતલીલા સૂચિતા । અત્રાપિ લક્ષ્મીરસ્માભિઃ સહિતા રાત્રૌ, ગોપૈઃ સહિતા દિવસે તિષ્ઠતીતિ । અત એવ સમ્બોધનં રહસ્યસૂચકમ્ । તદા ગાઃ સમાહ્વયતિ, વેણુનાદૈનૈવ, પ્રકરણિત્વાદ્ ।

મહુની માકક અનુકરણ જ અસ્વાભાવિક હોય છે. આ પ્રમાણે નૃત્યના વેશનું અનુકરણ કરવામાં આવ્યું એમ કહેવાથી નૃત્યમાં ઉપયોગી જ આ નાદનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું. (અર્થાત્ આ વેશ નૃત્યના સમયનો જ છે, ખીબ સમયનો નથી એમ કહેવામાં આવ્યું.) વેશ નૃત્યના સમયનો છે એમ કહેવાથી નાદમાં રહેલી ક્રિયાશક્તિ ખહાર નીકળેલી છે એમ વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે, અને તે નદીઓને આકર્ષણ કરવાનું કારણ બને છે. (નૃત્યમાં મોટો જ અવાજ થાય છે, એટલે આંગળીઓરૂપી ક્રિયાશક્તિ ખહાર નીકળી, એટલે આંગળીઓ ઘણી દળાવેલી હુતી એમ કહેવામાં આવ્યું.)

કર્હિંચિત્ એટલે ક્યારેક, ન્યારે ક્રિયાશક્તિમાં ઉત્સાહ હોય ત્યારે. (નૃત્ય કરતી વખતે ન્યારે ઉત્સાહ થાય ત્યારે ભગવાન્ બલભદ્ર સાથે થાય છે એમ તાત્પર્ય છે.) તેથી જ ભગવાન્ સબલઃ એટલે બલભદ્ર સાથે છે. આ અર્થ ગુપ્ત રાખવા યોગ્ય છે એમ કહેલો છે અને ખીબ કોઈને આ વિષયમાં ભ્રાન્તિ ન થાય તે માટે કહેવામાં આવેલી છે એમ દર્શાવવાને માટે આલિ, હે સખી!, એ પ્રમાણે સંબોધન કરેલું છે. (આ પ્રમાણે કહેવામાં આવેલું છે તેથી ભગવાન્ કોઈ વાર જ બલભદ્રની સાથે થાય છે, અને કોઈ વાર જ ગોપીની સાથે થાય છે એ પ્રમાણે વાક્યનો સંબંધ પણ જણાવવામાં આવ્યો. તેથી ભગવાન્ સદા એકાન્તમાં જ આપણુ—ગોપીજનોના—લોકતા છે એમ સ્, તે, શબ્દથી જણાવવામાં આવ્યું છે.) ઘણું કરીને આ યુગલ ખોલનારી ગોપી સ્નાન વગેરેના પહાનાથી તે વખતે દર્શન કરવા ગએલી. (દરેક સુહૃત્માં યુગલો ગવાય છે એ પ્રમાણે અર્થ કરવામાં આવે ત્યારે આ પ્રમાણે બને છે. ખીબ યુગલમાં ભગવાન્ ખહાર જાય છે એમ કહેવામાં આવ્યું. આ ત્રીજું યુગલ છે. તેથી હુમણું ચિત્ત સર્વથા દ્રવતું નહિ હોવાથી અને કાંઈક તેવું થતું હોવાથી પ્રાયેણ, ઘણું કરીને, એ પ્રમાણે કહેવામાં આવેલું છે. ભગવાન્ ન્યારે વનમાં પધારે ત્યારે ગોપીજનોનાં ચિત્ત દ્રવી જતાં હતાં એમ પહેલા પ્રલોકમાં કહેવામાં આવેલું છે, તેથી આગળ ન્યારે ગોપીજનોનું ચિત્ત સર્વથા દ્રવશે ત્યારે એની મેળે જ લીલાનું જ્ઞાન થશે એમ તાત્પર્ય છે. અહીં સરિતાનો પ્રસંગ કહેલો છે તેથી ભગવાન્ નદીના તીરે રહેલા છે એમ જણાવવામાં આવ્યું છે. તેથી જ કહેવામાં આવ્યું છે કે સ્નાન વગેરેના પહાનાથી નદીએ ગએલી ગોપીજનોએ ભગવાનનાં દર્શન કર્યાં.) આ પ્રમાણે સામગ્રી તૈયાર કરીને ભગવાન્, જે વાસ્તવિક રીતે આપણો—ગોપીજનો—લોગ કરનાર છે અથવા લોગ કરનાર થએલા છે તે, ગોપીની સાથે મળે છે. (કોઈક વખત જ ભગવાન્ ગોપીની સાથે પણ મળે છે. કોઈક સમયે જ ભગવાન્ બલભદ્ર અથવા ગોપો સાથે મળે છે એમ કહેવામાં આવેલું હોવાથી તે હુમ્મેશાં એકાન્તમાં રહે છે અને તે રીતે રમણની સામગ્રીનું સૂચન કરવામાં આવ્યું છે. ભગવાન્ લોકતા થયા એટલે લોગ કર્યા પછી ભગવાન્ ગાયોને ખોલાવે છે એવો અર્થ છે.) આ કારણથી અહીં વૈકુણ્ઠમાં રહેલા ભગવાનની લીલા સૂચવવામાં આવેલી છે, કારણ કે અહીં પણ લક્ષ્મી રાત્રીએ આપણી સાથે અને દિવસે ગોપો સાથે રહે છે. તેથી જ આલિ એ સંબોધન રહસ્ય સૂચવનારું છે. (દિવસે લક્ષ્મી અંતરંગ ગોપો સાથે જાય છે એમ તાત્પર્ય છે.)

તે સમયે ભગવાન્ વેણુનાદથી જ ગાયોને ખોલાવે છે, કારણ કે આ પ્રકરણ વેણુનાદ વિષેનું છે. (લોગ પછી અહિરંગ ગોપીની સાથે મળીને ભગવાન્ ગાયોને ખોલાવે છે. કોઈક વખત જ ભગવાન્ બલદેવ અને ગોપીની સાથે હોય છે, હુમ્મેશાં તો ભગવાન્ એકાન્તમાં લોકતા જ હોય છે. વાસ્તવિક રીતે

વેણુનાહ્યતીત્યપ્રે વક્ષ્યતિ । વેણુતુલ્યતયા નિરૂપણાર્થં વા વેણોરગ્રહણમ્ । ગવામાહાને હેતુઃ મુકુન્દ
 इति । મોક્ષો હિ તામ્યો દેય इति स्वतस्त्वासां साधनाभावादाकार्यं प्रयच्छति । સ્વરસં વા તત્ર સ્થાપ-
 યિતુમ્ । ડદ્રતા ક્રિયાશક્તિર્મહદેવ કર્મ કરોતીતિ ગવામાકારણમુક્તમ્ । તત્ર યોગાર્થં જ્ઞાત્વા નચોડપિ
 નિલં ગચ્છન્તીતિ તાઃ સ્થગિતા જાતા इत्याह तर्हीति । તત્ક્ષણમેવ ભગ્નગતયો જાતાઃ । ન હિ ભગવ-
 दाज्ञा केनाप्युल्लङ्घ्या भवति । सरित इति प्रवाहैकस्वभावंत्वं निरूपितम् । તાસાં વૈષ્ણવત્વકામના ।
 તાસાં હિ સમુદ્રોડધિપતિઃ । યથા ભગવાન્ પતિર્ભૂયાત્, તદર્થં તત્પદામ્બુજરજઃ સ્પૃહ્યતીર્જાતાઃ ।
 સ્પૃહ્યન્ત્યઃ । રજસઃ સમ્બન્ધાર્થમુપાયમાહ अनिलनीतमिति । अनिलेन वायुना स्वार्थं नीतम् । તેન

ભગવાન્ આવા પ્રકારના છે. અથવા તો ભોગ કર્યા પછી પ્રલોકના પૂર્વાર્ધમાં જણાવવામાં આવ્યું છે તે
 પ્રમાણે ઘર્ષને ભગવાન્ ગાયોને ઓલાવે છે એ પ્રમાણે પદોનો અન્વય કરવો. ભગવાન્ પ્રજામાંથી નીકળી
 નદીના તીરે અને નિકુંજમાં પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે રમણ કરીને, તે સમયે પહેલાંનો વેશ ખદલાવાથી
 નૃત્ય વગેરેનો વેશ ધારણ કરીને ગાયોને કૃતાર્થ કરીને વનમાં પધારે છે. આવા પ્રકારના ભગવાનનું અહીં
 વર્ણન કરવામાં આવેલું છે. કાલ ભગવદ્રૂપ હોવાથી અને ભગવાનને અધીન હોવાથી સર્વ ઘટી શકે છે.
 તે વખતે જ્ઞાન વગેરેના પદ્ધાનાથી નદીએ ગએલી ગોપી તેવા પ્રકારના ભગવાનનાં દર્શન કરે છે, અને
 પોતે અંતરંગ હોવાથી ભગવાનની પહેલાંની અવસ્થા બાણી બંધ છે, અને પછી અહીં આવીને તેનું વર્ણન
 કરે છે એમ તાત્પર્ય છે.) વળી, ભગવાન્ ગાયોને વેણુથી ઓલાવે છે એમ આગળ આઠમા પ્રલોકમાં
 ગોપીજન કહેશે. અથવા તો ભગવાન્ વેણુના જેવા અવાજથી ઓલાવે છે એમ દર્શાવવાને માટે આ
 યુગલમાં ‘વેણુ’ શબ્દ યોજવામાં આવ્યો નથી. ગાયોને ઓલાવવાનું જે પ્રયોજન છે તે પ્રયોજન દર્શાવવા
 મુકુન્દઃ એ પદનો પ્રયોગ કરવામાં આવ્યો છે. ગાયોને મોક્ષ આપવાનો છે તેથી, અને ગાયોને પોતાની
 પાસે મોક્ષ મેળવવાનું સાધન ન હોવાથી ભગવાન્ તેમને ઓલાવીને મોક્ષ—માત્ર દર્શનનું સુખ—આપે
 છે; અથવા તો પોતાના રસનું સ્થાપન કરવાને માટે—ગાયોને સ્વરૂપરસનું ભાન કરાવવાને માટે—ભગ-
 વાન્ ગાયોને ઓલાવે છે. બહાર નીકળેલી ક્રિયાશક્તિ—મોટો નાદ—મોહું જ કાર્ય કરે છે તેથી ભગવાન્
 ગાયોને ઓલાવે છે એ પ્રમાણે કહેવામાં આવ્યું છે.

તે પ્રસંગે ગો શબ્દનો યૌગિક અર્થ સમજાવે, નદીઓ પણ હૃમ્બેશાં વહેતી હોવાથી, તેઓ પણ
 વહેતી અટકી ગઈ એમ તર્હિ એ પ્રલોકમાં કહેવામાં આવે છે. (ભગવાન્ જ્યારે ગાયોને ઓલાવે છે
 ત્યારે નદીઓ કેમ વહેતી અટકી ગઈ? આ શંકાનું સમાધાન આ પ્રમાણે છે. ગચ્છન્તિ इति गावः એ
 પ્રમાણે ગો શબ્દનો યૌગિક અર્થ છે; અર્થાત્ જે હૃમ્બેશાં જાય છે. સરિત્ શબ્દનો પણ યૌગિક અર્થ
 આ જ છે: सरित् इति सरितः. આ પ્રમાણે ગો શબ્દ અને સરિત્ શબ્દનો યૌગિક અર્થ એક જ છે;
 તેથી ભગવાન્ જ્યારે ગાયોને ઓલાવે છે ત્યારે નદીઓ એમ સમજે છે કે ભગવાન્ અમને—નદીઓને—
 ઓલાવે છે, અને તેથી નદીઓ જે હૃમ્બેશાં વહે છે તે અટકી જાય છે.) અર્થાત્ જે વખતે નદીઓએ
 ભગવાનના વેણુનો નાદ સાંભળ્યો તે જ ક્ષણે તેમની ગતિ બંધ થઈ ગઈ, કારણ કે ભગવાનની આજ્ઞાનું
 કોઈ પણ ઉલ્લંઘન કરી શકતું નથી. નદીઓનો સ્વભાવ ક્ષત વહેવાનો જ છે એ દર્શાવવાને માટે સરિતઃ
 એ પદનો પ્રયોગ કરવામાં આવ્યો છે. નદીઓને વૈષ્ણવ થવાની ઇચ્છા છે. નદીઓનો તો સસુદ્ર અધિપતિ
 છે; પણ ભગવાન્ પોતાના પતિ થાય એ હેતુથી આ નદીઓ ભગવાનના ચરણની રજની ઇચ્છા કરનારી
 ઘર્ષ, અર્થાત્ અભિલાષા રાખનારી ઘર્ષ. નદીઓ સ્થિર ઘર્ષ, પણ ભગવદીય દેહ પ્રાપ્ત કર્યા વિના ભગવાનનો
 સંબંધ થતો નથી, અને ભગવદીય દેહ ભગવાનના ચરણરવિન્દની રજથી પ્રાપ્ત થાય છે. તેથી ભગવાનનો
 સંબંધ સિદ્ધ કરવાને માટે નદીઓએ ભગવાનના ચરણરવિન્દની ઇચ્છા કરવા માંડી એમ તાત્પર્ય છે.)

ભગવાનના ચરણરવિન્દની રજનો સંબંધ કરવાનો ઉપાય દર્શાવતાં ગોપીજન કહે છે કે अनिल-
 नीतम्, પવને આણેલી રજ. પવને પોતાને માટે આ રજ આણેલી છે; તેની સાથે પવનનો ગાઢ સંબંધ

સહ પ્રત્યાસત્તિઃ । જલાર્થી સઃ । ભગવદીયા એવ ભગવત્સમ્બન્ધં પ્રાપ્નુવન્તીતિ રજઃકામના દૂરાભિપ્રાયા ।
કામ એવાગ્રોદેશ્યઃ દેવતાત્વાન્નદીનામ્ । અત એવાપ્રે કાલિન્દી તથા ભવિષ્યતિ । ઇદાનીં તથાભાવે
ભાગ્યં નાસ્તીત્યાહ અબહુપુણ્યા ઇતિ । ન વહુ પુણ્યં યાસામ્ । યથા શીઘ્રમેવ ગોરૂપત્વમ્, ગોપાલરૂપત્વં
દિવસે, રાત્રૌ સ્ત્રીરૂપત્વમિતિ । પુણ્યૈર્વિના સમીહિતાર્થસિદ્ધ્યભાવાત્ । કથં જ્ઞાયતે તાસામેવંભાવ ઇતિ
તન્નાહ વયમિવેતિ । યથા વયમ્, અબહુપુણ્યાઃ । અન્યથા દિવસે ગાવો ગોપા વા ભવેમ । અતઃ
સ્વદૃષ્ટાન્તેન જ્ઞાયતે સ્પૃહામેવ કુંર્વન્તિ, ન તુ તાસાં કાર્યં સિધ્યતીતિ । કિન્ન । તાસાં સાત્ત્વિકભાવાદપિ
હૃદ્રતો ભાવો લક્ષ્યત ઇત્યાહુઃ પ્રેમવેપિતમુજા ઇતિ । પ્રેમગૈવ મુજાનાં વેપનમ્, ન તુ વાયુવશાત્ ।
અતો વિરહસન્તાપયુક્તા ઇવ લક્ષ્યન્તે । કિન્ન । સ્તમ્બોઽપિ જાત ઇત્યાહુઃ સ્તિમિતાપ ઇતિ । સ્તિમિતાઃ
સ્ત્વથા આપો યાસામ્ । એવં રજોભેદાન્નિવિધા નિરૂપિતાઃ ॥ ૬ ॥ ૭ ॥

થાય છે, અને પવન જળની ઇચ્છા રાખે છે. ભગવદીયો જ, અર્થાત્ ભગવાનના ચરણચરણવિન્દની રજથી ઉપર થએલા દેહવાળાઓ જ, ભગવાનનો સંબંધ પ્રાપ્ત કરે છે, તેથી રજ વિષેની ઇચ્છા દૂર અભિપ્રાયવાળી છે. નદીઓ દેવતાઓ હોવાથી અહીં તેમના મનમાં કામ જ ઉદેશ્ય છે. (ગાયોની બાબતમાં જેમ ખોરાક વિષેની ઇચ્છા હતી તેમ આ નદીઓની બાબતમાં નથી એ જણાવવાને માટે) એવ પદ મૂકવામાં આવ્યું છે. વેણુગીતમાં નચઃ એ પંદરમા પ્રલોકમાં નદીઓ દેવતા હોવાથી તેમની સાથે ખીલ લીલા સંભવતી નથી એમ કહેવામાં આવેલું છે. પરંતુ હમણાં તો ઇન્દ્રે ભગવાનનો અભિષેક કરેલો હોવાથી નદીઓની સાથે ખીલ લીલા પણ સંભવે છે.) તેથી જ—કામ હોવાથી જ—આગળ ઉપર કાલિન્દી કામની ઇચ્છાવાળાં થશે. (આધિદેવિક યજુનાં ભગવાન્ હોવાથી તેમનાં અનન્ત રૂપો છે. તેથી આ પણ રાજલીલામાંનું એક રૂપ છે. મુખ્ય રૂપ તો શ્રીયજુનાંકમાં વર્ણવવામાં આવેલું છે. વસ્તુતઃ ભગવાન્ અને શ્રીયજુનાં એક હોવાથી કૃષ્ણતુર્યપ્રિયામ્—શ્રીકૃષ્ણનાં ચતુર્થ પ્રિયા—એ પ્રમાણે શ્રીયજુનાંકમાં કહેવામાં આવેલું છે. અહીં સર્વામેદાદન્યત્રેમે—પ્રહ્લ્લસૂત્ર ૩. ૩. ૧૦—એ ન્યાયનું અનુસંધાન કરવું. આ સૂત્રનો અર્થ એ છે કે લીલામાં આવેલા બધા પદાર્થો પ્રહ્લ્લથી ભુદા ન હોવાથી, અને પ્રહ્લ પોતે એક જ હોવાથી, ઉત્તરલીલામાં પણ પદાર્થો પૂર્વલીલાના સંબંધવાળા જ હોય છે.)

હમણાં તો તેવા થવાનું ભાવ્ય નથી એમ દર્શાવતાં ગોપીજન કહે છે કે અબહુપુણ્યાઃ, બહુ પુણ્યવાળાં નથી. જેમનું પુણ્ય બહુ નથી તે અબહુપુણ્ય કહેવાય છે. જેવી રીતે દિવસે તરત જ ગાયનું રૂપ અથવા તો ગોપાલનું રૂપ થાય અને રાત્રે સ્ત્રીનું રૂપ થાય એવું બહુ પુણ્ય આ નદીઓને નથી, કારણ કે પુણ્ય વિના ઇચ્છેલા પદાર્થની સિદ્ધિ થતી નથી. (પુણ્ય એટલે ભગવાનની તેવી કૃપા જેનાથી થાય તે ભાવ.)

નદીઓને આવા પ્રકારનો—કામનો—ભાવ છે એમ શી રીતે જણાય ? આ શંકાનું સમાધાન કરતાં ગોપીજન કહે છે કે વયમિવ, અમારી માફક. જેવી રીતે આપણે બહુ પુણ્યવાળાં નથી તેવી રીતે આ નદીઓ પણ બહુ પુણ્યવાળી નથી. જો આપણે બહુ પુણ્યવાળી હોત તો દિવસે આપણે ગાયો અથવા ગોપ થાત. તેથી આપણા દષ્ટાન્તથી જણાય છે કે આ નદીઓ કામની ઇચ્છા જ કરે છે, પરંતુ તેમનું કાર્ય સિદ્ધ થતું નથી. વળી, તેઓના સાત્ત્વિક ભાવથી પણ—તેમની અંદરની લાગણીને લીધે થએલી સ્થિતિથી પણ—તેમના હૃદયમાં રહેલો ભાવ જણાય છે એમ દર્શાવતાં ગોપીજન કહે છે કે પ્રેમવેપિતમુજાઃ, પ્રેમથી તેમની ભુજાઓ કંપે છે; અર્થાત્ પ્રેમથી જ તેમની ભુજાઓ કંપે છે, વાયુથી કંપતી નથી. તેથી આ નદીઓ વિરહના દુઃખવાળી હોય એમ જણાય છે. વળી, તેઓની સ્થિરતા પણ થઈ એમ જણાવતાં ગોપીજન કહે છે કે સ્તિમિતાપઃ, તેમનાં જન-સ્થિર થઈ ગયાં. સ્તિમિત, સ્તમ્બ, થઈ ગયાં છે જ્યાં જેમનાં તે સ્તિમિતાપઃ કહેવાય છે. આ પ્રમાણે ત્રણ પ્રકારનાં રજોશુભા લેલો વર્ણવવામાં આવ્યાં છે. ૬-૭

સત્ત્વભેદાન્ નિરૂપયિતું મગવન્તમપિ તથા વર્ણયન્તિ અનુચરૈરિતિત્રિભિઃ । લતાવિહઙ્ગમમેષાઃ
સાત્ત્વિકાઃ । એ તે વેણુનાદેન મક્તિપૂર્ણાં જાતાઃ । તત્ર પ્રથમં વૃન્દાવનસ્યા લતાસ્તરવશ્ચ વૈષ્ણવાઃ વેણુ-
નાદેન હૃદ્ગતપ્રેમરસા જાતા इति तदर्थं प्रकारान्तरेण वેણુનાદમાહ । તદર્થં પ્રકારાન્તરેણ મગવાનપિ
વર્ણનીયઃ । સ ચ મક્ત્યનુસારેણ લોકવેદાનુસારેણ ચ વર્ણનીયઃ । તત્ર મક્ત્યનુસારેણ પ્રથમમાહ ।

અનુચરૈઃ સમનુવર્ણિતવીર્ય આદિપૂરુષ ઇવાચલભૂતિઃ ।

વનચરો ગિરિતટેષુ ચરન્તીવેણુનાહ્યતિ ગાઃ સ યદા હિ ॥ ૮ ॥

વનલતાસ્તરવ આત્મનિ વિષ્ણું વ્યજ્જયન્ત્ય ઇવ પુષ્પફલાહ્યાઃ ।

પ્રણતભારવિટપા મધુધારાઃ પ્રેમહૃષ્ટતનવઃ સસૃજુઃ સ્મ ॥ ૯ ॥

અનુચરૈઃ સેવકૈર્ગૈઃ સમ્યગનુવર્ણિતાનિ વીર્યાણિ યસ્ય । આદિપૂરુષ ઇવ પુરુષોત્તમ ઇવ ચ
અનુચરૈર્વેદૈઃ સમ્યક્ સર્વોત્તમત્વેન વર્ણિતાનિ જગત્કર્તૃત્વાદીનિ વીર્યાણિ યસ્ય । લોકાનુસારેણ
માહાત્મ્યમાહ સર્વોત્કૃષ્ટમાદિપૂરુષ ઇવાચલભૂતિરિતિ । અચલા વિભૂતિર્લક્ષ્મીર્યસ્ય । અનુચરૈઃ
સર્વૈરેવ દેવાદિભિસ્તથોક્તઃ । લૌકિકાઃ સ્વવ્યવહાર્યત્વાન્ પુરુષોત્તમતુલ્યતામેવાહુઃ । અતો દૃષ્ટાન્તમાવઃ ।
મિન્નતયા વર્ણનાર્યાં હેતુમાહ વનચર इति वृन्दावनचरः सात्त्विकभावापन्नः सत्त्वभूमौ प्रतिष्ठित इति,
गिरितटेषु गिरिप्रान्तेषु चरन्तीः विषमस्थानान् समदेशे पशुहिते स्वयं तत्रलो भूत्वा समाह्वयति,

સત્ત્વપ્રધાન સેદવાળા લતા, પક્ષી અને મેઘનું વર્ણન કરવાને માટે અનુચરૈઃ ઇત્યાદિ ત્રણ યુગલોમાં
ગોપીજન લગવાનું પણ તે પ્રકારે—બુદ્ધ બુદ્ધ કાર્ય માટે ઉપયોગી રૂપ અને નાદવાળા તરીકે—વર્ણન
કરે છે. લતા, પક્ષી અને મેઘ એ ત્રણ સાત્ત્વિક છે. આ ત્રણ વેણુના નાદથી ભક્તિથી પૂર્ણ થયાં. તેમાં
પ્રથમ બુદ્ધાવનનાં લતાઓ અને વૃક્ષો જે વૈષ્ણવ છે તેમનામાં વેણુનાં નાદથી પ્રેમરસ પ્રકટ થયો એમ
દર્શાવવા ગોપીજનો વેણુનાદનું ધીજે પ્રકારે વર્ણન કરે છે. તેને માટે લગવાનું પણ ધીજે પ્રકારે વર્ણન
કરવું જોઈએ. અને આ વર્ણન ભક્તિને અનુસરીને અને લોક તથા વેદને અનુસરીને કરવું જોઈએ.
તેમાં પ્રથમ ભક્તિને અનુસરીને ગોપીજન વર્ણન કરે છે.

સેવકોથી સારી રીતે વર્ણન કરાએલા વીર્યવાળા, આદિપુરુષની માફક
અચલ લક્ષ્મીવાળા, વનમાં ફરતા તે લગવાનું બ્યારે પર્વતના શિખરો
ઉપર ચરતી ગાયોને વેણુથી બોલાવે છે, સારે વનની લતાઓ અને વૃક્ષો
પોતાની અંદર જાણે વિજીતને દર્શાવતાં હોય તેમ પુષ્પો અને ફલોથી ભરપૂર
થાય છે, તેમની શાખાઓ ભારથી પુષ્કળ નથી જાય છે, પ્રેમથી તેમને
રોમાંચ થાય છે અને મકરંદની ધારાઓ વરસાવે છે. ૮-૯

અનુચરોથી—સેવક ગોપોથી—સારી રીતે વર્ણન કરાએલાં છે વીર્યો જેમનાં એવા લગવાનું છે.
આદિપુરુષ—પુરુષોત્તમ—ની માફક અનુચરોથી—દેવોથી—સારી રીતે, સર્વથી ઉત્તમ તરીકે, વર્ણન
કરાએલાં છે જગત્કર્તૃત્વ વગેરે વીર્યો જેમનાં એવા લગવાનું છે. આદિપુરુષ ઇવાચલભૂતિઃ, આદિપુરુષની
પેઠે અચલ લક્ષ્મીવાળા, એ પ્રમાણે ગોપીજન લોકને અનુસરીને લગવાનું સર્વોત્કૃષ્ટ માહાત્મ્ય વર્ણવે
છે. અચલ છે વિભૂતિ, લક્ષ્મી, જેમની એવા લગવાનું છે. બધા ય અનુચરોએ—દેવો વગેરેએ—અચલ
લક્ષ્મીવાળા તરીકે લગવાનું વર્ણન કરેલું છે. (‘સેવકોથી સારી રીતે વર્ણન કરાએલા વીર્યોવાળા’ એ
પ્રમાણે ભક્તિને અનુસરીને વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. ‘આદિપુરુષની માફક સેવકોથી, વેદોથી, સારી
રીતે વર્ણન કરાએલા વીર્યોવાળા’ એ પ્રમાણે વેદને અનુસરીને વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. ‘આદિપુરુષની
માફક અચલ લક્ષ્મીવાળા’ એ પ્રકારે ‘સેવકોથી, દેવોથી, સારી રીતે વર્ણન કરાએલા વીર્યોવાળા’ એ
પ્રમાણે લોકને અનુસરીને વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. અર્થ યુગલમાં લગવાનું બુદ્ધાવનમાં પ્રવેશ કરે છે
એ વાત ક્રમપ્રાપ્ત છે. તેથી જ વનચરઃ, વનમાં ફરતા, એ પ્રમાણે કહેવામાં આવ્યું છે.)

લૌકિકત્વાભાવાય વેણુનૈવાહ્યયતિ । વેણુદ્વારા તત્ર પ્રવિષ્ટ ઇતિ અગ્નિમચરિત્રેણ જ્ઞાયતે । અન્યથા વૃક્ષાણાં તથાત્વં ન સ્યાત્ । સ ઇતિ યેષુ વનપ્રદેશેષુ રેમે, યદૈવાહ્યયત્, તદૈવ મધુધારાઃ સસૃજુઃ સ્મેતિસન્બન્ધઃ । યુક્તશ્ચાયમર્થઃ । અન્યથા વેણુનાદામિહતા તત્ર ચ સ્વનામસક્તૈતો ન સ્યાત્ । અતસ્તદ્વારા ભગવાન્ પ્રવિષ્ટ ઇત્યપ્રેડપિ તથાત્વં યુક્તમેવ ।

વનસ્થા લતાઃ અસ્મન્નિકદે ભગવાંશ્ચરતિ સ્વકીયાંશ્ચાકારયતીતિ જ્ઞાત્વા તેષાં ભોગસિદ્ધ્યર્થં સ્વસ્મિન્ વિદ્યમાનમાનન્દં પ્રકટિતવલ્યઃ । તથા તરવશ્ચ । યથા સ્ત્રિયઃ પુરુષાશ્ચ ભગવદ્વીયાઃ ભગવતિ ભગવદ્વીયેષુ ચ સમાગતેષુ આનન્દયુક્તા ભવન્તિ, ભોગાર્થં સ્વકીયં ચ પ્રયચ્છન્તિ, તદ્વદેતેડપિ । નન્વયં ધર્મો જન્મમાનામ્, ન સ્થાવરાણામિતિ ચેત્, તત્રાહ આત્મનિ વિષ્ણુન્ વ્યજ્ઞયન્ત્ય ઇતિ । ચેતનેષ્વેવ

લૌકિકે પુરુષો, પોતાની સાથે ભગવાન્ સંબંધમાં આવતા હોવાથી, તેમની પુરુષોત્તમ સાથે સરખામણી જ કરે છે; તેથી દૃષ્ટાન્ત કહેવામાં આવ્યું છે. ભિન્નતાથી વર્ણન કરવાનો હેતુ દર્શાવવાને માટે કહે છે કે ચનચરઃ. (પૂર્વ યુગલામા વનચરનું કથન હોવાથી, અહીં જે સાત્ત્વિકભાવ ઉત્પન્ન થયો તે તાત્પર્યથી તરીકે કહેવામાં આવ્યો છે.) ‘વૃન્દાવનમાં ફરતા ભગવાન્’ એટલે સાત્ત્વિકભાવવાળા અને સત્ત્વભૂમિમાં રહેલા ભગવાન્. (વૃન્દાવન રસનું ઉદ્દીપન કરનાર હોવાથી સ્તંભ વગેરે સાત્ત્વિકભાવને ઉત્પન્ન કરે છે, તેથી ભગવાન્ તેવા ભાવવાળા થયા છે એમ વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. આદિપુરુષમાં આવો સાત્ત્વિકભાવ હોતો નથી એમ શાસ્ત્રમાં કહેવામાં આવેલું છે, તેથી ભગવાનનું તેમનાથી ભિન્ન તરીકે જે વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે તે યોગ્ય છે એમ ભાવ છે.) ભગવાન્ પશુઓના હિતની ખાતર સપાટ પ્રદેશમાં રહીને પર્વતના શિખરો ઉપર વિષમ દેશમાં ફરતી ગાયોને સપાટ પ્રદેશમાં ઓલાવે છે, અર્થાત્ અલૌકિક પ્રકારે વેણુથી જ તેમને ઓલાવે છે, ખીબ સામાન્ય માણસોની માફક ઓલાવતા નથી. વેણુદ્વારા ભગવાને તરુઓમાં પ્રવેશ કર્યો છે એમ આગળ વર્ણવનામાં આવતા ચરિત્રથી જણાય છે. (પોતાની અંદર વિષ્ણુને દર્શાવતા એમ જે નવમા પ્રલોકમાં કહેવામાં આવ્યું છે તે ઉપરથી એમ જણાય છે કે ભગવાને તરુઓમાં પ્રવેશ કર્યો છે.) જે આ પ્રમાણે ન માનવામાં આવે તો વૃક્ષો પોતાનામાં વિષ્ણુને દર્શાવી શકે નહિ. સ્તઃ એટલે જે વનના પ્રદેશોમાં રમણુ કરતા હતા તે પ્રદેશોમાં રહેલા ભગવાન્. (પાસેના નિકુંજમાં રહેલી ગોપીઓને કૃતાર્થ કરી, વનમાં પ્રવેશ કરી, જે સ્થલમાં આગલા દિવસોએ રમણુ કરેલું તે સંકેતસ્થાનમાં રહીને વેણુથી ગાયોને ભગવાન્ ઓલાવે છે. તે નાદથી તેમની અંદર રહેલી દેવતાઓ જાગૃત થાય છે. ખીબ ધધાં પણ ભગવાનને ઉપયોગી એવો પોતપોતાની અંદર રહેલો રસ પ્રકટ કરે છે. પછી ગાઠ નિકુંજમાં જઈને ભગવાન્ રમણુ કરે છે એમ તાત્પર્ય છે.) ન્યારે ભગવાને ઓલાવ્યા ત્યારે તરત જ મકરંદની ધારાઓ વરસાવી એ પ્રમાણે પ્રલોકમાં પદોનો સંબંધ છે. આ અર્થ યોગ્ય જ છે. આ પ્રમાણે જે ન હોત તો વેણુનાદને ઓળખવો અને તેમાં પોતાના નામનો સંકેત બાજુવો એ ધ્યાત નહિ. તેથી વેણુનાદદ્વારા ભગવાને પ્રવેશ કર્યો છે, એટલે આગળ પણ તેવો અર્થ યોગ્ય જ છે. (ભગવાન્ એક જ વેણુનાદથી ભિન્ન ભિન્ન નામો ઓલીને તે બધાને પોતાનો અપેક્ષિત પદાર્થ જણાવે છે. અપેક્ષિત ફલ, પુષ્પ વગેરે પ્રકટ ન કરવામાં પ્રયોજન ન હોવાથી ભગવાન્ તેમના નામનું અહુણુ કરે નહિ. તેથી વેણુદ્વારા ભગવાન્ પ્રવિષ્ટ થયા અને તેથી પહેલાં પુષ્પફલરૂપ આનન્દ પ્રકટ થયો, અને આગળ પણ મધુધારારૂપ આનન્દ પ્રકટ થયો એમ જે કહેવામાં આવ્યું છે તે યોગ્ય જ છે.)

ભગવાન્ આપણી પાસે ફરે છે અને પોતાનાંને ઓલાવે છે એમ બાણીને વનની લતાઓએ ભગવાનને અને સ્વકીયોને ભોગ પ્રાપ્ત થાય તે માટે પોતાનામાં રહેલો આનન્દ પ્રકટ કર્યો. વૃક્ષોએ પણ તે પ્રમાણે કર્યું. જેમ ભગવદ્વીય સ્ત્રીઓ અને પુરુષો, ન્યારે ભગવાન્ અને ભગવદ્વીયો પધારે છે ત્યારે, આનન્દ પામે છે અને તેમના ભોગ માટે પોતાની વસ્તુ આપે છે, તેમ આ લતાઓએ અને વૃક્ષોએ પણ કર્યું.

અરે! આ પ્રમાણે પોતાની વસ્તુ આપવાનો ધર્મ તો જંગમ પ્રાણીઓનો છે, સ્થાવર પદાર્થોનો નથી. આ પ્રમાણે જે શંકા થાય તો ગોપીજન કહે છે કે આત્મનિ વિષ્ણુન્ વ્યજ્ઞયન્ત્ય; પોતાની અંદર

ભગવતઃ ક્રિયાજ્ઞાનશક્ત્યોરાવિર્ભાવઃ । સચ્ચિદાનન્દરૂપતા ચ ક્રમેણાવિર્ભવતિ । એતત્ સર્વં ભગવતિ નિવિષ્ટે ભવતિ । સોઽપિ નિવિષ્ટઞ્ચેત્ પ્રકટીભવતિ તદૈવં યુજ્યત ઇતિ । તે વૃક્ષાદયઃ પદ્મધર્મયુક્તાઃ આત્મનિ વિષ્ણું વ્યજ્ઞયન્ત્ય ઇવ જાતાઃ । તત્ર પ્રથમં ક્રિયાશક્ત્યાવિર્ભાવમાહ પુષ્પફલાદ્યા ઇતિ । યત્ર હિ ભગવાન્ નિવિશતે તત્રાવાન્તરફલં પરમફલં ચ ભવતિ । અતઃ કાર્યાદ્યવ્યજ્ઞયન્ત્ય ઇવ જાતાઃ । પુષ્પાણ્યવાન્તરફલરૂપાણિ । પરમફલાનિ તુ ફલાનિ । તૈઃ સર્વૈરાદ્યા જાતાઃ । ભગવદર્થં સદાધિક્ય-માહ પ્રણતભારવિટપા ઇતિ । ભારેણાપિ નમનં સમ્ભવતીતિ તન્નિરાસાયાદૌ પ્રણતત્વમુક્તમ્ । પ્રકર્ષેણ નતાઃ ભારેણ વિટપાઃ શાસ્ત્રા યેષામ્ । પ્રેમહૃદયતનવ ઇતિ ચિદુત્કર્ષો જ્ઞાનરૂપો નિરૂપિતઃ । ભક્તા એવ હિ પ્રેમ્ણા હૃદયોમાઞ્ચા ભવન્તિ । (પૂર્વમહરિતાનામાપિ તદા હરિતત્વં, પૂર્વસ્માન્ સ્થૌત્યં પ્રલયવયવમુચ્છ-નત્વં પ્રભાવિશેષઞ્ચાત્ર પ્રેમહૃદયતનુત્વમ્ । અપરં ચ । વેણુનાદનિષ્પ્રુધાસ્વાદવલયઃ સ્વામિન્ય ઇતિ તદ્દર્મ પરિચિન્વન્તિ તા એવેતિ તદુક્તાવન્યવિચારાક્ષમત્વં યુક્તવરમિતિ નાધિકં લેક્ષનીયમત્ર) । મધુધારાઃ સ્વસ્મિન્ વિદ્યમાનાનન્દં ભગવદર્થં વહિઃ પ્રકટિતવલયઃ । એતત્સર્વવરિજ્ઞાનમેવ જ્ઞાનશક્તિઃ ॥ ૮ ॥ ૯ ॥

વિષ્ણુને દર્શાવતા હતા. ભગવાનની ક્રિયાશક્તિ અને જ્ઞાનશક્તિ એતન પદાર્થોમાં જ પ્રકટ થાય છે, અને અનુક્રમે સત્, ચિત્ અને આનન્દરૂપનો આવિર્ભાવ થાય છે. આ બધું ભગવાનનો પ્રવેશ થતાં થાય છે, અને અંદર પ્રવેશેલા ભગવાન પશુ ન્યાયે પ્રકટ થાય છે ત્યારે આ પ્રમાણે બને છે. પાંચ ધર્મવાળાં આ વૃક્ષો વગેરે પોતાની અંદર બાણે વિષ્ણુને દર્શાવતાં હોય એવાં થયાં. (પદ્યતૈતાન્ મહાભાગાન્ એ દશમ-સ્કંધના ઓગણીસમા અધ્યાયના બીજીસમા શ્લોકમાં જણાવેલા વૃક્ષોના ચાર ધર્મો અને પાંચમો ધર્મ ભગવદીયપણું, એ પ્રમાણે વૃક્ષોના પાંચ ધર્મો છે.) તેમાં પ્રથમ ક્રિયાશક્તિનો આવિર્ભાવ થયો એમ પુષ્પફલાદ્યાઃ એ પદ વડે કહે છે. (ફલ અને પુષ્પ લીલામાં ઉપયોગી હોવાથી, વૃક્ષો તેમનાથી ભરપૂર થાય છે, અને આ પ્રમાણે વૃક્ષો ભગવાનની ક્રિયાશક્તિ પ્રકટ કરે છે એમ તાત્પર્ય છે.) કારણ કે જેમાં ભગવાન પ્રવેશ કરે છે તેમાં અવાન્તર ફલ અને છેવટનું ફલ થાય છે. તેથી પુષ્પો અને ફલોથી ભરપૂર થવાના કાર્યથી આ વૃક્ષો પોતાની અંદર બાણે વિષ્ણુને દર્શાવતાં હોય તેવાં થયાં. પુષ્પો અવાન્તર—મધ્ય-કાળનાં—ફલ છે, ન્યાયે ફલ છેવટનું ફલ છે. આ બધાથી વૃક્ષો ભરપૂર થયાં. વૃક્ષોમાં ભગવાન તરફ સતનું આધિક્ય હતું, ઘણું સદ્ભાવ હતો, એમ પ્રણતભારવિટપાઃ એ પદ વડે કહેવામાં આવે છે. (સન્ત પુરુષો હરિનાં દર્શન થતાં તેમને નમે છે. તે પ્રમાણે વૃક્ષો પશુ હાથરૂપી ડાળીઓથી ભગવાનને નમન કરે છે. આ રીતે વૃક્ષોમાં ભગવાન માટેનો સદ્ભાવ વધેલો છે એમ તાત્પર્ય છે.) વૃક્ષો ભારથી પશુ નમી બંધ એમ સંભવે, તેથી વૃક્ષો તેવી રીતે નમ્યાં ન હતાં એમ જણાવવા આરંભમાં પ્રણત શબ્દ મૂકવામાં આવેલો છે. અર્થાત્ વૃક્ષો ઘણાં નમેલાં હતાં અને તેમની ડાળીઓ ભારવાળી હતી એ પ્રમાણે વિગ્રહ કરવો.

પ્રેમહૃદયતનવઃ, પ્રેમથી હરખાએલા દેહવાળા, એ પદ વડે જ્ઞાનરૂપ ચિતના આધિક્યનું વર્ણન કરવામાં આવેલું છે, કારણ કે ભક્તો જ પ્રેમને લીધે હરખાએલા અને રોમાંચવાળા થાય છે. (પુરુષોત્તમનું જ્ઞાન સર્વથી ઉત્તમ જ્ઞાન છે, અને તે ગીતા ૧૧. ૫૪ પ્રમાણે અનન્ય ભક્તિથી જ થાય છે એમ તાત્પર્ય છે.)

(પહેલાં જે વૃક્ષો લીલાં ન હતાં તે પશુ તે સમયે લીલાં થયાં, પહેલા કરતાં ઝડાં થયાં, તેમનું દરેક અવયવ કૂલ્યું, અને તેઓ વિશિષ્ટ પ્રકારની ક્રાન્તિવાળાં થયાં. આને જ અહીં પ્રેમહૃદયતનુ, પ્રેમને લીધે હરખાએલાં અને રોમાંચવાળાં, કહેવામાં આવે છે. વળી, વેણુનાદમાં રહેલી સુધાનો સ્વાદ લેનારી સ્વામિનીઓ છે, તેઓ જ તેના ધર્મને શોધે છે, એટલે તેમની વાણીમાં બીજા પદાર્થનો નિચાર હોઈ શકે નહિ એ ઘણું યોચ્ય છે. તેથી અહીં વિશેષ લખવાની અપેક્ષા નથી.)

વૃક્ષોએ અને લતાઓએ મકરંદની ધારાઓ, અર્થાત્ પોતાની અંદર રહેલો આનન્દ, ભગવાન માટે બહાર પ્રકટ કર્યો. તેમને આ સર્વનું ચારી રીતે જ્ઞાન દ્યું એ જ ભગવાનની જ્ઞાનશક્તિ. (આ પ્રમાણે ભગવાનની જ્ઞાનશક્તિનો આવિર્ભાવ થયો.) ૮-૬

પક્ષિણામપિ વેણુનાદકાર્યં જાતમિતિ તત્રોપયોગિરૂપં વેણુનાદં ચ વર્ણયન્તિ દર્શનીયતિલકં
 इति । यद्यपि पक्षिणो मुनयः, न तेषां गीतादिना भगवद्भावो भवति, किन्तु स्वभावत एव, तथापि
 लोकदृष्ट्या कदाचिदन्यथावुद्धिर्भवेत्, अतो रूपनादाभ्यां तेषां भजनसिद्धिर्निरूप्यते । तत्र रूपं वर्णयति
 दर्शनीयतिलक इति ।

दर्शनीयतिलको वनमालादिव्यगन्धतुलसीमधुमत्तैः ।

अलिकुलैरलघुगीतमभीष्टमाद्रियन् यर्हि कूजितवेणुः ॥ १० ॥

सरसि सारसहंसविहङ्गाश्चारुगीतहृतचेतस एव ।

हरिसुपासत ते यतचित्ता हन्त मीलितहशो घृतमौनाः ॥ ११ ॥

दर्शनीયાનાં મધ્યે તિલકરૂપોઽતિસુંદરઃ । પક્ષિણશ્ચ રૂપપ્રધાનાઃ, રૂપભેદવિદઃ । કિંચ્ચ ।
 યો વેણુનાદઃ સ સ્વહિતકારી, સ્વકીયાનામપરાધમપિ ન મન્યતે । તદાહ । વનમાલાદિવ્યગન્ધતુલસી-

પક્ષીઓને પણ વેણુનાદની અસર થઈ એમ દર્શાવવા તેમાં ઉપયોગી ભગવાનનું રૂપ અને વેણુના
 નાદનું દર્શનીયતિલકઃ એ યુગલમાં ગોપીજન વર્ણન કરે છે. જે કે પક્ષીઓ મુનિઓ છે, અને તેમને
 ગીત વગેરેથી ભગવદ્ભાવ થતો નથી, પરંતુ સ્વભાવથી જ હોય છે, છતાં પણ લોકને ભવાથી કદાચિત્
 ખીબ પ્રકારની બુદ્ધિ થઈ જાય, તેથી ભગવાનનાં રૂપ અને નાદથી તેમને ભજન સિદ્ધ થયું એમ અહીં
 વર્ણન કરવામાં આવે છે. (હરમેશાં ભગવદ્ભાવ હોય તો પણ લોકને—ખીબ પદાર્થને—ભવાથી ખીબ
 પદાર્થમાં જરા પણ ચિત્ત જાય; પણ ભગવાનના સ્વરૂપનું દર્શન થાય તો, અથવા વેણુના નાદનું શ્રવણ થાય
 તો, ખીબ પદાર્થમાં જરા પણ ચિત્ત જાય નહિ એમ તાત્પર્ય છે.) તેમાં દર્શનીયતિલકઃ એ પ્રલોકમાં
 ગોપીજન ભગવાનના સ્વરૂપનું વર્ણન કરે છે.

વનમાલાની દિવ્ય ગન્ધવાળી તુલસીના મકરંદથી મત્ત થએલા
 ભમરાઓના સમૂહોએ કરેલાં મોટા અવાજવાળાં ગીતને તેમની ધરછેલી
 રીતે આદર આપતાં, દર્શન કરવા યોગ્ય પદાર્થોમાં અતિસુંદર ભગવાન
 જ્યારે વેણુ વગાડે છે ત્યારે સરોવરમાં રહેનારા સારસ, હંસ અને ખીબાં
 પક્ષીઓનાં ચિત્ત સુંદર ગીતથી હરાઈ જાય છે અને તેઓ આવીને હરિની
 ઉપાસના કરે છે, અને ચિત્તને વશ રાખી, અશુઓ બંધ રાખી, મૌન
 ધારણ કરે છે. ૧૦-૧૧

જે દર્શન કરવા યોગ્ય છે તેમાં ભગવાન તિલકરૂપ, અતિસુંદર, છે. પક્ષીઓમાં રૂપ મુખ્ય હોય છે,
 કારણ કે તેઓ રૂપના ભેદ બાજુનારાં છે. (ભાગ. ૩. ૨૯. ૩૦ માં રૂપભેદવિત્—રૂપના ભેદને બાજુનાર—
 એ પદવડે પક્ષીઓનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. સ્વરૂપથી ભજન સિદ્ધ થાય છે એમ આ—દર્શનીય-
 તિલકઃ—વિશેષણથી કહેવામાં આવ્યું છે. નાદથી પણ ભજન સિદ્ધ થાય છે એમ આગળના વનમાલા
 ઇલાદિ વિશેષણથી કહેવામાં આવ્યું છે અને આ વાત કિંચ્ચ ઇલાદિ પદો વડે કહેવામાં આવી છે.) વળી,
 જે વેણુનાદ છે તે પોતાના માણસોનું હિત કરનારો છે, અને સ્વકીયોના અપરાધને ગણતો નથી. (ભમરા-
 ળીમાં નાદ મુખ્ય છે, એટલે તેઓ નાદના સંબંધી છે. પક્ષીઓ વિવિધ પ્રકારના કૂજનથી ઉપકાર કરે છે,
 એટલે તેઓમાં પણ નાદ મુખ્ય છે. ‘અપરાધને ગણતો નથી’ એટલે વેણુનાદ તેના જેવો જ રણકાર
 કરે છે. જ્યારે ભમરાઓનો ભગવાન આદર કરે છે ત્યારે સારસ વગેરેનો આદર કરે એમાં શું આશ્ચર્ય ?
 એમ તાત્પર્ય છે.) આ જ વાત ગોપીજન હવે કહે છે, કારણ કે વનમાલાની દિવ્ય ગન્ધવાળી તુલસીના
 મકરંદથી મત્ત થએલા ભમરાઓના સમૂહોને કરેલાં મોટા અવાજવાળાં ગીતનો પણ આદર કરતાં જ ભગ-
 વાન વેણુ વગાડે છે. જે પ્રમાણે ભમરાઓ અંકાર કરે છે તેજ પ્રમાણે તેમના અવાજનું અનુકરણ કરતાં જ

मधुमत्तैरलिकुलैः कृतमलधुगीतमपि आद्रियन् आदरं कुर्वन्नेव कूजितवेणुयतः । यथैव भ्रमरा ह्यङ्कारं कुर्वन्ति तथैव तन्नादमनुकुर्वन्नेव अनुरणनवदेव वेणुनादं करोति । पक्षिणां मध्ये अलयो हीना निकृष्टश्च । तेषामपि कुलानि समूहाः नानाविधजातिभेदाः । तैरप्यलघु यथा भवति तथा गीतम् । तस्याप्यादरं कुर्वन् । तत्राप्यलयो मत्ताः । मदोऽपि येनानुचितः । न हि तुलसी पुष्पान्तरवन्मादहेतुः । तत्रापि दिव्यगन्धा । तत्रापि भगवद्भजनमालागता । तेषामप्यादरं चेत् कुर्यात् तदा सरोवरादिषु ये सरसा रसिकाः क्षीरनीरविवेकिनश्च तेषामादरं कथं न कुर्यादिति । वनमालायाः वा दिव्यगन्ध-तुलसी तस्या मकरन्देन मत्तैः । किञ्च । आदरोऽपि भ्रमराणां यथाभीष्टं भवति तथा, वनमालायां समागतान् भ्रमरान्न दूरीकरोति, किन्तु ते यथा नोपद्रुता भवन्ति तथैवादरं करोति । अतो यद्द्वेष आदरं कुर्वन्नेव कूजितवेणुः, तदैव सरसि विद्यमानाः जलवासिनः सारसाः सरसानां भक्तानां सम्बन्धिनः, हंसाः क्षीरनीरविवेकिनः, ते च विहङ्गा ऋकृष्णतियुक्ताः, पुरुषापेक्षया ते पुनर्भगवद्भज-नाधिकारिण इति तान् विशिनष्टि चारुगीतहृतचेतस इति । चारु यथा भवति निःकामार्थं भगव-द्गीतेनैव हृतं वशीकृतं चित्तं वेषाम् । तदपि भजनं भक्तिमार्गानुसारेण । न तु स्थानस्थितानामन्त-र्गामिरूपे ज्ञानरूपे वा । तदाह । एष्य आगत्य हरिम् उप समीपे सेवमाना जाताः । यतस्ते भगव-

पक्षीथी करेला रजुकारनी माक्ष्ण लगवान् वेणुनो नाद करे छे, पक्षीओमां लभराओ उलका अने अधम छे. तेमनां पक्षु कुलो—सभूडो—अनेक प्रक्षरनी गतिना लेखाणां छे. ते अधा सगूडोये पक्षु मोटेथी अवाज् थाय ते प्रभाण्डे गीत कर्युं. आ गीतनो आदर करतां लगवान् वेणु वगाडे छे. तेमां पक्षु लभराओ मत्त थयेला छे, अने आ भद पक्षु जेनाथी न थवो जेध् अये तेनाथी थयेलो छे; कारणु के तुलसी भीमां पुष्पोनी माक्ष्ण भद करनारी नथी. तेमां पक्षु दिव्य गन्धवाणी तुलसी, तेमां पक्षु लग-वाननी वनमालामां रडेली तुलसी. आथा लभराओनो पक्षु लगवान् जे आदर करे तो पक्षी सरोवर वगेरेमां जे रसवाणा—रसिको अने दूध अने पाण्णीनो विवेक करनारा—रडे छे तेमनो आदर केम न करे ? वनमालानी जे दिव्य गन्धवाणी तुलसी तेना भकरन्दथी लभराओ मत्त थयेला छे. वणी, लगवान् लभराओनो आदर पक्षु तेमने—लभराओने—अलीष्ट थाय ते प्रभाण्डे करे छे, अर्थात् वनमाला उपर आवेला लभराओने काढी भूङ्गता नथी, परंतु जेभ तेमने उपद्रव न थाय तेवी रीते जे तेमनो आदर करे छे. तेथी न्यारे लगवान् लभराओनो आदर करतां जे वेणु वगाडे छे त्यारे ज (१) सरोवरमां रडेला, जलमां वास करनारा, सारसो अर्थात् रसवाणा लक्ष्मोना संपंधीओ, (तेज प्रभाण्डे संकेत छोवाथी लक्ष्मोना आगमननुं सूचन करनारा होय छे जेभ तात्पर्य छे.) (२) दूध अने पाण्णीनो विवेक करनारा—(आवेलाओमां नुदा नुदा लावोनो विवेक करीने लगवाननो ओध करनारा)—हुंसो, अने (३) जेथी गतिवाणां पक्षीओ—आ अधानां चित्त लगवानना मनोहर गीतथी हुराध् नय छे, कारणु के तेओ पुरुष करतां लगवानना लजननां वधारे अधिकारी छे. आ कारणुथी जे गोपीजन चारुगी-तहृतचेतसः जे प्रभाण्डे तेमनुं विशेषणु आपे छे. तेओ निष्काम थाय तेवी रीतना सुंदर लगवानना गीतथी हुराण्डे, वश थयेलुं, छे चित्त जेमनुं तेवां सारस वगेरे पक्षीओ छे. (निष्काम थनुं ओटले धञ्जओ पूरुं थवी. अर्ही लजनमां नाद सुप्य छे, ओटले नादथी जे तेमनी धञ्जओ पूराय छे; तेथी सारस वगेरे पक्षीओ पुरुषो करतां उत्तम छे. पुरुषोने तो नादथी उलहुं वधारे ने वधारे धञ्ज थाय छे. अर्ही 'पुरुष' शब्द सी तथा पुरुष जे अनेने माटे वापरवामां आवेलो छे.)

सारस वगेरे पक्षीओ जे लजन करे छे ते लक्ष्मिभार्गने अनुसरीने करे छे, पक्षु स्थानमां रडेला अन्तर्गामिर्भुपनुं अथवा ज्ञानर्भुपनुं—ध्रक्ष तरीके जखेला आत्मनुं—लजन करता नथी. आ वात हुवे गोपीजन कडे छे. एष्य ओटले आवीने तेओ हरिनी समीप रडे छे अने तेमनी सेवा करे छे, कारणु के तेओ लगवाने कडेला मुनिओ छे. सारस वगेरेनुं लजन लभराओना लजनथी उत्तम छे जेभ दर्शावतां बुनो ४३

દુક્તા મુનયઃ । મજને ધ્રમરાદ્વિશેષમાહ યતચિત્તા ઇતિ । યતં નિયતં ચિત્તં યેષામ્ । ચિત્તનૈયલેન મગવદ્ભજનં મુખ્યમ્, ન તુ વિક્ષિપ્તચિત્તતયા । કિચ્ચ । હન્ત ઇતિ હર્ષે । એતદ્ભાગ્યમેતેવામેવ ભવતીતિ । બહિર્વ્યાપારરહિતા મજને સર્વોત્તમાઃ । બહિર્વ્યાપારેષુ ચ નેત્રે વાક્ ચ નિયમ્યાઃ । યસ્યૈતદ્દ્યયં નિયતમ્, વાક્ નાન્યં વદતિ ચક્ષુશ્ચ નાન્યત્ પश्यति, તદાહ મીલિતદ્દશો ધૃતમૌના ઇતિ । મીલિતા દ્વગ્ યેષામ્ । ધૃતં મૌનં વ્રતં ચૈઃ । સામ્પ્રતમેતે નાદપરાઃ । અતો દૃષ્ટ્યા અન્યચિત્તતા ભવિષ્યતીતિ નેત્રનિ-મીલનમ્ । એવમેતેષાં ભાગ્યં સાત્ત્વિકત્વાન્નિરૂપિતવલઃ ।

(અથવા । દર્શનીયતિલક ઇતિ । ઇદમત્રાકૃતમ્ । અતિરસિકા એતે મુનયઃ, સ્વસ્ય પુરુષત્વેન લીલાયામનુપયોગં મત્વા, પક્ષીભૂય, વિવિધસ્વકૂજનૈર્મગવતો મક્તાનાં ચ રસોદીપનં કુર્વન્તઃ સ્વકૃતા-ર્થતાં મન્વાનાઃ, શબ્દમેવાધિકમમીઠં મન્યન્તે । અતઃ શબ્દપ્રધાનકીર્તિરૂપવનમાલાધર્માણામેવાત્રોપ-યોગ ઉચ્યતે । ‘યથા વૃક્ષસ્ય સમ્પુષ્પિતસ્ય દૂરાદ્ગન્ધો વાલેવં પુષ્પકર્મણો દૂરાદ્ગન્ધો વાતિ’ ઇતિશ્રુત્યા કીર્તેર્ગન્ધસામ્યેન નિરૂપણં કૃતમ્ । વનમાલાયાઃ કીર્તિરૂપત્વાત્ તન્નિરૂપકાણિ ગીતાન્યાવશ્યકાનિ । તાનિ ચ તદ્રસાસ્વાદં વિના ન સમ્ભવન્વ્યતો ગુણાતીતમકિરૂપવક્ત્ર્યમાણરૂપગન્ધવતી તુલસી, તન્મધુ અલ્પ-લૌકિકમકિરસાત્મકગિતરવિસ્મારકમ્ । અતોऽતિમત્તાઃ સ્વદેહાદ્યનુસન્ધાનરહિતા ઈશ્વરધર્માનુસન્ધાના

ગોપીબ્જન કહે છે કે યતચિત્તાઃ. યત, વશ રાખેલું, છે ચિત્ત જેમનું તે યતચિત્ત કહેવાય છે. (સારસ વગેરે પક્ષીઓએ પોતાનું ચિત્ત વશ રાખેલું છે.) ચિત્તને વશ રાખીને કરવામાં આવેલું ભગવદ્ભજન મુખ્ય છે, પણ વિક્ષેપવાળા ચિત્તથી કરેલું ભજન મુખ્ય નથી. વળી, હન્ત શબ્દ હર્ષના અર્થમાં વાપરવામાં આવેલો છે. હર્ષ થવાનું કારણ એ કે આતું ભાસ્ય આ પક્ષીઓનું જ છે. ખહારની ક્રિયા વિનાના જે હોય તે ભજનમાં સર્વથી ઉત્તમ છે. ખહારની ક્રિયાઓ બંધ કરવા માટે જે ચક્ષુઓ અને વાણીને પોતાને વશ કરવાં જોઈએ, જેમની આ બે ઇન્દ્રિયો વશ થએલી છે, અર્થાત્ જેમની વાણી ભગવાન વિના ખીબ પદાર્થને ઓલતી નથી અને જેમનાં ચક્ષુ ભગવાન વિના ખીબ પદાર્થને જોતાં નથી, તેઓ સર્વથી ઉત્તમ છે. આ ભાવ દર્શાવતાં ગોપીબ્જન કહે છે કે મીલિતદ્દશો ધૃતમૌનાઃ. બંધ કરેલી છે દૃષ્ટિ જેમની તે મીલિતદ્દશઃ કહેવાય છે. ધારણ કરેલું છે મૌનવ્રત જેમણે તે ધૃતમૌનાઃ કહેવાય છે. (અર્થાત્ સારસ વગેરે પક્ષીઓએ પોતાનાં ચક્ષુ બંધ કર્યાં અને મૌનવ્રત ધારણ કર્યું.) હમણાં આ પક્ષીઓ નાદમાં તહીંન થએલાં છે. તેથી દૃષ્ટિથી ચિત્ત કદાચિત્ ખીબમાં જાય તેથી તેઓ ચક્ષુ બંધ કરે છે. આ પક્ષીઓ સાત્ત્વિક હોવાથી એમના ભાસ્યનું ગોપીબ્જનોએ આ પ્રમાણે વર્ણન કર્યું. (‘સાત્ત્વિક’ એટલે શુદ્ધ સાત્ત્વિક. તેથી પહેલાં ચતુર્થ યુગલમાં વર્ણવેલા લતા વગેરે પદાર્થો તમોગુણથી મિશ્ર સાત્ત્વિક ગુણવાળા હતા, અને હવે પક્ષીના યુગલમાં વર્ણવેલો મેઘ રજોગુણથી મિશ્ર સાત્ત્વિક ગુણવાળો છે એમ લેદ જણવો.)

(હવે આ યુગલનો ખીબે અર્થ આપતાં શ્રીગોસ્વામિજી શ્રીવિદુલનાથજી આજ્ઞા કરે છે કે) અથવા અહીં આ રહસ્ય છે. આ મુનિઓ ઘણા રસિક છે. પોતે પુરુષ હોવાથી લીલામાં પોતાનો ઉપયોગ નહિ થાય એમ માનીને, પક્ષીઓ બનીને, વિવિધ પ્રકારના પોતાના ટહુકાઓથી ભગવાનના અને ભક્તોના રસનું ઉદીપન કરતાં પોતાની કૃતાર્થતા થાય છે એમ માનીને તેઓ શબ્દને જ બહુ ઇષ્ટ માને છે. તેથી જેમાં શબ્દ મુખ્ય છે એવી કીર્તિરૂપી વનમાલાના ધર્મોનો જ અહીં ઉપયોગ કહેવામાં આવે છે. ‘જેમ સારી નીરો પુષ્પવાળા થએલા વૃક્ષની વાસ દૂરથી આવે છે તેમ પુષ્પકર્મણી વાસ દૂરથી આવે છે’ આ શ્રુતિમાં કીર્તિ ગન્ધના જેવી છે એ પ્રમાણે વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. વનમાલા કીર્તિરૂપ છે, તેથી તેનું નિરૂપણ કરનારાં ગીતો આવશ્યક છે; અને આવાં ગીતો તેના—કીર્તિમાં રહેલી મધુરતાના—રસનો સ્વાદ લીધા વિના ધર્મ શકે નહિ. તેથી આગળ અરાદમા પ્રલોકમાં જેનું વર્ણન કરવામાં આવશે તેવી ગુણાતીત ભક્તિરૂપ ગંધવાળી તુલસી છે. (અરઃકમા પ્રલોકમાં એમ કહેવામાં આવ્યું છે કે ગંધ ગુણાતીત ભક્તિનું નિરૂપણ કરનાર છે અને ભગવાનને તે પ્રિય છે.) આ તુલસીનો મકરન્દ અતિ અલૌકિક ભક્તિના રસરૂપ છે અને

अपीति तन्निकट एवालघु गायन्ति । वस्तुतस्त्विदमेव महत्तमं समाराधनं प्रभोरलिभिः क्रियते । अत एव प्रभोरभित इष्टं तदेव गीतम् । अपरं च । चार्वादिपदानि विहाय तत्र भवनार्थकप्रत्ययवत्पदोक्त्या भगवद्भनमालास्थतुलसीगन्धस्य दिविभवत्वस्य बाधितत्वाद्वाप्रे स्वामिनीषु ब्रजदेवीत्वस्य वक्ष्यमाणत्वाद् दिवुधातोः क्रीडावाचकत्वाच्च स्वामिनीभिः सह क्रीडाजनितोऽयं गन्ध इति समभिन्वयाहारादवगम्यते । एतेन यथा दिविभवोऽर्थो नेतरलोकस्थजनविषयः, तथायमन्तरङ्गतमलीलाप्रचञ्चलस्यभक्तैकगम्य इति ध्वन्यते । अत एव प्रभोरपि भावोद्बोधस्तेनासीदितिज्ञापनाय कूजनमुक्तम् । किञ्च, वनमालास्थपुष्पमध्वनुक्त्वा तुलस्या एव तद्यदुक्तं ‘दयितगन्धतुलस्याः’ इतिवाक्याद् ‘बाहुं प्रियांसे’ इत्युपक्रम्य ‘तुलसिकालिकुलैर्मदान्धैरन्वीयमानः’ इति वाक्याच्च तद्गन्धमध्वादिस्वरूपं प्रभुरेव वेत्तीति नान्यगम्यः स विशेषः । तद्बोक्तारोऽलयोऽपि न साधारणाः, किन्वितरेभ्यो विजातीया अत्युत्तमा इतिज्ञापनार्थमेव कुलपदमुक्तम् । अत एवाल्लिपदमुक्तम् । अलंशब्दो हि पूर्णतावाची । तथा च तद्भानलिरित्यत्रोच्यते । रसो न लीयते, न नश्यति यत्र येन वा सोऽलिरित्युच्यते । यद्यप्यत्र दीर्घः सम्भवति, तथापि ‘दशहृतो ह वै नामेषः, तं वा एतं दशहृतं सन्तं दशहोतेत्याचक्षते परोक्षेण, परोक्षप्रिया इव

भीष्म रसने लूलावनारो छे. तेथी तुलसीना मकरन्दथी लभराओ धष्ठा भक्त थया, पोताना देह वगेरेनु लान लूली गथा, अने तेभने ध्शिरना धर्मोनु पष्ठा लान न रह्युं; तेथी तेओ लगवाननी पासे न मोटेथी गाय छे. वास्तविक रीते तो लभराओ आ प्रभाषे मोटेथी गाधने प्रलुनु उत्तम आराधन करे छे; तेथी न आ न गीत प्रलुने सर्व रीते छट छे.

(गन्धनो भीष्मे प्रकार दर्शावतां श्रीविक्रमनाथश्च आसा करे छे छे) चारु—सुंदर—ध्यादि शप्ठे न वापरतां उत्पत्ति दर्शानार प्रत्ययवाणी दिव्य शप्ठे (दिवि भवम्, स्वर्गमां थयेलो, ते दिव्यम्) वापरवाभां आवेदी छे, लगवाननी वनमालाभां रहेली तुलसीनी गंध स्वर्गमां उत्पन्न थयेदी नथी, आगण पारभा प्रलोकमां स्वामिनीओने मन्देवीओ कडेवाभां आवरी, अने दिव् धातुनो अर्थ कीडा थाय छे—आ पधी पापतो अेक न ठेकाषे साथे साथे कडेवाभां आवेदी होवाथी अेम नष्ठाथ छे के आ गन्ध स्वामिनीओ साथेनी कीडाथी उत्पन्न थयेलो छे. आ उपरथी अेवो अर्थ सूयववाभां आवे छे के अेम स्वर्गमां उत्पन्न थयेलो पदर्थ भीष्म लोकमां रहेला पुरुषोने प्राप्त थतो नथी, तेभ आ गंध धष्ठी न अंतर्ग लीलात्रुपी नगतमां रहेला; लक्ष्मोने न प्राप्त थाय तेवो छे. तेथी न आ गन्धथी प्रलुनो लाव पष्ठा नश्रुत थयो अेम दर्शाववा प्रलुअे करेखुं वेखुनुं कूलन कडेवाभां आयुं छे. वणी, ‘वनमालाभां रहेलां पुष्पोनो मकरन्द’ अेम न कडेतां, ‘तुलसीनो न मकरन्द’ अेम प्रभाषे न कडेवाभां आयुं छे तेथी, ‘प्रिय गन्धवाणी तुलसीनी माला’ (लाग. १०. ३२. १८) अेम वाक्यथी अने ‘प्रियाना अेक पला उपर गाहु मूझीने’ (लाग. १०. २७. १२) अेम प्रभाषे आरंभ करीने ‘तुलसीसंगंधी मदान्ध लभराओनां टोणां नेमनी पाछण लभ्या करे छे’ अेम न कडेवाभां आयुं छे ते वाक्यथी अेम नष्ठाथ छे के तुलसीनां गंध, मकरन्द वगेरेनुं स्वरूप प्रलु न लष्ठा छे, तेथी ते शुष्ठा भीष्मथी लष्ठा शक्रतो नथी. (तुलसीनो न मकरन्द कडेवाभां आयुं तेथी ते मकरन्दमां रहेलो शुष्ठा भीष्म कोधथी लष्ठा शक्रतो नथी अेम प्रभाषे अन्वय छे. आ प्रभाषे गन्ध प्रलु प्रकारे मद् उत्पन्न करे छे अेम कडेवाभां आयुं.) गन्ध, मकरन्द वगेरेनो लोग करनारा लभराओ पष्ठा साधारण नथी, परंतु भीष्मथी शुद्ध प्रकारना, अति उत्तम छे, अेम दर्शाववा माटे न प्रलोकमां कुल पद् वापरवाभां आयुं छे. तेथी न अलि पदनो प्रयोग करवाभां आयुं छे. अलम् शप्ठेनो अर्थ पूर्य थाय छे; ते—अलम्—नेनी पासे छे ते अर्धी अलिः कडेवाय छे. नेनामां रसनो लय थतो नथी (अ+ली), अथवा नेनाथी रसनो नाश थतो नथी ते अलिः कडेवाय छे. न्ने के आ प्रभाषे अर्थ करवाभां अली अेम दीर्घ स्वरवाणुं रूप होवुं नोअे, तो पष्ठा ‘आ दशहृत नामनो छे; ते दशहृत छे तो पष्ठा तेने परोक्ष रीते दशहोता कडे छे; कारण के देवोने परोक्ष

હે વ્રજદેવ્યઃ ગોપ્યઃ વ્રજદેવતારૂપાઃ । અનેન વિશ્વાસો ભવિષ્યતીતિ નિરૂપિતમ્ । યદિં વેણુ-
રવેણ વિશ્વમુપરમ્ભતિ પૂરયતિ, તદિં મહદતિક્રમેણ શક્તિતચેતાઃ સુહૃદં ભગવન્તમભ્યવર્ષત્ ।
સ્વદેહચ્છાદયયા ચ આતપત્રં વિદધત્ જાતઃ । તદ્વા કુર્વન્ અભ્યવર્ષત્ । અયં નાદો મહાબલયુક્તઃ ।
વિશ્વગતાન્ સર્વાનેવ ધર્માન્ દૂરીકૃત્ય સ્વયમેવ પૂર્ણઃ । તદા આમાસરૂપોઽપિ મેઘઃ ધૂમાદિસમૂહાત્મા
વિશ્વં ભગવતૈવ કૃતાર્થાભૂતમિતિ સ્વયમુપચરિતાર્યોપિ સ્વજન્મસાફલ્યાય ભગવન્તમેવ વવર્ષ । તત્ર
યાદ્યેન વેણુનાદેનૈતદ્ભવતિ, તાદશકર્તારં ભગવન્તં વર્ણયતિ વિશેષણચતુષ્ટયેન । અન્યથા ઉપરમ્ભગમર્થ-
વાદરૂપં સ્યાત્ । તત્ર ક્રિયાશક્તિઃ સમ્પૂર્ણેતિ વક્તું સહવલો બલમદ્રસહિત ઇતિ ઉક્તમ્ । સૃષ્ટિકરણ-
ક્રિયાપેક્ષ્યાપીયં મહતી ક્રિયેતિ જ્ઞાપયિતુમ્ । સ્વપૂવો યોઽયમવતંસઃ કર્ણાંભરણં તત્ર વિલાસો યસ્યેતિ

હે મજની દેવીઓ! હે મજની દેવતારૂપ ગોપીઓ! દેવી શબ્દના પ્રયોગથી એમ જણાવવામાં
આવ્યું કે આ વર્ણવવામાં આવતી વાતમાં ગોપીજનોને વિશ્વાસ રહેશે. (દેવી શબ્દમાં દિવ્ ધાતુ છે, અને
દિવ્ ધાતુનો અર્થ 'ક્રીડા કરવી' એ પ્રમાણે થાય છે. તેથી દેવી શબ્દ લીલામાં રહેલી ગોપીજનોનું સૂચન
કરે છે. લીલામાં રહેલી ગોપીજનોનો તે પ્રકારનો અનુભવ હોવાથી ભગવાન્ વેણુનાદથી વિશ્વને ભરી દે
છે એ આખતમાં તેમનો વિશ્વાસ રહેશે એમ તાત્પર્ય છે.) બ્યારે ભગવાન્ વેણુના નાદથી વિશ્વને પૂરે છે,
ત્યારે મોટાના અપરાધથી ભયભીત થએલા ચિત્તવાળો મેઘ મિત્રના—ભગવાનના—ઉપર વૃષ્ટિ કરે છે,
અને પોતાના દેહની છાયાથી છત્ર ધારણ કરે છે, અથવા છત્ર ધારણ કરીને તે વૃષ્ટિ કરે છે. આ વેણુનો
નાદ ઘણા બળવાળો છે, અર્થાત્ બહુ મોટો છે, અને વિશ્વમાં રહેલા બધા ધર્મોને દૂર કરીને પોતે જ
તેમાં ભરાય છે. (અહીં વિશ્વ એટલે વેણુનો નાદ શ્રવણ કરનાર સર્વ. નાદ શ્રવણ કરતી વખતે શ્રવણ
કરનારાઓને ખીબ કોઈ પદાર્થની સ્ફૂર્તિ થતી નથી, પરંતુ તેમની અંદર અને બહાર સર્વ સ્થળે નાદ જ
ભરાઈ રહે છે.) તે સમયે ધૂમાડો વગેરેના સમૂહરૂપ અને (સ્થામતાને લીધે) ભગવાનના જેવા દેખાતા
મેઘે પણ, વિશ્વ ભગવાનથી જ કૃતાર્થ થયું એટલે પોતાનું—મેઘનું—અર્થ થઈ ગએલું હોવા છતાં
પણ, પોતાનો જન્મ સફલ થાય તે માટે ભગવાન્ ઉપર જ વૃષ્ટિ કરી. (મેઘનું કાર્ય વૃષ્ટિ વગેરેથી જગતનો
તાપ દૂર કરવાનું છે; પણ તાપ તો ભગવાને જ વેણુનાદથી આનન્દ ભરી ઈર્ષ દૂર કર્યો છે; તેથી મેઘનું
પ્રયોજન સિદ્ધ થઈ ગયું હતું. મેઘ આભાસ હોવાથી ભગવાનથી ઉતરતી કોટિનો છે, અને તેનું પ્રયોજન
સિદ્ધ થઈ ગયું છે, છતાં પણ પોતાના જન્મની સફલતા માટે તે મેઘે ત્યાં રહીને ભગવાન્ ઉપર વૃષ્ટિ
કરી. ભગવાનને તો મેઘની વૃષ્ટિનું કોઈ પણ પ્રયોજન ન હતું. આ પ્રમાણે અહીં તાત્પર્ય છે.) તે સમયે
જે પ્રકારના વેણુનાદથી આવું કાર્ય થાય છે તેવા વેણુનાદના કરનાર ભગવાનનું ચાર વિશેષણોથી ગોપીજન
વર્ણન કરે છે. જો આ પ્રમાણે કરવામાં ન આવે તો વિશ્વને પૂરવાની ક્રિયા અર્થવાદરૂપ થઈ જાય. (ભગ-
વાન્ બાલક હતા, તેથી તે નાદથી વિશ્વને ભરી દે એ વાચ્ય અર્થમાં વિરોધ આવે, તેથી માત્ર નાદથી
ચિત્ત હયાં એવો કોઈ ગુણ દર્શાવવામાં આવ્યો છે: આ પ્રમાણે ગુણવાદરૂપી અર્થવાદ થાય, કારણ કે
'વિરોધ ઉત્પન્ન થતાં ગુણવાદ થાય છે' એ પ્રમાણે પૂર્વમીમાંસાશાસ્ત્રનો સિદ્ધાન્ત છે. ભગવાને વાસ્તવિક
રીતે વિશ્વને વેણુનાદથી ભરી દીધું છે એ જણાવવાને માટે જ ભગવાનને માટે ગોપીજન ચાર વિશેષણો
વાપરે છે એમ તાત્પર્ય છે.)

તેમાં—વેણુનાદ કરવામાં—ક્રિયાશક્તિ સંપૂર્ણ છે એમ દર્શાવવા સહવલઃ, બલભદ્રસહિત, એ
પ્રમાણે કહેવામાં આવ્યું છે. સૃષ્ટિ રચવાની ક્રિયા કરતાં પણ આ ક્રિયા મોટી છે એ જણાવવાને માટે પણ
સહવલઃ એ વિશેષણ વાપરવામાં આવ્યું છે. (ભાગ. ૨. ૨. ૧૨ માં આવેલા મદ્વીન શબ્દનો અર્થ 'સર્ગ'
છે, અને લીલા શબ્દનો અર્થ 'વિસર્ગ' છે એમ ભાગ. ૨. ૭. ૨૬ નાં શ્રીસુબોધિનીશ્લોકમાં શ્રીમહાપ્રભુજી
આજ્ઞા કરે છે. આ પ્રમાણે સર્ગની પછી લીલા કહેવામાં આવેલી હોવાથી સર્ગ કરતાં લીલા મોટી છે એમ
સિદ્ધ થાય છે.) માહારૂપ, પુષ્પના ગુચ્છારૂપ, જે અવતંસ—કર્ણનું આભરણ—તેમાં વિલાસ છે એમનો
એવા ભગવાન્ છે. આ પ્રમાણે આ ખીબ વિશેષણથી લીલાનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું. (શાસ્ત્રની રીતે પણ

લીલા નિરૂપિતા । માલા કીર્તિમયી । દશ દિશઃ શ્રોત્રમ્, કીર્તિર્દિક્ષુ પૂરિતા યયા સા ભવલેવ સર્વોત્તમા । ભગવત્કીર્તિપ્રતિપાદકં વા ભાગવતાદિશાલ્લં સર્વવેદેષ્વાભરણરૂપં તત્ર વિલાસયુક્તા તત્પ્રતિપાદિકા ચ । एवं क्रियायाः स्वरूपतो गुणतश्च माहात्म्यं निरूपितम् । तस्याः सहकारिण्या इच्छाया माहात्म्यमाह । स्वयं जातहर्षः सर्वमेव च हर्षयन्निति । एवं वेणुनादस्य कारणभूतक्रियोत्कर्षमुक्त्वा देशतोऽप्युत्कर्षमाह क्षितिभृतः सानुष्विति । सर्वाधारभूतां वृथिवीं ये विभ्रति, तेषामप्युच्चस्थानेषु स नादो जायते इति कथं न विश्वं पूरयेत् । रवः अनुरणनमतिगम्भीरम् । उपरम्भति नादेन पूरयतीति मेघादप्यधिका क्रिया निरूपिता । तदैव मेघः महतो वासुदेवस्य उपरि गच्छन् भगवदतिक्रमणो शङ्कितचित्तो भूत्वा उपर्येव तिष्ठन् अत्रे गमनार्थमुद्यतः नीलमेघइयामं विश्वजीवनं भगवन्तं स्वमित्तं ज्ञात्वा सुहृदमभ्यवर्षत्सुमनोभिः पुष्परूपैः स्वविन्दुभिः । अर्थात् पुष्पैः पूजितवान् । न केवलं

લીલા મોટી છે એમ દર્શાવતાં શ્રીમહાપ્રભુજી આજ્ઞા કરે છે કે) માલા કીર્તિરૂપ છે. દશ દિશાઓ કહ્યું છે. (અવતંસ એટલે કહ્યુંનું આભરણ. આ અર્થમાં દિશાઓ કહ્યું છે. આભરણમાં વિલાસ એટલે તેને તેના પોતાના સ્થાનમાં સ્થાપન કરવું તે. આ પ્રમાણે કીર્તિરૂપ દિશાઓના આભરણમાં વિલાસ કહેવામાં આવેલો હોવાથી, કીર્તિરૂપ આભરણનું દિશાઓમાં સ્થાપન કર્યું એમ કહેવામાં આવ્યું છે.) (અહીં આ વિશેષણ કહેવામાં આવેલું છે, અને તેની સાથે સાથે જ ઉપરમ્ભણની વાત પ્રલોકમાં કહેવામાં આવી છે, તેથી ભગવાન્ ઉપરમ્ભણથી આ પ્રમાણે કરે છે એ આશયથી શ્રીમહાપ્રભુજી હવે આજ્ઞા કરે છે કે) જેણે—વેણુનાદથી વિશ્વને ભરી દેવાની ક્રિયાએ—કીર્તિને દિશાઓમાં પૂરી તે સર્વથી ઉત્તમ છે જ. અથવા તો ભગવાનની કીર્તિનું વર્ણન કરનાર ભાગવત વગેરે શાસ્ત્ર સર્વ વેદોમાં આભરણરૂપ છે; તેની અંદર વિલાસવાળી અને જેનું વર્ણન તેમાં કરવામાં આવેલું છે એવી ભગવાનની ક્રિયા છે. (કહ્યુંના પોલાણમાં રહેલા આકાશને શ્રોત્ર, કહ્યું, કહેવામાં આવે છે. શબ્દ આકાશનો ગુણ હોવાથી આકાશનું આભરણ છે. તેથી અવતંસનો અર્થ ભાગવતશાસ્ત્ર થાય છે. આ પ્રમાણે અર્થ કરવામાં આવે ત્યારે સ્ત્રગવતંસઃ એ સમાસનો વિગ્રહ સ્વપ્રતિપાદકઃ અવતંસઃ, સક્રનું પ્રતિપાદન કરનાર અવતંસ, એ પ્રમાણે કરવો. વળી, ભગવાનનો વિલાસ કહેવામાં આવેલો હોવાથી ભગવાનમાં રહેલા ‘વેણુનાદથી વિશ્વને પૂરવાના’ ગુણનો પણ વિલાસ કહેવામાં આવ્યો.)

આ પ્રમાણે ઉપરમ્ભણક્રિયાનું સ્વરૂપથી અને ગુણથી માહાત્મ્ય વર્ણવવામાં આવ્યું છે. (સ્વરૂપ એટલે ગદાદેવજી. સહવલઃ એ વિશેષણ સ્વરૂપથી ક્રિયાશક્તિનું વર્ણન કરે છે. દિશાઓમાં કીર્તિ પૂરવી એ ગુણ છે. સ્ત્રગવતંસચિલાસઃ એ વિશેષણ ગુણથી ક્રિયાશક્તિનું વર્ણન કરે છે.) આ ક્રિયાશક્તિની સાથે કામ કરનારી ઇચ્છાનું મહત્ત્વ જણાવતાં ગોપીજન કહે છે કે ભગવાન્ પોતે આનન્દ પામેલા છે અને સર્વને આનન્દ પમાડે છે.) સુખનો ધર્મ ઇચ્છા છે. અહીં હર્ષ કહેવામાં આવેલો હોવાથી ધર્મીનો પણ આનન્દ કહેવામાં આવ્યો; તેથી માહાત્મ્ય કહેવામાં આવ્યું.) આ પ્રમાણે વેણુનાદની કારણભૂત ક્રિયાની શ્રેષ્ઠતા વર્ણવીને, ક્ષિતિભૃતઃ સાનુષુ એ શબ્દોમાં દેશથી પણ તેની શ્રેષ્ઠતા ગોપીજન કહે છે. સર્વના આધારરૂપ પૃથ્વીને જે ધારણ કરે છે તે પર્વતોના પણ ઉચ્ચ પ્રદેશો ઉપર તે નાદ પહોંચે છે, તો પછી તે વિશ્વને કેમ ભરી ન દે? રવ એટલે પાછળથી થતો ગંભીર રણકાર, (નવા ધરમાં જેવી રીતે પડઘો પડે છે તેવી રીતે પાછળથી થતો રણકાર.) ભગવાન વિશ્વને નાદથી ભરી દે છે, એ પ્રમાણે ભગવાનની મેઘથી પણ અધિક ક્રિયાનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું. તે જ સમયે મોટા પુરુષની—વાસુદેવની—ઉપર જતો મેઘ, ભગવાનનો અપરાધ કરવાથી, ભયભીત થએલા ચિત્તવાળો થયો; અને ઉપર જ રહીને તે મેઘ આગળ જવા તૈયાર થયો અને નીલ મેઘના જેવા શ્યામ અને વિશ્વને જીવાડનાર ભગવાનને પોતાના મિત્ર બાણીને, તે મિત્ર ઉપર પુષ્પરૂપ પોતાના િન્દુઓથી વૃષ્ટિ કરી, અર્થાત્ મેઘે ભગવાનની પુષ્પોથી પૂલ કરી. મેઘે ભગવાનની કૃપા પૂલ જ કરી એટલું જ નહિ, પરંતુ શબ્દ પણ આપ્યું એમ જણાવતાં ગોપીજન કહે છે કે

પૂજામેવ કૃતવાન્, કિન્તુ રાજ્યમપિ દત્તવાનિત્યાહ આતપત્રં દધદિતિ । ન કેવલં રાજ્યમેવ દત્તવાન્, કિન્તુ આત્મનિવેદનમપિ કૃતવાનિત્યાહ છાયયેતિ । સૂર્યે અઘઃસ્થિતે ઉપરિસ્થિતેન ન છાયા ભવતીતિ પૃથક્ છાયાનિર્દેશઃ ॥ ૧૨ ॥ ૧૩ ॥

ઉત્તમાંહિવિધાન્ વક્તું તેપામપિ વેણુનાદેન કિચ્ચિદ્ જાતમિતિ વક્તું વેણુનાદં વર્ણયતિ ભગવન્તં ચ વિવિધગોપચરણેષ્વિતિ યુગત્રયેણ । સન્દેહો મોહઃ સર્વપરિત્યાગશ્ચ જ્ઞાનિનાં શ્રુતીનામરણ્યવાસિનાં વેણુનાદેન કૃતઃ । તત્ર યે વિશ્વગુરવો બ્રહ્માદયસ્તેષામપિ સન્દેહાર્થં ભગવતો વેણુનાદં વર્ણયતિ વિવિધેતિ ।

વિવિધગોપચરણેષુ વિદગ્ધો વેણુવાચ ડરુધા નિજશિક્ષાઃ ।

તવ સ્તુતઃ સતિ યદાધરવિમ્બે દત્તવેણુરનયત્ સ્વરજાતીઃ ॥ ૧૪ ॥

સવનશસ્ત્રદુપધાર્ય સુરેશાઃ શક્રશર્વપરમેષ્ટિપુરોગાઃ ।

કવય આનતકન્ધરચિત્તાઃ કશ્મલં યયુરનિશ્ચિતતત્ત્વાઃ ॥ ૧૫ ॥

લોકે જાયમાનઃ અલૌકિકપ્રકારઃ સન્દેહમુત્પાદયતિ । નતુ ન તદ્ભ્રમીશ્વરે યન્ન વેદે શ્રુતમસ્તીતિ સર્વવિદ્યાસ્થાનાનાં બ્રહ્મા અભિજ્ઞા ઇતિ કથં તસ્ય સન્દેહ ઇત્યાશન્ક્યાહ વેણુવાચ ડરુધા નિજશિક્ષા ઇતિ । સુશિરભેદો વેણુઃ । તસ્યાપિ પ્રકારાઃ શાસ્ત્રે નિરૂપિતાઃ । તે બ્રહ્મણા જ્ઞાયન્તે । एते तु प्रकाराः डरुधा

આતપત્રં દધત્, છત્ર ધર્યું. (ભાગ. ૧૦. ૨૪. ૧૮-૨૩ પ્રલોકોમાં વર્ણવ્યા પ્રમાણે જેમ સુરભિએ ગોવિન્દનો અભિષેક કર્યો, તેમ આ મેઘે પણ ભગવાનને પોતાના અધિપતિ તરીકે પસંદ કર્યાં. તેથી આ પ્રમાણે કહેવામાં આવ્યું છે.) મેઘે ભગવાનને રાજ્ય જ આપ્યું એટલું જ નહિ, પરંતુ આત્મનિવેદન પણ કર્યું એમ જણાવતાં ગોપીજન કહે છે કે છાયયા. સૂર્ય જ્યારે નીચે રહેલો હોય ત્યારે તેની ઉપર રહેલા મેઘથી છાયા થાય નહિ, તેથી છાયાની વાત જુદી કહેવામાં આવી છે. ૧૨-૧૩ .

ત્રણ પ્રકારના ઉત્તમ અધિકારીઓનું વર્ણન કરવાને માટે, તેમણે પણ વેણુનાદથી કાંઈક થયું એમ કહેવા માટે વિવિધગોપચરણેષુ ઇત્યાદિ ત્રણ યુગલોમાં ગોપીજન વેણુનાદનું અને ભગવાનનું વર્ણન કરે છે. (યથાર્થ જ્ઞાન નહિ હોવાથી તામસત્વ કહેવામાં આવ્યું છે; પણ ભક્તિમાર્ગમાં તો તે ગુણ જ છે, એટલે તામસ ઉત્તમ ગણાય છે.)

હે સતિ ! ગોપોની વિવિધ ચાલોમાં નિપુણ તમારા પુત્ર જ્યારે અધરના બિમ્બ ઉપર વેણુ રાખી વેણુરૂપી વાજિત્ર ઉપર ધણા પ્રકારથી પોતાનાથી જ જેનું શિક્ષણ થાય તેવા જુદા જુદા સ્વરોને ઉત્પન્ન કરે છે, ત્યારે જેમની ગરદન નમેલી છે અને જેમનાં ચિત્ત વશ થએલાં છે એવા કવિઓ, અને ઇન્દ્ર, શંકર અને બ્રહ્મા જેમના અગ્રેસર છે એવા દેવો દિવસના ત્રણેય સવનના સમયે તેનો વિચાર કરીને તત્ત્વનો નિશ્ચય થતાં મૂર્છા પામે છે. ૧૪-૧૫ .

લોકમાં ઉત્પન્ન થતો અલૌકિક પ્રકાર સંદેહ ઉત્પન્ન કરે છે.

અરે ! જે વેદમાં કહેવામાં નથી આવ્યું એવું કાંઈ પણ રૂપ ઇશ્વરમાં નથી, અને બ્રહ્મા સર્વ વિદ્યાઓના સ્થાનને જાણનારા છે; તેથી તેમને—બ્રહ્માને—સંદેહ કેમ થાય ? આ પ્રમાણે શંકા થતાં ગોપીજન સમાધાન કરે છે કે વેણુવાચ ડરુધા નિજશિક્ષાઃ, વેણુરૂપી વાજિત્ર ઉપર ધણા પ્રકારથી પોતાનાથી જ જેનું શિક્ષણ થાય એવા જુદા જુદા સ્વરોને ઉત્પન્ન કરે છે. વેણુ એ એક પ્રકારનું શબ્દ છે. તેના પણ પ્રકારો શાસ્ત્રમાં કહેવામાં આવેલા છે, અને બ્રહ્મા તેને જાણે છે. પણ ભગવાન જે વેણુ વગાડે છે તેના

અનેકથા । નિજશિક્ષાઃ નિજેનૈવ શિક્ષા શિક્ષણં અભિવ્યક્તિપ્રકારા યાસુ । અનેન નાદબ્રહ્મ નિત્યમિતિ નિરૂપિતમ્ । તત્ર ક્રિયાશક્તિઃ સાધનમિતિ તસ્ય લૌકિકત્વે કથં નાદઃ અલૌકિકો ભવિષ્યતીત્યાશક્ષ્ય તસ્યાપ્યલૌકિકત્વાયાહ વિવિધેષુ ગોપચરણેષુ ગોપાનાં સચ્ચારવિશેષેષુ વિદગ્ધ ઇતિ । ગોપસચ્ચારા ન વેદોક્તાઃ, કિન્તુ લૌકિકાઃ । બ્રહ્મણ્ડાન્તરસ્થિતા અપિ ભવન્તિ । તે ન લોકેઽન્યત્ર પ્રસિદ્ધાઃ, નાપિ વેદે । ભગવાંસ્તુ સર્વત્રૈવ વિદગ્ધઃ । અતોઽયં બ્રહ્મા યં પ્રકારં ન જાનાતિ તમેવ પ્રકારં કૃતવાન્ । નનુ બ્રહ્મસૃષ્ટાવાવિર્ભૂતઃ કથં બ્રહ્મણોઽપ્યજ્ઞાતં કરોતીતિ ચેત્, તત્રાહ તવ સુત ઇતિ । યશોદાં પ્રતિ વદન્તિ સ્ત્રીમણ્ડલે સમાગતામ્ । અત एवात्र न कामादिवार्ता, किन्तु अनिषिद्ध एवोत्कर्षे निरूपितः । યથા તવ પુત્રોઽપિ સન્ તવ મનસાપ્યાકલચિતુમશક્યં કરોતિ, તથા બ્રહ્મણોઽપિ બ્રહ્મણ્ડે જાતઃ । તતીતિસમ્બોધનં વિશ્વાસાર્થમ્ । અજ્ઞાને હેતુમાહુઃ અધરવિમ્બે દત્તવેણુરિતિ । લોભાત્મકોઽધર ઇતિ પૂર્વમુક્તમ્, અતો ન લોકે પ્રસિદ્ધઃ । તસ્ય રસો ભગવતા ન દત્ત ઇતિ । તત્રાપિ ત્રિમ્બરૂપઃ સૂર્યવન્ પ્રકાશકઃ । ન હિ પ્રકાશયાઃ પ્રકાશકસ્વરૂપં વિદુઃ । તત્ર ચ સ વેણુઃ સ્થાપિતઃ, તતોઽપ્યુત્તમત્વસ્થાપ-

પ્રકારો તો ઘણુ છે. નિજશિક્ષાઃ એટલે પોતાનાથી જ શિક્ષણુ, રાગ કાઠવાના પ્રકારો, જેની અંદર છે તેવા સ્વરોને ભગવાનુ ઉત્પન્ન કરે છે. આથી—પ્રહ્માને પણુ તેનું જ્ઞાન નથી એમ કહેવાથી—એમ જણાવ્યું કે નાદપ્રહ્મ નિત્ય છે. (નાદ પ્રહ્માની પણુ પહેલાં હતો એટલે પ્રહ્માને તેનું જ્ઞાન નથી એમ તાત્પર્ય છે. ‘નવીન ઉત્પન્ન કર્યો’ એમ જે કહેવામાં આવ્યું છે તે તો ખીળના જ્ઞાનની અપેક્ષાએ જ કહેવામાં આવ્યું છે.)

તેમાં, નાદ ઉત્પન્ન કરવામાં, ક્રિયાશક્તિ—આંગળી વેણુ ઉપર દ્રેરવવી વગેરેરૂપ ક્રિયાશક્તિ—સાધન છે, અને તે સાધન લૌકિક હોવાથી તેનાથી ઉત્પન્ન થતો નાદ કેવી રીતે અલૌકિક થશે? આ પ્રમાણે શંકા થાય, તેથી તે સાધન પણુ અલૌકિક છે એમ જણાવવા ગોપીજન કહે છે કે ભગવાનુ ગોપીની વિવિધ ચાલોમાં પ્રવીણુ છે. ગોપની ચાલો વેદમાં કહેવામાં નથી આવી, પરંતુ લૌકિક છે. ગોપીના કેટલાક સંચારો ખીળ પ્રહ્માણ્ડમાં પણુ રહેલા હોય, તે ખીળ લોકમાં પ્રસિદ્ધ ન હોય, તેમ જ વેદમાં પણુ પ્રસિદ્ધ ન હોય. (ગોપીના જે સંચારો ખીળ પ્રહ્માણ્ડમાં રહેલા હોય તે આ પ્રહ્માણ્ડમાં પ્રસિદ્ધ ન હોય. આ પ્રહ્માને તો આ પ્રહ્માણ્ડમાં જે હોય તેનું જ જ્ઞાન હોય. તેથી આ લોકમાં પ્રસિદ્ધ ન હોવાથી અને વેદમાં જણાવેલું નહિ હોવાથી પ્રહ્માને તેનું જ્ઞાન નથી એમ તાત્પર્ય છે.) ભગવાનુ તો બધાયમાં પ્રવીણુ છે, તેથી આ પ્રહ્મા જે પ્રકાર જાણતા નથી તે જ પ્રકાર ભગવાનુ કરે છે.

અરે! પ્રહ્માની સૃષ્ટિમાં પ્રકટ થએલા ભગવાનુ પ્રહ્મા પણુ ન જાણે એવા સ્વરના પ્રકારો કેવી રીતે કરી શકે? આ શંકાનું સમાધાન કરતાં ગોપીજન કહે છે કે તવ સુતઃ, ભગવાનુ તમારા પુત્ર છે. સ્ત્રીઓના મંડળમાં આવેલાં યશોદાને આ ગોપીજનો તવ સુતઃ એ પ્રમાણે કહે છે. તેથી જ અહીં કામ વગેરેની વાત નથી, પણુ નિષેધ કરવામાં આવ્યો નથી એવી ઉત્તમતા જ ભગવાનમાં જણાવવામાં આવી છે. જેમ શ્રીકૃષ્ણુ તમારા—યશોદાજીના—પુત્ર છે, છતાં પણુ તમારા મનથી પણુ જેનો વિચાર ન થઈ શકે એવું કાર્ય તે કરે છે, તેમ પ્રહ્માણ્ડમાં ઉત્પન્ન થએલા હોવા છતાં પણુ પ્રહ્માથી પણુ વિચાર ન કરી શકાય એવું કાર્ય તે કરે છે. યશોદાજીને વિશ્વાસ રહે તે માટે સત્તિ એ પ્રમાણે સંબોધન કરવામાં આવેલું છે. પ્રહ્મા વગેરેને જ્ઞાન નથી તેનું કારણુ દર્શાવતાં ગોપીજન કહે છે કે અધરવિમ્બે દત્તવેણુઃ, અધરના ઊંબ ઉપર ભગવાને વેણુ રાખ્યું. અધર લીભરૂપ છે એમ પહેલાં કહેવામાં આવેલું છે, તેથી તે અધર લોકમાં પ્રસિદ્ધ નથી, કારણુ કે ભગવાને તેનો રસ કોઈને આપેલો નથી. વળી, તે અધર પણુ ઊંબરૂપ, સૂર્યની માફક પ્રકાશનારો, છે. આ પ્રકાશ કરનારો અધર કોઈ જાણતું નથી, કારણુ કે જેમનો પ્રકાશ થાય છે તે પોતાનો પ્રકાશ કરનારનું સ્વરૂપ જાણતા નથી. આવા અધરના કરતાં પણુ વેણુ ઉત્તમ છે એ જણાવવાને માટે ભગવાને તે અધર ઉપર વેણુને રાખ્યો હતો. (ન્યાં ભગવાનના અધરનું જ જ્ઞાન થઈ શકે એમ નથી, તો પછી તે અધર ઉપર રાખેલા વેણુનું જ્ઞાન તો જરા પણુ ન જ થઈ શકે. આ પ્રમાણે ઉત્તમનો અર્થ

નોયં । સ્વરજાતીઃ ષડ્વાદિસ્વરજાતિભેદાન્ અનયત્ નૂતનત્વેનોત્પાદિતવાન્ યદિ, તેવા તત્પરિજ્ઞાનાર્થં ત્રિગુણપ્રધાના અપિ દેવાઃ કાલત્રયેડપિ સમાગત્ય । સોડપિ કાલઃ આધિદૈવિક ઇતિ ક્વ્યાપયિતું સવન-પદમ્ । તં વેણુનાદં સવનશ્ચ ઉપધાર્યં । શક્રઃ સાત્ત્વિકઃ, શર્વસ્તામસઃ, પરમેષ્ઠી રાજસ ઇતિ તે પુરોગમા યેષાં દેવાનામ્ । સર્વ એવ દેવાસ્ત્રિગુણાત્મકા ભવન્તિ । કવયો નિપુણા અપિ નાદે । ઇન્દ્રો હિ ત્રૈલોક્યાધિપતિઃ સર્વદા નાદપરઃ । શર્વસ્તુ નાદશાસ્ત્રકર્તા । પરમેષ્ઠી તયોરપિ ગુરુઃ । અત એવ પરમેષ્ઠિપદમ્ । તેષામન્યચિત્તાભાવાયાહ આનતકન્ધરચિત્તા ઇતિ । આ સમન્તાન્નતા કન્ધરા જ્ઞામિનયાર્થં ચિત્તં ચ યેષામ્ । ગ્રાહકં ચિત્તમ્ । નમનમત્ર સર્વતઃ । તેડપ્યનિશ્ચિત્તતત્ત્વા જ્ઞાતાઃ । નાપ્યૌદાસીન્યેન કિયત્કાલં વિચાર્યં અજ્ઞાને તૂષ્ણીમ્ભૂતા ઇતિ મન્તવ્યમ્ । યતઃ કશ્મલં યયુઃ, ચિન્તયા મૂર્છિત્તાશ્ચ જ્ઞાતાઃ । વેણુનાદેન વા યોહિતાઃ । અત એવ આમાસત્વપક્ષોડપિ નિરાકૃતઃ । અલૌકિક-રસોત્પાદકત્વાત્ ॥ ૧૪ ॥ ૧૫ ॥

અપ્રમેય—જેનું જ્ઞાન થઈ શકે નહિ—એ પ્રમાણે થાય છે.) સ્વરજાતીઃ એટલે ૫૬૪ વગેરે સ્વરોની બુદ્ધિ બુદ્ધિ બતાવેને ભગવાન બ્યારે અનયત્, નવીન ઉત્પન્ન કરે છે, ત્યારે તે બાણવાને માટે દેવો પોતાનામાં ત્રણ ગુણો પ્રધાન છે છતાં પણ ત્રણેય કાળમાં એકકા થાય છે. (મૂળ શ્લોકમાં તો ‘બુદ્ધિ બુદ્ધિ સ્વરોને ઉત્પન્ન કરે છે’ એમ કહેવામાં આવેલું છે, અને નિજશિક્ષાઃ, પોતાનાથી જ જેનું શિક્ષણ થાય, એમ કહેલું હોવાથી તે અપૂર્વ—પહેલાં ન બાણાએલા—છે એમ બાણાય છે, પરંતુ નવા ઉત્પન્ન કરવામાં આવેલા નથી. છતાં પણ અહીં ‘નવીન ઉત્પન્ન કરે છે’ એમ જે કહેવામાં આવ્યું છે તે ખીનના જ્ઞાનની અપેક્ષાએ કહેવામાં આવ્યું છે, અર્થાત્ દેવો વગેરેની દૃષ્ટિએ આ બુદ્ધિ બુદ્ધિ સ્વરો નવીન ઉત્પન્ન થએલા બાણાય છે. તેથી પહેલાં ‘નાદપ્રહ્લ નિલ્ય છે’ એમ જે કહેવામાં આવેલું છે તેનો વિરોધ પણ થતો નથી.)

(જે કાળમાં દેવો વગેરે એકકા થાય છે) તે કાળ પણ આધિદૈવિક છે એમ બાણાવવા માટે મૂળ શ્લોકમાં સવન પદનો પ્રયોગ કરવામાં આવેલો છે. (આ સાતમું યુગલ છે, તેથી આ યુગલમાં કહેલી લીલા મધ્યાહ્ન કાળની હોવાથી સવન પદ મધ્યાહ્નના અર્થમાં વાપરવામાં આવેલું છે. દિવસમાં ત્રણ સવન હોય છેઃ પ્રાતઃ સવન, માધ્યહ્નિન સવન અને તૃતીય સવન. ‘સવન’ શબ્દ વૈદિક કર્મને લગતો હોવાથી તે આધિદૈવિક કાળનું સૂચન કરે છે.) દેવો વગેરે દિવસના ત્રણેય કાળમાં તે વેણુનાદનો વિચાર કરીને (તે ન બાણાવાથી મૂર્છા પામે છે.) ઇન્દ્ર સાત્ત્વિક છે, મહાદેવ તામસ છે, અને બ્રહ્મા રાજસ છેઃ આ ત્રણે જે દેવોના અંગેસરો છે તે બધાય દેવો ત્રણ ગુણોવાળા છે. કનિઓ નાદમાં નિપુણ હોય છે, (છતાં પણ મૂર્છા પામે છે.) ઇન્દ્ર, પરેખર, ત્રણ લોકનો અધિપતિ છે, અને તેનું ચિત્ત હમ્મેશાં નાદમાં રહેલું હોય છે. મહાદેવ તો નાદશાસ્ત્રના રચનાર છે. બ્રહ્મા તો બ્રહ્મેયના ગુરુ છે, તેથી જ બ્રહ્માને માટે પરમેષ્ઠી એ પદ વાપરવામાં આવ્યું છે. આ બધા દેવોનું ચિત્ત ખીનમાં ન હતું એમ બાણાવવા માટે ગોપીજન કહે છે કે આનતકન્ધરચિત્તાઃ, જેમની ગરહન નમેલી છે અને જેમનું ચિત્ત વશ થએલું છે. અંદરની ભાવના બહાર દેખાડવાને માટે આ ચારે તરફથી નતા નમેલી છે કન્ધરા ગરહન જેમની, અને વશ થએલું છે ચિત્ત જેમનું એવા દેવો છે. ચિત્ત ગ્રહણ કરનાર છે. અહીં સર્વ તરફથી નમન કહેવામાં આવેલું છે. આ બધા દેવો પણ તત્વનો નિશ્ચય કરી શક્યા નહિ. ‘તેઓ ઘેદરકારીથી કેટલોક વખત વિચાર કરી, જ્ઞાન નહિ થતાં છાનામાના ઝેસી રહ્યા હશે’ એમ પણ ન માનવું, કારણ કે તેઓ ચિન્તાથી મૂર્છા પામ્યા, અથવા તો વેણુનાદથી મોહિત થઈ મૂર્છા પામ્યા. તેથી જ ‘આ નાદનો આભાસ હશે’ એ પક્ષનું પણ બાણન થઈ ગયું, કારણ કે આ નાદ અલૌકિક રસ ઉત્પન્ન કરનારો છે. (‘આ નાદનો આભાસ છે, આમ્ય નાદ છે, તેથી દેવો જેવા મહાન પુરુષોની આમાં પ્રવૃત્તિ થતી નથી’—આ પ્રમાણેની કલ્પના ખોટી છે, કારણ કે આ નાદ દેવો વગેરેને મોહ ઉત્પન્ન કરે છે. દેવોને આ નાદનું જ્ઞાન થતું નથી તેનું કારણ એ છે કે આ નાદ અલૌકિક રસ ઉત્પન્ન કરે છે. આ નાદ અલૌકિક રસ ઉત્પન્ન કરે છે તેથી જ દેવોને તેનું જ્ઞાન થતું નથી, કાંઈ નાદમાં જ્ઞાનતા નથી.) ૧૪-૧૫

અસ્ત્વન્યેષાં વાર્તા । વેણુનાદોઽસ્માકમેવાન્યથાત્વં સમ્પાદયતીત્યાહુર્દ્વયેન પૂર્વવત્ નિજપદાબ્જ-
દલૈરિતિ ।

નિજપદાબ્જદલૈર્ધ્વજવઞ્નનીરજાકૃતિવિચિત્રલલામૈઃ ।

વ્રજભુવઃ શમયન્ સુરતોદં વહર્મધુર્યગતિરીરિતવેણુઃ ॥ ૧૬ ॥

વ્રજતિ તેન વયં સવિલાસવીક્ષણાર્પિતમનોભવવેગાઃ ।

કુજગર્તિં ગમિતા ન વિદામઃ કદમલેન કવરં વસનં વા ॥ ૧૭ ॥

યહિં ઈરિતવેણુઃ સન્ વ્રજતિ તદા તેન નાદેન કુજગર્તિં સ્થાવરત્વં ગમિતા વયં ગોપ્યઃ સર્વા
એવ કદમલેન મૂર્છયા વસનં પરિહિતં કેશપાશં વા ન વિદામ ઇતિસમ્બન્ધઃ । અયં વેણુનાદોઽસ્મ-
દર્થમેવ જાયત ઇતિ તસ્ય ચેષ્ટયા અનુભવાચ જ્ઞાયતે । તત્ર ચેષ્ટા યા ગોકુલનિવાસિનામેવાર્થે જાયતે
તયા વ્યાપ્તઃ કથમન્યકાર્યં કુર્યાત્ । અતઃ પ્રથમં ભગવતો ગોકુલહિતકર્તૃત્વમાહુઃ । નિજસ્ય સ્વૈવ
યત્પદાબ્જદ્વયં તસ્ય દલૈઃ દશાહુલીભિઃ તલભાગૈર્વા વ્રજભુવઃ નિરન્તરં પશ્ચાક્રમણેન જાતવ્યથાયાઃ
વ્રજભૂમેઃ સુરૈર્જાતં તોદં શમયન્નિતિ શનૈઃ શનૈર્લીલયા ભગવદ્ગતિર્નિરૂપિતા । ક્ષતાંશઃ ગતિવિલાસેન

ખીજઓની વાત જવા દો; અધર રસને બાણનારાં એવાં આપણામાં જ વેણુનાદ ફેરફાર કરે છે
એમ પહેલાંની માફક નિજપદાબ્જદલૈઃ એ યુગલામાં ગોખીજન કહે છે.

પ્રજ, વજ અને કમળની આકૃતિ જેમાં છે તેવા વિચિત્ર ચિત્રોવાળા

પોતાના ચરણકમળના તળીયાંના ભાગથી વ્રજભૂમિને પશુઓની ખરીથી
થએલી પીડા મટાડતા, અને ઉત્તમ આખલાના જેવી ગતિવાળા ભગવાન્
જ્યારે વેણુ વગાડતા કરે છે, સારે વિલાસવાળી દષ્ટિથી આપવામાં આવેલો
છે કામનો વેગ જેમને અને તે વેણુનાદથી વૃક્ષની ગતિ પ્રાપ્ત થઈ છે જેમને
એવાં આપણને મૂર્છાને લીધે અંબોડાનું કે વસનું ભાન રહેતું નથી. ૧૬-૧૭

ભગવાન્ જ્યારે વેણુ વગાડતા કરે છે ત્યારે તે નાદને લીધે વૃક્ષની ગતિને, સ્થાવરપણુને, પ્રાપ્ત
થએલી આપણે અધી ગોખીઓને મૂર્છાને લીધે પહેરેલા વસનું કે કેશના અંધનું ભાન નથી, એ પ્રમાણે
પ્રલોકમાં પદોનો સંબંધ છે. આ વેણુનાદ આપણા માટે જ થાય છે એમ તેમની ચેષ્ટાથી અને આપણા
અનુભવથી જણાય છે. (ભગવાનના કૃત્યથી તેમણે વિચારેલું પ્રયોજન જ સિદ્ધ થાય છે; તેથી જો આપણા
માટે ભગવાને નાદ કર્યો ન હોત તો આપણને નાદના રસનો અનુભવ થાત નહિ. આ અભિપ્રાયથી
'અનુભવથી' શબ્દ કહેવામાં આવ્યો છે.) તેમાં જે ચેષ્ટા ગોકુલમાં રહેનારાઓ માટે જ થાય છે તે ચેષ્ટાથી
વ્યાપી રહેલા ભગવાન્ ખીજઓનું—ગોકુલમાં ન રહેનારાઓનું—કાર્ય કેવી રીતે કરે? (ભગવાન્ પશુઓની
ખરીથી થએલી ભૂમિની પીડાને જે મટાડે છે તે ત્યાં રહેનારાઓ સાથે ક્રીડા કરવા માટે જ મટાડે છે એમ
તાર્પર્ય છે.) તેથી ગોખીજન કહે છે કે ભગવાન્ પ્રથમ—ગાય અને ગોખીઓની પહેલાં—ગોકુલનું હિત
કરનારા છે. ('ગોકુલનું' એટલે ગાયોનાં કુલો—સમૂહો—જ્યાં છે તે સ્થળનું એવો અર્થ છે.) પોતાનાં
જ જે બે ચરણારવિન્દ તેમનાં દલોથી, દશ આંગળીઓથી અથવા તળીયાંના ભાગથી, નિરંતર પશુઓના
કરવાથી જેને દુઃખ થાય છે તેવી વ્રજભૂમિની પશુઓની ખરીથી થએલી પીડા મટાડતાં ભગવાન્ કરે છે—
એમ ધીરે ધીરે લીલાથી કરેલી ભગવાનની ગતિનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. ('તળીયાંના ભાગથી' એટલે
ચરણની અંજુલીઓને લીધે પડેલા તળીયાંના ભાગથી. 'ધીરે ધીરે' એટલે કે ધીરી ગતિથી જ પીડા દૂર
થાય છે એમ તાર્પર્ય છે.) ખરીઓથી ઘવાએલા ભાગનું નિવારણ ગતિના વિલાસવાળા ચરણારવિન્દના

પાદસ્પર્શન નિરાકૃતઃ । આધ્યાત્મિકાર્થશ્ચસ્તુ ધ્વજાદિના । તામસઃ ભૌતિકઃ ધ્વજેન નિરાક્રિયતે । રાજસ આધ્યાત્મિકો વજ્રેણ । સાત્ત્વિક આધિદૈવિકઃ નીરજાકૃતિચિહેન । તાન્યેવ વિચિત્રાણિ લલામાનિ પદેષુ । તેન લૌકિકાલૌકિકપ્રકારેણ વ્રજભુવઃ સુરતોદપ્રશમનમ્ । વ્રજે તિલ્લઃ પ્રધાનભૂતાઃ, ભૂમિઃ ગાવો ગોવ્ય ઇતિ । તત્ર ભૂમેર્દુઃખનિવૃત્તિં ગત્યા નિરૂપ્ય, ગત્યા કૃત્યા ચ ગવાં દુઃખં નિવારયતીત્યાહ વર્ષ્મ-ધુર્યગતિરિતિ । વર્ષ્મધુર્યો મહાવૃષભઃ કકુદ્રી, સ યથા લીલયા મન્ધરગતિઃ, તથા ગચ્છન્ ગવામપિ દુઃખહારીવ નિરૂપિતઃ ઈરિતવેણુર્વ્રજતીતિ । ગોપિકાનાં તદાસ્માકં વેણુનાદેન જાતે કામે સ્વાવરત્વ-મધિકં જાતમિત્યાહુઃ તેનેતિ । સ્ખભાવત એવ વેણુનાદેન જાતઃ કામઃ । તત્રાપિ સવિલાસવીક્ષણેન અર્પિતો મનોભવવેગો યાસુ । અતો વેગેન સ્તમ્ભે જાતે કુજગતિં વૃક્ષગતિં ગમિતા જાતાઃ । તેષા-મન્તર્જ્ઞાનમસ્તીતિ તદર્થમાહુઃ ન વિદામ ઇતિ । સુષુપ્તાવપિ ન જાનન્તીતિ તદ્વાવૃત્ત્યર્થમાહ કસ્મલે-નેતિ । કસ્મલેન મૂર્છયા । સ્ત્રીણામત્યાવશ્યકં વસનજ્ઞાનં કવરજ્ઞાનં ચ । વેણુનાદપ્રસ્તાવે એવૈત-જ્ઞાતમિતિ ગતિદૃષ્ટાદિમિરપિ કૃતમત્ર નિરૂપ્યતે ॥ ૧૬ ॥ ૧૭ ॥

સ્પર્શથી કરવામાં આવેલું છે. (ગાંધાં દુઃખનું નિવારણ આ બધાથી થાય છે; દુઃખના ભુદા ભુદા ભાગોનું નિવારણ ચરણના અંશોથી—ધ્વજ વગેરે અંશોથી—થાય છે.) આધ્યાત્મિક વગેરે અંશનું નિવારણ ધ્વજ વગેરેથી કરવામાં આવ્યું છે. આધિભૌતિક તામસ અંશનું નિવારણ ધ્વજથી કરવામાં આવે છે, આધ્યાત્મિક રાજસ અંશનું નિવારણ વજ્રથી કરવામાં આવે છે, અને આધિદૈવિક સાત્ત્વિક અંશનું નિવારણ કમળની આકૃતિવાળા ચિહ્નોથી કરવામાં આવે છે. (ધ્વજ નિર્ભયતા સૂચવે છે; તેથી દેહોની સેનાએ કરેલી પીડાની સંભાવનાથી જે દુઃખનો અંશ થાય છે તેનું નિવારણ ધ્વજથી થાય છે. વજ્ર પાપકૃપી પર્વતોનો નાશ કરે છે, તેથી પાપની સંભાવનાથી જે દુઃખનો અંશ થાય છે તેનું વજ્રથી નિવારણ થાય છે. કમળ એમ સૂચવે છે કે ભગવાનની સેવા સુખથી કરી શકાય એવી છે, તેથી સેવામાં દુઃખની સંભાવનાથી જે દુઃખનો અંશ થાય છે તેનું કમળથી નિવારણ થાય છે.) આ જ ચરણનાં પગલાંઓમાં વિચિત્ર ચિહ્નો છે. ત્રજ-ભૂમિને ખરીઓથી થતી પીડા આ ચિહ્નોથી લૌકિક અને અલૌકિક રીતે—દષ્ટ પ્રકારથી અને અદષ્ટ પ્રકારથી—દૂર કરવામાં આવે છે.

ત્રજમાં ત્રણ સુખ્ય છે: ભૂમિ, ગાયો અને ગોપીઓ. તેમાં ભૂમિનું દુઃખ ગતિથી દૂર કર્યું એમ વર્ણન કરીને, ગતિથી અને કાર્યથી ભગવાન ગાયોના દુઃખનું નિવારણ કરે છે એમ વર્ષ્મધુર્યગતિ; ઉત્તમ આખલાના જેવી ગતિવાળા, એ વિશેષણથી ગોપીજન કહે છે. 'ઉત્તમ આખલો' એટલે ખાંધવાળો મોટો આખલો. તે જેમ લહેરથી ધીરે ધીરે જાય છે તેમ ભગવાન પણ લહેરથી ધીરે ધીરે જતા ગાયોનું પણ જાણે દુઃખ હરનારા હોય એમ જણાવતાં ગોપીજન કહે છે કે ઈરિતવેણુર્વ્રજતિ, વેણુ વગાડતા કરે છે. તે સમયે આપણુ ગોપીઓને વેણુનાદથી કામ ઉત્પન્ન થતાં સ્વાવરપણું વધારામાં પ્રાપ્ત થયું એમ જણાવતાં ગોપીજન કહે છે કે તેન. વેણુનાદના સ્વભાવથી જ આપણને—ગોપીઓને—કામ થયો. તેમાં પણ વિલાસવાળી દૃષ્ટિથી આપવામાં આવેલો છે કામનો વેગ જેમને એવાં આપણે થયાં. તેથી કામના વેગથી આપણે સ્તબ્ધ થયાં, ક્રિયા વિનાનાં થયાં, અને તે રીતે વૃક્ષની ગતિ પ્રાપ્ત કરી. વૃક્ષોને અંદરથી જ્ઞાન હોય છે, પણ આવું જ્ઞાન આપણને નથી એ જણાવવા ગોપીજન કહે છે કે ન વિદામઃ, અમને જ્ઞાન રહેતું નથી. ગાઠ નિદ્રામાં પણ લોકોને પદાર્થનું જ્ઞાન રહેતું નથી, તેથી ગોપીજનોને ગાઠ નિદ્રાથી તેવું થયું નથી એમ દર્શાવવા ગોપીજન કહે છે કે કસ્મલેન, મૂર્છાને લીધે. કસ્મલથી એટલે મૂર્છાથી. વચ્ચન અને અંબોડાનું જ્ઞાન રહેવું એ સ્ત્રીઓને ઘણું જરૂરી છે. વેણુનાદના આરંભમાં જ આ થયું, તેથી ભગવાનની ગતિ, દૃષ્ટિ વગેરેથી જે થયું તેનું અહીં વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. ૧૬-૧૭

હરિણીનાં વેણુનાદેન યથા જાતં તદ્વક્તં પૂર્વવદ્વેણુનાદં વર્ણયન્તિ મણિધર इति દ્વામ્યામ્ ।

મણિધરઃ ક્વચિદાગણયન્ ગા માલયા દયિતગન્ધતુલસ્યાઃ ।

પ્રણયિનોઽનુચરસ્ય કદાંસે પ્રક્ષિપન્ ભુજમગાયત યત્ર ॥ ૧૮ ॥

કણિતવેણુરવશ્ચિત્ત્વિત્તાઃ કૃષ્ણમન્વાસત કૃષ્ણગૃહિણ્યઃ ।

ગુણગણાર્ણમનુગલ્ય હરિણ્યો ગોપિકા ઇવ વિમુક્તગૃહાશાઃ ॥ ૧૯ ॥

ગવામાધિદૈવિકાનિ રૂપાણિ મળયઃ । તાન્ સ્વસ્મિન્ બિભર્તીતિ મણિધરઃ । અભિજ્ઞાનાર્થં વા । સ્વપ્રિયાગામભિજ્ઞાપકા મળયઃ । અતસ્તૈઃ કદાચિદ્ ગાઃ આ સમન્તાદ્ ગણયન્ જાતઃ । અનેન તાઃ તદ્વતધર્માશ્ચ ભગવત્કેવ પ્રતિષ્ઠિતા इति તાસાં સંસારાભાવઃ સૂચિતઃ । અત એવ ગોપિકાનામપિ । અત એવ હરિણીનામપિ । પશુત્વાવિશેષાદ્ ગ્રામ્યાણાં ચેદુદ્ધારકઃ, વિશેષત આરણ્યાનાં ભવિષ્યતીતિ યુક્તા કૃષ્ણપરતા । માલયા દયિતગન્ધતુલસ્યા ઉપલક્ષિતઃ । યથા ભગવતો નીલં રૂપં પ્રિયમ્, સ્પર્શઃ

વેણુનાદથી હરિણીઓને જે ભાવના થઈ તે કહેવા પહેલાંની માફક મણિધરઃ એ યુગલમાં ગોપી-જન વેણુનાદનું વર્ણન કરે છે.

મણિ ધારણ કરનાર, કોઈ વાર ગાયોને ગણતાં, પોતાને પ્રિય ગંધ-વાળી તુલસીની માલા ધારણ કરનાર અને પ્રેમવાળા સેવકના ખસા ઉપર શ્રીહસ્ત રાખીને ન્યારે ભગવાન કદાચિત્ ગાન કરે છે, સારે વગાડેલી વેણુના નાદથી જમનાં ચિત્ત હરાએલાં છે એવી કૃષ્ણસાર હરણુની સ્ત્રીઓ, હરિણીઓ, શ્રીકૃષ્ણની પાસે બેસે છે, અને ગુણોના સમૂહના સાગરની પાછળ જઈ ગોપીઓની માફક ધરની આશા છોડી દઈને પ્રભુપરાયણ થઈ જાય છે. ૧૮-૧૯

મણિઓ ગાયોનાં આધિદૈવિક રૂપ છે. (જેવા જેવા ગાયોના રંગ છે તેવા તેવા રંગના મણિઓ ભગવાનની વૈજ્યન્તી માલામાં રાખવામાં આવેલા છે. તેથી મણિઓ ગાયોનાં આધિદૈવિક, એટલે દેવના સંગંધવાળાં, સ્વરૂપો છે એમ તાત્પર્ય છે.) આ મણિઓને ભગવાન પોતાની અંદર રાખે છે તેથી તે મણિધરઃ, મણિ ધારણ કરનાર, કહેવાય છે. અથવા તો પ્રિયાઓનું સ્મરણ થાય તે માટે ભગવાન મણિ ધારણ કરે છે, કારણ કે મણિઓ પોતાની પ્રિયાઓનું સ્મરણ કરાવનારા છે. તેથી—મણિઓ ગાયોનાં આધિદૈવિક રૂપો હોવાથી—ભગવાન કોઈવાર મણિઓથી ન્યારે તરફથી ગાયો ગણે છે. આ ઉપરથી એમ સૂચવાય છે કે ગાયો અને તેમના ધર્મો ભગવાનમાં જ રહેલા છે, અને તેથી તેમને—ગાયોને—સંસાર રહેલો નથી. તેથી જ ગોપિકાઓને પણ સંસાર રહેલો નથી. તેથી જ—ગાયોનાં આધિદૈવિક રૂપ ભગવાને ધારણ કરેલાં છે તેથી જ—હરિણીઓને પણ સંસાર રહેલો નથી. ન્યારે ભગવાન ગામનાં પશુઓનો ઉદ્ધાર કરે છે તો પછી તે વનનાં પશુઓનો પણ સારી રીતે ઉદ્ધાર કરશે, કારણ કે તે પણ પશુઓ જ છે, તેથી વનનાં પશુઓ શ્રીકૃષ્ણમાં આસક્ત થાય એ યોગ્ય છે.

પોતાને પ્રિય ગંધવાળી તુલસીની માલાથી ભગવાન જણાઈ આવે છે. જેમ ભગવાનને શ્યામ રંગ પ્રિય છે, સ્ત્રીઓનો સ્પર્શ પ્રિય છે, વેણુનો શબ્દ પ્રિય છે અને માખણનો રસ પ્રિય છે તેમ તુલસીની ગંધ પ્રિય છે. (આનન્દનો રંગ શ્યામ હોવાથી ભગવાનને તે રંગ પ્રિય છે. સ્ત્રી અને વેણુ સુધાના આધાર હોવાથી ભગવાનને તેમનો સ્પર્શ તથા નાદ પ્રિય છે. માખણ એ અમૃતનું પાન કરાવનારી ગાયના દૂધનો સાર છે, તેથી તે ભગવાનને પ્રિય છે; અને તુલસીની ગંધ દિવ્ય છે તેથી તે ભગવાનને પ્રિય છે.) આ

છીણામ્, શબ્દો વેળોઃ, રસો નવનીતસ્ય, તથા ગન્ધસ્તુલસ્યાઃ । તદ્વતોત્તમતા સાર્વિકાનાં કેવાશ્ચિદનુ-
ભવસિદ્ધા । તાદૃશી તુલસી । અતસ્તસ્યા માલાં વિભર્તિ । અતો યદા વચમપિ પ્રિયા ભવિષ્યામઃ,
તદા અસ્માનપિ અસ્મદ્ધર્માન્ વા ધારયિષ્યતીતિ કૃષ્ણસારસ્ત્રીણાં પ્રવૃત્તિઃ । કૃષ્ણસારસ્તુ વેદે નિયુક્ત
इति भक्तौ तासां विनियोगार्थं प्रवृत्तिः । किञ्च । प्रणयिनोऽतिप्रेमवतः अनुचरस्य गोपस्यांसे भुजं
પ્રક્ષિપન્નિતિ । કદા કદાચિત્ । ‘આશંસાયાં મૂતવચ’ इति वा कदा अगायतेति मध्ये गानाशंसा ।
યથા ગોપાલસ્ય તથાસ્નેહસેવાધર્મયોઃ સદ્વાવે એવં ભવિષ્યતીતિ ગોપિકાનામિવ હરિણીનામપિ તથાત્વાય
સ્નેહમજનમ્ । વેદાસ્ફુરણાત્ ન વિજાતીયત્વેન કામાભાવઃ । તદૈવ ક્ષણિતો યો વેણુઃ । આકસ્મિકઃ
શબ્દવિશેષો મનોહારી ક્ષણનાત્મકઃ । સ ચેદ્વેળોર્નિર્ગતઃ, તત્સમ્બન્ધાદન્યેઽપિ શબ્દાશ્ચિત્તવચ્ચક્રા इति
રવપદમ્ । શબ્દેન મૃગાણાં વશીકરણં સિદ્ધમેવ । રૂપાનીમેવોપયોગો ભવિષ્યતીતિપ્રતીતિજનનાદ્વચ્ચક્ર-
ત્વમ્ । અતો રવેણ વચ્ચિત્તચિત્તાઃ કૃષ્ણમન્વાસત કૃષ્ણસમીપે આસત ઉપવિષ્ટા જાતાઃ । યથા
પ્રાયમુપવિશતિ, એવં કૃષ્ણમનૂપવિષ્ટાઃ । નતુ સ્ત્રિયોઽન્યસ્ય કથમન્યસ્ય ગૃહેઽન્યસ્ય સમીપે ઉપવિષ્ટા
इति, तत्राह कृष्णस्य कृष्णसारस्य गृहिष्य इति । कृष्ण इति तास्तस्य गृहिष्यो जाताः । वञ्चित-

તુલસીની ગંધમાં રહેલી ઉત્તમતા કોઈ સાર્વિક પુરુષોને અનુભવથી જણાવેલી છે. આ પ્રમાણે તુલસી
આવા ઉત્તમ ગંધવાળી છે, તેથી ભગવાન્ તેની માલા ધારણ કરે છે. તેથી—તુલસી પ્રિય હોવાથી ભગ-
વાન્ તેની માલા ધારણ કરે છે તેથી—ન્યારે આપણે પણ ભગવાનને પ્રિય થઈશું ત્યારે ભગવાન્ આપણને
અથવા આપણા ધર્મોને પણ ધારણ કરશેઃ આવા હેતુથી કૃષ્ણસાર હરણની સ્ત્રીઓની અહીં જણાવેલી
પ્રવૃત્તિ થાય છે. કૃષ્ણસાર હરણનો તો વેદમાં ઉપયોગ થયેલો છે, તેથી ભક્તિમાં વિનિયોગ કરવાને
માટે તેમની સ્ત્રીઓની—હરિણીઓની—પ્રવૃત્તિ થાય છે.

વળી, પ્રણયીના—ઘણા પ્રેમવાળા—સેવક ગોપના ખલા ઉપર ભગવાન્ શ્રીહસ્ત રાખે છે.
(પ્રેમવાળાના ખલા ઉપર ભગવાન્ શ્રીહસ્ત રાખે છે, તેથી આપણે—ગોપીઓ—પ્રિય થઈશું
ત્યારે આપણને પણ ધારણ કરશે એમ તાત્પર્ય છે.) કદા એટલે કદાચિત્ (ભગવાન્ એ પ્રમાણે
શ્રીહસ્ત રાખે છે.) અથવા તો ‘આશા હોય ત્યારે ભૂતકાલની માફક’ (પાણિનિ ૩. ૩. ૧૩૨)
એ સૂત્ર પ્રમાણે ‘ભગવાન્ ક્યારે ગાન કરે’ એમ ગોપાલ મધ્યમાં ગાનની ઇચ્છા કરે છે. જેમ
ગોપાલમાં ભગવાન્ માટે તેવો સ્નેહ અને સેવાધર્મ હોવાથી ભગવાન્ તે પ્રમાણે કરે છે, અર્થાત્ તેમના
ખલા ઉપર શ્રીહસ્ત રાખે છે, તેમ અમારા પણ સ્નેહ અને સેવાધર્મને લીધે તે પ્રમાણે થશે—
અમને અથવા અમારા ધર્મને ધારણ કરશે—એમ ગોપિકાઓની માફક હરિણીઓ પણ તેમ થાય
તે માટે સ્નેહથી ભગવાનનું ભજન કરે છે. હરિણીઓને દેહનું સ્મરણ નહિ રહેવાથી, ભગવાન્ વિભતીય
છે તેથી તેમની સાથે કામ ન થાય એવું ભાન તેમને નથી. તે જ સમયે વેણુ વગાડ્યો. અકસ્માત્ મનને
હરણ કરનારો અસુક શબ્દ થાય તે કવણુન, વેણુનો નાદ, કહેવાય છે. તે શબ્દ ન્યારે વેણુમાંથી નીકળ્યો
ત્યારે તેના—વેણુના—સંબંધથી ખીબ પણ શબ્દો ચિત્તને હરનારા થશે, એ હેતુથી રવ પદ વાપરવામાં
આવ્યું છે. (જે અવાજ પાછળથી થાય છે તે ‘રવ’ કહેવાય છે. પહેલાંનો અવાજ ચિત્તને હરનારો હોવાથી
પછીનો પણ અવાજ તેવો જ છે એમ જણાવવા રવ શબ્દનો પ્રયોગ કરવામાં આવ્યો છે એમ તાત્પર્ય
છે.) શબ્દથી હરણો વશ કરવામાં આવે છે એ વાત પ્રસિદ્ધ જ છે. હમણાં જ આપણો ઉપયોગ થશે
એવી દૃઢ માન્યતા વેણુના નાદથી ઉત્પન્ન થાય છે, તેથી તે વેણુનાદ મનને હરનારો, હરનારો, છે.
(‘ઉપયોગ’ એટલે નાયિકાના જેવો ઉપભોગ એ પ્રમાણે અર્થ છે. વેણુનાદનો એવો પ્રભાવ છે કે હરિણી-
ઓમાં પણ આવો ભાવ થાય છે તો પછી ખીજ સ્ત્રીઓની વાત જ શી કરવી? એમ તાત્પર્ય છે.) તેથી
વેણુનાદથી જેમનાં ચિત્ત હરાયેલાં છે એવી હરિણીઓ શ્રીકૃષ્ણની પાસે યેઠી, જેમ મરણ પામતા સુધી
ઉપવાસ કરીને માણસ બેસે છે તેમ તે હરિણીઓ શ્રીકૃષ્ણની પાસે યેઠી.

અરે! ખીબની સ્ત્રીઓ ખીબને છે- ખીબની પાસે કેમ યેઠી? આ પ્રમાણે શંકા થાય તો તેનું
સંભાધન કરતાં ગોપીજન કહે છે કે કૃષ્ણગૃહિણ્યઃ, આ હરિણીઓ કૃષ્ણની, કૃષ્ણસાર મૃગની, ગૃહિણીઓ

चित्तत्वाद्वा रूपं विस्मृत्य शब्दमात्राभिनिविष्टा जाताः । वेणुनादेन वा सानुभावेन कृष्णसारेऽपि कृष्ण-
मत्या कृष्णमेवान्वासत । ननु कृष्णसारेऽपि कृष्णभ्रमात् शब्दोऽपि वर्तत इति तं परित्यज्य कथमा-
गता इत्यत आह गुणगणार्णमिति । कृष्णसारे एको द्वौ वा गुणौ । अतो यत्रैव भगवान् गच्छति,
तत्रैव तमनुगत्य सर्वा एव हरिण्यो विमुक्तगृहादा जाताः गृहं गमिष्याम इत्याशामपि त्यक्तवत्यः ।
(सान्निध्येन भगवद्रसः पीत इति लब्धस्वादुभावाः गोपिका इव तदेकपरा जाताः । एतन्नयनेषु
स्वप्रियानयनसादृश्यदर्शनेन यादृशेन भावेन ताः पश्यति तादृशेनैवैता अपि पश्यतीति, एतासामपि
तत्सजातीयभावोत्पत्तिः, तथैव वेणुकणनं च । अत एवाग्निवीजामृतवीजालम्कं रवपदमुक्तम् । यत-
स्तच्छ्रवणेऽत्यार्तिस्तत्तापशमनं च सम्पद्यते । अतः स्वदृष्टान्तोक्तिर्युक्ता ॥ १८ ॥ १९ ॥)

एवं नवप्रकारेण वेणुनादं निरूप्य, गुणातीतप्रकारेण त्रिधा निरूपयन् वेणुनादेन भगवान् जग-
देव वशीकृतवानित्याह कुन्ददामेति द्वाभ्याम् ।

छे. आ कृष्ण छे तेथी तेओ कृष्णनां गृहिल्ली थयां. (कृष्णसार हरण कृष्ण—काणो—छे, अने लगवान्
पण कृष्ण—काणा—छे, तेथी हरिल्लीओ कृष्ण लगवाननी गृहिल्लीओ थधं अेम तात्पर्य छे.) अथवा तो
हरिल्लीओनां अित्त हरणोलां छोवाथी तेओ रूपने लूली मात्र शप्ठमां आसकत थध. अथवा तो प्रभाव-
वाणा वेणुनादेने लीधे काणां हरणुमां पण 'आ कृष्ण छे' अेवी पुद्धि थवाथी हरिल्लीओ श्रीकृष्णुनी
पासे न भेदी.

अरे ! कृष्णसारमां—काणा हरणुमां—पण कृष्णुनो धम थाय छे तेथी अने तेमां कृष्ण शप्ठ
पण रडेलो छे तेथी ते कृष्णसार हरणुने लणने श्रीकृष्णुनी पासे आ हरिल्लीओ केम आवी ? आ प्रभाणु
शंका थतां गोपीजन कडे छे के गुणगणार्णम्, शुणोना समूहोना सागर. (आ=आरे तरङ्ग, कृष्णम्=
नल; आरे तरङ्ग नेमां नल छे ते आ+कृष्ण=आर्ण=समुद्र कडेवाथ छे.) कृष्णसार हरणुमां अेक
अथवा अे शुणु छेथ, (पण लगवान् तो शुणोना सागर छे.) तेथी न्यां लगवान् नथ छे त्यां न तेमनी
पाछण नधने नधी थ हरिल्लीओअे धरनी आशा लण हीधी, अर्थात् 'अभे धेर नधशुं' अेवी आशानो
पण तेमणु त्याज कर्यो.

(हरिल्लीओअे लगवाननी पासे रडीने लगवद्रसनुं पान कर्युं; तेथी तेमने लगवद्रसनो स्वाए प्राप्त
थवाथी गोपीओनी माङ्क तेओ तेमां न—लगवानमां न—आसकत थध गध. आ हरिल्लीओनां नेत्रो
पोतानी प्रियाओनां नेत्रो नेवां छे अेम नेवाथी लगवान् नेवा लावथी पोतानी प्रियाओने लुवे छे
तेवा न लावथी आ हरिल्लीओने पण लुवे छे. तेथी आ हरिल्लीओमां पण ते गोपीओना नेवो न
लाव उरपन्न थाय छे, अने ते न प्रभाणु लगवान् वेणु वगाडे छे. तेथी न आ नाए माटे रव शप्ठ
वापरवामां आओ छे. र अेटले अग्नि, अने व अेटले अमृत; अर्थात् रव शप्ठथी अग्नि अने अमृतनो
अर्थ न्णुववामां आओ छे, कारणु के ते रवनुं श्रवणु थतां घण्णी न आर्ति (=अग्नि) थाय छे अने ते
लापनी शान्ति (=अमृत) पण थाय छे. तेथी गोपीजनो अर्ही गोपिका इव अे प्रभाणु पोतानो
हाथलो आपे छे ते योज्य छे.) १८-१९

आ प्रभाणु नव प्रकारे वेणुनादनुं वर्षणु करीने, शुणुतीत प्रकारे त्रणु रीते तेनुं वर्षणु करतां
गोपीजन कुन्ददाम अे युगलमां कडे छे के लगवाने वेणुनादथी नगतने न वश कर्युं. ('हे गीतम !
वायु तेनुं सूत्र छे' अ. उ. ७. २ अे श्रुति प्रभाणु वायु सर्वनुं भूण छे, अने तेथी वायु वश थतां न
आणु नगत न वश थाय अेम तात्पर्य छे.)

કુન્દદામકૃતકૌતુકવેશો ગોપગોધનવૃત્તો યમુનાયામ્ ।
 નન્દસૂનુરનઘે તવ વત્સો નર્મદઃ પ્રણયિનાં વિજહાર ॥ ૨૦ ॥
 મન્દવાયુરુપવાત્યનુકૂલં માનયન્ મલયજસ્પર્શન ।
 બન્દિનસ્તમુપદેવગણા યે વાદ્યગીતબલિભિઃ પરિવઙ્મુઃ ॥ ૨૧ ॥

યર્હિ ભગવાન્ યમુનાયાં વિજહાર, તત્રાપિ પૂર્વોત્તરદશાયામપેક્ષિતો વેણુનાદઃ પરિગૃહ્યતે પ્રકરણિવાત્, પ્રકારવિશેષાભાવાન્ ન પૃથગુક્તઃ, તદા ઉપદેવગણાઃ પરિવઙ્મુરિતિ સમ્બન્ધઃ । યમુનાયામિતિ સામીપ્યસપ્તમી અધિકરણસપ્તમી વા । ધર્મે ગવાં ગોપાલાનાં ચ જલે સ્થિતિઃ સમ્ભવતિ । તત્ર વિહારો ગોપૈઃ સહ જલક્રીડા ગવાં પ્રક્ષાલનાદિઃ । સર્વત્રોદ્દેગશાન્ત્યર્થં વેણુનાદઃ સહકારી । તદાનીમનલહૃત્તત્વમાશક્લ્ય અલઙ્કારમાહ કુન્દદામેતિ । વસ્ત્રાભરણાદ્યલઙ્કારા ભવિષ્યન્ત્યેવ, પુષ્પાલઙ્કારા ન ભવિષ્યન્તીત્યાશક્લ્ય તદેવ નિરૂપ્યતે । કુન્દદામ્ના કૃતઃ કૌતુકવેશો યસ્ય । દામાન્યનેકપ્રકારાણિ । તૈસ્તથા વેશો નિર્માયતે યથા અલ્પહૃતો ભવતિ । અત્ર તુ યથૈવ હાસ્યસ ઉત્પદ્યતે તથૈવ નિર્માયત

હે પાપરહિત યશોદા ! હોલરની માળાથી જેમણે રમતનો વેશ ધારણ કરેલો છે, ગોપ અને ગાયોરૂપી ધનથી જે વીંટાએલા છે, અને પોતાનામાં સ્નેહ રાખનારને જે સુખ આપનારા છે એવા નન્દના પુત્ર અને તમારા વત્સન્યારે યમુનાજીમાં વિહાર કરે છે ત્યારે ચંદનના સ્પર્શવાળો મંદ વાયુ સન્માન કરતો અનુકૂલ રીતે વાય છે, અને જે ઉપદેવના સમૂહો છે તેઓ ઇંદિજનો થઈ વાલ્મીકિ, ગીત અને પૂજાનાં સાધનો સહિત તેમની આસપાસ વીંટાઈ બેસે છે. ૨૦-૨૧

ન્યારે ભગવાન્ યમુનાજીમાં વિહાર કરતા હતા ત્યારે ગન્ધર્વ વગેરે ઉપદેવના સમૂહો વીંટાઈ ગયા એ પ્રમાણે પ્રલોકમાં પદોનો સંગ્રહ છે. ન્યારે ભગવાન્ યમુનાજીમાં વિહાર કરે છે ત્યારે પણ પહેલાંની સ્થિતિમાં અર્થાત્ રમતનો વેશ ધારણ કરવાની સ્થિતિમાં, અને પછીની સ્થિતિમાં અર્થાત્ જલક્રીડા વગેરે વિહારની સ્થિતિમાં જેની જરૂર છે એવો વેણુનાદ ભગવાન્ કરે છે, કારણ કે આ વેણુનાદનું પ્રકરણ છે. અને વેણુનાદનો જુદો પ્રકાર નહિ હોવાથી તે—વેણુનાદ—સ્પષ્ટ શબ્દોમાં કહેવામાં આવ્યો નથી. યમુનાયામ્, યમુનાજીમાં, એ સાતમી વિભક્તિ સમીપપણુના અર્થમાં વાપરવામાં આવેલી છે, અથવા તો સ્થાનના અર્થમાં વાપરવામાં આવેલી છે. કારણ કે ઉનાળામાં ગાયો અને ગોપાલો જળમાં રહે એ સંભવે છે. યમુનાજીમાં વિહાર એટલે ગોપો સાથે જલક્રીડા, અને ગાયોને નવરાવવાનું વગેરે કાર્ય. ઉદ્દેગની શાન્તિ થાય તે માટે સર્વત્ર વેણુનાદ સહકારી—સાથે કાર્ય કરનારો—છે.

તે સમયે ભગવાને અલંકારો ધારણ કરેલાં નહિ હોય એમ શંકા થતાં ગોપીજન કુન્દદામ ઇત્યાદિ શબ્દોથી અલંકારનું વર્ણન કરે છે. વસ્ત્ર, આભરણ વગેરે અલંકારો તો હશે જ પરંતુ પુષ્પના અલંકારો નહિ હોય (સવારમાં શૃંગાર કરતાં પુષ્પોના અલંકાર ધરેલા હોય, પણ તે કરમાવાથી ઉતારી લીધા હશે, તેથી પુષ્પના અલંકારો નહિ હોય એમ ભાવ છે); આ પ્રમાણે શંકા થાય, તેથી પુષ્પના અલંકારોનું જ વર્ણન કરવામાં આવે છે. હોલરની માળાથી કરેલો છે રમતનો વેશ જેમણે એવા ભગવાન્ છે. ('કરેલો' શબ્દ એમ ભતાવે છે કે ભગવાને પુષ્પોના બીજા અલંકારો ધારણ કરેલા છે.) માળાઓ બાળુખંધ વગેરે અનેક પ્રકારની હોય છે. આ માળાઓથી એવા પ્રકારનો—શૃંગાર રસમાં ઉપયોગી—વેશ કરવામાં આવે છે કે તે વેશ ઘણો અદ્ભુત થાય. અહીં તો જેનાથી હાસ્ય રસ ઉત્પન્ન થાય તેવો જ વેશ કરવામાં આવે છે. (પ્રલોકમાં જે કૌતુક પદ છે તે એમ સૂચવે છે કે આ વેશ હાસ્યરસમાં ઉપયોગી છે.)

इति । नन्वेतादृशीं प्राकृतलीलां भगवान् कथं कृतवानित्याशङ्कयामाहुः नन्दसूनुस्तव वत्स इति । यथा लीलया नन्दपुत्रो भवति तथैव लीलया प्राकृतलीलामपि सम्पादयति । अनघे इति सम्बोधनं क्रोधाभावाय विश्वासार्थं च । तव च वत्सो जातः । अनेन त्वं गोरूपेति सर्वगुणरसानभिज्ञत्वं सूचितम् । अन्यथा उल्लखलबन्धनलीलां न कुर्यात् । मध्ये निर्दोषत्वेन सम्बोधनादुभयोर्निर्दोषत्वं ज्ञाप्यते । तादृश्या वत्सत्वेन भगवत्यपि तथा । पूर्णगुणत्वलक्षणमाधिक्यं चोच्यतेऽग्रिमविशेषणेन । किञ्च, प्रणयिनां नर्मदः । ये केचन स्नेहयुक्ताः, यथैव ते स्निग्धा भवन्ति, तथैव लीलां करोतीति । अनेन सर्वत्रैव हेतुरुक्तः । यत्रैव लीलासकत्या क्रीडा स विहारः । सोऽत्र जलक्रीडा नृत्यक्रीडा वेणुवादन-क्रीडा च ज्ञेया । अन्यथा वाद्यादीनामुपयोगो न स्यात् । विद्यावन्तो हि वरीकर्तव्याः । तत्र विद्योत्पादको वायुः । देवाश्च तदाधारभूताः । तत्राप्युपदेवगणा वन्दिनश्च बहिर्विद्याप्रकटनपराः । अतोऽन्यापेक्षया तेषु विशेष उक्तः । प्रथमतः कारणभूतं वायुं निरूपयन्ति । मन्दो वायुः अनुकूलं यथा

અરે! ભગવાને આવી પ્રાકૃત—ગામડીઆઓની—લીલા કેમ કરી? આ પ્રમાણે શંકા યતાં ગોપી-જન કહે છે કે નન્દસૂનુ: તવ વત્સ: , નન્દના પુત્ર અને તમારા વત્સ. જે લીલાથી ભગવાન્ નન્દના પુત્ર થાય છે તે જ લીલાથી પ્રાકૃત લીલા પણ કરે છે. (એવં નિગૂઢાત્મગતિઃ, ભાગ. ૧૦. ૧૨. ૧૬, એ શ્લોકમાં કહેવામાં આવ્યું છે કે ભગવાન્ ગોપના પુત્ર છે અને આવી ગ્રામ્યલીલા કરે છે.) યશોદાજીને માટે અનઘે, હે પાપરહિત સ્ત્રી, એ પ્રમાણે જે સંબોધન કરવામાં આવ્યું છે તેનું પ્રયોજન એ કે યશોદા-જીને ક્રોધ ન થાય અને વિશ્વાસ રહે. (મજ્જાસુલ્લાસર ગાયોને નવરાવવાનું વગેરે કાર્ય કરે છે—આ પ્રમાણે કહેવાથી યશોદાજીને ક્રોધ અને અવિશ્વાસ થાય. આ ન બને એટલા માટે ગોપીજનો અનઘે એ પ્રમાણે સંબોધન કરે છે, કારણ કે જે અનઘા—પાપરહિત—છે તેને ક્રોધ અને અવિશ્વાસ થતો નથી એમ તાત્પર્ય છે.) વળી, જે લીલાથી ભગવાન્ નન્દના પુત્ર થયા તે લીલાથી જ તમારા વત્સ પણ થયા છે. આ ઉપરથી એમ સૂચવાય છે કે તમે—યશોદાજી—ગાયરૂપ છો અને તેથી સર્વ શુભ રસને બાણતાં નથી. જો તેમ ન હોત—જો યશોદાજી શુભ રસને બાણતાં હોત—તો ભગવાનનું માહાત્મ્ય બાણવાથી તે ભગવાનને ખાંડણીઆ સાથે ખાંધવાની લીલા ન કરત. અનઘે—હે પાપરહિત, નિર્દોષ, સ્ત્રી—એ સંબોધન નન્દસૂનુ: અને તવ વત્સ: એ બંનેની વચ્ચે મૂકવામાં આવેલું હોવાથી એમ જણાય છે કે નન્દ અને યશોદાજી એ બન્નેય દોષરહિત છે. ભગવાન્ આવાં નિર્દોષ યશોદાજીના પુત્ર છે એમ કહેવાથી ભગવાન્ પણ દોષરહિત છે એમ જણાવવામાં આવ્યું છે.

પ્રણયિનાં નર્મદઃ એ આગળનું વિશેષણ એમ દર્શાવે છે કે ભગવાન્ પૂર્ણશુણવાળા અને અધિક છે. (પોતાનામાં સ્નેહ રાખનારને સુખ આપવું એ પુરુષોત્તમનો ધર્મ છે, તેથી તે પૂર્ણશુણવાળા છે એમ તાત્પર્ય છે. આ તો પ્રણયિનાં નર્મદઃ એ વિશેષણનો તાત્પર્યાર્થ આપવામાં આવ્યો. હવે તેનો વાચ્યાર્થ આપવામાં આવે છે.) વળી, ભગવાન્ પ્રણયિનાં નર્મદઃ છે, અર્થાત્ જેઓ ભગવાનમાં સ્નેહવાળા છે તેઓ જે લીલા કરવાથી ભગવાનમાં સ્નેહવાળા થાય તે જ લીલા ભગવાન્ કરે છે. (ભગવાન્ નન્દના પુત્ર છે તેથી તે પ્રાકૃત લીલા કરે છે; અને ભગવાન્ પોતાનામાં સ્નેહ રાખનારને સુખ આપે છે તેથી પણ તે પ્રાકૃત લીલા કરે છે. આ પ્રાકૃત લીલા કરવાનાં બે કારણો દર્શાવવામાં આવ્યાં છે.) આથી સર્વત્ર જ—નન્દસૂનુત્વમાં પણ—કારણ કહેવામાં આવ્યું. લીલામાં આસક્તિથી ભગવાન્ જે ક્રીડા કરે છે તે જ વિહાર કહેવામાં આવે છે. અહીં આ વિહાર જલક્રીડા, નૃત્યક્રીડા અને વેણુ વગાડવાની ક્રીડારૂપે છે એમ બાણવું. આમ જો ન હોય તો—આ ત્રણેય ક્રીડા કહેવી ન હોય અને ક્રૂર જલક્રીડા જ કહેવી હોય તો—વાગ્મિત્ર વગેરેનો ઉપયોગ થાય નહિ. વિદ્યાવાળાઓને વશ કરવાના છે; તેમાં વિદ્યા ઉત્પન્ન કરનાર વાયુ છે, (જ્ઞાન વિદ્યાથી પ્રાપ્ત થાય છે તેથી જ્ઞાન પણ વિદ્યા છે. વાયુ વિદ્યાવાળાઓમાં વિદ્યા ઉત્પન્ન કરનારો—જ્ઞાન ઉત્પન્ન કરનારો—છે. ત્રૈતી ઉપનિષદમાં અને સંગીતશાસ્ત્રમાં જણાવ્યા પ્રમાણે વાયુથી શબ્દની ઉત્પત્તિ થાય છે.)

ભવતિ તથા ઉપવાતીતિ । અનુકૂલં કુલસમીપે હિતં ચ । અનેન શૈલ્યં નિરૂપિતમ્ । મલયજસ્પર્શોન સહિત ઇતિ સૌરમ્યમ્ । અનેન દાક્ષિણાલોડયં વાયુરિતિ નિરૂપિતમ્ । ભગવત્સ્વરૂપે દત્તેન વા મલયજેન સહભાવાદધિકશૈલ્યનિરૂપકત્વેન અનુકૂલત્વમ્ । મલયજસ્પર્શઃ મલયજસ્યેવ વા સ્પર્શઃ । તથા સત્તિ તત્રલતાનાં સર્વેષામેવ ભગવદ્ભાવં સમ્પાદયિષ્યતીતિ । માનયન્નિતિ । સ્વકીયૈશ્ચિભિર્ગુણૈઃ યથૈવ સન્માનનં ભવતિ તથૈવ વાતીલ્યતિવશ્યતા । ઉપદેવગણાશ્ચ ગન્ધર્વાદયશ્ચ વન્દિનઃ કીર્તિનિરૂપકા જાતાઃ । ગાયકાશ્ચ સન્તાઃ । ય ઇતિ ભગવદીયાઃ । વાદ્યગીતપૂજાસાધનૈઃ તામસરાજસસાત્ત્વિકૈઃ સહિતાઃ પરિવદ્મુઃ । સર્વત્રૈવાપેક્ષિતં કૃતવન્તઃ ॥ ૨૦ ॥ ૨૧ ॥

एवं गुणातीते प्रकीर्णतां निरूप्य युगलद्वयेन केवलं भगवत एव चरित्रमाहुः वत्सल इति ।

અને દેવો તેના આધાર થએલા છે, (અર્થાત્ જાનના આધારભૂત, જાન કરનારાઓ થએલા છે.) તેમાં પણ ઉપદેવના સમૂહો અને બંદીઓ બહાર વિદ્યા પ્રકટ કરવામાં તત્પર હોય છે. (દેવોમાં પણ આ ઉપદેવો બહાર જઈને સર્વ સ્થળે આજીવિકાને માટે વિદ્યા પ્રકટ કરે છે એમ તાત્પર્ય છે.) તેથી બીજાઓ કરતાં તેમનામાં વિશેષ—ખાસ ગુણ—કહેવામાં આવેલો છે.

વિદ્યાનું કારણ અનેલા વાયુનું ગોપીજન પ્રથમ વર્ણન કરે છે. મંદ વાયુ જેવી રીતે અનુકૂલ થાય તેવી રીતે વાયુ છે. અનુકૂલ એટલે યમુનાજીના તટની પાસે અને હિત કરનાર. આ વિશેષણથી વાયુની શીતલતા વર્ણવવામાં આવી. 'ચંદનના સ્પર્શવાળો' એ વિશેષણથી વાયુના સુગંધિપણનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. આ ઉપરથી એમ જણાય છે કે આ વાયુ દક્ષિણ દિશાનો છે. અથવા તો ભગવાનના સ્વરૂપને લગાડેલા ચંદનના સંબંધથી વાયુને વધારે શીતલતાવાળો જણાવેલો હોવાથી તે અનુકૂલ થાય છે. વાયુને ચંદનનો સ્પર્શ થાય છે અથવા તો ચંદનના જેવો સ્પર્શ થાય છે. આ પ્રમાણે હોવાથી તે વાયુ ત્યાં રહેલા—ભગવાનની પાસે રહેલા—બધાયને ભગવદ્ભાવ પ્રાપ્ત કરાવશે. (અનેનથી આરંભીને ઇતિનિરૂપિતમ્ સુધી એક પક્ષ જણાવવામાં આવ્યો છે, અને ભગવત્સ્વરૂપે ઇત્યાદિમાં બીજે પક્ષ જણાવવામાં આવ્યો છે. પહેલા પક્ષમાં સુગંધિપણ જણાવવામાં આવ્યું, અને બીજા પક્ષમાં શીતલતા અને સુગંધિપણ એ બે જણાવવામાં આવ્યાં છે. તેથી તે વાયુ અનુકૂલ છે, અર્થાત્ હિત કરનારો છે. એમ કહેવામાં આવ્યું છે. પહેલા પક્ષમાં વાયુને ચંદનનો સ્પર્શ થાય છે, તેથી તે સુગંધિ થાય છે એમ તાત્પર્ય છે. બીજા પક્ષમાં વાયુને ચંદનના જેવો સ્પર્શ થાય છે, તેથી તે શીતલ અને સુગંધિ થાય છે. પહેલા પક્ષમાં આ વાયુ ભગવાનમાં પણ ભાવ બજૂત કરે છે; જ્યારે બીજા પક્ષમાં ભગવાનની પાસે રહેલા બીજાઓમાં જ ભાવ બજૂત કરે છે એમ તાત્પર્ય છે.)

માનયન્ એટલે સન્માન કરતો (વાયુ). પોતાના ત્રણ ગુણોથી જેવી રીતે ભગવાનનું સન્માન થાય તેવી રીતે જ તે વાયુ વાયુ છે: આ પ્રમાણે તે વાયુ ભગવાનને ઘણો વશ છે એમ જણાવવામાં આવ્યું. ઉપદેવના સમૂહો—ગંધર્વો વગેરે—બંદીઓ એટલે કીર્તિનું નિરૂપણ કરનારા થયા, અને ગાન કરનારા પણ થયા. (ગાયકાશ્ચ એમાં જ છે તેથી એમ જણાય છે કે ગંધર્વો વગેરે વાજિત્ર વગાડનારા અને પૂજા કરનારા પણ થયા. વાજિત્ર વગેરે સાહિલ્ય કહેવામાં આવેલું છે, તેથી ગન્ધર્વો તેવા થઈને ભગવાનની આરે બાજુ વીંટાઈ ગયા એમ તાત્પર્ય છે.) યે, જે, પદ એમ જણાવે છે કે ગન્ધર્વો વગેરે ભગવદીય છે. તે ગંધર્વો તામસ વાજિત્ર, રાજસ ગીત, અને સાત્ત્વિક પૂજાનાં સાધનો સહિત ભગવાનની આસપાસ વીંટાઈ ગયા, અને સર્વ સ્થળે જરૂરી હોય એવી સેવા કરવા લાગ્યા. ૨૦-૨૧

આ પ્રમાણે ગુણાતીતના ત્રણ પ્રકારોમાં પ્રકીર્ણ—પરચુરણ—પ્રકાર વર્ણવીને ગોપીજન વત્સલઃ ઇત્યાદિ બે યુગલમાં રૂકત ભગવાનનું જ ચરિત્ર કહે છે. (ગુણાતીતના ત્રણ પ્રકાર વર્ણવવાના હતા. તેમાંનો એક પરચુરણ પ્રકારનો ભેદ ગયા યુગલમાં વર્ણવવામાં આવ્યો. અહીં ભાવના ભેદથી યુગલ બોલનાર ગોપીજનોમાં ભેદ છે. સ્વરૂપથી ભેદ તો સામાન્ય રીતે હોય છે એમ પહેલાં પણ કહેવામાં આવ્યું હતું. તેથી નિરૂપ્ય આહુઃ એમાં સન્માન કર્યાં છે એમ જણવું.)

વત્સલો વ્રજગવાં યદગધ્રો વન્ધમાનચરણઃ પથિ વૃદ્ધૈઃ ।
 કૃત્સ્લગોધનમુપોહ્ય દિનાન્તે ગીતવેણુરનુગેહિતકીર્તિઃ ॥ ૨૨ ॥
 ઉત્સવં શ્રમરુચાપિ દૃશીનામુન્નયન્ ચુરરજશ્ચુરિતસ્લક્ ।
 દિત્સપૈતિ સુહૃદાશિષ ઇષ દેવકીજઠરભૂરુદુરાજઃ ॥ ૨૩ ॥

ભગવાન્ યદ્ ગોકુલં ગોષ્ઠે સમાનયતિ તન્ કૃપયા । અન્યથા એકસ્યામપિ લીલાયાં વ્યાપૃતા ગાવો મુચ્યેરન્ । તથા ગોપિકાઃ । પરં કૃપયૈવ ભજનાનન્દાનુભવાર્થં તથા કરોતિ । અત્ર હેતુઃ યદગધ્ર ઇતિ । યદ્ યસ્માન્ કારણાત્ અગં પર્વતં ધારયતીતિ । યદિ ભજનાનન્દં ન દદ્યાત્ તદા ગોવર્ધનોદ્ધરણં ન કુર્યાત્ । એતદ્ભગવન્માહાત્મ્યં સર્વેજનીતમિતિ જ્ઞાપયિતુમાહ પથિ વૃદ્ધૈર્વન્ધમાનચરણ ઇતિ । વૃદ્ધાઃ સર્વતો નિપુણાઃ । વહુઙ્ગૈરેવ ભગવાન્ સેવ્યો ભવતિ । અતઃ કૃત્સ્લમેવ ગોધનમુપોહ્ય તતઃ પૃથક્-કૃત્ય, ઉપ સમીપે સમાહૃત્ય વા । દિનાન્ત ઇતિ । અપ્રે વનસ્થિતેરયુક્તવાન્ । લીલાન્તરસ્ય ચ ચિકીર્ષિતત્વાન્ । ગીતવેણુર્જાતઃ શ્રમાપનોદનાર્થં વ્રજસ્થાનાં જ્ઞાપનાર્થં ચ । અસ્ય નાદસ્યાપે કાર્યં વક્તવ્યમ્ ।

પર્વત ધારણુ કરનારા હોવાથી વ્રજ અને ગાયો ઉપર પ્રેમવાળા,
 રસ્તામાં વૃદ્ધો જેમનાં ચરણારવિન્દને નમન કરે છે તેના, વેણુ વગાડતા,
 સેવકો જેમની કીર્તિની પ્રશંસા કરે છે એવા, ગાયોની ખરીઓની જાણથી
 છવાઈ ગએલી માળાવાળા, દેવકીના જઠરમાં રહેલા આ અન્દ્ર દિવસના અંતે
 સર્વ ગોધનને પાસે લાવી, શ્રમની કાન્તિથી પણ ગોપીઓની દૃષ્ટિને ઉત્સવ
 કરતા મિત્રોને આશીર્વાદ આપવાની ઇચ્છાથી પધારે છે. ૨૨-૨૩

ભગવાન્ ગાયોના સમૂહને ગોષ્ઠમાં—નેસડામાં—જે લાવે છે તે કૃપાને લીધે લાવે છે. જે આમ ન હોય—જે ભગવાન્ તેવી કૃપા ન કરે—તો એક જ લીલામાં આસક્ત થએલી ગાયોને મોક્ષ મળે, અને ગોપિકાઓને પણ મોક્ષ મળે. (પ્રત્યેક ભગવાનની દૃષ્ટિ વગેરે લીલાનો રસ અંત વિનાનો મહારસ છે, તેથી એક રસમાં લીન થએલીઓને પોતાનું પણ ભાન ન રહે તો પછી ખીજનું તો ભાન ક્યાંથી જ રહે એમ તાત્પર્ય છે. વ્રજગવામ્ પદમાં વ્રજ શબ્દનો અર્થ ગોપીઓ છે એવા આશયથી શ્રીમહાપ્રભુજી આજ્ઞા કરે છે કે ગોપિકાઓને પણ મોક્ષ મળે.) પરંતુ ભગવાન્ કૃપાને લીધે જ તેઓને—ગાયો અને ગોપીજનોને—ભજનાનન્દનો અનુભવ કરાવવા તે પ્રમાણે કરે છે. આનું કારણ દર્શાવતાં ગોપીજન કહે છે કે યદગધ્રઃ. યત્ જે કારણુને લીધે અગં પર્વતને ધારયતિ ભગવાન્ ધારણુ કરે છે તે કારણુથી દિવસના અંતે ગાયોને વ્રજમાં લાવે છે. જે ગાયો અને ગોપીજનોને ભજનાનન્દ આપવો ન હોત તો ભગવાન્ ગોવર્ધન પર્વતને ધારણુ ન કરત. આ—ગોવર્ધન ધારણુ કરવારૂપી—ભગવાનનું માહાત્મ્ય સર્વને બાણીતું છે એમ દર્શાવવા માટે ગોપીજન કહે છે કે પથિ વૃદ્ધૈર્વન્ધમાનચરણઃ, રસ્તામાં વૃદ્ધો જેમનાં ચરણારવિન્દને નમન કરે છે એવા ભગવાન્ છે. વૃદ્ધો સર્વ પ્રકારે નિપુણ હોય છે. જે બહુ બાણુનારાઓ છે તે જ ભગવાનની સેવા કરી શકે. તેથી બધાંય ગોધનને વનલીલામાંથી છૂટું પાડી અથવા પાસે એકઠું કરીને ભગવાન્ દિવસને અંતે પધારે છે. દિનાન્તે એટલે દિવસને અંતે (ભગવાન્ પધારે છે), કારણુ કે પછીથી રાત્રીએ વનમાં રહેવું યોગ્ય નથી, અને ભગવાનને ખીજી લીલા—રાત્રીએ વનમાં સ્વામિનીઓ સાથે લીલા—કરવાની ઇચ્છા છે. શ્રમ દૂર કરવા માટે અને વ્રજમાં રહેલાંઓને પોતે પધારે છે એમ જણાવવા ભગવાન્ વેણુ વગાડે છે. આ વેણુનાદનું કાર્ય—દિવસનો તાપ મટાડવાનું કાર્ય—આગળના યુગલમાં કહેવામાં આવ્યો.

ગોપિકા એવ કૃતાર્થોઃ કરોતીતિ ન, કિન્તુ ગોપાનપીતિ જ્ઞાપયિતું તત્કૃતસ્તોત્રમાહ અનુગેહિતકીર્તિ-
રિતિ । અનુગૈઃ સેવકૈરીહિતા કીર્તિર્યસ્ય । અનેન રાત્રૌ તેષામપિ ગાનમુક્તં ભવતિ, યથા દિવસે
ગોપિકાનામ્ । અન્યેષાં સર્વેષાં નિરોધો ન ભવેત્ । ઇતાદશસ્ય કાર્યં સ્વયમેવ જ્ઞાનાતીતિ સ્વયમેવ
કરોતીત્યાહુઃ ઉત્સવમિતિ । શ્રમરુચા વ્રજસ્યદશામુત્સવમુન્નયન્ આશિષો દિત્સયા ઘૃતીતિસમ્બન્ધઃ ।
શ્રમયુક્તા રુક્ કાન્તિઃ । ભગવતઃ શ્રમાભાવપક્ષે પ્રદર્શનમાત્રપત્તવમ્ । અસ્તિ શ્રમ ઇતિસિદ્ધાન્તઃ ।
'મર્તા સન્ પ્રિયમાણો વિમર્તિ', 'एको देवो बहुधा निविष्टः', 'यदा भारं तन्द्रयते स भर्तुं निधाय
भारं पुनरस्तमेति' इति શ્રુતેઃ સર્વધર્માશ્રયત્વાच्च । વિરુદ્ધસર્વધર્માશ્રયત્વાદશ્રાન્તોऽपि । ન તુ કેવલમશ્રાન્ત
એવ । શ્રમઃ સુલ્કારક ઇત્યપરે । તત્સમ્બન્ધિની રુક્ શ્રમરુક્ । સા નાયકગતા સ્ત્રીણાં ન હિતકારિણી ।
તથાપ્યસ્માકં હિતકારિણ્યેવ જાતેત્યાહુઃ દૃશીનામુત્સવમુન્નયન્નિતિ । દૃશિર્દર્શનમ્ । યદિ ભગવાન્
શ્રાન્તો ન ભવેત્, તદા શીઘ્રં ગચ્છેત્ । તદા દંટીનાં પરમાનન્દસન્તતિર્ન સ્યાત્ । ડુર્ધ્વં નયન્નિતિ
સંઘાતે દંટીનાં ય આનન્દઃ સ્થિતઃ યાવાન્, તદપેક્ષ્યાધિકં કૃતવાનિત્યર્થઃ । ભગવત્કીર્તેઃ સર્વપુરુષાર્થ-
વાદૃત્ત્વાય પ્રકારં વદન્ શ્રમમુપપાદયતિ સુરરજદહુરિતસ્રગિતિ । ગોસુરરજોભિદહુરિતા વ્યાપ્તાઃ

ભગવાન ડુક્ત ગોપીઓને જ કૃતાર્થ કરે છે એમ નથી, પરંતુ ગોપીને પણ કૃતાર્થ કરે છે એમ
દર્શાવવા ગોપી ભગવાનની સ્તુતિ કરે છે એમ અનુગેહિતકીર્તિઃ, સેવકોથી જેમની કીર્તિની પ્રશંસા
થાય છે, એ વિશેષણથી ગોપીજન કહે છે. અનુગોથી—સેવકોથી—પ્રશંસા કરાવેલી છે જેમની એવા
ભગવાન છે. આથી એમ કહેવામાં આવ્યું કે જેમ દિવસે ગોપીઓ ભગવાનની કીર્તિનું ગાન કરે છે તેમ
રાત્રે ગોપી પણ કરે છે. એ આ પ્રમાણે ન હોય તો અર્ધાનો નિરોધ થાય નહિ.

આવા ભક્તોનું કાર્ય ભગવાન પોતે જ બાણે છે તેથી તે પોતે જ કરે છે, નાદથી કરતા નથી, એમ
દર્શાવતાં ગોપીજન કહે છે કે ઉત્સવમ્. શ્રમની કાન્તિથી વ્રજમાં રહેલાંઓની દૃષ્ટિને ઉત્સવ કરતા
આશીર્વાદ આપવાની ઇચ્છાથી ભગવાન પધારે છેઃ આ પ્રમાણે પ્રલોકમાં પદોનો સંબંધ છે. શ્રમવાળી
કાન્તિ. ભગવાનને શ્રમ ન થાય એ મત પ્રમાણે ભગવાનનો શ્રમ માત્ર દેખાડવાનો જ છે, ખરેખરો
નથી. ભગવાનને શ્રમ થાય છે એ સિદ્ધાન્ત છે, કારણ કે 'ભર્તા હોઈ ભરાતાં ધારણુ કરે છે'. 'એક દેવ
ખહુ પ્રકારે રહેલા છે' 'ન્યારે ભારથી તંદ્રા થાય છે ત્યારે તે ભાર ધારણુ કરવા માટે કોઈને નીમી
અદૃશ્ય થઈ જાય છે' ઇત્યાદિ શ્રુતિઓ અને ભગવાન સર્વ ધર્મનો આશ્રય છે તે સિદ્ધાન્ત તે પ્રમાણે સિદ્ધ
કરે છે. ભગવાન વિરુદ્ધ સર્વ ધર્મનો આશ્રય છે, તેથી તેમને શ્રમ નથી પણ હોતો, પરંતુ ભગવાન માત્ર
શ્રમરહિત જ છે એમ નથી. કેટલાક કહે છે કે આ શ્રમ સુખ કરનારો છે. આવા શ્રમના સંબંધવાળી
કાન્તિ તે શ્રમની કાન્તિ. (શ્રમ સુખ કરનારો છે એ મત પ્રમાણે આમ કહેવામાં આવ્યું છે.) નાયકમાં
રહેલી શ્રમની કાન્તિ સ્ત્રીઓનું હિત કરનારી નથી હોતી, છતાં પણ અમારૂં તો હિત કરનારી જ થઈ એમ
દર્શાવતાં ગોપીજન કહે છે કે દૃશીનામુત્સવમુન્નયન્, દૃષ્ટિને ઉત્સવ કરતા ભગવાન. દૃષ્ટિ એટલે દર્શન.
એ ભગવાન થાકી ગયા ન હોય તો તે જલદીથી પધારી જાય, અને તેથી દૃષ્ટિનો પરમાનન્દ, દર્શનથી
થએલો પરમાનન્દ, ટકી રહે નહિ. (અહીં નેત્રાણામ્, નેત્રોનો, એ પદ અધ્યાહાર છે. અર્થાત્ મૂળ
પ્રલોકમાં 'દર્શનના સંબંધવાળો નેત્રોનો ઉત્સવ' કહેવામાં આવેલો છે. ભગવાનનાં દર્શનથી ગોપીજનોને
પરમાનન્દ થાય છે. ભગવાન જલદીથી પોતાના ધામનાં પધારી જાય તો એ પરમાનન્દ વધારે સમય
ટકી ન રહે; પરંતુ ભગવાન શ્રમવાળા હોવાથી ધીરે ધીરે પધારે તો પરમાનન્દ લાંબો સમય ટકી રહે.
આ રીતે શ્રમવાળી કાન્તિ પણ ગોપીજનોનું હિત કરનારી છે.) સંઘાતમાં દર્શનનો જે આનન્દ બેટલો છે
તેનાથી પણ અધિક આનન્દ ભગવાને કર્યો એ દર્શાવવા ગોપીજન કહે છે કે ઉન્નયન્, ડુર્ધ્વમ્ ઊંચે
નયન્ લઈ જતા.

ભગવાનની કીર્તિ સર્વ પુરુષાર્થો આપનારી છે એ જણાવવા પ્રકાર દર્શાવતાં સુરરજદહુરિતસ્રક
એ શબ્દોથી ગોપીજન પ્રભુનો શ્રમ યોગ્ય છે એમ જણાવે છે. (કીર્તિરૂપ માળામાં સર્વ પુરુષાર્થ કહેવાના છે;

સૂર્યો માલા યસ્ય । વાયુવજ્રાદુદ્રતો રેણુઃ ન સ્થિરઃ, નાપિ નિયતઃ । સુરજ્ઞાતસ્તુ તથા । સુરાણામેવ ગોત્વાત્ પ્રકૃતત્વાન્ન ન ગોપ્રહણામ્ । ‘પશવો વા એકશકાઃ’ ઇત્યત્ર તથા નિર્ણયાન્ । અનેન ધર્મોડયમિતિ નિરૂપિતમ્ । રજઃ અર્થઃ । વ્યાપ્તિઃ કાન ઇતિ । આગમનસ્ય તુ યત્ કાર્યં તદાહુઃ । સુહૃદાં સર્વેષામેવ સમ્બન્ધિનામાશિષઃ સર્વા એવ દેવા ઇતિ । ઉક્તં ગોપિકાદ્વારા સર્વેશ્વાનન્દપ્રવેશ ઇતિ । ઇષ ઇતિ પ્રદ-શ્યાહુઃ । યતઃ સ્વસ્મિન્ લીલા જ્ઞાપિતા ભવતિ । સાધારણ્યેન સર્વેષાં તાપનાશકત્વાય ભગવદ્વતમ-સાધારણં ધર્મમાહુઃ દેવકીજઠરભૂરુદુરાજ ઇતિ । ‘અદિતિર્દેવકી અદિતિર્વૌરદિતિરન્તરિક્ષમ્’ ઇતિશ્રુતેઃ અદિત્યવત્તારત્વાન્ યુરુપા સા । તસ્મામવચ્યં ચન્દ્રોદયોડપેક્ષિત એવ । સા પુનર્વિશેષરૂપં ગૃહીતવતીતિ ચન્દ્રોડપિ વિશિષ્ટકાર્યં કરોતિ । લૌકિકસ્તાપશ્ચિવિધો ભગવદ્વિરહજશ્ચ । અયં ત્રિવિધમપિ નાશયતીતિ પૂર્વોક્તમાનન્દદાતૃત્વમુપપાદિતમ્ । દેવકીજઠરે ભવતીતિ દેવકીજઠરભૂઃ । સ એવ ઉદુરાજઃ । જાયતે

તેથી માળામાં પુરુષાર્થ રાખી ભગવાન તે પુરુષાર્થનું દાન કરે છે એમ તાત્પર્ય છે. ભગવાન માળામાં પુરુષાર્થ રાખે છે તે પુરુષાર્થવાળી લીલાનો અનુભવ કરાવવા રાખે છે. ભગવાનને શ્રમ ન હોય તો તે જલદી પધારી જાય, એટલે તેવો અનુભવ ન થાય; તેથી ભગવાનને શ્રમ છે તે યોગ્ય જ છે. આ તાત્પર્યથી શ્રીમહાપ્રભુજી શ્રમનું સમર્થન કરે છે.) ગાયોની ખરીઓથી ઉડેલી રજથી હવાઈ ગયેલી છે માળાઓ જેમની એવા ભગવાન છે. (ગયા યુગલમાં માળાઓ બહુ પ્રકારની કહેવામાં આવેલી છે, તેથી અહીં માલા; માળાઓ, એમ બહુવચનનો પ્રયોગ કરવામાં આવેલો છે.) વાયુથી ઉડેલી રજ સ્થિર હોતી નથી, તેમ જ એક સ્થળે રહેનારી હોતી નથી; પણ ખરીઓથી ઉડેલી રજ તો તેવી—સ્થિર અને એક સ્થળે રહેનારી—હોય છે. ખરીઓ જ ગાય છે, (ખરીઓ જ ગાયોને ખીલ પદાર્થોથી બુદી પાડીને ઓળખાવનાર છે), અને ગાયોનો જ પ્રસંગ ચાલતો હોવાથી પ્રલોકમાં ‘ગાય’ પદ મૂકવામાં આવ્યું નથી. (અર્થાત્ સુરરજઃ ઇત્યાદિ જ કહેવામાં આવ્યું છે, મોસુરરજઃ એ પ્રમાણે કહેવામાં આવ્યું નથી.) વળી ‘પશુઓ, ખરેખર, એક ખરીવાળાં છે’ એ શ્રુતિમાં આવો જ નિર્ણય—ખરી એ જ ગાયોનો અસાધારણ ધર્મ છે એવો જ નિર્ણય—કરવામાં આવેલો છે. આથી—ગાયો કહેવામાં આવી તેથી—એમ જણાવવામાં આવ્યું કે આ ખરી ધર્મ છે. (ગાય ધર્મ છે, ખરી એ ગાયનો અસાધારણ ધર્મ હોવાથી ગાયના અર્થમાં વપરાય છે, એટલે ખરી એ ધર્મ છે એમ કહેવામાં આવ્યું છે.) રજ અર્થ છે. હવાઈ જવું એ કામ છે. ભગવાનને મજામાં પધારવાનું જે પ્રયોજન છે તે દર્શાવતાં ગોપીજન કહે છે કે મિત્રોને—બધાય સંબંધીઓને—બધાય મોક્ષરૂપ આશીર્વાદો આપવાના છે. આ પ્રમાણે એમ કહેવામાં આવ્યું કે ગોપીજનો દ્વારા બધામાં આનન્દનો પ્રવેશ થશે. ઇષઃ, આ, આવા પ્રકારના ભગવાન, એમ ગોપીજનો ભગવાનને દેખાડીને કહે છે, કારણ કે ભગવાને પોતાની અંદર લીલા જણાવેલી છે.

સામાન્ય રીતે બધાના તાપનો નાશ થાય તે માટે ભગવાનમાં રહેલો અસાધારણ ધર્મ દેવકી-જઠરભૂરુદુરાજઃ, દેવકીના જઠરમાંથી ઉત્પન્ન થયેલો ચન્દ્ર, એ શબ્દોમાં ગોપીજન કહે છે. ‘અદિતિ દેવકી છે, અદિતિ આકાશ છે, અદિતિ અંતરિક્ષ છે’ એ શ્રુતિ પ્રમાણે દેવકી અદિતિનો અવતાર હોવાથી આકાશરૂપ છે. તેમાં ચન્દ્રના ઉદયની અવશ્ય જરૂર છે જ. વળી, દેવકીએ વિશિષ્ટ પ્રકારનું રૂપ ધારણ કર્યું, તેથી (તેમાં ઉદય પામેલો) ચન્દ્ર પણ વિશિષ્ટ, ઉત્તમ કાર્ય કરે છે. તાપ લૌકિક—ગરમીથી ઉત્પન્ન થનારો—છે; અને ભગવાનના વિરહથી થનારો તાપ ત્રણ પ્રકારનો છે. (ભગવાનના વિરહથી થયેલો તાપ (૧) આધિભૌતિક, દેહમાં રહેલો, (૨) આધ્યાત્મિક, ઇન્દ્રિયમાં રહેલો, (૩) અને આધિદૈવિક, આત્મામાં રહેલો—એમ ત્રણ પ્રકારનો છે.) આ ભગવદ્રૂપ ચન્દ્ર ત્રણેય તાપનો નાશ કરે છે. (આરે લૌકિક ચન્દ્ર ક્રૂર લૌકિક તાપનો જ નાશ કરે છે.) તેથી આનન્દ આપવાનું ભગવાનનું કાર્ય જે પહેલાં કહેવામાં આવેલું છે તે યોગ્ય છે એમ સિદ્ધ થાય છે. દેવકીના જઠરમાં રહે તે દેવકીજઠરભૂઃ તે જ ઉદુરાજ—નક્ષત્રોનો રાજા ચન્દ્ર—છે, જેમ ચન્દ્ર ઉદયગિરિ ઉપર ઉદય પામે છે, પરંતુ પતિ તો નક્ષત્રોનો જ થાય છે, તેમ

યથા ઉદયાદ્રો, પતિસ્તુ નક્ષત્રાણામેવ ભવતિ, તથા દેવકયાં જાતઃ, પરં સુખદોડ્ડસ્યાકમેવ । इदं सर्वं कार्यं वेणुनादसाध्यमिति प्रकरणितत्वात् ज्ञेयम् ।

(અથવા, ઇતાસ્તુ ભગવદ્વિરહેણાર્તાં ઇતિ સ્વામિલિપિતપ્રકારેણ તદ્વજ્રસન્નવ્યતિરેકેણ નૈતાસામુ-
ત્સવો ભવતીત્યાર્તાં એવ સ્થિતાઃ । પરં દૃશીનાં દર્શનં મુખ્યમિતિ તેનૈવોત્સવોચ્ચયનમુચ્યતે । તથા ચ
આર્તાનામસ્માકં દૃશીનામિતિ સમાસો જ્ઞેયઃ । આર્તશબ્દસ્ય ઢ્હસોડપિ છાન્દસઃ । ન હિ દૃશીનામે-
વાર્તાત્વમત્ર વિવક્ષિતમ્ । પ્રકારાન્તરેણાપિ તત્સ્વરૂપરસાસ્વાદવ્યઃ સ્વામિન્ય ઇતિ સર્વેન્દ્રિયાણામેવાર્તાત્વ-
સમ્ભવાત્ । તદૈવ સર્વત્રોત્સવે પુનરાશિષોડનમીપ્સિતત્વેનામે તદ્દિત્સોક્તિરપ્યનુપપન્ના સ્યાત્ । દૃશીના-
મુત્સવો વહિરેવ । અન્તરુત્સવસ્ય ત્વધિકરણં મનઃ, તસ્યાગ્રપ્તવાજ્ઞ સ ઇદાનીમ્, પરમમે સમ્ભોગસામ-
યિકદર્શને ભવિષ્યતીતિજ્ઞાપનાયોર્ધ્વમિત્યુક્તમ્ । યથા 'ગોપ્યો વિદક્ષિતદશોડમ્યગમન્ સમેતાઃ' ઇત્યત્ર
દર્શનાનન્તરમપિ દશાં વિદક્ષિતત્વમ્, એવમત્રાપિ જ્ઞેયમ્ । અત એવ દૃશીનામિતિ । સમ્બન્ધષષ્ટ્યાપ્યુ-
ત્સવસ્ય તત્સમ્બન્ધિત્વમેવ પ્રાપ્યતે । તત્રાપિ ભગવત્કર્તૃકનયનોક્ત્યા તાસાં વહિરુત્સવોડપિ પ્રિયપ્રાપિત

લગવાનુ દેવક્રીમાંથી પ્રકટ થયા છે, પરંતુ આપણને જ—ગોપીઓને જ—સુખ આપે છે. આ બધું કાર્ય
વેણુનાદથી સિદ્ધ થાય છે એમ વેણુનાદના પ્રકરણ ઉપરથી બાણવું.

(અથવા તો આ યુગલનો અર્થ આ પ્રમાણે કરવો એમ શ્રીનિઠુલનાથજી આજ્ઞા કરે છે.) આ ગોપી-
જનો તો લગવાનના બિરહથી પીડાએલાં છે; તેથી પોતાના ઇચ્છેલા પ્રકારથી લગવાનના અંગના સંગ વિના
આમને—ગોપીજનોને—ઉત્સવ થતો નથી; તેથી તે દુઃખી જ રહેલાં છે. પરંતુ અહ્યુઓને દર્શન મુખ્ય
છે તેથી દર્શનથી જ ઉત્સવ કરવાનું કહેવામાં આવે છે. આ પ્રમાણે આર્તાનામ્ અમો દુઃખીઓની દૃશી-
નામ્ દષ્ટિઓનો ઉત્સવ એમ સમાસ છે એમ બાણવું. (શ્રીનિઠુલનાથજી આર્તદૃશીનામ્ એવો પાઠ
સ્વીકારતા હોય એમ જણાય છે.) આર્તાને બદલે જે હુસ્વ સ્વરવાળો આર્ત શબ્દ વાપરવામાં આવ્યો છે
તે પણ ચૈદિક પ્રયોગ છે.

અહીં ક્રૂટ દષ્ટિઓ જ પીડાએલી છે એવું તાત્પર્ય નથી, કારણ કે સ્વામિનીઓ ધીને પ્રકારે પણ
લગવાનના સ્વરૂપના રસનો સ્વાદ લેનારી હોવાથી તેમની—સ્વામિનીઓની—બધી ય ઇન્દ્રિયો પીડિત
થાય એ સંભવે છે. તે જ સમયે—લગવાન દષ્ટિને ઉત્સવ કરતાં વનમાંથી પધારે છે તે જ સમયે—જો
બધી ય ઇન્દ્રિયોને ઉત્સવ થાય તો પછી જે આશિષો આપવાની છે તેની ઇચ્છા ગોપીજનોને ન રહે અને
તેથી આગળ આશિષો આપવાની ઇચ્છાનું જે વહુન કરવામાં આવ્યું છે તે ઘટી શકે નહિ.

દષ્ટિનો ઉત્સવ બહારથી થાય છે. અંદરનો ઉત્સવ તો મનમાં થાય છે. મન તૃપ્ત થએલું ન હોવાથી
અંદરનો ઉત્સવ આ સમયે થતો નથી, પરંતુ ભવિષ્યમાં સંભોગ સમયે લગવાનનાં દર્શન થશે ત્યારે તે—
અંદરનો ઉત્સવ થશે એમ જણાવવા ઉચ્ચત્તર પદમાં ઝર્ષ્વમ્ જાણે એ પ્રમાણે કહેવામાં આવ્યું છે.
'દર્શનની ઇચ્છા જેમની દષ્ટિને છે એવી અને એકત્ર થએલી ગોપીઓ લગવાનની આસપાસ ફરી વળી',
(ભાગ. ૧૦. ૧૨. ૪૨) એ શ્લોકમાં જેમ ગોપીજનોને લગવાનનાં દર્શન થયા પછી પણ તેમની દષ્ટિ
લગવાનનાં દર્શન કરવાની ઇચ્છાવાળી જ રહી, તેમ અહીં પણ બાણવું. તેથી જ દષ્ટિનો (ઉત્સવ) એ
પ્રમાણે કહેવામાં આવ્યું છે. દૃશીનામુત્સવમ્ એમાં દૃશીનામ્ એ પદમાં સંબંધના અર્થમાં છટ્ટી વિભ-
ક્તિનો પ્રયોગ કરવામાં આવ્યો છે એમ માનવામાં આવે તો પણ ઉત્સવ દષ્ટિના સંબંધવાળો જ થાય છે.
તેમાં પણ આ ઉત્સવ લગવાને કરેલો છે એમ કહેવામાં આવેલું હોવાથી તે ગોપીજનોનો બહારનો ઉત્સવ
પણ પ્રિય લગવાને કરાવેલો છે, એટલે લગવાનના દર્શનના સ્વભાવથી ઉત્સવ થએલો છે, પરંતુ સ્વતાઃ
થએલો નથી એમ જણાવવામાં આવે છે. તેથી જ શ્રમની કાન્તિ પણ ઉત્સવનું સાધન બને છે એ વાત
ઘટે છે. જો આ પ્રમાણે ન હોય તો લાંબા સમય સુધી લગવાનના આગમનની ઉત્કેષણવાળી આ ગોપી-
જનોને, પ્રિયતમ લગવાનને થએલો શ્રમ જોઈને ભવિષ્યમાં (શ્રમને લીધે) રસ પ્રાપ્ત કરવામાં અતિ-

इति तद्दर्शनस्वभावात् स्वत इति बोध्यते । अत एवोत्सवकरणत्वं श्रमरुचोऽपि युज्यते । अन्यथा चिरादुत्कण्ठितानामासां प्रियतमागतश्रमनिरीक्षणेनायिभ्रसप्रतिबन्धशङ्कया न उत्सवः स्यात् । प्रत्युत पूर्वापेक्षयाधिकतरः खेद एव स्यात् । किञ्च, विनास्माभिरन्येन प्रियः श्रमापनोदनं न कारयति, वयमतः परं करिष्याम इति श्रमरुचस्तथात्वं युक्तमेव । श्रमस्य कान्तिवन्निरूपणेनापि स्वमनोरथाप्रतिबन्धकत्वात्तथेति ध्वन्यते । श्रमोऽप्यन्यनायिकाविषयकञ्चेत्, कथं दशामुत्सव इति चेत्, तथा नेत्याहुः खुररजइक्षुरितस्रगिति । यद्यप्यन्यनायिकाविषयकः स्यात् तदा स्रजि तदङ्गराग एव स्यात्, न तु खुररजः । रजोऽप्यागमनसामयिकं चेत्, सम्भवेदपि तथा, परं चिरकालीनमितिज्ञापनाय क्षुरितत्वमुक्तम् । अल्पकालेन तथात्वस्यासम्भवात् । किञ्च, तथा चेत्, स्रगपि न स्यात्, क्रीडान्तरायत्वात् । अतो ज्ञायते सुहृदामस्माकमाशिषो दित्सया एतीति । एतीत्यागमनक्रियायां कर्मानुकत्यापि तथेति ज्ञाप्यते । अयं भावः । 'कर्तुरभीप्सिततमं कर्म' भवति । तेनात्र भगवत्कर्तृत्वात्तदभीप्सिततमत्वमस्माकमेव, नान्यस्य । अन्यथा ब्रजमेतीत्युक्तं भवेत् । यद्यपि सर्वेषामेव निरोधश्चिकीर्षतो भगवत् इति ब्रजस्याप्यभीप्सितत्वम्, तथाप्यभीप्सिततमत्वलक्षणोतिशयोऽस्मास्वेवेति तथोक्तम् । तन्निदर्शनमेवाहुः एष इति । अन्यथा कथमात्मानं प्रदर्शयेत् । दक्षिणनायकत्वेनान्तर्भाववैषम्याभावात्ताहुः देवकीजठरभू-

બંધ થશે એવા ભયથી, ઉત્સવ થાય નહિ, પરંતુ પહેલાના કરતાં વધારે ખેદ જ થાય. વળી, 'આપણા—ગોપીજનના—વિના ખીજા કોઈની પાસે પ્રિયતમ ભગવાન પોતાનો શ્રમ દૂર કરાવતા નથી, હુંવે આપણે તેમનો શ્રમ ઉતારીશું'—આવા વિચારથી શ્રમવાળી કાન્તિ ઉત્સવ કરનારી થાય છે એ વાત યોગ્ય જ છે. શ્રમની કાન્તિ એ પ્રમાણે વર્ણન કરવામાં આવેલું છે, તેથી પણ સૂચવાય છે કે પોતાના—ગોપીજનોના—મનોરથમાં તે—શ્રમની કાન્તિ—અડચણ કરનારી ન હોવાથી ઉત્સવ કરાવનારી છે.

અરે! ભગવાનનો શ્રમ પણ ખીજા નાયિકાના સંબંધવાળો હોય તો તે શ્રમ ગોપીજનોની દૃષ્ટિને કેવી રીતે ઉત્સવ કરાવે? આ પ્રમાણે જો શંકા થાય તો ગોપીજન ખુરરજइक्षुरितस्रक, ખરીઓની રજથી છવાઈ ગએલી માળાવાળા ભગવાન, એ શબ્દોમાં કહે છે કે ના, તે પ્રમાણે નથી. જો ભગવાનનો શ્રમ ખીજા નાયિકાના સંબંધવાળો હોત તો ભગવાનની માળા ઉપર અંગરાગ—શરીર ઉપર લગાડેલી પદાર્થ—જ હોત, પણ ગાયોની ખરીઓની રજ ન હોત. રજ પણ ભગવાન વનમાંથી પધારે છે તે સમયની હોય તો તેમ—શ્રમ ખીજા નાયિકાના સંબંધવાળો છે તેમ—પણું સંભવે, પણ આ રજ લાંબા સમયની છે એમ જણાવવા હુરિત, છવાઈ રહેલું, એમ કહેવામાં આવેલું છે; કારણ કે થોડા સમયમાં રજ માળા ઉપર બધે છવાઈ રહે એ સંભવતું નથી. વળી, જો રજ ખીજા નાયિકાના સંબંધવાળી હોય તો માળા પણ ન હોત, કારણ કે માળા કીડામાં વિદ્ર કરનારી છે. તેથી એમ જણાય છે કે ભગવાન આપણા મિત્રોને આશિષો આપવા પધારે છે.

एति, ભગવાન પધારે છે, એ પધારવાની ક્રિયાનું કર્મ કહેવામાં નથી આંબું, તેથી પણ તેમ—આપણને આશિષો આપવા પધારે છે તેમ—જણાવવામાં આવે છે. અહીં આ ભાવ છે. કતાને જે વધારે ઇષ્ટ હોય તે કર્મ. તેથી અહીં ભગવાન કર્તા હોવાથી તેમને સર્વથી ઇષ્ટ આપણે જ છીએ, ખીજું કોઈ નથી. આમ જો ન હોય તો વ્રજમેતિ, વ્રજમાં પધારે છે, એમ કહેત. જો કે ભગવાને તો ણયાયનો નિરોધ કરવા ઇચ્છેલો છે, તેથી વ્રજ પણ તેમને ઇષ્ટ છે, છતાં પણ 'વધારે ઇષ્ટ હોવારૂપી' વિશેષતા—ઉત્તમતા—તો આપણમાં જ છે, તેથી તે પ્રમાણે—અમને આશિષો આપવા ભગવાન પધારે છે એ પ્રમાણે—કહેવામાં આંબું છે. તેનો દાખલો જ ગોપીજન ણયઃ એ પ્રમાણે આપે છે. આમ જો ન હોત—આપણે ભગવાનને ઘણું જ ઇષ્ટ ન હોત—તો ભગવાન આપણને દર્શન કેમ આપત ?

ભગવાન દક્ષિણ નાયક હોવાથી તેમના અંદરના ભાવમાં વિષમતા નથી એમ જણાવવા ગોપીજન કહે છે કે દેવકીજઠરભૂ; દેવકીના જઠરમાં રહેલા એવા ભગવાન દેવકી, ખરેખર, સર્વ રીતે દોષરહિત

રિતિ । સર્વથા નિર્દુષ્ટા હિ દેવકી । તદુદરે પ્રકટસ્તથેત્યર્થઃ । વાદશસ્ય ભવતીષુ કો વિશેષ इत्यત આહુઃ
 उडुराज इति । यथा चन्द्रः सर्वेषां तापहारको दूरादेव, परं पतित्वेनातिकिकटे नक्षत्राणामेव, तथाय-
 मपि सर्वेषां तथा दूरादेव, परं पतित्वेनास्माकमेव तथेति भूयान् विशेषः सम्पद्यते । स यथा नक्षत्र-
 मण्डले तिष्ठत्सैरेव राजमानः सर्वतापनिवर्तकः, तथायमप्यस्मन्मण्डले तिष्ठन्नस्माभिरेव राजमानस्तथे-
 त्युडुराजपदेन द्योत्यते) ॥ २२ ॥ २३ ॥

साधारणीं लीलामुक्त्वा गोपिकास्त्रेव वेणुकृतां भगवतैव जनितां लीलामाह मदिति ।

मदविघूर्णितलोचन ईषन्मानदः स्वसुहृदां वनमाली ।

बदरपाण्डुवदनो मृदुगण्डं मण्डयन् कनककुण्डललक्ष्म्या ॥ २४ ॥

यदुपतिर्द्विरदराजविहारो यामिनीपतिरिवैष दिनान्ते ।

मुदितवक्त्र उपयाति दुरन्तं मोचयन् ब्रजगवां दिनतापम् ॥ २५ ॥

यदुપતિઃ મુદિતવક્ત્ર ઉપયાતીતિ । પૂર્વોક્તા એવ વેણુનાદા અત્ર ગ્રાહ્યાઃ । દશ લીલાઃ પૂર્વે
 નિરૂપિતાઃ, તાઃ સર્વા અસ્પર્ધર્થમેવેતિ દક્ષણા ભગવન્તં વિશેષયન્તિ । એક એવ ભગવાનુભયત્રેતિ યુગલ-
 ત્વેઽપિ નાત્યન્તં વિભાગઃ । સર્વત્રૈવ વેણુનાદે રજોગુણો મુલ્ય ઇતિ સોઽસ્પર્ધર્થં ફલિત ઇત્યાહુઃ ।

છે; તેમના ઉદરમાં પ્રકટ થએલા ભગવાન્ પશુ તેવા દોષરહિત છે એમ અર્થ છે. આવા વિષમતા—લેદ-
 ભાવ—વિનાના ભગવાન્ તમારા ઉપર શું વિશેષ કરે? આવી શંકા થતાં ગોપીજન કહે છે કે ઉડુરાજઃ,
 ભગવાન્ ચંદ્ર છે. જેમ ચંદ્ર દૂરથી જ બધાનો તાપ હરે છે, પરંતુ પતિ તરીકે પાસે રહીને નક્ષત્રોનો જ
 તાપ હરે છે, તેમ આ ભગવાન્ પશુ દૂરથી જ સર્વનો તાપ હરે છે, પરંતુ પતિ તરીકે આપણા—ગોપી-
 જનના—જ તાપ હરે છે; આ પ્રકારે અમારા ઉપર ઘણો વિશેષ—અતિ કૃપા—થાય છે. જેમ ચંદ્ર
 નક્ષત્રોના મંડળમાં રહીને તેમનાથી જ પ્રકાશતો તેમના સર્વ તાપ દૂર કરે છે, તેમ આ ભગવાન્ પશુ
 આપણા મંડળમાં રહીને આપણાથી જ પ્રકાશતા આપણો તાપ દૂર કરે છે એમ ઉડુરાજ પદ્યો
 જણાય છે. ૨૨-૨૩

સાધારણ લીલા કહીને, ગોપીજનોમાં જ વેણુએ કરેલી અને ભગવાને જ ઉત્પન્ન કરેલી લીલા
 મદ એ યુગલમાં ગોપીજન કહે છે.

મદથી ઘેરાએલાં લોચનવાળા, પોતાના મિત્રોને અદ્ય માન આપ-
 નાર, વનમાંના ધારણ કરનાર, ખોરના જેવા પીળા વદનવાળા, સુવર્ણના
 કુંડલની કાન્તિથી મૃદુ ગાલને શોભાવતા, ગજરાજ જેવા વિહારવાળા અને
 આનંદિત મુખવાળા આ યદુપતિ દિવસના અંતે વ્રજ અને ગાયોના
 દિવસના અંત વિનાના તાપને દૂર કરતા, રાત્રીના પતિની પેઠે પાસે
 પધારે છે. ૨૪-૨૫

આનંદિત મુખવાળા યદુપતિ પાસે પધારે છે એમ પ્રલોકમાં પદોનો સંબંધ છે. પહેલાં વર્ણવવામાં
 આવેલા જ વેણુનાદો અહીં સમજવાના છે. (વેણુનાદે ખીલાંઓમાં જે અસર કરી તે પહેલાં કહેવામાં
 આવેલી છે: અહીં તો તેણે ગોપીજનોમાં જે અસર કરી તે જ કહેવામાં આવે છે: આટલો તક્ષવત છે.)
 પહેલાં ભગવાનની દશ લીલાઓનું વર્ણન કરવામાં આવેલું છે; તે બધી ભગવાને આપણા માટે જ કરી
 છે એમ જણાવવા ગોપીજન ભગવાનનું દશ પ્રકારે વર્ણન કરે છે. અને સ્થળે—ગયા યુગલમાં અને આ
 યુગલમાં—ભગવાન્ એક જ છે, તેથી આ યુગલ બુદ્ધ હોવા છતાં તેમાં બહુ લેદ નથી. ‘ભગવાન્ જ
 બાણે છે, અને હરિ બાણે છે જ’ એમાં જેવો લેદ છે તેટલો જ લેદ અહીં છે એમ તાત્પર્ય છે.) (હવે
 ભગવાને કરેલી સર્વ લીલાઓ ગોપીજન માટે કરેલી છે એમ દર્શાવતાં શ્રીમહાપ્રભુજી આજ્ઞા કરે છે કે)
 વેણુનાદમાં બધેય સ્થળે રજોશુભુ સુખ્ય હેતુ છે, તેથી તે અમારે માટે જ કૃપ્યો છે એમ જણાવતાં

મદેન વિઘ્નિતિ લોચને યસ્યેતિ । મદોઽત્ર સ્વાનન્દસ્થિત્યા પૂર્ણવબોધઃ । સ જ્ઞાનમાર્ગ એવેતિ પ્રકટયિતું સર્વવિષયાન્ વ્યાવર્તયિતું વિઘ્નિતલોચનત્વમુક્તમ્ । અર્ચ ધર્મો ભગવન્નિષ્ઠો નિરૂપિતઃ । સ્વરૂપ-સ્થિત્યર્થ તાદૃશોઽપીષ્ણમાત્મદઃ, માત્તં. ણ્યચ્ચરિત્. ૧, મદમ્પતનમં, અદેતિ. ૧, નેત્રાક્ષરક્તં, ગરુણે, અનવીતિ. જ્ઞાયતે । માનમભિમાનં વા રજોગુણપ્રાકટ્યાન્ પ્રયચ્છતિ સ્વણ્ડયતિ વા, જ્ઞાનપ્રાકટ્યાન્ પ્રયચ્છતિ માનં

ગોપીજન કહે છે કે મદવિઘ્નિતલોચનઃ, મદથી ઘેરાએલાં છે નેત્રો જેમનાં એવા ભગવાન્ છે. (રજો-ગુણ એટલે ઉદ્દીપન થએલો રસનો ભાવ. બ્યારે તે રસભાવ ઉદ્દીપિત થાય ત્યારે જ તે વેણુનાદ થાય છે. તે નાદ અમારા માટે ડૂળેલો છે તેથી તેનું કાર્ય પણ અમારા માટે જ થએલું છે, ખીજને તો પ્રાસંગિક ડૂળ મળે છે એમ તાત્પર્ય છે.)

(૧) પહેલું વિશેષણ મદવિઘ્નિતલોચનઃ છે. મદથી ઘેરાએલાં છે નેત્રો જેમનાં તેવા ભગવાન્ છે. અહીં મદ એટલે પોતાનામાં પહેલાં અનુભવેલો આનન્દ રહેલો હોવાથી થતું પૂર્ણજ્ઞાન. (અહીં રજો-ગુણ અને પૂર્ણજ્ઞાન એક જ છે એમ જાણવું. શ્રીવિકૃલનાથજી મદનો ખીજે અર્થ આપતાં આજ્ઞા કરે છે કે મદ એટલે ઘણો જ કામભાવ.) તે જ્ઞાનમાર્ગમાં—નેત્રોમાં— જ થાય એમ પ્રકટ કરવા, સર્વ વિષયોને દૂર રાખવાને—મદ વિનાના રાખવાને—માટે ‘ઘેરાએલાં લોચનવાળા’ એમ કહેવામાં આવ્યું છે. આ ભગવાનમાં રહેલો ધર્મ જણાવવામાં આવ્યો છે. (પહેલાં અનુભવેલા જુદી જુદી નાયિકાઓ સાથેના જુદા જુદા વિલાસોના સ્મરણની પરંપરાથી ઉત્પન્ન થયેલા આનંદના સમૂહના અનુભવને ‘પૂર્ણજ્ઞાન’ કહેવામાં આવ્યું છે. તે ખીજ બધાને ભૂલાવે છે તેથી મદરૂપ છે. તેવો મદ જેમ તમારામાં—ગોપી-જનોમાં—છે તેમ મારામાં પણ છે. તમારી સાથેના સંબંધનું સ્મરણ થવાથી જ વનમાં પણ મને આનંદ થાય છે, પરંતુ ખીજ નાયિકા સાથેની ક્રિયાથી તો આનંદ થતો નથી એમ જણાવવા જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરાવનાર નયનોમાં જ ભગવાન્ મદ દેખાડે છે. જ્ઞાન પણ ફક્ત તમારા વિષેનું જ છે, ખીજ કોઈના વિષેનું નથી એમ જણાવવા લોચનો ‘ઘેરાએલાં’ છે એમ કહેવામાં આવ્યું છે. આમાં લોચનો ખહાર પ્રસરતાં નહિ હોવાથી તેઓ ઘેરાએલાં છે એમ કહ્યું છે.)

(૨) ભગવાનનું ખીજું વિશેષણ ઈષ્ણમાનદઃ, અદ્ય માન આપનાર, એ છે. આવા—ઉપર જણાવેલા—ભગવાન્ પણ સ્વરૂપ ટકી રહે તે માટે અદ્ય માન આપનાર થાય છે, અર્થાત્ માન આપે છે. ભગવાન્ સન્માન કરે છે, તેથી એમ જણાય છે કે આપણાથી તેમની પાસે જઈ શકાય તેવા છે. (ભગવાનની પાસે જઈ શકાય છે કારણ કે તે આપણું સન્માન કરે છે; હમણાં જ આપણે—ગોપીજનો—તાં જતાં નથી તેનું કારણ એ કે તે અદ્ય જ સન્માન કરે છે. આ પ્રમાણે સૂક્ષ્મ ભેદ છે.) અથવા માન એટલે અભિમાન. રજોગુણ—ઉદ્દીપન થએલો રસભાવ—પ્રકટ થવાથી ભગવાન્ આપણને—ગોપીજનને—અભિમાન આપે છે, અભિમાન કરાવે છે; અથવા તો આપણા અભિમાનનો નાશ કરે છે. અર્થાત્ રજો-ગુણ—મદ—જ્ઞાનમાં (નેત્રમાં) પ્રકટ થવાથી ભગવાન્ ગોપીજનને અભિમાન કરાવે છે, અથવા તો તેમના અભિમાનનો નાશ કરે છે. આ ત્રણેય પક્ષમાં ભગવાન્ તે તે કાર્ય અદ્ય જ કરે છે. [(૧) ભગવાનમાં જેમને ઘણો જ પ્રેમ હોય, અને તેમાં પણ દિવસે ભગવાનના વિરહથી દુઃખી થએલાં હોય એવાં ગોપીજનોને સાંજે ભગવાનનાં દર્શન થાય ત્યારે ભગવાનમાં જ તેમનો પ્રવેશ થઈ જાય; આ પ્રમાણે ન થાય તે માટે ભગવાન્ તેમને—ગોપીજનોને—અદ્ય જ માન આપે છે. જેટલા માનથી ગોપીજનોની સ્થિતિ જુદી રહે અને ભગવાનમાં તેમનો પ્રવેશ ન થઈ જાય તેટલું જ માન ભગવાન્ તેમને આપે છે. આ હેતુથી શ્રીમહાપ્રભુજી આજ્ઞા કરે છે કે સ્વરૂપસ્થિત્યર્થમ્ ઇત્યાદિ. અથવા તો (૨) આટલા સમય સુધી ભગવાન્ છૂટા, જુદા, રહ્યા તેવા જ્ઞાનથી ગોપીજનને માન થાય એ સંભવે છે, છતાં પણ ‘ભગવાન મારી સાથેના સંબંધનું જ સ્મરણ કરતા હતા’ ઇત્યાદિ ઉપર જણાવેલી યામતોના જ્ઞાનથી ગોપીજનોને અદ્ય જ માન થાય છે. તેથી ભગવાનને ઈષ્ણમાનદઃ કહેવામાં આવ્યા છે. અથવા તો (૩) ઉપર જણાવેલી યામત જણાવીને ભગવાન્ ગોપીજનના યોગ જ માનનો નાશ કરે છે એમ અર્થ છે. આ પ્રમાણે અહીં ત્રણ પક્ષો કહેવામાં આવ્યા છેઃ (૧) સન્માન આપવું, (૨) અભિમાન આપવું, અને (૩) અભિ-
સુબો ૪૬

ચતિ સ્વપ્નચતિ । ત્રિષ્વપીષદેવ તત્ત્વ કાર્યમ્ । નનુ પૂર્ણસ્ય ભવતીષ્વેવંકરણે કો હેતુસ્ત્રાહુઃ સ્વસુહૃદા-
મિતિ । સ્વપદાદસાધારણ્યમ્ । તેન સ્વસ્યૈવ સુહૃદસ્તાઃ । મહતોઽપિ સુહૃત્કાર્યં કર્તવ્યમિતિ । સાધારણં
કાર્યમાહ વનમાલીતિ । કીર્તિમયીં વનમાલાં પ્રકટયતીતિ । બદરવત્ પાણ્ડુવદન ઇતિ । બદરોઽત્ર
ફલવાચકઃ । સ હિ ઘર્મેણ પ્રતિક્ષણં વિસદૃશીં કાન્તિં કરોતિ । તત્રાપ્યર્ધપકઃ પાણ્ડુવર્ણો ભવતિ । અગ્રે
ત્વારક્તઃ । તથેદાનીમર્ધરતઃ, અગ્રે ત્વલ્યન્તં રતો ભવિષ્યતીતિ ઈષન્માનદત્વાદ્વિશેષઃ । સાધનં કીર્તિ-
રિતિ મધ્યે વિશેષણાન્તરમ્ । અથ વા । અત્ર પાણ્ડુશ્વદને આરક્ત એવ ગુણ ઉચ્યતે । તદા વદનં
વક્ત્રમધરામૃતપાનં લક્ષિતં ભવતિ । વનવાસિનાં વા એતદુપભોગ્યમિતિ વને ગત્વા એતદુપભોગ્યમિતિ

માનનું ખંડન કરવું. ભગવાનના સ્વરૂપથી જેમને આશ્વાસન મળેલું છે તેવાં ગોપીજનોને ભગવાન પોતાનાં
સ્મિત, દૃષ્ટિ વગેરેથી આશ્વાસન આપે તે અલ્પ જ સમ્માન છે. સ્વરૂપ ક્રૂટ જીવું રહે એ અલ્પ માન
છે. જે પૂર્ણ પ્રેમવાળાં છે તેમના સર્વ માનનું ખંડન કરવામાં આવે તો તેઓ પૂર્ણ પ્રેમવાળાં હોવાથી
લોક વગેરેની તેમને દરકાર ન રહે અને તેથી તેઓ તે જ સમયે પોતાને યોગ્ય સર્વ કાર્ય કરે, (દેહનો
પણુ ત્યાગ કરે.) તેથી ભગવાન ગોપીજનોના એટલા જ માનનું ખંડન કરે છે કે જેથી તેઓ લોકમાં
નિન્દા થાય એવું કાર્ય કરે નહિ.]

અરે ! પૂર્ણ ભગવાન તમારા પ્રતિ આમ કરે તેનું શું કારણ ? આ પ્રમાણે શંકા થતાં ગોપીજન
કહે છે કે સ્વસુહૃદામ્, પોતાના મિત્રોને. સ્વ, પોતાના, એ પદથી અસાધારણપણું જણાવવામાં આવ્યું
છે. તેથી આ ગોપીજનો ભગવાનનાં પોતાનાં જ મિત્રો છે. મોટાએ પણ મિત્રનું કાર્ય કરવું જોઈએ તેથી
પૂર્ણ ભગવાન અમારા—ગોપીજનોના—પ્રતિ આવું વર્તન રાખે છે. (માન આપવાથી થતું આશ્વાસન
વગેરે કાર્ય અસાધારણ છે, અને તેથી તે પોતાના મિત્રો પ્રતિ જ પ્રકટ થાય છે. તેના અલ્પભાવથી થતું
કીર્તિ પ્રકટ કરવાનું કાર્ય સાધારણ છે, અને તેથી તે સર્વ લોક પ્રતિ પ્રકટ થાય છે.)

(૩) ભગવાનનું ત્રીજું વિશેષણ વનમાલી છે, અને તે વિશેષણ વડે ગોપીજન ભગવાનના સાધા-
રણ કાર્યનું વર્ણન કરે છે. ભગવાન કીર્તિરૂપ વનમાલા પ્રકટ કરે છે, એ તેમનું સાધારણ કાર્ય છે. (આવા
ભગવાને પોતાની પ્રિયાઓનું—ગોપીજનોનું—પૂર્ણ જ સમ્માન કરવું જોઈએ; છતાં પણ માર્ગમાં ખીજાઓ
પણુ જીવે, તેથી જેટલું સમ્માન કરવાથી તેમને અયોગ્યતાનું ભાન ન થાય—આ અયોગ્ય થાય છે એમ
ન જણાય—તેટલું જ સમ્માન ભગવાન કરે છે. તેથી ભગવાનને ઈષન્માનદઃ, અલ્પ માન આપનાર,
કહેવામાં આવેલા છે. આમ કરવાનું—અલ્પ સમ્માન આપવાનું—કારણ એ કે ભગવાન કીર્તિવાળા છે.
ભગવાન જે આ પ્રમાણે ન કરે—અલ્પ સમ્માન આપે—તો લોકો અપકીર્તિ કરે. આ હેતુથી ભગવાનને
વનમાલી, વનમાલાવાળા, કહેવામાં આવ્યા છે.)

(૪) ભગવાનનું ચોથું વિશેષણ બદરવત્ પાણ્ડુવદનઃ, ઓરના જેવા પીળા વદનવાળા, છે. અહીં
ઓરનો અર્થ કૃષ્ણ છે. તે, ખરેખર, તાપથી દરેક ક્ષણે જીવી જીવી કાન્તિ ધારણ કરે છે. તેમાં પણ જ્યારે
ઓર અડધું પાકું હોય ત્યારે પીળા રંગનું હોય છે. પછી તે જરા લાલ થાય છે; તે પ્રમાણે ભગવાન હમણાં
અડધા રમણ કરનાર છે, પરંતુ ભવિષ્યમાં ઘણા રમણ કરનાર થશે. આ પ્રમાણે ‘અલ્પ માન આપનાર’
છે, અને પછીથી પૂર્ણ માન આપનાર થશે, તેથી અહીં ભેદ છે એમ તાત્પર્ય છે. ભવિષ્યમાં ભગવાન
ઘણું રમણ કરશે, તેથી પહેલાં (૧) જે થોડું માન આપતા હતા, અથવા (૨) થોડું અભિમાન કરાવતા
હતા, અથવા (૩) થોડું અભિમાનનું ખંડન કરતું હતા; તેથી ભેદ છે એમ ભાવ છે.) સાધન—હમણાં
તેવી અધિક કૃપા નહિ કરવાનું કારણ—કીર્તિ છે, તેથી વચમાં—ઈષન્માનદઃ સ્વસુહૃદામ્ અને બદર-
પાણ્ડુવદનઃ એ બે વિશેષણોની વચમાં—વનમાલી એ ખીજું વિશેષણ મૂકવામાં આવેલું છે. અથવા તો
અહીં પાણ્ડુ શબ્દથી ‘અલ્પ રક્ત ગુણુ’ જ કહેવામાં આવેલો છે. પાણ્ડુ શબ્દનો જ્યારે આ પ્રમાણે
અર્થ કરવામાં આવે ત્યારે વદનના, વક્ત્રના, અધરામૃતનું યાન થાય છે એમ જણાવવામાં આવે છે. (વક્ત્ર
એટલે ‘સુખની અંદર રહેલો અધર’ એવો અર્થ છે. અધર જરા લાલ હોવાથી, અનુરાગ—પ્રેમ—થાય

સર્વાઃ જ્ઞાપયન્તિ । તતોઽપિ વિશેષમાહુઃ કનકકુણ્ડલલક્ષ્મ્યા મૃદુગણ્ડં મળ્ડયન્તિ । ઇમશ્રુદ્ધમા-
ભાવાદાનન્દનિધાનત્વાચ મૃદુત્વં ભોગાર્થસુપપાચતે । ગણ્ડ એવ રસસમાપ્તિરિતિ । કનકપદં વર્ણાન્તર-
જ્ઞાપનાર્થમ્ । ઉત્કૃષ્ટેનાપિ પરમાનન્દેનાપિ અસ્મદર્થં કામરસ એવોદ્ભોષ્યત ઇતિ સર્વથાસ્મદર્થમેવ ભગ-
વદાગમનમિતિ નિશ્ચીયતે । અન્યથા શિરોભેદાનસ્તસમક્ષં ન કુર્યાદિતિ । નતુ યદપિ મહાન્ તથાપિ
વાલ ઇતિ નન્દસૂનુરિતિ કથમસાધારણી લીલાં કરિષ્યતીત્યાશંકાં વારચન્તિ યદુપતિરિતિ । અયં
યાદવાનાં પતિઃ । તે હિ વહુસ્ત્રીકા ભવન્તિ । અમર્યાદાર્થં વિશેષગાન્તરમાહુઃ દ્વિરદરાજવિહાર ઇતિ ।
મહાસુરતે ગજેન્દ્ર ઇવ મહાન્ । તેન વિના ન પૂર્તિરિતિ । તદ્દેવેષ્યાપ્યાદૌ પૂર્વેતાપં દૂરીકરિષ્યતીત્યાહુઃ
યામિનીપતિરિવેતિ । સમ્પૂર્ણાયા યામિન્યા અયં પતિઃ । અતસ્તદ્વ્રતાનાં વિશેષેણ સુખદઃ । નન્વહર્પતિ-

(ત્યારે જ તેમાં સ્ત્રેલા અમૃતનું પાન થાય એમ જણાવવામાં આવ્યું છે.) અથવા તો વનવાસીઓએ આ
અધરામૃત ઉપભોગ કરવા જેવું હોવાથી, વનમાં જઈને આનો ઉપભોગ કરવો એમ આ ગોપીજનો
પીળાં બધાં ગોપીજનોને જણાવે છે. (વદન, વકત્ર=અધર, ધોરના જેવું હોવાથી, અને ધોર વનમાં
ઉપવ્રથતું હોવાથી આ પ્રમાણે કહેવામાં આવ્યું છે.)

(૫) ભગવાનનું પાંચમું વિશેષણ કનકકુણ્ડલલક્ષ્મ્યા મૃદુગણ્ડં મળ્ડયન્, સુવર્ણના કુંડલની
કાન્તિથી મૃદુ ગાલને શોભાવતા, એ છે. આ વિશેષણથી ગોપીજનો તેથી પણ વિશેષ કહે છે. (પોતાને
માટે ભગવાન પધારે છે એવો નિશ્ચય પોતાના રજેગુણનું ઉદ્દીપન થવાથી કહેવામાં આવ્યો છે. માધાને
હલાવવું વગેરે કહેવામાં આવેલું હોવાથી એ નિશ્ચય વધારે દૃઢ થાય છે એમ જણાવવામાં આવ્યું.) ભગ-
વાનના ગાલ ઉપર દાદી ઉગેલી નહિ હોવાથી અને તે આનન્દનું સ્થાન હોવાથી ભોગને માટે—અચુક
રસનો અનુભવ થઈ શકે તે માટે—મૃદુતાનું નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે, કારણ કે ગાલમાં જ રસની
સમાપ્તિ થાય છે. (જે રસનો અનુભવ કરવાનો છે તે આ પ્રમાણે કહેવામાં આવેલો છે. ‘દાદી નહિ ઉગેલા
ભગવાન સાકરવાળા ઉગ્ગેલા દૂધ જેવા છે; પછી દાદી ઉગેલા ભગવાન નીકું અને પાણીવાળી છાશ જેવા
છે; પછી ઘોળી દાદીવાળા ભગવાન ઉકળતા ગુણગની માફક ઉદ્દેગ કરનારા છે. આ ત્રણ ભાવો હરિહીના
જેવાં નેત્રવાળી સ્ત્રીઓના પ્રિયતમને વિષે થાય છે.) ‘કનક’ શબ્દ બીજા રંગ જણાવવાને માટે વાપરવામાં
આવ્યો છે. (ભગવાનના ગાલનો રંગ શ્યામ છે, અને સુવર્ણનો રંગ પીળો છે.) ઉત્તમ પરમાનન્દે પણ
આપણા માટે કામરસને જ અંગૂઠ કરેલો છે, તેથી એવો નિશ્ચય થાય છે કે ભગવાન સર્વથા આપણા
માટે જ પધારે છે, કારણ કે જો તેમ ન હોત તો આપણી સમક્ષ માથામાં ફેરફાર ન કરત. (ભગવાન
ભક્તિરૂપ ગાલ ઉપર સુવર્ણની કાન્તિ યોજે છે તેથી તે ઉત્તમ છે. સુવર્ણ માટે બધા ઇચ્છા કરે છે તેથી
તે કામરૂપ છે. બન્ને ગાલ ઉપર કુંડલની કાન્તિ સ્થાપવી—અર્થાત્ કુંડલો પહેરવાં—તે માથું હલાવવાથી જ
થાય છે એમ તાત્પર્ય છે.)

(૬) (ભગવાનનું છઠ્ઠું વિશેષણ યદુપતિઃ છે.) અરે! ભગવાન જો કે મોટા છે, છતાં પણ બાલક
છે, નન્દના પુત્ર છે, તો પછી આવી અસાધારણ લીલા કેવી રીતે કરશે? આ શંકાનું નિવારણ કરતાં
ગોપીજન કહે છે કે યદુપતિઃ. આ ભગવાન યાદવોના પતિ છે, અને યાદવો ઘણી પત્નીવાળા હોય છે.

(૭) (ભગવાનનું સાતમું વિશેષણ દ્વિરદરાજવિહારઃ છે.) ભગવાનની લીલા મર્યાદા વિનાની છે
એમ જણાવવા ગોપીજન કહે છે કે દ્વિરદરાજવિહારઃ, ગજરાજ જેવા વિહારવાળા ભગવાન છે. મહા
સુસ્તમાં—રમણમાં—ભગવાન ગજરાજના જેવા મોટા છે, કારણ કે તેના વિના લીલામાં પૂર્ણતા થતી નથી.

(૮) (ભગવાનનું આઠમું વિશેષણ યામિનીપતિઃ છે.) ગજરાજના કરતાં પણ ભગવાન અધિક
છે, કારણ કે તે આરંભમાં પહેલાંના તાપને દૂર કરશે એમ જણાવતાં ગોપીજન કહે છે કે યામિની-
પતિરિવ, રાત્રીના પતિની પેઠે. (પહેલાંનો તાપ દૂર કરવાનો શુભ ગજરાજમાં નથી, જ્યારે ભગવાનમાં
છે, તેથી ભગવાન ગજરાજના કરતાં અધિક છે.) આ ભગવાન સંપૂર્ણ રાત્રીના પતિ છે; તેથી તેમની પાસે
ગએલીઓને વિશેષ પ્રકારે—તાપ દૂર કરીને—સુખ આપનારા છે. અરે! ભગવાન તો દિવસના પણ પતિ
છે, તો પછી તે ‘રાત્રીના પતિની પેઠે’ એમ કેમ કહેવામાં આવે છે? (અન્દ્રના દષ્ટાન્તથી દિવસે સુખ

રપિ કથમુચ્યતે યામિનીપતિરિવેતિ, તત્રાહુઃ ઇષ ઇતિ । સર્વાલક્ષ્મ્યારમૂતસ્તત્ર તિષ્ઠતિ । અધુના તુ શ્રાન્ત ઇવ । દિનાન્તે ઇષ યામિનીપતિરિવ ચન્દ્ર ઇવ દૂરાદેવ તાપનાશકઃ સામ્પ્રતમ્ । અગ્રે તુ યામિની-પતિરિવ । ઇમમર્થ જ્ઞાપયતીતિ લક્ષ્યતે, યતો મુદિતવક્ત્રઃ પ્રસન્નવદનો ભૂત્વા ઉપયાતિ સમીપમા-ગચ્છતિ । અર્થ ભાવસ્તાસામેવ હિતકારીતિ પૂર્વ સાધારણ્યમુક્તમ્ । ઉપસંહારે પુનરાહ મોચયન્ બ્રજ-ગવામિતિ । બ્રજસ્ય ગવાં ચ સમ્પૂર્ણે દિવસે યાદાંસ્તાપઃ, તં સર્વમેવ મોચયતીતિ ॥ ૨૪ ॥ ૨૫ ॥

આપનાર થવાય નહિ, કારણ કે ચન્દ્ર દિવસે સુખ આપનારો નથી. ભગવાન્ તો દિવસે પણ સુખ આપે છે, તેથી ચન્દ્રનું દંષ્ટાન્ત કેવી રીતે ઘટે? આ પ્રમાણે શંકાનું તાત્પર્ય છે.) આ શંકાનું સમાધાન કરતાં ગોપીજન કહે છે કે ઇષઃ, આ. સર્વના શૃંગારરૂપ થએલા ભગવાન્ ત્યાં રહેલા છે. હમણાં તો તે યાક્રી ગએલા જેવા છે. હમણાં દિવસના અંતે આ ભગવાન્ રાત્રીના પતિ—ચન્દ્ર—ની માફક દૂરથી જ તાપ મટાડે છે, પણ પછી રાત્રીએ રાત્રીના પતિ જેવા થશે. (ઉપર જણાવેલી શંકાનો સ્વીકાર કરીને ઉત્તર આપવામાં આવે છે. ભગવાન્ સર્વ ગોપીજનોના શૃંગારરૂપ થઈ તેમના સમૂહોમાં રહે છે. જે ભગવાન્ ગોપીજનોને ત્યજી એકલા રહેવા શક્તિવાળા નથી, ગોપીજનો પરસ્પર ભગવાનના જે ગુણો ગાય છે તેનું શ્રવણ થતાં તેઓના ભાવના અનુભવથી થતા આનન્દના સમુદ્રની લહેરોથી ઘણા જ ભીંજાય છે, અને જે તેમના રસનું પોષણ કરવા દિવસે પ્રકટ થયા વિના તેમની પાસે રહે છે તે ભગવાન્ ‘આ’ છે એમ તેમને ગોપીજનો દેખાડે છે. આથી પણ ભગવાન્ તેમના આનન્દને પોષે છે એમ જણાય છે. જેમ ગોપી-જનો પોતાના ભાવના બલથી ભગવાનની ધીજી લીલાઓ જાણે છે તેમ ભગવાનની સ્થિતિ—દિવસે ભગ-વાન્ અપ્રકટ તેમની વચમાં રહે છે તે સ્થિતિ—પણ જાણે છે; પણ આનું જ્ઞાન તેમને કોઈકે વાર જ થાય છે. જે હૃદયમાં થતું હોય તો જ્ઞાન કરવાનો આનન્દ જ તેમને થાય નહિ. અર્થાત્ ભગવાન્ દિવસે પાસે જ અપ્રકટ રહીને જુદા પ્રકારે ગોપીજનોને સુખ આપે છે; દિવસના અંતે તો પ્રકટ થઈ, ચન્દ્રની પેઠે, દૂરથી જ તેમના તાપનો નાશ કરે છે. યામિનીપતિઃ એ શબ્દ જણાવે છે કે જેમ ચન્દ્ર પૂરી રાત્રીની સાક્ષાત્ ભોગ કરે છે તેમ ભગવાન્ પણ અમારો ભોગ કરશે. દિવસે ભગવાન્ અપ્રકટ રહીને ગોપીજનોને સુખ આપે છે; દિવસના અંતે ચન્દ્રની પેઠે દૂરથી જ તાપનો નાશ કરે છે, અને પછી રાત્રીએ યામિનીપતિ જેવા થઈ ગજરાજની માફક વિહાર કરે છે એમ તાત્પર્ય છે.)

(૯) (ભગવાનનું નવમું વિશેષણ મુદિતવક્ત્રઃ છે.) યામિનીપતિઃ ૫૯ ઉપર જણાવેલો અર્થ દર્શાવે છે, કારણ કે મુદિતવક્ત્રઃ, પ્રસન્ન વદનવાળા, થઈને ભગવાન્ પાસે આવે છે. (ગયા યુગલમાં ચન્દ્રનું દંષ્ટાન્ત કહેલું હોવાથી અહીં તે જ વાત ફરીથી કહેવામાં આવે તો પુનરુક્તિ દોષ થાય—આવી શંકા ને થાય તો તેનું સમાધાન કરતાં શ્રીમદ્ભાગવત્ આજ્ઞા કરે છે કે) આ ભાવ ગોપીજનોને જ હિત કરનારો છે, તેથી પહેલાં સાધારણપણું કહેવામાં આવ્યું હતું. (ગયા યુગલમાં ‘શ્રમવાળી કાન્તિવાળા’ ભગવાન્ સાધારણ રીતે સર્વના તાપનો નાશ કરે છે, પણ આ યુગલમાં વર્ણવેલા ‘આનન્દિત સુખવાળા’ ભગવાન્ ખાસ કરીને આ ગોપીજનોના તાપનો જ નાશ કરે છે એમ તાત્પર્ય છે.)

(૧૦) (ભગવાનનું દસમું વિશેષણ મોચયન્ બ્રજગવામ્ છે.) ઉપસંહાર કરતાં ગોપીજન કહે છે કે મોચયન્ બ્રજગવામ્. ઋજને અને ગાયોને આખા દિવસમાં જેટલો તાપ થયો તે બધાય તાપને ભગવાન્ દૂર કરે છે. (અહીં જે ગાયોનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે તે થોડા સમય ઉપર જ વીચ્છાએલી ગાયો છે, કારણ કે આવી ગાયો વનમાં ચરવા જતી નથી. એટલે દિવસના અંતે ભગવાન્ જ્યારે પાછા પધારે ત્યારે જ આવી ગાયોનો દિવસે થયેલો વિરહનો તાપ દૂર કરે છે. અથવા તો ગાયો એટલે સ્વામિ-નીઓ. જેમ ગાયોને રાત્રે વિરહથી થએલા તાપનો દિવસે સ્વરૂપથી અને વેણુના નાદથી નાશ કરે છે, તેમ ઋજમાં રહેનારા સર્વનો તાપ તે દૂર કરે છે, કારણ કે ઋજમાં રહેનારા સર્વના ભગવાન્ જ નાથ છે, તે સર્વનું પોષણ કરનારા ભગવાન્ જ છે, અને તેમના પ્રાણ વગેરે ધર્મો ભગવાનને જ અર્પીત છે. વળી, જેમ ગાયોના દેહ, પ્રાણ વગેરેની રક્ષા માટે ભગવાન્ દિવસે તેમને વનમાં લઈ જાય છે, તેમ ઋજમાં રહેનારાં ગોપીજનના દેહ, પ્રાણ વગેરેનું રક્ષણ કરવા માટે તેમને રાત્રે ભગવાન્ વનમાં લઈ જાય છે. તેથી ગોપીજનો ગાયો જેવી જ છે.) ૨૪-૨૫

એવં નિરોધં નિરૂંપ્ય સ્ત્રીણામુપસંહરન્ પ્રકરણસ્થાનામેવ તદ્દારોપસંહરતિ એવમિતિ ।

શ્રીશુક ઉવાચ—એવં વ્રજસ્ત્રિયો રાજન્ કૃષ્ણલીલાનુગાયતીઃ ।

રેમિરેઽહઃસુ તચ્ચિત્તાસ્તન્મનસ્કા મહોદયાઃ ॥ ૨૬ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे पूर्वार्धे वेणुगीतवर्णनं नाम द्वात्रिंशोऽध्यायः ॥

રાજન્નિતિ સમ્બોધનં વિશ્વાસાર્થમ્ । વ્રજગતા અપિ સ્ત્રિયઃ એવં પ્રકારેણ અહસ્સુ ભગવત્સ-
મ્બન્ધરહિતદશાયામપિ કૃષ્ણલીલા એવ આનુપૂર્વ્યેણ બહુકાલાનુવૃત્ત્યર્થમનુગાયતીઃ અનુક્રમેણ ગાયતીઃ
રેમિરે । સ્વત આનન્દરૂપા કીર્તિસ્તાઃ પ્રતિ જાતેતિ તાસાં ક્રિયાશક્તિજ્ઞાનશક્તિશ્ચ ભગવન્નિષ્ઠૈવ જાતે-
ત્યાહ તન્મનસ્કાઃ તચ્ચિત્તા ઇતિ । ચિત્તં જ્ઞાનપ્રધાનમ્, મનઃ કર્મપ્રધાનમિતિ । એવં સર્વપ્રકારેણ
પ્રપદ્મવિરમૃતિર્ભગવદાસક્તિશ્ચ નિરૂપિતા । નન્વેવં કથં તાસાં નિરોધઃ ફલિત ઇતિ, તત્રોપપત્તિમાહ
મહોદયા ઇતિ । મહાનેવામ્યુદયો ભાગ્યરાશિર્યાસામિતિ સર્વં સુસ્થમ્ ॥ ૨૬ ॥

इति श्रीभागवतसुबोधिन्यां श्रीमल्लक्ष्मणभट्टात्मजध्रीमद्वल्लभदीक्षितविरचितायां
दशमस्कन्धविवरणे द्वात्रिंशाध्यायविवरणम् ।

इति दशमपूर्वार्धतामसफलप्रकरणम् ॥

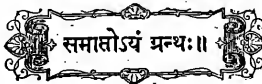
श्रीकृष्णार्पणमस्तु ।

આ પ્રમાણે સ્ત્રીઓના નિરોધનું વર્ણન કરીને, ઉપસંહાર કરતાં તેમની દ્વારા આ પ્રકરણવાળા બધા-
યના નિરોધનો પવ્વમ્ એ રસીકમાં શુકદેવેજી ઉપસંહાર કરે છે. (ગોપીજનો તામસ ભક્તોમાં મુખ્ય છે,
એટલે તેમના નિરોધના ઉપસંહારથી બધાય તામસ ભક્તોના નિરોધનો ઉપસંહાર થયો એમ તાર્પર્ય છે.)
શુકદેવેજી કહે છે કે—

હે રાજન્ ! આ પ્રમાણે શ્રીકૃષ્ણની લીલાનું અનુક્રમે ગાન કરતી,
તેમનામાં ચિત્તવાળી અને તેમનામાં મનવાળી મોટા ભાગ્યવાળી મળતી
સ્ત્રીઓ દિવસોએ આનન્દ કરતી હતી. ૨૬

રાજન્, હે રાજન્, એ સંબોધન પરીક્ષિત્ રાજને વિશ્વાસ રહે તે માટે કહેવામાં આવ્યું છે.
મળમાં રહેનારી સ્ત્રીઓ પણ આ પ્રકારે દિવસોએ—ભગવાનનો સંબંધ ન હોય તેવી સ્થિતિમાં પણ—
શ્રીકૃષ્ણની લીલાનું જ, અનુક્રમે ઘણા સમય સુધી સ્મરણ રહે તે માટે, અનુક્રમે ગાન કરતી આનન્દ
કરતી હતી. પોતાની મેળે—ફલદાન કરીને નહિ પણ સાક્ષાત્—(ભગવાનની) આનન્દરૂપ કીર્તિ, લીલાનું
ગાન અથવા કીર્તન, તે સ્ત્રીઓને વિષે યદ્ય; તેથી તેમની ક્રિયાશક્તિ અને જ્ઞાનશક્તિ પણ ભગવાનમાં જ
રહી એમ દર્શાવતાં શુકદેવેજી કહે છે કે તન્મનસ્કાઃ તચ્ચિત્તાઃ તેમનામાં મનવાળી અને તેમનામાં
ચિત્તવાળી એવી સ્ત્રીઓ. ચિત્તનો મુખ્ય વિષય જ્ઞાન છે, અને મનનો મુખ્ય વિષય કર્મ છે. આ પ્રમાણે
સર્વ પ્રકારથી જગતનું વિસ્મરણ અને ભગવાનમાં આસક્તિ એ બેનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું.

અરે ! આ સ્ત્રીઓનો નિરોધ આ પ્રકારે કેવી રીતે થયો ? આ પ્રમાણે શંકા થતાં શુકદેવેજી તેનું
સમાધાન કરતાં કહે છે કે મહોદયાઃ. મોટો જ છે અબ્યુદય—ભાગ્યનો રાશિ—જેમનો એવાં તે ગોપી-
જનો છે. તેથી તેમનો નિરોધ થયો તે સર્વ યોગ્ય જ છે. ૨૬

१ यथा प्रमाणे रक्षायां च बलभद्रोपयोगः, एवं कार्ये योगमायायाः ॥ १०-२६-१, पृष्ठ ३

२ सा (अविद्या) भगवच्छक्तिः, भगवत्संगतं न व्यामोहयति ॥ १०-२६-११, पृष्ठ १६

३ यथा शास्त्रं भक्तिज्ञानप्रतिपादकं साधनम्, तथा भगवत्स्वरूपमपि । भगवान् हि मुक्तिदानार्थमेवावतीर्णः सच्चिदानन्दरूपेण प्रकटः । अतो यः कश्चन येन केनाप्युपायेन भगवति सम्बन्धं प्राप्नोति स एव मुच्यते । ज्ञानभक्तयोस्तु आविर्भावार्थमुपयोगः । आविर्भावश्चेदन्यथा सिद्धः, तदा न ज्ञानभक्त्योरुपयोगः । अत्र तु भगवान् स्वत एवाविर्भूतो मुक्तिदानार्थं सर्वसाधारण्येन, ईश्वरेच्छाया अनियम्यत्वात् । अत अविर्भावः स्वेच्छया भक्त्या ज्ञानेन वा । भगवदवतारातिरिक्तकाले द्वयमेव हेतुः । अवतारदशायां तु न तयोः प्रयोजकत्वम् । वर्षाकाले जलं सर्वत्र सुलभमिति न कूपनदीनामनुपयोगः शङ्कनीयः ॥ १०-२६-१३, पृष्ठ १८

४ प्राणिमात्रस्य मोक्षदानार्थमेव भगवानभिव्यक्तः, अत इयमभिव्यक्तिः निःश्रेयसार्थैव । अन्यथा न भवेत्, असाधारणप्रयोजनाभावात् । भूभारहरणादिकं च अन्यथापि भवति । अतो निःश्रेयसार्थमेव भगवतोऽभिव्यक्तिः प्राकट्यम् ।अतः स्वपरप्रयोजनाभावात् यदि साधननिरपेक्षां मुक्तिं न प्रयच्छेत्, तदा व्यक्तिः प्रयोजनरहितैव स्यात् ॥ १०-२६-१४, पृष्ठ १९

५ इच्छाशक्त्यधीनत्वात्सर्वासां शक्तीनाम् । तस्याः सर्वतोऽधिकत्वात् ॥ १०-२६-१६, पृष्ठ २७

६ अन्यशेषतया भजनमयुक्तम् ॥ १०-२६-१७
पृष्ठ ३३

७ स्वभावतो जीवानां भगवानेव भर्ता, तत्र स्त्रीणां स्त्रीशरीरं प्राप्तानां व्यभिचाराभावाय भगवत्त्वेनैव सेव्यः । लौकिके तु परिग्रहात् भर्तृत्वेनाभिमतः सेव्यः । ...कापट्ये तु न सेवायां फलम् ॥

१०-२६-२४, पृष्ठ ४१

१७ ब्रह्मानन्दे प्रविष्टानां न भक्तिविलासः ।...
 अनुभवरसो हि भिन्नतया स्थितौ भवति ॥
 १०-२६-३९, पृष्ठ ६९
 १८ अतो मार्गान्तरविरोधो मार्गान्तरे नोपयुज्यत
 इति मर्यादामङ्गोऽत्र (पुष्टिमार्गो) न दूषणम् ॥
 १०-२६-४०, पृष्ठ ७२
 १९ मूढा अपि वैष्णवा एव हि विष्णुगतिं जानन्ति, न
 त्वत्यन्तं निपुणा अप्यवैष्णवाः ॥ १०-२७-४ पृष्ठ ९२
 २० सर्वोपमर्दा भगवत्सम्बन्धी रसः ॥
 १०-२७-१३, पृष्ठ १०१
 २१ भगवदावेशे हि सर्वज्ञता भवति ॥
 १०-२७-२४, पृष्ठ ११०
 २२ ध्वजस्य स्थापनं भक्तानां निर्भयवासार्थम् ।
 अम्भोजस्थापनं सुखसेन्यत्वाय । चक्रस्थापनं रक्षायै ।
 मनोनिग्रहार्थमंकुशस्थापनम् । कीर्तिसिद्धयर्थं यवः । व-
 ज्रादयोऽप्यादिशब्देनोच्यन्ते पापपर्वतादिनिराकरणार्थाः ।
 १०-२७-२५, पृष्ठ ११०
 २३ न दुःखं पञ्चभिः सह ॥ १०-२७-४०,
 पृष्ठ १२४
 २४ स्वदोषपरिज्ञानं च भगवत्कृपयैव भवति, न
 स्वतः ॥ १०-२७-४१, पृष्ठ १२४
 २५ न हि भगवद्गीया अन्धकारं प्रविशन्ति ॥
 १०-२७-४२, पृष्ठ १२६
 २६ दोषनिवारणे हरिगुणगानमेव साधनम् ॥
 १०-२७-४४, पृष्ठ १२८
 २७ यथा विधिर्विवाहे तथैव शरणागतपालनेऽपि ।
 विवाहापेक्षया शरणागतरक्षा महती । स साधरणधर्मः;
 अयमीश्वरधर्म इति ॥ १०-२८-५, पृष्ठ १४२
 २८ तव चरणप्रसादादेव नम्राणां पापं गच्छति ।
 तत्रापि देहिनः । प्रकर्षेण नतत्वेन धर्ममार्गादिपरित्याग
 उक्तः । देहाभिमानस्य विद्यमानत्वाच्च ज्ञानमपि । प्रण-
 तानां हि नाप्यधोगतिः । अतस्तव पदमेव तेषां पाप-
 नाशकम्, चिन्तितं दृष्टं स्पृष्टमालिङ्गितं वा ॥
 १०-२८-७, पृष्ठ १४७
 २९ भगवदपेक्षयापि चरणो महान्, आपदि ध्यान-
 मात्रेणैवापदं दूरीकरोतीति ॥ १०-२८-१३, पृष्ठ १५२

३० न हि साधनसम्पत्त्या हरिस्तुष्यति कस्यचित् ।
 भक्तानां दैन्यमेवैकं हरितोषणसाधनम् । सन्तुष्टः सर्व-
 दुःखानि नाशयत्येव सर्वतः ॥ १०-२९-१, पृष्ठ १७१
 ३१ चरणारविन्दे सहजो रसः ॥ १०-२९-७,
 पृष्ठ १८४
 ३२ कालिन्दी कलिन्दकन्या । कलिं धतीति कलि-
 न्दः ॥ १०-२९-११, पृष्ठ १९०
 ३३ साधनैर्निर्वर्तितोऽपि दोषो न सम्यक् निवर्तते,
 यावद्भगवान्न निवर्तयति ॥ १०-२९-१५, पृष्ठ २००
 ३४ यः कश्चित्स्वयं पुरुषार्थसाधकः स गुरुः, स
 पूज्यः ॥ १०-२९-१९, पृष्ठ २०८
 ३५ त्रयः पदार्थरत्नकन्याः । लोको दुस्स्वाज्यः ।
 आर्यमार्गो वैदिकः । प्रकारस्तादृश इति । मयैव लोके
 तथैव प्रतीतिजननात् । पतिपुत्रादयो दुस्स्वाज्याः ।
 तत्रापि न मयि प्राप्ते, किं तु मदर्शे मत्कामनाधामेव ।
 तदा मे विचिकीर्षितो भवतीति । 'सर्वधर्मान्परित्यज्य'
 इति तादृश एव मम भावः ॥ १०-२९-२१, पृष्ठ २१२
 ३६ युक्तश्चायमर्थः । अनन्याः पालनीया इति ॥
 १०-२९-२१, पृष्ठ २१३
 ३७ साधवो हि महत्कर्म कृत्वा स्वयमेव तुष्यन्ति,
 न तु प्रत्युपकारमपेक्षन्ते ॥ १०-२९-२२, पृष्ठ २१५
 ३८ बहुनर्तकीयुक्तो नृत्यविशेषो रसः । रसस्था-
 भिन्यक्तिर्यस्मादिति रसप्रादुर्भावार्थमेव हि नृत्यम् ॥
 १०-३०-२, पृष्ठ २२५
 ३९ उत्सवो नाम मनसः सर्वविस्मारक आह्लादः ॥
 १०-३०-३, पृष्ठ २२८
 ४० अच्युतः कान्तो भगवानेव भवति ॥
 १०-३०-१५ पृष्ठ २५१
 ४१ धर्मन्यतिक्रमो विद्यमानोलङ्घनम् । साहसम-
 विद्यमानकरणम् । एतदुभयमीश्वरे दृष्टम् । 'न हि दृष्टे-
 ऽनुपपन्नं नाम' । चकारादीश्वरसेवकानामपि, वीर्यादि-
 मत्ता वा ।.....अतितेजस्विनामेतन्नाधर्मजनकम् ।
 विधिनिषेधवान्यानां नियोज्यविषयत्वात् ।.....मिथ्या-
 ज्ञानसलिलावसिक्तायामेवात्मभूमौ कर्मबीजं धर्माधर्माङ्कुर-
 तामारभते, न तु तत्त्वज्ञाननिदाघनिष्ठीतसलिल्तयोधरा-
 यासु ॥ १०-३०-३०, पृष्ठ २७८

४२ निन्दितं कर्मापि कालकूटवनाशकम् । तदी-
श्वरस्यैव शोभाकरम्, येन नीलकण्ठो भवति । तथैव
गोपीजनवल्लभ इति ॥ १०-३०-३१, पृष्ठ २८०

४३ ईश्वराणां वच एव तथ्यम्, न त्वाचरितम् ।
क्वचिदाचरितमपि वचनानुगुणं चेत् ।.....तत्रैश्वर्य-
ज्ञानवैराग्यैर्यत्करोति तत्स्वच्छन्दचरितमित्युच्यते । बुद्धि-
मान् तन्न समाचरेत् ॥ १०-३०-३२, पृष्ठ २८०

४४ न हि स्वस्पर्शः स्वस्य कापि निषिद्धः । परा
चासौ स्त्री च, परस्य च स्त्री । उभयमपि न भगवति,
यतः भगवान् गोपीनां तत्पतीनां चात्मा ॥

१०-३०-३६, पृष्ठ २८५

४५ भक्तानामनुग्रहार्थमेव भक्तसमानरूपं देहमा-
स्थितः, विजातीये तेषां विश्वासो न भवेदिति । ततो
यथा मनुष्यानुग्रहाय मानुषो देहः प्रदर्शितः, एवं
गोपिकानामप्यनुग्रहाय खानन्दं गोकुले दातुं तादृशीः
ऋषिः भजते । तत्तद्धर्मप्रवेशव्यतिरेकेण तस्य तस्य
दोषस्यानिवृत्तत्वात् ।...अत एतां लीलां निरोधपूर्वका-
देयदानरूपां यः श्रोष्यति स सर्वथा भगवत्परो भविष्य-
तीति भगवता तथा आचरणं कृतम् ॥

१०-३०-३७, पृष्ठ २८५

४६ एवमुद्धृतभक्तास्तु यद्यन्यं समुपासते । दुःख-
भाजो भवन्त्येव मुच्यन्ते हरिणैव तु ॥ १०-३१-१,

पृष्ठ २८९

४७ सर्वापकृष्टा सर्पयोनिः । सर्वोत्तमा भगवदीया ।
एवं चरणप्रभावः । तस्य सर्वाधमस्य सर्वोत्तमत्वप्रापणे